DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13668

Sanok Memorial Book

Sanoḳ

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

AUTHOR	
TITLE	Sanoḳ : sefer zikaron li-ḳehilat Sanoḳ veha-sevivah / ʻarakh Elʻazar Sharviṭ.
IMPRINT	880-03 [Tel Aviv] : Irgun yotsʻe Sanoḳ veha-sevivah be-Yiśraʻel, [1969?]
DESCRIPT	12, 686 p. : ill., facsims., music, ports. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Sanok.
	Sanok (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Sanok.
ADD'L NAME	Sharviṭ, Elʻazar, 1907-1988.
ADD'L TITLE	Sefer zikaron li-Ḳehilat Sanoḳ veha-sevivah

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

Provided by the Library of Congress
Public Law 480 Program

סאנוק / ספר זכרון

70-952114

סאנוק

ספר זכרון
לקהילת סאנוק והסביבה

ערך **אלעזר שרביט**

הוצא על־ידי ארגון יוצאי סאנוק והסביבה בישראל
ארויסגעגעבן דורך דער סאניקער לאנדסמאנשאפט אין ישראל

PL 480

סודר והודפס בדפוס שרגא וויינפלד,
שכונת מקור ברוך, אזור התעשיה, ירושלים

חברי ועד ארגון יוצאי סאנוק והסביבה בישראל

יעקב אלסטר
יעקב גורפיין (גזבר)
נוסיה וואגנר
אייזיק ווילנר
יפה לרנר (יו"ר)
ד"ר שמעון קימל
ישראל שדמי
צבי שמרי (מזכיר)

חברי הועד המורחב

חדוה בלומנפלד
אליהו ברגר
יהושע ברוכי
אדם ברידנר
אריה גוז'יק
הדסה הרצוג
מרתה וואגמן
זאב וואכטל
מנחם ווניג
פרידה טרופה (ז"ל)
זהבה טרייטמן
פלה טרכמן
חנוך כץ
יוסף לפלשטיל
חוה מאיר (ז"ל)
יעקב פאס
עוזר פז־פיפה
זוסיה קמפלר
משה ראבאך
מרים שדמי
יעקב שורש
יצחק שכנר
ישראל תרום

חברי ועדת הבקורת: אדם ברידנר, ד"ר אשר סילפן.

חברי הועדה להוצאת הספר

עזריאל אוכמני
יעקב אלסטר
אליהו ברגר
גרשון גבעוני־פיפה
רבקה גורפיין
יצחק מ. גלאנדר (ז"ל)
הרב אלתר מאיר (ז"ל)
עוזר פז־פיפה
צבי שמרי
אלעזר שרביט
שמעון תודר

עם הספר

המתכונת של הספר שלפנינו גדולה פי־שלושה מכפי שחשבו הוגיו־יוזמיו אז, בהיוודע לנו אסון השואה ובעמדנו לראשונה על עצם הצורך במצבת־זכרון ובמפעל־הנצחה. אמנם, תכנית ברורה ומושלמת לא היתה אז. החורבן הפתאומי וההרס־עד־היסוד שבאו על קהילתנו, כעל יתר קהילות ישראל באירופה, שללו כל אפשרות של גישה לחומר ולמקורות, של חיפוש תעודות ומציאת מסמכים. ובאין כל אלה — תכנית ומתכונת מניין?

אולם מאידך, הרגשת החובה והמצפון כלפי יקירינו־קדושינו לא נתנה מנוח. היא הזכירה את החובה לזכור ולהזכיר; היא עוררה את הצורך החיוני, לנו ולבנינו אחרינו, בהקמת מצבה ובפעולת הנצחה. ייזכרו פה הרב אלתר מאיר ז״ל, מנחם אלדובי ז״ל ויצחק מ. גלאנדר ז״ל, מראשוני המתעוררים והמעוררים, הפועלים והפעילים, כל אחד במסגרת יכלתו, אם לא למעלה מזה. לדאבון כולנו שלושתם עזבו אותנו בזה אחר זה בטרם ראותם התקדמות בפעולתם, ובהשאירם לנו אותה הרגשת החובה והצורך להמשך החתירה לפרעון חוב קדוש.

המפנה המכריע בא עם הפעילות שהחל בה חברנו עוזר פז־פיפה, שהתבטאה בעיקר בעבודה ממשית של איסוף חומר בין יוצאי עירנו ואשר היה בה משום אתחלתא תכליתית ניכרת לשלב הראשון בהכנת הספר. אכן, יחד עם זאת ידע הוא גם לפעול ולהפעיל בבעית קביעת עורך לספר ומסירת החומר, זה שכבר נאסף על־ידו וזה שעמד להיאסף — לידו, לעיבוד ולעריכה. ברור היה לכולנו כי נוכח המצב בנוגע לחומר, כמותו וטיבו, נדרשת כאן התמסרות מיוחדת מצד העורך, השתרעות על־פני תחומים נרחבים לחיפוש נוסף, פעולת איסוף נמרצת, עריכה מיוחדת, תוך תחושת המיוחד שבקהילתנו, נכונות וכושר להתמודדות עם היש והאין כאחד, ותכונה ברורה של התפעמות ורוח־יצירה, להשלמת החסר ולמילוי ההעדר, מפרי עטו־שלו.

למזלנו היה בהצבעה על חברנו אלעזר שרביט, ובבחירתו כעורך הספר, משום קליעה למטרה.

למזלו של הספר היה בהסכמתו של זה לקבלת המשימה, ולביצועה — משום השגת המטרה.

יבואו־נא איפוא על התודה והברכה כל אלה שנתנו ידם לכך ועזרו לנו להגיע עד הלום, וביחוד לעורך הספר, שעשה את עבודתו הקשה שלא־על־מנת־לקבל־פרס.

את מסירות העורך לעבודתו ראינו וידענו אנחנו בכל שלבי הכנת הספר.
את מידת הצלחתו בעבודתו זו — יראה וידע הקורא עם קריאתו בספר.

ועד ארגון יוצאי סאנוק והסביבה בישראל

תל־אביב, ערב ראש־השנה תש״ל.

דברים לקורא

ספר זה אינו מיועד להיות חיבור היסטורי מדעי, משכנע בדיוקו וממצה בהיקפו. התנאים האוביקטיביים אף אינם מאפשרים זאת, מסיבות שנרמזו בדברי הועד של "ארגון יוצאי סאנוק" *) שבעמוד הקודם. נעשו איפוא מאמצים ליעד לספר מטרות אשר להשגתן עדיין לא נשללה האפשרות, ולעשותו ספר־זכירה וזכרון, ספר־הזכרה והיזכרות, כלי־תקשורת רוחנית־חווייתית שיקשר אותנו עם עולמנו־לשעבר בעירנו סאנוק וסביבתה ועם החיים היהודיים שבה, שהיו ואינם.

אכן, גם בכוון למטרות אלה לא היתה הדרך להשגתן נוחה כלל בכל משך הכנת הספר, על תהליכיה ושלביה. קשיים ומעצורים מילאו את כל הדרך: העדר מוחלט של חומר בתחומי החיים של יהודי סאנוק; חיפושי מידע בצורות שונות כתחליף לחומר שאיננו; אי־היענות, לעתים אף מצערת ומאכזבת, מצד יוצאי עירנו לכל הבקשות והפניות של ה"ארגון" ושל העורך בדבר סיפוק חומר, ידיעות וזכרונות, — ואפילו שמות הנפטרים והקדושים מבני משפחותיהם־שלהם; ויחד עם זאת — התמודדות קשה של העורך עם החומר שהוגש, התמודדות מבחינות שונות, ברובן ידועות ומובנות.

הדברים שנאמרו בזה ישמשו הסברה לשאלות ולתמיהות העשויות להתעורר אצל קוראים על „אפליות" ו„קיפוחים", כביכול, בספר ועל תופעות של השמטות מול חזרות, של צמצום־דיבור מול הרחבת־דיבור, של מיעוט־דמות מול הבלטת־דמות. מכאן גם הסבר להעדר פרופורציה בהערכת אישים — או העדר הערכה בכלל, להיעלמות חשיבותו של מוסד יהודי — או אף היעלמות קיומו בכלל (בית היתומים!), ואולי גם למקרים של אי־דיוק בשמות, בתאריכים וכדומה.

לעומת כל זאת גדול הסיפוק מכמה נקודות ההישג וה„יש" שבספר, וגדולה מנת התודה והברכה שהעורך חייב לאלה שעזרו לו בהשגתן. ייזכרו פה לתודה חברנו בן־עירנו מר שמעון תודר על עירנותו המתמדת והתעניינותו העיקבית לכל הנוגע לענין הספר, ידידי מר נפתלי בן־מנחם, מנהל „מפעל הביבליוגרפיה" שליד האוניברסיטה העברית בירושלים, וידידיי מר לייב רוכמן ומר אפרים שדלצקי, — על גלויי ההתעניינות והנכונות ביחס לספר.

להערכה מיוחדת זכאי ידידי מר שמואל הרמן, מוותיקי העובדים ב„מפעל הביבליוגראפיה" שליד האוניברסיטה העברית בירושלים. הפרטים וההערות שלו, רבי־הענין והתועלת, באו כמעט כולם לידי ביטוי ושימוש בספר.

כן אביע בזה תודה לכל אלה שתרמו לספר מפרי־עטם או שהרשו לפרסם בספר מדבריהם שבאכסניות אחרות, כגון: מאמרו של ד"ר שלמה נאבל (עמוד 38) — מהבטאון של „ייווא" „יידישע שפראך", ניו־יורק, חוברת ספטמבר

*) אנו נשתמש בספר בכתיבת שם העיר, כמקובל, „סאנוק" בעברית ו„סאניק" ביידיש.

1965; מאמרו של פרופסור דוב סדן (עמ׳ 413) ב„דבר״; של רבקה גורפיין (עמ׳ 446) ב„על המשמר״; של ישראל כהן, עורך „הפועל הצעיר״ (עמ׳ 448) ב„הפועל הצעיר״; של המשורר ש. שלום, נשיא־הכבוד של אגודת הסופרים בישראל (עמ׳ 449) ב„מאזנים״; של חיים תורן (עמ׳ 450) בעלון מס׳ 13 של מרכז פא״ן בישראל, טבת תשכ״ט, — ושל כל יתר הדברים אשר ציון מקורותיהם רשום בשולי דבריהם המובאים בספר.

יבואו כאן במיוחד על הברכה כל אלה שמצאו לנכון — מעצמם, בלי שנדרשו לכך — לשלוח לעורך תמונות וחומר אחר. (הצילומים שבעמודים א/534 — ב/534 הם מאלה שצולמו בידי הנאצים עצמם בזאסלב. הם הומצאו לנו על־ידי אנשי משלחת גרמנית בשהותם בישראל בחדשי אביב 1969 למטרת גביית עדויות מפי אנשים בארץ ש„זכו״ להיות במחנה זאסלב ובגיטו סאנוק).

כן יקבלו כאן את תודת העורך מר יצחק פאס, מהספריה הלאומית של האוניברסיטה העברית בירושלים, בעד עזרתו שהוגשה באדיבות, וחברנו מר צבי שמרי, בעד העזרה והייעוץ המקצועיים בתחומי ההדפסה.

תצוין פה, ברגשי תודה, העזרה במישרין ובעקיפין, בעצה ובעשייה־של־ממש, שקבלתי מרעייתי אסתר שרביט בכל תקופת עיסוקי בהכנת הספר.

ולבסוף: תודתי למדפיס, מר שרגא וויינפלד, אשר כבן־עיר, יליד סאנוק, ידע לגלות יחס מיוחד לספר סאנוק בכל משך הכנתו, ולעוזריו־עובדיו הבכירים מר בנימין אדמוני ומר שלמה פזואלו, ששקדו בסבלנות ראויה־לשמה על ביצוע נאות של עבודת הסידור וההדפסה.

*

עם כל ההקפדה בהגהת החומר לא ניצל הספר מכמה טעויות־דפוס. בגלל מיעוט מספרן נקדים וניתן את פירוטן להלן, לאחר שורות אלה, והקורא מתבקש לתקנן לפני עיונו בספר.

*

האחריות לתוכן המאמרים, הרשימות והכותרות לתצלומ־ים, היא על מחבריהם. הדברים ללא ציון שם הם של העורך, והאחריות לתוכנם — עליו

ירושלים, תשרי תש״ל. העורך

תיקוני טעויות

בעמוד 19, שורה 9 מלמעלה, במקום 1792 צ״ל: 1793.
בעמוד 25, שורה 2 מלמטה, במקום „בלבוש״ צ״ל: בלבלוב.
בעמוד 72, מתחת לצילום חסרה שורה: המלים — ב„נספחות״ (עמ׳ 623).
בעמוד 90, שורה 2 מלמטה, במקום „ברט״ צ״ל: „ביט״.
בעמוד 429, שורה 2 מלמעלה, במקום „על הגן״ צ״ל: „מעל לגן״.
בעמוד 442, שורה 4 מלמעלה, במקום „ורדה״ צ״ל: „וונדה״.
בעמוד 493, שורה 10 (כותרת) במקום „דיאווער״ צ״ל: „דינאוואר״.
בעמוד 586, יש להחליף את השורה הראשונה בשניה, ולהיפך.

א וואָרט צום לייענער

דאס דאזיקע בוך פּרעטענדירט נישט צו זיין א וויסנשאפטלעך־היסטארישע ארבעט, איבערצייגנדיק אין פּינקטלעכקייט און אויסשעפּנדיק אין פארנעם. די אָביעקטיווע באדינגונגען דערמעגלעכן דאס אפילו נישט, מחמת די סיבות וואס ווערן דערמאנט אינעם וואָרט פון קאמיטעט פון סאניקער *) לאנדסלייט אויפן פריערדיקן עמוד ו. עס זענען בכן געמאכט געווארן באמיונגען צו באשטימען פארן ספר צילן וואס זענען יא מעגלעך צו דערגרייכן, צו פארוואנדלען דאס ספר אין א בוך פון געדענקונג און פון זכרון, א בוך פון דערמאנונג און פון יזכור, א גייסטיק־איבערלעבנדיק קאמוניקיר־מיטל וואס זאל אונדז פארבינדן מיט דער אמאליקער וועלט אין אונדזער סאניק און אומגעגנט, מיטן יידישן לעבן וואס האט דארט פולסירט און איז מער נישט בנמצא.

אָבער אויך כדי צו דערגרייכן די דאזיקע צילן איז דער וועג נישט געווען לייכט. שוועריקייטן און מכשולים האבן מיר אנגעטראפן בעת אלע פאזעס פון די הכנות: דער אבסאלוטער מאנגעל אין מקורות וועגן די פארשידענע געביטן פון יידישן לעבן אין סאניק; די זוכענישן נאך אינפארמאציע אין פארשידענע פאָרמען וואס זאלן פארטרעטן דעם נישט־פאראנענעם מאטעריאל; דער מאנגל אין דעם געהעריקן אָפּרוף, וואס איז צייטנווייז געווען זייער באדויערנסווערט און אנטוישנדיק, מיר מיינען דעם אָפּרוף מצד אונדזערע לאנדסלייט אויף אלע בקשות און ווענדונגען פון אונדזער פארבאנד און מצד דעם רעדאקטאר וועגן ליפערן מאטעריאלן, ידיעות און זכרונות, — אפילו די נעמען פון די נפטרים און קדושים פון זייערע נאָענטע משפחות; און צוזאמען דערמיט — דער שווערער געפעכט פונעם רעדאקטאר מיטן ארייננעפלאסענעם מאטעריאל, און דאס צוליב פארשידענע סיבות, על־פּי־רוב באקאנטע און פארשטענדלעכע.

דאס אלץ דארף פארענטפערן די פראגן וואס זענען עלול צו דערוועקן זיך ביים לייענער וועגן כלומרשטע „דיסקרימינאציעס" און „עוולות" אינעם ספר, טענות מכוח זאכן וואס פעלן און זאכן וואס חזרן זיך איבער, וועגן קארגשאפט פון רייד לגבי צופיל באריידעוודיקייט. דאס איז אויך די סיבה פון מאנגעל אין פראפארץ ביים אפשאצן פארשידענע פערזאנען אדער מאנגעל אין אפשאצונג בכלל, און דאס וואס עס פעלט אויך די אונטערשטרייכונג פון דער חשיבות פון געוויסע אנשטאלטן אדער עס ווערט בכלל נישט דערמאנט זייער עקזיסטענץ (למשל דאס יתומים־הויז); און אפשר אויך פאלן פון אומפּינקטלעכקייט ביים דערמאנען נעמען, דאטעס אדג"ל.

דאקעגן מעגן מיר זיין צופרידן וואס שייך דעם „יש" און א ריי דערגרייכונגען פון דאזיקן ספר. דא דארף דער רעדאקטאר אויסדריקן זיין דאנק און ברכה די אלע, וואס האבן געהאלפן אין דעם. זאל דא געלויבט ווערן אונדזער חבר שמעון תודר פאר זיין פערמאנענטער וואכזאמקייט און קאנסעקווענטער פאראינטערעסירונג מיט אלעם וואס איז נוגע דעם ספר, מיין פריינט נפתלי בן־מנחם, דירעקטאר פונעם „מפעל הביבליוגרפיה" ביים העברעישן אוניווערזיטעט אין ירושלים, מיינע פריינט לייב רוכמאן און אפרים שעדלעצקי, פאר זייער ארויסווייזן אינטערעס און הילפסגרייטיקייט.

---

*) מיר באנוצן אין בוך דעם נאָמען פון דער שטאָט, ווי אָנגענומען, „סאנוק" אין העברעיש און „סאָניק" אין יידיש.

א באזונדערע אָנערקענונג פארדינט מיין פריינט שמואל הערמאן, איינער פון די וויכטיגע מיטארבייטער אינעם דערמאנטן ביבליאגראפישן צענטער ביים העברעישן אוניווערזיטעט אין ירושלים. זיינע זייער אינטערעסאנטע פרטים און באמערקונגען זענען כמעט אלע אויסגענוצט געוואָרן אינעם בוך.

איך וויל אויך אויסדריקן מיין דאנק די אלע וואס האבן בייגעשטייערט מיט זייער פעדער אדער האבן געגעבן זייער הסכמה איבערצודרוקן זייערע ארבעטן פון אנדערע אויסגאבעס, ווי למשל: דאס ארטיקל פון ד״ר שלמה נאבל (זייט 38) אין ייוו״א־ארגאן „יידישע שפראך״, ניו־יארק, סעפטעמבער־העפט 1965; ארטיקל פון פראפ׳ דב סדן (זייט 413) אין „דבר״, פון רבקה גורפיין (זייט 446) אין „על המשמר״, פון ישראל כהן רעדאקטאָר פון „הפועל הצעיר״ (זייט 448) אין „הפועל הצעיר״, פון דיכטער ש. שלום, פרעזידענט פון אגודת הסופרים בישראל (זייט 449) אין „מאזנים״, פון חיים תורן (זייט 450) אינעם זכרון־העפט דערשינען אונטער זיין רעדאקציע מצד דעם „פען־קלוב״ אין ירושלים — און פון אלע אנדערע זאכן, וועמענס מקורות ווערן אנגעגעבן אינעם ספר גופא. אונדזער דאנק אויך פאר די אלע וואס האבן געהאלטן פאר נויטיק, פון אייגענער איניציאטיוו, צוצושיקן דעם רעדאקטאר בילדער און אנדערע מאטעריאלן (די פאטאס אויף די עמודים א/534 — ב/534 געהערן צו די בילדער וואס די נאציס אליין האבן פאטאגראפירט אין זאסלאוו. מיר האבן זיי באקומען מצד מיטגלידער פון דער דייטשער דעלעגאציע בעת זייער באזוך אין ישראל פרילינג 1969, כדי אויפצונעמען עדות־רעלאציעס ביי די לעבנגעבליבענע פון לאגער זאסלאוו און געטא סאניק).

דעם דאנק פונעם רעדאקטאר פארדינט אויך יצחק פאס פון דער נאציאנאלער ביבליאטעק ביים העברעישן אוניווערזיטעט אין ירושלים פאר זיין העלפלעכער הילף, און אונדזער חבר צבי שמרי, פאר זיין פאכלעכע הילף, וואס שייך דעם דרוקן דאס בוך.

און אחרון אחרון — א יישר־כוח דעם מדפיס שרגא וויינפעלד. ווי א בן־עיר, א געבוירענער אין סאניק, האט ער ארויסגעוויזן א ספעציעלע באציונג צום ספר בעת דער גאנצער צייט פון די צוגרייטונגען, א דאנק פאר אים און פאר זיינע געהילפן בנימין אדמוני און שלמה פזואלו, וואס האבן מיט געדולדיקער פעדאנטעריע געזארגט פאר דער געהעריקער אויספירונג פון אלע ארבעטן ביים זעצן און דרוקן דאס ספר.

נישט געקוקט אויף דער זארג ביים קארעגירן דעם מאטעריאל האבן זיך פונדעסטוועגן אריינגעכאפט עטלעכע דרוק־פעלערן. צוליב זייער ווינציקייט האבן מיר זיי אויסגערעכנט אויפן עמוד ח בכדי דער לייענער זאל זיי פאריכטן איידער ער טרעט צו צום לייענען.

די אחריות פארן אינהאלט פון די ארטיקלען, נאטיצן, צושריפטן צו די קלישעס, זיינען אויף די מחברים גופא.

ארטיקלען און נאטיצן ווו עס ווערן נישט אנגעגעבן קיין מחברים געהערן צום רעדאקטאר, און אויך די אחריות פאר זייער אינהאלט איז זיינע.

ירושלים, תשרי תש״ל. דער רעדאקטאָר

לוח השמות — בסוף הספר !   זוכצעטל פון פערזאנען — אינעם סוף בוך !

התוכן — אינהאלט

	עמודים
עם הספר / ועד ארגון יוצאי סאנוק והסביבה — — — —	ו
דברים לקורא / העורך — — — — — —	ז
א ווארט צום לייענער / דער רעדאקטאָר — — —	ט
התוכן — אינהאלט — — — — — — —	יא
לוח התמונות — בילדער — — — — — —	9
יום יום בטרם יום / רן עדי — — — — —	12
זו אַת העיר / אלעזר שרביט — — — — —	13
אל מלא רחמים (מ„מגילת הקלף״) — — — —	14

תולדה והתהוות

לתולדות העיר והסביבה / עוזר פיפה — — — — —	17—30
העיר במבט חטוף / ישראל למבק — — — — —	31—32
בנין וויינר („וויינרובקה״) / זאב וכטל — — — —	33—34
בחוץ עדנה ויופי — בפנים שנאה ודופי / חיה רייזר־פניג —	35—37
דיפערענצירונג פון יידישע דיאלעקטן אין איין פונקט / ד״ר שלמה נאבל — — — — — —	38—42

תרבות, חינוך והשכלה
בתי־כנסת, בתי־מדרש ובתי־תפילה

בית־הכנסת הגדול / הרב אלתר מאיר — — — — —	46
בית־המדרש הגדול — — — — — — —	47
בתי הכנסת שברובעי הפוסאדה והבליאכובקה — — —	48
הקלויז שברובע הפשדמיישטשה; קלויז סאנדז — — —	49
בית הכנסת „יד־חרוצים״ — — — — — —	50
קלויז סאדיגורה; בית־המדרש של האדמו״ר מדינוב — —	51
בית־התפילה של האדמו״ר מבוקובסק; של „המזרחי״; ה„מנין״ של ר׳ שלום כץ — — — — —	52
„המנין״ של הרב דים — — — — — —	53
בתי תפילה של חסידי בלז ובובוב — — — —	54
סאנוק על בתי־מועדיה / שלום קרמר — — — —	55

עמודים

בתי־אולפנא יהודים בסאנוק / א. שרביט — 58

ה„תלמוד־תורה" — — — — — — — 58
ישיבת הרב דים — — — — — — — 64
בית־הספר העברי „שפה ברורה" — — — — 65

על ראשית החינוך הדתי המודרני בסאנוק / אליהו ברגר — 68
החדר המתוקן — — — — — — —
בית־הספר „יבנה" של „המזרחי" בסאנוק — —

ישיבה גבוהה „בני־תורה" בסאנוק
מיסודו של רבי מאיר שפירא / א. שרביט — — 69
בית־ספר לבנות „בית יעקב" — — — — — 73
על ספסל הגימנסיה בסאנוק / גרשון גבעוני־פיפה — — 74
יהודים בוגרי הגימנסיה הממשלתית בסאנוק / עוזר וגרשון פיפה 78
בית הספר „קומרציום" למסחר ולהנהלת חשבונות /
חיה רייזר־פניג — — — — — — — 82

רועי העדה, פרנסי העיר, משרתי הציבור

רבנים ודיינים בסאנוק במאת השנים האחרונות — — 85
הרב רבי יחיאל קיהל — — — — — — — 85
הרב ר׳ אריה־לייבוש פרנקל / הרב אלתר מאיר — — 87
הדיין ר׳ שמשון־מיכל פלר / הרב א. מאיר — — — 87
הרב ר׳ יהודה כץ / אשר ביט — — — — — 90
הרב ר׳ נתן־נטע יעקב דים / הרב א. מאיר — — — 91
הרב ר׳ אלעזר ברומר / א. שרביט — — — — 92
הרב ר׳ יוס׳לי הורוביץ / ח. כץ — — — — — 96
הרב ר׳ יוס׳לי הורוביץ / הרב א. מאיר — — — — 96
רבי מאיר שפירא / אברהם דאנק — — — — 97
תקופת הרבנות של ר"מ שפירא בסאנוק / א. שרביט — 103
האחים הרבנים אברהם אביש ופינחס שיקלר — — — 109
הרב ר׳ מרדכי שפאלטר / הרב א. מאיר — — — — 109
ר׳ אלעזר שפרונג / ש. ש. — — — — — — 110
הרב ר׳ חיים ראב — — — — — — — — 110
הרב ר׳ יעקב גלדצלר — — — — — — — 110
הרב טוביה הורוביץ — — — — — — — 112
הרב, המנהיג הסופר (לזכרו של הרב טוביה הורוביץ) / יעקב כץ 113
הרב ר׳ אריה לייבוש ווייל — — — — — — 115
הרב דוד אביגדור — — — — — — — 115

עמודים

אדמו״רים ו„חצרותיהם״ בסאנוק

הרבי מדינוב — — — — — — — — 116

הרבי מבוקובסק ר׳ דוד שפירא — — — — — 121

הרבי מבוקובסק ר׳ אלתר ראובן שפירא / א. שרביט — — 125

שו״בים בסאנוק

ר׳ שלמה גרוסמן — — — — — — — — 128

ר׳ חיים שווערד — — — — — — — — 129

ר׳ שלום רוזנפלד — — — — — — — — 130

ר׳ פינחס יוסף מילר — — — — — — — 131

ר׳ יוס׳לי שו״ב — — — — — — — — 131

ר׳ דוד צוקרמן, חזן העיר / א. לרנר — — — — — 132

ר׳ מרדכי אשר — — — — — — — — 133

ר׳ אשר־אנשיל וכטל / זאב טל (וכטל) — — — — — 133

ר׳ בנציון פלר — — — — — — — — 133

מר אלכסנדר קימל — — — — — — — 134

ר׳ מרדכי שטרנברג — — — — — — — 134

ר׳ מנחם שמרלובסקי — — — — — — — 135

ר׳ יעקב תודר — — — — — — — — 135

ד״ר שלמה ראמר / ישראל למבק — — — — — 136

ד״ר יצחק נמר ורעייתו פאני

ד״ר נמר האיש והעסקן / יפה לרנר — — — — 138

לדמותו / זוסיה קמפלר־ליף — — — — — 139

ד״ר שמואל אורנשטיין ורעייתו זהבה (אורן) / ד״ר י. אורן — 140

ר׳ צבי (הירש׳לה) אבט / יוסף אבט — — — — — 143

ארגונים והסתדרויות

ימי הבראשית של פעילות לאומית בקרב הנוער הסאנוקאי /

ד״ר ישראל סובל — — — — — — — 147

הקרן־הקיימת לישראל בסאנוק

לתולדות פעולות הקק״ל בעירנו / א. שרביט — — — — 149

הפעולה למען הקק״ל בעירנו / ג. גבעוני־פיפה — — — 151

עמודים

המזרחי ותנועת תורה ועבודה — — — — 154

„המזרחי" בסאנוק, ייסודו והתפתחותו / אליהו ברגר — — 156
הסתדרות המזרחי בסאנוק בפעילותה / אורי כץ — — 159
ה„התאחדות" וארגוניה / אריה ווילק — — — — 163
על „גורדוניה" בסאנוק / משה ראבאך — — — 171
קן „השומר הצעיר" בסאנוק בשנים 1927—1937 /
ג. גבעוני־פיפה — — — — — — 175
תנועת הצה"ר ובית"ר בסאנוק /
י. אלסטר, י. הל־אור, ב. לזר, א. לשנר — — — — 181
„אגודת ישראל" / ישראל תרום — — — — 188
מחיי הספורט היהודי בסאנוק / מ. ראבאך — — — 189
הפעילות הספורטיבית היהודית בסאנוק / יוסף מרכוס־בירנדורף 192

אנו עולים ארצה

הווי העליה וההגשמה בסאנוק / א. ש. — — — — 193

מפעלי תרבות והשכלה בסאנוק

על ה„פאלקספריינד", שבועונה של סאנוק ועל עורכו־מייסדו
אברהם שנבאך / א. שרביט — — — — 198
אגודת „עבריה" / חדוה בלומנפלד — — — — 202
ה„יום־טוב־בלאט" — — — — — — 204
החוגים הדרמטיים בסאנוק — — — — — 207
„חלוצי השפה העברית" / א. שרביט — — — — 212
סופרים, יוצרים ואמנים בסאנוק — — — — — 217
הצייר אברהם מסר / ע. רגנבויגן — — — — 218
אלימלך צוקרמן — — — — — — — 219
ספריות־השאלה ובתי־עקד — — — — — 220
החיים הכלכליים של היהודים בסאנוק / אשר ביט — — 223

עזרה הדדית ופעילות סוציאלית

אגודת „יד חרוצים" בסאנוק / עוזר פיפה — — — 235
קופת „תומכי עניים" / חיה רייזר (פניג) — — — 239

עזרה סוציאלית מאולתרת:

ר' זושא הסנדלר / אריה לרנר — — — — — 241
ר' ראובן ליבר ורעייתו / אשר ביט — — — — 242
שרה קיהל / עוזר פיפה — — — — — — 243

עמודים

הווייה והווי

„המגפה" בסאנוק / אליהו ברגר — — — — — — — 247
הוויות וחוויות, קטעים מרומן / רבקה גורפיין — — — 249
ה„מנין" בביתנו, בית ר' אלעזר רוזנר / חדוה בלומנפלד — 254
ידיו הכשרות של סבא / שלום קרמר — — — — — 255
מאגדות סאנוק / שמעון תודר — — — — — — 263
חיי היהודים בעירנו ברומן חדש בשפה הפולנית / ג. גבעוני 265
קטעי זכרונות / אליהו ברגר — — — — — — 268
רפואות ו„סגולות" שהיו רווחות בין יהודי סאנוק / שמעון תודר 271

היו ואינם

שמות ופרטים ודברי הספד על יהודי עירנו (לפי אלפבית) — 275
ש. ז. פיפה / ג. גבעוני־פיפה — — — — — — 292
משפחת קאנר בסאנוק — — — — — — — 296
האשה מרת סושה קאנר / הרב א. מאיר — — — — 300
ר' שלמה קרמר / אשר ביט — — — — — — 302
ר' אלעזר רגנבויגן ובני־ביתו / עזריאל רגנבויגן — — 304
האחים שלמה ויצחק שיף / אשר שיף — — — — 307
המהנדס סטניסלב שינקופף / י. למבק — — — — 311
שמות נפטרים וקדושים — — — — — — — 313
מלמדי ומורי / שמעון תודר — — — — — — 322

השואה והחורבן

יהודי סאנוק בכיבוש הנאצי / הדסה הרצוג־לזר — — 327
שואת יהודי סאנוק / אברהם ורנר — — — — — 331
אם על בנים / בתיה אורן — — — — — — 333
היהודים בסאנוק בראשית ימי החורבן / ח. כץ — — 334
„מיט לאטעס אויף לייבער" / א. סוצקעווער — — — 337
סאנוק בימים הראשונים לכיבוש הנאצי /
יהודית רוזנבלום (טרטנר) — — — — — 338
בית המדרש הגדול עולה בלהבות / ח. כץ — — — 341
בעיני ראיתי ומבשרי חזיתי (פרקי שואה של יהדות בוקובסק
וסאנוק) / יצחק צוקרקנדל — — — — — 342
„אביט בכם..." / זאב שיק — — — — — — 355
בגיטו סאנוק — במחנה זסלב — ברכבת לבלזץ / יעקב גורפיין 356
כעבור עשרים שנה, כבר אחרי המבול / רבקה גורפיין — 362
מסע אל עיירת ילדות אפרית / רן עדי — — — 370
עם זכרם / צבי שמרי — — — — — — — 375

עמודים
במעגלי הזכירה וההזכרה / יעקב גורפיין — — — — 376
על אסון השואה ועל תודעת השואה / הרב יצחק גליקמן — 377
ביגוננו ובזכרוננו / רבקה גורפיין — — — — — 380
נוחלים נוגים / עזריאל אוכמני — — — — — 383
בדרך מפגישת ה„אזכרה" / ז. ליף־קמפלר — — — — 385
רגעי הרהור ותהייה בערב אספת האזכרה / רבקה גורפיין — 387

גירוש וגלות

בגלות רוסיה וסיביר — — — — — — — 393
בדרך / ק. א. ברתיני — — — — — — 394
מצוקת־גירוש, דרך־גולים ויסורי גלות / מנחם בן־משה — 395
מזכרונות פליט ברוסיה / עזריאל רגנבויגן — — — 398
בסימן הקור והכפור / ברל רבך — — — — — 405
מחיי היהודים הגולים בסיביר / דוד שמרלובסקי — — 406

בצרור החיים

אהרן קרמר — — — — — — — 411
עם יעקב רוזנפלד / פרופ. דב סדן — — — — 413
נוף ואדם (בחברתו של יעקב רוזנפלד) / עזריאל אוכמני — 416
ר' ישראל־שטי מאיר ואשתו וולקה־לי / הרב אלתר מאיר — 418
ר' שלום שכנא מאיר ז"ל / אשר ביט — — — — 420
ר' אלתר מאיר ז"ל / א. שרביט — — — — — 421
הרב אלתר מאיר בן שבעים / א. שרביט — — — 422
לזכרו של הרב אלתר מאיר / י. בן־משה — — — 425
הרב אלתר מאיר / הרב פרופסור בנימין דה־פריס — — 426
ר' דוד־יואל ווינפלד — — — — — — 427
הרב יצחק פלר / בנימין פלר — — — — — 428
ר' אליעזר שניבוים, ליבא שניבוים, ישראל־אריה שניבוים /
יקותיאל שניבוים — — — — — 430
ר' ישראל טראטנר־ברוכי / א. לרנר — — — — 432
הלנה תמרי (טרטנר) / יהודית רוזנבלום — — — 434
אריה ווילק / חיים קרפל — — — — — 435
פרידה בירנדורף־טרופה ז"ל / חיה רייזר (פניג) — — 436
מנחם אלדובי / אברהם וצבי אלדובי — — — — 437
למנחם אלדובי (שיר) / נתן מרק — — — — 439
ר' משה שטרנגר ז"ל — — — — — — 440
ר' נפתלי שטרנברג / מנחם לנגזם — — — — 441
ד"ר ישראל סובל ז"ל / אליעזר ישראלי — — — 442

עמודים

על יצחק מאיר גלנדר / הרב א. מאיר וא. שרביט — — 443

על פרופסור בנציון כץ

העילוי של העיירה / רבקה גורפיין — — — — 446
פרופסור בנציון כץ (בנשלום) / ישראל כהן — — — 448
בנציון בנשלום ז"ל / ש. שלום — — — — — 449
פרופסור בנציון כץ (בנשלום) ז"ל / חיים תורן — — 450
על פרסומיו של בנציון כץ / אשר ביט — — — — 451
ישראל לרנר / ס. קמפלר — — — — — 452
ר' ישראל ווילק / ג. גבעוני — — — — — 457

במעלות גבורים

משה־ישראל הורן, יוסף פרופר, צבי קיטורי־ראוך, מרדכי ראוך
קלמן שמואלי־ראוך, רינה שווארץ, שמואל מיכה תמרי 463—466

דאס געוועזענע יידישע סאניק

צו דער געשיכטע פון סאניק או סביבה / עוזר פיפה — — 469
די שטאט געזען דורך פויגל פערספעקטיוו / ישראל למבק — 482
די אמטן און עפענטליכע געביידעס אויף דער מיצקעוויטש־
גאס / חיה רייזער (פעניג) — — — — — 484
אינעם סאניקער קרייז־געריכט / י. למבק — — — 487
די „יד חרוצים" / עוזר פיפה — — — — — 489
אונדזערע רביים און זייערע חסידישע „הייף" / א. שרביט — 493

ד"ר יצחק נעמער און זיין פרוי פאני

דער מענש און עסקן / יפה לערנער — — — 504
זיין געשטאלט / זאשע קעמפלער־ליף — — — 504
אייזיק וועניג / ישראל לאמבעק — — — — — 505
ד"ר שמואל ארנשטיין און זיין פרוי זהבה / ד"ר יוליוס אורן 506
שרה קיל / עוזר פיפה — — — — — — 509
אפאר סאניקער טיפן / בערל ראבאך — — — — 510
וועגן סאניקער וואכנבלאט „פאלקספריינד" / א. שרביט — 512
די טיפוס־עפידעמיע אין אונדזער שטאט / אליהו בערגער — 514
צוועלף פאלקס־מעשיות פון סאניק / ד"ר ש. ביקל — — 515
דאס יידישע לעבן אין סאניק בעת דער נאצישער אקופאציע /
הדסה הערצאג־לעזער — — — — — 519
יעדע שעה, יעדער טאג / א. סוצקעווער — — — 523

עמודים

בײ די נאַצעס

א. ביזן קומען קײן זאַסלאַוו
ב. איז זאַסלאַוו / מרדכי זילבערמאַן — — — — 524
דער חורבן פֿון דער קהילה אין סאַניק / חנוך כץ — — — 536
א קינה / אהרן צייטלין — — — — — — — 539
וועגן פֿאַראײבּיקן אונדזערע גבורים און זײער גבורה /
יעקב גורפֿײן — — — — — — — 540
קינדער מײנע / ד. ספֿאַרד — — — — — — 541
דער באַוווסטזײן פֿון דער שואה / הרב יצחק גליקמאַן — — 542
דיר, סאַניק, נאָך דײן באַפֿרײאונג / יפֿה וואַלאַך — — 544

אין גלות רוסלאַנד און אויף פֿאַרשיקונג

גירושים, וואַנדער־וועג און גלותדיקע יסורים / מנחם בן־משה 547
סאַניקער לאַנדסלײט־פֿאַרײנען אין אַמעריקע / פּסח שפּרינגער 551
זכרונות פֿון מײן שטעטל בוקאַוסק / יהודה קנעבל — — 554

זאַגורש

זאגורש ויהודיה / פרידה בירנדורף־טרופה — — — 559
זאגורש כפי שהכרתיה / אשר אדמתי (רובינפלד) — — 564
הייתי תלמידה בכל בתי האולפנא של זאגורש / פ. בירנדורף 565

זארשין

זארשין היהודית / משה שטרנגר — — — — 569
אברהם בארט / אליהו לשנר — — — — — 572
רשימת נפטרים וקדושי השואה בזארשין — — — 575

בוקובסק

בוקובסק ויהודיה / א. שרביט — — — — — — 579
חיים יהודיים בבוקובסק — ממתי?
חיי הכלכלה ומקורות הפרנסה של יהודי בוקובסק
חיי התרבות של יהודי בוקובסק
הרב ר׳ שלמה לייב מלנטשנה
הצדיק ר׳ אלעזר וויסבלום (ר׳ אלעזר׳ל ריישער)
האדמו״ר־הצדיק ר׳ מאיר־יהודה שפירא
האדמו״ר־הצדיק ר׳ דוד שפירא
הרב ר׳ אברהם פינטר
הרב ר׳ משה טייטלבוים — — — — — — — 579—587

עמודים

שו"בים בבוקובסק — — — — — — 587
זכרונות מעיירתי בוקובסק / יהודה קנבל — — — — 588
שבת בבוקובסק / יצחק צוקרקנדל — — — — — 590
סבתא, בעלת נפש גדולה / יהודית שקדי — — — 592
ר׳ אייזיק שווערד / יצחק צוקרקנדל — — — — 594
משפחת ר׳ פסח דוברס / דוד דוברוש — — — — 595
הנצחת קדושי בוקובסק — — — — — — 598—595

ארגוני „לנדסמנשפטים" של יוצאי סאנוק / פסח שפרינגר — 599
„ארגון יוצאי סאנוק והסביבה" / צבי שמרי — — — 603
דמויות וקלסתרי־פנים — — — — — — 605

נספחות ומלואים

סאנוק (ערך אנציקלופדי) / ד"ר מאיר באלאבאן — — — 613
רשימת החברים היהודים במועצת העיריה — — — — 614
לתולדות החסידות ומחלוקת צאנז־סאדיגורה בסאנוק — — 621
הימנון הישיבה / ר׳ מאיר שפירא — — — — — 623
על רבנות ורבנים בסאנוק / א. שרביט — — — — 625
צוואת ר׳ אלעזר ברומר — — — — — — 627
על הנצחת יצירותיו של ר׳ דוד צוקרמן — — — — 631
על ד"ר מתתיהו וויינרב — — — — — — 634
לאלה האלמונים / הרב משה קמלהר — — — — 635
הרצאות ומרצים, נאומים ונואמים / א. ש. — — — — 636
על עסקנותו של א. שנבאך — — — — — 640
אביסל זכרונות וועגן יידיש טעאטער אין סאניק / מ. ראבאך 642
פרורי הווייה והווי — — — — — — 645
קטע מדברי יצחק מסר — — — — — — 647
על ר׳ משה׳לע קאנר — — — — — — 648
היו ואינם (המשך) — — — — — — 649
ר׳ יצחק (איטשע) קאהן / אריה לרנר — — — — 652
ר׳ יצחק (איטשע) שרקינגר / אריה לרנר — — — — 653
ר׳ ישראל מאיר / א. שרביט — — — — — 654
הרב אלתר מאיר / א. רוטר; א. שרביט — — — — 655
על פעלו של ר׳ יצחק פלר / מנחם תלמי; יצחק פלר — — 658
אריה ווילק / צ. פנסטר — — — — — — 662
„בצרור החיים" (המשך) — — — — — — 663
הפעילות הציונית של יוצאי סאנוק באמריקה — — — 666
כתובות יוצאי סאנוק בתפוצות — — — — — 667
לוח השמות — — — — — — — 672
נרות לזכרם — — — — — — — 686

לוח התמונות — בילדער

1. המצודה 19
2. הגן העירוני 21
3. בית הקברות היהודי 25
4. הכניסה לבית הקברות 25
5. חברי העיריה היהודים בסאנוק בשנת 1907 26
6. בנין העיריה 28
7. ההסתדרות הציונית בסאנוק 29
8. ה„קופייץ" 32
9. ר' יצחק וויינר ובתו 34
10. בניז „סוקול" 35
11. בית־המדרש הגדול 45
12. בנין „יד חרוצים" 50
13. בית „מנין" הרב דים 53
14. בנין ה„תלמוד תורה" 59
15. עסקני ה„תלמוד־תורה" 63
16. „שער" ספר „זכרון עולם" 65
17. כיתה גבוהה בבית־הספר העברי „שפה ברורה" 66
18. מקהלת ביה"ס העברי 67
19. תעודה של ביה"ס העברי 67
20. המנון הישיבה 72
21. בי"ס „בית יעקב" 73
22. בנין הגימנסיה לבנים 75
23. כיתת תלמידות הגימנסיה 77
24. בית־הספר הכללי למסחר 82
25. „שער" הספר זכרון יחיאל 86
26. מצבת ר' שמשון־מיכל 89
27. ר' יהודה כץ, ראב"ד 90
28. ר' אלעזר ברומר, ראב"ד 92
29. „שער" ספר „משפט כתוב" 95
30. ר' מאיר שפירא 97
31. ר' יעקב גלדצלר 111
32. ר' טוביה הורוביץ 112
33. הרבי מדינוב 116
34. הרבנית מדינוב 117
35. מצבת האדמו"ר מדינוב 119
36. ר' אלעזר, יורש הכסא 120
37. הרבי מבוקובסק 122
38. ר' ראובן, הרבי מבוקובסק 125
39. רעיית רבי ראובן 126
40. אחיו של רבי ראובן 126
41. משפחת ר' חיים שו"ב 129
42. ר' שלום רוזנפלד 131
43. ר' דוד צוקרמן ורעייתו 132
44. ד"ר ראמר ואנשל ווכטל 137
45. ד"ר נמר ורעייתו 139
46. ד"ר שמואל אורנשטיין 140
47. ד"ר אורנשטיין ומשפחתו 142
48. ועד אגודת „ציון" 150
49. ועדת הקק"ל 151
50. ועדת הקק"ל תרפ"ה 152
51. הסתדרות „מזרחי" 155
52. חלוץ „מזרחי" 155
53. ביקור הרב האגר 156
54. הנוער „המזרחי" 157
55. ביקור ד"ר עובדיה 157
56. „ברוריה" שליד המזרחי 158
57. חוג „הפינה העברית" 160
58. כנסת „השומר הדתי" בסאנוק 161
59. „ברוריה" 162
60. חיים אריה גצלר 162
61. „השומר" 164
62. „התאחדות" 164
63. „החלוץ" 165
64. ארגון נוער ציוני 165
65. קבוצת חלוצים 168
66. כנ"ל, בהדרכת מ. וניג 168
67. פועלי ציון 169
68. הנוער העברי 170
69. פועלי ציון ביובל ה־25 170
70. „החלוץ" 172
71. „החלוץ", קבוצת שושנה 172
72. מקבוצות החלוץ הראשונות 173
73. מקבוצות החלוץ הראשונות 173
74. קבוצת נשי „ויצו" 174
75. קן „השומר הצעיר" 174
76. השוה"צ, גדוד „צופים" 176
77. קבוצת הכשרה בסאנוק 178
78. תערוכת קן השוה"צ, סאנוק 179

79. פרידה מיעקב אלסטר, בעלייתו 182
80. קן „ברית טרומפלדור" בסאנוק 183
81. חברי „בית"ר" 184
82. חברי „בית"ר" 185
83. „בית יעקב" בסאנוק 188
84. „רדיפה" 190
85. „רדיפה" 190
86. „רדיפה" 191
87. קבוצת כדורגל „מכבי" 191
88. סקצית טניס־שולחן „מכבי" 192
89. משרד ארצישראלי, סאנוק 193
90. מרדכי גרשון לפני עלייתו 194
91. ר' ישראל־טשי מאיר בעלייתו 195
92. עליית יהודית שווערד 195
93. עליית הרב אלתר מאיר 196
94. אניית „יציאת אירופה" בחיפה 197
95. מזכירות מעפילי „יציאת אירופה" 197
96. „פאלקספריינד" 201
97. „יום־טוב־בלאט" 205
98. „יום־טוב־בלאט" 206
99. הצגת „משה חייט" 208
100. הצגת „דער קארגער" 209
101. הצגת „טרגדיית ילדים" 209
102. הצגת „המטורף" 210
103. הצגת „הנבלה" 210
104. הצגת „שלמקה און ריקל" 211
105. הצגת „יצא וחזר" 211
106. „חלוצי השפה" 213
108. קרן האבוקה 215
109. עזריאל רגנבויגן בחדר עבודתו 218
110. „אחרי מותי", תווי־נגינה 219
111. 3 חותמות ספריות 220
112. „שער" ספר כתובת הארץ 225
113. יצחק הירשפלד ליד חנותו 226
114. צוות פחחים 227
115. שלמה קרמר ואמו רחל'י 229
116. „פרודוקט" 231
117. הסכמי מכירת חמץ 232
118. בנין „יד חרוצים" 236
119. תעודת חבר ב„יד חרוצים" 237
120. זושא פניג ליד חנותו 240
121. ראובן ליבר ורעייתו 242
122. שרה קיל 243
123. פרץ מרקיש עם החוג לתרבות 253
124. אשר בארבר 277
125. ישראל שלמה ברגר ורעייתו 279
126. עובדיה זילבר 284
127. גברת זילבר 284
128. יוסף טרום בחוג המשפחה 285
129. יעקב לרנר 286
130. יצחק מסר 289
131. צבי־הרמן סובל 290
132. ש. ז. פיפה 292
133. זושא פניג 294
134. שמואל צוקרקנדל 295
135. משה־לע קאנר ושני בניו 298
137. אלעזר רגנבויגן 305
138. אברהם חיים רוזנר 306
139. שלמה שיף (עם יעקב ואייזיק לרנר) 307
140. שלמה שיף בצבא 308
141. יצחק שיף 309
142. מטילדה שיף 309
143. משה שפירא 312
144. מנשה אדר 322
145. לייב וורנר 330
146. בנות וטלאי על הזרוע 333
147. יוסף רבך ובנו 336
148. תעודת תנועה 340
149. בניני מחנה זסלב 349
150. אנדרטה לקדושי זסלב 350
151. מסילות הרכבת מזסלב לבלזץ 351
152. קברי אחים בזסלב 351
153. בנין הדואר המפוצץ 364
154. רחבה ה„מאלי רינק" 366
155. עצרת אזכרה במחנה שארית־הפליטה 374
156. בעצרת אזכרה 378
157. מצבה ב„מרתף השואה" 379
158. הדלקת נרות ב„אזכרה" 382
159. מצלומי אספת „יזכור" 386
160. עצרת זכרון 388
161. עצרת זכרון 389
162. כתבה על עצרת־זכרון של שארית הפליטה 390
163. קטע מקיר במרתף השואה 390
164. אהרן קרמר 412
165. יעקב רוזנפלד 413

166. ר' ישראל־טשי מאיר 419
167. וולקה'לי מאיר 419
168. שלום־שכנא מאיר 420
169. הרב אלתר מאיר 421
170. ר' דוד יואל וויינפלד 427
171. הרב יצחק פלר 429
172. ר' אליעזר שנייבוים 432
173. ישראל שנייבוים 432
174. ר' ישראל ברוכי (טרטנר) 433
175. הלנה תמרי (טרטנר) 434
176. אריה ווילק 435
177. פרידה בירנדורף־טרופה 436
178. אפרים אלדובי 439
179. ר' משה שטרנגר 440
180. ד"ר ישראל (איזי) סובל 442
181. י. מ. גלנדר 444
182. פרופ. בנציון כץ 445
183. ישראל לרנר 452
184. מנדל־וולף אלסטר 453
185. מרדכי גרשון בחוג משפחתו 455
186. ר' ישראל ווילק 457
187. אליעזר טראכמן 458
188. ר' זלמן לפלשטיל 459
189. משה שנבאך 461
190. חיה הורן 463
191. משה־ישראל הורן 463
192. רינה שווארץ 465
193. שמואל תמרי 466
194. דאס „ברינדל" (המעין) 473
195. בדרך למחנה זסלאוו 534/א
196. בהגיעם לזסלאוו 534/א
197. מחכים לרכבת לבלז'יץ 534/ב
198. כלים מיותמים 534/ב
199. תחנת הרכבת בנובי־זאגורש 559
200. הרב פנחס קאנר, רבה של זאגורש 562
201. הרבנית ושתי בנותיה 563
202. אליהו, ה„עילוי" 563
203. אברהם בארט, לשנר, כץ 572
204. קבוצת „בית"ר" זארשין 574
205. דף „שער" מספר ערך חיים 582
206. הרבנית מבוקובסק 584
207. ר' משה טייטלבוים ובנו 587
208. „פייגה די שוחט־קה" 592
209. ר' אייזיק שווערד 594
210. המצבה לקדושי בוקובסק 598
211. פסח שפרינגר 601
212. מנחם אלדובי והרב דוד אביגדור 605
213. ר' זושא ור' אליעזר שליסלפלד 605
214. ר' יוסף רוט 606
215. ר' חיים רוטנברג 606
216. ר' לייבוש סגל 607
217. איטה זילברמן 607
218. פני נוער בארגוניו 608
219. כנ"ל 608
220. איטה סגל 609
221. חברים מ„החוג התרבותי" 609
222. ר' שלמה אמסטר 610
223. ר' צבי שווארץ 610
224. סמל העיר סאנוק 613
225. חברי מועצת העיריה 620
226. בנין ה„וויינרובקה" 620
227. „תעודה" של הישיבה 624
228. „שער" הספר „קול יהודה" 626
229. אריה־לייבוש ווייל 630
230. שמואל זיינבל פיפה 630
231. מקהלת יוצאי סאנוק 631
232. נוער „מזרחי" בסאנוק 632
233. „החוג התרבותי" בסאנוק 632
234. השומר הצעיר עם ד. פרסקי 633
235. קבוצת „הכוכב" בהשוה"צ 633
236. גלויה מד"ר מ. וויינרב 634
237. כנס ציוני איזורי 637
238. מפקד קן השוה"צ בסאנוק 637
239. בתחנת הרכבת, עליית חלוצים 638
240. במחנה העקורים לפני ההעפלה ארצה 638
241. כנס „ויצו" ביער אולחובצה 639
242. צילום־פרידה לפני העלייה 639
243. מינוי כחבר־כבוד ל„רדיפה" 641
244. מעבודות דפוס מושל 644
245. ר' אלתר מאיר ומשפחתו בבוסקוביץ 656
246. יד לזכר ר' יצחק פלר 659
247. „שער" מספר ר' חיים פוטרניק 665
248. פעילות יוצאי סאנוק באמריקה 666

רן עדי / יוֹם יוֹם בְּטֶרֶם יוֹם

יוֹם יוֹם בְּטֶרֶם יוֹם, בְּשְׁקוֹעַ אַשְׁמֹרֶת שְׁלִישִׁית,
הִיא שָׁבָה שָׁוָּה זֹאת עִקֶּשֶׁת. גּוּפִי אָז מֻשְׁלָךְ
כְּגוּשׁ־שֶׁל־חֹמֶר שֶׁכָּחוֹ יוֹצֵר. שֶׁהַנְּשָׁמָה מַקְשָׁה
לַחְזֹר. שְׁלוּלָה הִיא אֵי־שָׁם לְמַרְגְּלוֹת הַקַּרְפָּטִים.
עַל שְׂפַת סַן הַנָּהָר, נַחַל הַסְּלָבִים,
תָּעָה וְרַחְרֵחַ כְּגוּר־כְּלָבִים נֶעֱזָב.
מַה יָּבִין גּוּר־כְּלָבִים נֶעֱזָב בְּהַנְהָגַת הָעוֹלָם?
רֵיחַ בָּשָׂר חָרוּךְ מַטְרִיף דַּעְתּוֹ.
מֵילִיל אֵיפוֹא: אַי אַי, רֵיקוּת כָּזֹאת. כְּמוֹ קְרִיצָה
בַּזְּמַן. יַבֶּשֶׁת מִכָּאן וְיַבֶּשֶׁת מִכָּאן וּבְאֶמְצַע תְּהוֹם. וְהַשֵּׂכֶל
הַנּוֹסֵק לִמְרוֹם שָׁמַיִם לֹא יַשִּׂיג זֶה הַיָּתוֹם.
וְלוּ לְפָחוֹת אֶבֶן־מַצֵּבָה וּפ״נ, צֶמֶד צִפֳּרֵי־קֹדֶשׁ
הוֹגֶה בְּרֹאשָׁהּ בְּעַצֶּבֶת (וְהָאֱמֶת, חֵץ כָּאן, מוֹרֶה לְעֵבֶר שֹׁרֶשׁ),
שֶׁהַיָּד תֶּאֱחֹז בָּהּ בְּכַבּוֹת זִכְרוֹן־חֶתֶף חִיּוּת
שֶׁבַּלֵּב: שֶׁהָעֵינַיִם יָפוּשׁוּ עָלֶיהָ — עוֹפוֹת פְּצוּעִים עַל קֶרֶשׁ
סְפִינָה טְרוּפָה.
לוּ לְפָחוֹת אֶבֶן־מַצֶּבֶת
וְחֹפֶן עֲצָמוֹת תַּחְתֶּיהָ; בְּהִמַּק עֲלֵיהֶן הַבָּשָׂר הַכָּלֶה
וּבְמַחֲשַׁכֵּי אֲדָמָה בְּזֹהַר מַתֶּכֶת־חֵן יַזְהִירוּ —
בְּכֹחַ־מְשִׁיכָה הַפִּלְאִי שֶׁל צִפּוֹר אֱלֵי קֵן
מִמֶּרְחַקִּים אָז נְדַד, מֵאִשָּׁה וָטַף וּבָתִּים שֶׁבָּנִינוּ,
עַל הַגַּל הֶחָשׁוּף נִשְׁתַּטֵּחַ וְיַלְדוּת אָז תָּבוֹא בְּדָמֵינוּ
בְּמִין חֲרִיפוּת נֹעַם־כְּאֵב שֶׁכָּזֶה, שֶׁאָדָם שׁוֹמֵעַ בְּחוּשׁ
קוֹלוֹת מְהַלְּכִים בְּקִרְבּוֹ כְּמוֹ בִּמְעָרָה מְהַדְהֶדֶת.

יוֹם יוֹם, בְּטֶרֶם יוֹם.
אֲפִילוּ אֲנָפוֹת, צִפֳּרֵי־חֶמְדָּה שֶׁרְחוּפָן,
כְּיָדוּעַ, כְּשֶׁל כַּלּוֹת בִּצְחוֹרֵי־כְלוּלוֹתֵיהֶן, לֹא חֵן
וְלֹא חִיּוּת בָּהֶן, רַק אַפְרִיּוּת וְצִין־הֶעָשָׁן, מִשֶּׁל מִפְלֶצֶת הַבּוֹרֵא
שֶׁחָרוּ אֵלֶּם. שֶׁגַּם הַשָּׂדֶה שֶׁלְּפַלּוּתוֹ הֵן יוֹרְדוֹת,
זֶה שֶׁבְּדֶשֶׁן־יַרְקוּת בֵּין בָּתֵּינוּ הוּא שָׁרוּעַ
וּבֵין רֶכֶס־הָרִים כְּפוּל־דְּיוֹקָן (הַפָּן הָאֶחָד לְעֶבְרֵנוּ,
הָאֶחָד לְעֶבְרָם) וַאֲוִירוֹ בַּחַמָּה שְׁקִיפוּת
זְהֻבָּה־דִּבְשִׁית כְּכַנְפֵי צִפֳּרוֹת מְפַזְּזוֹת:
אוֹתוֹ רֶגַע חֵרֵשׁ גַּם הוּא רַק כְּמִין פְּרוֹזְדּוֹר
אָרֹךְ וְצַר. גּוֹן בֶּטוֹן חָשׂוּף גּוֹנוֹ
וּבְסוֹפוֹ — כְּבָר הַלֵּב מְנַחֵשׁ זֹאת — חוֹקְרִים יְחַכּוּ,
קָרֵי עֵינַיִם הָאֵלֶּף.
יוֹם יוֹם, יוֹם יוֹם.

אלעזר שרביט

זוֹ אַתְּ הָעִיר

נִשְׁכַּחַת וּמְשֻׁכַּחַת אַתְּ, נִזְכֶּרֶת וּמְזֻכֶּרֶת.
הֲרֵעוּ לָךְ זֵדִים, הַאִם גַּם הִשְׁכִּיחוּךְ מִלֵּב ?
הַמְעִיטוּ דְמוּתֵךְ, הַאַף כְּכָל מִרְמֵי־קֶרֶת
מַאֲסָהּ מַסַּע־צַלְבֵךְ — לְכָל יְדִיד אוֹהֵב־כּוֹאֵב ?

הַאִם עוֹד אֵם־יוֹלַדְתִּי אַתְּ ? — בְּגוּפִי הַמְטֻפָּח
עוֹד לֶטֶף וְגִפּוּף־פִּנּוּק מֵאָז בּוֹהֶק־צוֹרֵב,
כִּצְרֹב נְשִׁיקַת־אֵם בְּרִגְעֵי־זֵכֶר בָּם אוֹכַח
כִּי לֹא אֶרְאֶנָּה עוֹד וְשׁוּב בְּחֵיקָהּ לֹא אֵשֵׁב.

כִּבְמוֹתֵךְ, גַּם בִּהְיוֹתֵךְ, עֵינַי בּוֹהוּ בָךְ נִתְלוֹת:
זוֹ אַתְּ וְגַם אַחֶרֶת. כִּי שְׁלוּת גַּם הַפַּכְפֶּכֶת.
וִדּוּי נְכָאֵי־מַצְפּוּן עוֹדוֹ מַצְלִיף הֵדֵי קוֹלוֹת:

יְתֻמַּת וְגַם אַלְמָנַת, עִירִי, רוֹשַׁשְׁתְּ וְגַם נִרְצַחַתְּ!

אל מלא רחמים

דיין אלמנות ואבי יתומים
אל נא תחשה ותתאפק
לדם ישראל שנשפך כמים
תן מנוחה נכונה על כנפי השכינה
במעלות קדושים וטהורים
כזוהר הרקיע מאירים
ומזהירים לנשמותיהם של
קדושי

סאנוק והסביבה

אנשים ונשים ילדים וילדות
שנהרגו ונשחטו ונשרפו
ונחנקו ונקברו חיים
כלם קדושים וטהורים
ויצרור בצרור החיים את נשמתם

ארץ אל תכסי דמם

צילום ממגילת הקלף של קדושי סאנוק, שנקבעה על־ידי ארגון יוצאי סאנוק ב„מרתף השואה" שליד הר־ציון בירושלים

(ראה עמודים 375, 376)

ת ו ל ד ה
והתהוות

עוזר פיפה

לתולדות העיר והסביבה

בראשית

היישוב סאנוק והסביבה התהווה לפי ההשערה לפני כ־4000 שנה[1]. לפי הממצאים הארכיאולוגיים בסאנוק, דובייצקו, זאגורש, צ׳אשין, טוז׳אנק, פלוננה, פיילנה ועוד אנו למדים כי היישובים נוסדו לאורכו של הנהר סאן. רוב הממצאים הם מהתקופה הרומית ובעיקר מן המאה ה־1—3 לספה״נ[2].

סאנוק הבראשיתית העתיקה בנוייה על הר ומוקפת מצפון וממזרח עמקים העולים בהדרגה לגבעות והרים מתנשאים, מכוסים לרוב עצי מחט וצמחייה עשירה המוסיפה הוד מיוחד לנוף הפודקארפאצ׳ה או הבסקיד הנמוך, לעומת רכס הקרפטים הגבוהים המתחילים משני צדי האיזור החוצה את גליציה לשתיים — מזרחית ומערבית. הנהר סאן והעמק רחב־הידיים שעל ידו שמשו עוד בימים הקדומים דרך נוחה מאוד לתחבורה וקשרי מסחר בין רותניה (Rus Halicka), הונגריה ופולין. הסאן המתחבר עם האוסלבה בזסלב מגיע לסאנוק מאולחובצה וזורם בכוון ביאלאגורה, טרפצ׳ה ומנדזיברוד השוכנים לימין הנהר. לאחר מכן מתחבר עם נחל סנוצ׳ק ונעלם מן האופק בצפון. שם הנהר בא לו מן הפיתול בצורה ״S״ שעושה בסביבות העיר מאולחובצה ועד טרפצ׳ה ומכאן גם שם העיר סאנוק. ישנם מקורות היסטוריים הסוברים כי בין הפרבר פשדמיישצ׳ה ודומברובקה פולסקה היה פעם אגם מים בשם סקאלובה ועוד אגם בסביבות בית החולים העירוני בואך פוסאדה. שני האגמים יבשו ונשארה רק חלקת אדמה פוריה במקומות הללו[3]. כאמור ראשית היישוב הקדום לפני 4000 שנה. לעומת זאת משערים שהיישוב הפך לעיר רק במאה הי״א לסה״נ. אדמותיה שכנו בין רותניה, הונגריה ופולין דאז. כבר במאה הי״ב היתה סאנוק למרכז אדמיניסטראטיבי חשוב, הנקרא בתעודות ״Ziemia Sanocka״ (אדמות סאנוק)[4] והמשמש צומת דרכים ראשי בין שלוש הארצות השכנות. המחוז כלל פעם גם אדמות ברזיב, לינסק וחלקים ניכרים של קרוס, ריישא פשמישל ואיסטריק. לפנים, בטרם סופחה סאנוק לפולין, היא נכללה בנסיכות רותניה. ידוע כי המלך ההונגרי גייזה השני כבש את מצודת סאנוק בשנת 1150 לסה״נ ולקח בשבי אישיות חשובה כבן תערובת, בסכסוך עם נסיך רותניה[5].

בשלטון מלכי פולין

בגלל חשיבותו של שטח סאנוק והסביבה כצומת־דרכים, כאמור, לממלכות השכנות היוותה העיר סאנוק סלע המחלוקת ביניהן ואין הימה שגם פולין לטשה עין על שטחה כדי לחזק את קשרי המסחר עם הונגריה ורותניה. סאנוק העיר צורפה רשמית לפולין ב־1340 לסה״נ. ע״י המלך המפורסם קזימירוס הגדול (1333—1370).

---

1) Ksiega pamiatkowa gimnazium meskiego w Sanoku 1958 Dr. A. Fastnacht. Zarys dziejow Sanoka. Panstwowe wydawnictwo Naukowe Kraków 1958. ע׳ 14.

2) שם ע׳ 14. 3) שם ע׳ 14. 4) שם ע׳ 16. 5) שם ע׳ 15.

צעד זה נעשה לאחר איחודן של הנסיכויות השונות בפולין בשנת 1320 ע״י המלך וולדיסלב לוקיטק (1306—1333). קזימירוס הגדול לא בלבד אישר בשנת 1366 את החוק המגדבורגי שניתן ע״י הנסיך יזי השני טרוידנוביץ׳ בש׳ 1339, המעניק לתושבי העיר אוטונומיה בהנהלת העיר ובשיפוטה, אלא אף הוסיף להם זכויות; כך למשל בביקורו בעיר בש׳ 1368 שחרר את הסוחרים ממסים שונים למשך 10 שנים על מנת לפתח עוד יותר את קשרי המסחר עם רותניה ועם הונגריה. הוא גם היה הראשון שהעניק לסאנוק את הפריבילגיה לכנס אחת לשנה יריד גדול ממחוזות הקרובים והרחוקים ואף מרותניה ומהונגריה לפני חג השבועות הנוצרי [6]. המלכים קזימירוס יגלונצ׳יק (1447—1492) וזיגמונט סטארי (1506—1548) הגדילו בשנת 1515 את מספר הירידים לשתיים עד שלוש פעמים בשנה [7]. אלה כמובן הוסיפו לפיתוח העיר עד כדי היותה מרכז מסחרי חשוב. רבות הוסיף לפיתוח סאנוק וסביבתה המלך וולדיסלב יגללו (1386—1434). לאחר מות יאדביגה (1399) נשא לאשה את אלז׳בייטה גרנובסקה מהכפר פילצ׳י וטקס הנשואין נערך ב־2.5.1417 בכנסיית מיכאל הקדוש בסאנוק [8]. אלז׳בייטה גילתה חיבה מיוחדת לסאנוק ונתנה דעתה לחיזוק אמצעי ההגנה של העיר וכן דאגה לשיפור הנוף ע״י שתילת עצים בעיר ועוד.

תקופה זאת אפשר לכנותה תור הזהב של העיר. אולם השגשוג לא נמשך הרבה זמן. אסונות גדולים פקדו את העיר. בש׳ 1448 פרצה מגיפה גדולה ובשנים 1470, 1566 פרצו שריפות ענק שכילו מאמצי דורות רבים בעבר.

קזימירוס יגלונצ׳יק, המלך דאז, עזר לשקם את העיר לאחר השריפה הראשונה בעזרת הארכיבישוף „גז׳גוז׳ מסאנוק" והמלך זיגמונט ה־3 וואזה שחרר את תושבי העיר ממסים לאחר השריפה השנייה. סאנוק עשתה הכנות רבות למען הגנת העיר מפני התקפה אפשרית מצד התורכים שהשתוללו בפולין בשנות 1478—1504 ולמזלה פסחו עליה ולא נגעו בה לרעה. המלך זיגמונט סטארי (1506—1548) העניק לעיר ב־1510 רשות להתקין ביוב מרכזי וגם הצאכים, איגודי בעלי המלאכה, זכו להגברת האוטונומיה [9].

הנסיכה האיטלקית בונה ספורצה (1493—1557), שהתחתנה עם המלך זיגמונט הזקן בש׳ 1518, הכניסה מהפכה בתחומי ההגנה, האמנות והספרות, בנתה בתי״ס ובתי חולים. אחר מות בעלה חזרה לאיטליה והורעלה בש׳ 1557 ע״י מאהבה פפאגודה.

סמל העיר מורכב משלושה חלקים: למעלה הנשר הלבן, ולמטה מצד שמאל פטרון העיר בדמותו של המלאך מיכאל ומימין נחש המחזיק בפיו ילד — מסמלי משפחת ספורצה באיטליה [10].

הואיל והתרגשה סכנה הדשה מצד פולשים ממזרח (הטטארים והקוזאקים) אמרה המלכה לבצר ערים ומצודות של המלך ובצעה זאת לגבי 83 ערים בתוכן סאנוק ו־772 כפרים שהיו תחת חסותה. ושוב התאוששה העיר וחזרה למצב של פריחה ואולם אף הפעם לא לתקופה ממושכת.

בביקור השלטונות המרכזיים משנת 1565 מוזכר כי לירידים בעיר היו מביאים 2000 סוסים מהונגריה וכן ראשי בקר שרעו בהרים. לאמור: המסחר היה מפותח למדי. לעומת זאת אין מזכירים את סאנוק בין הערים שעסקו בסחר ייינות הונגריים כדוגמת הערים האחרות למרגלות הקרפאטים.

בתחום המלאכה משמשת סאנוק במאות ה־15 וה־16 מרכז חשוב לסביבה, כן עלינו לציין שסאנוק שמשה מקום מושבם של הסטארוסטה ובית המשפט האיזורי מה שאילץ את

---

6) שם ע׳ 24. 7) שם ע׳ 25. 8) שם ע׳ 31. 9) שם ע׳ 26. 10) שם ע׳ 33.

הנזקקים מכל הסביבה לבקר בעיר — ואולם מסיבות בלתי מוסברות היתה העיר נמצאת בירידה תלולה בשטח הכלכלי והחברתי כאחד, ייתכן שנמצאו ערים הקרובות יותר לדרך המלך. הכוונה למעבר דוקלה שלידה שכנו קרוסנו ולסקו המתפתחות ע״ח העיר סאנוק. כן פקדו את העיר שריפות מרובות ואם נוסיף את הפחד מפני התנפלות הטטארים בשנת 1624 אשר אמנם פסחה על סאנוק, אך האוכלוסייה נמנעה מבוא לשעריה, נבין אולי את סיבות הירידה הנמשכת למן המחצית השניה של המאה ה־16 ועד חלוקתה הראשונה של פולין (1772) כאשר סאנוק עוברת לשלטון אוסטריה ומזומן לה גורל חדש, חיובי יותר.

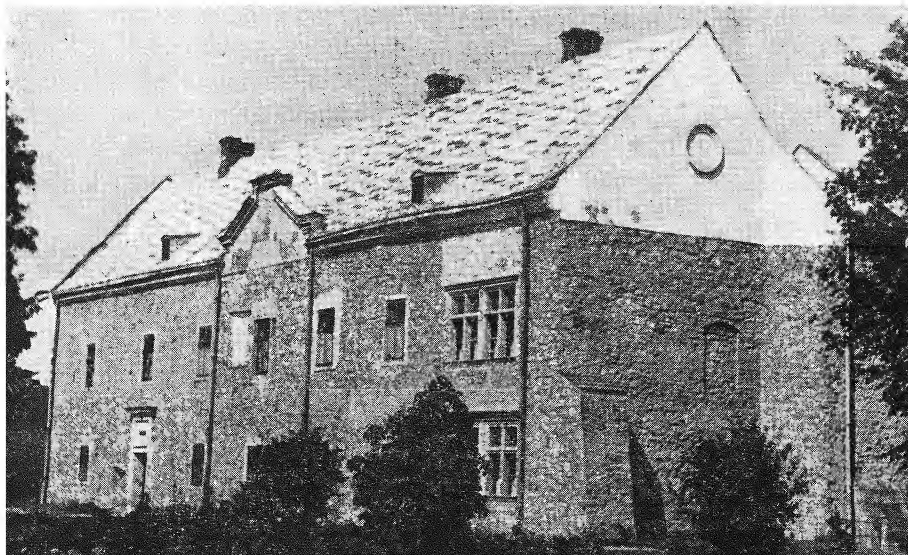
עם אבדן עצמאות פולין בשלוש ה„חלוקות״ שעברו עליה תוך תקופת־זמן קצרה (בשנים 1772, 1792, 1795) עוברת סאנוק לממלכת אוסטרו־הונגריה. רבים הם האוסטרים המתישבים בעיר כשהשלטון המרכזי תומך בהם בהרבה. שלטון זה נמשך עד 1918, כאשר פולין השיגה את עצמאותה אחר מלחמת העולם הראשונה. בתקופת השלטון האוסטרי הונחו פסי הרכבת זאגורש—סטרוז׳ה (בש׳ 1885) והדבר הוסיף רבות לפיתוחה של העיר. עי״ז התקרבה סאנוק מבחינות שונות גם לקרקוב וגם ללבוב וקשריה עם שני המרכזים המסחריים והתעשיתיים הודקו יותר.

אתריה החשובים של העיר

ראשיתה של העיר היתה, כאמור, על ההר שמסביב לו ביצורים עתיקים, מהם טבעיים ומהם עשויים בידי אדם.

המצודה („Zamek״)

האתר העתיק ביותר הוא בלי ספק המצודה, הנישאת על ההר ששימש מרכזה וראשיתה

Zamek המצודה

של העיר. למרגלותיו היה זורם הסאן והוא שימש קו־הגנה טבעי מפני אויב וצר. אמנם כיום, כשהסאן שינה את אפיקו קשה להאמין בדבר, אך מקורות משנת 1636 ו־1675 ואף מהמאה הי״ט מוכיחים כי מימי הסאן הגיעו עד למרגלות ההר ממש[11]. במצודה היו מתאכסנים מלכי פולין בביקוריהם התכופים בעיר. ידוע לנו כי המצודה שימשה אכסניה, בעת ביקורם בעיר, של קזימירוס הגדול, וולדיסלב יגללו, המלכה בונה ספורצה, אחות זיגמונט אוגוסט איזבלה המלכה זופיה הולשנסקה וכל באי העיר הנכבדים[12].

בימינו הפכה המצודה מוזיאון עירוני הפתוח לתיירים ביזמתו ובהנהלתו של סטפאן סטפאנסקי, יליד סאנוק. ב־1809 פרץ מרד נגד האוסטרים ובראשו התיצב קסאוורי קראשיצקי מגדולי השלאכטה ונערך קרב על הר המצודה.

מנזר הפראנציסקאנים

ראשיתו — בנין עץ שהוקם במרכז העיר בשנת 1377 ע״י הנדבן וולדיסלב אופולצ׳יק מחוץ לחומות העיר. המלכה אלז׳בייטה גרנובסקה התירה בשנת 1384 להעבירו אל תוך גבולות העיר. בשריפה הגדולה שהיתה בשנת 1476 הוא עלה באש וכמאה ושבעים שנה לאחר מכן (1640) נבנה המנזר מחדש ונשאר קיים עד ימינו בצורתו הנוכחית[13].

הכנסייה ע״ש מיכאל הקדוש

הכנסייה הרומית־קתולית הקרוייה בפי היהודים „קושציול" נבנתה מעץ בסגנון גותי בימי קזימירוס הגדול כתרומתו האישית בעת ביקורו בעיר בשנת 1368. בשנת 1782 עלתה הכנסייה בלהבות ותחתה נבנתה הכנסייה בשוק הקטן (מאלי רינק) בצורתה הנוכחית בש׳ 1886.

במימון הבינוי־מחדש של כנסיה זו השתתפו גורמים ציבוריים ופרטיים של האוכלוסיה בסאנוק. כנראה שבין התורמים להקמת הבנין היו גם יהודים, תושבי העיר. אף היה רווח סיפור, שלא עלה בידינו לוודאו כעובדה, כי באחת מטבלות־השייש שהיו קבועות בקירות הפנימיים של הבנין התנוססו, בין היתר, שמה ותמונתה של גבירת בית קנר, מנהלת משקה ועסקיה של משפחה מפוארת זו, כהבעת תודה על תרומתה הכספית הנכבדה. יש מוסיפים כי אף נעשו מאמצים מצד בני משפחה זו להסרת השם — ובעיקר התמונה — ממקום זה, אך ללא הועיל.

הגימנסיה לבנים

נוסדה בש׳ 1888 והפכה מבי״ס תיכון עירוני למחוזי המשמש את הסביבה הקרובה במשך 70 שנה ועד ימינו אלה.

ביח״ר לקרונות ע״ש ז׳לניבסקי

ראשיתו בשנת 1840 כבית־מלאכה קטן. במשך השנים התפתח עד כדי מפעל חרושתי עצום, שמספר פועליו הגיע בתקופה שבין שתי מלחמות העולם ל־1700 והוא מהווה עד היום מרכז תעשייתי חשוב לא רק בשביל העיר בלבד אלא גם בקנה־מידה ארצי. ביהח״ר המודרני, שהתאחד אח״כ עם המרכז בקרקוב, נוסד ב־1913.

---

11) שם ע׳ 14. 12) שם ע׳ 36. 13) שם ע׳ 32.

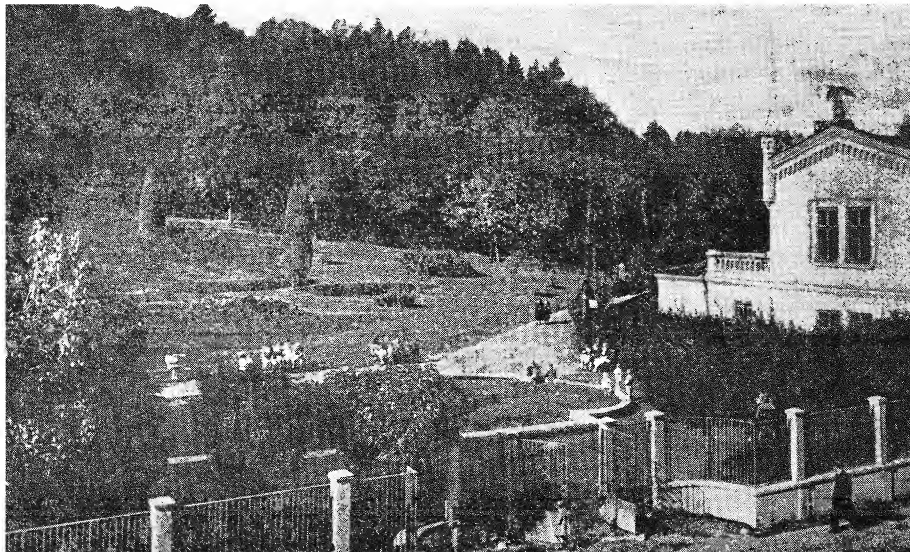
גינת האנדרטה לזכר טדאוש קושצ׳יוּשקו (1877 — 1746)

ראש המרד נגד המשעבדים הזרים בפולין ומשתתף במלחמת העצמאות של ארה״ב זכה לאנדרטה בגינה הקטנה שממנה נקודת תצפית על הסאן. הוקמה ב־1902. הגרמנים הרסו את האנדרטה בימי המלחמה האחרונה [14].

הגן העירוני ע״ש אדם מיצקביץ׳

תושבי סאנוק, יהודים כלא יהודים, אינם יכולים לתאר לעצמם את העיר בלא הגן העירוני המפורסם בשפע עציו, שיחיו ושדרותיו העשירות, כרי דשא מוריקים, עצי לילך (בס) ריחני המשכר את מטייליו בעונת פריחתם.

הגן, שיוזמו היה הרוקח יאַן זרביץ בשנת 1896, נמצא בשטח הגבוה ביותר במרכז העיר, על חלקת יער טבעי שנותרה מימים קדומים. לאחר שנבנו בתי מגורים בקרבתו התקרב הוא אל העיר. השם „אפטקרקה״ השגור בפי התושבים מוצאו מרוקח, אפטקז׳ בפולנית. ב־1898, במלאת 100 שנה להולדתו של גדול המשוררים הפולניים אדם מיצקביץ׳ (1798—1855) שפכו תלמידי הגימנסיה המקומית סוללת עפר שהתרוממה לגבעה נישאת והנושאת את שם המשורר הנערץ. על פסגת הגבעה המלאכותית המכוסה דשא עשב נקבעה אבן־מצבה ועליה חרוט שם המשורר ותאריכי הולדתו ומותו.

הגן העירוני ע״ש אדם מיצקביץ׳ — הכניסה הראשית

14) שם ע׳ 160.

המעיין (ס׳ברינד׳ל)

לא הרחק מגבעת מיצקביץ׳ מושך אליו תשומת־לב מטיילי הגן המעיין המפכה מים חיים ומתוקים ללא הרף. המעיין עוטר הקדשה לפרידריך שופן (1810—1849) גדול המלחינים והפסנתרנים הפולניים, במלאת מאה שנה להולדתו, בצורת טבלת נחושת שנקבעה בתוך קיר אבן מסותתת המקיפה את המעיין.

בית חולים

בית־החולים העירוני נוסד ב־1857 והפך במרוצת הזמן לבית חולים מחוזי.

בית האוצר "Izba Skarbowa" הוקם בשנת 1867 ושימש מרכז גביית מסים מ־6 מחוזות.

הגרניזון הצבאי (הקסרקטין) היה קיים עוד בימי השלטון האוסטרי ושימש לאותה המטרה עם תחיית מדינת פולין בשנת 1918.

היהודים

בפתח דברינו על ראשית התישבות היהודים בסאנוק יצוינו כמה פרטים על ראשית בואם של יהודים לפולין בכלל. ר׳ יהודה הכהן [15]) קובע ברשמי מסעותיו משנת 1031 לסה״נ שהיהודים מצרפת עברו אדמת פולין דרך פשמישל בדרכם לקיוב במאה התשיעית והעשירית לסה״נ, כלומר עוד לפני ייסוד פולין. מקצוע הטבעת המטבעות היה בידי היהודים אשר לא בלבד שהיו המומחים למקצוע זה אלא אף הרגישו עצמם מוסמכים להטביע בהן כתובות עבריות. נמצאו מטבעות מתקופת מיישקו ה־3 ועליהן כתובת לטינית ועברית „מיישקו ג׳" [16]). גם על המצבות שנתגלו בבית הקברות שבברסלאו משנת 1206 לסה״נ מצויות כתובות המספרות על הימצאות קהילה יהודית עשירה בפולין בתקופת הפייסטים הראשונים [17]).

המלך בולסלב חרוברי (992—1025) נתן רשות ליהודים לבוא ולהתיישב על אדמת פולין וב־1264 הוציא המלך בולסלב החסיד (פובוז׳ני) — (1243—1279) רשיון להגירה המונית של יהודי אירופה המערבית לפולין. ברם לשיא הגיע המלך קזימירוס הגדול (1333—1370) שעודד התישבות יהודים בכל ערי פולין. אפשר להניח כי בתקופה זאת הובאו יהודים נוספים לסאנוק ולסביבה, אך לצערנו אין ביכלתנו לאשר זאת בתעודות באשר הארכיון של סאנוק מתקופת ימי הבינים נמצא רובו בלבוב ולא יכולנו להגיע אליו על אף המאמצים שעשינו בכוון זה. לפי עדות מר ס. סטפאנסקי, מנהל המוזיאון העירוני בסאנוק, מסתבר כי מצוייה במוזיאון הנ״ל כתובת על קלף המספרת כי יהודים נמצאו ביריד השנתי בסאנוק בתאריך 8.6.1470 [18]). אנו נוטים להניח כי בצומת המסחרי החשוב הזה שבין שלוש המדינות רותניה, הונגריה ופולין נמצאו יהודים עוד בטרם סופחה אדמת סאנוק לפולין. בכל־אופן עובדה היא שבסאנוק נמצאו מצבות אבן המעידות כי בהר שלפני ה„פוסאדה" היה בית קברות יהודי מתקופת קזימירוס הגדול, — סימן שקהילה יהודית מושרשת היתה במקום עוד קודם לכן. המצבות הללו היו שקועות כמעט לגמרי בתוך האדמה אך הכתובות שעל־גבי כמה מהן היו חשופות וגלויות, ואף קריאות, לעיני בני עירנו, ואף בני דורנו, שביקרו במקום ביקורי־

---

15) ע׳ 7

16) הירחון: יידישע שריפטן מס׳ 11/12 — ורשה 1961 ע׳ 174/5.

17) ייד. שריפטן כנ״ל (שם).

18) מאנדל: „1000 יאר יידישע קונסט אין פוילן".

הזדמנויות שונים. לצערנו אין בידינו צילום או העתק כתובת ובוודאי שכיום לא נוכל אלא להסתמך על ידיעתנו־זכרוננו בלבד.

ברשימת הצאכים משנת 1514 מופיעים שמות יהודים ואלה מעידים עדות ניצחת שיהודים בעלי מלאכה היו גרים בעיר וחיים בה חיי אזרחים שווי זכויות. בשנת 1567 הופיע בתוך רשימת משלמי מסים הכולל 718 תושבי סאנוק "Judeo Uno" המשלם זלוטי אחד מבלי לנקוב בשם או במשפחתו [19]). לעומת זאת אנו מוצאים בתוך רשימה משנת 1580 המכילה 200 משפחות בלינסק 17 משפחות יהודים, מזה ברור כי על אדמת סאנוק וסביבתה חיו יהודים עוד במאה הט"ז [19]).

מסמך חשוב לתולדות יהודי סאנוק הוא אגרת הזמנה מ־1676 שהבישוף סטאניסלב סארנובסקי מפשמישל מזמין בה למשפט בעיר ברזיב את חברי עיריית סאנוק ואת הוויט העירוני בהאשימם במתן רשיונות לקניית בתים במרכז העיר וכן מתן רשות לבעלי מלאכה יהודים לעבוד בחגי הנוצרים ועבירה נוספת — היהודים מצויים בעירייה על אף האיסור המפורש של חוקי פיוטרקוב. את היהודים מאשים הבישוף בהסתה לרצח או להכאת הכומר המקומי. האישום נכלל במיסמך המצוטט ע"י בוז'מסקי, ראה הערה 20. אין זה ידוע בבירור מי הכה את הכומר, אך מן המסמך עצמו אנו למדים כי שלטונות העיר לא נכנעו לראשי הכנסייה האנטישמיים על אף הלחץ הכבד שהופעל עליהם. אין המקור מביא את פסק־הדין, ומזה אנו למדים שכנראה הוא לא היה לרעת היהודים, ורשאים אנו להניח שזה היה מפני שעמדת בני הקהילה הסאנוקאית היתה במאה הי"ז כה חזקה שלא זו בלבד שהכמורה המקומית לא הצליחה להרחיק את היהודים מעמדות מפתח בעיר, אלא אף משפט הבישוף שבא לעזרתה נסתיים בלא מסקנה שלילית מחייבת כלפי היהודים בסאנוק [20]).

כעבור חמשים שנה בערך לאחר מכן אנו מוצאים את המלך אוגוסט השני (1697—1733) מעניק זכויות נוספות ליהודי סאנוק (1720) והמלך זיגמונט אוגוסט פוניאטובסקי (1733—1763) אישר זכויות אלה של קודמיו ב־1754 [21]).

מסמך נוסף לגבי יהודי סאנוק מצאו בברסלאו בתעודה מהשנים 1791—1800, הדנה בהלוואות ומכירת בתים. ב־1791 מוזכרים השמות הרב מאנס הלפרין, אברהם ברקוביץ', הסוחר שמעון ליבר, רודי בעל־בית בשוק (רינק). ב־1792 מוזכרים לייזר ראמר, הסוחר חיימוביץ, יוסף הרשקוביץ, יעקב לינק, יעקב יהושע הרציג.

ב־1793 — מנדל האר, בעל מגרש, מוסר חצי בית לחותנו יוסף הרשקוביץ, לחיל לזולר ולהרץ פניג. בשנים 1795 ו־1796 מוזכרים דוד פישלוביץ' ויוסף פורץ כמחויבים לשלם מסי מגרשים או בתים לעיריית סאנוק [22]).

במוזיאון העירוני שבסאנוק מצויים ספרי „צאכים" מהמאה ה־15 ואילך. לפי עדותו של מנהל המוזיאון, ס. סטפאנסקי, מופיעים בספרי האומנים של 1514 שמות יהודים, אלא שהם שחוקים וקשה לפענחם בדיוק. אכן, ברשימות השייכות, אמנם, לתקופות הרבה יותר מאוחרות שהגיעו לידינו מאותו המקור, אנו מזהים 19 שמות של בעלי מלאכה יהודים הרשומים בצאכים למקצועותיהם השונים (פרוונים, חייטים, תופרות ועוד).

19. Archiwum głównych akt dawnych — Warszawa as I-20.
20. Borzemski: Archiwa w Sanoku
21. Wojewódzkie archiwum panst. Kraków — Varia 82 p. 82, p. 408—412.
22. Borzemski: Streszczenie pazywilejów króla Aug. II dla zyd. Sanokich.

לפי רשימה מ־1873—1939 היו בסאנוק 76 חייטים יהודים עצמאיים בדרגת „מייסטר", מזה 8 נשים.

עושי פמוטים	1	צלמים	4
מברשתנים	3	משחיזי סכינים	2
צבעים	5	סנדלרים	13
נגרים	7	צורפי זהב	7
מייצרי משחת נעלים	2	ספרים	6
עושה מטריות	1	פחחים	20
בורסקאים	1	מייצרי סבון	5
רפדים	1	כובענים	6
חרטות עץ	4	עובדי בטנה צמר־גפן	2
נפחים	2	זגגים	5
עושי דודים	2	כורכי ספרים	4
עושי גרבים	1	שענים	7
קצבים	20	פאקטור ?	1
פרוונים	12	עובדי דפוס	2
אופים	50		

בסה"כ רשומים 196 בעלי מלאכה יהודים בתקופה זו. כמובן שברשימה אינם כלולים מקצועות של „כלי קודש", כגון חזנים שו"בים וכו׳. מן האמור לעיל הננו יכולים להסיק בבטחון שהעבודות של משלח־יד היו מרוכזות בזמנים הללו כמעט באופן בלעדי בידי היהודים [23].

חיי הציבור היהודי בסאנוק

אין בידינו נתונים בנוגע לגודל אוכלוסיית העיר בימי הביניים מסיבות שהזכרנו לעיל. בארכיון העירוני בברסלאו מוזכרים נתונים מהשנים 1791—1800. אז מנתה אוכלוסיית העיר 5121 נפש, מזה 2029 יהודים — היינו: 41.5% [24]).

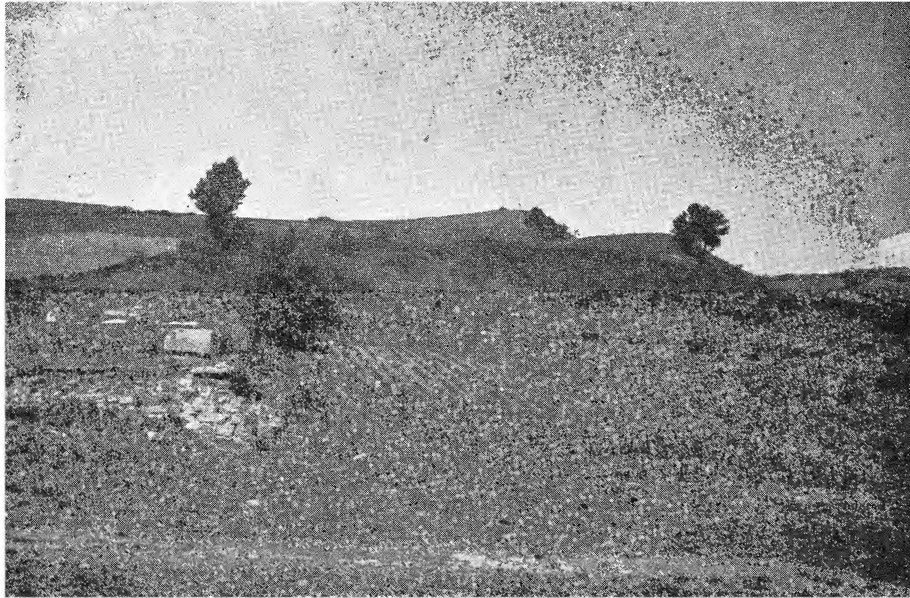
האוכלוסייה התחלקה לשלושה גורמים לאומיים עיקריים: יהודים, פולנים ואוקראינים. במאה העשרים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היתה התפלגות האוכלוסיה לפי שלושה שלישים בשווה. בשנת 1921, לאחר שסופחו לעיר יישובים סמוכים: פוסדה סנוצקה, דומברובקה פולסקה, דומברובקה רוסקה, וויטוסטבו, שהאוכלוסיה היהודית בהם היתה מעטה, מנתה העיר 12,261 תושבים ומהם 4391 יהודים שהם 31.25%. בשנת 1939 הגיעה אוכלוסיית העיר ל־17,860 תושבים ולאחר השואה, לפי מפקד בשנת 1946 היה מספר התושבים 11.112 נפש. אפשר להניח בודאות כי הקטנת האוכלוסיה ב־6748 נפש לעומת מפקד 1939 מתייחסת ליהודי העיר הנעדרים בה, שהושמדו ונמלטו בזמן המלחמה — וזה היה מספרם בקירוב לפני פרוץ המלחמה. אנו לא נרחיק איפוא מן האמת אם נאמר כי לפני פרוץ המלחמה היוו היהודים למעלה מ־35% מאוכלוסיית העיר [25]).

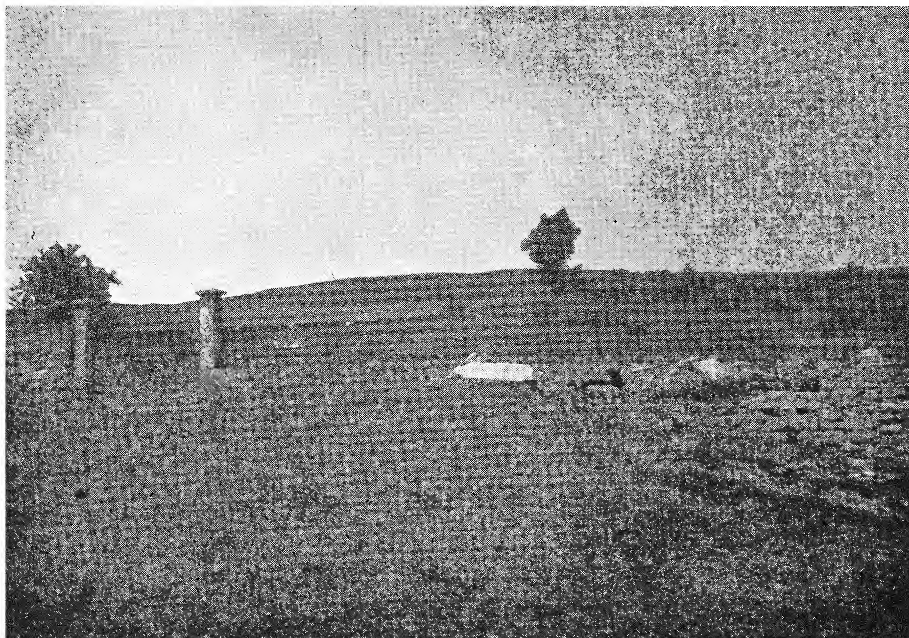
23) שם. מצויים במוזיאון עיר סאנוק.

24. Ossolineum, ksiega z lat 1791—1800. Wroclaw. ד"ר גלבר: התנועה הציונית בגליציה עמ׳ 201.

25. Fastnacht — ksiega gimnazjum Sanok.

בית הקברות היהודי בסאנוק (מראה כללי)
מיתוך: שורות הקברים והמצבות נראים המבנים הקטנים (ה„אוהלים”) שבהם טמונים רבנים ואדמו"רים.

הכניסה לבית הקברות

אֲפָפוּנִי פְּנֵי אָבִי וְאִמִּי וִיהוּדֵי הַקְּהִלּוֹת, צִם נוֹפָם הַלּוֹעֵז, הַיָּפֶה בִּלְבוּשׁ וּבְשַׁלֶּכֶת,
יְמוֹת הַחוֹל וְשַׁבָּת וּמוֹעֵד, רִנּוּנֵי הַתְּפִלּוֹת, בַּאֲשֶׁר אַף לְקֶבֶר אָבוֹת לֹא אוּכַל עוֹד לָלֶכֶת.

(א. צ. גרינברג, רחובות הנהר)

השתתפות היהודים במועצת העיריה במאת השנים האחרונות

לפנינו העתק רשמי של חברי העיריה בסאנוק מ־1868—1939.

השנים	מספר חברים יהודים בעיריה	
1868—1872	14	
1872—1876	9	
1876—1879	8	
1880—1887	18	
1890—1891	15	
1892—1895	19	
1895—1899	15	
1900—1902	18	
1903—1904	21	
1905—1906	17	
1907—1910	7	
1910—1911	5	(מועצה זמנית)
1912—1911	12	
1913—1914	14	
1915—1916	12	
1917—1918	14	
1919—1920	12	
1921—1927	11	
1927—1930	16	
1931	18	(העיריה פוזרה)
1932—1933	15	
1934	7	
1935—1938	5	
1939	4	

חברי העיריה בסאנוק בשנת 1907

לצערנו לא קבלנו מהנהלת המוזיאון בסאנוק את המספר הכללי של חברי מועצת העיריה בשנים אלה. אך מספר החברים היהודים כשלעצמו מעיד כי חלקנו בעיריה היה גדול בהחלט והוא נמצא בירידה תלולה מאז שנות השלושים כאשר המדיניות האנטישמית מתחילה להתגבר בכל הארץ ומגיעה אף לערים מאוכלסות יישוב יהודי גדול כסאנוק [26]).

הציבור היהודי במאתיים השנים האחרונות

הזכרנו כבר כי פרטי החיים היהודיים בסאנוק בימי הביניים לוטים בערפל מחוסר גישה לתעודות. נסתמך כאן על ספריהם של פרופ. ר' מאהלר „החסידות וההשכלה בגליציה ובפולין הקונגרסאית", ושל ד"ר נ. מ. גלבר: תולדות התנועה הציונית בגליציה בתקופה 1875—1918.

תנועת החסידות שטפה בגליה הגועשים את יהדות גליציה ופולין כאחת לאחר גזירות ת"ח ות"ט (1648—1649). לאחר מות הבעש"ט ולאחר הפילוג הרב שחל בתנועה לזרמיה השונים הגיעו ההדים של תנועת החסידות רבת הממדים אף לאדמת סאנוק שהפכה לאחד ממרכזיה בגליציה. מאז חלוקתה הסופית של פולין, כאשר כמעט כל גליציה סופחה לאוסטריה, ננקט קו של סובלנות ושל גרמניזציה כאחד מצד השלטונות האוסטריים. לא היתה התערבות גסה בחיים הפנימיים של הקהילה היהודית אך העדיפו את הגרמנית על פני לשונות אחרות וראו בעין יפה את התרבות הגרמנית אם כי בתחום הדת לא מורגש היה לחץ מבחוץ.

תנועת החסידות משתלטת במחצית הראשונה של המאה הי"ט על מרבית הקהילות בגליציה, אך גם יריביהם המשכילים אינם יושבים בחיבוק ידים. מצד אחד הם פונים אל הנוער היהודי ואל האינטליגנציה ומבקשים להעמיד סכר מפני הצפת החסידות את רחוב היהודים, ומאידך גיסא הם גם יוצאים חוצץ נגד המתבוללים שכל מטרתם היא רק להגיע לקריירה אישית ואינם חושבים על גורל העם בשעה ההיא. מכאן שהשפעת המתבוללים לא היתה קשה ביותר, לעומת זאת היתה היאבקות מרה בין שני הזרמים העיקריים — החסידות וההשכלה — על ההגמוניה ברחוב היהודי.

מדו"ח משטרתי החתום בידי מפקח המשטרה הכללי סאַכר (Sacher) ושנכתב בטרנופול 13.1838 [27]) הננו למדים כי „סרולצ'ו", כינוי לצדיק ר' ישראל שולימוביץ פרידמאן, אבי השושלת החסידית הרוז'ינית הנחשב כרבי בעל השפעה הגדולה ביותר במחצית הראשונה של המאה הי"ט ברוסיה, הרחיב את השפעתו מפעם לפעם גם בגליציה. כתוצאה מלחץ המשכילים אוסרים השלטונות הרוסיים על הצדיק מרוז'ין לנדוד בין ערי הקהילות היהודיות ולעסוק במגביות כספיות. הוא נרשם לגילדת הסוחרים וכחבר בה אי אפשר למנוע ממנו את הנסיעות. הוא מגיע לערי השדה ברוסיה ובגליציה, אוסף כספים למען חיזוק תנועת החסידות. בסאנוק נהנה מתמיכה רבה מאת רבי „הירש משרת" הצדיק מרימאנוב. סאכר, מפקח המשטרה בטרנופול, מסב תשומת לבם של מושלי המחוזות על התופעה המסוכנת, באשר סכומי כסף ניכרים מוצאים מגבולות אוסטריה (גליציה) ומועברים לארץ נכריה (רוסיה). מכאן אנו למדים, כי השפעת החסידות (ובמקרה שלנו השפעת חצר הרבי מרוז'ין) היתה מושרשת עמוקות בסאנוק ובסביבתה. ואולם לא בלבד החסידות מטביעה חותמה על סאנוק העיר. רוחות חדשות החלו מנשבות בגליציה היהודית בהשפעת תנועת ההשכלה הכובשת לבבות יהודיים בבירות ובכרכים כמו וינה

---

26. Wykaz radnych Zydów miasta Sanoka z ksiag protokolów Posiedzen rady miejskiej znajdujacych sie w muzeum w Sanoku.

27) פרופ. ר. מאהלר: החסידות וההשכלה, ע"ע 433—435.

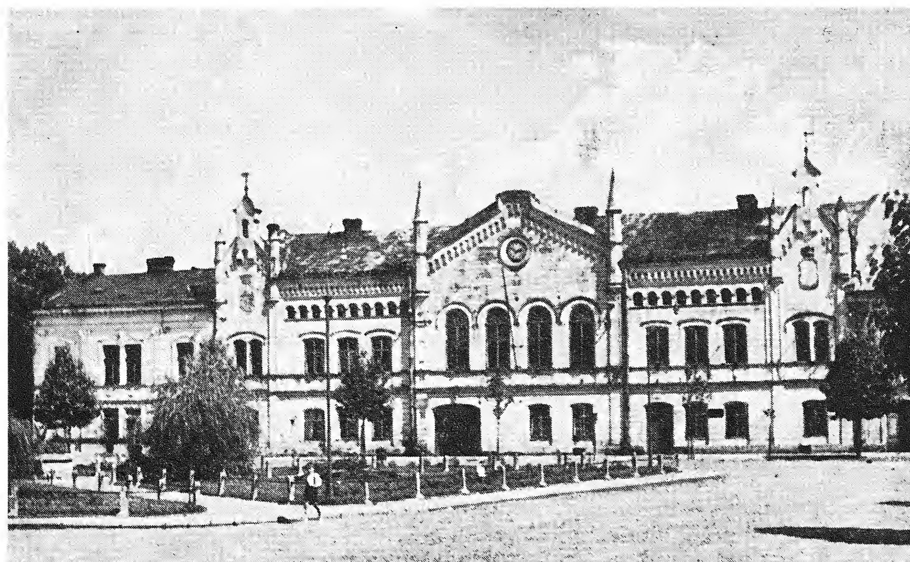
וערים גדולות בגליציה עצמה — קרקוב, לבוב, ברוד ואחרות, וסאנוק היא אחת הערים שקבלו את השפעתה החזקה.

המשכילים מצדם הכשירו את הקרקע להופעת הרעיון הציוני הלכה למעשה עוד לפני הופעתו של הד"ר הרצל. הם הטיפו ליהודים להחיות את השפה העברית, לזנוח את „פרנסת האויר" ולהתחיל בעבודת האדמה במקומותיהם.

ד"ר גלבר מציין כי הציונים תבעו את ייצוגם המתאים בפרלמנט הפדראלי בוינה בתוקף העובדה שהם היוו רוב או כמעט רוב במקומות מגוריהם. סאנוק מוזכרת בתזכיר הציונים משנת 1893 כעיר שהיהודים מהווים בה 41% מכלל האוכלוסייה [28]. אברהם קורקיס, מראשי הציונים בלבוב, מוסר במכתבו לד"ר אהרנפרייז בברלין כי ב־1893/4 קיימים ב־34 יישובים שבגליציה 41 איגודים ציוניים ובכלל זה סאנוק שבה קיימת אגודה ציונית „ישורון" [29].

והנה מובאה מעתון "Przyszlosc", כתב עת ציוני שהופיע בלבוב, מס' 22 משנת 1894 ע' 259: „ביזמתו של הסטודנט שלמה ראמר וברל פינק נוסדה באוגוסט 1894 חברה ציונית „ישורון" ומספר חבריה 110. באסיפה הכללית ב־20.12.1894 נבחר ד"ר פ. הרציג לנשיא, ד"ר יעקב אנדרמן לסגנו, ד"ר ש. אוברלנדר — מזכיר פולני, ברל פינק — מזכיר עברי, לייב קולבר — גזבר, מלך רוזנבליט — ספרן. חברי הוועד: נפתלי ראמר, עמנואל הרציג, אלתר אמנט. נוסדה גם אגודת נשים ציוניות „יהודית" [30].

בשנת 1905 הוחלט בהתיעצות האיגוד הציוני בלבוב להקים הסתדרות ציונית ארצית נפרדת ובלתי תלוייה בוינה. בגליציה המערבית היו אז 32 אגודות ציוניות ב־18 ערים בתוכן

בנין העיריה („מאג־סטראט") בכיכר ה„רינק"

---

28) ד"ר נ. מ. גלבר: תולדות התנועה הציונית בגליציה ע' 201.
29) שם ע' 205.
30) שם ע' 268.

עומדים (מימין לשמאל): יצחק הירשפלד, שלום שפרונג אברהם פייבוש, מנחם וניג, חיים הירש וניג, י. פריטש, י. זילפן, חיים מנדל (פלאנצר), י. אליוג.

יושבים, שורה אמצעית: (?), ד"ר מתתיהו ווינרב, ד"ר שמואל אורנשטיין, ד"ר יצחק נמר, ל. קולבר, י. שטיינברכר, חיים ווינר.

יושבים, שורה ראשונה: זושא שטיינברכר, משה מסר, אייזיק וניג, יוסף הולושיץ, טויבנפלד.

סאנוק עם אגודת „ציון מזרחי". ב־1909 נוסד ביה"ס העברי „שפה ברורה" בהנהלתו של המורה צבי אבט. ב־1911 למדו בו 77 תלמיד. ב־1911 היה בסאנוק מועמד הציונים בבחירות לפרלמנט בוינה ד"ר גולדברג וזכה בתמיכת 1721 מצביעים [31]) הוא גם ייצג את גליציה בקונגרס הציוני הרביעי והשישי.

בתקופה זאת (1910) הופיע בסאנוק עתון ציוני „פאלקספריינד" אחד מ־11 עתונים ציוניים שהופיעו אז בכלל בגליציה [32]).

ב־1910 נוסד בסאנוק ארגון ציוני דתי „מזרחי", וב־1912 הוקם ארגון „פועלי־ציון" ועסקני מפלגה מרכזיים הגיעו לעיר לאסיפות־עם הסברתיות [33]).

בקונגרס הציוני השלושה עשר (1913) הופיעו 63 צירים מגליציה ובתוכם אחד מסאנוק. וועדת המנדטים המרכזית הציעה לבטל את תוצאות הבחירות בסאנוק ובסקולה. לאחר נאומו של הד"ר רייך נדחתה הצעת הוועדה והצירים נשארו על כנם [34]).

---

31) שם ע' 774. 32) שם ע' 514. 33) שם ע' 596. 34) שם ע' 598, 625.

מהאמור לעיל מסתבר כי חיי הציבור היהודי בסאנוק היו ערים ותוססים כמעט בכל הזרמים החברתיים במאה הי"ט.

אין פלא איפוא כי בין שתי מלחמות־העולם תפסו היהודים בעיר עמדות מפתח בכלכלה ובחברה וכן בתחום התרבות. הרעיון הלאומי והחברתי חדר עמוקות לכל שדרות העם בעיר ומכאן שפע האירגונים הציבוריים והפעילות התרבותית המוגברת אשר גרפה את מיטב הנוער עמה.

ידה השטנית של מלחמת העולם השנייה והשואה הרסה בעירנו כבכל ערי פולין בעלות מסורת מפוארת בנין חזק שנבנה נדבכים נדבכים בעמל נמלים של דורות אבותינו ואבות־אבותינו, הרסה בצורה הברוטאלית שלא היתה כמוה בתולדות האנושות.

סאנוק היהודית היתה מעין מרכז בלתי רשמי שהאציל בפעילותו הרבגונית על הסביבה; והציבור היהודי, וביחוד הנוער, הושפעו השפעה מבורכת בהוסיפם חולייה בשרשרת הפעילות החברתית והלאומית, רבת הערך, של היהדות הגליצאית.

ביבליוגרפיה

ד"ר נ. מ. גלבר: תולדות התנועה הציונית בגליציה; הוצ. הספריה הציונית, ראובן מס, ירושלים 1958.

פרופ. ר. מאהלר: החסידות וההשכלה, ספרית פועלים 1961.

יידישע שריפטן, ירחון, מס׳ 11/12, ורשה 1961.

Maria i Kazimierz Piecholkowie: Bóznice drewniane w Polsce

Biblioteka zakladu im. Ossolinskich we Wroclawiu.

Protokól magistratu Sanockiego z lat 1791—1800.

Actum in Contubermo Sanocensis, Feria 5-ta post Dominican Misercordie Vid. 7 mai 1789.

Nazwiska wypisane z Ksiegi cechu Kusnierskiego w Sanoku z lat 1557—1798.

Wykaz majstrów w Sanoku od r. 1873—1939.

Borzemscki: Archiwa w Sanoku, Jasliskach, Króliku Wotowskim, Htomczy, Tadzinie i

Maria i Kazimierz Piechotwie: Bóznice drewniae w Polsce, W-wa 1957.

Klinkówle. Sanok 1905.

Dr. A. Fastnacht: Zarys dziejów Sanoka Ksiega Pamiatkowa Gimnazjum Meskiego w Sanoku 1888—1958.

Rocznik Sanocki 1963 wyd. literackie, Kraków 1963.

Wojewódzkie Archiwum w Krakowie Varia t. 82 st. 408.

Nazwiska wypisane z ksiegi Cechu Kusnierskiego w Sanoku z lat 1557—1798.

Wykaz Majstrów w Sanoku od r. 1873.

Rekopis 5691/111 Bibioteki Zaktadu Narodowego im. Ossolinskich we Wroctawiu, zawierajacy Protokól Magistratu Sanockiego z 1791—1800.

Wykaz radnych miasta Sanoka obywateli zydowskich z lat 1868—1939 na podstawie zapisków w 64 ksiegach miejskich znajdujacych sie w Muzeum w Sanoku.

Zydowski Instytut Historyczny — Warszawa.

ישראל למבק

העיר במבט חטוף

דרך־עפר רחבה מתפרצת לה אל תוך פרבר העיר „פשדמיישטשה" מצד מערב, מ„דומברובקה פולסקה". מצד שמאל של הדרך הזאת משתרע בית־הקברות הנוצרי, מוקף חומה ונטוע עצים גבוהים. בלילה בחג ה„יזכור" הפולני־קתולי מואר שטח בית־הקברות באלפי נרות דולקים והוא מזכיר את רומא הבוערת של נירון. מצד ימין מתמשכים שדות מרעה ובקירוב להם מחסן הקרשים הגדול של גוז׳יק, מחסן הרהיטים של באַרט והלאה מכאן, משמאל ומימין, ברחוב „רימאנובסקה" בתי מגורים גדולים וקטנים, ובהם חנויות גדולות וזעירות, קיוסקים ובתי־מרזח. המשכו של רחוב רימאנובסקי היה רחוב קושציושקי.

ממול עומד בית, בן קומה אחת, שבו נמצא בית הספר העברי. הרחוב מסתיים עם הבנין הגדול של „בסקיד", שבחזיתו בתי־מסחר יהודיים, מימינו רחוב קושצ׳יושקי, הרחוב סלובצקי ובו בנין משרד האוצר ותחנת־הרכבת הקטנה „פשיסטאַנק". עם עברנו את הדרך הראשית הרינו נמצאים ברחוב „השלישי במאי". הבנין המרכזי היה כאן „בית המרקחת של קאווסקי", אשר לידו היתה מוקמת בימה שמעליה היו נציגי הצבא ונציגי האזרחים מקבלים את פני התהלוכות שהתקיימו בימי החגים הלאומיים של פולין: 3 במאי ו־11 בנובמבר. במרחק קטן מהמקום הזה היתה החנות היפה של האזנלאוף, בית־המסחר לטקסטיל, ולידו בית הדפוס והחנות למכירת צרכי כתיבה ונייר של מר מנחם מושל, ובאותם הבתים גם כמה חנויות למוצרי ברזל ומתכת, חנויות לדליקאטסטים ומשרדים של כמה עורכי־דין.

במרכז רחוב יאגלונסקי עומד הבנין הגדול והגבוה ביותר בעיר, שהיה בו מעין פאסאז׳ — הלא הוא „בנין וויינר". הרחבה שלפני הכניסה לבית היתה נקראת „וויינרובקה". מקום זה שימש כנקודת מפגש לכל העיר, משהו מעין „בורסה". במקום זה נערכו כל מיני עסקות כספיות בין בעלי אחוזות, פריצים פולנים וסוחרים יהודים, פגישות בין מתווכים וכיוצא בזה.

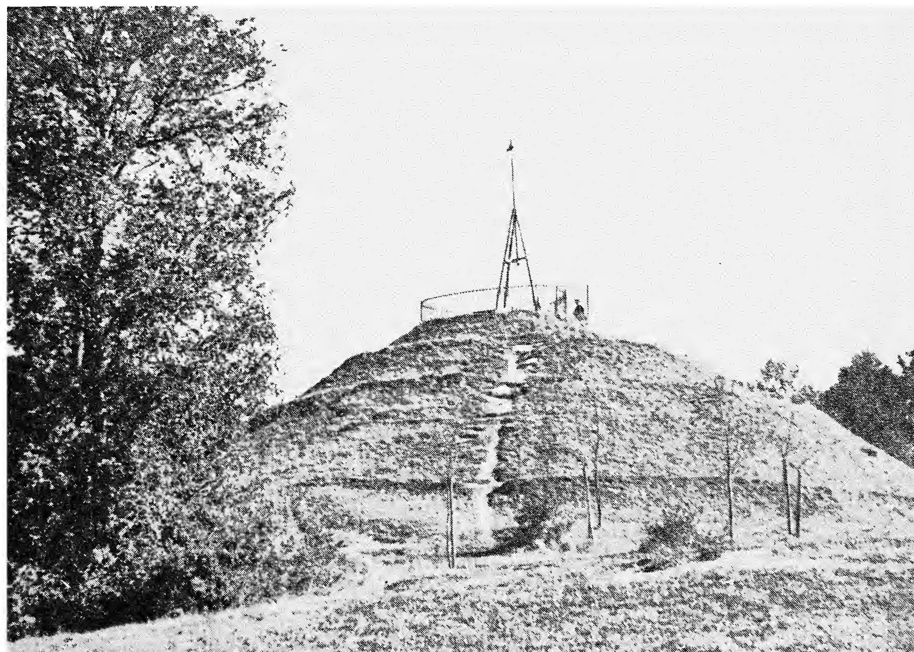
מרחוב יאגלונסקי אתה בא אל הככר הגדולה, ה„רינק", בעל הצורה הגיאומטרית המרובעת שהיתה עטורה משלושת צדדיה בתים וחנויות של יהודים. בפינה המזרחית של ה„רינק" נמצאת הכנסיה הפרנציסקנית ולידה בנין המנזר ואחריו בניני מועצת העיר — ה„מאגיסטראט" (העיריה).

ליד בנין מועצת העיר היתה גינת־נוי קטנה, מגודרת גדר של ברזל ובמרכזה התנוסס פסל־אבן של טאדיאוש קושצ׳יושקו. מתוך המקום הזה אפשר היה לראות ראיה יפה את כל המרחב שבהיקפו ואת כל שבסביבתו הרחוקה: את נהר הסאן, את הפרבר אולחובצה ואת היערות שעטרו את העיר. ברחוב „זאמקובה" השכן עמדו בניני בית־הכנסת ובית־המדרש. בזה האחרון תמיד היו נמצאים יהודים שישבו ולמדו תורה. בסביבה זו, במרוחק במקצת הצדה ועל סלע גבוה שהגישה אליו היתה קשה, נמצא בנין עתיק המתקרא המצודה. מקום זה שימש בתקופות קדומות כנקודת־הגנה של העיר מפני האויב. בפעם האחרונה מילא מקום זה את תפקידו בהדיפו את האופנסיבה הרוסית בימי נפוליאון. באחד מרכסי הסלע משובצת אבן־

שיש שעליה חרותות כמה שורות מוקדשות לזכרו של הלוחם האחרון בשנת 1809, קסאברי קאשיצקי, וחבריו. בתוך בנין המצודה מצוי גם המוזיאון. — הרחובות צרקיבנה וריבאצקה נמשכים עד לסאן ולבית־המטבחיים העירוני.

ככר־השוק הקטנה נמצאת ליד הכנסיה הפאראפיאלית. בככר זו עמדו בקתות, צריפים ודוכנים, וגם חנויות ובתי־מסחר גדולים, של יהודים ושל נוצרים: שיף, גינצבורג ואחרים. בשטח שמאחורי הככר השתרע רחוב היהודים עם בתיו הרעועים ובצד הרחוב הזה בית־המרחץ ובו הזעת־קיטור. בצדו השמאלי של ככר־השוק הקטנה עמדו בניני־הפאר של הויפטמן, הגימנסיה, ובית הדואר. ממול זה — רחוב אדם מיצקיביטש, ובו בנין „סוקול", שהצטיין ברוח האנטישמיות שבו, והגן העירוני המפואר שנקרא על שמו. לגן זה קראו גם „אַפטקרקה" (שפירושו בפולנית: „של בית־מרקחת"), על שמו של הרוקח זארביץ, שתרם לעיר את מגרש הגן.

בסרפנטינות היו מגיעים לפסגת ההר שבגן, שנקרא על שמו של קושצ׳יושקו, ולמעיין על־שם שופן, שבתוך כותלו היתה טבועה טבלת שיש ובה הקדשה ל„יום הולדת המאה". מכאן מתפשטת הפנורמה המפוארת של הסאן ושל היערות בצד הצפוני. ברדתך לסוף רחוב מיצקיביטש אתה עובר את הקסרקטינים של הגדוד השני של ה„שצ׳לצוב פודהאלנסקיך" ובנין „בית החיל" ואתה מגיע ל„ויטוסטווה" ומשם לסאן. מעל פסגת „הקופייץ" שע"ש קושצ׳יושקו אפשר לראות שורת ההרים שקראנום „גליניצי", את בתי־החרושת ללבנים ואת בית־העלמין היהודי.

ה־Kopiec (פסגת ההר שבגן העירוני)

זאב טל (וכטל)

בנין וויינר (ה„וויינרובקה") ומייסדיו

מנוף עירנו, על רחובותיה הראשיים, בתי העסק, בתי המגורים המרווחים והמשוכללים, על המשפחות הענפות והמעורות בחיי הקהילה היהודית, חיי מסחר וחיי החברה היהודיים והציוניים — לא ייתכן כי ייפקד בית ויינר, בכל המשמעויות המרובות והמגוונות של המלה „בית". שכן ידובר כאן לא רק על בית וינר במובן הפטריארכלי, כמשפחה ענפה בסאנוק שהשפעתה היתה ניכרת בכל ענפי החיים של יהודי העיר, אלא גם על הבית המפואר הזה הבנין היפה והגדול שבלב העיר, ששימש עורק־חיים ראשי מבחינות חשובות שונות של האוכלוסיה היהודית בסאנוק.

עוד בתחילת המאה העשרים הוקם ברחובה הראשי של סאנוק בית מידות של שלוש קומות, הראשון בגודלו, ביופיו ובצורתו הארכיטקטונית בכל העיר, בית וינר אשר במשך השנים נכנס ללשון היום־יומית בכינויו „וינרובקה". הבית עומד עוד היום, ברחוב שנקרא אז „שלישי למאי", לזכר הקונסטיטוציה שנתנה לפולניה ביום זה, בפינת הרחובות יגילונסקה וקושצ׳יושקו *).

הבית הזה וסביבתו שקקו תמיד חיים, חיי מסחר ועבודה וחיים חברותיים.

בונה הבית, רבי מנדל וינר ז"ל ואשתו גיטל, היו מתושביה הותיקים של סאנוק. סוחר מצליח שמצא פרנסתו ברווחה והקים משפחה ענפה.

בסמיכות לבית מנדל בנה בנו, אברהם וינר, בית בן קומותיים. בנו השני, הירש וינר, בנה בית מידות אחר ברחוב יגילונסקה. בבנין הזה היה הקואופרטיב של אכרים אוקראיניים. בבית הזה שכנו לאהר מכן בין היתר צלמניה של פורץ, החנות של הרצוג, ועוד.

ה„וייגרובקה" היתה מאוכלסת, מלבד צאצאי משפחות הויינרים, שהתגוררו בהרבה מדירותיו היפות והמשוכללות של בנין רב־אגפים זה, גם משפחות פרטיות אחרות שמצבן הכלכלי הרשה להן לשכור ולתפוס דירות יפות ויקרות אלה. כן מצאו שם את מקומם המתאים משרדים פרטיים של עורכי־דין, רופאים וסוחרים, בתי־מלאכה, בתי מסחר סיטוני, מסעדה ועוד.

בחצר המרווחת של הבית, בצד שמאל של הכניסה הראשית, היו אולמות המועדון שאנו רגילים לקראו אולם „ציון" ע"ש מועדון הסניף העירוני של ההסתדרות הציונית, שהיתה שוכנת שם. בעשור השנים האחרונות שלפני השואה היו שוכנים שם הסתדרות „המזרחי", צעירי המזרחי, השומר הדתי, ברוריה ועוד. האולם הגדול שמש בית־כנסת ומקום תפילה ולימוד לעשרות תושבי העיר שבקרבת הבית הזה, וכן מקום־כינוס לאספות ציוניות פומביות ולפעולות אחרות דומות. מלבד בית הכנסת שהתפלל בו יום יום בוקר וערב צבור גדול, היתה נמצאת שם ספרית־השאלה לחברים. כן שימש האולם להרצאות שונות ולהצגות חגיגיות. בשנים האחרונות, עם התגברות פעילותן של ההסתדרות הציונית והמפלגות הציוניות, על כל פלגיהן

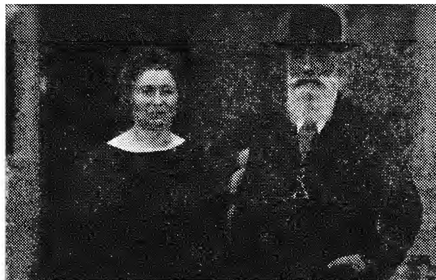
*) ראה „נספחות".

וחלקיהן, נעשה מקום זה לצומת הפעולות וההשפעות לארגוניה ולמוסדותיה של כל העיר היהודית.

בחצר היתה קיימת גם הספריה להשאלת ספרים „קולטורה", רבת לקוחות, ומצויידת באלפי ספרים.

בפנים שער הבנין בפרוזדור לחצר הרחבה עמד ר' מרדכי בירנבוים עם מרכולתו. הוא מכר שם סיגריות מתוצרת עצמית, ודברי מתיקה ומאפה מתוצרת אשתו סימה ז"ל. גם מקום זה שמש תמיד פינת־רכוז לאנשים במספר לא מועט, אם מ„לקוחותיו' הקבועים של בירנבוים, גרי הבית הזה, או מעוברים ושבים דרך ה„וינרובקה" שניגשו לחטוף בינתיים משהו לפה, והם חטפו ואכלו בעמידה במקום זה עד שגמרו. בחזית הבנין הגדול, היו חנויות עם חלונות ראווה גדולים ורחבים נוסח הערים הגדולות.

בשנים האחרונות שלפני השואה היה בית וינר למרכז של פעילות חברתית. הפגישות שנקבעו בעיר נקבעו בדרך כלל ליד ה„וינרובקה". מועדון „ציון" והמועדון החברותי שקקו מבקרים רוב שעות אחרי הצהריים והערב.

ר' יצחק וויינר ובתו שרה וכטל

סבי, אבי אמי, ר' יצחק וינר ז"ל היה יהודי עתיר נכסים, נדבן בסתר ותומך במש־פחות יהודיות עניות, בממון ובעצה. על שולחנו סעדו בקביעות אברכי ישיבות, תל־מידים מה"תלמוד־תורה" ונזקקים אחרים. בשנת 1934 תרם ר' יצחק וינר ז"ל ספר תורה לבית הכנסת הגדול לזכר אביו ר' מנדל וזכורני התהלוכה ההגיגית בזמן הע־ברת ספר התורה לבית הכנסת. משפחות רבות אשר ירדו מנכסיהן בגלל המשבר הכלכלי קבלו ממנו הלוואות בסכומים ניכרים לחידוש פעילותן הכלכלית. במפעל „קמחא דפסחא" היה סבי ר' יצחק וינר פותח את קופתו לרווחה ובימי הג ומועד מלא היה הבית נזקקים שהוזמנו לסדר ולסעודות.

חתנו של ר' יצחק וינר, בעלה של שרה בתו ז"ל, ר' אנשל וכטל, הוא אבי ז"ל, מעורב עם הבריות, אשר הקדיש את שעות הפנאי שלו לפעילות ציבורית וציונית. היה פעיל בועדות קרן היסוד וקרן קיימת. בענינים שבין הרשות הממלכתית ובין האזרח היהודי עזר אבי ז"ל לכל דורשיו. בנצלו את הכרותו עם הפקידות הפולנית מתוך עבודתו בועד הקהילה היהודית, סדר אבי לנצרכים בקשות, ערעורים, רשיונות לעסקים והיתרים שונים.

בנו של ר' יצחק, ארטור (אברהם) וינר, היה דמות מוכרת בין המשפחות היהודיות בסאנוק. איש דינאמי ובעל מרץ, סוחר (בעל משאבת בנזין הראשונה בסאנוק), ועסקן ציוני, התבלט בפעילותו במסגרת ה„מועדון החברתי" אשר היה בין מקימיו.

קארל וינר, בנו של ר' הירש וינר ז"ל, היה פעיל גם הוא בועדות ציוניות, קרן קיימת וקרן היסוד והיה לדמות יהודית מוכרת בנוף עירנו. וכפי שנמסר לי היה גם פעיל מאד בזמן הכבוש הגרמני. לפני בוא השואה והעמלק הנאצי מנתה משפחת וינר עשרות נפשות. מבין כל העשרות הללו נצלו ונשארו בחיים, מלבד אלו אשר היגרו לפני 1939 לחוץ לארץ ועלו לארץ, רק שתי נפשות בלבד.

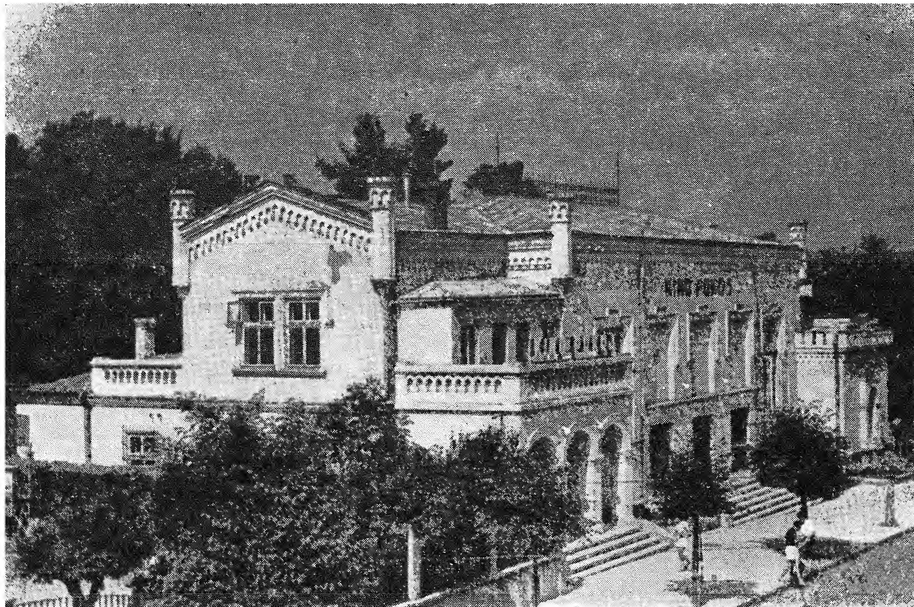
חיה רייזר (פניג)

בחוץ עדנה ויופי, בפנים - שנאה ודופי

(קטעי זכרונות ורשמים על מוסדות ממשלתיים ובנינים צבוריים
שברחוב אדם מיצקיביץ׳ בסאנוק)

בית „סוקול״

ליד היציאה מהפארק העירוני היו כמה ספסלים לאורך הצד ההוא שברחוב. בשבתנו עליהם היינו עם הפנים לרחוב ועם הגב לעבר הבנין הזה. לא פעם הגיחו מהבנין הזה קבוצות „סקאוטים״ (צופים פולניים) והתנפלו על היושבים. מעל הגג של הבנין הזה התנוסס פסל של נשר ענקי כשהוא פורש כנפיו לחופש. על הקיר שבחזית הבנין פסל של לגיונר צעיר. ידיו כבולות בשרשרת (בשנת 1920 נותקה השרשרת כסימן לתחיית פולין). הבנין נועד לתיאטרון ולתרבות הגוף. האולם הכיל 300 מקומות ישיבה.

בנין „סוקול״

הבימה של אולם הבנין הזה, והבנין עצמו, היו מאז ומתמיד סגורים בשביל היהודים. כאן ספג פעם הזמר ידידיה אפשטיין והשחקן דוד הרט עלבון צורב בזמן הצגת „הדבוק״ בשפה

הפולנית. האולם היה בעל אקוסטיקה יפה לתיאטרון, אך גם לקולות הסתה ושנאה ליהודים. בבית הזה נמצא הקן של ה„אנדקים" ועריסת הארס וההסתה האנטי־יהודית. כאן אומנו ודורבנו לפעילות אנטישמית צעירים ובוגרים אקדמאים מבין האינטליגנציה ומהבנין הזה ראינו אותם יום־יום יוצאים לרחובות העיר כשהסיסמה האנטישמית „סווי דו סווגו" בפיהם והסרט הירוק עוטר את דש מעילם — סמל התפקיד שלמענו התגייסו: נגד קניות אצל היהודים.

ה„חוילה" של האופטמן

לפני ביתו של מר מקס האופטמן, ברחוב סובייסקי, גדל עץ איטלקי „מוילה" הידוע לתהילה בספרות. הגן אשר בתוכו עמד הבית נמשך עד רחוב אדם מיצקיביץ׳ ומושך אליו את כל המטיילים להתעכב כאן קמעה ולזרוק מבט על עצי האגסים ותפוחי העץ, המטופלים והמטופחים ע"י מומחה מיוחד בצורות אטרקטיביות שונות.

מר האופטמן היה נדבן ידוע. מבעלי ההון הגדולים שבעירנו. בתקופה מסוימת, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה נמצא על סף היציאה מהמחנה היהודי ועמד כבר להתנצר. לפתע נמלך בדעתו והתחרט על כך. פרשה זו נשכחה כמעט כליל מלב יהודי העיר כי מאז נשתנה לבו ונפתחה ידו. הוא התחיל מאז להרבות במעשי צדקה וחסד ובמתן תרומות רבות למוסדות יהודיים, ובמיוחד לבית היתומים היהודי שבעיר.

בנין הגימנסיה

החצר רחבת הידיים של בנין הגימנסיה סגורה לכל האורך מרחוב סוביסקי עד רחוב מיצקיביץ׳ בגדר גבוהה למדי לשמירה על התלמידים בפנים, אבל לא לשמירה עליהם שלא יזרקו אבנים ו„קללות׳ על יהודים עוברים ושבים אפילו בנוכחות המורים.

בבית הספר התיכון הזה לימדו רק שני מורים יהודיים. פרופסור גלב, שעבר אחר כך ללבוב, והמורה לדת פרופסור י. אפל, מורה להסטוריה יהודית גם בבית הספר לבנות על שם המלכה ידויגה שברחוב מיצקיביץ׳. באותו הבנין על שם המלך יאגיללו בית הספר לבנים והמורה לדת יהודית היה שם מר גליקשטרן.

בראשית שנות השלושים של המאה שלנו הופיעו שלושה מורים יהודיים חדשים בגימנסיה ולצערנו לא חממו את מקומותיהם לזמן ממושך. גברת קלטר מפשמישל, מורה לגרמנית, פוטרה באמתלה שהשפה הגרמנית שבפיה מצטלצלת כיידיש. המורה אנזלהיים בעלת ידיעות עמוקות בשפה הפולנית וספרותה, רכשה לה את אהדתם של כל התלמידים ללא הבדל דת, נאלצה לעזוב את העבודה באמתלה שהיא מרשה לנוער לקרוא את הספרות המרדנית של ז׳רומסקי וסלונימסקי. מורה שלישי, פרופסור פולק מלבוב, לא חכם ביותר וחנפן, נשאר על כס ההוראה בזכות מקצוע הפיסיקה שלו שבגלל כך קשה היה להחליפו במורה לא־יהודי ובזכות עיסוקו בסידור חדר מעבדה במסגרת בית הספר. לאחר שגמר בהכנת חדר המעבדה נמצא בינתיים מורה אחר, נוצרי כמובן, ואז גם הוא פוטר.

הבתים היפים שלפני הקסרקטינים

שמאלה מרחוב מיצקיביץ׳, לרגלי הפארק, ברחוב שופן, נבנו חווילות־עץ בסגנונות בניה שווים, בשביל פקידים גבוהים שקבלו הלוואות ממשלתיות למטרת בניה. פקידים יהודיים לא קבלו כל תמיכה לבניה והרחוב הזה נשאר „נקי" מיהודים.

בשנת 1926 התקיימה בתוך המחנה הצבאי שבסאנוק תערוכה חקלאית. חלקו פרסים ובפרס הראשון זכה בעל אחוזה בעד אווז גדול ומיוחד. את הפרס השני קבל ישראל גוטליב, נגר מומחה, בעד חדר־שינה יפה במיוחד. בקשר לכך סופר אח״כ בחוגי היהודים בעיר, כי בעת מתן הפרס הזה לא יכול היה השופט, קצין בדרגת קולונל ושונא ישראל מובהק, להתגבר על נטייתו האנטישמית, והפליט כי חדר־שינה זה ודאי הוזמן ממחסן ידוע בלבוב. „אם כן״ — השיב מר גוטליב על־אתר — „מגיע לי עוד פרס, בשביל אחי העובד בחירוב כנגר והוא ששלח את הריהוט ההוא לאותו המחסן שבלבוב. את הפרס השלישי קיבל סוחר יהודי לטכסטיל, ליאון האזנלאוף, בעד הטעם הטוב בבחירת הצבע והרכב הסחורות שבחנותו.

מימין לגבעה שברחוב הזה, מעל גג המתנשא על בנין גבוה, נוצצת כיפת נחושת מבריקה למרחוק. זהו „בית החיל הפולני״ („דום זולנייז׳ה פולסקייגו״) שהוקם בשנת 1926 מתקציב הצבא הפולני. את ביצוע עבודת הבנייה מסרו לידי הקבלן הסאנוקאי לייב מאיר ובנו מנחם. בין יתר תנאי ההסכם שעשו אתם היה סעיף אחד לפיו אסור היה להם לבקר בשטח הבנייה בזמן העבודה, ואסור להם לשוחח עם הפועלים — שהיו כולם חיילים — בנוגע לחמרים. פעם קרה שבגלל איזה מקרה דחוף מאד מוכרח היה לייב מאיר בעצמו לבוא לשטח. התנפלו עליו הפועלים בצעקות וזרקו עליו מלט וטיט רטוב, בתוספת צעקות מעליבות וגידופים על־חשבון יהדותו... עם זאת הוקם על תלו בנין זה, שהיה אחד מבניני־הפאר שבעיר, על־ידי יהודי. להנחת אבן־הפינה לבנין זה, שבה נוכחו כל מכובדי עירנו, הוזמנו גם אנשי חוגים יהודיים, ביניהם הנדבן האורח מאמריקה מקס יונאס, יליד סאנוק ותושב ארה״ב ששהה אז במקרה בסאנוק אצל אחיו צבי יונאס.

יהודי סאנוק תרמו ביד רחבה לטובת בנין „בית החיל הפולני״, והאחים צבי ומקס יונאס תרמו סכום ניכר מאד, 500 דולר. אחרי קריאת הסטאטוט תורגם תוכנו לאנגלית. בסטאטוט נאמר כי „פה בונים בית קולנוע ותיאטרון לטובת כל העיר״.

מאורע גדול ובלתי נשכח היה ביקורה של „הלהקה הוילנאית״ בסאנוק בשנת 1932. עסקני התרבות שבעירנו הזמינו אותה, בהבטיחם לה בימה רחבה מודרנית באולם המכיל 1500 מקומות־ישיבה, יציע עם עליה מיוחדת למקומות זולים ו„לוג׳ות״ מאחורי הוילונות — כמו בכל תיאטרון שבכרך גדול. מנהל הלהקה בכבודו ובעצמו, מר מאזה, בא במיוחד לשם כך לסאנוק. אייזיק וניג הוביל אותו קודם כדי להראות לו את האולם. מר מאזה היה מרוצה מהאולם ובמהירות פנה ל„פולקובניק״ בבקשה להשכירו להם לשני ערבים. „זה לא בא בכלל בחשבון בשום פנים, אמר מיד הפולקובניק, שפה ידברו בשפה אחרת שאינה השפה הפולנית״, וסירב להשכיר. מיואשים מעמדת הפולקובניק חזרו למלון „אימפריאל״, אכסנית מר מאזה, ואייזיק וניג סיפר על כך לד״ר נמר, עורך־דין ממקצועו ויו״ר ההסתדרות הציונית בעיר, שזכר את דברי ה„סטאטוט״ בעת הנחת אבן־הפינה. יחד עם ד״ר שפיגל ומר מאזה הזרו לקולונל לא לבקש כי אם לדרוש את מגילת היסוד. זה השפיע על הקולונל כרעם ביום בהיר. עליו היה להוציא את הסטאטוט המאובק שלא נגעה בו יד אדם כשש שנים ולקרוא בו את המלים: כאן נבנה הבנין „בית החיל הפולני״ לאמנות לשפות לכל עדה — רק לשם אמנות.

הלהקה הוילנאית נשארה ארבעה ערבים והציגה את „ביינאכט אויפן אלטן מארק״ מאת י. ל. פרץ, את „קידוש השם״ מאת שלום אש, הרשלה אוסטרופולר — מאת א. דומב, ואת „היהודי הנצחי״ מאת הלוי. ההצגות בוצעו כולן בהצלחה גדולה.

ובדרך הזאת נפתחו שערי הבית הזה גם בפני יתר התיאטרונים היהודיים והאוקראיניים.

ד״ר שלמה נאבל (ניו יורק)

דיפערענצירונג פון יידישע דיאלעקטן אין איין פונקט*(*)

דער פונקט איז די שטאָט סאָניק ביים טייך סאָן אין מיטן־גאַליציע.

מיין זכרון גייט צוריק ביז אַן ערך 1909־1910 און נעמט ארום אַן אָפּשניט פון א צען יאָר, ביז דער צייט ווען איך האָב די שטאָט פערמאַנענט פארלאָזט.

שוין אין די גאָר פריע יאָרן איז מיר אויפגעפאַלן א דיפערענצירונג אין אויסשפּראַך פון די תפילות. איך בין געווען א משורר ביי ר׳ דודל חזן אין דער שטאָטשול. דאָרט האָט מען ארויסגערעדט די ווערטער אין דער שמונה־עשרה eloyheyni v eloyhey avoyseyni בעת אין בית־המדרש, וואָס איז בלויז געווען אויף דער אנדערער זייט פון א שמאָלן דורכגאַנג, האָט מען די ווערטער ארויסגערעדט eloyhayni velohay avoysayni דער זעלבער חילוק און נאָך אנדערע חילוקים אין אויסשפּראַך זיינען אויך געווען צווישן די פארשיידענע קלויזן, וואָס זייער צאָל איז דערגאַנגען צו מער ווי א צענדלינג. איך בין אפילו א מאָל געווען אין א קלויז ווו דער בעל־תפילה האָט אספּירירט די אלפן און עינס און דעסאַפּירירט דעם [ה]. צי די אנדערע מתפללים האָבן אויך אזוי ארויסגערעדט די דאָזיקע קלאַנגען אָדער בלויז דער בעל־תפילה, ווייס איך ניט.

די זעלבע און ענלעכע דיפערענצירונגען זיינען אויך קאָנטיק געווען אין דער ריידשפּראַך. דער [ל] איז ארויסגערעדט געוואָרן פון טייל מענטשן ווי א ליקווידער קאָנסאָנאַנט און פון טייל ווי א האַרטער קאָנסאָנאַנט. מיר האָבן אָפּגעחוזקט פון די יינגלעך וואָס האָבן געזאָגט א ליעפּל. גאָר שטאַרק קאָנטיק איז אויך געווען דער חילוק אין דער אויסשפּראַך פון דעם [ר]. די גאַמע איז געגאַנגען פון דעם כמעט אלוועאָלאַרן ביז דעם אוווולאַרן [ר]. מיר האָבן געהאַט א שכן, וואָס מיר פלעגן אים אָפּלאַכן און ווי אַן אימיטאַציע פון דער אויסשפּראַך פון זיינע בני־בית פלעגן מיר אים רופן: ר׳ האַכיש. מיר האָבן בדרך כלל דאָס וואָרט ארויסגערעדט הערש, מיט א האלב אלוועאָלאַרן [ר].

שטאַרק אויפגעפאַלן איז די אויסשפּראַך פון די אָפענע טראַפן פאַר וואָקאַלן. א גרויסע צאָל יינגלעך און דערוואַקסענע האָבן ארויסגערעדט די דאָזיקע טראַפן מיט א מין פארטונקלטן נון־קלאַנג: באַנידנז (ביי אונדז). דער דאָזיקער נון־קלאַנג האָט זיך אפילו פארפעסטיקט אין טייל אָפענע טראַפן ניט דווקא פאַר וואָקאַלן. למשל מיך האָבן טייל יינגלעך גערופן שלמהן עס איז אפילו געווען א שפּאָטליד אין גראַמען מיט וועלכן מען האָט מיך באַזונגען: „שלמהן, שלמהן, ק... אויפן קוימען״. זומער 1954 האָב איך זיך געטראָפן אין אַנטווערפּן מיט איינעם פון די וואָס האָבן מיך א מאָל גערופן שלמהן — שמעון גערהאַרט, איינער פון די געציילטע סאָניקער וואָס זיינען לעבן געבליבן. גערהאַרט איז געווען אין א געשפּאַנטער שטימונג ביי דער באַגעגעניש און געגעבן א זאָג: „געלויבטסע גאָט, שלמהן, אז מע זעט זיך״.

---

* רעפעראַט געהאַלטן אויף דער דיאלעקטאָלאָגישער קאָנפערענץ פון ייוואָ און יידישן שפּראַך און קולטור־אַטלאַס ביים קאָלאָמביע־אוניווערסיטעט דעם 11טן יוני 1965.

(*) בגלל תוכנה המיוחד של הרצאת־מחקר זאת נראה לנו פרסומה בפרק זה, ובמקורה, חשוב וחיוני. העורך

אין דער אויסשפּראַך פֿון דער מערצאָל פֿון די דימינוטיוון זיינען מיר זיך פֿונאנדערגעגאנגען. טייל האָבן ארויסגערעדט דעם דימינוטיוון סופֿיקס ־לעך אָדער ־לין און אנדערע ־לאַך. עס איז געווען ביי די יינגלעך א מין שפּאַסשפּיל, ווו מען האָט באדארפֿט ארייננארן א יינגל אז ער זאָל זאָגן א וואָרט וואס שטעלט אים אין קאָמישער סיטואציע. למשל, אלץ וואָס מע האָט דעם יינגל געזאָגט אין דער איינצאָל האָט ער באדארפֿט איבערגעבן אין דער מערצאָל, א שטייגער: „א פֿייגעלע אויפֿן דאך" — „פֿייגעלעך אויפֿן דאך". „א קריגעלע אויף די פּלייצעס" — די עפֿעקטיווקייט פֿון שפּיל איז געווען ווען דאָס יינגל האָט געענטפֿערט „קריגעלאַך [= קריג אַ לאַך] אויף די פּלייצעס", און מיר אלע האָבן געשריען „אָמן". אויב דאָס יינגל האָט ארויסגערעדט די מערצאָל פֿון קריגעלע — קריגעלעך, איז די שפּיל, פֿארשטייט זיך, געווען א פּולשטענדיקער דורכפֿאַל. פֿלעגן מיר על־כן מקפּיד זיין און זוכן יינגלעך וואָס האָבן ארויסגערעדט דאָס וואָרט אין דער מערצאָל קריגעלאַך, אזוי ווי מיר האָבן עס באדארפֿט פֿאַר דער שפּיל.

איך האָב א מאָל געלערנט ביי א מלמד, וואָס מע האָט אים גערופֿן דער רעדימער מלמד. ער פֿלעגט די תּלמידים אונטעריאָגן ביים לערנען מיט די ווערטער: ראַדשזע געכער. מיט א סך יאָרן שפּעטער, ווען איך האָב זיך באקאַנט מיט פּ' מלך ראַוויטשן און אויסגעפֿונען אז ער איז א רעדימער, האָב איך אים וועגן דעם דערציילט. פּ' ראַוויטש האָט מיר אָבער געזאָגט אז אין רעדים האָט מען דאָס וואָרט ארויסגערעדט רעדזשע. הייסט דאָס אז דער רעדימער מלמד איז גאָרניט געווען פֿון רעדים. אַן אנדערער מלמד, עלי מלמד, א מוראדיקער כּעסן, פֿלעגט שטענדיק סטראַשען מיט: „יאַך וועל דיר די קישקעס צעבראַכן".

די דיפֿערענצירונג אין אויסשפּראַך איז געווען אזוי קלאָר און קאָנטיק אפֿילו פֿאַר אונדז קינדער אז זי איז געוואָרן א מיטל פֿון אָפּלאַכן און חוזק. מיר פֿלעגן חוזק מאַכן פֿון טייל יינגלעך באשר אין זייער קלויז האָט מען געענדיקט די קדושה מיט די ווערטער lay'der vu'der halliyo (לדור ודור הללויה, אקצענט אויף די ערשטע טראַפֿן). אויף אנדערע יינגלעך האָבן מיר געהאַט א שפּאָט־גראַם: „ווילי‌עך, ווילי‌עך [וויל איך], עס ד... מיט מילי‌עך" (ארויסגערעדט מיט א שאַרף אקצענטירטן ליקווידן [ל]).

עס איז אויך געווען א חילוק אין דער אינטאָנאַציע. עס זיינען געווען משפּחות וואָס מיר פֿלעגן זאָגן וועגן זיי אז זיי ריידן ניט, נאָר זיי זינגען. מיט די יינגלעך פֿון די דאָזיקע משפּחות פֿלעגן מיר זיך רייצן און זיי זאָגן א שפּאַסיקן „גוט שבת", מיט אזא מין אינטאָנאַציע ווי עס וואָלט געווען א פֿרעגצייכן נאָך די ווערטער: גוט שבת? זיי האָבן געזאָגט פּונקט דאָס זעלביקע וועגן אונדז: מיר זינגען. אינטערעסאַנט איז אז מיט א סך יאָרן שפּעטער האָב איך זיך דאָ אין אמעריקע באגעגנט מיט איינעם פֿון די דאָזיקע אמאָליקע יינגלעך מיט וועלכע מיר פֿלעגן זיך רייצן. מיר האָבן גערעדט ענגליש און עס האָט זיך מיר אויסגעדאַכט אז איך האָב דערהערט אַן אָפּקלאַנג פֿון דער דאָזיקער אינטאָנאַציע אין זיין ענגליש.

ווייטער איז געווען א חילוק אין דעם טעמפּאָ פֿון ריידן. די מאַמע פֿלעגט כאַראַקטעריזירן די שפּראַך פֿון א שכנישער משפּחה: „זיי ריידן ווי זיי וואָלטן געהאַט הייסע קאַרטאָפֿליעס אין מויל". וועגן אַן אנדער משפּחה האָט זי געזאָגט „זיי ריידן נאַס".

אחוץ דער אויסשפּראַך איז די דיפֿערענצירונג אויך קאָנטיק געווען אין דעם וואָקאַבולאַר. פֿאַר קאַרטאָפֿל, למשל, זיינען געווען פֿינף פֿארשיידענע ווערטער: קאַרטאָפֿליעס, זשעמיקעס, בילוועס, ערדעפּל און באַ'נדערקעס. עס זיינען געווען פֿלאנצן וואָס טייל האָבן זיי גערופֿן ריבן, ביי אנדערע האָבן זיי געהייסן בריקוועס אָדער ווייסע מאַ'רכעוועקס. מע האָט געזאָגט

באָבאַלעך און בונדלעך (בעבלעך), די פאַרשיידנקייט אין וואָקאבולאר האָט טייל מאָל געבראַכט צו א פלאָנטער און א בפירושער אומפאַרשטייעניש. דאָס יינגל וואָס איז אַן אויפגערעגטער צוגעלאָפן צו א שכן און א געשריי געטאָן: „ר׳ חיים, די סטאַרע באַבע וואַליעט באַרן״ (= די אַלטע גויע טרייסלט דעם באַרנבוים), האָט אַרויסגערופן ביי א טייל א פאַרלעגנהייט און ביי אַנדערע א געלעכטער. ביי א טייל פון אונדז איז וואַליען געווען א ניט־שיין וואָרט, א גראָבער אויסדרוק פאַר „זיך מכין זיין״. דער זיידע פלעגט אָפּלאַכן פון א שכן, א שטיקל אויפגעקומענער גביר וואָס האָט געוואָלט שפּילן א קהלשע ראָלע. דער זיידע פלעגט אים זאָגן אַז ער געדענקט נאָך ווי דעם שכנס פרוי פלעגט אַריינקומען צו מיינעם א פעטער אין קראָם מיט די ווערטער: „גיט מיר פאַר א האַלבן שיפּצו...״ איך מוז דאָ צוגעבן אַז איך ווייס ביזן היינטיקן טאָג ניט דעם באַטייט פון וואָרט שיפּצו.

דער כראָנאָלאָגישער מאָמענט האָט אויך געשפּילט א ראָלע אין דער דיפערענצירונג פון אויסשפּראַך און וואָקאַבולאַר. עס ווייזט אויס אַז בערך אין די נײַנציקער יאָרן האָט זיך אָנגעהויבן א בייט אין דער אויסשפּראַך און באַנוץ פון טייל ווערטער. משמעות אַז די דאָזיקע ווערטער זיינען אויף ס׳ניי אַריין אין דער יידישער שפּראַך פון דייטש אָדער אַנדערע שפּראַכן. דער זיידע מיינער האָט קיין מאָל ניט געזאָגט אַנדערש ווי ריסלאַנד און ריסן, בעת די מאַמע, זיין טאָכטער, האָט נאָר געזאָגט רוסלאַנד און רוסן. ער האָט גערעדט וועגן דער שכנותדיקער דריקערע, און די מאַמע — וועגן דער דרוקעריי. די נאָענטע שטאָט האָט דער זיידע אָנגערופן נאָר פּרעמיסלע, בעת די מאַמע האָט זי גערופן נאָר פּשעמיש. דער זיידע האָט געבעטן וואָרעמס, און די מאַמע האָט אים געגעבן מיטאָג. אפילו די געלט־דענאָמינאַציעס זיינען געווען פאַרשיידן. דער זיידע האָט גערעדט אין טערמינען פון ראַניש און זילבער, שיפּלעך (20 העלער) און האַלב־שיפּלעך, און די מאַמע נאָר קראָנען און העלער. דער זיידע האָט געהאַט א מלבוש וואָס ער האָט אים גערופן א שפּענצער, בעת די מאַמע האָט געהאַט אַן אַנדערן נאָמען דערפאַר וואָס איך געדענק שוין מער ניט. אויף אַן ענלעכן אופן קאָן מען דערקלערן די דיפערענצירונג אין דער אויסשפּראַך פון די נעמען פון שטאָט־קוואַרטאַלן. איין קוואַרטאַל וואָס האָט געהייסן אויף פּויליש Podmiechy האָבן יידן אַרויסגערעדט פּאָדמיכיס, מיטן אַקצענט אויפן ערשטן טראַף, לויט די כללים פון דער יידישער אַקצענטירונג; דעם צווייטן האָבן יידן אַרויסגערעדט פּאָדגוזשע, מיטן אַקצענט אויפן צווייטן טראַף, פּונקט ווי אין פּויליש. די פּאָדמיכיס זיינען געווען אַן אַלטער שטאָטטייל און דערפאַר איז דער נאָמען אַרויסגערעדט געוואָרן לויט די יידישע כללים. פּאָדגוזשע איז געווען א נייער קוואַרטאַל, און דער נאָמען איז אַריין פון פּויליש און אַזוי געבליבן. עס איז נאָך ניט געווען קיין צייט צו פאַריידישן די אַקצענטירונג.

ביי דער געלעגנהייט דאַרף אויך דערמאָנט ווערן די כאַראַקטעריסטישע אויסשפּראַך פון יידיש ביי די דאָרפסיידן, וואָס זייער צאָל איז אין אונדזער געגנט געווען לפי־ערך ניט קליין. די דאָזיקע יידן, וואָס מיר האָבן זיי שפּאָטיש גערופן „ראָשאָשאַנקעניקעס״[1] ווייל זיי פלעגן זיך צו ערשט באַווייזן אין שטאָט אויף ראש־השנה, האָבן אַרויסגערעדט א שטאַרק אַלוועאָלאַרן [ר]. די צישקלאַנגען האָבן זיי אַרויסגערעדט זייער שאַרף, דעם [ש] ענלעך צו דעם פּוילישן sz. טייל פון זיי האָבן אויך געהאַט אין זייער אויסשפּראַך א קלאַנג וואָס איך האָב קיין מאָל אין יידיש ניט געהערט. דעם אָנשטימיקן ספּיראַנט [פ] און דעם שטימיקן

1 אין דעם וואָרט ליגט אַן אָנצוהערעניש אַז זיי האָבן מסתמא אַרויסגערעדט דעם נאָמען פון יום־טוב אַזוי ווי מיר האָבן זיך משער געווען אַז די גויים רעדן אים אַרויס — ראָשאָשאַנקי.

ספּיראַנט [וו] האָבן זיי אַרויסגערעדט ווי דעם ענגלישן האַלבוואָקאַל w, אַ שטייגער Rivke איז ביי זיי געווען Riwke, זייער ענלעך צו דעם אופן ווי די אוקראַינער ביי אונדז רעדן אַרויס דאָס וואָרט diwka-divka אויך איז דער טעמפּאָ פון זייער שפּראַך געווען אַ גיכערער ווי ביי די שטאָטיידן.

אַזוי ווי דער שטייגער לעבן פון די דאָרפסיידן איז געווען אַ גאַנץ אַנדערער און זייער וועלטבאַנעם אַן אַנדערער, איז שוין ממילא זייער וואָקאַבולאַר געווען אַ ביסל אַן אַנדערער ווי ביי די שטאָטיידן. ווען ישראל יענדרושקאָווצער, אַ ייִנגל פון דעם דאָרף יענדרושקאָוויץ, האָט זיך מיט מיר געקריגט און מיר געזאָגט „דו, קאַלווין" (מיט אַ ליקווידן [ל]), האָט מיר גענומען אַ סך יאָרן ביז איך האָב זיך דערוווּסט וואָס ער האָט געזאָגט. (אין די פּוילישע דערפער איז דער נאָמען קאַלווין געבליבן ווי אַ זידלוואָרט נאָך פון 16טן י"ה ווען ס'זיינען פאָרגעקומען די קאַמפן אַרום דער רעליגיעזער רעפאָרמאַציע). דער עיקר האָבן די דאָרפסיידן געשמט מיט זייערע צעקאַליעטשעטע העברעיזמען און מאַלאַפּראָפּיזמען. דער דאָרפסייד וואָס האָט ביי אַ דין־תורה אַ געשריי געגעבן „רבי, עס גייט מיר נאָר אין ליצנות", האָט זיכער געמיינט ניט אַנדערש ווי נצחון.

סאָניק איז כמעט ביז דער לעצטער צייט געבליבן אַ שטאַרק פרומע שטאָט, ווו חסידות איז געווען אַ גרויסער געזעלשאַפטלעכער כוח, אַזוי ווי עס איז געווען אין גאַנץ גאַליציע. אַז דער ייִדע האָט זיך אויף דער באַן געטראָפן מיט אַ פרעמדן ייִד און אים געגעבן אַ פרעג „וווהין פאָרט איר?" — האָט יענער גלייך פאַרשטאַנען אַז דער ייִדע מיינט ניט די מאָמענטאַנע נסיעה, נאָר אַ מער וויכטיקע און פּערמאַנענטע נסיעה און געענטפערט: „איך, צום בלאָזשעווער". די פאַרשיידענע חסידים האָבן אַרויסגעוויזן אַ טיפע לאָיאַלקייט ניט נאָר צו זייער רבין נאָר אויך צו זיינע מקורבים, און בכלל צו אנשי־שלומנו. סאַדיגערער חסידים האָבן מקפּיד געווען צו שיקן זייערע קינדער צו אַ מלמד אַ סאַדיגערער חסיד דווקא. דער מלמד, פון זיין זייט, האָט געוואָלט נושא חן זיין ביי זיינע בעלי־בתים, האָט ער אָנגעשטעלט אַ באַהעלפער אויך אַ סאַדיגערער חסיד אָדער איינעם וואָס האָט געדאַוונט אין דער סאַדיגערער קלויז. די אַנדערע חסידים זיינען אויך ניט געווען הינטערשטעליק אין דעם פּרט. אַזוי אַרום האָט זיך געשאַפן אַ מין געשלאָסענע געזעלשאַפט בזעיר אנפּין, וואָס האָט דערמעגלעכט אַז די אייגנטימלעכקייטן פון אויסשפּראַך און וואָקאַבולאַר זאָלן אויפגעהיט ווערן [2].

ווען איך האָב אין אַ שמועס מיט ד"ר מאַקס וויינרייכן אים דערציילט וועגן דער פאַרשיידנקייט פון ייִדישע דיאַלעקטן אין סאָניק, האָט ער אַרויסגעזאָגט אַ מיינונג אַז סאָניק איז אין מיינע צייטן מסתמא געווען אַ קהילה פון אַ רוב ניי געקומענע, אַ מין אינעווייניקסטער אימיגראַציע־צענטער. אַן אויבנאויפיקע אויספאָרשונג האָט באַוויזן אַז ער איז גערעכט.

די שטאָט איז אַ גאַנץ אַלטע. שוין אין 1567 איז פאַרצייכנט אַ ייִדישער יישוב אין

2 איך האָב וועגן דער איצטיקער אַרבעט גערעדט מיט פּ' יהודה ברומער, אַ סאָניקער, וואָס איז איצט ביבליאָטעקאַר אין ייִדישן טעאָלאָגישן סעמינאַר. ער איז געווען אין סאָניק ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה. ער האַלט אויך אַז דער שטאַרקער פאַקטאָר אין אויפהיטן די דיפערענצירונגען אין דיאַלעקט איז געווען דאָס חסידות. פּ' ברומער האָט מיר אויך דערציילט אַז ער האָט פּערזענלעך זייער גוט געקאָנט ר' דודל חזן. ער איז געווען פון כערעוו, און דאָרט האָט מען דעם צירה אַרויסגערעדט ay פּ' י. ברומער מיינט אַז די אויסשפּראַך ey איז גיכער געווען אַ באַשלוס פון די שול־גבאים, וואָס האָבן מסתמא געזען אין דער דאָזיקער אויסשפּראַך אַ סימן פון אויפגעקלערטקייט און פּראָגרעס. די שול איז געווען אַ ביסל געכאַפּט אויף דער מעשה. דאָרט זיינען די שטריימלעך געווען ווינציק און עס האָבן זיך שוין אפילו באַוויזן אַ פּאָר צילינדערס.

סאַניק[3]. אָבער דער דאָזיקער יישוב האָט זיך אַ פּנים ניט פאַרפעסטיקט. דער ש״ך ברענגט א רשימה קהילות וואָס כמעלניצקי האָט חרוב געמאכט אין ת״ח און ת״ט. די רשימה איז האמעטנע צונויפגעשטעלט. יעדע שורה הייבט זיך אָן מיט „ומשם הלך...״ ער דערמאָנט דאָרט די קהילה לינסק „ומשם הלך לקראָסנה״. סאָניק ליגט אויפן דרך־המלך צווישן די דאָזיקע צוויי קהילות. ווען דער ש״ך דערמאָנט ניט סאָניק איז א סימן אז עס איז יעמאָלט דאָרט ניט געווען קיין קהילה[4]. אָנהייב 19טן י״ה, ווען עס האָט זיך צעפלאַקערט אין גאליציע דער קאַמף צווישן די חסידים און מתנגדים, ווערט דערמאָנט א וויכוח צווישן די סאָניקער מתנגדים מיט דעם ריזשינער[5].

אין אָנהייב פון אונדזער יאָרהונדערט איז סאָניק געוואָרן א מין אינדוסטריעלער צענטער אויף א קליינעם מאַסשטאַב. עס האָט זיך יעמאָלט דאָרט געעפנט די וואַגאָנען־פאבריק, וואָס איז געוואָרן א מקור פון פרנסה פאר יידן און ניט־יידן און צוגעצויגן יידן פון נאָענט און פון ווייט. די יידישע באפעלקערונג וואָס איך האָב געקענט איז על־כן געווען א ניי געקומענע פון פאַרשיידענע טיילן פון גאליציע און אפילו פון רוסלאנד. איין פאמיליע איז געווען אזש פון האָמליע. עס איז קלאָר פון וואַנען עס איז געקומען די פאמיליע וואָס מע האָט גערופן „די פאָניעס״. ווען עס האָט אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה איז געוואָרן א בהלה ביי די געקומענע פון רוסלאנד. מען האָט זיך גענומען באַמיען מען זאָל זיי ניט אינטערנירן.

אין 1879 איז ארויס אין לעמבערג אן אויסגאַבע פון ספר תהלים מיט א נייעם פירוש פון דעם בראָדער מגיד ר׳ משה אָסטרער א״נ „דרש משה״. צום סוף פון ספר איז דאָ א רשימה פרענומעראַנטן. סאָניק איז פאַרטראָטן מיט 25 נעמען. פון אָט די 25 נעמען, וואָס זיינען מסתמא געווען רעפּרעזענטאַטיוו פאר דער לומדישער עליטע פון דער שטאָט, האָב איך געקאָנט אידענטיפיצירן בלויז אכט נעמען וואָס האָבן נאָך געשפּילט א ראָלע אין דער יידישער אָנפירערשאַפט. די פּני פון מיין צייט איז באַשטאַנען פון א גאַנץ אנדערע גרופּע, משמעות ניי צוגעקומענע. וואָרעם ווען עס זאָל ניט געווען זיין אזוי, וואָלטן דאָך די וועדטער פון דער שפּרעכער־פאמיליע ניט געהאַט קיין באַטייט און ממשות. מיט וועמען זיי זאָלן זיך ניט געווען אמפערן פלעגן די מיטגלידער פון דער שפּרעכער־פאמיליע, אַלט־געזעסענע סאָניקער, פיר־ווארפן: „א פרעמדער זאוולוקע (שלעפּער). זייער פירוואַרף האָט געהאַט א באקרעפטיקונג אין די טענות פון דעם טרויעריק בארימטן אנטיסעמיטישן גלח סטאַניסלאַוו סטאָיאַלאָווסקי, וואָס האָט ביטער געהעצט קעגן יידן און דערפירט צו א פּאָגראָם אין סאָניק אין 1899. ער האָט געטענהט אז די שטאָט איז געוואָרן א מקום־מקלט פאר יידן פון אומעטום.

הייסט דאָס אז די יידישע באפעלקערונג אין סאָניק אין די יאָרן 1910—1920 איז באַשטאַנען פון א גרויסער צאָל ניי געקומענע וואָס האָבן צוליב חסידות אָדער אפשר אויך מחמת אנדערע מאָטיוון געשאַפן א מין געשלאָסענע געזעלשאַפט, ווו עס האָט זיך אויפגעהיט א דיפערענצירונג פון יידישע דיאלעקטן.

3 אלעזר פעלדמאַן, „די עלטסטע ידיעות וועגן יידן אין פּוילישע שטעט אין 14־16 י״ה״. בלעטער פאר געשיכטע, 1, ווארשע, 1934, ז׳ 69.

4 שמעון ברנפלד, ספר הדמעות, בערלין תרפ״ו, 3, ז׳ קמט. פון שלימות וועגן דאַרף מען צוגעבן אז אין דער רשימה ווערט צווישן לינסק און קראָסנע איבערגעגעבן אזא נאָטיץ: „ומשם הלך חמיל להחריב הק״ק הנזכר [?] ושם ו בעלי־בתים והלכו להם לנפשם לארץ אונגריאה״ — „און פון דאָרט איז כמעלניצקי געגאַנגען חרוב מאַכן די דערמאָנטע הייליקע קהילה [?]. דאָרט זיינען געווען זעקס בעלי־בתים, זיינען זיי אנטלאָפן קיין אונגערן״. ווען מיר זאָלן אָננעמען אז די דערמאַנטע קהילה איז סאָניק, הייסט דאָס אז עס זיינען דאָרט יעמאָלט געווען סך־הכל זעקס יידישע משפחות, בעת אין לינסק ווערן פאַרצייכנט 300 יידישע משפחות.

5 יצחק רפאל ספר החסידות, תל־אָביב, תשט״ו, זז׳ תקנו־תקנז.

תרבות, חינוך
והשכלה

מקדשי־מעט

בתי־כנסת ובתי-מדרש
קלויזים ובתי-תפלה

בית־המדרש הגדול

בתי תפילה

בית הכנסת הגדול / הרב אלתר מאיר (ז״ל)

עוד רשומה היטב בזכרוני הכתובת בת שלוש התיבות, באותיות גדולות, מתנוססת על הקיר המערבי: „נתחדש בשנת תרל״ט", ואני זוכר שתמיד, כשנתקלתי בכתובת הזאת עשיתי לי חשבון כמה שנים כבר עברו משנת חידושו של ביהכ״נ, ולפי חשבוני לא הגיע אפילו לשנות „זקנה" (ששים שנה). אבל כמדומני שמבנה הבית עצמו לא חודש, אלא הפנים, כלומר: הציור והכיור שבו, ומבנה בית הכנסת היה עתיק, וייתכן אפילו שראשיתו מימי המלכה בונה, שהארמון שלה נשאר עד היום במקומו, מול בית־הכנסת ובית־המדרש. לפי זה ייתכן שקיומו של בית הכנסת משתרע על תקופת־זמן של קרוב לחמש מאות שנה. סימן לעתיקותו של בית מקדש־מעט זה ראינו גם ביתד שהיתה תקועה בכותל הדרומי של ה„פלוש". וכשהיו פותחים את דלת הברזל של הכניסה לבית הכנסת, היו תוקעים את הבריח לתוך היתד הזאת. בילדותי ספר לי רבי יעקב שמש, ששימש בתפקידו כשמש ראשי של בית הכנסת הזה עד לזקנה מופלגת, כי הבריח הזה שימש פעם כסוגר לאלה שנענשו מטעם הקהלה והרבנות בעונש של עמידה ב„קין" *), שריד משנים קדמוניות. מבנהו הפנימי של בית־הכנסת, גודל החלל שבו, החיטובים האמנותיים היפים, ארון הקודש והבימה השרו על המבקרים בביהכ״נ מרוח קדושה ואוירה עילאית רוחנית. בין תשמישי הקדושה שבבית־הכנסת והציוד הקבוע שבו כגון נברשות, מנורות וכו׳ בלטו כמה מהם בסימני עתיקות ברורים שבהם.

בארון־הקודש היו הרבה עשרות ספרי תורה שבחלק גדול מהם השתמשו רק פעם אחת בשנה — בחג שמחת־תורה ל„הקפות". בין אלה — הרבה ספרי־תורה עתיקים.

בית־הכנסת שימש רק לתפילה ולטכסים מיוחדים, ממלכתיים או צבוריים־יהודיים. נדירות השימוש בבית־הכנסת היתה בשל יראת הכבוד שרחשו למקדש־מעט זה הנמשכת כמסורת מאבות לבנים, תוך שקידה קפדנית מצד גבאי ביהכ״נ ואבות העיר להמשכיות עקבית של התנהגות זו כלפי ביהכ״נ הזה. — כל זה נתן את אותותיו בהתיחסותן של כל שכבות הצבור, וללא הבדל גיל, לבית־הכנסת. היתה זאת מין התייחסות מצפונית־פנימית עמוקה, כמעט אגדתית־מיסתורית.

סדרי התפילה וקריאת התורה היו נערכים תוך שמירה קפדנית מרובה על השקט וההקשבה. ואכן יש לציין כי בין הגורמים העקריים שעזרו בזה היו „כלי הקודש" שבבית הכנסת, כלומר החזנים, בעלי הקריאה ויתר המשמשים־בקודש, ובעיקר החזן הראשי, ר׳ דוד׳ל צוקרמן ז״ל, אשר בהתנהגותו הנעלה והתדירה בתוך בית־הכנסת ומחוצה לו, התנהגות שבין אדם למקום ובין אדם לחברו, וכן ברמה המקצועית־מוסיקלית של תפילותיו ולחניו, גם ברצ׳יטטיבים וגם עם מקהלת „משורריו", משך אליו את תשומת־לבם והערכתם של כל באי בית־הכנסת. מכאן היחס המיוחד הנובע מרגשי קודש עמוקים של הציבור הרחב, אל בית־הכנסת וכל הקשור בו.

---

*) מעין „סד", כלי־עינויים שהושמו בו רגלי הנענש.

בתי הכנסת ה„קטנים״ שליד בית הכנסת המרכזי

בשני צדי ה„פלוש״ של בית־הכנסת הגדול, המרכזי, היו שני אולמות קטנים, אחד בצד ימין ואחד בצד שמאל, ששימשו מקומות תפילה בשבתות וחגים. בצד ימין — ביכ״נ „פועלי צדק״ שבו התפללו רוב הסבלים ופועלים פשוטים אחרים. בשעות של אחרי הצהרים, לאחר ה„שינה בשבת״, הושמע בו שעורו של ר׳ ליב׳לי מסר ז״ל ב„מגידות״, שזכה תמיד לקשב רב מצד אותם הסבלים וכו׳, מתפללי בית־הכנסת הקטן הזה. באולם שמצד שמאל היה בית הכנסת של „תלמוד תורה״ כלומר: בעלי הבתים מכל בתי התפילה והאזורים שבעיר הוזמנו פעם בתקופת־זמן מסוימת לבוא לבית־כנסת זה לתפלת שבת, שם נקראו ל„עליה״ לתורה ו„נדריהם״־תרומותיהם היו מיועדים לצרכי ה„תלמוד־תורה״ והישיבה.

בית המדרש הגדול / הרב אלתר מאיר (ז״ל)

סאנוק היתה נודעת לשם בכל גליציה כעיר של חכמים וחסידים. מתנגדים לא היו בה כמעט כלל. לפני מאה וששים שנה בערך שבת בתוכה הצדיק ר׳ לוי יצחק מברדיצ׳ב ז״ל. ה„עמוד״ של בית המדרש הגדול שבו התפלל הצדיק הזה כשליח־צבור, נשמר עד פרוץ מלחמת העולם השניה. לפני ארבעים שנה היה העמוד שלם עדיין. כשנשבר, מרוב יושנו, לא סלקוהו, מתוך יחס של קדושה אליו, אלא הכניסוהו לתוך החדש. גבאי בית־המדרש היו מקפידים שלא יעבור לפני התיבה אלא מי שטבל קודם לכן במקוה. מי שזקוק היה לישועה נגש אל העמוד ושפך לבו בפרקי תהילים או בתחינות ובקשות אחרות ונדמה היה לו שהצדיק מברדיצ׳ב ז״ל עומד לפניו ושומע שיחתו. זר שבא העירה היתה ראשית דרכו לבית המדרש הגדול, להתייחד עם ה„עמוד״ הקדוש. רבים היססו לנגוע בו, מתוך יראת הקודש. בעיר רווחה אגדה כי פעם עקבו שוטרים אחרי עריק, שנכנס לבית המדרש, אחז בידיו בידיות של ה„עמוד״ ונעשה ל„רואה־ואינו־נראה״, כי השוטרים רדפו אחריו לבית־המדרש ולא מצאוהו.

קירות בית המדרש היו כולם מכוסים עד לתקרה ארונות מלאים ספרים רבים, ביניהם הרבה אינקונאבולות. לומדי בית־המדרש ובחורי הישיבה לא כולם ידעו לייחס חשיבות לספרים עתיקים אלה ולא היו משתמשים בהם כלל. הגאון רבי נתן נטע דים ז״ל, רב העיר, שהיה חובב ספרים עתיקים, היה משתמש בהם מפעם לפעם. הלומדים לא הבינו למה לרב להשתמש בגמרא עתיקה שאין בה שום „מפרשים״ שעה שבש״ס „ווילנא״ אתה מוצא הכל. פעם בא מוכר־ספרים לעיר. ראה את המציאה ונפל עליה. הוא הציע „ש״סים״ שלמים בעד מסכתות עתיקות בודדות. נדהמו לומדי בית־המדרש למשמע אזנם ואמרו: אכן יש נכס יקר כזה אצלנו, ואנחנו לא ידענו. הם סרבו לקבל את ההצעה והתחילו להתייחס לספרים העתיקים בהדרת כבוד. מאז התחילה לנשוב רוח של השכלה בתוך כתלי בית המדרש והיו מתעסקים יותר בתולדות הלימוד מבלימוד עצמו. היו הזקנים נאנחים ואומרים: הלואי והיו מחליפים את המסכתות העתיקות ב„ש״סים״ החדשים ולא היינו מגיעים לכל זה.

ר׳ יעק׳ל־ברוך זקן מופלג, היה השמש של בית המדרש. היה איש נוח וטוב־לב. מלאכת השמשות הזאת בלבד לא פירנסה אותו. הוא ייחד לו בצד מערב שבבית־המדרש פינה קטנה בה מכר יי״ש ומיני מאפה לבאי בית־המדרש. חלק מרווחיו היה משקיע בהגשת אוכל ללומדים העניים חנם אין כסף. דרכו היה בעת הגשת האוכל להגיד: קבלתי פקודה מן הרב להגיש לך זה וזה, לכן במקרה שאשכח, הזכירני. והיה ידוע שעשה מה שעשה על דעת עצמו. למרות זקנותו המופלגת, היה קם בחצות הלילה להסיק התנור ולחמם את בית המדרש בשביל

הבאים בהשכמה. כשרצה מישהו להחליפו בעבודה זו, סירב ואמר: אם תורה אין בי, השאירו לי לפחות את העבודה...

באותו בית־המדרש היה „מתגורר" שנים על שנים ר' נטע'לי ממידיני'ץ ע"ה. הוא היה עטוף כולו סוד. כל היום ישב על התורה ועל העבודה, לא דרש ולא בקש מאיש דבר. רוב ימיו היה מבלה בתעניות ותמיד היו פניו קורנות. אף פעם לא עסק בשיחת הולין ואף פעם לא הטיף מוסר לאחרים. הוא נהג להתקרב לילדים, לספר להם ספורי מעשיות שתוכנם מוסר, אהבת המקום ואהבת הבריות. הקטנים היו קשורים בו מאד, והיו כרוכים אחריו בכל עת ובכל שעה. פעם חלה והיה בסכנה, הילדים היו אובדי־עצות, מה לעשות? נענה אחד מהם ואמר: חברים, היה מעשה וחלה אחד הזקנים. התאספו חבריו וכל אחד מהם נדב חלק משנות חייו, מתוך אהבת רעים עשו זאת, כן ספר לנו ר' נטע'לי בעצמו, לכן נעשה גם אנו ככה. נאסוף מספר שנים בינינו ונגיש לו. מיד תרמה החבריא הקטנה חלק משנותיה בשביל ר' נטע'לי והגישו לו את המתנה בעל־פה, וכדברים האלה אמרו לו: אנחנו אומרים בברכת התורה „וחיי עולם נטע בתוכנו" על ידי חיים של העולם הקטן הזה יהיה נטע בתוכנו. אבל ר' נטע'לי לא רצה לקבל את תרומתם ואמר אתם עדיין ברשות אבותיכם, בטוחני שיראה ד' במעשיכם הטובים וירחם עלי ויהיה המעשה נקרא על שמכם. כשהבריא היו קוראים אותו: „רבי נטע'לי של הילדים" (ר' נטע'לי די קינדערס).

בית הכנסת שברובע ה„פוסאדה"

מבחינת גודל אוכלוסית המתפללים יש לראות את בית־המדרש הזה במקום השלישי של שורת בתי־התפילה בעיר. בהיותו נמצא ברובע מרוחק ממרכז העיר, שהיה בו ממהותו של פרבר, ריכז מקום־קדוש זה בין כתליו מספר גדול ומגוון של מתפללים וחובשי ספסל הלימודים שבתוכו. חסידים, למדנים ואף משכילים ונאורים מצאו כאן את מקומם לתורה ולתפילה. הואיל שמקדש־מעט זה הוקם מלכתחילה ע"י הצבור הבלתי מוגדר, ולצרכיו של הצבור הזה, ללא כל רצון־של־התבלטות וללא כל שאיפה־להשתלטות מצד איזה שהוא זרם, מפלגה, פלג חסידי וכדומה, לכן שרר בו תמיד שלום־בית פנימי ולא שמעו מעולם על ויכוח, מחלוקת או סכסוך בעניני הסדרים והמנהגים בבית־תפילה זה, נוסח תפילה, קריאת־התורה ו„עליות" לתורה או „כיבודים" אחרים.

בית־מדרש זה שימש „בית־היוצר" להרבה בחורים חובשי ספסליו, שיצאו מתוכו מושלמים בתורה ולמדנים מובהקים בעלי סמיכות להוראה ולרבנות. מבין בעלי־הבתים הותיקים והפעילים שם יש להזכיר את ר' זליג פלדר, שבניו היו מהבחורים הפעילים־הותיקים ביותר והמצטיינים ביותר בלימוד התורה וידיעת התורה, ואשר חלק מהם עלה ארצה, מי במוקדם ומי במאיחר, והם מעורים בחיי הארץ והמדינה ונושאים בעול בנינה. הבן הבכור, יעקב ז"ל, תלמיד־חכם גדול, נספה בשואה.

בית התפלה שב„בליאכובקה"

משום־מה קראו לזה „ברדיטשובע'ר קלויז", אבל מסתבר כי עצם ייסודו של „קלויזל" זה היה רק למען הקלה על התושבים בסביבה זו, כלומר: אלה שבגלל ריחוק מקום של בתי התפלה שבמרכז העיר ממקומות מגוריהם. מכאן שקבוץ מתפללי ה„קלויזל" הזה היה מגוון וללא „חותם" מעמדי מסוים. התפללו בו בעלי־בתים פשוטים, בני־תורה, בעלי מלאכה, חסידים־קנאים וגם „נאורים" לפי מובנו של מושג זה אז.

ממילא מובן כי לא הורגשה בצבוריות היהודית של עירנו כל השפעה שהיא מצד בית־תפלה זה, כי גם כלפי עצמו בפנים אי אפשר היה לציין שום ייחוד או מסגרת אופיינית כלשהי לגביו. כל קיומו ו„פעילותו" של מקום תפלה זה הצטמצם רק לשעות הספורות המעטות של תפלת השחרית בבוקר ותפלת מנחה־ומעריב בערב, בימי חול כבימי שבת וחג. נוסח התפילה היה זה המקובל בכל בתי התפלה שבעירנו — נוסח ספרד של החסידים בכלל, ולא נשמעו אף פעם כל הדים בעיר על מחלוקת או וכוחים בשום נושא של נוסח תפלה, של קריאת התורה, או בעיה אחרת מהבעיות שהיו קיימות בבתי תפלה אחרים. בין מתפללי ה„קלויז׳ל" הזה היה ר׳ איציק׳ל באב״ד, דמות מסוימת בלתי ידועה לצבור הרחב, שידובר עליו במדור המתאים שבספר זה.

הקלויז שברובע ה„פשדמיישצ׳יה"

הסיבות לייסוד בית־תפלה זה ולקיומו היה גם כן תנאי הריחוק של מגורי האוכלוסיה היהודית במבואות צד זה של העיר מבתי התפלה המרכזיים שבעיר. גם פה היה צבור המתפללים מגוון והואיל שמבין באי המקום הזה לא התבלטה אף דמות אחת בעלת אישיות צבורית עסקנית־מנהיגית, לא קיבל המקום הזה כל גושפנקה והוא נשאר בעל מהות כללית וסתמית ללא גיבוש מסוים.

בראשית שנות העשרים של המאה הזאת שופץ המקום והוכנסו בו שיפורים טכניים שונים ביזמת מר צבי יונאס, ובעזרתו הכספית של אחיו הנדבן מאמריקה, שנתעורר למעשי צדקה וחסד בעיר בצורות שונות ולמטרות שונות וביניהן — גם שיפור בית־תפלה זה שמר צבי יונאס היה אחד המתפללים הקבועים בו.

הקלויז דחסידי צאנז „סאנדזער קלויז"

בניגוד לשלושת בתי־התפלה הקודמים, שהיו בעלי אוכלוסית מתפללים מגוונת וכללית, חסידים של אדמו"רים שונים, למדנים בעלי נוסחות תפלה שונים ובעלי־בתים עם מנהגים שונים, — היתה רוח אחידה אחת, אוירה מסוימת וקבועה אחת, נוסח אחד ושלטון אחד מוגדר וקבוע וידוע בקלויז צאנז. שהרי גם המבנה עצמו היה שייך לבעלות מוגדרת אחת ואף נמצא בחצרה של משפחת קאנר ובבעלותה הבלעדית. יתר על כן: עצם ייסודו של קלויז זה היה על־ידי ר׳ אביש׳ל קאנר, תלמיד־חכם גדול, מעשירי העיר והסביבה ומראשי חסידי צאנז. מובן איפוא מעצמו שזה קבע להקלויז את הגושפנקה הברורה של חסידות צאנז לדור ולדורות, עם כל הקווים המיוחדים הבולטים אצל חסידים אלה והמיוחדים לחסידות זו.

בקלויז זה שלט איפוא שלטון יחיד ומוחלט ראש משפחת קאנר, החל מרבי אביש׳ל ז"ל, מייסד הקלויז, ואח"כ בנו ר׳ משה׳לה ז"ל, אישיות נעלה ודמות מפוארת שעלה על אביו בידיעת התורה ובחסידות, ואחריו — בנו ר׳ מנחם מנדלי קאנר ז"ל שהמשיך במסורת המפוארת של בית קאנר, בחוץ בכלל ובפנים בפרט, ואף בקלויז ובניהולו.

גם פה, אם כי מסיבה הפוכה, לא היה מקום להתפרצות כל ויכוח או סכסוך או אפילו דין־ודברים בעניני נוסח, מנהג וכדומה, שכן פה נעשה ונשמר הכל כפי מנהגם הקבוע־היציב, הקיצוני־המגובש, של חסידי צאנז. מייסדי הקלויז וצאצאיהם, וכן מתפללי הקלויז וצאצאיהם אחריהם היו רובם ככולם חסידי צאנז ולא היה מקום לשום חלוקי־דעות בשום שטח מהשטחים שעל רקע שלהם עשויים לבוא לידי ביטוי חלוקי דעות או שינויי־נוסח או מנהג.

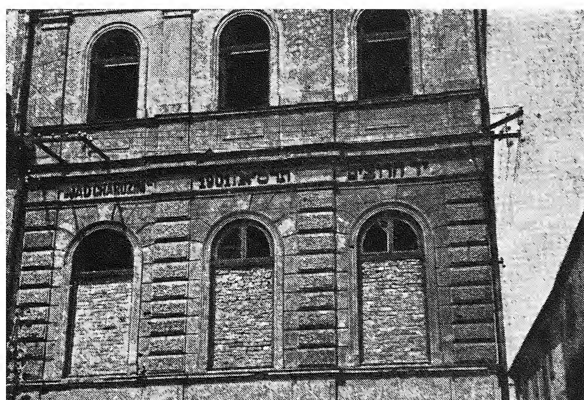
מרבית באי הקלויז הזה היו לא רק חסידים כי אם גם תלמידי חכמים ושוקדים על התורה ולימודה. קול התורה היה בוקע מהקלויז כמעט בכל שעות היממה. היו ביניהם גם בעלי תפלה ובעלי קול ערב מחוננים רגש מוסיקאלי, ביניהם ר׳ אשר בארבר בקול הטינור העצום, אשר גם בשמיעה וברגש הגיע לרמה גבוהה (ראה עליו בעמ׳ 279), — אם כי בלי לחרוג מהמסגרת החסידית הצאנזית גם בשטח זה. יש לציין כי בקלויז זה מצאו את מקומם, לתורה ולתפלה, גם חסידי חצרות אדמו״רים הקרובים לצאנז (באבוב, זידיטשוב, קולישיץ ועוד) ובהמשך הזמן — גם אי־אלה מחסידי בלז שבסאנוק.

בית הכנסת „יד חרוצים״

בשם „יד חרוצים״ היה נקרא אגוד בעלי המלאכה שבעירנו, שנוסד למטרות פרופסיונליות וחברותיות שונות. האגוד הראה יזמה ופעילות מגוונת. מראשית היווסדו הלך בצעדי התפתחות בקצב מתקדם ובטוח. לשיא התפתחותו הגיע עם הקמת בנין־פאר במרכז העיר שהכיל את כל מוסדותיו ובוצעו בו, בעיקר באולם הגדול שבו, כל פעולות האיגוד וגם פעולות חברותיות שונות של הצבור היהודי בעיר.

מרכז הכובד העיקרי והיפה ביותר שבבנין זה היה בית־הכנסת הנאה שהיה נמצא בו ושנקרא גם הוא בשם „בית־הכנסת יד חרוצים״, אשר שימש בית־תפילה לצבור בעלי המלאכה חברי האגוד. בגלל אופיו הצבורי־הדתי המובהק של בית־הכנסת הזה, שלא הסתמנו גם בו שום נטיות של זרמים או פלגות, ובגלל מהותו המגובשת כלפי פנים, חברי האגוד וצבור המתפללים בו, וכלפי חוץ — ועד הקהלה, הרבנות וכו׳ — קבל בית־תפלה זה את הכרתו הרשמית והמעשית לכל דבר צבורי הבא בחשבון בצבוריות היהודית של עירנו.

בית־כנסת זה היה רק ביטוי של פונקציה אחת במכלול פעולותיו השונות של האגוד „יד חרוצים״ שהתנהלו ובוצעו במסגרת הבנין הזה. משום כך יפורטו יתר הדברים השייכים לבית־תפלה זה במסגרת הכוללת שתוקדש ל„יד חרוצים״ כמוסד וכאיגוד (ראה עמ׳ 235). ברם ראוי היה בית־תפלה זה שייפקד במיוחד ובנפרד גם בפרק זה, כאחד היפים המיוחדים מבין שורת בתי־התפלה שבעיר.

בנין „יד־חרוצים״, הקיר הפונה ל„רחוב פרנצישקנסקי״

הקלויז דחסידי סאדיגורה („סאדיגורער קלויז")

עד לשנות העשור האחרון של המאה שעברה התקיים בסאנוק, נוסף לבית־הכנסת המרכזי, קלויז אחד בלבד, כבית־תפלה לכל החסידים מכל השושלתות. בקלויז זה התפללו איפוא יחד חסידי דינוב, רוז׳ין על כל הסתעפויותיה, צאנז, רימנוב ועוד. משפרצה המחלוקת הידועה בין סאנץ ורוז׳ין נתפרדה החבילה. ראשונים יצאו מהקלויז חסידי סאנץ לקלויז מיוחד להם, שעליו דובר לעיל. אחריהם יצאו חסידי שושלת רוז׳ין — סאדיגורה, טשורטקוב ובויאן — והקימו להם קלויז בצד הצפוני של ביהכ״נ המרכזי.

קלויז זה שימש לחסידים אלה לא רק בית תפלה, אלא גם מקום התוועדות חסידית בהזדמנויות שונות ושיחות רבות שהיה בהן משום צלילות עמוקות בים המחשבה החסידית. יש לזכור כי אדמו״ריהם של חסידים אלה התגוררו בריחוק־מקום רב מסאנוק ו„נסיעה לרבי" — כפי שזה היה נהוג אצל כל יתר חסידי העיר — היתה מההופעות הנדירות. מובן איפוא כי כתחליף להסתופפות בצל הרבי היתה נודעת להתוועדויות אלה חשיבות מרובה. התוועדויות אלה התקיימו ב„ימי הילולא" של אדמו״רי השושלתא הזאת או גם — בצורת שיחת חסידים קצרה יותר — לאחר תפילת שחרית של ה„מנין" השני, בעיקר בימי ר״ח, במסיבת שתיית „לחיים" כשראש המדברים הוא ר׳ יוסי׳לה הורוביץ ז״ל, חסיד נלהב של בית טשורטקוב, תלמיד־חכם גדול ובעל־שיחה נפלא. הוא נתקבל באחרונה כדיין ומו״ץ בעיר וזה הוסיף משקל לא במעט לחסידים ולקלויז.

אכן, קלויז סאדיגורה שימש מקום תפילה בזמני התפילה, אבל גם יותר מזה — מקום לימוד תורה לבחורים ולבעלי־בתים במשך כל שעות היממה. בגלל השקט שהיה בו, בהיותו נמצא במקום צדדי והמולת הרחוב לא הגיעה לשם, בחרו בו כמקום לימודים גם בחורים שהתפללו יחד עם הוריהם בבתי־תפלה אחרים, לרבות קלויז צאנז. כן שימש אולם עזרת הנשים שבקומתו השניה לאולם הרצאת השעורים של ישיבת „בני תורה". ישיבה זו שימשה גרעין לישיבת חכמי לובלין, שייסדה הגאון ר״מ שפירא ז״ל בתקופת כהונתו כרב בעירנו. בתקופה קצרה לפני כן שימש אולם זה ללימודי המחלקה הגבוהה של ה„תלמוד תורה" ולשעוריו של ר׳ יצחק ווייל (עליו ידובר בנפרד).

בית המדרש של האדמו״ר מדינוב

לבית־תפלה זה שנמצא במסגרת „חצר" האדמו״ר מדינוב היה אופי חסידי מובהק, שחותמו של האדמו״ר מדינוב טבוע עליו ומנהגי החסידות של בעל ה„חצר" הזה היו רווחים בו בכל פינות החיים היהודיים־החסידיים. אמנם באי הבית הזה, כלומר: צבור המתפללים בו, אלה הקבועים בכל ימות השבוע ואף אלה הבאים בו רק בשבתות ובימי חג, לא היה ממוצא חסידי אחיד. היו ביניהם כאלה שמשורשם המשפחתי, ואף גם ממהותם הנפשית, לא היו חסידים בכלל, אלא שנמשכו למקום זה והתקרבו אליו בגלל קסמו האישי של האדמו״ר הזה, נעימות תפילותיו, יופי נגינתו וחן זמרתו (ע״ז ראה עמ׳ 116) יצוין כי הגורמים האלה ליכדו את צבור־מתפללים זה ועשוהו מעין גוף צבורי אחיד בעל כוון צבורי מגובש שבא לעתים לידי התבלטות בהזדמנויות צבוריות מסוימות.

המאפיין את באי בית־תפלה זה היה כי רובם ככולם היו יודעי ספר, וביניהם גם תלמידי־חכמים מובהקים. גם בחורים וצעירים בני־תורה מצוינים מצאו להם את המקום הזה כמתאים לקביעת עתים לתורה או ללימודים בכל עת מצוא.

בית־תפלה זה, שלכאורה נוסד כ„שטיבל״ חסידי ב„חצרו״ של אדמו״ר, התגבש מהסיבות האמורות לעיל כ„קלויז״ יותר גדול וכללי, מעין בית־מדרש, ובצדק היה נקרא בפי הצבור הרחב „ביהמ״ד הדינובי״.

בית התפילה של האדמו״ר מבוקובסק

התנאים והנסיבות שהוזכרו לעיל ביחס לבית־המדרש של האדמו״ר מדינוב, ושהיוו גורמים להתפתחותו ולהתגבשותו, — היו קיימים בחלקם גם ביחס למקום־תפלה זה, שנוסד בעצם־וראשונה כמקום־תפלה, או „מנין״, במסגרת „חצרו״ של האדמו״ר מבוקובסק. לא היתה אמנם סיבה רגיונאלית, או דרישה חיצונית אחרת, לקיום בית־תפלה זה. לכן כמעט שהוא לא שימש כמקום לקביעת עתים לתורה, שכן בשכנות קרובה מאד ל„חצר״ אדמו״ר זה נמצאו בתי־התפלה, שני הקלויזים (צאנז וסדיגורה) ובית המדרש הגדול, שכל אחד מהם לחוד וכולם יחד שימשו „בתי־יוצר״ ומקומות תורה ותיקים.

לעומת זאת יש לציין כי מקום זה, גם כבית־תפלה מגובש וקבוע, היה ידוע ומוכר לתושבי סאנוק, כי הרי הוא שימש מקום ריכוז לצבור גדול של חסידי האדמו״ר הזה בשבתות ובחגים. מבחינת מספרו הרב של צבור חסידים שנהרו אליו גם מחוץ לסאנוק, ואף באו ממקומות מרוחקים במדינה, היה אדמו״ר זה בעירנו, ובסביבה שלנו, יחיד ואין דומה לו. והואיל שמספר חסידי האדמו״ר מבוקובסק, בסאנוק ובסביבה, לא היה בבחינת „מיעוט דלא מינכר״, לכן הגיע ציבור מתפללי הקלויז הזה לדרגת השפעה ניכרת בחיי העיר וב„מדיניותה״ של האוכלוסיה היהודית שבעיר.

בית התפילה של „המזרחי״

ככל שההסתדרות הציונית־דתית הלכה והתרחבה בעירנו מבחינת פעילותה הציונית־החינוכית כן הלך וגדל מספר חבריו, וממילא גם — מספר המתפללים בבית התפלה שעל־ידו. ביחוד גדל צבור המתפללים בו כשהסתדרות המזרחי עבר לאולם הגדול שבבנין וינר שבמרכז העיר, מקום ששימש לפני כן מועדון ההסתדרות הציונית הכללית.

הצטרפו כאן כמה וכמה גורמים להתפתחות מהירה של בית־תפלה גדול ולתפיסת מעמד יציב וניכר, כאחד מבתי־התפלה החשובים שקיומם ופעילותם מורגשים בעיר באופן בולט ביותר. בין הגורמים האלה היו שנים העיקריים שבהם: 1) המספר הגדול של נוער דתי־לאומי שמצא כאן את מקומו החברותי — מלבד מקומו ה„רגיל״ והשיגרתי שבבית־המדרש או שבקלויז יחד עם הוריו; 2) התודעה הלאומית־דתית שהיתה חדורה בלבם ובנפשם של רבים מיהודי עירנו, מכל השכבות והמעמדות. אלה ואלה הצטרפו והתגבשו לגוף צבורי ניכר גם בתור „קהל״־מתפללים נכבד ומוכר בעיר.

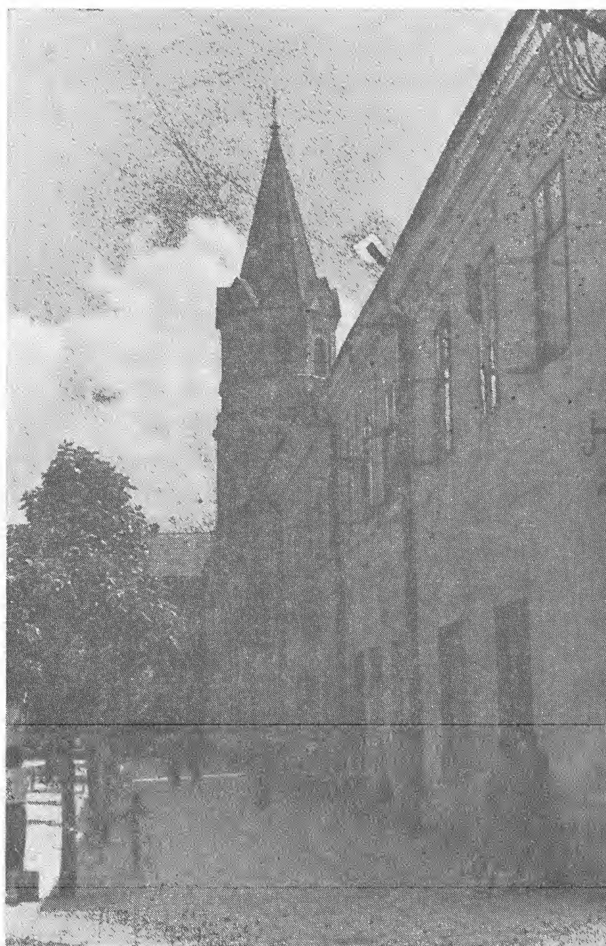
ה„מנין״ שבבית ר׳ שלום כץ

לא היה זה „מנין״ בעל סממנים מסוימים כלשהם, לא חסידיים ולא מעמדיים. הצבור המצומצם של מתפללי מקום, זה היה מורכב מסוגים שונים של יהודי העיר ללא הגדרה מוקדמת וללא הכוונה מיוחדת. מצד אחד דוקא האופי ה„בעל־ביתי״ הכללי בלי כל גושפנקה סקטורית־מפלגתית־חסידית, ובגלל כך אי־התלות בשום מקום־תפלה מסוים אחר, ומצד שני — רגשי הערכה יותר מסוימים גלויים וטמונים, לר׳ שלום כץ, קשה־ההליכה בגלל מומו־ליקויו ברגל, שזכרו לו גם חסד־נעוריו, בהיותו בנו של ר׳ יהודה כץ (ראה עליו בעמ׳ 90) הדיין־המו״צ

של עירנו, ובעצמו בר־אוריין מהסוג המעולה, וגם חסיד לשעבר שהסתופף בצל האדמו״ר הראשון מבאבוב וגם בהמשך ימי חייו לא פסק מלהביע בצורות שונות סימנים ורגשות חסידיים שהיו טמונים בו מאז. זכרי־דברים והדי־דברים, שיש בהם משום סימנים מובהקים להיותו נתון פעם בעולם הדתי־הרוחני־התורני ולהיותו נתון אז בעיסוק של לימוד תורה, אם מהסוג של לומדי תורה לשמה וגם בחינת „לאסוקי שמעתתא אליבא דהילכתא״, מתקבלים גם תוך עיון ודפדוף בספרו של אביו, שו״ת „קול יהודה״, שהוא, ר׳ שלום, מופיע בו כאחד השואלים וכפי שמספרים היה לו חלק מבחינות שונות בעבודות הקשורות בהכנת הספר.

ה„מנין״ שבבית הרב דים

בית־התפלה הזה נשאר, כמתכונתו כמאז ייסודו, בימיו האחרונים של הרב ר׳ נתן נטע

המקום המסומן בחץ — ה„מנין״ בבית הרב דים

יעקב דים ז״ל, רבה הראשי של עירנו, שבגלל מחלה ובגלל תשישות לא יכול ללכת לביהכ״נ. ה„מנין״ היה באולם הגדול שבדירת הרב, בבית שמאחוריו בנין „יד־חרוצים״. התפללו בו כמה מאוהדיו־אוהביו הותיקים של הרב, ובעיקר בימי שבת וחג. זכר אישיותו הדגולה־הנעלה ודמותו האצילה והמכובדת של הרב ז״ל, האוירה היפה שהיתה שוררת מסביב לבית הזה ורוחו של הרב שהיתה מרחפת על פני כול בתוך הבית הזה — משכו כבחוטי קשר נסתרים והחזיקו ללא הפוגה בתוקפם של חוטי־קשר אלה. מסתבר שמשיכת־מה לבית תפלה זה היתה גם מצד אישיותו של ר׳ שמחה דים, בנו של הרב, אציל ותלמיד־חכם גדול, שאמנם לא שימש, ואף לא רצה לשמש, בתורתו קרדום לחפור בו והעדיף לעסוק במסחר ובבנקאות — אבל נשאר בו במידת־מה מקסם־אישיותו של אביו ז״ל ומאצילות רוחו הגדולה. ומשהו מזה ניתן גם למקום־תפלה זה.

בתי תפילה של חסידי בלז ובובוב

היו בסאנוק עוד שני בתי תפילה, אחד לחסידי בלז ואחד לחסידי בובוב, שבימי מלחמת־העולם הראשונה בוטלו. בני הדור האחרון שבעירנו כבר לא ידעו אותם ואף אין בידי מי שהוא מהם למסור עליהם פרטים כלשהם. כמו כן ידוע לנו כי קרוב למלחמת העולם השניה נוסד מחדש בית־תפילה לחסידי בובוב, ששימש גם נקודת־ריכוז ומקום־לימוד לבחורי ישיבה שהשתייכו על מחנה חסידי בובוב.

הצד השווה שבבתי־תפילה החסידיים האלה הוא, ששניהם לא הצטיינו במספר גדול של מתפללים, לא קבועים ולא ארעיים. מבחינת ממדיהם אלה הם עלו על בתי־התפילה שצויינו למעלה כ„מניינים״, אך לכלל „קלויז״, במובנם וכמתכונתם של ה„קלויזים״ שנמנו גם הם בפרקנו זה — לא הגיעו. לעומת זאת הצטיינו הם, כאלה כן גם אלה, בתסיסה ובעירנות ובריכוז ההווי החסידי. מהם גם יצאו ההנהגות של אדמו״ריהם ושימשו בית־יוצר לפעולות חסידיות מסויימות כגון: התוועדויות, עריכת הילולות (עצרות וסעידות בימי־זכרון לפטירת אדמו״ריהם־צדיקיהם) ועוד.

להשלמת התמונה יש להזכיר את ה„מנין״ של ר׳ מנדל שטיינברג, גם הוא ברובע ה„פשדמיישצ׳יה״, שנוסד במחצית שנות השלושים, ואשר בגלל תקופת־קיומו הקצרה לא הגיע לידי התגבשות מלאה מבחינת המטרה והתפקיד.

שלום קרמר

סאנוק על בתי־מועדיה*)

רצה הגורל שתקומת מדינתנו, שהבטיחה לנו זכות־קיום ואפשרות־קיום בחירות ובכבוד, תהא מתקשרת עם השואה הגדולה שהתחוללה על ראש יהדות אירופה. השתלבות איומה זו מחייבת אותנו גם בחיינו הלאומיים והמדיניים וגם בחיינו החברתיים והאישיים. מן הדין שנהא מכוונים את כל צעדינו לאור צמידות גורלית זו.

מדינת ישראל ניתנה לנו במחיר אכזרי כל כך, ולא היתה אומה ששילמה מחיר גדול כזה בעד תקומתה המדינית. ולא כך היה בימי חורבן בית ראשון ובימי חורבן בית שני. לפי האגדה רצה הקב״ה לכלות את עמו גם אז, אלא ששפך את חמתו על העצים ועל האבנים, כלומר על בית־מקדשו בלבד. קשה לרדת לעומקו של קיום־על־סף־הכליון שנגזר עלינו, ואף־על־פי־כן העם העברי נשמר יותר מכל העמים.

אולם בשבילנו, הנאספים כאן, אין זו שאלה של גורל האומה או בעייה היסטוריוזופית. בשביל כולנו הרי זה אסון משפחתי, יום קינה ומספד על היקרים לנו, שכל אחד מאתנו שכל את אביו ואמו, ואת אחיו ואחיותיו, שארי־בשר קרובים ורחוקים, שנהרגו ונחנקו באכזריות. הזקנים על הצעירים, האנשים והנשים, ההורים על ילדיהם. ועליהם אנו נושאים קינה ומספד, ואין אנו יכולים להינחם.

אמנם כל השנה אנו טרודים ובהולים במשא־ומתן של חיינו, אבל גם אז זכר האסון הגדול הזה קיים בתחתיות לבנו, והוא מכוון בלא יודעין את כל חיינו. ניתן לומר שאבד לנו טעם החיים, באשר נתייתמנו ונעקרנו מבתינו. אבל מן הדין שיום אחד בשנה נזכור במלוא כוח התודעה והנפש את בתינו ואת משפחותינו ואת כל העיירה שלנו. הזכירה אינה דבר־של־מה־בכך, היא נדבך חשוב לעצם יסודם של החיים, ואולי גם נחמה־פורתא לנו האבלים. נזכור־נא את העיירה, שגידלה אותנו, שאנו קשורים בה באלפי נימים מימי ילדותנו, מימי נעורינו ומימי בגרותנו הראשונה, והיא־היא המאחדת אותנו ועושה אותנו עֵדה אחת.

נזכור־נא את העיר סאנוק, שהיו בה חיים יהודיים תוססים. סאנוק על בתי־מדרשיה מזה ועל ארגוניה הציוניים מזה. פלא הוא, איך עיירה קטנה כזאת מצאה לה ביטוי מגוון כזה להשתייכות הסיעתית והעדתית; איך עיירה קטנה כזאת מצאה את הכוח הנפשי ואת היכולת החומרית להקים בתי־מועד לכל הגוונים הדתיים והחילוניים של האוכלוסיה שלה.

הפעם אני רוצה להעלות את דמותה וצביונה של ה„צאנזר קלויז", שאני קשור בה בחוויותי העמוקות מתקופת הילדות. אותו בית־התפילה בחסותה של משפחת קאנר המפורסמת, שתורה וחכמה, ולשעבר גם עושר, שימשו בה יחד. „צאנזר קלויז" שישבו בה כתף ליד כתף יהודים תלמידי חכמים ויהודים פשוטי עם, עשירים עם עניים, ובילו זמנם לא רק בתפילה יום־יום בוקר וערב אלא גם בלימוד ובשיחת־חולין. ליד חסידי צאנז הותיקים ישבו בריעות ובחביבות חסידי בובוב הצעירים וחסידי בעלז. כל אותה המחלוקת שבין חסידים לא היתה קיימת כבר בתקופה שבה אני מדבר. ליד יהודים שמרנים אדוקים בדת ישבו יהודים שהתחילו לקצץ בבגדיהם ובפאותיהם; ליד אנשי אגודת ישראל — אנשי מזרחי. הרגשה אחת של

*) דברים שנאמרו באזכרה השנתית לקדושי סאנוק שנערכה ביום י״ב בכסלו תשכ״ה (17.11.1964) מטעם ארגון יוצאי סאנוק והסביבה בישראל.

אחדות ישראל ליכדה את כולם. זו היתה הדמוקראטיה שהגשימה את עצמה במלואה, לא רק בזכויות פורמאליות אלא בהוויה היום־יומית, לא רק על־ידי חוקים אלא ביחסי־אנוש.

ובאותה צאנזר קלויז כבר ניכרה התסיסה הציונית, והויכוחים היו נטושים בין הספקנים מזה ובין המאמינים מזה. ובערבי יום הכיפורים הוצגו על השולחנות הארוכים המכוסים מפות של פשתן קערות־שקלים, ויהודים עוברים ומנדבים מכספיהם להסתדרות הציונית. אמנם מידי פעם בפעם הגיעו הדברים עד כדי ריב קולני, אבל בדרך כלל היתה הבנה הדדית בין האוהדים לתנועה הציונית ובין המתנגדים לה.

אם באתי להעלות פרטים וזכרי־דברים על כל בתי־הכנסת והמועדונים הציוניים בעיירתנו, אין אני מספיק. ואף־על־פי־כן אזכיר בכמה מילים את בית התפילה של חסידי סאדיגורה־טשורטקוב־בויאן („סאדיגורר קלויז") אשר לפני מלחמת העולם הראשונה — כך סיפרו לי — עוד היתה נטושה מלחמה קשה בינה ובין ה„צאנזר קלויז". אבל כתום המלחמה נשכח הריב, ושני הקלויזים, ששכנו בקרבת־מקום, חיו בשלום ובשלווה. וגם ל„סדיגורר קלויז" ייחוד משלו. התפללו בה בדרך כלל יהודים איסטניסים, מהדרים בלבוש ובעלי נימוס, סוחרים גדולים ואנשי ממון לפי קני־המידה של העיירה הקטנה.

תועלה דמותו של בית־המדרש, שהתפללו בו סתם יהודים בעלי־בתים, מהם סוחרים עשירים ותלמידי־חכמים, מהם חסידים ומהם ללא זיקה אל צדיקים לשעבר או דהאידנא. בית־המדרש — בית הכנסת הגדול, הדור במראהו עם תקרתו הגבוהה על ציוריו הזוהרים, שבו היו גם נערכות מלבד התפילה האסיפות הלאומיות הגדולות, אסיפות הקהילה היהודית ובעיקר אסיפות ציוניות. בשני צדי הפלוש שלו שני אולמות קטנים שבאחד מהם התפללו הסבלים, אותם יהודים חזקים בעלי כוח, שהיו הכחשה היה למה שכתב על יהודי הגולה מנדלי מוכר ספרים שלנו. ומעבר לכיכר — „יד־חרוצים", גם הוא הדור במראהו בפנים ובחוץ, שבו התפללו בעלי המלאכה המכובדים שבעיר.

וליד בתי־הכנסת ובתי־התפילה הגדולים והקטנים קיימו ארגוני התנועה הציונית ותנועות הנוער מועדונים משלהם. ארגון ארגון ומועדונו. והמועדונים הומים מאנשים ובעיקר מנוער. וכאן נזכור במיוחד את הסתדרות המזרחי השוקקת חיים על מועדונה ובית־התפילה שלה. ולא רק התנועה הציונית הקימה מועדונים משלה, אלא גם ארגון הסוחרים וארגוני הספורט. אמנם אנו במדינתנו הגענו לשובע כלכלי ולשיגשוג חומרי, שלא זכינו בה בעיירתנו הקטנה, אבל לאותה התסיסה וההתעוררות והרגשת חבירות וידידות של העיירה הקטנה — לא הגענו.

לא הכל זוהר היה בעיירתנו. זוכר אני יפה את העוני ואת הדחקות של התושבים „ברהוב היהודי" וגם של יהודים מכובדים שגרו ברחובות המרכזיים. יודע אני גם יודע שכל החיים הללו היו בנויים על חול, שיסודות הכלכלה היו רופפים ביותר, והנוער לא ידע במה יעסוק, אבל ההתארגנות החברתית של העיירה היתה קניין אנושי גדול, שעד היום יש להתפלא עליו. על־כל־פנים עוד יכולים אנחנו ללמוד מן העיירה הקטנה, כיצד לחיות חיים של חברה, שלא יהא האדם בודד לעצמו, ושימצא סעד וסמך בהשתייכות החברתית שלו. אותה השתייכות שנותנת טעם וסבר לכל חיינו.

ההתארגנות החברתית הזאת היתה בנוייה על כמה מידות־נפש טובות. ההתרחקות משנאה ומבזיון האדם, עזרה הדדית, שהיתה בנויה על העיקרון שכל ישראל ערבים זה לזה, תלמוד תורה בכל הגילים ובכל המעמדות ואחרון אחרון מצוות הכנסת אורחים, שהכל קיימו אותה בפועל. לעולם לא אשכח איך יהודי ה„צאנזר קלויז" קיימו מצווה זו בגופם ובנפשם, איך דאגו לכל יהודי שנזדמן לבית התפילה, שיהא סמוך על שולחן בשבת ובחול.

כשהגיעה פעם לעיר שיירה גדולה של יהודים חוזרים־על־הפתחים, מיד חילקו את כולם לכל בית ובית. על המלאכה פקד יהודי פשוט ר׳ מלך׳ל קרימלקימאכער, יהודי עני ואביון שהיה מתפרנס משתי מלאכות בדוחק רב, גם מעשיית סוכריות צבעוניות ארוכות וגם ממפירת זרניך להשמדת עכברים שהיה מורח אותו על פרוסות־לחם שנחתכו חתיכות־חתיכות. ולידו עוזר אבי ר׳ שלמה קרמר, שהיה יהודי אמיד ובעל־דיעה. לא היה בעל־בית אחד שלא הכניס אורח לשבת. והיו בעלי בתים שהכניסו כמה יהודים בבת אחת.

האמנם היהודים הללו נמחקו לגמרי מעל פני הארץ? כיצד נעלה על דעתנו שאלה היהודים כבר אינם? ובעקבותיו של המשורר אורי צבי גרינברג בספרו „רחובות הנהר״ נאמר:

שֶׁבֶּאֱמֶת הֵם אֵינָם בָּעוֹלָם, שֶׁרְצָחוּם לִי גוֹיִים:
שֶׁקְּבוּרַת כְּלָבִים הֵם קָבְרוּ אֶת גּוּפֵי הַיְקָרִים;
שֶׁתְּבוּאוֹת־שֶׁמֶשׁ עֲלֵיהֶם עַד־קָצִיר וּפַרְפָּרִים סַסְגוֹנִים...
וּמֶרְחָבִים שֶׁל דְשָׁאִים וְשָׁם רוֹעִים עֲדָרִים, עֲדָרִים — — —

והדבר המסמר ביותר שהחיים שם בפולין נמשכים כאילו לא קרה שום דבר. הרחובות והבתים שוקקים המיית חיים חדשה. אבל בשבילנו פולין אינה קיימת. ואנו לא נוכל אף לעלות על קבר־אבות.

ועל מה ולמה? האמנם היינו רעים מכל הגויים? האמנם חטאנו יותר מכל הגויים? ושמא ההיפך הוא הנכון, מפני שהיינו טובים מכל הגויים, מפני שהאמנו באדם, בחסד, בכוחו של הרוח.

שֶׁהָיִינוּ טוֹבִים מִכֻּלָּם: יְהוּדֵי שַׁ״ס וּתְהִילִים,
בְּגוּפִים טְהוֹרִים, כָּם מִסּוֹד כִּינּוֹרוֹת וַחֲלִילִים;
בְּיוֹפִי מִכָּל הַמִּינִים וּמִכָּל הַגִּילִים;
הַיְחִידִים בָּעוֹלָם הַגּוֹיִים, שֶׁהָיוּ אֲצִילִים —
וְעַל כֵּן רְצָחוּנוּ... וְאוֹיְבֵינוּ פְּלִילִים!!

כל היהודים הללו עלו השמימה, וקיימים שם בכל תבניתם ובכל צביונם. ושמא קיומם תלוי בנו, אם נדע לשמור את תבניתם וצביונם בלבנו.

כָּל זְמַן שֶׁהָיוּ, רָאוּ מֶרְחַקִּים לִפְנֵיהֶם:
מֶרְחַקִּים עוֹלָם־יָהּ הוּא... סוֹפָם דִּמְדוּמִים
אֲבָל בִּשְׁעַת הֶרֶג רָאוּ כִּי בִקְצֵה הָעוֹלָם הֵם,
כַּאֲשֶׁר עוֹמְדִים לֶהָרֵג...
וְהִנֵּה הַמָּבוֹא לַשָּׁמַיִם מוּטִים — —
וְהַשָּׂדוֹת בַּשָּׁמַיִם כְּחוּלִים וּתְחוּחִים
כְּאַחֲרֵי הַמַּחֲרֵשָׁה...
הֵם הוֹלְכִים בְּצִיבּוּר, בְּנֵי קְהִילוֹת הַקֹּדֶשׁ
לַעֲיָירוֹת יִשְׂרָאֵל שֶׁעָלוּ הַשָּׁמַיְמָה
בִּדְמוּת תַּבְנִיתָן שֶׁהָיוּ עַל הָאָרֶץ,
וּבְתוֹכָם כְּלֵיזְמָרִים הַנְּכוֹנִים לְנַגֵּן
לִקְרַאת אֱלוֹהִים, כִּלְחִפָּה בַּשָּׁמַיִם,
אֲבָל אֵין כֵּלִים בִּידֵיהֶם הַטּוֹבוֹת,

ושמא נוכל לתת להם את הכלים הללו, על ידי שנחייה אותם בלבנו כצלמם וכדמותם, שנחצוב להם דיוקן בזיכרון ובספר — ועל ידי שאנו נחיה לפי צו־המורשה שהם הנחילו לנו!

א. שרביט

בתי־אולפנא יהודיים בסאנוק

ה„תלמוד־תורה״

לייסוד ה„תלמוד־תורה״ בסאנוק, שחל בראשית שנות העשרים למאה שלנו, נודעת השפעה מרובה על לימוד התורה בעיר מבחינות שונות. לימוד התורה היווה עד אז החינוך וההשכלה העיקריים לילדים ולנוער, שהיו רווחים ומקובלים אז אצל יהודי גליציה ופולין בכלל, ובערים קטנות ובינוניות מסוג סאנוק — בפרט. יש לזכור כי מלבד ה„מלמדות״, כלומר: ה„חדר״ בצורתו הישנה־נושנה, לא ידעה סאנוק — כמו גם כל יתר ערי גליציה — שום צורת למידה מאורגנת ומגובשת. הילדים מכל הגילים נמסרו ל„מלמד״ ללא אבחנה וללא ידיעה מרובה על טיבו, כושרו הפדגוגי, השכלתו התורנית ותכונותיו האישיות. ברור גם כי לא היה כל מעקב ופיקוח על תכניות־לימוד ושיטות־לימוד, בחירת החומר הלימודי, פיקוח על „נוכחות״ התלמידי, מידת התקדמותו וכיו״ב.

על ה„מלמדים״ בסאנוק בתקופה ההיא, הטרום־תלמוד־תורית, ניתן אמנם להגיד כי כמעט כולם הצטיינו ברמת הידע והתכונות הדרושות, ההשכלה שלהם הספיקה להם כדי למלא תפקידם כ„מלמד״, כפי שזה נדרש מהם אז. בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם הגיע מספר ה„מלמדים״ הרשמיים והקבועים — אלה שבמסגרת ה„תלמוד־תורה״ ואלה שמחוצה־לה — לשתי עשרות ומעלה. מביניהם ידענו והכרנו אי־אלה שהיו נחשבים כתלמידי־חכמים מובהקים. היו ביניהם גם בעלי תכונות וסגולות נעלות בשטחים שונים, לא כאן המקום לפרטים אישיים על אלה. ידובר בהם במדורים המתאימים שבספר זה. ברם לא נוכל להימנע פה מהזכרת רישומים אפייניים של אחדים מהם. הנה ר׳ יצחק (איטשה) ווייל ז״ל. הוא בא לעירנו מישיבת החת״ם סופר הידועה שבפרשבורג (כיום בראטיסלאבה), כאחד מבחירי תלמידיה, ובשמשו כמלמד הכיתה הגבוהה של ה„תלמוד־תורה״ הנהיג בה שיטת־לימוד מיוחדת־חדשה, לא ידועה אז בין הנוער הבית־מדרשי בסאנוק. היתה זאת שיטה שהתבססה על לימוד עיוני מדוקדק וחדירה לנבכי הענין, „על־המקום״, כלומר: הצטמצמות בסוגיה, בגמרא ובמפרשים, ראשונים ואחרונים, ומיצוי קפדני של כל אפשרויות־הבנה בדברים הניתנים בפירוש הדברים ובפשטם.

עוד זכורים לאלה מתלמידי ר׳ איטשה ווייל את ה„זמן״ בו למדנו את הפרק „השוכר את הפועל״ שבמסכת „עבודה זרה״. מבחינת כמות החומר שנלמד לא הצטיין כלל „זמן״ זה של חורף שלם, ששה חדשים רצופים, בהישגים גדולים. שכן לא הגענו בסוף „זמן״ זה אפילו לסיומו של הפרק ההוא המכיל רק חמשה־עשר דף. ברם התוצאות באיכות היו עצומות. שלל גדול של „חידושי־תורה״. מהם חידושים ממש, עמוקים־רציניים, ומהם הברקות קצרות, פלפולי־רגע מסוג „פרפראות״ ואימרות־שוליים יפות, שהיו מלוות, אגב, למפרשי הגמרא יותר מאשר לגמרא עצמה. פוריותו של „זמן״ זה הביאה לידי רעיון להעלאת ה„חידושים״ על הכתב, — מין קובץ (או „חיבור״, כפי שנקרא אז בפינו) שהכיל את יבול החידושים שנתחדשו אז, כמובן ע״י ר׳ איטשה ווייל, תוך כדי לימוד יומיומי ושוטף. „עריכת״ הקובץ הזה היתה בידי כמה מן התלמידים־הנערים. מאלה שגילו התענינות ממשית בדבר, ואשר כוח־זכרוני מאפשר לי להצביע עליהם בשמותיהם, נמצאים אתנו פה המשורר והמבקר הספרותי עזריאל אוכמני (אז עזריאל שווארץ), כותב שורות אלה, ויעקב וויינפלד שעסק גם בביצועו המעשי של ה„חיבור״, כלומר: ניסוח הדברים והעלאתם בכתב־ידו על נייר מיוחד ובדיו

בנין ה„תלמוד־תורה״ ואולם בית הכנסת שבו

שחורה מיוחדת, שלקחם למטרה זו מבית־הדפוס ומחסן הנייר של אביו... אנו היינו אז בגיל שלוש־עשרה, בערך, ואם נשאר לפליטה עותק אחד בידי מישהו יש לראותו — עכ״פ מבחינה כרונולוגית־לכסיקוגרפית — כביכורי היצירה הספרותית שלנו.

לעומת שיטת לימודו של ר׳ איטשה וייל׳ ואף בניגוד לו, הצטיינה שיטת לימודו של ר׳ אבישל שיקלר, ז״ל, („הרב מוויברניפקה״), בבקיאות, בהפלגה על פני מרחבי־ים־התלמוד־והפוסקים ובשימוש בשיטות וב„גדרים״ ובסברות בשטחי התורה וההלכה הרחוקים מתחומי הסוגיה הנלמדת. פרטים על אישיותו של רב־למדן גדול זה — בפרק המיועד לו בספרנו זה.

כ„מלמד״ טיפוסי ובעל ייחוד לעצמו ייזכר פה גם ר׳ מנשה׳לה אדר. הוא חרג ממסגרת המקובלת בשיטת הלימוד ובחומר הלימודי. בעיקר הסתמן ייחודו בהדגשת לימוד תנ״ך ושימת לב לצד הדקדוק ותורת הלשון, כשילוב בפרשנות הטקסט, ולמטרה זו אף לא הסתייג מלהשתמש גם בפירושים „מודרניים״ כגון פירוש מלבי״ם ואפילו פסולים פסול גמור וחמור כגון ה„באור״ — פירוש של משה בן־מנחם ותלמידיו... (בגלל כך אף זכה אצל אי־אלה קיצונים לתואר „אפיקורס״).

לא נצא ידי חובתנו אם לא נזכיר כאן את שמו של ר׳ למל׳ה ברוך, גם הוא מהמלמדים הטיפוסיים, וידובר עליו במדור המיועד לנושא־הענין בספרנו זה.

כמו־כן מן הדין להזכיר את ר׳ חיים רוטנברג („פולאק״) ז״ל. מבחינת הוותק שלו במקצוע ה„מלמדות״, לפני כן באופן פרטי ואחרי־כן כמלמד־כיתה ב„ת״ת״ לתלמידים שהגיעו כבר לכלל לימוד גמרא ותוספות, עלה, כמדומה, על כל המלמדים.

מלבד בחירי המלמדים בעלי ייחוד כלשהו, מאלה שהזכרנום ושלא הזכרנום כאן, היו הרגלי־הלימוד ומסורת־הלמידה כפי שהיו, והם היו נמשכים והולכים ללא שינוי ושיפור, — אילמלא סיבה אחת, חיצונית־כללית יותר מאשר פנימית־עניינית, שעוררה את הצורך בחיפוש תיקונים ושינויים מהקיים והמקובל, הכוונה פה לנהייה שהורגשה מצד חלק ניכר של יהודי העיר והסביבה לשלוח את בני הנוער, בנות ובנים, לבתי הספר הממשלתיים. היו כאלה מבעלי־הבתים שנתעוררו לכך התעוררות חיצונית. הדבר נגע לליבם כדאגה כללית למצב החינוך התורני־היהודותי, וכאסוציאציה לבעיה ולחרדה שעליה ידעו, מתוך קריאה או שמיעה, דור־דורותיים שלפניהם (גזירת ה„שקאָלעס״) ואשר לא במעט העסיקה את מוחות העסקנים והמנהיגים בערים ובעיירות של גליציה. ברם היו כאלה מבעלי־הבתים שהדבר נגע ופגע בליבם, בהיותם בעצמם הורים לילדיהם־שלהם שלמדו בבתי־ספר של גויים, בהסכמתם או למרות רצונם. ואלה דוקא אישים חשובים מבני העיר, מהשכבה הגבוהה של האוכלוסיה גם מבחינה דתית ואף מהעסקנים הדתיים התורניים המובהקים.

אין איפוא כל פלא, שבראותם את התרופה היחידה לבלימת הנהייה הזאת בהעלאת רמת לימוד התורה, או לימודי היהדות, מכל הבחינות השונות, ועם כל הקשור בכך, — מצאו שיש לעשות זאת מיד, ולהתחיל בצורה הנוחה ביותר, המקובלת כבר בהרבה ערים בגליציה, שאינה תלויה בסידורים „מהפכניים״ ובהוצאות כספיות גדולות.

עם ייסוד ה„תלמוד־תורה״ הושגו בבת־אחת כמה דברים:

1) עצם הסדרת הלימוד על־ידי קביעת כיתות מסוימות ומינוי המלמדים שבהן בהתאם למידת השכלתם התורנית; חלוקת התלמידים לכיתות בהתאם לגיל, לכושר וכו׳; קביעת חומר הלימוד, כלומר, סוג החומר, או „המקצוע״, בהתאם לדירוג הכיתות, החל מהכיתות הנמוכות, כיתות ה„דרדקי״, מאלף־בית ועד לתפילה ולחומש־ורש״י. ולמעלה מהן הכיתות שבהן נלמדו כבר פרקי תלמוד, בשיטה המקובלת המסורתית, ולמעלה מהן הכיתות שבהן

כבר למדו „גפ״ת" (גמרא־פשט־תוספות) — ועד ללימוד „סוגיות" בגמרא עם מפרשים ראשונים ואחרונים, ועד ללימוד פוסקים כלימוד לעצמו, דהיינו: שלחן־ערוך, חלק „יורה־דעה", עם מפרשי הפלפול האחרונים כגון ה„כרתי־ופלתי", שאגת אריה ועוד, או שלחן ערוך חלק חושן משפט (בעיקר הלכות טוען ונטען, הלכות עדות והלכות הלואה) עם מפרשים מהסוג של „קצות החושן", „אורים ותומים" ועוד.

2) בגלל מינוי מלמדים משובחים לכיתות ה„תלמוד־תורה" התחילו גם הורים אמידים ועשירים לשלוח את ילדיהם ל„תלמוד־תורה". על־ידי־זה גדלו ההכנסות הכספיות של המוסד וזה איפשר קבלת תלמידים מבני העניים או מעוטי היכולת ללא תשלום שכר־לימוד, או בתשלום שכר־לימוד קטן ביותר. ברור כי לפני ייסוד ה„תלמוד־תורה" היו הורים מסוג זה נאלצים לשלוח את ילדיהם לבתי־הספר הממשלתיים, ובמקרה הטוב ביותר — לשלוח אותם למלמדים בעלי שיעור־קומה כאלה שההוצאות לשכר־לימוד אצלם היו נמוכות, ומובן שדבר זה התבטא גם בתוצאות של החינוך.

3) הלימוד המאורגן והמסודר, על כל ה„אביזרים" הטכניים והגינונים החיצוניים כגון פיקוח על נוכחות החניכים, מקומות הלימוד, מעקב אחרי התקדמות התלמידים, עריכת בחינות במועדים מסוימים לתלמידים על החומר שנלמד בפרק־הזמן ההוא, חלוקת תעודות וכו' — כל אלה הכניסו התעוררות ללימודים, שהיה בה הרבה גם מ„קנאת־סופרים" הן אצל התלמידים והן אצל הורי התלמידים. במשך הזמן נעשתה סאנוק לעיר מסוג הערים שלימוד התורה נפוץ בהן, בעלת „הווי" של לימוד תורה. מכאן, שבבוא הגאון רבי מאיר שפירא ז"ל, ששימש רב העיר בשנים 1922 — 1925, לייסד בסאנוק ישיבה גבוהה (שהיתה צריכה לשמש — ושימשה באמת — גרעין ל„ישיבת חכמי לובלין" שנוסדה על־ידו כעבור חמש שנים לאחר מכן) יכול היה לגייס הרבה עשרות בחורים חניכי התלמוד־תורה שהיו בעלי ידיעות רחבות בתורה.

לצערנו אין לנו נתונים סטאטיסטיים ופרטים מדוייקים לא בנוגע למספר התלמידים שלמדו ב„תלמוד־תורה" ולא בענינים אחרים כגון תקציב וכיו"ב. בכל אופן בתקופת הדור הנוכחי שבה מדובר בזה לא היתה פעילות מורכבת ב„תלמוד־תורה" ובכל הנוגע לזה. מה שנעשה בזה — עם כל הטוב שבדבר והתועלת המרובה שהופקו מעשייה זו — לא היה בממדים גדולים, לא מבחינת היקף הפעולה ולא מבחינת סכומי ההכנסות וההוצאות והתנועה הכספית בכלל. צוות המורים־המלמדים לא היה גדול והצוות המשרדי־פקידותי היה מורכב בסך־הכל משני עובדים: המזכיר, מקודם ר' צבי שווארץ ואח"כ ר' ישראל טראטנר — הראשון (חתנו של ר' ירוחם וולך, בעל הפחחיה ב„בליאחובקה") עבד בהתנדבות ללא קבלת שכר — ועובד אחד בתפקיד של גובה דמי ההתחייבות החדשית מבעלי־הבתים ש„התחייבו" לתרום סכום קבוע מדי חודש בחודשו, מעין „מס־חבר" או שתרמו סכום חד־פעמי בעד ברכת „מי־שברך" בזמן עלייתו לתורה בשבת. פה יש לציין כי כל ההכנסות החד־פעמיות והבלתי קבועות של ה„תלמוד־תורה" באו מאותו „מס חבר" או מתרומות של „מי־שברך". בתקופה האחרונה אורגן „מנין" קבוע באחד מאולמיו הקטנים של בית־הכנסת הגדול שהיה נקרא „מנין התלמוד־תורה", שבו התפללו מדי שבת בשבתו כעשרים בעלי בתים, בכל שבת אחרים, שהוזמנו על ידי הנהלת ה„תלמוד־תורה" במיוחד כדי לעלות לתורה ולתרום את תרומתם לטובת ה„תלמוד־תורה". ברור כי ההכנסה הכספית שאפשר היה לראות אותה כקבועה ויציבה היתה — שכר־הלימוד שנתקבל מהורי הילדים־התלמידים, שגם הוא לא היה קבוע ויציב מבחינת גובה הסכום, שכן הוא נקבע ואושר בהתאם למצבם החומרי של ההורים באותו ה„זמן"...

הנהלת ה„תלמוד־תורה״ (בשימוש היומיומי — „הוועד״) היתה מורכבת מעסקנים שנבחרו על־ידי אספה כללית. כנראה שבחירתם נעשתה על סמך רשימת מועמדים שהוגשה לאספה הכללית לאחר סיכום מוקדם והדדי בין באי־כוח בתי־תפילה שונים שברובעי העיר שכן זכורים לנו שמות חברי ההנהלה, לפחות חלק מהם, שראינו אותם בפעילותם השוטפת בעניני ה„תלמוד־תורה״, וזכורים לנו כמו־כן מקומות מגוריהם ובתי התפילה בהם היו מתפללים באופן קבוע. הנה ר׳ אלעזר שכטר, ממתפלליו הקבועים של בית־המדרש המרכזי; הנה ר׳ יוסף טרום מותיקי המתפללים של קלויז צאנז; והנה ר׳ יצחק שניצלר, מתופסי „הכותל המזרחי״ של קלויז סאדיגורה, וכן הלאה. הצד השווה שבכולם — מסירותם ונאמנותם לענין לימוד התורה וחינוך הדור על ברכי היהדות הנאמנה. ברור כי כל עבודתם היתה שלא־על־מנת־לקבל־פרס. אדרבה: אין כל ספק כי כל אחד מהם לא נמנע מלשאת בעול דמי־החוֹדש, כבעל־בית בעיר זאת, כבעול יתר ההתחייבויות הכספיות לטובת הציבור היהודי בעיר. ויש גם להניח ללא כל ספק כי אף היתה להם „הזדמנות״ לא־פעם לכסות מכיסם הפרטי איזה „חור״ תקציבי־כספי, או איזו הוצאה דחופה שמן ההכרח היה לעשותה באין ברגע זה פרוטה בקופת ה„תלמוד־תורה״. ומצבים של „רגע״ כזה לא היו נדירים...

מלבד העסקנים הנבחרים ששימשו רשמית חברי הנהלת הועד, כלומר: הגבאים הקבועים של ה„תלמוד־תורה״, היו גם כמה מאישי העיר שהגישו את עזרתם לעניני ה„תלמוד־תורה״ בצורות שונות ובכל הזדמנות של צורך בעזרתם. כאחד מתפקידיהם של „אוהדים״ אלה היה — בחינת התלמידים שבכיתות הגבוהות שנערכה בשבועות האחרונים של ה„זמן״. בחינות אלה, שנמשכו כמה שבועות, התקיימו בדרך־כלל בשעות אחרי־הצהרים של ימי השבת. הבוחן הוזמן לשעה מסוימת לבחון את חלק מתלמידי כיתה מסוימת בחומר־לימוד מסוים והתלמידים קבלו גם את ידיעה על כך בעוד מועד, כדי שיידעו להתכונן. מידת ההתכוננות, או אף עצם הצורך להתכונן, נמדדו לפי מידת „חומרתו״ ושיעור־הקפדתו של הבוחן. פה יש לציין כי לפעמים היה בבחינה כזאת משום א י ר ו ע חשוב, משמח ומעודד, לתלמיד הנבחן. שכן בין הבוחנים — בדרך־כלל למדנים בקיאים וחריפים — היו גם כאלה שבשטף הבחינה ידעו לפעמים להכניס את התלמיד־הנבחן לתוך „שקלא־וטריא״ של הסוגיא הנדונה בחומר הנבחן ולהמשיך אתו תוך השמעת „חידושים״ משלו, שנתחדשו אצלו פעם, או „הברקות״ שנולדו אצלו עכשו, בעצם שעת הבחינה, והדברים האלה — בתוספת דברי עידוד וסימני יחס יפה מצדו לנבחן — היו מאירים ומשמחים וגורמים הנאה וסיפוק לנבחן. כבוחנים מסוג זה היו נחשבים בין היתר ר׳ אלעזר ברומר ז״ל המו״צ וראב״ד, ז״ל, ר׳ אלעזר שפרונג ז״ל, ר׳ משה מוריץ ז״ל, ר׳ אלתר מאיר ז״ל, ר׳ יצחק גראניק ור׳ שמחה מונד — שני האחרונים־החביבים היושבים אתנו פה — לאויט״א.

הרבה פעמים התמזל מזלי להיבחן אצל הבוחנים הנזכרים, ועוד זכורים לי ההנאה והסיפוק שהיו לי בבחינות אלה. אכן, לא יישכחו אצלי לעולם רגעי העונג העילאי שעברו עלי פעם בעת שבתי לרגל בחינה כזאת אצל ר׳ משה׳לה קאנר ז״ל, אותו הלמדן המופלג והאישיות המקסימה שגם במשך כל עת הבחינה, והשיחה שהיתה כרוכה בה, לא סרה ממני אף לרגע־קט ההרגשה וההכרה העמוקה עם מי — ובפני מי — אנכי יושב.

מפנה ניכר — אם כי לא גדול — בעניני ה„תלמוד־תורה״, לפחות בשטח האדמיניסטראטיבי, חל עם ביקורו של מר יונאס, בן סאנוק החי באמריקה, עשיר ונדבן ידוע, בעירנו. בהשפעת אי־אלה מעסקני העיר, וכפי שנמסר אז גם בהשפעת אחיו מר צבי יונאס, פתח נדבן זה את ידו ואת לבו לעניני הצרכים השונים של האוכלוסיה היהודית בסאנוק והעניק לנצרכים

עסקני ה„תלמוד־תורה", חברי הועד וההנהלה, לרגל ביקורו של הנדבן מר מאַקס יונס בסאַנוק בשנת תרפ"ה

יושבים (מימין לשמאל): ר' משה מוריץ, מו"צ וראב"ד ר' אלעזר ברומר, ? ר' יעקב גרבר, ר' יוסף טרום, מר מקס יונס, ד"ר שלמה ראמר, ר' צבי יונס, ר' שלום סליק, ר' צבי אמסל. עומדים (מימין לשמאל): ר' יצחק שניצלר, ? ? ר' פתחי' מילר, ר' צבי־דוד וילנר, ר' צבי שווארץ, ר' יצחק גורפיין, ר' יוסף שפרינגר, ? ר' ישראל טראטנר.

פרטיים ויחידים וגם למוסדותיה היהודיים של סאנוק תרומות כספיות ניכרות למען שיקומם ושיפורם. בין אלה נהנה גם ה„תלמוד־תורה" מתרומה כספית חשובה שניתנה למטרת הקמת בנין מיוחד שבו יוכללו כל הכיתות וכן המשרדים, ובעיקר — אולם גדול ומפואר שישמש בראש וראשונה כבית־כנסת קבוע לצבור מתפללים גדול שיביא גם הכנסות גדולות וקבועות, ומלבד זאת גם מקום לכל מיני מסיבות וחגיגות, תמורת תשלום, — דבר שחסרונו היה מורגש מאד בעירנו ושהיה בו גם כן כדי להבטיח הכנסה כספית הגונה בכל תקופות השנה.

הוקם איפוא במרכז העיר, על מגרש שנרכש לשם כך בקצהו המערבי של ה„רינק", בנין מפואר בעל שלוש קומות, ששימש באמת מעין „תל־תלפיות" ליהודי העיר, שהתפארו והתברכו בו, ושהתחיל למלא את תפקידיו ולגשם את הסיכויים שתלו בו. לדאבון הלב לא זכה הבנין ולא זכינו אנחנו להמשך קיומו והתפתחותו של הבנין ושל ה„תלמוד־תורה", וגורלו היה כגורל כל בתי־הכנסת ובתי־המועד של העיר. ידם הטמאה והאכזרית של הנאצים היתה, כידוע, לראשונה, עם כיבושם את העיר, בבתי הכנסת של העיר, ששרפום והחריבום על כל ספרי התורה שבהם. פרטים מלאים יותר לענין זה ימצא הקורא במדור מיוחד בספרנו.

ישיבת הרב דים ז"ל

ישיבה זו לא השאירה אחריה שום עקבות־דברים, לא נרשמו עליה כל רישומי־זכרונות, לא התהלכו עליה שום שמועות ולא רווחו על־אודותיה שום ידיעות. אף את שמה, שם רשמי מסוים, לא שמענו ואף שמץ דבר על קיומה בכלל בעירנו לא ידענו.

אולם למרות זאת ברור כי קיימת היתה ישיבה כזאת, ואף שם רשמי היה לה: „תמכין דאורייתא" (תומכי התורה). אמנם, רישום היסטורי מיוחד או דו"ח ביוגראפי־כרוניקאלי שיכיל איזו שהם פרטים עליה לא מצאנו, אבל מצאנו משהו מעין עדות, והיא נאמנה עלינו ביותר, ואף אפשר לראותה מוסמכת ביותר בהיותה מובעת כמסיח־לפי־תומו. לרגל עבודתנו בקשר לספרנו זה נתקלנו בספר שמחברו היה „ר"מ" *) — או, כפי שהוא עצמו מכנה את עצמו: „מורה" — בישיבה זאת. לעצם הספר אין כל קשר עניני ומהותי לענייננו. זהו ספר שמשום־מה מחברו אינו מכנהו בשם קונקרטי, אלא פותח בדף ה„שער" בדברים שהתכוון בהם, כנראה, לצאת גם ידי חובת „שער" וגם חובת מתן שם. הספר מכיל דרוש אחד ארוך שבכל־אופן אין לו כל שייכות וכל קשר עם עירנו סאנוק ולא עם שום עיר אחרת. שם עירנו סאנוק, כמו גם שם כל עיר אחרת, אפילו אינו נזכר בו בכלל. אולם מתוך „שער" הספר הזה ניתן לראות שאמנם היתה קיימת בסאנוק ישיבה, כנראה לתלמידים בגיל מבוגר יותר, והיא נוסדה „ע"י ראשי וטובי הקהלה ובראשם הרב הגאון וכו' כקש"ת מו"ה **) נתן נטע דים זצלה"ה". חבל באמת שאין בידנו כל חומר אחר שממנו נוכל להציל פרטים אחרים כלשהם, נתונים ותאריכים, על ישיבה זו, אשר בכל־אופן היתה בזמנה מהיחידות, הבודדות־הנדירות, בגאליציה. אבל עובדה שאת החומר הזה אשר כן מצאנו, — בהיסח־הדעת מצאנוהו. כלומר: ללא כוונות ומטרות של חקר היסטורי. שהרי לספרנו זה בכלל אין יומרות כל שהן לחקר היסטורי או בדומה לכך. אנו ב„ספר יזכור" עסקינן ולא במחקר. והשורות שנכתבו בזה — עיקרן ציטוט מתוך דברים אשר ב„שער" הספר, כאמור, והדברים האלה מעטים וקצרים הם. עם זאת, ובגלל זאת, מצאנו לנכון להציג פה לפני הקוראים צילומו של „שער" הספר הזה. אולי הוא יפתח בשביל הותיקים שבקוראי הספר פתח לידיעות יותר רחבות

*) ריש מתיבתא (= ראש ישיבה).

**) כבוד קדושת שם תפארתו, מורנו ורבנו הרב.

ולנתונים יותר מקיפים. אולי זה השער להיסטוריונים יבואו בו, יסיקו מתוכו יותר משהסקנו אנחנו, ואולי ישיגו ממנו יותר מהישג־ידינו.

בעזר השם דרוש

זכרון עולם

מיוסר על אגדת חכמינו ז״ל במסכת תענית דף כ׳, והוא אחד מהדרושים אשר אתי בכתובים אשר חנני השם יתעלה ברוב רחמיו.

אלעזר בן דוב הלוי המכונה אסאטאנאוויטש

אשר היה מוכתר בתואר „מורה״ לישיבת „תמכין דאורייתא״ אשר נתייסדה בק״ק סאניק על ידי ראשי וטובי הקהלה ובראשם הרב הגאון וכו׳ כקש״ת מו״ה נתן נטע דום זצלה״ה, ולמד שם כמה שנים עם חבירים מקשיבים חומש עם פירושים שונים ומשניות בכל יום ויום, ואחרי כן נתקבל למגיד משרים בק״ק נאויטארג יע״א ונכתר בשם הזה מפי הרב הגאון וכו׳ כקש״ת מו״ה חיים ברוך שטראך זצלה״ה, ועתה דר בעיר מולדתו לובלין ולומד עם חבירים מקשיבים בכל שבת קודש וגם בימות החול משניות וגמרא:

בדפוסו של ר׳ עוזר צוועקין נ״י

לובלין

לובארטאווסקא 62

שנת תרצ״ד לפ״ק

Wyd. L, Asatanowicz LUBLIN Lubartowska 22 m 23

Printed in Poland

Druk, M, Sznajdermessera, Lublin

דף־ה„שער״ של ספר שחובר בידי ראש ישיבת הרב ד״ם בסאנוק

בית הספר העברי „שפה ברורה״

לא היה כל רקע פרטי, ואף לא מפלגתי־סיעתי בייסוד בית הספר הזה, — פרט למטרה הנעלה היחידה של הקניית ידיעת השפה העברית והספרות העברית לדור הצעיר. את המטרה הזאת השיג בית הספר במלואו. בית־הספר הזה נוסד בשנת 1908 ואת חלק הארי בלימוד השפה העברית בעירנו והפצתה יש לזקוף לזכות בית הספר הזה. שכן ההישגים בתחום העברית — לימוד השפה העברית והקנייתה, הפצת הספרות העברית, השלטת הדיבור העברי בקרב הנוער — כולם באו מכוחו או מכוח־כוחו של בית הספר. כי רבים מהמורים העברים ומעסקני התנועה העברית בסאנוק היו גידוליו של בית־ספר זה וחניכי מחזוריו השונים.

מקומו של בית הספר היה ברח׳ קושציושקו בביתו של מר בעריש פינק. היו בו 4 חדרי למוד. בראש בית הספר הנ״ל עמד הפדגוג ר׳ צבי אבט ז״ל שהצליח למשוך אליו רבים

מבין הנוער הלומד. מלבד לימוד השפה שימש בית הספר מקום התכנסות לנוער הציוני המבוגר, להרצאות בעניני תרבות, שיחות חברים והחלפת דעות בנושאים שונים.

את הכוחות הבולטים שהצטיינו ביותר בידיעת העברית, בשימוש היומיומי בה — בדיבור, בכתיבה ובקריאה — ובהפצתה בעירנו, ראינו בשני מחנות של הנוער שבעצם היו דוקא רחוקים זה מזה במידה קיצונית למדי. מצד אחד הנוער הדתי, ובעיקר זה של „המזרחי״־הפועל־המזרחי־השומר־הדתי, שברובו היה מורכב מבחורים חובשי בית־המדרש ואשר בדרך־כלל היתה העברית שפת ראשית חינוכם המעשי היומיומי (לימוד ב„חדרים״, תפילה 3 פעמים ביום וכיו״ב), ומאידך — השומר הצעיר, שהחנוך לעברית והשימוש בה הודגשו אצלו, כידוע, כאחד העקרונות החזקים במשימת המפלגה הזאת ובפעילותה, — ובהצלחה מרובה. אכן, גם לאלה וגם לאלה שימש בית הספר „בית־היוצר״ להגשמת העברית ולגורם העיקרי והמעשי, בהשלטתה בחיים המפלגתיים, במתן קורסים בתוך מועדוני המפלגות, ב„שיחות״, בנשפים, בהצגות, בעיתוני־קיר וכיוצא־בכך. באולמי מפלגת „המזרחי״ היתה קיימת „הפינה העברית״, מעין חוג עברי, שמדי פעם בפעם התכנס לערבי־עיון, הרצאות, ויכוחים וכו׳ בנושאים שונים שהתנהלו על טהרת העברית.

כמורי ביה״ס יש להזכיר את צבי אַבט, סוניה בין, שלמה ביקל, מנחם ווניג, בתיה ליזר, אלעזר מאנדל, מרמורשטיין, גדליה קרש, שלום שפרונג.

מן הראוי לציין כי כבר אז ידעו עסקנינו לדאוג להקמת כיתת ילדים ששימשה מעין „מכינה״ לקראת הלימוד בבי״ס. נמצאות בתוכנו בנות סאנוק המצביעות על עצמן, לא בלי שמץ של גאווה, כאחת מאלה ש„למדו״ ב„גן הילדים״ העברי בסאנוק של הימים האלה...

הכיתה הגבוהה בביה״ס העברי „שפה ברורה״. במרכז השורה האמצעית — המורה שלום שפרונג.

מבחנה [illegible] מספר 43

בית ספר עברי „שפה ברורה" בסנוק.

★ תעודה. ★

[illegible] ... רחל

נולד...... ביום...... לחדש...... שנת אתתמ......

קבלה תעודה משנת הלמוד ......

ענין	התקדמות בעניני הלמוד – זמן ראשון – רבע א'	זמן ראשון – רבע ב'	זמן שני – רבע א'	זמן שני – רבע ב'
הנהגות נמוסיות			[illegible]	
קריאה			מצוינה	
דבור			מצוינה	
דקדוק			טובה מאד	
למודי הדת			טובה מאד	
המקרא			מצוינה	
יפוי הכתיבה			מצוינה	
דברי ימי ישראל			מצוינה	
תורה			מצוינה	
נביאים וכתובים			מצוינה	
ספרות				
גיאוגרפיה				
גפ ת				
זמרה				
שקידה			מתמדת	
התקדמות כללית			מצוינה	
נפקד מקום	שעות ... מן העבודה	שעות ... מן העבודה	שעות ... מן העבודה	שעות ... מן העבודה
זמן נתינת התעודה	יום ...... לחדש	יום ... לחדש	יום ... לחדש	יום ... לחדש [illegible] תרפ"ג
חתימת יד האב האם או האפוטרופוס				

סנוק יום ... לחדש ... שנת ...

נשיא האגודה העברית ... יוסף איפפל

מנהל [illegible]

אגודת בית הספר העברי „שפה ברורה"

דפוס [illegible]

אליהו ברגר

על ראשיתו של החינוך הדתי המודרני בסאנוק

א. „חדר" מתוקן

מיד עם גמר מלחמת־העולם הראשונה וראשית התארגנותם־מחדש של החיים היהודיים בעיר, נוסד על־ידי „אגודת מזרחי" בסאנוק בית ספר דתי מתוקן, כעין תלמוד תורה, עם שיטת לימוד חדשה. בראש המוסד הזה, מבחינה חינוכית, הועמד מר אברהם לוין, החי אתנו פה — לאורך ימים ושנים! אשר בעצמו חיבר חוברות ללימוד משנה, פרקים נבחרים, ולא לפי סדר המשניות, עם תכנית עשירה באופן יחסי לפי הזמן. אמנם שפת ההוראה היתה יידיש אבל התכנית כללה גם לימוד השפה העברית, ושפת ההוראה בו היתה „עברית בעברית". כותב השורות האלה זכה להשתתף ולהתקבל במוסד חינוכי זה כמורה למקצוע עברית. בין שאר המורים היה גם ר' יצחק מסר ז"ל (נפטר בגלות סיביר במלחמת העולם השניה). הוא לימד תנ"ך ודינים, מר א. לוין תלמוד ומשנה ועוד. מקומו של בית הספר הנ"ל היה באולמי „יד חרוצים" בקומה הראשונה. הרבה תלמידים נהרו ללמוד בבית הספר הזה. השעורים היו פרונטליים, המורה הרצה מעל הבמה כפי שהיה מקובל בבתי הספר הממשלתיים בימים ההם. רכשנו לבית־הספר הזה ציוד וריהוט מתאימים והשתדלנו לתת לו צורה חיצונית כמו שהיתה אז לבתי הספר הממשלתיים. הצלחת בית־הספר היתה גדולה מאד. מבין חניכיו יודע וזוכר אני להצביע על אחדים מהם הנמצאים אתנו פה בארץ, כגון עזריאל אוכמני, יחיאל קיהל, בני ר' ש. ברגנבום ועוד *).

ב. בית־ספר „יבנה" של „המזרחי" בסאנוק

במחצית הראשונה של שנות העשרים הוקם בית הספר של ה„מזרחי" שהיה מסונף למרכז „יבנה" בורשה. עם גידול מספר התלמידים וכוחות הוראה יצאנו למרחב, שכרנו מספר חדרים בביתו של מר ד. טויבנפלד. בית הספר הוכר בעיר כבית ספר בעל רמה לימודית וחינוכית גבוהה מכל הבחינות. זכורני כאשר לפני סוף שנת הלימודים ערכנו בחינה פומבית לתלמידי בית הספר, שאליה הוזמנו חברי ועד ההורים ואישים מנכבדי העיר, השאירה הבחינה רושם רב על הנוכחים. הבחינות נערכו בדרך של הצגת שאלות במעטפות סגורות. בקלפי היה מספר המעטפות לפי מספר התלמידים. תלמיד שנקרא בשמו עלה על הבמה, שם ידו לתוך הקלפי, הוציא מתוכה מעטפה סגורה ומסרה לידי יו"ר הבוחנים, שפתחה והקריא בפני התלמיד את השאלות שבה, ועל התלמיד היה לענות על 12 שאלות מתוך השאלון שכללו את כל המקצועות שלמד, לכל מקצוע 2 שאלות.

המקצועות שנלמדו בבית הספר היו: תפילה, דינים, תורה עם פירוש רש"י, תלמוד, תולדות ישראל ועברית. תלמיד אחד הוציא מעטפה, שהכילה בין היתר שאלה לפרט בעל־פה את שלש עשרה המידות שהתורה נדרשת בהן שב„ברייתא דרבי ישמעאל" והוא ענה עליה בהצלחה מלאה, לשמחתו והתפעלותו של כל קהל הנוכחים. ידוע כי „ברייתא דר' ישמעאל" לא כל יהודי, אפילו בר־אוריין, יודע לפרט אותה כראוי אלא אם כן למד ושינן אותה בשקידה רבה.

בתקופה האחרונה הועלה הרעיון להקים בית ספר לכל המקצועות הנלמדים בבתי ספר ממשלתיים, כמתכונת בתי הספר שהחלו בהקמתם בערים הגדולות. התכנית לא הוגשמה בגלל סבות וגורמים שונים.

*) פרטים נוספים ימצא הקורא במודעה שפורסמה מטעם בית־ספר זה ב„יום־טוב־בלאט" (עמוד 2, טור 3, תחת הכותרת „בית־סופרים"), שהופיע בסאנוק, גליון ערב ראש־השנה תר"פ (1920), ואשר צילומים של שני עמודים ממנו ניתן להלן במדור המתאים שבספרנו (עמ' 205, 206).

א. שרביט

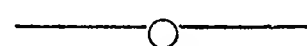
„ישיבה גבוהה בני תורה בסאנוק"

מיסודו של הרב הגאון רבי מאיר שפירא ז"ל אבד"ק סאנוק
(קטעי זכרונות)

לנו הצעירים, בחורי בית־המדרש, תלמידי הגימנסיה, חברי ארגונים מפלגתיים ונוער עובד, נודע דבר ייסוד הישיבה והקמתה — כשכבר נוסדה והוקמה וכשכבר החלו בה הלימודים. קדמו לכך, ללא מתן פרסום כלשהו לזה בחוץ, דיונים, ויכוחים ושיקולים באספות ובישיבות של הרב עם בעלי־בתים עסקנים, ממקורביו ומבאי־ביתו. נעשו גם הכנות מסויימות למימוש תכניתו של הרב להקים ישיבה בעירנו, אבל גם עליהן לא ידענו ולא שמענו.

אמנם, הידהדו עוד באווירה של העיר דברי הרב בנאום הראשון שלו בבית־הכנסת הגדול, עם כניסתו הרשמית והחגיגית לעיר כרב, בדבר ייסוד ישיבה גדולה בעיר; צלצלו עוד באזני כולנו דברי הבשורה וההבטחה, שהיה בהם משום הכרזה פרוגרמטית, כי הוא ייחד את פעילותו המיוחדת למען הרבצת התורה בסאנוק, וכפי ביטויו אז — למען הפיכת סאנוק ל„יבנה" (של ר' יוחנן בן זכאי), למרכז של לימוד תורה והפצת התורה. אבל חשבנו אז כי כל אלה היו רק בגדר של שאיפה ושל משאלה, ומוקדם היה בעינינו לצפות כבר להתגשמות קרובה. ולכן עצם ההתגשמות המהירה, השאיפה־שהפכה־מציאות, רק בזמן קצר מאד מיום בואו אלינו, הפתיעה ואף קסמה ומשכה. היא קסמה לכולנו, אף לבחורים אשר פעם לא עשו את תורתם אומנותם, ואם גם למדו לימודי קודש — לא היה זה לימוד־של־קבע. והיא משכה את כולנו, אף את חובשי בית־המדרש, ואף את אלה „הלנים באהלה של תורה". אלה ואלה ידעו את גדלותו של הרב בתורה ובטחו בו כי בזמן השמעת שיעורו בגמרא, — ויהא זה אפילו במסכת „קלה" כגון „ברכות", ואף עם פירוש „קל" כגון „הרא"ש" — מן הנמנע שהדברים לא יהיו מלווים חידושי־תורה מעניינים שעוד טרם שמעו כמותם. לאלה ולאלה גם קסמו הופעתם של כמה מתלמידי הרב בישיבתו ב„גלינה" — עיר כהונתו הקודמת — כגון ר' שלמה שיקלר, כגון ר' לייזר מנארול, ועל כולם — ר' שמשון פוגלמן, למדנים מופלגים כולם, כמובן, בשיטת־לימוד חדשה בשבילנו ושונה מזו שהיתה ידועה לנו. שיטת־לימוד בדרך הבקיאות הרחבה, ההיקפית, שיטת „סיני". היא היתה אחרת מזו שהיתה מקובלת ורווחת אצלנו, שהיתה בעיקר על דרך לימוד־„במקום", לימוד של עיון, של „עקירת־הרים". לאלה ולאלה קסם אף ניגון הלימוד, זה ניגון הגמרא שאת צלילו החדש, שהיה כולו בנעימת ה„מינור" — לעומת נעימת ה„מאג'ור" שלנו, ידענו ושמענו אבל לא השתמשנו בו למעשה בלימוד שלנו. שמענוהו כסוג נגינה „חזנית", מפי חזנים ודרשנים מפולין ורוסיה שהיו מבקרים בעירנו והשמיעו בין היתר, כ„מספר" בין הדברים שבתכנית, קטעי גמרא מולחנים, אבל לא עלה על דעתנו לעשות מזה שימוש אצלנו בלימודנו־שלנו. והנה המנגינה החדשה הזאת שהביאו איתם בחורי ישיבה אלה נתקבלה מאד אצלנו ועל כולנו. קלטנו אותה על כל ה„וריאציות" והניואנסים שבה, על כל ה„קמטים" וההדגשות שבה. „קול" התורה החדש הזה התחיל מתנגן בעיר ולהישמע בה בממדים מוגברים ועולים, ככל

שהתרבו בעיר תלמידים חדשים ממקומות רחוקים שברחבי פולין. הלימוד נעשה מעצמו עד מהרה מעין רקע להבעה מתנגנת, מין לימוד־של־הזדמרות, של „גמרא גמור זמירתא תהא" במובנו החיובי ביותר של ניב תלמודי זה.

כל זה — באשר לראשית תקופת ייסוד הישיבה; לאירועים והתרחשויות במה שנוגע לישיבה זו בעירנו; לגורמי הקסם והמשיכה של הישיבה וההתעניינות בה; לנהירתם־נהייתם של צעירי העיר וצעירי הסביבה להצטרפות ממשית של לימוד ממשי בישיבה; ובעיקר — באשר לרשמי ההווי בציבור הרחב בכלל וההתעוררות ורחשי־הנפש של אותם הצעירים בפרט, עד להתקבלותם כתלמיד־מן־המנין לישיבה, עד — ולא עד בכלל. שכן פרשה אחרת, לא קטנה מזו שלפניה ולא פחות מעניינת ממנה, היא פרשת חיי הישיבה, ההווייה הישיבתית וההווי הישיבתי והחווייה של התלמידים בתוך הישיבה. וזאת בין בשעת השמעת השיעור מפי הרב עצמו או מפי תלמידו ר' שמשון פוגלמן או אחרים, בין לפני השיעור או אחריו, כלומר: בין שיעור לשיעור.

נציין קודם־כל — את הקודם לכול, את עצם הלימוד ואת חומר־הלימוד. היה חידוש רב בבחירת החומר לשיעור היומי, שהושמע בפני מאות הבחורים־התלמידים מכל הסוגים והגילים כאחד. חידוש שהיה בו בתחילה משום הפתעה־של־התפלאות, ואחר כך משום הפתעה־שבהתפעלות. בתחילה — הנה מסכת „ברכות", על דיני קריאת־שמע ותפילה, על ההלכות הנוגעות ל„מי שמתו מוטל לפניו", או „הרואה מקום שנעשו בו נסים לישראל", על דברי האגדה אשר בדרך־כלל נלמדים במסגרת „עין־יעקב" על־ידי יהודים זקנים... והנה דוקא אותן סוגיות הגמרא שבאותה המסכת, ודוקא עם פירוש „הרא"ש", הקל וה„חֲלק" ביותר, הפשוט והבהיר ביותר, הנעדר כל שמץ של פלפול והתפלפלות, כל אלה נעשו עתה ללימוד מעניין ביותר, לתוסס ומשעשע ממש. אתה חש איזו רגש של התעוררות, של התעודדות, של התמודדות...! היתה כאן תשלובת נפלאה ומושלמת של הרצאת־דברים יפה, של נעימה מתנגנת־מזדמרת, של קול ערב ומשובב, וכל אלה — בתוספת של חידושי־תורה מפתיעים, של הברקות מקפיצות, של קושיא עצומה, של סתירה מניה־וביה, או להיפך: של תירוץ מפתיע־מרגיע על קושיא עצומה ש„מקשין העולם", או לעתים אף דברי־חידוד, ציצים־ופרחים, דברי־בדיחה קולעים, מענין לענין ואף שלא־כל־כך־באותו ענין...

וכהפתעה ממסכת „קלה" כמסכת „ברכות", שלפחות יש בה אקטואליות ומעשיות לאורחות־חייו היומיומיים של כל איש ישראל ולהתהלכותו עם קונו, — כך גם ההפתעה לאחר מכן מלימוד מסכת „זרה" ו„רחוקה" כגון מסכת „מקוואות" עם פירוש הר"ש, — מקצוע ותחום שלא היו כלולים עד אז כלל בתכנית לימודיהם של יהודי גליציה, לא לצעיריה ולאברכיה ולא לקשישיה וללמדניה, אף המופלגים מאד. ולמרבה הפליאה וההתפעלות — חידושים ופרפראות והברקות גם פה. ובנוסף לכך — גם מיני השוואות והדגמות־תקבולת ממרחקים, מתחומי־תורה אחרים, וסימני זיהוי של תנא זה או אחר בשטחי־הלכה שונים, כשהוא עקבי, — „לשיטתו" — במקומות המסויימים שבהם הוא מופיע. וכאשר הדברים שופעים וקולחים מתוך פה־מפיק־מרגליות והם משתפכים בעסיסיותם במצב־רוח של קורת־רוח ותוך הנאה של קליעה־למטרה ו„תפיסת־שיאים", — הרי בודאי שהם מאירים ומעוררים, שמחים ומשמחים.

ישב איפוא ציבור גדול של מאות תלמידי הישיבה, מבוגרים וצעירים, קבועים וחדשים־מקרוב־באו, ישבו באולם עזרת־הנשים של קלויז סאדיגורה, שגם עם היותו האולם הגדול ביותר המתאים למטרה זו שררה בו בכל־זאת צפיפות גדולה. כשהתמלאו הספסלים ישבו על אדני החלונות, „ישבו בעמידה" או „עמדו בישיבה"... ואף אחד לא ויתר על שיעור בגלל טענת „צר לי המקום" אלא המשיכו והתמידו לשבת ולשתות בצמא רב ובקשב רב לדברי השיעור, ששימשו לאחר מכן רקע ונושא למשא־ומתן־של־הלכה ולעיסוק בין תלמיד לחברו — עד למחרת, לשיעור הבא...

השעות שבין שיעור לשיעור היו גם הן שעות של הווי ישיבתי מובהק ושל חוויה ישיבתית מיוחדת. ליצירת אווירה מיוחדת־במינה זו תרם הרבה הרב, בהתנהגותו וביחסו לגבי עניני הישיבה ובהתהלכותו עם התלמידים אף בשעות שמחוץ לשעות השיעור. בעיקר היו אלה שעות היסיבו על שולחנו בסעודות שבת ומועד. מלבד דברי התורה, החידושים והחידודים, שלא היו נעדרים גם פה, באו כאן לידי ביטוי כשרונות מוסיקאליים ידועים ובלתי־ידועים של הרבה מהתלמידים. באהבתו הרבה את השמחה, את השירה והזמרה, ייחס הרב שימת־לב מרובה לתלמידים יודעי־נגן ודאג לניצול אפשרי ביותר של יכולתם המוסיקאלית. אבל גם את יכולתו־שלו לא העלים ולא זנח. עוד זכורים קטעי מנגינותיו לאי־אלה קטעי תפילה בשעת תפילתו, בימי שבת וחג ובימות החול (כגון ברכת „ספירת העומר" ועוד), או לחניו השונים לזמירות שבת וחג, ביניהם ניגוני ריקוד עליזים או לחנים מקהלתיים („יה רבון עלם"), או ניגוני־השתפכות שיש אומרים כי הוא עצמו חיברם. כן מהדהדים עוד באזנינו שירותיהם־זמירותיהם של אחדים מהתלמידים שהצטיינו בכך. כגון הלחן החזני־הרצ'יטאטיבי מפי התלמיד צבי שרצר (או: שרץ) מבז'וזוב לקטע של „ועל ידי עבדיך", או, למשל, המנגינה הלירית היפה המיוחסת לר' מוניש, חזן השושלת הרוז'ינית, על הפיוט „אל מסתתר", שהיה משמיע ברב טעם ונעימות התלמיד משה'לע דורליך מדוברומיל, ועוד ועוד, שהצד השווה שבהם שכולם „נתפסו" ונלמדו תוך תקופת־זמן קצרה והם נתקבלו כפריטי תכנית־של־קבע ברפרטואר המוסיקאלי שבסעודות הרב או בחוגי התלמידים, בחדרי־מגוריהם ובאכסניותיהם.

לשיא הפרסום והאהדה הגיע הזמר־הפזמון „אין אדיר", בתמלילו של הרב ובלחן של חזן העיר ר' דוד צוקרמן. זמר זה נתחבר במיוחד כ„המנון הישיבה" לפי הזמנתו־בקשתו של הרב והושר בהזדמנויות ובאירועים שונים על־ידי המלחין בלווית מקהלתו, מקהלת בית־הכנסת. לא עבר זמן רב ומנגינת ההימנון הזה „כבשה" את הנוער הישיבתי ואף חדרה לבתי התפילה החסידיים שבעיר ונכנסה לשימוש בעלי התפילה לעתים מזומנות ולקטעי־תפילה מתאימים.

*   *
*

רק מעט מהרבה נאמר בזה. רק חלק מצער שנשאר בזכרון, שנחקק בלב, שניתן עוד להעלות על הנייר. שהרי מדובר כאן רק בפרק־זמן קצר באופן יחסי, רק בראשית ייסודה של

המנון ישיבת „בני־תורה" בסאנוק

הישיבה, בשלבי קיומה הראשונים. ולמען הדיוק — רק בימי שהותו־כהונתו של הרב בעירנו. שכן עם צאתו את העיר, בהתמנותו כרב בפיוטרקוב, ולאחר מזה בלובלין, המשיך הרב, ואף הגביר את פעילותו ברעיונו בדבר הקמת ישיבה מרכזית־עולמית, „ישיבת חכמי לובלין", — ב ל ו ב ל י ן. בסאנוק נעשה החריש הראשון ואף הזריעה הראשונה, ואלו העלו צמח נאה; צמח ראשון שהיווה הגרעין היסודי הבריא, הפורה והמפריא, לאותו האילן הגדול, הפורח, של ישיבת חכמי לובלין שהוקמה בלובלין, כפי שראינו אותה אחר־כך בהתגבשותה היפה. כאן בעירנו נשאר הצמח הזה בהתלבלבותו ההתחלתית. המשך התפרחותו — שם בלובלין היה. שם באה התגשמות שאיפת הרב על מילוייה, — ושם גם החלה ההתגבשות ה פ נ י מ י ת. שם נוצרה אווירת־יסוד קבועה ובריאה. נוצר הווי מסויים. כמה מהתלמידים בסאנוק עברו להמשיך בחיים ישיבתיים שם. שמענו על ההתקדמות המופלגת של כמה מהם שם. ידענו אף על התעלותם האישית של אי־אלה מהם משלבים מבטיחים של צ מ י ח ה בסאנוק להישגים גבוהים של ס מ י כ ה לרבנות, של מנהיגות ציבורית (ראובן ווייצמן, אהרן לבוהל ועוד), שאילו זכינו היו מגיעים בכושרם המקיף ובכשרונותיהם המזהירים לשיאים מפוארים בצמרת המנהיגות הרחבה־השרשית של יהדות פולין.

אילו זכינו...!

בית־ספר לבנות „בית יעקב"

אין בידינו לקבוע ולפרט בדיוק מי ומי מאנשי עירנו היו היוזמים להקמת מוסד לימודי זה, כשם שלא ידוע לנו אם בכלל באה היוזמה לכך מצד עירנו או מצד ההנהגה העליונה של רשת בתי־הספר האלה, שהיתה בתקופת שנות השלושים, בעיקר במחציתה השניה, בסימן העליה וההתפתחות. ייתכן איפוא כי היוזמה להקמת בית־ספר „בית־יעקב" ממנה באה.

בכל אופן אחת יש לציין: אלה העסקנים המעטים שטיפלו בהקמת המוסד הזה מעטים היו גם מבחינת ה„עורף" הציבורי בעירנו. וזאת מבחינה ארגונית־מפלגתית וגם מבחינה חמרית־כספית. מסתבר כי התמיכה הכספית למטרה זו לא היתה שופעת ורווחת בימים אלה, ימי ראשית התארגנותו של הציבור הדתי הזה, לא ממקורות פנימיים של חבריו ואנשי־שלומו בעירנו ואף לא ממקורות ההנהגה העליונה של המפלגה. אכן, רק התלהבות אותם המעטים ומסירותם לענין חינוכן הדתי של בנות למשפחות ולהורים דתיים שלא נמנו על ארגוני הנוער של הציבור הדתי־לאומי — קרי: של „המזרחי" — שפעילותו החינוכית היתה כבר אז מפותחת ומטופחת (בית־ספר „יבנה") בעירנו, כבכל יתר ערי פולין וגליציה, רק אלה, בכוחותיהם הדלים, פעלו בשטח זה בחום התלהבותם, פעלו — והצליחו. ניכרים היו כבר בתקופת קיומו הראשונה סימני התפתחות והתקדמות. לדאבון הלב השיגה יד החורבן גם את המוסד הזה כשהוא בעצם התפתחותו בכמות ובאיכות.

נציין פה שמות אחדים מהמעטים האלה, הזכורים לנו, לפחות, כעסקני המוסד הזה מראשית היווסדו וכדואגים ומתעניינים בגורלו גם בהמשך קיומו והתפתחותו. הלא הם גב' באבד, ר' ישראל־שלמה ברגר, גב' דורליך, ר' שאול וסרטאהל, ר' משה מוריץ, ויתרם, חבריהם להתלהבות ולפעולה, ששמותיהם נשמטו מזכרוננו אולם זכותם תעמוד להם כשותפים לדאגה, למסירות ולנאמנות לחינוך הדתי של הבת בעירנו.

ג. גבעוני־פיפה

על ספסל הגימנסיה בסאנוק

מונח לפני ספר־הזכרון של הגימנסיה הסאנוקאית: "Ksiega Pamiatkowa Gimnazjum Meskiego w Sanoku" שהופיע לרגל מלאות 70 שנה לקיום הגימנסיה (1888—1958). הספר ערוך בטוב טעם וניכר שהושקעו בו עמל ושקידה רבה. כן עולה מהרשימות אהבה לעיר העתיקה הזאת ורצון לטפח את ערכיה, ואת יופיה שחוננה בו מידי הטבע. יש רק להתפלא ולהצטער על שבספר רב־כמות זה (המחזיק למעלה מ־350 עמוד) כמעט שלא הוקדש כלום ליהודי העיר (פרט לשמות של חניכי הגימנסיה היהודים הכלולים ברשימת בוגרי המוסד ורשימה קצרצרה על „נטע פייד" ברוח ספק אנטישמית ספק רומנטית על ימים שעברו ואינם עוד); לא ידובר בהם, כאילו לא היו קיימים כגוף עצמאי לא בעיירה ואף לא בין כתלי בית האולפנא אשר ממנו יצאו אלפים בוגרים, בתוכם מאות יהודים, במשך שבעים שנות קיומו.

וחבל שאין ספר המכיל לפחות נתונים סטטיסטיים על האוכלוסיה היהודית הרב־גונית של עיירתנו, מעין פנקס־הקהלה, שממנו אפשר היה לשאוב ידיעות מוסמכות על עיירתנו־מכורתנו, בה בלינו את מיטב שנות נעורינו. באין בידינו חומר היסטורי ונתונים שיספיקו כדי חיבור מונוגרפיה על הנוער היהודי הסאנוקאי בין שתי מלחמות העולם, עלינו להשתמש ולהסתפק בזכרונות הנוגעים נגיעה כלשהי בנושא זה. אני מקווה שזכרוני ישרתני.

אפשר לקבוע במידה רבה של וודאות היסטורית כי הנוער היהודי ברובו הגדול עמד תחת השפעת ארגונים ציוניים לגווניהם השונים, והתנועה החלוצית מיסודם של „השומר הצעיר", „גורדוניה", „הנוער הציוני" ו„עקיבא" הוותה בהם את הרוב. הנוער הדתי נתון היה ברובו להשפעת התנועה הציונית במסגרת תנועות־הבת הדתיות שלה „המזרחי" ו„הפועל המזרחי". מאוחר יותר קמו ארגוני נוער במסגרת בית"ר. ה„בונד" מקומו לא ניכר היה כלל בחיי העיירה ואילו המפלגה הקומוניסטית החלה לפעול בשנות השלושים בנוער היהודי ולא בלי הצלחה, אך כיון שהיו נתונים במחתרת קשה להעלות הערכות על כוחם.

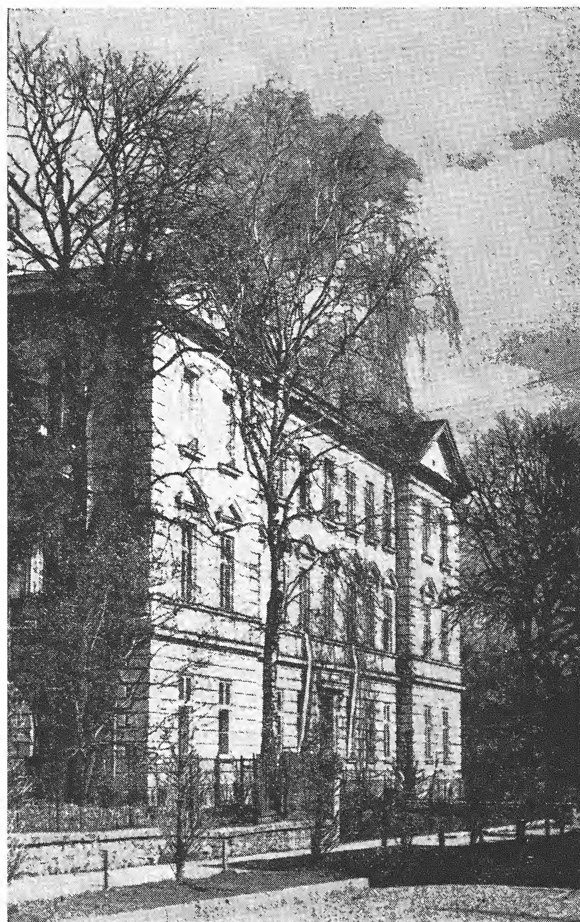
הפעם יש ברצוני להעלות צרור זכרונות שיש בהם כדי להוכיח על ההשפעה המבורכת של ארגוני הנוער החלוצי על חניכיהם.

עוד בימי ילדותי הראשונים, בהיותי בגיל 11־12, כאשר לא הספיקה לי חברת הזאטוטים שבשכנותי, התחלתי להתלוות לאחי הבכור שמואל זיינוול ז"ל, שהיה חבר ב„החלוץ" בקבוצתו של משה מסר ז"ל. בשבתות בעיקר היו מתאספים ב„אפטקרקה", יושבים „כחצי גורן עגולה" ומקשיבים לדבריו על רדיפת היהודים בפולין, על פעילות „השומר" בארץ ועוד. פניו האצילים של המחנך המדבר דברים היוצאים מן הלב ונכנסים ללב הצעירים של חניכיו השרו גם עלי את האוירה של הצמדות לחברותא הזאת. בכל לבי רציתי להצטרף לשורותיהם, אם כי הבדל־גילים גדול חוצץ היה ביני לביניהם. שמואל זיינוול המנוח לא רצה להכניסני מוקדם מדי לטרקלין התנועה החלוצית, אף כי בעצמו היה חסיד נלהב שלה. הייתי בא איפוא בגניבה,

מסתתר מאחורי אילנות ושותה בצמא את דברי המדריך של הקבוצה. כן הייתי ממעריצי אחי הבכור אשר קיבל על עצמו במשך הזמן תפקיד של הדרכת קבוצה ב„סתם־חלוץ" והיה חבר בהנהגת הסניף ואח"כ מזכיר ההנהגה המקומית של „השומר הצעיר" בסאנוק.

בהגיעי למצוות, ואני עדיין לומד „דף גמרא" אצל ר' חיים רוטנברג, מלמד־גמרא ב„תלמוד תורה", שמשום מה נקרא בפי כל חיים פולק, הייתי מציץ לעתים קרובות למועדון „השומר הצעיר" וממשיך במאמצי שיקבלוני כחבר לקבוצה החינוכית „אריה" בהדרכת מונדק פורץ הנערץ בעיני חניכיו ובעיני כאחת. מבוקשי ניתן לי. בעמדי על פרשת דרכים לאחר סיומי את חוק לימודי בביה"ס היסודי וב„חדר" לחץ שמואל זיינוול שירשוני להמשיך בלימודי בגימנסיה. ה„מלמדים" ב„תלמוד־תורה" המליצו על המשך לימודי בישיבה ואילו אבי ז"ל רצה

בנין הגימנזיה לבנים

שאלך בדרך יתר האחים ואלמד את מלאכת החוט והמחט, מקצועו של אבי ז״ל, המבטיחה פרנסה לבעליה.

התכוננתי למבחן כניסה לגימנסיה והחילותי בלימודי הסדירים, אך על התנועה לא זו בלבד שלא ויתרתי אלא להיפך, הגברתי מאמצים בפעילות בין החניכים ונצמדתי אל האידיאלים שהיו משמשים נר לרגלי מאז. חלקתי את זמני בין ביה״ס, מתן שעורים פרטיים לתלמידים נחשלים (שכן הייתי צריך לשלם שכר לימוד ולקנות ספרים) לבין חובותי בקן המקומי של „השומר־הצעיר״. אין אני יודע איך, אבל עובדה היא שהזמן המצומצם הספיק בכ״ז לכל הפעילויות המרובות ואף באחד מן התחומים הללו לא טמנתי ידי בצלחת, כרבים מבני הנוער הפעילים שהיו מתחנכים עמי בקבוצה.

ארוע אחד נחרת בזכרוני, שעליו אספר פה. היינו בשישית או בשביעית. בשבתות היינו יוצאים ל„פעולות״ אל מחוץ לעיר ובסביבות המחצבה ע״י טרפטשה היינו מבלים את עתותינו בשיחת קבוצה, פלוגה או עורכים „הווי״. חגים ומועדים לאומיים היינו מציינים במפקד צופי בתלבושת שומרים מלאה.

ההשתייכות לתנועה היתה אסורה בפולין עפ״י החוק. מה עוד, כאשר „השומר הצעיר״ היה מוחזק בעיני השלטונות כנגוע בקומוניזם. אמנם בעיירה קשה היה לשמור סוד, אך בתוקף העובדה שהקשרים בין הגויים לבינינו היו קלושים ביותר יכולנו איך שהוא להתחמק, להמשיך בהשתייכותנו הפעילה לתנועה אף בהיותנו בתוך כתלי ביה״ס התיכון.

הגיעה תקופה של התרוצצות בנוער; ההתחרות על רכישת נפש הנוער היהודי היתה גדולה. „השומר הצעיר״ בעל המסורת החינוכית המפוארת לא היה יחיד ברחוב היהודי ורחוקים היו הימים שהציונים הכלליים היו פורשים את חסותם על התנועה ואופפים אותה אהבה. החלה תקופה של התנכלויות לתנועה השמאלית ואף לא חסרו הלשנות לשלטונות. היו פריצות אל מועדון הקן, ופעולות־חבלה בצורת שבירת דלתות ארון הספריה, קריעת ספרים וכדומה.

באחד הימים נקראנו, חברי הקן, אחד אחד, באמצע השעור אל חדר המנהל. המנהל הוציא צילום של מפקד צופי בסביבות המחצבה ושאל לפשר התלבושת. אנו העמדנו פני תם. תשובתנו היתה (בהפסקה נדברנו מה לטעון) שבל״ג בעומר נוהגים נערים יהודיים לצאת לבילוי בחיק הטבע וכזאת גם אנו עשינו. נפטרנו אמנם מויכוח עם המנהל אך בזה לא תמה הפרשה. הענין הועמד לדיון בישיבת המורים. מנהל הגימנסיה (דירקטור גראסלה) תבע את הוצאתנו מכתלי בית הספר. יוסף אפל, המורה לדת ישראל, התערב לטובתנו. הצביע על היותנו תלמידים מצטיינים והצהיר בהן־צדק, כי אין אנו חברים בשום ארגון־נוער בלתי חוקי. הכומר ואנאס שלימד דת (לנוצרים) ואשר בדרך כלל היה ידוע בנטיותיו האנטישמיות, גילה הפעם אבירות־רוח. הוא טען כי יש לתת אימון בדברי חברו למקצוע, אלא ביקש להתרות בנו קשות לבל נעיז לקשור קשרים עם ארגון כלשהו שמחוץ לכתלי ביה״ס, ואם לא נקבל אתראה זו — נורחק מהגימנסיה.

הפרופ. אפל קראני לשיחה אישית. סיפר על מהלך הישיבה ותבע ממני לעזוב את התנועה או, לפחות, להפסיק כל פעילות בה, שכן כבודו האישי כרוך בדבר. הוא גם ביקש ממני להורות ליתר החברים ללכת בעקבותי. מצבי היה די חמור. הבנתי לרוחו של הפרופ.

אפל הטוב והמטיב. הרהרתי בדבר והשיבותי לו ברוב אדיבות על דבריו. כמובן שהודיתי על התערבותו לטובתנו. הערכתי גם את תביעתו מאתנו, הנובעת מתוך רצונו לשמור על אפשרות הישארותנו בתוך כתלי הגימנסיה עד לאחר בחינת הבגרות, אך בסופו של דבר לא יכולתי לעשות שקר בנפשי. עניתיו שאני אמשיך לפעול בתנועה גם כשהדבר כרוך בסכנה (היה אז מצוד על קומוניסטים וסטודנטים יהודיים נכלאו; אנו, כאמור, היינו חשודים באהדה לקומוניסטים). קראתי בעיני הפרופ. אפל, טוב הלב, את אכזבתו מתשובתי אך את דעתי לא שיניתי והייתי ממשיך בפעילותי יחד עם חברי ביתר שאת. באשר בכיתות הגבוהות היינו נתבעים לתפקידים בעלי אחריות מרובה יותר.

אני זוכר עוד פראגמנט בקשר לכך. התסיסה בנוער בכיתות הגבוהות בגימנסיה היתה רבה בתקופה ההיא. במדינה שרר אז, בשנות השלושים, חוסר עבודה ולא פעם הגיעו הדברים אף להתנגשות קשה בין פועלים מובטלים (מביהח״ר ז׳לניבסקי) לבין המשטרה והצבא. השלטונות עקבו בערנות אחר פעילות פוליטית של ארגוני פועלים ובעיקר של המפלגה הקומוניסטית שהיתה נרדפת בחומרה יתירה. המורים רמזו, כל אחד לפי דרכו ולפי רוחו, ע״ד השתייכותי לארגון מחתרתי. קלימק, שהורה רומית, כינה אותי בלעג „רבי עקיבא״; בירנאצקי, המורה לפולוניסטיקה, גילה באזני הכיתה כי ידוע לחבר המורים שאני משתייך לארגון ציוני, ואילו ד״ר בזאלוק, אוקראיני־לאומי שהייתי אתו ביחסים קרובים יותר, שוחח עמי פעם ארוכות (מחוץ לכתלי ביה״ס) ושאלני מה בכוונתי לעשות לאחר בחינת הבגרות. תשובתי היתה גלוייה וכנה. השיחה היתה קולחת בנחת וחיוכו רב המשמעות שעל פניו יכול היה רק לשמש אישור לאינפורמציה שבלאו הכי היתה בידו ואף הביע הסכמה מצדו לתכניותי. לא הששתי שמא ינצל את דברי לרעה. להיפך, הרגשתי היתה שהוא ישמור את הדבר בסוד — ולא טעיתי. איש לא בא עוד לערער על ישיבתנו בתוך כתלי הגימנסיה. עמדנו במבחן לתעודת בגרות בלא שיבולע לפעילותנו התנועתית כמלוא נימה.

כיתת תלמידות בגימנסיה לבנות

עוזר וגרשון פיפה

יהודים בוגרי הגימנסיה הממשלתית בסאנוק

בספר הזכרון ל־70 שנות קיום הגימנסיה בסאנוק 1888—1958 *) אנו מוצאים רשימה מדוייקת של בוגרי הגימנסיה, אשר קבלו תעודת בגרות (ע״ע 339 — 354).

להלן רשימה של בוגרים יהודים שנערכה עפ״י הרשימה הנ״ל והנוגעת לשנים 1888 — 1939. ייתכן שפה ושם נשתרבבו טעויות בגלל הצליל של השם וע״כ נשמח אם הקורא יתקן זאת. בשנות השלושים הוקמה בסאנוק גימנסיה לבנות ובמידה שהן ניגשו לבחינת הבגרות בגימנסיה לבנים נכללו גם ברשימתנו זו. בכל שנה סיכמנו את אחוז התלמידים היהודיים מבין מקבלי תעודות הבגרות.

בסוף אנו מביאים רשימת המורים היהודיים ומתברר שהם היוו אחוז זעום ביותר, שכן בין 339 המורים שהורו תוך 70 שנות הקיום של הגימנסיה אנו מוצאים רק 10 יהודים! מרבית המורים היהודיים באו מערי גליציה או, לאחר מלחמת העולם ה־1, מפולין ולא היו מקומיים.

רשימת בוגרים שעמדו בבחינת בגרות בשנים 1939 — 1887/8

שנה״ל 1887/8: 1. בודנהיימר משה; 2. פסל זליג; 3. גולומב יעקב; 4. ספינדלר מרכוס — 14.8% (מתוך 21).

״ 1888/9: 1. הרציג ברל; 2. נבנצאהל שמואל; 3. שפר יהושע — 12.9% (מתוך 23).

״ 1889/90: 1. — — — — — — — — — — (18).

״ 1890/91: 1. שמינדלינג יהזקאל; 2. שקרומידה אליהו; 3. פרסטנדיג ברנרד; 4. זגנהאוסר הירש — 11.6% (מתוך 31).

״ 1891/2: גינצבורג יהושע; 2. מנג יוסף (?); 3. ראמר שלמה — 11.5% (מתוך 26).

״ 1892/3: 1. הרציג יוסף — 6.66% (מתוך 15).

״ 1893/4: 1. — — — — — — — — — — (10).

״ 1894/5: 1. אייזנר אייזיק; 2. לפל יוסף; 3. שאפר משה — 18.75% (מתוך 16).

״ 1895/6: 1. בביאט מכסימיליאן (?); 2. דרוהוביטש ליאון; 3. קארפ סנדר — 11% (מתוך 29).

״ 1896/7: 1. אדלסברג אברהם; 2. אשכנזי נחום; 3. אטלס הרמן; 4. פויאר יצחק; 5. פילנבוים יוסף; 6. שמידלינג מאוריצי — 19.36% (מתוך 31).

״ 1897/8: 1. אלכסנדרוביץ אפרים; 2. אנדראמאן לייב; 3. ברנפלד נסנדל; 4. הרציג שמואל; 5. הורוביץ דוד; 6. דינאס אליהו — 14.63% (מתוך 41).

״ 1898/9: 1. בירנבוים אדולף; 2. אייזנר אליהו; 3. גרינהאוט הנריק; 4. לינדבוים

---

*) Ksiega Pamiatkowa Giminazjum Meskiego w Sanoku 1888-1958, Państw. Wyd. Naukowe, Krakow 1958; str. 356.

איזידור; 5. שאפר שמעון; 6. זיילר אברהם; 7. צוואנגהיים מיכאל — 28% (מתוך 25).

″ 1899/00: 1. אלכסנדרוביץ וילהלם; 2. אנדרמן שאול; 3. אשכנזי שמעון; 4. גלר משה; 5. גלבר יוסף; 6. הוילס דוד; 7. שטרן חיים; 8. ווינר פישל — 22.9% (מתוך 35).

″ 1900/01: 1. פרייזר אוסקר; 2. הירשפלד וולף; 3. לימבארך רודולף; 4. ראפף ווילהלם; 5. ספיר אברהם; 6. שמלקס שמואל; 7. ווז׳אסק יעקב (?) — 18.4% (מתוך 38).

″ 1901/2: 1. ביר הנריק; 2. מאהלר יעקב; 3. פולנסקי עמנואל (?); 4. פולנסקי היירונים (?); 5. רפפורט יוליוש; 6. ויסנברג אהרון — 11.5% (מתוך 52).

″ 1902/3: 1. בלומנפלד אליהו; 2. דווידוביץ; 3. אקארט יוסף; 4. פראנקל ליאון; 5. פרוינד לווי; 6. יוס לודביג (?); 7. סמולביץ ליאון; 8. בלאן יהודה; 9. ביר אליאש; 10. בונהארט מארכוס (?); 11. רייכל יאן (?); 12. רוזן אברהם — 18.8% (מתוך 64).

″ 1903/4: 1. אלטהיים טוביה; 2. בונהארד אליהו; 3. בראטלר שמואל; 4. רפפורט אהרון; 5. שילדקראוט לאזאר; 6. ספיידל מיכאל (?) — 15.8% (מתוך 38).

″ 1904/5: 1. הירשלר אדם; 2. לאנגנפלד רודולף (?); 3. יונג וולף; 4. פסטרנק יעקב (?) — 8.7% (מתוך 46).

″ 1905/6: 1. בונהארד שאול; 2. טשיל שמואל (?); 3. גולדשלאג שמואל; 4. יוס אויגוסטין (?); 5. קראנץ יוסף; 6. רפפורט יוסף; 7. קרונגולד ווילהלם; 8. ריבנפלד משה — 14.81% (מתוך 54).

″ 1907/8: 1. פינק הנריק; 2. גולדהמר הנריק; 3. הויפטמן פליקס; 4. הלר אברהם; 5. ווינריב טדאוש (?); 6. וולובסקי מנדל (?); 7. אנדה אהרון; 8. גולד יעקב; 9. שילדקראוט ברנרד; 10. שטרנברג אוזיאש — 25.69% (מתוך 49).

″ 1908/9: 1. איינלגר אפרים; 2. קאסובסקי ליאון (?); 3. נידנטאהל מריאן (?); 4. רייך אלפרד; 5. רוטנברג עדלה; 6. פריזר קרול (?); 7. הירשקלאו לייב; 8. יוס קונסטאנטי (?); 9. נויוולט יוסף; 10. ווינר יואל; 12. ווימר דוד — 14.62% (מתוך 82).

″ 1909/10: 1. קופלר חנה; אטלס אלכסנדר; 3. טשוטינר אדולף (?); 4. פארן מרכוס (?); 5. רייס מינדלה; 6. רוזנפלד זיגפריד — 8.2% (מתוך 75).

″ 1910/11: 1. ביטנר זיגמונד; 2. קרש אלכסנדר; 3. לב יונה; 4. ווילק מיכאל (?); 5. בודנשטיין יוסף; 6. פרידמן פיליפ; 7. מנסברג שמואל; 8. נויס יוסף (?); 9. שילדקראוט שמעון; 10. שפראן פיוטרי (?) — 14.08% (מתוך 71).

″ 1911/12: 1. דקל הנריק; 2. גלטמאן גרהרד; 3. גרובר הרמן; 4. הלברנד לודריק (?); 5. קלובר פאולה; 6. אורנשטיין אברהם; 7. ריבורג הנריק (?) — 14.29% (מתוך 49).

″ 1912/13: 1. גרינשפן ישראל; 2. קראנץ מיכאל (?); 3. טפר מורדקו; 4. אפנדוף אוטיליה; 5. ברגמן דוד; 6. רמר קלמנט (?); 7. רייס סטניסלב — 12.8%.

″ 1913/14: 1. לוי פרנצישק; 2. ברנדלר מריה; 3. ווינר יוסף — 7.9% (38).

″ 1914/15: הגימנסיה סגורה בגלל פעולות המלחמה.

″ 1915/16 : 1. אפשטיין ארנסטינה; 2. זיס איזבלה; 3. ווידל קרול — 6.05% (מתוך 33).
″ 1916/17 : 1. אפל פרידה; 2. מוזר ליאופולד — 8.33% (מתוך 24).
″ 1917/18 : 1. ברייט טאדאוש (?); 2. פיכמן סרפינה; 3. קיסטר מריאן; 4. קולבר דוד; 5. קופר אדוארד (?); 6. לפל קופל; 7. ראמר ידביגה; 8. ראמר טוני; 9. זיס קזימיז' — 24.32% (מתוך 37).
″ 1918/19 : 1. ברייט וולדיסלב (?); 2. אייכל פרידריך; 3. המרמן אלכסנדר; 4. קיסטר ז'פיה; 5. קוהל אהרן; 6. סובל דוד; 7. ווינטר יוסף — 16.28% (מתוך 43).
″ 1919/20 : 1. אפל הנריק; 2. אייכל סטניסלב; 3. נבנצאהל פרנצ'ישקה; 4. שמיד מריאן (?); 5. טיגר מאיר — 18.7% (מתוך 26).
″ 1920/21 : 1. דאמפף פאני; 2. גרוסמן רודולף; 3. לפל ליאופולד; 4. מנדל אדמונד; 5. אורנשטיין יואכים; 6. ראמד סברין; 7. רפפורט קרול; 8. טננבוים אליאש; 9. טרקל אלפרד; 10. ווילנר איזיאש; 11. זלר אדוארד — 26.93% (מתוך 38).
″ 1921/22 : 1. בלומנפלד מאריה; 2. ברימר ברטה; 3. אייזנבאך יוליוש; 4. האגר מאריה; 5. קאנדפר וולדיסלב (?); 6. לפל רודולף; 7. רייך יוסף; 8. שנקל אזחיאל; 9. סובל איזידור; 10. שפרונג הודס; 11. טאנה מעכל — 22% (מתוך 50).
″ 1922/23 : 1. אפל יעקב; 2. אורנשטיין יוליוס; 3. רייס משה; 4. זילבר רוז'ה; 5. טרקל ארתור; 6. ווידל רודולף (?) — 21.43% (מתוך 28).
″ 1923/24 : 1. דאמפף זופיה; 2. הירשפלד אהרון; 3. קימל שמעון; 4. נבנצאהל הנריק; 5. אונטריכט אלפרד — 25% (מתוך 20).
″ 1924/25 : 1. ברגנבוים חיים; 2. גלב אלבין (?); 3. גליקשטרן מכסימיליאן; 4. גליקשטרן פפי; 5. קאנר הינדה; 6. כ"ץ בנציון; 7. כ"ץ מרכוס; 8. קיסטר יצחק; 9. אורנשטיין אנה; 10. רייס מתילדה; 11. זילבר אנה; 12. סובר פיליפ (?); 13. סויפרין פאני (?) 36.1% (מתוך 36).
″ 1925/26 : 1. באדנר יוסף; 2. דורליך יצחק; 3. גוז'יק אדם; 4. הלפרן הירש; 5. שיינבך דוד; 6. שנקופף סטניסלב; 7. ברגנבוים מנדל; 8. פדר מרים; 9. גרפינקל הירש; 10. גרוס אלכסנדר; 11. לפל וונדה; 12. מאיוס יצחק; 13. שנאק רבקה; 14. גוז'יק טדאוש; 15. קראבס היירונים; 16. לרנר אייזיק; 17. ליב ישראל; 18. פורץ סטפאניה; 19. רובינסון פינקס; 20. שיף חיה; 21. טראונר ארתור; 22. אונטריכט יוליה; 23. ווידל אנטוני — 27.71% (מתוך 83).
″ 1926/27 : 1 קיסטר יחיאל; 2. אורנשטיין ליאופולד; 3. טראכמן דבורה; 4. ווילנר קלרה; 5. אמנט ליאון; 6. פורמאן אנטונינה (?); 7. רייך לייב; 8. רוטר יודביגה (?); 9. סופרין קרולינה; 10. וולף נתן — 20.84% (מתוך 48).
″ 1927/28 1. אמסטר אסתר; 2. אמסטר שרה; 3. בלדינגר ברוך; 4. גורפיין רבקה; 5. גליקשטרן מינה; 6. גולדמרק מינה; 7. אורנשטיין נטליה; 8. רייך מארכוס; 9. רוזנבלט מינה; 10. שטיינמץ רגינה; 11. ווילנר חיה; 12. אייזנבך קאז'ימיז'; 13. הלפרין ישראל; 14. יעקובוביץ הירש; 15 כ"ץ משה; 16. לאמבק ישראל; 17. מאיוס יוסף; 18. אוסטריונג מנדל — 33.34% (מתוך 54).
″ 1928/29 : 1. ביר אמיל; 2. אייזנבך יאן; 3. פישל שרה; 4. פרווידס גיטלה; 5. הלפרין יצחק; 6. פורץ הנריק; 7. ראמר נורברט; 8. רייך בלומה; 9. רייך פנחס;

10. שיף יצחק; 11. זילבר יודס; 12. ספירו חיה; 13. ווימר אסתר — 21.31% (מתוך 61).

" 1929/30: 1. מאיר הירש; 2. פורץ זיגמונד; 3. רוזנבלט משה; 4. וולף מנלה; 5. אמקראוט הלה; 6. ביר סלה; 7. גורפיין מינה; 8. הס ארנה; 9. קלוגמאן אנה; 10. אוסטריונג אנה; 11. ראקר טרזה; 12. רוזנקראנץ וויקטה; 13. שרייבר זיגמונד; 14. טריוואסר יוליוש — 23.7% (מתוך 59).

" 1930/31: 1. מאיוס יעקב; 2. רייך סלומון; 3. אמסטר פייגה; 4. דים הלה; 5. גרינשפאן לודביקה; 6. יעקובוביץ׳ אסתרה; 7. כ״ץ יהודה; 8. רייכל זג׳יסלב; 9. סלמון אולגה (?); 10. שנק אדם; 11. שודמק הנריק; 12. סיסמן שמואל — 16.44% (מתוך 73).

" 1931/32: 1. בר ווילהלם (?); 2. הרציג אלפרד; 3. לינדנברגר אדוארד; 4. פרנס שרה; 5. רוזנביידלהר ליאון (?); 6. רובינפלד אשר; 7. ספראן יוזף; 8. שיף יז׳י — 17.78% (מתוך 45).

" 1932/33: 1. בראון רפאל; 2. ברידנר מאיר; 3. דים דבורה; 4. פדרבוש (סרבר) יהודה; 5. הירשפלד ישראל; 6. יעקובוביץ׳ אלכסנדר; 7. ירמרק טונקה; 8. שכנר הרמן; 9. טאוב פייגה; 10. אורנשטיין אלפרד; 11. אוסטריונג סלומון — 17.25% (מתוך 78).

" 1933/34: 1. קאמפף סלומון; 2. ווכטל פרנצ׳ישק; 3. בראון לייזר; 4. פיפה גרשון; 5. ווכטל יעקב — 18.52% (מתוך 51).

" 1934/35: 1. גרף משה; 2. אבט יוסף — 4.4% (מתוך 45).

" 1935/36: 1. לרנר דוד; 2. שיף דוד; 3. טראכמן יעקב — 6.25% (מתוך 48).

" 1936/37: 1. ברטפלד אברהם; 2. גורפיין אברהם; 3. פלדר יצחק; 4. סימון יעקב — 7.4% (מתוך 54).

" 1937/38: 1. קשמר איסטוואן; 2. לסר יצחק; 3. גורפיין יעקב; 4. וויצ׳נר שמחה — 5.3% (מתוך 75).

" 1938/39: 1. פרוידנהיים זיגמונט; 2. לאופר אברהם; 3. אורטנר רוברט — 6.8% (מתוך 44).

מורים יהודיים בגימנסית סאנוק עד 1939

1. אנדזהיים שמואל ד״ר; 2. אפל יוסף; 3. גליקשטרן יעקב; 4. ווילקושבסקי ליאון; 5. וויקטור רגינה; 6. גלב הילי; 7. פינסטרבוש אויגניה; 8. סגל יז׳י; 9. זשידובסקי סטיפן; 10. רוזנבייגר זופיה; 11. פולאק מרק.

חייקה רייזר (פניג), פתח־תקוה

בית־הספר „קומרציום" למסחר ולהנהלת חשבונות

ארטור אשר, לאחר שגמר את לימודיו באקדמיה למסחר גבוה בלבוב, יזם ואירגן את ייסודו של בית־הספר הזה במתכונת של קורסים חד־שנתיים לנוער יהודי בגיל 15 — 25 ולמעלה. מבראשיתו אוכסן בית־הספר באולמה של התאחדות הסוחרים בסאנוק, בבית פייגלה וויינר שברחוב יאגלונסקה. המורים היו: קארל וויינר, אדלברט שנבאך, שמעון קימל וי. שנפלד.

בבית־הספר נלמדו גם מקצועות כלליים, מלבד המקצועות העיקריים והמיוחדים למוסד זה — הנהלת חשבונות ומסחר, ונעשו כל המאמצים הדרושים מצד הנהלות ביה"ס שהתלמידים ירכשו להם את הידיעות המקצועיות המקסימליות בתום תקופת לימודם ובצאתם מהמוסד עם תעודת הגמר בידיהם. ואמנם, יש לציין כי לרבים מגומרי „קומרציום" שימשו הידיעות שרכשו להם בביה"ס כמקצועם העיקרי בחיים המעשיים שלהם להבא, בתפסם משרות יציבות בחברות ובמפעלים מסחריים שונים, כגון אריה ווסרמן בבית המסחר למכונות ברבר — סובול; צפורה טראטנר ואורי כץ — בבית המסחר של טראכמן; יצחק פינק ושמעון פירר — במשרד בית־המסחר של האופטמן; מרגוליות ופינטר — בבנק המסחרי, ועוד.

הצלחת ביה"ס לא עמדה לו במלחמתו לקיומו. מלבד העובדה שלא ניתנה לו כל תמיכה ממשלתית או צבורית, נגזר עליו להתחסל ע"י מוסד מקביל מתחרה שהוקם מטעם חוגים לא־יהודיים, אשר, כמובן, קבלו לכך את כל העזרה הדרושה מהממשלה. נוסד איפוא בית־ספר סדיר גדול למסחר, כהמשך לבית־הספר היסודי, והוקם לשם כך בנין מתאים ברחוב קושצ׳יושקו. כמנהל בית־הספר הזה שימש מר האנוס ואחר כך — מר סנדצקי. הם דאגו שביה"ס הזה יקבל זכויות מלאות ורמתו היתה באמת גבוהה. לכן גם היו הרבה תלמידי בי"ס זה בני משפחות יהודיות דתיות ולאומיות.

בית הספר הכללי למסחר

רועי העדה

פרנסי העיר, משרתי הציבור

רבנים ודיינים בסאנוק במאת השנים האחרונות

הקדמה

מתוך הכותרת שלמעלה יבין הקורא כי ידובר פה רק על רבנים, דיינים וכו׳ שכיהנו בעירנו בתקופת שלושת הדורות האחרונים. לאמור: אלה שבני דור אחד שלפנינו עוד יכלו, או אף זכו, להכירם אישית. ואכן, הדברים שנכתבו בפרקנו זה — בידי אנשי עירנו נכתבו, ועל סמך הכרתם־ידיעתם האישית נכתבו. ברור: היו רבנים בסאנוק גם לפני אלה שמדובר בהם פה. מהם גם אנשי־שם, גדולי תורה מפורסמים, אלא שאין בידינו יותר מאשר ידיעת שמם וידיעה כללית על התגוררותם בעירנו. כן אין אתנו יודע פרטים כלשהם בקשר לטיב תפקידם הרבני, ולסוג הכהונה. שהרי אין הגדרה מגובשת וממצה ביחס לגבולות השימוש בתואר „רב" ומידת צמידותו של נושא תואר זה עם כהונה ממשית במשרה זו הלכה־למעשה.

לעומת זאת יש גם מקורות בלתי מפוקפקים כלל כי היו והיו רבנים בערים שונות במרחב גליציה ופולין ששימשו לפני כן בתקופות מסויימות בתפקידי רבנות בעירנו. הנה, לדוגמה, קוראים אנו בדף ה„שער" של ספר „פירוש על מגילת רות" מאת רבי עובדיה מברטנורה מהדורת שנת „בונה ירושלים" (= תרמ"ט — 1889), כלומר: לפני 80 שנה בדיוק: „...והבאתיו לבית־הדפוס שנית אנכי הצעיר זאב וולף בלאאמו"ר ישכר בעריש הלר זלה"ה אשר ישב על מדין בק"ק דאברמיל ובק"ק סאניק ומנוחתו כבוד בעיה"ק צפת ת"ו". מדובר איפוא פה בכהונת־רבנות ממשית („ישב על מדין"!) של רב־בפועל בסאנוק לפני מאה שנה לפחות.

או דוגמה קונקרטית יותר: כותב מחבר ספר „דורש חמורות" בשער ספרו, לאחר פירוט מעלות הספר: „חברתי אני הצעיר יצחק העבענשטרייט... נכד לרב האי גאון הגאונים רבשכבה"ה כקש"ת אדמו"ר ר׳ ישראל העבענשטרייט זצ"ל אבד"ק סאניק, הנקרא בפי כל ר׳ ישראל חריף זי"ע ועכי"א".

מקורות כאלה, או דומים לאלה, לא מעטים הם. באין פרטים או נתונים כלשהם על אישים אלה, כאמור, מן הדין שנפתח את פרקנו זה ברב אשר המקור התיעודי עליו, מהסוג הנזכר, הוא מבחינה יחסית המפורט ביותר, ואשר תקופת שבתו בסאנוק היא הסמוכה־הקרובה לנו ביותר. הלא הוא: —

הרב ר׳ יחיאל קיהל

אשר לפני בואו לסאנוק שימש כרב בנוביטאניץ, פרבר של סאנוק כיום, ואז מעין עיירה בעלת אוכלוסיה יהודית שהחזיקה רב. לא ידוע לנו אם היא נתקבל בסאנוק כרב רשמי של העיר, אבל יש להניח ללא כל ספק, כי תקופת חייו בסאנוק היה בה משום המשכיות לאותן התופעות ולאותן ההשפעות הנובעות מאישיותו הרבנית, גם כמורה־הוראה בדיני ישראל למבקשים ולשואלים מבין יהודי סאנוק, וגם כרועה־עדה מבחינת מנהיגות ציבורית־דתית. חיזוק בולט להנחתנו אנו מוצאים בדברי ר׳ אברהם ארום, המו"ל והמלבה"ד את חיבורו של ר׳ יחיאל „זכרון יחיאל" בהקדמתו לספר זה. הדברים, שבודאי שמע אותם מפי אנשים שהכירו אישית את ר׳ יחיאל, ואולי אף את רבו הגדול רבי צבי אלימלך שפירא מדינוב, נאמנים עלינו, איפוא, ביותר, בהיותם בחינת „סמוך ונראה". שכן מירווח הזמן שבין פטירתו של ר׳ צבי אלימלך שפירא (נפטר בשנת תר"א) לבין הדפסת הספר „זכרון יחיאל" אינו מגיע ליותר מ־53 שנה. (חבל רק על שלמרות זאת לא ניתן לנו להציל מפי צאצאיו, אלה שבתפוצות ואלה הנמצאים אתנו בארץ — משפחת ר׳ מנחם־מני קיהל, שום

פרט נוסף עליו לא מזמן שבתו בנובוטאניץ ולא אחרי עברו לסאנוק). וכך כותב ר׳ **אברהם ארום** בעמוד שמעבר לדף־ה„שער״ של ספר „זכרון יחיאל״, שצילומו ניתן פה: —

„...הנני נותן לפניכם היום ברכה, ספר מעט הכמות ורב האיכות. כי דבריו נעימים ומתוקים, והיה תלמיד מובהק בנגלה ובנסתר לרבינו הקדוש צבי אלימלך שפירא זצוקללה״ה מדינאב. ועוד נער (כמדומה לי שהיה אז בן עשרים) העיד עליו רבו הקדוש בזה״ל: „יחיאל שלי רשאי לומר תורה בפני חמש מאות אנשים מישראל. וחיבר היבורים גדולים יקרי הערך. אבל מהם שנאבדו בשטף מים רבים כשהיה אב״ד בטעריוואי ומהם שנשרפו בשריפת אש תבערה הגדולה שהיתה בסאניק ולא נשארו כי אם אותם הקונטרסים שנעתקו מחיבורו הגדול בנעוריו. ויען כי הרב המחבר הזה היה ש״ב מצד אבי שיחיה ע״כ קמתי ונתעודדתי להסיר הטעותים שנפלו בהעתקה, ולהשלים החסר, ולקבעו בדפוס, למען השים לו שארית בארץ להיות שפתותיו דובבות בקבר. ולקחת הסכמה על ספר זה לא היה מן הצורך כי ידוע לכל שהרב הזה מלבד אשר יצק מים על ידי הגאון הקדוש הנ״ל, עוד שימש כל גדולי הצדיקים שהיו בימיו, וכולם קרבו אותו בימינם, ונתנו מהודם עליו...״

ספר

זכרון יחיאל

להרב הצדיק המקובל מוה׳ **יחיאל** זללה״ה שהי׳ אב״ד בק׳ **טעריוואַ** ובק׳ **נאַוויטאַניץ** ולעת זקנתו קבלוהו אנשי עיר **סאַניק** בכבוד גדול לשום משכנו בתוכם. ושם מנוחתו כבוד באוהל תנצב״ה:

הובא לביה״ד ע״י החסיד המופלג וכו׳ מ׳ אברהם ארום נ״י מק׳ פרעמישלא:

דרוק זופניק קנאללער עט האמערשמידט בפרעמישלא תרנ״ד

Druk Župnika, Knollera i Hamerschmida w Przemyślu.

ליקוט הסגה נגול ידוע.
ומלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיע.

הרב ר׳ אריה ליבוש פרנקל ז״ל

הרב ר׳ אריה ליביש פרנקל כיהן כרב בסאנוק בשנות ה־50—80 של המאה ה־19, כשלושים וחמש שנה. בעיות הקהילה היהודית בזמנו לא היו מסובכות וגם לא מרובות. לא העיקו עליו בהרבה התפקידים המוטלים בדרך כלל על רבנים בערי ישראל, כגון: למוד תורה עם בני העיר, פקוח על הכשרות, מקואות, ברורים ופסקי־דין בדין־ודברים שבין אדם להברו וכו׳. שכן בני העיר היו רובם ככולם בני תורה והסידים, בעלי האטליזים היו כולם יראי ה׳ והתנהגו כחסידים ותיקים, ולא היו חשודים בשום דבר המצריך פקוח והשגחה. החיים בעיר היו שקטים ולא היה ריב בין אנשים, אנשי העיר היו כמשפחה אחת ופורצי גדר כמעט שלא היו. הרב התמסר איפוא במשך שעות היום לשקידה בתורה, ללמוד וללמד. בהפצת דעת התורה בין בני עירו בא בעצם לידי ביטוי מוחשי כל תפקידו הרם בעיר. הוא היה מקובל על כל בני העיר, והיו מדברים עליו בדחילו ורחימו ושמו נישא בפי כל כסמל הצדקות והחסידות וכגדול בתורה והוראה.

בימיו נתפלגו החסידים בבתי תפילה נפרדים. מתחילה היו מתפללים כל החסידים, לסוגיהם השונים, כגון חסידי סדיגורה, צאנז, דינוב וזידיצ׳וב בצוותא ב„קלויז״ אחד. כשפרצה המחלוקת בין חסידי צאנז—סאדיגורה יצאו חסידי צאנז לקלויז שלהם במבנה שנתרם לשם זה ע״י ר׳ צביש קנר, עשיר מפורסם וחסיד גדול מבין תושבי סאנוק. זאת היתה ההתפלגות הראשונה בין חסידים לחסידים. לשבחו של הרב ייאמר שהוא נשאר בקלויז הישן ולא יצא עם המתבדלים למרות שגם הוא היה מחסידי צאנז. אחר כך, כשנהרס הקלויז ובמקומו הוקם בנין בית המדרש הגדול הוא המשיך להתפלל בבית המדרש כדי להשאר נויטראלי. מינהגו היה גם להכנס מזמן לזמן לקלויז סאדיגורה „לקדושה וברכו״, ולא התנזר ממנו כיתר החסידים שלא דרכה רגלם על מפתן קלויז סאדיגורה.

אם נבוא להעריך את גדלותו של הרב ר׳ ליביש פרנקל בתורה לפי אמת המדה של הגאון רבי יצחק למפרונטי ז״ל, שהיה אומר כי „אין גדלות האדם מגעת בדעת אלא עד מקום שספריו מגיעים״, היה הרב פרנקל אחד הגדולים שבדור כי ספרייתו היתה מן המפורסמות. מלבד שקידתו העצומה בתורה היה הרב פרנקל מרבה לעסוק בצדקה ובגמילות חסדים. ביתו היה ממש בית הכנסת אורחים, לכל שעות היום והלילה. דירתו היתה סמוכה לבית הכנסת ולבית המדרש וגם לבית התפילה של החסידים, מובן שהתרכזו אצלו העניים, עוברי־אורח שהיו עוברים־ושבים בסאנוק. הרבנית עינה לא היתה צרה באורחים אלא היתה מקבלת אותם בסבר פנים יפות. כמעט כל ה„בעלי־בתים״ נחשבו לתלמידיו, מהם תלמידי חכמים מובהקים.

הדיין ר׳ שמשון מיכאל פלר ז״ל

גוף צנום, עינים קטנות המביטות למטה, מצח מקומט בעל ורידים בולטים, שפם המכסה את כל הפה וזקן ארוך ורחב המסתיר את החזה — כך היה נראה ר׳ שמשון מיכל.

מעולם לא ראוהו בחוץ. דירתו היתה סמוכה לבית הכנסת, וסימטא זו אנשיה מועטים. בדרכו לבית הכנסת לא שוחח עם איש ולא הסתכל מחוץ לד׳ אמותיו. מקומו בבית הכנסת היה

מאחורי התנור ואיש לא הרהיב לגשת למחיצתו הקטנה, כי פניו נראו כזועפים, אף כי מעולם לא כעס על איש.

דירתו הכילה רק חדר אחד בבית רעוע. רצפה לא היתה בחדר. רהיטי החדר: ארון ספרים, מטה, כסא ושלחן ועמוד שעל ידו למד בעמידה. בגדיו היו תלויים על הקיר. בתקרת הקיר היו נעוצים שני מסמרים. על האחד היתה תלויה מנורת נחושת שהיו מדליקים בה את הנרות של שבת, ועל המסמר השני שק קטן ובו חיטים משומרות לפסח.

בשר לא אכל אלא משבת לשבת. במשך כל השבוע היה מזונו שיורי חלה שרויים בחלב, שהיה מרתיח בעצמו. שום תבלין אחר לא בא אל פיו. מקור פרנסתו היה הקצבת הקהלה של מאה כתרים לשנה, בשכר שהיה עונה לדורשיו באיסור והיתר. כשבקשו ממנו תלמידיו שיצא לדירה אחרת מרווחת ויפה ממנה, ענה בפסוק מן המקרא: „הלא מיצער היא ותחי נפשי" — ואהבה אינה יודעת דוחק.

אף־על־פי שהיה רצוי לרוב העם, היו לו גם מתנגדים רבים: מבין הלמדנים, מפני שפסק שאלות מבלי לקבל סמיכה ממי שהוא, ומהחסידים — משום שעזב את מורם ורבם ולא קיבל עליו את מרותו. הוא סלל לעצמו דרך מיוחדת ולא שעה לתלונות. כוחו היה אתו כי על כן היה עוד מחסידי האדמו"ר ר' שלום ז"ל מבלז. הוא היה חברו של בנו, ר' ישכר־דוב, האדמו"ר הבלזאי השני, ולמד יחד אתו, והוא גם לימד את נכדי האדמו"ר תורה ובחצרו סמכו על הוראותיו.

את ספר „הזוהר" ידע על פה. הוא אמר שהלשון מקדשת, והבקי בה, יכול לפעול הרבה. כשישבו ושוחחו בדברי תורה והיו מתבלים דבריהם מהתלמוד והמדרש, היה הוא מצטט עמודים שלמים מתוך הזוהר. נגונו באמירת הזוהר היה מושך את הלבבות. פעם אחת עבר על יד חלון חדרו הפתוח איש חפשי בדעות וכששמע את קולו לא זז מן המקום עד שנדם הקול — ומאז הפך למעריצו.

בטיפול בגירושין ובסידור „גט" לא רצה להשתתף. „אני רוצה באחדות ישראל — אמר — ולא בפרודו". בעניני הקהילה לא התערב, כי כל ישראל היו שווים בעיניו ולא העדיף את האחד על משנהו. כשנוסדה בעיירה אגודת „חובבי ציון" והצעירים התחברו אליה ובלו בה את זמנם היתה העיר כמרקחת. התקיפים היו עויינים את ה„חובבים" וגם מלשינות ודבות רבות לא חסרו. כשספרו על כך לר' שמשון ענה לעומתם בתמימות: „אינני יכול להבין איך אפשר לתקוף אדם מישראל. צאו וראו: בידוע שעשו שונא ליעקב ובכל פעם שמזכירים את שמו תארו בצדו: „עשו הרשע" — ואעפ"כ כמה כרכורים כרכר יעקב אבינו כשנפגש אתו, כמה השתחוויות השתחווה לפניו כשהגיע אליו ובלבד שלא יצטרך להשתמש במלחמה ותגרת ידים. וכאן אין מנסים אפילו ללכת עמהם בדרכי נועם".

בחצות הלילה היה עורך „תיקון חצות" והיה הומה בהשתפכות הנפש, שהיתה לוקחת לב. עריכת החצות שלו יצאה לה שם בעיר. מקורה היה אהבתו ותשוקתו העזה לארץ ישראל. ואמנם בכל פעם שבאו שד"רים מא"י היה מזמינם לביתו, אעפ"י שהיה תמיד נחבא אל הכלים. הוא היה מתבודד עמהם שעות רבות, עד שבא לידי החלטה לעזוב את הגולה ולעלות לארץ הקדושה.

עזרו לו בזה ר' משה'לה קנר כגבאי של ה„כולל" בסאנוק ועל סמך המלצתו קבל מהנשיא שרייבר קצבה שביכלתה להספיק לו לכלכלתו בצפת כי שמה קבע מקומו. נסיעתו מסאנוק לארץ־ישראל היתה מאורע לא נפרץ. כמעט כל העיר ליותה אותו בשירה ובזמרה, כל כלי הרכב שברחובות העיר בדרך לרכבת, אפילו של אינם יהודים, נעצרו ונתנו כבוד לעולה ולמלוויו שיעברו בראשונה. הוא אמר בפרידתו בתחנת הרכבת „קשה עלי

פרידתכם" קשה עלי אם אתם חושבים שנפרדתם ממני שהרי אני לא נפרד מכם. בלבי תמיד אחיה אתכם ולא אסיח דעתי מכם. להבין בסתרי תורה קשה מאד בחו"ל, לא כן בארץ־ישראל שהאוירה שמה מחיה נפשות, מעלה את הנפש ומזינה את הנשמה ואפילו הנסתרות גלויות שמה ולא לחינם אמרו „אוירה דא"י מחכים", אפילו אנשים פשוטים מתעלים במדרגתם ותורתם מתחדשת אצלם כל רגע כמו שאמרו „כל יום יהיו בעיניך כחדשה".

בארץ המשיך בעבודת הקודש ולא זז מן הכותל המערבי שהיה משאת נפשו. הוא חי חיי אושר, כי תמיד הסתפק במועט. הוא לא רצה ללבוש בגדי צבעונים כתלבושת הישוב הישן, באמרו „אינני רוצה להדמות בלבושי לערבים".

מצבתו של ר' שמשון־מיכל, דיין העיר, שנפטר בארץ ונטמן בהר הזיתים, נמצאת במקומה ובמצב כמעט תקין לגמרי.

הרב ר' יהודה כץ, ראב"ד בסאנוק

ר' יהודה כץ, ראש בית־הדין

ר' יהודה כץ היה דיין ומורה־צדק, ולאחרונה ראש־בית־הדין, בסאנוק במשך קרוב ליובל שנים. הוא היה למדן גדול ופיקח ונסמך להוראה על־ידי גאון הדור אז, הצדיק ר' חיים מצאנז. פקחותו עמדה לו להוציא מהסבך משפטים מסובכים וסכסוכים קשים לשביעת רצונם של כל הצדדים המתדיינים. שמעו כמומחה לבוררויות ברמה גבוהה יצא על פני כל המדינה, ורבות היו הפניות אליו. ביתו המה תמיד מבעלי דינים ובוררים. הגאון רבי טבלי׳ הרב מדוקלה ז"ל, אחד מגדולי הבוררים המפור־סמים, עשה כמעט כל שבוע בסאנוק ודן עם הרב כץ במשפטים ובוררויות של יהודי העיר והסביבה.

הרב כץ היה שקדן גדול בלימוד התורה, ואליו נמשכו כל הבחורים והאברכים הלמדנים שבעיר והעלו לפניו את הערותיהם בלימודם כדי לקבל את אישורו עליהן. ספרו שאלות ותשובות „קול יהודה" *), הדן בעניני הלכה ודינים אקטואליים לשעה ולדורות, מלא חריפות ובקיאות. עם זאת יש לציין כי טרדותיו בעניני העיר ובתחומי תפקידו מרובות מאד היו והן הפריעו לו לשקידתו בלימוד. הוא הצטער על כך ולא אחת הביא זאת לידי ביטוי בצורות שונות, בעל־פה ובכתב. כן אנו קוראים בספרו באחת מתשובותיו „...ויאמין לי ידידי כי רבות דברים יש לי בזה ואנכי מוכרח להפסיק באמצע כי אין הפנאי עמדי לעיין כמעט מה שאני כותב בין יום ולילה" („קול יהודה", סימן י'). דברי התאוננות כאלה נמצאים בספר כמה פעמים.

בצניעותו כי רבה ובהליכותיו הנעימות ידע למצוא מסילות ללבות איש־שיחו, אם במו"מ של הלכה ואם בכל מגע שהוא, ולהעריכו כערכו. יחד עם זאת גילה לא־פעם כשרון מופלא למצוא דרכי־ביטוי הולמות וצורות־תגובה מתאימות בכל מקרה והזדמנות שנראו לו כמהייבים זאת. בשטף דברי תשובה ארוכים באחד מתשובותיו שב„קול יהודה" כותב הוא: „...צע"ג (=צריך עיון גדול) על מאור עינינו הפרמ"ג (= ה„פרי מגדים") ז"ל, אשר עינו כעין הבדולח על כל שיטות הש"ס והראשונים איך העלים עין ברגע זה..." („קול יהודה" סימן י"א, דף ט"ו).

אשר ביט

---

*) ראה „נספחות".

הרב רבי נתן נטע יעקב דים ז"ל

גדלותו בתורה היתה מפורסמת עוד בהיותו רב בעיר זבורוב שבמזרח גליציה. לפני בואו לעירנו התלקחה מחלוקת בין הנוהים אחריו ובין חסידי דינוב ומקורבי ר׳ משה׳לה קנר. זה האחרון, חסיד ולמדן גדול ועשיר מפורסם, היה מחותנו של האדמו"ר ר׳ מאיר יהודה שפירא מבוקובסק בעל המחבר „אור למאיר", בנו הבכור של ר׳ דוד שפירא ז"ל ונכדו הראשון של ר׳ צבי אלימלך שפירא ז"ל בעל המחבר „בני יששכר", מתלמידי „החוזה" מלובלין, גאון וצדיק גדול, מיסד השושלתא של חסידות דינוב. ר׳ מאיר יהודה שפירא התיישב בעיירה הקרובה לסאנוק, בוקובסק, ויסד בה את חסידות בוקובסק — הענף החשוב ביותר באילן החסידות הדינובית בימים ההם. כשנתפנתה משרת הרבנות בעיר (אחרי פטירתו של הרב א. ל. פרנקל ז"ל) רצו חסידי בוקובסק שרבם יחזיק בקרנות הרבנות הזאת ויעבור מבוקובסק לסאנוק כרב העיר. החזיקו בו כמובן כל חסידי בית דינוב שבסאנוק וגם משפחת ר׳ משה קנר, כאחת המשפחות החשובות והמסועפות שבעיר. התלקחה מחלוקת גדולה. חסידי צאנז שבעיר התחברו אליהם כי חששו מפני רב הנוטה לחסידי סאדיגורה, והרב דים ז"ל היה חשוד אצלם בנטייתו החסידית אל האדמו"ר מטשורטקוב. בכל זאת נבחר הרב דים (תרנ"ד 1894). המחלוקת בין נאמני הרב דים ובין חסידי דינוב החריפה מאוד, אלא שהרב דים בחכמתו הרבה ידע לכלכל מעשיו באופן זה שבמשך הזמן התקרבו אליו כל מתנגדיו. השפעתו בעיר היתה גדולה מאד על כל השכבות. הוא היה בעל שיחה נאה ואיש הנמוסים ושמעו הלך לפניו כבעל דמות רבנית יוצאת מן הכלל. הדרת פניו, זקנו ופיאותיו המסודרים ולבושו המהודר העטירו עליו עטרת חן, וכולו אומר כבוד והערצה.

הרב דים נבחר גם למועצת העיריה. השפה הפולנית לא היתה אמנם שגורה בפיו אבל הוא השתמש בשפה הגרמנית שהיה בקיא בה כאחד האינטיליגנטים. את תלמידיו אהב אהבת נפש. היה מסור להם ועמד לימינם בכל הזדמנות. מצבו הכספי של הרב דים לא היה טוב ביותר כי הרבנות בסאנוק לא היתה מכניסה הרבה. בכל זאת הוציא הרב דים מרבית הכנסותיו לקנית ספרים בעלי ערך, ספרים עתיקים החל מאינקונבולים ודפוסים ראשונים אחרים.

הרב דים חי במרבית שנות שבתו על כס הרבנות בסאנוק חיי שלוה וכבוד. המובחרים שבצעירי העיר היו יוצאים ונכנסים בביתו ולמדו אצלו שעורים כסדרם, מהם בגמרא ומהם בחושן־משפט ויורה־דעה. מתלמידיו המובהקים היו: ליביש דומיניק ז"ל, תלמיד חכם וירא שמים מפורסם, וישראל גינזבורג, שהיה ידוע כתלמיד חכם מובהק, מנושאי כליו של הרב דים ז"ל וחוזר על דברי תורתו *).

הרב המליץ על עצמו במלחמת העולם הראשונה „בקש יעקב לישב בשלוה קפץ עליו רוגזו של יוסף" — מלשון „יוסיף ה׳ להכותך". עם פרוץ המלחמה הוא ברח לוינה ושהה שם כמה שנים. עם תום המלחמה חזר לסאנוק אך כעבור זמן־מה חלה ונפטר לצערם הגדול של כל בני העיר, יודעיו ומכיריו. הרב דים היה אישיות ברוכה שופעת ומצטיינת בכל המדות שהתורה והמנהיגות נקנות בהן.

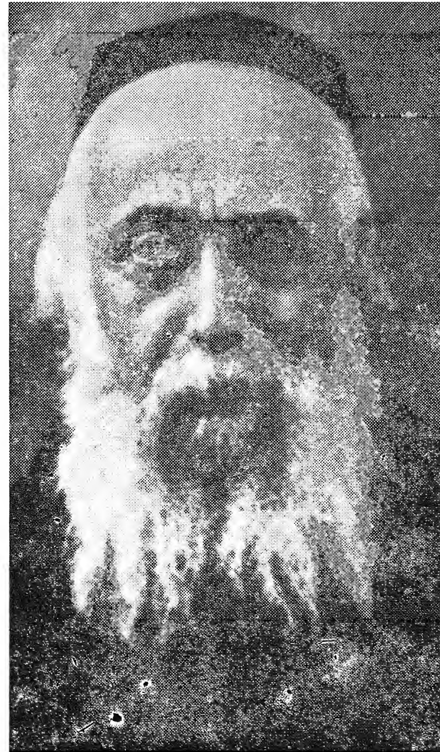
---

*) הערת העורך: מתוך ה„שער" של ספר „זכרון עולם", לובלין תרצ"ד, שצילומו מובא בספרנו לעיל (עמ׳ 65) מסתבר כי הרב דים ז"ל עמד בראש ישיבה בעלת רמה גבוהה, ואף היה מראשי מייסדיה.

א. שרביט

ר׳ אלעזר ברומר ז״ל, ראש־בית־הדין האחרון בסאנוק

(קווים לדמותו הרוחנית)

ר׳ אלעזר ברומר, ראש בית־דין האחרון בסאנוק

שלושים שנה רצופות ישב על כס־ההוראה בסאנוק עירנו — ובמחצית השניה של תקופה זו כראש־בית־דין בעיר־ואם זו — כשהוא מקובל ואהוד על כל בני העיר וכשכולם רואים בו את המורה־הוראה, בה״א הידיעה, המוכר והרשמי להלכה, וכשכולם משכימים לפתחו בשאלות ובבעיות להלכה ולמעשה, — אף בימים שבהם היו בעיר רבנים ודיינים נוספים.

ר׳ אלעזר ברומר הצטיין באותן המידות ותכונות־הנפש שבהן רגילים היו לציין את דמותם של רבותינו ומנהיגינו מהדורות הקודמים, גדולי־התורה והיראה ורבי־התפארת והמעש. אנו, בני העיר, ראינו בו דמות אצילה, בעלת נפש יפה, רבת־טוהר ועדינות. היתה בו מידה גדושה של כנות, שבאה לידי ביטוי בכל שיחו־ושיגו ובכל מגע שלו עם הזולת, יהיה זה מי שיהיה. ברם כנות זו לא הביאתו אף פעם לידי התנשאות או לידי הבלטת צד כלשהו מפינות־נפשו הנעלות שבהן הצטיין כשם שלא גרמה כנות זו להסתרתה או להחלשתה של מידת הענייות שבו, וכן לא הוקטנה על־ידה מידת צניעותו, בה הצטיין בהתהלכו עם אנשים אחרים, ללא הבדל שכבה, רמה ומעמד.

מסתבר שאצילות־רוח זו כפי שראינוה והכרנוה אצל ר׳ אלעזר ברומר, מקורה בגיבוש־עצמיות עילאי ובזיכוך־נפש פנימי, שבאו כתוצאה מאיזו „הידבקות רוחא ברוחא״ בתורה ובעבודה — זו תפילה. ויצוין פה, כי אם אמנם ידוע היה הרא״ב כחסיד, ואף היה נוסע לעתים (אם כי לא קרובות, — בהיותו טרוד תמיד בעניני העיר) לאדמו״ר מבלז, בכל־זאת, בהתנהגותו כלפי חוץ לא הובלטה חסידותו ולא התבטאה בשום סממן מסממניה החיצוניים. הילוכו בלימוד היה בנחת, אפילו בעיצומה ובעצמתה של צלילה דוהרת בנבכי הפלפול הלמדניתי. תפילתו גם היא נעשתה אצלו כשרוה שלווה מרחפת על פניו, השקטים לכאורה, אבל בתוכו פנימה נמשכה כל עת התפעמות חזקה, כאש עצורה בעצמותיו ובלבו. זכורני פעם בהיכנסי לביתו באחד מ„ימי־הסליחות־והרחמים״, והיה זה בשעות שלפני הצהרים, השעות המובהקות של

חיי החול והמעשה, מצאתיו יושב ישיבת־רכינה על הספה כשבידו ספר תהלים והוא קורא בו — כפי שזה נשמע לי ברגעים הראשונים לכניסתי — קריאה רגילה, „קרירה" כמנהגו וכנוסחו הידוע, במבטאו־ביטויו הדקדוקי־הקפדני, כקורא בתורה, לשם מצוות „והגית בו". ברם תוך רגעים ספורים ומעטים ניתן לי להיווכח באיזו ספירות ריחפה אז רוחו, באיזו מידת השתפכות נמצאה אז נפשו ומה גדולה היתה אז התלהבותו ו„התפעלותו" במובן החסידי המובהק ביותר. וכל זאת — באותו השקט ובאותה השלווה שהיתה מציינת, כאילו, את חיצוניותו.

וכזאת היתה תכונתו גם בתחומי העשייה והפעילות בעניני התורה והדת של העיר. בין אם זו עשייה — שקטה מבחוץ ותוססת מבפנים — בהרבצת התורה ובהפצת דעת־תורה בדרכים שונות, החל בעסקנות פוריה בעניני ה„תלמוד־תורה" ועד ללימוד שיעורים עם בחורים חובשי ביהמ"ד, — ועד להגשת עזרה בייסוד בית־ספר לבנות „בית יעקב", וכדומה, ובין אם זו פעילות — ושוב: שקטה כשהיא חיצונית־מגולה תוך התלהבות תוססת מוסתרת — ודאגה לעניני הכשרות, איסור־והיתר, הרחבת גבולות העירוב וכו'.

בהתנהגותו היומיומית גילה לנו כי מעל לכול גברה אצלו תמיד אהבת התורה. הוא לא קבע עתים לתורה, שכן לימודו ועיסוקו בתורה הם־הם שהיו קבועים וסדורים ותדירים אצלו, — אלא־אם־כן חלה הפסקה בהם לצורך עשייה ופעולה כלשהן למען התורה וקיום מצוות התורה.

ברור, כי מתוך אהבת לימוד התורה הגיע לדרגה גבוהה של אהבת לומדי התורה. לא ניתנה תורה לישראל אלא כדי שיהגו בה. אכן הוא לא הבחין, ולא רצה להבחין, בחשיבות של לומדי תורה מסוג הדרג הגבוה, בני ישיבה, אברכים למדנים מופלגים, או סתם בעלי־בתים קובעי עתים, או „חוטפי" עתים ורגעים לתורה, או אף תינוקות־של־בית־רבן ותלמידי דרדקי. לימוד תורה ע"י לומדי תורה — זהו הנחשב וזהו שהיה אהוב עליו. עוד לא סרו מעיני ומזכרוני מבטי־האהדה שהוא היה זורקם מזמן לזמן למסבים בקרבתו־סביבתו, בבית־המדרש בזמן התפילה, או בביתו בזמן השיעור המיוחד בגפ"ת שהיה נותן לשנינו, לבנו יהודה ולי. חברים טובים היינו בנעורינו, יהודה ואני, וזכיתי להיות מבאי ביתו במשך תקופת־זמן לא קצרה יום־יום ולשמוע מאביו הדגול את השיעור היומי, קודם בגמרא ואח"כ בפוסקים. עוד לא פגה ממני הרגשת ההנאה הרוחנית הגדולה שנהניתי משיעורים אינטנסיביים אלה ומהפרפראות שהיה מוסיפן בין קטע לקטע ובין ענין לענין, מגופו־של־ענין ולגופו־של־הענין הנלמד, אם היה זה משהו צדדי בקשר עם הענין הנלמד, או שהיה זה מסוג של נופך־משלו, חידוש שנתחדש לו בו־ברגע, עם לימוד השיעור, או אם היה זה איזו הברקה לשונית־דקדוקית, שאין לה אמנם ולא־כלום עם הענין עצמו, עם הנושא ההלכתי עצמו, אבל ענין רב לנו בה, לנו כבחורים שהתחילו להראות ולהרגיש התענינות וענין גם בתחומי התנ"ך, הלשון ודקדוקה וספרות־מחקר. וברור כי לא היה בהשמעת פרפראות אלה משום הפרעה לשיעור וללימוד. אדרבה, היה בהן משהו מעין חילוף־אויר ושינוי אוירה לרגע־קט, משל הקצבת רגעים מספר לשם נשימת־עידוד, בידור־של־התרעננות.

שכן מלבד גדלותו בתורה ובקיאותו הרחבה בכל ענפיה ואפיקיה, התלמוד ונושאי כליו, ראשונים ואחרונים, הצטיין הרא"ב גם בבקיאות נרחבת בתנ"ך ובידיעה עמוקה בלשון העברית ובדקדוקה. היה בזה משום תופעה נדירה, כמעט יוצאת־מן־הכלל, שלאישיות רבנית־למדנית זו, השקועה ללא־הרף במשא־ומתן של הלכה, העסוקה ומועסקת כל שעות היום בשאלות איסור־והיתר, והמוטרדת תמיד ללא הגבלה בזמן בסוגיות של „דררא־דממונא" והתדיינות שבין אדם לחברו, — יהיה לה ענין ועיסוק בנ"ך עד כדי בקיאות רחבה בו, עד כדי ידיעה עמוקה בכל

נבכי מפרשי התנ״ך הקדמונים, שיטותיהם בפירוש התנ״ך וגישותיהם הכלליות בכל מערכות המחשבה ומערכי הרעיונות וההגיון.

ולמרבה הנדירות והמופלא שבדבר — שהוא לא חשש מפני המלעיזים ולא התבייש מפני המלעיגים. אישיות רבנית־חסידית בסביבה קנאית־חסידית, המתעסקת בלימוד נ״ך ובדקדוק לשון הקודש — כמה עוז ואומץ היו דרושים לכך, וכמה מן ההעזה היה בעצם אי־הסתרתו את „תחביביו״ אלה והופעתו בגלוי, בפרהסיה, ללא פחד והיסוס. לא נוכל לראות סיבה אחרת לכך מאשר אהבתו הגדולה לתנ״ך וללשון התנ״ך, אהבה עילאית שבקדושה, שבדבקות והתפעלות. מכאן — אותם רגשי ההנאה והסיפוק שהוא היה שופע בכל הזדמנות שניתנה לו להחליף־מלים בנושא מהנושאים האלה ולמסור לאיש־שיחו — זה שהוא ידע אותו כמוכן וכמסוגל להקשיב לו ולהבין לו — מחידושיו ורעיונותיו שנתחדשו לו באחרונה.

פעילותו ופוריותו בשטחי העסקנות המעשית־המוחשית, וכן בשטח לימוד תורה והפצת התורה והעלאת חידושים בכל ענפי התורה, היו טבועות כולן בחותם הענווה והצניעות המיוחדות לו, שמעטים כמותו בממדים כאלה. לדוגמא: בהיותו בעל ידיעה עמוקה ורחבה בחכמת קביעת השנים וזמני הדלקת נרות־שבת וקריאת־שמע הוא חיבר ופרסם לוחות לזמני קריאת שמע והדלקה ודאג להפצתם בסאנוק ובעיירות הסביבה. אבל לא הזכיר את שמו עליהם. והנה דוגמא יותר משכנעת: בשנת תרצ״ח הוציא לאור חיבור אחד מחיבוריו הרבים בפרשנות התורה („משפט כתוב״ — פירוש על קרי וכתיב בדרך הפשט) אך לא הזכיר את שמו על הספר כמחבר הספר אלא כמביא־לבית־הדפוס.

אולם אם מידת הענווה והצניעות היתה טבועה בו עד לכדי קיצוניות ולפיה הוא נהג בכל משך חייו, — הרי לעת־הצורך, כשהשעה היתה צריכה לכך, ידע הוא היטב את סוד העמידה־על־הגובה והעמידה־על־המשמר, משמר התורה והאמונה, כשאמיתה — אמיתה של תורה ושל קיום מצוות התורה, היתה נר לרגלו.

אלה שהכירוהו והוקירוהו בחייו והשתאו לא אחת על מידת האלם והאלמוניות שבו, ידעו לשמור בלבם את זכרונו הטהור לנצח.

והנה כמה פרטים ביוגראפיים מחייו, כפי שנמסרו לנו מפי בנו, יבל״ח, הרב יהודה ברומר, מעובדי הספריה של הסמינר התיאולוגי בניו־יורק:

ר׳ אלעזר ברומר נולד בסאנוק (!) לאביו ר׳ משה ברומר ולאמו שרה־בריינדל שניהם ממשפחות מיוחסות, משפחות רבנים וגדולים בישראל. הוא נתיתם מאביו בהיותו ילד והובא לברודי, יחד עם אמו, ושם התחנך על ברכי אבי־אביו, ובעיקר למד תורה מפי הגאון ר׳ זאב־וולף פאפערש, מחבר ספר זבד טוב על הש״ס, שהיה גם קרובו. הוסמך לרבנות ע״י גדולי הרבנים דאז, ביניהם ר׳ שלום הכהן ז״ל, הגאון מברז׳אן, ר׳ אברהם בנימין קלוגר ז״ל ועוד. נשא לאשה את חיה, בתו של ר׳ יהודה כ״ץ ראבד״ק סאנוק עירנו, שדובר עליו בספרנו לעיל בפרק זה ועסק במסחר במשך זמן לא רב. עם פטירת חותנו (תרס״ט) הוזמן ע״י קהלת סאנוק למלא את מקום חותנו במשרת מורה־צדק של העיר. בשנת תרפ״ז ניתן לו מטעם קהלת העיר סאנוק המינוי כ„ראש־בית־דין״ („ראב״ד״), ועל הכסא הרם הזה ישב עד פרוץ מלחמת העולם השניה

בסוף שנת תרצ"ס. בעטיה של המלחמה ברח לרוסיה ושם נדד ועבר גלגולים רבים ברוסיה העמוקה, סיביר, אוזבקסטאן. נפטר ביום י' באדר תש"ד.

כבכל ימי חייו בסאנוק, כן גם בנדודיו ובחיי הגלות והרדיפות ברוסיה לא פסק פומיה מגירסא, וכן לא פסק מלחדש חידושי תורה ולהעלותם על הכתב. חידושיו עד המלחמה נשארו בסאנוק ששם הוחבאו לפני בריחתו מחמת הנאצים בכבשם את העיר ועד כה לא נודע על קיומם. בנדודיו ברוסיה היה נאלץ, משלא היה לו נייר לכתיבה, לכתוב את חידושי תורתו על גליונות ספרים רוסיים או אוזבקיים מודפסים, וכדומה, — אך את הכתיבה לא הפסיק.

בשנת תרצ"ח, בהיותו בן 62 שנה, כתב את צוואתו לבני־ביתו, שקטעים ממנה ימצא הקורא ב„נספחות" שבסוף ספרנו.

ספר

משפט כתוב

על נביאים ראשונים, והוא פירוש מספיק על חלופים ושינויים ששנה הכתיב מהקרי לבאר כונת הכתיב ומה בינו ובין הקרי בדרך פשוט אמת או קרוב לאמת במיטב הגיון, הספר ההוא הוא בעין התגלות חדשה כי לא נראה לעינינו פירוש כזה עד כה:

המחבר איננו חפץ לפרסם שמו, וטעמו ונימוקו עמו:

הובא לבית הדפוס על ידי הרב וכו' מו"ה אלעזר ברומר הלוי
נ"י ראב"ד דק"ק סאניק יצ"ו:

בילגורייא

בדפוס של

ר' נטע קרוננברג

שנת תרצ"ח לפ"ק

SEFER MISZPAT KOSUW

Wydawca:
Rabin Lazar Brumer
Sanok, Małopolska, (Poland)

Druk. N. Kronenberga, Biłgoraj Wojew. Lub. (Poland) 1937

Printed in Poland — Przedruk wzbroniony

מרוב ענוותו לא קרא ר' אלעזר ברומר את שמו על הספר כמחבר הספר, אלא כמביא לבית־הדפוס.

ר׳ יוסי׳לה הורוביץ

עוד בשחר ילדותו, בשבתו על ספסל הלימודים, הבחינו רבותיו בכשרונותיו המופלאים, בשכלו החד ובפקחיותו והם ניבאו לו עתיד מזהיר בשטח הלמדנות. הוא הוסמך להוראה על־ידי הגאון המפורסם רבי יצחק שמלקיס, אבד״ק לבוב. ר׳ יוסי׳לה נשא לאישה בת אחד העשירים מזארשין, ובהיותו סמוך על שולחנו הקדיש את כל זמנו ללימוד ולהשתלמות בתלמוד ובפוסקים עד שנתעלה והתפרסם כלמדן גדול, בממדים בלתי רגילים בכל הסביבה.

עם פטירת הגאון ר׳ נתן־נטע דים ז״ל, רבה של סאנוק, נתהווה חלל ריק ברבנות סאנוק ואנשי הקהילה החליטו לבחור ברבי יוסלה הורוביץ כדיין ומורה־הוראה בעיר. עם בואו לסאנוק באו כשרונותיו המצויינים וידיעותיו הרבות בתורה לידי גילוי מלא. פקחותו הפליאה את כל מי שבא אתו במגע, בין אם בתוך הוגי הלומדים והרבנים שבתוכם פעל ובין, ובעיקר, בתוך חסידי בויאן שכל־כך היה קשור ודבוק בהם. הוא היה „פה מפיק מרגליות״, שופע חידושי־תורה ודברי־חסידות, אמרות נאות וסיפורים, משלו ומשל אחרים. דיבורו היה ערוך ומתון, שקול ומובע בבהירות. דומני שלעולם לא תמוש מנגד עיני דמותו הנעלה בשבתו ב„הילולא״ (יום־השנה) של האדמו״ר הצדיק מבויאן החל בי״ז באדר, ובהשמיעו דברי־תורה בפני מתפללי קלויז סאדיגורה. ברבי יוסלה ראו הכל אישיות רבת־גוונים שריכזה בתוכה מכלול יפה ושלם של תורה וחסידות, מידות נעלות ומעלות טובות, מוסר ועדינות, אדיבות ואצילות, ועל כל אלה — אהבה יוקדת לחסידות ולחסידים. אלה שהיו רוחשים לו רגשי הערכה והערצה — יזכרו זאת וישמרו בחובם רגשיהם אלה לעולם.

חנוך כץ

הרב ר׳ יוסילי הורביץ ז״ל מהדיינים האחרונים בסאנוק

את מרבית שנות חייו עד גיל הזקנה היה גר בזארשין, עירה קטנה ליד סאנוק. לסאנוק היה רגיל לבוא לרגל מסחרו הזעיר שנהל בעיירה. בביתו היה עמל בתורה בהתמדה עצומה ובכל פעם בביקורו בסאנוק היתה ראשית דרכו לקלויז סאדיגורה, שם בילה שעות אחדות עם בחורי הקלויז בשיחות תורה ופלפול. לאחר שהמנין האחרון גמר להתפלל תפילת שחרית, וזה היה כבר סמוך לשעות הצהרים, התישבו החסידים הותיקים מסביב לשולחן והרב יוסף הורביץ בראשם והתבשמו באמרי חסידות שהרב הורביץ ידע כל כך יפה להרצות לפניהם. במסרו שיחות רבותיו לא נפקדה מלה אחת מלשונו של הרבי. הוא מסר את הדברים במומחיות מיוחדת בצורתם וכנתינתם מפי הרבי והחסידים התענגו לשמוע מפיו את הדברים שראו־שמעו אותם כאלו יוצאים מפי הרבי בכבודו ובעצמו. אחרי מלחמת העולם הראשונה לא רצה להשאר בזארשין מתוך פחד מהסביבה הגויית העוינת, והתיישב בקביעות בסאנוק והיה ל„בורר״ מקובל על בני העיר והסביבה. עם רבות הימים הוא צורף לרבנות העיר.

הרב הורביץ היה במהותו ג׳נטלמן בעל לב רחב ויד רחבה. ביתו היה פתוח לכול. עם כל גדלותו בתורה וחסידות היה איש חברה, לא התהדר ולא התרברב, ידע לקרב את הלבבות ולקנות את הלבבות. לכל ענין היתה לו דוגמא מתורת החסידות וממוסר היהדות, היה בקי בספרות המחקר היהודית. ספרי רמ״ע מפנו, אברבנאל ור״י מוסקטו ז״ל היו ידועים לו על פה. הוא היה אדוק מאוד ברבותיו, אדמו״רי סאדיגורה ובויאן, אך התיחס בכבוד ובהערצה גם לכל נכד משושלת רוז׳ין.

הרב אלתר מאיר (ז״ל)

אברהם דנק

רבי מאיר שפירא זצ״ל

לנשמת אחי היקר, הצנוע ועדין הנפש, מאיר יהודה ז״ל

„בעברי דרך בוקובינה ראיתי בחור נפלא אחד
ושמו ר׳ מאיר שלגדולות נוצר, הוא יושב בבית מדרשו
עוקר הרי הרים וטוחנם זו בזו בסברא, וברכתי עליו:
ברוך יוצר המאורות״.

**(הגאון מהרש״ב מברז׳אן זצ״ל על רבנו
בהיותו בחור־נער בן חמש עשרה)**

רבנו הגדול רבי מאיר שפירא ז״ל, רבה הראשי של עירנו סאנוק, היה ללא ספק האישיות הדגולה ביותר בעולם הרבנות בגלות פולין שבדורו ומנהיג בחסד עליון של היהדות החרדית העולמית בתקופת פעילותו.

רבי מאיר שפירא עלה במשך תקופה קצרה עלייה תלולה בסולם הגדולה. הוא בא

לעירנו מהעיירה גלינה, שלכס־הרבנות שלה נבחר בהיותו בן 22 שנה ובה פעל במשך כעשר שנים גם כרב העיר וגם כמרביץ תורה בישיבה שהקים בה, אשר ממנה יצאו תלמידים גדולי תורה ורבנים מפורסמים. ואחרי שלש שנות כהונתו בעירנו הוא נבחר לרב העיר פיטרקוב. עיר גדולה בפולין הקונגרסאית מלאה תלמידי חכמים וחסידים והתפרסם עד מהרה בכל רחבי פולין ובכל תפוצות ישראל כגאון ומנהיג של היהדות החרדית.

עם פתיחת הישיבה בלובלין שלמענה עמל וטרח במשך שש שנים עד שזכה להקים את הבנין המפואר של „ישיבת חכמי לובלין" — הוא הוכתר בתור רב ור"מ של העיר ההיסטורית לובלין, עירם של המהר"ם והמהרש"ל זצ"ל.

אין ספק שהוא זכה לכתר שם טוב כפי שמעטים מהרבנים בדורו — ולא רק בדורו — זכו לו. הוא היה אהוב מאד על גדולי ישראל ובראשם ה„חפץ חיים" והאדמו"ר מטשורטקוב, שהוא היה מהסידיו הנלהבים וגם היה נערץ על המוני בית ישראל על כל שדרותיו ועל הנוער החרדי בפרט.

את האהבה הגדולה והעמוקה של העם כולו אל גאון הדור ראינו במיוחד בעת פטירתו הפתאומית, כשכל הקיבוץ היהודי בפולין, בן שלשת המיליונים, התעטף באבל ובצער עמוק. העם כולו, אנשים נשים וטף מכל החוגים, דתיים וחפשיים, בכה ברחובות והתכווץ מצער. בהספדים שנערכו בחדש האבל בכל עיר ועיירה בהשתתפות רבבות ומאות אלפים באו לידי ביטוי ההערצה הגדולה לאישיות דגולה זו והכאב הגדול על האבדה הבלתי חוזרת.

גם כיום, שלושים וחמש שנים לאחר הסתלקותו, אנו עדים לעובדה שזכרונו נשאר חי וחקוק בקרב ההמונים שזכו להכיר אותו ולשמוע את נאומיו ובייחוד בקרב תלמידיו, במידה שלא ראינו כמותה ביחס לכל גדולי ישראל בדורות האחרונים. שנה שנה ביום ז' חשון, יום פטירתו, מתאספים המוני תלמידיו ומעריציו לעצרת זכרון בארץ ישראל ובכל קיבוץ יהודי גדול ומתייחדים עם זכרו.

רבים השואלים: מהו הסוד של כתר־השם־טוב שר"מ שפירא זכה לו, שאין לו כמעט תקדים? במה הצליח להתחבב כל כך על המוני העם, על תלמידי החכמים ועל הנוער? במה טמון סוד השפעתו על כל החוגים, כחסידים כמתנגדים, וגם על יהודי מערב אירופה? במה תוסבר העובדה שבתקופת־חיים כל כך קצרה שלו נהיה להמנהיג המוכתר והנערץ ביותר של היהדות החרדית כולה.

וודאי שתרמו לכך כשרונותיו הרבגוניים, שהתעצמו עד לכדי גאוניות, כשאליהם נתלוו וחברו־יחד גם פקחותו וקסמו האישי. ברם מן־הדין להגיד כי הגורם המכריע ביותר היה — רמתו האמנותית בריטוריקה ופיו המפיק מרגליות. זכורני את הרושם העצום שעשה על אנשי עירנו סאנוק נאום הדרשה ב„שבת הגדול" בשנה הראשונה להיבחרו כרב אצלנו. במשך של למעלה מארבע שעות עמד אז בבית הכנסת הגדול, שהיה מלא מפה אל פה, וריתק את כל השומעים בדבריו, בהלכה ובאגדה. בחלק ההלכה ראינו אז את הגאון העוקר־הרים, המבריק בחידושיו בדרך הפלפול המיוחדת שלו, צולל בים התלמוד כאמודאי מנוסה ומוציא משם פנינים, מחבר לבנה ללבנה ב„לשיטתו" ובונה בנין מרהיב המשמח את לבות לומדי התורה ומפתיע בהברקותיו גם את הלמדנים. ובחלק האגדה ראינו בו כבר אז נואם בחסד עליון המקסים את השומעים בעוצם כוח־ביטוייו בהתלהבותו החסידית ובדברי התורה והחכמה שהיו מפכים ושופעים כמו מעין חי וזורם.

שילוב כזה של גאון אדיר בתורה ונואם בחסד, מלהיב המונים ומצית בהם אש קודש — היה בו משום חידוש ברחוב היהודי, שלא חסרו בו גם אז נואמים ודרשנים מכל הסוגים. ואין זה פלא שכבר עם הופעותיו הראשונות על הבמה הציבורית הוא נתגלה ככוכב מזהיר בשמי היהדות והרבנות.

אולם ברור, כי מעל לזכות כשרונותיו הגדולים, שעשו אותו למנהיג הדור עמדה לו זכות מעשיו ופעליו המרובים.

מסתבר, כי ההערכה הנכונה ביותר לאישיותו והתשובה הקולעת ביותר לשאלת סוד הצלחתו כמנהיג ניתן לנו ללמוד מדברי הרב עצמו, שהיה משמיע אותם בהזדמנויות שונות ובצורות־ביטוי שונות. נביא כאן את תוכנם הרעיוני, בתימצותם האפשרית ביותר, כפי שהושמעו על־ידיו בנאומו הראשון בלובלין, בבית הכנסת של המהרש״ל, בטקס הכתרתו לרב העיר. בדברו על התפקידים העומדים בפני רב העיר ומנהיג העדה הזכיר כי בתורה (שמות לג, כא־כב) נאמר: „ויאמר ד׳ הנה מקום אתי ונצבת על הצור. והיה בעבר כבודי ושמתיך בנקרת הצור״. וכך פירש את הפסוקים: ד׳ התווה למשה רבנו את הדרך של מנהיג בישראל ואת האופן בו הוא צריך להנהיג את העם ומה הן התכונות שעליו לסגל לעצמו כדי להיות מחונן לדרגת מנהיג הדור. ושתיים הן התכונות העיקריות האלה, שלכאורה הן נוגדות זו את זו אבל למען הכשרתו והשתלמותו עליו להשתמש בשתיהן ולהביאן אצלו לידי שלמות רוחנית נעלה. הוא חייב להיות חזק ותקיף כמו צור חלמיש, לא להכנע ללחצים מצד המיני העם ולא להיסחף בזרם של צד מסוים אחד אלא לעמוד איתן נגד הזרם. אולם הוא צריך גם לרדת אל העם, לראותו בסבלותיו, לחוש את בעיותיו, בעיות הכלל והפרט, ולהגיש את עזרתו. וזה שאמר ד׳ למשה והורה לו מתי להשתמש בכל אחת משתי התכונות הנפשיות האלה: „הנה מקום אתי ונצבת על הצור״, בזמן שהענין נוגע אלי לקיום התורה והמצוות, אז „ונצבת על הצור״, עליך להיות חזק, איתן, תקיף, כמו צור. לא ללכת לקראת פשרות וויתורים. ברם „והיה בעבור כבודי — ושמתיך בנקרת הצור״. בזמן שהענין אינו נוגע לעניני שמים אז אתה חייב לרדת מן הצור ולשים עצמך בנקרת הצור. לרדת ממרומי הגדולה אל העם, להיות סובלני ועניו, להאזין למשאלותיו כדי להושיע לו. שתי התכונות האלו הנוגדות, כאמור, אחת את השניה, מקורה של הראשונה בשכל, במוח, ושל השניה ברגש ובלב. לעתים קרובות מאד באות הן לידי התנגשות בנפש האדם ובייחוד בנפש המנהיג. אכן, יחידי הסגולה הממזגים בקרבם את שתי התכונות יחד ויודעים ומרגישים מתי בדיוק להשתמש בכל אחת מהן ולא לעבור את הגבול הדק המפריד בין שתיהן — הם ורק הם ראויים להיות מנהיגי העדה.

אלה שהכירו את רבנו ז״ל מקרוב יודעים שהוא איחד בנפשו את שני קוי האופי הנדרשים וגילם באישיותו את הדמות הנכספת של רועה נאמן כפי שהוא ראה אותו והסבירו לנו. כאן המקום לציין כי עם היותו בעל מוח גאוני שכנה בקרבו גם נפש פיוטית מלאת רגש ושירה. אך שני אלה התמזגו אצלו להרמוניה נפלאה ויצרו את האישיות הסגולית.

הוא אהב אהבה עזה את התורה, את לימוד התורה ואת לומדי התורה. אהבה זו היתה ניכרת בפניו הקורנים משמחה ומאושר כשעמד על גזוזטרת האולם הגדול ב„ישיבת חכמי לובלין״ והסתכל למטה על 200 התלמידים השוקדים על התורה. כל מי שראה אותו במעמד רגיל זה, או, למשל, במעמד לא כל כך רגיל ושיגרתי, כשחזר לישיבה ממסע מפרך למטרת איסוף כספים לטובת הישיבה, כשהוא אכול מרירות ואכזבה — ובהתקרבו לבנין המפואר ושמע את ה„סימפוניה״ הנהדרת — כפי שהיה רגיל להתבטא — של קול התורה, ופניו קרנו מיד משמחה שפיזרה את כל העננים שעל פניו — רק זה יכול היה לראות את אהבת התורה הלוהטת בנשמתו.

אולם, הוא אהב אהבה עזה גם את כל איש מישראל. דלתותיו היו פתוחות תמיד לכל הבא לבקש ממנו עצה ועזרה. הוא השתדל בכל לבו לעזור לכל אחד בכספו ובעצתו. שתי האהבות האלו, אהבת התורה ואהבת ישראל, מילאו את נפשו שמחה וחדוה רוחנית עילאית והוא העניק משמחתו זו לכל מי שנמצא בקרבתו.

הוא היה המנהיג „הנצב על הצור". במלחמתו להרמת קרן התורה והדת לא נשא פני איש כשהענין היה נוגע במשהו לעקרונות התורה ויהדות. כבר בצעידתו הראשונה על במתי הרבנות והמנהיגות בגלינה, בהיותו עלם רך בשנים וצעיר בנסיון מלחמת החיים „העיז" לפסול כהנים מחללי שבת, מהנכבדים בעיר, לעלות על הדוכן בבית־הכנסת לברך ברכת כהנים. וכך במשך כל תקופת כהונתו בקהלות סאנוק — פיטרקוב — לובלין קיים את הפסוק „לא תגורו מפני איש" והצטיין באומץ לב במלחמתו נגד כל מיני „תקיפים" ו„נכבדים" שניסו להפריע לו בפעולותיו לחיזוק חומת הדת והרבצת לימוד התורה.

לשיא התגלותו כמנהיג ורועה־רוחני הוא הגיע עם החלו לרקום את חזונו על הקמת „ישיבת חכמי לובלין". הוא התבונן במצב העלוב והמעליב של הישיבות ובני התורה שבאותה התקופה בפולין, כשלומדי הישיבות היו נאלצים לאכול „ימים". ז. א. להיות כל יום סמוך על שולחנו של בעל־בית אחר ולאכול לחם חסד, כשאכילה זו מלווה לעתים קרובות מבטי בוז מצד בני הבית, ונוהג זה היה רווח כדבר המובן מאליו גם בקרב החרדים והחסידים שלומי אמוני ישראל — ולבו התקומם נגד העלבון הגס הזה שמעליבים בו גם את התורה וגם את לומדיה. הוא החליט לעשות את כל שביכולתו כדי לשנות את המצב המחפיר הזה ולהקדיש את כל כוחותיו למען הקמת היכל מפואר לתורה שבו יוכלו ללמוד מתוך הרחבת הדעת אלו שצריכים לשמש בעתיד מנהיגי עדות ומורי הוראה בישראל.

אז הוא פתח במלחמה עקשנית ומתמדת בכל רחבי העולם היהודי כדי לחולל את ה„מהפכה" בלבות המוני בית ישראל ולשנות את היחס לבני התורה מן הקצה אל הקצה. ואכן היתה זאת מלחמה קשה מאד שנחל בה הרבה אכזבות — גם מ„ידידים" ששמו לו אבני נגף ומכשולים לרוב, והוא היה נאלץ לצערנו הגדול להשקיע את כל כחותיו ומרצו הכביר למען הגיע אל המטרה הנכספת.

במשך שש שנים הוא נדד מעיר לעיר בכל רחבי פולין ובכל תפוצות ישראל שבחוץ־לארץ במטרה לאסוף את הכסף הדרוש להקמת בנין הישיבה.

אולם נדודיו אלה, והנאומים המרובים חוצבי־להבות־אש שנשא בכל מקום, — לעתים אף שתיים־שלוש פעמים ביממה אחת — נהפכו, כשלעצמם, למסע חינוכי אדיר. הוא עורר את הלבבות למען התורה והכניס בכל מקום בואו התעוררות והתלהבות־דקדושה בקרב הנוער ובקרב המבוגרים בין תלמידי חכמים ובין המוני העם. המאור הגדול נתגלה אז בכל זהרו. כמו סבו הגדול רבי פנחס מקוריץ, מאבותיה הראשונים של החסידות, חימם גם היא את הלבבות הקפואים. בואו לעיר נהפך לחג לבני העיר שוחרי דברו.

הוא נישא על כנפי ההערצה הגדולה של המוני בית ישראל. העם הכיר אז את מנהיגו והוא נקשר אליו בעבותות אהבה חזקים.

לצערנו הוא לא הצליח באותה המדה לפתוח את ה„כיסים" של העשירים הגדולים שיכלו בקלות לחסוך לו את העבודה השחורה של עריכת מגביות ולאפשר לו להתמסר כולו לעבודה החינוכית. הכסף שאסף, בעיקר מדלת העם ומבני המעמד הבינוני, לא הספיק בשביל

לגמור את המשימה שקבל על עצמו. יותר ויותר הוא הרגיש את המשא הכבד הרובץ ומעיק על שכמו. בשיחות אינטימיות עם אנשים ותלמידים קרובים ללבו הוא השיח מעל לבו ותינה לפניהם את גודל הטרגדיה האישית שלו. אמנם, הגיעה השעה, ביום כ"ח בסיון שנת תר"צ, ושערי הישיבה נפתחו לרווחה במעמד מפואר של גדולי ישראל ורבבות יהודים. אולם רק מעטים ידעו שזה היה רק בעזרת הלוואות על סכומים גדולים מאד. הישיבה נפתחה ומאתיים התלמידים מבחירי לומדי התורה שמכל קצוי פולין ומחוצה לה ישבו בה ולמדו תורה בשקידה עצומה מתוך התרוממות הנפש ושמחה שהקרין עליה המורה הגדול. הישיבה שמשה תל־תלפיות לכל צעיר בעל כשרון שהשתוקק להיכנס להיכל התורה.

אפשר להגיד שעם פתיחת הישיבה השיג ר"מ שפירא חלק גדול מהמטרה שהציב לעצמו. כבוד התורה עלה לאין שיעור, היחס ללומדי התורה נשתנה תכלית שינוי. אלפי המבקרים שבקרו בישיבה ושהו בה שעה קלה חזרו מלאי התפעלות ממה שראו עיניהם והעבירו את הרשמים שלהם לרבבות אנשים. את השמחה הגדולה של רבני, את העונג והנחת שהוא רווה משקידת התלמידים ומהתקדמותם בידיעות התורה, אי אפשר לתאר במלים. הוא מצא בזה סיפוק נפשי וגמול לסבלו הרב מהעבודה המפרכת שהוא עמל בה במשך שש שנים רצופות והוא הביע את השמחה העצומה בכל הזדמנות בריקודיו הנלהבים בשבתות וגם בימות החול.

אך, כאמור, גם עם פתיחת הישיבה הוא עדיין לא בא אל המנוחה. החובות שהעיקו על הישיבה אילצו אותו להיפרד לעתים מ„הישיבה" ומהתלמידים שאהב אותם אהבת נפש, לקחת שוב את מקל הנדודים בידו ולהסתובב על פתחי נדיבים. רק למתי מספר מן התלמידים גילה שמץ מן הצער הגדול על הפרידה מבניו־תלמידיו למספר שבועות בשל הדאגה לחובות המעיקים, אך היו אלה רק רגעים מועטים. חיש מהר התאושש ונכנס שוב למצב־רוח של שמחה עצומה בהודיה להשם על שנפל בחלקו לסבול יסורים למען התורה...

רק שנים מועטות זכה רבנו לחיות עם הישיבה, בס"ה רק למעלה משלוש שנים מאותו היום הגדול, יום כ"ח בסיון שנת תר"צ עד יום ז' חשון שנת תרצ"ד שבו כבה המאור הגדול והוסרה העטרה. אולם במשך תקופה קצרה זו הוא הצליח לעצב דמות מיוחדת לישיבה.

תלמידי „ישיבת חכמי לובלין" היו קצת שונים מבני ישיבות אחרות והם היוו טיפוס מיוחד שכל מי שראה אותם בהתנהגותם, בנימוסיהם ובמידותיהם הכיר וידע איפה הם לומדים ומי הוא הר"מ *) שלהם.

יחד עם הידיעות בתורה והמדות הטובות הם קבלו מרבם גם את השמחה הפנימית זאת הכרת הערך העצמי על שהם בני־תורה. המלים „אשרנו מה טוב חלקנו ומה נעים גורלנו ומה יפה ירושתנו", שהיו מהדהדות בין כתלי הישיבה בריקודים הנלהבים של הרב עם התלמידים — נכנסו אל תוך איבריהם ונספגו לתוך כל ישותם. זה בא לידי ביטוי בכל אורח־חייהם.

את גודל אהבת הרב לתלמידיו חוששני שלא אצליח להעלות על הכתב. אסתפק הפעם בהעלאת מקרה אחד מתקופת לימודי בישיבה שנחקק בזכרוני ושעשה עלי רושם שבשום אופן אין ביכלתי להשתחרר ממנו.

*) ר"מ = ריש מתיבתא, ראש־ישיבה.

היה זה באחד מלילות חורף בשעה שתים בלילה, אני כבר ישנתי שנה עמוקה כמו רוב התלמידים, חוץ כמובן ממספר ניכר של „מתמידים" שעשו לילות כימים. התעוררתי פתאום לקול רעש שהגיע מבית הכנסת של הישיבה. התלבשתי מהר וירדתי לבית הכנסת ומצאתי את הרב ז"ל עובר לפני התיבה ואומר פרקי תהלים, תוך בכי כבכיו של ילד קטן עד שבקושי אפשר היה להבין את המלים. נאמר לי כי הוא מתפלל לשלומו של תלמיד אחד שחלה במחלה רצינית לפני כמה ימים. הרופא שהוזעק בשעה מאוחרת באותו לילה אמר שאין תקוה להציל אותו. הזדעזעתי לשמע הדברים והתרגשתי בכל רמ"ח איברי לשמע הבכיות של רבנו. כמובן שגם אני וגם יתר התלמידים שהיו באותו מעמד בכינו כולנו כילדים. למותר יהיה לתאר את רגשי השמחה של כולנו, ובייחוד של הרב, כעבור יומיים, משנהבשרנו שהחולה יצא מכלל סכנה והרופא המטפל בו — איש חילוני וחפשי־בדעות — אמר שהוא רוצה לחזור בתשובה מפני שהוא רואה בחוש שרק התפילות של רבנו הצילו את החולה הזה. אולם מה שראו אז עינינו ראייה ודאית וממשית הרי הם רגשות האהבה העמוקים של רבנו ז"ל לתלמידיו ומידת המסירות והנאמנות האבהית להם.

„ישיבת חכמי לובלין" איננה קיימת יותר בלובלין. באו בה פריצים וחללוה. אולם העמל הרב ומסירות הנפש שהושקעו בבנין הזה לא ירדו לטמיון.

אם רואים אנחנו כיום בנינים מפוארים לישיבות בארץ ישראל, ואם חדרה כבר כיום ההכרה בלב רבים שיש צורך לאפשר לתלמידי חכמים צעירים ללמוד תורה מתוך הרחבת הדעת ואין זו מצוה־מן־התורה שהם מוכרחים דוקא לחיות חיי דחק — הרי זה במדה גדולה מאד הודות לחריש העמוק שנעשה בלבבות המוני בית ישראל תוך מסירות נפש של אותו גאון וצדיק במשך כל שנות חייו.

עוד יצירה אחת יצר רבנו אשר קנה בה את עולמו, וזו היא תקנת לימוד הדף היומי בתלמוד אשר נתקבלה ונתפשטה בכל תפוצות ישראל וגרמה להפצת לימוד התורה בממדים גדולים.

המצוה הגדולה הזאת להיות ממזכי הרבים יום יום במצות תלמוד תורה שזכה בה רבנו, היתה, לפי ביטוי ה„חפץ־חיים" ז"ל, שכר מן השמים על אהבת התורה שלו ועל מסירות הנפש שלו למען התורה. ראינו כי הוא הרגיש את עצמו מאושר מאד ונתן תמיד שבח והודיה לד׳ על הזכות הגדולה שנפלה בחלקו, שנצנץ במוחו הרעיון הגדול והעצום הזה.

הוא הצטער צער רב על זה שלא התחיל לבנות את הישיבה בארץ ישראל. בפני כותב הטורים האלו הוא הזר כמה פעמים בהזדמנויות שונות על המלים האלו: „על שגיאה אחת אינני יכול לסלוח לעצמי, על זה שלא בניתי את הישיבה בארץ ישראל".

בתקופה האחרונה לחייו השתוקק מאד לבקר בארץ. הוא הרבה לדבר על ארץ ישראל ובשיחותיו בנושא זה גילה רגש רב וגעגועים גדולים; הוא התחיל ללמוד עם כמה מתלמידיו סוגיות רלבנטיות ומצוות התלויות בארץ ובתכניתו היה לבקר בחג הפסח שנת תרצ"ד בארץ. הוא ציפה ליום זה שיבוא, אך לצערנו הגדול לא זכה הוא ולא זכינו אנחנו. — הוא נתבקש לישיבה של מעלה ביום ז׳ בחשון שנת תרצ"ד בהיותו רק בן ארבעים ושש שנה.

על השעות האחרונות שלפני פטירתו מוסרים אנשים שעמדו ליד מיטת־חליו דברים שיש בהם משום גילויי התעלות והתנהגות של איש צדיק וקדוש כאחד מהצדיקים הקדמונים.

כידוע הוא שכב חולה רק כמה ימים. המחלה וחומרתה לא היו ידועות לרופאים. הם חשבו שזוהי „אנגינה" רגילה ולא התייחסו אליה ברצינות. ואכן, ביום האחרון כשראו את המצב הולך ומחמיר כבר היה מאוחר מדי כדי לעזור. כשעתיים לפני הפטירה הוא בקש מהתלמידים לשתות „לחיים" ואחרי זה הוא כתב (לא יכול היה כבר לדבר) את שתי המלים „רק בשמחה", ובתנועת ידים פקד על התלמידים לרקוד. התלמידים, שכבר ראו וידעו את העומד להתרחש, מלאו בחרדה את מצוות רבם האהוב לעיני רבם ובאמצע הריקוד הוא הוציא את נשמתו בטהרה.

האיש, שגופו ונפשו היו תמיד ככינור חי מתנגנן ומזדמר, שכל חייו היו פרק גדול אחד של שירה ושמחה לד' ולתורת ד' — הוא אמר שירה ודרש להיות בשמחה גם ברגע בו החזיר את נשמתו לבוראו.

רבנו הגדול, שראה את תפקידו בחייו ועבודת חייו להורות לתלמידיו בטחון בד', שמחה ולימוד תורה מתוך התרוממות הנפש — נתן ברגעי חייו האחרונים, הרגעים הנוראים, שיעור אחרון ששימש גם כצוואה אחרונה בהלכות שמחה ובטחון בד'.

תלמידיו הרבים שזכו להסתופף בצל האילן הגדול, שהיתה להם הזכות הגדולה לספוג ולקלוט את קרני האור הגדול הזה אינם שוכחים ולא ישכחו את כל שראו ושמעו והרגישו במחיצתו.

לנגד עיניהם ניצבת תמיד דמותו המרנינה־המקסימה, המחממת־האבהית של רבם הגדול ה„אור המאיר".

א. שרביט

תקופת הרבנות של ר' מאיר שפירא בסאנוק — עריסתם של הדף היומי וישיבת חכמי לובלין

(קווים לדמותו ולפעלו של רבנו הגאון ז"ל בתקופת רבנותו בסאנוק)

א. מהשתרעות — להסתערות

הרב ז"ל התגלה תוך תקופת־זמן קצרה לשבתו על כס הרבנות בעירנו סאנוק כאישיות מקסימה רבת יופי וזוהר ומלאה תכונות־נפש נעלות שלכאורה שונות אחת מרעותה אך למעשה משלימות זו את זו.

ידענו עליו לפנים, בצעדו את צעדיו הראשונים בתחומי הלמדנות הבית־מדרשית האוטודידקטית והלינה־באהלה־של־תורה במובן של הצטמצמות והסתגרות בד' אמות של הלכה. והנה המשך התפתחותו — גאונות מפליאה ושחייה עמוקה־רחבה בים התלמוד ובכל ענפי התורה והחכמה אף בממדים של „לומדות" רפרזנטטיבית וגדלות יהדותית רבת־אנפין.

שמענו עליו כצעיר חסידי בעל נפש חסידית, אדוקה בתורה החסידית, הדוקה באמונה החסידית, ודבוקה בהתנהגות חסידית למודת כניעה־שמיעה למוצא־פיו של אדמו"ר חסידי,

אמונה עלי מידת בטחון חסידית ונתונה להווי חסידי של שמחה וחדוות חיים ושביעת רצון מעצמו בהתנהגותו־שלו ומאחרים במעשיהם־שלהם. והנה כעת, בפרק זמן קצר לאחר מכן — מחשבות ותהייה ודאגה לגורל האומה ולתורתה, הרהורים והתלבטות בבעית „דרכה־של־תורה" בסבלם של לומדי־תורה, ובמצב לימוד־התורה, אי־השלמה עם חסידי ההמשכיות הקונפורמיסטית בשטח זה, ויזמה ופעילות כמעט מהפכנית בכל השטח.

שמענו עליו כאישיות גדולה שבחרה במנהיגות־רבנות קטנה, שהעדיפה את ההליכה בדרכי צנע והצטנעות ונחבאות־אל־הכלים, שהפגינה את מימוש ההנהגותם של גאונים־צדיקים, אלה שבדורו ואלה שבדורות שקדמו, בהעדפת שבתם בעיירה הקטנה, „הלא מצער היא"; והנה — יציאת־פומבי פתאומית ברוב הדר ובכל גילוי ה„תפארת־שבגבורה", צעידת קוממיות בעולם היהודי הגדול והרחב, מעוררת רגשי כבוד ויוקרה ומפעימה לבבות של היהודי התורתי ומעודדת תקוה ואמון ביהדות התורה ובתורת היהדות.

מה היו גורמי התזוזה וההתעוררות האלה בנפש הגדולה, הבריאה־היציבה הזאת? מה היו הסיבות למיפנים החדים האלה בחייו ובהתנהגותו, ומה היו המניעים לתפיסות־עמדה פתאומיות־קיצוניות ובלתי צפויות אלה?

בדברים שנאמרו ושנכתבו עליו הודגשה שימת־לב ראויה לכל נקודות אלה, והם גם מלווים רגשי התפעלות וסימני התפלאות לכל תופעות־הלווי מסביב לגדולת אישיות זו. אך הסיבות והגורמים לכל זה אינם מוסברים ואינם מוזכרים.

לאלה שזכו להכיר את רבנו ז"ל היכרות־מקרוב, תוך עמידה במחיצתו והסתופפות בצלו, נראים הדברים באורם הבהיר ביותר: לא תוך חישוב מראש ולא מתוך תכנית מיוזמת התרחש מה שהתרחש בנפשו פנימה ובתופעותיו כלפי חוץ. היה כאן איזה דחף, איזה לחץ פנימי, הכרח אשר לא רק שלא יגינה אלא אף ישובח ויפואר. כלי־המחשבה והלכי־הרוח שלו רחבי־היקף היו מכדי צמצום פעילותם בתחום מוגדר אחד בלבד. אמצעי החשיבה שלו מעמיקי־תפיסה ורבי־יכולת היו מכדי להישאר מעוגן ומרוכז במוקד־פעולה אחד בלבד. הם השתרעו על כמה וכמה ענינים בבת־אחת, ובכל ענין על כמה וכמה טווחי־מקום וטווחי־זמן. השתרעות זו ערערה את שלות הנפש ואת שלמות המצפון. היא תבעה לעירנות, היא הביאה לאי מרגוע. ברור איפוא כי ה ש ת ר ע ו ת זו לא יכלה שלא להביא לידי ה ס ת ע ר ו ת במובן של הינף והיקף. אכן, הסתערות זו קבלה אצלו ברבות הימים אופי ומהות של קיום תעודה, של מילוי חובת לבבות, שדרך ביצועה היא התלהבות דקדושא עד למסירות־נפש ועד בכלל.

ב. סאנוק העיר ורבנותו בה

הסתערותו זו של הרב ז"ל, ראשית־עריסתה בסאנוק. אמנם, התנצנצותה הראשונה היתה עוד בגלינה, עיר־רבנותו הראשונה. אולם צמצום־מקום וצרות־היקף של עיירה זו לא זימנו כל צורך ואפשרות להתמודדות עם גדלות־דמוחין ורוחב־לב. שכן בגלל מיעוט היקפם של החיים היהודיים בעיירה זו לא נדרשה שם היערכות מיוחדת לפעילות בממדים גדולים. עם זאת נעשו גם שם כמה פעולות מוצלחות מצד רבנו ז"ל, שהתברכה בהם העיירה ונברכו בה כל עיירות גליציה. פעולות אלה נשארו חרותות בלבותיהם ובזכרונם של תושבי גלינה והן תוארו במפורט בידי ר' אשר כורך, עסקן ירושלמי מיוצאי גלינה ועסקניה, שאסף בערוב ימיו את זכרונותיו על חיי העיירה בספר, ובו פרק נכבד על פעילות רבנו ז"ל שם.

בסאנוק מתגלית ראשית הסתערותו של הרב בעצמתה ובהיקפה. עצם התמנותו לכס הרבנות בעיר זו נראתה לו כמותנית מראש בתנאי־שיש־עמו־מעשה, כמלווה צו־של־עשייה.

סאנוק אינה כרך גדול. אבל היא עיר תוססת שוקקת חיים יהודיים עסיסיים, בעלי גוונים שונים של דיאלקטים שונים, של מפלגות, של „חצרות" אדמו"רים, של פלגות־חסידות שונות, — החל מחסידי השושלתות ה„רגיונליות" ברחבי האזור הזה שכמעט כולן ממנה־ובה נולדו־נוסדו והתבצרו, היינו: חסידות דינוב־בוקובסק־בלאז'וב שבסביבות העיר סאנוק, המהווה רוב ועיקר בחיי החסידות האינטנסיביים של העיר, ועד לחסידי צאנז ובלז, ועד לחסידי טשורטקוב־סאדיגורה־בויאן, ואף גם עד לקומץ אמנם לא גדול של חסידי גור, שהתרבו והלכו במשך הזמן מאז גמר מלחמת העולם הראשונה והקמת פולין הגדולה.

ברור כי האוכלוסיה היהודית בסאנוק לא ניפלתה מזו של ערים אחרות גם בריבוי מפלגותיה החילוניות, לאומיות־ציוניות ימניות וסוציאליסטיות־שמאליות קיצוניות, אשר אי־אלה מהן אף היו מתנגדות התנגדות אישית לרב ז"ל, כשם שפניהן צהובות היו כלפי עצם קיומה של הרבנות בכלל.

עם ראשית כניסתו של רבנו ז"ל לתפקידיו ולעניני העיר ראה לפניו מיד כר נרחב מאד לפעולה מעשית. התגלו והועמדו לפניו בעיות ראשוניות־במעלה, אשר הצורך בפתרונן דחוף, באשר מהן יסוד והמשך לבעיות־דת חשובות ועיקריות של העיר. בראש ובראשונה בעיית הכשרות, כלומר: שמירה על כשרות הבשר, המשמש הלק עיקרי בתפריט המזון היומיומי של האוכלוסיה היהודית בעיר והסביבה. חומרת האיסור וסכנת הכשלון המרחפות ומאיימות על כל יהודי שומר־מצווה בשטח זה ידועות למדי והן כשלעצמן מדאיגות את הרב בעת ובעונה אחת מעיקה עליו בעית שמירת השבת, בעיקר בשטח הטלטול ובנשיאת משא בחוצות העיר וברחובותיה מפאת אי־הבטחת היקפה ושלימותה של מערכת העירובין מסביב לעיר כולה. ברם לא פחות משתי אלה הדאגות מעיקה עליו מאד דאגת טהרת המשפחה בבת־ישראל בעיר ובסביבה. ברור שאחד המפתחות העיקריים לפתרון בעיה זו הוא מערכת המקוואות והשקידה על שיפור רמתם הפנימית־הסאניטארית והחיצונית האסטטית.

ג. בעיות של ציבור יהודי ודאגה לכלל היהדות

אכן, בשלוש הבעיות האלה לא היה רבנו ז"ל יחיד וראשון לדאגה להן ולשקידה על מציאת פתרון להן. אצל רבים מרבני ערים־ואמהות־בישראל, מורי־דור ומאורי דורות, מצאנו־ראינו את אותן הדאגות ואותם המאבקים ואף את שימושם באותם הנוטריקין בהגדרת נושאי הבעיות־הדאגות („עד יעבור זע"ם = זביחה־שחיטה, עירוב, מקוה"). אולם מסתבר כי רבנו ראשון ויחיד היה בגישה, ביחס, בדרך ובאמצעים לפתרון הבעיות. הוא נתקל בסאנוק בקשיים, קשיי תפיסה והשתכנעות, והשתדל להתגבר עליהם. הוא נתקל בהתנגדות ובמתנגדים. התנגדות לביצוע ומתנגדים לעצם הרעיון, להשקפה ולרצון טוב — והתאמץ להכניעם. מובן מעצמו כי כמידת גודל הקשיים כן שיעור הסבלנות שהיתה דרושה לו עד להתגברות עליהם. כגודל שיעור ההתנגדות ומספר המתנגדים — כן גודל שיעור ההשקעה במאמצים שהיה עליו להשקיע כדי להתגבר, להשפיע ולהכניע. אנו רואים את הרב ז"ל אז בנקידת־ההכרע שהיתה נעלמה מרבים אבל ידועה למעטים, למקורבים לו ולנמצאים במחיצתו. הבעיות ההלכתיות האלה של איסור־והיתר, של כשר־וטריפה, של טהרת משפחה ונקיון רוח ונפש, חמורות אמנם מאד, אך עצם קיומן כבעיה מתייחסת רק ליחיד, ליהודי באשר יהודי הוא. ואפילו אתה בא ומאחד יחידים אלה הרי הם מתלכדים בסופו של דבר רק לציבור יהודי אחד, לאוכלוסיה יהודית אחת בעיר אחת. והנה עליו, על רבנו ז"ל, התחילו מעיקות בבת־אחת דאגות הנוגעות לכלל ישראל, המתייחסות לעם ישראל כולו, לקיומו כעם ד', כעם התורה. מה עדיף ממה? במה לבחור לטיפול ראשוני ומה לדחות ולוא אף דחייה־בזמן?!

הנה הוא עודנו מלא רשמים ורגשות ממעמד אחד גדול, „הכנסיה הגדולה", שהתקיימה בפרק־זמן זה, שממנה יתד ופינה לכל המשך חייו הפעלתניים. דמותו של האיש המורם־מעם, ה„חפץ־חיים", שהופעתו בכנסיה זאת הפכה לנקודת־אור ולמוקד־משיכה, משפיעה וקורנת, עודה מרחפת לנגד עיניו. הוא אינו פוסק לספר עליה לאחר שובו משם בפני אנשי שיחו, תלמידיו ומקורביו. נכון, דבריו של ה„חפץ־חיים" בכנסיה הגדולה היכו גלים. הם הדהדו והגיעו לאזני כל יהודי העולם ולפינות כל העולם היהודי. אולם לו, לרבנו, היו דבריו כגילוי, כבשורה, כמכוונים ישיר אליו וכנאמרים במיוחד לו. הם מכוונים אליו לא רק כהבעת הסכמה לרעיונותיו־שלו, כהשלמה עם הצעותיו־שלו, אלא כפנייה ישירה אליו, בחינת „קריינא דאגרתא איהו להוי פרוונקא". הרי כאן בהחלט הטלת שליחות של ביצוע יוזמה — על היוזם עצמו. הוא ראה עצמו מצווה ועומד מפי אותם צדיקים וגאונים, ראשי־המדברים באותה הכנסיה הגדולה, על המשך נשיאה־באחריות מצדו, המשך הטיפול והדאגה להרמת קרן התורה ולהרבצת לימוד התורה לפי אותם הממדים שהוא, הרב דסאנוק, הציעם, ואשר גיבושם הנעלה הוא ייסוד „ישיבת חכמי לובלין", ולפי אותו ההיקף שהוא הגה וחזה ואשר גיבושו הסופי המוצלח הוא „הדף היומי".

כאן יודגש, כי מושג ה„היקף" אינו סתם ביטוי־של־הפלגה בעלמא, מושג מופשט שיגרתי. כאן משמעו של היקף הוא היקף עולמי ממש, כלומר: היקף יהודי העולם כולו. שכן רעיון הדף היומי חופף את לימוד התלמוד, מסכתות הגמרא, ע"י כל היהודים שבכל העולם. ובהמשך התכנית ובמסקנותיה־תוצאותיה — כל אותן תופעות־הלוואי המפליאות־המבריקות שבהן, בדבר לימוד סימולטני של אותו ה„דף", אותה הסוגיה, אותו הענין ואותו הנושא על־ידי יהודים־לומדים בכל רחבי תבל בבת־אחת, ביום אחד ואולי אף בשעה אחת.

וכאן גם יודגש כי מושג ה„ממדים" להרבצת התורה גם הוא אינו כבר כיום, כלומר: אז, מושג מופשט, תלוש ודמיוני. שכן הכוונה היא להמחשה פשוטה, פיזית, מגשימה־מבצעת, של יצירת־אפשרויות מכסימליות ללימוד התורה ע"י הקמת מרכזי תורה תוך הפעלת ריכוזי לומדי־תורה. ובכן: הגשמת חלומו הגדול על הקמת „ישיבת חכמי לובלין", שגם עליה הרצה בפני הכנסיה הגדולה וגם עליה נתקבלה החלטה חיובית. ההתלהבות הגדולה והמתיחות העצומה שבהן היו אפופות שתי ההחלטות האלה ברגעי ההכרזה על התקבלותן מספיקות היו כשלעצמן לשמש לרבנו עידוד רב לפעולתו בגישומן ותקוה טובה להצלחת פעולתו זו. נוספו עליהן הברכות והאיחולים להצלחתו שיצאו מפיות האדמו"רים־הצדיקים משתתפי הכנסיה שנתלוו להחלטות, אשר ודאי הוסיפו חיזוק וחישול לרוחו של רבנו ואמונה עמוקה בהצלחת פעולותיו בשתי המשימות הגדולות.

ד. במזל ההתגשמות

קליטתו של רעיון הדף היומי עלתה יפה והגיעה לשיא ההצלחה בכל העולם היהודי הרחב. לימוד דף גמרא מדי יום ביומו — ודוקא אותו הדף — הפך נחלת הכלל, לימוד קבוע לכלל ודף קבוע ליום. ה„דף" וה„יום" מוזגו זה בזה עד לכדי טשטוש גבולות המובן וההגוי וגדרי הדקדוק הלשוני. כמעט שנעלמה מאתנו ההבחנה איזו משתי המלים האלה היא שם העצם ואיזו שם התואר. אם הדף הוא של היום או היום הוא של הדף. הדבר חדר לתוכנו ונעשה חלק מחיינו ומהווייתנו. הדף נכנס לשימוש בתאריך קאלנדארי. בראש מכתב בא: „ב"ה יום... ברכות דף...".

קרוב לודאי כי כמה סיבות להצלחה מהירה זו. הרבה עצם מקוריות הרעיון עשתה. הרבה — הסמכות והגושפנקא עשו. יותר נכון: הגושפנקא שניתנה לכך, כאמור, מצד אותה

הסמכות התורנית העליונה בכנסיה הגדולה. ברם אין להתעלם מהסיבה הפשוטה והעיקרית, שכאן פעלה „מציאות" מסוימת, והיא שעמדה להכרעה לטובת הענין כ„מטבע הדברים", כלומר: ההצלחה צריכה היתה לבוא, והיא באה, מסיבת עצם היעדרות של סיבה נוגדת, של גורם מפריע. היהדות העולמית היתה ברוכה אז בהמונים גדולים של לומדי תורה וצמאים לדבר ד'. הבשורה־ההכרעה בדבר לימוד הדף היומי נתקבלה כהודעה שחיכו לה, כצו לבצע את המתוכנן, להגשים את המיוחל והמקווה. ולאמיתו של דבר: ביצוע והגשמה שאינם תלויים ומותנים בשום גורם־עזר אחר, לא גורם של כסף, לא של זמן ומקום, אלא של רצון טוב. כלומר: בעצם גם רצון היה וחיכו לדעת במה לבצעו ולמה לצרפו. ומעניין שאין אתה מוצא כמעט שום חומר תעמולה, שום דברי הסבר, שום „קול־קורא" או כרוז אף פנייה למען הפצת הרעיון ולשם עידוד הביצוע או לשם הסברת ערך הענין, ייחודו וכדומה.

מכאן הקביעה שתקופת סאנוק בתולדות כהונתו הרבנית של רבנו ז"ל, שאינה משתרעת על מעבר לשלוש שנים, היא גם תקופת הורתו־לידתו של הדף היומי וגם תקופת פיתוחו ושגשוגו והתקבלותו בכל רחבי העולם היהודי. גם הבטאון של הדף היומי („האשכול", יכיל חי"ת של לומדי דף היומי...»), הוצאתו־הופעתו תוכננו עוד בסאנוק, ושינוי מקום הופעתו נגרם בשל שינוי מקום מגוריו של עורכו, הרב שמשון פוגלמן ז"ל. יצוין כי את החוזר הראשון בענין זה ניסח רבנו ז"ל בסאנוק, כפי שרשום בשולי אותו החוזר. אכן, היתה זאת הפעולה היחידה של פרסום והסברה בשטח זה שניכר בו, אגב, צד פורמאלי, וגם זאת בחינת „לא סגי בלאו־הכי" יותר מאשר בגלל צורך ענייני.

אולם מצב אחר ומציאות אחרת הסתמנו ביחס להחלטה בדבר הרבצת לימוד התורה: את ביצוע ההחלטה ותירגומה לשפת מעשה ראה רבנו בייסוד ישיבה בעלת תוכן וצורה לא־שיגרתיים, לא־מקובלים. כלומר: לא נ־חים להתקבל על דעת כל אלה שאצלם כל „חדש אסור מן התורה", ובייחוד: לא קלים כלל לביצוע בגלל ההוצאות הכספיות הכרוכות בזה. התכניות היו גדולות וגדושות. הן מלאו את לבו ונפשו והגבירו את סערת רוחו. ככל שהירבה להגות בזה כך גדלה ונתרבתה דאגתו לגוף הענין ולצדדי הענין. אנו ידענו וראינו כי הבעיה הראשונה והקשה ביותר, הבעיה הכספית, ההוצאות לבניית הישיבה, לא שחררה אותו מהדאגה בבעית תוכן הלימודים בישיבה שתוקם, ושני אלה לא דחו את בעיית בחירת התלמידים לישיבה, ועל כל אלה — בעיית אחזקת הישיבה.

ה. הישיבה בסאנוק — גרעין ל„ישיבת חכמי לובלין"

אז ראינו אותו בהסתערותו המלאה, בכל התלהבותו הקדושה. השאיפה היתה עזה ונועזה. היתה כאן איזו חתירה למשהו עצום ורב. עצום מכדי יכולת של הגשמה במסגרת האפשרויות האוביקטיביות הכלליות, ורב — מכדי יכולת לצעוד את צעדי ההכנה הרגילים לקראת גישום החלום הגדול מבלי להתחיל בעת ובעונה אחת בעצם הגישום. גישום של ראשית צעידת־הכנה זו הרוחנית והנפשית, צעידה שיש בה כשלעצמה משום לימוד־תורה ישיבתי מסוים. כי הרי זוהי השאיפה העיקרית וזוהי המטרה הסופית. ומכאן — ייסוד הישיבה בסאנוק. באמונתו הגדולה ובבטחונו העז כי הקמת בנין הישיבה בלובלין תוחל ותיגמר ותיכון רצה הרב כי ליום הנכסף הזה, המאושר בחייו, יהיה מוכן כבר מיד גם הגרעין היסודי של לומדי הישיבה. ברור כי למטרה זו ולתפקיד זה הוא חיפש בחירים מוכשרים, מהמעולים שבלומדי התורה הצעירים. הוא חיפש צעירים שיתאימו להיות גרעין לישיבה כפי תפיסתו־שלו וכפי שהוא כבר ראה אותם בעיני רוחו.

חיפש — ומצא. אמנם גם בזה לא נעשתה תעמולה ולא הוכרזו הכרזות פומביות גדולות. ידיעות שקטות, כמעט מפה לאוזן, ללא שימוש באותה התקשורת של תופים ומצלתיים, על ייסוד ישיבה בסאנוק על־ידי הרב דסאנוק ר׳ מאיר שפירא, הביאו לסאנוק בתחילה קומץ קטן של בחורים מוכשרים, ביניהם אחדים אף ראויים לתואר „עילוי", ותוך זמן קצר ביותר גדל מספרם לכמה מאות. הם באו מפינות שונות של פולין הרחבה, בעלת אוכלוסיה מגוונת, של אקלימים רוחניים שונים, של שכבות תרבותיות שונות, של הליכות ומנהגים ואורח־חיים שונים, של מבטא וחיתוך־דיבור ואף סוגי תלבושת שונים. מסתבר כי ישיבה זו, שגדלה בינתיים בכמות ובאיכות וקיבלה מטעם הרב ז"ל את השם „ישיבה גבוהה בני תורה", יצאה מכלל מפעל מקומי וקיבלה אופי ומהות פנימיים של מוסד גדול כלל־יהודי. פנימיים — משום שמבחינה חיצונית נשארו בה כמה דברים שהיו אופייניים מאז ומתמיד לישיבות קטנות בערי פולין וגליציה. כגון: הימצאותה במבנים לא־שלה וגם לא מותאמים לצרכיו של ציבור תלמידים גדול; פיצול מקומות־מגוריהם של התלמידים והתגוררותם בבתים פרטיים של יהודי העיר; התאכסנותם אצל משפחות שונות בעיר ואף אכילת „ימים". לזאת יש להוסיף את העובדה שהצטרפו לישיבה הרבה בחורים מתושבי העיר, שהיוו בה חלק לא־מבוטל כלל. אולם במהותה הפנימית, בתוכנה המגובש, שימשה הישיבה בסאנוק גרעין חשוב לישיבה בלובלין. ביחוד הסתמן הדבר אחרי כן, בימי הזוהר הראשונים של קיום הישיבה בלובלין, כשבצמרת תלמידיה ובחירי בחוריה נמצאו אותם הבחורים. אחדים מהם שהגיעו לסאנוק היו משיירי תלמידיו של הרב בגלינה, אבל רובם היו מאותו ה„גרעין" שבסאנוק. אחדים מהם אף מבני העיר סאנוק עצמה. נהירתם של בחורים מעולים אלה מכל קצווי פולין אל הישיבה החדשה־הצעירה הזאת, נטולת תנאים חמריים נוחים, מחוסרת תנאים אינטרנאטיים בכלל, היתה לא רק תוך שאיפה לקיים עצת חז"ל „הווה גולה למקום תורה". משכה אותם אישיותו של הרב, שהיתה כבר מפורסמת אז כאישיות של מורה־מחנך, מנהיג־משפיע. „יראה אל עבדך פעלך והדרך על בניהם" — כותב אליו רב אחד מעיר גליצאית בשלחו לישיבת סאנוק את בנו יחידו, צעיר מוכשר ומפונק, שנעשה במשך הזמן לאחד מתלמידי הצמרת בישיבת סאנוק, ואח"כ — מהמפורסמים שבישיבת חכמי לובלין. ידע רב זה, וידעו כולם, את מסירותו ונאמנותו של רבנו לבחורי הישיבה בכלל ולאלה הלא־סאנוקאיים שבישיבה בייחוד. בתכונה זו, שבה הגיע הרב ז"ל עד לכדי אהבה אבהית ממש, התפרסם רבנו עוד בישיבה שתפס, כאמור, בגלינה. ראינוה אצלו בכל תוקפה גם בסאנוק, והיא לא רפתה אצלו גם בלובלין. אכן, דאגתו זו לתלמיד, לחייו החמריים הטובים, לנוחיותו בכל אורח־חייו, — היא־היא ששימשה אחד המניעים העיקריים להתעוררותו הראשונית להקמת הישיבה בלובלין ולעיצוב רעיונותיו הפרוגרמאטיים מסביב למושג „יח"ל".

ולבסוף: נקודה שכותבי תולדותיו של רבנו ז"ל לא עמדו על חשיבותה ולא הזכירוה. דאגה זו של רבנו לתלמידי הישיבה נקייה היתה מכל שמץ של הרגשה עצמית אסוציאטיבית, של סבל־מה, על גופו־שלו, בחינת „מבשרי חזיתי". חינוכו וגידולו של רבנו היו בקרב חוגים משפחתיים של גאונים גדולים ושל עשירים מופלגים. הוא לא למד בישיבה. הוא לא הרגיש בגופו ולא טעם בנפשו את העוני והסבל של תלמיד ישיבה. הווה אומר: דאגתו העמוקה של רבנו לבחורי הישיבות דאגה אוביקטיבית ועניינית היתה. מקורה באמונתו העמוקה בעתידם וגורלם של אותם הבחורים לומדי התורה, בראותו בהם את הערובה והבטחון להמשכת לימוד התורה ואת השומרים הנאמנים על „הגחלת הלוחשת".

האחים הרבנים אברהם־אביש ופינחס שיקלר ז״ל

הבכור, רבי אברהם־אביש, היה רב בוויבראניפקה, עיירה ליד לבוב, והצעיר, רבי פינחס, היה דיין בטרנופול. שניהם בני רבי שלמה שיקלר שו״ב בעירנו. הרב רבי אברהם־אביש עזב את הרבנות עשר שנים לפני פטירתו, מסיבה שאינה ידועה לנו, ועבר לגור לסאנוק, בה ישב עד לפטירתו. בעירנו כבדוהו מאד. בשאלה חמורה וסכסוך קשה בין יהודי לחברו פנו לרב מוויבראניפקה כדיין, כבורר, כמתווך וכמפשר לשביעת רצון כל הצדדים. מלבד זה היה גם נותן שיעורים בתלמוד ובארבעת חלקי ה„שולחן ערוך״, ולאחר שהגאון ר׳ מאיר שפירא, הרב מלובלין, יצא מסאנוק, המשיך הוא באופן חלקי באמירת שעור בגמרא לבחורי הישיבה בסאנוק. הוא הצטיין בבקיאותו בתלמוד ובפוסקים ראשונים ואחרונים. הרב רבי אברהם־אביש היה נעים הליכות וכל שיחה שלו היתה מתובלת בדברי תורה. בשנות חייו האחרונות היה מסורבל ביסורים קשים בגלל מחלותיו, אך הוא קבלם באהבה ולא הוציא אנחה מלבו, כדי לא לצער את אנשי שיחתו ואנשים שבקרו אותו.

אחיו, הדיין רבי פינחס, היה מבעלי ההוראה המצוינים, אשר כל מילי דמתא טרנופול נחתכו על פיו והיה מיקירי העיר הזאת. רבי שלמה שו״ב, אבי שני הבנים הגדולים האלה, היה אישיות מכובדת. מובן שבגלל בניו אלה זכה לכבוד יתר. רבי פנחס הדיין מיעט לבוא לסאנוק, לעיר מולדתו, כי הוריו נפטרו ובמשך הזמן — גם אחיו הרב.

הרב מרדכי שפאלטר ז״ל

מדייני העיר, תלמיד חכם גדול, שדרך לימודו — עמקות ומיצוי מכסימלי. היה אהוב על כל השכבות, בגלל הפשטות שבו. היה ירא־שמים וחסיד גדול. לא הלך בגדולות והסתפק במועט, שפל־ברך וחבר מקשיב לכל דורשי חברתו. היה נותן שיעורים בתלמוד ובפוסקים לכל מבקש, ואם נתרבו שומעי לקחו שמח מאד והיה מקבלם בסבר פנים. אחד ממכיריו הקרובים לו היה רגיל להגיד על הדיין רבי מוטילי ז״ל בבדיחותא שהוא נוהג שלא כאביי. אביי היה שמח כשמישהו מהרבנן סיים מסכת, ורבי מוטילי שמח אם מישהו מ ת ח י ל ללמוד... (ראה שבת קי״ח ב׳). וכשם שכל התנהגותו היתה בדרך הפשטות כך היה גם לבושו. הוא לא התרברב ולא התעטף בבגדי כבוד אלא כאחד העם. רב גדול או אדמו״ר שבא לעיר הוא הקביל פניו לא ביחידות ובנפרד, אלא בין כל הקהל. פרנסתו היתה מצומצמת ולא העלה אף פעם דרישה על העלאת המשכורת, רחוק היה לתבוע בפה, כי מהותו וטבעו התנגדו לעצם פעולה כזאת. בתקופת השואה רבו נידודיו ברוסיה, סיביר וכו׳. בסוף המלחמה הגיע לפריז, בה ישב תקופת זמן לא גדולה. משם עבר לניו יורק ושם נפטרה אשתו וזמן קצר אחריה נפטר הוא. ארונו, ולפני כן — ארון אשתו, הובאו ארצה ושניהם טמונים בהר המנוחות שבירושלים, ששם קנו להם בחיים „חלקות״ קברים.

הרב אלטר מאיר

ר׳ אלעזר שפרונג ז״ל

למרות גדולתו בתורה ובקיאותו הרבה בכל רחבי התלמוד ומפרשיו, ראשונים ואחרונים, ולמרות תעודות הסמיכות לרבנות שבידו מגדולי הגאונים־המסמיכים שבדורו, לא רצה לעשות את תורתו וחכמתו קרדום לחפור בו ולא הסכים לקבל על עצמו תפקיד של רב או של דיין. השתדל להתפרנס במשך כל ימי חייו מעבודה וממסחר וכך חינך גם את בני ביתו.

בגלל שאיפתו לתת לבניו חינוך תורני מעולה ומושלם, בהתאם להשקפתו, לא יכול היה להסתפק במלמדים המקומיים שבעירנו, ובמידת יכולתם לתת חינוך לבניו, מנחם ופנחס ז"ל, ושלחם לישיבת ויזשניץ המפורסמת בה הם התמידו בלימודיהם והמשיכו אח"כ בישיבות שונות עד שגדלו ובגרו בתורה ואף קבלו סמיכות לרבנות. עד מלחמת העולם הראשונה היה בעל בית־חרושת למטריות. לאחר המלחמה התפרנסה המשפחה מחנות לגלנטריה, שנוהלה בידי אשתו, איטה ז"ל, בתבונה ובחכמת־חיים. אבל גם אז מצא זמן ואפשרות ברוב שעות היום והלילה להגות בתורה. לפעמים גם פסק שאלות בעניני איסור והיתר, ברם את זאת עשה אך ורק לידידים ושכנים שפנו אליו, וכדי למנוע מהם את טורח ההליכה לדיין או לרב.

בהיותו ידוע ומקובל כלמדן גדול השתמשו בו מנהיגי העיר כאחד הבוחנים לכל מועמד לרבנות בעירנו. הוא היה גם בין הבוחנים את הר' מאיר שפירא ז"ל שעל פי חוות־דעתם נתקבל רב גאון זה למרא דאתרא בסאנוק. פעילותו של הרב שפירא בקשר לייסוד הישיבה המקומית בעירנו היתה תוך שתוף פעולה אמיץ עם ר' אלעזר שפרונג וכאשר הרב שפירא עבר ללובלין והתחיל לטפל בייסוד „ישיבת חכמי לובלין" רצה לקחת לשם את ר' אלעזר שפרונג אבל הלה התנגד. לעומת זאת הסכים לעזור בניהול הישיבה שנוסדה בסאנוק, וגם לעזור בשטח למוד ה„דף־היומי", וזה שלא־על־מנת־לקבל־פרס.

ש. ש.

ר' חיים ראב ז"ל, רב צבאי בצבא פולין

לא תפס במשרת רב בעירנו, אבל גידולו וצמיחתו הראשוניים, גם בלימוד התורה, היו בסאניק, בבית־המדרש הגדול ובקלויז סאדיגורה. אחיו, דוד ראב, החרט־האמן ומנאמני „המזרחי" בעיר, נשאר תושב העיר עד לשואה. אבל ר' חיים גלה עוד בימי הבחרות הראשונים למקומות תורה בישיבות הונגריה, בהן הגיע להשתלמות תורנית גבוהה וגם להשכלה כללית. אחר מלחמת העולם הראשונה הצטרף לרבנות הצבאית של פולין, בראשותו של הרב ד"ר יוסף מיזיס ז"ל. מכיריו־חבריו של הרב ראב מציינים, לשבחו, כי גם ברבות השנים, שנות זוהרו במשרתו הצבאית, לא שכח חסד נעוריו ולא פגה אצלו מידת האחוה וקרבת הנפש לחבריו מנוער, על ספסל בית־המדרש והקלויז, אתם יחד בילה בלימודים בשנות נעוריו המעטות בעירנו. בכל ביקור מביקורי משפחה בסאנוק ידע לחפש ולמצוא הזדמנות וזמן לחידוש־מגע, בצורת שיחה או ביקור־בית, עם אותם חברים־ידידים, כמימים מקדם.

הרב יעקב גלדצלר ז"ל

נולד בסאנוק בשנת 1905. אביו, ר' ישראל גלדצהלר, היה סוחר בעל חנות לאריגים מהמעמד הבינוני וידוע כאיש ישר, בר־אוריין ומהמתפללים הותיקים בקלויז צאנז.

כבר בילדותו היה יענקעלי — כך קראו לו תמיד — שונה מכל בני גילו. משחקי ילדים היו זרים לו. גם השובבות והעליזות הקלה, שהן טבעיות כל־כך לילדים, היו רחוקות ממנו. הוא עבר את כל תהליכי החינוך היהודי הידועים מהימים ההם, החל במלמד הדרדקאי עד לכיתת ה„חדר" הגבוהה שבו למדו נערים בני 13 ומעלה גמרא ופוסקים. יענקעלי היה נער בן 11 כשהתחיל ללמוד ב„חדר" זה. הוא למד שם רק שנה אחת, כי עם גמר ה„זמן" השני שלח אותו ה„מלמד" הביתה, בטענה כי רמת הלימודים בכיתה זו נמוכה מדאי בשבילו. מאז התחיל לומד בקלויז בפני עצמו. התמדתו היתה גדולה מאד. במשך כל שעות

הרב יעקב גלדצלר ז״ל

היום, לפני הצהרים ואחרי הצהרים, שקד על לימוד התורה. בערב, בהיותו בבית בשעות מאוחרות יותר, הקדיש שעה־שעתיים לשיעורים בלימודי־חול שקיבל ממורה פרטי. לאחר שבני־הבית שכבו לישון פנה הוא שוב ללימוד הגמרא והמשיך בזה עד לשעות הגדולות של הלילה. לא־פעם התעורר אביו באמצע הלילה ומצאו יושב רכון על הגמרא. הוא התרגז ואף הטיף לו מוסר על כך... אך הוא המשיך בהתנהגותו זאת.

בשנת 1921 נתקבל כרב ראשי לעירנו הגאון רבי מאיר שפירא ז״ל, שנודע אחר־כך כ„הרב מלובלין״ ומייסד ישיבת חכמי לובלין. בשביל יענק׳עלע היתה זאת הזדמנות טובה מאד. הוא נעשה ליוצא־ונכנס בבית הרב וכנראה שהיה אצלו אורח מקובל ורצוי. כעבור זמן לא רב אמר לו הרב כי לדעתו ראוי הוא ל„הורמנא״ (היתר הוראה, סמיכות לרבנות) והוא גם מוכן להעניק לו זאת, אלא שבמקום להיות „נביא בעירו״ מעדיף הוא להציע לו שיסע לאי־אלה גדולי הדור דאז (הוא גם נקב בשמות: רבי מאיר אריק ז״ל, הרב של טראנוב, הרב איש־הורוביץ מטרנופול ועוד) והוא מצדו גם יפנה אליהם בהמלצה עליו. לא עבר זמן רב ויענק׳עלע נסע לרבנים אלה, בלי ידיעת הוריו וידידיו (באמתלא שהוא נוסע לבקר את דודו) ואחרי שבוע ימים חזר הביתה ותעודות הסמיכה לרבנות בידו, — ואף עם „ציונים״ מיוחדים של שבחים מרובים, והוא אז בסך־הכל בחור צעיר בן 18 שנה! יצוין, כי גם מאותו הזמן ואילך לא שינה יענק׳עלע במאומה את טעמו והתנהגותו, בין בהתהלכו עם עצמו ובין ביחסיו עם קרוביו בבית וידידיו־מכריו מחוץ לבית. אולם שמו הלך לפניו כ„עילוי״־העיר. בחורי הישיבה, מן המעולים ביותר, אהבו לנצל כל הזדמנות כדי לשוחח אתו בדברי תורה והם ביקשו תמיד את חברתו בכל הנוגע למשא־ומתן של הלכה. והוא, בהתאם ליכולתו ולזמן שעמד לרשותו, לא השיב פניהם ריקם. אדרבא: היה עוזר ומעודד, אף נתן שיעורים חנם. זכות מיוחדת החזיק לעצמו כל מי שלמד אצלו־אתו.

זמן־מה לאחר נשואיו נתקבל כרב בעיר אלכסנדרוב קוייבסקי, עיר סמוכה לפיטרקוב, ושם כיהן ברבנות עד פרוץ מלחמת־העולם השניה. בהופעותיו כמועמד לכס הרבנות הפתיע יענק׳עלע בנאומיו־הרצאותיו, גם בצורתם ובשפה הפולנית הצחה ששלט בה, וגם בתוכנם העמוק והמקיף, שעוררו ענין רב אצל שומעיו.

הידיעות האחרונות מחייו, שהגיעו אלינו, הן כי הוא בא לסאנוק בעת כיבוש העיר בידי הנאצים, וגורלו כגורל יתר יהודי העיר.

ר׳ יענק׳עלע גלדצהלר היה מפירותיה המעולים ומגידוליה המשובחים והמזהירים של עירנו. בכוחות־עצמו, כוח של רצון ושקידה וכשרון, הועלה ועלה והגיע למה שהגיע: — פארה ותפארתה של סאנוק היהודית, התורנית־האינטליגנטית. ת.נ.צ.ב.ה.

הרב טוביה הורוביץ ז״ל

רב־העיר האחרון של סאנוק

הרב ר׳ טוביה הורוביץ בא אלינו כרב העיר לאחר עברו תקופה רבת הצלחה של עסקנות פוריה וברוכה, בממדים של מנהיגות מפוארת ובהישגים של כבוד והערכה ואף הערצה במחנה תנועת „אגודת ישראל״, בעיקר בצבוריות הרחבה שלה, ולא פחות מכך בצמרת העליונה שלה. בהיותו בעל כשרונות מצויינים וברוך תכונות־נפש נעלות הצליח לעלות ולהתקדם בסולם העסקנות המפלגתית ולהגיע עד מהרה לצמרת שלה, שהיתה מורכבת אז מגדולי היהדות הדתית, רבניה ואדמו״ריה הדגולים.

הרב טוביה הורוביץ ז״ל

התמנותו כרב העיר באה לאחר היעדרות של רב ראשי בעירנו במשך 10 שנים בערך, מאז עזוב רבי מאיר שפירא ז״ל את כהונתו בסאנוק ונבחר כרבה של פיוטרקוב ואחר כך של לובלין. מובן כי קשה מאד היה לראשי הקהילה בסאנוק להגיע לידי אהידות־גישה ותמימות־דעה בשאלת בחירת רב לקהילה זו, שהוטבעה בה מידה גדולה של יומרנות לאחר פירסום ויוקרה שהוקנו לה על־ידי רבניה הגדולים שכיהנו במשרת רב בעיר זו, וביחוד הגאון ר׳ מאיר שפירא. להכבדה נוספת בזה גרמו גם הרכבה האישי של הנהלת הקהילה, גם רבוי הזרמים האידיאולוגיים־מפלגתיים שבה, ואף גם הפלגים החסידיים.

אכן, מצד הרב טוביה הורוביץ נעשו הצעדים האפשריים ביותר, מבחינת ניצול כושרו וקשריו ותכונותיו היפות, כדי לרכוש את ליבם והסכמתם ואהדתם של אנשי הקהילה ועסקניה. עמדו לו בזה בעיקר תכונותיו האישיות הנעלות. אבל לא פחות מזה — העבר הקרוב שלו עשיר המעשים והפעולות במישור התנועתי־המפלגתי של ה„אגודה״, בייחוד בתנועת „בית יעקב״, מצד אחד, ומאידך — הצלחותיו הגדולות והפירסום הרב שניתן לו כבעל כושר הגותי, וכבעל יכולת־כתיבה הגותית־ספרותית ועיתונאית־פובליציסטית ברמה גבוהה.

כותב עליו בין היתר הד״ר הילל זיידמן: „...מעולם לא נהפך לעסקן מפלגתי „מקצועי״, שאר־רוח שבו והשאיפה לנשגבות הצילוהו מעסקנות צעקנית ורועשת, כי היה עדין־נפש ואציל־רוח, בעל מידות טובות ונימוסים יפים, מתון בדיבוריו ושקול במעשיו״. ובהמשך הדברים: „תרבותו, נימוסיו, הבנתו לדעת הזולת, אף המנוגדת לדעתו, וסבלנותו... הועילו לו הרבה במילוי תפקיד זה״ *).

*) „אלה אזכרה״, אוסף תולדות קדושי ת״ש — תש״ה בעריכת יצחק לוין, ניו־יורק תשי״ט.

וכותב מר מרדכי באב"ד, מעסקניה הצעירים של ה„אגודה" בסאנוק בימים ההם, בין יתר דבריו על הרב הורוביץ המיועדים לספרנו זה: „הוא לא נבהל מפני מתנגדיו בסאנוק. אדרבה, הוא התייחס אליהם ביחס של כבוד. הוא אמר אז לידיד בסאנוק: אנשים המראים מידה כזאת של פעילות בפוליטיקה של העיר ובענייניה הדתיים, אשר אף דוקטורים משכילים משתתפים בה, ודאי שאין הם אנשים פשוטים. אנשים אלה הם בודאי בעלי־הכרה, בעלי אינטליגנציה ובעלי גישה רצינית. אילו היו אנשים אלה בעלי שוויון־נפש ואדישים היה זה מצער אותי יותר". ולמעשה — ממשיך הכותב — „התחיל הרב הורוביץ לזכות בהערצה מצד יהודי סאנוק. ובשנת 1933 התמנה הרב הורוביץ לרבה של סאנוק והוא בא להתגורר בה עם משפחתו".

כעבור זמן לא רב מאז עברו לכהן ברבנות סאנוק נאלץ להימנע מעסקנות מפלגתית פעילה, אם משום קשיים שהתגלו לו בשטה זה בקשר לתפקידו כרב העיר ואם משום מחלת הלב שתקפה אותו לפתע באמצע שנת תרצ"ד. „עם זאת — כותב ד"ר הלל זיידמן בהמשך דבריו — השתתף בכנסיה הגדולה השלישית שהתקיימה במריינבאד בשנת תרצ"ז ולקח חלק פעיל בויכוחים ובדיונים בעניינים ארצישראליים. הוא טען להסכמה ל„תכנית פיל", שהמליצה על חלוקת ארץ־ישראל, ותמך בעמדת הרב י. ל. צירלסון מקישינוב, יו"ר הכנסיה, שהתלהב למען הקמת מדינה יהודית עצמאית, ולו גם בחלק של ארץ־ישראל בלבד. היתה זאת הופעתו הפומבית הגדולה האחרונה של הרב טוביה הורוביץ.

בפרוץ מלחמת העו"לם השניה נלקח הרב הורוביץ עם משפחתו, יחד עם כל היהודים שרוכזו בגיטו סאנוק, למחנה הריכוז שבזאסלאב הסמוכה. ידידיו התאמצו להעבירו להונגריה ולשם כך אף השיגו בשבילו ובשביל רעייתו הרבנית תעודות המקנות להם את הזכות לגור בהונגריה. הרב הורוביץ ורעייתו נמלטו ממחנה זאסלאב כדי להבריח את הגבול בין פולין להונגריה. בדרכם בעת הבריחה — היה זה בליל חורף חשוך של שלג וכפור — נפלה רעייתו הרבנית ונקעה רגל ונבצר ממנה להמשיך בדרכה. היא התחננה לפני בעלה שיציל את עצמו וימשיך בדרכו לגבול, אך הוא סירב לעזבה ונשא אותה על כפיו — חזרה למחנה זאסלאב. זמן קצר לאחר מכן — ממשיך ומסיים ד"ר זיידמן — נלקחו כל אסירי המחנה הזה לבלזץ, מקום השמדתם של רבבות יהודים, והוצאו להורג ביום י' שבט תש"ג.

הרב טוביה הורוביץ היה בן חמשים בהירצחו. הי"ד.

יעקב כץ (ז"ל)

הרב, המנהיג והסופר

(לזכרו של הרב הגאון ר' טוביה הורביץ הי"ד)

הכרתי הראשונה עם הגאון הסופר והוגה הדעות רבי טוביה הורביץ הי"ד עשיתי בהיותי עול ימים. נמצאתי על פרשת דרכים כבן ישיבה המתפתל בהיסוסים בימים ההם כאשר הנוער אחרי מלחמת העולם הראשונה הלך לרעות בשדות זרים. מאמריו העיוניים, מחקריו ההיסטוריים השרשיים, שפתו העסיסית בה הצטיין, כל אלה האצילו על נשמות תועים ומחפשי נתיב והצילו אותם מהידרדרות. רבי טוביה הורביץ לא בסערה כבש לבבות, לא בהתקפות מצח השיב מלחמה שערה כי אם בזוך נפשו, בעדינות המיוחדת שייחדה אותו.

בצעירותנו הופיע הוא כמגדלור שהאיר את דרכנו וחיזק ברכיים כושלות וידיים רפות. הוא שהפיח בנו רוח חיים וטל תחיה כדי להשאר נאמנים לכל המטען שקבלנו בין כתלי הישיבה, ובית המדרש, בחצרות האדמו"רים ובבית הורים ולכל מה שספגנו מהמקור התורתי

והחסידי. חלק רב לו בעובדה שלא נגרפנו אחרי משואות השווא והמדוחים של שנות העשרים, כשרבים מאתנו הלכו שולל אחרי האורות המתעים, נפגעו ונפלו.

קסם אישיותו, אצילותו הנדירה, קלסתר פניו החינניים, קומתו התמירה, יופיו והדרו החיצוניים והפנימיים העידו על מוצא משושלתא דדהבא, כנין ונכד לרבי נפתלי מרופשיץ זצ״ל ונצר מבית דז׳יקוב ומעוד שושלות חסידיות מפוארות. הוא היה בנו של הגאון רבה של מאדן גליציה זצ״ל וחתנו של האדמו״ר מריביטיטש — בנו של האדמו״ר הזקן מבלאזוב. הוא ספג בבית אביו וזקנו, חותנו ואבי חותנו מלוא חפניים של תורה וחסידות, חכמה־בינה־ודעת עם מדות תרומיות, נמוסין וטוב לב. במלחמת העולם הראשונה היגר יחד עם אביו הרב זצ״ל לווינה. טיפס ועלה במעלות התורה ויצק מים על ידיהם של גאונים וגדולי הדור שהשתקעו אז בימים טרופים בעיר גדולה זו. באורם התחמם, מחכמתם למד וברוב פקחותו הבלתי רגילה, תבונתו ועמקות מחשבתו הוברקה נפשו כיהלום מבריק ומאיר. למרות היותו אז צעיר באופן יחסי התפרסם שמו כאחד מיחידי הסגולה המצטיינים בכל המובנים: כבעל כשרונות ספרותיים ופובליציסטיים, כנואם מזהיר — כעסקן חרוץ ומסור, כמי שמתהלך בחצרות גדולים, צדיקים וחכמים, בעל מוניטין בחוגי האינטליגנציה ואנשי רוח.

הוא התקרב גם לד״ר נתן בירנבוים ז״ל בהיותו אז בתהליכי חפושי דרך, התיידד אתו, התפלמס עמו, ביאר לו את דרכי היהדות, אוצרותיה ואמיתתה. גילה לו אורותיה והיה לו חלק ניכר בשיבתו של ההוגה הגדול הזה לחיק האמונה ולקיום המצוות.

ב„תנועת העולים״ של ד״ר בירנבוים ז״ל היה הוא רוח החיים.

דף מזהיר כתב בתולדות ה„אגודה״. החל מהכנסייה הגדולה הראשונה בה לקח חלק פעיל ביותר בהתבלטו ברוח החיים ובעירנותו. דמותו פיארה והשתלבה בין גדולי התורה והמעש. עמד בשורות הראשונות והוכר כמנהיג מחונן על אף היותו עדיין בגיל צעיר. נבחר כבר אז למוסדות העליונים יחד עם אישים מפורסמים. הרב טוביה הורביץ נהיה למושג ולתל־תלפיות. כן גם בכנסייה השנייה בוינה ובשלישית במרינבד. מאמריו, ומסותיו, מחקריו והברקותיו כבשו לבבות. מילא עמודים שלימים בעתונות החרדית ובכתבי העת אם בעברית ואם ביידיש, וגם בגרמנית ידו היתה רבה ותרם לעתונות מפרי עטו.

למפנה רב משמעות במחשבתם של רבים הביא הרב טוביה הורביץ הי״ד במאמרו הגדול ב„ספר היובל״ לד״ר בירנבוים ז״ל בהגיעו לגיל ששים.

בהמשך הזמן החליט לקבל על עצמו עול רבנות לפי עצתם והשפעתם של גדולי תורה וחסידות. היה מועמד וגם כיהן זמן מה כרב ממונה בעירנו זלוצ׳וב שהחרדים שכחם היה ניכר וחזק הזמנוהו למשרה זו למרות ההתנגדות של הציונים. אולם ברבות הימים הוצעה לו הרבנות בסאנוק, מקום כהונתו הקודמת של ידידו הגאון מהר״ם שפירא זצ״ל אשר לחץ עליו שימלא מקומו. הוא עבר לסאנוק ונשאר בה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. הימים ששהה בעיר זו לא יישכחו. דרשותיו, אמרותיו, מנגינותיו, שמחותיו, להט חסידותו, ודמותו הנאצלה שבו לבבות החרדים לדבר ד׳ שנפשם צמאה לשבתות ולימות חול מלאים חדווה וחוויות בדברי תורה קולעים בטוב טעם ובנועם, ובשמחה חסידית על כל הווי שלה.

ר׳ אריה לייבוש וייל

עוד בהיותו בגיל הנערות הסתמנו בו כל סימניהם של „בני העניים שמהם תצא תורה". בכל חריפות עניותה ודלותה של המשפחה, ובכל עצמת אביוניותם של ההורים הצטיין ביתו של אביו הדגול, ר׳ איטשה וייל ז"ל *, כבית שאמנם היה ריק מטובה ומשפע גופניים, ורחוק מאושר פיסי, אבל היה מלא ומשופע שאיפות רוחניות, עשיר בתכניות של לימוד והשתלמות. והתכניות שבמשפחה זו, של ילדי הבית ושל לייבוש בראשם, לא נשארו במסגרת של תכניות ושל שאיפות גרידא. הם התבטאו בביצוע ובמעשיות. מעשיות של לימוד, של ביקור בבתי־ספר ובמוסדות־לימוד אחרים ובקורסים למיניהם, כדי לספוג ולקלוט — ולהשכיל. וכל זאת תוך מאמצי גוף ונפש וסבל לאין־ערוך מבחינות שונות, כדרך כל אלה, בימים ההם ובתנאים כאלה, שעלה בגורלם וברצונם „להמית עצמם באהלה של תורה" והשכלה.

ר׳ לייבוש לא הסתפק בלימודיו בבית־הספר היסודי הפולני, אלא גם שקד על לימודים על־יסודיים, בכוחות־עצמו, ובמצבים כלכליים קשים עד למאוד. והצליח לעמוד בבחינת בגרות ולקבל תעודת בגרות. כפי הנמסר המשיך בהיותו בשירות הצבא הפולני ללמוד באוניברסיטה בלבוב. ברם מה שניתן לציין במיוחד הוא כי כל זאת נעשתה על־ידו בלי לרדת במאומה מרמת שקידתו והתקדמותו בלימודיו התורניים. משהוברר בינתיים ליודעי דבר גם מידת התקדמותו בתורה בכלל, והישגיו בשדה ההלכה והפוסקים בפרט, נמצאה האפשרות להצמידו אל ראש הבית־דין, רבי אלעזר ברומר ז"ל, קודם כעוזר על ידו בשטה הדתי הכללי של העיר, וברבות הימים — בתפקיד מיוחד, עניני ה„עירובין" של כל העיר והטיפול המעשי בזה.

ר׳ לייבוש וייל זכור לנו היטב מימי הילדות שלנו, ואחר־כך מימי שבתנו יחד על ספסל הלימודים ב„תלמוד־תורה" אצל אביו. חרותה בלבנו היטב מידת האצילות והעניוות שהצטיין בהן, מידת המוסר ויראת השמים שמילאו את כל־כולו, והגישה החברית הטובה רבת החיוך והחן והחסד שהיו נסוכים על פניו בכל הזמנים והמצבים.

הרב דוד אביגדור

עוד בילדותו היו ניכרים בו כשרונותיו המצויינים, שהתגוונו לאחר מכן בתחומים שונים. בית אביו, הרב בעיירה הקטנה טיראווה, היה בית־יוצר לבנים־רבנים מסוג נדיר: גדלות בתורה — והשכלה כללית, מנהיגות רבנית — ועסקנות מפלגתית, אהבת תורה ולימוד תורה — ותשוקה עזה לידיעות ולמדעים כלליים. כל אלה חברו יחד בו, ברב דוד אביגדור, כבאחיו הגדול הרב יעקב אביגדור, הידוע כהרב מדרוהוביץ׳ וברבות הימים — רב ראשי במקסיקו.

וכאחיו כן הוא, הרב דוד אביגדור, שנעשה אחרי כן רב באנדריכוב, מחונן היה גם בתכונות נעלות. בעל נפש יפה, צניעות, אהבה ליופי ואהבה לאדם. מקומו בספרנו יכירנו בפרק זה דוקא, גם בשל עתידו כרב־בפועל בקהילה יהודית נכבדה ועשירה וגם משום ששנות שבתו אצלנו בעירנו הן־הן שהיוו את שנות־ההכשרה האחרונה, האינטנסיבית, לקראת תפקיד רבני ומשרה רבנית וצעדי ההתכוננות העיקריים בדרך למנהיגות רוחנית כרועה־עדה וכיושב־על־כס הוראה, וגם — ואולי בעיקר — משום ששנות שהותו בסאנוק היו גם שנים של חינוך והוראה, של הדרכה והשפעה, ישירה ועקיפה, גם בפנים, בבית הורי אשתו, משפחת אולינג, ובחוג המשפחה ובבית־הכנסת, וגם בחוץ, בהופעות־ציבור, במתן שיעורים בתורה ובחכמה לידידים ולחברים בתנועה ובמפלגה, ובעסקנות בשטח התנועה הציונית הדתית שימיה אז בסאנוק ימי התהוות וימי בראשית היו. עסקנות שקטה, אבל פוריה ומועילה.

---

* עליו ראה בפרק „בתי אולפנא בסאנוק".

א· שרביט

אדמורים ו„חצרותיהם" בסאנוק

ר' דוד שפירא ה„רבי מדינוב"

„במשך דורות היו „חצרות"־הצדיקים בתי־הנפש בעיירותינו. ואף־על־פי־כן כמעט לא תוארו חייהן מלפני ולפנים". כך כותב י. טברסקי, אחד מסופרי־המופת של החסידות והחסידים, ב„החצר הפנימית" שלו. לצערנו לא זכו שתי ה„חצרות" של אדמו"רי סאנוק, ולא זכינו אנחנו, יוצאי עיר זו, לא רק לתיאור „מלפני ולפנים" אלא אף לא לשום תאורים „חיצוניים", כלומר: זכרי־דברים או קטעי פרטים על הווייתם החיצונית, היומיומית, של חצרות אלה, על אורח חייהם החיצוני של מנהיגי ה„חצרות" האלה, בני המשפחה, והנכנסים־ויוצאים בהם, על דבקותם ומסירותם של בני ה„חצרות" ועל מידת ההשפעה שהיתה נודעת מהן לעירנו ולכל הערים והעיירות, קרובות ורחוקות, שמהן „נסעו" ובאו חסידים, מאמינים בני מאמינים, להסתופף בצילם, בחגים ובשבתות ובסתם ימים של חול· להתבשם מתפילותיהם ומנגינותיהם של האדמו"רים האלה ומשמיעת „תורה" שלהם בעת שבתם ליד ה„שולחן", ולהיפקד אצלם „בדבר ישועה ורחמים".

כי אכן „בתי־נפש" ומבצרי־רוח היו ה„חצרות" של שני האדמו"רים ששכנו־כבוד בעירנו — גם לחסידיהם־נאמניהם בתוככי סאנוק, שהיוו בעיר צבור ידוע וניכר, בעל חשיבות ובעל השפעה ניכרת, וגם למאות חסידים, דבקים ומסורים לאדמו"רים אלה.

פה ייזכרו לטובה ולתודה הרב צבי אלימלך שפירא, פתח־תקוה, והרב ברוך הלברשטם, ניו יורק, על החומר והצילומים והפרטים המעניינים שמסרו לי בקשר לשתי ה„חצרות" הנסקרים פה, שחיוניותם לפרק זה שבספרנו וחשיבותם לשלימות הדברים הן לאין ערוך.

הצדיק ר' דוד שפירא ה„רבי מדינוב"

הראשון שייסד את ה„חצר" החסידית־האדמו"רית בסאנוק היה ר' דוד'ל שפירא ז"ל, הרבי מדינוב — „דינאווער רבי" — כפי שקראו לו בעיר. ר' דוד'ל יצ"ל בא לגור בעירנו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. הוא קבע את דירתו־חצרו ברובע „הפוסאדה". שם קבע גם את בית המדרש שלו ושם גם ניהל את ממלכת האדמו"ריות שלו כשלוש עשרות שנים. ה„חצר" ובית־המדרש נעשה בזמן קצר נקודת־מרכז לתלמידי חכמים ורבנים, לעשירים ולפשוטי בעלי־בתים, ל„פני" העיר וליהודי „עמך". כולם מצאו בבית־המדרש הזה מקום ואפשרות ליהנות מאור התורה ומזיו החכמה ולהתקבל בחיבה יתרה וביחס טוב.

ר׳ דוד׳ל היה בנו של ר׳ יוסף שפירא זצ״ל, רב בעיר דינוב, וחתנו של ר׳ מאיר יהודה שפירא זצ״ל, האדמו״ר מבוקאווסק, שידובר עליו בספרנו זה במדור „בוקובסק״, ונינו של הצדיק הידוע ר׳ צבי־אלימלך שפירא, מחבר הספר החסידי־הקלאסי „בני יששכר״, מדינוב.

הרבנית חיה שפירא אשת האדמו״ר מדינוב ובת האדמו״ר הראשון מבוקובסק

אדמו״ר זה היה אהוב ונערץ ע״י כל יהודי העיר והסביבה. בחדרי החצר הזה ובבית מדרשו של אדמו״ר זה, ובעיקר — בזמן עריכת ה„שולחן״ שלו בלילי שבת, ניתן היה לראות „מיזוג״ חסידי במובן הממשי ביותר של מושג זה. ליד „שולחן״ זה ישבו יחד, תוך יחסי שלום וידידות, חסידי בלז ודזשיקוב; שתו „לחיים״ וברכו זה את זה חסידי צאנז, חמי המזג וגדולי התסיסה, עם חסידי סאדיגורה וטשורטקוב המתונים, המצוחצחים, וחטפו שיריים. חברי „אגודת ישראל״ יחד עם מתנגדיהם הפוליטיים חברי ה„מזרחי״ ועסקניו. כולם מצאו להם את מקומם המתאים אצל הרבי מדינוב. אמנם השתייכותם החסידית לפי מקוריותה המשפחתית הראשונית היתה אצל כל אחד לחוד כפי שהיתה, ברם יחד עם זאת יכלו כולם כאחד להיות גם חסידיו הנלהבים של ר׳ דוד׳ל מדינוב, לשתות בצמא את דברי תורתו ושיחותיו החסידיות, שהיו בנויות על ידיעות רחבות ויסודות עמוקים בנגלה ובנסתר, וליהנות הנאה רוחנית עילאית מניגוניו, שהוא השמיעם תוך מתיקות ודבקות והשתפכות הנפש. עם היות אדמו״ר זה גדול בתורה, שקוע בלימוד ללא הרף ודבוק יומם ולילה דבקות עילאית למחשבת החסידות ויראת־שמים, לא נתקפחו אצלו תכונות־נפש אחרות בתחומי ההגות והרגש, מאלה הטבועות־מלידה בנפש האדם בעל שאר־רוח, ואשר התבלטה אצל ר׳ דוד׳ל מדינוב במיוחד בשטח הנגינה והכושר המוסיקאלי הכללי שבו. החוש המוסיקאלי היה טבוע בו עמוק ומפותח במידה כזאת שכל „תנועה״ בזמירותיו ובתפילותיו יצאה מהוקצעת ומחוטבת, מטופחת ומושלמת. אף לבעלי „שמיעה״ מוסיקאלית מעולה, ותיקים ומומחים בתחום זה, ואף לבעלי אוזן מוסיקאלית חדה וערה ביותר, לא ניתן למצוא בנגינתו של ר׳ דוד׳ל אף פעם „חריגה״ קלה כלשהי בטון או סטית־מה במיקצב וכדומה. אין כל ספק שלפנינו רק תופעה טבעית גרידא של כשרון עילאי, של תכונה נפשית עמוקה ושל חוש מפותח. מפותח — ולא מטופח! כי כשם שברור לנו שהדברים האלה נתקיימו בו ללא כל לימוד או הכנה או השתלמות, כך נבצר מאתנו לחשוב על איש נעלה זה, שחי אורח־חיים של קדושה, על טהרת החסידות והפרישות, שמסוגל היה להפנות מחשבה קלה ביותר לענין זה של טיפוח מוסיקאלי כלשהו, או להקדיש רגעי הרהור קצרים ביותר ואף לשם התענינות גרידא בתחום זה. ברם, עם זאת ראה את הנגינה לא רק

כאמצעי חשוב להבעת השתפכות נפשו שניתן היה להוציא ממנה את התועלת הרצויה „בעבודות" זו ובפעלתנות החסידית, אלא גם ראה והרגיש בנגון החסידי עצמיות של קדושה. משום כך מוסברת לנו העובדה הידועה כי בכשרונו המוסיקאלי העמוק הוא החיה ניגונים חסידיים רבים שלפי המסורת החסידית הם נוגנו ע"י אבות החסידות הראשונים. הוא שיחזר נגוני רופשיץ וצאנז ודינוב וגם לאלה הניגונים הותיקים השגורים בפי החסידים כיום (כגון „לאל אשר שבת") הוסיף משהו צדדי משלו שלא היה בזה משום שנוי כלשהו אלא הם קבלו תוספת גוון, השלמת צליל קל או עטור מוסיקאלי־יהודי ספציפי משלים ומקסים. ולא יהיה זה שלא־מן־הענין אם יועלה כאן זכרון אירוע קטן אחד לציון גישתו ויחסו לנגינה: אבי ז"ל שהיה מבאי ביתו וחצרו, כחסיד־ידיד־מקורב, מסר לי ביום אחד כי האדמו"ר מדינוב רוצה לראותני ומבקש שאופיע אצלו ביום מסוים בשעה מסוימת. הודעה זו גרמה לי מתיחות רבה. היה לי חשש חזק שהאדמו"ר רוצה להטיף לי מוסר על סטיית־מה שחלה אצלי בשטח התנהגותי החסידית ורציפות בקורי אצל הרבי בתפילותיו ובזמני עריכת ה„שולחנות" שלו. ואם כי אדמו"ר זה לא נהג לבוא בדברי תוכחה ובהטפת „מוסר", לא לחסידיו ופשיטא לא לשאינם חסידיו, הרי בכ"ז לא היתה לי כל סיבה אחרת לתלות בה את ענין הזמנתו אותי לבקר אצלו. מתיחותי לא פגה, וכשהופעתי בשעה הקבועה, הרבי קבלני כשהוא יחיד בחדרו, הציע לי כסא לשבת והוא ניגש לארון הספרים שבחדרו, מוציא ספר קטן וחוזר אתו לשולחן ומתיישב בכורסתו. עיני ליוו אותו ואת כל תנועותיו. לבי דופק קצת ומתיחותי גוברת והנה הוא פותח את הספר ופונה אלי: שמעתי שאתה יודע לקרוא תווי־נגינה וברצוני כי תפענח לי תווים של ניגון זה. ובדברו העביר אלי את הספר: „הון עשיר" ומחברו רבי עמנואל חי ריקו — ששימש כרב בכמה מערי איטליה (1688—1743), היה אישיות מקורית בהתנהגותו ובדרך לימודו וחיבר כמה ספרים בתורת הנגלה והנסתר. בספרו „הון עשיר", שהוא פירוש על ששה סדרי משנה לפי תורת הקבלה, מביא המחבר שני שירים ובצידם תווי הנגינה שלהם. שני שירים אלה הם פרי רוחו של רב זה. הרבי מדינוב היה מעונין מאד לשמוע את שני שירים אלה וכשפענחתי אותם התברר לי מפי אבי ז"ל כי את הלחן הראשון שרו חסידי בלז, שהיה מקובל אצלם כנגון ישן של אחד מאבות החסידות והיה מקודש אצלם. את הנגון השני זהיתי מיד, כי הכרתיו כמנגינה המושרת אצל חסידי צאנז־בובוב ואף רגיל הייתי לשמוע אותו מפי ר' אשר בארבר ז"ל בתפילותיו הנעימות בעבודת מוסף של יום כפור „וכך היה מונה" *).

אירוע זה שמלפני ארבע עשרות שנים נשאר חרות היטב בלבי ובזכרוני עד היום. זכורות ושמורות בלבי היטב־היטב שתי המנגינות, אך זכורה־שמורה בלבי עד היום גם התלהבותו ודבקותו של הרבי בעת שהשמעתי לו את המנגינות מתוך כתב דתווים. אכן, בעל נשמה גדולה היה, שמקורה מהיכל הנגינה שלמעלה.

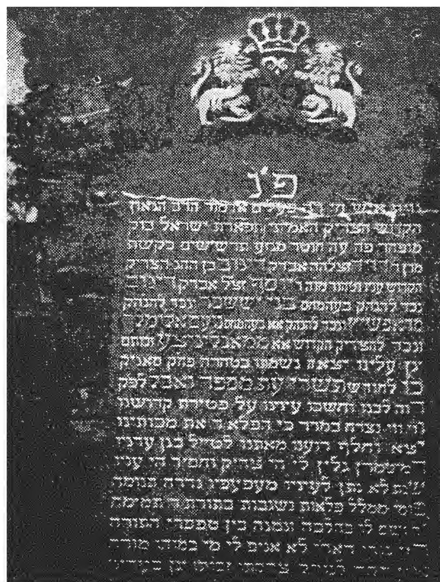
———o———

בחורף תרצ"ב (1932) התחילו להתגלות אצלו סימני מחלה ורופאי החצר שלו, ד"ר ראמר וד"ר הרצוג, שניהם גם ידידי הבית ומקורבים ותיקים, קבעו מיד, לדאבון כולנו, כי זהו סרטן בקיבה. הם גם קבעו כי המצב רציני והתקוה היחידה היא — ניתוח. הרבי נסע לווינה ונותח שם. בעת שהותו בווינה נפטר אביו ר' יוסף שפירא ז"ל, וקהילת דינוב מינתה אותו מיד, בהסכמת כל בני הקהילה, לרב בעיר זו. בבואו לדינוב לקבל עליו את הרבנות יצאו לקראתו כל בני העיר וחלקו לו כבוד רב. קהילה זו ציפתה לגדולות ונצורות מרבה החדש, אבל

*) המוסיקולוג החיפאי הותיק מ. גורלי מקדיש מחקר מיוחד לשתי מנגינות אלה בקובץ „תצליל" כרך ג', תשכ"ו.

לדאבוננו היא לא זכתה להנות מאורו רק שבועות אחדים. מצב בריאותו של האדמו״ר הורע ומן ההכרח היה כי יחזור לסאנוק כדי להיות שם תחת השגחתם ובטיפולם של רופאיו הנ״ל, שהכירו את מצבו וידעו את פרטי מחלתו ומבנה גופו הפנימי. בסאנוק גברה עליו מחלתו. הוא נעשה חלש מיום ליום, יסוריו גברו והלכו. רופאיו נלאו מלחפש רפוי למחלתו, וכל עזרתם היתה רק להרגעת כאביו. ויצוין פה כי גם במצבי גוף ומצבי־רוח הרעים ביותר, בשכבו מכווץ ומתפתל ביסורים לא הסיר דעתו מלימוד תורה ועבודת השם. הוא המשיך כל הזמן, וללא הרף, לחדש דברי־תורה וחסידות, עפ״י רוב כשהם מבוססים על פי דרכו של סבו הגדול ר׳ צ״א מדינוב. בעל ה„בני יששכר״. יחד עם זאת לא ירד החיוך מעל פניו החיוורים, את יסוריו קיבל כיסורים של אהבה ולא התרעם עליהם כלל.

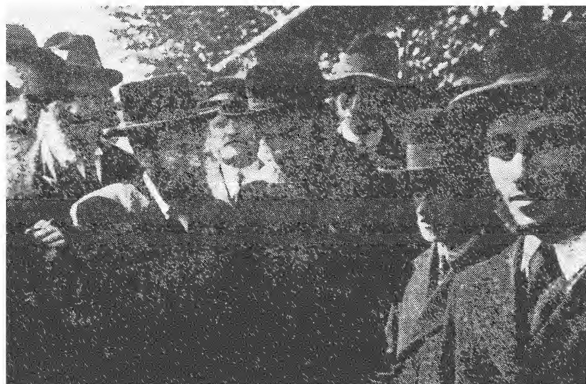
הגיעו „ימים נוראים״, הרבי לא יכול לרדת מערש דויו. הוא היה כבר אז „חולה מסוכן״ וימיו היו אז — כדברי הרופאים — ספורים. ברם אז, בימים האחרונים ובשעות האחרונות, התגלו גדלותו וקדושתו. בהיותו כאמור כל השנים הש״ץ של תפילות המוסף בימים הנוראים ידועה היתה מידת התמוגגותו והשתוקקותו של קהל המתפללים לתפילותיו גם הפעם. באותו יום של ערב ראש השנה, כשהרופאים כבר אמרו נואש לחייו והם קבעו שחייו הם רק ענין של שעות וימים ספורים, ניגש הרבי ל„עמוד״ כדי להיות, כמו תמיד, הש״ץ באמירת הסליחות־של־ערב־ראש־השנה. אלה שזכו להיות נוכחים בתפילה זו העידו אח״כ שבתפילות אלה הגיע הרבי לשיא המתיקות ולמעלות הגדולות ביותר בהשתפכות הנפש בדבקות והתלהבות. בשני ימי ראש־השנה נבצר כבר ממנו לעבור לפני התיבה, אבל אי־אלה תפילות שנבחרו במיוחד לכך נאמרו על ידו. אחר ראש־השנה הורע מצבו במידה זו שגם אמצעי הארגעה לא הועילו, הוא סבל יסורים נוראים. עם זאת ביקש בחג הסוכות שיכניסוהו, כשהוא בתוך מיטתו, לסוכה כדי לאפשר לו לקיים עוד הפעם האחרונה בחייו בעולם הזה את מצוות ישיבה בסוכה. בכ״ד

מצבת האדמו״ר מדינוב בבית הקברות בסאנוק

בתשרי, יומיים אחרי חג הסוכות, נפטר האדמו״ר מדינוב, בהיותו בן 56 שנה. הידיעה על פטירתו התפשטה בכל הסביבה. מאות יהודים מכל הסביבה באו להלויה. להלויה באו במיוחד ר׳ מאיר שפירא ז״ל הרב מלובלין, ידיד טוב של הנפטר עוד מימי היותו רב בסאנוק, שנשא עליו הספד נלהב עשיר־תוכן ורב משמעות. על ר׳ מאיר שפירא ז״ל הוטל גם כן להיות פוסק אחרון בסכסוך שפרץ בין שתי הקהילות סאנוק ודינוב בשאלת מקום־קבורתו של הנפטר הגדול. דינוב טענה כי עליה יניח צדיק את ראשו, שכן באופן רשמי ומעשי היה הנפטר בתקופת חייו האחרונה רב של עיר זו. וטענת סאנוק היתה כי מקום קבורתו צריך להיות בסאנוק — העיר בה הרביץ נפטר גדול זה תורה וחסידות משך שנים רבות. הרב מלובלין פסק כידוע כי מקום קבורתו של הרבי מדינוב יהיה בסאנוק.

האדמו״ר מדינוב כתב הרבה חידושי תורה ונשארו ממנו הרבה כתבי־יד. שנים אחדות לאחר פטירתו התחילו חסידיו להתענין בהכנת כתביו לדפוס. ר׳ דוד גארטנברג קיבל על עצמו את עריכת חלק מהכתבים והגהתם ובראשית שנת 1939 היה מונח כבר בבילגוריי ספר גדול מודפס בדפוס. מבנה הספר נעשה במתכונת ספר „בני יששכר״ לפי סדר חדשי השנה. הספר היה מלא חידושים יפים וביאורי תורה נפלאים, על־פי קבלה וחסידות בנגלה ובנסתר. הספר היה מונח מוכן ועמד להישלח לסאנוק ולהימכר למאות חסידים וידידים שציפו לו וחיכו לאפשרות לרכוש אותו. אבל כנראה שנגזרה הגזירה שעם הקדושים והשמדת בניו

ר׳ אלעזר שפירא, בנו יורש כסאו של האדמו״ר מדינוב

בידי הטורפים הנאצים ימ״ש יושמד גם הספר. הנאצים החריבו את בית הדפוס שבבילגורי ושרפו את כל הספרים שהיו נמצאים שם, בתוכם גם ספרו של האדמו״ר מדינוב, כשהוא כבר כרוך ומוכן למשלוח.

רעייתו הרבנית הצדקנית חיה טובה ע״ה ושלושת בניו ר׳ מנחם־מנדל הבכור (מילא אח״כ את מקום אביו כרב אבד״ק דינוב), ר׳ אלעזר־טשי (מילא מקום אביו כאדמו״ר שבסאנוק) ור׳ ישראל הצעיר בבניו, נספו כולם בשואה. הם ובני ביתם. הי״ד! נשארה הבת היחידה של האדמו״ר, הניה, שנישאה כ־3 שנים לפני מלחמת העולם השניה לבעלה הרב ברוך הלברשטם שליט״א, וקבעו את מקום מגוריהם בארה״ב, בברוקלין שבניו־יורק והקימו משפחה ובית יהודי של תורה וגדולה לכבוד ולתפארת.

ר׳ דוד שפירא, ה„רבי מבוקובסק״

א

שמו של האדמו״ר הזה מבוקובסק היה גם כן, כשל גיסו האדמו״ר מדינוב, דוד, ושניהם על־שם ר׳ דוד שפירא הצדיק מדינוב, מחבר הספר „צמח דוד״ על פרשות השבוע, שהיה בנו בכורו של הצדיק ר׳ צבי־אלימלך שפירא, מאבותיה־מייסדיה של החסידות בגליציה ומחברם של הרבה ספרים חשובים בלמדנות, בקבלה ובחסידות, ביניהם הידועים ביותר בעולם — „בני יששכר״, „דרך פקודיך״, אגרא דכלא, אגרא דפרקא. ר׳ דוד הרבי מבוקובסק, שהתגורר במחצית השניה של תקופת חייו בסאנוק, ירש את כסא האדמו״ריות מאביו ר׳ מאיר־יהודה שפירא, בנו־בכורו של הצדיק מדינוב בעל „צמח דוד״. ר׳ מאיר יהודה זצ״ל, מחבר הספר „אור למאיר״ על פרשות השבוע, היה האדמו״ר הראשון בביקובסק בדורותינו ומייסד החצר בעיירה זו (ראה עליו במדור בוק׳בסק של ספרנו זה) ומשנפטר הועברה לידי ר׳ דוד׳ל „חצר״ מאורגנת יפה, מפותחת ומטופחת, עם קהל חסידים של מאות יהודים תושבי העיירה עצמה ותושבי הסביבה הקרובה והלא־קרובה. חסידי בוקובסק היו מסוגים שונים והם באו משכבות ומעמדות לא־אחידים. יכולת לראות בבית־המדרש בזמן התפלה, או בעת עריכת ה„שולחן״ בשבתות ובחגים, יושבים זה ליד זה עשיר מופלג ומלמד־דרדקא עני; תלמיד־חכם ידוע ומפורסם — בצד יהודי כפרי פשוט, סוחר־יערות ובעל־אחוזה — ליד חנוני זעיר או רוכל אביון וכיוצא באלה. הצד השווה שבכולם היה — מידת אהבתם ונאמנותם לרבם־אדמו״ם עד כדי נכונות למסירות־נפש ממש, וראייתם את רבם כאיש קדוש וצדיק שגדלותו אינה פחותה מזו של אביו־מורישו. אין איפוא פלא שחסידי בוקובסק לא עשו דבר וחצי דבר בלי לשאול מקודם את פי הרבי, בין אם היתה זאת שאלה מהשאלות השוטפות היומיומיות בענייני עסק, מסחר ועבודה, ובין אם היתה זאת בעיה עקרונית בעלת כובד ומשקל רציניים, כגון החלטה בענייני שידוכים ונשואים או עצות בשטח הבריאות והרפואה. בכל הזדמנות של פגישת חסידים אלה, גדולה או קטנה, או כל התוועדות של עת־מצוא כגון יום־זכרון או „הילולא״ אחרת, היו רווחים סיפורים ומעשיות, מהם כאלה שנמסרו איש־מפי־איש, ומהם בנוסח „בדידי הווי עובדא״, בדבר עצה טובה או „ברכה״ מועילה או „סגולה״ להצלחה, או אף „מופת״ ו„נס״ שנעשו על־ידי הרבי.

ב

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה ברח האדמו״ר עם משפחתו מבוקובסק להונגריה, ועם תום המלחמה לא חזר לבוקובסק, מאחר שכל ה„חצר״, כולל בית־המדרש הגדול שלו, המקווה, מבני המגורים, סוכת־הפאר וכו׳ נחרבו על ידי הקוזאקים בתקופת כיבוש חלק זה של גאליציה בידי הרוסים. לאחר שהייה קצרה בליסקו הסמוכה התיישב בסאנוק, שחלק גדול מהאוכלוסיה שבה השתייך לחסידי בוקובסק. עם התיישבותו בסאנוק חודשה ואף רוענה חסידות בוקובסק. מלבד חסידיו בסאנוק שהסתופפו בצלו בתפילתם ולימודם בבית־המדרש שלו, בביקורם אצלו בזמן סעודות־שבת וחג ובשבתם אתו בזמן עריכת „שולחנו״ ושמיעת „תורה״ מפיו וקבלת עצה וברכה ממנו. פקדו פעם בפעם בחצרו חסידים שבכל ערי הסביבה וכפריה לשבתות וחגים וגם בכל ימות השבוע, מי להתייעצות דחופה ומי „להזכיר את עצמו״ אצל הרבי ולהיפקד בפקודת ישועה ורחמים. הערצתם לרבם היתה גדולה מאד ואמונתם בו היתה חזקה כשהיא גם מבוססת על ראייתם־במו־עיניהם את התנהגותו הנעלה המיוחדת לפי כל המידות והתכונות שראו אותן אצל גדולי הצדיקים מאבות החסידות, כפי שהן מתוארות בתולדות החסידות ובספרי היראים, וכן גם כפי שהמסורת מפי אב לבנו מעידה על כך.

כקו אופייני המסמן במיוחד את חסידות בוקובסק יש לראות את הנהייה החזקה של החסידים לרבם, שהגיעה עד למעין דבקות שיש בה מהקירבה המשפחתית האינטימית. התנהגות האדמו״ר מבוקובסק בינו לבין קונו, מצד אחד, ומאידך — התייחסו לחסידיו מבחינת ההתעניינות במצבם, ההתמסרות לענייני היומיום שלהם ולבעיותיהם הפרטיות־המשפחתיות, הכלכליות־מסחריות וכו׳ — הן שמשכו אליו את חסידיו וריתקו אותם אליו ואל כל בני בית האדמו״ר ריתוק נפשי כבעבותות אהבה של בן־משפחה לאבי המשפחה, ולבני־ביתה.

אולם תקופת זוהרה של מלכות אדמו״רית זו לא נמשכה הרבה זמן, מחלת־לב של הרבי, שראשיתה עוד מימי צעירותו, התחילה להראות אותותיה המרים. הגוף סבל, נחלש והלך, אך ברוחו היה חזק וממשיך בעבודת הקודש שלו בתורה ובתפלה.

הה״צ ר׳ דוד שפירא
(,,האדמו״ר (השני) מבוקובסק״)

ג

באותם הימים, ימי ראשית הקמת חצרו בסאנוק, נתקבל כרבה של סאנוק הגאון רבי מאיר שפירא ז״ל, שנתפרסם במרוצת הימים כיוזם הרעיון של לימוד „הדף היומי״ ומייסד „ישיבת חכמי לובלין״. בין הרבי מבוקובסק לבין גאון זה נקשרו קשרי ידידות עמוקים והדוקים. ההערכה ההדדית והאהדה הנאמנה ששררה בין שניהם היו ידועות בעיר והגיעו גם למעבר לתחומי העיר והיו לשיחה בפי כל. עובדה זו כשלעצמה די היתה שתמשוך אחריה את אהדתם של שוחרי שלום ומבקשי שקט ושלווה שב־עיר. פה יש לציין כי האדמו״ר מבוקובסק שמר בזה בעיקביות מלאה על העיקרון הגדול של אי־התערבות כללי בעניני המדי־ניות הציבורית בעיר ובשאלות הפוליטיקה הארצית במדינה, ולא הראה כל סימן של נטיה ל„צד״ כלשהו, חברותי, ציבורי או מפלגתי. סיפרו על נסיונות מסוימים שנעשו מצד הגאון ר״מ שפירא להטות את הרבי מבוקובסק לצד הרעיוני־ארגוני של „אגודת ישראל״, אולם ללא הצלחה. בקשר לכך רווחת גירסא, שהאדמו״ר מבוקובסק הביע במפורש את עמדתו זו, עמדת אי־ההתערבות, כשהר״מ שפירא השתמש פעם — להוכחת הצורך הדחוף בקיום מפלגת „אגודת ישראל״ — בנימוק של חיזוק ו„בדק־הבית״ של הציבור החרדי שכוחו רפה עקב התגברות כוחן של הסתדרויות חילוניות ואף אנטי־דתיות. האדמו״ר הגיב על טענה זו באמרו שלדעתו רק החסידות היא הדרך היחידה אשר בידה הכוח לשמור על המשכת חיי היהדות השלמה והמקורית, מלבד החסידות לא תצליח בזה שום מפלגה או הסתדרות ואף לא הסתדרות „אגודת ישראל״, שתלו בה תקוות גדולות. כאן השתמש, בדרך צחות, בפסוק י׳ שבפרק מ״א בתהלים: „גם איש שלומי... (שלומי אמוני

ישראל" — שם ה„אגודה" בראשית היווסדה) אשר בטחתי בו.... הגדיל עלי עקב". ופה — המשיך האדמו"ר — רמז־בתוך־רמז: „אי"ש" ראשי־תיבות של „שלומי־אמוני־ישראל"...

ד

מחלת־הלב התחילה בימים אלה להכביד את אוכפה. באו ימים של יסורים וסבל ללא־הרף, של הפרעות באורח־החיים ובהתנהגות היומיומית, התנהגות של פרישות וקדושה, של תפילה ולימוד־תורה, וביחוד — של ריתוק למיטת־דוויו והסתייגות בלתי־נמנעת מהתוועדות עם חסידיו, מעריכת „שולחנות" בצוותא איתם, ואף גם מתפילה יחד איתם. לא עבר הרבה זמן ורצינות המחלה וחומרת המצב נודעו בין המוני חסידיו שבכל הסביבה ובין כל תושבי העיר. מתיחות חזקה אפפה את כל אלה. הפחד והדאגה כירסמו בפנים־לבו של כל חסי־ וידיד ואוהד. האדמו"ר ניסה להעלים את קשי המצב ולמרות חולשתו השתדל להקל על מצב־רוחם של כל הסובבים אותו. הגאון ר"מ שפירא ז"ל היה מבקר אצלו מדי שבוע בשבוע והם היו משוחחים בכל פעם שיחות עמוקות בדברי תורה משך שעה ארוכה. עד שבא היום המר והנמהר, יום כ"ט בשבט תרפ"ד, בו נצחו אראלים את המצוקים והאדמו"ר מבוקובסק השיב את נשמתו השמימה. צער עמוק ויגון קודר השתרר על הכול. אבל הקיף את כל האוכלוסיה היהודית שבעיר ובסביבה.

ה

יירשם פה פרט אחד בקשר לאסון פטירתו של האדמו"ר מבוקובסק, שקיבל אז בזמן אירועו פרסום רחב. הגאון ר"מ שפירא היה כבר בתקופה זו רבה של העיר פיוטרקוב וכן ציר ל„סיים" הפולני, אליו נבחר מטעם „אגודת ישראל". לאור הידידות החזקה ששררה בין שניהם נשלח מברק דחוף לר"מ שפירא, בו הודיעו לו על האסון וכי ימתינו לו בעריכת מסע הלוויה. היה זה יום חורף קשה. שלג רב וכפור עז כיסו את הדרכים והכבישים, והם נחסמו כולם, ואף הרכבות לא יכלו לנסוע עקב קפאונן של מסילות הברזל. הגר"מ שפירא לא השלים עם המצב ולא נכנע לרעיון ולחשש שהוא לא יוכל ללוות את ידידו האהוב והנערץ בדרכו האחרונה. הוא דרש איפוא, כפי שהחוק איפשר לו זאת, כציר ל„סיים", כי תועמד לרשותו רכבת מיוחדת. מיד הועמדו לרשותו קרון וקטר מיוחדים. אם כי יחד עם זאת הודיעו לו מראש שהממשלה אינה מקבלת על עצמה אחריות, בגלל הכפור ששרר בחוצות, שהרכבת הזאת תצליח להגיע ליעדה. משרד הרכבות הודיע לכל מנהלי תחנות הרכבת, בדרך לסאנוק, כי עומדת לעבור רכבת מיוחדת ובה אישיות חשובה. הללו חשבו כי בודאי נוסע ברכבת זו אחד מראשי המדינה, בעוד שכאשר יצאו לקראתה עם עברה בתחנה נוכחו לדעת כי הנוסע החשוב אינו אלא יהודי החיבש כובע פרווה לראשו. רבים היו היהודים שבאו לתחנות השונות כדי להקביל את פניו כאשר נודע להם הדבר. חלק מהם אף הצטרף אליו בנסיעתו לסאנוק אם רק היה מקום בקרון. אולם בגלל קשיי הנסיעה הגיע הרב לסאנוק כשמסע־הלוויה כבר זז ויצא. שכן אי־אפשר היה לחכות לו יותר. הוא הבקיע לעצמו דרך בין ההמונים המלווים והמצטופפים, התקרב לארון הנפטר כדי להספיד ופרץ בזעקה בקולו האדיר: ד ו ד מלך ישראל חי וקים!" תוך הדגשה חזקה על מלת „דוד", שם הנפטר, כשהכוונה האקטואלית המרומזת היתה ברורה גם להמשך תוכנו של הפסוק, — רמז ברור להמשכיות האדמוריו"ת של בוקובסק ורציפות קיומה של ה„חצר" הזאת בידי יוצאי־חלציו של הנפטר, אבי המשפחה היקר והנערץ שעזב אותה לאנחות בדמי ימיו.

ו

על בני המשפחה של הנפטר והחסידים המקורבים ל„חצר", — ולא תהא בזה הפרזה אם

נגיד: על כל יהודי העיר. — היה יום זה יום של שעות ורגעים כבדים וטראגיים, שעות ורגעים מלאי כאב וצער ומהולים ביגון קודר ועמוק, מעיק על הנשמה ומדכדך את הנפש. יחד עם כל ההרגשה הזאת במשך כל היום הזה וכל שעות הלוויה ללא הרף לא היתה הפוגה אף לרגע מאותה המחשבה על ההכרח להתחיל מיד, ועוד בו־ביום, בפעולת ההכתרה של ממלא־מקום האדמו״ר הנפטר כ„רבי מבוקובסק״. „בפעולת ההכתרה״ — משום שאירועי הכתרה מסוג זה מתקיימים בדרך־כלל ללא כל גינוני טקס וכדומה, אלא ראשיתה ועיקרה הם הצד התכליתי והפעולה המעשית: הגשת ה„פתקה״ („קוויטל״) *) הראשונה מצד אישיות חסידית רמת־מעלה, המהווה המחשת הכרתה של אישיות זאת — וממילא גם של כל צבור החסידים — כמוכתר עכשיו כאדמו״ר וכרבי לחסידים.

בשוב קהל המלווים מבית־הקברות התכנסו הרבה מהחסידים הותיקים, ובראשם הגר״מ שפירא ז״ל, לבית הנפטר כדי להכתיר את הבן ר׳ אלתר ראובן ז״ל, כאדמו״ר וממלא־מקום אביו. ההתכנסות היתה באולם בית־המדרש שבבית הנפטר. במרכז הענין היתה ההכתרה וכל העינים היו נשואות כלפי שני בני הנפטר, האחים־התאומים־היתומים, בני תשע־עשרה אז, ר׳ אלתר ראובן ז״ל ור׳ צבי־אלימלך שיבלח״א הגדול ממנו במחצית השעה. (נמצא בתוכנו בארץ זה כשלוש עשרות בשנים, עמו״ש). ביחס לנושא ההכתרה, כלומר, מי יהיה ממלא־המקום של הנפטר, אפשר היה להניח כי המדובר באח „הצעיר״, ר׳ אלתר־ראובן ז״ל, שכן עוד בימי ילדותו ראו בו החסידים גדלות מכל הבחינות הבאות בחשבון להערכת מי שעתיד להיות אדמו״ר ורבי לחסידים. בהערכה זו לגביו המשיכו החסידים גם בימי הנערות שלו, והיא הוגברה ביתר־שאת בראשית ימי בחרותו, שכן עם עלותו בשנים הגדיל עוד יותר לעלות ולהתעלות בלימוד התורה, ביראת שמיים, בהליכותיו הנעלות ובהתנהגותו החסידית־הפרישתית־הצדיקית המופלגת.

האווירה באולם בית־המדרש היתה מתוהה ומחושמלת. הנוכחים הגיעו לשיא ההתרגשות והצפיה כשהגר״מ שפירא, נרגש ומזועזע גם הוא מסיוט עצם האסון ומההתרחשות של אירועי היום, התקרב לר׳ אלתר־ראובן ז״ל והגיש לו את ה„פתקה״ אשר הכין לו לפני־כן, משהתחיל ר׳ אלתר־ראובן להביע את סירובו לקבל את ה„פתקה״ — וסירוב זה משמעו ממילא גם התנגדות לעצם מינויו כממלא־מקום אביו הנפטר — פנה הגר״מ שפירא לאחיו „הגדול״ ר׳ צבי־אלימלך שליט״א, ואמר: „כנראה שאחיך מסרב לקבל את המינוי מפני כבודך, שאתה גדול ממנו, ולכן אני שואל אותך בפני קהל זה ולעיני העדה הזאת: האם אתה מסכים לכך שאחיך ימלא את מקום אביכם זצ״ל?״ כשענה רבי צבי־אלימלך בחיוב התקרב שוב הגר״מ שפירא לר׳ אלתר־ראובן, הגיש לו את ה„פתקה״, בהוסיפו: „אף־על־פי שאני כבר רב בעיר אחרת, בכל־זאת מכיון שבסאנוק עדיין לא נבחר רב אחר הרי אני עוד רבה של עירכם סאנוק והריני גוזר עליך, ר׳ אלתר־ראובן, בגזרת רב, שעליך להיות רבי״. מלים אלה, שהושמעו בקול עמוק והובעו בטון של דורש־מצווה ויחד עם זאת גם בנימה רגשית מלטפת־מפייסת, פעלו את פעולתן ור׳ אלתר־ראובן ז״ל הוכרע והוכנע.

---

*) = פיסת־נייר שעליה כתובים השם שלגביו מובעת איזו בקשה (בריאות או פרנסה או שידוך טוב וכדומה). קריאת הצדיק את ה„פתקה״ היא גם תפלתו מאת ה׳ למילוי הבקשה.

ר׳ אלתר־ראובן שפירא — „הרבי מבוקובסק״

בהמשכיותה של חסידות בוקובסק לא חל בקשר לפטירת ר׳ דוד ז״ל כל שינוי לרעה לא מבחינה חיצונית־כמותית, כלומר: במספר החסידים שהסתופפו בצלו בחייו, אלה שבסאנוק והסביבה ואלה שמחוצה־לה, ולא מבחינה פנימית־רוחנית, כלומר: באמונה ברבי החדש־הצעיר, בנהייה אחריו לשמיעת „תורה״ מפיו בעת עריכת „שולחנו״ ולהתפלל יחד אתו, ובמסירות ההדדית שבין החסידים לרבם זה. אדרבה, הורגשה עלייה בשתי הבחינות האלה, צבור החסידים גדל והלך בימיו מאשר בימי חיי אביו, שכן בתקופת חייו האחרונה של ר׳ דוד אביו ז״ל, עם התגברות מחלתו, נבצר ממנו להתעסק רבות עם קהל חסידיו, — ד׳בר שהקטין את מספר החסידים הבאים אליו. לעומת זאת היה ר׳ ראובן, מלבד היותו תמיד מעורב בין הבריות־החסידים וקרוב אליהם, גם מושך אליו קהל גדול, בעיקר בני־נוער, בגלל תכונות יפות נוספות שהיה מצטיין בהן. הוא היה מחונן ברגש מוסיקאלי עמוק והיה בעל קול נעים. שמע תפילותיו וכן זמירותיו־ניגוניו בעת עריכת ה„שולחנות״ הגיע למרחקים.

ר׳ אלתר־ראובן ז״ל המשיך להגביר חיילים בהתנהגותו, ובצדקותו, בלמדנותו, בהליכותיה, בעדינות נפשו ובמידותיו הנעלות. רבים מחסידיו שלחו אליו את בניהם שישבו במחיצתו וילמדו אצלו תורה ויראת־שמיים. הוא העמיד תלמידים הרבה, מהם נמצאים אתנו בארץ ומהם מפוזרים על־פני התפוצות. ביתו היה פתוח לכל עני ונדכא. לכל אחד מחסידיו ותלמידיו שימש כאב רחמן ואח מסור, הוא היה בעל מדרגה, והיה עמל תמיד ללא הרף לטיהור מידותיו וזיכוכן. אחיו רבי צבי־אלימלך שליט״א מספר, בין היתר, כי כשפרץ ויכוח בין שניהם, כרגיל בין אחים וביחוד אחים בגיל אחד, בהיותם עוד אפילו בגיל של ילדים, היה ר׳ אלתר־ראובן נעלם לפתע בעיצומו של הויכוח ולאחר כמה שעות היה שב ואמר לו: „נו, עתה, לאחר שאתה וגם אני נרגענו וסערת הויכוח שככה, נוכל להמשיך בבירור הדברים״. ידועה ומפור־סמת היתה גם הסתייגותו החמורה — ולעתים אף בצורה החריפה ביותר — משמיעת דברי־רכילות או סתם „דברים בטלים״.

ר׳ ראובן שפירא
(„האדמו״ר (השלישי) מבוקובסק״)

עם פרוץ מלחמת־העולם השניה וכיבו־שה של סאנוק בידי הגרמנים גורש ר׳ אלתר־ראובן ז״ל עם אשתו הרבנית ו־4 ילדיהם לצד שהיה כבוש בידי הרוסים, וקבע את מושבו

הארעי, „עד יעבור זעם״, כפי שרבים חשבו אז, בעיירה פלשטין הסמוכה לסאמבור. בתקופת שהותו בפלשטין, אם כי גדולה היתה המצוקה הכלכלית בביתו, כבכל בית יהודי בשטחי הכיבוש המלחמתיים, הוא הירבה גם שם בפעולות צדקה וחסד. מביתו זה נשלחו חבילות־מזון ובגדים וגם משלוחי כסף ליהודים במקומות רחוקים וקרובים שברוסיה, וביחוד לגלות סיביר, בצירוף מכתבי־עידוד להרמת מצב־רוחם בנדודיהם. בפלשטין אף ייסד ישיבה בשם „אור למאיר״ על־שם סבו ר׳ מאיר־יהודה שפירא, ראשון אדמו״רי בוקובסק, וגם הרביץ בעצמו תורה.

הרבנית הניה רעיית האדמו״ר ר׳ ראובן שפירא ז״ל, בתו של הרב ר׳ פנחס קאנר ז״ל הרב בזאגורש

כשנפלו שטחי פולין וגאליציה בידי הגרמנים התחילו גלגוליו יחד עם תושבי אותה העיירה במחנות השמדה. הרבנית ושניים מילדיהם נרצחו בימים ההם והוא נשאר עם שני הילדים הקטנים. אנשים משרידי השואה שהיו איתו במחנות יודעים לספר הרבה על גדלות רוחו ורמת מוסרו. הוא לא פסק גם במחנה לעודד, להזק את הרוחות ולהפיח זיקי נוחם ותקווה. נמסרו הרבה פרטים מעניינים גם על מעשי־צדקה־וחסד־של־אמת שעשה גם שם במחנות־ההשמדה, וסיפורים על כך נשמעים עוד כיום מפי אנשים החיים אתנו בארץ ובתפוצות גם אלה שקיבלו, לפי דבריהם, הם־עצמם, עזרה כספית למחנות־ההשמדה שהם היו נמצאים בהם. כן נמסרים סיפורים ועובדות על נסיונות שנעשו על־ידי חסידיו להציל את חייו ולהוציאו ממחנה־ההשמדה. אולם הוא התנגד לכך בהששו כי יהודים אחרים יילקחו במחנה במקומו.

יום ל״ג או ל״ד בעומר שנת תש״ב רשום וידוע כיום חיסול מחנה סאמבור שבו נרצחו כל קדושי מחנה זה, ובתוכם האדמו״ר האחרון של בוקובסק שגם ימי חייו המעטים היו חיי קדושה וטהרה. הי״ד!

3 אחיו של ר׳ ראובן:
משה (באמצע)
דוד (מימין)
ויוסף (משמאל)

שו״בים*) בסאנוק

מפי הזקנים והקשישים שבדורנו נמסר לנו על שני שו״בים שבעירנו בתקופה הקודמת, רבי יעקב־יוסף רוזנפלד ורבי שלמה שיקלר, זכרם לברכה. שניהם היו מהשוקדים על הזדהות מלאה עם תפקידם האחראי, כפי שזה גם בא לידי ביטוי בתכונות שנדרשו, ושנדרשות גם כיום, מנושאי תפקיד זה: „תלמיד־חכם וירא־שמים מרבים״, תוך הדגשת התיבה האחרונה „מרבים״, שדוקא סתמיותה־סתימותה ואי־ידיעת פירושה הברור הוסיפו לה משקל, חומרה והיקף. הבטחת כשרות הבשר לציבור היהודי בעיר היתה תמיד מעניינם הראשי ומדאגתם העיקרית של „פני״ העיר. שכן בהבטחת השמירה על כשרות הבשר מובטחת, לפי תפיסת היהדות, השמירה על שלומם ובריאותם של בני העיר. וההיפך מזה, ח״ו, בכל סטיה שהיא, פריצת גדר או הקלת־מה בדיני שחיטה, בזדון או ברשלנות תורמת, בזמן ביצוע מעשה השחיטה והבדיקה ע״י השו״ב, או לאחר ביצוע — ע״י הקצב באיטליז או ע״י עקרת־הבית במטבח. וכל זה — גם מבחינת ההיגיינה הפשוטה וגם — ואולי בעיקר — מבחינת חומרת איסור אכילת טריפות והעונש הצפוי משמים לעוברים עליו. מכאן הזהירות־עד־לכדי־פחד מפני כל גורם וגורם־דגורם בהלכות שחיטה ובדיני מליחה והלכות טריפות וכו׳, ומכאן גם הרתיעה־עד־לכדי־סיוט מפני מלים זניבים כגון „טריפ׳ניק״, „מאכיל־טריפה״ וכדומה. גורלו של היהודי באכילת בשר כשר נתון איפוא קודם־כל ובעיקר בידי השו״ב. ולכן נדרשות ממנו התכונות הנ״ל. מובן, שכמידת התקיימותן של תכונות אלה אצל השו״ב — כך מידת־התייחסותם והערכתם של בני הקהלה לשו״ב שלהם.

אכן, בני קהילת סאנוק ידעו גם להתייחס כראוי לשני השו״בים שהוזכרו למעלה, אחרונים לשורת השו״בים שקדמום בזמן, ושעליהם אין לנו כל ידיעות, וראשונים לאלה שחיו אתנו, בדורנו ובקהילתנו, ושבם ידובר בפרק זה. אלה השנים הראשונים היו שוחטים־למופת, מסוג יוצרי־נוסח ומייסדי מסורת של שו״בים לאלה שבאו אחריהם. וכאן ניתן לנו, לאשרנו, להשתמש בשורות המעטות, אך החשובות, שהקדיש לציון דמותם הרב אלתר מאיר ז״ל, כמעט בן־דורם. שורות אלה חשובות מפני שכותבן הכיר אישית את שניהם והציל מסכנת העילום והנשיה את הפרטים המעטים עליהם.

והנה רשימת הרב אלתר מאיר ז״ל, שכותרתה — „שני השו״בים הנאהבים והנעימים״.

„השניים היו ר׳ יעקב־יוסף רוזנפלד ור׳ שלמה שיקלר ז״ל. את הראשון הכרתי רק מעט, ואילמלא היינו גרים בבית אחד אצל ר׳ אליהו גוטווירט, מי יודע אם הייתי מכירו בכלל, כי עברו כבר למעלה מ־60 שנה מפטירתו. ר׳ יעקב־יוסף היה מנכבדי השו״בים, לא רק בעירנו, אלא שמעו הלך לפניו בכל המדינה. הוא היה תלמיד־חכם וחסיד בלזאי מכובד. בבית־המדרש הגדול היה משמש ש״ץ בימים הנוראים. בניו היו כולם בני־תורה, והבכור, ר׳ שלום, אף היה מבני העליה. בן אחד, שרגא־פייביל, בן־גילי וחברי, היה בעל כשרון ספרותי, וזכורני עובדה: ביום ששי אחד, כשנתקבל אצלנו העתון השבועי „המצפה״ ופתחנו אותו הזדקר לעינינו פיליטון ותחתיו השם „פייביל רוזנפלד״. התמוגגתי מקנאה ואמרתי בלבי: לדבר שפייביל יכול להגיע — גם אני אגיע. זכורני שבגלל זה התגברה אצלי אז השקידה בקריאה ובלימוד ולא עברו שנתיים ובחלק הספרותי של העתון הזה הופיעה רשימה שלי בשם „מסגולות האתרוג״. היתה זאת היצירה הספרותית הראשונה שלי.

„ר׳ שלמה שיקלר, אביהם של ר׳ אביש׳ל, ששימש באחרונה דיין ומו״צ בעירנו־עירו,

*) השם המדויק של שוחט בהמות ועופות הוא במקורו בספרות ההלכה והדינים — „שוחט־ובודק״, כי הוא בודק בדיקת־פנים את הריאה, כשהיא עוד בפנים גוף הבהמה, מיד לאחר השחיטה.

ושל ר׳ פינחס׳ל, מי שהיה דיין ומו״צ בעיר טרנופול, האריך ימים יותר מר׳ י״י רוזנפלד. גם הוא היה מחסידי בלז, אבל הוא יותר נחבא־אל־הכלים. פרסומו לא יצא מחוץ לתחומי עירנו. לגבי ר׳ י״י רוזנפלד היה הוא נראה כבטלן. היה ממעט לדבר וגם לא התחבר עם בני העיר. ייתכן שהיה בזה ביטוי להרגשת עילאיות מסוימת עקב העובדה שבניו היו כולם מוצלחים מאד, מצויינים בתורה וביראת־שמים ונהיו במשך הזמן לרבנים בעלי פרסום ושם. ר׳ שלמה היה מבקר לעתים מזומנות בביתנו, כי לעתים קרובות היה זקוק לאבא, ר׳ ישראל־צ״י מאיר ז״ל, לצורך איזו השתדלות וטיפול אצל ראשי הקהלה וכדומה. או הגשת שחרור משרות הצבא לבניו הרבנים״.

אנחנו, בני הדור האחרון של יהודי סאנוק, ראינו את השו״בים ששימשו בתפקידם זה בתקופתנו בסאנוק כממשיכי מסורת השו״בים שקדמו להם. ברם אנו גם יודעים כי אלה לא נפלו במאומה מקודמיהם בכל „התכונות הדרושות״, ואף ראינו בהם מידות תרומיות נוספות, כל אחד מהם בשטח מסוים, כניואנסה בולטת וידועה באישיותו הכוללנית של כל־אחד מהם. הנה־הם אחד, אחד: —

השו״ב ר׳ שלמה גרוסמן ז״ל

ר׳ שלמה גרוסמן היה טיפוס מתבודד, חי בתוך עצמו. אנו לא הבינונו אותו. הוא נראה לנו כזר, כמוזר. שכן מי שלא הזדהה עם החיים ועם אורח־החיים ועם הלך־המחשבה שלנו אז, אפילו רק במחשבה ובלי שזה התבטא ביטוי היצוני, מעשי, היה נחשב אצלנו כ„משכיל״, כ„נחמץ״, והיינו מתרחקים ממנו. לא שיח־ושיג לו לא עם הזקנים ואף לא עם הצעירים. הראשונים רחקו ממנו ומהאהרונים הוא התרחק מחשש פן יביאו את דבתו רעה אל אביהם או אל אבות חבריהם. וכזה היה ר׳ שלמה השו״ב. הוא היה מרבה לבקר בביתי, מתוך הידידות שבינינו, ותמיד בשעות הלילה. היה רגיל לשבת עד לשעות מאוחרות צמוד לספר כשהוא משוקע בקריאה ולא היה איכפת לו כל תנועה או רעש שמסביבו. וכשהיו ניגשים אליו כדי לקשור שיחה אתו היה מתעורר כאילו מעולם אחר. ר׳ שלמה היה למדן גדול ובעל הבנה עמוקה בכל תחומי התורה ומחשבת היהדות. כל שבילי התורה ומדעי היהדות היו נהירים לו כאילו למד־התהלך בהם רק אתמול. הנסתרות והנגלות גלויות היו לפניו כמפה פרושה בלי כל עמעום וגמגום. רק את מהותו הנפשית, את עצמיותו הרוחנית ידע להסתיר ולהצלים אפילו מידידיו הקרובים. כתב עליו הרב אלתר מאיר ז״ל:

„...יש מים שאובים ויש מי מעין. המים השאובים, יהיו מרובים כמה שיהיו, שאובים הם. מידה יש להם אבל חיים אין להם, וכשהם עומדים במקומם, ללא תנועה, הרבה זמן הם מעלים ירוקה, סרחון ועיפוש. אבל מי־מעין אפילו הם מעטים כקורטוב בכל זאת הם תמיד מים חיים, תמיד טריים ומתוקים והם תמיד יישארו בטריותם זו. השו״ב ר׳ שלמה היה מין מעין, מכונס בתוך עצמו. הוא לא התחבר עם אחרים ונשאר תמיד עולם קטן בפני עצמו. התענוג היחיד שהחיים היו מעניקים לו היו השעות של השתקעותו ועיונו בספר ללא שעור וגבול בזמן, בישיבה או בעמידה, כולו מרוכז ושקוע ותלוש מעולם ומלואו ומכל אשר מסביבו״.

ר׳ שלמה שו״ב היה שתקן מטבעו ולא אהב את השיחה, לא שיחת־חולין ואף לא שיחה בדברי תורה. רק כשנשאל ע״י מקורביו, בחורי בית־המדרש ולומדי תורה, שאלה או כשביקשו ממנו להבהיר איזה ענין — היה עונה בקיצור ובמיצוי־דברים, מסביר, מבהיר, מעיר ומאיר.

השו״ב ר׳ חיים שווערד ז״ל („השו״ב מבוקובסק״)

עם תום מלחמת העולם הראשונה, ולאחר פטירת ר׳ שלמה שיקלר נשארה משרה זו פנויה במשך הרבה זמן, בגלל המלחמה שפרצה בינתיים. הרבה יהודים יצאו את העיר, אם

כפליטים, אם לשירותי הצבא, וההיים היהודיים המאורגנים בעיר לא פעלו כראוי. את פעולות השחיטה ביצע רק שו״ב אחד וזה היה — ר׳ שלמה גרוסמן, שלא נמצא כשר לצבא ונשאר בבית. בינתיים פסקה המלחמה, החיים, גם הכלליים וגם היהודיים, חזרו למסלולם. האנשים חזרו הביתה והאוכלוסיה גדלה והלכה ולא היה די בשו״ב אחד ויחיד. אז, בשנת 1920, נתקבל למשרת השו״ב השני בעיר ר׳ חיים שווערד. השו״ב מהעיירה הסמוכה בוקובסקו, שהיה ידוע בכל הסביבה בהתנהגותו החסידית וברמתו המקצועית הגבוהה. ר׳ חיים שו״ב התחבב גם פה, כמו במקומו הקודם, על כל בני הקהלה. כבר־אוריין ויירא־שמים גדול לא הוציא את זמנו הפנוי לבטלה אלא ניצל כל רגע מרגעי הפנאי שלו לתורה ולתפילה. עם כל אדיקותו בחסידות בלז „מבטן ומלידה" — שכן מוצאו המשפחתי מעיירה מאגירוב הסמוכה מאד לבלז, וכל יהודיה ללא־יוצא־מן־הכלל הם חסידי בלז, וגם אביו ודודיו וכל בני משפחתו היו מהמקורבים ביותר ב„חצר" כל אדמו״רי בלז, — מצא ר׳ חיים לנכון להסתופף גם בצל אדמו״רי שושלתות אחרות שבעיר והסביבה ולהתחבב גם על חסידי אדמו״רים אלה.

לשיא הצטיינותו הגיע ר׳ חיים שו״ב במידת הצדקה והכנסת־אורחים, שלא ידעה אצלו גבול, כעושה וכמעשה. ביתו שימש מלון־אורחים תמידי לכל באי עירנו שלא יכלו להרשות לעצמם

ר׳ חיים שווערד, שו״ב, (באמצע) בין שני בניו, אלעזר ומאיר. רעייתו, חיה־שרה, בין בתה, יהודית, משמאל ובין כלתה, לאה, מימין, כשלצדה הפעוט־הנכד פינחס. יושבות למטה (מימין לשמאל) זיסל הנכדה, והינדה — בת־הזקונים.

ללון בבית מלון תמורת תשלום. בבית ר' חיים שו"ב לא נעשתה כל הבחנה בין עני לעני. לכולם התייחסו בבית זה באותה צורת ה„טיפול". לעני המדוכא, מארחי־פרחי התדירים, הקרועים־בלויים, ניתנה אותה המיטה, אותם כלי המיטה, ואותה ארוחת־הערב לפני השינה, כמו אלה שניתנו לעני ה„יחסן" ה„נכד", הבנש"ק („בנם־של־קדושים") או לזה הנראה להיות „יורד", — מושג ידוע בזמן ההוא המתייחס לעשיר שירד מנכסיו ונעשה עני עד כדי פשיטת־יד. כזאת היתה התנהגותו־שלו ולהתנהגות כזאת חינך גם את אנשי ביתו. אשתו, חיה־שרה, (שרה׳טשע די שוחט׳קע) לא רק ששימשה לו עזר כנגדו בזה, אלא היתה בעלת עצמיות מהותית משלה בענין זה, כפי שספגה זאת גם היא בבית אביה, ר' אליהו־זושא השו"ב בבוקובסקו. בהתנהגות זו המשיכה היא גם לאחר שבעלה ר' חיים שו"ב נפטר בדז'אמביל שבגלות סיביר (ביום ח' בניסן תש"ג). הרבה מאד מסופר על פעולות הצדקה והחסד שהיא עשתה עם הפליטים החלכאים והנדחים שם בשנות מלחמת העולם השניה. ואף לאחר שזכתה, בתום תלאות השואה והמלחמה, לעלות ארצה ובהיותה לעת זקנתה סמוכה על שולחן ילדיה שבירושלים, כשהיא חולנית ותשושה, המשיכה תוך שקידה מרובה במעשיה הטובים.

לא נצא ידי חובתנו ההיסטורית ונאמנותנו לתפקיד הספר הזה אם לא נזכיר גם את הטיפול המיוחד והנפרד שקיבלו בבית ר' חיים שו"ב החיילים היהודים ששירתו בצבא הפולני ונמצאו במחנה הצבאי הגדול שבסאנוק. בגלל האווירה האנטישמית והעויינת ששררה במחנה בפרט ובצבא הפולני בכלל סבלו החיילים היהודים סבל קשה, בצורות שונות ובשטחים שונים, כגון מחלות, רדיפות, אי־שחרור מהעבודה בימי שבת ומועד, סירוב למתן אישורי יציאה מהמחנה לשם ביקור בבתי־כנסת בשבתות ובחגים וכו'. בכל אלה הענינים טיפל הבן הצעיר מאיר שווערד, תלמיד־חכם וירא־שמים גדול וגם פיקח במילי־דעלמא. כמה וכמה מחיילים אלה שזכו להינצל מצפרני השואה ולהגיע אלינו ארצה מספרים לנו הרבה על כל פעולותיו הטובות כלפיהם והם זוכרים — ומזכירים בהתלהבות — עד היום את חסד טיפולו ויחסו האבהי, את לבו החם, את רוחו הטובה ואת נכונותו תמיד לבוא לעזרת כולם בכל מה שאפשר היה בידו לעשות ואת העזרה שהצליח להגיש להם.

שו"ב ר' שלום רוזנפלד

הוא היה, כנזכר לעיל, בנו הבכור של ר' יעקב־יוסף שו"ב. לאחר שנשא לאישה את בתו של ר' צבי־הירש השו"ב הראשי בעיר רישא (רזשישוב) ואישיות מפורסמת בחוגי חסידי בלז, היה זה מן ההגיון ומן המקובל אז, שר' שלום ימשיך במקצוע זה המשפחתי הכפול, מקצוע השו"ב־ות. והוא באמת התחיל בזה בצאתו לחייו המשפחתיים העצמאיים. אולם בהיותו מטבעו בעל רמה אינטליגנטית־מסחרית, בעל הלך־מחשבה נוטה למודרניות, הסתלק ממקצוע השו"ב־ות והתחיל לעסוק במסחר, ובהצלחה מסוימת. בביתו אמנם נשבה כבר רוח ההשכלה ובניו לא הזדהו עם בניהם של יתר השו"בים שבעיר, לא בשטח החינוך ולימוד־תורה ואף לא בשטח הלבוש ואורח־החיים היומיומי. בתו הבכירה נישאה לד"ר י. קנופף (היום: ניצני), עורך־דין ועסקן ציוני חשוב ופעיל בחוגי ההסתדרות הציונית הכללית בפשמישל, והוא ממשיך בעסקנות זו גם פה בארץ מאז עלותו בראשית שנות השלושים. בנו הגדול, יעקב, נרתם בימי נעוריו הקדומים לעול הציונות ואחרי פעילות מסורה בעירנו עלה הוא עצמו ארצה, כאחד הראשונים של העליה החלוצית בסאנוק (נפטר פה, מסיבת מחלה, בדמי ימיו).

עם כל השנויים ומשבי הרוח בבית ובחוגי הנוער היהודי נשאר ר' שלום עצמו שלם עם עצמו, עם אלהים ועם אנשים, עם אמונתו ויראתו — יראת שמים טהורה

ועמוקה. עם היותו שטוף בעסקיו קבע עתים לתורה (ר׳ שלום היה, כאמור, תלמיד־חכם מעולה בעל שעור־קומה בלמוד התורה) ולתפילה והיה מבאי בית־המדרש של ר׳ דוד׳ל שפירא („הרבי מדינוב״).

עם הידרדרות המסחר היהודי בפולין בעטיין של „גזירות גראבסקי״, באמצע שנות השלושים, באה ירידה דראסטית במעמדו הכלכלי של ר׳ שלום, — עד כדי כך שהיה נאלץ להגיש את מועמדותו למשרה של שו״ב בעירנו־עירו. יחד עם זכויות המסורת ה„שו״בית״ המשפחתית שהיו לו לר׳ שלום עמדו לו גם זכויות־עצמו. שכן לא נעדרה בו אף אחת מכל „התכונות הדרושית״ לתפקיד זה, כאמור. ובהיותו ידוע ומוכר לכל חברי הקהלה בסאנוק, ומקובל עליהם, נתקבל ר׳ שלום ללא קשיים להפקיד של שו״ב שלישי בסאנוק, תפקיד שמילא אותו כראוי וכיאות עד בוא השואה, בה נספה הוא ומשפחתו.

ר׳ שלום רוזנפלד שו״ב

השו״ב ר׳ פינחס־יוסף מילר

מוצאו של ר׳ פינחס־יוסף היה ממשפחת אצילים מיוחסת וענפה, שכללה בתוכה בעלי אחוזות ובעלי עסקים, ולא פחות מזה — תלמידי חכמים מופלגים, רבנים ואדמו״רים. אבי־אביו היה ר׳ שבתי מילר, מעשירי היהודים בגליציה, תלמיד־חכם וחסיד שבא בקשרי־חיתון עם אדמו״רים מבית צאנז ועוד.

גם ר׳ פינחס־יוסף דגיע לתפקיד זה של שו״ב בסאנוק לאחר שנשבר מטה־לחמו במסחר בתקופת „גזירות גראבסקי״. אכן, גם אצלו לא היתה חסרה אף אחת מהתכונות הנדרשות לתפקיד זה. תלמיד־חכם וירא־שמים מרבים. במיוחד התבלטה אצלו מין מזיגה של מידת צניעות ואצילות שבאה לידי ביטוי על כל צעד ושעל שלו ובעיקר בהתהלכותו היומיומית עם הבריות. נספה בשואה ואשתו עם שתי בנות זכו להגיע ארצה לאחר נדודים וגלות סיביר.

השו״ב ר׳ יוסי׳לע

הוא נתקבל כשו״ב בעיר לאחר שבמשך הזמן גדלה האוכלוסיה היהודית בה, ולאחר שמולאה בכך התחייבות־מה מצד הקהלה כלפי אלמנת ר׳ שלמה שיקלר, שר׳ יוסי׳לע נשא את בתו לאשה. ר׳ יוסי׳לע היה נמנה גם הוא על חסידי בלז, ואף היה בזה קיצוני מאד, ללא ויתור כלשהו. הוא לא נהג לבקר אף פעם אצל אדמו״ר אחר, אף לא מאדמו״רי העיר סאנוק. לעומת זאת רגיל היה אף הוא לעסוק במעשי צדקה, בעיקר ע״י איסוף „נדבות״ של כסף, וחיזר על הפתחים לשם כך, בשביל עניים שלא היה לפי כבודם לחזר על הפתחים.

אריה לרנר (חיפה)

ר׳ דוד׳ל צוקרמן ז״ל, חזן העיר

דל היה עולם המוסיקה בסאנוק. לא היתה שם לא תזמורת פילהרמונית ולא בית־אופרה ואפילו לא שום מוסד או צוות למוסיקה קמרית. גם מכשירי רדיו טרם היו אז בסאנוק, ופטפונים היו רק אצל יחידי סגולה, אמידי העיר, ומקומי לא יכירני שם. בכל זאת טעמתי טעם של מוסיקה שהיתה מסעירה את נפשי וגורמת לי עונג לאין ערוך. וזאת תודות לר׳ דוד׳ל חזן. אמנם אסטה מן האמת אם לא אזכיר את התזמורת הצבאית של הגדוד השני שחנה בסאנוק, שהיתה נוהגת להשמיע מספר קונצרטים משך הקיץ בככר ה„רינק״. הייתי הראשון שתפסתי לי מקום על יד המנגנים ושמעתי בהנאה רבה את הלחנים והמארשים הצבאיים שנגנו. גאוותי גם היתה גדולה על שהשתתף בתזמורת זו הסמל פוגל שהיה יהודי ולקח לפעמים אפילו את שרביט המנצח בידו. כמה קטעים מהמארשים האלה היו גם שגורים בפי ושרתי אותם לפני הגמרא הפתוחה עת ישבתי בקלוז ועסקתי בסוגיות דאביי ורבא. אך עיקר חוויותי המוסיקליות היו הקומפוזיציות של ר׳ דוד׳ל חזן ששמעתין מפי המקהלה שלו בבית הכנסת הגדול.

זכורני עוד את רגעי ההתרגשות הנעלים שאפפו אותי בעת תפילת ערבי שבתות וחגים בעמדי דרוך ומלא ציפיה בבית הכנסת הגדול המואר והמלא יהודים אחים ומאזין בהלמות לב לשירת פרקי „לכה דודי״, „השכיבנו״, „רבונו־של־עולם״ שלאחרי ספירת העומר, או לפרקי „הלל״. וכאשר זו הצטלצלה מגרונותיהם של ה„משוררים״ הצעירים בקולות הסופרן והאלט שלהם דמיתי בנפשי שרינת מלאכי קודש אני שומע ואושר מתוק עילאי הציף אותי וחבקתי באהבתי את העולם ומלואו.

מן הסוליסטים אשר במקהלתו של ר׳ דוד׳ל חזן נחרתו בזכרוני הדודנים אביש דומב ומשה דומב, אברהם עפשטין, שמעון גרשון, יצחק צוקרמן בנו של ר׳ דוד׳ל וגרשון פיפה. כל אלה קולותיהם היו צלולים ומצלצלים. הערצתי אותם הערצה עזה. אך את יצחק (איטשלה), בנו של החזן שהיה בן גילי ושהיה גם חברי הטוב, אותו הערצתי כהערץ הפרימיטיב את אלילו. ואכן, כסוליסטן העמיד איטשלה בצל את כל המשוררים. קולו היה נפלא והיה שר תוך רגש חם ומחמם. בעת שקולו התרונן גאה לבי והיה מפכה גלי אהבה אליו. כרוך הייתי אחריו ככלב אחרי אדונו. נכנעתי לו בכול כי אהבתיו. נפשי צמאה היתה למוסיקה ומבארו של ר׳ דוד׳ל חזן היא היתה שותה את צליליה לרויה.

ר׳ דוד צוקרמן, חזן העיר, ורעייתו

ר׳ מרדכי אשר ז״ל

ר׳ מרדכי אשר היה כמדומה המזכיר הראשון של הקהלה בצורתה המאורגנת־המגובשת. בהיכנסו לתפקידו זה כבר לא היה בין הצעירים. הווה אומר: עם מטען גדול של נסיון בפקידות ובידע אדמיניסטרטיבי. אכן, תכונותיו היפות, מתינותו, שיקול־דעתו המיושב, הרגוע, עמדו לו להתגבר על קשיים, ואף להרים את פעילות משרד ועד הקהילה.

ר׳ מרדכי אשר היה בר־אוריין וגם בעל ידיעות חילוניות. יחסיו הטובים עם אנשי צמרת שונים של השלטון המוניציפאלי, ובממשלה, היו לתועלת לכל הנזקקים.

ר׳ מרדכי אשר היה בעל נסיון ובעל ותק רב במקצוע הפקידות בתחומי הנהלת חשבונות וגזברות. עם זאת לא היתה ניכרת זניחה כלשהי או סטייה קלה מההמשכיות המלאה והרציפות המתמידה בהליכות־החיים הדתיים והמסורתיים שלו ללא פגם. ר׳ מרדכי היה מנכבדי המתפללים הקבועים של הקלויז שברובע ה„פשדמיישטשה״. שם גם היה מהעוברים־לפני־התיבה המעולים של תפילת „מוספים״ בימים הנוראים. ועשה זאת בטוב־טעם ובהצלחה.

זאב טל (וכטל)

אשר אנשל וכטל, מזכיר ועד הקהלה

בשנת 1929 נתקבל ר׳ אשר אנשל וואכטל לתפקיד של מזכיר ועד הקהילה היהודית בסאנוק. ידיעותיו המצויינות בשפה הפולנית, ידיעת הנהלת חשבונות וכשרונו ליחסי צבור עמדו לו לעזר במלוי התפקידים המוטלים על מזכיר ועד הקהילה.

בתקופת כהונתו של אבי ז״ל כמזכיר ועד הקהילה חלו תהפוכות בסדרי המינהל בועד הקהילה. בעזרת חוגים יהודיים מסויימים הוגברה התערבותם של השלטונות בחיי הקהילה, בניגוד לרוחם ושאיפותיהם של רוב יהודי העיר, בעלי הכרה לאומית־יהודית. ברור כי ל„כלי־קודש״ לא היתה כל אפשרות לנקוט בעמדה מסויימת ברורה בענין זה, וכל־שכן שאי־אפשר היה להם להביע דעה או להראות נטיה גלויה כלפי איזה צד שהוא. יצוין כי למר וכטל, בעל תפקיד אחראי ומחייב, קשה היה פי־כמה מצב מסויים כזה, אבל הוא עמד בו במבחן.

ר׳ אשר אנשל וכטל היה בתפקידו כמזכיר הועד נכנס ויוצא במשרדים של השלטונות הפולניים. הוא היה אדם נוח לבריות ומוכן לשרת את הצבור אשר פנה אליו. כל מיני בקשות לרשיונות, למסחר, לתעשיה, לעסק, לדחית שרות הצבאי, לשחרורים מן הצבא ומהגיוס, לערעורים על המיסים וכדומה סודרו בעזרת מזכיר ועד הקהילה במוסדות המדינה. בשנת 1939 הוא ברח ביחד עם משפחתו לרובנה, ושם נפטר מות טבעי, משבץ לב, בשנת 1941.

ר׳ בנציון פלר ז״ל

לאנשים מבחוץ ומרחוק נראה היה כי צמידותו לתפקידו ולמקום־עבודתו היתה כמין צמידה־מלידה. לא ידענו מתי נתקבל לתפקידו, על־ידי מי נתקבל, מה היו הסיבות והגורמים לכניסתו לעבודה זו במקום העבודה הזה, והעיקר — מה בדיוק היתה עבודתו בועד הקהלה.

וכשם שנתקבל לעבודה בשקט, ללא קולות־הכרזה על כך, ללא מתן פרסום לדבר זה בחוץ ובציבור, — בציבור היהודי, כמובן — ואפילו ללא ידיעה על כך ברחוב היהודי, פשוטו כמשמעו, כלומר: ברחוב־המגורים שלו, בין שכניו וידידיו ומכריו — כאשר שם בדרך־כלל הכול ידעו על הכול — כך נשא בשקט ובדומיה את תפקידו. כי שקט ומתינות היו

תכונותיו של ר׳ בנציון פלר בכל שנות היכרותנו אותו. בכל שיחה שהיתה ההזדמנות לקיים איתו קיבלת רושם כי עומד אתה לפני איש בעל עושר רוחני כמוס, בעל מטען פנימי בלתי נראה אך רב־ערך. משיחה כזאת נוכחת גם לדעת כי אין הוא רואה פחיתות־ערך כלשהי בעבודתו ובתפקידו כפי הגדרתם הרשמית — שליח או שמש או, לכל היותר, „פקיד טכני" בלשוננו הנקיה־המקצועית כיום. למעשה יש גם אומרים כי באופן בלתי־רשמי, ולעתים מזומנות למדי, השתמשו בו חברי ועד הקהלה לא פעם כבמין „יועץ־סתרים", בהיותו מקובל על כולם כבר־סמכא וכבקי בעניני העיר ובכל בעיותיה הקשורות עם האוכלוסיה היהודית.

גם את שיעור־ידיעתו בתורה לא ידעו. כי גם לימוד התורה נעשה אצלו בשקט, בצניעות וניכר היה כי הוא נתון בעולמו המבודד שלו. ודאי לנו כי היה בו משהו מאותם „ממעטי דברים ומרבי תפארת", — תפארת של אהדה וחיבה אשר לבו של כל אחד ממכיריו היה רוחש לו.

מר אלכסנדר קימל ז״ל

הוא היה מהפקידים הותיקים בועד הקהלה, גם לפי מספר שנות העבודה בכלל וגם מבחינת תקופת עבודתו ונסיונו הרב בשירות ציבורי. שכן הוא התחיל בעבודתו בתפקיד מזכיר ועד הקהלה בשנת 1924 כשמאחריו וותק של 20 שנות עבודה בבית־המשפט האיזורי בסאנוק, בתפקיד מזכיר ראשי של בית־המשפט. יש לדעת כי כניסתו לעבודה זו בבית־המשפט בסאנוק לא היתה ראשית הקריירה הפקידותית שלו. קדמה לה עבודה בתפקיד זה בבית־המשפט בלבוב כשזו עוד היתה למברג, כלומר: עוד בימי שלטונה של אוסטריה. כי הוא בא — יותר נכון: הובא, או: הועבר — לסאנוק בשנת 1904. מסתבר כי מר אלכסנדר קימל היה פקיד מצטיין בעבודתו ובתפקידו, והממונים עליו במשרד הממשלתי בו עבד אז מצאו אותו מתאים, בהיותו אז בגיל המתאים, גיל העמידה, להטיל עליו תפקיד אחראי בבית המשפט בסאנוק, שהיה גם אז כבר משרד רב־היקף ורחב־ממדים ומשתרע על סביבה רחבה.

עבודתו בפקידות ממשלתית התחילה לאחר שתי שנות לימוד בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת לבוב. — את הסיבה להעברתו לסאנוק, העברה שיש עמה קידום, יש לראות בהצטיינותו בביצוע תפקידיו. זאת היתה, כנראה הסיבה גם לכהונתו הארוכה בתפקיד זה, משך עשרים שנה. עלינו לזכור כי היתה זאת תקופה רבת חליפות ותמורות, חילופי־שלטון בשלטון, כשאנשי הצמרת שלהם לא הצטיינו בכלל באהבת־ישראל יתירה, וכל־שכן שלא ראו בעין יפה יהודים עובדים כפקידים בשירותים ממשלתיים — ומה גם כפקידים בכירים.

עם הגיעו לגיל יציאה־לפנסיה שוחרר מר קימל מתפקידו בממשלה, אך כנראה שתכונותיו ויתרונותיו, ובעיקר כושרו ויושרו, עמדו לו כי אנשי ועד הקהלה יתנו את עינם בו לקבלו לעבודה בלשכת הקהילה ואף להטיל עליו תפקיד חשוב זה של מזכיר ועד הקהלה. וראוי לציין כי גם תפקיד זה בוצע על־ידיו בהצלחה מלאה ולשביעת רצונם של כל חברי ועד הקהילה. באותה תקופה נבחר כמזכיר איגוד נפגעי מלחמת העולם הראשונה במחוז סאנוק, שכלל את נכי המלחמה, אלמנותיה ויתומיה. היה זה מינוי של כבוד, שלא־על־מנת־לקבל־פרס. מתפקיד זה, כמזכיר האיגוד, בחרו בו כעבור זמן־מה כנשיא האיגוד הזה, תפקיד שמילא אותו עד ליומו האחרון, ג״כ שלעמלק״פ. כשנתיים שימש גם כמזכיר „יד חרוצים".

ר׳ מרדכי שטרנברג, המשגיח על הכשרות באיטליזים

חסיד ובר־אוריין היה. מוצאו ממשפחה של אנשי מסחר שבגליציה המזרחית בסביבת ראווה־רוסקה, שיהודיה השתייכו בדרך־כלל לחסידי בלז. אולם לאחר התקשרותו בקשרי חיתון

עם בתו של ר׳ מרדכי־יהושע שליסלפלד, בעל ה„מורובאנקה״, מחסידיה המובהקים והוותיקים של שושלת דינוב התקרב ר׳ מרדכי לחסידות זו ונעשה לאחר המקורבים של האדמו״ר מדינוב.

לצערנו לא עלה בידינו לקבל פרטים ונתונים מדוייקים על תקופת שהותו בסאנוק ועיסוקו מאז בואו לעירנו ועד להתמנותו כמשגיח מטעם ועד הקהילה. ברם עם התקבלותו לתפקידו מצא בזה את כל תוכן חייו והשתדל למלאו באמונה ובהצלחה.

ר׳ מנחם שמרלובסקי, המשגיח על הניקור

במקום אחר בספרנו צויינו כמה ממידותיו הטובות, מידות יהודיות טיפוסיות, שבוודאי יש לשייכן להתנהגותו האישית, היהודית־החסידית והמוסרית־הכללית, שבאה לו כתכונה טבעית־תורשתית מבית־אבא. היתה כאן ספיגת רוח של חסידות מימי הילדות בבית ובחברה, שנקלטה אצלו על רקע של אמונה מוחלטת, תמימה אבל חזקה, באותו הצדיק־הרבי שאביו היה מנאמניו־חסידיו האדוקים, האדמו״ר מבוקובסק ר׳ מאיר־יהודה ז״ל.

ואכן, גם בחייו היומיומיים המעשיים, כעובד ועד הקהילה במקצועו כמנקר ומפקח על הניקור באטליזי סאנוק, במערכת השחיטה היהודית, ידע להתהלך בחברת האנשים השכנים־לעבודה, הקרובים־למקצוע והשותפים לשמירה ולהשגחה על הכשרות ועל מניעת תקלה בשטח „איסור־והיתר״. ובכלל ידע ר׳ מנחם להתחבב על כל יודעיו ומכיריו.

ר׳ מנחם זכה שבאותו נתיב־היסורים הקשה והאכזרי — גיהנם הנאצים, גלות סיביר וכו׳ — הצליח לבוא אלינו וליהנות בשארית שנות־חייו מאווירת הארץ ומהיבנותה, תוך ראיית נחת ורוויית אושר מבניו, בנים־בונים ומקימי משפחות בארץ ומעורים בחיי הצבוריות הישראלית. בנו־בכורו צבי (שמרי) הוא מעסקניו הפעילים של ארגון יוצאי סאנוק והסביבה.

ר׳ יעקב תודר

נמנה עם צוות עובדי ועד הקהילה בפיקוח בשטח ההכנסות ממס־השחיטה הכשרה. מתוך עבודתו בביצוע תפקידו ניתן היה לראותו בעל תכונות של צנוע, מתון ונחבא־אל־הכלים. כך בענינים שבין־אדם־לחברו בחוץ וכך בין אדם לקונו בקלויז סאדיגורה, שהיה אחד ממתפלליו הותיקים ומהמשתתפים בשיעורי הלימוד שנערכו בו מדי ערב בערבו אחרי התפילה. אף פעם לא ראינוהו מתערב בעניני ציבור. אף פעם לא שמענוהו משתתף בויכוח או מביע דעה בפומבי בעניני מפלגה או תנועה או עסקנות פוליטית.

ברם מסתבר כי צניעות ושקט ומתינות **בחוץ** אינן מונעות עירנות, התעניינות ו„איכפתיות״ **בפנים**, בביתו ובחוג משפחתו. שם, בביתו בחבורת בניו ובנותיו, כל אחד בארגונו ובמועדונו שלו, לוקח חבל גם הוא, ער, מתווכח, משכנע ומכריע. מובן כי כל הויכוחים הם בדרך־כלל רק בנוגע לפרטים, לתנאי־פעולה ולאופן פעולה. אבל על העקרון, ועל עצם הפעולה והפעילות לא היה כלל ויכוח. לעקרון היתה הסכמה כללית. וכך היה הבית בית ציונות ואווירת הבית אווירה ציונית שנתנשם בה אוויר ציוני, שהציונות היתה להם אוויר לנשימה. מכאן ההתלהבות לכל דבר הקשור לענין הציוני, מכאן עירנות לכל הקשור לתנועה העברית ולספרות העברית, ומכאן השאיפה לעלייה ארצה, שאיפה שנתגשמה, ולדאבון הלב, רק בחלקה, כי רק הבן הבכור במשפחה (שמעון) ושתי הבנות זכו ועלו בעוד מועד. יתרם, כולל את מנחם — זה הנלהב־והמלהיב שבכולם — לא זכו כי היתה בהם יד השואה יחד עם כל נספי השואה. הי״ד.

ישראל למבק (חיפה)

ד״ר שלמה ראמר ז״ל

דמות אטלתית כמחוטבת מאבן־שיש, בעלת ראש שיבה מעודן, מעוטר מצח גבוה אשר דוגמתו אפשר לראות רק בציורים. שתי העיניים המפוכחות השליכו עליך מבט בעד זכוכיות של משקפיים, שהיו משובצות בתוך שתי מסגרות שחורות עבות, עשויות עצם. מבטו חדר לתוכך כמו ברק ותמיד נדמה היה לך שהוא קורא את כל מחשבותיך המקננות עמוק בנשמתך. אם נשאלת על־ידו על דעתך באיזה ענין מהעניינים אין אתה יכול להעלים את דעתך מפניו. אתה נאלץ להגיד את האמת, את האמת כולה. הוא משפיע עליך במבטו בכוח של מהפנט. תמיד ראית אותו מלובש לפי הטעם המשובח ביותר, הוא מושך על עצמו את תשומת לבו של כל אדם. מבנה גופו היפה ותנועותיו הפאטריארכלית מזכירים לנו דמות של דיפלומאט מהזמנים שעברו, ואין הם מזכירים לנו כלל את הטיפוס של הרופא שנצטייר לנו תמיד כבן־אדם שחוח־כפוף, מקומט, שקוע במחשבותיו בספרי תורת הרפואה וספרי מחקר אסכולטיים אחרים.

ד״ר ראמר היה עסקן־צבורי־מלידה. הוא לא התבייש בעסקנותו כלל וכלל. היתה בו מעין חולשה מיוחדת ורגישות טבעית ל„פוליטיקה לוקאלית״. בהיותו במשך שנים רבות ראש הקהילה העברית וחבר ותיק של הנהלת העיריה, הרי השלטון של כל העיר היה בידו והוא היה מנהיגה־מנהלה של העיר. הוא קבע לו כמטרה את טובתה של הקהילה. וזאת — אפילו כאשר הסתמנה פעם איזו שהיא תעייה־תהייה במסלול הישר שלו, או באמצעים המתאימים שבהם היה נוקט תמיד בפעילותו הענפה. המטרה העיקרית בעסקנותו היתה לטובת היישוב היהודי בעיר ולא לטובת עניניו הפרטיים. איזה כוח פנימי רוחני לשרת את הצבור דחף אותו לעבודת הקהלה. הפופולאריות שלו אצל היהודים, בין עשירים ובין עניים, העניקה לו את השלטון המלא והיא פתחה לפניו את כל הדרכים והשערים המובילים להשגת היומרות הצבוריות שבעיר.

לד״ר ראמר היתה השפעה גדולה גם על הצבור הלא־יהודי, וביחוד בחוגי השלטונות. זה איפשר לו לבצע את כל תכניותיו ולהגשים את כל שאיפותיו ורעיונותיו לטובת העיר, וגם להגיש עזרה לפרט. בעברו ברחובה של עיר, בין בטיול ובין בדרך לביקור חוליו, פנו אליו בברכת־יום, תוך ביטויי הכבוד וההערכה, כל רואיו, כזקן וכצעיר, כידיד וכיריב, כיהודי וכנוצרי. הוא הראה ענין והתעניינות עם כל מי שפגש לחטוף אתו שיחת־בזק, לזרוק לו מלה טובה, לקדמו בחיוך, במאור־פנים. שאל לשלומו, לשלום משפחתו ולמצב עיסוקו. לעתים אף הציע עזרה, השתדלות וכדומה. הוא רצה למלא רצונם ולהשביע רצונם של כולם, ובכל צורה ואופן. במיוחד רכש לעצמו שם טוב ואהדה מרובה אצל זקני הדור, הסבים והסבות שלנו. הם הקשיבו וצייתו לכל מלה והגה שיצאו מפיו. הם מילאו אחרי כל דרישותיו מהם. לרבים מהם הביא הרפואה ע״י השפעה פסיכולוגית, ללא כל סמי־רפואה. הם ידעו לספר

עליו סיפורי נסים ונפלאות, כמו על אדמו״ר גדול. הוא היה מעורה ומושרש בחיים היהודיים, בבעיותיהם הגדולות והקטנות. הוא היה חלק חי מנופה של העיר.

לעסקנותו הצבורית־העירונית של ד״ר ראמר קדמה פעילות ציונית ערה וענפה בתקופת לימודיו וכסטודנט באוניברסיטת קראקוב *). ביזמתו נוסדה בעירנו סאנוק האגודה הציונית הראשונה ואנו גם מוצאים אותו משתתף בועידות ציוניות ארציות, מופיע בהן כציר ומדוות על פעולותיו של הסניף בסאנוק **). אכן, בהיכנסו בעול הפעילות הצבורית העירונית הקיפה זו את כל מהותו ומילאה את כל תוכן חייו, עתירי הפעולות ועטורי ההצלחות.

ד״ר שלמה ראמר (משמאל) ולידו ר׳ אנשל ווכטל

*) ראה לעיל בפרק „לתולדות העיר וסביבתה״.

**) ראה ד״ר נ. מ. גלבר, תולדות הציונות בגליציה, עמ׳ 206.

ד"ר יצחק נמר ורעייתו פאני, ז"ל

יפה לרנר / ד"ר נמר האיש והעסקן

ד"ר נמר ז"ל לא נולד בסאנוק ואף לא התחנך בה. אך משקבע בה את מקום מגוריו ומקום עיסוקו והתיישב בה נעשתה לו עיר זו כעירו־מלידה, ותושביה היהודים — כבני־עירו־מלידה, הוא השתרש עד מהרה במקום והתקשר היטב עם יהודי המקום.

כאיש וכיהודי בעל לב חם וער לבעיות הציבור ובעל תכונות וכושר עמוק לעסקנות ציבורית, במובנה הנעלה של המלה הזאת, הגיעה עסקנותו במשך תקופה קצרה לדרגת מנהיגות: — הוא הועמד כראש הקהלה היהודית בעיר ונבחר כראש ההסתדרות הציונית בסניף הסאנוקאי.

איש שקט היה מטבעו וגם פעולותיו נעשו בשקט, בצעדים מדודים־שקולים אבל — בטוחים, ללא „קולות־וברקים" של פרסומת עצמית אישית וללא השמעת סיסמאות־סרק או דרשנות והטפות ללא־צורך.

ביתו של הד"ר נמר שימש „בית־ועד" לעסקני התנועה הציונית בעיר, מקום־מפגש והתיעצות בעניני התנועה והציבור. בימי הראשון־בשבוע, שבהם שבתה העבודה בלשכתו, לשכת עורך־דין מפותחת ומשגשגת, היו מתכנסים עסקני העיר בביתו לשיחות ולהחלפת מחשבות ורעיונות, והוא עמד במרכז, שופע עצות ברוחו הנבונה והשקטה. כל מנהיג ציוני, או עסקן, שהיה שוהה בסאנוק בעניני התנועה הציונית, היה הד"ר נמר מקבל אותו בכבוד הראוי ומארח אותו בביתו יחד עם רעייתו פאני, עסקנית ציונית נלהבת גם היא, ששימשה נשיאת „ויצ"ו" בעירנו.

זכיתי להכירו מקרוב. עבדתי שנים אחדות במחיצתו והרבה למדתי ממנו. אני לעולם לא אשכח את דמותו האצילה, טוב לבו, כנותו וטוהר־נפשו. הוא היה ידוע לכולנו כבעל מידות ותכונות נעלות. הוא היה לי לאב, למורה ולמחנך.

שאיפתו העזה היתה לעלות ארצה ולהתיישב בה. את שאיפתו זו היה מביע במכתביו הרבים שכתב אלי אחרי עלותי ארצה. שכן הוא לא הסתפק בעסקנות ציונית גרידה. הוא שאף גם להגשמה ציונית אישית־ממשית. אין ספק כי הוא ורעייתו היו משתלבים יפה במולדת, ובודאי היו מוצאים פה בקעה נאותה של פעולה ושל עסקנות, להתגדר בה. קרוב לודאי שגם מצד יוצאי עירנו סאנוק והסביבה נתכנו לו עלילות.

לדאבוננו ולאסוננו — לא זכה הוא ולא זכינו אנחנו!

אף פעם לא הרים את קולו. אינני זוכרת אם שמעתיו פעם צוחק בקול רם. אבל רבים זוכרים כיצד ידע להסתיר את התרגשותו בכל מקרה של פרידה מאדם עם עלותו ארצה.

ראיתיו בפעם האחרונה בוכה כמו ילד. היה זה באחד מאותה הימים הנוראים, ימי ספטמבר 1939, כשעמלק הגרמני השתלט על עירנו. על תושבי היהודים הוטל מס קונטריבוציה, וכמובן שהגורל לא חסך מהד״ר נמר את התפקיד הקשה והטראגי הזה — גביית המס מהתושבים. זוכרת אני את הרגע הנורא כשנכנס לבית הורי ובמקום להגיד במלים מה גודל הסכום שהוטל עלינו — פרץ בבכי. כולנו בכינו יחד אתו בשקט האיום הזה. ההתיפחות של האיש השקט הזה קרעה לבבות, אולי יותר בגלל גורלו־שלו.

פאני נמר — ד״ר יצחק נמר

* * *

גורל־חייו וגורל־מותו של ד״ר נמר היה כגורלם של רוב תושבי העיר היהודים. אמנם, אין לנו כל ידיעות ופרטים על ימי חייו האחרונים. ואף לא שום פרט על התנאים־והנסיבות, המקום והתאריך, של פטירתו. ברם, משוכנעת אני, כי גם את צעדו האחרון בדרך לקץ־חייו צעד הד״ר נמר באותו השקט האופייני לו, באצילות ובכבוד.

ד״ר יוליוס אורן

ד״ר שמואל אורנשטיין

ד״ר שמואל אורנשטיין נולד ביום 20 ביוני 1877 להוריו, משה ומתילדה, שהיו אנשי מסחר אמידים בעיר ז׳ישוב (רישא). בראשית שנות התשעים למאה שעברה עבר על הוריו משבר כלכלי קשה ואבי, עם היותו אז עוד צעיר לימים מאד, נאלץ להירתם בעול העבודה כדי להיות העוזר הראשי לפרנסת המשפחה. עזרתו למשפחה נמשכה גם בתקופה יותר מאוחרת ובהיקף יותר גדול, שכן היא הוגשה גם לכל אחיו, אף בגיל בגרותם, בתקופת לימודם ובעזרה לסיום חוק לימודם.

ד״ר שמואל אורנשטיין

עוד בימי נעוריו הצטרף ד״ר אורנשטיין לתנועה הציונית. במשך כל ימי חייו היה נתון לרעיון הציוני במובנו הכולל והמקיף: תחיית העם ובניין הארץ, משום כך, ובעקביות לכך נמשכו דרך־מחשבתו ואורח־חייו. בפנים — בבית־משפחתו, במתן חינוך עברי־ציוני לילדיו, ברוח הציונות העמוקה שהשרה בביתו ובשילוח ילדיו לארץ־ישראל, ובחוץ — בפעילות ציונית מתמדת, בין בשטח הארגוני של העסקנות העירונית, תעמולה וכיוצא־בזה, ובין בשטח העבודה למען הקרנות הלאומיות — בה הצטיין לא רק כנאה־דורש וכמתרים את האחרים, אלא גם כתורם בעצמו ומכיסו הפרטי ביד נדיבה כאחד מעשירי העיר, — אם לא למעלה מזה.

פעילות מוגברת ונמרצת הראה הד״ר אורנשטיין עם התגברות תנועת עליית החלוצים לארץ־ישראל. בששמו בימים ההם יושב־ראש ארגון „עזרה״, שמתפקידו היה לעזור לחלוצים במימון עלייתם עשה הוא גדולות למען המפעל הזה והרבה מחלוצי עירנו וחלוצי הסביבה נעזרו עזרה ממשית־כספית על־ידי ארגון זה בעת עלייתם ארצה.

ד״ר אורנשטיין היה ידוע גם כעסקן ציבורי־כללי בעירנו. הוא היה פעיל בשטחים שונים של העבודה הציבורית בסאנוק. ידוע לנו כי במלחמת־העולם הראשונה, נוכח העוני והרעב ששררה בעיר השתתף באופן פעיל מאד בהקמת מטבח לנזקקים. כן ידוע כי בימי מגפת „טיפוס־הבהרות״ בסאנוק היה פעיל, יחד עם אחיו הד״ר איזידור אורנשטיין, ובעזרת עשירי העיר היהודים, בפתיחת בית־חולים. הגשת עזרה לחולים היתה בראש דאגותיו. עם תום המלחמה, משנתגלו יתומים יהודים רבים, והיה צורך דחוף לדאוג לילדים אלה, פעל הוא רבות להקמת בית היתומים היהודי. את כל זמנו הפנוי העמיד לרשות מוסד זה, שפעל בו כגזבר וכרואה־חשבונות, והוא עשה זאת תוך מסירות והתלהבות וגם תוך קפדנות ודייקנות להפליא. נאמנותו ודייקנותו בפעילותו בשטח החשבוני־הכספי נעשו לשם־דבר בעירנו. נוצרה מעין מסורת שבכל הנשפים ובכל מפעלי־המגבית שאורגנו לטובת המוסד נמסרה הקופה לידיו.

במוצאי מלחמת־העולם הראשונה. עם התפוררות האימפריה האוסטרו־הונגארית וראשית שלטונה של פולין, עת גברה סכנת הפרעות ביהודים מצד האוכלוסיה הפולנית האנטישמית, אירגן הד״ר אורנשטיין, יחד עם עוד חברים־לדעה, הגנה יהודית, מורכבת מחיילים משוחררים

יהודיים, והוא עצמו היה עומד בלילות על המשמר כשהוא מצויד אמנם רק במקל אולם לא־פעם הצליח להציל יהודי מידיהם של מתפרעים.

ד"ר אורנשטיין כיהן במשך שנים כיושב־ראש הקהילה העברית בסאנוק. הודות לניהולו הצליחה הנהלת הקהילה להתגבר על גרעונותיה הכספיים.

כעורך־דין וכיהודי לאומי גאה עמד תמיד על משמר האטיקה במקצועו, אך יחד עם זאת — על משמר האינטרסים היהודיים המיוחדים. בגלל זה ידעו גם הגויים האנטישמיים המובהקים לכבד אותו ולהעריך את אישיותו. הוא הצטיין כמומחה מיוחד בעניני קרקעות, אך בנוסף למומחיותו ידע תמיד לעשות את המאמץ הדרוש לטובת שולחיו. שמו הלך לפנינ בעירנו ביחוד במידת יושרו.

עם פרוץ מלחמת־העולם השניה עבר עם משפחתו ללבוב. השלטונות הסובייטיים הגלוהו לפנים רוסיה עם משפחתו. בגלל גילו הגבוה לא הוכרח אמנם לעבוד עבודה פיסית קשה. אולם גם אז נשאר נאמן לעקרונותיו אשר בהם היה דוגל תמיד: יושר, נקיון־כפיים, רגש־אחריות ואהבת ישראל, ובהתאם לכך עבד מעל מעל לכוחותיו, וזאת גם במצב של מחסור ורעב שהיו מנת־חלקו. הוא לא נתפתה כרבים אחרים לחפש לו דרכים, ישרות ועקיפות, להקל על מצבו הנואש. הוא רצה להיות עם אחיו לסבל, עם אחיו לצרה. ד"ר אורנשטיין נפטר מאפיסת כוחות בשנת 1942 בגלות רוסיה. תנצב"ה!

זהבה אורן (גוסטה אורנשטיין)

היא חונכה בבית אביה, סוחר יהודי נאור ביארוסלב, על ברכי התרבות היהודית והכללית, למדה שפות ורכשה ידיעות לא־מבוטלות בנגינה בפסנתר. היא היתה תמיד שוחרת מוסיקה ואוהבת הספר הטוב. היא ידעה להאציל מרוחה הטובה על סביבתה. תכונה זו עמדה לה גם ביחס לזולת, בצוק העתים שפקד את יהדות פולין ואת משפחתה במיוחד, בגלות רוסיה, שם סבלו בין השאר גם חרפת רעב.

פעילותה הציבורית בצד בעלה הד"ר שמואל אורנשטיין היתה ללא סייג וללא לאות. משרבו פגעי מלחמת העולם הראשונה ונתקפחה פרנסתן של הרבה משפחות יהודיות והרעב היה אורח קבוע בבתיהן נרתמה לפעילות נמרצת בהקמת המטבח העממי היהודי. הרבה מרץ, התלהבות ואהבה הקדישה לטובת הילדים שנתייתמו בעטייה של מלחמת העולם הראשונה. היא פעלה הרבה ליד בעלה בהקמת „בית היתומים". היא היתה חברה פעילה בארגון הנשים הציוניות „ויצו". הרצתה שם לעתים קרובות על נושאים ציוניים אקטואליים, עמדה בקשרי כתיבה עם העסקן והמנהיג הציוני ד"ר מאיר אבנר, הסנאטור היהודי ברומניה ומנהיג יהדות בוקובינה.

עם תום מלחמת העולם השניה, משהורשו נתיני פולין שהוגלו ב־1940 לרוסיה לחזור למולדתם, חזרה גם היא לפולין אך לאחר שהותה שם רק חדשים מספר התחילה לעשות את דרכה לארצנו. היתה זאת דרך לא קלה ביותר. כך היא עברה את הנהר אולזה, ובסיכון לא קטן, וכך היא עברה את גבולות דרך האלפים, כשכל זה מלווה קשיים ומכשולים. היא חתרה והמשיכה תוך תקווה והכרה מלאה שכל צעד מקרב אותה אל הארץ הנכספת.

לאחר תלאות־דרך וסבל רב הגיעה לאיטליה. היא מצאה לה מיד את מקומה בקיבוץ ויאה לאטינה, ברומה, וגם שם הביאה תועלת בעבודתה הברוכה. כעבור שנה הצטרפה לספינת המעפילים הרעועה „מולדת", שהפליגה ממטה־פונטה, נמל קטן באחד מחופי איטליה. הצפיפות

בספינה היתה ללא נשוא. במקום מאות אחדות הצטופפו בה למעלה מ־1500 איש. זמן־מה לאחר הפלגת הספינה נתגלה קלקול רציני במנוע ואנחנו כולנו טולטלנו בלב־ים, על גלי הים הסוער, ללא הגה. גם אז השכילה הגב׳ אורן לתרום הרבה לעידוד המעפילים הנחרדים והמיואשים־כמעט.

ד״ר אורנשטיין ורעייתו, בחוג המשפחה

לפתע הופיעו בבת־אחת כמה אניות־מלחמה בריטיות ובהן הועברו המעפילים לחיפה. שם רוכזו כולם באניה אחרת והועברו משם — לקפריסין. כמחאה על הגירוש מחוף הארץ הוכרזה על ידיהם שביתה, וגם הגב׳ אורן הצטרפה לשביתה ובמשך יומיים לא בא כל אוכל לפיה. האניה הגיעה לקפריסין, לא הוכנו מקומות לינה למגורשים והגב׳ אורן, בת ה־67 אז, היתה שוכבת על הרצפה הקרה ללא כל שמיכה וכיסוי. עם זאת לא איבדה את עשתונותיה. רוחה הטובה היתה שורה עליה גם אז והיא גם שימשה מקור של עידוד למעפילים.

משנתקבל עבורה הסרטיפיקט, בהשתדלות ילדיה שבארץ, התמסרה ברצינות האופיינית לה ללימוד השפה העברית. היא אף שינתה את שם משפחתה ובמשך כל ימי חייה בארץ ליוותה אותה הרגשת אושר נעלה על שזכתה לעלות ארצה ולחיות בה. „בזכות מה — היתה שואלת תמיד — ראויה אני לכל כך הרבה אושר, לחיות בארץ, לראות בתקומת המדינה, לראות את יוצאי־חלציה חיים בארץ, מסודרים בה ומאושרים בה.

כאקט אחרון לטובת הציבור ציוותה את גווייתה לפאקולטה הרפואית של האוניברסיטה העברית בירושלים, למטרות מדע, — לאחר בירור מוקדם בענין זה עם הרבנות אם אין צעד זה נוגד את דת ישראל.

זהבה אורן נפטרה ביום א׳ של חול־המועד סוכות תשי״ז ונקברה בהר המנוחות שבירושלים.

יוסף אבט

ר' צבי (הירש'לה) אבט

מזכרונותי על אבא ז"ל

הוא היה משוחח אתי כמשיח עם אדם מבוגר. השיחות נסבו על נושאים שונים, ועל־פי־רוב — על הספרים היוצאים לאור בפולין, על הספרות הישראלית, על ספרי למוד. עורך השוואות של ספרי לימוד ומעדיף לבסוף בהערכתו את הספרים מישראל, בהם הוא הרגיש את השפה החיה היומיומית, את תוכן החיים של האדם היהודי המעבד את אדמתו, את הילד המדבר בשפה זו בבית וברחוב ואת הדופק של שפה חיה.

ומן הספרים לאנשים. לא פסחנו בשיחותינו על ילדי בית הספר, על התקדמותם בלמודיהם, על התנהגותם ועל תנועת הנוער.

בשעות הערב המאוחרות היו באים לביתנו בסתר בחורים חסידים, מגודלי פיאות וזקן, ללמוד את השפה העברית. אליהם היה לאבא יחס מיוחד. הוזהרנו לא לגלות לאיש את דבר בואם ללימודים. היה מלא התפעלות על להיטותם לשפה, לקריאת הספרים שהיה משאיל להם והיה אומר: „כמה ציונות מסתירות הפיאות הללו".

גם בנות מבתים הרדים המתנגדים לציונות, היו באות „לחטוא" במחתרת למען לימוד השפה העברית.

הוא היה מחלק את שעות למודיהם בצורה כזאת שלא יפגשו חלילה אלה באלה בעת בואם לשעורים.

בהתבגרי, נאלצתי מדי פעם למלא את מקומו בבית הספר עקב מחלתו. ברור, שהיה מכין אותי לקראת השעורים ומקנה לי את שיטת ההוראה החזותית. לשם כך היו לי תמונות־קיר מרהיבות עין ותוכנן: „שדה בעת קציר", „העובדים במלאכתם", „קטיף בפרדס" ועוד. את התמונות האלה אני זוכר, אהבתי להסתכל בהן והוא נהג לשנן לי: „אל תחסיר פרט בהסבריך, הסבר להם את מבנה העגלה המובילה חציר, הראה את היצול אליו רתומים הסוסים, את מבנה האופנים" וכו'. והעקר, היה אומר לי, לא להעזר בשפה הפולנית אלא להרבות בדוגמאות עד אשר יגיעו להבנה עצמית.

פעם התווכחתי אתו ושאלתיו מה טעם הוא מוצא דווקא בהדגשת הצורך בפרטי ההסברים, ומה יקרה אם הילדים לא ידעו שהסוסים רתומים ליצול? על כך השיב לי שעלי לדעת מה היא מטרת הלמוד של השפה העברית. על הילדים, אמר, להגיע לידיעת השפה המדוברת, וביום בהיר אחד, עת יתחילו לשוחח בעברית, אל ירגישו במחסור של מלים שלכאורה אינן חשובות, כי אלה יקבעו את רצונם להמשיך לדבר בשפה זו.

הוא לא טעה בהערכתו זו: הנוער של עירנו דיבר בשפה העברית בחוצות העיר

הפולנית, ערך הצגות בעברית לפני קהל רב, דיבר עברית בתוך כתלי בית הספר הפולני ובתנועות הנוער.

בביתנו הגשמנו ודברנו עברית, את ספרי „נצנים" לילדים קראתי בגיל שש. עם אחי הגר בארה"ב אני מתכתב בעברית.

אני נזכר במקרה שקרה לי בבית הספר התיכון בשעור לשפה הרומית. היה לי רומן עברי מענין ומרתק וקראתי אותו „מתחת לשלחן" בזמן השעור. המורה השגיח כנראה ב„עיסוקי החשוב" והפתיע אותי בשאלה בשפה הפולנית ואני עניתי לו בשגגה בעברית. כשהמורה שמע את הצליל העברי בשפתי, התלהב מאוד וענה לתדהמתי „טוב". לאחר השעור נגש אלי והתחיל לדבר אלי בעברית מגומגמת. הוא ספר לי שהתכונן להיות כומר ולמד את השפה העברית ובקשני להשאיל לו ספרות קלה בעברית.

ארץ ישראל היתה במרכז מחשבותיו של אבי ז"ל. עוד בילדותי היה אומר לי: „אני לא אזכה כנראה לראות את ארץ ישראל, אבל אתה אל תשכח כי רק שם מקומך".

אני מתוודה וגאה בכך שלמרות חברי הגויים שהיו לי והנתונים להמשך למודי חול לא פקפקתי אף רגע שלאחר בחינת הבגרות אעלה ארצה. לאחר בחינת הבגרות הוא שוב התווה את דרכי באמרו שהארץ זקוקה לאנשים עובדים, חקלאים ובעלי מקצוע לא גלותיים ויעץ לי לטעום את טעם עבודה גופנית ולהכשיר עצמי לעלייה ארצה.

אמנם עבדתי שנה אחת בבית החרושת לקרונות רכבת בסאנוק. אבי ז"ל לא זכה לראותני ביום עלותי ארצה. הוא נפטר חדשים מספר לפני עלייתי.

להשלמת הקווים לדמותו הרוחנית של ר' צבי אבט מן הנמנע שלא לציין את העובדה, כי הוא היה הראשון שעסק בסאנוק בהוראת העברית ובהפצת השפה והספרות העברית. את הפעולות האלה הוא ראה כחובה קדושה הרובצת עליו ושאי־אפשר לו כלל בלעדיהן. אלה שזכו ללמוד אצלו זוכרים את דאגתו לכל תלמיד כתלמיד שלו, כלומר: שעליו אחריות־ידיעתו את השפה וגורל אהבתו את הספרות העברית. משום כך דאג גם לחומר קריאה מיוחד ומתאים לכל תלמיד, אם במתן עצתו־הדרכתו לתלמיד ואם בהזמנה ממשית של אותם הספרים בשבילו. הוא היה מחנכם־לעברית של שני דורות בעירנו, מהם אלה שהיו גם הם אחר כך מורים־מחנכים.

כן יודעים־זוכרים באי־ביתו ושומעי שיעוריו את דרך לימודו, שהיתה מלווה רוח ציונית ולהט ארצישראלי.

לא ייעדרו בצרור הזכרונות עליו גם הפרטים והעובדות על פעילותו הציונית הממשית בעירנו, שקיים אותה גם בגופו. תצוין העובדה כי בשנים הראשונות לקיומה של התניעה הציונית בסאנוק שימש הוא מזכיר של הסתדרות „ישורון", אגודה ציונית בעלת כיוון דתי, כלומר: זו שברבות הימים היתה ל„הסתדרות המזרחי" (ראה עמ' 154).

ארגונים
והסתדרויות

ד"ר ישראל סובל ז"ל

ימי-הבראשית של פעילות לאומית בקרב הנוער הסנוקאי

אעלה בזה על הנייר כמה קטעי זכרונות כפי שנשתמרו אצלי מאז שחר ילדותי, מימי נעורי ובגרותי ועד פרוץ מלחמת העולם השניה בספטמבר 1939 בסאנוק בה נולדתי וחונכתי ובה השתתפתי אח"כ בחיי הצבור שלה.

האוירה המסורתית־לאומית ששררה בבית הורי השפיעה בלי ספק על כוון למודי, על תודעתי הלאומית והשקפת העולם שלי.

זכרונותי הראשונים מתיחסים לבקורי בבית ספר עברי בדרג עממי, היחידי מסוג זה בסאנוק. שם בית ספר זה היה „שפה ברורה" בהנהלת מר שנבך אדלברט (אברהם) ז"ל ואבי הרמן (צבי) סובל ז"ל. למדו בו המורים מרמורשטין ואבט ז"ל. הראשון הפסיק ללמד אחרי זמן מה והאחרון המשיך עד יום מותו. נשארו בזכרוני הרשמים מהלוויתו של המורה אבט ז"ל שהשתתפו בה כמעט כל יהודי סאנוק, ציונים ולא־ציונים, מאות תלמידיו מכל התקופות, כל חביריו ומוקיריו. הלויה זו נהפכה כמעט לתהלוכה לאומית. לאישיותו ולפעילותו היו מייחסים את החיים הלאומיים בעיר זו, את התעוררותה ותחייתה של השפה העברית, אשר הודות לו הפכה לשפה מדוברת בחוגים שונים ובעיקר בין הנוער.

בית הספר הזה שימש גם קרש קפיצה לפעולות תנועות נוער שהתאסף בעיקר בחדרי בית הספר. בתנועת השומר הצעיר השתתפתי והייתי בין הראשונים בעיר בשנת 11 לחיי. נהלו אותה בהתחלה החברים בין אליהו ודוד לזר, היום הסופר והעורך הידוע, שבקרו מזמן לזמן אצלנו מקרקוב. בשנים הראשונות הכשרנו את עצמנו לעליה ארצה ע"י עבודה בבתי־מלאכה יהודיים שונים ובשדה אצל אמסטר. היתה זו עבודה לא יציבה ולא תקינה, שכן היא היתה אסורה מטעם שלטונות החנוך בתור שכזו ובתוך תנועת הנוער היהודי במיוחד בגימנסיה הפולנית. יש לציין שבזמן הזה כמעט כל חברי השומר הצעיר היו חניכי הגימנסיה בסאנוק. פגישותינו, פעילותינו ועבודתנו החלוצית־הכשרתית התנהלו במחתרת וגלוי השתתפותנו ב„השומר הצעיר" אשר מטרתו העיקרית אז היתה ספיגת התרבות העברית הלאומית, הכנה לחיים חברותיים חדשים ופרודוקטיביים בארץ, פרושו היה — גרוש מהגימנסיה.

על אף מכשולים וקשיים שונים המשכנו בפעילות בתנועה ואני עצמי שמשתי קודם ראש קבוצה ואחרי כן ראש פלוגה ועם חברים אחרים נהלנו את הגדוד והקן של השומר הצעיר בעיר. החברים האחרים היו משה רייס ויעקב אפל (שניהם נספו בשואה). כסטודנט בכתה 6 או 7 עזבתי את התנועה ונדמה לי שגם האחרים שהזכרתי עברו לתנועות נוער אחרות והקן התחיל בזמן הזה לכלול גם בני נוער משכבות שונות בעיר ולאו דוקא מתוך הסטודנטים של הגמנסיה.

עם כניסתי לאוניברסיטה בלבוב התחילה אצלי התקופה של חיים אקדמאים. מכיוון שלמדתי בפקולטה למשפטים, יכולתי להיות במשך רוב תקופת לימודי בסאנוק. יסדתי אז

בסאנוק סניף הסתדרות אקדמאים „שחר", שבה השתתפו כל האקדמאים אשר כמוני בילי רוב זמנם בסאנוק. ההסתדרות האקדמאית הזאת היתה פעילה בעיקר באותם החדשים של חופש מהלימודים אשר בהם חזרו התלמידים מהאוניברסיטאות. מובן שלהסתדרות זו היה אופי לאומי ציוני, ומטרתה: הפצת תרבות ותודעה ציונית בין חבריה אשר באותם זמנים היו גם פעילים בערי אוניברסיטאות.

לרוב שררה אז באוניברסיטאות בין הסטודנטים היהודים ובתוך האינטליגנציה היהודית בכלל אוירה של התבוללות ובזמן המפקד של האוכלוסיה הגדירו את עצמם כפולנים בני דת משה. לארגונים האקדמאיים היה איפוא מבחינה לאומית תפקיד חשוב והשפעה ניכרת — אם לא מכרעת — על חיי האינטליגנציה אשר עמדה בראש החיים החברתיים, הצבוריים והכלליים בערים.

בהיותי נשיא האגוד האקדמאי היהודי בסאנוק ארגנתי בין השאר קורסים עממיים בערבים ליהודים מבוגרים אשר השכלה כללית לא היתה להם ואשר בקושי דברו בשפת העם אשר בתוכו חיו. מטרת הקורסים האלה היתה הקניית ידיעות אלמנטריות משטחי מדע שונים. בין השאר היתה בתוכנית גם הקניית השפה העברית אשר השתתף בה כמורה מר אליהו ברגר. הקורסים התנהלו בחדרי בית הספר העברי בשעות הערב. בין המורים שהתנדבו למטרה זו היו גם אפל, לסר ואחרים שהשתתפו כל אחד בשעתיים לשבוע. בין המקצועות שלמדנו היתה גם אנטומיה של אדם, ושלד לצרכי למוד שהבאתי מהגימנסיה למטרה זו היה מצוי באחד החדרים.

עם סיום הלימודים באוניברסיטה התחלתי לעבוד במקצוע החוק והמשפט בתור מתמחה אצל עו"ד ובבתי המשפט ואחרי כן עבדתי כעו"ד עצמאי. הפניתי את פעילותי הציבורית באופקים אחרים. יסדתי וארגנתי מועדון האינטליגנציה היהודית בסאנוק בדירה שכורה בת 6 חדרים אצל מר ריפ. את המועדון הזה נהלתי יחד עם הועד אשר אליו נמנו בין השאר שמעון רייך, הרוקח איזנבך, עו"ד ד"ר נמר ואחרים. למועדון הזה היה אופי אקסקלוסיבי. הוא מנה כ־150 חברים והתנהלו בו חיים תרבותיים וחברתיים. אופיו היה ציוני לאומי, אף על פי שלא עסק בפוליטיקה. המועדון הנ"ל היה קיים עד לפרוץ המלחמה בשנת 1939.

בדברי על החיים הצבוריים הלאומיים של סאנוק עלי להזכיר את ד"ר נמר כיו"ר הועד הציוני הכללי. איש יקר וישר אשר מעטים כמוהו, מסור בכל לבו לתנועה הציונית, אשר היתה בשבילו לחם חוקו עד הרגע האחרון. דירתו ומשרדו היו תמיד פתוחים לכל פעולה ציונית מקומית וכללית. לוותה אותו בפעילותו אשתו הנאמנה הגב׳ פני נמר אשר היתה היו"ר של „ויצו" בעיר. הם נספו בזמן כבוש הנאצים. זכרם תמיד שמור בלבי. הועד הציוני היה פעיל בחיים המוניציפליים של העיר ונציגיו השתתפו תמיד בהנהלת העיר אם כי לא במקום הראשון. כמו כן השתתפה הסיעה הציונית בועד הקהילה אשר בראשו עמד ד"ר רמר ז"ל ובין השאר גם אבי, הרמן סובל ז"ל.

ד"ר רמר ואבי היו זמן ממושך בהנהלת העיריה בתור אסיסורים. השפעתם על ניהול הענינים בעיר היתה די גדולה וחשובה ליהודים המקומיים שרובם היו חנונים זעירים ובעלי מלאכה קטנים. תמיד היתה צפויה לבעלי המקצוע הנ"ל סכנת קפוח, בשטח הרשיונות או בעניני המיסים. אבי ז"ל פעל הרבה למען היהודים המסכנים האלה ותמיד ביום שבת אחרי התפילה בבית הכנסת בקר אצל השלטונות המקומיים למען הסר מהם רוע־הגזרה של עול המיסים וכדומה. הוא עשה זאת שלא־על־מנת־לקבל־פרס. ברוב המקרים הצליח להשיג איזו שהם יתרונות עבורם.

הקרן־הקימת־לישראל בסאנוק

לתולדות פעולות הקק״ל בעירנו

אין בידינו פרטים מלאים ותאריכים מדויקים־רשמיים על תולדות הקק״ל בסאנוק ועל ראשית פעולתה בעירנו. אולם ברור לנו — וזאת גם שמענו מפי בני עירנו הקשישים — כי אכן היתה־והיתה פעולה כזאת בעירנו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. היתה קיימת ועדה, נערכו על־ידיה מגביות, התנהלה על־ידיה תעמולה, גם בעיר וגם בסביבות העיר שמעבר לגבולות עירנו, ומסתבר כי הפעילות למען הקק״ל עמדה אז בראש הפעולה הציונית בכלל ותפסה את המקום העיקרי בפעילותו הלאומית של הנוער הציוני בעיר.

הקק״ל התחבבה על כל שדרות הצבור היהודי יותר מכל שאר הקרנות הלאומיות והמגביות הציוניות. במטרה הנעלה לגאולת הקרקע היא דיברה ללב היהודי של כל שכבות העיר ופלגיה. ידוע הדבר כי גם היהודים החרדים הקנאים ביותר, מתנגדיה החריפים של כל לאומיות יהודית בכלל ושל ציוניות בפרט, לא הביעו עמדה שלילית חריפה לקק״ל. עובדה היא כי בין ה„קערות״ השונות שארגונים יהודיים שונים וב״כ מוסדות הצדקה והחסד שבעיר העמידו בעיו״כ לפני תפלת „כל נדרי״ על שולחנות בתי־הכנסת ובתי־המדרש והקלויזים לשם איסוף כספים, היתה בולטת למדי קערת הקק״ל, כשהיא מעוטרת פלאקאט ודברי תעמולה, ויהודי סאנוק לא רק „סבלו״ זאת אלא אף שלשלו גם לתוכה, כליתר ה„קערות״, את פרוטותיהם. להסברת־יתר את התופעה הזאת יש לזכור כי לאמתו של דבר היתה רווחת הידיעה — ואנשי „המזרחי״ עוד עזרו להפצתה — שהכספים הנתרמים לקק״ל אינם מנוצלים לדברי עבירה על איסורי תורה, שעה שבקרנות אחרות נעשות עבירות. כדוגמה ומופת לכך שימשה בפי הקנאים המתנגדים לציונות „קרן היסוד״ שכספיה מנוצלים בארץ לצרכי חינוך לא־דתי, או אף אנטי־דתי, ולעבירות של חילול שבת ומועד.

אין איפוא פלא שהקק״ל השתרשה בציבוריות היהודית בעיר, עד כדי כך שהיא חדרה לכל פינות החיים הציבוריים והחברותיים בעיר. בכל נשף, חגיגה, מסיבה ושמחה־של־מצוה התנוססה הקופסה הכחולה „בריש גלי״, ללא הסתייגות מצד מישהו. היו בתים בסאנוק היהודית שבהם היתה תלויה קופסת הקק״ל יחד עם קופסת ר׳מבעה״ן ללא כל הבדל ופדות ביניהן. הצבור היהודי, וביחוד הנוער היהודי, בסאנוק נעשה חדור הכרה מלווה התלהבות ודבקות בקק״ל, וכפי שקוראים לזאת בלשוננו היום — בעל „תודעה״ קק״ל־ית מושלמת.

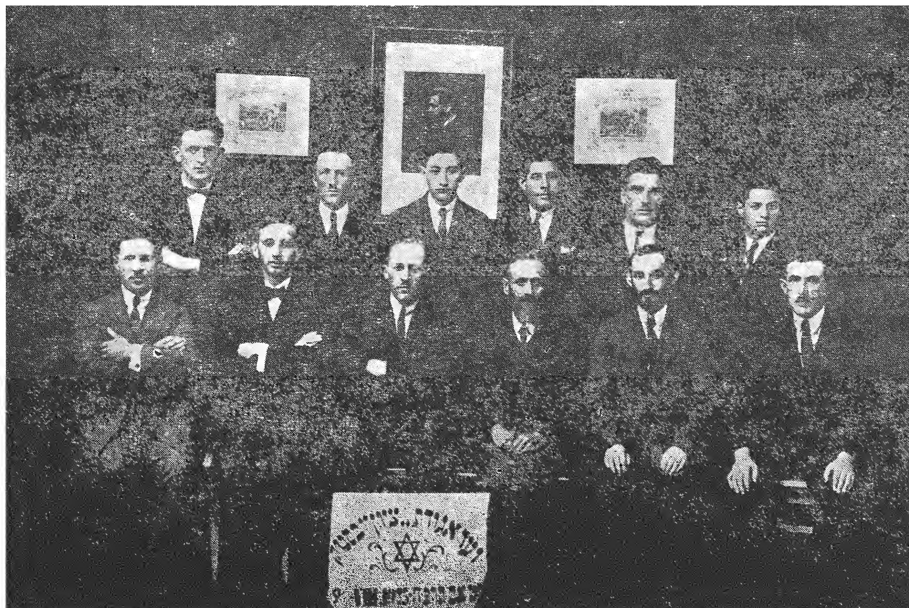
אם בראשית הדברים נאמר כי אין לנו פרטים ונתונים על התחלת עבודתה וראשית פעילותה של הקק״ל בעירנו — הרי על עצם פעילותם של שני דורות בשטח זה בעירנו אין להטיל כל ספק וגם ישנם נתונים ועדויות חיות לכך „מפיהם ומפי כתבם״ של אותם האנשים שיזמו ופעלו וחיו את חייהם הציוניים־הצבוריים האלה והם־הם שציוו גם לנו את החיים האלה.

הנה מוצאים אנו ספרות דוקומנטרית בענין זה גם בעתון שהופיע בסאנוק כבטאון הועד המקומי של הקרן הקיימת לישראל בסאנוק וכמכשיר־תעמולה למען פעולות הקק״ל: ב„יום־טוב־בלאט״, חוברת 1, שתאריך הופעתו הוא, כפי הרשום בעמוד הראשון שלו, ערב ראש־השנה תר״פ, כלומר: 1920, מתנוססים מעל כל עמוד מעמודי חוברת זו דברי־תעמולה, כרזות, הודעות, וקריאות־עידוד לטובת הקק״ל, והרושם הכללי המתקבל מרוח הדברים, מהטון

שלהם, הוא שמדובר כאן על פעולות ידועות ומקובלות, על תנועה ידועה ומקובלת, רווחת בצבור, בעלת מסורת לפעיליה ובעלת ותק לנאמניה ועסקניה. ההודעה מטעם הועד המקומי של הקק"ל בסאנוק בדבר הרקת קופסאות הקק"ל, לדוגמא, נאמרת בסגנון של פשטות שגרתית ובנוסח של „דבר־יום־ביומו", כאילו זה לחם־חוקם של הקוראים בכלל ושל נאמניה־עסקניה של הקק"ל בפרט. סימנים מובהקים כאלה, המראים על קיומה התדיר, הותיק והמושרש של תנועת הקק"ל בסאנוק בולטים באופן ברור ביותר מיתר החומר, הטכסטואלי והתעודתי־כללי, שבעתון זה, כגון פרסום מקומות ששם אפשר לקנות בולי קק"ל, טפסי טלגרמות של קק"ל, ז'יטונים וכו', או כגון מודעת־אבל משפחתית, הבעת תנחומים והשתתפות בשמחות, שבצדן ישנה גם „נטיעת עצים ביער הרצל".

אם, בנוסף לכל האמור, נראה נכוחה את פני הדברים כפי שהמצב מחייב זאת, ולא נתעלם מהמציאות העובדתית הידועה לנו, שכל הפעילות הציונית של כל ימות השנה לא יכלה בתקופה זו להשתרע על פני שום שטח פעולתי־מעשי אחר אלא אך ורק על שטח איסוף כספים, בצורותיו השונות, לטובת הקק"ל, — הרי ברור כי את ימי ראשית הפעילות למען קק"ל בסאנוק יש לראות כקשורים בד־בבד עם ימי היווסד ההסתדרות הציונית בסאנוק. מכאן שראשית קיומה של הקק"ל בסאנוק היא בשנת 1894, היא שנת היווסדה של אגודת ציון הראשונה בסאנוק. (ראה מאמרו של עוזר פיפה בעמוד 28 שבספר זה).

א· שרביט

ועד אגודת „ציון" בסאנוק, תרפ"ה — 1925

גרשון גבעוני־פיפה

הפעולה למען הקק״ל ועסקניה בעירנו

א. תפקידים ופעילים

אני מתבונן בצלום ומנסה להזכר. ראשית — התאריך: 5 בנובמבר 1933, שנית — חברי הועד וכל הקשרים האסוציאטיביים מסביב לכך.

שנת 1933 היא שנת עלייתו של היטלר לשלטון. עברתי ברחוב ונעצרתי ליד חנותו של שלום כ״ץ ע״ה. הייתי כבר תלמיד ה„שמינית״, ערב בחינות הבגרות, והבנתי היטב משמעותו המדינית של האירוע שהעתונות היומית הודיעה עליו באותיות „קידוש־לבנה״. חשתי עמוקות כי נפל דבר בגרמניה וכי גורלם של היהודים בארצות אירופה וביחוד בארצות המזרח שבה מתערער והולך. גמלה בלבי ההחלטה לעשות הכל למען חיזוקה של העליה לא״י, כדי להציל ככל האפשר יותר נוער יהודי מהתופת של האנטישמיות שממדיה גברו ככל שעלה כוחו של הפאשיזם הנאצי בגרמניה.

אני מסתכל בקלסתר פניהם המוכרות של חברי הועד. בראש וראשונה — משפחת מר

ועדת הקק״ל בשנת תרצ״ה — 1935

יושבים (מימין לשמאל): חנה ווייס, אריה לפלשטיל, יעקב אלסטר, אריה־ליב וורנר, דורה הרצברג, הילד — אברהם בן ליב ורנר, שריד המשפחה מרצה לפיסיקה באוני׳ברסיטה בר־אילן.

עומדים (מימין לשמאל): טויבנפלד, דוד וורנר, פישל דויך, אליעזר באל, אליהו פינזל, ישכר אנגלרד, גרשון פיפה.

לייב ורנר, אשר בנו הצליח באורח פלא לצאת מן הגיהנום הנאצי ולהגיע שלם בגופו וברוחו לישראל והוא חי עמנו כאן, לעומת גורלם המר של יתר בני המשפחה אשר נספו בשואה האיומה. לייב ורנר היה מקובל עלינו כציוני מסור וכאדם מחונן בכשרונות ארגוניים. הכל נתנו בו אימון והתיחסו אליו כאל אישיות נייטראלית אשר רק טובתה של הקרן הגואלת קרקע לעם לנגד עיניו וזה מעבר לכל חשבונות מפלגתיים צרים. והנה יעקב אלסטר, ייבדל לחיים ארוכים, אף הוא היה אישיות מרכזית באגודת „ציון".

תקופה ארוכה היתה אגודת „ציון" זהה בדמיוני עם אישיותו של מר אלסטר. אולי היתה הסיבה לכך העובדה שהוא גילה יוזמה ופעילות בתחומים שונים, וייתכן מתוך העובדה כי אותו הייתי תמיד מוצא במועדון, אם בבואי שמה לישיבה או כאשר באתי לספריית „עברייה" להחליף ספר לקריאה.

על לפלשטיל אריה, שהיה גדול ממני בשנים ומגעי עמו לא היה הדוק ביותר, לא אוכל למסור פרטים. ברור לי רק, כי הוא בא ממשפחה ציונית בעלת מסורת של פעילות ענפה, ולא ייפלא כי מקומו לא נעדר בעבודה למען הקרן הקיימת.

דוד ורנר ואליעזר באל היו שכני הקרובים. עם זאת היו ורנר ובאל וטויבנפלד (שלשתם נספו בשואה, הי"ד) מוכרים לי קצת יותר, כי איתם היתה לי ייתר הזדמנות להיפגש, אם בבית באל ואם בדירתנו, בבואם לביקור אצל אחי הגדול, ז"ל, שהיה חברם־בני־גילם. יכולתי איפוא כבר אז לעמוד על טיבם מכל הבחינות ועל מידת התמסרותם לפעילות צבורית בכלל ולענין הקק"ל בפרט. הוא־הדין ביחס לחנה ווייס (גם היא מנספי השואה, הי"ד), שאותה הכרתי היטב מתוך חברותי אתה במפלגה אחת, מלבד החברים אלסטר ולפלשטיל שנזכרו

ועדת הקק"ל בשנת תרפ"ה — 1925

לעיל, נמצאים אתנו בארץ לשמחתנו הגדולה. מבין קבוצת חברים זו, ישכר אנגלרד, אליהו פינזל ופישל רויך.

זכיתי לשמש במשך תקופה מסוימת מזכיר הועדה ובתור שכזה יכולני להגיד כי למרות העובדה שחברי הועדה היו בעלי השקפות שונות בציונות ובמדה מסוימת גם רחוקות זו מזו — שכן הם באו לועדה כנציגי מפלגות שונות, — עם זאת שררה אחידות־דעה עליונה בעבודת הקק״ל עצמה. מאידך יש להגיד כי הועדה היתה רפרזנטטיבית למדי והיתה מקובלת על כל רבדי הצבור הציוני המגוון בעירנו.

אין תחת ידי נתונים סטטיסטיים, אך ידוע הדבר כי סאנוק היתה נחשבת בין הערים החשובות במערב גליציה בתחום הפעילות למען הקק״ל ובכלל היתה ידועה כעיר שלזרמים הציוניים השונים השפעה ניכרת בה.

ב. דרכי הפעולה של הקק״ל בסאנוק

הסעיף המכובד ביותר בפעולה למען הקק״ל גם מבחינת ההכנסה הכספית אך יותר מזה מבחינת משמעותו המחנכת־הציונית לגבי שכבות העם הרחבות ועוד יותר מזה לגבי הנוער היהודי, היתה ההרקה החדשית של הקופסה הכחולה.

העיר נחלקה לרבעים שונים וזוגות של צעירים מבני הסניפים השונים של הסתדרויות נוער ציונית, למן הנוער הדתי הנוער הציוני־כללי, ועד ל„השומר הצעיר״ עשו עבודה זאת מתוך התלהבות רבה ותוך רגש פטריוטי לגבי תנועתם. שהרי הסכומים היו מצטרפים לסניפיה האחרים של התנועה הארצית והסיכומים היו מתפרסמ'ם ברבים (בעתונות). אכן, היתה מורגשת לעתים אוירה של תחרות בין עסקני תנועות הנוער בתחום זה, אבל היא אף פעם לא הגיעה לכלל גורם מפריע או תופעה שלילית כלשהי. אדרבה, היה בזה מעין „קנאת־סופרים״ שהביאה רק תועלת לפעולה ועלייה בהכנסות.

מדי פעם היו מכריזים על „יום־פרח״ בעיר. שוב יצאו נציגי התנועה זוגות־זוגות וחלקו סמלים ועינדום על דש הבגד תמורת הכנסה לא גדולה ששולשלה לקופסה הכחולה.

כן נקנו בולי קהק״ל כעין מס פנימי ששולחי המכתבים היו מקבלים על עצמם מרצונם. הבול היה עפי״ר מודבק בפנים המכתב וזאת כדי למנוע ויכוח עם נציגי שלטונות הדואר והטלגרף.

כן היה נהוג ומקובל שכמעט כל תנועת נוער היתה מפרישה אחוז מסויים מן ההכנסה ממכירת כרטיס למסיבה שנערכה על־ידיה למען הקהק״ל.

מדי פעם היתה נערכת מסיבה עם תכנית אמנותית (שירה, ריקודים או מחזה קטן) וכל הכנסותיה היו קודש לגאולת קרקע ע״י הקהק״ל.

הקרן־הקיימת־לישראל היתה בחינת גורם מלכד של כל התנועות הציוניות אשר בדרך כלל ובנסיבות מסוימות היו מנהלות ריב ומדון על נפש הנוער היהודי ועל עמדות שונות בעיר. ברם הפעילות הזאת היתה מהווה כעין גשר בין דור הקשישים בעלי עבר ציוני ותיק לבין הנוער היהודי שהיה עושה צעדים ראשונים בתחום רב־חשיבות זה.

ואחרון־אחרון: הפעילות למען קק״ל היתה מקרבת את הצבור היהודי, על רבדיו השונים, למציאות א״י ולבעיותיה, וכל זה היה מטביע חותמו על העיר — כעיר ציונית מובהקת, שאחוז העולים המגשימים שיצאו ממנה לא היה מן הקטנים בגליציה.

"המזרחי" ותנועת תורה ועבודה בסאנוק

אין אתנו יודע, לדאבוננו הרב, את תאריכו ושנת היווסדו של ארגון "המזרחי" בסאנוק. עם אסון השואה והחורבן הושמדו ונחרבו כל מקורות של מידע, ציבוריים ופרטיים, וניטלה כל אפשרות של חקר ותיעוד מבית חיינו בעירנו ובקהילותינו, אף אלה שמתקופת העבר הקרוב ביותר.

אולם ידוע לנו בדרך־כלל כי מיד לאחר היווסדה של הסתדרות "המזרחי" העולמית (אדר תרס"ב, 1902) נוסדו בהרבה ערי גליציה, גדולות וקטנות, ארגונים והסתדרויות ומועדונים של המזרחי. לפי התנאים והמסיבות, המצב התרבותי־ההשכלתי והלך־הרוח הלאומי, של האוכלוסיה היהודית בסאנוק בתקופה הנדונה, אין לנו כל סיבה להניח שיהודי העיר סאנוק חרגו מדרך־הילוכם והלך־מחשבתם של כל יתר היהודים בערים ובעיירות שבגליציה. לאור האפשרות להנחה יסודית זו, יחד עם קביעות משוערות של אנשים, בני עירנו, על סמך זכרונם, ברור לנו כי כבר בשנים הראשונות של המאה ה־20 קיימת היתה הסתדרות המזרחי בעירנו.

ואכן, על קיום "המזרחי" בסאנוק בשנת תרס"ד (1904), יש כבר מסמך היסטורי אוטנטי: צבי אבט ז"ל, המחנך העברי הותיק, מחנכם של שלושה דורות בסאנוק לידיעת העברית ולאהבת העברית, ששימש בתקופה האחרונה מנהל בית־הספר העברי בסאנוק, מדווח בשבועון "המצפה" שהופיע בקרקא בעריכת ש. מ. לזר, בגליון מיום י"ב באב תרס"ד (21.7.1904), בשם "אגודת המזרחי" בסאנוק, על עצרת אבל לזכר ד"ר הרצל שאירגנה אגודה זו בהיכל "יד חרוצים" — "לספוד למנהיגנו הגדול אשר נלקח מאתנו".

כבכל מקום ובכל זמן, כן גם בסאנוק עירנו, עם ראשית התארגנות הסתדרות "המזרחי" וראשית התגבשותה ניתנה תשומת־הלב הראשונה והעיקרית לצד התרבותי־חינוכי. כפי שזה מונח ביסודו של שם ההסתדרות, ה"מזרחי", כנטרוקין ל"מרכז רוחני". מובן שבראש־וראשונה היתה הפעילות השוטפת של השתתפות מעשית בכל פעולותיה של התניעה הציונית בעירנו כגון הקרן־הקיימת־לישראל, קרן־היסוד, השתתפות בפעולות ועד הקהילה בעיר ועוד. ברם כאחת הפעולות הנפרדות של ה"מזרחי", המיוחדת לה־לעצמה, היתה הפעולה התרבותית־חינוכית. אנו רואים איפוא כי בשנת 1918 נוסד ע"י אגודת המזרחי בית ספר, בכוון של "חדר מתוקן", ובמשך הימים בית ספר עברי ממש שבסופו של דבר סונף להסתדרות "יבנה" בווארשה, במסגרת הכללית של בתי־ספר "יבנה" בפולין. בהתפתחותו היפה של בית ספר זה, שהגיעה לממדים רחבים ויפים, היה משום הישג גדול ויפה לפעולות המזרחי בעירנו.

הדבר השני שהיה בו משום הישג חשוב להסתדרות המזרחי ותנועת תורה ועבודה בעירנו ושימש גם מנוף להמשכת התפתחותו לעתיד, היה הקמת בית־הכנסת ליד המועדון ואחר כך באולמו המרווח של מועדון ההסתדרות שבבנין וינר. פרטים מלאים יותר בכל אחד מתחומי פעולתה ומתחומי הצלחתה של הסתדרות "המזרחי" ימצאו הקוראים במדורים המתאימים שבספרנו זה (ראה עמ' 52, 68) ובעיקר — בדברי זכרונותיהם של שניים מחבריה הותיקים של הסתדרות המזרחי, אליהו ברגר ואורי כץ. אלה עמדו על עריסתה, השתתפו בפועל בפיתוחה ובייצובה, כל אחד בשטח־הפעולה שלו, והם ימסרו לנו חלקים וקטעים ממה שהועלה בזכרונם: —

במסיבת־פרידה עם הרב משה קמלהאר, ראש התנועה בסאנק ומנהיגה הרוחני, לרגל עלייתו ארצה.
יושבים אתו בשורה (הרביעית־מלמטה) מימין לשמאל: פנחס שטורמלאופר, יעקובוביץ, גרוסמן,
ד"ר מתתיהו ווינרב, הרב משה קמלהאר, שמואל בודנר, ר' אליהו ברגר, ר' פייבל מן, מוני שפרכר.

אליהו ברגר

„המזרחי" בסאנוק, ייסודו והתפתחותו

במשך שנות מלחמת העולם הראשונה היו החיים הצבוריים של היהודים בעירנו, כביתר הערים, משותקים. בשנת 1918 הוקמה מחדש הסתדרות „המזרחי" ע"י כמה מבעלי הכרה שבעירנו ובראשם ר' שלמה קרמר הי"ד. כותב הטורים האלה זכה להיות בין ראשוני המייסדים וחבר פעיל בועד, והמשיך בה אח"כ בשטחי־פעולה שונים, ובעיקר — בשטח החינוך של „המזרחי" כמנהל בית־הספר של המזרחי שעליו דובר בנפרד בספר זה (ראה עמ' 68). היסוד הראשון להסתדרות הנ"ל הונח בשני חדרים קטנים בביתו של ר' עזרא דורליך במרכז העיר, ב„רינק". עלי הוטל אז התפקיד של מרכז פעולות התרבות.

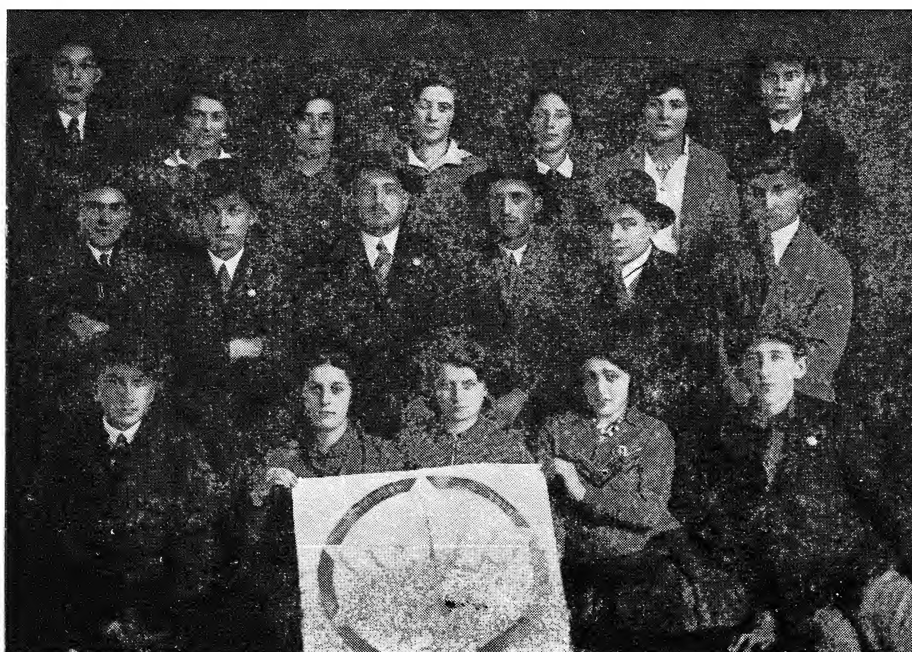
בשנת 1920 הכריזה תנועת „המזרחי" על ייסוד „צעירי מזרחי" שליד הסתדרות „המזרחי" או, כפי שנקראה אח"כ, תנועת „תורה ועבודה". לשם כך התקיימה בלבוב ועידה מיוחדת של הסתדרות המזרחי הארצית ואני השתתפתי מטעם הסניף הסאנוקאי יחד עם הח' שלמה קרמר, כציר בועידה זו. עם גידול התנועה שכרנו אולם אצל מר פורץ (צלם) ברחוב 3 במאי. מלבד הפעולות הברוכות הקשורות במישרין בשדה הציונות הצלחנו גם לייסד בית כנסת שבא אליו להתפלל צבור גדול ומגוון. פעולות מבורכות נעשו גם בשדה התרבות. נערכו קורסים שונים למבוגרים ולנוער בערבים. הצלחת סניפנו ופעולותיו הברוכות היכו גלים ברחבי המדינה והדים יפים מזה הגיעו גם למרכזים בוורשה וגם לארץ ישראל הגיעו. כתוצאה מכך זכה סניפנו לביקוריהם של גדולי רבנים וגם גדולי התנועה כגון הרב י. ל. קובלסקי

ביקורו של הרב ר' מנחם האגר ז"ל, ממנהיגיה החשובים של „המזרחי" העולמי, בסאנוק, לחגיגת פתיחת בית הכנסת של „המזרחי". יושב (בשורה שניה־מלמטה) במרכז כשלימינו ד"ר ויינרב, שלמה קרמר, צבי יונס, ולשמאלו ר' שלמה אמסטר, הרב משה קמלהאר, ר' יוסף שפרינגר.

פרידה משלום גוטמן (הששי מימין בשורה האמצעית)

ביקורו של הד"ר אברהם גוטסדינר (עובדיה) בסאנוק

הרב ר' יהודה לייב פישמן (מימון) הרב ר' מנחם האגר מסוסנוביץ. שהותם בעירנו נמשכה עפ"י רוב כמה ימים רצופים, שכללו, כמובן, גם ימי שבת, שבהם הם הופיעו בהרצאות נלהבות. וביקוריהם השאירו הרגשות ורשמים ושימשו תעמולה חזקה לרעיוננו.

הסתדרות „המזרחי" בעירנו גדלה והתפתחה ועלתה בהרבה, ומכל הבחינות, על ההסתדרות הציונית הכללית בסאנוק. המצב הגיע לידי כך שההסתדרות הכללית השכירה לנו את האולם הגדול שלהם במרכז העיר בביתו של ר' יצחק ויינר ע"ה. גם בית הכנסת הועבר למקום הזה ונהרו אלינו האברכים והצעירים מכל השכבות שבעיר. כבוד גדול היה להתקבל כמתפלל קבוע בבית הכנסת שלנו. לרוב, הנוער אחרי שהתחתן ידע כי מקומו אך ורק בבית הכנסת של המזרחי בלי שימת לב להשתייכותו המפלגתית. מספר המתפללים הקבועים בשבתות הגיע ל־159 איש. בבית הכנסת היתה גם עזרת נשים על היציע, שהכיל כמאה מקומות־ישיבה. זכורים עוד אותם ימי החג והאוירה החגיגית, הנלהבת והמרוממת ששררה בבית־כנסת זה. ועוד לא נשכחה מאתנו רוח ההתלהבות והשמחה ב„הקפות" בחג שמחת התורה, והריקודים הנלהבים שנערכו שם, ריקודי מצווה ושמחה, שארכו עפ"י רוב עד לאחר חצות הלילה. כאשר גמרו את ההקפות בבתי כנסיות ובבתי מדרשות בעיר נהרו הרבה בעלי בתים בעיר לבית הכנסת של המזרחי כדי להצטרף לעריכת ה„הקפות" ושמחת החג של הנוער שלנו. בהושענה רבה קמו הנשים בהשכמה כדי לתפוס מקום בעזרת הנשים של בית־הכנסת ה„מזרחי" ולהשתתף שם בתפילת־החג של היום הזה.

חברות „ברוריה" (לפני עלייתם של הרב משה קמלהאר, ראש „המזרחי" בעיר, ושמואל בודנר)

אורי כץ

הסתדרות „המזרחי" בסאנוק בפעילותה

עוד לפני תום מלחמת העולם הראשונה הוקמה מחדש הסתדרות המזרחי בסאנוק. חבריה־מייסדיה היו בעיקר משכבת הגיל הבינוני, ומעטים היו בהם הצעירים. ההנהלה היתה כולה בידי קשישים בלבד, כגון ר' שלום סובל, ר' בריש רוזנפלד, ר' שלמה קרמר, ר' אוריש אנגלרד, ר' שלמה אמסטר, ויבלח"א ר' אליהו ברגר, היושב אתנו פה לאויט"א.

הגורם החשוב ביותר להתפתחות המהירה של הסתדרותנו בסאנוק היה דבר הקמת בית־כנסת ליד המועדון שלנו. ייסוד בית־הכנסת עשה רושם חזק בכל העיר. עלה בידינו, לאחר מאמצים מרובים, להביא לטקס פתיחת בית הכנסת את הרב מסוסנובצי, הרב האגר ז"ל. הוא בא לסאנוק לשבות אצלנו בשבת, והופיע בנאום נלהב גדול בפני צבור של מאות אנשים מכל השכבות, שהקשיבו לדבריו והתפעלו מתוכנם ומצורתם. הפעילים ביותר ברכישת האולם ובהקמת בית־הכנסת היו חיים־אריה גצלר, שמעון קופליק, פרץ פינזל, דוד קרמר, ויבלח"א אליהו ברגר וכותב הטורים האלה. עוד זכורים לי השעורים בפרשת השבוע, עם פירוש אור החיים הקדוש, שהשמיעם ר' שלמה אמסטר ז"ל וכן שעורי התנ"ך של חברנו שלום גוטמן מותיקי החנוך שלנו הנמצא כעת בקאנדה.

מהחברים הקשישים שבמייסדי המזרחי המשיכו אח"כ בפעילותם החברים ר' שלמה קרמר ז"ל, שלא חסך עמל וזמן, כסף ובריאות ונענה לכל קריאה ובכל שעת־צורך, ור' בריש רוזנפלד. שניהם היו לפני כן ממתפללי הקלויז דצאנז ושם, בתוככי קלויז זה ובין קנאים אלה הם הפיצו את רעיון „המזרחי" וניהלו תעמולה בעדו. נקל לשער כמה קשיים היו להם בזה.

כעבור תקופה קצרה קבלנו תגבורת בפעולתנו־מלחמתנו. הגיע לסאנוק הד"ר מתתיהו ויינרב, שנשא את בתו של ר' עובדיה זילבר, ופתח לו בעירנו לשכת עורך־דין. הוא היה אישיות מפלגתית בעלת רמה גבוהה. הוא הצטרף לשורתנו והתחיל בעבודה פעילה בכל ההתלהבות הנדרשת. לא ארכו הימים והוא נבחר כיו"ר תנועתנו בסאנוק ואח"כ גם כחבר מועצת העיר. זכורה עוד הופעתו בנאום באולם בית המדרש העירוני הגדול; היה זה אמנם נאום בחירות, לפני הבחירות לעיריה, אבל הוא עשה רושם כביר על מאות הנאספים. הנאום היה משולב ומשובץ מאמרי חז"ל רבים ומענינים, ובפעם הראשונה ראה לפניו צבור גדול כזה עורך־דין, שבחצוניותו אין בינו לבין עורכי־דין אחרים ולא כלום, אך בפנימיותו הוא, כפי שנוכחו לדעת, יהודי ירא־שמים, תלמיד־חכם ובקי בחכמת ישראל, ובעיקר — יהודי חם בעל הכרה דתית־לאומית ממדרגה גבוהה. ד"ר ויינרב היה העו"ד היחיד בעירנו שבפתח הכניסה ללשכתו היתה קבועה מזוזה ושלשכתו היתה סגורה בהחלט בימי שבת ומועד. זכור לי משפט אחד גדול נגד קבוצת צעירים קומוניסטים שהתנהל בבית המשפט המחוזי שבסאנוק ואשר בו נתמנה הד"ר ויינרב כסניגור מטעם בית המשפט. אחד מימי הדיון של משפט זה חל ביום־הכפורים והנהלת בית־המשפט בידעה שד"ר ויינרב הוא יהודי דתי ואינו כותב ביום־הכפורים, קבעה בשבילו עוזר־מזכיר מיוחד שיכתוב וירשום בשבילו ובמקומו את כל מה שדרוש. היה בזה מעשה קידוש שם־שמים שעשה רושם חזק מאד על כל הנוכחים בבית המשפט, אף הלא־יהודים.

מבין אלה ששימשו בתקופה זו כעמודי התווך של הסתדרות המזרחי בסאנוק ושהוסיפו לה חיזוק מבחינה רוחנית חושב אני, לפי מיטב זכרוני, שיש להצביע על ר' משה קאמלהאר ועל אלעזר שווערד (כיום שרביט). שניהם נתנו הרבה מכוחם, ובעיקר מרוחם, על עניני

ההסתדרות שלנו בעירנו ועד לעלייתם ארצה היתה פעילותם בתנועתנו והשפעתם בין חברינו ניכרת וחזקה מאד. ר׳ משה קאמלהאר הקדים את מר שווערד־שרביט בעליה ארצה והמשיך לעמוד בקשר אתנו גם מכאן. זוכרני את הרושם החזק שעשה על כולנו מאמר־הברכה ממנו אלינו, לרגל חגיגת יובל הט״ו לקיום הסתדרותנו ותנועתנו בסאנוק, שפורסם ב„התור״ שהופיע אז בירושלים מטעם המרכז העולמי של המזרחי, בעריכת הרב אלימלך נויפלד ז״ל (ראה „נספחות״).

הנוער שלנו הצטיין בפעילותו הערה בכל המגביות והמבצעים הכספיים שהיו נוגעים לעניני התנועה או לתנועה הציונית בכלל. ואת הכל עשה הנוער בהתנדבות, כמובן, ובהתלהבות גדולה, וזאת — באווירה שלא היתה כל כך נוחה בתקופה ההיא בפולין גם מבחינה מדינית, ובעיקר — מבחינה כספית, בגלל המשבר הכלכלי הקשה בכלל, והמצב החמרי הרע מאד של היהודים בפולין בייחוד.

מסירות רבה הראתה תנועתנו בעיר בשטח עלייתם ארצה של חברים צעירים משורותינו. הגשנו להם את העזרה הדרושה בכל שלבי ההכנה לעלייה. למן יציאתם לפעולת־הכשרה ועד להשגת סרטיפיקטים בשבילם — ועד לדאגתנו כי תינתן להם כל העזרה הכספית הדרושה למימון הוצאות הנסיעה שלהם ולצורכי ביגוד ומחיה עם בואם ארצה ועד לסידורם בארץ. יש שכספי העזרה הזאת ניתנו כמענק ויש גם שמשפחותיהם שנשארו בבית סילקו אותה אחר כך.

פה יש לציין את מאמצינו שנעשו בתקופה מסוימת בקשר לנקודת־הכשרה שנפתחה בסאנוק, ביזמתנו, בשביל קבוצה של חברי תנועת תורה ועבודה מערים שונות שבגליציה. דאגנו בתקופת שהותם בעירנו לשלב אותם בחיי התנועה של עירנו וגם להנעים להם את חייהם ועבודתם ושעות המנוחה שלהם בצורות שונות. כמה מחבריה של קבוצת ההכשרה הזאת

חוג „הפינה העברית״ שליד סניף „המזרחי״ בסאנוק במסיבת פרידה לפני עלייתו של אליהו פינזל

עלו אח"כ ארצה והם נמצאים כאן כשכולם ב"ה מסודרים יפה פה והקימו להם בתים־משפחות, מהם כבר הקימו דור שני ושלישי וגם ממשיכים בדרכם, דרך התנועה שלנו.

כתנועה מאורגנת בעיר הראינו פעילות בשטחי פעו־לה פוליטיים מקומיים של בחירות למועצת העיר ולועד הקהילה ובחיהות לסיים הפולני. נפל בגורלן של כו־תב שורות אלה להיות אחד מהפעילים ביותר בשטחי עבודה אלה, שדרשו אז הר־בה מרץ, זמן ובריאות בפעולות תעמולה, בויכוחים ובישיבות בלילות שנמשכו לפעמים גם עד שעה שתיים ושלוש לפנות בוקר ואשר עם בוקרו של היום הבא היה צריך ללכת לעבודה השוטפת היומיומית.

לשם העברת מפעלים כגון אלה, של בחירות וכדו־מה, היינו מזמינים באמצ־עות מרכזי התנועה אישים מפורסמים מבין מנהיגי תנו־עתנו. אלה ידעו למלא אחרי הזמנותינו, בהתחשב בערך הגדול שיש לביקוריהם בעי־רנו דוקא. ככה זכינו לבי־קורים של הרב פישמן־מיימון ז"ל, של הרב ישעיהו שפירא ז"ל, וייבדלו לחיים ש. ז. שרגאי, ישעיהו ררוי־שטיין, נתן גרדי ועוד. השתדלנו שהופעותיהם הפומביות בנאומיהם יהיו באולמות הגדולים שבעיר, ובעיקר — באולם ביהמ"ד הגדול, שנתמלא תמיד קהל רב של מאות, מכל הגילים, השכבות והמעמדים, אשר הקשיב קשב רב לדבריהם על הארץ ובנינה והשאירו רושם עמוק. יחד עם זאת ידוע לי כי גם על אישים־מנהיגים אלה עשתה התנועה בעירנו, על חבריה הקשישים ועל הנוער שבה, רושם חזק והם יצאו את עירנו אחרי בקוריהם בה מלאי התפעלות וגדושים חוויות עמוקות.

בכל הדברים האלה התבלטה פעילותם המסורה של החברים העומדים בראש התנועה ששמותיהם נזכרו כבר למעלה, ונוסף עליהם, בעיקר, חיים־אריה גצלר ושמעון קופליק ופרץ פינזל. אלה לא זכו לראות בהגשמת שאיפתנו והם נספו בשואה.

פעילותה של תנועתנו גדלה והתרחבה בהרבה בשנים האחרונות כאשר עברנו לבנין ה׳ יצחק וינר ז״ל. בנין זה שעמד במרכז העיר והאולמות שבו גדולים ורחבים ובית־הכנסת שפתחנו באחד מאולמיו הגדולים, עם היציע בשביל „עזרת נשים", כל אלה היוו גורמים ישירים חזקים לגידול ממדינו ולהרחבת פעילותנו. בתקופה זו נוסף ליד תנועתנו עפ״י החלטה מהמרכז ארגון נוסף של בנות מזרחי בשם „ברוריה" שהרחיב את שורות הבנות בתנועתנו. יש לציין את הפעילות המסורה שהשקיע בזה במיוחד חיים אריה גצלר הי״ד, שתודות למרץ ולפעולות־ההדרכה המיוחדות שלו בענין זה הגיע ארגון „ברוריה" להתפתחות ניכרת כאחד מארגוני הנשים הגדולים ביותר בעירנו.

ולבסוף: לא הרחבתי את הדבור בתיאורי פעילותם ומסירותם של הרבה מחברינו, הקשישים והצעירים, שנשאו בעול העבודה כלחם־חוקם היומיומי, ובכל שטחי הפעולה של הסתדרותנו, או שנשאו בחובם את רעיון התנועה כאש־קודש ובכל הזדמנות שנקראו לכך — עשו ופעלו בכל מרצם. מאלה יש שזכו לעלות והם נמצאים בתוכנו וממשיכים בדרכם־דרכנו. ביניהם: בודנר שמואל, פוריץ משה, פינזל אליהו, שטורמלויפר פנחס, שמרי (שמרלובסקי) צבי, ועוד. ופה עלי לבקש את סליחתם של אלה אשר לא זכרתי להעלות שמם על הכתב, אבל הם זכורים וטבועים בלב מאותם הימים הסוערים, ימי השאיפות והאידיאלים, ימי העבודה והפעולה המסורה והנאמנה לרעיון המזרחי, אשר לאורו הלכנו והגענו עד הלום!

חיים אריה גצלר

אריה וילק (ז״ל)

ה„התאחדות״ וארגוניה

ראשית ימי הציונות בסאנוק שקדמה ל„השומר״, „התאחדות״ וארגון הנוער החלוצי „גורדוניה״, „בוסליה״, „עולים־פועלים״

הרקע הכללי

סאנוק היתה עיר בעלת וותק ציוני רב. עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה קמה בה תנועה ציונית למופת. מיטב הנוער והאינטליגנציה נטו לרעיון הציוני והתמסרו בלב ונפש לציונות דאז, ופעולותיה התבטאו באיסוף תרומות לקרן־קימת בכל עת מצוא, בהפצת השקל הציוני מדי שנה בשנה, ביסוד בית ספר עברי וקורסים לעברית בשביל מבוגרים, בהקמת ספריה גדולה לתפארת, בעריכת הרצאות על נושאים יהודיים וציוניים, בהעמקת התודעה היהודית ויעודה בארץ ישראל וכו׳. סאנוק היתה לדוגמה של ציונות ליתר הערים והעיירות שבגליציה המערבית.

אציין עוד: סאנוק היתה עיר של לומדים וגדולי תורה, יראי שמים ושומרי מסורת, ברובם חסידי אדמו״רים וחצרותיהם ושררו בה, בנגוד למקומות אחרים, יחסי הגינות וסובלנות בין האדוקים ובין האוכלוסיה המגוונת, גם לגבי הציונות המשגשגת וכובשת עמדות בחייה הצבוריים של העיר והקהלה.

יוצרה של התנועה הציונית בעירנו והאדריכל של העבודה המסועפת שלה היה מר אדלברט שנבאך, איש מעשה, עתיר כשרונות אשר פעל והפעיל, והשפעתו היתה מרובה בעיר ובסביבה.

יחד אתו פעלו במסירות רבה: שרה זילבר־ויינרב וצפורה זילבר־טרכמן, ד״ר יצחק נמר ורעיתו פניה (אחר כך יושבת ראש ויצ״ו), שלמה שיף ז״ל, ד״ר שמואל אורנשטיין, עזריאל רגנבויגן, פייבוש, הרמן סובל ואחרים.

מר שנבך הוציא לאור בסאנוק שבועון ציוני באידיש — „פאלקספריינד״ — משנת 1908 עד 1914 — שהיה נפוץ בכל ערי גליציה, גם בחוגים לא ציוניים וביחוד היו קוראים את מאמריו המצוינים של מר שנבך והתרשמו מהם. עוד בתקופה מאוחרת, הרבה שנים לאחר שנפסקה הופעתו, אפשר היה למצוא אנשים, צעירים ומבוגרים, מדפדפים מדי פעם ב„פאלקס־פריינד״ שהיה מצוי בספריה הציונית בסאנוק, מכונס בכמה כרכים, כפרקי־הוי מהעבר הקרוב ומהחיים היהודיים בעיר.

מר שנבך היה נואם עממי טוב. המונים נהרו תמיד לשמוע את דבריו והושפעו ממנו; הוא עיצב וייצב את דמותו של הדור הגדל. כך התמיד את פעילותו המבורכת עד שנות העשרים, וכולנו הערצנו ואהבנו אותו כמורה ומדריך.

באותן השנים של הציונות הרומנטית תפש מקום נכבד המורה העברי והפדגוג המוכשר מר צבי (הרשל) אבט הנערץ, אשר ניהל את בית הספר העברי „שפה ברורה״ עד סוף 1935. הוא הקים שני דורות תלמידים, שחונכו על ידו, והוא הטביע את חותמו להתפתחותם הנפשית והרוחנית למען הציונות.

מאורע כביר בחיי עירנו מדי שנה בשנה היה האזכרה לד״ר הרצל בכ׳ תמוז. האזכרה

„השומר", 1921

קבוצת חברי „התאחדות", 1925

...כולם, על פלגותיהם השונות, „השומר", „החלוץ" וכו', אלה המופעים פה ואלה שיפיעו להלן, בקלסתריהם המוכרים־הידועים, בחיוכיהם הנלבבים הזכורים ובמבעיהם הרומזים־המזכירים... — אם כי, לצערנו לא כולם מהם שמותיהם עדיין זכוריה אתנו!

התקימה בבית הכנסת הגדול, שהתמלא תמיד על עזרת נשים שבו במאות אנשים שהצטופפו גם מחוץ לבנין.

אח"כ נוספו לכך: חגיגת יום הצהרת בלפור בשני בנובמבר וכן חגיגת יום הנחת אבן הפינה לאוניברסיטה העברית בירושלים ז' ניסן תרפ"ה (1.4.1925). מאות ילדי ביה"ס העברי על מוריהם צעדו בשירה ובזימרה דרך רחובות העיר ובית הכנסת. הנואמים להיבו ורוממו את רוח הקהל. דבר לרוב מר קמינר, פקיד הדואר, איש יקר מאוד, והחגיגה היתה מסתימת במנגינותיו של חזן בית־הכנסת ר' דויד'ל צוקרמן ז"ל ומקהלתו הנעימה והמחוננת.

„השומר" ו„התאחדות"

בשנת 1917 התארגנה בסאנוק תנועת נוער של צופים „השומר" ע"י הח"ח אליהו בין ואחותו זוניה, מורה לעברית, חיים אורנשטיין, יוסף דים ויעקב לם.

„השומר" לא היה גוף פוליטי אלא צופי בלבד, כדוגמת „תכלת־לבן" (בלוי־וייס) באוסטריה. השפעתו היתה עצומה לחינוך ציוני וחיבת הארץ, ומתיכו קמו עסקנים בשביל הנוער החלוצי בעתיד להסתעפויותיו הפוליטיות השונות.

„השומר", בהנהגתם של טוביה פירר ויוסף פורץ, הקיף כמעט את כל תלמידי הגימנסיה — בתוכם מוניק רייס, קובה אפל ואיזי' סובל. ב„השומר" היתה גם קבוצה בלתי אקדמאית בכנוי „ציוויל" — בהנהגתו של הצעיר המוכשר זיינבל מסר.

„השומר" היה נוהג לסדר טיולים מחוץ לעיר וביערות שבסביבה, כנהוג ב„הצופים". כבסיס לחנוך מעשי דוגמתי והכנה נפשית לעבודה גופנית בארץ היו חוכרים חלקת אדמה בשכונת הוויטוסטבה, מאחורי ביתו של המורה אבט, והיו זורעים תפוחי אדמה. כשהבשילו היו הנערים יוצאים לשמירה בלילות לפי תור חליפות ואף ביימו התנפלויות־פתע במטרה להעמיד במבחן את אומץ לבם של השומרים.

כשהופסק קיומו של „השומר", בשנת 1921 בערך, התמסרו חבריו ברובם לפעולות הציוניות הרגילות ביתר שאת באולם הציוני הנהדר של „ויינרובקה" אשר היה אז ציוני כללי ופתוח לכל השכבות וההשקפות.

הנוער הנאור לא הסתפק בדפוסי הציונות הרשמית, ובשאפו לאידיאלים נרחבים ומושגים נשגבים חדשים התארגן בשנת 1923 ב„התאחדות", כשהיא מסונפת אל „הפועל הצעיר".

ומענין: עזר לנו בהתארגנות זו שליח מטעם מגבית הקפא"י (קופת פועלי ארץ ישראל) שהזדמן לסאנוק, חב' לביטוב — איש הפוה"צ. התלקטה סביבו קבוצת בחורים ובחורות שנפשם ערגה לתוכן ציוני־מהפכני יותר, למען הגשמת הציונות, ותורתו נקלטה. הם ניהלו את פעולות ההתארגנות באופן חפשי, באין מפריע, באותו אולם של התנועה הציונית שב„ויינרובקה".

בראש וראשונה שמה „ההתאחדות" מטרה לעצמה לחנך את הנוער לחלוציות ולעליה לארץ. התמסרו להכשרת הקבוצה הראשונה הח"ח: אייזיק וניג, יוסף דים, שמואל ריף, דוד ורנר, — הי"ד! — ומשה מסר ז"ל שמת בגיל צעיר, ולהבדיל בין החיים והמתים — כותב שורות אלה, כמזכיר הקבוצה.

בקיץ 1924 נחלצו חברי הקבוצה לעבודה מעשית בשדהו של מר פלד, בפוסדה, עבדו באחוזתו בעבודת תפוחי־אדמה, בקציר שחת ומספוא ובעבודות שדה שונות הקשורות בחקלאות.

בשנות 26—1925 עלו לארץ מאותה קבוצה: אייזיק וניג, יהודה גרטנברג, אריה רוך, צבי לחמן, משה פלד, יוסף הולושיץ, שמעון גרשון ואחרים.

בשנות 1926־27 — התפתחו פעולות „ההתאחדות" ביתר עוז. ה„התאחדות" גדלה במספר חבריה והתעצמה בהיקף פעולותיה והיתה לארגון פוליטי חזק מהחשובים שבעירנו. „ההתאחדות" הקימה ארגוני נוער חלוצי, את: „גורדוניה", „בוסליה" ו„עולים־פועלים".

בראש ה„התאחדות" עמדו אז הח"ח: יעקב קוז'ניק (שורש), סליק יהושע, עו"ד מגר' ברנק לוי — יו"ר שלה רבות בשנים, אריה וילק.

„גורדוניה"

בשנת 1927 נוסד ארגון הנוער החלוצי העממי „גורדוניה". ל„גורדוניה" באו והצטרפו צעירים וצעירות מכל שכבות העם. אגב, היה קים כבר אז בסאנוק ארגון חזק של הנוער שהשתייך אל „השומר הצעיר". הצטרפו אל „גורדוניה" אחר כך סטודנטים ונוער לומד, אשר עזרו להעלות את הרמה התרבותית בשורותיה. חברי הארגון הסאנוקאי השתתפו תכופות בכנוסים מהוזיים וארציים של „גורדוניה" אשר תרמה הרבה להעמיק את ההכשרה החלוצית. אחרי חנוך אינטנסיבי, נשלחו הקבוצות לחוות הכשרה ועלו אח"כ לארץ.

בראש הפעולות הנזכרות ביסוד „גורדוניה" וחינוכה עמדו המדריך המוכשר שמעון פישר וראש קבוצת הנערות חדוה לנדסמן הי"ד, שניספו ע"י הנאצים; ואריה וילק. עזרו על ידם אח"כ למיל וילק ודוב מייזנר, שנפלו על קדוש השם, ומשה רבך החי אתנו כאן. בתקופה יותר מאוחרת נהלו ועזרו להתפתחותה: משה שנבך ז"ל, שנייבום שנפל בידי בנדיטים פולניים א. ק. מיכאל רבנר הי"ד, ישראל למבק החי בישראל ואליהו שפרינגר.

הקמנו ועד מחוזי ועזרנו ליסד ארגוני „גורדוניה" בעירות הסמוכות: זגורז', בז'וזוב (בר'זוב) שהיה לארגון חזק, והרבה מהחברים חיים כיום בישראל.

„בוסליה"

בשנת 1930 נוסדה „בוסליה" לפי הוראות מפלגת „התאחדות" בפולניה. „בוסליה" היתה קבוצה חלוצית מקבילה ל„גורדוניה". ב„בוסליה" נתקבלו צעירים מגיל 18 ומעלה, שהיו מוכנים לצאת תיכף ומיד להכשרה. קבוצה גדולה של „בוסליה" יצאה לקבוץ הכשרה בבילסקו, ורובי חבריה עלו, ונמצאים בארץ פזורים במקומות שונים. מביניהם נמצאות עד היום בקבוץ „קרית ענבים" החברות נטקה סימון וצפורה שווארץ.

עולים־פועלים

ארגון זה נוסד אח"כ לפי הוראות צ. ס. „התאחדות". בארגון זה נתקבלו רק בעלי מלאכה מאומנים. — ניהלו בארגון ש. ז. פיפה, י. קוז'ניק ומ. שטיינברכר. עלייתם הליגלית ע"י ממשלת המנדט ורק מ. שטיינברכר עלה. ויתר, שלא היו בעלי משפחות, עלו בדרכים ואופנים שונים וחיים בארץ.

אחד במאי 1931—1932

בשנת 1931 התקימה בסאנוק הדמונסטרציה הראשונה הגלויה של אחד במאי ברחובות העיר לעיני כל, יחד עם פ. פ. ס. וגם בשנה שלאחר זה.

היה זה אחרי האחוד של הפועל הצעיר ואחדות־העבודה בארץ. השתתפו בהפגנה ההיסטורית הזאת בעירנו „פועלי ציון ימין". צעדנו רגל ברגל עם חברי פ. פ. ס. הפולנים, בנשאנו את דגלי המפלגה וכתובות גדולות של סיסמאות ציוניות בשלוש שפות: עברית,

קבוצות חלוצים בניהולו והדרכתו של מנחם ווניג

אידיש ופולנית. הופעתנו בהפגנה הזאת, שהיתה מאורגנת היטב, השאירה רושם חזק ועוררה הפתעה עצומה בעירתנו השקטה.

בעיר היתה לשיחת היום העובדה, שצעדו זה־ליד־זה בראש המפגינים יוסף דים מטעם „התאחדות" וד"ר אברהם פנציג מטעם פ. פ. ס. הפולני — שניהם ממשפחות של רבנים ודיינים בסאנוק.

פעולה מקצועית

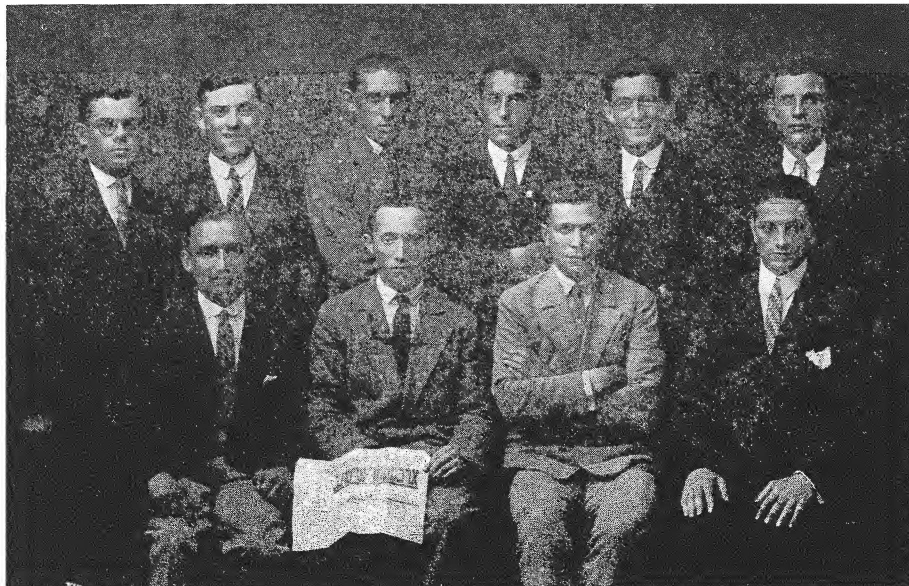
בשנת 1930 אירגנו את פקידי המסחר ועזרנו לשפר את תנאי עבודתם. המוני פועלים במובן המקובל לא היו בסאנוק מלבד שוליות מעטים של סנדלרים, חייטים, נגרים ופחחים. היה אמנם בית חרושת גדול אחד שהעסיק למעלה מ־1500 פועל, אבל לא נתקבלו שם לעבודה יהודים. ויהודים לא היו נוהרים כל־כך להדחק ולעבוד שם.

ליגה למען א"י העובדת

לפי מסגרת ה„הסתדרות" בארץ השתתפו ב„ליגה" פועלי־ציון צ. ס., „השומר הצעיר", „גורדוניה" ועוד וגם, בשם „בלתי מפלגתיים", העסקנית הציונית רוזה קולבר; עזרה באיסוף כספים למען קפא"י שנקרא באידיש „פאלעסטינע־ארבייטער פאנד".

היתה גם פעילות רבה מצדנו ללימוד השפה העברית, והפצתה בין ההמונים ולהשתלמות בה בדבור ובכתב ודאגה להפצת הספר העברי. עזר לנו הרבה בכך חברנו ובן־עירנו בן ציון כץ, שהיה חבר ועד המרכז של צ. ס. ההתאחדות בקרקוב, כיום — ד"ר פרופסור בנציון בנשלום, רקטור האוניברסיטה בתל־אביב.

הנה כי כן ניהלה ה„התאחדות" פעולה אינטנסיבית רחבה בהקמת נוער חלוצי והכשרתו לעבודה, בהקנית השפה העברית וערכי תרבות ציונית, והגשת עזרה לעליתם לארץ באופן לגלי ובלתי לגלי. היא רוממה את הרוחות הנדכאים ועודדה את נפשם היגעה לעליה וסרטיפיקט, שנשלל מהם עקב פוליטיקה בוגדנית של ממשלת בריטניה המנדטורית. ובעוד שהם כמהים בהמונים — בתוך דלותם ועניים בגלות פולין — לחיים של יצירה וכבוד במולדת המובטחת, זינקה החיה הנאצית ממאורתה, השמידה, מחצה ומחתה. נעלמו הערים והעירות היהודיות ברחבי אירופה, ואתם עירנו — סאנוק.

ORG.

25 יאָר פּועלי-ציון סאַניק
1907 – 1932

משה ראבאך

על „גורדוניה" בסאנוק

(לתולדות „גורדוניה" בסאנוק בתקופת 1939—1923)

תולדותיה של „גורדוניה" בסאנוק מתחילות בשנת 1923. התנועה החלוצית בסאנוק היתה אז חזקה מאד. היו מתקיימות מזמן לזמן ועידות אזוריות ופגישות. עוד בהיותי תלמיד בית־הספר גילינו אני וחברי התעניינות ערה בתנועה וחפשנו דרכים איך להשתלב לתוך ה„תנועה" בלי שנדע עדיין את מטרתה. בגלל גילנו הצעיר עוד טרם הגענו אז לידי הבנה ברורה ונכונה. אולם פגישותינו הקרובות בהזדמנויות השונות, הבילוי בצוותא יחד עם נוער עליז, ריקודי „הורה" וכדומה פקחו את עינינו והשכילו אותנו לדעת כי אנו חותרים לקראת מטרה, והיא — מדינה עצמאית לעם ישראל.

בשנת 1923 היינו אנחנו נערים ונערות בגיל 11—12 והצטרפנו להסתדרות „גורדוניה". בעת ההיא כבר היתה קיימת בסאנוק הסתדרות „החלוץ" והסתדרות השומר הצעיר. חבריהן היו בעיקר מקרב הנוער העובד, ביניהם למל, הירש גולדמן, בריש מיינסר, יוסף דיאמאנט, איציק קארפ, — זכר כולם לברכה!

בראש „גורדוניה" עמד אז משה מסר ז"ל, בנו הצעיר של ר׳ לייב׳לה מסר, אשר אליו פנינו בבקשה לקחת אותנו תחת כנפי הנהגתו.

בשנת 1925—1929 היינו כבר קבוצה עצמאית, ולראש הקבוצה נבחר שמואל־זיינוול פיפה ז"ל. השפעתו עלינו היתה חזקה מאד בגלל הגישה החברית הנכונה שלו כלפי כל אחד מאתנו.

הקבוצה התפתחה. היתה לנו ספריה בת 100 ספר על נושאים קרובים לנושאי החלוץ ופעולות חינוכיות. הפגישה הראשונה בין החלוץ־השומר־הצעיר־גורדוניה התקיימה בחדר ששכרנו במיוחד למטרה חד פעמית זו אצל ברל בוכבינדר. יש לציין כי ההשתלבות ההדדית של שלוש ההסתדרויות בפעולותיהן הנ"ל לא היתה שלמה, שכן סוף־סוף היו ביניהן חילוקי־דעות והבדלי־השקפות. אולם יחד עם זאת הרי — כל הדרכים הובילו לירושלים.

מן הראוי להזכיר כי בין בני הנוער שבארגונים אלה היו גם סטודנטים.

בשנת 1926 התפלג חלק מהם, אלה שהיו בהנהגת ש. ז. פיפה. בינתיים התבגרו בני הנוער בחלקם והיתה קיימת כבר בסאנוק סיעת „התאחדות" וחלק מהם עבר להנהגת סיעה זו. אז הוקם רשמית ארגון־הנוער „גורדוניה", ע"ש א. ד. גורדון. הקבוצה הראשונה: למל ווילק, הירש גולדמן, יוסף פינזל, אליק ווילנר, משה רבך, אריה ווילק ורבקה פלר. בתקופת הנהגתו של אריה ווילק חלה התפתחות מוגברת ב„גורדוניה". היא השתתפה בכל הפעולות הציבוריות למען ארץ־ישראל.

במשך זמן קצר נהיתה „גורדוניה" לארגון חזק, בין במספר חבריה ובין בריבוי פעולותיה. מספר חבריה הגיע ל־100 ולהם שאיפה אחת: ארץ־ישראל! הצטרפו אליה חברים נוספים: שמעון פירר, משה שנבאך, רטנר בילה, שנק, למבק ישראל, גניה בלטברג, יעקב ראוך ועוד.

לא ייתכן לא להזכיר את שמו של מיכאל ראבנר ז"ל, ששימש במשך הרבה שנים המזכיר של ארץ־ישראל העובדת ו„גורדוניה" בסאנוק.

כל אלה, פרט לאלה שלגביהם צוין אחרת, ניספו בשואת 1939—42. זכרם הקדוש לא ימוש מאתנו.

19/8
הסתדרות "החלוץ" בסנוק
PFEFFER

מקבוצות „החלוץ"
הראשונות

קבוצת נשי „ויצו" בסאנוק

קן „השומר הצעיר" בסאנוק — פרידה ממרדכי יונאס (שזהו שניה מלמטה, לבוש מע"ל עור) בעלותו ארצה, 1936.

גרשון גבעוני־פיפה

קן השומר הצעיר בסאנוק בשנים 1927–1937

לא ידוע לי מאימתי באו לה יהודים לסאנוק העיר. על כל פנים, לפי הרגשתנו היינו מושרשים בה מקדמת דנא ומשקלנו באוכלוסיה היה לא קטן. שכן עלינו לזכור כי תושבי סאנוק היו שייכים לשלושה גופים לאומיים: יהודים, אוקראינים ופולנים.

לא נוכל להצביע על גאונים שהוציאה עירנו, אך בוודאי שהיה משהו מיוחד בה, אולי בשל הנוף ההררי הנפלא ואולי משום שהיתה זו כעין עיר־גבול בין מזרח גליציה למערבה ושמא מתוך העובדא שישבו בה אוכלוסין של שלושת הלאומים בערך לפי שליש מכל קיבוץ לאומי.

אם להסתכל על הנוער היהודי הסאנוקאי מתוך ראייה רטרוספקטיבית, ניתן לסכם שהיתה בו ערנות לבעיות עם ועולם, שלא כ„נוער הזהב״, החי חיי שעה בלבד ואינו מעונין אלא בבעיותיו האישיות של כל פרט.

אני דן על העשור 1927 — 1937, אך בוודאי שהיתה זאת תקופה שהיוותה המשך לקודמתה, בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר פולין קבלה את עצמאותה המדינית והעיר עברה משלטון אוסטרי לשלטון פולני.

מימי הילדות זוכר אני את האווירה הציונית והעברית שאפפה את הנוער היהודי בסאנוק. ההסתדרות הציונית, חוג „חלוצי השפה העברית״, החלוץ על אישיו הבולטים כמו יעקב רוזנפלד ז״ל, משה מסר ז״ל ופרידה בירנדורף, וכן זכורים לי הספרייה „עבריה״, החוג לספרות ולדראמה -- כל אלה הטביעו את חותמם על הנוער היהודי.

ואין ספק, כי חלק ניכר בחינוך הנוער לקראת אידיאלים לאומיים נעלים נטל השה״צ במקום.

הפעילות של „השומר״ בשנות העשרים פנתה לעבר חוגי בני האינטליגנציה ובני המעמד הבינוני המבוסס. כמו ביתר ערי גליציה היה אף אצלנו ל„השומר״ גון מיוחד של כמיהה לארץ ולעברית, אך בחיי יום יום היתה השפה הפולנית שגורה בפי הצעירים. עם כניסתם ל„השומר״ של חברי החלוץ, אשר שאבו את כוחם מן השכבות העממיות יותר, חל שינוי־מה באווירה, כיוון שנתמזג האלמנט הזעיר בורגני עם האלמנט העממי ואין ספק שאך טובה צמחה מכך לנוער היהודי אשר בעיירתנו.

1927 — שנת הצטרפותי להשומר הצעיר — ואני אז בגיל בר־מצווה, החובש עדיין ספסל ה„חדר״ (בכיתות הגבוהות של ת״ת) וביה״ס העממי. היתה לו להשומר הצעיר משיכה מיוחדת לגבי ילדים יהודים בעיירה. מה משך? היציאה אל חיק הטבע מדי שבת, אם לסביבות המחצבה, ההר הלבן, ואם לאולחובצה אשר מעבר לסאן, המשחק הצופי והדוגמה האישית של המדריך־המחנך ועל הכול — הקבוצה החינוכית של בני גיל, אשר פעלה בצוותא.

שנה ומחצית השנה היינו „כפירים״, כלומר בשכבה הצעירה, קבוצת „אריה״ בהדרכתו של מונדק פורץ והקבוצה המקבילה „צביה״ בהדרכת יפה לנדסמן, שהיתה מורכבת מבנות גילנו.

המחנכים היו בשבילנו בני אדם עילאיים שיוקרתם היתה רבה מאד בעינינו; היינו מוכנים ללכת אחריהם בעינים עצומות אף לאש.

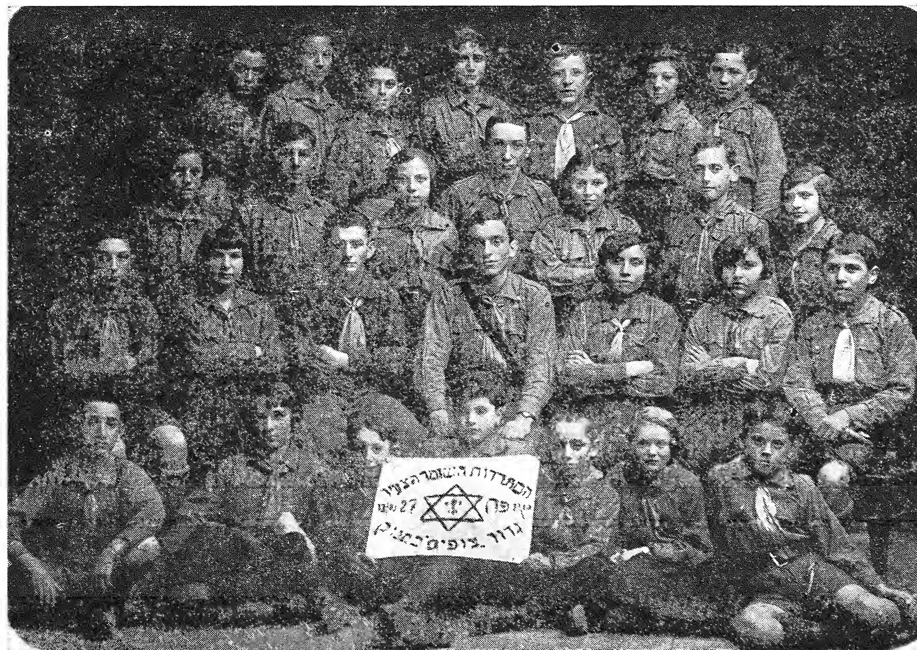
בפעולות עסקנו באגדות על הארץ, בקריאת סיפורים מחיי „השומר״ וקטעי ה„יזכור״. פרקי הגבורה של הגנת תל־חי נחרתו עמוק בלבותינו הרכים. בעיניים רושפות ובפיות פעורים היינו מקשיבים לקטעי ספור על יחזקאל ניסנוביץ, יהושע חנקין, על ימי ההתיישבות הראשונים של בני העלייה השנייה.

בינתיים שקדו המחנכים בשתי הקבוצות על קשירת קשרי ידידות וחברות אמיתיים בתוך הקבוצות החינוכיות והאמת ניתנת להיאמר, כי ההצלחה האירה להם פנים כמעט בכול. הקבוצות היו מלוכדות פנימה, המדריכים הציבו לעצמם מטרה — חינוך האופי של כל פרט. בסכום אני יכול לציין, כי נעשתה מלאכה חינוכית באמצעות חוויות עמוקות, אשר פתחו את לבבות הילדים והכשירו קרקע לקראת ההמשך.

חלוקת הקן לשכבות החינוכיות: א׳ — כפירים בגיל 12—14; ב׳ — צופים בגיל 14—17; ג׳ — בוגרים בגיל 17—18 ומעלה. החלוקה היתה מחושבת היטב ורבת השפעה.

בשכבה ב׳, כאשר הילד נכנס לגיל הנעורים, מוכן הוא להתחיל במחשבה ביקורתית מדעית וכן רגישה אישיותו לדבר צדק ויושר.

ב־1929 עלו שתי הקבוצות לשכבת ה„צופים״.

מונחות לנגד עיני שתי חוברות — עתונים הכתובים בכתב יד „היינו״ מס׳ א, ב, שהוצאו על ידינו בנובמבר ובדצמבר 1929 (שאופשרה לי הגישה אליהם ברשותו האדיבה של ארכיון התנועה במרחביה). אני קורא בעלונים אלה ומתפעל מהרשימות של נערים תמימים וברי־לב.

על מה דנות הרשימות הללו?

ראשית תובעים הנערים פעילות תרבותית ורעיונית. אין הם מסתפקים עוד במשחקים שאפיינו את התקופה הקודמת, הם מבקשים הרצאה ודיון, אשר בו ישתתפו השתתפות פעילה הם עצמם. („שכבתנו״ — בן־צבי). ב„בפתח״ תובע מ. ר. פעילות מכוונת למען העם העברי, הארץ והחברה האנושית. ישנן רשימות „לפנות בוקר״ ו„לעת ערב״ ובהן דברי התרשמות ורחשי־לב על יפי הטבע הסאנוקאי בגן הציבורי ע״ש מיצקיביץ׳, שהיינו מבלים בו בשעות

הבוקר המוקדמות וכן בשעות הערב בהשתלמות, בקריאה עצמית ובשיחות. גן זה שימש גם כמקים מתאים לריכוז המחשבה להרהורים על מצב הקבוצה, על הצורך לגבש השקפת עולם ולהעמיק חשוב לאחר קריאה בספרי מדע ולהסיק מסקנה מתוך המציאות שהיינו חיים אותה.

יש שם רשימה (חתום ×) הדנה בעזיבות מבוגרים שהן מלוות תנועות נוער מימי שחרותן. הכותב אינו מעלים את הזעזוע הנפשי הנגרם לו ולחבריו ע״י עזיבות אלה, אלא שמסקנתו אחרת היא. הוא מבקש כי הצעירים יחשלו כליהם באופן שיוכלו לעמוד בפני כל רוח מצוייה ובלתי מצוייה, שיקטנו מקרי העזיבות בקן, ואם יקרו, יוברר, כי נוגעים הם ליחידים חלשי אופי, שלא יכלו למשימה הנעלה והכבדה — כלומר: הקן, הכלל, לא יהיו נפסדים מכך.

בעיית הדת והמסורת היו נושא חשוב לדיונים בקבוצה. ערכי המוסר הכלולים בספר התנ״ך נשארו איתנים, בחינת חומה שאי אפשר היה לקרקרה בנקל. בדיונים על כלי הקודש, בעיקר בכנסייה הנוצרית, שמנו פדות בינה לבין ערכי אתיקה דהית יהודית. הצבענו על הנביאים ועל תנועת החסידים וטענו כי אין להשוות דת ישראל עם דתות אחרות.

היו דיונים ושיחות במשך תקופה די ארוכה, וראינו בהם ברכה. כיון שלא רצינו לקבל את דברי המדריכים כתורה מסיני. התיחסנו לדבריהם בביקורת ובלהט הוויכוח גיבשנו לעצמנו השקפה — לא הקליפה, כי התוך הוא העיקר.

בעקבות הדיונים הללו נכתבו רשימות בנושא הדת בכלל ודת ישראל במיוחד. נתקיימו משפטים. מרבית הבליסטראות והחיצים מצדנו היו מכוונים נגד יידל כ״ץ ומשה רוזנבלט, אשר כבוגרים ייצגו את עמדת התנועה הסוציאליסטית הבינלאומית. בנושא זה נכתב סיפור — נובילה משל „בן־עמי" „משומד להלכה ולמעשה". בעל הנובילה מצביע על מוטלה בן הי״ג, נכדו של רבי שלמה, העושה לילות כימים בלימוד תורה ואינו מעורה במציאות הסובבת אותו. מוטלה כופר בעיקר, אך אין הוא יכול לשבת בחיבוק ידיים כאשר בחוץ משתוללת אחת הסופות, פרעות אנטי יהודיות באוקראינה. הוא מתפרץ לתוך בית הכנסת ומזעיק את היהודים המתפללים להקמת כלים להגנה עצמית. היהודים המכונסים בטליתות וכפופים על הסידורים דוחים את דברי האפיקורס ואינם רוצים לשעות לתביעתו, אך הוא לא מצא מרגוע לנפשו עד אשר הגשים את רעיונו — מהגנה עצמית בערבות אוקראינה, דרך היציאה לקיבוץ הכשרה ועד לעלייתו לארץ והתערותו באחד הקיבוצים העומדים על משמר המולדת. ידו אחת עושה במלאכה ואחת מחזקת בשלח.

הערגונות לא״י בולטים בכל רשימה ורשימה. הנערים רואים עצמם בחינת אזרחים ארצישראליים, אשר מתארחים עראית בעיירה ע״נ הסאן.

השנים חלפו. הנערים סיימו את חוק לימודיהם ועמדו בבחינת הבגרות, אך אין הם זונחים את הרעיונות שאימצו אל לבותיהם בשנים עברו. הפעילות התנועתית בשלב גבוה יותר, היציאה לפלוגות ההכשרה והעלייה לארץ — אלה היו השלבים הבאים בחינוך ובפעילותו של השומר הצעיר.

בינתיים קמו תנועות נוער משל „גורדוניה", „הנוער הציוני", „עקיבא", „בית״ר" ואחוות וניטשה מלחמה על נפש הילד היהודי בעיירות פולין, כולל סאנוק.

במה קונים את ליבו של הנער, כאשר תנועות נוער שונות מופיעות ואין השוה״צ עוד היחיד ברחוב היהודי?

הנה אני מדפדף ב„החורש", ירחון מס׳ 1, אוקטובר 1934.

דור חדש עלה לפעילות בקן. — עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה והתגברות הפאשיזם ברחבי אירופה נותנות את אותותיהן גם אצלנו. יעקב סימון כותב ברשימתו:

„המלחמה — תנאי בל יעבור לקיום הפאשיזם". כי המלחמה עשוייה להכחיד חלקי אנושות טובים וכן שלמים. רגישים היו הנערים היהודיים ולבם אמר להם כבר אז כי מתרגשת ובאה שואה על האנושות, ובעיקר על היהדות.

מרים גפן מספרת על פעילות שכבה ב׳ בתנועת השוה"צ ותובעת את הגשמתה גם בקן המקומי בסאנוק.

מעוררי רגש הם הזכרונות מהוועידה הארצית בקרושלניצה, שבהרי הקרפאטים המזרחיים.

רבים רבים נוסעים לוועידה זו, המתכנסת בתום מושבת מנהלים בכפר זה. בטרם הוועידה יוצאים משתתפי מחנה הקייץ לטיול בהרים והמטרה היא בובנשיץ, פסגת הר שגובהו 1200 מ׳.

ביום הוועידה התכנס עם רב, שומרים מכל עיירות וערי גליציה. אנשי קן סאנוק אף הם באו במספרים לא מועטים, המה לוקחים חלק בפגישות חברי קיבוצים „המנוף", א—ג׳ (המעפיל) ב׳ (יד־מרדכי); כן נערכים כנסים ו„שבת אחים" של משתתפי מושבות מנהלים שקדמו לקרושלניצה בבניובה, בלודביקובקה, בזילניצה — כל אלה כפרים בלב הקרפטים המיוערים והמעטירים את העמקים המעובדים ע"י האיכרים „ההוצולים".

ידי הצלמים מלאות עבודה — הצילומים — בכ"ז מזכרת לעתיד לבוא וכיום אנו נצמדים אליהם בגעגועים על ימים יפים שחלפו ללוא שוב.

אחת הידיעות הכרוניקליות מוסרת על עלייתם של עוזר פיפע ובלהה רוזנפלד לקיבוץ „המנוף" לארץ.

העלייה לארץ היתה השלב הגבוה של החינוך השומרי — שערי הארץ היו כמעט נעולים בפני עליית יהודים והסרטיפיקאטים שניתנו ע"י הממשלה המנדטורית היו בחינת טיפה מן הים לעומת הלחץ של המתדפקים על דלתות התנועה החלוצית בכל אתר ואתר. סוכם במרכז „החלוץ" לארגן עליה בלתי ליגאלית. בלהה ועוזר היו בין הנחשונים שיצאו בספינת המעפילים הראשונה „ולוס". כיאה למבצע מחתרתי היתה עצם הנסיעה אפופה סודיות מוחלטת. זמן רב למדי ניטלטלה הספינה בלב ים ולא פעם מלאה החרדה את לבות העולים פן ייספו בין משברי הים הזועף.

אך לגבי הקן היתה לדרך־עלייה זו השפעה מבורכת ומחנכת והיא חישלה את רצון החניכים והורתה שביל צר ופתלתל אשר בו מגיעים ארצה ולאו דווקא בדרך המלך.

קבוצת הכשרה בסאנוק

באותו גליון מצוייה רשימה על מצבו של הקן בשנת תרצ״ד (1934) — דו״ח ע״י כותב השורות האלה באסיפה שנתית.

ראשית יצויין חלקו של הקן במושבות קיץ (ז'והטין), בסמינר הינוכי, בוועידת הארצית. מקום מיוחד תופסת האקדמיה והתערוכה שנערכו בשנת העשרים לקיום התנועה העולמית (1913 — 1933). ערב ההופעות האמנותיות נערך באולם „יד־חרוצים" ועורר הדים חיוביים והערכה לנוער השומר הצעיר במקום.

יותר מזה עשה לו מבצע התערוכה אשר הושקע בה ממיטב כוחנו. בתערוכה הוצגו מלאכת יד, צילומים וכן פרסומים של הקן בסאנוק על קבוצותיו החינוכיות השונות. מבקרים מרובים בין הנוער והמבוגרים באו להזין עיניהם מן המוצגים המרהיבים (בתנאי עיירתנו דאז). זכור לי במיוחד מגדל העתונות הבולט. בריכוז התערוכה עסקו, עד כמה שזכרוני אינו מטעני, אליעזר בראון (ישראלי), חדוה לבנטל וכותב השורות.

מקום מיוחד תפסה בעיית העברית בקן והיא גם משמשת סעיף מכובד בדו״ח השנתי.

קן סאנוק היה ידוע ברחבי התנועה בגליציה גם מבחינת ידיעת השפה העברית, שימושה ושליטתה בה. ישיבות ההנהגה המקומית, ספר הפרטי־כל, הקורספונדנציה עם ההנהגה הראשית ואף העלונים בחלקם נכתבו בעברית.

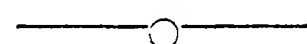
חוג מגיני השפה העברית היה פעיל בקן והוא דאג לכך שלפחות 1—2 ערבים בשבוע ידובר במועדון הקן אך עברית.

אם כי לא היה קיים אז בי״ס „תרבות", כי אם שעורי ערב ב„שפה ברורה", אשר אישיותם המרכזית ללא ספק היה המורה הידוע בקפדנותו ר' צבי אבט ז״ל, בכ״ז תפסה העברית מקים נכבד למדי בחיי הנוער היהודי ובתוך הקן השומרי במיוחד.

תערוכת קן „השומר הצעיר" בסאנוק

הפעילות החינוכית וההסברתית בקבוצה חינוכית במסגרת הפלוגה (2 קבוצות מקבילות), ה„גדוד" וכן פעולות של הקן כולו קנו שביתה לעצמם לא בלבד בהשוה"צ, אלא הועתקה לכל תנועות הנוער שקמו אחרינו בכל מקום וגם אצלנו. מן המפורסמות היא האימרה „פעם שומר, שומר לתמיד" ואכן לא בלבד אלה שנשארו נאמנים לתנועה ברחבי הקבוץ הארצי, אלא אף אלפים, אשר במוקדם או במאוחר נטשו את התנועה, מזכירים את הפעילות התנועתית של השוה"צ בהערכה. הקן הסאנוקאי לא היה מן המפגרים בתחום זה והדבר נתן אותותיו גם בארץ וגם בעת המלחמה במבחנים הקשים שהיה צורך לעמוד בהם.

מפלגות אנטי ציוניות לא היו חזקות בסאנוק. הפעולה הציונית־הציבורית העיקרית באה לידי ביטוי ב„קק"ל", „עזרה", „ויצו", „הליגה למען א"י העובדת", „החלוץ".

באותו גליון „החורש" מציינים את השוה"צ במקום הראשון בין תנועות הנוער בפעולתו למען הקק"ל. הוא אסף 175 זהוב בשנת תרצ"ד, „עקיבא" — 64.55 זה', „הנוער הציוני" — 48 זה'. בשביל להמחיש את גודלו ומשקלו של הכסום נציין שהקן היה שולח 1 זהוב לחודש „מס שקלים" להנהגה הראשית.

גם ב„ליגה" וב„החלוץ" קיים השוה"צ בסאנוק פעילות ענפה תוך שיתוף פעולה עם „גורדוניה", „התאחדות" ו„פוע"צ" ימין.

באוקטובר 1936 ביקרתי בקן סאנוק מטעם ההנהגה הראשית. ההרכב של החניכים השתנה. עלה אחוז האלמנט העממי ואילו ילדי השכבות המבוססות שהיו מבקרים בגימנסיה העירונית כמעט שלא היו בנמצא בהשוה"צ. הם נדדו לארגוני נוער כלל ציוני בעיקר. אך לעומת זאת עלו כוחות צעירים מבין השכבות הללו ויש לציין, כי הם הבטיחו רבות לעתיד לבוא.

מבין הצעירים בולטים: מלכה לבנטל, מרים גפן, שמואל פניג, תילה וורנר, שושנה פורץ, יהודה וולף, אליעזר פריטש ואחרים.

יעקב מאיוס יצא לפעילות ההנהגה העליונה בוורשה, מרים גורפיין אף היא התכוננה לצאת את העיר.

חדווה לבנטל, יוסף הרציג, יפה אמסטר נמצאים בקן ומשתפים פעולה, אך פניהם לקיבוצים, לפלוגת ההכשרה, אף שושנה אנגנר, ע"ה, חזרה מפלוגת ההכשרה, אך אין הם מסוגלים לפתח פעולה ענפה, כיוון שבני גילם כמעט שאינם עוד בקן ואילו הצעירים עדיין לא התנסו במידה מספקת בשביל שיוכלו להריב את המשא.

במכתבו להנהגה הראשית (1937.5.27) כותב יוסף הרציג ע"ה, כי נעשים מאמצים בשביל להעלות את הכוחות הצעירים לדרגת פעילות רצויה. הוא מציין לשבח את שמואל פניג, המבטיח לדעתו רבות וכן מעלה על הנס את העובדה, כי מועדון הקן שופץ והוא נעים לחניכים, המבלים בו. עם זאת מורגשת נימת החרדה לבאות, כיוון שמורגשת אווירת משבר כללית בנוער היהודי בכלל והצעירים עדיין אינם מסוגלים להתמודד עמו כל צרכו.

מאז עלייתי ארצה (אוקטובר 1937) לא יכלתי לעמוד מקרוב על המתרחש בקן השומרי בעירנו, אך ידוע לי, כי פרוץ המלחמה הלם בקן, כמו בכל הארגונים הציבוריים היהודיים.

חברי הקן עשו מאמצים להיות יחד, אך המלחמה האכזרית שמה לאל כל תקוות. אחדים הגיעו ארצה ומצויים עמנו — לרבים היתה השואה פרק טראגי והירואי שנסתיים בהכחדה מוחלטת.

רבים הם יוצאי השוה"צ מתקופות שונות החיים עמנו בישראל ומובטחני, כי הכל זוכרים לו, להשוה"צ, את חסד נעוריו, כי אכן חלק ונחלה לו להשוה"צ בסאנוק בחינוך דור בעירנו.

יעקב אלסטר, יצחק הל־אור, בנימין לזר, אליהו לשנר

תנועת הצה״ר ובית״ר בסאנוק

א.

סאנוק עיר מחוזית היתה, ולא מן הגדולות ביותר. מאות כמותה היו ברחבי פולין. האוכלוסיה הכללית שלה הגיעה ללמעלה משתי עשרות אלפי נפשות. האוכלוסיה היהודית מנתה כארבעת אלפים נפש בערך. היתה זאת יהדות עסיסית, שרשית, נלהבת, חסידית, מסורה ונאמנה למקורה, שהצטיינה בדרך כלל בחייה התרבותיים. היו בה תלמוד תורה, ישיבות, בתי ספר „תרבות״, בתי כנסת ואף חצרות של אדמו״רים, דינוב ובוקובסק, שקהל חסידים הסתופף בהן.

ברם את התסיסה בחיי היהדות הכניסו כאלף בני הנוער היהודי, תלמידי בתי הספר התיכוניים. החינוך היהודי הספציפי הסתיים בבתי הספר העממיים. בתי הספר התיכונים היו כלליים, ממשלתיים, או עירוניים. ודוקה בהם החלו התלמידים היהודים להרגיש את האנטישמיות, ה„תרבותית״ כביכול, שהיוותה את ראשית התעוררות המחשבה הלאומית בין הנוער היהודי ואת אחד הגורמים העיקריים לצמיחת הרעיון הציוני.

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה, בשנות העשרים למאה הנוכחית, חדרה התסיסה המפלגתית לבין נוער זה. רבו הזרמים הרעיוניים בין התלמידים התיכוניים, וסאנוק, כיתר ערים ועיירות בגלות פולין הגדולה, אף היא התברכה בהם, וביניהם ברית הנוער על שם יוסף תרומפלדור — בית״ר.

ב.

התנועה הז׳בוטינסקאית בסאנוק היתה מורכבת משני חלקים: ברית הצה״ר (משנת 1935 ועד השואה „ההסתדרות הציונית החדשה״) והסתדרות על שם יוסף תרומפלדור — בית״ר. אבל שני אלה היוו בעצם גוף אחד בלתי נפרד ובלתי ניתן לחלוקה; רק הבדל אחד קיים היה בין השניים — הגיל של החברים. לרוב עמדו אותם העסקנים בראש שתי התנועות.

נתברכה תנועה זו גם בכך שלא ידעה בתוכה „מלחמת אבות ובנים״. כשם שחברי הצה״ר וה.צ.ח. ראו את עצמם אבות לחברי בית״ר הצעירים, הקיפו אותם באהבה ובדאגה לחינוכם ולהתפתחותם, כך ראה כל בית״רי את עצמו כחבר בעתיד של הצה״ר וה.צ.ח. ולא מבחינת התקנון הפנימי בלבד. כל מפקד בית״ר הדריך את חניכיו הצעירים, שעם הגיעם לגיל הבגרות יהיו באופן אוטומטי חברי הצה״ר וה.צ.ח.

אף הפרי שצמח והבשיל על אילן זה, „ברית החייל״ (חיילים משוחררים, יוצאי צבאות שונים) ו„ברית ישורון״ (תנועה דתית־חרדית בתוך הצה״ר וה.צ.ח.), לא מאותם פירות היו שבבוא שעת בישולם הם נושרים, או נקטפים מן האילן. הם היוו ענפים, ענפי גזע אחד ומקור יניקתם אחד היה — זאב ז׳בוטינסקי.

ג.

ראשיתה של התנועה הז׳בוטינסקאית בסאנוק היתה בשנת 1927. קומץ קטן של אנשים צעירים חדורי הרעיון הלאומי הגלום בתורת זאב ז׳בוטינסקי בא לידי הכרה, כי גם מבחינה רעיונית־מפלגתית כללית וגם מבחינת החומר האנושי של חלק מסויים בנוער היהודי בציר

והלך־רוחו הציוני־לאומי יש מקום לרעיון זה במסגרת תנועתית. קומץ זה ראה חובה לעצמו להקים מסגרת זו.

בראש קבוצת המייסדים עמדו יעקב אלסטר, יצחק הלר ופישל רויך, החיים אתנו בארץ, יצחק פינק, ב"כ הג'וינט בצרפת ומנחם טודר הי"ד, שנספה בשואה.

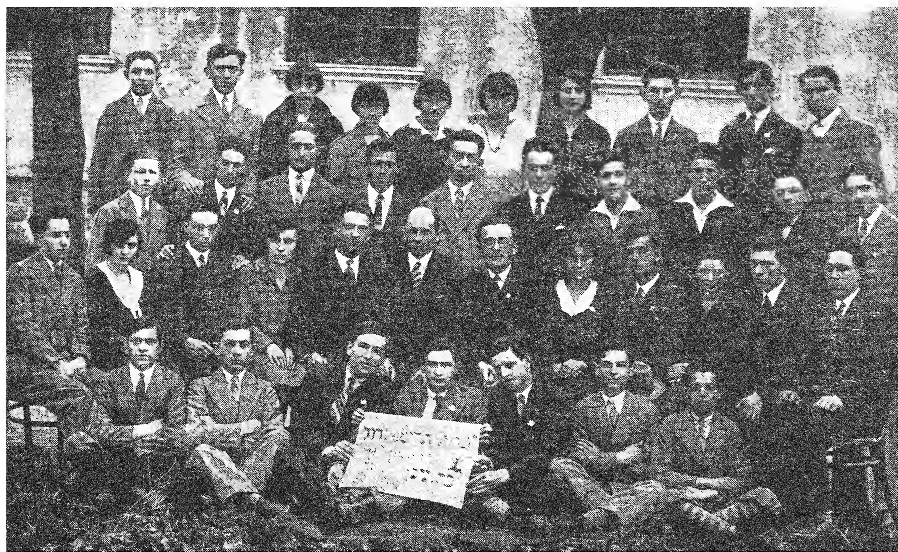
סמוך להקמת מסגרת הצה"ר הוקם גם קן בית"ר בפיקודו של יעקב אלסטר וחברי המפקדה יצחק הלר, מנחם טודר, בנימין לזר, יצחק פינק ושרגא פיבוש.

הפרעות של הערבים ביישוב העברי בארץ בשנת 1929 היתה להן השלכה על תנועות הנוער בסאנוק. תוך זמן קצר גדל מספר החברים ב„הצה"ר", ובעיקר ב„בית"ר". הרעיון המרכזי שלה, החינוך לצבאיות, שבה את ליבו של הנוער שזרם לבית"ר מבין תלמידי בתי הספר התיכוניים — האינטליגנציה של הנוער בעיר — ומהשכבות העממיות שתרגילי הסדר והספורט משכו את ליבם. בשנת 31—1930 היו כבר כ־150 בית"רים מאורגנים בשורות הקן לכל דרגותיו, ובית"ר היוותה אחת מתנועות הנוער הגדולות בסאנוק.

ד.

בין השנים 1933—1931 התגבשה התנועה מבחינה ארגונית ומבחינה תרבותית. תנועת־האם, הצה"ר, הצטיינה בכל הפעולות הציוניות־הלאומיות: — הסברת הרעיון הציוני בין המוני היהודים, הפצת שקלים, אוסף כספים לקרן הקיימת ולקרן היסוד וכו' ופעילות ציבורית כללית במוסדות הציבוריים־פוליטיים בעיר. הקומיסר לקרן הקיימת לישראל בעיר היה יו"ר תנועת הצה"ר במקום — יעקב אלסטר. נוסף על פעולות אלו ניהלה הצה"ר הסברה מקיפה בין המוני היהודים על דרכה המיוחדת של הצה"ר בתנועה הציונית ובעם היהודי — אקטיביזם פוליטי, ופעולה תרבותית, הקניית השפה העברית לחבריה וידיעת המולדת.

בית"ר תפסה בשנים האלו את אחד המקומות הראשונים בעבודה למען הקרנות הלאומיות,

פרידה מיעקב אלסטר בעלייתו ארצה

ברם עיקר עבודתה ומרצה היא השקיעה בחינוך, הצבאי והתרבותי. המפקד בנימין לזר, שסיים קורס „פלוגות שירות צבאי", שאורגן במהוז ע"י בית"ר ובשיתוף פעולה מלא של הצבא הפולני ברוז׳ישצה, ליד לוצק — אירגן קורס דומה בקן בית"ר סאנוק בשביל הצערים המבוגרים שבקן. בקורס זה הרצה גם סרג׳נט מהצבא הפולני על יסודות התחלתיים בטקטיקה צבאית, וניהל קורס מיוחד לשימוש בנשק וחבלנות. באותו זמן התקיימו במסגרת הקן שיעורים בשפה העברית.

ה.

פרק מיוחד בחינוך החלוצי היוותה ה„הכשרה", שבסיומה זכו המשתתפים בה לרשיון עליה (סרטיפיקאט) מאת הסוכנות היהודית. שש נקודות „הכשרה" היו בגליציה המערבית: — דילאטין, גנויניק, בוריסלב, בוליכוב, ז׳שוב וקשאנוב. בכל הנקודות „הכשירו" את עצמם לעליה ארצה בית"רי קן סאנוק.

בדילטין היו אליהו לשנר, זאב רבהון וזושא שוייצר. בגנויניק — משה גליכר, ודב שכנר. בבוריסלב — יוסף זילבר. בבוליכוב — צבי גולדברג (היום שמואל — סם ונג — בארצות הברית) בז׳שוב — שושנה בירנדורף, חיים הפטל, בילה חיות, חנה טודר, בלומה סגל, מרים פייצ׳ביץ, יוכבד פרום, דבורה פריד ואייזיק קלב. בקשנוב — יעקב אבט ונינה שור. הבית"רים מהקן הסאנוקאי הצטיינו מאד בנקודות ה„הכשרה". ארבעה מהם מונו כמפקדי

הנקודות: — יצחק הלר היה מפקד ה„הכשרה" בבוליכוב, משה גליכר — מפקד ה„הכשרה" בקולבשוב, בנימין לזר וצבי רויך היו מפקדי ה„הכשרה" בז׳שוב, וזאב ריבהון נבחר כמזכיר ה„הכשרה" בדלטין.

יש לציין, כי עוד בשנת 1930 יצאו בית"רי קן סאנוק לנקודות ה„הכשרה" ומשם הם הביאו את שיטת הארגון הפנימי של הקן ושיטת החינוך התרבותי. הקן בסאנוק חולק לארבע כיתות — „טיומקינה" (על שם זאב טיומקין, מראשי ההסתדרות הציונית הרביזיוניסטית)

„מסדה", „בר־כוכבא" ו„שרה צ׳יזיק" (על שם שרה צ׳יזיק, שנפלה בהגנת תל־חי יחד עם יוסף תרומפלדור).

בראש הכיתות עמדו המפקדים: — שרגא פיבוש, יצחק גלנדר, צבי שכנר וחנה טודר (הנמצאת אתנו בארץ).

נוסף על הפעולה התרבותית של הקניית השפה העברית, התקיימו קורסים לידיעת המולדת, היסטוריה יהודית וציונית ונושאים שונים הכרוכים בארץ־ישראל ועם ישראל. במיוחד התחבבו על חניכי הקן ערבי עונג שבת ומלווה מלכה שהצטיינו בהווי התרבותי שלהם ובשירה בציבור.

ו.

אמרנו כבר כי הרעיון המרכזי של בית״ר, החינוך הצבאי, שהיווה כעין המשך לגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, המשמעת הצבאית, תרגילי הסדר והספורט, שבו את ליבו של הנוער היהודי בסאנוק. ברם לא רק הנוער היהודי התרשם ממסדרים, תהלוכות וצעדות בקצב צבאי בחוצות העיר. אף האוכלוסיה הפולנית ראתה בפעם הראשונה נוער יהודי חסון שלא היו רגילים לו.

בעיקר עשה רושם כביר שיתוף הפעולה של הצבא הפולני בחינוך זה. הנוער הפולני שרגיל היה להתגרות ביהודים, בעיקר בין כתלי בתי הספר התיכוניים, הבין כי עבר הזמן להתגרויות אלו וידע כי הנוער היהודי למד ומוכן להשיב מלחמה שערה.

הסתדרויות הנוער היהודי בסאנוק קבעו את יום ל״ג בעומר כיום לאינטליגנציה מבין חבריהן. ביום זה ערך הנוער הלומד בבתי הספר טיולים בסביבת העיר, סידרו פיקניקים מלווים בהרצאות בעניני דיומא. אף לטיולים אלה הופיעו בית״רי הקן בתלבושת מלאה. והיציאה לטיול היתה מלווה במצעד צבאי.

בשנת 1931 התקיים בסאנוק כנס מחוזי של קני בית״ר שבסביבה. צירי הכנס — 40 בית״רים — החליטו לקיים את הכנס לא באופן שיגרתי: הם צעדו לעבר הגבול הצ׳כי, סמוך למז׳ילבורצה. שומרי הגבול, בין מהצד הפולני ובין מהצד הצ׳כי, הרשו לצועדים לעבור את הגבול. הסתפקו בהבטחה בית״רית, כי כולם ישובו ביום ראשון אחר הצהרים למקומותיהם. בשתי הארצות הכירו השלטונות את בחורי בית״ר וכיבדו את הבטחותיהם.

כך התקיים הכנס בחלקו בפולין ובחלקו בצ׳כיה.

עומדים: צבי ראוך, פסח לנגזם, בנימין לזר ?

יושבים: מרים רייך, שרגא פייבוש

יושבים (מימין לשמאל): רייך, אלסטר, ראקר. עומדים: שרגא פייבוש, ?, מאיר גלייכר

ז.

בשנת 1933 החלו הלופי־הגברא הראשונים בהנהגת הצה״ר ופיקוד בית״ר. לראשונה עלתה ארצה משפחת יעקב אלסטר. במקומו נבחר כיו״ר הצה״ר פישל רויך וכמפקד הקן שרגא פיבוש. פעולות הקן, שהתנהלו עד כה בכיתות בית הספר העברי „תרבות״, עברו למועדון עצמאי בביתו של המפקד פסח לנגזם.

באותה שנה היוותה בית״ר גורם ראשון במעלה בין הנוער היהודי. על אף המלחמה שניהלו מפלגות מסוימות נגד תנועת ז׳בוטינסקי על רקע רצח ארלוזורוב וכל הכרוך ברצח זה ובמשפט הנאשמים היהודים ברצח, גדלה תנועת ז׳בוטינסקי ובעיקר בית״ר. תקופה זו דוקה היוותה את ימי הזוהר והשגשוג של תנועת ז׳בוטינסקי. הסניף הרחיב את שורותיו ומרכז התנועה בקרקוב ראה צורך לצרף אליו שני חברים מסאנוק, בנימין לזר, מפקד בית״ר, ופישל רויך, יו״ר סניף הצה״ר.

שנת 1934 ברוכה היתה בעלית חברי התנועה למולדת. בנימין לזר עלה וסמוך לכך עלו הבית״ריות והבית״רים שושנה בירנדורף, צבי רויך, האחים יונה, יצחק וראובן ראקר, ויהודית שווערד. בשנת 1935 עלה למולדת גם חבר מפקדת בית״ר ופעיל הצה״ר, יצחק הלר, (הל־אור) וכמה מחברי התנועה המבוגרים יותר.

ח.

עליה זו חייבה חלופי גברא בתנועה ובקן. נוסף על כך נוסדה בשנה זו בוינה ההסתדרות הציונית החדשה וזה חייב גם ריאורגניזציה בהנהגת התנועה. כיו״ר ה.צ.ח. נבחר ד״ר שמעון

קימל, אך הצה"ר המשיכה רשמית להתקיים בנשיאותו של פישל רויך. חברי שני הועדים היו מאיר גלייכר, חנה טודר ואליהו לשנר (מזכיר).

בתקופה זו נתווספו לתנועה שני ענפים חשובים, שמילאו תפקידים רבי ערך בגידולה והרחבת השפעתה הציבורית:

1) ביוזמתו של יו"ר הצה"ר, פישל רויך, שהוא איש דתי, נוסד בסאנוק סניף של התנועה הרביזיוניסטית־חרדית, „ברית ישורון", שנשיאה היה הרב שלום אמסטר, וחברי הועד: אברהם ברגר, משה לייזר מזגורש, אברהם פינזל ופישל רויך.

2) ביוזמתו של יו"ר ה.צ.ח., ד"ר שמעון קימל, התארגנה „ברית החייל" בסאנוק, תנועה רביזיוניסטית של חיילים משוחררים, תחת פיקודו של ד"ר אליהו טנגבוים והדרכתו של שמואלויינר.

ט.

לא נצא ידי חובתנו כלפי כמה מהחברים אם לא נקדיש להם שורות מספר כנר זכרון לנשמתם:

1) שרגא פייבוש הי"ד היה כוח אינטלקטואלי רחב מידות, סייפא וספרא, נואם בחסד עליון, עתונאי ברוך כשרון, נשמה של משורר ובעל רגש עמוק, אנושי ולאומי. לא אחת הזמינה אותו נציבות בית"ר בפולין לשורת הרצאות מחוצה לסאנוק; פרסם ב„טריבונה נרודובה", הבטאון הרביזיוניסטי בגליציה וב„המדינה", הבטאון של בית"ר בפולין, מאמרים על בעיות אקטואליות ושירים ספוגי געגועים למולדת שלא זכה לחונן את עפרה;

2) צבי רויך ז"ל זכה אחרי תלאות רבות לעלות ארצה ולהשתתף בבנינה. עם פרוץ מלחמת העולם השניה התנדב לבריגדה היהודית כדי ללחום עם האויב של עם ישראל — העם הגרמני, ושם מצא את מותו.

3) פסח לנגזאם הי"ד כוח דינמי מבחינה ארגונית. כוח מדרבן לפעולות והוא עצמו תמיד בפעולה. מסר את כל שעותיו הפנויות לקן ודאג לכל צרכיו.

4) פשה רייך הי"ד היתה הרוח החיה בקן בכל פעולה תרבותית וחברתית. קולה הערב והנעים הוסיף לווית חן לכל פעולה תרבותית בקן. אהבה עד כלות הנפש את חבריה לרעיון והעניקה להם הנאה רוחנית בשירתה בקולה הנעים.

5) מנחם טודר הי"ד. להט נעורים וכשרון הבעה מלידה הבליטו את מנחם טודר הי"ד בין מחנכי הדור הצעיר בסאנוק. בכוחות עצמו רכש את ידיעותיו העמוקות בשפה העברית והפך את אוצרותיה לשאיפות והרגלי חייו. מרדן מטבעו היה במוסכמות. מעולם לא קיבל שיטה, דרך, או תורה מבלי לנתח את עיקרן.

חולם וגלוי־עיניים היה. כל אשר עבר לנגד עיניו נשא בתוכו את הגושפנקא של מחשבתו. תמיד חלם על המולדת, נהנה מיפייה מבלי שראה אותה ואף לא זכה לכך. האמין ביעוד הרובה כמשלים את הספר. את בית"ר חינך ברוח זו על טהרת השפה העברית. במסגרת עונג שבת היה מרצה על נושאים מדיניים וספרותיים. המשיך בפעילותו בבית"ר עד פרוץ מלחמת העולם השניה שבה נספה יחד עם אשתו הצעירה תמר ובתם יעל.

נוסף על חברי המפקדה שהוזכרו הצטיינו באותה תקופה הבית"רים חיים האפטל, לאה יארמארק ויוכבד פרום.

י.

ייסודה של ההסתדרות הציונית החדשה גרמה לשני דברים שהטביעו את חותמם על פעולת הצה״ר, ה. צ. ח. ובית״ר בסאנוק. מצד אחד חדלה תנועת ז׳בוטינסקי להיות אופוזיציה למוסדות הציוניים בעיר, אלא נקטה קו פוליטי עצמאי בכל שטח ציוני־ציבורי. זה חייב אותה להגביר ולהרחיב את פעולות ההסברה שלה ואת פעולותיה הארגוניות והפוליטיות. הרבה נואמים ועסקנים מהמרכזים בלבוב, בקרקוב, ואף בורשה נשלחו לסאנוק כדי לעזור לסניף בעבודתו ובהסברת דרכי התנועה בציונות. זה חייב גם את מרכזי המפלגות האחרות להגדיל ולהרחיב את פעולותיהן בסאנוק. כך זכתה העיר לנואמים ידועי שם בפולין, לעליית רמת הידע והאינפורמציה בשטחי הציונות והיהדות והגברת הפעולה התרבותית בקרב הציונים בעיר בכלל ובקרב הנוער הציוני בפרט.

מצד שני לא קיבלו בית״ר וסניף ה.צ.ח. את מכסת רשיונות העליה (סרטיפיקטים) שהגיעה להן לפי מספר חבריה ב„הכשרות". בית״ר בסאנוק, כמו קיני בית״ר במקומות אחרים ונציבות בית״ר, החלו איפוא לחפש דרכים אחרות לעליה ואמנם מצאו אותן. בתקופה זו החלה עליית „אף על פי" (ההעפלה) הבית״רית לצעוד את צעדיה הראשונים. מקודם יחידים ואחר כך מאות ולבסוף אלפים רבים של מעפילים עלו למולדת בדרך זו. כמובן, שגם קן בית״ר סאנוק וסניף התנועה בה נהנו מעלייה זו. אף כי בית״רי אחד, צבי גולדברג, (כיום שמואל ונג, בארצות הברית) הוחזר לבלגיה מחופי המולדת הנכספת. שובו לא השפיע ולא הטיל מורא ופחד על הבית״רים שהתכוננו לעליה בהעפלה.

יא.

בשנת 1937 שוב היה הכרח להכניס שינויים בהרכב מפקדת הקן לרגל עליית כמה מחבריו למולדת. אליהו לשנר נתמנה כמפקד הקן, לסגנו ולמזכיר הקן התמנה יעקב אבט. כחברי המפקדה התמנו חנה טודר, סימה רייז, פנינה רייך ושמעון אינטרטר מלסקו שע״י סאנוק.

מפקדה זו השקיעה הרבה מרץ ועמל בארגון קורסים לעברית, לידיעת מולדתנו, לשימוש בנשק וידע צבאי מעולה.

בתקופה זו נוסף על הפעולה הבית״רית השוטפת החלו בפולין להתארגן תאי הארגון הצבאי הלאומי. אברהם בארד הי״ד, שהיה גם המפקד האיזורי לתאים אלה, אירגן בסאנוק תא הא.צ.ל. על שם שלמה בן־יוסף, עולה־הגרדום הראשון בדורנו.

תקופה זו, האחרונה בפעילות ציבורית של האוכלוסיה היהודית בכלל, דומה היתה להזדהרות של שמש לפני שקיעתה. היא הצטיינה בפעילות רבת ממדים. המפקדה השקיעה מאמצים רבים לארגן מחנה קיץ בקרייבצה, בה עברו הבית״רים אימוני נשק בעלי רמה צבאית גבוהה.

פעולה זו, רבת ההיקף והעומק נפסקה פתאום עם פרוץ מלחמת העולם השניה, כשכל בית״רי הקן התנדבו במאורגן לבניית מקלטים מפני הפצצות האויב וחפירת קוי ביצורים לעכב את הסתערותו. בימים הראשונים עוד פעמה בהם התקווה כי הסערה תחלוף וכי בקרוב אפשר יהיה לחדש את הפעולות. היתה זאת אשליה איומה על סף השואה.

ב־4 באוקטובר 1939 כבשו הגרמנים את סאנוק. סערת השואה הלכה והתגברה ושמה קץ לא לתקוותם בלבד. היא שמה קץ לחייהם של ששת המליונים היהודים באירופה, בתוכם יהודי סאנוק.

זכור נזכור באהבה עמוקה את חברינו הטהורים שנרצחו!

זכור נזכור בשנאה תהומית את הגרמנים הטמאים שרצחו אותם!

„אגודת ישראל"

אגודת ישראל של היום היתה נקראת לפנים בשם „שלומי אמוני ישראל". היא נוסדה בעירנו סאנוק בערך בשנת תר"פ, ע"י אבי ר' אברהם טרום, ר' משה מוריץ ואחרים ובשנת תרפ"ח בהתבגרות הצעירים קיבלו הם לידיהם את ההנהגה ובשם „צעירי אגודת ישראל", אשר בראשם עמדו: משה שפירא, יעקב זיידל, אהרן מוריץ, ישראל קורץ, אחי משה טרום, ויבל"ח מרדכי באב"ד.

הם גם יסדו בית תפילה אשר שם התפללו כל הנוהרים אחרי האגודה ואף שכני הסביבה באו. זה נמשך עד השואה.

מלבד בית התפילה, קוימו שעורי תורה קבועים מדי יום ביומו.

צעירי הנוער האגודאי היוו את מיטב הנוער החרדי של העיר. הם באו ברובם מבתים חסידיים ועשו רבות כדי לחזק את המסורת והדת בעיר.

אנשי האגודה עמדו בראש מוסד חינוכי „בית יעקב" אשר בהקנותו חינוך דתי לבנות היה יחיד בעירנו. חניכות בי"ס זה ספגו לקרבן את רוח היהדות והמסורת ונשארו נאמנות לדרך התורה והמצוה. כמה מהן המשיכו לימודיהן בסמינריון בקרקוב ונהיו למורות בערים אחרות.

ישראל תרום

בית־יעקב בסאנוק

לימינה של המורה (במרכז השורה האמצעית) הגב' דורליך ולשמאלה הגב' באב"ד.

משה ראבאך

מחיי הספורט היהודי בסאנוק

הקבוצה הספורטיבית היהודית הותיקה ביותר בסאנוק היתה „רדיפה" (נוסדה בשנת 1922).

נשיא הקבוצה היה הד"ר שילדקראוט, ומבין המארגנים שעמדו בראש הקבוצה יש להזכיר את יעקב אלסטר ושמעון קימל (היושבים אתנו פה בארץ), מ. זילבר, מוניק רייס, מאיר טיגר, אייזיק לרנר, אליהו טאננבוים, קרל וויינר, ליאון גוטדאנק (מנהל המשק של הקבוצה).

שחקני הקבוצה הקבועים היו:

אונטריכט
אלסטר פיני
אפשטיין אייזיק
באלדינגר
בראנדשטטר (סרג'נט, פולני־נוצרי)
גרשון שמעון
ווילנר מרדכי
וורובל יהושע
כץ חיים
לרנר אייזיק (רופא)
לרנר ישראל
לפל זיינוול
פורץ יוסף
פינק יהושע
פריי, אחים
קאזיק (אוקראיני־נוצרי)
קימל שמעון (עו"ד)
ראוך מנדל
ראוך שמעון
ראבאך משה
הניג, אחים
רוזנבאום משה
רייס מוניק (עו"ד)
ריפ שמואל

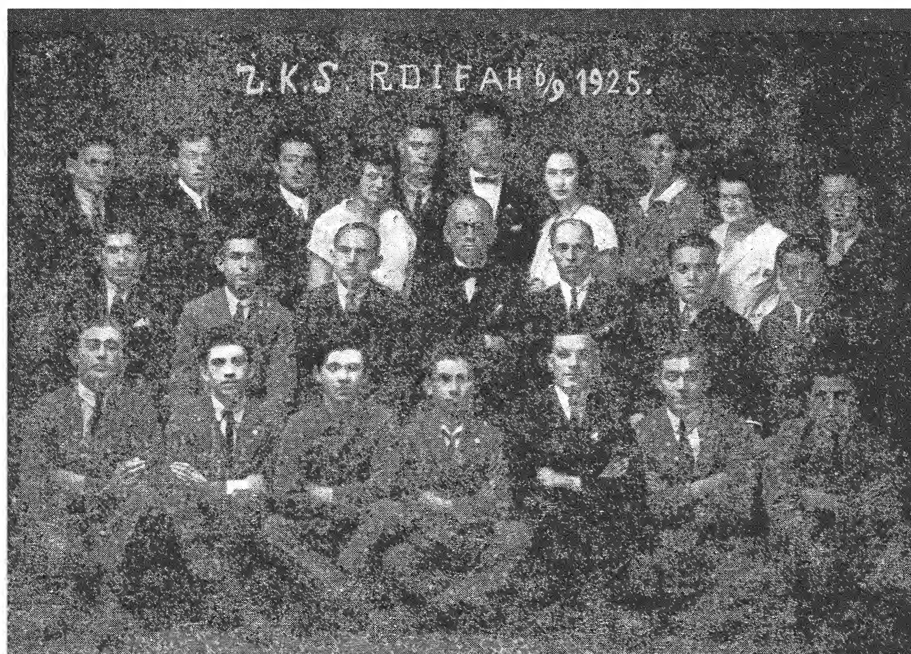
כאמור היו השחקנים בתקופת 1939 — 1922 יהודים, פרט לשניים לא־יהודים: בראנדשטטר, נוצרי פולני ששירת כחייל בדרגת סרג'נט בגדוד השני שחנה בסאנוק, וקאזיק, נוצרי אוקראיני.

הקבוצה קיימה משחקי התמודדות עם קבוצות כדורגל שונות, יהודיות ולא־יהודיות. זכורים לי משחקים עם קבוצה כדורגלנית של הגדוד השני של הצבא הפולני בסאנוק, עם קבוצת „סוקול", קבוצת „סאן", „צ'ארני" מיאסלו, קבוצת חיילים נוצרים מלבוב ועם עוד הרבה קבוצות שבסביבה, כגון: „הגיבור" ברימאנוב, „גדעון" בקרוסנו, „מכבי" ביאסלו, „הגיבור" בפשמישל.

בחיים הספורטיביים בסאנוק היו גם אירועים סנסאציוניים. אחד מאלה עוד זכור לי: קבוצת „רדיפה" ניצחה פעם את הקבוצה של החיילים במשחק התמודדות איתה בתוצאות 2:1 לטובת „רדיפה", על מגרש הספורט „בלוניה". היו נוכחים במשחק זה אלפי אנשים וביניהם — קצין הגדוד של חיילי הקבוצה הזאת, הפולקובניק צ'אפק!

הבקעת השער בשני ה„גולים" בוצעה אז על־ידי אחד משחקני הקבוצה, שמילא במשחק זה את התפקיד של חלוץ ובמקרה היה זה — כותב השורות האלה...!

הדבר השני שנשאר בזכרוני כאירוע בקשר ל„רדיפה" היה התמודדות אחת עם קבוצת צ'ארני מיאסלו, שבה היה נוכח כצופה הד"ר יהושע טון ז"ל, המנהיג הציוני הדגול של יהדות

פולין, שהיה נערץ מאד ביחוד בחוג האינטליגנציה היהודית האקדמאית שבגליציה. היה אז אחד מימי ערב־בחירות ל„סיים" הפולני והד"ר טון בא כדי להופיע באספות־בחירות שהתקיימו אז בסאנוק מטעם המתנה הציוני. כמנהיג ציוני מצא הד"ר טון לנכון לנכוח במשחקה של קבוצת־ספורט ציונית. כל היודע וזוכר מה היה הד"ר טון בשביל היהדות שלנו („אחד־העם הגליצאי") ידע ויבין במה, ומדוע, היה לנו יום זה — בצד עצם האירוע הציוני שבביקורו — גם אירוע ספורטיבי חשוב בשביל כל בני הנוער הספורטיבי העברי של סאנוק והסביבה.

בשנת 1933 נוסדה בסאנוק קבוצה ספורטיבית שניה „מכבי", בראשותו של אליהו טאגנבוים, שנפרד מ„רדיפה" מסיבות שאינן זכורות לנו. גם קבוצה זו היתה מורכבת מחברים־שחקנים בעלי הכרה יהודית־לאומית, חדורה כולה רוח של ציונות נלהבת, וביניהם גם עסקנים ופעילים בשטחים ציבוריים שונים ומעורים בחיים הציוניים שבעיר. שתי הקבוצות הספורטיביות שבסאנוק מדיהן הרשמיים בעת משחקיהן היו — בצבע תכלת־לבן!

קבוצת כדורגל „מכבי", 1934

יוסף מרכוס־בירנדורף

הפעילות הספורטיבית היהודית בסאנוק

נכנסתי ל„רדיפה" בשנת 1931. היו בה שלוש קבוצות: כדור־רגל, סקצית גלישה וסקציה ל„פינג־פונג". הופענו בהתחרויות עם קבוצות יהודיות ולא־יהודיות מהסביבה הקרובה והרחוקה, כגון: לסקו, רימנוב, יסלו וקרוסנו. לא פעם אחת נשאנו, כל אחד מאתנו באופן פרטי, בהוצאות הנסיעות, מחוסר תקציב, ושכרנו עגלות לנסיעות ליעדנו ובחזרה.

היו גם מקרים של תגרות עם הקבוצות הלא־יהודיות, שהיפשו הזדמנויות לשפוך את רעלם האנטישמי, בהיכשלם במשחקים אתנו. מדי פעם הורידו ממגרש המשחקים שחקנים יהודיים כשהם מוכים ופצועים ע"י הקהל הנוצרי, שלא יכול „לעכל" את הצלחות היהודים.

בזמן ההוא היה מקום הקלוב בפוסאדה, לפני העליה להר (על־יד בית־הקברות הישן). אחר כך במקום מועדון „פרץ" (שחדל להתקיים) ושם נשאר עד פרוץ המלחמה. קלוב זה ריכז את הנוער היהודי ופיתח בו רוח ספורטיבית, אשר עזרה ועודדה להילחם על החיים ולא להיכנע למדכאים. הודות לכושרם של כמה מבני הנוער הזה הספורטיבי יכלו אחר כך לעמוד בתלאות הרבות שמצאו אותם בזמן המלחמה ולהציל את חייהם בשואה.

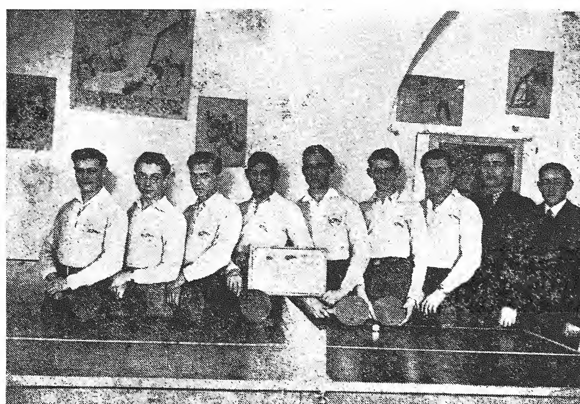
ארגון „רדיפה" לא נהנה משם תמיכה. הוא התקיים ממסי חבר, הכנסות מנשפי רקודים וכיוצא בזה. במחצית השניה של שנת 1933 פרץ פילוג ב„רדיפה" ונוסד ארגון „מכבי".

ב„מכבי" התרכז נוער רב שבא מכל תנועות הנוער הציוניות. הוא השתתף בכל הסקציות המקצועיות כגון: התעמלות, כדור־רגל, טניס־שולחן, גלישה, איגרוף. בהנהלת „מכבי" היו ד"ר אליהו טננבום, ד"ר גרובר, חיים כץ, וולף לפלשטיל וד"ר שמעון קימל.

גם „מכבי" התקיים ממסי חבר וימי סרט ונשפים, שנערכו למען הכנסה, אבל הקופה תמיד היתה ריקה. הסבה לכך היתה שהיהודים לא רצו לשלם דמי כניסה לתחרויות, למרות שרבים היו אוהדינו, וזאת מתוך חוסר גישה חינוכית חיובית לכל ענין הספורט שלנו. והגויים, כמובן, בכלל החרימו אותנו. בשנת 1936 היה לנו מאמן בהתעמלות, גוי, ולאחר שהיה מעליב אותנו וקורא אותנו בכנויי גנאי מעליבים — פוטר.

סקצית כדור הרגל תפסה מקום בליגה ג׳ ובמבחן לכניסה לליגה ב׳ נכשלה. הסקציה לגלישה היתה פעילה בהנ־הלת משה רוזנבום. היא כללה גם בנות וביצעה טיו־ליב על מגלשים. הסקציה לטניס שלחן שחקה גם בליגה ב׳ במחוז קרקוב. הסקציה לטניס שלחן אר־גנה טורנירים שונים שזכו להצלחה מרובה.

במערכת הספורטיבית בסאנוק הסתמנה פעילות מוגברת וענפה, עד שפרצה מלחמת הנאצים ושמה קץ לפעילות ולרוב מפעיליה.

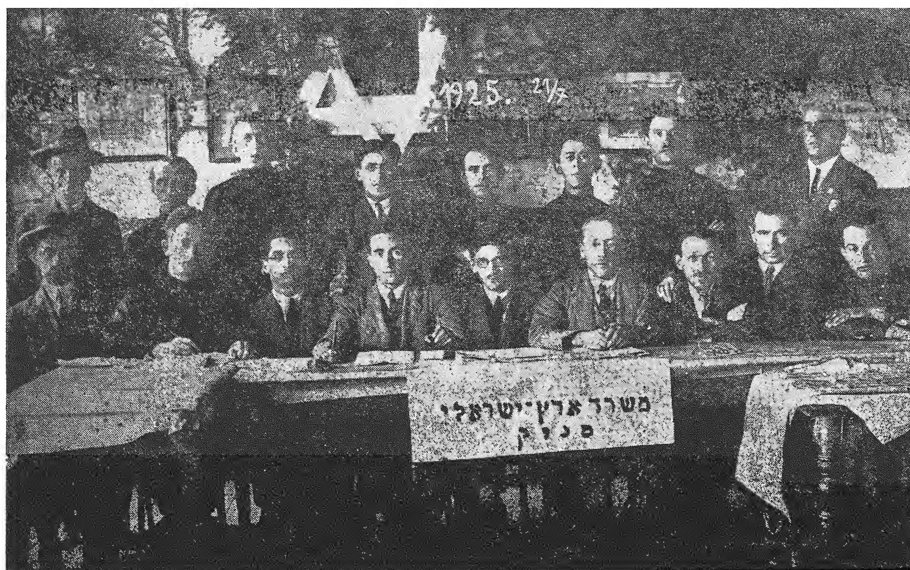
חברי הסקציה לטניס־שולחן של „מכבי"

אנו עולים ארצה

הווי העליה וההגשמה בסאנוק

עם קריאה בפרקי הספר הקודמים ניתן לראות את העיר במיגוונה המפלגתי־הציוני ובעושר זרמיה האידיאולוגיים. בהיות האוכלוסיה היהודית שלה מורכבת משכבות אינטליגנציה שונות, שמנהיגיה ועסקניה המפלגתיים, בעיקר בארגוני־הנוער, באו מחוגי הצעירים המובחרים שבה, הנוער האקדמאי, הנוער הלומד והנוער הדתי מבחירי בחורי בית־המדרש והקלויזים ולמדניה, — הרי רבו בה גם בעלי ידיעה וממילא גם בעלי דעה ואידיאה בשטח העיסוק המפלגתי ובתחומי הרקע הרעיוני שבו. עצם העסקנות מטבע הדברים טמונים בה נסיבות וגורמים לפיתוח רעיונות והפריית המחשבה והחשיבה. ההתפתחות של חיי המפלגה הלכה כאן בד־בבד עם צעדי פיתוחן וקידומן של העסקנות והפעילות עצמן, ויש איפוא לראות גם פה משהו מעין המחשה יומיומית של הפתגם הדיקרטי „אני חושב — הרי שאני חי".

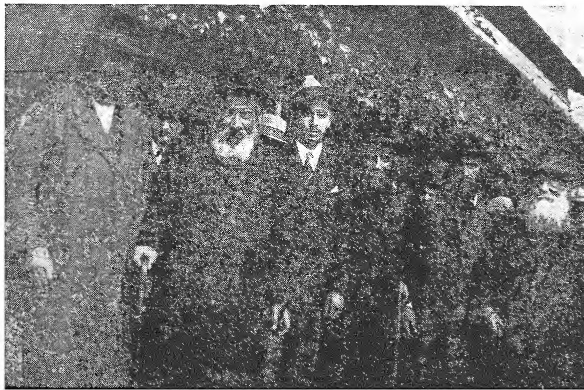
ברור היה כי הרעיון והמחשבה משמשים דרכים ואמצעים למטרה סופית, — למעשה ולהגשמה. לא נגזים אם נאמר כי כל הארגונים הציוניים בעירנו, בין אם זה היה מעיקר תורתם המפלגתית ובין אם זה היה אחד מתפקידיה השונים, היו חדורי ההכרה של ציונות ההגשמה, שפירושה — עלייה לארץ, אם בזמן הקרוב ביותר או המאוחר ביותר, אם כ„חלוץ" במסגרת העלייה החלוצית, עמוסת הכנות וטעונת „הכשרות", צפייות־בתור וכו', ואם כעולה כאחד מבעלי זכויות לעליה לפי חוקי ממשלת המאנדט דאז, כלומר: הזכיה ברשיון־עליה („צרטיפיקט"), וגם פה — בסוג הרשיון שיעלה בגורלך ובזכייתך: אם בסוג „חלוץ" או של תלמיד־סטודנט־בחור־ישיבה; אם של פועל־מומחה־מוזמן על־ידי מפעל או קרוב־משפחה של בעל מפעל; אם

של „בעל־הון" או בעל „מעמד בינוני" (סוג ד׳), שפירושו האמיתי היה — עסקן מפלגתי.

כאן יוזכר, כי בהיות עירנו נקודת־מרכז לכמה וכמה ערים ועיירות שבסביבה, ובהיותה תמיד גם בעלת ריכוז של מספר לא קטן מבניה, בני סאנוק, כמועמדים לעליה, מסוג חלוצים גומרי „הכשרה" ומסוגים אחרים, זכתה לפעמים לביקור של המשרד הארצישראלי, שהעתיק את עצמו ממקום־הימצאו בקרקוב ליד המרכז הארצי של ההסתדרות הציונית ובא לעירנו — עם צוות העובדים שלו — לזמן קצר לשם בחינת המועמדים ואישורם לקבלת רשיון העליה. נציין פה כי „ימי כניסה" של המשרד הארצישראלי בעירנו הוסיפו בימים אלה לא־מעט לאותו ההווי הציוני, הווי של עלייה והגשמה, בכל פינות החיים של העיר וחוגי היהודים שבה.

כן יוזכר כאן כי גם בעירנו, כביתר הערים והקהילות, הלכה והתפתחה — מלבד עלייה לפי „צרטיפיקטים" וסוגי ה„צרטיפיקטים" — גם עליה בלי „צרטיפיקטים" ובלי כל „סוג". והיא — עליית מ ע פ י ל י ם, או כפי שנקראה במשך הזמן „עליה ב׳". למן אלה שאורגנו על־ידי גופים ציבוריים־לאומיים שלנו, בעיקר בתקופות שבין העליה השלישית והרביעית, ועד אלה שסודרו על־ידי קבוצות־עולים עצמם באין להם האפשרות והרצון לחכות לאפשרות אחרת של עלייתם.

מרדכי (מוטי׳ה) גרשון,
פגישת־פרידה עם קרובי־משפחתו לפני עלייתו ארצה

לדאבוננו נשללה מאתנו האפשרות להשתמש במספרים ולהרבות בפרטים. אבל לא ניטלה מאתנו היכולת לקבוע בדרך־כלל כי סאנוק עירנו קיבלה את חלקה ומכסתה מכל סוג של רשיונות־עליה, וכן היא גם נתנה את חלקה לכל עליה ובכל תקופות־עליה, ולמען הדיוק: — עוד ל פ נ י תקופות העלייה המאורגנות שבזמננו ובדורותינו. למן העליה כדי „לחונן את עפר ארצנו הקדושה", כזו של ר׳ שמשון־מיכל פלר ז"ל, הדיין של עירנו (ראה עמ׳ 87) וכזו של ר׳ ישראל־טשי מאיר ז"ל ועוד, ועד לעליות החלוצים הקודמות ביותר (שלמה דאנק, י. אמסטר, אהרן קרמר ז"ל, ומאוחר יותר — שרגא וויינפלד, ישראל שניבוים, שמעון גרשון ועוד); למן העליות לשם הצטרפות לקיבוצים (כגון אטקה וויל, צילה ורנר (טוביאס), יודל גרטנברג, מנחם וניג ורעייתו בתיה ליזר, יוסף הולושיץ, זושיא שטיינברכר ועוד, ועד לעליות בעלי־הון („קפיטליסטים") כגון ר׳ דוד־יואל וויינפלד, ר׳ אלטר מאיר ז"ל, — ועד לעליות של תיירים, שהיו מעין עליה־של־נסיון, כהכנה לעליה־של־השתקעות, כגון ר׳ יצחק הירשפלד ר׳ מאיר מושל ז"ל, מנחם פינטר ועוד ועוד, מהן שחזרו ובאו והם חיים אתנו כאן — לאורך ימים ושנים — ומהם שלא הספיקו ולא זכו כי יד השואה והחורבן השיגה אותם.

ולא נשכח מלהזכיר את עליות בני עירנו שעלו לא ישיר מעירנו, אבל ישיר מאותו

ר׳ ישראל־טשי מאיר — עייתו ארצה

כוח הלהט הציוני שבליבם וההשפעה הציונית שפעמה בהם מאז תקופת חייהם בעירנו, מהאווירה הציונית והמורשת הציונית, מתורת ציון והאהבה לציון שספגו מאז ומכבר. הכוונה לאלה שבתוקף נסיבות הזמן ותנאי החיים נשתנו מקומות־ישיבתם ונחלפו ארצות־מגוריהם ואף נתגלגלו ליבשות־תבל וחלקי־עולם אחרים ורחוקים. והכוונה גם לשרידים היחידים עולי שארית הפליטה בתקופה שבין סיום המלחמה וקום המדינה, תקופה מעוטת־זמן ושנים, אך עשירת מעש ורבת מתח ליישובנו פה בארץ, ומלאת סבל ותלאות לשרידינו שם במחנות הריכוז במאמציהם ותתירתם לעליה לארצנו, שנסגרה בפניהם על־ידי השלטון המנדטורי, ובנסיונותיהם לעלות בדרך ההעפלה ההמונית, נסיונות שהוכשלו כמעט כולם על־ידי השלטון הזה בגרשו אותם, אף לאחר שהגיעו כבר אל חופי הארץ, למחנות קפריסין ואף חזרה לגרמניה.

בתחנת הרכבת ובקרונות הרכבת
לפני עליית יהודית שווערד (שקדי)

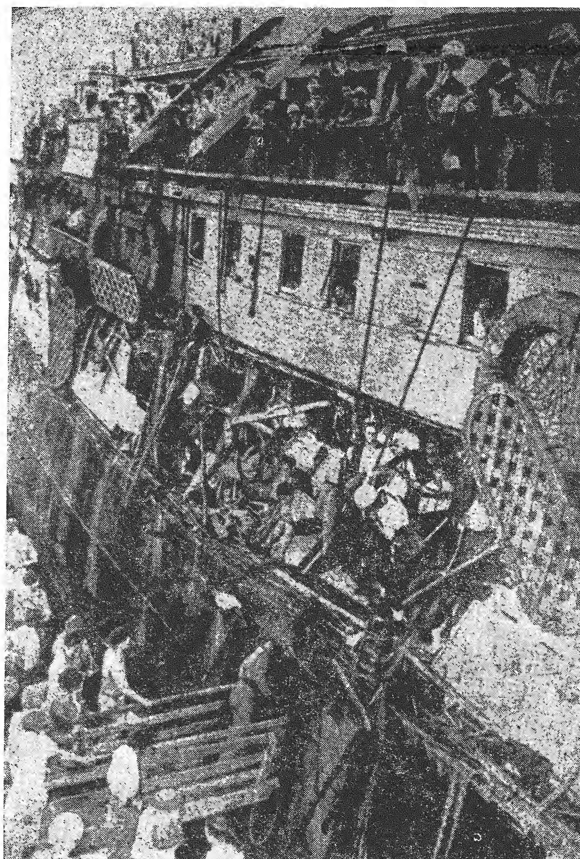

הרב אלתר מאיר — עלייתו ארצה

בעמדנו בנקודה זו, ובשובנו בזכרוננו אל אותם הימים ואל אותם הרגעים, אנו מזכירים ברטט מיוחד את פרשת ההעפלה הגדולה, הקשה ביותר בטרגיותה והמזהירה ביותר בעמידת הגבורה ובעמידה־במבחן של מעפיליה הגבורים. הלא־היא ההעפלה של אנית „יציאת אירופה תש״ז" („אקסודוס"), שהכילה 4500 (ארבעת אלפים והמש מאות) מעפילים, אנשים נשים וטף, וביניהם גם כמה מבני סאנוק כפי שניתן לראותם מתוך הצילומים הנתונים בזה. היו אלה שרידי השואה שהתלקטו ממחנות־ריכוז שונים בגרמניה בשנת 1947 והתלכדו להעפלה ארצה באניה אחת גדולה. אחרי תלאות־נסיעה איומות, ותוך מאבקי־גבורה עצומים עם השלטון המנדאטורי שעקב אחריהם בכל הדרך במשחתות ובאיומי־נשק, הגיעה האנייה לחופי הארץ, אך השלטון המרושע־העקש דאז לא נתנם להיכנס לארץ והם הוחזרו כולם למחנות־הריכוז שבגרמניה. אולם לבסוף הם באו כולם אלינו, והם מצאו כאן בארץ את מקום־חיותם הנכון, את קרקע־חייהם המתאים ביותר, ואת ביתם הטבעי ביותר.

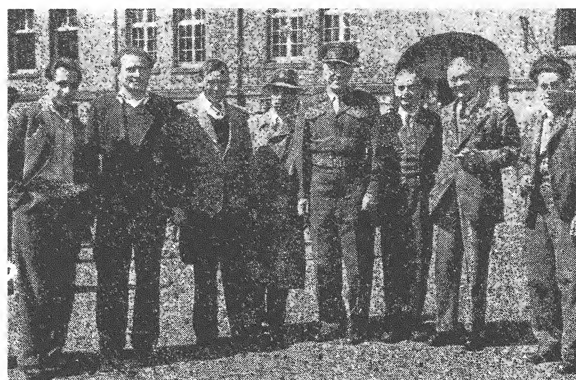
באין, לצערנו, חומר תיעודי רשמי ומדויק על פרשות העליות מעירנו, ישמשו־נא אי־אלה הרשמים והזכרונות וההיזכרויות, המתעוררים מזמן לזמן ומהזדמנות להזדמנות, — לזכירה ולהזכרה; יעזרו־נא גם אי־אלה הצילומים, המעטים אף הם, בחינת שרידי אש ואודים מוצלים, כשהם משולבים אל תוך השורות שנכתבו בזה; ישמשו־נא גם הם גורם ודחף להתעוררות הזכירה, להחיאת ההיזכרות ולהגברת ההזכרה. א. ש.

אנ״ית המעפילים „יציאת ארו־פה״ („אקסודוס״) במימי החוף של חיפה, לפני גירושה על־ידי חיילים בריטיים שליחי שלטון המנדט בארץ.

מעפילי „אקסודוס״:

ברנשטיין אלימלך
ברנשטיין יצחק
דויטש פייגה ומשפחתה
הורוביץ עטשיה
הורוביץ סוניה
וילנר לובה ומשפחתה
וילנר שמחה
וילנר סוניה
וילנר אייזיק
וילנר לאה
עזריאל רגנבויגן ומשפחתו
פינסקר אייזיק
רוט אלימלך

חברי מזכירות וועד המחנה שאנשיו מעפילי „יציאת אירו־פה״, בהם איש סאנוק (השלישי מימין): שמחה וילנר.

מפעלי תרבות והשכלה בסאנוק

על ה„פאלקספריינד", שבועונה של סאנוק, ועל עורכו־מייסדו אברהם (אדלברט) שענבאך

לצערנו לא עלה בידינו להשיג ידיעות מושלמות ופרטים מלאים בנוגע לאברהם־חיים (או כפי שנקרא בפי כל: אדלברט) שנבאך. עלינו איפוא להסתפק בדברים שנאמרו בזה, הלקוחים בקיצורם ובתימצותם מתוך הלקסיקון של זלמן רייזן („לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור, פרעסע און פילאלאגיע", עמ' 851—852).

„שנבאך אברהם (־חיים), (19.3.1883), נולד בסאנוק, גליציה המערבית, בן לסוחר, קיבל חינוך מסורתי חסידי, למד כאוטודידקט שפות זרות, הסתופף בצילם של צדיקים שונים בגליציה. בהיותו בן 18 נשא אשה, ביקר במדינות אירופה האמצעית ובארצות הבאלקאן, ב־1909 היה ציר לקונגרס הציוני בהאמבורג. מאז 1899 כתב מזמן לזמן מאמרים ב־„יידיש טאגבלאט" הבודאפשטי, אלגעמיינע יידישע צייטונג, „יידישע נאכריכטען" שבצ׳רנוביץ, „פאלק־בלאט" ו„יידישעס וואכענבלאט", „יונג יודא", „איזראליט" הפראנקפורטאי ו„המצפה" הקראקובאי. חתם גם בשמות א"פ, אב"ן שה"ם, אחש"ה, א"ש, מאז 1909 ערך והוציא את השבועון „דער פאלקספריינד" בסאנוק עם מוספים חדשיים „דער עזות פנים" ו„דער יודישער סוחר" (נמסר אחר־כך ליחיאל שנייד), 1914—15 ייסד בבודאפשט שני בתי־ספר עבריים, מאז שירת בצבא האוסטרי עד למהפכת נובמבר, באחרונה עוסק כסוכן של טחנות־קמח, של עורות, של ציוד לסנדלרות".

עד כאן — דברי ה„ערך" בלקסיקון של זלמן רייזן.

לא בהרבה טוב מזה המצב ביחס לעתון השבועי שהופיע בסאנוק, ה„פאלקספריינד", ששנבאך ייסדו וערך אותו במשך כל תקופת קיומו (1909—1914). לא מצאנו, לצערנו, שום חומר בשום שפה שיהא בו כדי להעשיר את ידיעותינו בפרטים כלשהם ביחס לעתון זה, כגון: המסיבות והמניעים להיווסדו, מהותו, תכליתו; מה ומי היה הגוף הציבורי־ארגוני שעמד מאחוריו; מה היה המקור הכספי למימונו, מי היה האחראי לתוכנו ועוד ועוד.

הידיעה היחידה, ואכן: החשובה מאד כשלעצמה, שיש לנו בנוגע לשבועון הסאנוקאי הזה היא ביחס ל ט י ב ו, כעתון בעל רמה ספרותית־פובליציסטית נאותה. כמקור לידיעה זו משמש לנו — העתון עצמו, כפי שניתן לנו לראותו בבית־הספרים הלאומי שליד האוניברסיטה,

העברית בירושלים, ואשר צילום העמוד הראשון שלו ניתן כאן (בצורה מוקטנת, כמובן). תוכן המאמרים וסגנונם, הידיעות, ההודעות ויתר החומר שבו, מפגינים מעל־לכול — עריכה טובה וקפדנית מהבחינה החיצונית־האסתטית ואף דאגה מרובה לרמת התוכן של הדברים, לאופן הרצאת־הדברים ולבחירת הדברים כחומר־קריאה לקוראיו־מנוייו של העתון, כאילו כל יניקת האינפורמציה השוטפת היומיומית ומזונם הרוחני־פובליציסטי־ספרותי — אך ורק מעתונם־שבועונם זה באים. ידוע לנו גם כן כי השתתפו ב„פאלקספריינד" כתבים, עתונאים וסופרים ידועים בעלי שם בימים ההם בתחומי העסקנות הציבורית הכללית, בתחום הפעילות הציונית, ואף בתחום הספרות היפה, מהם גם כאלה שנתפרסמו לאחר מכן כסופרים ידועים וחשובים כגון ראובן פאהן שעל השתתפותו ב„פאלקספריינד" הסאנוקאי מספר הוא עצמו באוטוביוגרפיה שלו שפורסמה ב„גנזים" א׳, (עמ׳ 118), ומבין החיים אתנו — לאורך ימים ושנים! — אורי צבי גרינברג, א. מ. פוקס, מלך ראוויטש. מבין הסופרים הפובליציסטיים מתנוססים לעתים יותר מזומנות מעל למאמריהם ופיליטוניהם שמותיהם של ד"ר מאיר גייער, עסקן ציוני נלהב ונלבב ונואם עממי מזהיר בגליציה, פישל וויסקאוזער, סופרו הקבוע של ה־„לעמבערגער טאגבלאט", ישראל זלמן בירמן, סופרו הקבוע של עתון המחנה החסידי־הקנאי „מחזיקי הדת", ועוד.

בנקודה זו ראוי גם לציין את השימוש החוזר־ונשנה של זלמן רייזן, ב„לקסיקון" שלו, ב„סאנאקער פאלקספריינד" כחומר־רקע ומקור לנתונים ביו־ביבליוגרפיים של סופרים ב„ערכיהם" השונים (ראה, לדוגמה, ערך גרשון באדר").

רישומו הראשון של העתון הוא, לכאורה, כמייצג את האינטרסים של הבעל־הבית היהודי בסאנוק ואת הסוחר היהודי בעירנו, ואף נספחה לו — בכל־אופן לאותו האכסמפלר שהיה לעינינו — תוספת מיוחדת בת ארבע עמודים „דער יידישער סוחר". ברם הרוח הברורה הנושבת בו הוא רוח הציונות הגליצאית, על כל האופייני שבה בימים ההם. הדבר מורגש גם מתוך רוח המאמרים, הפובליציסטיים וגם הספרותיים, שהתפרסמו בו, וזה גם מובן לנו כטבעי לשבועון שטבוע עליו חותמו של עורכו, שהיה אמנם גם סוחר, אבל ראשיתו ופנימיותו ומהותו — ציוני אידיאליסטן בעל שיעור־קומה, כפי שהרבו להעיד עליו אנשי עירנו שהכירוהו וידעוהו וזכרוהו כעסקן ציוני, וכפי שהפרט הזה, כתיאור דמותו, נמסר לנו גם ב„ערך" שבלקסיקון שהובא למעלה (ציר לקינגרס הציוני ומייסד בתי־ספר עברים), וכפי שאפשר להיווכח בזה גם מתוך הקורספונדנציות שלו מסאנוק לעתונים שבבירות גליציה, קרקוב ולבוב, שבהן הוא „מגיב" בסערת־רוח עסקנותית ובהתלהבות ציונית על תופעות והתרחשויות של התנגדות לפעולה הציונית, או הפרעות לתנועה העברית, להפצת הספרות העברית ולקיום בית־הספר העברי בסאנוק (ראה, לדוגמא, כתבה ב„המצפה" הקרקובי שבעריכת ש. מ. לזר מיום ל׳ תשרי תר"ע, 15 באוקטובר 1909, בחתימת „אבן שהם", שזיהוייה עם שנבאך ידוע לנו מתוך ה„ערך" הלקסיקוני הנזכר).

אכן, יחד עם זאת מן־הדין לציין את מידת האובייקטיביות שה„פאלקספריינד" נוקט בה לגבי עניני צבור מסויימים, שיש בה משום שמירה על האינטרסים של צבור הקוראים שלו או משום נקיטת עמדה להגנה על זכויותיו של צבור מסוים או של פרט מסויים, כתושבי העיר או כחברי הקהילה. במקרים כגון אלה מראה העתון מידה נכונה של אומץ ועוז רוח. דברי

התלונה או הטיעון מובעים בו ללא כל הבדל על מ י מדובר או בקשר ל מ ה מדובר, וללא משא־פנים א ל מי הדברים מופנים.

נשתמש בדוגמה של כתבה אחת מני רבות, — זו שבגליון מיום 1 לחודש פברואר שנת 1912, שמובעת בה תלונה נגד ד״ר שלמה ראמר, היהודי הנערץ ביותר העיר, כיו״ר הקהלה היהודית בסאנוק על שלא עמד על המשמר בעת אישור קונצסיות לפתיחת חנויות למשקאות („בתי מרזח״). העיריה הכריזה על א ר ב ע חנויות. משלושים וכמה הצעות שהוגשו — ביניהם של 8—10 מציעים שהם מזמן בעלי חנויות כאלה — אושרו: אפרים פ י י ב ו ש (בעל חנות), מקס ה א ו פ ט מ ן, שהוא סוכן של בירה „אוקוטשימית״, ר׳ אשר ר ו ז ל ר, סוכן בירה טרנובית, בעל אחוזה ובעל נכסים. והנה מוקיעים דברי התלונה בכתבה זו ביחס ל ר ו ז ל ר זה דוקא, גם בהיותו עשיר שאינו זקוק לחנות ולקונצסיות לפרנסתו, וגם — וזה בעיקר ובמפורש! — בהיות ההוא ידוע כידידו של ד״ר ראמר שבודאי תמך ב ו ולא במציעים אחרים שנזקקו לכך יותר מרוזלר...

או דוגמה משטח אחר: באותו מדור ה„כרוניקה״ מתפרסמת ידיעה על הרצאה של שמואל פרידמן בנושא „י. ל. פרץ״, שבה הושמעו דעות על החסידות שבגללן פרץ „ויכוח לא נעים״ באמצע ההרצאה... ומיד סמוך לידיעה זו באה ידיעה כי „הה״צ ר׳ דוד שפירא שליט״א מבוקאווסק נסע מכאן ביום ה׳ לפעלשטין... וכן במשך השבוע של שהותו בסאנוק היתה ניכרת תנועה חזקה של חסידים שבאו לרבי, כל אחד עם צרור הבקשות שלו...״ וכי „רבים מהם גם נסעו אתו לפעלשטין...״

ועוד הוכחות ודוגמאות לאוביקטיביות ולעמדות נויטרליות ניכרות מתוך כתלי העתון, מתוך השיטין ומבין השיטין שלו. הקריאה והעיון בדפיו משכנעים ברמת האינטליגנציה של עורכו, בנכונות הגישה התרבותית־הצבורית־היהודית שלו, ובמידת נאמנותו ומסירותו לענייננם ולמצבם של בני עירו היהודים ושאיפותיהם לשיפור חייהם במישורים החמריים והכלכליים ובתחומי הערכים הרוחניים שלו.

אין ספק כי פעילותו של שנבאך בעירנו, בתחומי העסקנות הציונית כבתחומי הכתיבה העתונאית, היה בה לא־מעט משום הכשרת־קרקע וסימון־שביל לאלה מבני עירנו שבאו אחריו והצטיינו בפעילותם בשני התחומים הנזכרים. שכן זכורים לנו היטב הסיפורים שהיו רווחים אצלנו על אישיותו של שנבאך, על כשרונותיו, על שקידתו בלימודיו האוטודידקטיים במקצועות החילוניים וברכישת שפות שונות. וזכורים לנו עוד כרכי ה„פאלקספריינד״, על כל גליונותיו של השבועון הזה מכל תקופת הופעתו, שהיו מונחים, עתים במפוזר ועתים במרוכז, על השולחנות והמדפים של ספריית ה„עבריה״ בשביל באי הספרייה שהיו מדפדפים בהם, מעיינים בהם — ומתבשמים מהם. לא מן הנמנע הוא שכל אלה הדברים השאירו אותותיהם והשפיעו את השפעתם על ליבותיהם של צעירי עירנו והתוו דרך להלכי־מחשבה, לפעולות ולמעשים.

א. ש ר ב י ט

Lemberg-Sanok 25 September / 25 wrzesień 1912 — לעמבערג־סאנאק ערב סכות תרע"ג

פאלקספריינד

VOLKSFREUND — PRZYJACIEL LUDU — (ПРИЯТЕЛЬ ЛЮДУ)

רעדאקציע און אדמיניסטראציע: פאלקספריינד לעמבערג
VOLKSFREUND LEMBERG
Panieńska 5.
Postschek-Conto
Lemberg 125,300 Sanok 26.390

ערשיינט יעדען פרייטאג
Inserate 20 h. pr. 1 spaltige Petitzeile.
Bei Wiederholungen entsprechender Rabatt.
אינסעראטען 20 העלער פיר איינשפאלטיגע פעטיטצייל. ביי ווידערהאלונגען ענטשפרעכענדער ראבאט.
רעדאקטירט פון א קאמיטע.

אבאנעמענטס־פרייז:
פיר עסטרייך־אונגארן: גאנציעהריג K 5.—, האלביעהריג 2.50, קווארטאל 1.50
פיר אויסלאנד: גאנציעהריג 7.—, האלביעהריג 3.50, קווארטאל 2.—
איינצעלנומער: אין לעמבערג און אין דער פראווינץ: 10 העלער

ROK .IV — No. 3 — פיערטער יאהרגאנג.

51A857
246.052 (438)
23409

צו אונזערע לעזער און פריינד

בעשטרעבענדיג זיך דעם „פאלקספריינד" אינטערעסאנטער און רייכהאלטיגער צו מאכען, האבען מיר תמיד געזוכט אלערליי מניעות וואס זענען געשטאנען אין וועג. דאס איז אויך געוועזען די סבה וואס דאס בלאט איז אריבער געטראגען געווארען קיין לעמבערג.

מיר האבען אנגעהויבען ארויסצוגעבען חודש־בלעטער אלס גראטיס ביילאגען צום „פאלקספריינד" דעם „עזרת נשים" וואס האט זיך מיט זיין הומאר און סאטירע אין דער קורצער צייט פון זיין ערשיינען בעליעבט געמאכט און אויך דעם „יודישען סוחר" א האנדעלס־צייטונג מיט וויכטיגע נאטיצען און אינטערעסאנטע ידיעות. פאר יעדען יודישען סוחר אומענטבעהרליך.

כדי אבער דעם „פאלקספריינד" נאך צו פערבעסערן און אויך צו פערגרעסערן, איז דאס בלאט אריבערגעגאנגען אין די הענד איינער פון א פערלאגס־געזעלשאפט. עס איז געגרינדעט געווארען א רעדאקציאנסקאמיטעט פון די הערען פיש, וויסקאווער (איטין) נפתלי גליקסמאן, יחיאל שנייד, דער ביזהעריגער רעדאקטער פונ'ם בלאט אייזיק ווינשטאק און ה' ולאטניק. וועלכע וועלען זיך בעשטרעבען דעם „פאלקספריינד" אינהאלטסרייך און אינטערעסאנט צו מאכען.

דער „פאלקספריינד" וועט יעדע וואך ברענגען ארטיקעל איבער אקטועלע פראגען אויס דער פעדער פון די בעסטע שרייבער.

דער „פאלקספריינד" וועט איינפיהרען א פאליטישע איבערזיכט כדי די לעזער זאלען וויסען וואס אין דער פאליטישער וועלט געשעהט. דער „פאלקספריינד" וועט ברענגען אלערליי געשעהענישען, בילדער שילדערונגען, פונ'ם לעמבערגער יודישען לעבען. דער „פאלקספריינד" וועט יעדע וואך ברענגען „יודישע נייעס" און אויך נייעס פון דער וועלט.

דער „פאלקספריינד" וועט דעם פעליעטאן־טהייל פערגרעסערן און פערפיינערן, פיעל ליטעראַרישע קרעפטע האבען צוגעזאגט צו שרייבען פארן „פאלקספריינד".

מיר ווענדען זיך אלזא צו אונזערע געעהרטע פריינד און לעזער מיט דער בקשה. צאהלט די רעסטירענדע בעטרעגע, אבאנירט פאר „פאלקספריינד" ווערבט פאר איהם אבאנענטען, און אגענטען, כדי מיר זאלען קאנען אלעס דורכפיהרען, און דאס בלאט צו פערגרעסערן — דער „פאלקספריינד" איז דאס בילליגסטע וואכענבלאט. עס קאסט א יאהר שוין צוזאמען מיט אלע ביילאגען. נאר 5 קראנען א האלב יאהר 2.50 קר. א קווארטאל 1.60. אבאנענטען וואס שיקען פאר א גאנץ יאהר פאראויס בעקומען א פרעמיע דאס וויסענשאפטליכע ... פון יחיאל שנייד (פרייז 1 קר.) גראטיס צוגעשיקט.

די רעדאקציע.

א נייע דרוקעריי

ווערד ערעפענט דעם 1. אקטאבער 1912 אין לעמבערג, קאפערניקא 11

א זעהר ... דער פירמא

„פאפולערע בוכדרוקעריי"

„DRUKARNIA POPULARNA"

(איינענטימער: יחיאל שנייד און אסקאר שרעק).

די דרוקעריי וועט שטעהן אונטער דער פאכמענישער לייטונג פון ה' א. שרעק, וועלכער האט זיך דורך זיין לאנגיעהריגער פראקסיס אין די גרעסטע דרוקערייען געוואונען דאס פערטרויען פונ'ם ברייטען פובליקום.

אלערליי ארבייטען, ווי בראשורען, צייטונגען, ביכער, פלאקאטען, און קויפמענישע דרוקזאכען, סיי פויליש, סיי יודיש ווערען אויסגעפיהרט אויפ'ן מאדערנסטען און בילליגסטען אופן מיט די נייעסטע ראטאציאנס און וועקסמאשינען און מיט שענסטע מאדערנסטע שריפטען.

צילום (מוקטן) עמוד ראשון של ה„פאלקספריינד" מהעותק היחיד הנמצא בבית־הספרים הלאומי שליד האוניברסיטה העברית בירושלים. המתכונת הטבעית היא בגודל 36/27 ס"מ

חדוה בלומנפלד

אגודת „עבריה"

בגלל העדר חומר ארכיוני יפורטו בסקירה דלהלן עיקרי הפעולות ללא דיוק קפדני בתאריכים.

סאנוק נתברכה בנוער ער והדור הכרה לאומית. בנים ובנות להורים אשר בסתר לבם היו כמהים לגאולה, אולם בהיותם שומרי מסורת וחרדים לקיום מצוות התורה ודבקים בחסידות ובאדמו"רים, לא יכלו להזדהות עם הקו הרשמי של התנועה הלאומית ו„דחיקת הקץ". — בנים ובנות אלה, אשר בדרך כלל היו מקיימים את הדיברה „כבד את אביך ואת אמך", בכל מעשיהם בחיי היומיום שלהם, האמינו כי התחיה הלאומית, החיאת הלשון העברית, עידוד העליה, הגשמה עצמית, מהווים צו עליון ומטרה קדושה שיש למלא אותם על אף ההתנגדות מצד ההורים. הם לחמו נגד האיסור ללמוד עברית וכמה מהם (בראשונה — הבנות של משפחות זילבר, רגנבויגן ועוד) התחילו ללמוד את השפה העברית עוד לפני יסוד ביה"ס העברי בעירנו.

ביוזמת שלמה שיף ואדלברט שנבך, זכרם לברכה, נוסדה בעירנו בראשית שנות המאה שלנו אגודת „עבריה", שמטרתה הכללית היתה — פעולות ציוניות בשטח לימוד השפה והתרבות העברית והפצתה.

נבחרה ועדה מייסדת שעליה נמנו שרה זילבר, בלה שנבך ומתילדה שיף ז"ל, ותבל"ח בת־שבע מאיר. הפעולה המעשית השוטפת נמסרה מייד עם ייסודה לידי הבנות וכך היא נשארה בידיה וכל פעולותיה היומיומיות התנהלו ע"י הבנות. בתחילה פעלה ה„עבריה" כחוג שהתאסף פעם בשבוע. התכנית כללה:

א) לימוד והשתלמות בשפה העברית, בספרות העברית ובהיסטוריה של עם ישראל;

ב) עבודה למען הקק"ל כגון: הפצת השקל, התרמה, חלוקת קופסאות הקרן־הקיימת לישראל בבתים פרטיים והרקתן;

ג) עריכת מסיבות ונשפים במועדים מסויימים (חנוכה, פורים וכו') בעלי תוכן תרבותי־חברתי (דקלומים, שירה, הקראה, הגרלה) כדי למשוך לפעולה את בנות העיר היהודיות. ההכנסות היו קודש לקרנות הלאומיות.

לחוג צורפו חברות נוספות ללא הגבלה והודרכו לפעולה ע"י הסברה ועידוד.

חוג ה„עבריה" התרחב ויחד עם זאת התרחבו פעולותיה ואז גמל הרעיון בדבר יסוד הספריה העברית, עריכת קורסים למלאכת־יד, עריכת תערוכות של אותן מלאכות שבוצעו ע"י החברות והתלמידות. הארגון של הספריה, ההדרכה בקורסים, עריכת התערוכות, נשפים, הצגות, ימי־פרח וסרטים וכו', — כל אלה בוצעו ע"י חברות „עבריה" בהדרכתן ופקוחן של החברות הראשונות (שרה זילבר ותבל"ח בת־שבע מאיר ופלה זילבר). ההכנסות הוקדשו בחלקן לקרנות הלאומיות ובחלקן להרחבת הספריה.

ספרית ה„עבריה" היתה אחת הראשונות שעם יסודן היו בעלות מגמה עברית בלעדית. ואכן בתקופה הראשונה היו בספריה רק ספרים עבריים והם הושאלו עפ"ר לחברות „עבריה" ותלמידי/ות ביה"ס העברי. במשך הזמן, עם התרחבות הספריה וחוג הקוראים, נמנו על מנוייה גם לא דוברי עברית ואז הוכנסו לספריה, וגם הוחל בהשאלה, ספרים באידיש ובשפות לועזיות. „עבריה" היתה ידועה גם כאחת הספריות הגדולות בגליציה, בתקופה ההיא.

גם הקורסים למלאכת יד היו פתוחים לבנות מכל השכבות אבל שפת ההדרכה היתה רק עברית. תלמידות הקורס למדו גם שירים עבריים והמלאכה היתה מלווה תמיד שירה.

ביזמת חברות „עבריה" נוסד גם „גן־ילדים" עברי ששימש גם כהכנה לבית־הספר העברי. מעניין יהיה לציין פה, כי נמצאות אתנו פה כמה מחניכות גן־ילדים זה, שהן כיום אמהות — וגם סבתות — בישראל, כה לחי!

חברות „עבריה" היו גם משתפות פעולה עם ארגוני מפעלים כלל־יהודיים, כגון בית־היתומים, בהגישן עזרה לילדים/ות בהכנת השעורים וכו'.

העליות הראשונות ארצה של בנות עירנו — בשנת 1921 — משל חברות „עבריה" היו. חברות אלו עמדו בקשר עם החברות שנשארו בגולה והן עודדו אותן להגשמה עצמית. גם בסאנוק כמו בכל המקומות בתפוצה, היו עסקנים ופעילים ציוניים שחשבו כי טרם הגיע הזמן לעלייתם וכי עליהם למלא שליחותם בגולה, היה זה הלך־מחשבה כנה ורציני ביותר, שקינן במוח, ואף העיק על הלב, של ציונים מסורים ונלהבים אלה. מרבים מהם נמנעה האפשרות ולא זכו עוד לעלות, ומאלה לא־מעטים בגלל שהשואה הדביקה אותם.

מהמשתתפות הפעילות במפעלי „עבריה" הנזכרות לעיל, אשר לא זכו לעלות לארץ, יש להזכיר את החברות: שרה והודקה זילבר, מתילדה שיף, חנה שפרונג־מנדל, אחיות גולדבלט, רגינה וצלה רגנבויגן, מרים בלומנפלד, מלכה טרום, וולקה שפרכר.

מהחברות הנמצאות אתנו בארץ לאורך־ימים־ושנים מופיעות מיד בזכרוננו: האחיות פלה, לילה ורחל זילבר, מרים סילפן, בתיה ליזר־וזניג, חדוה בלומנפלד, אחיות מאיר, אחיות רוזנפלד.

ה„יום־טוב־בלאט"

לכאורה — עלון שהופיע כהוצאה חד־שנתית, וכנראה אף חד־פעמית, מטעם עסקנים ציונים למטרת תעמולה ציונית ולעידוד הפעולה למען הקרן־הקיימת־לישראל בסאנוק. כך הוא נראה לאמיתו־של־דבר לפי תוכן המאמרים שבו ולפי ההכרזות, המודעות וההודעות שפורסמו בו. למן המאמרים הראשיים שבעמוד הראשון ועד ל„מודעה" של ברכת־שנה־טובה מטעם ועדת הקרן־הקיימת־לישראל — „נאציאנאלפאנדסקאמיסיע" — שבעמוד 2, ועד לסיסמאות השונות שבעמוד 4.

כהוכחה ברורה לייעודו הציוני ולמטרתו התעמולתית של עלון זה תשמש העובדה — כפי שאנו רואים בשולי עמוד 2 שלו — כי עורכו היה ש ל מ ה ש י ף, ומוציאו־לאור — ד"ר יצחק נמר. שניהם ציונים נלהבים ועסקנים פעילים של הקק"ל היו, מסורים בדעתם ובמחשבתם לרעיון הציוני ומכוונים את כל מעשיהם לעשייה הציונית.

כן אנו מוצאים בסוף עמוד 2 של העלון הבעת „יישר כח" מטעם ועדת הקק"ל בסאנוק לחברים יצחק מאיר גלנדר (ז"ל) ולאשר שיף, יבל"א, בעד „עבודתם הטכנית שלא־על־מנת־לקבל־פרס בקשר לעתון שלנו" ונטיעת „חמשה עצי־זית על שמם ביער הרצל".

ניתן להגיד כי בצד המטרה התעמולתית נלקחה בחשבון גם תועלת ציונית ממשית „על אתר": ההכנסות הכספיות — ובוודאי לקופת הקרן־הקיימת־לישראל — כתשלום בעד מודעות וברכות „שנה־טובה" שמספרן לא קטן בכל עמוד מארבעת עמודי העלון.

אולם למטרתנו בספר זה, בתפקידו להנצחת זכר חייהם ומעשיהם של יהדות סאנוק, נפליג בהערכת תועלתו של ה„יום־טוב־בלאט" לשימוש הרבה יותר רחוק מ עֵ ב ר ליעודו ולמטרתו הנזכרים. הגליון היחיד־הבודד של העלון הזה, שיצחק מאיר גלנדר, אחד ממבצעיו, כאמור, השאירו לנו לפליטה גדולה, על ארבעת עמודיו הצפופים, משמש לנו מקור תיעודי־היסטורי להוכחת עובדות ומעשים, לאישור מצבים ואירועים ולהזכרת חוויות ורשמים מחייו החברותיים־התרבותיים, הצבוריים־הלאומיים, ואף המעשיים־היומיומיים של הצבור היהודי בסאנוק.

מסיבות שונות לא נוכל, לצערנו, להציג לפני קוראי הספר את העלון במתכונתו

המקורית, השלמה, ובגודלו המקורי (40/30 ס"מ). הוא שמור, כולו כמו שהוא, בארכיון הספר אשר ל„ארגון יוצאי סאנוק והסביבה", וכל הרוצה יוכל לראותו ולעיין בו. פה ניתנים רק שניים מעמודיו, 1 ו־2, ובצורה מוקטנת, כמובן. ברם את מידת שימושנו בו בכיוון ההנצחה

יום-טוב-בלאט

PISMO NOWOROCZNE

ערשטער יארגאנג — סאניק, ערב ראש השנה תרפ — נומער 1

ארגאניזירט אייך!

התקדשו!

יידישער אמאטארענקלוב אין סאניק

סאניקער נייעס

נאציאנאלפאנדס מאטעריאליען

וההזכרה יידע וירגיש קורא הספר הזה היטב. הוא נתקל כבר לא אחת בפרטים ובבתונים הלקוחים מעלון זה והוא עוד ייתקל בכאלה בהמשך הקריאה. כאן תועלתו מבחינה שלנו, ובזה — ערכו.

2. ראש־השנה־בלאט

העלפט בויען

פון א. שטרלסקער

ראש השנה

Podkarpacki Związek gospodarczy w Jaśle

בית ספרים

לכל החברים והחברות הקרובים והמכירים ברכת כתיבה וחתימה טובה לשנה החדשה.
ד"ר יצחק נעהמער ורעיתו, סאנוק

הערצליכען גליקוואונש צום נייעם יאהר פאר אלע מיטגליעדער.
די נאציאנאלאנדסקאמיטע סאנוק

עמי גליקמאן אין סאנוק

גלאזער

פאמיליע ליבאוויטש סאנוק

אסתר אנגעמאן

לייב וואריצער

מרדכי ווילק, סאנוק

אגודת „עבריה" סאנוק

הועד המקומי של ההסתדרות הציונית בסאנוק מברך את כל החברים והחברות בברכת שנה טובה.

אני מברך את כל חברי חברותי ומכירי בברכת שנה טובה.
שלמה שית, סאנוק

אני מברך את כל קרובי, חברי, חברותי ומכירי בברכת שנה טובה.
יצחק שית, סאנוק

אחיות ואחים מייער

פישל הערשמאן, סאנוק

ישראל מייער

פאמיליע נעלאנדער סאנוק

לייב קאלבער סאנוק

חברים אשר שית און יצחק מאיר נעלאנדער

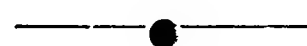
אגודת „צעירי ציון" סאנוק

החוגים הדרמטיים בסאנוק

למרות התסיסה הגדולה וההתעניינות המרובה וההדים החזקים שעורר תיאטרון־החובבים היהודי — ובשמו היידי המקורי: „יודישער אמאטארענקלוב" — בסאנוק ובסביבה, לא נשארו בידינו עיקרי הידיעות ופרטים מדויקים בנוגע לתולדות התיאטרון הזה, זמן היווצרו, יוזמו ומייסדיו הראשונים, ופרטים אחרים העשויים ודאי לעניין את כולנו.

מסתבר, כי מלבד הגורם הפנימי, שמקורו בודאי בדחף האמנותי ו„יצר־היצירה" שקינן בלבם של אנשי החוגים הדרמטיים ומייסדיהם, פעל פה גם גורם חיצוני, שהוביל להחשת ייסוד החוגים הדראמטיים, והוא — מצבם הכספי הקשה של אי־אלה מוסדות סוציאליים בעיר, והחשוב שביניהם: בית היתומים. הועד הציבורי שהוקם למען הבראתם הכספית של מוסדות אלה מצא, כי להקות של חובבים עשויות לשמש — בכספי דמי־הכניסה שישולמו בעד כרטיסים להצגותיהן — מקור חשוב להכנסות כספיות נכבדות. כך נוצרו בסאנוק שני חוגים: אחד של צעירים עובדים שנמנו על מועדון הספריה הגדול על־שם י. ל. פרץ, ואחד של הנוער שנמנה על הארגונים השונים של התנועה הציונית, שהתרכז מסביב ל„הבימה".

הלהקות הופיעו בהצגותיהן בסאנוק באולם המפואר של „בית החייל הפולני" ובאולם הקולנוע „אוצ'ייכה". הן גן הופיעו בערי הסביבה כגון לינסק, קרוסנו, בוקוסקו ועוד, ובכל מקום — בהצלחה מרובה.

הידיעה הראשונה הרשמית, הברורה־הודאית, בקשר לתיאטרון־החובבים באה אלינו מאותו ה„יום־טוב־בלאט" שדובר עליו בפרק הקודם. בעמוד הראשון שבו מתפרסמת הודעה מאת המערכת שאפשר לקרוא בה — אפילו בצורה המוקטנת — כל מלה, ואשר תוכנה המלא הוא: המערכת מקדמת בשמחה את הידיעה בדבר ייסוד תיאטרון־חובבים בסאנוק, המורכב — כפי השמועה — משחקנים טובים, אשר שמו להם למטרה להביא לצבור ממיטב ההצגות. והמשך הדברים באותה ההודעה: ביום ב', 13 באוקטובר (ג' דחוהמ"ס) יופיע התיאטרון בהצגת־הבכורה שלו באולם קולנוע „אוצ'ייכה". אנו מקווים כי הצבור, בפרט מהפרובינציה, ידע אל נכון לתמוך בחוג החובבים הנזכר! אנו מצדנו מאחלים להם הצלחה במפעלם.

נזכיר פה לקורא כי תאריך הופעת ה„יום־טוב־בלאט" הוא: ערב ראש־השנה תר"פ, 1920.

וכדי שלא נחשוב כי הדברים נכתבו לשם פרסום תעמולתי גרידא, כמין הודעת־סרק, או כסתם ידיעה „עתונאית" בחינת „ברווז" ז'ורנאליסטי, מופיעה „מודעה" ממשית — „אנונס"! — בעמוד 3 של גליון ה„יום־טוב־בלאט" הזה, השמור במערכת ספרנו זה, ובה, במודעה, הזמנה לציבור להצגה זו, בציון אותו המקום היום והשעה. במודעה זו מפורטים גם נושא ההצגה — „דאס יודישע הערץ" — בארבע מערכות, מאת לאטיינער.

ובכן: שלוש ידיעות עובדתיות: האחת בדבר עצם ייסודו של תיאטרון־החובבים, השניה בדבר הופעתו הראשונה של התיאטרון הזה — ביום 13 לאוקטובר בשנת 1920, והשלישית: המחזה שהוצג ושם מחברו.

על צוות השחקנים בהצגה זו אין לנו, לצערנו, פרטים כלשהם. יש להניח כי לא הוחלף הצוות — על־כל־פנים לא כולו־במלואו — חלוף וחזור מהצגה להצגה ואף לא ממחזה למשנהו. חיזוק להנחתנו זו — העובדה כי בצילומי קטעי ההצגות האחדות של תיאטרון החובבים, המובאים בהמשך פרק זה בזה־אחר־זה מופיעים אותם השחקנים (אמנם לא כולם, לאחר שחלק מהם יצא בינתיים לאוניברסיטאות וכיו״ב).

אין לנו איפוא אלא להפנות את הקורא לצילומים אלה. קריאת הפרטים המעטים שבכותרות, שלמעלה ושלמטן, ראיית קלסתרי־פניהם של השחקנים, בטבעיותם ובאיפורם בביצוע תפקידיהם, — כל אלה יהיה בהם במידת־מה משום השלמת ידיעותינו על תולדות תיאטרון־החובבים, ועל הצגותיו בעברית וביידיש, וגם זו לטובה!

הצגת „משה חייט״
מהופעותיו הראשונות של תיאטרון־החובבים היהודי „יודישער אמאטאָרענקלוב״, 1921.

(מימין לשמאל) עומדים: שלום שפרונג, אייזיק ווניק, (?), בלום, אָלינג. יושבים: אליעזר טייכר, בתיה ליזר (וניג), ד״ר שילדקראוס, רבקה אפשטיין, חיים וויינר, אסתר טייכר. יושבים למטה: י. פורץ, שמעון קימל.

„דער קארגער" („הקמצן")
מאת מולייר

הצגת המחזה „טרגדית ילד־ים"
מאת ק. שנהר (בשנת 1928)

(מימין לשמאל) עומדים:
חדוה לנדסמן,
שלום שפרונג,
יחיאל קיהל.

יושבים:
עזריאל שווארץ (אוכמני),
יצחק גלאנדר.

„המטורף” מאת י. גורדין, הוצג בעברית וביידיש.

„הנבלה” מאת פרץ הירשביין

(מימין לשמאל) יושבים: אלהו שפרינגר, שלום שפרונג, רבקה גורפיין, ש. אמסטר, חיה וילנר.

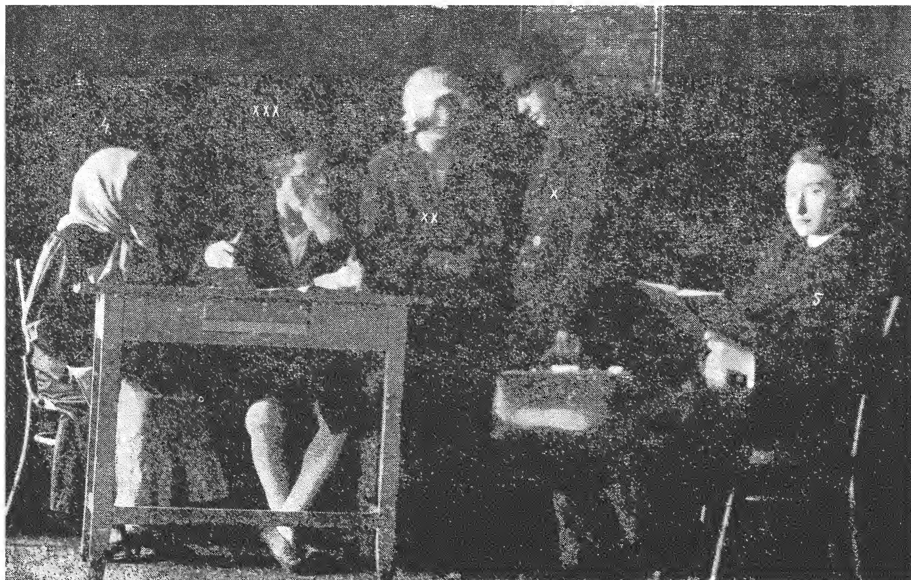
עומדים: יצחק גלנדר, חדוה לנדסמן, ורנר, הרץ לסר.

שלמה־קע און ריקל (יידיש)

(מימין לשמאל) : יושבים : שלום שפרונג, פרידמן, אייזיק ווניג, חדווה לנדסמן, הרץ לסר.

עומדים : דוד וורנר, אליהו שפרינגר, אסתר פניג (שרב ט, יצחק גלנדר, לייבוביץ'.

המחזה : „יצא וחזר" מאת שלום אש, הוצג ב־3.1.28.

ש. שפרונג י. גלנדר, ר. גורפיין, שמואל ריפ, אמסטר.

„חלוצי השפה העברית״

תולדות התנועה ופעולתה

א.

ארגון „חלוצי השפה העברית״ הורתו ולידתו בסאנוק היו. הוריו־הוגיו בנציון כץ, שמואל ריפ, עזריאל שווארץ (אוכמני) ועוד, זרעו את הגרעין הראשון. עם יציאת חלק מבני החבורה את סאנוק לבירות השונות, כדי ללמוד באוניברסיטות שבהן, המשיכה סאנוק להיות — מכוח הזריעה הראשונה ההיא — שדה־הצמיחה והגידול והנביטה ו... ההבשלה. כלומר: נושאי־המשא העיקריים המשיכו להיות הם, הראשונים, מ ש ם, כשחבריהם ממשיכים כ א ן, בסאנוק.

פעולת ההמשך בסאנוק נעשתה בדרכים אחדות. הפירות הראשונים לא איחרו לבוא, וקודם־כל — בצד הארגוני. תוך תקופה קצרה התלכדו לשורות המחנה ה„חלוצי״ הזה הרבה מהנוער האינטליגנטי והאקדמאי. הרעיון בדבר שקידה על הדיבור העברי בחיי יום־יום התפשט בכל מרחבי העיר. הוא חדר גם לחוגי הנוער שלא היה מאורגן בשום מפלגה או סיעה, ואף לתוך שורות בחורי־בתי־המדרש וצעירי הקלויזים הגיע. לכותב השורות האלה זכור לפחות מקרה אחד של תירגום מחזה של יעקב גורדין לעברית בידי אחד הבחורים־הלמדנים האלה שנתבקש לעשות זאת על־ידי המזכיר של „חלוצי השפה העברית״ בסאנוק, שידע את כושרו ואת ידיעותיו ואת ר צ ו נ ו לכך... התרגום היה מיועד להצגת המחזה על־ידי הלהקה הדרמטית של חלוצי השפה העברית.

את התוצאה הראשונה, הבולטת ביותר, מליכוד־חברים זה וגיוסם לשורות מחנה חלוצי זה, אפשר היה לראות ב ד י ב ו ר ה ע ב ר י, שצלצולו התחיל להישמע בעיר. הוא לא הצטמצם אך ורק בין כותלי המועדונים ובתוך חדרי המפלגות והארגונים. הדיבור העברי החי, הטבעי, היה נשמע גם ברחובות העיר הראשיים. מקודם מפיות חברי „חלוצי השפה העברית״ ואחרי זמן מה — גם מפיות חברי הנוער הציוני המאורגן למפלגותיו השונות.

התוצאה השניה, שהגיעה גם היא במשך תקופה קצרה לממדי־היקף ניכרים, היתה בשטח ה ס פ ר ו ת העברית, החל בפעולה למען הפצת הספר העברי (ולמען הדיוק המציאותי: למען הפצת ק ר י א ת הספר העברי) — ועד לטיפוח נ ש פ י ם ס פ ר ו ת י י ם או: ע ר ב י הספרות העברית, בצורות מקובלות בימים ההם. הפעולות בשטח זה שהצליחו ביותר והועילו ביותר היו הנשפים הספרותיים שבהם הופיעו מרצים בהרצאות ספרותיות על נושאים שונים שהיה בהם משום ענין מיוחד לנוער. בין אם היו המרצים משורות „חלוצי השפה העברית״ ומאנשי העיר, ובין אם היו אלה מרצים מוזמנים מן החוץ. ב„ערבים״ אלה באה לידי ביטוי ניכר ה ה ת ע נ י י נ ו ת, אשר בודאי נבעה מעצם השאיפה־לדעת, מהצמא למשהו חדש בשטח הרוח והספר. באותם ערבים ספרותיים יש וההתעניינות התגלגלה להתלהבות. הויכוחים על־יסוד דברי ההרצאה העלוה לנקודות־שיא של מתח אשר רישומו נשאר לימים רבים. אם כהמשך הויכוח ההוא בין חבר למשנהו בהזדמנות־מה של פגישה במועדון, של פגישה בבית־הספר, וגם ברחוב וגם — בבית־הכנסת, בין תפילה לתפילה ואף בתוך עצב התפילה... — ואם כהעלאה חווייתית אסוציאטיבית בהזדמנויות יותר מאוחרות ולעתים יותר רחוקות מ א ו ת ו הערב הספרותי ומההרצאה ה ה י א של המרצה ה ה ו א... ערבי ספרות אלה אף זכו להנצחה ביצירה ספרותית־בלטריסטית של ר ב ק ה ג ו ר פ י י ן, אף היא מהעושות והמעשות בתנועה זו, שקטעים ממנה ניתנו, במקומם המתאים, גם בספר זה.

התוצאה השלישית, שנבעה ישירות מעצם קיומו של ארגון זה, והיא פעלה מכוחו, היתה כלי־המבטא שלו, ה„אבוקה". גם הוא — ראשיתו־עריסתו בסאנוק היו. המחשבה הראשונה והיזמה הראשונה מקומץ־החברים הקטן ההוא יצאו. ההחלטה על ייסוד התנועה ישנה; המתנדבים הפעילים והקברניטים לתנועה זו — ישנם; מן־הדין ומן ההגיון איפוא להראות ולהודיע כי גם עתון לתנועה זו ישנה. ואין כל בושה בכך אם בשלב הראשון — ובכל־אופן הגליון הראשון — יהיה כולו מלא מדברי שמואל ריפ הנלהב ומדברי בנציון כץ המלהיב ומדברי עזריאל שווארץ (אוכמני) המתלהב; ואין כל חרפה בזה אם בגלגולו הראשון „יודפס" עתון זה ב„הקטוגרף", במכשיר, אולי היחיד בעיר, שהיה נמצא בבית־הדפוס של ר' דוד־יואל ווינפלד ואשר הועמד למטרה זו לרשות „התנועה" על־ידי בנו, שרגא וויינפלד, — גם הוא מבין פעילי „חלוצי השפה העברית", ובתקופה מסויימת אף שימש מזכיר שלה.

ב.

מסתבר איפוא כי לא היו בעיות וקשיים מסביב להופעת העתון, לא להכנתו מבחינת החומר ולא להוצאתו מבחינת ההשקעה הכספית הנחוצה בדרך־כלל במקרים כגון אלה. עמדו לו לעתון המסירות, ההתלהבות, הרצון־להתבטאות ויכולת־הכתיבה של אותו הקומץ הקטן, של אותם הצעירים הנלהבים, המוכשרים והמבטיחים, במשמעותה המרובה של המלה הזאת.

אכן, עם קריאתנו בעתון, במאמרים הראשיים כבמאמרים אחרים, ביצירות הספרותיות הרציניות כברשימות הפיליטוניסטיות שבו, בידיעות הכרוניקליות השוטפות כבהודעות והוראות ממרכז התנועה אל סניפיו וכדומה — מתגלה לנו מיד כי בצד הלידה הקלה של העתון, הלידה ללא כל חבלי־לידה, ולעומת העדר חבלי יצירה בהכנת העתון, היו קשיים לא מעטים ולבטים לא קטנים בענינים עצמם, ולגופם של הענינים אשר למענם ולמטרתם נועד העתון

הזה. הקריאה המעויינת א ז במאמרים שב„אביקה", והקריאה־אגב־דפדוף כ י ו ם בעמודיו הצפופים, מגלות את הצורך הממשי, החיוני, שלמענו הוא נוצר. מסתבר כי תנועת „חלוצי השפה העברית" מועמסה בעיות ואפופה דאגות שבפתרונן הרצוי והמהיר תלוי גורלה של האומה בארצות גלותה ובמרכזי הפוצותיה. העתון לא בכדי נוצר. שליחות רצינית וחשובה לו. ויוצרי העתון, פעילי „חלוצי השפה העברית", לא שררות־של־כבוד וכיבוד קיבלו לידם, אלא ע ב ד ו ת, עבדות של בנייה, של הצלה מסכנות המרחפות והמאיימות בכל מוראותיהן על ראש העם בגלותו וממילא — על העם בארצו. מכאן השם של התנועה, בעל שלוש המלים אשר כל אחת מהן נדרשת לעצמה. כבר במאמר הראשי, הראשון שבגליון ה מ ו ד פ ס הראשון (כסלו תרפ"ח), קוראים אנו ב„מאת המערכת" דברי הסברה לתפקידי התנועה, להשם של התנועה ולדרך־פעולתה של התנועה. ברור להם, ל„חלוצי השפה העברית", כי „את העבודה העברית יש לעבוד בחלוציות". כי „מלחמה לנו בלאומיות המתבוללת, בציונות המזוייפת, המתעללת בתרבותנו העברית". וכעיקר התפקידים הם רואים „הריסה ובנין; הריסה לשם בנין... להרוס את מבצרי ההתבוללות... לבנות את עולמנו העברי החדש", ולשם כך ברור כי „נחוצה במה לשם פיתוח האידיאולוגיה שלנו, שתשקף את תנועתנו הצעירה, התוססת, הרעננה".

ובכן: מתוך התבוננות בכתוב בעתון התנועה נדע את הנעשה בתנועה עצמה.

ב — „AWUKA". — מ־יר 30 גר.

אבוקה

עתון „חלוצי־השפה העברית" (ע״י „תרבות")

י״ל ע״י הועד המרכזי בקרקוב. — העורך: ב. כהן.

קרקוב, כ״ד טבת תרפ״ח. — מחיר התחיבה רבע שנה 2 זהו. — Kraków. 17 stycznia 1928

התכן:

לפני הקונסולידציה והאופנסיבה — ב. כ.
על הפרק — ב.
היעידה הארצית השלישית של ה„תרבות" — מ. מרגליות
הדבור העברי — דניאל פרסקי
הבהובים — פ. ארצי
התבודדות — עזריאל החיופי
8000 (פואימה) — ב. כהין
מסביב לועידת ה„תרבות" — כ.
מעולמנו העבודה — •.•
לפני ועידתנו — •.•
מן התנועה
יזכור

לפני הקונסולידציה והאופנסיבה.

עלינו לציין עובדה משמחת: פולניה העברית מתחילה להתנער קמעא. קמעא מתרדמתה ההרפית. אחרי שנים אחדות של אינרציה וחוסר כל פעולה עברית מתחילה האוכלוסיה היהודית הגדולה הזאת להתעורר לחיים עברים חדשים. יש רצון למפעלים עברים, לתנועה עברית. ורצון החזק יוליד את היכולת.

הועידה הארצית השלישית של ה„תרבות" היתה כניפססציה נהדרה של התנועה העברית הפולנית, הקמה לתחיה. לועידה באו האלמנטים הבריאים ביותר של היהדות הפולנית. ואיתם המיני הצירים, שנהרו לורשה מכל קצות פולניה, הרי מחייבים דבר־מה! הן לא לשמוע סנסציות באו. החרדה העברית כנסתם ולתקון בדקיה של התנועה העברית הם רוצים להקדיש את מרצם. ברור כשמש: המשבר העברי עבר. מסביב לדגלנו מתחילים להתאסף כחות צעירים, רעננים.

[illegible] לנו עת פעולה כבירה. אהים [illegible] עצמנו שם מטיל־אחריות, מחייב [illegible] אנו לעצמנו חלוצים עברים. [illegible] למלא את ההתחיבויות.

שבמכורה. כי אם ישבע ידריך הבכי הזה את שלותי, שכה אהבה.

אצלנו — דומיה. אילו את הדומיה יש לקרוע בשאגה פראית. רק שאלה אחת עומדת על הפרק: ה ר ע ב ב א ר ץ ־ י ש ר א ל.

* * *

ידיעה קצרה הביאו העתונים: צעיר אחד, יחזקאל רוזנברג נסה בוריבה לאבד את עצמו לדעת. יחזקאל רוזנברג החלוץ, שהתכונן זמן רב לעלות לארץ — ושערי־המולדת נעולים.

כמה רוזנברגים כאלה בפולניה? כמה חלוצים מחכים לפתיחת שערי־הארץ ונמקים בכאב ומיסורים? כמה כחות צעירים יורדים לכמיון!

ובמחנה הציוני — בחירות לסיים! המנהיגים שקועים בראשם ורובם בבחירות וההמונים נמשכים אחריהם. והמאורע המרגי עם החלוץ הצעיר מורשה לא הרעיד אפילו את לב היהודים. ומה אם שערי־הארץ סגורים? ומה אם רעב בארץ־ישראל? ומה אם רעב לארץ־ישראל? יש להם עסקים יותר חשובים. יש להם בחירות.

קצתי בחיי מפני ציוניך, אלוהים.

ב.

באה הועידה לעשות את הסה״כ בלבד. ולקסוף את הפרות המבישלים ולאסר את המצב. שנתהוה בפרוצס של התפתחות ארוכה ושל מלחמה ממושכת.

ומפני זה אל יבואו בשאלות תמימות כאלה: כה נתנה ומה הוסיפה לנו הועידה? כה הן תוצאותיה הממשיות? את תוצאותיה אי אפשר למשש. רק הימים הבאים יגידו לנו זאת, רק הם יראו על תוצאותיה ופירותיה.

[illegible] לפי מספר ההחלטות ונוסחן יכולים למוד את [illegible] בשביל התנועה. אלה הם אימפונדרבליות שקשה לשקלם. כ״א בריחו ירגיש מה שנתנה לו הועידה.

ואחרי ההגבלות האלה ניכל לענות בחיוב גמור על השאלה שהוצגה למעלה. את התפקידים המצומצמים האלה מלאה ועידת ה„תרבות" בשלמות. היה בועידה זו בכדי להחיות ולהריבם את כוח העובדים, להגדיל את מרצם ולהתשל את רצונם. בתור הפגנה, בבחינת מפקד הכוחות גרמה לנו ועידה זו לאכזבה נעימה ומשמחת מאוד. ביחוד בשבילנו הגליצאים הרגילים לועידות של „תובות" עם הטמפו המישן שלהן, עם הרפיון וחוסר האמונה. עם שלום בית הקברות השורר בהן, עם הבירים בתור נושאיהן העיקרים, בשבילנו היתה הועידה הראשונה [illegible] בהלוא [illegible] הכלה.

ומהדברים שב„מאת המערכת" אל המאמר הראשי תחת הכותרת „חלוצי השפה העבריה" מאת ב. כהין (= בנציון כץ), הרואה „שני מומנטים בתנועתנו הצעירה: מומנט חינוכי וארגוני" חינוך הדור הצעיר — וכמובן: חינוך עברי־לציונות, כי אין עברית בלי ציונות ואין ציונות בלי עברית... „הציונות אינה ענין של פלסתיניזמוס בלבד. כדי שנוכל לגשם את האידיאלים שלנו בארץ־ישראל דרושה תחיית הגולה". ונוקבת השאלה: „מדוע לא נעשתה הציונות לתנועת ההמונים? — כי הזנחנו את החינוך הציוני ה ע ב ר י".

אולם לעתון תנועת „חלוצי השפה העברית" לא סגי לו בהסברת הצורך בחלוציות למען העברית ובעברית למען הציונות. הוא מפליג למרחקים יותר גדולים. הוא כואב כאבה של העתונות העברית בגולה והוא מתריע על דלותן של הספרות והעתונות הספרותית בארץ־ישראל. הדברים כתובים ברטט וברתת, בטון של תסיסה־מתוך־חרדה, של התלהבות־מתוך־דחף מבפנים ושל אזעקה־מתוך־אימה מבחוץ. „אנו מרגישים כאן את החרפה להיות עברים" — זועק העתון בדברו על מעגל־הקסמים שמסביב ל„הצפירה", העתון היומי העברי היחיד אז בפולין הגדולה, על שזה „עתון גרוע מפני שאין לו חותמים ואין לו חותמים מפני שהוא עתון גרוע". ועל עתון אחר, שבועון ספרותי מובהק המופיע בארץ־ישראל, קובלת ה„אבוקה": „כמה

קרן ה„אבוקה".

תרומות

מר ניסבום (קרבוב) 100 זהובים
מר אלקסנדרוביץ (קרקוב) 20 „
פלוגת „בני־ציון" (קרקוב) 10 „

שלשלת־תרומות:

הסתדרות „חלוצי־השפה העברית" בסנוק נותנת 22 זהובים וקוראת להסתדריות ולמוסדות דהלן לתת סכום מתאים: הקהלה העברית בסנוק, הועד המקומי של ההסתדרות הציונית בסנוק, הסתדרות „חלוצי־השפה העברית" בזאגורש, הסתדרות „עבריה" בסנוק, אגודת האקדמאים „השחר" בסנוק, אגודת „הבימה" בסנוק, הסתדרות „השומר הצעיר" בסנוק.

גורפין רבקה (סנוק) נותנת זהוב וקוראת את: גצלר ח. ל., טידר מנטס, פירר שמעון, שיף יצחק (כולם בסנוק) וצפרה וילקנפלד (קרקוב, גימנסיה עברית, מחלקה שביעית).

ש. ז. פיפה (סנוק) נותן שני זהובים וקורא את: ההנהגה של „השומר הצעיר" בסנוק ואת רוזרג צפורה, לפלשטיל בלהה ויונה (כולן מסנוק).

וינפלד שרגא (סנוק) נותן זהוב וקורא את: חנלס משה (חירוב), רוזנפלד יעקב (לבוב), מיר פרחה (צ'כיה) גליכר שושנה (סנוק), הרצברג אברהם (סנוק).

צילום קטע מתוך „אבוקה", גליון ב'. צורה זו של עריכת מגבית למטרות מסוימות היתה רווחת בימים אלה. גם בכך, העירנות והיזמה והפ ע ו ל ה — בידי אנשי סאנוק.

דל עתון זה... כמה דלה ספרותנו אם בשבועון זה לא נדפס עד היום „אף מאמר ספרותי הגון אחד"... ועוד לא די בזה. ה„אבוקה" של „חלוצי השפה העברית" כואבת־דואבת גם את כאבה של ה ש י ר ה העברית בארץ. הנה היא מתאכזבת „אכזבה נוראה" מספר שירים חדש שהופיע בירושלים, שהוא „למטה מכל בקורת"... מבטיח הרבה ונותן מעט מאד... ואין בו אף שיר אחד אמיתי, אף בית אחד שלם...". והנה היא קובלת על המשוררים העברים בארץ — שהמלה העברית מצלצלת ברחובותיה — הכותבים את שיריהם בנגינה האשכנזית, וכי „הגיעה העת לשים קץ למחלה הזאת ששמה נגינה אשכנזית"...

אבל הכאב הגדול, האכזבות הגדולות וההתלהבות הגדולה, הבאים בעקבות חיבוק זרועות עולמנו הגדול וסבל עמנו הגדול בצרתו הגדולה, — אינם מעבירים את פעילי התנועה ואת ראשי עתון התנועה על דעתם ועל דאגתם היומיומית לענייני התנועה, המתפתחת וגדלה, המעמיקה שרשים ומרחיבה גבולות, גם מעבר לסאנוק, לעיירותיה ולערי סביבתה הקרובה והלא־רחוקה. שכן יחד עם ה פ ו א י מ ה השירית של אותו ב. כהין, המתחילה להתפרסם מעל עמודי גליון ב' של ה„אבוקה" (בסיומה של הפואימה שבגליון זה נדפס: „עוד יבוא") — שבה נשמעת זעקת־אתרעה „על 800 (שמונה מאות) מחוסרי עבודה בארץ־ישראל", ובעיקר: — על השתיקה והשקט שבקשר לכך ושמסביב לכך („לשאוג חפצתי, לילל... ואם יפלח קולי את הדממה המחפירה... רק לרגע קטן — די"), — באים ב„על הפרק" שבגליון זה — וכפי סימני השפה והטון גם אלה של ב. כהין, עורך העתון — דברים בוטים נגד מנהיגי הציונות ויחסם לתנועת „חלוצי השפה העברית" („קצתי בחיי מפני ציוניך, אלהים!"). ומייד לאחר זה, באותו הגליון, דברים נלהבים ברשימה בשם „התבודדות" של ע ז ר י א ל ה ח י י מ י (שווארץ־אוכמני) על חובת התאחדות והליכה־יד־ביד והגשת עזרה מהירה לטובת התנועה והגברת כוח־השפעתה כלפי חוץ. „הגיעה השעה שנצא ממקומות התבודדותנו ונכריז בפה מלא: הננו!". ושוב: מיד לאחר זה, ובאותו הגליון: דברי־דיווח שוטפים ונתונים מפורטים על התפתחות תנועת „חלוצי השפה העברית" בסאנוק ובסביבה. כגון: מספר החברים בסניף הסאנוקאי עולה ל־200, „ההסתדרות הזאת מצטיינת בפעולה רבה... במשך חמשה חדשי קיומה ערכה מספר גדול של נשפים ספרותיים, הרצאות והצגות עבריות...", וכגון: מתקיימים קורסים לתנ"ך ולספרות העברית הצעירה... וכגון: החברים מסאנוק מבקרים את המקומות שבסביבה ומיסדים שם סניפים של הסתדרותנו"... או כגון: קורספונדנציות מעיירות הסביבה (למשל — ראדומישל, קרוסנו, רימאנוב, קרושטשינקו ועוד), ואף מערים־אמהות שבגליציה (למשל — ז'ישוב (ריישה), יארוסלאב), בהן הוקמו סניפים ביזמתם ובפעילותם של החברים מסאנוק (מ. שיף, עזריאל שווארץ, וולך, ריפ ועוד), שביקרו בהן לשם כך.

אלה תולדות — בעצם: מקצת מתולדות — תנועת „חלוצי השפה העברית". ראשיתה — מעוף של התלהבות וזינוק של נכונות ורצון עז. המשכה — פעילות ושקידה להעמקת שרשים ולהגדלת ממדים ברוחב ובעומק. וסופה — קיצוץ כ נ פ י ה בהתקרב ימי אסון וחורבן וקיצוץ־ח י י ה בבוא האסון והחורבן. אלה שהקדימו את האסון ועלו ארצה, ואלה שנצלו מהאסון והצליחו לעלות אחרי בואו, נושאים בחובם כאן את אש־הקודש, את חום האהבה וההתלהבות ואת תום הנאמנות והמסירות. ייזכר־נא פה א ח ד מיוצרי התנועה פרופסור בנציון כץ, שהיה גם עורך עתונה, אשר בעיצומה של פעולת ההמשך כאן עזב אותנו. זכר היצירה וזכר היוצרה יישמרו בלב כולנו.

א. ש ר ב י ט

סופרים, יוצרים ואמנים בסאנוק

פה המקום להעלות אי־אלה פרטים על חמשה־עשר אנשי יצירה ואמנות שצמחו ועלו מתוך אוכלוסית סאנוק היהודית. פעילותם היצירתית משתרעת על־פני שלושה תחומי יצירה ואמנות: ספרות, מוסיקה וציור. חמשה מהם חיים אתנו בארץ ואחד בחוץ־לארץ והם ממשיכים ביצירתם. להלן שמותיהם של יוצרינו־אמנינו אלה, ובצדם — במידת האפשר והיש — פרטים ונתונים על יצירותיהם ותאריכי הופעתן.

עזריאל אוכמני (שווארץ), מבקר ספרותי ומשורר, חתם גם: „נער משולח", „עזריאל החיימי" ו„רן עדי". מפרסומיו: „לעבר האדם" (1953), „תכנים וצורות" (1957), „קולות אדם" (1967), „אבל לילה לילה אני" (שירים), 1968. עורך האנתולוגיות „עלי טרף" (1941) ו„דור בארץ" (1954), ובתקופת תשכ"ה־תשכ"ו מעורכי „מאזנים", ירחון אגודת הסופרים העברים בישראל.

ידידיה אפשטיין, זמר, הופיע כסוליסטן ב„לה־סקאלה". ולעתים גם בסאנוק.

רבקה גורפיין, מספרת („כוכבים מעל לגן", 1956 וספרי סיפורים לילדים), מבקרת ספרותית („מקרוב ומרחוק", 1964, „עם שיר", 1967 ו„בקריאה קשובה", 1969).

בנציון כץ (חתם גם: „בנציון בנשלום", „ב. כהין") פרטים ביבליוגרפיים עליו ראה עמ' 451 בספרנו, ובפירוט־יתר ב„הספרות", רבעון למדע הספרות, אוניברסיטת תל־אביב, כרך א', 3־4.

אברהם מסר, צייר. רשימה עליו — להלן בפרק זה.

קלמן סגל, מספר ביידיש ובפולנית (רשימה על אחד מספריו על רקע החיים היהודיים בסאנוק, להלן בעמ' 265 ורשימה ביבליוגרפית — ב„נספחות").

דוד צוקרמן, מלחין־חזן (רשימה עליו — לעיל עמוד 132, וראה גם עמ' 72).

אלימלך צוקרמן, מוסיקאי — כנר, מלחין ומנצח. רשימה עליו — להלן בפרק זה.

שלום קרמר, מבקר ספרותי („חילופי משמרות בספרותנו", 1959, „ריאליזם ושבירתו", 1968) ועורך של קבצים והוברות, בתוספת מבואות, על פרץ סמולנסקין, על מ. ל. ליליינבלום, על א. א. קובנר ועל א. י. פפירנא. ערך מאסף „ירושלים" 1965, ערך „מאזנים" ירחון אגודת הסופרים העברים, חוברות ד', ה', ו, 1968.

עזריאל רגנבויגן, צייר, נופים ופורטרטים. ערך תערוכה ב־1937 בלבוב וב־1939 בווארשה, שעוררו הדים חיוביים בעתונות. ממשיך ביצירתו באטליה שלו ביפו.

שמעון תודר, פולקלוריסט, מסופרי „ידע־עם", מפרסם דבריו בעתונים ובמוספים ספרותיים בארץ.

כן נזכיר את:
אדלברט שנבך, עורך ה„פאלקספריינד", השבועון הסאנוקאי, ראה עליו בעמ' 198;
אברהם שדליסקר, עתונאי, כתב סאנוקאי של כמה עתונים בגליציה ביידיש ובעברית;
שרגא פייבוש, פירסם ב„נובי דז'שיניק", ב„נאש פשגלונד" ועוד;
שמואל ריף, פרסם ב„חווילה" הלבובית, השתתף גם — בכתיבה ובעריכה — ב„אבוקה".

עזריאל רגנבויגן

הצייר אברהם מסר ז״ל

אברהם מסר היה בנו של ר׳ לייב׳לה מסר, חורט המצבות ומגיד־השיעור לפני ציבור סבלים ופועלים פשוטים, בבית־הכנסת „פועלי־צדק״, שב„פלוש״ של בית־הכנסת הגדול. אברהם מסר ניכר כבר בילדותו כבעל כשרון מיוחד לציור. הוא אהב אז לרשום, בזמן המשחקים עם חבריו הילדים, פרצופים של בני־אדם, חיות וחלקי־נוף. גם כשגדל קצת והיה לנער עוררו ציוריו ורישומיו את תשומת־לבם של חבריו ואנשי סביבתו, שייעצו לו לנסוע לשם השתלמות באמנות הציור. הוא נסע לגרמניה ולמד באקדמיה לאמנות דיקורטיבית אשר בברלין. עם גמר לימודיו באקדמיה זו החל לעסוק בשקידה בשטח שבו השתלם, ולא עבר הרבה זמן והתפרסם כצייר בעל שיעור־קומה. עיסוקו האמנותי העיקרי התבלט במיוחד בציור בתי־כנסת.

בשנות השלושים, עם התגברות שלטונם של הנאצים ורדיפת היהודים בגרמניה, הזר מסר לפולין. הוא קבע מקום מגוריו בקרקוב והראה פעילות מרובה ביצירתו האמנותית, בעיקר על רקע ההווי היהודי, שהגיע בה להישגים יפים ולהצלחה במובנים השונים.

עזריאל רגנבויגן בחדר עבודתו (על הקיר — תמונת ידידיה אפשטיין בנגינתו)

תוך כדי הצלחתו בשטח היצירה נקלט מסר יפה בין חברת האמנים היוצרים בתחום האמנות הפלסטית אשר בקרקוב. הוא נתקבל כחבר באגודת הציירים בפולין, השתתף בהצגת יצירותיו בתערוכות שונות וזכה להערכה חיובית גבוהה מצד מבקרי אמנות, שבאה לידי ביטוי בעתונות היהודית והפולנית.

אברהם מסר נפטר בקרקוב באמצע שנות השלושים לאחר מחלה קצרה ופתאומית.

אלימלך צוקרמן (בן־דוד)

את השכלתו המוסיקאלית היסודית קיבל בסאנוק, בסולפג׳ אצל אביו, חזן העיר ומלחין, ובנגינה בכינור אצל מורים פרטיים. מראשית שנות השלושים למד בווארשה באקדמיה למוסיקה.

בתקופת לימודו בווארשה החל לפרסם מיצירותיו המוסיקאליות. כן השתלם בניצוח ואף הופיע לעתים מזומנות כמנצח על מקהלות עבריות בוורשה.

בשנים האחרונות של שנות השלושים אנו מוצאים אותו פעיל בחוגים מוסיקאליים

אחרי מותי...

(ח. נ. ביאליק)

מוסיקה: אלימלך בן־דוד (צוקרמן)

Lugubre. באבל

מנגינה זו, שנתחברה ע״י הקומפוזיטור העברי הצעיר, מר אלימלך בן־דוד, לרגלי ימי אבל ביאליק, מזומרת כיום בפי „המקהלה העבריה העממית״ בוורשה, שהמחבר הנ״ל הוא מנצחה.

צילום מיצירה מוסיקאלית שפורסמה ב„בדרך״, תמוז תרצ״ד (1934).

שליד ארגונים ומוסדות יהודיים. באחד מגליונות ה„היינט" הוורשאי של אותה תקופה התפרסמה כתבה תחת הכותרת „המקהלה העברית בוורשה", ובה נמסר בין היתר כי המקהלה שליד מועדון הסופרים והעתונאים העברים פתחה באחרונה בפעילות אינטנסיבית מאד „בהנהלתו של המוסיקאי הצעיר המחונן מאד מר אלימלך בן־דוד (צוקרמן)".

בסאנוק, בשבתו בבית הוריו, היה פעיל בחוגי הנוער ושיתף פעולה עם חבריו לתנועת „חלוצי השפה העברית" בארגון הנשפים הספרותיים וההצגות העבריות. הוא שמר על הקשר עם חבריו גם בהיותו בוורשה ומזמן לזמן העביר אליהם מפרי יצירותיו המוסיקאליים.

לתשומת־לב מרובה זכתה אצל כולנו, חבריו ומכיריו בסאנוק, יצירתו „אחרי מותי" — לחן לשירו של המשורר ח. נ. ביאליק, שפורסמה באחד מגליונות של „בדרך" העתון העברי היחיד בוורשה בימים אלה, ביום ה„שלושים" לפטירת ביאליק.

מאז פרוץ מלחמת העולם השניה לא ידוע לנו דבר על אודותיו.

ספריות־השאלה ובתי־עקד

ספריות רבות היו בסאנוק, בשפות שונות, בתחומי־תרבות שונים ובמקצועות ספרות שונים. מהן ציבוריות חילוניות־כלליות, כגון הספריות שליד המפלגות והארגונים, שהיו רובן־ככולן ספריות־השאלה, נגד תשלום חד פעמי כהשלשת פקדון־ערבון, וללא תשלום שוטף; מהן ציבוריות־דתיות, כגון אוספי־הספרים שבבתי־המדרש והקלויזים, שהיו פתוחות לציבור הרחב בכל שעות היום והערב, ללא אפשרות של החלפה אבל ללא הגבלה כלשהי בזמן ובשעות לשימוש בספריהן בקריאה ובעיון במקום.

היו גם ספריות גדולות, משני הסוגים הנזכרים, בבעלותם של אנשים פרטיים. ידוע לנו על ספריה גדולה בת הרבה מאות ספרים בשטח ספרות הרבנית, ספרות חסידית וספרות המחקר הדתי, של הרב ר' אריה לייבוש פרנקל ז"ל, רב העיר. ידוע לנו גם על ספרייתו הגדולה של הרב ר' נתן־נטע דים ז"ל, רב העיר אחרי תקופת כהונתו של הרב פרנקל, שהכילה גם כתבי יד יקרים ואינקבולים. וכן ידענו על ספריות גדולות מסוג האמור של משפחת קאנר, של האדמו"רים מדינוב ומבוקובסק שהתגוררו בסאנוק.

והיו גם ספריות פרטיות, כגון זו של בנציון כץ, של ד"ר מתתיהו וויינרב ועוד.

אמנם, אין אנו מצוידים בשום פרטים ביחס לכל הספריות השונות שבסאנוק. אולם מבחינת החשיבות הנודעת לספריות־השאלה, בין ציבוריות בין פרטיות, כבעלות השפעה מחנכת לאין ערוך, בעיקר לנוער ולדור הצעיר, נזכיר כאן את הספריות הידועות לנו כפעילות בדור שלנו עד ליום האחרון של קיום העיר ויהודיה, והן: „העבריה" (עברית, פולנית, קצת יידיש); „הבימה" (עברית, פולנית); „תרבות" (עברית, פולנית); „פועלי־ציון", ע"ש י. ל. פרץ (יידיש); „ספרית מזרחי" (עברית ויידיש); ספרית „פניג" (פולנית). לא נחמיץ אפשרות וזכות שנתגלגלו לידינו ללוות את האמור בזה בצילומי חותמותיהן של שלוש מהספריות האלה: —

ספרית מזרחי סנוק
№..............
Biblioteka „Mizrachi" w Sanoku

„TARBUT"
Żyd. Stow. Kulturalno-Oświatowe
W SANOKU.

כלכלה, מסחר ומלאכה

אשר ביט

החיים הכלכליים של היהודים בסאנוק

חיי הכלכלה בסאנוק ובסביבה, היהודיים והלא־יהודיים, לא הצטיינו מעולם באינטנסיביות מיוחדת. עד לשנות התשעים של המאה שעברה לא שמענו ולא ידענו על קיום מפעלי חרושת ותעשיה ראויים לשמם, לא בעיר ולא במקומות הסמוכים לה. לא כאן המקום לקבוע את הסיבות והגורמים לכך. ייתכן שלא סיבה אחת בלבד היא שגרמה לתופעה זו כי אם צירוף של כמה סיבות וגורמים. כגון: העדר „עורף" כלכלי של עיירות ויישובים; העדר אוצרות־טבע וחמרי־גלם במרחב הסביבה ובאדמותיה, — פרט לעצים, כחומר לבנייה ולתעשיה שידובר עליו בהמשך הדברים. ייתכן שיד המקריות בכך. אוכלוסיית העיר והסביבה — אף היהודית במשמע — לא הוציאה מתוכה אנשים בעלי נטייה לשטח העשייה והמלאכה, ובעלי מעוף והמצאה בשטח המסחר. ייתכן גם שהנתונים שהוזכרו אף בלמו כל דחף ודחו כל מחשבה ומעוף — אף אם היו כאלה — לפיתוחם ולקידומם של החיים הכלכליים, — אפילו בשטחי עשייה ובתחומי פעולה שהיו קרובים להצלחה ולהישגים ורחוקים מכשלונות והפסדים. כגון: תעשיה ומלאכה בכיוון האוטרקיה, או המסחר והתעשיה הזעירה — בכיוון הרגיונאלי, ובעיקר בשטח היערות ותעשיית העץ.

התעשיה והתעשיה הזעירה

אכן, ההתפתחות, המועטה אמנם, שחלה בכיוון קידום החיים הכלכליים של העיר והסביבה, הסתמנה באותם שני התחומים שיש לראותם כבלתי נמנעים: הרגיונאלי והאוטרקי. כגורם כלכלי בעל חשיבות מרובה להתפתחות זו יש לראות את הקמת בית החרושת לקרונות־רכבת ולקונסטרוקציות־ברזל, שראשיתו כבית־מלאכה קטן באמצע המאה הי"ט, אבל ממחצית העשור האחרון של המאה התחיל להתפתח בצעדים מהירים ובמשך השנים הגיע לממדים של מפעל עצום המעסיק בשנת 1908 — 1173 פועלים, ובשנת 1923 — 1743 פועלים. ברור, כי עצם ריכוז כוח־אדם במספר זה היה בו כבר משום השפעה כלכלית ישירה על שוק העבודה והמלאכה, וכן על כושר הקנייה והצריכה של אוכלוסית העיר עצמה, ולא פחות מזה — של זו שבפרבריה.

חשיבות כלכלית לא־מבוטלת, מהבחינות הנזכרות, היתה נודעת גם למפעל החרושתי השני בגודלו בעיר — בית־החרושת למוצרי גומי, שהוקם באמצע שנות השלושים, ואשר מבחינות האפשרויות האוביקטיביות עשוי היה להגביר את השפעתו פי־כמה, אלא שכל תקופת קיומו קצרה היתה, שכן בינתיים פרצה מלחמת העולם השניה מבלי שזה הגיע לכלל גיבוש סופי מסוים. הצד השווה בשני המפעלים האלה היה שבשניהם לא היו מועסקים פועלים יהודים.

עובדה זו, ובאין בעיר ובסביבה כל מפעל תעשייתי אחר מסוג התעשיה הכבדה ובממדי תעסוקה נרחבים, מאפשרת לנו לקבוע כי לא היה קיים בסאנוק ובסביבה טיפוס של פועל־תעשייה, יהודי טיפוסי עם כל המתלווה לזה. הפועל היהודי בסאנוק היה איפוא קרוב לטיפוס הנוער העובד שהיה מועסק בתעשיה הזעירה ובבתי־המלאכה — יחד עם בעל־המלאכה עצמו. מכאן מהותם הארגונית של פועלים־עובדים אלה. מהות שלא באה לידי ביטוי בצביונה

הסוציאלי־הסוציאליסטי המובהק. היא לא הרבתה להופיע בדרישות, ולא שקדה על הכרזת שביתות וכל הפעילות הארגונית של עובדים אלה, למן הפלגים השמאליים שבהן, כגון „פועלי־ציון" וכיו"ב ועד לבעלי התפיסה הזעיר־בורגנית והמעמד הבינוני, השומר הדתי וכו' הצטמצמה והסתפקה בעבודה חינוכית ובהקניית תרבות והשכלה לחברים.

מן־הדין לציין כי גם מפעלי־חרושת בינוניים ששם „בית־חרושת" ראוי להם — לא רבים היו בסאנוק ובסביבה. לא מבחינת היקף־הייצור שלהם ולא מבחינת היקף־התעסוקה ומספר העובדים שלהם. הידועים והזכורים לנו ביותר מסוג זה היו: בית־חרושת לצינורות ביטון וקבלנות לתיעול ולניקוז של לייב קולבר; בית־חרושת לחומץ ולמיצים טבעיים ומלאכותיים של שלמה קרמר; מלבנה ללבנים שרופות של מיכאל שטיין; מנסרה מיכנית שנוסדה על־ידי אליעזר שנייבוים ועברה אחרי־כן לבעלות של פלוצקר.

גם אם נוסיף את בית־החרושת לבירה בהנהלת מר צוקר בזארשין הרי לא עלה מספרם של מפעלים כאלה על חמשה.

לצערנו אין לנו פרטים על המפעלים שהזכרנו, ועל אלה הדומים להם שלא הזכרנום. צד שווה אחד לכולם — שהם היו מפעלים שבעליהם ויוזמיהם יהודים, מהם מאנשי הצמרת של הציבוריות הפעילה בעיר ובקהילה היהודית.

כמפעלים מסוג שונה, מבחינת הייצור והמוצר, שיש להזכירם בזה, הם בתי הדפוס בסאנוק שרק שניים מהם היו של יהודים, אחד של דוד־יואל ויינפלד ואחד של מנחם־מנדל מושל. לשניהם ייוחדו בזה דברים מעטים:

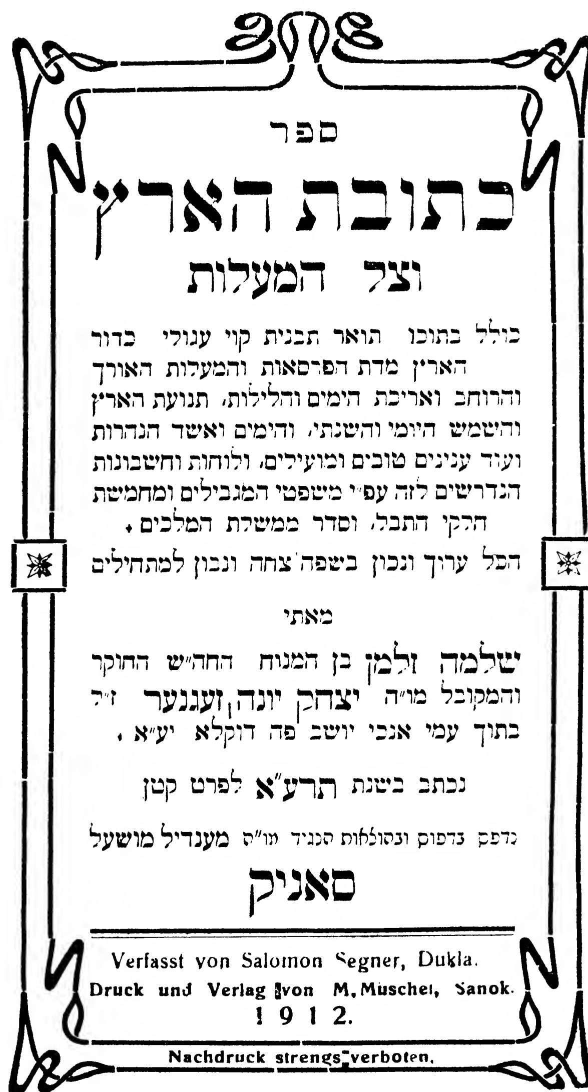
בתי־הדפוס היהודיים בסאנוק

אם כי ייסודם של בתי־הדפוס בסאנוק היה מלכתחילה יזמתם הפרטית של בעליהם, ולמטרתם המסחרית הפרטית כמקורות פרנסה, מן־הדין לציין את חשיבות המפעלים האלה מבחינת ערכם כמקורות עבודה ופרנסה לפועלי דפוס יהודיים שבעיר, וביניהם גם בעלי משפחה, כלומר מפרנסים, שכל הכנסתם למחיית משפחותיהם היתה מהעבודה בבתי־הדפוס, כפועלי דפוס.

השלטונות, המרכזיים והמוניציפאליים, בפולין, התייחסו בתשומת־לב למקצוע הדפוס וראו בו ענף כלכלי בעל חשיבות מגוונת, משקית תרבותית ומדינית שכדאי ורצוי לשבצו למסגרת חוקית ממלכתית מוגדרת ומגובשת ולהכלילו בתוך מערכת סוגי המקצוע ומשלוחי־היד הנמצאים תחת פיקוחה האדמיניסטרטיבי־מקצועי המתמיד של הממשלה. כאחד הביטויים לפיקוח זה היתה היכללותם של בתי־הדפוס במערכת ארגוני ה„צך" (צ' סגולה) בפולין, — שאחד מהתנאים הראשונים לפתיחת בית־דפוס היה אשור ה„צך" ותעודה רשמית מטעם גוף זה כי המבקש לפתוח בית־דפוס גמר את תקופת־הלימוד הנדרשת במקצוע הדפוס.

כפרט נוסף בתחום זה יש לציין את העובדה, שמבחינות מסוימות חשיבותה אינה פחותה מהקודמת, כי שני בתי־הדפוס בסאנוק, של מנחם מושל ושל דוד וויינפלד, שימשו משך כל זמן קיומם גם „בתי־אולפנא", כלומר: מקומות־לימוד במקצוע הדפוס, על כל ענפיו שהיו רווחים אז בשטח זה (סידור־יד, הדפסה, מכונאות־דפוס, עימוד וכו'). אין להתעלם, איפוא, מהכוחות המקצועיים המרובים שקיבלו את הידע המקצועי הראשוני שלהם בבתי־הדפוס האלה. ביניהם כאלה שלאחר עבודתם משך שנים והתמחותם במקומות עבודה אלה בסאנוק נפוצו על פני ערים ומדינות שונות והגיעו שם לרמה גבוהה במקצוע זה ובכל הכרוך בו. בתוכם גם כאלה שעלו ארצה והמשיכו, וממשיכים, במקצועם במדינתנו בהיקפים גדולים, בממדים מסחריים־מקצועיים נרחבים. יצויין כאן כי בית־הדפוס של דוד ויינפלד הועבר כולו

ארצה, ובניו, שרגא ויעקב, ממשיכים במקצועם כל־אחד לחוד כבעלי בתי־דפוס עצמאיים בירושלים, בממדים לא־קטנים, המעסיקים מספר ניכר של עובדים מקצועיים.

ספר

כתובת הארץ

וצל המעלות

כולל בתוכו תואר תבנית קוי עגולי כדור הארץ מדת הפרסאות והמעלות האורך והרוחב ואריכת הימים והלילות, תנועת הארץ והשמש היומי והשנתי, והימים ואשד הנהרות ועוד ענינים טובים ומועילים, ולוחות וחשבונות הנדרשים לזה עפ״י משפטי המגבילים ומחמשת חלקי התבל, וסדר ממשלת המלכים.

הכל ערוך ונכון בשפה צחה ונכון למתחילים

מאתי

שלמה זלמן בן המנוח החה״ש החוקר והמקובל מו״ה יצחק יונה, זעגנער ז״ל בתוך עמי אנכי יושב פה דוקלא יע״א.

נכתב בשנת תרע״א לפרט קטן

נדפס בדפוס ובהוצאות הנגיד מו״ה מענדיל מושעל

סאניק

Verfasst von Salomon Segner, Dukla.

Druck und Verlag von M. Müschel, Sanok.

1912.

Nachdruck strengs verboten.

דף „שער" של ספר, אחד מהרבה, שנדפס בבית־הדפוס של ר׳ מנחם מושל

נזכיר פה בקצרה אי־אלה מפעלים אשר לפי הנומנקלטורה הכלכלית־תעשייתית נמנים הם בדרך־כלל על סוג התעשיה הזעירה, ובתור שכאלה הם גם חקוקים בזכרוננו, כגון כריכיות של מ׳ושקוביץ ושמידט בדור שלפנינו, ושל האחיות אלר ושמעון ורנר בדורנו.

נגריות, ומביניהן זו של ישראל גוטליב, — נגריה מודרנית לרהיטים בעלת ־ומרה היקפית גדולה ובעלת נטיות לכיוון ייצור מודרני על צד האמנותי־אסתטי;

קונפקציית בגדים וכובעים — של יצחק כשר ושל מנחם בייטלר; של משה וולך, פרופר, מאי, קוהל אלטר־הירש פיפה, קלך, גרשון שרר,

תעשיית שקיקי־נייר — של וולף פילינגר ושל אשר שטייף.

בתי־מלאכה וסדנאות

פרוונות — בית־מלאכה לפרוות (מעילים, כובעים וכו׳) של יעקב דולינגר ושל משה שטרן; כובעי גברות — של אמנט, של סוניה ליזר ועוד;

מתפרות וחייטות — לגברים, של ליב ורנר (ברחוב היהודים), של ליב ורנר (ברחוב קושצ׳יושקו), מאיר מסר ועוד לגברות, של איטשי מסר גברת פורץ, יוסף ראבאך, גב׳ שבס ועוד.

ומהייצור של „בגד ללבוש” נחזור ל„לחם לאכול”; למפעלי הייצור של המיצרך הרא ־ן, כלומר —

מאפיות, שבין העשרים, בערך, שהתקיימו ופעלו בסאנוק ובפרבריה יוזכרו כאן הגדולות והמפותחות שבהן, בין מבחינת היקף־הייצור שלהן ובין מבחינת הרמה הטכנית והציוד המודרני שלהן, שהיו יחד עם זאת גם בעלות רמה היגיינית גבוהה. כאלה היו המאפיות של שמחה דילר, של יצחק־ישעיה וויינשטיין, של אברהם באל, של ברוך פאס ושל הירש־לייב שאבס. תוזכר כאן הקונדיטוריה של שלום בייטלר; ואם להמשיך בתוצרת מזון לא נדלוג על המפעל למוצרי בשר ונקניקים של דוד טויבנפלד, על בית־המלאכה למוצרי דגים כבושים של קופפר; כן נזכיר פה את שני בתי־המלאכה לייצור יינות: של נחום גלייכר ושל שמלקה זילברמן.

שענים וצורפי־זהב — שמואל אורבך ואחיו, אלטהולץ, יצחק הירשפלד, אחים ליזר, רייס;

ר׳ יצחק הירשפלד — ליד חנותו והמעבדה לשענות ולתכשיטים

פחחות — זליג גולדמן, ירוחם וולף, הירש מוריץ, הירש רייך, רייס, שרץ, יצחק שרקינגר.

משחות וסבון — בית־מלאכה לסבון של וולף פינצ׳ובסקי, של משה־אהרן אדר ושל שרץ; מוצרי משחות לנעליים של שמואל לפלשטיל והירש פינקל, ומשחות לגלגלי־רכב של ברוך אפטר.

מברשות — של דוד־אליהו גאלס, של בנימין גאלס, של ישראל קרל ועוד;

ציור־שלטים וחרטות־מצבות של ר׳ לייב׳לי מסר ודוד ראב, וצבעות־בנין של שמואל קנוהל, ושל יעקב שטיינברכר, שבניו זושיא, ברוך ואריה עלו ארצה וממשיכים במקצועם.

חרטות־עץ — של גרלנדר, מאורר, ישראל כץ, ושל מלר.

על עניני הארגון והפעילות הארגונית־הפרופסיונלית של בעלי המלאכה ימצא הקורא דברים בפרק על „יד חרוצים״.

צוות בית־מלאכה לפחחות, מהחדשות שבפחחיות בסאנוק

מסחר, בנקאות וסוכנויות

אנו מוצאים עקבות וסימנים להתעוררות חיי המסחר בסאנוק בעשור הראשון של המאה הנוכחית. יש להניח כי גורמי ההתעוררות הם התפתחות התעשיה בעיר ובסביבתה, אפילו רק בשלביה הראשונים, מחד, וגידול האוכלוסיה העירונית היהודית והלא־יהודית, שמשמעותו הישירה היא, כמובן, גידול הצריכה והתצרוכת — מאידך.

סימנים ורמזים בולטים להתעודדות של המסחר בסאנוק אנו מוצאים בעתונות של התקופה הנדונה, היומית והפרידוית. בעיקר משתקף הדבר בשבועון הסנוקאי „פאלקספריינד״ שבו אנו מוצאים מודעות והודעות מסחריות, לדוגמה, של הפירמה „גאליציה״, בית מסחר גדול בסיטונאות, כנראה בעל היקף גדול ומגוון. החל במכירת קמח עצמות, פוספטים וכו׳, כלומר: מוצרי תעשיה בשטח התצרוכת החקלאית ואמצעי־זיבול, ועד לפרסומים ומודעות מסחריים על מכירת מכונות תפירה, אופניים, תקליטים, ואף עד לממכר מכונות כתיבה (!).

אנו נתקלים בהמשכיות מתמידה מדי גליון בגליון של עתון זה בהודעה על חיפוש סוכנים להפצת הסחורות והמוצרים מטעם פירמה זו.

פה, בדברנו במסחר, נזכיר את המאפייה מסוף המאה הקודמת והתחלת המאה הנוכחית, שיותר משהיתה מפעל מלאכה ועבודה היא הסתמנה באופייה המסחרי, בהיות בעליה, אלימלך רוזנבליט, הספק הצבאי של לחם למאות החיילים האוסטרים של קיסר פראנץ־יוזף במחנה הצבאי שבסאנוק. אלימלך רוזנבליט היה בר־אוריין ועסקן ציוני. שמו נזכר בין חברי האגודה הציונית הדתית הראשונה בסאנוק „ישורון", שנוסדה בימי מנהיגותו של ד"ר הרצל. בפרוטוקול של אסיפת־היסוד של „ישורון". המובא בספרו של ד"ר נ. מ. גלבר „תולדות הציונות בגליציה", רשום כי לאלימלך רוזנבליט נמסר התפקיד של ממונה על הספריה *).

בשנים יותר מאוחרות: 1912, 1913, 1914, ניתן ללמוד מתוך מקורות אלה ומעין אלה על התעוררות מסויימת גם בשטחי מסחר אחרים. הנה הופיעה מודעה של הפירמה ישראל רוט, בית מסחר לסחורות מכולת בסיטונות; הנה מודעה על סוכנות ה„ביערברויעריי" (בית חרושת לבירה) הלבובי בסאנוק; הנה מודעה גדולה של הפירמה „יעקב טיגר", סוכנות של ספירט, בירה מתוצרת פילזן, זייבוש, ולבוב; הנה מודעות של פירמות יותר קטנות כגון: חיים אפשטיין, בית מסחר לממתקים ודליקטסים; של גוטדאנק — צילומים ותמונות; הנה דוד ראב — חותמות וחרטות־מתכת; — והנה מודעת רקלמה של מקס קורנרייך — בית־מסחר לכובעי גברים.

בתקופה זו ניתן לנו לראות התעוררות מה בשטח הבנקאות. בגליון „פאלקספריינד" מיום 1.2.12 אנו קוראים ידיעה במדור ה„כרוניקה" השבועית — שבתור ידיעה במדור אובייקטיבי זה, ולא בתור מודעה, ודאי שאין להטיל ספק באוטנטיות שלה — על ייסוד מוסדות בנקאיים. אחד בשם „קרעדיט־און־האנדעלספריין", שמנהליו הם: נחום ראזענבערג, אברהם האכדארף והירש וויינער, וחברי וועדת הביקורת הם: ד"ר סאלא לאנדוי יו"ר ולעאן האזענלויף סגנו. המוסד הכספי השני שקראנו בידיעות כרוניקאליות של עתון זה על ייסודו הוא של השותפים שמעון רייך, שמעון שיינער, ד"ר ארנשטיין ואחרים, כלומר: יהודים ידועים ומוכרים לנו מתחומי המסחר ומשטחי הציבור של עירנו מאז ומתמיד.

והנה מודעה מסחרית מסוג אחר, מתקופה מאוחרת יותר: ב„המצפה", השבועון העברי שהופיע בקרקוב, מתפרסמת הודעה שמתחתה חתום „דובעריש רוזנפלד", הזכור לכולנו כבעל החנות המונופוליסטית לסיגריות ולטאבאק („טרפיק"), וזו לשון המודעה **):

> **יאכלו ענווים וישבעו!**
> הנני מודיע בזה, שפתחתי בית־מלון ומרזח בסאנוק
> במרכז העיר (מול הראמלרובקע).
> מכשירי הבית החדרים והמאכלים ערוכים המה באופן היותר נעלה
> גם עתונים יומיים וטעלעפאן מיוחד לאורחים.
> בכבוד רב
> דובעריש רוזנפלד

*) ראה „נספחות". **) „המצפה" מיום 9 בינואר 1914.

ואם ניתן להסיק מסקנות חיוביות על מצב כלכלי חיובי מתוך מודעות מסוגים מסויימים המראות על חיי תרבות יציבים, — הרי מודעה שוב ב„פאלקספריינד" הסאנוקאי, של שמריל ברגנבוים, הידוע לכולנו כעסקן „פועלי־ציון" בסאנוק — על בית־המסחר שלו למכירת תמונות אמנותיות של ציירים־אמנים שונים. או: מודעה של „שדכן עולמי" בסאנוק, דוד שכטר, המשרת את הציבור ב־4 שפות: עברית, יידיש, גרמנית, פולנית ורוסית...

●

מלחמת העולם הראשונה הביאה על חיי הכלכלה בכל ענפיה שיתוק גמור. ברם מיד בשנים הראשונות שלאחר סיום המלחמה מורגשת כבר התאוששות כלכלית נרחבה. תנועת שיקום וקימום הריסות המלחמה הגדילה את הצריכה וכוח־הקנייה. קמה פולין העצמאית הגדולה ונתגלו איזורי תעשיה חדשים ונרחבים. התאוששות זו מראה סימנים של הגברת משקלו של המסחר מעל לתעשיה ולמלאכה. נוסדו מפעלי־מסחר חדשים. הוקמו־מחדש, תוך שיפורי־קידום וחידושי־מודרנה, בתי־מסחר ומחסנים מלאים סחורות ומוצרים מסוגי ייצור חדשים, מושכי עין הקונה, מפתים־מגרים. גדלו והתאחדו בתי המסחר לטקסטיל ולגלנטריה. נפתחו מקורות־יבוא חדשים ונתגלו שוקי־יצוא שלא היו קיימים עד כה; התגברה תנועת בנייה גם לצרכי שיקום וקימום הריסות המלחמה, ובעקבות עלייה זו — עליית קרנם של ענפי מסחר הקשורים בבנייה, כגון חמרי־בנין, ציוד, נגרות־בנייה. אנו רואים עלייה ניכרת בענף הטכסטיל, בקונפקציית הביגוד. כן מסתמנת פריחה בענף יצוא ביצים, שהיה מיוצג על־ידי אפרים קרמר ומרדכי ברוס.

גב' רחל'י קרמר, רעיית ר' אפרים קרמר, ליד ביתה ובית־מסחרה — יצוא ביצים לחוץ־לארץ. לידה — בנה, ר' שלמה קרמר, בעל בית־חרושת לחומץ ולתבלינים. עסקן ציוני, מראשי „המזרחי" בסאנוק.

בתקופה זו מתחילה להסתמן תנועת האוטומציה המיכאנית בתעשיה ובמלאכה ואף בחקלאות. במקביל לכך אנו רואים בתקופה זו שגשוגו של סחר המכונות בכל ענפי העבודה ובעיקר — של אשר בארבר ושל חיים לאנגר.

בשנת 1928 הותקנה בסאנוק רשת החשמל ובקשר לכך נפתחו, כמובן, בתי־מסחר לצרכי חשמל, מכשירים ואביזרים (כגון הרמן סובל ועוד).

יחד עם סימני הפריחה והשגשוג, ובמקביל לאפשרויות פוטנציאליות של התפתחויות חיוביות נוספות, הועמדו החיים הכלכליים, וביחוד המסחריים, של האוכלוסיה היהודית בסאנוק, כמו זו שבכל רחבי פולין, בפני מבחנים קשים, שהיו בהם משום איומי־חיסול וגזירת כלייה למסחר ולתעשיה של אוכלוסית ישראל בפולין. המבחן האחד הוא ידה הקשה המרושעת־הזידונית והאנטישמית הגלויה של ממשלת גראבסקי, שהונחתה על ראשו של הציבור היהודי בפולין והלמה עליו במסים כבדים מנשוא עד כדי הרג וחנק ממש; והדבר השני — הרוח האנטישמית שהוחדרה לבין שכבותיה השונות של האוכלוסיה הפולנית הנוצרית, ובעיקר לשכבות האינטליגנציה שלה, והיא התחילה לשים אבני־נגף ומכשולים לא רק בדרך־התפתחותו של המסחר היהודי בפולין לעתיד הקרוב, אלא אף בצעדי חייו היומיומיים של המסחר היהודי בפולין. וזאת — על־ידי הקמת חנויות וצרכניות ויחד עם זה — החרמת המסחר היהודי והטלת איסור קנייה בחנויות של היהודים, — עד כדי העמדת משמרות של סטודנטים ליד כל כניסה לחנות יהודית למטרות מניעת הקניית בהן.

יצוין פה כי תופעה אנטישמית זו לא חדשה היתה. היא פקדה את יהודי סאנוק — ולא רק את יהודי סאנוק בלבד — מזמן לזמן. עתים בצורה דומה ועתים בצורה שונה במקצת. הנה אנו קוראים כתבה מאת א. שדליסקר, כתבם הסאנוקאי של עתונים אחדים בגליציה, ב„המצפה" מיום עשרים ביאנואר 1905, דהיינו: למעלה מעשרים שנה מלפני התקופה שאנו עוסקים בה בזה. בכתבה מובאות כמה דוגמאות של עובדות ואירועים המבליטים את רוח האנטישמיות השוררת בסאנוק והמתבטאת ברדיפה אנטישמית ממשית־מעשית. כותב שדליסקר:

„ימים טובים היו ליהודי עירנו בטרם היכתה מחלת האנטישמיות שרשה בלבות האזרחים הקתולים; עתה התפשטה המחלה... ויהודי עירנו המה בכל רעה. לפני שמונה שנים נוסדה פה חברה „טבעת" („אוגניבו"). בראש תיקוניה כתוב בכתב ברור: „אסור ליהודי לשהות במעון החברה יותר מחמשה מנוטין". מהחברה יצאו משטמה ורעות רבות נגד היהודים בעירנו"... נוסדה פנימיה לתלמידי הגימנזיום „בלי הבדל הדת ושכונים אח"ז מהכסף שנאסף למטרה זו היה משל התורמים היהודים, ובין המייסדים אף היה יהודי אחד, וכשהוקם הבית הוחלט כי „אסור ליהודי לשכון בבית הזה". ובעל הכתבה הזאת שואל: מי ראה ומי שמע נבלה כזאת? בית שנבנה בעד ממון ישראל הוא סגיר ליהודים ואין פוצה פה ומצפצף!

הכותב מתאונן הלאה על שהרוח האנטישמית חדרה מה„טבעת" גם ל„בית מועצת העיר", שם ישב על כיסא הנשיאות בת"ר סגן היושב בראש יהודי ד"ר ג., איש טוב וישר, אוהב צדק, איש אשר רוח בו, ויש בו כשרון לעבוד לטובת העיר. והוא גם הקדיש את כל כוחו ואונו לטובת האזרחים שלוש שנים רצופות וכל העיר היתה שבעת רצון". והנה „מצאו האזרחים הנוצרים עוול בסגן ראש האזרחים... ועל מקומו נבחר לא־יהודי, שונא־ישראל... מאז הלוקים יועצי העיר לשני מחנות, יהודי ונוצרי, „העומדים זה מול זה במערכה, אשר יאמרו היהודים הן יאמרו הקתולים לאו, ובבית המועצות מהומה כל הימים".

להלן מתאונן הכותב על רדיפת האנטישמיים את היהודים בשטח המסחר על־ידי פתיחת חנויות ציבוריות למטרה זו. „ובזה — כותב הכותב — יד ישראל באמצע, כי כאשר

לא יכלו האנטישמיים למצוא מקום לבית מסחרם חס עליהם יהודי אחד „בעל בית יפה" ומשכיר להם את ביתו דירת קבע לשלוש שנים".

וממשיך הכותב: „וראשי הקהלה מה המה עושים נגד כל הצרות הרבות האלה? להם יש פוליטיקה מיוחדה... עודם רוכבים על חמור ההתבוללות ולכל פולני המכה על לחיינו ינשקו את ידיו ויאמרו „גוי טוב"! בכל אסיפותיהם ידברו רק פולנית ובתוך 16 יועצי הקהלה ישנם 15 שלא יבינו רק יהודית ובכל זאת השפה הפולנית היא השפה המתהלכת ביניהם".

רוחה של האוכלוסיה היהודית לא נפלה. היהודים המשיכו במאבקם לחיים ולהמשכת קיומם. הם ניסו לנקוט באמצעי־לחימה מקובלים ובדרכי־מאבק שונים, כגון: איחוד כוחות כלכליים וליכוד גופים מסחריים וגם כספיים לשם הבטחת התגוננותם ועמידתם בפני נחשולי החירום והרדיפות הכלכליות מצד שליחי השלטון הפולני. בימי מצוקה אלה אנו רואים, למשל, סימני פריחה ושגשוג בסחר התבואות והקמח של פירמות המיוסדות על רקע שיתופי־קרטלי, של צורות־ליכוד אחרות, כגון האיגוד הקרטלי לתבואות ולקמח „פרודוקט" ועוד (צבי טראכמן ובניו). להמשכתו ויעילותו של מאבק זה, ולשם מתן עזרה ארגונית וסיוע אדמיניסטראטיבי לסוחר היהודי, נוסדה והופעלה ביזמת כמה מסוחרי העיר, שבין הפעילים בזה מוזכרים שמותיהם של צבי־הרמן סובול, אברהם ויצחק גורפיין ועוד, אגודת הסוחרים היהודים, שמטרתה אמנם הופנתה בהמשך קיומה לכיוון ריכוז החיים התרבותיים והחברותיים של הסוחר היהודי בעיר.

אין ספק כי מאבקה של האוכלוסיה היהודית לקיומה הכלכלי היה נמשך והולך, ואולי אף היה מוכתר בסופו־של־דבר בהצלחה — אילו... אילו לא היה קמים גלי השנאה השרשית־העמוקה והאיבה העיוורת הישנה־נושנה של האוכלוסיה הפולנית כולה, שהלכו וגברו — עד להתלקחות התבערה העולמית של מלחמת העולם השנייה שבה נשרפה ונהרבה אף היא עצמה...

„פרודוקט"

(מימין לשמאל) יושבים: מרדכי גולד, יהודה נייה, (?) יוסף פסל.
עומדים: נפתלי גרשון, (?), (?), מאיר צבי זילברמן, ישראל גרוסמן.

הסכמים „מסחריים" (של מכירת חמץ) מלפני ששים ושש שנה

אלימלך רוזנבליט מוכר לוואיצ'יק באראן את המאפיה שלו ואת מזזני הקמח והתבואות.
שמואל חאראס מוכר לבאראן את חנותו, על כל הסחורות ואביזרי האפייה.

(ראה „נספחות")

עזרה הדדית
ופעילות סוציאלית

עוזר פיפה

אגודת „יד־חרוצים" בסאנוק

לזכר אבי אלטר הרש ז"ל

שנות סוף המאה התשע עשרה והתחלת המאה העשרים היו ליהדות מזרח אירופה תקופה של התעוררות לקראת חיים חדשים. קמה התנועה הציונית, התפתחה תנועת־פועלים יהודית „בונד" מחד ופועלי ציון וחסידי בר בורוכוב מאידך. החסידות הקנאית בערי גליציה ובוקובינה לחמה בכל כוחה נגד הזרם המתפרץ ולא יכלה לה. בכל עיר ועיירה יהודית בגליציה נשבו רוחות חדשות, וגם בעירנו סאנוק ניכרים היו סימני ההתעוררות בתקופה ההיא. קמה תנועה ציונית בעיר בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה, נוסד אז גם שבועון בשפת יידיש בשם „פאלקספריינד" שהופיע במשך כמה שנים. קמו כל מיני ארגונים פוליטיים, וכאן יש לציין כי נושאי הארגונים החדשים היו שכבת האינטליגנציה מהמעמד הבינוני, בני לומדי תורה וסוחרים, אשר חפשו כבר תוספת לבתי המדרש — לפי רוח הזמן. לעומתם היתה בסאנוק גם אוכלוסיה יהודית (כשליש) שהתפרנסה מעבודת־כפים, כגון: חיטים, סנדלרים וכד'. הכרתם בצורך לחיים מדיניים עצמאיים עדיין היתה חלשה, אבל בכל זאת גם אנשי העבודה ובעלי המלאכה חפשו דרכים לבטוי עצמי. את שכבת הפועלים אפשר לחלק לשלוש קבוצות בסאנוק דאז.

א. קבוצת הסבלים והכלי־זמר בעיר בערך כ־15 משפחות, אשר התרכזו סביב בית־הכנסת „חברת פועלי אמת".

ב. קבוצת בעלי־מלאכה שהתרכזה סביב בית־הכנסת הקטן של ר' לייב׳לה מסר ז"ל.

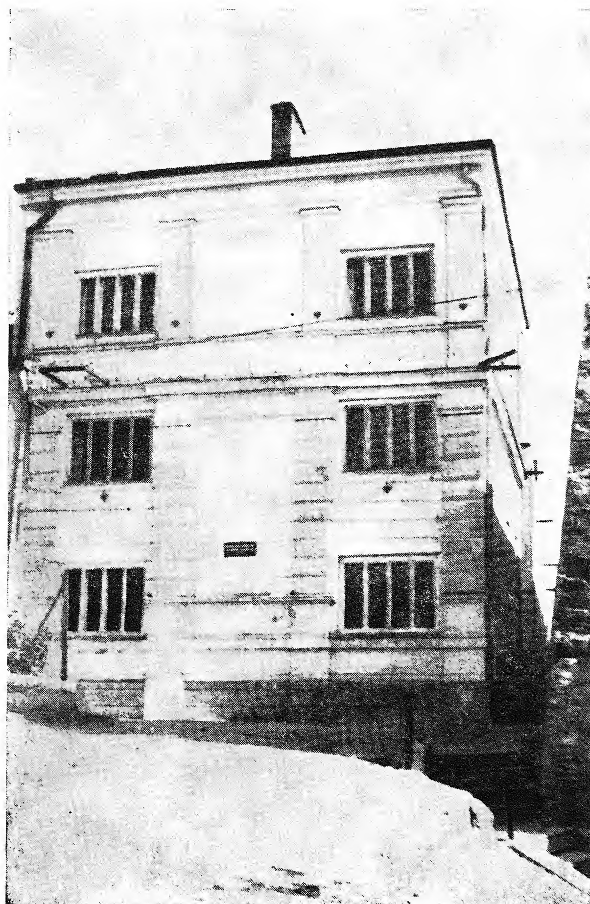
ג. יתר בעלי המלאכה ובעלי מקצועות חפשיים שהיו מאוגדים ב„יד־חרוצים". בני הקבוצה הראשונה, הסבלים וכלי־זמר, וגם עגלונים וסתם אביונים אשר חזרו על הפתחים ואספו „נדבות" דרגתם ההשכלתית היתה הנמוכה ביותר בין יהודי סאנוק. הם היו כמעט אנלפבטים, גם בשפת המדינה וגם בעניני יהדות. הקהילה מסרה להם בית כנסת קטן שע"י בית הכנסת הגדול והם השתמשו בו לתפילה בצבור בשבת. כשליח־צבור היה תמיד מתנדב אחד מבין מתפללי בית המדרש הסמוך. כ„בעל־קורא" שימש אצלם תקופת־זמן ממושכת ר' לייבוש דומיניק ז"ל. (היה זה טיפוס מעניין של בחור שקדן וירא־שמים שהתעלה מכוחות־עצמו בבית־אביו, ר' נטע דומיניק ע"ה, יהודי פשוט, מוכר ירקות, לתלמיד־חכם, עילוי, ממובחרי הבחורים הלמדנים שבעיר. מת במגפת הטיפוס ששררה בעיר בשנת תרע"ט—תר"פ (1919—1920), וישמשו־נא פסוקי־זכרון אלה ציון לזכר נשמתו הטהורה!). אחריו מילא תפקיד זה ר' אליהו ברגר יבלח"א עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

בין אנשי הקבוצה הזאת לא היו קיימות שום פעולות עזרה הדדית והדור הצעיר כבר חפש לו דרכים אחרות. הרבה מהם היגרו לאמריקה.

לקבוצה השניה שלא היוותה חטיבה ארגונית ממשית ואף לא נשאה עליה כל שם של ארגון מסוים, השתייכו אלה שרמתם ההשכלתית היתה יותר גבוהה מקבוצת הסבלים והעגלונים. היו אלה בעלי מלאכה עצמאיים, חייטים, סנדלרים וכדומה. כל אחד התפלל באיזה בית־כנסת שבהר לעצמו כאות נפשו אבל הם חפשו כבר ספוק רוחני מחוץ לתפילה ואת הסיפוק הזה מצאו שוב גם הם בבית הכנסת „חברת פועלי אמת" בכל ימי השבת אחרי הצהרים בלמוד פרשת־השבוע ופרקי אבות. מגיד השעור היה במשך כל השנים ר' לייב׳לה מסר ז"ל — אומן בעל מקצוע — סתת מצבות, מצייר שלטים וכו', תלמיד־חכם ובקי גדול בפרשנות התורה ובאגדות חז"ל, היה שופע עממיות וקהל־שומעיו ישב בהקשבה רבה ושתה בצמא את דבריו.

הקבוצה השלישית של בעלי המלאכה בעיר היתה השכבה שהתארגנה מסביב ל„יד־חרוצים". אם בשתי הקבוצות הראשונות היה המצב מבחינה ארגונית חלש מאד וממילא מעמדן בקהילה היהודית בעיר כמעט אפסית, הנה ההיפך מזה אצל חברי „יד־חרוצים". תנועת „יד־חרוצים" קמה בערי גליציה בימי השלטון האוסטרי. המטרה היתה ללכד את פשוטי העם אנשי העבודה בארגון אחד, לעזור להם בימי מצוקה, והעיקר: למצוא בטוי עצמי בצבוריות היהודית. וכך נוסד גם בסאנוק בשנת תרס"א — 1901 הארגון הזה שהצליח ביזמה מבורכת ביד חרוצים ממש להקים את בנינו הנהדר, אשר חנוכתו, חנוכת בית־הכנסת והבנין כולו התקיימה בשבת פרשת בהעלותך תרס"א. יום זה של שבת פרשת בהעלותך, נשאר בחינת „יום הולדת" של הארגון והבנין והוא הוחג מדי שנה בחגיגיות רבה בסאנוק.

עצם הבנין היה מושך את העין. היה זה בנין בן שלוש קומות במרכז העיר. מטרתו: ספוק הצרכים הדתיים והחילוניים של חברי הארגון. למטה היה בית הכנסת, אולם מרווח בשביל 300 מתפללים. „עזרת נשים" היתה ביציע רחב־ידים בקומה השניה ובתוך האולם — קרוב מאד לתקרה. ציורי־שמן אמנותיים ויפים בנושאים היסטוריים־יהודיים (שנים־עשר השבטים, שנים־עשר המזלות, אדם וחוה והנחש, עץ־הדעת והתפוח ועוד ציורים וסמלים) קשטו בצורה מרהיבת־

בנין „יד חרוצים"
מצד רחוב הפראנצ׳ישקאנים

עין את התקרה וחלקי הקירות והסבו עליהם את עינם ותשומת לבם של כל באי הבית הזה. ויצוין כי גם בעלי מקצועות חפשיים כמו רופאים, עורכי־דין וכו׳ הצטרפו כחברים לאגודה, ומאתיים החברים הפכו במשך השנים לגוף צבורי רציני בצבוריות היהודית בסאנוק.

כאמור — אגודת „יד־חרוצים" שמה לה למטרה לספק את כל הצרכים של חבריה, גם של הדתיים וגם של החילוניים. סיפוק דתי היה ללא כל ספק בית־הכנסת, וסיפוק חילוני במשחקים שונים — אחרי יום העבודה — בקומה השניה של הבנין. האולם הגדול שמש גם מקור של הכנסה לקופת האגודה מנשפי רקודים, חגיגות וכו׳, אבל מלבד לשני התפקידים שהזכרנו מלאה האגודה תפקיד שלישי, חיוני מאד. לפי תקנון החברה חבר שחלה זמן ממושך שלחה

Nr. 436/31.

PRZYJĘCIE!

dla Pana Leona Steinbrechera

w Sanoku

Mocą którego się poświadcza że zostałeś Pan przyjęty jako członka izraelickiego towarzystwa

„JAD CHARUCYM" w Sanoku

założonego na zasadzie zezwolenie Wysokiego c. k. Namiestnictwa w Lwowie z roku 1894 i że na tej podstawie zostajesz Pan zapisany w księdze pamiątkowej tegoż towarzystwa Tom II na stronicy 54 liczby porządkowej.

Z stowarzyszenia
„JAD CHARUCYM"

Sanok, dnia 15 stycznia 1931.

Prezydent: Dr. Herzig

Sekretarz: A. Kimmel

אויפנאהמעשיין

פיר הערן ארי׳ לייב שטיינברעכער

אין סאנאק.

וואבית בעשיינינעט. ווירד דאס זיא אלס ווירקליך מיטגליעד, אין דען מיט בעווילליגונג דער האהען ק. ק. שטאטטהאלטעריא אים יאהרע 1894 געבילדעטען איזראעליטישען וואהלטעטיגען האנדווערקער אונטערשטיטצונגס פעריין „יד חרוצים" אין סאנאק אויפגענאממען אונד אלס זאלכעס אין דאס פעראיינס געדענקבוך באנד 2. זייטע 54 איינגעטראגען װארדען זינד

נאם פעראיינ
יד חרוצים.

סאנאק דען 15 יאנואר 1931.

תעודת־חבר על שם אריה שטיינברכר חתומה בידי אלכסנדר קימל, המזכיר, ובידי הנשיא ד״ר הרצינ.

האגודה שני שומרי לילה ליד מטת החולה, כך שבני משפחת החולה יכלו לנוח מעמל היום. אם המחלה היתה ממושכת השתדלה האגודה להעניק למשפחה הלוואות קטנות וכן דאגה לספק לה את התרופות הדרושות ובאופן כזה להקל על המשפחה לעבור את הזמן הקשה. לא בכדי עמלו חברי האגודה בהקמת הבנין (לפי ספורי אבי ז״ל תרם כל חבר ימי עבודה פשוטם כמשמעם בסחיבת הלבנים וכו׳ כדי להחיש את הקמתו), כי החברים הרגישו כי זה באמת ביתם, ובמקרה של מחלה המשפחה של החבר אינה עזובה ויש מי שדואג לה.

הנשיא הראשון של „יד חרוצים״ היה ד״ר נתן נבנצל, עד מלחמת העולם הראשונה (1914) גר בסאנוק ונתן הרבה ממרצו לטובת האגודה, ובעזבו את סאנוק כדי לעבור למקומו החדש, וינה, עיר בירתה של אוסטריה אשר שם גם נפטר, — נשאר הוא נשיא הכבוד של האגודה — ותמונתו המוגדלת היתה לתפארת בין יתר התמונות של כל חברי „יד־חרוצים״ בקומה השניה של הבנין. החברים גם שלמו מס־חדשי שגבייתו בוצעה ע״י שמש בית הכנסת יצחק קרל ז״ל.

בשנת 1921 (תרפ״א) נתקבל כרב העיר בסאנוק הרב מגלינא ר׳ מאיר שפירא, שהתפרסם אחרי כן בעולם כרב מפיוטרקוב, ואח״כ כרב בלובלין, מייסד ישיבת חכמי לובלין. רב זה היה מעונין מאוד לקשור קשרים עם אנשי „יד־חרוצים״, ובשבת בהזדמנות של קבלת הפנים שנערכה לכבודו בבית הכנסת „יד־חרוצים״, אחר גמר תפילת שחרית נשא נאום לפני המתפללים, הסביר להם את ערך המלים והביטוי „יד־חרוצים״ הנזכרים במקרא רק שתי פעמים בספר משלי י׳, ד׳ „ראש עושה כף רמיה ויד חרוצים תעשיר״ וי״ב, כ״ד „יד חרוצים תמשול ורמיה תהיה למס״. הוא הרים על נס את ערך עבודת הכפיים בחיים, וכי בשילוב תורה ועבודה ננצח את החיים.

אם כי בחירות לועד המקומי של „יד־חרוצים״ התקיימו מדי שנה, בכל זאת היו כמה תפקידים שהחזיקו בהם החברים הרבה שנים רצופות למשל: אחרי ד״ר נבנצל היו נשיאים: ד״ר שמואל הרציג ומוריץ גוטדנק. כמזכיר האגודה שימש מר יעקב שטיינברכר ז״ל באופן קבוע למעלה משלושים שנה. מקצועו צבעי, הצטיין ביושרו ובמעמדו הרפרזנטטיבי. הוא אמנם לא היה יליד סאנוק, אבל בשל בקיאותו בשפה הפולנית היה הוא כמעט היחידי שידע לנהל את הספרים (ספרי פרוטוקול וכו׳) לפי תקנון החברה. השמש הקבוע של בית הכנסת והבנין היה כאמור, יצחק קרל ז״ל, ואחר פטירתו קבל את התפקיד (בשכר) בנו מנדל קרל, שנפטר אחרי מחלה ממושכת פה בארץ.

בבית־הכנסת של „יד־חרוצים״ לא היו בעלי תפקידים מיוחדים של „כלי־קודש״ ופעולות דתיות. כבעלי־תפילה וש״צים שימשו החברים מבין המתפללים לסירוגין, התפקיד של „בעל קורא״ בוצע במשך תקופה ארוכה ע״י מר אהרן בחור ז״ל ואחריו מר אליהו ברגר יבל״ח.

בימים הנוראים עבר לפני התיבה תמיד ר׳ מאיר מסר ז״ל, חיט ממקצועו (אחיו של ר׳ לייב׳לה מסר ז״ל), לתפילת שחרית, אבל למוסף הוזמן תמיד ר׳ שמואל ברגנבום, גם הוא איש עבודה — אמנם לא חבר ב„יד־חרוצים״, הוא היה פועל קבוע ותיק בבית החרושת לקרונות הרכבת אשר בשכונת הפוסדה, חסיד נלהב מחסידי סדיגורה. כל ימות השנה בילה בקלויז שלהם — אבל בימים הנוראים הנעים בקולו הערב את המתפללים שנים רבות בבית הכנסת ב„יד־חרוצים״. גם תפקיד תקיעת־שופר בוצע לא ע״י חברי „יד־חרוצים״. אלה היו: כתוקע — המו״צ ר׳ אלעזר ברומר ז״ל וכמקריא ר׳ ינקל שמש המפורסם, שמש בית הכנסת הגדול אשר בעיר.

כשהשתוללה בעיר מגיפת הטיפוס, בשנת 1920, הפך כל הבנין, אולם בית הכנסת והאולם למעלה, לבית־חולים ממש.

אכן ידעו אנשי „יד־חרוצים״ לארגן את חייהם בכבוד — כאנשי עבודה החיים מיגיע כפיהם, וכדברי הפסוק במשלי — „יד חרוצים תמשול ורמיה תהיה למס״.

חיה רייזר (פניג)

קופת תומכי עניים

הסבלים התרכזו בעיקר ליד קולנוע „אוצ׳יכה״. לפני כן ישבו בתוך חלונות־הראוה, השבורים עוד מזמן המלחמה הראשונה, שבחנויות ווינר והאזנלויף שברחוב יאגלונסקי וקושצ׳יושקו.

לכל סבל במקום שם כנוי. „לייזר מוטשקי״, „אפרים פוטיאס״, אברהם אבינו״, „שמואל הנביא״. נעליהם תמיד בלי שרוכים. כותנות פתוחות עד לחגורות. ריח הזיעה והי״ש נדף מהם למרחקים. וכך ישבו שעות ארוכות לאים או חסרי־עבודה ובלכתם הביתה היו חוזרים על פתחי החנויות לקבץ נדבות כמנהגם הרגיל... כאלו הסוחרים חייבים למלא להם יום יום את החסר.

נשותיהם גם הן היו פושטות יד, כמעט תמיד הרות, עם תינוקות בזרועותיהן, וילדיהן הגדולים יותר סביבן. הם חזרו על הפתחים והמשרדים באופן בלתי פוסק. בגלל כך תלוי היו בהרבה פרוזדורים וכניסות לבתים יפים שלט בולט: „לרוכלים ולעניים הכניסה אסורה״. קשה היה כבר לסבול את ה„שלפרס״ כשכל ילד נוסף בקש לחוד: „און מיר?״ (ולי?).

מסיבה זאת דנו ב„אגודת הסוחרים״ בישיבה מיוחדת (1928) על ארגון „קופת תומכי עניים״. נבהרו שלושה סוחרים בעלי חנויות קרובות אחת לשניה. ר׳ פייבל מאן, מזכיר, ר׳ זושא פניג, קופאי, ומר הרמן ווניג — היועץ. סודרו רשימות תושבים אשר תרמו בעין יפה מעין מס הדשי, ורשימות הנזקקים שקבלו בכל שבוע לפי החלטת הועד סכום של שלושה זהובים.

את הגביה מסרי ליהודי חולני, חלש, אלמן, ואב לארבעה ילדים ועיסוקו זה שימש לו כהשלמת פרנסתו.

לקבצנים שמחוץ לסאנוק הוחלט להעניק משלושה עד חמשה זהובים, לפי כרטיס הזהוי. ברכבות התפרסמו הסדורים של „קופת תומכי עניים״ בסאנוק והרבה קבצנים קבלו זאת באהדה, כי מעתה לא יצטרכו לבזבז זמן לקבצנות.

התפקיד הקשה ביותר היה לר׳ פייבל מאן, כי על פי רוב היו העניים שמחוץ למקום מצוידים בתעודות מזויפות, מחליפים בגדיהם ועושים בערמה ובתחבולות שונות כדי לקבל כסף מחוץ לתור ולמגיע להם לפי ההסדר.

פעם התעקש אורח־פורח „אלגנטי״ שהציג את עצמו כסוחר ירוד ובקש תמיכה בסכום יותר גדול. כשהדבר לא עלה בידו ביקש לדבר עם איש הועד „השחור״ (שלושת העסקנים היו במקרה אדומי זקן). צחוק פרץ בין השומעים והלה עשה סקנדלים בחנות ועל המדרכה ואפילו לא עזרו איומים בהזמנת המשטרה. למען פתרון הסיבוך עם ה„קליינט״ הקשה הזה גויס לעזרה דחופה חד פעמית מר יעקב גרבר, שהיה בעל זקן שחור הוא בדק את המזודה שלו והוציא מתוכה כמה כרטיסי נסיעה שונים. סימן ש„הסוחר הירוד״ הספיק להיות במשך היום הזה בכמה מקומות שבסביבה. כעונש בעד הרמאות נאסר עליו להופיע בעירנו במשך שנה תמימה... (במקום כל 3 חדשים). הענין הזה התפרסם בין כולם וממנו למדו לקח, ומאז איש לא הפריע יותר בעבודה.

הרבה מאד טובות נעשו לעניים בישנים ול„ירודים״ על ידי השליחים ופרוטקטורים בסתר. אנשי הועד סבלו סבל רב מכל זה, כי בקורי הקבצנים בחנויותיהם והדין־ודברים אתם הטרידו והפריעו לאין ערוך, אולם מסירותם למעשי הצדקה והחסד גברה על הסבל.

היה זה ביום קיץ בהיר אחד בשנת 1934. לחנות הספרים של מר זושא פניג נכנסו בצעקות „געוואלט״ כמה נשים לבושות חגיגית. היו אלה אותן הנשים מ„רחוב היהודים״

שקבלו תמיכה שבועית קבועה, הן צעקו: „ר׳ זושע! ר׳ זושע! פאניע פעניג! אתה מוכרח ללכת אתנו, אחרת הוא יסע עם הדולרים". הבנתי שלדודי זושא פניג ידוע על הענין. רק לא נעים לו ואין לו חשק ללכת לרחוב ברק יוסלביץ (זה היה השם הרשמי של המקום שנקרא בפי כל „יידישע גאס"); בדלית ברירה הלכו מר פניג ומר מאן עם הנשים ועלי פקדו לבוא לקרוא להם באופן דחוף בחזרה... עוד לא הספקתי לחשוב והנה הם כבר חזרו, ובמצב רוח מרומם, מלאים רשמים ו„חווייה": — בחדר נקי ומסודר של „איטשאלע הסבל" התאספו כל המשפחות הנזקקות לעזרה כספית. האורח מאמריקה קרוב של בעל החדר החליט למסור את הכסף רק „לאגודה אחראית" לפי פקודת המתנדבים באמריקה ולשם כך נקראו שמה אנשי „תומכי עניים". בהופיע „המנהיגים" חולקו התרומות לפי הרשימה עשויה על ידם עצמם, רק העסקנים חתמו בחתימת של „תומכי עניים" בסאנוק וזה הכול. הנקיון שהשתרר ברחוב היהודים היה אז הנושא העיקרי. קשה היה להאמין כי פתאום נעלמו כל השלוליות הירוקות של מי השופכין וערמות הזבל והצואה שלפני כל פתחי הבתים. ארגון „קופת תומכי עניים" גרם לנקיון בבתי העוני ו„ברחוב היהודי". שכן כשנשים הפסיקו לחזור על הפתחים, בעל כורחן התחילו לדאוג לבשול וסידורי בית. זה גם גרם שהסבלים, שכמה מהם מתו אחרי נתוחים קשים, הפסיקו להשתכר. הילדים והנוער התארגנו ב„מועדון פרץ" או בתנועת „פועלי ציון" וחיי השנוררות והקבצנות התחילו להשתנות לטובה.

ר׳ זושא פניג
ליד חנותו, ששימשה משרד ה„גזברות" וה„קופה"
של „תומכי־עניים" ו„ביקור־חולים" בסאנוק.

עזרה סוציאלית מאולתרת

שמורה בזכרוננו דמותם של כמה מ„העובדים הסוציאליים" בסאנוק שעשו את עבודתם תוך התנדבות ושלא־על־מנת־לקבל־פרס, אם מתוך דחף פנימי של רגש רחמנות, אם כמילוי צו דתי־מוסרי של „עזוב תעזוב עמו", — או גם זה וגם זה ביחד.

נעלה נא את זכרם לפי סדר עלותם בזכרוננו:

ר' זושא הסנדלר

ככל קהילה יהודית בגליציה משופעת היתה גם סאנוק ביהודים יראים ושלמים, בתלמידי־חכמים, בכתות חסידים צהובים זה לזה, ביהודים אמידים ואף עשירים, אך גם בהרבה נצרכים. היו בה גם כן יהודים שהיו שרויים בעוני רב. ברם נפוצה היתה בעיר העזרה ההדדית הסוציאלית והודות לה נמנעה בהרבה מבתיה חרפת רעב.

בעזרה סוציאלית זו היה לר' זושא הסנדלר חלק רב. כאשר עולה בזכרוני הדמות הגבוהה, המסורבלת, בעלת הפנים השחומים המעוטרים זקן שחרחר מכסיף מחודד עם העינים המאירות מתחת למצח רחב ומקומר — דמותו של ר' זושא ז"ל — מופיע לעיני יחד עם זה „רחוב היהודים" על בתיו הרעועים והמלוכלכים ועל הדלות המגוונת שבקעה מתוכם. כי היה קשר הדוק בין ר' זושא לבין דלות משוועת זו. כנראה שנשמה גדולה פקדה את ר' זושא, האיש הפשוט והסנדלר העני, ללא הצטיינות בתורה ובחכמה, שצררה בכנפיה תשעים ותשעה קבין של רחמים ואהבת הבריות. מה היה גורלן של הרבה בריות עלובות ואומללות אילולא הגיעה עדיהן ידו העוזרת והסועדת־המעודדת של ר' זושא? לא ברעש ולא בריש גלי היה עושה את מלאכתו, מלאכת הקודש של צדקה וחסד. בשקט וב„הצנע לכת" היה פוקד את מקומות התורפה עם שחר, בצהרים ובין הערביים ותחת מעילו ככרות לחם, או מעשי קדרה ולעת הצורך אפילו צרור מטבעות. לפניו שפכו רבים את מרי לבם ביודעם שאזנו קשובה ואשר את מצוקתם לא יוציא לרשות הרבים חלילה. מי מימן את „צרכיו" הרבים? מאיזה תקציב ינק? היה האיש שר הסעד בלי משרד רשמי, שר האוצר בלי תקציב מאושר. אף שום נדבן או תורם לא עמד מאחוריו לציידו בהקצבות או במענקים כספיים. בעצמו דאג דאגתו הממשית, בעצמו חזר על פתחי נדבנים מבין תושבי העיר, ולפעמים מבית לבית ממש, ואסף כספים כדי למסרם לנצרכים שלו. והוא היה נאלץ לעשות זאת כי מקור אחר לא היה לו, והוא עצמו עני ואביון היה. מדאגתו לאחרים ופעילותו למען הזולת שכח כמעט לגמרי את עצמו ואת בני־ביתו. את משלח־ידו כסנדלר לא פיתח ופרנסת עצמו לא טיפח. השאלה „ואם תאמר מה נאכל?" מצאה את פתרונה — אם כי במצומצם מאד — ע"י תמיכות קטנות מזמן לזמן שהעניקו לו בנותיו מאמריקה. במרוצת הזמן הן אף העלו אותו לאמריקה לגור שם, שכן עם התגברות המצוקה הכלכלית בפולין באמצע העשור השלישי של המאה שלנו היתה מרחפת גם עליו סכנת חרפת רעב. אלא שר' זושא שלנו לא יכול היה להחזיק מעמד באמריקה, באין לו שם כר ורקע לפעולות הצדקה והחסד שלו. הוא חזר איפוא לסאנוק והמשיך בהתנהגותו הקודמת עד לדרכו, דרך־היסורים והסבל בכפרי סיביר אשר לשם הוגלה — ועד בכלל, כי אף שם ב„מציאות" ההיא מצא ר' זושא את זמנו ואת „אפשרויותיו" להמשיך ב„תפקידו".

א ר י ה ל ר נ ר (חיפה)

ר׳ ראובן ליבר ורעייתו

כל ימיהם היו שרשרת ארוכה של מעשי צדקה וחסד, ללא לאות, כל אחד מהם בגופם־שלהם ובממונם־של־אחרים.

בגופם־שלהם — כי שניהם, ר׳ ראובן ואשתו, עסקו במצוות ביקור חולים במשמעותה המהותית של המצווה. כלומר: ביקור־חולים שיש בו משום עזרה ותועלת לחולה ולמשפחת החולה. הדאגה היתה איפוא לא רק לביקור לשם עידוד והקלה על מצב רוחו של החולה ומשפחתו, כי אם גם הקלה פיזית פשוטה, על־ידי הגשת שירות לחולה בשכבו במיטת־דוויו ועל־ידי ישיבה של „לינה״, כלומר: משמרת־לילה, ליד מיטתו, במקום בני משפחתו שהיו כבר עייפים בטיפולם בו כל היום, לאפשר להם להחליף כוח ולנוח קצת, ועוד.

כן שקד מאד ר׳ ראובן על קיום מעשי חסד — ולעתים אף חסד־של־אמת — עם נפטרים, ובני משפחותיהם החיים, בהיותו פעיל ב„חברה קדישא״ ומטפל בארגון ה„לוויות״ ובקבורת המת ובניחום־האבלים בכל מאמצי הגוף — אפילו בהיותו כבר בגיל הזקנה — ובכל כובד הרצינות שבדבר, כאילו היו אלה ח״ו נפטריו או קרוביו שלו.

להערכה מיוחדת, שהגיעה ממש להערצה, זכה ר׳ ראובן ליבר מצד יהודי סאנוק בראותם אותו — אמנם לעתים רחוקות יותר, בהתאם לצורך, ובדרך־כלל פעם אחת בשנה — כשהוא מטפל ב„קבורת שמות״, כלומר: קרעי ניירות ודפים וחלקי ספרים וסידורי תפלה, שנצטברו במשך השנה בכל „פלוש״ ופרוזדור של בית־תפילה ורוכזו שם בתיבה מיוחדת.

בפעולה זו הושגו שתי מטרות: א׳ — כיבוד ה„שמות״ הקדושים ומניעת בזיונם בהתגלגלם על הרצפה ללא יחס של קדושה אליהם; ו־ב׳ — אילמלא נחלץ ר׳ ראובן לפעולה זו היו ה„שמות״ מצטברים במשך הזמן לערמות גדולות והופכות למעין „מטרד ציבורי״, או אף מפגע לבריאות הציבור.

פעולה זו בוצעה על־ידי ר׳ ראובן תוך התרוצצות לא מעטה מבית־תפלה אחד לשני ותוך פעולת גיוס בחורי־בתי־מדרש וקלויזים שיעזרו לו במבצע זה. שכן המבצע כלל: איסוף

ר׳ ראובן ליבר ורעייתו

ה„שמות" והכנסתם אל תוך שקים, הטענתם על עגלה, הובלתם לבית־הקברות, היהודי כמובן, וקבורתם שם ב„קבר" מיוחד שהוקצע לכך מטעם „חברה קדישא".

ובממונם־של־אחרים — כי ר' ראובן ליבר ואשתו מעוטי־אמצעים כספיים היו. בדוחק גדול הרויחו לפרנסתם הדלה מחנותם הקטנה. עם זאת נעשו על־ידיהם מעשי צדקה בממדים נרחבים על־ידי איסוף כספים והתרמת אנשי יכולת לשם ייסוד קופת גמ"ח. הוא, ר' ראובן, עצמו היה המתרים לטובת ייסוד הגמ"ח, והוא עצמו היה מייסד ה„קופה" והוא אף היה מנהלה. הרבה יהודים נעזרו עזרה גדולה בקבלם ב„קופה" זו הלוואות לזמן ארוך או קצר ללא רבית ובתשלומים בשיעורים קטנים ונוחים.

הרבה יהודים תושבי העיר היו אסירי־תודה לר' ראובן על שבגללו אופשר להם להחזיק מעמד במאבקם הכלכלי ובמלחמת־הקיום שלהם עד להיחלצם ממצוקתם הכספית בה היו נתונים.

ר' ראובן השתמש בכספי קופת הגמ"ח גם לצורך קיום מצוות ביקור־חולים — בשם צבור תושבי העיר היהודים — במובן של הגשת עזרה רפואית לחולים נזקקים, אם בצורת תמיכה כספית ישירה לחולה, או למשפחת החולה, ואם בצורת דאגה להמצאת רפואות נחוצות לחולה ואספקת מזון מתאים, או גם — במקרים של צורך — תוספת מזון למשפחת החולה ובשביל החולה.

אשר ביט

שרה קיל

מי לא הכיר את שרה קיל, את העסקנית של ה„יידישע פרויען פאריין"? היא היתה נוהגת לבוא לכל מאורע חגיגי כגון מסיבת ארוסין, חתונה, ברית־מילה וכדומה כדי לאסוף

שרה קיל

כסף לטובת חולים יהודים המאושפזים בבית־החולים או השוכבים בביתם. את פעולתה זו היתה עושה גם מתוך מאמצים ואף מתוך מסירות־נפש. לא התחשבה במזג־אויר גשום וקר, ואפילו כשהוא מלווה שלג וכפור, וכן לא התחשבה במצב בריאותה־שלה — אפילו כשהיתה מרחפת עליה סכנת הצטננות או מחלה אחרת. נשיאת ה„פרויען פאריין", גב' ד"ר ראמר, הביעה בפניה לא־פעם את תמיהתה על התנהגותה זו, בבואה לביתה בעניני העסקנות אפילו בשעות גשם וקור, תוך סיכון מצב בריאותה. אנו בני־הבית ידענו כבר שכאשר היא נעדרת מהבית הרי זה בודאי בגלל ביקורה באיזו שמחה יהודית למטרת ביצוע מגבית כספים לטובת אנשים חולים. על מצוה זו של איסוף כספים לטובת נזקקים לא רצתה בשום־אופן לוותר אפילו בתקופת גיל הזקנה המופלגת שלה.

שרה קיל היתה אשה דתית מאד. עם זאת היו לה מהלכים גם „בחלונות הגבוהים" בסאנוק. הכל ידעו כי לשרה קיל יש קשרים עם אנשי השלטונות ויכולה למצוא לה את דרכה ולשונה עם הרופא הצבאי, עם ראש העיריה, עם התובע הכללי ועם הממונה על המחוז וכו'.

עוד בימי שלטון מלכות אוסטריה נתפרסמה שרה קיל בשל הראיון שהיה לה עם הקיסר פרנץ יוזף לטובת אביה, פסח לנגזם, בעל האחוזה. בשובה מהראיון הזה קידמו את פניה בתחנת הרכבת שבסאנוק פקידי ממשלה גבוהים שכינו אותה בשם ביסמרק...

כשהנדבן הידוע מאמריקה, מקס יונס, ביקר אצל אחיו צבי יונס בסאנוק, נכנסה שרה קיל במשא־ומתן אתו והיא הצליחה לקבל ממנו תרומה כספית הגונה לטובת החולים שנתמכו על ידיה. לפני פטירתה הזמינה אליה את ממלאת־מקומה, גב' טובה דורליך ומסרה לידה פנקס־חשבון של בנק שהכיל סכום של 300 דולר, פרי חסכונותיה, לצרכי צדקה.

עוזר פיפה

ובדברנו פה במידת המסירות והנכונות להגשת עזרה לזולת יועלה בזה זכר אותן הדמויות הנעלות אשר לבן הטוב ורגש־הרחמים החם, האמהי — האם היהודיה — הובילון במעשי הצדקה ובפעולות החסד שלהן הרבה־הרבה למעבר לכוחן ולפנים־משורת־חיובן והן: —

שרה ברגר, אשת ר' ישראל־שלמה ברגר.
רייזל ברגר־קסלר, אשת ר' אליהו ברגר יבלח"א.
ברכה המיילדת („ברכה די הייבאם").
רוזה וויינר, אשת ר' יצחק וויינר.
מלכה גיטל לזר.
מלכה רבך, אשת ר' יוסף רבך.
טולצה רוטנברג, אשת ר' חיים רוטנברג.
שרה רייזלס (לייבוביץ').
חיה־שרה שרביט (שווערד), אשת ר' חיים שווערד, השו"ב.

פרטים להערכת דמותן יצוינו בצד הזכרת שמותיהן של כל אחת מהן, כפי שמקומן יכירן במדורות המתאימים שבספרנו. הקורא ימצאן בנקל לפי מפתח השמות שבסוף הספר.

הוויה והווי

אליהו ברגר

„המגפה" בסאנוק

אחרי מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1919, פרצה בערי גליציה מחלת טיפוס הבהרית, שהתפשטה במהירות וקבלה ממדים של מגפה איומה.

המחלה פקדה גם את סאנוק, וזוכרני שהמקרה הראשון קרה אצל חברי ר' לייביש דומיניק ז"ל, בחור כארזים ומצויין במעלות טובות. תלמיד חכם גדול, ירא שמים, ענוותן, טוב לב ונבון דבר. כעשרה ימים שכב בחום גבוה, וכותב הטורים הללו היה מבקרו וגם שהה בביתו משך לילה אחד, בימי מחלתו. המחלה הכריעה אותו והוא נפטר, לצערם וליגונם הגדול של הוריו ושל כל אנשי העיר, שכן הוא היה אהוב ומקובל על כולם. המחלה התפשטה מהר גם בעירנו והפילה בה חללים רבים.

הרופאים ד"ר שלמה רמר, שהיה גם ראש הקהל, וד"ר שמואל הרציג, שהיה אז נשיא „יד חרוצים", הזעיקו את תושבי העיר לאספה באולם בית המדרש הגדול, והסבירו את הסיבות וגורמי המחלה הזאת. לפי דבריהם היתה המחלה תוצאת עקיצת כינה, והיא מדבקת ע"י מגע כלשהו בין אדם לאדם. גם אבי צבי אריה ז"ל נדבק במחלה זאת ונפטר בט"ז אייר תר"פ, בהיותו רק בן 52. לא הועילה שום תרופה נגד המחלה ונגד החום הגבוה שלווה מחלה זו. היא התגברה מיום ליום ופקדה את רוב בתי העיר. כ־10 עד 15 לוויות היו כמעט יום יום. באותו זמן פרצה המחלה גם בלינסק הסמוכה לסאנוק וגם שם רבים היו חלליה.

הרופאים היהודים נקטו באמצעי זהירות חמורים. בין היתר הם אסרו כל התכנסות של אנשים במקום אחד, כגון אספות צבוריות ואפילו תפילות בצבור בבית הכנסת ובבית המדרש, כדי למנוע הדבקות המחלה.

יש לציין שד"ר הרציג היה גם בין המטפלים העיקריים והמארגנים את העזרה הדרושה לחולים (איסוף מיטות וכלי מיטה, שמיכות, לבנים, כסף לרכישת ציוד ותרופות וכו') וכנשיאה של אגודת „יד חרוצים" העמיד לרשות החולים את כל הבנין, כולל את אולם בית הכנסת שבו, והפכו ל„בית חולים".

מובן שגם ד"ר הרציג וגם ד"ר רמר ז"ל עשו את כל עבודתם במסירות נאמנה והתנדבות כנה. גם „אחים" ו„אחיות" מתנדבים מבין תושבי העיר לא חסרו *).

---

*) מנחם ברגנבוים, בזכרונותיו מימי ילדותו בבית אביו, ר' שמריהו ברגנבוים, מספר על מסירות־הנפש שגילה אז צעיר אחד בשם לוי, ששהה אז בסאנוק בעניני הסתדרות „פועלי־ציון", בראשית התארגנותה בסאנוק בטיפולו בחולים ששכבו ב„יד חרוצים". הוא עצמו נדבק ונפטר. במסע הלוויה שלו, מציין ברגנבוים, השתתפה האוכלוסיה היהודית על כל שכבותיה (כש„ארון" עטוף אדום ועם סתימת הגולל הושרו „השבועה" והאינטרנציונל, — על כך ציווה לפני פטירתו...!). „אבא לקח אותנו, אותי ואת אחי, להלווייה, אף־על־פי שזמן קצר קודם־לכן כשמתו סבא וסבתא בשבוע אחד בעצם תקופת המגפה (לא ממחלת הטיפוס), מצא אבא שאנחנו קטנים מדי כדי לעלות לבית־הקברות". (העורך)

סכנת המגפה ריחפה על כל אחד מבני העיר ותוצאותיה הטראגיות היו נראות לעינים ממש יום־יום ושעה־שעה. אין פלא איפוא שהרבה מיהודי סאנוק, ובעיקר הצעירים שבהם, יצאו את העיר כדי להמלט מהסכנה עד יעבור זעם.

על בני העיר השתרר, כמובן, מצב־רוח של דכאון ושל פחד ואף של יאוש. איש לא היה בטוח כי גורל חללי המחלה של אתמול ושל היום לא יפקוד גם אותו מחר או מחרתיים. על הגברת מצב־רוח זה השפיעה העובדה של העדר ידיעות הסבה והגורם למחלה, כאמור, וממילא גם העדר ידיעת האמצעים — אמצעים למניעת המחלה ואמצעים לריפוייה — שיש לנקוט נגדה.

תקופת המגפה בעירנו בפעילותה האיומה ארכה 20 יום. התברר אז באופן רשמי מובהק כי בדיוק ביום ה־21 לפריצתה נעצרה המגפה ונעלמה בצורה דראסטית כלעומת שבאה ללא ידיעת הסבה והגורם להעלמה.

ובשולי הדברים לא אימנע מלהוסיף כמה מלים על אי־אלה תופעות־הלווי שבאו אז לידי בטוי בצורת השתוממות גלויה של כל בני העיר וכהידות סתומות שקבלו גם אופי של הופעה מסתורית שאינה ניתנת לגילוי ולידיעה ברורה.

והרי כמה נקודות סתומות במאורע איום זה :

א) עצם התפרצות המחלה ללא ידיעת הסיבה ;

ב) עובדת היקפה רק את בני האוכלוסיה היהודית שבעיר ואף לא־יהודי אחד לא נפגע ממנה ;

ג) עובדת פגיעתה על־פי־רוב בגברים וכמעט לא בנשים ;

ד) פגיעתה רק ביהודים דתיים ;

ה) היעצרותה הפתאומית של המגיפה.

רשמי הימים הנוראים האלה בסאנוק נשארו עמוק בזכרונם של אנשי העיר, ושמשו גורם להרהורים וסיפורים למשך שנים רבות כימי הוויה וחוויה נדירים, נוראים ועצומים.

קטעי־סיפורים ושברירי־זכרונות נשארו מהימים הנוראים ההם על פעולות של „סגולות" ורפואות מסתוריות ולחשים שבוצעו אז בצורות ובאופנים שונים כפי שחיפשו ומצאו במקורות ישנים ועתיקים. מהם כאלה ששיוכם לתחום האמונה הטפלה אינו מוטל בספק. ברם, צידוקו של כל נסיון להצלה על־ידי „אחיזה־בקש" מצד האוכלוסיה ומנהיגיה בשעת סכנה של טביעה בים המגפה האכזרית בכל יום ובכל שעה — גם הוא אינו מוטל בספק כלל.

לא נגרמה איפוא כל תמיהה או תהייה לכל מי שמצא, אפילו עוד בסוף שנות השלושים, על דלתות בתים רבים של יהודים פתקאות־נייר קרועות־בלויות, צהובות מיושן, ובהן מודפסות „סגולות" כאלה מורכבות מפסוקים, שמות מלאכים, צירופי מלים מעולם המסתורין וה„קבלה" וכיו"ב, שרידי האימה והפחד מהמגפה האיומה שהנחיתה ידה על האוכלוסיה היהודית של העיר.

הוויות וחוויות

(קטעים מ„כוכבים על הגן", רומן על רקע חיי הנוער היהודי בסאנוק, מאת רבקה גורפיין)

„הרחוב היהודי"

הם עמדו ליד הכניסה לסמטה היהודית. כאן היתה רותקה נפרדת מכל מלוויה. בעדינות לחץ הצעיר את ידה לפרידה והיא ירדה לתוך אותו הקטע, שהיה, בנבדל מהעיר כולה, מלא בניני־עץ ומגובב בתים ומרפסות ומעברים ללא סדר ושיטה. היה אז אותו הרגע האחרון של דמדומים; זה שיבוא אחריו כבר יהיה רגעו הראשון של הלילה. שרידי האור המועט, אשר יחד עם האורות הבוקעים מהחלונות הקלישו את האפלולית, העטו על הסימטה ארשת פאנטאסטית, אגדית. יעקב אשר נשאר על עמדו ועקב אחר רותקה הנבלעת בתוך אותה ערבוביה, תפס את עצמו בתשוקת־פתע שהפתיעה אותו: אילו אפשר היה לצייר זאת, להציל למיזער פרור אחד מן האוירה שעמדה כאן בין החצרות המעורטלות מכל ירק, זולת כמה עצים שחופים המתקיימים בנס, לרכז אור רב ככל האפשר על דמותה של רותקה ולהטביע את כל השאר בצללים המסתערים.

יעקב לא יכול להבין, מפני־מה שונאת רותקה כל־כך את רחובה, „הרחוב היהודי". רחוב זה, האפוף הויה של עוני אך בעל אופי עצמי כל־כך, בולט ומסתגר, רבץ לו במרכזה של העיר, במרחק צעדים ספורים בלבד מהשוק הגדול ומהשוק הקטן ומהכנסיה ומהמנזר. גם הגן הציבורי הגדול לא היה מרוחק מכאן — זה גנם של הצעירים היהודים אשר כבשו אותו כליל לנעוריהם, לכיסופיהם, לאהבותיהם. אבל מגעו של הציבור אשר ברחוב הזה עם הגן היה מועט ביותר. בטיוליהם הנדירים העדיפו אנשים אלה להלך בתוך סימטאותיהם, שהיו מביאות אותם בקפנדריות עד לשפת הנהר. פה, „ברחוב היהודי", התנהלו החיים בקצב עצמי, שהיה בו משום התגוננות מפני זלזולם של שאר אוכלוסי העיר. מכאן היו פושטים על העיר מרבית המחזרים על הפתחים — כל ימות השנה וביותר בערבי חגים ובפורים. כאן התגוררו גם הכליזמרים העממיים, אביונים המצהילים את מרבית החתונות בעיר. לכאן היה יורד בימי חופשותיו זנוויל, „המשוגע" לעניין הפולקלור היהודי *), כדי לאסוף ספורים עממיים, שירים ומנהגים ואמונות־תפלות, בטרם ייעלמו כל אלה עם מותן של הנשים הזקנות, הידעניות האחרונות.

מה מוזר שלכאן, דוקא לכאן, חוזרת יום־יום רותקה המפוכחת והחמורה משיעוריה בגימנסיה, מפגישותיה על גבעת־הגן או בחדר צדדי שבמועדון האגודה הציונית. מה מוזר...

רותקה לא הסבה את ראשה אפילו פעם אחת. פנס גבוה שנדלק זה עתה שפך את אורו הצהוב על הסמטה. עקמומיות של מעקה, קטעי מדרגות ללא התחלה וללא סוף, פסגת גג מכוסה רעפים צפופים, מרזב־פח מתנצנץ — כל אלה נתגלו לעיני יעקב בארשת של אגדה עגמומית. תפאורה צבעונית, מזיגה של מציאות והזיה — כל אלה בחסדם של הפנס והצללים. בצעד אטי, מהורהר, החל פוסע אל ביתו האמיד.

בערב על ה„פסגה" שבגן העיר

באותו ערב, כשישב על הפסגה ועיניו שהסתגלו כבר לחושך הבחינו בכל אחד ואחד מאלה היושבים כאן מסביב, נשענים בגבם אל מעקה־הברזל ומעליהם השמים הקרובים הזרועים כוכבים — חזר יעקב להרהר ברחוב היהודי. לא רק רותקה בלבד הצליחה להתנער מסביבתה

*) ראה עמ' 293.

ולחרוג לתחום אחר. הנה גם יוסק התמיר, בעל אוצר השירים באידיש, שהוא גם מנגן בכינור וסאלק מצרף אותו בכל נשפייה לרביעייה שלו... הנה גם שרול, שפניו העגמומיות מזכירות במשהו פני עז. — והנה הוא מומחה לשפה העברית ובעיקר לדקדוקה.

ממולו ישבה רחל, כבושה בצל יותר מכולם. רותקה ספרה לו, כי רחל שרויה במשבר והיא מסתגרת בלימודים ובקריאה. גם הוא עצמו שם לב לכך, שהיא ממעטת לבוא בחברה וקולה אינו נשמע עוד כאשתקד, בוטח ומתגרה, בכל שיחה ובכל ויכוח. בינה לבין מונדק נגמר הכל מזמן, ואילו שפרה חוגגת איזה חג בלתי פוסק של עליצות והתעוררות בעת שמונדק נמצא לידה. הערב נפרדים גם ממנו, גם הוא יוצא להשתלם. באמת, על מי אנו משאירים את הנערות? הרי אין להן עניין בצעירים המרובים האחרים שבעיר, לא בהם ובעיקר לא במה שמעסיק אותם. הן השתרשו באוירת בית־הספר העברי, האגודות הציוניות, הידיעות מארץ ישראל. אבל עוד מספר חדשים, עוד שנה, ואף הנה תעופנה מהעיירה למרחקים, ללמוד. ואז תהיה רותקה שוב לידו...

הכל שרו. יעקב האזין לשירים שהשתפכו לתוך המרחבים העצומים של הלילה; שירים פולניים, יהודיים ועבריים, ניגונים חסידיים, ניגונים ללא מלים. הוא הבחין בקולה הבוטח של רותקה, שהיה שקט ונעדר אותה הלחלוחית של התרגשות או געגועים שנתלוותה למרבית הקולות. טונקה היתה הפותחת בכל שיר — היא או יוסק — והאחרים היו נאחזים במנגינה, מגבירים אותה, מרימים אותה גבוה. הוא לא הבחין בקולה של רחל. היא לא נגרפה עם כולם.

„רחל, השמיעי גם את את קולך" — דחקה שפרה במרפקה את רחל השקועה בהרהורים.

„את צודקת", ולאחר שהייה נוספת, כאוספת כוחות, נאחזה רחל במנגינה ושרה אף היא. אך העצב עדיין סגר עליה כמו חישוק והבדילה מאחרים. הם ישבו כאן סביב, כעשרים צעירים, חברותיה וחבריה; אבל היא היתה בודדה לנפשה עם הדכאון שנשתכן בה ולא ידעה איך להיחלץ ממנו. היא למדה ושוחחה וחייכה ושרה — ולבה עמוס כובד מוזר.

בעונה זו כבר היה הגן ריק ממטיילים אפילו בימים, כל שכן בערבים. וכך גם עתה, בערב בהיר ויפה זה, בו נפגשה החבורה לשם פרידה זו כשזמרתם סוגרת עליהם סביב ומבקיעה את סוד הלילה. זרם של שירה נישא מהפסגה, התפשט לעברים וירד על אמירי העצים, על ראשי השיחים, על העשבים שהצהיבו ועל הגרגרים שנצטמקו בחביוניהם מבלי שנקטפו. הלילה הפולני קלט את הכל: המנגינות ממחזותיו של גולדפאדן, את שיר־הערש הנוגה על הגדי שיצא לסחור בצמוקים ובשקדים והוא נודד בין שוקי העולם, את הזמר על היתומה המסכנה הנאנקת תחת ידה הקשה של האם החורגת, ועל רוטשילד הגווע מרעב בין כל אוצרותיו לאחר שהגיף מאחוריו את הדלת בטעות ושוב לא יכול לצאת; ושוב את הספור העצוב על הנה׳לי התופרת שיצאה לעבודה מבלי לדעת על שביתתם של פועלי העיר ובדרכה היא נופלת מיריות השוטרים. שיר־שיר ואקלימו, שיר־שיר ואוירתו וזכרונותיו והמראות הנלווים אליו, יחידים ומיוחדים במינם.

בהגיע תור השירים בעברית לא נילאו שוב יעקב וסאלק מלשזור שיר בשיר, האחד במשנהו, עד אין־סוף. רחל הצליחה להתגבר על המועקה וצירפה את קולה למקהלה זו, המציפה את הלילה במילים שהן זרות לחלוטין ללילה זה ולכוכבים אלה הניצבים כאן סמוך, כמעט בהישג יד. מזמן לזמן ניעור השעון שבראש המגדל החבוי בתוך הלילה וצירף לקולות את צליליו המתונים כמדגיש את המילים, אותן המילים העבריות שהעבירו את הקבוצה הצעירה לנופים מוצפי שמש, שם פרושות מניפות של כפות תמרים ובהם מהלכת בלילות יללת תנים נוגה בין הכרמים. על מה לא סיפרו השירים האלה? מה לא הבטיחו?

הקולות התרככו, התלחלחו, היו מרוגשים, רחל הרגישה איך אט־אט שוכך בה העצב ובמקומו עולים בנפשה געגועים צורבים — לחיות, לחיות, לחיות...

יעקב ארב לקולה של רותקה שישבה מרוחקת ממנו מעט: אולי דבק גם בה ולו רק שמץ מן החלומיות הזו המהלכת בשירים אלו הבאים מעולם אחר ומעבירים לעולם אחר; אך קולה היה כרגיל, צלול ובלי כל סוד. הצטער על כך בלבו. איך הוא יוכל לערער את המעשיות שלה — הלגלגנית, היבשה, שוות־הנפש?

השעה נתאחרה. אור הירח זלף על צמרות העצים והבליט את דלות העלוה שעוד נותרה שם, פליטת הקיץ אשר תם. עתה נתגלו ברור גם פניהם של היושבים על הפסגה: יפים יותר בגלל החלום הנסוך עליהם, מעודנים בחיוורונו הכספי של הירח.

משורר בא לעיר

ביתם של בעלי־המלאכה היהודים בעיר נשא בגאוה את הכתובת העברית „יד חרוצים" על קירו הפונה לרחוב, ואילו חזיתו פנתה אל החומה האטומה המקיפה את המנזר אשר חייו נסתרו כמעט לחלוטין מעיני העיירה. החומה הזאת חסמה בעד כל רחש שעלה מציבור הבנינים החבויים היטב בין העצים והשיחים שבפנים. רק לעתים רחוקות התהלכו ברחוב דמויות בודדות מבין יושבי המנזר, עטויות גלימות וברדסים חומים, וכל ילד יהודי שפגשם בדרכו היה נדחק אינסטינקטיבית, אחוז זרות וחרדה, אל קיר של בית, כמחפש מחסה. מרבית הנזירים לא יצאו כלל אל העולם שמחוץ לחומה. כך ציווה עליהם נדר הנזירות. אכסדרה מקומרת חיברה את המנזר עם הכנסייה, ורחל, שניצבה לא אחת ליד חלון באולם הגדול שבקומה השנייה של „יד־חרוצים" הבחינה בצללים העושים דרכם לאט במעבר שממול, בשעה שפעמוני המגדל הזעיקו לתפילת־מנחה. סוד עטף אותם, תעלומה כבדה. כיצד זה אנשים מוכנים לוותר על כל המופלא שבחיים. על כל זה שאפילו ההרהור עליו מפעים את הלב ומחיש את מרוצו של הדם?

אולם המנזר שממול לא הפריע כלל לחיים התוססים שהתרכזו באותו אולם בקומה השנייה, כשם שלא הפריעו להם גם התפילות שהתקיימו בקומת הקרקע בשבתות ובימי חג. האולם הזה, שבמרכזו התנוססה תמונת הרצל על רקע דקלים ועל קירותיו מסביב תצלומי מחזורים־מחזורים של בעלי־המלאכה שבעיר בלבוש חג — איכסן את מרבית הפעולות הציוניות, הנשפיות, ההרצאות, שנערכו בעיר. בעלותה למעלה היתה רחל לא־אחת מגניבה מבט אל אולם התפילות כדי ללכוד את השתברות האור בנברשת הבדולח בעלת הגדילים הארוכים, התלויה באמצע. לעתים, על פי רוב בימי חג, היו צלילי פעמונים, מן המנזר שממול ומהכנסיה הקרובה, נופלים לתוך לחן התפילה ומוסיפים חגיגיות ועצמה לרחש הדמויות העטופות טליתות אשר שוליהן הבריקו בנוגה הכסף הקר.

הפעם היה האולם למעלה מלא ציבור מעורב: צעירים ומבוגרים, נערים גלויי ראש וגברים חבושי כפות קטנות, שחורות, שהיה בהן משום ויתור לדתיים ולמתקדמים כאחד. אור החשמל הלבן הישרה על פני כול חיוורון־מה, מעין ארשת אצילות.

אנשי ה„חוג" הקיפו את המשורר אשר קיים את הבטחתו והגיע למועד. הבנות דבקו בפניו היפים ובבלוריתו השופעת והתלחשו ביניהן: הוא נראה בדיוק כפי שמשורר חייב להראות. שמחה עמדה בלב; הלא הם, אנשי החוג, הם שהביאו אותו הנה, נרגשות הסתכלו בו, מצפות למוצא פיו, לחיוכו, למבטו. כן, האולם הזה — כמה זכרונות שלהן צפונות בו... כמה פעמים האזינו פה לשירת „אל מלא רחמים" מפי אדון לרנר האצילי לזכרו של הרצל

בכל כ׳ תמוז, יום־מותו — תמיד בערב קייצי, על סף החופש? כמה פעמים רקדו כאן בנשפיות שכל הכנסתן קודש־לקרן־הקיימת? כמה פעמים האזינו כאן להרצאות על נושאים שונים? אבל הערב הזה, הערב הזה שונה מכל הערבים. בערב הזה נמצא אתם משורר מפורסם, משורר ביידיש. בשורה הראשונה יושבת גברת מילר מקושטת, מאושרת, חשובה בעיניה: בנה סאלק הביא את המשורר להתארח אצלה. היא מסרה לו את הנאה בחדריה, את הסלון המלא תמונות ושטיחים ועציצים. משורר...

רחל מאזינה לשפת היידית אשר בפי יצחק, הפותח והמברך. מעולם לא העלתה על דעתה כי שפה זו כה יפה היא ועשירה, כה רכת צלילים ודקת בטוי. פניו של יצחק רציניות וידיו יפות להפליא. והנה הפה שלו שנשק לה. גל של חום הציף אותה בתוך הערב הצונן. הפנתה את מבטה לחלון. הלילה בחוץ הבליע את הכל: את העיר ואת הגן ואת השביל ההוא עם האגסה ואת המנזר שממול. הלילה צנף את הכל בגלימת נזירים אפלה ולא נותר במה להאחז. ואלו כאן, לנגד עיניה, אותו האיש הצעיר שעוד לפני ימים ספורים לא ידעה עליו דבר — ועתה הוא ממלא את כל עולמה. בזכות הנשיקה? גם בזכות הנשיקה. הוא העיז במה שלא העיזו אחרים. הנה עיניו, והן עצובות כיודעות איזה סוד נוגה. הנה דבריו הערוכים בתבונה ובדעת. הוא מדבר על שירה אשר היא אינה מכירה אותה כלל ולא קראה בה מימיה. המשורר יושב ומאזין, כאלו אף לו נתבהרו רק עתה לראשונה סתומות שירתו. שקט באולם. רחל מעבירה את מבטה על שורות המאזינים. הם לכודים בקשב ובמאמץ הרוחני שהטיל עליהם יצחק בהרצאתו.

תמו דבריו. המשורר ניצב נרגש ושתי עיניו הכהות יוקדות בפניו החיוורים היפים מאד.

„חברים יקרים ומכובדים. אינני יודע בדיוק איך להודות לכם על הערב הזה, על הפגישה הזאת, על האוירה החמימה והלבבית המקיפה אותי בתוככם. ידידי הצעיר עמד על דברי שירתי בעמקות של תלמיד־חכם, במעוף של יפה־נפש, בכח חדירה מבוגרת. ידידי, אם עמנו מצמיח צעירים כמו אלה שזכיתי להכיר בעירכם — סימן כי לא נס ליחו של ישראל־סבא והוא מתחדש בבניו. ואלו אני — אין אני מהנואמים. שפתי היא אחרת, השפה של שירי. לכן ארשה לעצמי לקרוא מעט מן השמור באמתחתי".

מהבמה זרמו עתה מלים קצובות, שיריות, והרעיפו על השומעים נופים ותמונות, מצבים וריגושים, הן כבשו את האולם, מילאוהו מקצה לקצה, היכו בכתלים. האורח החיוור והנסער היה משלח את המילים, מטופחות ומבוטאות בדייקנות, כמעט כמו שחקן. יצחק ישב על הבמה, מרוכז, מקשיב לשירים, כולו שקוע בהאזנה. לפני כן, כאשר סיים את דברי הפתיחה, הוא שלח מבט יחיד לעברה של רחל כשואל לחוות דעתה — ואחר התמכר כולו לעולמה של השירה.

גם רחל היתה מרוכזת בשמיעה, כמוה ככל החברים על־ידה. שימק לחש לה: נפלא! מחיאות כפים סערו שעה ארוכה לאחר סיום הקריאה, והכל נדחקו ללחוץ ידיהם של המשורר ויצחק.

„איזו הצלחה, איזו הצלחה!" צהל יעקב.

„אילו אני במקומך, הייתי זונחת את הרפואה ועוסקת רק בהרצאות על משוררים. — אמרה רותקה ליצחק. — ברצינות, למה לך רפואה?"

„באמת מאד יתכן שאזנח אותה! אך לא למען הרצאות על שירה", ענה לה יצחק בנימה מבודחת בהסתכלו ברחל.

גם רותקה הסתכלה בה פתאם בתשומת־לב חשדנית ונשתתקה. החוג כולו הצטופף על יד פתח היציאה, והכל הקיפו את המשורר אשר יצא שלוב־זרוע עם סאלק, קורן כמותם.

„לגן, אל הפסגה!"

הצעירים כבשו בהמולה את הרחוב. הכנסייה הגבוהה היתה שותקת כאשר הם עברו לידה צוהלים, בשורות רחבות, ושרים, כאילו מסביב לא עמדו בתים נסוכי שינה. הרוח הלילית חטפה את מילות השירים ונשאה אותן לעבר הנהר, לעבר היערות. כשעברו ליד הבנין הדומם של הגמנסיה אמרה שפרה:

„כאן יגבו מאתנו מחר ומחרתיים ובימים הבאים את מחיר הערב הזה".

„איך?" שאל יצחק.

„איך? ביום הולדתו של איזה מורה יספרו בדיחות על יהודים".

„או שהמורה ללוגיקה שוב ישתמש ביהודים ובדגים בתור דוגמאות של הכללות, כשם שעשה זאת לפני שבוע".

„או שהפולניות והאוקראיניות יתלכדו לחזית אחת נגדנו, מתוך כעס שאנו תלמידות טובות".

„שמענה, החלטתן לקלקל לנו את הערב הזה?"

הקולות הערים של הצפרדעים באגם שלמטה, זה המכוסה ירקות־תמיד ומעלה ריח של טחב וצינה אף בעיצומו של הקיץ, נתערבבו בוכות. פתאם נתמלא הלילה קירקורן המורגש שנתלווה לצעדיהם המהדהדים עד הגיעם אל השער המלבין של הגן.

כוכבים בהירים ציפו להם על הפיסגה. כאן קרא לפניהם המשורר עוד משיריו — אך הפעם היה להם צליל אחר. הוא קרא שירים מהפכניים, זועמים, המספרים על עמל וניצול ויסורים, על עבודה ללא שמחה, על בתי־סוהר וענויים, על מבוכת אמהית ועלבונם של אבות...

המשורר פרץ מרקיש עם „החוג לתרבות"

מימין לשמאל: שושנה שור, הרץ לסר, דבורה הרצברג, שלום שפרונג, פרץ מרקיש שמואל ריפ, גולדבלאט, אלימלך צוקרמן, עזריאל שווארץ (אוכמני), בתיה ליזר.

חדוה בלומנפלד

ה„מנין" בביתנו — בית סבי ר' אליעזר רוזנר ז"ל

בכל ערבי השבוע, כולל לילות השבת, התאספו בביתנו לתפילת מנחה ומעריב שכנים, מכרים וסתם יהודים. התפילה התקיימה בחדר „הגדול" בו עמדו שלושה ארונות מלאים „ספרים", שלחן גדול והרבה כסאות.

בכניסה לאותו אולם הותקן במיוחד מיכל מים עם ברז וקערת נחושת — ולצדו תלויה מגבת לנטילת ידיים, לשימושם של המתפללים.

שוחרי התפילה, בה השתתפו גם יהודים משכילים כגון ר' ניסה'לי אבט, מרדכי הולושיץ, אלעזר שכטר, זלמן לפלשטיל ועוד, — היו נשארים ומשוחחים על עניני דיומא — והיו נהנים מכוס תה או קפה — שהוגשה להם, ובחורף — מתנור חם.

במיוחד נשארו בזכרוני הזמירות בליל שבת. לרוב היה שר אותם מרדכי לרנר („הערינג" קראו לו) — מלווה במקהלה של כל הקהל.

ובשבת בין השמשות בשעת מסיבת „שלוש הסעודות" — בה הוגשו דגים וחלות קטנות ויי"ש — שוב שרו זמירות ונגונים חסידיים שעדיין מהדהדים באזני ומעוררים בי געגועים לזמנים ההם...

אחרי שהדליק ה„שבת גוי" נר, התפללו תפילת מעריב, וסבא ז"ל עשה הבדלה — ושוב פתחו בשירת „המבדיל" ואחר כך המשיכו בשיחות ובויכוחים. במטבח נעשו הכנות לסעודת „מלווה מלכה". רוב המתפללים נשארו לסעודה שגם היא כמובן היתה מושזרת בזמירות ונגונים.

פרט לתפילות השגרתיות מדי ערב, היו קוראים בביתנו בפורים את המגילה ובתשעה־באב את ה„קינות". בשמחת תורה היו עולים לתורה ועושים הקפות, אז היו משתתפים הרבה יותר מנכבדי העיר שהיו מכבדים אותם ב„קידוש" חגיגי.

סמוך לאולם התפילה היה חדר קטן; שנבנה במיוחד בשביל ארון קודש ובו חמשה ספרי תורה, אשר נלקחו מדי שבת בבקר לבתי תפילה בעיר והוחזרו אחרי כן למקומם בביתנו.

עם פטירת סבי ז"ל נפסק הכל. ארון הקדש עם ספרי התורה נשארו בביתנו וגם פרוכת עתיקה, — עבודת יד אמנותית — בעלת ערך גדול, מעזבון של סבתא ע"ה מלפני כמה דורות.

היה מנהג במשפחה שבימי חג נלקחה הפרוכת ל„שוהל" (בית־הכנסת הגדול) להזכרת נשמות. אחרי ההזכרה היה השמש מביאה בחזרה. ככה נמשך הנוהג כמה דורות — עד שהרב הגאון ר' מאיר שפירא ז"ל נתמנה לרבה של סאנוק, ובהיוודע לו על המנהג הזה ציווה על הגבאי של ה„שוהל" לא להחזיר את הפרוכת לביתנו. כעבור זמן מה, ובלי שנדע על כך, בא הגבאי של השוהל, ר' זלמן רייס ע"ה — לביתנו, הביא את הפרוכת ואמר כי הרב ז"ל ציווה להחזירה ולנהוג כמקודם. הסיבה לעיכוב הפרוכת ולהחזרתה אחר־כך אינה ידועה לנו עד היום.

את הפרוכת הבאתי עמי ארצה, ומסרתי אותה לקרוב־משפחה, הרב אברהם אנגלרד, לרשותו.

אשר לספרי התורה שהיו בביתנו — בהיכנס הצוררים הנאציים לסאנוק, העברנו אותם לבית המדרש וגורלם ידוע.

שלום קרמר

ידיו הכשרות של סבא

לזכר הורי, אחי ואחותי וכל קרובי שנספו בשואה

משעה שבאה הדודה לארץ נתרווח עולמי. כביכול נתמלא והוצק. נשמתי ביתר־חירות אווירו של עולם. ופסק ממני הרגש שאני קולט אוויר דליל, מחזר אחר דברים שאין בהם ממש, וכל־כולי כאבר מדולדל, כאילו אני חי בתוך כלי־זכוכית, מאותם הכלים העטופים ענפי־עץ קלועים, שלא נשתייר בו אלא אוויר קצת... אני שוחה בידים פרושות שקוף לכול ומתפרנס משיירי האוויר. משבאה הדודה ובנתה ביתה בישראל הרפה ממני הרגש הזה.

בשמלת־המשי החומה־הכהה, בקומתה ההדורה, מעוטרת פאה נכרית, ובפניה הארוכים, האדמומים, החלקים, שלא עלו בהם קמטים אלא בזוויות־הפה — כלום תעלה על דעתך, שדודה זו עברה את גבול השבעים ודוהרת לקראת השמונים שלה? היא מחייכת אלי בעיניה הקטנות, החומות, וקוצבת את משפטיה הקצרים, שרווחים מרובים נפלו בהם, בשלווה שרגש ובינה מאוזנים בה. אבל ניכר, כי הדברים נוגעים עד נפשה. היא מדברת בהתעוררות, צוחקת צחוק של נעורים, אך אינה פורצת גדר של נימוסין. פגמים שבאדם מעירה עליהם באירוניה דקה וקוטעת דיבוריה. ולא נגעו לנפשה אלא פרנסתם ושלומם של בניה ובנותיה, של בני המשפחה מן הקרובים ועד הרחוקים, ושל בני העיר, שאת כולם היא זוכרת בשמותיהם ובמעמדם. הריהי כספינה לאחר שטרפוה משברי הים להטביעה, ועכשו היא דמומה ומתנענעת בשופי על גלי הים הבוהקים.

מי יודע דרכי ההשגחה, שהביאה אותה עם משפחתה מביתה בעיר קטנה שבגאליציה על פני ערבות סיביר המושלגות וערי המזרח שבקורגיזסטאן אל ההולות שבבת־ים.

מיד נעשה ביתה של הדודה הינדה (קראנו לה בפולנית „צ׳וצ׳יה הינדא״), שעל החולות של בת־ים, בית־וועד לכל המשפחה, ולפעמים אתה אף פוגש בו כמה מבני־העיר הזקנים; מבני־העיר אין הכוונה אלא סאנוק עיר־מולדתי, שאדם בחייו אין לו אלא עיר אחת בלבד. משם, בבית־דירתה הקטן שבבת־ים, היא פורשת ומשלחת את קורי חיבתה ודאגתה לבני משפחתה מבית אבותיה ומבית אבות בעלה, מהם בארץ ומהם במדינת־הים, בפאריס ובניו־יורק ועל גבול קאנאדה, שכולם היא זוכרת ומקיימת קשרי־מכתבים עמהם, ולא עוד אלא אינה שוכחת ומשגרת להם מתנות ליום־הולדת, לברית־מילה ולחג־נשואים.

כשראתה אותי בפעם הראשונה נפלה על צווארי ונשקתני על לחי ימין ועל לחי שמאל, ולאחר מכן הרחיקתני ממנה ואומרת:

— הבה נביט בך... זה אתה... לא גבהת הרבה, אבל נתרחבת והעלית בשר, והרי

אתה בעל בעמיך... מאז ראיתיך בפעם האחרונה, כשבאת להיפרד עם יציאתך לארץ־ישראל — כמה שנים עברו? עשרים ושלוש שנים בדיוק, בחודש חשוון, ביום הזכרון לפטירת אמא שלך, זכותה תגן עלינו. מן הגן־עדן ודאי הביטה בך כל אותן השנים... לא גבהת, אך פניך צחות וכתפיך נתרחבו...

לא ידעתי מפני־מה קומתי מעסיקה כל־כך את הדודה הינדה, נכנסתי לתוך דבריה ואמרתי:

— צ׳וצ׳יה (דודה), איך יכולתי לגבוה שכשעליתי לארץ כבר אני בן עשרים ומעלה...?

— ידעתי, דודתך עדיין מבחינה בדברים. קודם פטירתה של אותה צדקת, הבאבטשע רחיל עליה השלום, זכרה את קומתך דווקא... כן... אני נזכרת, כל אימת שהיית חוזר מווארשה לימי פגרא, היתה סבתא מעמידה עצמה לצדך ומשווה את קומתה אל קומתך... פעם כשעשתה כך, נצטהלה וקראה: פרויים, הבט־נא וראה... גדל הילד וגבה... השיב לה סבא מרחוק: רחיל שטיא (ביידיש „רעכיל נאר״), לא הוא שגדל, אלא את שנתנמכת...

סבא ר׳ אפרים, מעשירי העיר ומיקיריה, שהיה עורך תיקון־חצות בלילות, בעל זקן אדמומי שדהה עם השנים ובאמצע רצועה לבנה. לא היה מרבה לדבר עם הבריות. יומו מחולק למסחר, לתורה ולתפילה, ואין ליבו פנוי לשיחות בטלות. פסוקיו הקצרים ספק נאמרו ברצינות וספק בלעג. מחמת שברון גוף היה מדדה וגורר פסיעותיו לאיטו אל קלויז חסידי צאנז ונראה היה מרקד... שעה ארוכה היה מרקד כך עד שהגיע לקלויז... שם היה יושב בכותל המזרח ליד העמוד, כשמעברו השני היה יושב ר׳ משה׳לי קאנר, מנשואי הפנים של העיירה, יהודי חכם, בעל הדרת פנים, שמכר אחוזתו בחצי חינם, בגלל שמועה שהגיעה לאוניו כי בנותיו רוכבות שם על סוסים... סבא מעולם לא היה מפסיק מתפילתו לשם שיחה בטילה. גם בשעות ההפסקה לא היה משתף עצמו בשיחות חולין, אבל כשפלט הערה קצרה — היתה זאת אימרה שנונה, ולפעמים גם עוקצנית... את הכינוי „רעכיל נאר״ קיבלה סבתא — אשה קטנת־קומה, מטפחת אפורה בעלת ריבועים שחורים קשורה מתחת לסנטרה, שמדי זזה אחורנית היה מתגלה שיער לבן גזוז, לבושה תחתוניות וחצאיות הרבה — בחיבה גמורה, בחינת מחזיקה טובה על שהואיל לדבר עמה, אותו יהודי ירא־שמים ובן־תורה...

פעם בחג השבועות בירכתי על יין־צימוקים בביתו של סבא וקינחתי בעוגה של דבש, קודם שאני בא לביתי וסועד את סעודת החג. פנה סבא אל סבתא כשהוא מחייך לו תחת שפמו:

— נו, רחיל, כיצד היתה תפילתו של בעל־התפילה? קולו ערב ונעים?

— ציקר זיס (מתוק כסוכר). קולו נעים, מדשן את העצמות...

— רחלי שטיא, עבר לפני התיבה ר׳ שמחה׳לי מ׳ והלה אין לו קול כלל, הוא צווח ומגרגר כתרנגול...

— מה חשוב הקול, צדיק שכזה וירא־שמים... הלא הוא שמעמיד כל חורף קופה של עצים („א סאַנגע האָלץ") בשביל עניי העיר...

— נו, נו, אל תגזימי; אבל אני על קול שאלתי ולא על יראת שמים...

כשעלה ברצונו של סבא לקנטר את סבתא מתוך חיבה היא קורא לה „רעכיל נאר". זכורני שאחי הבכור הגיע פעם מארץ־ישראל לביקור בביתנו. הוא משך עליו תשומת־לבה של המשפחה, ואם תמצא לומר — של העיר. על רגליו מגפיים של עור צהוב שהוברק יפה במשחת „גלוּבין", בתי־שוקיהם מגיעים עד לארכובותיו וקשורים למעלן ברצועות־עור שלא יהיו זחים למטה. הוא היה לבוש חולצת־משי רכה מצבע תכלת, שמבעדה מסתמנת הגופיה הארצישראלית (שכמותה לא ראינו בסביבותינו)· ועל ראשו כובע כחול כהה מעוגל בעל מצחייה קטנה שחורה — התהלך בעיר כאיזה יצור אקזוטי, שהופיע מאיזו ארץ רחוקה, עלומה מן העין וקרובה ללב... אנו הבנים והבנות במשפחה המסועפת היינו מלווים אותו במבטים של קנאה, ויותר ליוו אותו במבטים נכספים הנערות היפות שבעיר... סבתא כדרכה הזמינה אותו לארוחה קלה, והנה לאחר הארוחה ביקש את ה„בענטשערל" (חוברת שבה תפילות ברכת־המזון). הקבילה סבתא לפני סבא ואמרה: לייבוש שיחיה ביקש את ה„בענטשערל" — סימן שאינו מברך ברכת־המזון בארץ הקדושה...

— א סימן א גוי (סימן לגוי!) — נכנס לתוך דבריה סבא.

— אבל תבין, אילו בירך וחזר ובירך היה יודע בעל־פה, כהני גוברין יהודאין („אזוי ווי אלע פרומע יידן")...

— רחיל נאר, מוטב שביקש את הבענטשערל, שכן היה יכול להערים ולמלמל בשפתיו. מכיר אני יהודים נאים שעושים כך...

נכד מהנכדים שלה אם בא לביתה, מיד היתה מבקשת ממנו שיסעד אצלה סעודה קלה. לא קרני מקרה שאבוא לביתה ולא תפציר בי לאכול.

— קרב אל השולחן ואכול משהו... טול ידיך ואכול ותברך ברכת־המזון...

— אבל סבתא, איני רעב... לא יצאו שתי שעות משעה שקמנו מן השולחן...

— לא יזיק לך. עשה עמי צדקה ואכול משהו, אכול בשבילי...

נתנה בי עיניה במין רחמים ותפילה שכזאת, אותן עיניים קטנות, תכלתיות־אפורות, צלולות, שלא יכולתי לעמוד בהפצרתה... קודם היא פורשת בקצה השולחן מפית לבנה הרקומה בקצותיה, שמה עליה חתיכת חלה שנשארה מן השבת, צלחת לבנה שהאפירה ועליה זרוע של עוף, סכין מוארכת, שלהבה השחור נעוץ בקת של כסף מגולפת; מזלג של כסף, שהיתה בו יד הזמן לרעה וחודה של אחת מארבע שיניו נקטע, מלחייה של זכוכית־גביש בעלת שתי כפות, אחת למלח

ואחת לפלפל, ובאמצע עמודון קטן, כלים שנשארו עוד מן הימים הרחוקים ההם, ועד שאני עוקב בעיני אחר תנועותיה הזריזות, היא מעודדת אותי ליטול ידי. היא צועדת אחרי ועוקבת בעיניה אחר כל מעשי, כשאני ניגש אל החבית, שעמדה במסדרון החשוך למחצה, שואב בנטלה מים מלוא־הכלי, נכנל אל המטבח ונוטל ידי לסירוגין, והיא מנענעת ראשה עם כל יציקה לימין ולשמאל, שפה אחרי אל החדר, שהיה משמש גם לאכילה וגם לשינה, ויושבת בכסא ממול ומלווה בעיניה הטובות כל תנועה שלי. הריני נוטל את החלה ופורס ממנה וטובל במלח ומברך ברכת המוציא... והיא עונה אמן בקורת־רוח מרובה. שלובת ידים היא יושבת מולי, כולה מפיקה זוך וציפייה, נצמדת בעיניה לכל נגיסה שאני נוגס ולכל לעיסה שאני לועס. בתוך כך נכנסת הנחת לתוך עצמותיה, נוזלת בכל גופה ועולה אל נשמתה... כביכול היא אוכלת ונהנית מן האוכל שאני אוכל... ועכשיו הגיעה שעתי לומר ברכת־המזון, שאני דווקא אומר כולה על־פה. אמת רק כמה ביטויים ממנה וסופי ברכותיה זכרתי כדיוקם, ואותם אמרתי בהרמת־קול ואת היתר במלמול־שפתיים... נסתיים הטכס. סבתא ניגשת אל השולחן ונוגעת בקצות אצבעותיה בפירורים שנשארו על המפית ומגישה אל פיה.

בחג הפורים נתמלא ביתה של דודה עד אפס מקום. מכל שלוש הערים הגדולות באו בני המשפחה. ישבנו צפופים, כשהבית מלא רעש ודברים, צחוק וזימרה. הדודה הינדה הגישה מיטב מאכליה. שיבוטות ממולאות, ממותקות כטעמה של גאליציה שנודף מהן ריח של שקדים מרים, מרק של עוף עם צחצוחי שומן, שטבלו בו לביבות של בשר, עשויות בתבנית של משולשים. צוואר וזפק של תרנגול־הודו, חצי אורכו ממולא קמח וחצי אורכו ממולא בשר של אותו תרנגול־הודו, וגם כרעיים ושוקיים שחומות של אותו תרנגול, ומוסיף עליהם נתחים גדולים של בשר בקר צלוי עם גזר וכרוב מטוגנים־מצומקים. ואת העיקר שכחתי — זה הלפתן מפירות יבשים שמתוכו נזדקרו שני שזיפים שחורים גדולים, שמימיו השחורים המתוקים מרווים את הנפש... ולאחר הסעודה — קינוחי־סעודה: עוגות מעוגות שונות, אגוזים ושקדים, פירות מפירות שונים... הילולא של טעמים וריחות שהובאה ישר מן העיירה שבגאליציה אל החולות של בת־ים...

ובאחד מימי הפורים, כשנאספו בביתה כל בניה ונכדיה, וגם אנו שלושת האחים מכני־בניה של סבתא, שכך היינו מתכנים על שום שמילדותנו מתה עלינו אמנו והיתה לנו הסבתא כאם, נתגלגלה השיחה על מעשיה הטובים של סבתא, שצדקת גדולה היתה, אינה מבלה ימיה באמירת תהלים כאותה תהילה של ר׳ ש״י עגנון, אלא הולכת מבית לבית ושואלת למחסורם של אנשים וממלאת אותם. ואז שמעתי סיפור זה, שמשהו ממנו עוד נשתייר בזכרוני, אולם הוא נראה לי מופלא כל כך, עד שביטלתי אותו בלבי. באה הדודה וקיימה אותו לאשורו.

ביתו של סבא היה עשוי מלבן קטן צמוד אל מרובע גדול, זה בן קומה אחת וזה בן שתי קומות. זה ישן־נושן, מט לנפול, וזה בניין שנוסף, מאיר בחלונותיו, ודווקא בחלק המלבני, השקוע בתוך האדמה, בדירה של חדר ומטבח ומסדרון קטן אטום, גרו הסבים עשרות בשנים, מיום חתונתם עד יום פטירתם. דירה זו פונה בשני צדדיה אל ה„חזיר פלאץ" — כך נקראה אותה כיכר מלאת בוץ ורפש וגללי סוסים, ששתי פעמים בשבוע, ביום רביעי וביום שישי, היה נערך בו יום־השוק, ואז הכיכר מלאה עגלות איכרים, שהביאו מתוצרתם בכפרים לממכר בעיר. בצד שלישי פונה הדירה אל הרחוב, הנמשך מהווילה של האופטמן עד לכנסיה

הקאתולית. מדרגות של אבן רסוקות, משופשפות, הוליכו למטה לצריפון של עץ, שבו שלוש דלתות־קרשים רופסות היו נדפקות אל שלושה תאים של שלושה בתי־כסא פרימיטיביים ובשטח הריק מבריקים־משחירים מי־השופכין הנקווים בשלוליות המחלחלות מתוך האדמה.

בית זה שעמד להריסה כל אותן השנים שאני זוכר בחרו הזקנים לגור בו ולא רצו לזוז ממנו. סבא אחד מעשירי העיר היה. הוא ושניים מבניו היו משלחים קרונות של ביצים לגרמניה ולאנגליה; ובשיעור מס־ההכנסה שהיו מכניסים לקופת המדינה שנה אחת ניתן לקנות בית גדול ומרווח. זכורני כל אימת שהגיעה מן העיריה אתראה אחרונה על נייר ורדרד ובה דרישה לפינוי הבית — חשך עולמם של זקנים, עד שהלך אחד הבנים אל אנשי־השרד ושיחד אותם בממון והגזירה בטלה עד לאתראה אחרונה חדשה...

בחלק המרובע של הבית עמדה החנות הגדולה לקניין ביצים מן האיכרים שבסביבה, שאם לא הספיקו למכור ביציהם בשוק, היו מביאים אותן לחנותו של סבא, ומן היהודים בכפרים הסמוכים, שהיו הם עצמם קונים אצל האיכרים ומספקים לחנות בארגזים גדולים.

מעל לחלק זה של הבית שלוש דירות קטנות. באחת גרה דודה מירלי (הנגינה מלריש), החיה זה עשרות בשנים באלמנותה ובבדידות גמורה, מבשלת לה בסירים קטנים את ארוחותיה, וכמעט אינה יורדת אל ביתו של סבא, אם משום בריאות לקויה ואם משום טעמים שלא נתפרשו לי. בשנייה היתה גרה בתה של מירלי עם משפחתה, אנשים מעוטי אמצעים שבקושי הספיקה הכנסתם מחנות מכולת קטנה למילוי צרכיהם הראשונים, ובדירה שלישית היתה גרה האלמנה דינה פ׳ עם בנה ובתה ועוד בחור ש„אכל ימים״ אצלם, ומאז שנפטר בעלה חדלה למעלה מחמש עשרה שנה לשלם שכר־דירה. לדירה זו נמשך ליבי. כל פעם שנזדמן לי הייתי עולה ונכנס בה. הדירה הבהיקה בנקיונה ובטוב־טעמה. היה בה ריהוט מיושן אך נאה. על המזווה ועל הקמטר ועל השולחן, עשויים עץ כבד, מפות סרוגות, פרחים מלאכותיים, מנורת־כסף בעלת חמשה קנים ושני פמוטי כסף יהידים, קופסת־בשמים, חנוכיה של נחושת, מהם באו בירושה ומהם מתנות־דרשה. וביותר משך עיני צילום מוגדל במסגרת עשויה עץ של יהודי יפה־מראה, פנים עגולים רגועים, בעל זקן מרובע, ובראשו מגבעת קטיפה. הבן והבת היו בעלי קלסתר־פנים נאה, וביותר הפליא ביופיו בחור־הישיבה, בעל פנים לבנים מוארכים, עיניים שחורות עמוקות, אף מארך ישר ושיער שחור חלק. ואילו הבן שפניו כפני אביו שבצילום, נפגם מראהו במקצת על־ידי שיניו הלא־ישרות, זו יוצאת וזו נכנסת, ומקצתן שבורות בקצותיהן. את פני הבת היפה להפליא לא אזכור, אף על פי שבה נאחזה גברותי הראשונה (ילד בן עשר הייתי), ואולי משום כך... בני הבית דיברו זה עם זה בנועם, ונימוסים יפים עמדו בו תמיד; רק האשה שקומטו פניה, מחמת שתיקתה נראתה זועמת. מעשיה ותנועותיה בשתיקה וכל חייה בשתיקה. כל הבית הזה היה בשבילי רמז לאפשרות־חיים אחרת, חיים שקטים, אידיאליים, שלא כבני משפחתי, שנהגו בחייהם מתוך תסיסה והמולה.

אהבתי לראותם יושבים כולם אל השולחן, שעליו נערם טאבאק זול מגרה־מגרד את נחירי עד כדי עיטוש, ושולחים ידיהם במלאכת הסיגריות; כיצד ממלאים בזהירות מפליאה את תרמילוני־הנייר („טוטקס״) שנצטהבו מיושן. פותחים את מיתקן הפח, העשוי כמין שפופרת

צרה וארוכה, הנחצית על־ידי שני צירים, שמים בו מקצת טאבאק, סוגרים, מלבישים עליו את התרמילון, דוחפים בגליל עץ את הטאבאק אל קרבו, עד חציו, עד שהקארטון שם לו מעצור. כמה תנועות קצובות — וכבר חובטים בקצה הסיגריה אל דף השולחן ומוסיפים אותו אל הערימה. נגדשה הערימה, קמים ומגלגלים קמצים־קמצים לתוך קופסאות קארטון מחוספסות־מאפירות, ללא תווית כלשהי. כל מלאכת הסיגריות באיסור ולא בהיתר, שכן היה הטאבאק וכל מעשהו מונופלין בידי הממשלה. העבודה בביתה של האלמנה היתה מאחורי דלת נעולה, ולא היו פותחים לי אלא לאחר שלוש דפיקות מוסכמות והכרזת שמי. ולא עוד אלא כל פעם שנפרדתי לרדת אל בית סבתא היתה האלמנה מזכירה לי את הבטחתי שלא לדבר על כך ב„חדר" עם חברי... עם מעבר השלטון מן האוסטרים לפולנים נתמוטטו סדרי הכלכלה, ומשפחות הרבה ירדו עד פת־לחם. וכיון ששלטון הפולנים עדיין לא נתבסס כהלכה, התחילו יהודים שנתרוששו לעסוק בהברחת סחורות מעבר לגבול הקארפאטים, מצ׳יכוסלובקיה ומהונגריה, וביותר הבריחו טאבאק, סאכארין ואלכוהול, שכן עשו השלטונות מכל מעשה הטאבאק, הסוכר והספירט מונופולין ממשלתי. יהודים מהוגנים ומנומסים לא נרתעו כלל מלעסוק בסחורות מוברחות ומלפתח תעשיות זעירות באיסור, שכן ראו במונופולין זה גזילת פרנסתם ובאין לחם בבית בטילה שרירותה של ממשלה, שעשתה הכול כדי להצר רגליהם של יהודים בכלכלת המדינה.

אבל כאן נסתבכו הדברים. שנים הרבה לא היתה דינה האלמנה משלמת שכר־דירה כלשהו וכבר הורגל סבא בדבר ולא פצה פה. כלום יהא עומד ונוגש אלמנה ענייה שאין הפרוטה מצויה בביתה, ופרנסת ילדיה על כתיפיה הדלות? ברם כשגדלו הבנים והתחילו עוסקים בחרושת הסיגריות הביתיות, וגם הבת שלחה ידה בריקמה ומוכרת מפות קטנות וגדולות בבתי העשירים, התחיל סבא ממלמל בשפה רפה, הלמאי אינה משלמת, כלומר דינה פי שמלמעלה, שכר־דירה. ברוך השם הפרנסה כבר מצויה בביתה... וזוהי עבירה ממש שלא לשלם...

— פרויים — השיבה סבתא ואמרה — מה אתה אומר, אילו גבירים הם נעשו, מוכרים כמה סיגריות בפחד מפני הרשות ל„בודקס" (לדוכנים) שמעבר למגרש החזירים — וכבר נתעשרו...

נאלם סבא וטמן הרהוריו בליבו. לאחר זמן שוב השמיע קולו. זוהי עבירה ממש לא לשלם כשיש לאל־ידה... אסור להרגיל יהודים לנהוג מנהג־עניים... הלמאי לא תיגש רחיל ותדרוש כמה זהובים... סבתא הוסיפה לטענותיה, כי פרויים לא יתעשר מכמה זהובים שהאלמנה תכניס, ואילו סבא עמד על שלו, כי מצווה לגבות ממנה, מצווה ממש, שלא תהא האלמנה מתרגלת לחיות ממתנת בשר ודם...

בין כך וכך נשאה־ונתנה סבתא עם האלמנה דינה בזה הלשון: דינה׳שי קרוין (עטרת ראשי), הגיעי בנפשך, ר׳ אפרים, שיהודי חכם ופיקח הוא, סבור שנתעשרת והגיעה שעתך לשלם שכר־דירה... עוטייה כמוך... זה חמש־עשרה שנה שרויה בלי בעל... עם בת מגודלת שהגיעה לפרקה וצריך להכניס אותה לחופה... נדוניה אין לה... רק כמה ציפות וסדינים ומפות שתפרה לה במו ידיה. הא לך עשרים זהוב — וכאן פנתה סבתא לקרן זווית,

העלתה חצאית אחת מלפניה ושלפה מתוך הכיס המוארך שעל פני החצאית השנייה שטר מבהיק של עשרים זהוב ומסרה בידיה של האלמנה שעמדה כנדהמה — ורדי נא הערב לאחר תפילת מנחה־ומעריב אל חדר־מגורינו ושלמי לו, לר׳ אפרים זה, שכר־דירה... די לו בעשרים זהוב, די לו...

דינה האלמנה שהיתה מתהלכת כצל בין אנשים ומעולם לא העלתה חיוך על שפתותיה, וגם בביתה קולה לא נשמע — נטלה את השטר בשתיקה, העלתה סודרה על ראשה ונעלמה. עברו שני שבועות ודינה לא הופיעה בבית סבא, ולא עוד אלא חמקה ועברה שלא להיראות לפני סבתא. עלתה סבתא לדירתה בקומה השניה — ועלייתה בהתאמצות מרובה — דפקה על הדלת, שהתה זמן מרובה עד שזיהתה עצמה ונפתחה הדלת לפניה. בני־הבית, שהיו עסוקים במלאכת־הטאבאק, כולם קמו מפניה וסבתא קוראת להם: שבו... שבו... מה לכם עומדים... אדם בא לבקר שכינה טובה והם מפסיקים מעבודתם ועומדים... דינה׳שי, ודאי לא נהא מפריעים להם... בואי נצא אל חדר־המעבר ונשב על הספסל ונפטפט מעט.

עמדה האלמנה בהולה וממלמלת בפה. סחה לה סבתא: דינה׳שי קרוין, את בוודאי שכחת. מקוצר רוח ומעבודה קשה... ואין בליבי עליך... מי יודע לב אם כמוני... צריך לקנות לבן־הבכור „א איברציר״ (מעיל עליון) וגם זוג נעליים, שכבר עבר, ברוך־השם, את גיל העשרים והגיעה שעתו לשאת נערה בתולה... השעה דוחקת, שלא תהא הבת ממתינה יותר מדי... גם הואלתי לדבר עם ברוך לרנר (שמו של אחד השדכנים בעיר) שלא יוקיר רגלו מביתכם... אבל... אבל... ר׳ אפרים עומד בשלו ותובע במפגיע שכר־דירה... מה אעשה לו... הא לך חמשים זהובים — ושוב ירדה סבתא לכיסה המוארך בחצאיתה השנייה, זו קופת הצדקה, שנשאה עמה סבתא כל השנים — בשלושים תקני — ואם לא יספיק תוסיפי — מלבושים נאים לבן־הבכור העומד כבר בשידוכים... עשרים תורידי לר׳ אפרים, שייהנה גם הוא... נטלה האלמנה את השטרות שהושיטה לה סבתא, וללא אמירת תודה נפרדה ממנה, כביכול עוד רעה עושה עמה סבתא.

שוב עברו כמה שבועות. האלמנה חומקת־עוברת ופניה לא נראו עוד. סבתא נתונה לצרכי הבית, ועינה צופיה על המשפחה כולה, על הבנים והנכדים, בסאנוק ובפשמישל. זה חלה וזה הבריא. זה עסקיו מתמוטטים ויש להעמידו על רגליו וזה הוטלה עליו שומה גדולה של מס־ההכנסה. זה יוצא לתרבות־רעה ומהלך בעיר בגילוי־ראש וזה נסע לווארשה ללמוד ומי ידאג לו. כל דבר נוגע עד ליבה, מפייסת, משדלת, לוחצת על סבא שיפתח ידו הקמוצה... ונתרבו גם צרכי־הצדקה: לכאן להביא מעות לבשר ודגים לשבת ולכאן — מרק־עוף ליולדת. פה מתן־בסתר ליהודי בעל ייחוס שירד מנכסיו ושם הלוואות קטנות לרוכלים שאפס כספם לקנות סחורה (בזה היא משתפת את סבא שניאות לה ופותח את קופת הברזל הגדולה ומחתים את הלווים על שטרות). מלבד ההקצבה החדשית הקבועה ל„רבנים קטנים״ שנשארו בלי כהונה ולכל מיני „נכדים״ של רביים גדולים ולכל מיני „יהודים טובים״, שהיו כותבים לה גלויות ומקדימים להן תוארים מסולסלים.

וכך עברו כמה חדשים. נדמה היה כי נשתקע העניין. אך באחד הימים פנה סבא לסבתא ואמר דיבור מוחלט: אם דינה לא תיאות להכניס כמה זהובים לשכר־דירה אבקש מד״ר נמר

שיכתוב לה מכתב של עורך־דין. וראה זה פלא: לא הספיקה סבתא, שנחרדה מבשורת־האימים, לעלות לדירתה של האלמנה, והנה בעצם הערב הזה לאחר תפילת מנחה־ומעריב הופיעה דינה מאליה ובידה שטר־כסף ממורט לגמרי ועשרה גלילים של מטבעות מעוטפים נייר עיתון. נתיישב סבא ליד השולחן בהרחבה שיש עמה מקצת בדיחות־הדעת והתחיל מפרק את הגלילים ומונה את המטבעות ושוב מסדר אותן גלילים־גלילים ומחזיר אותן אל הנייר. מטבעות של פרוטות, רובן נחושת שהעלו כתמי־תכלת מיושן, ומיעוטן ניקל מבריק, כאילו עכשיו יצאו מבית־היציקה. האלמנה שנתבקשה לשבת לא ניאותה ועמדה עטופה בסודרה כל שעת הספירה. סבא התבדח כל אותה שעה על חשבון תבניתן וצורתן של המטבעות. כמה מהן היו בחינת אסימונים שנשתחקה מהם צורת המלכות, כהובתה של הרפובליקה הפולנית ותבניתו של נשר שכנפיו פרושות, וכמה מהן מטבעות שעבר זמנן, עוד מן התקופה של האימפריה ההאבסבורגית: האלרים ופילרים וקרייצרים אוסטריים והונגריים. סבא התענג על מטבעותיה הקטנות של האלמנה, שברוך־השם נשתפר חלקה ויש לאל־ידה לשלם שכר־דירה ולו זעום ביותר...

את סיומו של אותו סיפור — סחה הדודה — שמעתי באוזני מפיה הקדוש של סבתא רחלי. היא רוותה נחת על שנחסכה ממנה עלייה נוספת לדירתה של האלמנה, וביותר מן העונג שדישן את פניו של ר׳ אפרים בעלה. ולה לעצמה עונג כפול ומכופל לראות את ר׳ אפרים מונה את המטבעות בידיו הכשרות הקטנות... כו־לם הפיקו נחת מאותו עניין, סבא נהנה, היא נהנתה וגם דינה נהנתה... כו־לם...

כשעליתי עם כל המשפחה על קברה התחוח של הדודה הינדה ביום השלושים נצבט ליבי מצער. לא רק קרוב יקר נלקח ממני אלא עולם שלם נהרס עלי. הרגשתי מחנק בצווארי. עד שבאנו אל קברה הרענן עברנו על פני מצבתו של חתנה, בעלה של בתה הבכורה, יעקב רבהון, שמת בדמי ימיו. את שבעת מדורי מחנות הריכוז של הגרמנים עבר בשלום ובא לארץ, כאן חלה ומת פתאום. זה האיש האציל, שעיניו הפיקו טוב־לב ופיקחות יהודית, אדם נאה שחכמתו נאה ונימוסיו נאים.

ביום פטירת הדודה לא שהיתי בארץ. איזו רוח רעה טילטלתני לראות חופים רחוקים. הדודה נתמוטטה פתאום ונפלה ועד שהחישו רופא הוציאה נשמתה בטהרה. בבת אחת נעקרה מן העולם. ועכשיו אני עומד יתום ומיותם אל מול טבלת הפח השחורה הצמודה אל קיסמן של עץ, והאותיות בצבע לבן מעידות על הסתלקותה של „מרת הינדה בת ר׳ אפרים".

בבת־אחת נדלל אווירו של עולם. משעליתי על האוטובוס לנסוע אל ביתי כבר הרגשתי עצמי שרוי בתוך כלי־זכוכית שנשאב ממנו האוויר. שוב אני שותה בידיים פרושות ומתפרנס מן השיירים...

שמעון תודר

מאגדות סאנוק

בבית העלמין הישן שבסאנוק היה קבר בודד מובלט בגבהו, אשר יום בשנה היה עולה ממנו עמוד אש בלילה ויונה לבנה בכנפיה הפרושות היתה מרחפת מעליו ביום. על תולדות הקבר הזה ספרה לי אמי זכרונה לברכה:

לפני הרבה שנים, כאשר סאנוק מנתה רק מספר משפחות יהודיות, היתה ביניהן משפחה אחת, בת שלוש נפשות, אשר זה מקרוב באה והתישבה במקום מחוץ לעיר. אף אחד לא ידע מאין הגיעה המשפחה הזאת לכאן אבל מפה לאוזן ספרו, כי היא באה מארץ רחוקה שמשם גורשה בגזרת המלכות.

המשפחה, אב ואם ובת, ישבה בודדה, לא התערבה בעניני העיר, לא באה במגע עם שאר בני העיר. מלבד ביקוריו של האב בבית הכנסת וקניותיה של האם בשוק לא נראו בחוץ.

היו כאלה שאמרו כי האיש הוא אחד מל״ו צדיקי העולם, נסתר הוא והקב״ה שולח לו את מזונותיו על ידי נסים.

כאמא, כן בתה, לא יצאה מפתח הבית ולא הלכה אחר הבחורים כשאר הנערות שבעיר אלא ישבה ועזרה על יד אמא או שהיתה מקשיבה לקריאתה של האם בספרי הקודש, כגון; „צאינה וראינה" ושאר ספרי מוסר. מלבד הקריאה בספרי קודש היתה האם מספרת סיפורים מגדולי האומה וקדושיה שמסרו נפשם על קידוש השם. והספורים הללו משכו את לבה הצעיר של הנערה, ומלבדיהם לא היה לה שום דבר בעולם. האב ישב כל ימיו על התורה ועבודת השם ולא שם לב לבתו היפה שהלכה והתבגרה מיום ליום.

פעם אחת בלילות הארוכים, כאשר האם ישבה ומרטה נוצות והבת עוזרת על ידה, יצאה אנחה מלבה והגיעה לאזני הבעל. בשעת סעודת הערב שאל את אשתו על סיבת האנחה והיא ענתה: בתנו בגרה, כבר הכינותי לה בגדי חופה וגם הכרים והכסתות עוד מעט יהיו מוכנים ועדיין לא שלח הקדוש ברוך הוא את זיווגה. יש לעשות משהו למען בתנו שלא תשב בבתוליה.

למחרת בבקר, לאחר תפלת שחרית, נגש הא״ש לשמש וספר לו על בתו שהגיעה לפרקה וביקש למצוא שדוך הגון בשבילה. השמש אשר ייחוסה של המשפחה לא היה ידוע לו, לא מיהר לעבודתו אלא מזמן לזמן, היה משוחח עם האיש לאחר התפילה, סיפר לו על הבחורים שהגיעו לפרקם והאיש היה עונה תמיד כי ישאל את פי אשתו ולפי שהיא תגיד יעשה. ההורים שהיו קשורים לבתם היו שואלים את פיה והיא סירבה לשמוע על נישואים.

מרוב צער חלתה האם וכעבור מספר חדשים היא מתה. נשארו האב והבת גלמודים יותר משהיו. הבת המשיכה את דרך האם. נהלה את הבית, דאגה לצרכי אביה וכאשר גמרה את עבודת הבית לקחה ספר מהספרים הקדושים אשר אמה השאירה, והתעמקה בהם ובהם מצאה ניחומיה. ביחוד מצאה עניין בספרים המדברים על קידוש השם. היא קראה וחזרה וקראה בהם עד שידעה אותם על פה. היא שאפה להגיע למדרגה של רבי עקיבא, אשר לפני מיתתו אמר לתלמידיו: כל ימי הייתי מצטער על פסוק: ובכל נפשך — אפילו נוטל את נפשך, מתי יבוא לידי ואקימנו.

השדכנים הפסיקו לדבר נכבדות בבת לאחר שהצעותיהם המרובות נדחו ללא נימוקים לכך.

האב והבת המשיכו את חייהם ללא שינוי וללא הפרעה. הוא בספריו והיא בספריה.

היה זה בליל חורף קשה אחד. הקור בחוץ היה חזק מאד ושלג רב כסה את פני האדמה. אל הבית הגיעה עגלת חורף וממנו יצא בן הפריץ, חסון וצעיר, כולו קפוא מכפור. האב הכניס אותו הביתה, הגיש לו כוס יי״ש חריף, ולאחר שהתחמם וחזר לאיתנו ערכה הבת את השולחן לסעודת ערב. עם גמר הסעודה הוכנס הנסיך לחדר ובו מטה מוצעת ומוכנה במיוחד בשבילו, כראוי לאורח נכבד זה. אבל הנסיך לא ישן כל הלילה. מאז שבתו בעת ארוחת הערב, למראה הבת הצעירה והיפה התחיל לחשוב מחשבות רעות על הנערה ואביה ולטוות מזימות לצוד את הנפש התמימה.

כאשר העיר השחר ובעל הבית קם והלך לבית הכנסת קם גם הנסיך ונכנס לחדרה של הנערה, העירה משנתה והתחיל לשדלה ולפתותה.

הנערה נזכרה באמה שנראתה לה בלילה זה בחלום, ונרתעה. אולם היא גם הבינה כי בהיותה לבדה בבית לא יהיה זה מן הרצוי להביע לו את סירובו המוחלט היא ביקשה איפוא מהנסיך כי יתן לה זמן יומיים לחשוב בדבר. הנסיך שמח על תשובתה, כי ראה בה משום הסכמה במקצת, והחליט להשאר במקום עוד יומיים, מאחר שהשלג לא הפסיק לרדת במשך כל הזמן והיתה סיבה מספקת להשארותו במקום בלי לעורר כל חשד.

כעבור יומיים אמרה הנערה כי מסכימה היא להינשא לו כדת וכדין, אך בתנאי אחד: שעד אז לא יגע בה לרעה. כאציל מלידה הודה לה נסיך על האושר שמחכה לו על ידה והבטיח לה נאמנות ללא גבול. הנערה הבטיחה כי מיד לאחר יום השנה לפטירת אמא, היא תבוא אליו ותהיה לו לאשה.

לאחר שהנסיך עזב את המקום, נזכרה הנערה בסיפורו של רבי אמנון גאון, מחבר הפיוט „ונתנה תוקף״, אשר קבל עליו יסורים כעונש, על שדחה את תשובתו להצעת התנצרות ולא הביע מיד את סירובו. כמוהו קוותה גם היא לבוא שעת יסוריה ושתמסור את נפשה על קידוש השם.

הגיע יום השנה לפטירת אמא. היא קמה בבוקר, ערכה את השולחן לאביה ואחר כך נכנסה לחדרה, הוציאה את הספרים הקדושים שאתם היא חיה כל ימיה, ודמעותיה נשרו על ה„שערים״ שנמחקו כל האותיות והמלים שבהם, כאילו ספגה אותן לתוך נשמתה. לאחר שנפרדה מן הספרים נגשה לארגז, הוציאה את בגדי החופה, לבשה אותם ועליהם את מעיל החורף, ובצעדים מהירים, כשש לקראת אושר, צעדה בדרך לבית הקברות.

בית העלמין היה עטוף כולו שלג. דממת קודש שררה במקום. הנערה התקרבה למצבת אמה, פשטה את מעיל החורף ובבגדיה הלבנים השתרעה על הקבר ותפילה בפיה:

אמא יקרה, כל ימיך נכספת להובילני לחופה והנה באתי עתה להזמינך ליום שקיווית לו. שמחתי גדולה שזכיתי להגיע עד הלום... רבונו של עולם, כמה השתוקקתי להגיע עדיך טהורה כמו שיצאתי מבטן אמי, ואם לא זכיתי לכך על ידי הספרים הקדושים הנה הגעתי אליך בשביל צדדי שיצרת, על ידי היצר הרע והסתת הטומאה. רק עתה ידעתיך, השם, מה נשגב אתה ומה מופלאים מעשיך. הרבה דרכים אליך השם וגם מן הטומאה נודע ערך הטהרה. הנשמה שלך והגוף שלך. קח את נשמתי, טהורה היא. שמע ישראל...

באותו רגע יצאה נשמתה בטהרה ושלג רב התחיל לרדת וכיסה את כל המצבות שבבית העלמין.

כאשר הגיע האביב והשלגים נפשרו, נראה בבית הקברות קבר תלול והאדמה הגיעה עד קצה ראשה של המצבה.

מאותו יום נראה בכל יום השנה של האם והבת עמוד אש עולה מעל לקבר זה בלילה ויונה צחורה מרחפת עליו ביום.

ג. גבעוני

חיי היהודים בעירנו ברומן חדש בשפה הפולנית

בסימן הסקרנות והמתיחות

לא מזמן הגיעתנו יצירתו החדשה של הסופר הפולני־היהודי, איש סאנוק היושב ישיבת קבע בוורשה, „המאוהבים בסדום״ *) — רומן המתאר את חיי היהודים בעיירה שכל הסימנים, התיאורים והאירועים, נופי־טבע ונופי־אדם, מזהים אותה עם סאנוק עירנו.

משהתחלת לקרוא את הסיפור אינך יכול להינתק ממנו, אם בשל לשון היצירה המלוטשת, אם משום המבנה היפה, אם בגלל העלילה המותחת, — או שמא יש כאן ענין של „לוקל־פטריוטיזם״ הגורם לסקרנות ולהתעניינות לקרוא דברים של אמן על העיירה שבה נולדת וגדלת ואשר בה ישבו אבות־אבותיך מזה מאות בשנים.

פשעי אהבות וחטאי נישואין

בספרו של סגל עוברים לעיני הקורא גלריה שלמה של דמויות וטיפוסים מהשכבות והמעמדות השונים של העיר ויהודיה: יהודים מסורתיים־רבניים; יהודים הנמנים על הבורגנות הזעירה הבעל־ביתית ה„מהוגנת״; יהודים מתבוללים אנשי ה„אינטליגנציה״ המקצועית, המתנכרים לשפתם ולתרבותם והמתביישים ביהודי „מכל ימות השנה״, — יהא זה עורך־דין, רופא או פרקליט בבית המשפט הממשלתי. אך לעומתם מופיעים בני הדור הצעיר באורח חייהם המנוגד לזה של אבותיהם.

הרומן מתחיל במאורע עצוב ואף טראגי. יוכבד בת שעיה הקברן נישאה לוולודייה, בנו של הכומר הפרבוסלאבי, והמירה את דתה. אביה הגיב על כך בהתאבדות בתלייה. כיצד מגיבה על כך הציבוריות היהודית הדתית, או הרבנות המקומית? הרב רבי אליעזר מנדלבוים, הקפדן בהלכה, מגיב בכל חומר הדין. לדידו יוכבד, שהפכה בינתיים שמה למאריה ויצאה מכלל ישראל, היא בבחינת „בר־מינן״ ויש לקרוע קריעה אחריה כעל נפטר. לעומתו ר׳ מאיר דים, החכם המופלג, הטוב והמטיב עם בני העם הפשוט, מתערב ועוצר בעד ר׳ אליעזר לעשות צעד כה דראסטי. יוכבד, הוא טוען, עשויה עוד לחזור בתשובה ו„במקום שבעלי־תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד״. עקרונו: „ישראל, אף־על־פי שחטא — ישראל הוא״. ור׳ מאיר הוא הרב דמתא ודינו — דין. פה אף מוצא מספרנו לנכון לשלב דברי תיאור על צערו של העם כאשר ר׳ מאיר נסתלק והלך לעולמו ולא קל היה למצוא מועמד מתאים, גדול בתורה ואדם שידמה בתכונותיו לר׳ מאיר דים ז״ל, כממלא מקומו.

וולודייה, שהביא את יוכבד־מאריה לביתו והכניסה בברית הנצרות, הוא בעל נפש פיוטית, ברוך כשרון, אלא שהיה נותן בכוס עינו, ובהיותו שיכור היה שופך את חמתו על יוכבד, מכה אותה מכות אכזריות. לא יכלה בת הקברן היהודיה לשאת את סבלותיה והיא נפתית להירש־לייב דאבקע׳ס המטורף. היא שבה לביתה אשר ליד בית הקברות, הרתה להירש־לייב ולא התחשבה בדעת הקהל העויינת. היא ממשיכה לאהוב את וולודייה והלה שומר לה את אהבתו שלו. שכן וולודייה פוליאנסקי אינו מ„קטלי קניא״. אמנם הוא שתיין, אך בעל נפש עדינה ובעל השראה. כאשר שתה את הטיפה המרה היה מסתכל על סביבו בעיני מלאך. מאריה־יוכבד היתה נראית לו פרח פורח, והוא עצמו — סנה בוער ואינו אוכל. הוא היה גאון דבילי. בודלייר, ריינר־מאריה־רילקה — אבותיו הרוחניים. ואף כי השחפת הפתוחה הציקתו, ולפחות אחת לשנה חייב היה לצאת לזאקופאנה לסנאטוריום, אין הוא רואה עצמו מהלך בצדי הדרך.

---

*) קלמן סגל, „המאוהבים בסדום״, הוצאת „שלונסק״ קאטוביץ, 1966.

הוא ער לתנועות השוביניסטיות, האנטי־יהודיות, ושעה שיהודי העיירה סועדים סעודת שבת בשאננות, הוא רץ ברחוב היהודים ומזהירם כי הם יושבים על חבית מלאה חומר נפץ העלול כל רגע להתפוצץ ולהביא עמו שואה. היהודים יהיו הקרבנות הראשונים של הרעה המתרגשת וקרבה. אכן, אזנם של היהודים אינה כרוייה לאזהרותיו.

בלימה מנדלבוים, בת הרב ר׳ אליעזר, התאהבה אף היא בגוי, דיוניזי פאפוביץ, בן היערן. הוא אף קומוניסט נלהב, העוסק בתעמולה סודית בקרב האיכרים שבכפרי הסביבה ועושה נפשות למען התנועה המהפכנית. נפשה של בלימה יוצאת אל דיוניזי, אך היא „כלואה" בעולם האמונה והמסורת. וכיוון שאף אחיה מנדל יצא לתרבות רעה ונדבק בו החיידק הקומוניסטי, דבר המדכא עד עפר את אביה, אין היא מעיזה להעלות על דל שפתיה את ערגונותיה. אביה מזווגה עם שמשון׳לה, השען מקולבסוב, והיא אינה פוצה פיה. שתיקה נשתררה בחיי המשפחה הצעירה לימים ואף כי שמשון׳לה אוהבה אהבת־נפש, אין היא יכולה להוציא מליבה את דמות דיוניזי. היא ממשיכה לנהוג לפי אורח־חיים מסורתי ללא דופי. בליל שבת, לאחר שבירכה על הנרות וכשבעלה הלך לבית־הכנסת לקבלת שבת, הופיע דיוניזי בביתה ובלימה׳לה נענתה לו אף כי עצב מילא את ליבה לאחר המעשה. אף זיווג זה אינו בר־קיימא באווירה הדחוסה. לאחר ששה חדשים ומעלה בא הפירוד ושמשונ׳לה הוא המנתק את הקשר. בלא סערת רוחות קם והלך לו בהשאירו מתנות לאשתו האהובה עליו. בלימה׳לה חוזרת לבית אביה ומשמימה...

גם גורל הזוג השלישי אינו טוב משל קודמיו. מנדל מנדלבוים, הקומוניסט הנלהב, הצליח להצית ניצוץ אהבה בלבה של חנה הזנגאג, בת הטובים היודעת לפרוט על הפסנתר. כאן דוקא אין האב, אבי הכלה, מטיל וויטו. אמנם היה מאושר אילו שניהם היו עולים לארץ־ישראל ומונעים על־ידי כך פעילות מפלגתית אסורה ומסוכנת של החתן. אולם מאחר שאין זה מתקבל על דעתם — אין הוא מוחה בידם. מעניין שר׳ אליעזר, שלא ידע על יחסי בנו עם בת הזנגאג, מוכן כפשרה להסכים לעלייתו של בנו לארץ ישראל ובלבד שלא יעסוק בדברים שהסיטרא־אחרא עומדת מאחוריהם. אך גם הוא אינו מסיק מסקנה אף כי לבו דואב על שבנו יצא לתרבות רעה.

מנדל, ממהפכני הדור, אינו שותק לשמואל׳יק וויין, הפרובוקאטור הקומוניסטי, המפתה את בלשצ׳וק, שוליה של סנדלר, ללכת להדביק כרוזים בבתי־הכנסיות וב„טומאות" ואז נתפסים פעילי המפלגה שטמן להם פח... מנדל הוציא לפועל פסק־דין מפלגתי וירה בשמואליק וויין בליל שבת אחד בתוך הפארק העירוני. כדי להינצל מגזר־דין מוות של בית־המשפט הוא חצה את הגבול ונמלט לברית־המועצות. חנה, בחירת לבו, עוזבת את ביתה ומצטרפת ללהקת שחקנים עממית ניידת.

בני שכבת הביניים ה„מהוגנת"

שלושה, ואם תרצה — ארבעה, בתי־אב אומללו בשל חוקי מוסר. ההתנגשות בין הדורות חזקה מאד. שני הצדדים עומדים בעקשנות על עיקרי אמונתם — ואלה התוצאות.

עם המתבוללים המתכחשים לעמם והמתביישים בשפתם מתדיין סגל בכל להט לבו. הוא שופך עליהם קיתוני בוז. כאחד מדמויות השכבה הזאת הועלה בספר מר הזנגאג, בעל חנות לאריגים העושה עסקים פורחים. הוא מייצג, כאמור, את שכבת הביניים ה„מהוגנת". אין הוא אדוק בדת, ובהיותו עשיר מצליח היודע לדבר יפה פולנית, ממלא הוא לא פעם תפקיד של „שתדלן" המתערב אצל הסטארוסטה (מושל המחוז) שעה שה„אנדקים" מסיתים את ההמונים לפרוע ביהודים. אך גם גורלו אינו שפיר לבסוף. שער המניות של הכותנה שהוא מחזיק בהן ירד פלאים והוא מגיע עד פשיטת רגל. בקושי הוא משתווה עם הנושים ומחזיר לעצמו את הקליינטלה. הוא משוחרר מאמונות שמקורן בעבר. בהיותו אלמן, ולאחר צאת שני הילדים מהבית, הוא חי בבדידות איומה (בכלל מאיימת הבדידות על מרבית הגיבורים ביצירה), נמשך לבת־כפר, גוייה, ומכניסה לביתו ונושאה לאשה.

ציונות של עלייה ושל עברית

השחיתות בעיירה מתפשטת והולכת. סגל מעלה בספרו דמויות ואירועים שליליים במהותם להוקעת המצב אם, כי אין מקומם בולט כל־כך בספר מבחינה כמותית. יחד עם זאת אין הוא מעלים מאתנו דמויות חיוביות שבעיירה, טיפוסים של צדיקים־ממש, אחת מהן, ואולי הגדולה ביניהן, היא שרה מנדלבוים, צדיקת העיירה. המספר מתאר מקצת מהתנהגותה הצדקנית וכן יחס־כבוד אליה מצד בני העיר.

כן מעלה מספרנו פרטים על אבט, המורה לעברית, הזוכה לציוני־כבוד על־ידי המספר על אשר ידע לנטוע בלב הילדים הרכים ובלב המבוגרים אהבה והתלהבות לשפה העברית.

המספר מלווה את הבנים העולים לארץ־ישראל מתוך רגש חם ויחס של כבוד. מספרם אינו מועט. באים ההורים ומזילים דמעת צער על הפרידה. בין העולים — גם בנו הבכור של מר אבט, בעל הלחיים האדמוניות והעיניים הנוצצות וההייכניות המעודדות אליו אהבתן של נערות.

העיר בשאונו של יום־שוק ובשקטו של יום שבת

בשפה ברורה ובסגנון בהיר תוארה תמונת יום השוק בעיירה על שלל העגלות הנעות מכל צד אל השוק שליד הכנסיה („הככר הקטנה") ואל ה„רינק" („הככר הגדולה"). שפע של ירקות, פירות, תוצרת חלב ועופות מובא השוקה. טרטור עגלות, צהלת סוסים, רעש איכרים המצליפים בשוטיהם והמולת הגויות המוכרות תוצרתן מעל גבי העגלות, תנועות אנשים קולניות. איכרים מהלכים בין החנויות והדוכנים ובוחנים אלו סחורות אפשר להם לקנות. אין הם שוכחים את קיומו של בית־מרזח של אשת אלי ומשתדלים לפקוד אותו.

תמונת יום של שבת אחר הצהריים מסיימת את תיאורי ההווי של העיירה. לעת בוקר מצויים מרבית היהודים בבית הכנסת. אך אחרי הצהרים נפלגים הם בעיסוקי התענוגות למיניהם. יהודים מסוגו של הרב ר' אליעזר מנדלבוים יושבים בבית־המדרש ובוחנים את הדרדקים בפרשת השבוע, ואילו את המתבגרים שואלים בסוגיות שבתלמוד. נוער אינטלקטואלי יוצא לשוח בשדות שבעיבורה של העיירה ונוער בני החייטים והסנדלרים, וכן הנוער העובד במסחר („סובייקטים") מתאסף בחשאי ביער ודן בבעיות העומדות ברומו של עולם. הנשים ישנות שנת ישרים. לאחר מכן יושבות על ספסלים נמוכים או על דרגשים והזקנות שבהן מזכירות לטובה את ימי הקיסר פרנץ־יוסף הראשון יר"ה. הנשים שכוחן במותנן עוסקות ברכילות. הן ממש טוחנות עד דק ואבוי לו למי שנקלע לבין אבניהן. אלה יודעות כל דבר הנעשה בכל פינה ואין לך נפש בעיירה שאינה מועלה על סדר־יומן. „יוטשה טרעגער" יוצא רכוב על סוסו למרעה שליד הסאן, וקבאשנישבסקי הסנדלר, הגוי, מחיש פעמיו אל אהובתו בת הכפר, היהודיה.

הסופר־סת"ם העוסק בכתיבת ספרי תורה כל ימי חייו יוצא החוצה לצפות האמנם התנוצצו כבר הכוכבים הראשונים בשמיים. שכן עם צאת השבת הוא ניצב ליד העמוד כשהקלף פרוש, קסת הדיו על ידו ונוצת האווז בין אצבעותיו. מבטו נתקל בקהל צעירים רועשים, לבושים ססגונית, והוא נזכר, תוך השמעת אנחה כבדה, בימים עברו, עת העיירה היתה למבצר עוז של אמונה איתנה. דרך הכוכב הראשון בשמי העיירה והסופר תוהה על ערכו של עולם ומהרהר בהוויית החיים, — חיים שבירים ופריכים כשהעולם עד אילם לגורלות בני האדם: — „ללידה, לחיים ולמוות".

כך מבלה העיירה את שבתותיה בין מצווה לעבירה וכאן אנו מתקרבים לסיום הרומאן.

לסגל, אמן הסיפור הקצר, זהו הנסיון הראשון של רומן ממש. ההצליח הנסיון? איני יודע כיצד יתרשם קורא שאינו בן־עיר המלווה והחי את נשימתה של היצירה. קטעי העלילה משתזרים יפה אחד בשני ותמונות ההווי רוטטות. ההרגשה הכללית היא שהסופר מתרפק על העיירה, עם כל מגרעותיה ויתרונותיה, ורואה בדור הצעיר המתמרד ממלא שליחות מוסרית ע"י היצמדותו לאידיאלים נשגבים בעלי תוכן מוסרי עמוק. אותה העיירה שאבדה ואיננה עוד.

אליהו ברגר

קטעי זכרונות*

ימי ילדותי עברו עלי כמעט בלי רשמים ניכרים מיוחדים. יש לי רושם שלא הייתי שונה משאר הילדים שגרו בבית הורי כדיירים שכירים. ידוע לי רק שנולדתי בבית הזה שעמד ברחוב ברקה יוסלוביטשה מספר 51 בעיר סאנוק. בזמן שנולדתי (4.8.1895) היה הבית עוד רכושם של הסבא והסבתא ר׳ מנדל וצירל ברגר ע״ה שגרו בו עד עלייתם לארץ ישראל בשנת 1902. מעורפל בזכרוני אירוע זה, בנסענו בכרכרה מיוחדת לתחנת הרכבת בסאנוק כדי ללוותם, והרבה אנשים באו להיפרד מהם: קרובים, שכנים ומכרים, בברכות המסורתיות והביטו עליהם בקנאה על עזבם את הגלות וזוכים לעלות לארץ־ישראל בחייהם ולא יצטרכו להתגלגל אחרי פטירתם דרך מחילות לארץ הקדושה. אני הייתי בן יחיד להורי, אבי צבי־אריה ואמי חנה־לאה בת ר׳ משה הכהן ז״ל. לפני נולדה אחותי הבכירה שושנה ע״ה ואחותי הצעירה טובה פיגה ע״ה (נספתה בשואה).

עם עלייתם של הסב והסבתא לארץ־ישראל קנה אבי מורי ז״ל חצי בית מהם ואת החצי השני נתנו הם במתנה לבן השני שלהם הדוד בריש, (כי רק שני בנים היו להם) אחרי שהשותפות בבעלות על הבית לא היתה מוצלחת ביותר קנה אבי גם את החצי השני מהדוד בכסף מלא, והדוד קנה לו בעד הכסף הזה בית שלם בסאנוק ברובע ה„פוסאדה". בבית שלנו גרו 9 דיירים. הבית היה בנוי מעץ וכל דירה הכילה חדר בשביל כל משפחה, כבימים ההם ברחוב היהודים. כל דייר חילק לו את החדר הנ״ל במחיצה, כך שהיה לו חדר ומטבח. הדירות הללו שמשו לדייר כחדר־שנה, חדר־אוכל ומטבח ושם נולדו להם ילדים שגודלו וחונכו שם עד שהיו לאנשים ועזבו את המשפחה. לפעמים חיו בצפיפות עד עשר נפשות בחדר שמדת גדלו לא עלתה על 15 ממ״ר ואף פחות מזה. בשביל אי אלה דיירים שמשו החדרים הללו לפעמים גם כחדר־מלאכה כמו סנדלרות, חייטות וחדרי חנוך למלמדים. מאחורי הבית היה מדרון שם עמדו שני בתי שימוש בנויים מעץ ששימשו בשביל כל דיירי הבית. החצר שגם הוא היה במדרון, בשטח של כמאה ממ״ר, שימש כמגרש למשחקי ילדים, הן לאלה שגרו בבית והן לאחרים שבאו לשם מבתים אחרים. בחצר הזה לא עלה אף פעם איזה צמח או עשב, לא נחרש ולא נזרע ולא נשתל שום שתיל, מלבד עץ אחד דובדבן שהיה עומד בזוית החצר ליד הגדר של השכן. בעונת השנה הניב גם הוא דובדבנים אשר לרוב נקטפו טרם שבשלו על ידי ילדי הסביבה או אף ילדי הבית. גם אני הייתי אחד מהם. פעם טפסתי על העץ ועל הענפים לקטוף דובדבנים ונפצעתי ברגלי עד כדי כך שהייתי זקוק לטיפול רופא. מאז ועד היום נשארה לי צלקת ברגלי מתחת הברך הימנית.

סבא היה תלמיד חכם, איש אמיד באופן יחסי ומכובד. התפלל בקלוז צאנז. על התעסקותו ופרנסתו בצעירותו לא ידוע לי כלום. לעת זקנתו, לפני שנסע לארץ־ישראל התפרנס משכר הדירה שקיבל מדייריו. היו לו גם חסכונות בבנק ואחרי שאבי קנה אצלו חצי בית נסע עם סבתא לארץ ישראל כאמור לעיל. בארץ חי כארבע — חמש שנים ואחרי שנפטר חזרה סבתא לחוץ לארץ וכעבור שנתיים נפטרה גם היא.

בתקופת הילדות שלי היה לאבי בית חרושת קטן למראות־כיס עשויות עץ בגודל

---

* קטעים אלה, שיש בהם ענין לקוראי ספר זה, בהכילם תיאורים ואירועים מחיי האוכלוסיה היהודית בסאנוק מלפני 70—60 שנה, נמסרו לנו על־ידי המחבר מתוך ספר־יומנו אשר אתו בכתובים.

ממוצע של 5 ס"מ רוחב ו־8 ס"מ אורך ו־1 ס"מ עובי. המראה היתה עשויה בצורת קופסה קטנה עם אפשרות של פתיחה וסגירה והמראה היתה בפנים, כך שאפילו נפלה לארץ לא נשברה. כפר שלם ליד סאנוק (צירטיש) עסק בעשיית הלוחות, לפי מספרים מסויימים, ואבא העסיק גם כמה יהודים לקביעת המראות בפנים וחוטי ברזל יפים מבחוץ שהסתובבו על „צירים" לפתיחה ולסגירה. כל חיל שהלך לצבא ידע לרכוש לעצמי מראה כזאת, שיכול היה להחזיקה בכיסו. כעבור זמן מה קמו יהודים אחרים והתחילו להתחרות בעבודת אבא, וכן גם הומצאה המצאה חדשה של ראיי־כיס שהופצה בשוקי הארץ וגם בסביבת סאנוק, והם נמצאים בשוק עד היום הזה ודחקו, כמובן, מן השוק את המוצר הקודם.

אבי קנה בית ברחוב קושציושקו 38. הרחוב היה מאוכלס אינטליגנציה נוצרית, לרוב פקידים אשר עזבו אחד אחד את בתיהם שעל־יד הכביש הראשי ההומה ועברו לרחובות יותר צדדיים ושקטים. אבא הכניס שנוי בדירה. בחדר אחד שהחלון שבו היה פתוח לרחוב פתח דלת במקום החלון והתקין את החדר כחנות־מכולת בשביל תושבי הסביבה. אבא רכש לו הרבה לקוחות ואמון יוצא מן הכלל. העסק היה לא רע ופירנס את בעליו בכבוד. בכניסה לבית היתה גם גינה קטנה שהדייר שגר אצלנו טיפח אותה בגידול צמחים ופרחים. זוכרני שפעם אחת לקחתי מן החנות חופן שעורים וזרעתי אותם באדמה זו מבלי שידעתי שהדייר הנוצרי זרע שם פרחים. אחרי זמן מה עלו וצצו שעורים במקום פרחים. לבסוף נודע הדבר שזאת היתה עבודתי־שלי. קבלתי נזיפה חמורה מאבי ז"ל שכר עבודתי. מולנו גר רופא שהיתה לו גינה עם עצי פרי. היו שם שיהים מטופחים עם פירות וגרגרים. נכנסתי בחשאי וקטפתי משם פירות בלתי בשלים. כנראה שראו זאת דרך החלון. רדפו אחרי ואני ברחתי, ובדרך נפלה הכיפה מעל ראשי. הגנן הרים את הכיפה והביאה לאבי ואמר: הכר נא הכיפת בנך היא אם לא... מובן שאבי סיפר על כך בבית ונזף בי מאד. אבל גם הפעם הסתפק בנזיפה, שכן מעולם לא הרים ידו עלי.

במלאות לי שבע שנים רשמו אותי הורי לבית־הספר הממשלתי, הגויי, שהיה אז לא רחוק ממקום מגורינו. מנהל בית־הספר, שהיה מהלקוחות של אבא, דיבר, לפי בקשת אבי, עם מורה כיתה א' של בית־הספר והלה הסכים לתת לי לבקר בבית־הספר ולשבת בכיתה בכיפה על הראש. רק ימים מעטים ביקרתי בבית הספר. ה„שקצים", כלומר: תלמידי בית־הספר הגויים, לא הסכימו שאני אהיה יוצא־מן־הכלל ולשבת אתם בכיתה לא בגילוי־ראש והם הורידו בכוח את כיפתי מעל ראשי. הפסקתי לבקר בבית־הספר. הוטל על הורי עונש כספי בהתאם לחוק המחייב עונש לרושם ילד לבית־ספר והילד אינו מבקר בו. בגלל זה התחלתי שוב לבקר בו, ושוב הפסקתי, וכך נהגתי בסירוגין במשך תקופה מסוימת לפי עצת המנהל, שדאג לכך שלא יכניסו אותי לתוך רשימת הנעדרים בלימודי הכיתה גם לאחר הפסקה מוחלטת של ביקורי בבית הספר.

ברור שהלימודים ב„חדר", שהתחלתי בהם בגיל חמש, נמשכו ללא כל הפסקות. בבית שגרנו בו היה, בין יתר דייריו, גם מלמד דרדקי שקראו לו „המלמד האדום" (דער רויטער מלמד), כי הוא היה בעל זקן אדום. אצלו קבלתי את ראשית חינוכי. אשתו, דינה, לימדה את הבנות, שגילן היה גדול קצת משל הבנים. ה„מקצועות" הנלמדים היו אותיות אלפבית והנקודות עד שהגיעו ללימוד „עברי", כלומר: קריאה בסידור־התפילה.

למלמד היה עוזר, „ריש־דוכנא", והילדים עברו אחד־אחד, לפי תור, בלימוד במשך דקות מספר אצל המלמד, וממנו — לעוזר, גם אצלו רק דקות מספר. ב„חדר" זה למדו כעשרים ילד ולכן יצא לכל ילד לעבור במשך שעות־הלימוד שלפני הצהרים ושלאחרי הצהרים שנים־שלושה „מחזורים" של לימוד אצל המלמד ואצל עוזרו ובזה נגמר יום שהותו של הילד ב„חדר", שכלל גם משחקים על רצפת החדר או בחצר. אותו החדר שלא עלה בגודלו על 20 מ"ר שימש למשפחת המלמד חדר־אוכל, חדר־שינה, מטבח וגם „חדר" במובן של אולם בית־ספר. בחדר זה גם נולדו וגודלו שתי בנות ובן...

בערך באותה התקופה שבה חלה ראשית „נסיוני" לבקר בבית הספר הממשלתי, עברתי ללמוד אצל מלמד ברמה יותר גבוהה. אצלו למדתי חומש עם קטעי פירוש רש"י, נביאים ראשונים וגם קצת גמרא. מלמד זה היה ר׳ מנשה עדער, שהיה ידוע בכינוייו „מנשה׳לע אפיקורס", כי הוא ידע חכמת הדקדוק, תנ"ך ועברית ועיין בספרים שלא היו מקובלים בזמן הזה בצבור היהודי החרדי. אמרו גם שהיה בביתו ספר התנ"ך עם הביאור של משה מנדלסון. אינני יכול לקבוע את נכונות הדבר, אבל הנכון הוא שהוא התמסר הרבה ללימוד עם תלמידיו. אולם לא היתה תועלת מרובה בלימוד אצלו כי לשונו לא היתה ברורה ולא הבינו את דיבורו. בכמה וכמה דברים היה בלימוד אצלו מעין ייחוד־יתר מאשר אצל מלמדים אחרים. כן, למשל, זכורני כי בהגיענו לפרשת „תרומה" ו„תצוה" היה הוא מצייר את כלי המשכן, וגם את המשכן, ותיאר את הפרטים הקטנים והגדולים, כגון מידת האורך והרוחב של המשכן, קרשיו ואדניו, היריעות, הפרוכת והכפורת והשתדל שהדברים יוסברו לנו בדיוקם הגמור. כן היה מקפיד על התפלה שהתפללנו ב„חדר", שתיאמר ותבוטא על־ידינו כראוי ושלא נשבש את הניקוד וההיגוי. הוא גם דאג להתקדמות התלמידים בלימודם והיה שולח בכל שבת תלמידים שהיו במצב של התקדמות אל בעלי־בתים למדנים לבחינה.

לאחר שלמדתי אצל ר׳ מנשה שנתיים העביר אותי אבי אל ר׳ למל׳ע מלמד. הוא עלה על קודמו במתן הסברים ברורים ומובנים יותר, וגם בלימוד „מקצועות" נוספים והם: טעמי המקרא, בעברו אתנו על פרשת השבוע בטעמיה, וגם כתיבה עברית קליגראפית יפה. „שיטת" הלימוד שלו היתה — הכתבה של שורה אחת, ראשונה בגליון נייר, למעלה, שהכילה איזה פסוק מהתפילה או מהתורה, בכתב־היד היפה שלו, והתלמידים חזרו וכתבו את השורה הזאת וחזרו־וכתבו אותה, מלה במלה, ומלה־תחת־מלה, ובאופן כזה מלאנו את כל הדף בשורות של כתב־ידנו, שהשתדלנו גם אנו לכתוב אותן באותה צורת־הכתב והאותיות האלה כשל ר׳ למל׳ע. בשיטה זו הוא לימד אותנו את האלפבית הלאטיני. שכן כמעט תשעים אחוז של תלמידי ה„חדר" הזה לא ביקרו בבית־ספר חילוני.

כזאת היתה שיטת החינוך וההשכלה כדי „לדעת להחזיק עט ביד" — כפי שאמרו אז בחוגי החרדים — שפירושו היה, ושוב: בנוסח של אז: שיהודי צריך לדעת לכתוב כתובת על מעטפה „שתגיע אפילו עד וינה"...

בגיל 10 עברתי ללמוד אצל מלמד שלימד כבר גמרא עם הוספות. היה זה „ר׳ עלי מלמד", שאצלו למדתי עד לגיל הבר־מצוה. הוא היה גר בסביבת הרחוב „3 במאי", במורד ההר המוביל לרובע ה„פוסאדה", ליד בית־הקברות הישן. בהליכה ברגל היה מביתנו עד שם כברת־דרך רחוקה. דרך זו עשיתי יום־יום פעמיים ולעתים גם שליש פעמים. בימות החורף נגמר הלימוד בשעה 8 בערב. הרבה פעמים יצאה אמי לקראתי כדי לפגוש אותי בדרך בחזירתי, שלא אלך יחידי מחשש התנפלות של פועלי הרכבת — שהיו ברובם שונאי ישראל — וגם סתם שקצים שחזרו בשעה זו מבית־ספר ערב שבמרכז העיר בדרכם הביתה.

שמעון תודר

רפואות ו„סגולות" שהיו רווחות בין יהודי סאנוק*)

את מי הרחצה של התינוק היו שופכים לרחוב שבו הלכו אנשים, כסגולה לילד שיתחיל במהרה ללכת ללא מכשולים.

להכנסת התינוק לעריסה בפעם ראשונה, היו מזמינים ילדי השכנים והם היו זורקים לתוכה דברי מתיקה ועוגיות והילדים היו חוטפים — סגולה לחיים טובים ומתוקים.

חיתולי התינוק נעשו מבגדים של הגדולים כדי שהילד יזכה לחיים ארוכים.

כשנכנסים לדירה חדשה מכניסים מקודם לחם, מלח ונר — סגולה לפרנסה טובה ואור בבית.

אין לצחצח את הנעליים לפני שיוצאים לדרך — סגולה להצלחה.

כשרואים בלילה כוכבים נופלים וכבים יש להגיד: נישט מיין שטערן נישט מיינע קינדערס און קינדס קינדערס נישט מיינע קרובים (כוכבים לא שלי, לא של בני ובני בני ולא של קרובי).

נגד „עין הרע" היו עונדים סרט אדום על היד.

כסגולה נגד עין הרע יש להחזיק „אצבע משולשת" בכיס בגדו.

בשעה של רעמים וברקים חזקים היו מעמידים על אדן החלון כוס מים כסגולה נגד סכנת פגיעת הברק.

מחשש „עין הרע" בקדירה לא היו מכניסים שכנה לבית בשעת טיגון שומן אווזים. על כך הוסיפו: פעם אחת נכנסה אשה וראתה את השומן המטוגן אמרה: מה יפה השומן, ואחר כך טיגנו את השומן כל הלילה ולבסוף לא יצא דבר.

תרנגולת הקוראת כתרנגול אסור להחזיקה אף רגע ויש להביאה מיד לשוחט ולשחטה.

יש סכנה להתרחץ בנהר כל עוד לא טבע איש בשנה ההיא והמים לא קבלו את קרבנם השנתי (הביטוי ביידיש: זיין יאהר קרבן).

כשאדם חלה ב„יום השנה" להוריו יש חשש לחייו.

אין להשאיל אש במוצאי שבת כי על ידי כך המזל מסתלק מן הבית.

הישן מול הירח מקבל מחלת הסהרוריות.

אסור לילד לאכול מוח או לב של בהמה, כי עי"ז מוחו נעשה מטומטם וזה קשה לשכחה (באסור זה לא נכללה הילדה).

הלובש כתונת הפוכה, או מחליפה לצדה ה„שמאלי", יבוא לידי שכחה.

העובר דרך החלון לא יוסיף לגדול.

העובר מתחת לשולחן לא יוסיף לגדול.

המשחק בחתול שוכח את תלמודו.

אסור לחתן לעבור על פני גשר.

כשאדם מכין עצמו לצאת לדרך ואותה שעה נשבר כלי בבית, — זה סימן רע.

---

*) כמה מהרפואות והסגולות נמצאות ב„ספר חסידים" המיוחס לר' יהודה החסיד.

רוח סערה — סימן שגוי תלה עצמו ביער.

אין נותנים אולר במתנה — משום סכנה.

כשתופרים כפתור בבגד בשעה שאדם לבוש בו על לובש הבגד ללעוס אז חוט, אחרת מקצצים לו את השכל (בדיוק מילולי: מען פערנעהט דעם שכל).

המתעטש בשעה שמדובר על מת עליו לתפוס באזנו השמאלית ולמותחה כלפי מעלה.

אין לכבות נר בלילה על ידי נשיפת פה הואיל ואסור להזכיר את המלה „פו" בלילה כי זה שמו של מלאך (יתכן שהכוונה לשם של „שד" אלא אני שמעתי מלאך כפי שרשמתי)

אין להזכיר מלה „שד" או „רוח" בלילה ואם מזכירים הם באים להזיק.

אין לשפוך מי־שופכים בלילה מפני סכנת השדים.

שמירת אפיקומן בבית סגולה נגד עכברים בבית.

מתחת לכר של היולדת בלילה לפני ה„ברית־מילה" היו שמים ספר (אני זוכר שפעם שמו את הספר „נועם אלימלך" מר' אלימלך מליזנסק) או סכינו של המוהל כשמירה מפני המזיקים.

כשאשה הנמצאת בהריון נבהלת מעכבר ונוגעת בשעה זו בחלק מגופה, נולד התינוק עם כתם שחור בצורה מאורכת כעכבר.

כשהיו מכניסים בפעם הראשונה את התינוק לאמבט לשם רחצה היו הקרובים משליכים מטבעות כסף לתוך המים — כסגולה לעשירות — והכסף הזה היה שייך למילדת, ונקרא „באד געלד" (דמי רחצה).

סימנים ולחשים:

אם גחלת בוערת קופצת פתאום מן התנור — צפה לאורחים.

הרגשת דגדוג ביד שמאל — סימן לבואה של זכיה גדולה.

כאשר תנוך האוזן השמאלית מדגדג — סימן שמדברים עליך בזמן הזה באיזה מקום אם לטובה ואם לרעה. השומע על כך אומר: אויב מען רעד גוטס זאל זיי זיין גוט און אויב שלעכטס — זאל זיי זיין נאך ערגער און אויב דאס רעדט אנ׳אייגענער זאל עס פאלען אויף אלדי פוסטע וועלדער.

בשעה שאשה הרה מבקשת להשאיל לה דבר מה ואינם נענים לה, באים עכברים לקחת נקמתה.

לחשים נגד כלבים רעים:

1. לקרוא את הפסוק „לנכרי תשיך ולאחיך לא תשיך".
2. להגיד: ולבני ישראל לא יחרץ כלב לשונו.
3. הינד הינד דו ביזט עשיו׳ס קינד, איך בין יעקב׳ס קינד, אויב דו וועסט מיך בייסען וועלן קומען די רוחות און דיך צורייסען.

על חלום רע: אלע חלומות זאלען אויס גיין צום גוטען,
אלע בייזע חלומות אויף אלע וויסטע וועלדער.

בשעת הכנסת תינוק לאמבט לרחצה היו אומרים את הלחש: קליין אריין גרויס ארויס.

שן שנשרה מלשיכים אותה לתנור ואומרים שלוש פעמים: מייזעלע מייזעלע (אולי היתה הכוונה ל־מזל׳ה מזל׳ה?) נא דיר א ביינענעם צאהן און גיב מיר אנ׳אייזערנעם צאהן.

כל הדברים הרשומים שמעתי ברובם אצל הסבתא, אלטע די סופר׳טע, וחלק מהם ממקורות אחרים.

היו ואינם

היו ואינם

להלן שמות ופרטים ודברי הספד קצרים על יהודי עירנו מכל הסוגים והמעמדות, למדנים ויהודי־„עמך", חסידים ומתנגדים, עשירים ועניים, סוחרים ובעלי־מלאכה, שמהם היתה מורכבת קהילתנו והם־הם שהיוו את הקהילה. הם חיו בתוך הקהילה וחיי הקהילה היו חייהם. כולם כבר אינם אתנו בחיים, מהם כאלה שבגלל נסיבות הזמן ואסון השואה לא נשאר מהם כל שם ושארית בשום צורה שהיא. הבה נציב להם, בספרנו זה לפחות, שם וזכר, במידה שעוד אפשר ובמה שעוד אפשר. לא לכל אחד ניתן היה לקבוע דברים ולאתר דברים במסגרת נפרדת ובצורה מיוחדת. זכרונו של כל אחד מהם ושל כולם יחד, קדוש לכולנו, לכולנו ולבאים אחרינו.

לא נבחן ולא נבחר, לא נשאל ולא נשקול. מה שיעלה זכרוננו — נמהר ונעלה על הכתב; יוזכר־נא על דפי ספרנו, יוחרט־נא שמו בחרט הדפוס על לוח־זכרון זה, ויוצב־נא זכרו על מצבת־נצח זו, מצבה כוללת ליהודים־אחים בעירנו, שסבלם היה סבל של יהודים, ומותם מות־קדושים בגלל היותם יהודים.

ר׳ בצלאל אוברלנדר — יהודי בר־אוריין, יליד סאנוק דור אחר דור. שותף לחנות של צרכי מכולת בסיטונות. לפנים היה העסק מצליח ומשגשג ובשנים האחרונות — בירידה ממושכת. לא הלך בגדולות והסתפק במה שיש. לא נטה לעסקנות כלשהי, אבל היה בעל רגש לאומי והכרה לאומית, משום כך שאף למתן חינוך לילדים ברוחו. בבוא הנאצים הסתתר במשך שנתיים ולבסוף גילו אותו ע״י מלשינות ונרצח ברחוב העיר.

ר׳ אלימלך אמסטר — השתייך לחוג החסידים של אדמו״רי יאבורניק־בלאז׳וב־ריביטיטש, שבחצרותיהם הסתופף בימי חג ומועד ובהזדמנויות אחרות. חסידותו נבעה מכוח מסורת משפחתית, תמימה ונאמנה. אלא שהוא לא הסתייג מלהימשך גם אחר האדמו״ר מדינוב, וגם פה תוך הערצה ואף אמונה חסידית תמימה. אצל ר׳ אלימלך הסתמנה גם מידה מסויימת של קנאות דתית, ובעיקר נגד כל משבי הרוחות החדשים, אם זאת בשטח החינוך וההשכלה ואם זאת בשדה העסקנות והפעילות של התחיה הלאומית ושל בנין הארץ ושל עלייה לארץ. עם זאת — מתוך בני־ביתו־משפחתו, בנותיו ובנו, היו מהראשונים לעלייה ולעבודה צבורית.

ר׳ שלמה אמסטר — מטובי חסידי ריביטיטש גם הוא, אלא שחסידותו נבעה מתוך גיבוש עצמי, כבר־אוריין שיד לו גם בספרות האגדה התלמודית ובמידה ניכרת אף בספרי המוסר והמחקר היהודי. יחד עם זאת — גם בעל הכרה ציונית־דתית ואף שיתף פעולה להלכה ולמעשה בעבודת „המזרחי" בעיר. בתקופה מסויימת גם נתן שיעור מדי שבת בשבתו בפני חברי „הפועל המזרחי" בפרשת השבוע עם פירוש „אור החיים". בשיעור זה ידע לשלב אל תוך דברי ה„אור החיים", ואל תוכנם, מרעיונות שלו, והדברים נשמעו בקשב רב ובהנאה מרובה.

בתקופה של כמה קאדנצות היה ר' שלמה אבסטר חבר בהנהלת הקהילה. הוא היה נאמן להשקפותיו ולשאיפותיו בכל תחום־פעולה: בעסקנות ציבורית של עניני העיר כבפעילות לאומית־דתית של חברותו ב„מזרחי" וכחסיד לאדמו"ר, שלא היה בין אוהדי הציונות. תמיד גילה את דעתו בפומבי ודגל ברעיונותיו ברמה (ראה „נספחות").

ר' פינחס אורי אנגלארד — רבי פיני כפי שקראו לו, היה בנו של רבי מאירל אנגלרד ז"ל, אישיות מאד מכובדת, מהמשפחות המיוחסות שבצד עיסוקם המסחרי המפותח והמבוסס דגלו בתורה ותפילה. בית־התפילה של רבי מאיר'ל זה שבדורנו נקרא „הקלויז הברדיטשבים", היה משמש לכל אלה שגרו רחוק מן המרכז. יחד עם זאת זכור לנו כי מנהגו של רבי פיני היה להתפלל בבתי כנסיות שבמרכז העיר, כיון שההליכה לתפילה היא מצווה כשלעצמה. ענין רב ומיוחד היתה אצל רבי פיני התפילה היומיומית בוקר וערב. הוא שקד מאד על תפילתו בכוונות מיוהדות גדולות והקפיד הקפדת־יתר על חיתוך האותיות ומבטאן הברור, וזה תמיד ובכל יום כאילו היתה אצלו בכל יום כחדשה ופעם הראשונה.

יוזכרו כאן בנו חיים־אריה הי"ד, ובתו ניחא אשת מיודענו ר' משה יהושע קמלהאר יבל"א, ממנהיגי „המזרחי" בעירנו.

ר' מאיר אנגלרד — מחסידי בובוב הנלהבים. ירא־שמים והדור חסידות וקנאות. ברוח זו היו גם ביתו־משפחתו. עם כל הבדלי הגישות בינו לבין הבריו למעמד, לגיל וכדומה יגע לשמור על ידידות ורעות ולהראות מסירות ונאמנות לזולת. בנו ר' אברהם, המכונה „הרב מדוברה" שליט"א, הצליח, אחרי גלגולי־מלחמה לבוא ארצה. למדן מופלג, מראשי חסידי בובוב ור"מ בישיבתם. שתיים מבנותיו של ר' מאיר הגיעו גם הן ארצה, הקימו פה משפחות וממשיכות במסורת בית אביהן.

ר' יצחק באב"ד — ממשפחת באב"ד המיוחסת שבגליציה. היה טיפוס מיוחד. כל היום התבודד בקלויז של רבי מאיר'ל, שם למד והגה. למד הרבה תורה והגה הרבה בספרי מחקר. עם אנשים שאינם בני תורה לא הרבה לדבר אבל לעומת זאת היה מרבה שיחה עם בהורי־חמד, שביקרו אצלו, בדברי תורה ומחשבה ובדברי הגות, כאילו זוהי ההנאה היחידה בחייו. בשנים האהרונות לחייו לא יצא מחוץ לדירתו ולקלויז ומסופקני אם הדור הצעיר הכיר אותו בכלל. לא אהב לספר בדיחה ולא שמע בדיחה, כי דברים בטלים לא הוציא מפיו ולא רצה שאזניו ישמעו. יש שהיפשו ומצאו דרכם אליו ואף שמעו ממנו שעור ב„מורה נבוכים", „כוזרי", וכדומה והם שיבחו מאד את ר' איציק'ל — כך קראו לו בדרך־כלל — באב"ד והפליגו בשבח ידיעותיו הרבות והעמוקות וסיפרו הרבה על מידותיו ותכונותיו הנדירות.

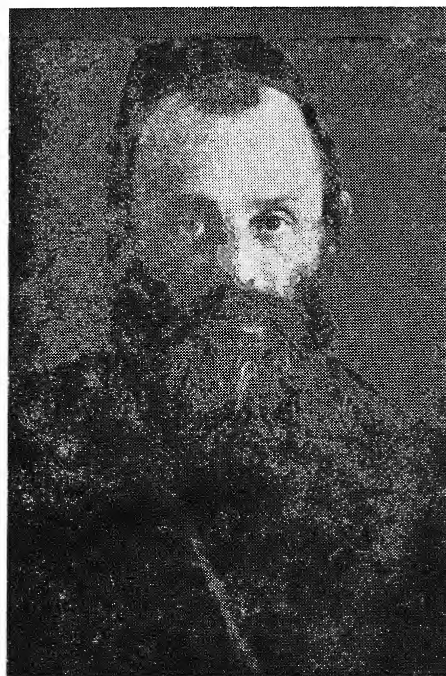
ר' אשר בארבר

דמות יקרה וטיפוס של יהודי מצויין במידות ובתכונות נעלות. הוא השתתף עם כל אחד מאתנו בין בשמחה, בין במחלה ובין באבל. ראש חברת „ביקור חולים" והבר הנהלת „חברה קדישא". היתה חתונה, לידה או סתם מסיבת מצווה בבתי עניים, — הוא היה מנצח על השמחה, והוא גם דאג — אפילו כשזה היה תלוי בהוצאות כספיות, שהוציאן מכיסו — שלא יחסר המזג, משקאות ואביזרייהו, שהכל יהיה מוכן על צד היותר טוב ושהשמחה תהיה שלמה, בכל מכל כל. בחתונות דרכו היתה להרוז

בחרוזים, כמעשי הבדחנים, ובידח את הקהל עד שהמליצו עליו: „אם הוא כאן הכל כאן" והוא האל"ף והבי"ת (ראשי־תיבות: אשר בארבר) בכל דבר. אם קרה מקרה של אבלות והצער היה גדול, הוא לא עזב את האבלים אלא ישב אתם כל היום. לא הניחם בבדידות אם היה פחד שהבדידות תזיק לבריאותם. הוא גם דאג למשמרות, שיתחלפו בעת הצורך. לכמה אנשים עזר לשיקומם מבחינה כלכלית. ביתו היה בית עזרה לכל לב נשבר.

גם אשתו **רחל** היתה ידועה בטוב לבה והיתה עונה בטרם יקראוה. לשניהם היו קופות גמ"ח שהיו מלוים לנצרכים בסבר פנים יפות. ולא בממונם בלבד הגישו את עזרתם אלא אף גם השתתפו בגופם בכל דבר.

קורת רוח רבה הסב ר׳ **אשר** בעברו לפני התיבה להתפלל. הוא היה בעל קול אדיר ויפה ובעל נפש מוסיקאלית ותפילותיו־זמרתו הקסימו את הלב והנשמה. תנצב"ה.

ר׳ אשר בארבר

ר׳ ישראל בראון — תום־לב, צניעות, שלימות־רוח, היו תכונות־היסוד שלו. בחינוכו ניתנה, כנראה, תשומת־הלב, של הוריו־מחנכיו או של עצמו, לדרישת הזמן ולרוח העת. שכן יחד עם התהלכותו לפי אורח־חיים דתיים ללא כל סטייה והתנהגותו הכמעט־חסידית בחיי היומיום שלו, היה ר׳ ישראל בראון גם בעל השכלה יחסית בלתי רווחת אז כל־כך בחוגים שלו. הדבר התבטא גם בידיעתו את השפות המתהלכות, בעיקר פולנית וגרמנית, בדיבור ובכתב, ברמה נאותה. פעילותו המסחרית, שכללה גם אספקת פחמים למוסדות

ממשלתיים ומוניציפאליים שבסאנוק, דרשה ידיעת השפות האלה הלכה־למעשה שהוא אמנם שלט בהן.

ר׳ ישראל בראון השתייך להסתדרות „המזרחי״. היה נאמן לרעיון ואף הופיע בחוג זה בהזדמנויות מסוימות. ודאי לנו כי היה מסוגל לתרום מכושרו ומידיעותיו לפעילות ארגונית ועניינית. אלא שמתוך הצניעות שהיתה אופיינית לו נמנע מעסקנות ומכל דבר הקשור בפומביות ובפרסום.

כהמשך לדרך־חינוכו שלו, ולמתכונת אורח־חייו שלו, היתה, גם שאיפתו ביחס לניהול ביתו ולחינוך בני־ביתו. על כך תעיד העובדה כי לפני רשמו את בנו ל י י ז ר ב ר א ו ן (היום: אליעזר ישראלי הנמצא אתנו כאן) ללימודיו בגימנסיה פנה אישית למנהל הגימנסיה דאז וביקש ממנו לשחררו מכתיבה בימי שבת וחג. דברי הנמקת הבקשה, צורת הופעת המבקש ואופן הסברת המבוקש שיכנעו את המנהל והוא הסכים ל„תנאי״ שהציע האב ושגם קויים על־ידי הבן. עובדה זו אף שימשה עידוד ודירבון לכמה מתלמידי הכיתה היהודים שינהגו גם הם כמותו.

כעובדת־המשך׳ מעין פרפרת־לווי לסיפור זה, מסופר על־ידי הבן־הגימנזיסט עצמו, שבגלל העדר ע י ר ו ב אז ברובע ה פ ו ס א ד ה, מקום־מגוריו, ואיסור הטילטול בשבת, התלוותה אליו — לפי מצוות האב — עוזרת הבית הנוצריה בכל ימי השבת והחג בלכתו לגימנסיה, בנושאה אחריו את הספרים והמחברות עד הגיעם לבנין ה„מורובאנקה״, שמשם התחיל העירוב ומותר היה כבר לשאתם.

ר׳ שמואל ברגנבוים — ראה עליו בעמ׳ 324.

מר שמריה (שמר׳ל) ברגנבוים — מושפע מרוח הזמן ומעודד מספרי ההשכלה וספרות התחייה, שקרא עוד בהיותו בגיל צעיר בצמאון ובשקידה, קבע לעצמו דרך־חיים והלך־מחשבה משלו, לעצמו ולמשפחתו שהחל בהקמתה. הוא היה מלא שאיפה והסיסה לקראת כל פעילות אפשרית למען שיפור מצב היהודים ולשינוי פני חייהם הגלותיים. הימים אז ימי תהייה ומבוכה שלאחר מלחמת העולם הראשונה׳ לאחר תקופת נדודים וגלגולים כפליטי המלחמה, להונגריה ומשם לצ׳כיה ומשם, מיד עם גמר המלחמה, — חזרה הביתה לאולחובצה, הפרבר הסאנוקאי שמעבר לנהר ה ס א ן. כל זה השפיע, כמובן, בכוון הגברת שאיפותיו ותסיסתו הנזכרים. מכאן, כנאמן לעצמו ולשאיפותיו, סירובו לתת לשני בניו להמשיך וללמוד ב„חדר״ והכנסתו אותם לגימנסיה, עם לימודים בימי שבת וחג, כשהם בזה ראשונים וכמעט יחידים מבין בני מתפללי הקלויז סאדיגורה, שמשפחתם, ובראשה ר׳ אהרן בארט, היתה נמנית עמהם; מכאן גם — השתדלותו לקבל עבודה — ולעבוד הלכה־למעשה משך זמן ידוע — בבית־החרושת לקרונות, במקצוע הצבעות, שלא־פחות משהי׳ה בזה משום מקום־עבודה־ופרנסה היה בכך גם משום מילוי שאיפה והגשמה חלקית של אידיאלים סוציאליים־סוציאליסטיים, ועוד בצורה הפגנתית כזאת...

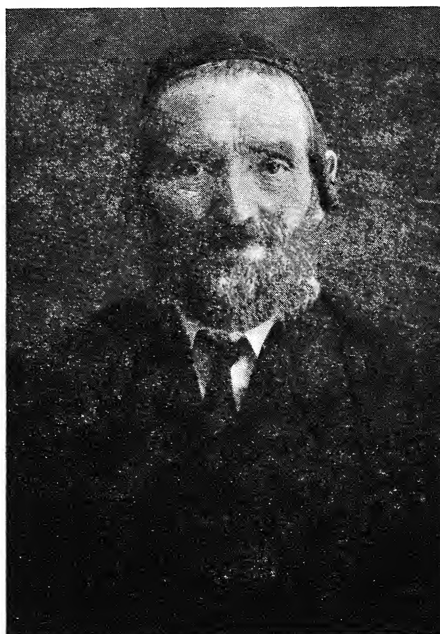
גם לאחר שהפסיק לעבוד בבית־החרושת וחזר לעסוק במסחר לא הזניח את רעיונותיו ושאיפותיו. תחושת האחריות לגורל העם היהודי ולערכיו החברותיים־הסוציאליים שקיננה בו תמיד לא רפתה אצלו. זה התבטא בתחומי פעולה שונים. אם ב פ נ י ם, בביתו ובחוג משפחתו, בדאגה לחינוך ילדיו ברוח הציונות הסוציאליסטית׳ ובשמירה על שני בניו מהידרדרות והיסחפות להתבוללות פולנית או לאריסטוקראטיות בורגנית, ואם ב ח ו ץ בחיי הציבוריות

היהודית, בארגון מיליציה יהודית רשמית בזמן מאורעות והתפרעויות הגויים, ואם בפעי־ות ציונית סוציאליסטית במסגרת „פועלי־ציון" וכיו"ב.

בימי כיבוש סאנוק בידי הנאצים עבר שמרל עם אשתו לקיבל, שם התגוררו הורי כלתם, אשת בנם חיים. שמרל התחיל לעבוד בבית־החולים היהודי שבקובל, שם עבד גם הבן חיים כרופא.

מפי עד־ראייה נמסר: ערב אחד נלקח שמרל לבית הגיסטאפו בקובל. הבן חיים חדר לבית הגיסטאפו בזמן שהוחזק אבא ונחקר שם תפס לקלגס הנאצי בצווארו וחנקו. כעונש על זה הוציאו הנאצים את כל יושבי הגיטו ולעיני כולם הרגו בירייה את שמרל ואת בנו. הי"ד!

ישראל־שלמה ברגר — סוחר ישר וצנוע, בר־אוריין ובר־אבהן, מחסידי בלז שהסתופף גם בחצר הרבי מדינוב זצ"ל. היה ער למתרחש ביהדות החרדית, ממייסדי „אגודת ישראל" בעירנו ומפעיליה בהקמת בית־הספר לבנות „בית יעקב". רעייתו שרה עסקה כל ימיה במעשי צדקה וחסד, בממונה ובגופה, בצניעות ובדרך של מתן־בסתר. שניהם שקדו על חינוך ילדיהם ברוח של תורה ויראת־שמים. הבן הבכור, משה־יוסף ע"ה, היה בעל כשרונות מצויינים, מתלמידי הגאון ר' מאיר שפירא, והגיע לדרגת תלמיד־חכם עוד בהיותו צעיר לימים מאד. הוא נפטר בגיל 21 וכפי שמוסרים בא הרב ר' מאיר שפירא להספידו. בנם השני, שמחה־בונם ע"ה, תלמיד־חכם גם הוא ושקדן גדול בלימוד, היה עסקן פעיל ב„אגודה" בסאנוק נפטר בגלות רוסיה.

ר' ישראל־שלמה ברגר

שרה ברגר

ר' נחמיה גינצבורג — מחשובי בעלי־הבתים בעיר שהדאגה לשלום תושביה היהודים היתה דאגת־אמת, הנובעת מתוך רצון כן לעזור. לא היתה אצלו כל שאיפה לעסקנות בתור קריירה או כבוד. לכן לא הציג עצמו אף פעם כמועמד בבחירות כל שהן, אלא כל התפקידים שהוא מלא בעסקנות צבורית של העיר, כחבר בהנהלת ה„תלמוד־תורה", כעסקן ב„חברה קדישא" וכיו"ב, — היו לאחר פנייה מיוחדת וישירה אליו בבקשה לקבל על עצמו משימה זו או אחרת. והוא קיבל על עצמו — משראה ונוכח לדעת שהענין זקוק לו ולפעילותו. תכונות אלה, כשהן מלוות גישה „ישר לענין", מעשיות ותכליתיות, היו ניכרות גם אצל בנו: —

ר' ירוחם גינצבורג — שבנוסף לאמור היתה מורגשת אצלו גם שאיפה לעסקנות בשטח הציונות והתחיה, ואשר לא ניתנו לבוא לידי פיתוח רחב בגלל מגבלותיו בשטח הבריאות.

ר' יודיל גינצבורג — יליד סאנוק שבילה ימי נעוריו בישיבות שבהונגריה, ביניהן ישיבת פרסבורג המפורסמת. חזר לעירנו ונשאר בה. היה למדן ובקיא בתלמוד ושקדן גדול בלימודו. ללא כל נטייה לעסקנות ולפעילות צבורית שם את כל מעייניו בלימוד גמרא ובו ראה את כל עולמו.

אברהם גינזבורג — בנו של ר' יעקב גינזבורג, הזכור לנו בהיותו בגיל זקנה גבוה. היה מסוחרי העיר הותיקים והידועים. התייחס בתשומת־לב מודגשת למתן חינוך לילדיו ברוח המסורת והחסידות.

ר' ישראל גלדצלר — בעל תכונות אציליות מלגוו ומלבר. ניהל את ביתו־משפחתו ואת אורח־חייו בשקט ובצניעות יהודית טיפוסית; לא היה בין מחפשי הפומביות הרועשת ולא היה בין הנמשכים לעסקנות ציבורית, לא כללית ולא יהודית. היה מהמתפללים הותיקים של קלויז צאנז, שהיו ברובם חסידים קנאים, תוססים, אולם הוא לא סטה מדרך־חייו ולא ויתר על תכונות נפשו. מידת השפעתו היתה ניכרת גם בהליכות־הבית ובתחום החינוך וההשכלה של בני ביתו.

אריה לרנר (חיפה)

ר' משה'לי גראניק ובניו

דבורו היה קולח בניחותא, חרש, כמו מעין קטן, אך חודר לבבות. קלה אטית, ומתונה היתה גם פסיעתו. ולא בגלל יוהרה ח"ו כאדם בעל מצלצלים המונה בחשיבות יתרה את צעדיו כמונה את כספו — אלא כאדם ששעתו אינה דחוקה והוא מטייל לו להנאתו ולהנאת בוראו ונתון להרהורים ולמחשבות המרחיבים את הדעת. ולמרות שהיה איש מחשבות לא הסיח חלילה את דעתו דרך הילוכו מן הבריות. הוא קידם פני כל איש, ואפילו ילד, בברכת שלום. בעשותו זאת לא הסתפק כדרך רוב האנשים השואלים ומשיבים שלום במנוד־ראש גרידא. בקול הפטיר את ברכתו, ובכוונה, כדרך שהיה שוקד לענות „אמן" אחרי כל ברכה וברכה שהיה שומע יוצא מפי הש"צ או מפי היחיד בקלויז הסדיגורי. ככה היה הולך לו ר' משה'לה גראניק ז"ל בחוצות סאנוק בנחת ובשלוה ורואה את עולמו של הקב"ה והוא כולו טוב. והדברים קל וחומר: אם תלמיד חכם שאינו אלא בשר ודם נאמר עליו שאינו מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן על־אחת־כמה־וכמה שמושלם ומתוקן וטוב כל מה שברא

יוצר הכל. ממילא גם האדם שנברא בצלם אלוהים מושלם וטוב הנהו. ומכל שכן טוב ומושלם כל אדם מישראל אותו בחר השי"ת כעם סגולה ונתן לו תורה ומצוות וזיכה אותו ע"י כך במעשים טובים. אמנם, פה ושם פורץ בשל „מה בכך" ריב ומדון בין אנשים. ויש אפילו שנאת חינם ר"ל — כל זה בוודאי מידי ה„ס"מ" המקטרג בא. משום כך יש לעמוד על המשמר כהילל בשעתו ולדבר על לב האנשים ולפייס אותם כמה שנאמר: מענה רך ישיב חמה. עניו גדול היה ר' משה'לה גראניק. למרות שהיה מוסמך להוראה לא השתמש בתגא ולא עשה את תורתו קרדום לחפור בה. הוא התפרנס מאספקת חלב לבתים. אשתו היתה המחלקת, והוא היה קם בבוקר־השכם, בשעה שלש, הלך לרפת של הגוי כדי להיות נוכח בעת החליבה, כפי הדין ש„ישראל צריך להיות רואהו", וכל היום היה פנוי לתורה ולתפלה, וגם לשבת בצוותא אחר התפלה לשם שיחות עם החסידים בקלויז סאדיגורה. ותמים היה. אמונתו הרבה באדם גם היא היתה תמימה. כל ימיו רדף שלום, סניגור גדול היה לאדם.

ר' מיכל לייבוש דורליך — היה בן־תורה מובהק וחסיד מובהק. הסתופף בצילם של אדמו"רי יאבורניק־בלאז'וב־ריביטיטש, שמהם הושפע גם בחריפות ובשנינות. פיקח גדול היה וידע לכלכל את דרך־חייו ואת עניני המסחר שלו על־ידי גישה מיוחדת שסיגל לעצמו, שהיה בה ממיזוגן של הכרת־ערך־עצמו ושל עממיות יהודית־חסידית גם יחד. דביקותו בחסידות ריביטיטש היתה לא פחותה מזו של בלאז'וב ושל יאבורניק, כלומר: אמונתו בנכד לא נפלה מזו שבסבא, — מיידס חצר־חסידות זו. ר' מיכל לייבוש דורליך היה בעל ידיעות כלליות על המתרחש בעולם הגדול ועל תהפוכותיו. עם זאת שמר על דרך־חייו והליכותיו בעולמו־שלו. כך בדברים שבין אדם לחברו, וכך בדברים שבינו לבין קונו.

ר' שמחה דים — בנו של רבנו רב העיר הגאון רבי נתן נטע דים ז"ל. היה ת"ח גדול למרות שהיה עמוס עסקים (ניהול בנק ועוד) קבע עתים לתורה והיה אוהב מאד לעשות ציצים ופרחים לפולי דאורייתא. הוא היה תלמידו המובהק של אביו. בבית הרב דים היו מבקרים הרבה אנשים עם ענייניהם, אם לקבל סמיכה ואם סתם לשוחח בדברי תורה. וערמות ספרים נערמו על השולחן והקולות גבהו ורמו מרגע לרגע ובאוירה כזו גדל רבי שמחה, שהתורה לותהו בשכבו ובקומו.

ר' נחמן דנקברג („עושה־השטריימלים") — בכל הליכותיו, אורחות־חייו, משאו־ומתנו, הסתמנה החסידות, זו של שושלת רוז'ין, שהוא היה דבוק בה דביקות נפשית מובהקת. על ברכי חסידות זו חונך וגודל, על־פי תורתה זו חי את חייו, ללא גבול וללא ויתור כלשהו. במיוחד הצטיין באהבת־ישראל, שבאה אצלו לידי ביטוי בעשיית צדקה וחסד בגופו ובממונו. „בממונו" — אפילו בימים של דוחק כספי ומצב של „כיס ריק". וימים כאלה פירושם: כ ל י מ י ו, שכן לא זכורים לנו כלל ימים של רווחה כספית אצל ר' נחמנ'לי, ואפילו לא מצב נורמאלי של „פרנסה בריווח" בבית. לעומת זאת לא זכורים לנו כלל אצלו ימים של העדר פעילות, של מחדל, מעשיית צדקה, מ„טיפול" בעניים, אם לא על־ידי תמיכה כספית מכיסו־שלו, הרי לפחות על־ידי חיזור־על־הפתחים ואיסוף כסף כדי לחלק לעניים.

להדגשה מיוחדת זכתה אצל ר' נחמנ'לי אהבת לומדי תורה ובני ישיבות. מתוך כך ידוע ומובן היה לנו יחסו המיוחד וטיפולו המיוחד בבנו י ו ס ף (נמצא אתנו בארץ), בעת חובשו את ספסל בית־המדרש והקלויז ושקידתו בלימוד התורה, שהיה לשם־דבר בעיר.

ר׳ יצחק הירשפלד ז״ל

מיקירי העיר ומאהודי בניה, אשר בהתנהגותו בבית ובחברה, באורח־חייו הפרטיים ובהתהלכותו בחיי המעשה והמסחר והעבודה, הקנה לעצמו את אהדת כל מי שהכיר אותו.

נאמנותו למשפחתו באה לידי ביטוי לא רק באהבתו הגדולה, במסירות אליה, אלא גם בדאגתו העמוקה לעתידה, לעתיד־חייו של כל אחד ממנה.

כציוני נאמן בעל הכרה אידיאולוגית מגובשת, מבוססת על מורשת הדורות ועל מסורת בית־אבא, היו לבו ונפשו נתונים להקניית חינוך ציוני שרשי לילדיו, החל מגיל הילדות שלהם ועד להתבגרותם — ועד למילוי הגשמתה השלמה של השאיפה הציונית: עלייתם לארץ. שכן ציוניותו של ר׳ יצחק הירשפלד לא הצטמצמה אצלו בחשיבה אידיאולוגית גרידה ובנאמנות מפלגתית לתנועה הציונית בלבד. הוא ראה את הציונות כאמצעי למטרה לתחיית העם והארץ, שתכליתה — בהגשמתה. ואת ראייתו זו תירגם לשפת מעשה. מכאן שמתן חינוך עברי ציוני לילדיו היה לא רק כחינוך למען השכלה „לשמה״, אלא למען מימוש אפשרות הגשמתה המעשית של המטרה הסופית, למען המחשתה והחשתה של ההגשמה הזאת; מכאן גם שליחתו את בנו (ישראל שדמי) ואת בתו (עדינה מאי), הידועים פה לכולנו, לארצנו ושקידתו־דאגתו החמה, האבהית המלאה, לסידורם בארץ, להשתרשותם בה ולהיות מבניה־בוניה של המולדת במובן הציוני והמעשי שבה; ומכאן — גם עלייתו־שלו ארצה כתייר למען „הכשרת קרקע״ לעלייה סופית ממשית, דהיינו: הגשמה ציונית. אלא שבינתיים באו עליו ועלינו השואה והחורבן והרסו והשמידו.

אכן, עם היותו נתון תמיד לרעיון ההגשמה הציונית לא מנע את עצמו גם מפעילות עסקנותית במסגרת ההסתדרות הציונית שבעיר, בין בהשתתפות חברית ובמילוי תפקידים שונים, תפקידי ייצוג ותפקידי ביצוע, ובין בחובות שבגוף ושבממון המוטלים על כל איש יהודי המכיר את מצוות הציונות ורוצה לקיימן, כגון התרמות ותרומות לקרנות הלאומיות, שעשאן בלב חם, ברוח נלהבת וביד נדיבה.

את עירנותו ונאמנותו גם לחיי הציבור הכלליים של יהדות עירנו ביטא ר׳ יצחק הירשפלד בפעילות מתמדת בארגונים המקצועיים־ציבוריים של יהודי סאנוק, ובעיקר ב„יד חרוצים״ ובארגון הסוחרים היהודים בסאנוק. גם פעילותו זו, כפעילותו בתחומי הציונות והקרנות הלאומיות, טבועה היתה בחותם תכונותיו היפות שאיפיינו את אישיותו ואת דמותו בכל דרך־חייו, והן: מזגו הטוב, אהבת היושר, נאמנות לאדם ונכונות לעזור.

בעיצומן של ההתכוננות וההכנה לעלייה לארץ, לאחר שחזר מלא התרשמות והתפעלות מביקור בה, פרצה מלחמת העולם השנייה ומייד הקיץ הקץ על הכל. יחד עם כל יהודי סאנוק גורשה גם משפחת הירשפלד, שכללה אז שם את רעייתו חוה ואת בתו הצעירה יפה. בנתיב היסורים והתלאות שנודעו לכל יהודי סאנוק נפל בגורלם להגיע לגיטו שליד זלוצ׳וב ולמצוא שם את סופם המר.

זכרו של ר׳ יצחק הירשפלד יישאר חקוק עמוק בזכרונם של כל אלה שהכירוהו והוקירוהו.

ר׳ יעקב הלברשטם — ממשפחת רבנים גדולי תורה, ובעצמו ת״ח מובהק, בעל מידות תרומיות, שש לעשות גמילות־חסד, בדרך זו הלכה גם אשתו, ילידת סאניק, בת רבי שמחה גולדברג מהחסידים הותיקים שבעיר. קבע עתים לתורה בקלויז צאנז וגם בביתו לא מש הספר משלחנו, ואף בחנותו ראינהו הוגה ומעיין בספר.

אייזיק וניג

הוא היה אידיאליסטן וחלוץ, בן למשפחת־סוחרים מכובדת. לא רצה להמשיך במסורת חיי מסחר של הוריו כי לא ראה בכך מטרה ותועלת לעצמו ולעמו.

התקופה בה חי היתה של מלחמה על זכויות האדם העובד ובית לאומי בא״י. אצלו נתאחדו שני הדברים האלה. הוא ראה את המטרה בכיבוש ארץ ישראל ובניינה, כבית לאומי לעם ישראל, על־ידי עבודה פיזית. הוא היה לא רק לוחם תיאוריטי בעד אידיאות, בחינת נאה דורש, אלא גם קיים וביצע אותן בחיים הממשיים. הוא עזב את עושר בית הוריו, הוא עזב את הוריו ועלה יחד עם חלוצים רבים אחרים ארצה כדי לגשם את חלומו. עצם העליה לארץ לא היתה אז מן הדברים הקלים. שערי הארץ נעולים היו, העבודה בארץ קשה היתה ומפרכת, סכנת מחלות היתה מרחפת על כל צעד ושעל, — אם לא לדבר כבר על סכנת התנפלויות של הערבים, שהיתה רווחת אז למדי.

אייזיק וניג עבר את כל שלבי העבודה. בנה בתים וכבישים, עבד עבודה חקלאית, פקדוהו מחלות שונות, נתנסה בחוסר־עבודה ואף רעב לא פעם ללחם. שנות חייו הקשים בארץ ערערו את מצב בריאותו הגופנית והכריעוהו לחזור לפולין למען החלמתו הגופנית.

בתקופת שהותו הארעית בפולין, שהות־מאונס למען הבראתו, לא הזניח את פעילותו למען ארץ־ישראל. הוא המשיך בעבודתו במסגרת מפלגת „פועלי־ציון״ שאליה השתייך והיה בה הרוח החיה. הוא מילא בה למעשה את תפקידי היושב־ראש, המזכיר, השמש, והמשיך בה את מלחמתו בעד זכויות הפועל העברי, בעד עליה חפשית ובנייה ללא הגבלות. הוא השתתף בפעולותיהם של כל הארגונים למען ארץ־ישראל, האידיאולוגיות והפיננסיות.

דאגות פרטיות על עתידו־שלו, על הקמת ביתו־משפחתו־שלו, היו ממנו והלאה. אכן, בני המשפחה הוכיחו אותו על כך לא פעם אחת, והשמיעו לאזניו בענין זה דברים קשים ובוטים.

הוא קיווה וציפה ליום בו ישוב ויעלה ארצה, אך המציאות ביטלה את תכניתו ושמה לאל את תקוותיו. הוא נספה בשואה יחד עם מיליוני אחינו בגלות פולין.

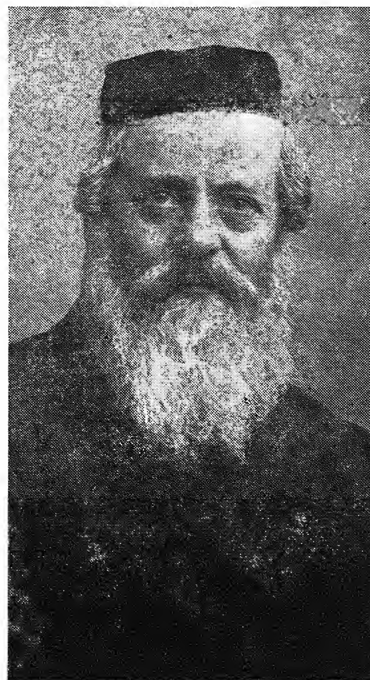
הגב׳ **רוזה ווינר**, רעיית ר׳ יצחק היתה ידועה בפעילותה למען חולים וסתם קשי־יום. היתה נדיבת־לב וקיבלה סיפוק ממעשי הטוב שלה. היתה רגילה להיפגש עם גב׳ וולקה־לי מאיר, להמתיק סוד איתה על משפחות עניות נסתרות שיש לעזור להן. לעתים עשו סיור בעיר, בבתים שונים, לשם כך.

ר׳ אייזיק זילברמן — עלה וגדל בכוחות־עצמו בתחום המסחר המרוכז, המאותר, והמגובש. עמדו להם, לו ולרעייתו ששימשה עזר כנגדו ברמה גבוהה, הכושר המסחרי והתבונה הטבעית לפתח את בית־מסחרו, שהגיע בו בשנות השלושים האחרונות לממדים גבוהים מאד. כפי שמוסרים ידעו העוסקים בפעולות צדקה לנצל את מידת יכולתו הכספית של ר׳ אייזיק זילברמן ולהניעו גם למידת־נכונות להטות שכם במבצע צדקה של האוכלוסיה היהודית או אחד ממוסדותיה. כן מייחסים לו נכונות־לעשייה, ועשייה־ממש, בחוגי משפחה, שלו ושל רעייתו, וכל אלה — בדרך של הצנע־לכת ואף גם „מתן־בסתר״.

ר' איסר זילברמן — מסוחרי הקמח והתבואה הותיקים בעיר. מחסידי בוקובסק, ודבק ברבו דביקות ללא גבול. הוא נסע לבעל „אור־למאיר", ר' מאיר־יהודה ז"ל והמשיך בבנו אחריו ר' דוד, ובבנו אחריו ר' ראובן. ובכולם באותה האמונה, התמימה בקדושתו ובצדיקותו. גם חתניו לוקחי בנותיו, ר' מרדכי גולד ור' יוסף־חיים טיסר, מנאמני חסידות בוקובסק היו. שניהם גם מעורבים בציבור הסאנוקאי בשטחי פעולה שונים.

ר' מנחם־יהושע זילברמן — כאחיו ר' איסר, כן אף הוא מחסידי חצר אדמו"רי בוקובסק היה. האמונה החסידית התמימה השרישה בו אורח־חיים מג־בש, מחושל עקרונות הדת, ועשיית מצווה, ללא ויתור וללא כל סטיה מקלה כחמורה שבה.

ר' עובדיה זילבר — מיקירי העיר, מעולם לא עסק בצורכי ציבור והתרחק מעסקנות. היה טיפוס של בעל־בית יפה, חסיד וחי באמונתו התמה. הזמין את אדמו"ר הזקן מרימנוב שהיה דרכו לבוא לסאנוק שיגור אצלו, והיה מאושר לאכסן את האורח החשוב הזה. היה מנכבדי קלויז סאדיגורה ולהחזקת בית התפילה היה נותן ביד רחבה. בניו נתחנכו על ברכי התורה. הבכור, חיים, היה אישיות מכובדת בסאנוק והסביבה. השני, זכריה, היה ב־ן לומדי הקלויז והשלישי יחיאל לא עזב מנהג אבותיו והתנהג באורח־חיים מסורתי מאד. בנותיו של ר' עובדיה הצטיינו במסירותן לרעיון התחיה ולעבודות הציונות. הן היו היוזמות והמיסדות של כמה מהמוסדות הציוניים והיו פעילות בהם מאד.

ר' עובדיה זילבר

גב' זילבר

דוד טויבנפלד — ורעייתו חיה, מחסידי בלז. תרם ביד נדיבה לכל מטרה יהודית ולכל דרישה שהובעה בפניו. היה ידוע ביושרו במסחר, כבעל בית־חרושת לנקניקים. בניו המשיכו בעסקיו וגם נטו שכם לפעולות הציבוריות והציוניות שבעירנו.

ר' צבי טראכמן — מעשירי העיר ומנכבדיה. סוחר גדול ויחד עם זאת איש ישר שאינו משנה בדיבורו. ניהל בית יפה, בית עשירים. הכניס את בניו בעול המסחר המסועף מאד, אך יחד עם זאת לא שחרר אותם מעול הלימודים, לימודי יהדות ולימודים כלליים. הוא דאג, ואף הצליח בכך, שבניו ישקדו על ערכי עם ישראל ויגדלו כבנים נאמנים לעמם. עם זאת התנהג ר' צבי בדרכי היהדות הצרופה והיה עורך סעודות שבת בשירה ובזמרה כאחד החסידים הגדולים. היה קשור לאדמו"ר רבי יוסף ז"ל מרימנוב ואח"כ לנכדו הרב צבי ז"ל. בית טרכמן היה ידוע כבית נדיב שתרם תרומות גדולות למטרות השונות ונענה בעין יפה לכל המתרימים.

ר' יוסף טרום — התמסר כל כולו לעסקנות בשטח מוסדות החסד. היה יו"ר החברה קדישא ויו"ר ה„תלמוד־תורה" בעירנו. עיסוקו המסור במוסד זה לא ידע לאות, בין ביום בין בלילה, בשעת מסחרו ובשעת אכילתו בדרכו לעסקו ובחזירתו הביתה. בני עניים שהיו מחניכי ה„תלמוד־תורה", היו חשובים אצלו כבנים ממש. הוא הזניח את ביתו, את משפחתו, ואת עסקו וחיפש דרכים איך להיטיב מצב ה„תלמוד־תורה". למען מוסד זה לא נשא פני איש. בזמנו עלו גם ההכנסות הכספיות ב„תלמוד תורה" כי הוא ניהל את העניינים ביד חזקה ודאג בכל האמצעים להרבות הכנסותיו. עם זאת היה בעל תכונות נעלות בדברים שבין אדם לחברו. קבל את כל איש בסבר פנים יפות. ביתו היה בית חסידי במלוא מובן המילה. הוא זכה לראות בנים ובני בנים הולכים בדרכיו.

בנו ר' אברהם היה ירא שמים גדול, מיעט בשיחה והרבה לעסוק בתורה ובתפילה. משאו ומתנו עם הבריות היו בנאמנות וביושר. ובמידות אלו חינך את בניו.

ר' יוסף טרום בסעודת חג (פורים) בחוג המשפחה

יהושע טרום־בומבאך — חבר ועסקן בסניף של „המזרחי" בסאנוק בראשית היווסדו ומילא בו תפקידים במתן שיעורים בתורה וגם כ„בעל־קורא" בשבתות ובחגים ב„מנין" של בחורי בית־המדרש.

ר' שלום כץ — מבעלי הבתים ההגונים בעיר. ספג הרבה מרוח התורה והיהדות בבית אבא, הרב ר' יהודה כץ ראב"ד של העיר, שיוחד עליו הדבור בספרנו זה. בנעוריו, וגם בימי העמידה שלו, הרבה יותר לעסוק בלימוד התורה. בספר שו"ת של ר' יהודה כץ, אביו ז"ל, „קול יהודה" ישנה תשובה לשאלתו.

אלעזר לישע — בן תורה, קיים אורח חיים חסידי, מכניס אורחים ותורם בעין יפה למוסדות צבוריים. עשה מאמצים למען גידול בניו ברוח התורה והמסורת.

ר' אריה-לייבוש לזר — מותיקי המתפללים בקלויז צאנז, אך יחד עם זאת לא ידעו עליו הרבה אפילו באי בית־התפילה הזה, כל־שכן שלא ידעוהו אנשי העיר ולא הכירו את תכונותיו היפות. שכן עניו וצנוע מאד היה איש זה ורחוק מפרסום. אך אלה הקרובים לו ביותר והנמצאים אתו במגע קרוב ושוטף ראו את מעשיו והתבוננו בהליכותיו, יכלו לעמוד על תכונותיו הנפשיות הבלתי רגילות. על מידת הצניעות שבו תעיד העובדה המסופרת ע"י בתו הדסה לזר־הרצוג כי לאחר פטירתו, כשחטטו בניירותיו מצאו ביניהם תעודת סמיכות לרבנות, — דבר שלא ידעו עליו כלל בני־ביתו הקרובים ביותר ואף לא שמעו ממנו על כך במשך כל ימי חייו. במידותיו ובתכונותיו אלו חי את חייו, לעצמו ולזולת, ובנה בנין אב לילדיו לביתו ולמשפחתו.

ר' יעקב לרנר — בדמותו החיצונית הנאה, בהתהלכותו עם אנשים, בני חוגו, חבריו־למסחר, לעסקנות ציונית ולשאיפה לציון, ראינו תמיד מעין תופעות־

לווי לאישיותו הפנימית, בעלת התכונות הנעלות, ששרשיהן נעוצות בחינוך שקיבל ובאווירה שספג בבית אבא, השוחט מיאשיניצה, אחד מפרבריה־יישוביה הקטנים של סאנוק, בית של לימוד־תורה, יראת־שמים וטיפוח חסידות ושל נאמנות ונסיעות לאדמו״רים. התגברותה של הנהייה לאותה השרשיות, כפי שניכרה אצלו בעיקר בעשור האחרון שלפני מלחמת העולם השנייה וכפי שבאה לידי ביטוי באורח־חייו היומיומי, ואף הושמעה מפיו כמעט יום־יום בפגישות קבועות בביקוריו בבית־המדרש הגדול לתפילות־הבוקר, הוכיחה לנו את המשכיותן של כל תכונותיו הפנימיות בטבעיותן. לציון ולהדגשה ראויה גם מידת הצניעות שבו, שידע להלביש אותה צורה של עממיות ושל פשטות — עד כדי „ביטול עצמי״ בכל הנוגע ליתרונותיו ולכשרונותיו. כן, לדוגמא, ידע להסתיר את כושרו המוסיקאלי, את קולו היפה והחזק, שבהם הגיע לרמה גבוהה מאד וכל הדברים האלה נשארו חבויים־טמונים אצלו ובלתי ידועים כמעט כלל אף למכיריו הקרובים. רק למעטים מהקרובים לו ידע לעתים ל„התגלות״ בכל היתרונות שבו, ואלה מעריציו ומוקירי זכרו.

האחים: לייב, משה, יעקב, ישראל — מאיר ז״ל — כולם בני ר׳ צבי מאיר ז״ל. הבכור, ליב, היה גם הגדול שבכולם, בידיעת התורה, אבל כולם בני תורה היו. אבל לא היתה תורתם אומנותם ולא עשוה קרדום לחפור בה. שכן כולם היו סוחרים ואנשי מעשה. הם התפזרו במדינות שונות ובחלקי עולם שונים, מביניהם גם אלה שעלו ארצה, השתרשו בה ועיסוקם שונה: רב, מורה ומהנדס.

ר׳ משה מוריץ — היה תלמיד־חכם, אוהב תורה ומכבד לומדי תורה. זכור לנו אביו, ר׳ יוסף־מנדל, בר־אוריין וחסיד ותיק של בית בלאזוב, מילידי סאנוק הותיקים. היה מספר זכרונות מחיי היהודים בעיר בילדותו כשזו היתה עוד עיירה קטנה בשטחה, מעוטה במספר יהודיה ודלה בבתיה, וכשבין רחוב אחד לשני היו מרחקים גדולים, כגון המרחק הגדול, השמם, שהיה עליו ללכת מבית הוריו שבצד מרכז העיר עד לבית שבו נמצא ה„חדר״ שבו למד, שהיה בצד השני של העיר. החזרה הביתה היתה בשעות הלילה, ובימות הגשמים ובחורף היתה זו גם רבת סכנה ופחדים שונים. בדבריו הודגשה המסירות ומידת הנכונות להתמודדות בקשיים שונים שעמדו בדרך מתן חינוך תורני לילדים והעמידה במבחן ההתמודדויות האלה בהצלחה. ראינו בבנו, ר׳ משה מוריץ, את הדמות של אותו המתמודד בדור השני, ובקשיים מסוג אחר. קשיים של משבי־רוחות חדשים, של זרמים וזמנים חדשים. הוא לא התכחש להם אלא השתדל לקדם את פניהם ולהתגבר עליהם. כך בהתנהגותו, בהדרכת הבית ובלימוד תורה הוא עצמו וכך — בחינוך ילדיו. מכאן — לימודם בבית־הספר הפולני אך יחד עם זאת שקידה מרובה ללא ויתור כלשהו על חבישת ספסל בית־המדרש והתמדה ללא גבול בלימוד התורה.

בניו, א ה ר ן הבכור, ו י ש ר א ל, היו מעסקניה הצעירים של „אגודת ישראל״ בסניף של סאנוק, אבל שקידתם בלימוד תורה לא נגרעה במאומה על־ידי־כך. הדברים אמורים ביחוד ביחס ל א ה ר ן שהצטיין כלמדן גדול, חריף ובקי, שגדולות נתכנו לו. הי״ד.

מכל המשפחה — רק שני הבנים־האחים הצעירים זכו להישאר בחיים ואף לעלות ארצה ולהשתקע בה.

ר׳ מנחם־מנדל מושל ז״ל, המדפיס והמו״ל

ר׳ מנחם־מנדל מושל ז״ל היה מנכבדי המתפללים בקלויז צאנז. ואם כי לא היה מהחסידים הפעילים, כלומר: הדבקים באדמו״ר מסוים ונוסעים אליו לימי חג, להילולת יום השנה להסתלקות האדמו״ר וכדומה, בכל־זאת היו הליכותיו הליכות־חסיד בכל המשמעויות שבהן. כזה היה גם ביתו, — בית יהודי־חסידי שדברי־תורה נלמדים בו ואורחים עניים סועדים בו על שולחנו; וחינוך מדוקדק להתנהגות כזאת ניתן גם לבני הבית הזה. לבנו יחידו מ א י ר, שחונך כמובן מאליו על ברכי היהדות התורתית, ניתן גם בד־בבד חינוך השכלתי־מעשי־מסחרי, ולבנותיו, שכולן המשיכו בתלם ובמורשת אורחות־החיים של הבית, ניתנה תשומת־הלב והדאגה שחלקן לא ייגרע ברמת השכלתן מכל חברותיהן בנות־גילן ובנות־חברתן וחוגן. אחת מהן, ר י ק ה, אף זכתה עם בעלה עוד בימי העלייה החמישית לעלות ארצה, לבנות ולהיבנות בה.

אדיקותו בחסידות וביראת־השמים הטהורה של ר׳ מנחם־מנדל מושל לא התבטאה בעמדה מעשית ובפעילות ממשית כלשהן ביחס לעניני הציבור והקהלה שבחוץ. היא אף לא הביאה אותו לידי התנהגות של קנאות בהליכות־הבית שבפנים. גרמה לכך מידת הצניעות, שנבעה אצלו מתוך תכונות־הנפש של החסידות האמיתית המקורית. השקט והשלווה שאפפו את דמותו האצילה, הם גם ששררו׳ באשראתו, בביתו ובמשפחתו, בחנותו ובבית־הדפוס. הוא לא עשה מאומה להגדלת פרסומו ושמו. ללא הכרזות־של־פרסומת ניהל את חנותו ובית־מסחרו למכשירי כתיבה ולספרי לימוד; ללא השמעות־קול צעקניות ניהל את בית־הדפוס הותיק, הראשון והיחיד בכל האיזור להדפסת ספרים רבי חשיבות בעולם הרבני והחסידי.

בצוואתו שהכינה בתקופה ארוכה לפני פטירתו הוא ביקש, בין היתר, לא לנהוג בו מנהגי־כיבוד עם פטירתו ולא לשאת הספדים עליו. כהתהלכותו עם עצמו ועם אחרים בדרך־החיים היומיומיים שלו עלי ארץ, כן היתה צוואת התהלכותו עם עצמי בדרך־החיים האחרונים שלו מארצות־החיים.

דמותו היפה של ר׳ מנחם־מנדל מושל תישאר שלובה וקשורה בפעילותו בשדה הדפסתם והוצאתם־לאור של ספרים השובים המעניקים ערך נצחי גם לו, למדפיס הספרים הללו, — לר׳ מנחם־מנדל מושל, ז״ל.

ר׳ פייבל מאן — פניו הרצינו מייד עם היתקלך בהם בכל הזדמנות של פגישה ושל שיחה׳ קלה וחמורה. אולם תמיד הם הביעו מין מתינות נוקשה, מעין אחריות גורלית, כובד־ראש, ואולי אף עצב טמיר. אכן, כל זאת — מלבר, אבל מלגוו ידע כל מי שהכירו מקרוב כי בעל לב רגש ורחום היה׳ ער לסבל הפרט וצר בצרת הכלל. קרובי משפחתו ואי־אלה מבני עירו וחביריו־מנוער ידעו כי אותה העירנות והרגישות וראיית הצורך לפעולות ולמעשים בממדים נרחבים בתחומי התחיה והגאולה הביאוהו לידי הסתייגות מפורשת מהמשכיות השמרנית ודריכה־במקום, כפי שהוא ראה אותן בחסידות בכלל ובזו של שושלת בלז בפרט, שאליה השתייכו הוריו ומשפחתו מדורי־דורות. עם זאת ראה ר׳ פייבל מאן את מידת יכולתו לפעול — וממילא גם את נכונותו לעזור — רק בשטח הפרט ובתחום הגשת העזרה היומיומית במסגרת ארגון „תומכי עניים״, שהוא היה ממייסדיו ומהפעילים הנאמנים שלו. ואם אמנם היה נאמן לרעיון „המזרחי״ ודגל בתורת התחיה הלאומית־הדתית על־ידי התארגנות היהדות הדתית־הלאומית׳ בכל־זאת, בפעילות מעשית ובעסקנות היומיומית נשאר

אדוק והדוק לפעילות בשטח הגשת העזרה לפרט ובה שם את כל מעייניו, מרוח תבונתו ומכוח כשרונו נהנתה איפוא פעילות זו למעלה מהמקווה. הרבה מהנצרכים והסובלים בעיר ידעו להעריך את גישתו הכנה ואת פעולתו היעילה.

ר׳ לייבל׳י מסר — מבין רוב בני משפחתו, שהיו עוסקים במקצוע החייטות, בחר לו ר׳ לייבל׳י את מקצוע חריטת מצבות וציור שלטים. אבל נוסף לכך היה תלמיד־חכם גדול, בקי מאד בשטח האגדה התלמודית, אהב ללמוד וללמד. התפלל במנין החייטים והרצה לפני ציבור זה אחר התפילה שיעור ב„מדרש רבה׳ וגם לימד אותם „פרשת השבוע" עם פירוש רש״י. היתה לו ,לשון למודים׳ וידע לכלכל דבריו בטוב טעם. שומעיו רבים היו והם שתו בצמא את דבריו ודברי ההסבר היפים שלו.

ר׳ יצחק מסר — מלבד בקיאותו הרחבה בספרות התלמודית ההלכתית היו לו ידיעות רחבות ועמוקות בספרות האגדה והמוסר. אולם כהתעסקות לימודית מיוחדת שתפסה אצלו את זמנו ותשומת לבו בתקופת התבגרותו המאוחרת, והמשיך בה ביתר־שאת בגיל העמידה, היתה חכמת ה„קבלה". הוא שם בה את כל מעייניו וכנראה

ר׳ יצחק מסר

שבתקופת שבתו בגרמניה, ובעיקר בשנים שלפני השואה, עסק גם בכתיבת דברי יצירה והגות בשטח זה. לצערנו לא נתקבלו אצלנו פרטים מלאים בענין זה ואף לא עלה בידינו לשמוע על כך מפי אנשים שהכירוהו וגם היו נפגשים אתו בימים ההם שם, בגרמניה. במדור „נספחות" שבספר זה יובא קטע, בכתב־ידו ובהתימת שמו, שיש בו משום חיזוק להנחה כי אמנם עסק ר׳ יצחק מסר בכתיבה בתחומי המסתורין והקבלה.

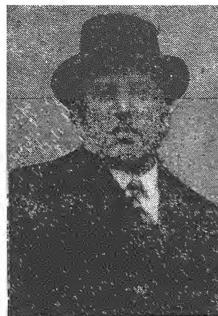
עם השתוללות החיה הנאצית היה ר׳ יצחק בין ה„נמלטים" משם, מגרמניה, בשובו בסוף שנות השלושים לסאנוק, אך לצערנו נעלמו מאתנו כל פרטים עליו מהימים האלה ומהימים אשר לאחר מכן.

ר׳ פייבל נבנצאהל — לא הכל זוכרים אותו ואף אלה שהכירוהו לא ידעו את טיבו ומידתו במתן צדקה ומעשי חסד. רבי פייבל לא היה חסיד אבל גם לא מתנגד, יהודי פשוט היה, מה„מתקדמים" שבעיר. בני בנים היו לו. אחד שופט מחוזי בסטניסלב ואחד עורך־דין בסאנוק. בילדותי אני זוכרו היה חובש שטריימיל בשבת, עסקו היה עם בעלי אחוזות והיה תמיד מאמידי העיר. סיפר לי יהודי סאנוקאי, שכנו של ר׳ פייביל שפעם לא שיחקה לו השעה במסחר. הוא עמד להשיא אחד מבניו ועמד בפני הוצאות כספיות גדולות שלא ראה להן כל מקור. ר׳ פייביל שכנראה הכיר בהתלבטותו, נכנס אליו ובקשהו שיכנס לדירתו. האיש נכנס ובו ברגע סגר ר׳ פייביל את הדלת, פתח את קופת הברזל שבה שמורים הכספים ואמר לו: „אני מרגיש שאתה זקוק לכסף, קח כמה שאתה צריך ואני לא רוצה לדעת כמה לקחת". ר׳ פייביל גמר את המשפט ויצא מיד מהחדר בהשאירו אותו על עמדו בו לבדו עם קופת הברזל הפתוחה...

ברוך סרבר — ורעייתו סימא־רייזל (לבית פיפע) — נמשך לחסידות בלז, כנראה עוד ממסורת בית־אבא, אך היה מסתופף לעתים גם בחצרות האדמו"רים שבעירנו. הצטיין בנדיבות לב ובידו הפתוחה לכל ענין שבצדקה. ילדיו שניספו: משה, פנחס (כפי הנמסר נפל כמפקד טאנק בצבא האדום עם כניסת הצבא לריגה וזכה לאות הצטיינות לאחר מותו), אטל וברוריה הי"ד.

ר׳ שמחה־שלום סובל — בר אוריין ומשכיל. מאמידי העיר היהודים. היה ממיסדיה הראשונים של הסתדרות „המזרחי", ומעסקניה הפעילים בשנות קיומה הראשונות. חינך בניו ובנותיו, לתורה ולנאמנות לערכי היהדות. בהר לבנותיו חתנים שהיו כולם תלמידי חכמים ותיקים ונבוני־דבר בעולם המעשה. אחד מהם, מיכאל ז"ל, עלה ארצה עם אשתו צפורה, תבל"א, עוד במחצית שנות השלושים. הלא־הם הוריו של ישראל־משה הורן שנפל בהגנתו על ירושלים (ראה עמ׳ 463). בנו של שמחה־שלום, משה־ישראל סובל המתגורר כעת באמריקה, הוא אביה של ד"ר חיה הורן־סובל ז"ל (ראה עליה בעמ׳ 456).

ר׳ צבי־הרמן סובל — עסקן ופעיל בשטחי צבור שונים. ממייסדי „אגודת הסוחרים" בסאנוק וממטפחי הארגון הזה. הכניס לביתו מרוחה והתלהבותה של העסקנות היהודית המקומית ושל הנהייה להשכלה ולתחיית העם, שביטויה המעשי היה פעילות ציונית במסגרת העסקנות המקומית.

צבי־הרמן סובל

משפחת פייבוש הי"ד — משפחה ותיקה בסאנוק מדורות. מוצאם מהפוסאדה — אלי פייבוש ואפרים פייבוש בני פייביל פייבוש.

בני אפרים פייבוש: אברהמצ'ה, העסקן הציוני, הנואם־מרצה, המחנך והעתונאי, כתב קבוע ב„כוילה", ב„נווי דז'ינניק" ו„בלמברגר טאגבלאט", איש מלומד ועדין, נספה עם אשתו ושני בניו. האח הצעיר שרגא (פייביל) פייבוש — כתב קבוע בעתונים ושבועונים ב„נווי־דז'ינניק", „כוילה", „אופיניה", תחת הכותרת „התיק של ציוני צעיר". היה פעיל מאד בתנועה הציונית — ממייסדי „ברית טרומפלדור" בסאנוק. אחרי השמדת גיטאות זסלב ופשמישל הסתדר בדוקומנטים אריים, הופיע ככומר קתולי ונע בעירות גליציה, כמעט עד מפלתו של הצורר ימ"ש, בשנת 1944 בהיותו ב„סיור" בסאנוק הכיר אותו נבל פולני ומסרו לידי הגיסטפו.

ר' מרדכי פינטר — ר' משה, ר' דוד־אלימלך, ז"ל שלושת האחים בניו של ר' אליהו פינטר, אחד היהודים החשובים בסאנוק של הדור שלפני הדור הקודם. השתייך לחסידיו של האדמו"ר מצאנז ונהג חסידותו זו ברמה. משלושתם ידענו את ר' משה כאיש עסקים מובהק, בעל־בית־מסחר למצרכי מתכת וציוד בנייה. ואילו שני האחים האחרים, ר' מרדכי ור' דוד־אלימלך לא החזיקו בכל משלח־יד מבוסס ויציב. הם המשיכו כל ימיהם באורח־חיים חסידי. היתה זו, כאמור, חסידות צאנז, שהיתה נכרת אצל שניהם בשני סממנים עיקריים של חסידות זו: 1) אימפולסיביות ותסיסה בזמן התפילה ולימוד התורה, ו־2) הצטיינותם בנגינה החסידית שבלטה אצלם בעיקר בתפילתם כש"צים, בעברם לעתים קרובות לפני התיבה בקלויז צאנז.

ר' **מאיר** בנו של ר' משה, בלט כיחיד במשפחה כולה בידיעתו הרחבה בתלמוד ובפוסקים, ואילו ר' שלום מרדכי בנו של ר' דוד־אלימלך, הצטיין — ושוב כיחיד בכל המשפחה — בפעילות צבורית ובייחוד כאחד מאנשי החברה־קדישא הפעילים ביותר.

אלתר צבי (הירש) פיפע — ורעייתו חנה, בניהם שמואל־זיינוול ומשה, ובתם אטל, — אנשי עבודה ועמל, שקודים במלאכה וביגיע כפיים לפרנסת הבית אך אינם זונחים את דרישותיהם לתרבות ושאיפותיהם להשכלה ולחינוך. על שמואל־זיינוול, הבן הבכור, מוקדשים דברים בספרנו זה כפעיל בשטח הפולקלור, מהיחידים בסאנוק והסביבה.

ר' שמעלקה פריי — אז, בסוף שנות העשרים וראשית שנות השלושים של מאתנו, ראוהו כאחד מה„משמרת הצעירה" של קלויז סאדיגורה, וכך ראה גם הוא את עצמו. הוא היה אברך־משי, שעם נשיאתו לאשה את בת ר' משה אליעזר ראבנר, מה„יהודים היפים" של קלויז סאדיגורה, קבל את כל הטוב והיפה שבחותנו, וגם הפגין הזדהות עם בתו, זו אשתו, שהיתה, לפחות עד לנשואיה, מפעילות ה„עבריה" ומעסקניותיה.

ר' יעקב שלמה פרנקל — בנו של רב העיר הראשון של סאנוק שעליו יש לנו ידיעות כל־שהן ואשר עליו יוחד הדיבור בספר בין ראשוני רבני סאנוק ודייניה. ר' יעקב שלמה היה טיפוס של „בעל־בית" יפה, שהליכותיו יפות ודעתו בציבור היתה נשמעת, — אם כי לא הרבה להשמיע דעות בפומבי כשם שלא הרבה בכלל להתערב בעסקי צבור. לעומת זאת הקים משפחה ענפה ודאג להמשכת מסורת התפארת המשפחתית התורנית־הרבנית על־ידי טיפוח קשרי־חיתון עם משפחות של רבנים ויוצאי־חלציהם של גדולי תורה ואם כי הוא עצמו איש חסיד היה, מקודם של שושלת צאנז ואחרי כן של דינוב, בכל־זאת שימת־הלב העיקרית בעת ההשתדכות היתה נתונה בראש־וראשונה לצד ט י ב ם

וטבעם ותוכנם של לוקחי בנותיו. אם חתנו הראשון, ר׳ מיכל־ליבוש דורליך, מלבד היותו בן־תורה מהסוג המשובח, היה גם חסיד ממשפחת חסידים, ואפילו היה מ ה פ ע י ל י ם ומהמקורבים ביותר ב„חצר״ האדמו״רים בלאז׳וב־ריביטיטש, — הרי חתנו השני, ר׳ יהושע קלוגר, לא השתייך כלל למחנה חסידי כלשהו, ורק עטרת הלמדנות הגדולה, המקיפה את כל שטחי התורה, והידיעות הכלליות הנרחבות, הן שעיטרו אותו ואת משפחתו.

לציון דמותו של ר׳ יעקב־שלמה פרנקל יש להוסיף כי ככל שהתנהגותו ואורחות־חייו היו לפי תורת החסידות השרשית ובהתאם לקווים ולעקרונות שנקטו בהם האדמו״רים והורום לחסידיהם, נשאר ר׳ יעקב־שלמה בהסתייגויות שלו, ובעמידה־מרחוק, מכל פעילות של אותה הקנאות החסידית שפגשנוה לעתים בשטחי החיים השונים של הצבוריות היהודית, בין בשטח ה„פלגיות״ החסידית עצמה, בין בשטח החינוך, ההשכלה והתחיה והלאומיות.

גרשון גבעוני־פיפה

שמואל זיי וול פיפה

שמואל זיינוול פיפה

משפחתו בעלת 7 הנפשות היתה מתגוררת בחדר אחד, קטן וצר, ששימש גם סדנא לחייטות. לכאן באו הקליינטים להזמין בגד, למודדו ולקבלו, ובאותו חדר ממש היה נמצא שולחן־גזירה רחב־מידות, שולחן עבודה בשביל 5 עובדים ומכונת תפירה. איני יודע כיצד, אך עובדה היא שבאותו החדר הכינו הילדים שיעוריהם, קראו בספר וכו׳. האוירה בבית היתה שמחה ומעודדת יצירה ופעילות מתמדת. אבא, אלתר־הירש ז״ל, יהודי מכל ימות השבוע׳ נמשך אל המנגינה העממית הערבה לאוזן. היה שר שירי עם רבים ומכל הסוגים תוך כדי העבודה בחייטות. אמא, חנה ע״ה, אף היא לא טמנה ידה בצלחת. על כתפיה רבץ עול החזקת בית בתנאים חמורים של צפיפות איומה, אך היא לא היתה נכנעת לקשיים והבית היה נקי יחסית. הילדים היו לבושים כדבעי והאוכל היה תמיד מוכן בזמן — אך עם זאת היה לה צורך פנימי לצרף את קולה הערב ל„מקהלה״ והיתה נותנת קולה בשיר בכל שעות היום. אחי שמואל זיינוול, הבן הבכור, במידה רבה היה נותן את הטון. הוא ועוד שניים מאתנו למדו את מקצוע החייטות שהרי

אחרת אי אפשר היה להתקיים. אך בעבודת כפיים לבד לא סגי. הוא, כבכור בין הילדים, ראה עצמו אחראי לגידול הבנים, ודאג את דאגת חינוכם, והוא אשר קבע שלאחר סיום חוק לימודי בביה״ס היסודי אמשיך אני ללמוד בגימנסיה. כולנו קיבלנו את מרותו מרצוננו שכן ראינוהו גבוה משכמו ומעלה מכל הבחינות, ומכאן — יוקרתו במשפחה. הוא האציל מרוחו על כולנו ואף ההורים אם גם לא פעם היו עומדים עמו בוויכוחים עקרוניים, בסופו של הדבר היו מקבלים דעתו מפני דעתם הם ונראה לי כי גם הם הכירו בעובדת עליונותו בקרב כל המשפחה.

שמואל זיינוול היה בעל לב פתוח ורגיש ובעל תבונה ומחשבה מעמיקה. הוא היה להוט אחר חברה אינטלקטואלית, אותה חברה של בני גילו משכבת האינטליגנציה שליכדה מסביבה חוג נוער צמא־דעת וכמה להשכלה שהגיע במשך הזמן להישגים גדולים בשטח החינוך והתרבות בעיר והפצת השכלה, עברית וכללית, בין בני הדור בכל גוף צבורי־תרבותי שהיה קיים, או שהוקם, ובכל מפעל חינוכי־תרבותי שבעיר, אם זה סניף ההסתדרות הציונית, אם זה הספריה ואם זה סניף „החלוץ" או אח״כ „השומר הצעיר" — בכל אלה מצא לו שמואל זיינוול חוג מתאים ורקע לפעולתו, ועם כולם ידע והצליח תוך זמן קצר לקשור קשרי ידידות, ללמוד, לקבל השפעה — וגם ללמד ולהשפיע על אחרים, על סביבתו ועל בני המשפחה בבית.

ועידת היסוד של „ייווא" — המכון היידישאי למדעים יהודיים — שהתקיימה בשנת 1925 היוותה בלא ספק תחנה חשובה בדרך חייו. הוא הוקסם מעצם הועידה, מדיוניה ומהחלטותיה וחזר הביתה ופתח בפעולת־איסוף ענפה; הדבר הפך ללחם חוקו. כל שעה פנויה לאחר העבודה היתה קודש לרישום מעשיות וסיפורי עם, מילתא דבדיחותא, שירים מכל הסוגים הנפוצים בשכבות העם השונות מימים ימימה, ומונחים של בעלי מקצועות למיניהם. הוא גילה מרץ רב בעבודה זו. התיחדותו עם זקנים מהשכבות העממיות, עם הקבצנים של העיר, עם נשים — סבתות כשהוא משכנע, מדובב, מקשיב ורושם הפכה הזיון נפרץ.

הוא פעל וגם הפעיל אחרים. אירגן חוג אספנים והחדיר את הרעיון החשוב בקרב הנוער הער לבעיות, כי היצירה העממית היונקת משורשים עמוקים של דורות והמצטיינת ברציפות ובהתמדה הנה אוצר בלום שיש להצילו למען הדורות הבאים, למען ההיסטוריה.

ולאחר רישום החומר העצום שנצטבר באמתחתו עלה לשלב גבוה יותר. הוא בא במגע עם י״ל כהן, הפולקלוריסט הידוע, והלה שתהה על קנקנו של שמואל־זיינוול ונוכח לדעת את שיש בו כבר ואת הפוטנציאל הצפון בו למען העשרת אוצרות הפולקלור שלנו, הזמין אותו בשנת 1930 לבוא לוילנה על חשבונו כדי לעבור שם קורס של השתלמות ובזה נחרץ גורלו של ש. ז. כפולקלוריסט. שכן בוילנה התמסר בהתלהבות ללימודי הקורס ויחד עם זה התרפק בלהט של צמאון על האוצרות הספרותיים־פולקלוריסטיים שבספריות המרובות בירושלים דליטא ובעת ובעונה אחת אף המשיך בפעילותו המדעית המעשית. ההנהלה המדעית של „ייווא" הכירה גם היא בכשרונותיו ולאחר זמן קצר צורף לסגל המדעי של המכון. ישב במדור הפולקלור של ה„ייווא" והחל מפרסם ב„ייווא בלעטער" מאוצרותיו, אשר מאז ראשית פעילותו בתחום הפולקלור גדלו בינתיים בהרבה. הוא רוקם חלומות לפרסם כרכים של שירי ילדים יהודיים, של שירי אהבה, של טרמינולוגיה למקצועות היהודיים הטיפוסיים והנדירים ותכנית רודפת תכנית. הוא מתחיל עורך את דבריו, משקיע עצמו ראשו ורובו בעבודתו, מתקשר עם מו״לים ומנהל אתם מו״מ להוציא לאור את מחקריו.

על שמואל זיינוול ודרגת התפתחותו בפרק־זמן זה כותב ד״ר מאקס וויינרייך ברשימת־„יזכור״ שלו: „...העבודות שהוא פירסם הן חשובות, אבל אין בהם משום מתן מושג נאמן לכשרונותיו. הוא היה מוכרח להתחיל מה־א׳. הוא לא בא מלכתחילה מצויד בהשכלה שיטתית גבוהה, אבל כושר עבודתו היה ללא כל גבול... בעוד שנים אחדות עשוי היה לתפוס אחד המקומות החשובים ביותר בין הפולקלוריסטים היהודיים...״ (ייווא בלעטער נר׳ 1, 1945).

עם פרוץ התבערה העולמית בספטמבר 1939, התעוררו בו רגשות נוסטאלגיה כלפי הבית הרחוק הנתון בסכנה. הוא מרגיש ומתחזק בהכרתו כי עליו להימצא בין כתלי בית הוריו ולחזק ברכיים כושלות בימי עברה וזעם. הוא היה מרוחק מתחום הסכנה ואת נפשו עכ״פ יכול היה להציל. רבים וכן שלמים נהרו לוילנה בנסותם לברוח מפני החיה הנאצית הטורפת והמשתוללת. הוא שם פעמיו בכיוון הפוך, חוזר לאיזור הסכנה ונכנס ממש ללוע האריה, בעזבו אחריו את אשתו נחמה אפשטיין אשר רק זה עתה נישאה לו.

כנראה לא הצליח לשכנע את ההורים לעקור רגליהם מסאנוק שהרי רבים היו היהודים אשר עברו את נהר הסאן והצליחו להתקיים, להגיע ליום השלום המקווה ואף להימצא בין קרוביהם עמנו כאן... אך לא בן כשמואל זיינוול יעזוב הוריו בבית אחוז להבות. יחד עמהם נשאר שם. ב־1943 הובל יחד עם בני המשפחה ואלפי יהודי עירנו לזסלב...

בעצם לבלובו נגדע העץ שהבטיח כה רבות. נגדע ואף נעקר עם השורש ואין יודע אם והיכן נשארו אוצרות המדע שלו אשר כל כך אהב, טיפח ופיתח...

ר׳ זושא פניג — הוסיף נדבך קטן לסאנוק היהודית, לפחות בנוף המסחרי שבה, ובמה שלא היה בה עד אז: — בית המסחר היהודי המודרני הראשון לספרי לימוד וקריאה לועזיים; ספרי לימוד וקריאה עבריים; ספרית השאלה שהכילה את הספרות הפולנית, המקורית והמתורגמת; מובן כי הספריה הזאת היתה המעודכנת ביותר בעיר ובכל הסביבה. ר׳ זושא היה בן־תורה, אהב את לומדי התורה ואת לימוד התורה. היה קובע עתים לתורה

ר׳ זושא פניג

בביהמ״ד הגדול בכל יום בשעות שלפנות בוקר, לפני התפילה ולפני פתיחתו את העסק. היה עסקן פעיל וזריז לכל דבר מצווה, גזבר ב„ביקור חולים״, גזבר ב„תומכי עניים״, פעיל

ב„התאחדות הסוחרים" ואת הכל עשה לשם־שמים, תוך אמון באדם ואמונה באלהים ותוך מסירות לאידיאלים של העם. היה חבר נאמן ל„מזרחי" ושאף תמיד לעליה לארץ. אשתו, לאה פניג, ששימשה „עזר כנגדו" בעסקם המפותח־היציב והמצליח, שיתפה פעולה גם בשטח מעשי הצדקה והחסד, ובדרך של „מתן בסתר" והצנע־לכת. דרך זו של צניעות וסודיות־ממש בביצועה את מעשי הצדקה נשמרה על־ידיה בעקרוניות מיוחדת ובחומרה רבה. בעצמה הלכה לבתי העניים, לשם מסירת כספי התמיכה והצדקה, ולא השתמשה בשליחים, אפילו לא בילדיה מבני־ביתה, כדי שגם להם לא ייודעו דברים על מצבם ועניותם של נתמכיה אלה.

בית המסחר, בגלל רב־גוניותו, היה מאז ומתמיד מקום מפגש, מעין „בית וועד" לאנשי האינטליגנציה וה„סטודנטריה", קוני ספרים בלועזית ובעברית, קוני ספרי „רומל" ותשמישי קדושה, קוני ספרי חשבונות וציוד למנהלי חשבונות, ופעילי הארגונים והמוסדות שבהם היה ר' זושא פעיל ומעורב ומעורה. משום כך היו ר' זושא ואשתו דמויות ידועות לכל בני העיר, מוכרים לכולם ואהובים על כולם.

ר' שמואל צוקרקנדל — טיפוס של „סוחר ותלמיד־הכם". אביו, ר' בעריש ז"ל זכור לנו כאחד מחסידי בלז הזקנים, המעטים בעיר. גם ר' שמואל התחיל לנסוע לבלז, אלא שאבי־אמו לקחו פעם לאדמו"ר מבויאן ומאז נקשרה נפשו בשושלת חסידית זו. זמנו הפנוי מעיסוקו בחנות היה קודש אך ורק לתורה, ללמדה לעצמו ולאחרים. נכנסת פעם לקלויז סאדיגורה בשעות הבוקר המוקדמות ביותר — ומצאת תמיד את ר' שמואל צוקרקנדל נותן שעור בתלמוד. הוא גם הרבה במעשי צדקה וחסד והכל בלי רעש ובלי עשיית פרסום לעצמו. כדוגמא לגישתו בשטח עשיית הצדקה וללבו לב של יהודי־חסיד, מספר לנו בנו עזריאל שאול צוקרקנדל (כיום: צוראל), הנמצא בתוכנו, שבשבתם פעם ר' שמואל ובנו זה, יבלח"א, בקלויז סאדיגורה בליל חורף אחד, בתקופת קור וכפור קשה ביותר, נכנס יהודי אורח־פורח, שהגיע שמה זה עתה ישר מתחנת הרכבת כשהוא משמיע קולות שיעול חזק. ר' שמואל הכיר בו שהוא חולה מאד, וללא כל השהיות הביאו מיד הביתה אצלו, לדירתו, שהיתה בת חדר וחצי והתגוררו בה שמונה נפשות — ר' שמואל ואשתו וששת ילדיהם. היהודי „אושפז" במיטה אחת שבה היה בשעה זו יוסף, ילד קטן אז (נספה בשואה) וש„פונה" ממנה מיד והועבר למטה אחרת. ה„אשפוז" הזה נמשך אז עד לימים ספורים לפני חג הפסח...

ר' שמואל צוקרקנדל

לא יגרע מהתנהגותו ואורח־חייו של ר' שמואל אם נצביע ונזכיר את שותפתו לחיים ולגורל ולמעשים טובים, את אשתו חוה, בת לאיש חסיד ות"ח גדול, מחסידי בלז, המפורסמים שבברודי. מאיש זה ובבית זה קיבלה את חינוכה והדרכתה להמשיך באור־חות חיים של התנהגות, חינוך ילדים לתלמוד תורה ולמעשים טובים.

משפחת קאנר בסאנוק

ר׳ אברהם אביש קאנר ז״ל

מייסד המשפחה המפוארת הזאת, משפחת קאנר, ובונה ביתה, מן ה„בתים" היהודים המפורסמים ביותר בגאליציה, היה ר׳ אברהם־אביש, הידוע בפי כל בשם ר׳ אביש׳ל קאנר. הוא היה למדן וחסיד־ירא־שמים גדול, מחסידי ר׳ חיים מצאנז וממקורביו הנאמנים ביותר. עם זאת היה עשיר מופלג, בעל נכסים — יערות ואחוזות רבות בסביבות סאנוק ובסאנוק עצמה (אולחוביץ ועוד).

חסידותו ועיסוקו בתורה של ר׳ אביש׳ל לא הופרעו ע״י עושרו. את עניני המסחר, על כל היקפם ובעיותיהם, ניהלה אשתו הצדקנית, סושה, או כפי שנקראה בפי כול „סושה׳לי קאנר". אשה בעלת רמה אינטלקטית גבוהה, פיקחית ונבונה, והעיקר — בעלת כושר מסחרי מפותח. היא ידעה לנהל את כל הבית ועניני המסחר בטוב־טעם, בכשרון, ועל פיה ישק כל דבר. לרגל עיסוקה וקשריה המסחריים היתה ידועה לרבי השלטונות בגאליציה, באה בחצרות ה„פריצים", ואף בחלונות הגבוהים של רבי המלוכה בווינה היו לה מהלכים. על אשה גדולה זו ועל אורח־חייה והליכותיה בחיים המסחריים־חברותיים שלה סופרו סיפורים רבים והתהלכו אגדות שונות, מהם גם שאושרו ע״י זקני הדור וע״י בני המשפחה הזאת כעובדות שהתרחשו, ולחלק מהם אף ניתן מקום בספרנו זה במדורות המתאימים שבו.

ר׳ אביש׳ל לא התערב בעניני המסחר כלל וכלל, אלא ישב יומם ולילה ושקד על לימוד התורה וגם היה נוסע מזמן לזמן, וביחוד לימי חג ומועד, לרבו, הצדיק ר׳ חיים מצאנז זצ״ל. ידוע, כי ר׳ אביש׳ל לא בקר אף פעם בכפריו ובאחוזותיו ולא הכירם כלל. אף את אולחוביץ בסאנוק שמעבר לסאן, שהיתה שייכת לו אז, לא הכיר ולא ביקר בה אף פעם, למרות המרחק הקטן מהעיר אליה אף בהליכה־ברגל. מספרים כי באחד מימי ראש־השנה באו אנשים וסיפרו לו כי באחוזתו זו שבאולחוביץ עובדים משרתיו בסוסים שבאחוזה בעצם יום החג. נבהל ר׳ אביש׳ל ונחרד מאד לשמועה זו. מיד יצא ל„גן הקטן" הקרוב לביתו, שהיה המקום הגבוה ביותר בסביבת ביתו, ומשם השקיף על אולחוביץ וראה ונוכח לדעת, כי — לא נכונה השמועה וכי הסוסים רועים בשדה ובעשב...

ברם, על־אף אי־התערבותו בעסקים המסועפים ועל־אף עמידתו־מרחוק והיותו מחוץ לכל עניני המסחר הרחבים, היה ר׳ אביש׳ל להלכה ולמעשה מוכר תמיד ע״י הכל לא רק כראש המשפחה אלא גם כ„ראשו" הרשמי של המפעל העסקי הגדול וכבעל־הבית הרשמי שלו. וכזאת היתה גם הרגשתו הפנימית של ר׳ אביש׳ל עצמו. בספרות החסידית ידוע הספור דלהלן:

ר׳ אביש׳ל היה חסיד נלהב של ר׳ חיים מצאנז והיה נוסע אליו לעתים מזומנות. מנהג היה בידי ר׳ חיים להזמין אליו לקידוש בליל חג השבועות אנשים מכובדים, ולפניהם היה

משמיע פלפול. ר׳ אבישל היה בין המוזמנים. בליל שבועות אחד הכריז ר׳ חיים לפני המוזמנים, כי לא יאמר את הפלפול אלא אם יבטיחו להמציא לו אלף ושש מאות רייניש למעשה צדקה חשוב ודחוף. השתררה מבוכה בין המוזמנים: מנין ישיגו סכום עצום כזה? קם ר׳ אבישל להפתעת הרבים, פנה אל הרבי ואמר: הרבי יכול לאמר את פלפולו. אני אתן לרבי את הסכום הנקוב. הגיב הרבי: מכל הפלפולים הרבים שהשמעתי עד היום — זהו הפלפול היקר ביותר...

עליונותו וסמכותו והרגשת אחריותו לכל עניניו המשקיים של בית קאנר באו לידי ביטוי גם בכל ההחלטות וההכרעות שהעסק היה זקוק להן מבחינה רשמית־משפטית של מקח־וממכר וגם — ובעיקר — בענינים מכריעים בשטח הרכישה והבעלות בשלבים הגבוהים של הליכי המסחר. ואכן, הדבר הזה בא לידי ביטוי גם בתחום אחר, הקשור בגורלה ובעתידה המסחרי־כלכלי הכללי של משפחת קאנר: הכרת סמכותו העליונה של ר׳ אבישל על מרחבי הרכוש והעסקים שלו, שעל שמו הם נקראים, והרגשת אחריותו הגדולה לכל הנעשה והמתרחש בנכסיו ומסביב להם, — הן־הן שהינחו אותו לנהוג בהתאם למצפונו היהדותי־המוסרי, ולהשתמש בסמכותו המלאה ובתקיפותו החזקה, תקיפות של צדיק וחסיד שרק דעת התורה ועצת רבו, הצדיק מצאנז, לנגד עיניו ועל פיהן עליו להחליט ולבצע. גם בזה ישנם ספורים ואגדות ואי־אלה מהם אף מובאים בספרנו זה וקוראי הספר ימצאום במדורים המיועדים לכך, ומכאן — המפנה הגורלי הפתאומי, המפנה החד, שחל בתולדות המשפחה: ר׳ אבישל זה, בהגיעו לגיל השבעים, חשב את חשבונו וחשבון העתיד של יוצאי־חלציו הרבים, שכולם הלכו בדרכיו, דרכי התורה והחסידות ויראת השמים. אלא שר׳ אבישל חשש שיבולעו להם בתחומים אלה ושיהיו מופרעים בלימוד התורה ובהתנהגות חסידית, שכן לא יוכלו לעמוד בפני הלחץ של הזמן והדרישות של המציאות והתנאים־והנסיבות של החברה עם חיי המסחר היומיומיים והחילוניים שלהם. הוא, פשוט, חשש שזרם המעשיות והחילוניות היומיומית יסחב אותם וירחיק אותם מעצמיותם היהודית הנאמנה־החמה עד כדי התרחקותם מאותם החיים היהודיים הטהורים שהוא היה חי בהם, והיה חי אותם. ביום בהיר אחד הופיעה בפומבי, ובצורה רשמית, הודעת־הכרזה על הצעת מכירת כל אחוזותיו. ר׳ אבישל החליט באופן פתאומי, וכפי שיש אומרים: בעצת רבו האדמו״ר מצאנז, לחסל את עסקיו — ויהי מה. רעייתו, סושה׳לה, התנגדה לכך מבחינה כללית־כלכלית־מסחרית. שכן המחיר הגבוה ביותר, שהוצע ע״י האחרון־למציעים, נובק היה שמו, התבטא בסכום כסף קטן ביחס, לעומת שווים האמיתי של כל הנכסים הכלולים במכרז. ביצוע מכירה זו בתנאי הצעת הקנייה ההיא התפרש במציאות כמעשה־אונאה גדול ובולט. התנגדותה של סושה׳לה לביצוע המכירה־החיסול החריפה מיום ליום. הדבר פגע בבריאות גופה ולקתה במחלת לב. נעשו על־ידה גם נסיונות שונים, ישירים ועקיפים, כדי לסכל ביצוע המכירה. בין היתר ידוע, שמנהל הבנק הממלכתי שאצלו עמד המציע־הקונה, נובק, לקבל את ההלוואה הכספית לשם תשלום הקניה — שכן גם תשלום סכים זה, שהיה קטן יחסית בהשוואה לערך הנכסים לא היה באפשרות נובק לכסות ללא קבלת הלוואה בנקאית — בא באופן סידי בהצעת־סתר לר׳ אבישל שהנהלת הבנק תסרב לאשר לנובק את מתן ההלוואה ועי״ז תימנע ממנו האפשרות לבצע את תנאי המכרז והקנייה, אך ר׳ אבישל לא קבל את הצעת מנהל הבנק, כי גמר אומר למכור. בינתיים נפטר ר׳ אבישל וראשות המשפחה נמסרה ונשארה, כדבר המובן מאליו וכמטבע הדברים, בידי האישיות הגדולה והדגולה: ר׳ משה׳לה קאנר ז״ל, בנו הבכור (ראה „נספחות״).

ר׳ משה׳לי קאנר, ז״ל*)

גם אחרי מכירת האחוזות והיערות לא שקעה שמשה של משפחת קאנר. שמה הטוב לא הועם במאומה. דרגת החיים המסחריים והפעילות המשקית־הרכושנית אמנם הונמכה בהרבה. ההתעסקות המעשית ב„חיי שעה״ צומצמה לעשייה מועטת, כמעט בלתי ניכרת, בייסוד בנק להלוואות לא גדול ששימש מקור לפרנסת המשפחה הגדולה בכבוד. אולם הפאר של המשפחה, פירסומה הרב בהתנהגותה, במידת למדנותם הגדולה של בניה, בקשריה המשפחתיים, קשרי־התחתנות הדוקים ותכופים עם משפחות גדולי ישראל, גאוניה ואדמו״ריה, בגאליציה ובאוסטריה הגדולה ואף ברוסיה — כל זה נמשך ואף גדל במשך הזמן.

ר׳ משה׳לי היה מעוטר בתורה וגדולה כבר בחיי אביו. הוא לא היה סתם תלמיד־חכם, אלא גדול בתורה ממש ולאחר פטירת אביו גדלה וגבהה אישיותו ומעלתו. גם הוא המשיך בחסידות ובנאמנות מסורה והדוקה להרבי מצאנז, היה מחסידיו ואתו גם הוא בא בדברים בעניני הלכה ותורה. מוזכר לשבח ולתהילה בספרו שו״ת דברי חיים סימן ל״ז. כל שולי ספריו של ר׳ משה׳לי עטורים בהגהותיו, הערותיו וחידושיו, ומזה אפשר לראות עד כמה נהירים היו לו שבילי התלמוד ונושאי כליו. היה נדבן ועסקן גדול, ועשרות עניים אכלו יום יום על שולחנו — מלבד ארוחות שנשלחו לעניים הביתה. היה זמן שרצו למנותו לרב העיר, אך הוא סרב לקבל זאת. היה נשיא ה„כולל״ של ארץ־ישראל בעירנו. את הנשיאות הוריש לבנו הבכור, —

ר׳ מנדלי קאנר ז״ל

שירש מאביו הגדול ר׳ משה׳לי את עסקנותו. את גדלותו בתורה קבלו אחיו הצעירים ממנו, הרב מצ׳חוב, ר׳ יעקב שמשון ז״ל, והרב מזגורש, ר׳ פנחס יוסף ז״ל (ראה עליו להלן ב„זאגורש״).רבי מנדלי היה פיקח גדול, וכשפרצה המחלוקת בעניני חלוקת הכסף של רבי מאיר

הרב מצ׳חוב ר׳ משה קאנר הרב בזאגורש

בעל הנס בין הוועדים נבחר ר׳ מנדלי לבורר ולמתווך מטעם הנשיא שרייבר מדרוהוביץ יחד עם הגאון מדומברובה ולחבר המשלחת שנבחרה לנסיעה לארץ־ישראל לשם בירור המצב

*) ראה „נספחות״.

והענינים בשטח הכלכלי. הענין בפרוטרוט נדון בעתון „מחזיקי הדת", לבוב חוברת י"ז באלול תרס"ז, וכתבה מיוחדת הוקדשה לכך בעתון „חבצלת" הירושלמי, חוב' מס' 8, שנת תרס"ח.

מן הדין לא לפסוח כאן על יתר שלושת אחיו של ר' מנדלי, בני ר' משה'לה, שאמנם לא המשיכו לחיות את חייהם בסאנוק, אולם כל אחד מהם המשיך בחיים יהודיים יפים, חיים גדולים של מורשת גדולה, מהם גם חיים טהורים וקדושים שנגמרו במות־קדושים. הגדול מביניהם, ר' יצחק דוד קאנר, — בא בברית הנישואין עם נכדת המגיד מטשרנוביל — התגורר בטשרנוביל. היה למדן גדול ואף סטה במקצת מאותה ההסתייגות החמורה שראה אותה בבית הוריו בסאנוק, וגליציה דאז בכלל, ביחס לידיעות העולם וללימודים חילוניים. עם התנהגותו והליכות־חייו החסידיות לא מנע את עצמו גם מקריאת עתונים ואף הציץ בספרים חילוניים. זאת אפשר לראות גם מתוך מכתבו אל הסופר ד"ר ש"א הורודצקי, ההסטוריון של החסידות, שהקורא ימצא אותו במדור „נספחות" שבסוף ספרנו זה, ואשר יש בו פרטים מעניינים לעניין תולדות החסידות בסאנוק. הוא שלח ידו במסחר אולם ההצלחה לא האירה לו פנים. פרנסי טשרנוביל עירו רצו למנותו רב עליהם, כי הוא היה אהוב ומקובל על כל בני העיר, שהחזיקוהו ממילא כרבם, אם כי לא באופן רשמי. אך הוא סירב, כי לא רצה לעשות תורתו קרדום לחפור בה.

רבי יצחק דוד מת מות קדושים בח' ניסן תרע"ט (1919) בידי הרוצחים שליחי פטלורה בימי הפרעות באוקראינה, יחד עם קבוצת יהודים שהוצאו מבית־הכנסת בטשרנובל, כופתו והושלכו אל תוך הנהר פריפייט. בתו, צפורה ט"ש, הנמצאת אתנו בארץ (רעייתו של אליעזר טש, מהמורים הותיקים בארץ), התחננה לפני אביה שילך עם כל בני המשפחה להתחבא אולם הוא סירב לעזוב את היהודים שהתלקטו מסביבו „יהודים אלה — טען — באו הנה בגללי, ואני אעזבם? לכי אַת להסתתר, ואני אשאר כאן עם היהודים. ב„הצפירה" מיום כ"ז בתמוז תרפ"ז, גליון 172, מספר הרב ממוהילב, ר' שאול בוק, ברשימה „כיצד נהרג הגאון מטשרנוביל": „היהודים ביקשו שירחמו, לכל הפחות, על הרב וישאירו אותו בחיים. אולם ר' יצחק הודיע כי אם גזירה היא מלפני הקב"ה, אזי ייהרג ביחד עם כל היהודים האומללים".

וכמה מן הקשר הגורלי לענייננו, ולתפקיד ספרנו זה, ישנו בעובדה הטראגית כי נכדו של ר' י. ד. קאנר, דוד ט"ש, בנם של צפורה ואליעזר ט"ש הנזכרים, נפל על קדושת העם והארץ בנפילת הל"ה, בימי מלחמת השחרור, כאשר חשו לעזרתו והגנתו של גוש עציון.

הבן — האח השלישי, הוא ר' יעקב שמשון, גדול בתורה גם הוא, נשא את בתו של האדמו"ר משינאווי ונתקבל כרב בעיירה טשחוב. בתקופת מלחמת העולם הראשונה נאלץ לעזוב את טשחוב והתגורר בקלויזנבורג ושם נפטר. בנו, ר' אביש קאנר, עלה ארצה וידוע כאדמו"ר בחיפה.

על הבן הרביעי מבני ר' משה'לי הרב מזאגורש, ר' פנחס יוסף קאנר ז"ל, ידובר במיוחד ובנפרד במדור זאגורש שבספרנו.

אחות יחידה לאחים קאנר, ובתו היחידה, בת זקונים, של ר' משה'לי, היא מרים־יוכבד ז"ל, אשה חכמה וצדקנית, רעיית ר' אלעזר הורוביץ, חתנו של ר' משה'לי שישב תקופה ארוכה בבית חותנו בסאנוק, סמוך על שולחנו, על התורה ועל העבודה, הקים משפחה, ובאמצע שנות ה־30 למאה שלנו נתקבל כרב בבורוב. בשואה הושמדה כל המשפחה הזאת. הי"ד!

הרב אלתר מאיר (ז״ל)

האשה מרת סושה קאנר

אשה גדולה וחכמה היתה בסאנוק, ושמה סושה קאנר. בעלה, ר׳ אבישל קאנר, יושב ולומד כל היום, וסושה׳לי היתה עוסקת במסחר. וה׳ הצליח דרכה, והיא עלתה במעלת העושר, התמצאה במשא ומתן בבקיאות רבה, ורבים היו משכימים לפתחה לשאול בעצתה. פירסומה הלך וגדל מיום ליום, וכל בעלי האחוזות שבסביבה היו מוכרים לה מתבואת אדמתם וכל חלקה טובה מנחלתם. רבים היו מקנאים בה. האמידים הביטו עליה בעין ביש: „הראיתם בת פיטומת זו — אמרו — שגדלה על כתפנו כחטוטרת״! והיו מצרים לה כל צעדיה. היא לא שעתה לחירופם ולגידופם והלכה לה בדרכה, דרך ישרה, שהתווה לה בעלה הישר וכאשר הבינה מעצמה.

לימים עמדה נחלה גדולה להמכר בהכרזה. בנחלה היו כארבעים אלף דונמים יער בראשית, ולא היה מין ממיני העצים שיחסר שם. הרבה קופצים לקניה זאת באו ביום ההכרזה, וביניהם גם סושה׳לי. העשירים הגדולים כעסו מאד בראותם אותה. ידוע היה להם, כי כל רכושה אינו עולה על 50 אלף רייניש כסף, ומחיר הנחלה פי חמישה. כסף מאין תקח? — שאלו לעצמם. הופעתה יכולה רק להזיק להם בהעלאת המחיר. גמרו ביניהם לא להעלות את המחיר שהיא תנקוב, כי היא לא תוכל לשלם, וממילא תפסיד את דמי האחריות, שגם הם עלו לסכום גדול, וכך ייפטרו ממנה לעולמים. וכך היה. סושה זכתה במכרז. כשהתקרב זמן פרעון הסכום הענקי, התלבטה מאד — מאין ימצא לה הכסף? אך שמה בטחונה בה׳. ואמנם, שבוע לפני זמן סילוק התמורה בא אליה אחד הספקים הממשלתיים הגדולים וקנה ממנה עצים בסכום כזה, שהיא היתה צריכה לשלם. היא קבלה את הכסף מראש וסלקה את חובה, ופני אויביה חפו.

היא עמדה בקשרי מסחר עם רבי המדינה, ועושרה גדל, ואף כי גמגמה בשפת המדינה — הטו לה אוזן ולא לעגו לה. היא היתה חשובה מאד במשרדי שלטון המחוז, ולא פעם נעזרו על ידיה אנשי הקהילה. היא היתה השתדלנית בהא הידיעה. ביתה היה מתנהל בהדרכתה והיה פתוח לרווחה בהכנסת אורחים. את בניה גידלה לתורה ולמעשים טובים, והיו ללמדנים גדולים בעלי שם ביראת שמים ובעלי פרסום בתורנותם. אבל היא ניהלה את העסקים גם כשגדלו בניה. דרכה היתה להגיד: „כשם שחכמינו ז״ל אמרו: ,אין חכמה לאשה אלא בפלך׳, מפני שאז עבדה האשה רק בפלך, כך עכשיו, כשהאשה עסוקה במשא ומתן יש חכמה לאשה במסחר יותר מאשר לאיש, ולכן עליה להשתתף במסחר, כי אין חכמה לאיש אלא בתורה״.

וביחס לאשה זו היה רווח ספור, אם כי לא הוברר אם נכון הוא: פעם נכשלה האשה הגדולה הזאת באיסור חמור — באיסור חמץ, ומאז ויתרה על עושרה ועל עסקיה והתכנפה בתוך ביתה וחייתה חיים שקטים וכך היה מעשה:

בימי חול המועד של פסח נקראה מרת סושה׳לי לאספת בעלי אחוזות, שם הגישו משקאות, ולפי שידעו, כי היא אינה שותה יין בחברת גויים, הגישו לה כוס שכר. הגויים לא התכוונו להכשילה, אלא לא ידעו כי שכר חמץ. סושה׳לי היתה טרודה מאד והסיחה דעתה שפסח היום ושתתה. כשבאה הביתה נזכרה בחטאה, ומאז הדירה הנאה לעצמה משכר לכל ימי חייה. מלבד זה מכרה את אחוזתה הגדולה, כי אמרה: אם אני יכולתי להכשל, כשנמצאתי בחברת שאינם בני ברית, בני על אחת כמה וכמה. עושרה לא התקיים אפילו דור אחד, כי בניה ירדו מנכסיהם, אף כי בעד האחוזה קבלה חצי מליון רייניש כסף — סכום אסטרונומי בימים ההם — והאחוזה היתה נחלת דורות לגויים שקנוה, והם הוציאו ממנה מליונים רבים.

ישראל קורץ — בין אברכי העיר שהיו ידועים כלמדנים מובהקים ועילויים, בלט הוא ביותר. היה בנו של הרב ר׳ יעקב קורץ המו״צ הידוע בטרנוב וחתנו של ר׳ יוסף טרום ז״ל. ניהל שיעורי תורה לבחורים מצטיינים יומם ולילה. הוא לא סמך על שולחנו של חותנו, גם לא רצה לעשות תורתו קרדום לחפור בה, לא עסק גם במסחר.

היה מעורב בין הבריות ונעים מאד היה לשוחח אתו. החיוך לא מש מפניו אף פעם, וע״י זה נקשר אל כל מי שבא במגע אתו. הוא נשאר תמיד בבהירות מוחו. גם ברגעים הקשים ביותר לא אבד עשתונותיו, וגם ברגעי חייו האחרונים, כאשר נלקח עם אשתו ושני ילדיו ע״י הגסטפו לחיסול.

ר׳ מנחם־מעניע קיהל — בנו של הרב חיים־נתן קיהל ונכדו של הרב יחיאל קיהל אב״ד נובוסאניץ (ראה לעיל עמ׳ 85, 86). היה שופע תורה, נעים־שיחה, חסיד וירא שמים.

ר׳ אברהם קלרמן — מאמידי העיר. ניהל ביתו בתבונה יהודית והראה תמיד נכונות לעזור לזולת ולפתוח את הלב היהודי שבו. שמר על רוח המסורת שתהא שורה בבית. מתברר שהרוח הזאת גם שמרה עליו ועל הבית. שמירה הדדית זו נתנה חותמה ואותותיה אף על בני ביתו — גם לאחר צאתם מביתו והתפזרותם איש לעברו, הבת ומשפחתה בארה״ב ובנו מנחם בבלגיה, ר׳ אברהם הוגלה לסיביר ושם נפטר.

מנחם קלרמן — בן ר׳ אברהם, ישב באנטוורפן, לאחר שעברו עליו יסורי שואה וגירוש, תוך שאיפה ללא הפסק לעלות ארצה ולהתיישב בה. היה קשור קשר נפשי עם הארץ ועם קרוביו ומכיריו וידידיו הנמצאים בה. התעניין בכל המתהווה אצלנו פה ועקב אחרי כל המתרחש ב„ארגון יוצאי סאנוק והסביבה" ואף הראה תמיד נכונות לעזרה במסגרת אפשרויותיו. נפטר באנטוורפן בדמי ימיו ממחלת לב שפקדתו פתאום. רבים מאתנו ישמרו עמוק בלבם את זכרו.

ר׳ אפרים קרמר — מחסידי צאנז המובהקים שבעירנו, וביתו — מבתי האמידים היפים שבה. בבית זה נתבססו ויוצבו הליכי מסחר מסועפים ומצליחים — על אדני היושר וטוהר המידות. עם כל היותו משוקע בעסקי יום־יום ובחיי־שעה, ועם כל דהירתו על פני גלגלי המסחר — לא שכח את עצמו ואת עצמיותו. לא דלג על סעיף מסעיפי סדר־יומו היהודי ולא הגיע אף פעם להסחת־דעת מתורה ותפילה בזמנן וכפי סדרן דבר יום ביומו.

אשתו, רחל׳ה, היתה שותפה־בכוח־ובפועל להנהלת העסק, כבהנהגת הבית. היא שיתפה פעולה עם ר׳ אפרים והוסיפה מכוחה ומרוחה לעסק. ברם היא גם עסקה במעשי צדקה מצדה, לפי אופייה ורוחה. היו אלה פעולות עצמאיות משלה, בדרך הצניעות ו„מתן בסתר".

לבית קרמר נקבע גושפנקה מיוחדת, גושפנקה „קרמרית", שיש בה ממהותם של הטוב האנושי ומהסגולתיות היהודית, המסורתית והלאומית. גושפנקה זו לא טושטשה ולא נדלדלה מעל הבית הזה. היא עוד התעצמה וגדלה, כזכרון־נצח לבית לעצמו, כתוצאות־המשך לבנים, ר׳ זאב ור׳ שלמה קרמר וכעובדת־חיים המדברת־בעדה לבני־בנים, הנמצאים אתנו בארץ ובונים־ונבנים בה.

ר׳ שלמה קרמר הי״ד

בנם של ר׳ אפרים ורחל׳י, ר׳ שלמה, היה שונה מהם באימפולסיביות ובפעילות תמידית. לעומת השקט והמתינות ומידת „הצנע לכת״ שלהם, עד כדי נחבאות־אל־הכלים, הסתמנו אצל הבן תכונות של אי־שקט, של העדר סובלנות, של אי־השלמה עם המעוות, של מאבק ללא־חת למען השגת המטרה. הפעילות העסקנותית יוחדה אצלו לתחום מפלגתו, מפלגת „המזרחי״ ותנועת „תורה ועבודה״, לה הקדיש את כושרו והתלהבותו. התאזן אצלו מין צירוף יעיל של מחשבה פשוטה־בריאה עם התלהבות חסידית והעזה קנאית, מסוג אלה הטבועות מלידה, ממורשת אווירת ההתלהבות של מתפללי קלויז צאנז וחסידי השושלת הזאת, ששם היתה צמיחת ילדותו ובתוכם — ראשית התבגרותו.

הכרנו את ר׳ שלמה קרמר כאישיות דינאמית ותוססת, בעל בטחון עצמי רב, מבוסס על חישול עצמי, על יכולת עצמית. ברם הוא ידע לנהוג לפי „סוד־הצמצום״, אם ניתן להשתמש במושג זה לענייננו, למען ייעול אפשרויותיו. לא לבזבזן לפעולות־סרק. הוא ניחן בסגולת שיקול התכליתיות והבחנת הכדאיות שבכל דבר. ואכן, הוא ידע להוביל את שאיפותיו על אפיקי שלושה מישורים, ללא רתיעה מכשלון או אכזבה.

המישור ה א ח ד היה אצלו השקידה להתבססות כלכלית, בעיקר בתחום פעילות חרשתית־יצרנית, בחינת עבודה ויצירה על־יסוד יגיע־כפיים ממשי ושיתוף־פעולה פיזי בגופו שלו. הוא הגיע בזה להישגים יפים. המישור ה ש נ י הסתמן אצלו במתן חינוך לילדיו. בלטה אצלו רגישות חזקה להקניית חינוך נאות ומועיל. נאות — שהחלק היהודי־היהדותי יהא מוצג בו כראוי. ומועיל — שהצד המעשי־תכליתי לא יהא בו משום המשכיות של אותה הקונבנציה הגלותית הטיפוסית, ה„אווירית״ וכיו״ב. המישור ה ש ל י ש י — עסקנותו הציבורית, שנהג בה, כאמור, צמצום־לשם־ייעול. הוא לא קבע מסגרת ותפקיד לעבודתו כי לעתים היה עליו לפעול מעבר למסגרת — והוא פעל. גם בהיותו יושב־ראש התנועה בסאנוק לא יכול לנהוג סלסול בעצמו, להקפיד הקפדות של מעמד או של גינוני־נימוס. משהיעמדו העניינים על צירך לפעול, לעשות, היה מוכן ודרוך לעשייה שלא תידחה, לא דחייה־בזמן ולא דחייה־בכלל, לכן, עם תפקידי־יצוג גבוהים ועם תוארי־כיבוד רמים, של יושב־ראש, של נשיא וכיו״ב ראינוהו גם בביצועו פעולות של תורם ומתרים, של מנהיג־עסקן ושל חבר הייל־מן־השורה, של גבאי בבית־הכנסת של המזרחי ושל חזן־בעל־תפילה בבית־כנסת זה, ללא חשש פחיתות־כבוד וללא הרגשת פגיעה במעמד. הוא לא בחל בעשייה פשוטה שהיה בה משום צורך־השעה או משום הזדמנות העלולה להיות מוחמצת.

בהתנהגותו ובאורח־חייו שלטו בו אותן תכונות־היסוד המציינות מקוריות ושרשיות יהודית לדורותיה והמשכיות טיפוסית של מסורת־בית־אבא. מכאן עירנותו והתעניינותו במצבו של יהודי זה או אחר, לשם הגשת עזרה; מכאן הנכונות וגילוי־ההבנה למצבו של חבר או של שכן הנתון במצב כלכלי מסובך, ומכאן פתיחת יד נדיבה לכל דבר שבצדקה.

ואחרון־אחרון: גם אצל ר׳ שלמה קרמר, כמו לכל נאמני בית הציונות, הכללית והדתית, — הדחף הפנימי שלו לפעילותו ולעסקנותו, בין מבחינת המקור שממנו הן באו ובין

מבחינת המטרה שאליה הן הובילו, היה תמיד מכוון לציונות־של־הגשמה, וכאן הכוונה להגשמה אישית במשמעותה המעשית של עלייה לארץ והתיישבות בה. ובאין יכולת־ביצוע לכך, בעטיים של מצבים מסויימים, ושל תנאים ונסיבות חיצוניים, הריהו מזדרז ומזרז את עלייתם של שלושה מבניו, אשר ללא ספק היתה גם עלייה של חלוצים־עולים מכוח־עצמם, פרי החינוך הציוני של בית אביהם, וגם עלייה של „חלוצים־עוברים־לפני־המחנה", תוך תקווה ותיכנון כי ביום־מן־הימים תוגשם גם ציונותו־שלו הגשמה מעשית. לאסון כולנו באו ימים אחרים, של חורבן והשמד, של עקירת כל תקווה והשמדת מקוויה, של הכרתת כל שאיפה יחד עם שואפיה.

אשר ביט

מרדכי קרמר ורעייתו פייגה — חיו חיים יהודיים צנועים והצטיינו במידות טובות כפי שירשון מאבותיהם ואבות אבותיהם. ללא חשבונות גדולים ושיקולי־יכולת כספית עשה ר' מרדכי מעשי צדקה וחסד, אם בכסף־מכיסו ממש, או בצורות שונות כגון הלוואה של גמ"ח, מתן ערבות וכדומה. לעומתו שקדה רעייתו פייגה על עשיית חסד בגופה: ביקור־חולים ביום ו„לינה"־שמירה ליד מיטת חולה בלילה.

דוד קרמר — בנם של מרדכי ופייגה, עסקן ציבור בשטחים מסויימים, בייחוד בלתי מקובלים ופופולאריים לרוב הציבור הרחב, כגון חבר ב„חברא קדישא" וכיו"ב. היה נאמן ל„מזרחי" בעיר ובתקופות מסוימות גם מחשובי הפעילים שלו.

דוד ראב — בעל כשרונות אמנותיים, אבל נשאר תמיד יהודי מסוג „עמך". אורח־חייו הצנוע והתנהגותו היומיומית ללא גינונים מיוחדים הקנו לו הליכות־חיים של רוגע ושל יחסים ידידותיים עם כל אחד מבני העיר. כיהודי דתי בעל רמה אינטיליגנטית והשקפת־עולם מודרנית מצא לו את מקומו בחברה עם אנשי הסתדרות „המזרחי" והיה מקובל אצלם ואף אהוד עליהם.

ר' משה אליעזר ראבנר — מבעלי בתים הותיקים, חסיד טשורטקובי, בן תורה מאמידי העיר, נתבע ונותן לכל דבר שבצדקה. אף שהיה לו בית־תפילה בשכנותו ברובע ה„בליאכובקה" טרח ובא לקלויז סאדיגורה, מקום הקבע שלו, לקיים „הקובע מקום תפילתו אלקי אברהם בעזרו". מעולם לא מיהר כשבא להתפלל, אלא חזר על שיעוריו שלפני התפילה, ולפעמים ישב עם החסידים אחר התפילה, ולגם אתם כוס יי"ש, בברכת „לחיים", האריך ימים עד שהנאצים חיסלו אותו ואת אשתו בזקנה מופלגת. היה קשור מאד לדרכי החסידות ושקד לשמור על מנהגיה.

מיכאל ראבנר — בנו של ר' משה־אליעזר, מפעילי הציונות החלוצית והציונות העובדת, איש הביצוע בשטחי הפעולה המעשיים של החיים הציוניים בעיר. באחרונה מילא בהתלהבות תפקיד מזכיר ועדת הקרן־הקיימת־לישראל בעירנו. חלם ושאף להגיע לחיי הגשמה ולעלייה ארצה ולא זכה. הנהלת מפלגתו לא הרשתה לו לעלות כי לא יכלה לוותר על נוכחותו שם.

עזריאל רגנבויגן

ר׳ אלעזר רגנבויגן ובני ביתו

אבי, ר׳ אלעזר רגנבויגן ז״ל, נולד וגודל בטרנוב, ואחרי נשואיו עם אמי לאה ז״ל מבית לוקסנר מקרקוב עברו בשנת 1890 לגור בסאנוק. בבית אביו, סבי, סוחר במקצוע הטקסטיל, רכש לו אבא את הרגלי המסחר היסודיים, ובהחלו לעשות בעולם המעשה ובאופן עצמאי ייסד בסאנוק בית־מסחר סיטוני לטקסטיל, הראשון בסביבה. עבר זמן קצר ובית המסחר נעשה לפירמה ידועה בכל הגליל. ההצלחה האירה לו פנים והוא נעשה לאיש עשיר. אבא ז״ל היה איש ישר ונעים הליכות, לכן התחבב מאד על הבריות וכל מי שבא אתו במגע ידע להעריך אותו. בנעוריו בבית אביו ספג הרבה תורה ודעת. עם זאת היה איש עניו מאד ועדין נפש. תמיד היה מקדים ברכת שלום לחבריו ולמכיריו. בעל לב רך היה שהיה שופע רגישות ועדינות לכל דבר ואף בשחקו עם ילדיו בזמן פנוי מעבודה ומלימוד. אם קרה פעם שילד הרגיזו בהתנהגותו והוא מוכרח היה להרביץ לו — ולפעמים גם עד כדי בכי — התחרט אבי מיד, התרחק ופנה לפינה ועיניו זלגו דמעות. מדי שבת בשבתו, לאחר „שינה־של־שבת״, התעניין במה שלמדתי במשך ימי השבוע ובחן את ידיעותי וישב ללמוד אתי פרק במדרש רבה של פרשת השבוע. מטבעו היה מתעמק תמיד בכל מה שלמד והיה חי את הדברים ושקוע באותה האווירה של הנושא הנלמד. זכורני כי פעם, כשעסקנו בפרשת מכירת יוסף והגענו להתוועדותו של יוסף אל אחיו, ולפסוק „ויבוא החדרה ויבך שמה״ — בכה אבי כילד מתוך התרגשות...

בכל יום, עם גמר עבודתו בבית־מסחרו, היה יושב בבית או בקלויז צאנז, מקום תפילתו הקבוע, ולומד תורה. הוא היה דבוק במחשבתו בתורה וחי חיי תורה בכל התהלכותו עם אלקים ואנשים. למעשה קיים על כל צעד ושעל את מנהגי החסידות והי על פיהם, אם כי לא קבע לעצמו „רבי״ וגם לא נסע לשום אדמו״ר חסידי, בכל זאת היה נחשב כיהודי חסיד בעל רמה חסידית גבוהה גם בעיני החסידים המיבהקים שבקרב מתפללי הקלויז הזה.

אמי ז״ל היתה טיפוס יפה של „אשת־חיל״ ושימשה לאבא „עזר כנגדו״ במלוא מובן המלה, בבית בעניני המשפחה ובחנות בעניני המסחר. היא היתה אשה משכילה, ידעה את השפה והספרות הפולנית על בוריין, אך גם שפת יידיש אהבה והיתה בקיאה בספרות יידיש. בשעות הפנאי, בעיקר בערבים, היתה קוראת לפנינו מסיפורי י. ל. פרץ ושלום־עליכם, שהיו מצויים בארון הספרים שלנו וכך ספגו הילדים זיקה ואהבה להווי היהודי כבר בראשית דרכם. יש לציין כי אמי דאגה לחינוכן הכללי והיהודי של הבנות, ארבע אחיותי, וכבר בילדותן התחילו ללמוד עברית ותנ״ך ופרקי הספרות החדשה. הן היו אח״כ בין ראשוני צעירי ציון שבעזרתם ובפעילותם קמה התנועה הציונית בעירנו. דומני שלא יהיה זה שלא־מן־הענין למסור בזה אי־אלה פרטים על חייהן וגורלן של ארבע הבנות, אחיותי, ז״ל.

אחותי הבכירה, רחל, היתה בין הראשונים באותה תקופה שידעו עברית טובה ותנ״ך. היא נישאה לצעיר משכיל ועוד בשנת 1920 החליטה עם בעלה לעלות ארצה. בעלה, יעקב רבהון, נסע ראשונה כתייר, קנה פה משק בבת־שלמה שליד זכרון־יעקב וחזר לפולין כדי לארגן ולהכין את עליית משפחתו ארצה. ברם העלייה נדחתה בגלל המאורעות של שנת 1921 ובשל כך נדחתה גם כל תכנית התיישבותם והיא בוצעה בהמשך הימים על־ידי בנם, שמואל, שהוא כיום ממהנדסי „סולל־בונה״ הותיקים. שמואל הקים בארץ משפחה — שני בנים ובת — מעורה כולה בחיי הארץ ופעילה בשטחי התחיה והבנייה, למן השתתפותו של שמואל ב„הגנה״

ואח"כ במלחמת השחרור, ועד לפעילות שני הבנים בצה"ל, ובעלה של הבת בעבודת מחקר מדעי באוניברסיטה העברית שבירושלים. לבסוף עלה בידי הבן שמואל להעלות ארצה, מיד לאחר מלחמת העולם השניה, את אביו, שזכה להיות ולחיות במדינת ישראל ולרוות נחת מצאצאיו ומהתפתחותה של מדינתנו. ואילו אחותי רחל נספתה בידי הנאצים. ,

ר' אלעזר רגנבוגן — צילום מתמונה, שצוירה בידי בנו, עזריאל

כן נספו בשואה אחיותי רבקה וצילה, הי"ד, ורק אחותי דבורה ז"ל שנישאה בסאנוק לעו"ד ד"ר שומר, ניצלה ועלתה עם בעלה בשנת 1950, לאחר שעברו שניהם את דרך־היסורים הידועה — הכיבוש הנאצי — גירוש לרוסיה — גלות סיביר וכו', שהטביעה את חותמה על בריאותה של אחותי והיא נפטרה בארץ בשנת 1957 לאחר מחלה קצרה (על דבורה — ראה גם עמ' 460).

להשלמת הפרטים על גורל הורי אוסיף כי אבי ברח בזמן המלחמה לסקולה והתגורר שם אצל אחותו, הוא נספה על־ידי הנאצים יחד עם יהודי המקום בשנת תש"ג, אמי נשארה בסאנוק ונספתה על־ידי הנאצים עוד בשנת תש"ב, תנצב"ה!

שמחה רוט — מהחרדים האדוקים ביותר שב„קלויז סאדיגורה". חבב את התפילה ודוקא תפילה בציבור, אהב להתרועע עם תלמידי חכמים ויודעי תורה, התרחק מיושבי קרנות וממדברי לשון־הרע ורכילות. בכל עת שהיה פנוי עיין בספרי חסידות ובספרי יראים. גידל בניו לתורה, וכשידו היתה משגת נתן צדקה ביד נדיבה. את חבריו וידידיו אהב אהבת נפש והראה להם מסירות ללא גבול.

ר' אברהם־חיים רוזנר — בר־אוריין, מותיקי המתפללים הקבועים בבית־המדרש הגדול, בו גם מילא תפקידים שונים, ביניהם, במשך תקופה ארוכה קריאה־בתורה בימי השבת לפני הציבור הגדול הזה. קריאתו זו היתה אגב בטעם רב ותוך

ידיעה מקצועית רחבה. כיליד לינסק ובן למשפחה שנמנתה על חסידי השושלת הדינובית, השתייך ר' אברהם־חיים למחנה החסידי של האדמו"ר מבוקובסק. אולם כבכל אורח־חייו הפרטיים נהג גם בתחום החסידות במידות הצניעות והשקט, הפנימי והחיצוני, שהיו טבועות בו.

ר' אברהם־חיים רוזנר

ר' יוסף רוט — שימש כ„גבאי" אצל שני אדמו"רי בוקובסק האחרונים וליווה אותם בכל דרך חיי האדמו"ריות שלהם. עבודתו בתפקידו זו נעשתה לא רק כמקום עבודה ופרנסה, אלא היא נבעה בראש וראשונה — כדוגמת רוב „משמשים־בקודש" אלה אצל אדמו"ריהם — מתוך רגשי נאמנות ומסירות עמוקים לאדמו"ר וממילא גם לבית האדמו"ר, ל„חצרו" ולמשפחתו. בגלל כך נעשה גם בית ר' יוסף כחלק מבית האדמו"ר, ודמותו — כחלק מנוף ה„חצר". ר' יוסף רוט היה גם מאנשי שלומם של שני האדמו"רים במובן של „מקורב", בהיותו איש פיקח ונבון, בעל הומור טוב, נדיר קצת מבחינה זו בסביבה ההיא וגם בעל תפילה למעלה מבינוני, ותרם לא־מעט מיתרונותיו אלה לאווירה של ה„חצר" ואף לניהול הבית מבחינות שונות.

ר' חיים רוטנברג — ראה עליו בעמוד 60 וב„נספחות".

שמעון שיינר — תמיד נמצא במצב כלכלי שפיר ומבוסס, אם כי לכלל עושר, אף בממדים דאז, אף פעם לא הגיע. היה ירא־שמים ואוהב חכמים, ובין המידות הטובות שבהן הצטיין היתה ידועה נכונותו לערוב בבנקים לאנשים הזקוקים לכך, ואכן היתה בכך עזרה לא מעטה להרבה יהודים בביסוס עסקם ובמציאות פרנסתם. כאוהב לומדי־תורה לקח לו לחתן לבתו את הרב ר' אברהם וינר, למדן מופלג, שנתקבל כרב ביאזלוביץ ואחרי כן בטשורטקוב.

אשר שיף

האחים שלמה ויצחק שיף ז״ל

שני אחַי, שלמה ויצחק, ז״ל, שתי דמויות נעלות היו, כל אחד בתכונותיו המיוחדות שלו. כל אחד מהם במסירותו לעמנו ובנאמנותו לאידיאלים המקודשים ולשאיפות הציוניות. שניהם הצטיינו בעירנותם החזקה לעניני עירנו ומסרו מכוחם ומזמנם לטובת תושביה היהודים. שניהם היו אהובים ונערצים על־ידי כל האוכלוסיה היהודית בעירנו, על כל שכבותיה ופלגיה.

אנסה בזה למסור תיאור־מה, במידה שזכרוני יעמוד לעזרתי, מדמויותיהם של שני אחַי ומאירועי חייהם הקצרים:

שלמה, אחי הבכור, היה בחור „חובש־בית־המדרש״ בקלויז דסדיגורה, יחד עם הרב אלתר מאיר ז״ל. הם היו תלמידי־חכמים מתמידים שתורתם אומנותם, אולם יחד עם זאת דבקה כבר אז בשלמה זיקה לציונות, וכך החל להתמסר לרעיון בצעירותו המוקדמת ביותר.

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה היה מהמייסדים הראשונים של הארגון הציוני בסאנוק, „השחר״, ועם התבגרותו פעל גם בשטחים ציבוריים מדיניים אחרים כגון: הבחירות לפרלמנט האוסטרי, שהוא היה הדואג הראשי לארגון הפעולות בקשר לכך, להזמנת הנואמים לאספות וכדומה.

שלמה שיף (עומד), יעקב לרנר ובנו אייזיק

הוא גם היה מהמייסדים הראשונים של בית־הספר העברי בסאנוק, שהיה אז כמעט היחיד בכל גליציה. למרות התנגדותם של החרדים הקנאים עשה בית־הספר חיל. לאחר מכן נבחר ליושב ראש הועד הציוני ונרשם לאות תודה ומסירות בספר הזהב של הקרן־הקיימת־לישראל.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גויס שלמה לצבא האוסטרי. עם ה„ריקצוג" (נסיגה) של הצבא הגיע להונגריה, שהיתה אז נעדרת פעילות ציונית ראויה לשמה, ושם הוא מצא שדה נרחב לפעולתו הציונית. לפי ההוראות שקיבל מההנהלה הציונית בוינה נפנה לבודפשט, אסף חומר לקהק"ל וכך היה נוסע־ובא בין העיירה ההונגרית הקטנה ובודפשט העיר הגדולה תוך פעילות ציונית אינטנסיבית.

עד 1918 שהה בהונגריה ואחר כך הוחזר לפשמישל עד תום המלחמה.

עם שובו הביתה, לסאנוק, אנו מוצאים אותו שוב בין המייסדים והמארגנים את המשמר האזרחי היהודי, אשר קיבלו נשק לצורך שמירת העיר. הוא עצמו הורשה לשאת עמו אקדח, ויהודים שפחדו לצאת בלילה, היה הוא נלווה אליהם ושומרם.

יחד עם זאת אין הוא זונח את פעילותו הציונית והצבורית. הוא ממשיך להשקיע מאמצים למען קידום בית־הספר העברי וכמו כן מצטיין בפעולותיו התרבותיות והסוציאליות של יהודי עירנו, כגון סיוע מזון מאמריקה וכו׳.

והנה פרצה מגפת הטיפוס בעיר. גם בזה נמצא שלמה בחזית. עוזר להקים בית־חולים בבנין "יד־חרוצים", סועד את החולים, וכך הוא הוכרע על־ידי המחלה האיומה ונופל למיטה שממנה לא קם עוד. על אף מצבו הקשה במיוחד מתענין הוא בכל הענינים של היהודים ובעיקר בכל מה שקשור בארץ־ישראל. כשאין ידיו יכולות להחזיק בעתון עומד אני על ידו ומחזיקו והוא קורא תוך רגשי שמחה והתלהבות של אושר על ההחלטה של ועידת השלום בסן־רמו בדבר מסירת המנדט על ארץ־ישראל לבריטניה. ובכוחותיו האחרונים הוא מביע תקוה ובקשה לעלות לארץ הנכספת.

שלמה שיף, בצבא אוסטריה במלחמת העולם הראשונה

מלותיו האהרונות הין: „אמא יקרה, הבי לי את ידך לאות הסכמה, כי אחרי שאחלים אעלה לארץ־ישראל", ואמא בבכי עונה: כן בני ולואי ואזכה לזאת. וכך כשהתקוה פועמת בליבו הוא משיב את נפשו לבוראו והוא בדמי ימיו, רק בן 29 שנים.

אחי השני יצחק ז"ל המשיך בדרכו ובפועלו של שלמה. היה ציוני נלהב ופעיל ביותר. היה בחיר האגודה הציונית שיסדו בשם „עקיבא", ונבחר כציר לקונגרסים הציוניים. התרועע עם גדולי הציונים הארץ־ישראליים, והד"ר יהושע טוהן ונתן ביסטריצקי היו מבאי ביתו.

פרט לכל אלה היה מוכשר מאד בשטח המסחר. בעיר סאנוק ייסד שני בנקים „פודקרפצקי" ו„פולסקו־אמריקנסקי", בסיועו של הנדבן האמריקני יונס.

יצחק לא אהב את הישיבה הרצופה במקום אחד במשך תקופה ארוכה. מזמן לזמן עבר לגור ממקום למקום, החל בפשמישל וכלה בקטוביץ. שם הוא הקים ביח"ר לאופניים ומכונות־תפירה בשם „אס־קה".

נשוי היה לאשה יקרה מטילדה שיף ז"ל, בת־דוד, וגם היא קורצה מאותו חומר, אותם בני משפחת שיף שהציונות זרמה בעורקיהם, והיא אמנם עזרה תמיד לבעלה בפעולותיו הציוניות.

מטילדה שיף ז"ל נמנתה על חבר הצעירות בעירנו שארגנו וניהלו את העבודות למען הקרנות הציוניות, שייסדו את ה„עבריה" ופעלו להפצת השפה העברית והחדרת ההכרה הלאומית בכל שכבות תושבי סאנוק היהודיים. בעבודות אלה המשיכה מטילדה גם בקטוביץ.

יצחק שיף

מטילדה שיף

היא היתה עורכת קורסים ללימוד השפה העברית שלא־על־מנת־לקבל־פרס. כן היתה מעודדת את חניכי ה„הכשרות" בסביבת קטוביץ על־ידי בקוריה התכופים אצלם מושיטה להם סעד ועצה ונענית לכל פניות שפנו אליה.

בסאנוק עירנו היו מטילדה ויצחק ז"ל גם מהמייסדים את החוג הדרמתי ואף משחקניה הראשיים.

בקטוביץ הם יושבים עד ימיהם האחרונים, ימי המלחמה והשואה, שטרפה גם אותם יחד עם ששת מיליוני אחינו.

נותרה לפליטה בתם, מינה, המגשימה את חלום הוריה, שבנתה ביתה בישראל, הקימה משפחה שהשתלבה בחיי עבודה חקלאית, עבודת אדמה במשק שלה במושבת גן־שומרון.

* *
*

ופה אעלה את זכרו היקר של אבינו, ר' ישראל שיף ז"ל, שגם בו ראינו את הזיקה הציבורית ואת הנכונות להגשת עזרה וסעד לנזקקים. בהיותו אדם יקר מאד וחביב אף על שלטונות הגויים במקום, ניתן לו להיות דובר ומליץ יושר אצלם לטובת היהודים הנתונים בצרה.

אבינו ז"ל היה יהודי חרד מאד; אחד מגבאי הקלויז הסאדיגורי וחבר ה„מזרחי" נפטר בגלות סיביר הרחוקה, ושבוע אחריו נפטרה הרעיה ואם הבנים האהובה והיקרה, תנצב"ה.

ר' אלעזר שכטר — מחסידי בלאזשוב הותיקים. ממתפלליו הקבועים הנכבדים של בית־המדרש הגדול העירוני. היה עסקן פעיל ב„תלמוד־תורה" עוד עם ראשית ייסודו והמשיך בעסקנותו זו בשטח הקמת הבנין המפואר של ה„תלמוד־תורה" ומהגבאים הראשיים שלו. היה ממוקירי רבנים ואדמו"רים ואירחם בביתו.

האדמו"ר ר' מנדל שכנר ז"ל — היה יליד סאנוק, בצעירותו עבר ללמוד בישיבות הונגריה וחזר לסאנוק כחמש עשרה שנה לפני השואה הצטיין באדיקות חזקה ויראת שמים מרבים. ראו בו מעין „רבי" ואדמו"ר. חי חיי צער, התפרנס מנתינת שעורים בתורה וגמרא, והדרכה במוסר ובמדות. היה מטופל בילדים. סתם כסף, ללא תמורה, לא לקח מאיש. כשהתקרב הצורר ובאו לשאול אותו, אם הותר חילול שבת בשעת הסכנה, התיר לכל השואלים אבל הוא עם משפחתו לא זז מן המקום.

ר' יצחק שניצלר — מחסידי בויאן. ממתפללי קלויז סאדיגורה. שימש שנים רבות ש"ץ בימים נוראים וגם בעל קורא ותיק, היה מעסקני „תלמוד־תורה" ואחד מגבאיו. בליל שבת וחג היה יושב אצל הרב יוסף הורוויץ ז"ל כדי לשמוע מפיו דברי חסידות מהאדמו"רים לבית רוזין. היה אדם בעל קווים מסויימים ומיוחדים משלו, אבל עם נקודה חסידית מובהקת שלא עממה אצלו.

המהנדס סטניסלאב שנקופף

בן יחיד היה, מטופח ומפונק. ילד־שעשועים להוריו שהיו משוקעים במ״ט שערי ההתבוללות וכך גם גידלו־חינכו את בנם. שער ראשו הבלונדיני־בהיר, דמות אפו הישר הטיפוס־יווני, עיניו התכולות שיוו לו קלסתר־פנים של טיפוס ארייי. גם שפת־האם של כל בני עירו וסביבתו, שפת יידיש, היתה זרה לו. כל זאת — כלפי חוץ. אולם בהוך־תוכו ובתוכנו, בפנימיות נפשו, היה שנקופף עוד מאז תקופת נעוריו אחד מאותם אלפי ורבבות בני נוער יהודיים שחיפשו את דרכם ליהדות. הרחוב היהודי תסס, וזרמו בו שאיפות משאיפות שונות. ליבותיהם ונפשותיהם של רבבות ומאות־אלפי בני הנוער היהודי היו נתונים למלחמת־רוח עצומה ועזה בינות להשקפות־עולם שונות, רחוקות זו מזו ומנוגדות זו לזו ששררה בעולם היהודי. זה השפיע גם על לבו ונפשו של שנקופף. הוא נעשה לחסיד נלהב של ארץ־ישראל היהודית העובדת, ויחד עם זאת — ללוחם במסירות בעד חיים אוטונומיים מלאים של היהודים בתפוצות. בצעדים נרחבים הוא צעד ועבר את דרכו מחיים של התבוללות אל מערכת הבעיות של העם היהודי. הוא התקרב לספריהם ולתורתם של ד״ר הרצל, גורדון, בורוכוב, שלום־עליכם ועוד סופרי עברית ויידיש. האות המרובעת ושפת היהודים, שהיו זרות לו ומרוחקות ממנו נעשו קרובות ללבו, — עד כדי שימוש בהן בחיי היומיום שלו. בשקט וללא פרסומת השתתף בפעולות־צדקה ובמגביות, ורבים קיבלו עזרתו מבלי אף לדעת ממי היא באה. הוא לא היה מהרודפים אחרי הכבוד והפרסום. רצה תמיד להישאר בצל, משולב בתוך המון העם הפשוט, בתוכו היה חי את חייו, אתו שמח בשמחתו ונושא את יגונו.

ישראל למבק

מוניה שפרכר — מחברי הסתדרות „המזרחי״ הנאמנים ועסקניה המסורים ללא כל חשבונות, כוונות ו„פניות״ אלא מתוך שכנוע עצמי כי האמת הציונית או יותר נכון: הציונות האמיתית, היא זו של מפלגת המזרחי, מפלגה זו דוקא ולא אחרת. הוא לא שעה ללחץ שהיה נתון בו בהיותו מוקף בני משפחתו הענפה שהיו רובם ככולם מאנשי מפלגות אחרות, ובחלקם — מהחסידים שוללי חברות מפלגתית וחיי מפלגה בכלל. הוא היה שומע לצו הפנימי שלו ולדחף הפנימי שלו. הוא היה מראשוני קרבנות השואה בסאנוק, בהירצחו ע״י נאצי ששלח בו כדור בעמדו ליד ביתו במגרש שליד חצר האדמו״ר מדינוב, הי״ד.

משה שפירא — בן ר׳ אלעזר, — מיקירי החוגים הצעירים של היהדות החרדית הסאנוקאית ומטובי עסקניה. הוא צמח ועלה מכוחות שרשיותו של בית־אבא, אך יותר מזה מכוחות עצמו. עלה — והתעלה והיה לאחד מלוחמי מלחמת יהדות התורה ורב את ריבה. הוא היה תוסס ומתסיס לפעולה ולמעשים. קנאי לדעותיו שש לקראת ויכוח והזדמנות כדי להבהיר ולהסביר, להשפיע ולשכנע. אך יחד עם זאת מתון בדעתו הישרה ומאוזן בשיקוליו.

ברם מעל לתכונותיו אלה הצטיין ר׳ משה שפירא במידותיו הנעלות בשטח עשיית צדקה וחסד ובנכונותו למעשי גמילות־חסדים. לשיא רמתו בנכונות זו הגיע משה שפירא בעת היות עירנו סאנוק תחת עול כיבושה של החיה הנאצית ותחת עקת השתוללותם של הקלגסים הנאציים. ידוע כי כל פעולה וכל עשייה מסוג המדובר היתה קשורה בסיכון חייו־שלו, אך לבו ונפשו נתונים היו להגשת עזרה וסעד לאחינו הסובלים ללא הבדל של מי ומי, ללא היסוסים של פחד וללא שיקולי מידת הסכנה הצפויה לו מזה. היתה בו תחושה חזקה לשיתוף־בצרה ולהגשת עזרה, והיא שנסכה בו גבורה נפשית עילאית ועשתה אותו ללא חת. אכן לדאבון

הלב עשו בו החיות הטורפות של היטלר ימ״ש את דינו באכזריות הנודעת להם. הם מצאו למעט־מדאי לחרוץ את גורלו, כליתר אלפי היהודים, בשילוח לזאסלאב, אלא עשו בו, וברעייתו אסתר ואחותו הענטשע, את דינם בביתם־שלהם בשרפם את הבית עליהם ועל כל אשר בו. הי״ד!

ר׳ משה שפירא

ר׳ יוסף שפרינגר — אמן בהתכת נחושת ופליז. משלח־ידו נתן לו את ביסוסו הכלכלי ועשהו עצמאי ובלתי תלוי באחרים. לכן שמר על קווי־מחשבה משלו והחזיק בעמדתו הרעיונית בכל שטחי החיים הצבוריים, בהם היה פעיל, ללא כל זיקה או קבלת השפעה מאחרים. בעל דעות מקוריות ועצמאיות משלו. אך יחד עם זאת התייחס לזולת בכל יחס הכבוד והיטה אוזן קשבת לדעה, לעצה ולהדרכה. עם היותו עסוק במלאכתו וטרוד בענייני צבור — שכן הוא היה גם גבאי ועסקן פעיל ב„תלמוד תורה" — בכל זאת שמר על תפילה בצבור כל יום בבית הכנסת או בבית המדרש.

את בניו גידל וחינך כנאמנים לבית־אבא והדריכם לאורח־חיים של עבודה לפי טוהר המידות ולדרך־ארץ שקדמה לתורה. כיוצא־מן־הכלל היה אחד מהם, אברהם צבי ז״ל, מחובשי בית־המדרש שישב בו כל היום ועסק בתורה.

ר׳ יוסף שפרינגר אהב להושיט עזרתו לכל נזקק ובכל הצורות. ידו היתה פתוחה למתן צדקה ולעשיית חסד ואת תכונותיו־מידותיו אלה השריש גם בלב ילדיו. לא נוכל שלא לראות כתוצאות ישירות של פעולות חינוכיות אלה, את בנו, פסח שפרינגר, ז״ל, שישב באופן קבוע באמריקה אבל לא שכח את ידיעת־בית־אביו ותורת אביו, וביקר הרבה פעמים בארץ ובכל ביקור היה ממחיש את הקשר ההדוק שלו עם אנשי סאנוק ע״י תרומות כספיות שהיה תורם לצרכים שונים של יוצאי סאנוק בארץ.

שמות הנפטרים והקדושים, נספי השואה והחורבן, ואלה הכלולים במגילת הקלף שהוטמנה במרתף השואה שעל הר־ציון בירושלים ואשר זכרם הועלה באספות־היזכור של יוצאי סאנוק והסביבה.

אבט ניסן, חיה
אדריך בצלאל, ומשפחתו
אוארבך וולף, מטילדה, שמואל, דוד, אלקה
אוברלנדר בצלאל, טובה, משה
אוסטריונג פרידה, סלצי, רבקה, מנדל־שלמה, משה, יוסף
אולינג הירש, יצחק ומשפחותיהם
אוללק יוסף, הענה, ינטה, צבי, פריידל
אונגר עקיבא („מגיד התהלים״)
אונטרריכט רוזיה
אורנשטיין אלפרד, איזידור, חיים, אידה, מלכה, רות, שמואל, גולדה, לילה, יוסף
אטינגר איידל, יוכבד, דבורה, צבי, שרה
איבלר שרה, ציפורה, צבי, שרגא, רבקה, יוסף, בלה, אסתר, ליבה־גיטל, גולדה־רייזל
אייס דוד
אלטקורן צבי־הרמן, יוסף, פפה
אלסטר שפרה
אמנט מרדכי, טולצה
אמנט בלהה, שמאי, ינטה, רחל, פרימה
אמסטר עמליה, מרדכי, גניה, אדזיה, רוניה, משה, ציפורה
אמסטר יעקב, חיה־שרה, מרים, יצחק
אמסטר וולף, חיה וילדיהם
אנגלנדר רייזל
אפריל אברהם־יעקב ומשפחתו
ארלינג נפתלי, עטל
אשר מרדכי, עמליה, זלטה, יצחק

באב״ד יצחק
באראנקר חיים, לייבוש, דוד, ומשפחותיהם
בודנר אליעזר, איטה
בוימל מאיר, צירל, אשר־למל, משה, יהודית
בורפס מלך
ביילים רחל
ביילים שמואל זבולון
ביילים שמואל, זבולון, רחל

ביננפלד אידה
בירנבאום חיים, שמואל
בירנבוים שמואל, אסתר
בלוך אברהם, עדה, הלה
בלום נח, אסתר וילדיהם
בלום איטה, ברוך, מירל
בלומנפלד דוד, הירש, מרדכי, הניה, אהרון
בלומנפלד־הגר מרים, יואל, פרל
בק בצלאל, פיגה רוזה
בר שמעון, סלה, דבורה
ברידנר (לבנטל) נתן בנימין, פרידה, מאיר
בראון צבי, יצחק, מנחם, סאלה
בראון ישראל, סאלא, צבי־הרש, יצחק־מנחם
בראנד יוסף וחנה (זאגורש), בניהם יצחק ואלעזר ובנותיהם שרה ודבורה
ברגלס לייבוש, מלכה, בלהה, אברהם, חיים, שלום, יהושע
ברגלס מנחם
ברגנבוים שמריהו, רבקה, ד"ר חיים, וירה, אלכסנדר
ברגר שושנה
ברגר צבי אריה
ברגר חנה־לאה
ברגר ישראל־שלמה, שרה, משה־יוסף, שמחה־בונים
ברוך גולדה
ברוס מרדכי, דינה, פסל, חיים
ברט יוסף
ברניק אריה לייבוש, ישראל ומשפחותיהם
ברנקלאו וישיקה

גוטליב ישראל, דבורה
גוטליב לאה, ברל, הירש, שרה, שמואל
גוטליב אסתר, פולה, טוסיה, נתן
גוטמן מיכאל, דוד, יוכבד, ליפא
גולד מרדכי, אלטה־פיניה, מינה
גולדשטיין בלימה
גורפיין אברהם, שרה, יצחק
גורפיין יצחק, פייגה, אברהם, גולדה
גינצבורג אברהם, בריינדל, משה, נטע, באשה
גינזבורג פרידה
גינזבורג פייגה־רייזל

גינזבורג אליעזר, מאלי סעריל
גלדצלר ישראל, רוזה, חוה, יעקב
גלייכר נחום ומשפחתו
גלייך נטע, ומשפ׳, משה ומשפחתו
גלייך מאצי, גולדה, לייביש ומשפ׳
גלנדר משאי, גיטל, חיה, רבקה, הירש־מרדכי ומשפחותיהם
גלנדר יצחק־מאיר
געלאנדער מחלה, מנדל ומשפ׳
גפן נחמן, חנה
גרויאר ישראל־זאב
גרומליק משה, מלכה
גרומט שלמה, לוי, אהרון, יעקב, ישראל, משה, ליבה
גרוס פרימטה ומשפ׳
גרוסינגר בילה
גרוסינגר משה, רוזה
גרטנברג דוד, בריינה, יהודה, לאה
גרינס הירש אלימלך, פריידל, ומשפחתם
גרניק משה, קיילא, פינחס, שלום

דומב פתחיה, רחל
דומב לייב, חוה, אביש, הניך, לולה
דורטהיימר טונקה
דילר אייזיק, פינחס, אטל
דים גיטל (גיזלה)
דים יהושע
דענקבערג נחמן, משה, רחל, תהלה

הויזנר יצחק
הורוביץ מנחם
הורוביץ לייב, רייזל, יעקב, משה, יצחק
הורוויץ הרב טובי׳, יוטה, מנחם־מנדל, צבי׳, מלכה
הירשפלד יצחק, חוה, יפה
הרצברג חנה, פנחס, חיה, שמעון, אברהם
הרצברג דוד, פייגע, דבורה, שרה, שמואל, ישראל, חיה, אברהם, שלמה
הרציג יוסף, אסתר־מינדל, חוה, איטה, בלומה
הרציג רבקה

ווינר יצחק, רוזיה, אברהם־ארטור, שמואל, אליהו, יוסף

ווילק שרה
ווניג אליעזר
ווניג חיים־צבי
ויזנר טובה־פייגה
ויזנר פרידה
ויינרב מתתיהו, שרה
וייס שרה
וילדמן מרים
וילנר קלמן־שאול, משה־מנחם, מרדכי, חוה
וילנר קלרה, מרים, ישעיהו
וכטל אשר־אנשל, שרה, לאה
ולך שמואל, לאה־פריל
ולך חנה
ולך דודי מינה ובניהם
ונדנר מרדכי, חנה, משה, יעקב, לאה, בתיה
ונדנר ישראל, רחל, בתיה
וניג שרה, ישראל, יצחק־אייזיק
וסרמן אדלה, שושנה, בנימין
ורובל מלצי, ישראל
ורובל הירש
ורנר שמעון, מלכה, וכל המשפחה
ורשובר דוד, גיטל, זאב, צבי, לאה

זילבר זכריה
זילבר יצחק
זילבר עובדיה, בלימה
זילברמן ציפורה
זילברמן אפרים, אטה, בלימה, אסתר
זילברמן אברהם, משה, מרים, זיסל, שרה, איידל
זילברמן יעקב, מנדל, תמר, אליהו, מאיר־צבי, גיטל, נתן, בלה
זילברמן יצחק־אייזיק, חנה
זינגר זלמן
זינגר רחל, אסתר־מלכה, טויבה
זלינגר שושנה

חייט חנה
חרס שלמה, מנדל, מאיר, מרים
חרס שמריהו, חנה, שלום, הירש, שרה, אסתר, מלכה

טביזל דוד, שיינדל, יצחק, חיה, רבקה, צבי
טודר מנחם, תמר, יעל, ביילה, צבי, יצחק, הניה
טיגר חנא, אלימלך, שלמה יצחק, שמעון, מלכה, משה אברהם, לייב, בלימה, חנה־רויזה, שמואל, יעקב צפורה
טייכר אלימלך, אליעזר, גליקל, אסתר, פייגע, טולה
טירק יעקב
טראונר חיים, רוזיה
טראכמן צבי, רחל, אליעזר
טרום יוסף, איטה
טרום אברהם, מרים, מינדל, משה, שרה, פייגע, אשר־אנשל
טרטנר רבקה, אברהם, בלימה
טרכמן מוני, חיה
טרכמן חנה
טרנג משה־יוסף, אהרן ומשפ׳

יארמרק דוד, מרדכי, רחל, דב, בלה, משה, אברהם
יארמרק רבקה, צבי, שמואל, ומשפ׳
יונס צבי ומשפחתו
יורש יצחק
ימנר יונה, בתיה, סנדר
ימנר אלימלך

כ״ץ חיה, שרה ומשפ׳
כץ שרה

לאם שושנה
לב (רוזנפלד) מרדכי, גולדה, מרים, משה
ליבר ראובן, נחמה, מלכה
ליבר מלכה
ליזר חנה, אברהם, יצחק, מאני, מאיר
ליזר יוסף, שרה
ליזר חיה, ניחה, יוסף
ליזר ישעיהו־הרץ
לייטנר איטה־מלכה
ליף לאה
למבק אסתר, אליהו, שמעון
לנגסם שרה, רייזל, מאיר, פסח, דוד
לנדסמן שמואל, שרה־פרידה, יהודית, מיכאל, רבקה

לנדסמן יהושע־מנחם, שיינדל, אסתר, זלדה
לנסר אלקה
לסר אברהם, אסתר, הרץ ומשפ׳
לפל לאה, יוסף
לפלשטיל מאטיל
לרנר אייזיק, נינה, לרנר ישראל
לרנר חוה
לרנר יהושע
לרנר לייב, חיה, אברהם, צביה
לרנר יעקב, חנה, לוסיה, יוסי
לשנר שרה

מאן שרגא־פייבל
מאי ישראל, מנחם, חיה, חיה,ביילה, מרים, לייבוש, חנה, נחום
מאי יחזקאל־שרגא
מאי חנה־דבורה, אברהם, יצחק־אריה, ישראל־נחום
מאי ישראל, מנחם, חיה, ביילה, מרים, לייביש, חנה, נחום
מאיר יצחק־אריה, חיה, אידה, דינה, שרה
מאיר הנצי־פייגה, חנה
מארק גרשון, הדסה, עזרה, משה, אברהם
מורגנבעסער יעקב, רחל
מוריץ משה, פריידה
מוריץ אהרון, ישראל, אריה, בלהה, נפתלי־הרץ
מילר משה, שמואל
מילר משה־דוד, הירש, יוסף, זבולון, מישקיט
מילר ישראל, פייגה, פנינה
מלר מנדל, זישה, זבולון, פייגה, ביילה
מנדל לזר, חנה, מנחם
מסר יצחק

ניישטיין שמעון
נמר יצחק, פני

סאליק שלום
סגל בלומה, לייבוש
סגנר משה, גיטל
סובל ישראל
סובל הירש, חיה

סופר משה־וולף, אלטה, חנה
סלומון פנחס־אהרן, צ׳רנה, פייגה־רחל, יעקב, אריה־נחום, בלומה, ניסל
סליק שלום, רוזליה, מנדל
סליק אהרן ומשפ׳

עטינגר משה, מלכה, שיינדל

פייט בערל, רייזל, שלמה־זלמן, שמואל־דוד, אברהם־הערש, שרה
פייטשעוויטש שלמה, רחל, יוסף־חיים, ברכה ומשפ׳
פייטשעוויטש שלום־צבי, שרה ומשפ׳
פייטשעוויטש פרידל, לאה ומשפ׳ שמעון, לאה ומשפ׳
פייטשביץ גלה, משה ומשפ׳ שמעון ומשפ׳ רבקה, ברוך, יצחק
פיילר שמעון, חיה, לאה־לינקה
פיל מרדכי, מלכה, הינדה
פינק הלנה
פינקלשטיין נפתלי, פייגה ומשפ׳
פיפה אלטר־הערש, חנה, שמואל־זאנוול, משה, עטל
פיקס ישראל
פלוהר שמואל־יששכר, דבורה־איטה, ישראל, יקותיאל, שיינדל
פלישר רוזה
פרופר רוזיה, מישקה
פליק שלמה, דבורה, שמאי, משה, שיינדל־גולדה
פלם הרמן, בלנקה
פפר סלה, יעקב, אברהם
פראנק יצחק, דינה
פריי ברוך
פרלרוט סבינה, אלפרד
פרנקל משה, פרל, גיטל־אסתר, אפריים, חנה

צוקרמן דוד, טולצה, פסל, אלימלך, חווה, יצחק, בלומה, שמחה
צייזל רבקה

קאמפף הירש, איידל, שלמה
קופליק חיה, אהרן
קופליק שרה, משה
קופליק שמואל, רחל, שמעון
קורנרייך ישעיה־אשר, צפרה, חנה, מלכה
קורנרייך טויבה, מנחם, רבקה

ק ו ר ץ ישראל, העניה, בצלאל,ביילה, פסל
ק י ה ל שושנה
ק י ה ל שושנה, מנחם־פנחס, יהודית
ק י מ ל רבקה (רגינה)
ק י מ ל אלכסנדר, דורוטה, ארנסטינה, איזבללה, קארולינה ומשפחותיהן
ק ל ט ר חיה, שיינדל, קלמן
ק ל א ו ז נ ר אטל, פריידה, רבקה, חיה
ק ל י י ן אסתר, שושנה
ק אַ מ פ הירש, איידל, שלמה
ק נ פ ל פסל, יצחק, חנה
ק ס נ ר יעקב, מרים, מלכה, אהרן
ק ר ו ן צבי, מינדל, שרה, רחל, מירה, משה, שמואל
ק ר ש נ ר זיסל, יעקב
ק ר ש נ ר יעקב, יהושע
ק ר ו פ אסתר
ק ר ו פ דוד, יעקב, כרמלה
ק ר ל ישראל
ק ר מ ר יעקב, גולדה, אלעזר, יואל, מירלה
ק ר מ ר פייגה, דוד, יוכבד, מרדכי, פראדל, מאיר, איידל
ק ר מ ר אהרן

ר א ב דוד, מינדל, חיה, ינטה, רבקה
ר א ו ך שמעון, הענעק, הינדה, מלה
ר א ו ך נתן, דוד; ר א ו ך אשר
ר א מ ע ר ד״ר שלמה, רגינה
ר א ק ר בנציון, וולקה
ר ב ח מוניק
ר ב ה ו ן מרים
ר ב ך יוסף, מלכה
ר ו ב י נ פ ל ד בנציון, שרה, חיה, רחל, דוד, שמואל, הלה, יצחק
ר ו ז נ פ ל ד שלום, משה, יעקב־יוסף
ר ו ז נ פ ל ד דוב, ויטא, אברהם־אריה, יעקב־שלמה, גולדה
ר ו ז נ פ ל ד משה, יעקב־יוסף, פייגה
ר ו ז נ פ ל ד שלום, משה
ר ו ז ן ישראל, רבקה, יחיאל
ר ו ז נ צ ו ו י י ג שאול, פייגה, פינקל, הניה, איידל, צבי, אהרן
ר ו ז נ ר אליעזר, צביה, ריקה; ר ו ז נ ר יצחק, מינה
ר ו ז נ ר אברהם־חיים, רויזה

רוט קלמן
רוטוקס יחזקאל, מאיר
רוטמן מלכה, דבורה, מניה
רייכנטאל צבי
רייך מרכוס, נטליה, ארנסט
רייגבאך בריש, איטה, לייביש, בריינדל, רחל, יצחק
ריין (פניג) פנחס, פנינה
רייס יצחק, חיה, מלכה, מאטיל
ריכלר שרה, דוב, רייזל
רם אסתר
רנד מלכה, חנה

שבת צבי, שפרינצה, אבא־זישה
שווארץ מרדכי
שווערד אליהו־זושא, לאה, זיסל, פנחס; שווערד מאיר, לאה
שווערד הינדה
שורץ לייב, גולדה, גרשון, מנדל
שויצר צבי, פריל
שוייצר יולה, דנוסיה
שורץ חיים, גניה
שורץ יצחק
שטינמץ אסתר, הרמן, מינקה
שטורמלויפר בלימה, שרה־מלכה, רחל, צבי־יצחק שיינדל ומשפ׳
שטורמלויפר הרב יהודה, מרים
שטורם טובה, אהרן
שטיינברג שפרינצה
שטייף בילה
שטרנבך מרים
שטרנגר משה, דוד
שטרנגר סנדר
שטרנגר שלמה, לאה
שטרנגר חיים
שטרנהל אידה, אדה, ד״ר ליאון, אלזה, אדולף
שטרן יעקב־מאיר, איטה־לאה
שיינר דבורה
שכטר משה
שכטר ינטה, אברהם, משה
שכנר חיים

שליסלפלד אסתר (בת אליעזר), בלימה
שליסלפלד שמעון, שרה, שמואל, גולדה, גיטל
שליסלפלד צבי, אסתר
שליסלפלד זישע, משה
שליסלפלד שמעון, שרה, שמואל, גולדה־גיטל
שמרלובסקי מנחם, בלהה, שרה, יוסף, דב
שמרלובסקי ישראל, יהושע, דב, חנה, חיה, רבקה, אברהם, גיטל ומשפ׳
שניידער ומשפ׳
שניצלר פנחס, רבקה
שניצלר משה, שרה, יוסף, שמואל, מנדל, פרידה, הניה, יצחק, חיים
שפיגל יונה
שפינדלר חנה
שפרונג אלעזר, פנחס ומשפ׳
שפרינגר פסח
שפרכר צבי מאיר
שרייבר איטה, משה (מונדק)
שרר ליבה, ציפה, הניה, גרשון, חיה, חנה, גליקל, ינטה, שעיה־אשר

שמעון תודר

מלמדי ומורי

נזכיר כאן אחדים ממלמדי ומורי שהתרשמתי מהם במיוחד בגלל משהו אופייני שהיה בהם.

ר׳ למל׳ה ברוך

בקורי הראשון ב„חדר" של ר׳ למל׳ה השאיר עלי רושם בל ימחה. חדר יפה ונקי, שונה לגמרי מן ה„חדרים" שלמדתי בהם עד אז. האווירה היתה ספוגה דממה בלתי רגילה. אז לא הבנתי פירושה של הדממה הזאת, היום הייתי מכנה אותה בשם „דממת אצילות" אם לא „דממת קודש". התלמידים יושבים כל אחד במקומו השיחה ביניהם מתנהלת בלחישה. ר׳ למל׳ה (אם זכרוני אינו מטעה אותי התנגד שיקראו לו „רבי" אלא שאינני זוכר מה היתה דרישתו) מתישב בראש השולחן, פותח את הגמרא ואומר לתלמידיו את הדף שבדעתו להתחיל. פתאום מופנה לבנו לספר קטן שעל הגמרא של הרבי והוא קורא משם את פסוקי התורה הנוגעים לנושא של הגמרא. הספר הקטן הזה, על כל פנים בצורתו ההיא, לא היה ידוע לי עד אז. זה היה ספר „תנ"ך של לטריס" אשר כפי שנודע לי אחר־כך לא כל יהודי הסכים להכניסו הביתה. תנ"ך זה הופיע

בהוצאת המיסיון הבריטי והוגה ותוקן בידי ר׳ מאיר הלוי לטריס, חכם מחכמי ישראל בתקופת ההשכלה שלא היה מקובל על היהודים החרדים. עלעול הדפים הדקים ורשרושם, שהפריעו את הדממה, גם הם הוסיפו לאווירה המשונה, כי אינו דומה רשרוש הדפים של ספרי הגמרא הגדולים לזה של התנ״ך הזה.

שלוב הפסוק עם הנושא של הגמרא נהוג היה בכל שיעור שלו, וכעבור שנים, כל פעם כשנזכרתי בזה, השוויתי את הדבר עם מה ששמעתי מפי חסידים שהיו מספרים על רבי אלימלך מליז׳נסק, שכאשר נכנס לבית מדרשו להגיד את השיעור היומי היה פותח בזה הלשון: תלמידי, הזוכרים אתם את המעמד הנשגב לפני כך וכך שנה בהר סיני, ושם נאמר לנו מפי הקדוש ברוך הוא בכבודו בעצמו... וכאן הקריא את הפסוק שעליו הסתמכה ההלכה במשנה... ולא המשיך ר׳ אלימלך עד שכל התלמידים השיבו: כן, רבי, אנו זוכרים. ורק אז התחיל השיעור...

שמעתי לאחר עזבי את לימודי ב„חדר״, כי ר׳ למל׳ה זה, בהיותו גבאי בחברת „קנין ספרים״ של הקלויז הסאדיגורי רכש לקלויז את המשניות עם פירוש „תפארת ישראל״ מאת הגאון החכם ר׳ ישראל ליפשיץ. גאון זה לא היה מקובל על החסידים בגלל „מודרניות״ שמצאו בו בהשתמשו בביאורו במלים אשכנזיות ולועזיות וגם מפני שהתיר לשאת מטריה בשבת ועוד. כמו כן ייחסו לו לר׳ למל׳ה את רכישת ספרי מחקר כגון „העקידה״, ה„עיקרים״ וכדו׳ לקלויז.

ר׳ מנשה׳לה מלמד

ר׳ מנשה אדר

הדמות השניה שנשארה בזכרוני מתקופת נעורי הקדומים היא דמותו המוזרה של ר׳ מנשה׳לה מלמד, שנקרא גם „מנשה׳לה אפיקורס״ (בלי תואר „רבי״), הוא היה מלמד טיפוסי מיוחד לבני־נוער יותר מבוגר, שבין המקצועות הנלמדים הובלט תנ״ך, ובעיקר פרשת השבוע, בהסברה לשונית־דקדוקית רחבה ועמוקה ולפעמים גם מופלגת יותר מדי. דרכו בלימודו היתה לעמוד על קוצו של דקדוק והשקיע מאמצים להסביר את המלים הבלתי מובנות בתורה ואשר דורות שלמים לא הרהרו אחרי הפירושים שנתנו המלמדים למיניהם עד שקם דור ההשכלה והתחיל לתבוע את עלבונה של תורה׳ בשם ההתקדמות. זוכר אני אחד השיעורים בפרשת „שמיני״ בה מדובר על הבהמות, החיות והדגים הטהורים. ורבנו, ר׳ מנשה׳לה, עולה על הכסא, מוריד מהמדף שלושה ספרים עבים, הדומים לש״ס קטן בדפוס בלבן, כריכתם כריכת עור שחור וחקוקות עליהם אותיות לטיניות. כל שם של בהמה או חיה ביאר לפי המלונים השונים, מקום גידולה של החיה המוזרה, תכונתה וכדומה. אינני בטוח אם היה אחד מן התלמידים שהבין את ההסבר ואם יש מי שזוכר את ביאוריו היום. דבר אחד ידעתי אז: כי עד שבאתי לכאן יכולתי לחקות את הפירוש המסורס כפי שקבלתיו מפי מלמדי הקודמים ומפה יצאתי בערבוביה כזאת שהעברתי את החיות ממקום למקום, מחלק עולם זה לחלק עולם אחר, החלפתי גם את תכונותיהן אבל שמותיהן בכלל לא נקלטו בראשי. היום אני יכול לקבוע כי הלימוד הזה לא נשאר ללא השפעה. הוא נתן דחיפה לרצון פנימי ולשאיפה לחקור ולהבין.

עולה בזכרוני דמות אחרת שהשפיעה על לימודי להבא, זו של ר׳ אברהם לוין, חתנו של אהרן ברגנבוים, שהיגר לאמריקה אחרי מלחמת העולם הראשונה ושימש רב באחת הקהילות. כיום בארץ. הוא נתן לי מספר שעורים פרטיים בתלמוד שבהם למדתי ממנו את דרך הנתוח ההגיוני — לעומת דרך הפלפול — והשפיע עלי בדרכי הבקורת בעתיד. ר׳ אברהם לוין ייסד וניהל בסאנוק מעין „חדר מתוקן" (ראה לעיל במדור „בתי אולפנא"), שבשבילו חיבר והדפיס ספר לימוד מיוחד ללימודי יהדות, שהיה בו משום חידוש רב בזמן ההוא. לכל שעור אתי היה מביא מספר דפים מודפסים שהכילו קטעי מקרא, משנה, גמרא, הלכה (בעיקר מן הרמב"ם).

דמות נוספת בשטח החינוך העברי היתה זו של המורה לעברית הירש׳לה אַבט, שביתו ולבו היו פתוחים לכל משכיל ושוחר ספרות עברית ושפתה.

כדמות שהיתה גם היא, לדעתי, בחינת „טיפוס" אזכיר את דודי שמואל ברגנבוים. בשרתו כחייל במלחמת העולם הראשונה סבל מאד ולאחר מאמצים ושוחד רב הועבר כ„מומחה" לבית החרושת לקרונות וקטרי רכבת שבסאנוק.

מובן שבזמן המלחמה היה נאלץ לעבוד בשבת אבל כאשר רק נסתיימה המלחמה נכנס למנהל בית־החרושת והודיע לו כי הוא מוכן להמשיך לעבוד במקום רק בתנאי שלא יעבוד בשבת. המנהל, שנהנה לא מעט מדודי, הסכים לתנאי זה. הוא היה איפוא היהודי והעובד היחידי שלא עבד בשבת על אף תפקידו האחראי כמחסנאי. בשבת לבש שטריימל ובגדי משי כאחד החסידים, שכן לפי תכונותיו והתנהגותו היה באמת יהודי חרד וחסיד. הוא התפלל ולמד בקלויז סדיגורה ולעתים קרובות, אף עבר לפני התיבה, כי היה בעל קול נעים וערב ותפילתו וזמירותיו היו מקובלות על הבריות. כאשר חל ראשון למאי בשבת היה דוד זה משתתף בתהלוכת הפועלים ברחובות העיר בשטריימל שלו והבליט בזה את אחדות הפרולטריון...

דודי שמואל היה המורה הראשון שלי בעברית. בכל יום ראשון בשבוע, יום המנוחה בבית החרושת, היה בא לביתנו ונתן לי שעורי עברית. מלבד זה למדתי אצלו בכל שבת אחר הצהרים בקלויז גמרא עברית בעברית.

ועוד דמות אזכיר כאן, והיא — של ר׳ משה׳לה גרניק. יהודי תמים, ת"ח וירא־שמים שלא שח שיחה בטלה ובשבת היה מדבר רק בלשון הקודש. בניו, חיים ושלום, נתפסו לבולשביזם וחיים ברח לרוסיה. לפני עזבו את סאנוק ישב עם אביו בסוכה וניהל ויכוח חריף על צדקת המשטר שבא להביא שוויון לעולם ולא יהיה עוד אביון בארץ. אני נזכר בתמונה זו: יושב לו בולשביק אדוק בסוכה עם מנין יהודים בטלנים ומשתדל לשכנע אותם כי יתמכו במשטר שאמר לתת לכל יהודי די מחסורו ויחדלו להיות עניים כפי שהם כעת...

לדברים מיוחדים ורשימות מיוחדות ראויים וזכאים חובשי בתי מדרשות והקלויזים שבעירנו אשר קול התורה לא פסק בהם בבוקר ובערב. ברם לא אוכל לא להזכיר כאן את לימודי בקלויז סאדיגורה בקבוצה של שלשה: שמעון קופליק, חיים ליב גצלר וכותב השורות האלה. אנו קבענו לעצמנו תכנית לימודים שבועית שכללה תלמוד, תנ"ך, פילוסופיה של ימי הבינים והתעמקנו גם יחד בספרות החדשה של הימים ההם. זכור לי כי הויכוח שנהלנו פעם בינינו בדבר הכוונה והפירוש של ביאליק ב„מגילת האש" היה לא פחות חריף ורציני מאשר השקלא וטריא בסוגיה עמוקה בגפ"ת.

המשך לעמוד 322

א מ נ ט גרשון
א מ נ ט חנה
א מ נ ט יואל
א מ נ ט מאניע
א נ ג ל ה ר ד ט חיים יהודה
א נ ג ל ה ר ד ט פנחס
א נ ג ל ה ר ד ט רבקה
א נ ג ל ה ר ד ט שרה
א נ ג ל ה ר ד ט אליעזר
א נ ג ל ה ר ד ט משה
א י י ד ל ר שלום־צבי, חוה, מנחם, שרה, ישראל
א ו נ ג ר יצחק, רבקה
א מ ס ט ר שלמה, טובה
א מ ס ט ר יוסף, מנדל
א מ ס ט ר מרדכי ופייגע והילדים

ב י ר נ ב ו י ם אברהם שאול, חיה
ב י ר נ ב ו י ם מרדכי
ב י ר נ ב ו י ם רבקה ופייגע

ג ו ט ט ע ר חנה־שיינדל, אלבערט־ראשה
ג י נ צ ב ו ר ג ניסן
ג ר א ו ב ר ד יצחק
ג ר א ו ב ר ד רבקה
ג ר א ו ב ר ד וולף

ו ו י י ס יעקב, רבקה
ו ו י י ס מ ן מלך, פרל, לאה, צבי, שרה

ז ל צ ר הדסה, משה, צבי, שמואל

ט י ש הירש־בער, מלה
ט ר ו ם חיה, יהושע, מאיר, אסתר, ניסן

כ ״ ץ יעקב, יהודית

ל י ש ע אליעזר־הרץ
ל י ש ע רבקה

ל י ש ע שמואל־נחום
ל י ש ע ישעיהו־דוד
ל א נ ג ס א ם שיינדל
ל ו י צבי־הירש, חנה־רבקה

פ י נ ק יהושע
פ י נ ק רבקה
פ י נ ק משה מאיר
פ י נ ק חיה דרעזל
פ י נ ק זכריה, שיינדל
פ י נ ק יחזקאל
פ י נ ק גאלדע
פ י נ ק לייב
פ י נ ק חנה
פ י נ ק איטקא
פ י נ ק מינא
פ י נ ק הינדא
פ י נ ק רחל
פ י נ ק פנחס, שמואל
פ י נ ק א ס מנחם־מנדל, באשע־רויזה, שיינדל

צ ו ו א ס ישראל
צ ו ו א ס פרומט
צ ו ו א ס ביילה
צ ו ו א ס אברהם
צ ו ו א ס שלמה
צ ו ו א ס יעקב
צ ו ו א ס פאוועל
צ ו ו א ס פראדל
צ ו ו א ס דוד

ק ו ר ץ יונה־טויבה, זרח
ק י פ ל חנה

ר י י ך דבורה, צבי, פסיה, זאב, אסתר, מרים, הינדה

ש ט ע ר ן שלמה, מלכה, יצחק, שמואל, גיטל, חנה
ש י ף סופיה

השואה והחורבן

הדסה הרצוג־לזר

יהודי סאנוק בכיבוש הנאצי

בלב מלא רגשי יגון וזוועה נגשת אני לנסות ולהעלות על גבי הנייר אי־אלה דברים וקטעי דברים על ימי השואה בסאנוק ועל מה שעבר על היהודים בימים אלה בעיר זו.

בראשית דברי אציין כי כאחד המעטים שנשארו בחיים בין אלה שעברו את דרך היסורים האיומה, אשר נבצר מדמיון האדם לתארה, יכולה אני להעיד בגאווה, שאנחנו, יהודי סאנוק, לא אבדנו בתקופה איומה זו את צלם האלהים ואף לא ביישנו את כבוד ישראל בכלל ואת שם קהילת סאנוק בפרט. ידעו כל בני סאנוק באשר הם, כי לכבוד ייחשב להם להימנות על משפחת בני עיר זו. גם כשהיינו נתונים במצב נואש וחסרי תקווה, לא רק שעמדנו איתן מול המציאות, אלא אף עזרנו לאנשים מקומיים ולהמונים שבאו לעירנו כדי לעבור לצד השני של נהר סאן.

כניסת הגרמנים לסאנוק עברה בשטח סאנוק בשקט יחסי. המאורע עצמו היווה מעין הפוגה מהמתח שחישמל את העיר בעשרת הימים שקדמו לכיבוש העיר מאז פרוץ המלחמה. מרבית הגברים, יהודים ולא יהודים, ברחו מהעיר מזרחה לסאן ואלה שנותרו ציפו בחרדה לבאות.

השקט שירד על העיר אחרי מהומת הבריחה הופר על־ידי יריות בודדות שנורו ע״י הצבא הפולני, הנסוג, וזמן קצר לאחר מכן נכנסו הגרמנים. הם הופיעו בחוצות העיר רכובים על מכוניות ענק שכמותן לא נראו עוד בסאנוק, לעומתן נראו פתאום הבתים קטנים והרחובות היו צרים מלהכיל אותן. הם באו שחצנים, בעלי בטחון עצמי ושכורי נצחון. מתחילה היתה התנהגותם למופת וחוץ ממספר מעשי שוד וביזה — בעיקר של חנויות ובתים שנעזבו ע״י בעליהם — לא פגעו באיש לרעה. אך עד מהרה החלו להגיע אלינו שמועות על מעשי זוועה וקרבנות שנפלו בערים הסמוכות. הידיעות הובאו ע״י הפליטים הרבים מבני העיר ואחרים שעברו דרך סאנוק בדרכם הביתה לאחר שהגרמנים הקדימום וניתקו את דרך התקדמותם מזרחה. סופר על מטוסים מנמיכי טוס שקצרו במכונות היריה שלהם בזרם הפליטים כשהם מפילים חללים למאות. הגיעו שמועות על רצח יהודים. בפשמישל רצחו הגרמנים כ־500 יהודים, בדינוב כמאה וחמישים באוסטריק נפלו שלושים קרבנות. ואמנם גם בסאנוק גילו הגרמנים עד מהרה את פרצופם האמיתי. בליל בלהות אחד הועלו באש בתי הכנסת ובנין ה„תלמוד־תורה", שגאוות העיר היתה עליהם. המעשה בוצע בפעולה מאורגנת בבת אחת בכל העיר — דבר שלמעשה לא הצריך פעולת ארגון מיוחדת מאחר שבתי הכנסת היו מרוכזים במקום אחד. בלילה זה נפל הקרבן היהודי הראשון בעיר, ר' יוסף רבך הי״ד שחירף את נפשו להציל ספר תורה ממאכלת האש. הוא נורה ע״י גרמני שפיקח על המלאכה, והושלך לתוך הלהבות. רבים אחרים היו מזועזעים מגודל האסון וניסו אף הם לשים את נפשם בכפם כדי להציל ספרי תורה אך ללא הצלחה, אחד מהם היה שטייגר ז״ל שרק בנס ניצל ממות.

זמן קצר לאחר מכן הוקמה בעיר מועצה אוקראינית ובראשה הוצב עו״ד מזור מלכך פנכתם של יהודים לשעבר. כמשימה ראשונה הציב לעצמו לסחוט כסף מיהודים. למטרה

זו נכלאו עשרה יהודים מנכבדי העיר ועל הקהילה הוטלה קונטריבוציה בסך: —50.000 זהוב, כופר נפש לאסורים. בהעדר ועד קהילה נמסרה הדרישה לשלם את הכסף תוך 48 שעות לד״ר נמר, יושב ראש ההסתדרות הציונית. ד״ר נמר זימן אליו בבהילות עסקנים ציוניים ובעזרתם הוחל בגיוס הכספים. הוכנו רשימות של בעלי יכולת מבין היהודים שנותרו בעיר (ואלה לא היו רבים) ובפניה נרגשת, ולעתם אף בתחנונים, הם נדרשו להרים תרומתם לפדיון האסורים. נעשתה גם פעולה של חזור על הפתחים ואיסוף סכומים יותר קטנים. לא כולם הבינו את חומרת השעה והיו אף כאלה שהיפנו את גבם למתרימים. על אף המאמצים לא עלה בידנו לאסוף יותר מ־26000 זהוב. ד״ר נמר פנה כשהסכום הזה בידו, אל העו״ד מזור, שהכירו היטב מלפני המלחמה, בבקשה לוותר על יתרת הסכום ולשחרר את האסורים אך מזור הקשיח את לבו, גרש את ד״ר נמר ממשרדו כשהוא מצביע לעבר הדלת וצועק „וון״ מכאן. עם זאת נאות הרשע לתת ליהודים ארכה של 24 שעות נוספות לתשלום מלוא הקונטריבוציה כשהוא חוזר על האיום שתמורת כל 5000 זהוב שיחסרו יוצא אחד מבני הערובה להורג.

ברוב יאוש הוחלט לפנות אל הראשות הגרמנית בעיר. אז עדיין לא היה גסטפו בסאנוק והשלטון היה בידי הוורמכט. זה היה המגע הרשמי הראשון בין היהודים ובין השלטון הגרמני. נשלחו אז שלושה אנשים, מלך אורטנר, לייב ורנר ויארמארק זכרם לברכה, כדי להשתדל בפני מפקד העיר לבטל את הגזירה שהוא הטיל, לדברי מזור. לפני שיצאו לדרך הטילו השלושה גורל ביניהם מי יהיה דובר הקבוצה והגורל נפל על ורנר.

למרבה הפליאה נתקבלה המשלחת באדיבות על־ידי מפקד העיר, וזה, לאחר ששמע את מבוקשם, הסביר להם שאין לו ולא כלום עם הטלת הקונטריבוציה ואם היהודים אינם רוצים, או אינם יכולים, לשלם אין הם מוכרחים לעשות זאת. יותר כסף כמובן לא קבל מזור מהיהודים ובני הערובה שוחררו כעבור מספר ימים מבלי שיאונה להם כל רע.

לא ארך הזמן והטפול ביהודי העיר עבר לידים יותר „קומפטנטיות״. בעיר הוקמה מפקדה של הגיסטפו עם „יודן רפרנט״ ברנד, אשר עליו הוטל לארגן את היודנרט. ד״ר נמר, שהיה פעיל עד כה, לא יכול היה לשאת יותר במתח וברח עם אשתו לסטרי וברנד הטיל את ארגון ועד הקהילה על הנותרים. בראש הועד הועמדו: לייב ורנר, אלימלך אורטנר, אריה שטרסברג, ברל יארמרק, קארל וויינר, ובארט, זכרונם לברכה. הוכנו רשימות של צעירים המסוגלים לצאת לעבודה וסופקו לגרמנים מכסות יומיות של פועלים. בדרך זו נמנעה חטיפת אנשים לעבודה מהרחוב שהיתה מלווה לעתים בהרבצות אכזריות. יציאות לעבודה הפכו עד מהרה סעיף יום־יומי בעבודתה של הקהילה היהודית. בעלי אמצעים בבוא תורם למלא את המכסה היו לרוב שוכרים ממלא מקום לעצמם.

הוכנו רשימות של בעלי יכולת והוטלו עליהם מסים לכסוי צרכי הקהילה, הוקמו מוסדות סוציאלים לעזרת הנצרכים. הוקם מטבח זול עבור עניי העיר ולמען הפליטים הרבים שעברו דרך העיר.

כל ראשי הקהילה עבדו בהתנדבות ללא קבלת שכר.

בעצם ימי הסוכות התרחש מאורע שנראה אז כאסון שאין שני לו. ראשי המשפחות היהודיות שבעיר נצטוו להתאסף בחצר העיריה, מבלי שאיש ידע על שום מה. את פניהם הקביל היודנרפרנט, ברנד, כשהוא מחזיק מגלב בידו ומצליף בו על שמאל ועל ימין. הוא חילק את

הנאספים לשתי קבוצות. אחת הקבוצות נצטוותה לפנות את העיר עם שחר ולחצות את הסאן, והקבוצה השניה נשלחה לעבודה.

קשה לתאר במלים את המראה העגום של יציאת המגורשים כפי שהוא נשקף לעיני ה„מאושרים" שהותר להם להשאר. בגשם וברוח שרכו את דרכם זו אנשים נשים וילדים, כל אחד עם חבילה דלה על גבו. איש אז לא ידע מה צפוי להם שם בארץ הגזירה. ולא די בזאת, אלא שגם מעט המטלטלים נגזלו מהם בחצותם את הגשר שעל הסאן.

זמן קצר לאחר מכן כבשו הרוסים את הגדה המזרחית של הסאן וכל קשר עם הצד השני נותק. מתחילה ניתן היה עוד לעמוד על גדות הנהר ולנהל שיחה, בקול של צעקות, עם בני משפחה שהופרדו. אך עד מהרה שמו דוקא הרוסים קץ לזה כשהם מרחקים בכוח את האנשים.

בימים ההם נחשבו עוד היהודים שנשארו בצד הגרמני כברי־מזל ונעשו נסיונות לאחד את המשפחות ולהחזיר אנשים לסאנוק. לעומת זאת עודדו הגרמנים את התנועה לכוון השני. השמועה שהגרמנים מרשים לעבור לצד הרוסי דרך סאנוק פשטה במהרה ברחבי פולין. לסאנוק החלו לזרום אנשים כדי לחצות את הסאן. ועד הקהילה בהסכמת הגסטפו לקח לידיו את ארגון הבריחה. אחת לשבוע בערך היו מתארגנים שיירות של כ־500 איש בחצר ועד הקהילה ועם רדת הלילה היו השיירות יוצאות לדרך בלווי איש ועד הקהילה — לרוב ורנר — ואיש גיסטפו (זה האחרון כדי להגן על הפליטים מפני משמר הגבול).

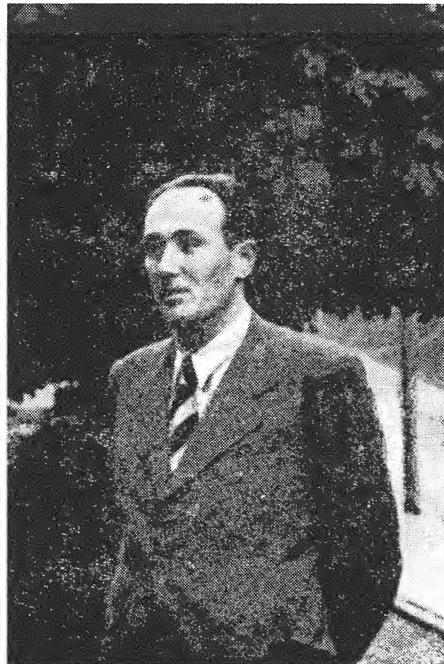
לא תמיד הצליחו לעבור את הסאן. קרה ששומרי הגבול הרוסיים השגיחו בחוצים והניסום חזרה. ואז נעשה נסיון נוסף להעברתם במקום אחר ולפעמים חזרו על הנסיון מספר פעמים באותו הלילה. אך יש שלאחר שנטלטלו כל הלילה חזרו הפליטים כלעומת שבאו מפני שהרוסים לא התירו להם לעלות על החוף. גם מקרי אסון לא חסרו. פעם כשגם אני נלויתי לשיירה כזו החלה אשה, כשהיא עמוסה מכונת תפירה על גבה לטבוע, ורנר פשט ללא הסוס את מעילו, קפץ המימה והצילה.

השיירות נפסקו כעבור זמן מה לאחר שהרוסים הפעילו כלבי שמירה שלא אפשרו לעלות על החוף. היהודים שנותרו בעיר חיו יחסית חיים שקטים. איש לא היה מוכן להאמין לשמועות שהגיעו לאזנינו על מצוקת יהודי ורשה. התנועה בין עיר לעיר נאסרה, דבר שהכביד עוד יותר על קיום קשר. אמנם אפשר היה לנסוע על סמך היתר מיוחד אך קשה היה להשיג היתר כזה ואנשים העדיפו להשאר בבתיהם. ביחוד לאחר ה־1 לדצמבר חוייבו כל היהודים לענוד סרט עם מגן דוד על זרועם שגילה מיד את זהותם.

בעיר נפתחו חנויות ובתי מלאכה והתנהלו חיי מסחר. אמנם פה ושם נכלאו יהודים והולקו, אך בהשתדלות ראשי הקהילה הם שוחררו. כדי לקיים יחסים תקינים עם הגיסטפו ולשכך את חמתם, סופקו להם מצרכים שונים ומתנות לרוב. היו אלה משקאות חריפים, דברי מזון מעולים ובעיקר קפה מסלובקיה וכן זהב וכסף וחליפות בגדים להם ולנשיהם.

הכנת המתנות לקראת חג המולד 1939 קשורה בזכרוני במקרה עגום בו הותקפו והוכו קשות בעלי יחזקאל הוכדורף וליב ורנר. השלושה, ורנר, אורטנר, והוכדורף עמוסים מתנות שהוכנו עבור הצוררים היו בדרכם אל משרדי ועד הקהילה, כשלפתע הופיעו מולם אנשי ה־Totenkopfverband ואחד מהם הנחית מכה לבעלי. ורנר, בראותו זאת, פנה בתקיפות אל

הנאצי ושאלו: מדוע אתה מכה אותו? וזה הפנה את זעמו אל ורנר, הפילו ארצה והחל לרמוס אותו ברגליו ולחנוק אותו. לולא דחיפה משמים שהניעתני לצאת באותו רגע אל הרחוב אינני יודעת מה היה קורה. באותו הזמן עסקו מספר נשים — חיה ורנר לוטקה שפיגל, פרידקה לנדסמן־קורנפלד ואני ביניהן בהכנת עוגות עבור נשי הגיסטפו. יצאתי לרחוב ובראותי את

אריה־לייב (ליאון) וורנר, הי״ד

הנעשה, לא חשבתי הרבה אלא תפסתי מיד את הרוצח האלים ומשכתיו לאחור. הוא הסתובב לעברי, הלם באגרוף על פני והסתלק מהמקום. ורנר בקושי קם על רגליו כשארבע שינים שבורות בפיו ועברו מספר ימים עד ששב לאיתנו.

●

דברים אלה שנכתבו בזה מעט־מן־המעט הם ממה שהיה. טיפה־מן־הים, ים של צרות ושל עינויים, מהם סבלו ובהם עונו אחינו־אחיותינו הקדושים. באכזריות איומה עונו ובגבורה עצומה נשאו את סבלם, סבל יהודי בעד היותו יהודי, ובמסירות־נפש עילאית של קידוש השם צעדו את צעדיהם האחרונים כשמלות „שמע ישראל" נישאות על שפתותיהם. השם ינקום דמם!

אברהם ורנר

שואת יהודי סאנוק

(קטעי זכרונות ורשמים)

עד יוני 1941, תחילת המלחמה בין הגרמנים לרוסים, היתה ליהודי סאנוק תקופה יחסית שקטה. לא היו בתקופה זו הרבה רציחות יהודים ולועד הקהילה ניתנה מידה מסוימת של אוטונומיה בהנהלת עניני הקהילה. עם זאת נשללו מהם כל החרויות האזרחיות. התנועה בין ישוב לישוב הותרה ליהודים רק על־פי אשור מיוחד מה־Kreishauptmann שלא קל היה להשיגו. כל יהודי מגיל 12 ומעלה מחויב היה לענוד סרט עם מגן דוד על זרועו. ואחרי שעה 9 בערב אסור היה ליהודי להמצא מחוץ לפתח ביתו. ענשים כבדים, לרוב מלווים מכות אכזריות, הוטלו על אלה שלא צייתו לתקנות.

ועד הקהילה חייב היה לספק מכסות של עובדים לעבודות מפרכות ובזויות בגיסטפו, צבא משמר הגבול ועוד. עתים היו הדרישות לעובדים כה גדולות עד שהתקשו לספקן. נוצר אז מעמד של ממלאי מקום בעבודה, בעלי אמצעים שהגיע תורם לצאת לעבודה יכלו לשכור ממלא מקום ולחסוך לעצמם ע״י כך את הבזיונות הקשורים עם היציאה לעבודה.

בקיץ 1940 יזם ועד הקהילה פעולה שעשתה רושם עז על כל יהודי בסאנוק ואף הכתה גלים בקהילות אחרות ברחבי פולין. 150 קדושי דינוב שנהרגו ע״י הגרמנים בתחילת המלחמה, הובאו לקבר ישראל. הגיסטפו בסאנוק שהיה אחראי על האזור כולו, העלים עין, לאחר קבלת שוחד, ממבצע „עבירה״ זו של הבאתם לקבר ישראל. ממקומות רבים הגיעו אנשים כדי לזהות בין ההרוגים את יקיריהם ששמעם אבד. חלק מהקרבנות אמנם זוהה על סמך תעודות וסימני־הכר אחרים ומאחרים נלקחו חלקי בגדים וסימני זהוי כדי לאפשר זהויים במועד מאוחר יותר. רק לאחר מכן הובאו ההרוגים לקבר ישראל.

המצב נשתנה לחלוטין עם כניסת הגרמנים למלחמה עם הרוסים. כל יום הביא עמו גזירות חדשות. ועד הקהילה נדרש לספק יותר ויותר אנשים לעבודות כפיה. היהודים הועסקו בבנית כבישים, בהוצאת אבנים ממחצבות, ועוד עבודות מפרכות. הוקמו מחנות עבודה בסביבת טרפטשה והאנשים נלקחו לעבודה לשבועות שלמים בתנאי תזונה ירודים.

החיים נעשו קשים מיום ליום. מחירי המזון הרקיעו שחקים ואלה שלא היו בידיהם חפצי ערך כדי להחליפם אצל איכרי הסביבה סבלו חרפת רעב. רבים נזקקו למטבח הנצרכים שפעל ליד ועד הקהילה.

בתקופה זו החלו משלוחי בודדים לאושוויץ מסיבות של מה־בכך ולפעמים גם בלי סיבה. גם בסאנוק עצמה החלו ליפול קרבנות ראשונים. בראש השנה 1941 נתפסה קבוצה של מתפללים בציבור, ביניהם ר׳ בריש צייזל, וכלם נשלחו לאושוויץ. בחורף 1942 נצטוו כל היהודים למסור עד לתאריך מסוים את פרוותיהם ומיד עם תום המועד החלו החפושים אחרי פרוות שהוסתרו. מספר יהודים, שבבתיהם נמצאו שיירי פרוות שנשכחו, נשלחו לאושוויץ. ביניהם גב׳ רגנבוגן ז״ל שבביתה נמצאה כפפה ישנה. יהודים נהרגו ללא כל סיבה. היו בין אנשי הגיסטפו שהרגו יהודים להנאת־רצח בלבד (פוגט — קצב ממקצועו) מבלי שנמנעו להסביר

אפילו על שום מה. נשלחה רק הודעה לועד הקהילה על המקום בו מונח יהודי הרוג ועל הועד היה לדאוג לקבורתו.

רק מעטים ברחו. היו כאלה שחפשו מקלט אצל האוכלוסיה הפולנית אבל מתי מספר מהם נענו. הפולנים והאוקראינים היו במקרה הטוב ביותר אדישים לגורל היהודים.

קשר עם יהודים בערים אחרות לא היה, רק גויים היו מביאים שמועות על חיסול גיטאות. בסאנוק השלו היהודים את עצמם שע״י עבודה חיונית לגרמנים יימנע מהם גורל דומה. הגרמנים מצידם עודדו מחשבה זו. אז נולד הרעיון לנצל מספר בנינים בלתי גמורים בזסלוו ולהקים שם תעשיה שתהיה חיונית לגרמנים. במסוה של גיוס היהודים לעבודות חיוניות החלו הגרמנים להכין רשימות של יהודי העיר, והחתמת תעודותיהם. היהודים האמינו שקבלת חותמת מתאימה בתוך תעודת הזהוי תבטיח את מניעת הגירוש מבעליה. פעם אף נקבע מועד לגרוש אשר נדחה לחודשיים וזה השרה על יהודי העיר שמחה שאין לתארה.

הגרמנים המשיכו באופן שיטתי בביצוע תכניותיהם. הם הכריזו על החרמת רהיטים, שטיחים, וכלי מיטה. כל החפצים רוכזו ע״י עובדים יהודיים במקום אחד ונשלחו לגרמניה. בעבודות אלה נהרגו עשרות צעירים. בעיירות ובכפרים שבסביבות סאנוק היו עוברים אותו הזמן אנשי גיסטאפו עם עוזריהם האוקראינים והורגים בפעולות פתע את כל היהודים. השרידים שהצליחו להנצל היו מגיעים לסאנוק ומספרים על גיא ההריגה. סופר, שהיו אוספים את היהודים בבתי קברות ובהם בורות פתוחים. על הקרבן היה להתכופף מעל הבור הפתוח והרוצח היה יורה בעורפו וההרוג היה נופל ישר לבור.

כשבוע לפני ראש השנה (1941) ניתנה פקודת הגירוש. הגרמנים ריכזו כ־600 עגלות רתומות בסוסים, של אנשי הסביבה, וביום אחד הועברו כ־10000 מיהודי סאנוק למחנה זסלוו. לכל יהודי הותר לקחת עמו עד 10 ק״ג מחפציו האישיים. בזסלוו הועמסו לתוך קרונות משא דחוסים ונשלחו למחנה ההשמדה בלזץ. היו כאלה שניסו להסתתר מפני הגירוש אך ללא הועיל, תוך זמן קצר נתפסו רובם, מהם נהרגו בבית הקברות ומהם נשלחו לזסלוו ונהרגו שם.

לאחר ה„אקציה״ הגדולה נשארו עדיין בסאנוק כ־1500 יהודים, מהם כ־300 בגטו סאנוק שהקיף מספר בתים ליד חצר האדמו״ר מדינוב, כמאה יהודים בביהח״ר לקרונות רכבת וכן רכוזים בזסלוו, בטרפטשה ובצריפי ה־Schutzpolizei בדומברובקה, רובם צעירים שעסקו בחיסול הרכוש, בניית כבישים ועבודות שונות בשביל הצבא.

זמן רב קודם לכן נשמטה ההנהגה מידי ועד הקהילה, כל מגע בין ראשי הקהילה לבין הגיסטפו נפסק. ההודעות אל האוכלוסיה היהודית היו מועברות באמצעות ה„אורדנונגסדינסט״ היהודי שהוקם ע״י הנאצים. באמצע חודש דצמבר 1942 הוצאו להורג ראשי הקהילה שעדיין נותרו בחיים והם: לייב ורנר, אשתו חיה ובנם מרדכי, אלימלך אורטנר, אשתו ובנו מוטק וכן לייביש שטרסברג. כולם נורו בבית הקברות בסאנוק.

באותו פרק זמן אסף ראש הגיסטפו את שרידי היהודים שבגטו ובמחנות ונשא בפניהם נאום־הרגעה, הוא הבטיח שלא יהיו יותר גרושים, בתנאי שהיהודים יעבדו במסירות ויקיימו משמעת מופתית. ואמנם מצב זה נמשך עד ינואר 1943, עת נאספו שרידי המחנות לתוך הגיטו בסאנוק. לילה אחד הוקף הגיטו ע״י שוטרים אוקראינים ופולנים בהנהגתם של הגרמנים ותושבי הגיטו הוצעדו לפנות בוקר לכוון זסלוו. בדרך עוד צורפו אליהם מאת יהודי ביהח״ר לקרונות. בהגיעם לזסלוו הוכנסו כולם לתוך אחד האולמות תחת משמר כבד וכעבור יומיים

הועמסו כ־1300 איש לתוך 10 קרונות משא ונשלחו לעבר בלזץ. בתוך המחנה בזסלוו נותרו כ־50 יהודים שעסקו בחיסול הרכוש היהודי. תוך כדי עבודתם זו הם נורו במקום, פרט לבודדים שהצליחו להמלט.

חיוך על הפנים וטלאי על הזרוע — קבוצת נוער לפני כניסתה למחנה זסלוו

אֵם עַל בָּנִים / בתיה אורן

לנשמות ילדי ישראל הטהורים
שנרצחו בידים הטמאות.

בֵּן־יַקִּיר, בַּת־חֶמֶד, בְּנֵי־פוֹרָת,
עַל מוֹקֵד הָעֲלִיתֶם, פְּתִיל־חַיִּים נִקְפָּד.
נִגְדַּע אַלּוֹן רַךְ, פָּסְקָה שִׁירַת־תֹּם.
כָּבָה אוֹר בָּהִיר, הָאֳפַל זֹהַר־יוֹם.

אֵי עֵט יְתָאֵר, יְסַפֵּר עוֹצֶם כְּאֵב,
אֵי צֳרִי יְרַפֵּא כָּל פֶּצַע בַּלֵּב?
אֵי קֶבֶר אֵדַע בּוֹ גֵּוְכֶם יִישַׁן,
מַצֶּבֶת-גַּלְעֵד בָּהּ אֶקְרָא: פֹּה נִטְמַן...

דַּי, אֵם, בְּלִבִּי קִבְרְכֶם אֶטְפַּח.
בִּיגוֹנִי כִּי כָבֵד עָלָיו אֶשְׁתַּטַּח.
מִדֶּמַע וַאֲנָחָה יוֹם־יוֹם זֵר אֶשְׁזוֹר,
עַל לֵב אֵם יוּנַח לְזֵכֶר כָּל דּוֹר.

חנוך כץ

היהודים בסאנוק בראשית ימי החורבן

את תחילת חורבנה של קהילת ישראל בסאנוק, כמו של כל קהילות ישראל בפולין, יש לראות לא מתאריך ה־1 בספטמבר 1939, עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לפולין. ראשית החורבן נראתה והורגשה כשנה לפני פרוץ המלחמה כשממשלת פולין התחילה להכביד על חיי היהודים בגזרותיה החדשות בשטחים שונים. למעשה זה התחיל עם העלאת ענין השחיטה ע״י צירת ה„סיים״ הגב׳ פריסטור, ודרישתה לאסור כליל את השחיטה. שונאי ישראל מצאו בבעיה זו מקום להתגדר, וזה גרר אחריו שורה שלמה של גזירות. המצב החמיר עוד יותר כאשר המוני סטודנטים נוצרים החלו צובאים על דלתות חנויותיהם של יהודים ולא נתנו לנוצרים להכנס ולקנות בהן.

שמי היהדות הסנוקאית כוסו ענני שחור ועצבות ללא תקוה לעתיד יותר טוב. בדמיונו של כל יהודי נצטיירו תמונות זוועה שלא בטא אותן בשפתיו, בחינת „ליבא לפומא לא גליא״. הכול הרגישו כי הקרקע בוערת מתחת לרגלים. מצד אחד הגזירות הרעות על היהודים והתעמולה האנטישמית שהוגברה מיום ליום והתפשטה לבין כל שכבות העם הפולני, ומצד שני, יחסי האיבה שהלכו והעמיקו בין גרמניה ופולין ואיומי היטלר על פולין ובמיוחד על יהודיה. לאוכלוסיה היהודית לא ניתנה אפשרות כלשהי לנקוט בדרכים ובאמצעים לעזרה ולהצלה. היא רק יכלה להתפלל ולקוות כי ירחם השם וישלח עזרתו לעמו, ורודפי השלום יצליחו למנוע מלחמה. אבל לצערנו הרב תקוותיהם היו לשוא. הצרות נתכו על ראש האוכלוסיה היהודית ללא הרף ומדי יום ביום — בממדים יותר חמורים.

ומה שמכאיב ביותר — התייחסותו והתנהגותו של עם פולין לכל המתרחש. במקום לטכס עצה מה לעשות כדי לסכל מזימותיו של האשמדאי ההיטלרי, אשר כיון חיציו לעברו של העם הפולני והתכונן לכבוש שטחים מארצו, המשיכו הם, הפולנים, במזימותיהם ובפעולותיהם נגד היהודים. כל מאווייהם ומחשבותיהם היו איך להצר צעדיהם ולחסלם מבחינה פיסית וכלכלית. השנאה של האוכלוסיה הפולנית ליהודים הגיעה לשיאה עם פרוץ המלחמה בין גרמניה ופולין. היא באה לידי ביטוי חזק גם אחרי תבוסתה המחפירה של פולין מיד עם פרוץ המלחמה, כאשר במשך ימים ספורים הביסו הנאצים את צבאם, והוציאו את מנגנון הצבא מכלל פעולה. טובי בניו ובנותיו הובלו לשבי, מנהיגיו הושלכו לבתי כלא ולמחנות ריכוז ועונו שם בעינויים אכזריים, ערים שלמות נהרסו ולמעלה ממחציתה של המדינה היתה כבושה בידיהם של הנאצים. השכל הישר וההגיון הפשוט היה מחייב אז, לראות ביהודים אח לצרה ושותף לגורלם, לעודדם ולעוררם להקמת חזית משותפת ולהלחם נגד האויב המשותף, — הכובש הנאצי. אבל השנאה העוורת ליהודים העבירה אותם על דעתם. במקום לעזור להם שיתפו פעולה עם הנאצים במגמה לעזור להם בהשמדת היהודים. האוקראינים והפולנים היו אלה שהצביעו על מקומות־מגוריהם של יהודים בעלי הון וגילו את המקומות שבהם הסתתרו קבוצות אנשים. היצרים האפלים גברו על ההגיון.

הגיעו אלינו ספורי הזוועה הראשונים על הוצאתם להורג של שש מאות איש, ביניהם ינקל׳ה קסנר ודוד סליק הי״ד, ביער ליד אוסטריק, לאחר שהכריחו אותם לכרות לעצמם קבר.

את הידיעה הזאת הביא יהודי שנמלט משם. בתחילה התיחסנו לדבריו בספקנות ולא יכולנו להאמין בהם. אבל רק כעבור ימים ספורים, כאשר ראינו במו עינינו את הפורענות הנוראה שהתקרבה אלינו, נוכחנו לדעת כי הדבר האיום, האכזרי, השטני שלא חפצנו ולא יכולנו להאמין בו, הוא אמת מרה. אין לתאר — ולא ניתן יהיה להאמין — איך עברו עלינו הימים בהם היינו תחת משטרם של הנאצים לאחר כיבושם את סאנוק.

בשבת סליחות לפנות ערב נודע כי הגרמנים נמצאים כבר ליד סאנוק ועוד מעט יכבשו את העיר. מבוהלים מהבשורה האיומה ירדו האנשים למרתפים. אנו ירדנו למרתף ביתו של נפתלי גוטוירט וחכינו לבאות. עם רדת החשכה הגיעה שיירת רוכבי אופנועים מכיוון רחוב זמקובה, ופניהם מועדות למרכז העיר, אחריהם שורה ארוכה של משאיות עם חיילים על נשקם, טנקים וציוד צבאי מכל הסוגים. המצעד הזה ארך כחצי שעה בערך.

הלילה ירד והאורות כובו, האנשים מבוהלים ומורעדים. ממתיקים סוד, מתיעצים, מבקשים עצות ותחבולות מה לעשות — ואין יודע. זקנים, נשים וילדים סודרו כל אחד במקומו במרתף. הצעירים עומדים על המשמר. מן ההכרח להיות ער ומוכן לכל צרה שלא תבוא. דממת מות שררה בכל מקום, כך שבקלות קלטו אוזנינו את הודעת הנאצים על כיבוש עיר סאנוק, אף ללא יריה אחת. מעכשיו השלטון המקומי עובר לידי הממשל הצבאי הגרמני. מלא אחרי הודעה רשמית זו קול של אוקראיני שהתחייב בשבועה לעזור למשטר החדש בכל שטחי החיים.

איש לא שכב לישון בלילה ההוא. ועל אף שכל אחד היה רצוץ ושבור, וכל המרתף היה מרופד חליפות ומעילים שהורקו מן החנויות והוכנסו הנה לבל ישלטו בהם עין הנאצים, בכל זאת לא עלה על דעת מישהו לחטוף שינה, אלא „בילו" את הזמן באמירת פרקי תהילים, בקינות ובבכיות על מה שעלה בגורלם, כשדמעות חונקות בגרון, בזוכרם כי ליל „הסליחות הראשונות", לילה רווי קדושה עילאית והתעלות הנפש בכל השנים, הפך הפעם ללילה של צער וכאב ועלבון.

הלילה עבר בשקט וללא יריות. לפנות בוקר התאזרו הגברים באומץ רוח, עזבו את המרתפים ומהרו לבית המדרש לומר סליחות, ולשפוך מרי לבם לפני אביהם שבשמים. והנה מה שקרה: באמצע התפילה הופיעה קבוצת קלגסים אנשי גסטפו, פיזרו את המתפללים עטופי טליתות ומעוטרי תפילין לרחובה של העיר והכריחו אותם כשהם מלווים את פקודותיהם בהכאות בקתי הרובים ובסטירות לאין ספור לעשות כל מיני תנועות משונות בגוף, העוויות מצחיקות בפנים ולצאת במחול. אחד הסדיסטים ניגש לר' מיכל־ליבוש דורליך וגזז לו פאה אחת וחצי זקן. מסביב לסדיסטים האלה עמדו חיילים בהמוניהם וצחקו ליסורי המעונים והנעלבים. אחרי שגמרו את משחקם הפראי עם עלובי הנפש, אחוזי פחד מוות, שלחו אותם לנפשם. כמובן, היתה זו התפילה בציבור האחרונה של יהודי סאנוק בבית המדרש.

קצב המאורעות וההתרחשויות היה מהר מאד. במשך שבוע ימים נגזרו על האוכלוסיה היהודית יום־יום ושעה־שעה גזירות, שכל אחת משונה ורעה מחברתה. אך יחד עם זה בוצעו גם מעשים אכזריים שסימרו את השערות, כגון: שריפת בתי כנסיות ובתי מדרשות ורציחת שני יהודים תוך כדי פעולה זו — יוסף רבך ויוסף פאליבקר שקפצו לתוך האש ב„תלמוד־תורה" כדי להציל ספרי תורה מהשריפה ושניהם נורו בו־במקום בידי הנאצים הארורים — חטיפת יהודים לעבודת כפיה, והשפלתם בשעת עבודתם זו עד כדי הסרת צלם אלוקים מהם, הטלת עונשים כספיים על הצבור היהודי בסכומים אסטרונומיים. היה זה מחזה קורע לב

ר׳ יוסף רבך ולידו — בנו, הי״ד

לראות איך יהודים עדיני נפש ואצילי רוח, כגון מנדלי קנר ור׳ מיכל ליבוש דורליך, מובלים ממקום למקום לנקות את הרחובות ותוך כדי עבודתם היה עליהם לרקוד עם המטאטא ולנשקו. ההשפלות, הבזיונות והגידופים של החיות־בצורת־אדם היו מלווים מידי פעם בפעם מכות עד זוב דם. ורק בנס עמדו בנסיונות האלה וחזרו שבורים בגופם ושלימים ברוחם, הביתה.

סח לי אבי ז״ל (נפטר כ״א חשון תש״ג בדז׳אלאל אבאד בקירגיזיה ושם מנוחתו כבוד ליד רבי אלעזר ברומר ז״ל, ראבד״ק עירנו), כי פעם נשלחה קבוצה בת ארבעה אנשים: ר׳ אשר ברבר ר׳ יהושע קלוגר ר׳ יצחק־אייזיק שנבך והוא, אבא ז״ל, לעבודת נקיון בבית הספר, שבו גם התאכסנו הקלגסים האכזריים. אחד הרוצחים פקד עליהם לעשות נקיון יסודי בבתי השימוש בידיהם ממש, בלא להשתמש בכלים ובמכשירים. רב׳ אשר ברבר, שלא הזדרז כל כך מהר למלאכה הבזויה הזאת, הוכה מכות רצח ונפל אין אונים, כמעט ללא רוח חיים. בראותו, אחרי שהתאושש קצת שהם עסוקים בשתייה ניצל את ההזדמנות ונעלם מהמקום. כאשר הבחינו הרוצחים בהעדרו רדפו אחריו הביתה, ערכו חפוש מדוקדק ולא מצאו אותו. בחזרם שפכו זעמם על אלה שנשארו. בבית־השימוש שנפל בגורלו של ר׳ יהושע קלוגר לנקותו מצאו המרצחים קצת אבק על הרצפה. הם אילצו את ר׳ יהושע׳לי להשתטח על הרצפה

ולנקותה בלשון. על ר׳ אייזיק שנבך פקדו למלא דליי מים, להורידם לחצר ולהעלותם לקומה ג׳ בהמשך אחד ללא הפסקה כלשהי עד אפיסת כוחותיו ממש. ועל אבי ז״ל, שלא הספיק לבצע את עבודתו לשעה שנקבעה מראש, התנפל בצעקות פראיות על כי בגלל היהודים הצטרך לעזוב את אשתו וילדיו, והם שגרמו למלחמה הזאת ותוך כדי השתוללותו זו שלף אקדחו לירות בו, ורק הודות להתערבותו של חיל אוסטרי שהגן עליו נצל ממות. לשיא של הסדיזים הגיעו המרצחים בזורקם שני יהודים יקרים מנכבדי העיר למרתף בו נמצאו כלבים שהורעבו כמה ימים למטרה זו. כמובן שבין־רגע מצאו אלה את מותם האכזרי בין שיניהם של הכלבים המשוסים, ולא זכו לבא לקבר ישראל.

כך נמשכו ה„חיים״ בעירנו עד ליום י״ג בתשרי שנת ת״ש, זה היום המר והנמהר בו נגזרה גזרת גירוש על יהודי סאנוק. בפקודה נאמר כי עד ליום מחר בבוקר, שעה 6, „על כל היהודים לעזוב את העיר ומי שיימצא בעיר אחרי השעה הנ״ל יירה במקום״. קשה מאד להעלות בכתב את מצב־הרוח ואת רגשי הבהלה והחרדה שתקפה אותנו באותו יום. התחילו להתיעץ ולנתח את מצב הענינים. בלילה ההוא נדדה שנת כל יהודי העיר. האנשים עסקו בתפירת תרמילי־גולה, באריזת צורכי אוכל, כלי לבן, חליפה ותפילין. נשמעו בכיות ויללות. אחד בכה על צוארו של השני על הגורל המר שפקד אותם על לא עוול בכפם.

מבטי העינים נפלו על החדרים המרוהטים, אשר במשך שנים רכשו אותם בעמל של שנים בחסכונות של עבודה קשה, והנה בן רגע נעשה הכל הפקר, ונופל כפרי בשל לתוך לועותיהן של החיות הטורפות.

בערב חג הסוכות שנת ת״ש עם עלות השחר יצאנו מבתינו איש־איש וצרורו על שכמו כדי להצטרף אל זרם ההמונים הנודדים, כשכל אחד נושא אתו את משא יגונו ויאושו, ומבלי לדעת לאן פנינו מועדות ומה צפוי לנו בעתיד.

מיט לאַטעס אויף לייבער, צעשניטן אין פאַסן,
מע טרייבט אונדז אין געטא, עס גייען די גאסן.
די הייזער באַגלייטן, אויף אייביק געזעגנט
און שטיינערדיק ווערט יעדער גזירה באַגעגנט.

אין תפילין ווי קרוינען מארשירן די זקנים,
א קעלבעלע גייט מיט א דאָרפס־ייד אינאַיינעם.
א פרוי שלעפט א גוסס פארלעמט אין די נעגל,
א צווייטער — א בינטעלע האַלץ אויף א וועגל.

א. סוצקעווער
10 מאי 1943 (מתוך: „די לערערין מירע״)

יהודית רוזנבלום (טרטנר)

סאנוק בימים הראשונים לכיבוש הנאצי

המלחמה היתה כבר בעיצומה זה שבוע ימים. הדבר שהפתיע בעיקר היה — המוני הפליטים הנמלטים ממערב מזרחה, ושרידי הצבא הפולני שגם הוא נסוג — בצורה בלתי מסודרת וכשהוא מזוין רק חלקית — לכיוון מזרחה. החלונות היו מכוסים ולפי פקודת השלטונות הפולניים — מכוסים בנייר שחור או בשמיכות, כדי ששום קרן אור לא תסתנן החוצה ולא תגלה למטוסים הגרמניים את הדרך העירה. היה גם מקרה, שאזרח אוקראיני, מיליציאנט, חשד ביהודי שהשאיר בכוונה חרך בחלון, כדי לאפשר לגרמנים התמצאותם בשטח. העיר היתה שרויה בחושך. חלק מהיהודים עזב את העיר. חכינו לדעת מה יולד יום. הגיעה השבת השניה למיום פרוץ המלחמה. התאריך — שמיני בספטמבר 1939. מורגשת תנועה מוזרה בעיר. בשעות של אחרי הצהריים פורסמה קריאה מטעם העיריה לאזרחים לא להיבהל בהישמע קולות נפץ כי הגשר לאולכובצה יפוצץ ע״י הצבא הפולני העוזב. נערכה אספה של כמה אזרחים בעיריה וכעבור איזה זמן יצאו כולם ונשק בידיהם. אנו גרנו בבנין הסטארוסטווו לשעבר, הסמוך לעיריה, וראיתי את האנשים היוצאים עם הנשק. לשאלתי את מר אריה ורנר הי״ד על פשר הדבר ענה לי הלה: „פותחים את שערי בית הסוהר, אין לנו כרגע שום שלטון, הצבא והמשטרה עזבו, אנו מארגנים הגנה אזרחית נגד חוליגנים״.

חלפה שעה קלה, ופתאם ראיתי את כל אנשי „ההגנה האזרחית״ חוזרים בריצה לעיריה. לשאלתי שוב לפירוש הדבר, ענו לנו כי „הגרמנים מתקרבים והם נמצאים כבר בכניסה לעיר, אנו מהזירים את הנשק פן חלילה יתפסו את מישהו מזוין״.

הלילה עבר כשכולנו מתוחים מאד, כמובן, ואף אחד לא חשב אפילו לשכב לישון. לפנות בוקר, כשהצצנו החוצה ראינו את ה„רינק״ כשהוא מלא צבא גרמני, רכב צבאי מסודר ברבוע, החיילים מלובשים יפה, נראים בריאים ורעננים וניכר בהם כי טרם הספיקו להתעייף, שכן עדיין לא לחמו. זה היה „בליצקריג״ במלוא מובן המילה. הם עברו בשבוע ימים את כל פולין וכנראה בלי צורך להשתמש בנשק כלל. רעדנו מפחד. והנה החיילים הראשונים נכנסו לחצר (לדירות פחדו בהתחלה להכנס) ובקשו רשות להתרחץ, הוציאו כלי רחיצה, כלי גילוח ותוך כדי רחיצה ספרו שאין להם כלום נגד יהודים, שהם לוחמים רק נגד קפיטליסטים וקומוניסטים, אבל „אוי ואבוי אם מישהו יתחיל אתנו״. „בקרוסנו — סיפר אחד — ירו עלינו מבית אחד. תסמכו עלינו, מהבית הזה לא נשאר סימן ובדיירים שבו אל לכם לקנא״.

במשך ימים אחדים היה שקט בעיר. הימים אז ימי „סליחות״ וכשראו יהודים ששקט בעיר יצאו בבוקר אחד לתפילת הסליחות. פתאם ראיתי בעד החלון היוצא ל„גן הקטן״ שעל ידינו מספר ניכר של יהודים עטופי טליתות כשידיהם מורמות והגרמנים אחריהם, — מראה שלא יישכח ממני כל עוד חיים בי! באותו רגע גמרתי אומר בלבי, שאם תהיה לי אפשרות לצאת, אפילו בידיים ריקות, אעשה זאת בלי היסוס ובלבד לא לראות יותר פרצוף גרמני.

הפעם הגרמנים עשו רק „חזרה״: פרצו עלינו כחיות טורפות וחפשו איש אחד, שלדעתם נמלט לבית זה. לא מצאו אותו. היה זה מר ראף, חתנו של ר׳ משה שנבאום, שגר באותו בית ובאמת הצליח להחבא מאחורי דלת הכניסה לחדר מדרגות והגרמנים הוכו בסנוורים ולא הרגישו בו. אבל מאז גורלו כבר נחרץ וסופו שנפל לידיהם בזמן יותר מאוחר.

לאט לאט התחילו הגרמנים לגלות את פרצופיהם: דרישותיהם הלכו וגדלו וכל יום פנו לוועד הקהילה היהודית הזמנית בדרישות אחרות. חוץ מזה דרשו אנשים לעבודות שונות שמלבד זאת שהיו מפרכות כשלעצמן הן היו גם מלוות בזיונות והשפלות, והיו מקרים שאנשים חזרו מהעבודה ועל הראש גזזו להם משערותיהם סימן של צלב־קרס.

עברו עוד כמה ימים ובלילה אחד התעוררנו כשלהבות אש עצומות התדפקו כמעט ליד חלונותינו. היתה זאת דליקה של בניני בתי הכנסת שבעיר. הגרמנים שרפו באותו לילה כמעט את כל בתי הכנסת שבעיר חוץ מ"יד חרוצים". עוד באותו הלילה נודע ברבים כי שני יהודים קפצו לבית הכנסת של בנין ה„תלמוד־תורה" כדי להציל ספרי תורה מהדליקה והגרמנים ירו בהם באכזריות כשהם בבית־הכנסת בתוך הלהבות ממש. הי"ד!

למחרת פנתה משלחת של נשים, למושל העיר הגרמני, אך הן התקבלו בגסות. הוא האשים את היהודים בפרובוקציה. הוא ניסה לשכנע את המשלחת שהיהודים בעצמם שרפו את בתי הכנסת, כדי להטיל את האשמה על הגרמנים.

אחרי המאורע הזה נפלה, כמובן, אימה על אנשי עירנו. והנה גם „ימים נוראים" התקרבו ואנשינו לא ויתרו על התפילה בצבור. התאספו בבתים פרטיים ובכל מקום שאפשר היה להתפלל, והתפללו.

בינתיים נפוצו שמועות איומות. התחילו שומעים על אכזריותם של הגרמנים. תפסו ברחובות יהודים והעבידו אותם בכל מיני עבודות גסות. למשל, ראיתי את ר' הערשלע וורובל הזקן כשהוא מטאטא רחובות, את אשת ד"ר גרינשפן שלחי לבית הספר — מקום בו גרו אז חיילים גרמניים — לנקות בתי־שמוש וכדומה. במקרה ראיתי דרך שער הכניסה לביתנו גרמני יורה למוות במקס. קראו אליו „הלט" וכיון שהוא לא הגיב, כי לא שמע או לא הבין שזה מכוון אליו — ירו בו. ראיתי שהביאו איש זקן ובחורה — לא סאנוקאים — לעיריה וכעבור כמה דקות שמעתי שתי יריות.

יומיים לפני סוכות נתקבלה פקודה באמצעות הקהילה היהודית מהשלטונות הגרמניים ללכת מבית לבית ולבקש שמכל דירה ישלחו למחרת היום בשעה ארבע אחרי הצהריים נציג הדירה לעיריה. לפי הודעתם הם התכוונו כביכול, לסדר את ענין העבודה, כדי שאלה שאינם מחויבים בזמן מסוים לעבוד, יוכלו בלי פחד לצאת לרחוב. גם אני הייתי בין אלה, כשיחד עם בת זוג היה עלי לשכנע אנשים במספר דירות שברחובות מסוימים לבוא לעיריה. כמובן עשינו את זה בתמימות מלאה, תוך אמונה שהדבר נוגע לסידור עבודה. באותו זמן עבדתי במשרד ועד הקהילה בעבודות שונות ולמרות שלא הייתי מחויבת לבוא לעיריה, בכ"ז הלכתי כדי לראות מה הן הדרישות ולשם מה פתיתי אנשים לבוא. כשנגשתי לחצר העיריה חשכו עיני. אנשים עמדו כבר מסודרים שורות שורות. בחצר הסתובב קצין גרמני חובש כובע שעליו סמל ה"Totenkopf". מראהו כמראה רוצח מקצועי והוא עוסק ביישור השורות כשהוא נעזר לכך במגלב שבידו. היתה דממה כאילו אין חיים במקום. כעבור זמן מה נגש הקצין מאחד לשני ושאל על המקצוע. לא שמעתי את השאלות, כי עמדתי בצד עם מלך אורטנר הי"ד. אך שמעתי „רכטס־לינקס, רכטס־לינקס". אחרי הסלקציה הזאת שאת פירושה עוד לא ידענו אז, הוציא את פסק דינו: אלה מ„רכטס" יופיעו מחר לפני שמונה בבוקר פה בעיריה וישלחו לעבודות שונות, אלה מ„לינקס" יסתלקו מחר לפני שמונה בבוקר מהעיר. יכולים לקחת הכל

חוץ מכסף ותכשיטים, אפילו ריהוט, באם יכנס לתרמיל־גב או למזוודה. להסתלק צריך בכיוון למברג „ומשם לפלסטינה־טינה־טינה...״ בכותבי עתה את המילים האלה לאחר 28 שנה, מופיע לעיני הפרצוף הגועלי הזה ומהדהד עוד באזני קולו של הרוצח הגרמני ומילות הלעג שלו: נאך פלסטינה־טינה־טינה.

נקל להבין איך השפיעה גזירת־פתע זו על מצב־רוחם של האנשים. בינתיים מתקרבת שעה 7 בערב, שעת העוצר ואיסור ההימצאות ברחוב, ויש איפוא למהר ולחזור הביתה. על יד היציאה העמידו כבר שולחנות ואנשינו רשמו את שמות אלה שעליהם לצאת לחוד ואת אלה שעליהם להופיע למחרת — לחוד.

לי היה ברור, שאני בין היוצאים את העיר. עבר עלינו לילה שלא ידענו כמותו למתיחות וליסורים. הכנסנו ושוב הוצאנו דברים מהתרמיל. מי יודע, למה לסחוב אתנו דברים, אפשר ויחסלו אותנו לפני צאתנו את העיר ולא יהיה נחוץ לנו כבר דבר?

בבוקר השכם, אין מחכים לשעה 7 שרק אז מותר לצאת החוצה. עם הנץ החמה נראות על פני רחובות העיר שיירות־שיירות של הולכי רגל, מי עם מזוודה ביד ומי עם תרמיל־גב, מי עם ילדים קטנים ומי תומך בזקן או זקנה. הולכים בכיוון אחד, דרך המדרגות למטה לאולכובצה, עוברים את הגשר הזמני שהגרמנים בנו במקום הגשר שהופצץ. על יד הגשר עומד אותו קצין־רוצח, שואל מה בתרמיל, לפעמים דורש לפתוח מזוודה או תיק, מוציא משהו, אם זה מוצא חן בעיניו, ונותן לעבור. אנו באולכובצה, אך עוד עם הגרמנים. נחים קצת וממשיכים ברגל לכיוון לסקו. באים לשם לפנות ערב, הולכי רגל למאות או יותר מסאנוק, זארשין, בז׳וזוב, קרוסנו ועוד. ערב ראשון של חג סוכות. אנו כבר פליטים. הרבנות התירה לפתוח את חנויות המכולת, לאפות לחם ולמכור לפליטים. עברו עוד יומיים, הגרמנים נסוגו, לפי ההסכם הקודם בינם לבין הרוסים.

ככה עזבנו את סאנוק מבלי להעלות על דעתנו שלא נשוב לראותה עוד לעולם. נפתח פרק חדש בחיינו — החיים עם הרוסים באוקראינה ובסיביריה הנוכריות.

Generalgouvernement
Distrikt Krakau
Der Kreishauptmann
der Kreishauptmannschaft Sanok

Sanok, den 2. März 1942.

Juden Jakob G u r f e i n

in R o p i e n k a.

Auf Ihren Antrag vom 21./I.1942 genehmige ich, daß Sie zu Ihren Eltern nach Sanok zurückkehren. Sie haben sich beim Stadtkommissar in Sanok zum Melderegister und beim Judenrat in Sanok anzumelden.

[illegible signature]
Kreishauptmann

התנועה ליהודים היתה מותרת רק באישורים שלא תמיד ניתנו.

חנוך כץ

בית המדרש הגדול עולה בלהבות

ליל שבת־שובה שנת ת״ש. בחוץ חושך מצרים, מאז פלישת הגרמנים הוכרז על מצב של „עוצר" ועל האפלה מוחלטת בכל העיר למשך כל שעות הערב והלילה. כל בית יהודי סגור ומסוגר, אין יוצא ואין בא, והרדת מות אופפת את הנמצאים בפנים.

אנשי הבית הסתובבו בפנים כסהרורים מבלי להוציא הגה מפיהם. איזו מועקת־פחדים לוחצת על הלב. האווירה מתוחה והנפש דרוכה וכאילו מרגישים כי משהו עומד להתרחש. מזמן לזמן נגשנו לחלון ובזהירות הרימונו את הוילון לראות מה מתרחש בחוץ. בשעה שבע הבחנו באור גדול בוקע מבית המדרש. חשבנו כי הנאצים הארורים מצאו להם שם מקום לבידור. חזרנו כל אחד לפינתו האפלה כשהלב פועם בייחול ובתפילה — אותה „תפילת־הערב" שאנו רוחשים אותה באהרונה מדי ערב ומדי לילה, — תפילת „מי יתן בוקר"...

כעבור חצי שעה נגשנו שוב לחלון לבדוק מה מתרחש בחוץ. הפעם אפשר היה לקבוע בודאות כי האור שראינו לא אור רגיל הוא. הלב התחיל לדפוק בחוזקה. מתגברת ההרגשה כי דבר נורא אירע. וההרגשה הזאת אינה נותנת מנוח. שוב נגשנו לחלון ואז ראינו כבר את לשונות האש פורצות דרך חלונות בית המדרש והופכות את חשכת הליל לאור יום... סביב בית המדרש עמדו מאות חיילים נאציים והסתכלו ובפרצופיהם שמחה ונחת על חורבן היהדות ומקדשיה. עם התגברות השריפה במהירות באו חיילים גרמניים ודפקו על דלתות הבית ובצעקות פקדו על דיירי הבית להכין דליי מים, ובמקרה של התקרבות האש אל הבתים הסמוכים לכבות את האש. ניצלתי הזדמנות וברחתי אל דירתו של רבי שלמה שו״ב שגר על ידינו.

לא מצאתי את ר' שלמה בבית. אשתו אמרה לי שהוא נמצא בגינה, ובהיכנסי לגינה נתגלה לפני מחזה מזעזע וקורע לב. רבי שלמה ישב על הארץ מבלי להרגיש בנוכחותי, ושמעתי דו־שיח בינו לבין אבינו שבשמים. הוא צעק: ריבונו של עולם! איך אתה יכול לראות את המתרחש כאן. בית המדרש הזה, שספג לתוכו תורתם ותפילתם של יהודים יראים ושלמים, וסתם פשוטי עמך ששפכו לבם כאן במשך דורות תוך דבקות עילאית, מקום בו לא פסק אפילו לרגע קול תורה, ייהרס בצורה כה בזויה ומשפילה בידי המרצחים הטמאים ללא כל תגובה, כאילו חס ושלום לית דין ולית דיין. ותוך כדי דבורו הטיח ראשו בעץ שעל־ידו ישב ובכה כילד קטן המשתדל להשיג בדמעותיו את מבוקשו. כשהבחין בי התח׳ל צועק לעברי: חנוך, הסתכל וראה, זו תורה וזה שכרה?! ניסיתי קצת להשתיקו לבל ישמעו הגרמנים את בכייתו, כי אז אנחנו אבודים. ר' שלמה לא יכול היה להרגע. להיפך: צעקותיו התגברו מרגע לרגע. הוא התחיל להכות בידיו בראשו כאילו חס ושלום יצא מדעתו. ניסיתי עוד פעם לשכנעו שיפסיק מלצעוק כי הדבר יהיה בעוכרינו, אולם גם הפעם לא הצלחתי. בברכת „שבת שלום" חרישית נפרדתי ממנו ובזחילה על הארץ חזרתי הביתה הלום פחד והזדעזעות ממה שעיני ראו ואזני שמעו: הזהו ר' שלמה שו״ב, הלמדן המופלג שידיו רב לו בידיעת התורה ובמחקר היהדות, המחושב והמתון וביחד עם זאת — המאמין הגדול ובעל־הבטחון הגדול?

בהגיעי לחצר ביתנו ראו עיני את בית־המדרש מוקף להבות אש. אסור היה לעמוד בחוץ ולא יכולנו אף לעקוב אחרי המתרחש בעיר בכלל. עם הנץ אור־היום ראינו את שלדי קירותיו העשנים של בית המדרש, הם הזדקרו כמצבות על קברה של יהדות סאנוק ומקדשיה.

בהמשך הימים ראו עיני את המשך תהליך החורבן והאבדון שהביאה ידו הטמאה של הצורר על קהילתנו המפוארת, חורבן ללא תחייה ואבדון ללא תמורה.

את ר' שלמה שו״ב — לא ראו עיני יותר...

יצחק צוקרקנדל

בעיני ראיתי ומבשרי חזיתי

(פרקי שואה של יהדות בוקובסקו וסאנוק)

א. יהודי בוקובסקו לפני השואה

כאחד המעטים מניצולי השואה של יהדות בוקובסקו וסאנוק, לא אהיה שלם עם מצפוני אם לא אתרום חלקי לספר שנועד לשקף את חייהם ושקיעתם של יהודי העיר סאנוק והסביבה. לכן אשתדל למסור בזה סקירה קצרה על חיי יהודי העיר בוקובסק ולבטיה בימי הכיבוש הנאצי עד לסופם הטראגי בערב ראש השנה שנת 1942.

האוכלוסיה היהודית בבוקובסק מנתה 700 נפש, כולם אנשים יראים ושלמים. לא היה כמעט איש שלא ישכים ויעריב לבית מדרשו, מי ללימוד שעור בגמרא, במשניות, עין יעקב וכו', ומי לאמירת תהילים ומעמדות וגם כאלה שחכו בקוצר רוח לפציעת השחר בכדי להתפלל במנין ותיכף אחרי זה לצאת לעסקו הזעיר או לחפש פרנסתו במרחקים מחוץ לעיר.

שלושה בתי מדרש היו בעיר עם שלוש קבוצות חסידיות:

א) ביהמ"ד דחסידי דינוב ששושלתו־יחוסו מהאדמו"ר בעל „אור למאיר" זצ"ל, ועברה לבנו הרבי ר' דוד'ל זצ"ל ועד לחתנו הרב ר' משה טייטלבום הי"ד שנהרג על קדוש השם.

ב) ביהמ"ד דחסידי צאנז ורבם הרב ר' אברהם פינטר הי"ד. הרב פינטר הקים ישיבה שהיתה לתפארת העיר ושמה הטוב יצא למרחקים. מערים קרובות וגם רחוקות באו בחורים ללמוד תורה מפיו ולשתות בצמא את דבריו. אכן יקר ונערץ היה איש זה בעיני הכל!

ג) קלויז דחסידי באיאן וסדיגורה.

מכל 3 בתי הכנסיות בקעו קולות תורה ותפילה מלפני עלות השחר ועד לשעות המאוחרות של הלילה. גם הכפור החורפי של למעלה מ־30 מעלות, שלגים כבדים ומטרות עזים לא מנעו מיהודי העיר לעבוד עבודתם זו, עבודת הקודש מדי יום ביומו. אווירת קודש אפפה את העיר במיוחד בימי שבת וחג. השבתון היה כללי ומוחלט אפילו בעסקים המעטים שבידי הפולנים הנוצרים. בבית המשפט ובשלטון המקומי שבתה המלאכה בחגים היהודיים.

יהודי העיר הצטיינו במעשי צדקה וחסד ובדאגה לנצרכי העיר. שמחו איש בשמחת רעהו וכאבו כאב חבריהם. בהתרופף פרנסתו של אחד מיד קמו לסעדו ולתומכו במידת היכולת.

בשנת 1937 עם גבור גל האנטישמיות הרשמית בפולניה, סבל הישוב היהודי בבוקובסקו מרדיפות שבוצעו ע"י החוליגנים. היו כמה מקרי הצתה של בתים יהודיים. בעקבות הרדיפות התארגנה מעין הגנה עצמית יהודית. בחורים יהודיים יצאו מדי ערב לשמירה, חרפו נפשם ומוכנים להדוף כל התקפה אפשרית. וכך חי לו הישוב היהודי על דאגותיו ושמחותיו עד... עד שהגיע היום המר והנמהר — הוא יום 1.9.1939, יום פרוץ המלחמה בין פולין וגרמניה.

ב. עם בוא האסון

יהודי בוקובסקו — כמו יתר האוכלוסיה דימו בנפשם שהמלחמה לא תמשך זמן רב ושהאויב הגרמני ימוגר בעתיד הלא רחוק. במיוחד היתה התלהבות כללית ביום 3.9.39 עם

הצטרפותם של אנגליה וצרפת למלחמה נגד הנאצים. רווחה התקוה שאחרי תבוסת גרמניה, השלום יוחזר על כנו וגם האנטישמיות בפולניה תשאר נחלת העבר, בהשפעת אנגליה וצרפת. מה גדולה היתה איפוא התדהמה והחרדה כאשר כעבור ימים ספורים בלבד החדפקו כבר קלגסי הנאצים על גבולות העיר. בשבת 9.9.39 נסוגו בבהלה ובאי סדר הצבאות הפולניים עם כל השלטון האדמיניסטרטיבי גם יחד. את החלל הריק שנוצר עם נסיגתם, נצלו האוקראינים מכל כפרי הסביבה, שהתנפלו בהמוניהם על יהודי העיר ביום שני 11.9 בשעות המוקדמות של הבוקר. הם פרצו מבית לבית, שדדו ובזזו מכל הבא בידם. מה שלא הצליחו לקחת אתם — שברו והרסו. העיר דמתה לתל־חרבות.

אך הספיקו השודדים האוקראינים להסתלק עם שללם ויהודי העיר תוהים ונבוכים מתבוננים בשברם אשר פקד אותם זה עכשו והנה — מכונית־משא ענקית עמוסה חיילים גרמניים עם מכונת יריה הגיעה לככר העיר. מפקד המשמר קפץ מהמכונית ובצעקה שהרעידה את אמות הסיפין שאל על דובר גרמנית. התיצבה בפניו אשתו של ר׳ חיים עהרליך שרק לפני כשנה ברחה מגרמניה הנאצית. בצעקה דומה צווה על הקהל להתפזר והמשמר הסתלק כלעומת שבא. שוב נשארנו כבשטח הפקר. הימים ימים נוראים — תרתי משמע. ראש השנה מתקרב ובא. שוב מתאספים היהודים בבתי מדרשות לתפילה ולתחינה. בצום גדליה בחצות הלילה הופיעו בעיר חיילים סלובאקים. דרכם הראשונה לשדוד בבתים יהודיים, ממה שנשאר לפליטה מהשוד האוקראיני. הסלובקים שהו בעיר רק ימים ספורים.

במוצאי יום הכפורים לפנות בוקר הגיע מחנה רב של צבא הכבוש הגרמני. מיד עם בואם פרצו לבתים יהודיים, אספו ערימות שלמות של ספרי קודש וספרי תורה והעלו אותם על המוקד. הרסו והחריבו בתי כנסיות שאך תמול שלשום המו בהם מתפללים. בחורים אחדים — וכותב הרשימה בתוכם — סכנו נפשם ברגעים האחרונים והצילו כמה ספרי תורה מבתי הכנסת. בין יהודי העיר שרר פחד בל יתואר. כולם הסתגרו בעליות הגג ובמרתפים מצפים בחרדה לבאות. מי שנתפס ע״י הגרמנים ספג מכות אכזריות.

אחרי שבועיים של צרות, עינויים ומצוקת רעב נשמו קצת לרווחה בעת שקלגסי הנאצים עזבו את העיר. הצורר האוקראיני מאזור נתמנה מטעם מחוז סאנוק לראש עירית בוקובסקו. הוא הקיף עצמו פקידים ועוזרים אוקראינים מנחותי דרגא. התחיל להציק ליהודים בכל מיני פקודות, צווים, הגבלות ואיסורים חדשים לבקרים. תחת איום בעונש מוות נצטוו היהודים לענוד על שרווליהם לאות גנאי סרט לבן עם מגן דוד כחול. מבחינה כלכלית התאוששו במקצת היהודים עם התחלת החורף ע״י קשירת קשרי מסחר עם סלובקיה הסמוכה. בחורים יהודיים הבריחו את הגבול הסלובקי והביאו משם סחורות שונות החל מטבאק ופלפל ועד חוטי תפירה ודולרים אמריקניים. אורגנו מנינים פרטיים בבתים בהם התפללו בחשאי ובפחד שחרית וערבית. במשך היום הסתובבו בחוצות העיר ועסקו במסחר. עם רדת החשיכה הסתגרו איש איש בביתו. בהשמע נקישה בדלת תקפה רעדה את יושבי הבית מפחד מפני בקור־לילה בלתי נעים. והבקורים היו תכופים למדי ע״י אנשי הגסטאפו — „זאנדער דינסט שוץ פאליציי" ושוטרי הגבול. המחבלים הנ״ל פקדו את העיר לעתים קרובות באיומים בלתי פוסקים דרשו מיהודי העיר מענקים כספיים או מצרכים יקרי־ערך שכמעט בלתי אפשרי להשיגן. תקצר היריעה מלפרט את כל הגזירות שהתנסינו בהן בתקופה ההיא. ברם באופן יחסי לשלבים הבאים אפשר עוד להגדיר תקופה זו כטובה. נחרת בזכרוני המקרה המעליב והמשפיל דלקמן: בחודש מרץ 1940 בשבת אחה״צ יצאו דחופים הרצים של העיריה להזעיק 6 אנשים מחשובי

יהודי העיר שהיו פרנסי הקהילה במשך שנים רבות והם: ר׳ פסח שטערן, ר׳ מנחם לנגסם, ר׳ יצחק פישל, ר׳ מיכל צוקרקנדל, ר׳ שמואל שנברג ור׳ משה ערליך. הוטל עליהם להתיצב מיד בפני מפקדי הגסטאפו שהגיעו זה עתה מסאנוק. השמועה על הקריאה התפשטה חיש מהר ובעיר השתררה פאניקה. אנשי הגסטאפו התעללו בהם שעות מספר, שמו אותם ללעג ולקלס ע״י זה שגלחו לכל אחד חצי זקן ופיאה אחת. גם המקרה המעציב הנ״ל שייך עוד ל„תקופת הזוהר״ בהשואה לשלב השני.

ג. עבודת כפיה

בעצומו של הקיץ שנת 1940, בשעות אחה״צ של יום אחד מימות השבוע הופיעו לראשונה בעיר שלושה גרמנים לבושי אזרחית (עד עכשיו היינו רגילים רק ללובשי מדים) הם פנו באופן ישיר לועד הקהילה, הציגו עצמם כמנהלי חברה קבלנית לסלילת כבישים בשם „אוטו הייל״. החברה — הסבירו הגרמנים — עומדת להתחיל בסלילת כביש אסטראטגי שיחבר את הגבול הסלובקי עם הגבול ההונגרי דרך היערות בסביבת שצאבנה. קולאשנה. מצויד בהוראות מטעם משרד העבודה דרש נציג החברה באופן אולטימטיבי להעמיד לרשותו עד למחרת בשעה 7 בבוקר מאה צעירים יהודיים שיצאו לעבודת כפיה בבנית הכביש. לא הועילו התחנונים של חברי ועד הקהילה שהזמן המוגבל של 12 שעות לא יספיק לגייס מאה פועלים. הגרמנים איימו שאם עד למחרת בשעה 7 בבוקר לא יתיצבו בככר העיר מאה יהודים מוכנים לצאת לעבודה, הגסטאפו תפעיל את נשקה. היהודים מלומדי סבל היו אמנם למחרת בשעה 7 בבוקר מוכנים כאיש אחד לצאת לעבודה. בשעה המדויקת הופיעו 2 אומניבוסים גדולים שבממדיהם טרם נראו בעיר. עובדי הכפיה, וכותב השורות בהם, נקלטו בתוכם במהירות והוסעו למקום העבודה בתוך יער. באותה המהירות ובאותן הצעקות חולק הציוד בינינו והורצנו ישר לעבודה. לפנות ערב הוסענו חזרה הביתה. מדי בוקר בבוקר (חוץ מימי הראשון) הוסענו לעבודה ואחר 10 שעות של עבודה מפרכת ושל ספיגת מכות הוחזרנו הביתה. יזקף לזכותו של לייב וורנר, יו״ר היודנרט מסאנוק, שבהשפעתו ובהשתדלותו שוחררנו מלעבוד בראש השנה וביום הכפורים. העבודה המפרכת הנ״ל נמשכה עד אמצע החורף 1941, היא הופסקה בעת שהשלגים והכפור מנעו את המשכיותה.

ד. מחנה עבודה

הגשם והשלג טרם חלפו, הניצנים טרם נראו בארץ, עת הזמיר עוד לא הגיע והנה צוו־קריאה. היה זה בשביעי של פסח, 1941, כאשר כל העובדים בחופשה נקראו להתיצב תוך 3 ימים בבגדי עבודה. בהלה תקפה את כולנו, כי ידענו שעתה כוונתם לרכז אותנו במחנה עבודה, שבינתיים כבר יצאו לו „מוניטין״ ואת משמעותו שמענו מערים שברחבי פולניה. היו נסיונות של התחמקות ואי התיצבות בזמן הנקוב מצד רוב הקרואים, אולם תיכף הועמדנו על טעותנו. באורח אולטימטיבי נדרשנו לצאת מהמחבואים ומיד להתיצב, שאם לא כן ימסרו את הענין לטיפולו של הגסטאפו ובינתיים יקחו את הורינו במקומנו לעבודת כפיה. כשהתיצבנו נלקחנו לבית הסוהר עד לקבלת הוראות כדת מה לעשות במתמרדים. הפעם הסתפקו באזהרה חמורה לבל יישנו מקרים כגון אלו. אחרי 24 שעות ישיבה בכלא נשלחנו למחנה עבודה בתוך יער. המחנה היה מורכב מצריפי עץ ובתוכם מסודרים מטות בשלוש קומות. הוסבר לנו בלשון תקיפה על סידור שעות עבודה, על מה שצפוי לנו במקרה של התרשלות או עריקה משטח המחנה שהיה בלתי מגודר וכו׳. העבודה היתה הפעם קשה במיוחד, מי

שכוחותיו לא עמדו לו למלא אחרי מכסת העבודה שהוטלה עליו ספג מכות אכזריות ממנהלי העבודה הגרמנים או הממונים הפולניים. הגרמנים הזדרזו לגמור את סלילת הכביש בהקדם האפשרי. לשם כך עבדו גם בלילות. רק ביום 22.6.41 עת שהגרמנים תקפו את בריה״מ ובכביש החלו לנוע כל מיני כלי רכב צבאיים ללא הפוגה הוברר לנו פשר החפזון. בעבודת הכביש העסיקו אותנו עד להשלמתו הגמורה בסוף הקיץ 1941. בתקופה הזו גם היהודים לא מצאו מנוח. חפושי פתע, סחיטת כספים, קונטריבוציות ועוד כל מיני תלאות היו מנת חלקם לעתים מזומנות. וכך נכנסנו לסתו 1941 ולהתחלת החורף 1942 במתיחות מתמדת, פחד ואי־בטחון. גם המצב הכלכלי הלך והתערער. מקורות הפרנסה הצטמקו ואזלו. מאידך האמיר יוקר החיים במימדים פנטסטיים. מאושר היה היהודי שקבל מאיכר תמורת תשלום ממולח ומפולפל עשרת מונים, מעט דגנים או חטים, אותם טחן במו ידיו באבן הריחיים ובזיעת אפו אכל את לחמו. גם טרנזקציות כאלו בוצעו בהסתר ובצנעה, כי האיכרים פחדו לספק ליהודים מצרכי אוכל. הרעב קבע לו ישיבת קבע באהלי ישראל. בשורות איוב על הקמת מחנות רכוז ורציחות יהודים בהמון התחילו להגיע, קודם משטחים המזרחיים שנכבשו לא מכבר ע״י הגרמנים אבל לאט לאט גם מערים של הגנרל־גוברנומנט.

ה. „קירכהוף״

חיל ורעדה אוחזתנו בהזכרי בעמק הבכא, במחנה העבודה של „קירכהוף״. ראשית היכרותנו עם החברה הקבלנית הענקית לסלילת כבישים משטוטגרט, בשלהי החורף 1942 בעת שנציגי החברה דרשו מועד הקהילה להעמיד לרשותם פועלי כפיה לצרכי עבודה בכבישים סאנוק — קרוסנו שעמדו לתקנם תקון יסודי. מהנדסי החברה שבאו בדברים עם נציגי הקהילה העמידו פני ידידים ודורשי טובתנו. שכן לפי מיטב ידיעתם כל יהודי באשר הוא יהודי מחויב לטובתו הוא להצטיד בכרטיס עבודה המעיד עליו שמועסק הוא בעבודה פרודוקטיבית ושמשתתף במאמץ המלחמתי הגרמני, שאם לא כן חייו אינם חיים ומיותר הוא עלי אדמות. הרמז היה ברור, וללא כל השהיות גויסו היהודים הפעם לעבודה כמעט בהתנדבות. שוב הופיעו אומניבוסים גדולים, שהסיעו אותנו מדי יום ביומו לעבודה ולעת ערב הוחזרנו. העבודה היתה מפרכת, מלווה בצעקות מטילות אימה וגדופים שונים. רק זאת נחמתנו שמדי ערב שוב היינו בבתינו, בחיק המשפחה. אבל גם בשעות הערב המעטות לא שבענו נחת ולא ידענו מנוח. כל פעם קדמונו אנשי העיר בספורי בלהות על זוועות שהתרחשו או שעומדות להתרחש.

ו. הקרבנות הראשונים

היה זה בר״ח סיון 1942. השעה 6 בבוקר. פועלי „קירכהוף״ מתאספים כמנהגם בכל בוקר בככר העיר, מחכים בעצב ובדומיה לאומניבוס שיסיעם לעבודה. בשעה 6.15 מופיע האומניבוס, קולט את העובדים במהירות כדרכו תמיד. משמיע צפירה מקוטעת וזז לדרכו. ביום ההוא הוציא הקב״ה חמה מנרתיקה והנה היא יוקדת כבר משעות המוקדמות. יהודים אחרים יצאו מבתיהם, מי מהם מלווה בברכה את בניו עובדי הכפיה שיצאו זה עכשיו לעבודתם ומי מהם אץ לדרכו בנסיון להשיג פת לחם לפיו. עם שובנו בערב יום זה מעבודת הכפיה הוחרדנו למשמע הרציחות האיומות שבוצעו על יהודי עירנו ביום זה. בשעה 7 התפשטה השמועה במהירות הבזק שהנה 3 אנשי גסטפו — קרצמן, קוואמבוש ושוורינגר — הגיעו מסאנוק. היהודים מסתגרים במחבואיהם בעליות הגג ובמרתפים. בשעה 8 בבוקר כבר נתבשרנו בבשורה

המרה והמחרידה שהרוצחים הרגו ביריות אקדח 10 מיהודי העיר שעמדו לתומם בפתחי ביתם, לא ידעו על בוא המרצחים העירה ולא הספיקו להסתתר. ואלה הקרבנות הראשונים הי״ד: ר׳ בן־ציון שטורץ ואשתו ובתם, ר׳ יצחק פישל ובנו הבחור משה פישל, ר׳ יהודה לייב זלינגר ובנו הבחור אהרן זלינגר, ר׳ בנימין סופרין ואשתו, האברך שלמה שטרן בן ר׳ שמעון ז״ל שכל אנשי העיר כבדוהו וחבבוהו. הבחור לייזר שטורץ בנו של הנרצח ר׳ בן־ציון נאבק קשות עם איש הגסטפו שרצה לירות בו והצליח להתחמק מידו. בגמור מלאכתם הרצחנית, פנו הרוצחים תיכף לועד הקהילה ובלשונם הבזויה פקדו „לבער את האשפה מהרחובות״ בהתכוונם לקרבנותיהם והסתלקו מהעיר. הנרצח ר׳ יצחק פישל בעת גסיסתו הספיק עוד להביע משאלה: „תבואו על קברי לבשרני בשורת הנצחון״ ונפח את נשמתו. לקדושים נערכה הלוויה המונית. דברי הספד קורעי לבבות השמיע המרא דאתרא ר׳ אברהם פינטר ז״ל.

אימת מוות השתררה בעיר. שבועיים לאחר הרצח המתועב הנ״ל הופיעו שוב אותם מחבלי הגסטפו. לשמע הבשורה שוב הסתתרו במחבואיהם. אנשי הגסטפו עברו ביעף במכוניתם עד לביתו של ר׳ יוסף שיוביטש, הוציאוהו מביתו, אותו ואת אשתו שיינדל וגם את שכנם ר׳ שלמה יוסל (הידוע בכנויו שלמה׳לה פוגל) ורצחום נפש בפתח ביתם. כבפעם הקודמת פנו לאחר הרצח לועד הקהילה וצוו „לבער את האשפה מהרחוב״ וחזרו לסאנוק. עוד באותו ערב הובאו הנרצחים לקבר ישראל. אבלים וחפויי ראש חזרנו מקברם הטרי, שבורים ורצוצים בגוף ובנפש. בחוץ שכלה חרב ובחדרים אימה.

ז. לפני הגירוש

מאותו יום ואילך התרחשו מאורעות במהירות מסחררת. שמועות אחרי שמועות הגיעו על גירושים והשמדת יהודים מערים קרובות ורחוקות. הנה הגיעה ידיעה שיהודי בזוזוב ורימנוב גורשו מבתיהם ומעירם למקום בלתי ידוע. הסתננו ידיעות קלושות על הקמת מחנות מוות ותאי גאזים בבלזיץ ומידאנק. הנה בשורה על הופעתם הערובה של „הפלוגה המיוחדת להשמדת יהודים״. לבוקובסקו הוכנסו במפתיע יהודים מכל כפרי הסביבה שנושלו וגורשו מבתיהם בעירום ובחוסר כל. גם יהודי זרשין ונובושלצה הביאו לבוקובסקו. יהודי העיר פתחו לרווחה את בתיהם בפני המגורשים, חלקו מלחמם — לחם עוני — ליהודים אשר זה מקרוב באו וככה ישבנו דחוסים ודוויים, מגששים באפילה ומצפים לחסדי שמים.

ח. גירוש והשמדה טוטאלית

מודה אני ומתוודה: קטונתי. מלתת סקירה על ההתרחשויות הטראגיות ולהעלות על הכתב אפילו מעט מזעיר מהתלאות האיומות בשלב האחרון השחור משחור. וכי מסוגל לבב אנוש להבין, וכי מסוגלות מחשבות איש לקלוט, ולו בדמיון, את רגשות בני אדם נדונים למוות וחרב חדה מונחת על צוארם? היה זה בראשית חודש אלול 1942 כשהלכו ותכפו שמועות מבוססות שבימים הקרובים יגיע תורו של מחוז סאנוק לגירוש והשמדה. בעת ובעונה אחת נודע שבזסלב ע״י זאגורש בשטח החרבות של בית החרושת לניר הולך ומוקם במהירות גדולה מחנה רכוז. כמו כן נודע שבסאנוק יוקם גיטו שלתוכו יכניסו אך ורק „יחידי סגולה״ ז״א יהודים בעלי מקצוע שהנאצים יפיקו מהם תועלת. יתר האוכלוסיה היהודית תושמד. אין לתאר את הפניקה והדיכאון שהשתררו לשמע הידיעות המחרידות הנ״ל. קולות בכי, תפילות ותחנונים בקעו מכל בית יהודי. כל אחד הרגיש שקיצו קרב ובא. הקרקע בוערת מתחת לרגלים.

מתרוצצים כמו במלכודת ומחפשים עוגן הצלה. אבל כל הדרכים אבלות וחסומות. גם „ידידינו" הפולנים מדורשי שלומנו שחלק מיהודי העיר חשבו לקבל אצלם מחסה עד יעבור זעם התנכרו לנו. הגסטפו, בהרגישם בבהלה ובמרה השחורה שאחזו ביהודי העיר אחרי גלוי תכניתם השטנית להשמדה כללית, רצו למנוע, כנראה, התנגדות מצד היהודים או הסתתרות המונית, ולכן נקטו בתחבולת הרדמה. למטרתם זו, הם הציגו בפני נציגי היודנרט מסאנוק „מברק דחוף" שנתקבל מאת המפקדה העליונה בקראקא, ובו נאמר במפורש ש„גירוש יהודי סאנוק והסביבה נדחה לזמן בלתי מוגבל". לחיזוק טענותיהם יצאו אנשי הגסטפו „בהבטחה חגיגית" לנציגי היודנרט, שהיחס ליהודי העיר ישתנה תכלית שנוי. „הבשורה הטובה" התפשטה חיש מהר בכל המחוז וחלק גדול של יהודי העיר בוקובסקו קבלוה בשמחה ובהתלהבות.

באחד מימי אמצע אלול 1942 התאספו עובדי „קירכהוף" כדרכם יום יום באשמורת הבוקר בככר העיר וחיכו לאומניבוס שיסיעם לעבודה, אבל האומניבוס בכלל לא הופיע. האופטימיסטים ראו בזה סימן ותקוה שהנה הגיע הקץ לימי הרעה וקרובה הישועה לבוא. כל אותו שבוע מיום ראשון ועד יום המישי חיכו פועלי „קירכהוף" לשוא, האומניבוס לא הגיע. יהודי העיר נשמו לרווחה והשלו את עצמם בתקוות שוא. וכאן עלי לבקש את סליחת הקוראים אם אחרוג בסקירה מהמסגרת הכללית ואעבור קצת לפסים אישיים. ביום חמישי לעת צהרים הגיעו לככר העיר מכוון סאנוק 2 מכוניות משא גרמניות מחברת „קירכהוף" בלווית שניים ממשתפי פעולה ומלהכי פנכה יהודיים והודיעו ברורות: פועלי „קירכהוף" המעונינים בחסות החברה והרוצים להמלט מגורלם המר הצפוי בעתיד הקרוב ביותר לאוכלוסיה היהודית, יארזו תוך שעתיים את צרורם, יעזבו את ביתם ומשפחתם, יעלו על המכוניות העומדות לדיספוזיציה ויסעו למחנה החדש של „קירכהוף" שהוקם בדומברובקה בקרבת משרפת הלבנים. יתר על כן: 2 הבוגדים היהודיים משרתי הגרמנים רמזו, שתמורת תשלום סכום הגון יש ביכלתם לקבל תחת חסות החברה עוד מספר יהודים שאינם רשומים עד עכשיו בתור פועלי „קירכהוף". הבשורה החדשה עוררה בהלה כללית. כמו מורעלים התרוצצנו ממקום למקום בחפוש עצה מידידים וקרובים. האם עלינו להפרד ממשפחותינו ולעזוב אותן לאנחות? ההחלטה היתה קשה וגורלית. אבי ז"ל (ר' מיכל צוקרקנדל) אמר לי כדברים האלה: הריני כבן ששים. טובות ורעות השיגוני בשנות חיי. ואם מה' יצא הדבר — אשלך על ה' יהבך. אבל אתה בני שצעיר הנך גוזר אני עליך שתחפש ותנסה כל דרכי הצלה. סע בשלום וה' יהיה בעוזרך. ברוח נכאה אזרתי את צקלוני והצטרפתי ליתר פועלי קירכהוף, שכולם בלי יוצא מהכלל התיצבו בשעה הקבועה. כשהגענו בשעות אחרי הצהרים למקום המיועד לדומברובקה קבלו את פנינו פקידים בכירים ומהנדסי דרכים מטעם „קירכהוף" וראו זה פלא, בלשון רכה ועדינה הוזהרנו לא לעזוב את שטח המחנה, שהוא בלתי מגודר ואיננו מוקף זקיפים ושומרים. מי שיעבור על ההוראות הריהו מתחייב בנפשו והחברה לא תהיה אחראית לבטחונו האישי. כעבור שעה, אחרי שהנאצים עזבו את שטח המחנה, השלכתי נפשי מנגד ויצאתי לסאנוק. אימה ופחד, יגון ואנחה בכל בית יהודי. שבור ומדוכא חזרתי למחנה. למחרת וגם ביום השבת לא הוציאו אותנו לעבודה. הסתובבנו בשטח כצאן בלי רועה. בשבת בשעות אחרי הצהרים קבלנו מפי בחור שהסתנן לסאנוק ידיעה מחרידה ומזעזעת שהנה כבר יצאה הגזירה, שיהודי סאנוק ובוקובסקו יגורשו תוך יומיים מבתיהם וירוכזו במחנה „זסלב". טכסנו עצה והחלטנו שעלינו לוותר על „החסות" שהובטח לנו מטעם „קירכהוף" ולהצטרף בהקדם האפשרי למשפחותינו בבוקובסקו. אין לתאר את המהומה והמבוכה של יהודי העיר כפי שמצאנו אותם במוצאי שבת בשעה 11 בלילה אחרי

בריחה דרמטית ממחנה דומברובקה. הגברים קודרים ומיואשים, הנשים בוכות ומתיפחות. בלב קרוע ומורתח מבקשות הן רחמי שמיים לפחות על עולליהן וטפיהן: „רבש"ע עשה למען יונקי שדים שלא חטאו". סופר לנו שבחוצות העיר הודבקו בצהרי היום מודעות גדולות מטעם מושל המחוז בהם הוכרזו:

א) עוצר מוחלט הוטל על אוכלוסית העיר הלא־יהודית למשך שלושה ימים.

ב) על כל יהודי העיר להיות מוכנים ביום ראשון בדיוק בחצות הלילה בלי יוצא מהכלל, איש איש ליד פתח ביתו.

ג) לכל אחד ניתנת האפשרות לקחת אתו כל מטלטליו ונכסיו דניידי.

ד) כלי תחבורה מובטחים לכל אחד על כל כליו ומטלטליו.

ה) לאחר נעילת הדלתות וחתימתן בחותמת הגסטפו יקבל כל אחד את מנעול דירתו.

נודע לי, כמו כן, שחלק גדול מיהודי העיר עזבו, או עומדים לעזוב, את ביתם למקומות מחבוא שהכינו לעצמם מראש או ליערות הרחוקים. התחננתי כל אותו הלילה בפני הורי ואמרתי, שאם נגזרה עלינו גזירת כליה וגורלנו נחרץ, הרי לפחות שנהיה ביחד ברגעים האחרונים. הפצרתי גם באבי ז"ל שנחפש גם אנחנו מחסה ביערות הסבוכים. כל הצעותי לא נתקבלו על דעת הורי ואחיותי ז"ל, כולם נמנו וגמרו שעלי לחזור ל„קירכהוף". אחרי אמירת סליחות (היה זה יום א' דסליחות) וברכות פרידה נתן לי אבי סכום כסף הגון וחזרתי יחד עם יהודים אחרים למחנה דומברובקה. בהגיענו לשם ביום ראשון בצהרים נודע לנו שחסרוננו מאתמול בכלל לא היה מורגש. חברת „קירכהוף" פשוט התעלמה מאתנו כאילו לא היינו קיימים. כמו כן נודע לנו שבטרפצ'ה ע"י סאנוק הוקם מחנה חדש עבור פועלי „קירכהוף" ושלשום כבר הובאו פועלים יהודיים אחרים מסאנוק, ליסקו, אוסטריק ועיירות אחרות. ביום השני לפנות בוקר יכולנו להשקיף מרחוק איך יהודי בזקובסקו מובלים בשיירה ארוכה על נשיהם וטפם דרך כביש דומברובקה למחנה זסלב. כל אותו היום ניסינו להתקשר עם מנהלי „קירכהוף" על מנת להוודע על גורלנו. לעת ערב קבלנו ידיעה מוסמכת, שלצורך „רשום" יעבירו נציגי „קירכהוף" גם אותנו למחנה המרכזי בזסלב. יחד עם זאת הובטח לנו שתיכף אחרי הרישום הפרוצידורלי, יחזירו אותנו למקום עבודתנו תחת חסות הפירמה „קירכהוף". טכסתי עתה עם כמה בחורים והחלטנו להתחמק מיציאה לזסלב. התחלנו במהירות גדולה להתקין מחבוא במרתפי מחסני הלבנים והיה בדעתנו לצאת ליערות אחרי פנוי המקום ביום שלישי בערב. ביום שלישי לפנות בוקר נכנסתי למחבוא ביחד עם עוד 6 בחורים. בשעות הצהרים הגיעו מזסלב איש הגסטפו עם כמה משתפי פעולה יהודים. הם נתנו פקודה לבחורינו להתאסף ללא כל דחוי. כל התכונה הזאת הגיעה לאזנינו בתוך המרתף. ברגעים הללו מצפוני נקפני, לבי פעם בחזקה וכאילו לוחש לי „אל תפרוש מן הציבור", „אחרי רבים להטות". ברגע האחרון עזבתי את המחבוא והצטרפתי לצועדים למחנה המוות — לזסלב. הובילו אותנו דרך רחובותיה המרכזיים של סאנוק עד לככר העיר, הככר הגדול. פה בככר העיר היינו עדי ראייה למחזה טראגי: עמדו לפנינו כמה יהודים סנוקאים שנסו להציל את נפשם באיזה מקום סתר שהכינו לעצמם, אבל נתפסו תיכף לאחר יום אחד. לעינינו עונו והוכו היהודים הנ"ל בצורה ברוטאלית ואכזרית ביותר ע"י הזונדר דינסט הגרמנים. לאחר העינויים העמיסו אותם על מכוניות שנעלמו למקום בלתי ידוע... באותו המעמד הוזהרנו שגם לנו צפוי גורל דומה במקרה של עריקה או אי ציות להוראות. הועמדנו בשלשות והובלנו בצעידה מהירה לכוון זסלב.

ט. זסלב

כדי להבהיר את משמעותו של „זסלב" — המקום בו עונו והוצאו להורג אלפי יהודים, עלי להזכיר: כי מרגע שצוו־הגירוש נכנס לתקפו הוכר המחנה בזסלב כמקום רכוז ומאסף עבור יהודי סאנוק והמחוז כולו, כולל יהודי בוקובסקו, לינסק, אוסטריק, בליגרוד, טורק ועוד.

במקום הזה רוכזו במשך ימים מספר בלבד כשתי רבבות יהודים יוצאי הערים והעיירות הנ"ל. עוד ממרחק ניכר הדהדו באזנינו קולות בכי, צעקות ונביחות כלבים. הגענו לשערי המחנה בשעות אחרי הצהרים המאוחרות. לקראתנו יצא מפקד המחנה, איש הגסטפו בשם פוקס עם כלבו הענק שלווה אותו על כל צעד ושעל ולא סר ממנו אף לרגע. אימה תקפה אותנו מהרגע שעברנו את מפתן המחנה. בצעקות פראיות הריצו אותנו לפינה המערבית של השטח. אין באפשרותי לתאר את הזוועות, העינויים והתלאות שהתרחשו במקום הנורא הזה. אלפי אנשים דחוסים על שטח צר ביותר, מתגלגלים על האדמה ברפש וטיט, צמאים לטיפת מים. אנשי האורדנונגס דינסט הבוגדים מאחינו ב"י התרוצצו ממקום למקום, מצליפים במגלביהם הארוכים ללא אבחנה. הבוגדים הללו לא חסים אפילו על ילדים רכים. המפקד פוקס מנצח על המערכה. מי שלא מוצא חן בעיניו נופל קרבן לכלבו המשוסה, הקורע את קרבנו לגזרים. בעמל רב הצלחנו להתקשר עם הורינו שנמצאו כאן כבר מאתמול. אכן כמה השתנו במשך היומיים הנוראים האלה. אין להכירם. הלילה הזה, ליל הבלהות — לא ימוש מזכרוני.

למחרת ביום רביעי בשעות הבוקר המוקדמות הרגשנו בתכונה מיוחדת. למחנה הגיעה תגבורת של אנשי הגסטפו וס.ס. לאחרי שסקרו את השטח והתבוננו בקרבנותיהם השרויים בפחד איום, התחילו להפריד בין החלק המערבי לחלק המזרחי של המחנה. לצורך זה השתמשו בקתות רוביהם ובאלות גומי שהנחיתו על ראשם של האומללים. גם כלביהם המאולפים למטרות

זסלב, בניני המחנה הקדמיים

אלו לקחו חלק פעיל במלאכה זו. לאחר גמר מלאכת ההפרדה, ניצבו אנשי האורדנונגס־דינסט כשרשרת וכגדר חי בכדי למנוע כל מגע בין שני חלקי המחנה.

י. הטרנספורטים

השעה 9 בבוקר. רכבת משא עם קרונות חסומים הגיעה עד לשער המזרחי של המחנה. באותו הרגע התחילו הרוצחים הנאציים, בסיוע מלא מצד האורדנונגס־דינסט, להדוף בצורה אכזרית ביותר את כל שוכני החלק המזרחי לעבר הקרונות. לו הייתי מושך בעט סופרים, ומקדיש ספר עב־כרס אך ורק למקצת הגירוש הראשונה, כי גם אז לא יכולתי לתאר את ההתרחשויות הטראגיות שבשעות האיומות האלו, בשלושת הימים שלפני ראש השנה 1942. ילדים רכים הוצאו באופן ברוטאלי מחיק אמהותיהן ונזרקו לקרונות או נורו במקום. יש לציין נסיון של התנגדות מצד אשה צעירה מאוסטריק שהצליחה עם סכין ביד לפצוע בצורה רצינית את מפקד הגסטפו במחוז סאנוק, שוורינגר, בעת מבצע הגירוש. האשה נהרגה במקום. ללא אוכל וללא מים נדחסו 90 איש לכל קרון שנסגר בצורה הרמטית. ליד כל קרון הוצב איש ס.ס. מזוין. בארבעים קרונות הוטענו שלושת אלפים ושש מאות איש. ההטענה נמשכה 5 שעות. בשעה 2 אחה״צ זזה הרכבת מזרחה. קרוב לוודאי שחלק גדול מהיהודים בקרונות נחנקו עוד בטרם הגיעו לתעודתם הסופית, — לתאי הגאזים שבבלזץ. נתיתמנו! בין המגורשים בטרנספורט הראשון נמצאו כמעט כל יהודי בוקובסקו ובכללם גם הורי ואחיותי שלא הספקתי אפילו ללוותם במבט פרידה בדרכם האחרונה. יהי זכרם ברוך.

האנדרטה לזכר קדושי זסלב שהוקמה בידי ממשלת פולין

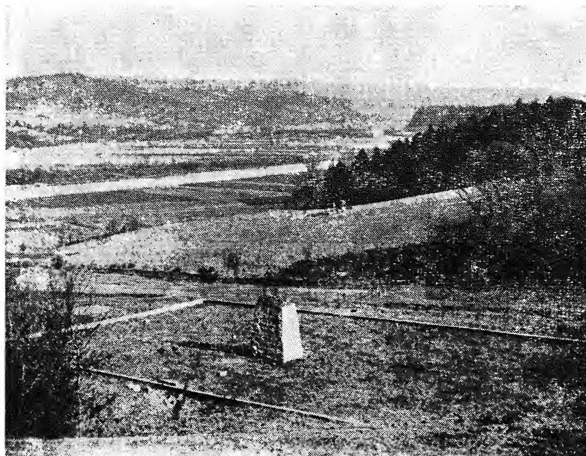
י״א. הסלקציה והטרנספורט השני

המומים, רצוצים ונטולי כל כושר תגובה, עמדנו והסתכלנו ברכבת המתרחקת. ברם, לא ניתן לנו, לנשארים, שהות להתבונן במצבנו. כרבע שעה לאחר הטרנספורט, התחיל הרישום והסלקציה, „מבצע" שנמשך ללא הפוגה כמעט יומיים תמימים — מיום רביעי אחה״צ ועד לשעות המוקדמות של יום הששי — הוא ערב ראש השנה. כל אותו הזמן בחרו, מנו וספרו לשבט או לחסד. במכות ובצעקות הריצו אותנו ממקום למקום בשטח המחנה. קשישים ונחשלים

לצד שמאל, צעירים לצד ימין. גברים לחוד ונשים לחוד. כאשר ביום ששי בבוקר הגיעה הרכבת ונעצרה בשערי המחנה, חזר ונשנה המחזה הטראגי משלשום במשנה תוקף. שוב נדחסו הקרבנות 90 איש לכל קרון. אנשי האורדנונגס־דינסט התרוצצו כמטורפים בשטח המחנה בחפשם אחרי ילדים שאולי הוסתרו ע״י אמהותיהן. באכזריות ובגסות הוצאו הילדים ממחבואיהם והושלכו לקרונות הרכבת. הבכי והצעקות נשמעו למרחקים. בשעה 2 אחה״צ התרחקה הרכבת עם שלושת אלפים וחמש מאות יהודים מזרחה, למחנה המוות ותאי־הגאזים, לבלזץ. השטח המזרחי של המחנה נתגלה לעינינו אחרי הטרנספורטים כשדה־מערכה. הרוגים ופצועים, רבבות חפצים יקרי ערך, הלבשה, הנעלה וכל מיני כלי בית היו פזורים לאורך כל השטח. הוכרזה הפסקה. הנשארים נצטוו לחפש ולמצוא להם מקומות לינה באחד המבנים או בצריפים שבשטח המחנה. בפעם הראשונה לאחר 3 ימי צום קבלנו ממטבח המחנה מנת לחם וקצת קפה. מיואשים קודרים ואפלים הקבלנו את פני השנה החדשה. למחרת א׳ דראש השנה התחילו להעסיק אותנו — תחת השגחה קפדנית — בסדור ומיון החפצים שנשארו בשטח לאחר הגירושים. מי שהתרשל בעבודה, נהרג במקום או שוסע לגזרים ע״י הכלב. כל אותו הזמן הובאו לזסלב יהודים שנתפסו במקומות סתר שונים. אלה מבין הנתפסים שהוכרו ע״י אנשי האורדנונגס־דינסט כבעלי רכוש לשעבר, אולצו לפני הוצאתם להורג, למסור את כספם וחפצי ערך אחרים. במשך ימים ספורים הוצאו להורג על הגבעה שמחוץ לגדר המחנה כאלפיים יהודים. תיכף לאחר המשלוחים הופיעו במחנה נציגי מפעלים שונים, בדרישה לקבלת עובדי כפיה למפעלם. הופיעו, בין היתר, נציגי ביח״ר לגומי „סאנאק״, ביח״ר לקרונות ולקטרים, המנסרה הגדולה „טרטאק״ בסביבת אוסטריק. ביום שלישי בבוקר — בין כסה לעשור — הופיעו נציגי „קירכהוף״. הבחורים מבוקובסקו, בתור וותיקי עובדי „קירכהוף״, נתקבלו ברצון ע״י הנציגים. היינו מאושרים לצאת את הגיהינום ששמו „זסלב״ ונפלנו מן הפח אל הפחת.

י״ב. טרפצ׳ה

תשעה קבין יסורים בתהליך ההשמדה נפלו בחלקם של כ־700 גברים, עובדי „קירכהוף״ במחנה העבודה בטרפצ׳ה. המחנה שהוקם על שטח זעום ביותר, היה מורכב מכמה צריפונים

מסילות הרכבת של מסע ההשמדה מזסלב לבלזץ

ומוקף בגדר של תיל. בכל צריפון הוכנסו דרגשי עץ בני שלוש קומות ואוכלסו בו מאה וחמשים איש בצפיפות איומה. יצאנו את שערי „זסלב" חלושים, עייפים ורעבים. משמר מזוין באקדחים שלופים, לווה אותנו במכות אכזריות עד לנהר סאן. כאן נאלצנו להתפשט ולהכנס למים הצוננים. נאצים במגפי גומי עינו אותנו כשעתיים. בשוטים ארוכים הצליפו על גופינו הערומים עד זוב דם. אכן באו מים עד נפש. לאחר ההתעללות נצטוינו להתלבש והמשכנו דרכנו לטרפצ'ה. כשהגענו בשעות הערב למקום „המיוחל" קבלו את פנינו המפקד ליפוט וחבר עוזריו שלקחו מאתנו כל חפצינו האישיים. במכות וגדופים נדחסנו לתוך הצריפונים, שכל מיני ריחות נדפו מהם. רעש, המולה, צעקות ואנחות המוכים נמשכו כל שעות הלילה. סדר היום התחיל בשעה 4 לפנות בוקר. בשריקה חדה ובצליפות שוטים הריצו אותנו לככר המחנה. לאחר שחולקנו לקבוצות עבודה שונות, וקבלת מנת לחם מעופש, הובלנו כמהלך שעה וחצי עד לדולינה. (קבוצות אחרות הועסקו בכביש דומברובקה, במחצבות וכו'). כאן הוטל עלינו להכנס לנהר סאן ולאסוף אבנים מהמים הצוננים של ימות הסתיו. במשך עשר שעות ביום, עם הפסקת צהרים של חצי שעה בלבד, היינו נאלצים, מדי יום ביומו, לעבוד עבודת פרך, עבודה שהיתה מלווה במכות אכזריות. כשחזרנו בשעות הערב למחנה מורעבים, מוכים עד זוב דם עם רגלים נפוחות ומיובלות, היה עלינו לעמוד בתור בכדי לקבל מנת מרק. גם זה היה מלווה בצליפות שוטים ובצעקות גדוף. עלינו על הדרגשים הקשים בכדי לחטוף תנומה והשינה מאתנו והלאה. הרעש, הצעקות והבכי נמשכו שעות על גבי שעות. והיה אם הצלחתי סוף סוף בשעות הקטנות של הלילה להרדם, או קצת לנמנם, מיד עטפנו חלום מתוק והסיענו על כנף דמיונו למרחקים... לבית אמא. בחלומי והנה מקדש אני על היין בליל ששי בבית אבא. חלות טריות מציצות מתחת למפית השבת הרקומה. החלות קורצות לעברי וקוראות לי למהר ולטעום מהן פן אאחר. אני ממהר ליטול את הידים ולברך ברכת המוציא ופתאום... מהלומות אגרוף הזקה החזירתני למציאות. היה זה מנהל המחנה או אחד האורדנונגס־דינסט שקראו בזעם: צאו החוצה ארורים. לא פעם כשנדדה שנת המפקד ליפוט, צווה עלינו להתפשט ולרוץ ריצה קלה מסביב לככר המחנה בחצות הלילה. במעמד כזה עמד הוא עם קבוצת עוזריו, זרע מרעים, והצליפו עלינו במגלביהם באכזריות רבה.

התמונה לא תהיה מושלמת אם לא אזכיר לשמצה ולדראון עולם את אנשי הס.ס. אורדינונגס־דינסט היהודים — הבנים המשחיתים, עוכרי ישראל — שהצטיינו בהתנהגותם הגסה ביותר. יש להדגיש שלאנשי בוקובסקו לא היה חלק בקהל מרעים זה.

לאחר 3 שבועות של סבל, הרעבה, עבודה מפרכת ותנאי חיים בלתי אנושיים, הגענו לאפיסת כוחות גמורה ומוחלטת. היו בינינו הרבה חולים, אך הם נשאו את סבלם בדממה ובשארית כוחותיהם השתדלו להסתיר דבר מחלתם. במצב זה נודע לנו שמפקדת המחנה החליטה להחזירנו לזסלב להשמדה ולהחליפנו בכחות רעננים, יותר פרודוקטיביים.

י"ג. זוועות סאנוק

בימים הטרופים ההם, באחד ממסדרי הבוקר, עם דמדומי השחר, הופתענו לראות קבוצת אנשי גסטפו בככר המחנה. עצם הופעתם בשעה כה מוקדמת עוררה בנו נחושים מדאיגים. הם דרשו כמאתיים מתנדבים מעובדי „קירכהוף" לשם ביצוע עבודות פינוי בדירותיהם של יהודי סאנוק, שגורשו ונושלו מבתיהם. למרות הסכנות הצפויות להמצא במחיצתם ובפיקוחם הישיר של הגסטפו, החלטתי ללא כל היסוסים להצטרף ליתר המתנדבים. סיבות שונות הניעו אותנו להתנדב לעבודה הבזויה והמסוכנת הזאת:

א) עצם היציאה מהמקום ועזיבת הגיהינום ששמו טרפצ׳ה.

ב) היינו קרועים ובלויים וחשבנו שבבתים היהודיים נוכל לזרוק מעלינו את הסחבות ולהחליפם בבגדים טובים שהושארו ע״י המגורשים (יש לזכור שזה היה בתקופת סתו).

ג) קוינו שבסאנוק נוכל להשביע במקצת את רעבוננו.

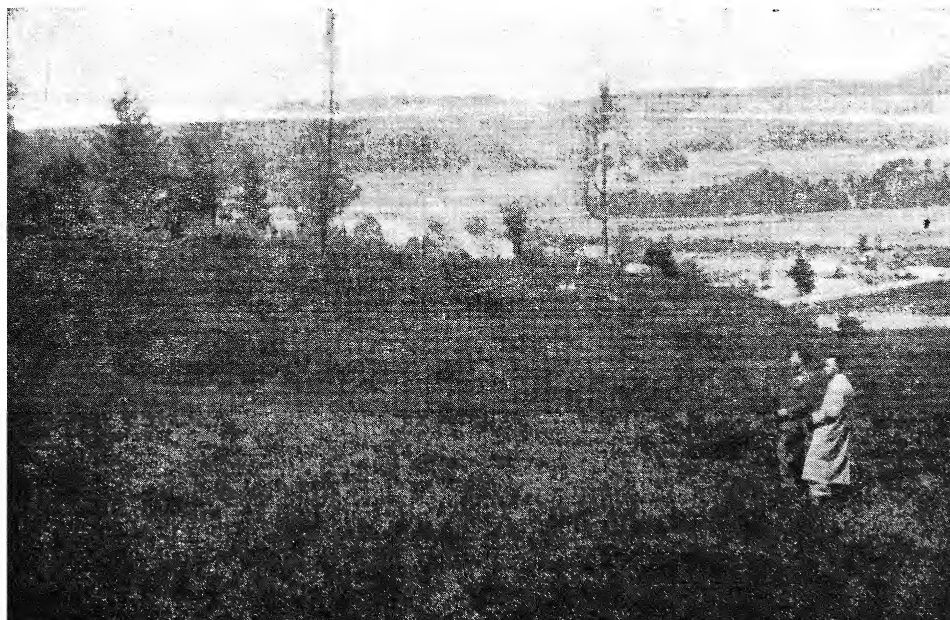
לי באופן אישי היה נמוק נוסף לסיבות הנ״ל. זה מזמן ניכר במוחי הרעיון לברוח. עוד בהיותי בזסלב נודע לי בצורה מאד מעורפלת שר׳ אייזיק שווערד מבוקובסקו הצליח למצוא מחסה באחד היערות הסבוכים שבסביבת הגבול הסלובקי. קויתי, איפוא, שבחוצות סאנוק אצליח אולי למצוא איזה פולני מבוקובסקו, שבעזרתו אוכל להתקשר עם הנמצאים ביערות. וכך נקלענו כעבור שעה קלה, תוך ריצה ומכות מגלבים — לחוצותיה השוממות והאבלות של העיר סאנוק. אכן, איכה היתה לשמה! העיר שבזמנים כתקונם היתה שוקקת חיים יהודיים ותרבותיים, נראתה כאילו שקעה בתרדמה. חוץ מהמרצחים ששרצו בה, לא נראתה כמעט אף נפש חיה ברחובותיה. כאן חולקנו לקבוצות בנות עשרה איש, כשכל עשירי במספר מונה כאחראי וכראש הקבוצה. הוכנסנו לבתים העזובים מיושביהם, והוחל בפינוי ובהעברת המטלטלין למרכז המיון במחסני הגסטפו. בלב צורב ובעינים דומעות התבוננו בחפצים העלובים ולפעמים גם בחפצים יקרי ערך, שנרכשו בעמל רב במשך דורות. התבוננו ואמרנו איש לרעהו: רצחו וגם ירשו. בערוב היום הוכנסנו ללינת לילה לגיטו סאנוק. ביום הרביעי לעבודתנו הוזעקו כל הקבוצות, העסוקות בעבודת פינוי בכל רחבי העיר, להתיצב מול טחנת הקמח של דוד ברט. כשהתאספו כל הקבוצות — יחד עם כל יושבי הגיטו — לרחבת הטחנה אשר בדומברובקה, היינו עדים למחזה טראגי, מחזה שהקפיא את דמינו ורשומו נחרת בזכרוני עד עצם היום הזה. והמעשה שהיה כך היה: קבוצה בת עשרה יהודים, כולם יוצאי אוסטריק נתקלה — תוך כדי עבודתה — בפינוי דירה יהודית בדומברובקה — במרתף יין שכפי שהתברר היה שייך לנוצרי בעל מסבאה. המסכנים שחשבו לתומם שהמשקאות שייכים ליהודי, שמו עיניהם בכוסות. בעלת המסבאה המרושעת שהשגיחה בדבר, לא אבתה להקשיב לתחנוניהם של האומללים ומסרה על כך ללא דחוי למפקדת הגסטפו. כל העשרה, ביניהם 2 ילדים בגיל 13־14, נרצחו לעינינו ביריות אקדח כשפניהם לקיר. מושל המחוז הגרמני שהיה במקום „נחם״ אותנו בפולנית שלכולנו צפוי גורל דומה במידה ונרשה לעצמנו לנגוע ברכוש „לא לנו״ מחוט ועד שרוך נעל.

הקרבנות הוטענו על עגלות ונשלחו לזסלב לקבורה ואנחנו „המתים החיים״ חזרנו מדוכאים ומושפלים לעבודתנו. לאחר שבועיים, עם גמר עבודת הפנוי, היהזרנו לטרפצ׳ה. כשהגענו בשעות הערב לשערי המחנה, יצא לקראתנו ליפוט מפקד המחנה. בצחוק ציני הודיע על החלטתו לשלוח אותנו „לחופשה והבראה״ למחנה איסוף בזסלב. עוד באותו לילה צעדנו תחת ליווי מזוין למחנה ההשמדה לזסלב.

י״ד. בגיא ההריגה

צרות רבות ורעות הקיפוני בגיא ההריגה הזה. צרות, עינויים והשפלה שאי אפשר לפרטם ולהעלותם על הכתב, אסתפק רק בסקירה על סלקציה אחת, אחת מני רבות, שהתקיימו בזסלב כמעט מדי שבוע בשבוע. היה זה ביום ראשון בשעה 7 בבוקר כאשר נשמע צלצול פעמון. בתור ותיקי זסלב ידענו „למי צלצלו הפעמונים״. היה זה צוו קריאה להתיצבות מידית של כל אסירי המחנה בככר המסדרים הגדול. אנשי האורדנונגס־דינסט הבוגדים מאח׳ ב״י יצאו דחופים, מגלביהם בידיהם, התפזרו לאורך המחנה, במבנים, במרתפים ובעליות הגג, לדאוג לבל יעדר חלילה איש מהמסדר הגורלי. נשים מועטות שהצליחו עד כה, תוך נסים ונפלאות,

להסתיר את ילדיהן מעיני הרוצחים ועוזריהם, ניסו גם הפעם לשוא ברגע האחרון למצוא מחסה עבור עולליהן וטפיהן. היה זה מחזה קורע לבבות לראות את הילדים הרכים כשהם מוצאים בכוח מחיק אמם ע״י הבוגדים הללו ונזרקים לטבח. לא הועילו התחנונים ובקשות הרחמים. תוך דקות ספורות רוכזו במגרש המסדרים כל יושבי המחנה. גברים לחוד, נשים לחוד והילדים לחוד. הס הושלך כשהופיע על המגרש איש הגסטפו פוקס מפקד המחנה, האיש האכזרי ביותר שבידו הופקד גורל כולם. הוא נעמד, סיגריה בפיו, התבונן וסקר את קרבנותיו, כדי לחתוך את גזר דינם, לשבט או לחסד. מי יפול מידיו הרצחניות היום ולמי לתת ארכה לימים או לשבועות נוספים, במידה ויוכל לעמוד ולאזור כח עוד תקופה מסוימת בעינויים קשים ובעבודת פרך. עם רשימה סטטיסטית ביד, ערוכה לפי א״ב התחיל להקריא שמות. והיה, אם הנקרא מצא חן והסד בעיניו, והכיר בו כמסוגל להמשיך בעבודת פרך, הפנה אותו בתנועת יד: לצד ימין. באם הנקרא נראה מרושל בלבושו או קלסתר פניו לא השביע את רצונו, כי אז נשלח בצעקות „לאס" ובצליפת שוט — לצד שמאל. בהגיעו לא:ת ס׳ הפסיק את הבחינה. ספר ומנה, ופסק בהחלטיות: כל השאר שמאלה. אנשי האורדנונגס־דינסט הצליפו במגלביהם ללא רחם על ראשי האומללים, הדפו את הנדונים כדי להרחיקם שמאלה. גם מקומי היה בין הנדונים וזה ללא כל בחינה אלא בגלל שמי המתחיל באות צ׳. עם גמר מלאכת הסלקציה אצל הגברים, פנה לעבר הנשים. גם כאן חזר ונשנה אותו המחזה. כעבור שעה קלה, צרפו אלינו קבוצת ילדים, כשלושים במספר. הם בכו והתחננו ללחם. הרוצח ציוה להביא לפניהם אוכל ולהשביעם לפני המוות. בעמדי על סף הקבר ורואה מרחוק את החפירות שהוכנו עב:רינו׳ לא יכולתי להשלים עם הרעיון שהגיע קצי. איזה כח מסתורי משך אותי לחיים. הנה מתקרב הרוצח פוקס, שק בידו. הוא מכריז: כספכם תמסרו, אין לכם עוד צורך בכסף. האומללים מוציאים מכיסיהם את

קברי־האחים של הקדושים נרצחי זסלב

פרוטותיהם העלובות וזורקים לשק. עוזב אותנו ופונה לעבר הנשים. הנה הוא מופיע שוב, והפעם בלווית לייבוש שטראסברג, שהיה מידידיו הקרובים של אבי ז״ל. אני פונה לשטראסברג ומבקש עזרה. פוקס שואל, אם נמצאים בינינו חשמלאים. מתיצבים לפניו חמשה חשמלאים והוא רושם את שמם ושולחם לצד ימין. בו ברגע מצביע שטראסברג לעברי ואומר לאיש הגסטפו: הבחור הזה צעיר, בריא ומסוגל לעבודה. פוקס צלף על ראשי במגלבו ובצעקה מצווה עלי להצטרף לחשמלאים — לצד ימין. הפעם היה זה שטראסברג שהציל את חיי. כשהגענו בריצה לעבר העומדים בצד ימין, השגחנו במכונית ובה קבוצת אנשי גסטפו עם מכונת יריה, שנכנסה בשערי המחנה. כעבור עשרים דקה, פלחו את האויר יריות, ששמו קץ לחייהם של כחמש מאות גברים, נשים וילדים. וכאן גם נסתם הגולל על שארית יהודי בוקובסקו. הי״ד!

אמנם הצלתי את חיי בסלקציה הנ״ל, אבל מכאן ועד לקץ העינויים והסבל עוד ארוכה הדרך. על הטלטולים הנוספים בכיוון דו־סטרי זסלב־טרפצ׳ה ועל הבריחה הנועזת מטרפצ׳ה לקבוצה קטנה של ידידים במחבוא בונקר שביער עבות אחד, לא ארחיב בפרטים, כי קצרה ידי מלהעלותם על הכתב, אפילו מעט מזעיר מכל הגלגולים ומדורי־הגיהינום שעברתי עד הגיעי שמה וגם המשך מאבקנו על חיינו שם ולאחר מכן. ומה גם שלא זו מטרת ספר הזכרון, להנציח קורותיו של יחיד או יחידים.

כאן לא אשכח לציין שבשואת בוקובסקו עלה הכורת גם על העצים והאבנים. הגרמנים צוו להרוס כל בית מבתי ישראל, לבל ישאר זכר לישוב היהודי בבוקובסקו. ובצעדי כמעט לילה לילה, יחד עם עוד חברים משוכני הבור שביער, מכוון העיר, מרחק של כמה קילומטרים, בקור ובשלג, במטרה להשיג פרוסת לחם אצל הגויים המכירים שבסביבה, ראינו במחשכים את עיירתנו היהודית בחורבנה הגמור, הורבן עד היסוד וללא כל שיור וזכר

אַבִּיט בָּכֶם

בְּשָׁעָה זוֹ טֶרֶם הִרְהוּר
שְׁלֵמִיתָהּ עֲמוּקָה בְּגוּף חַי —
אַבִּיט בָּכֶם
טוּר מִתְמַשֵּׁךְ וְנִשָּׂא,
אֲבוֹתַי הַצַּדְקָנִים.

וְאֶרְאֶה
תּוּגַת חָכְמָה בְּעֵינֵיהֶם
קַוֵּי פְּנֵיכֶם מְצֻפָּנִים
בְּזִקְנָתְכֶם הַבָּהִיר,
עֶצֶב הַוִּתּוּר וְהַסָּפֵק
בְּמִשְׂרוֹת פִּיכֶם.

גַּשְׁמִיּוּת הָאֱנוֹשִׁית כֹּה
גְלוּמָה בְנֶכְדֵיכֶם עָלְתָה בֶּעָשָׁן
זְרִימָה אַחֶרֶת לַחַיִּים שֶׁלָּפָה
טְבִיעַת נַעֲלֵיכֶם הָרַכּוֹת,
מַצְּבוֹתֵיכֶם שֶׁקָּעוּ בְּדֹמֶן.

זאב שיק („לילה גדול״)

בגיטו סאנוק – במחנה זאסלוו – ברכבת לבלזץ

(להלן דברי עדות של יעקב גורפיין במשפט אייכמן. מתוך „פרוטוקול ישיבה 21, יום ב׳, ט״ו באייר תשכ״א (1.5.61)״ של „בית המשפט המחוזי בירושלים — תיק פלילי מס׳ 40/61 — היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן״).

היועץ המשפטי: **אני קורא את מר יעקב גורפיין.**

אב בית־הדין: **אתה מדבר עברית?**

העד י. גורפיין: **כן.**

ש. שים את הכיפה על ראשך, את ידך הימנית על התנ״ך ותגיד אחרי: „אני נשבע באלוהים שעדותי במשפט זה תהיה אמת, כל האמת ורק האמת״.

ת. (חוזר אחרי אב בית־הדין על השבועה) אני נשבע באלוהים שעדותי במשפט זה תהיה אמת, כל האמת ורק האמת.

ש. מה שמך?

ת. יעקב גורפיין.

היועץ המשפטי: **מה כתובתך, מר גורפיין?**

ת. תל־אביב, רחוב בלוך 33.

ש. בפרוץ מלחמת העולם השניה היית בפולין?

ת. כן.

ש. באיזו עיר?

ת. בעיר סנוק.

ש. איפה זה?

ת. בגליציה.

ש. האם אתה זוכר את הכנסת יהודי סנוק לגיטו?

ת. כן אדוני.

ש. מתי זה אירע?

ת. את יהודי סנוק הכניסו בעצם פעמיים לגיטו.

אב בית־הדין: **איזה חלק של פולניה זה סנוק?**

ת. פולניה הדרומית שקוראים לה גליציה.

ש. גליציה המערבית?

ת. הייתי אומר המרכזית, היות וזה על יד הסאן.

מיד אחרי פרוץ המלחמה בין גרמניה ורוסיה ציוו על היהודים לעזוב את בתי המגורים שלהם ולהתרכז באיזור מגורים קטן. היתר היו צריכים לפנות את דירותיהם ולהצטמצם בכמה רחובות, בכמה בתים. אולם זה עוד לא היה גיטו סגור, לא היינו עדיין מוקפים גדר תיל. הוציאו אותנו אז לכל מיני עבודות, עבודות כפייה וכך הלאה. בערך בחודש אוגוסט, חודש יולי 1942, ציווה הגסטפו על כל

יהודי סנוק להתייצב במשרדי הגסטפו לשם רישום והטבעת חותמות מיוחדות על תעודות הזהות שלנו, וקראו להם „קאן קרטן". מיד אחר־כך ציוו על הקהילה היהודית לאסוף את כל היהודים, ונתנו להם הוראה...

היועץ המשפטי: מה זה הקהילה היהודית? מי שלט?

ת. היודנראט.

ש. ממונה על ידי מי?

ת. על ידי הגסטפו. ציוו על כל היהודים להתרכז, גם יהודי הכפרים שמסביב לסנוק, בתוך מחנה שבנו היהודים בפקודת הגסטפו. קראו למחנה זה זסלב. בהתחלת חודש ספטמבר אספו את כל היהודים גם מסנוק וגם מהסביבות והכניסו אותם למחנה הזה. הוא היה מגודר היטב. התברר בזמן המפקד שהיו בסנוק ובסביבתה 13,000 יהודים אז.

ש. נחזור רגע אחורנית, לפני הגיטואיזציה, לפני שהכניסו אתכם לגיטאות, היו פעולות נגד היהודים בסנוק?

ת. כן.

ש. מה היה?

ת. הרגו יהודים מיד עם פרוץ המלחמה, זאת אומרת כבר בספטמבר 1939 הרגו כמה יהודים, שרפו בתי כנסת. יהודי אחד אשר רצה להציל ספר תורה מתוך בית כנסת, הרגו אותו במקום וזרקו אותו כמעט חי לתוך בית הכנסת. כמו כן הרגו הרבה אנשים שחיפשו אותם על ידי אמתלות שונות. הם חיפשו למשל יהודים שהיו חשודים בהשתייכות לקומוניזם, והיות ולא מצאו אותם לקחו אנשים אחרים שהיה להם שם דומה או את בני משפחתם והרגו אותם בסנוק.

ש. כמה זמן נתנו לכם כדי לעבור לגיטו?

ת. הם פקדו עלינו לעבור לגיטו תוך יום אחד, זאת אומרת מיום אחד למחרתו היינו צריכים להתייצב כולנו. אני עצמי עבדתי בסנוק בבתים של המשטרה הגרמנית. בנינו בנינים של המשטרה, והם הרשו לנו, לי ולבני משפחתי, לעובדים ובני משפחותיהם, להיות בתוך המחנה הזה סגורים ושמורים על ידי הגסטפו. בלילה, באותו הלילה לפני השילוח הראשון של יהודים, באו ראשי הגסטפו של סנוק, אני זוכר את השם של הקצין של הגסטפו, שמו היה אלברט שולץ...

ש. מה היתה דרגתו?

ת. ...הוא בא יחד עם קרצמן ומילר, העמיד אותנו בשורה בלילה, הוציאו מתוך השורה אנשים שהם חשבו שאינם מסוגלים לעבודה, זאת אומרת זקנים וילדים, והעבירו אותם למחנה זסלב.

ש. תאר את ההפרדה הזאת, כאשר הילדים הופרדו מהאמהות, מה היה?

ת. כאשר הילדים הופרדו מהאמהות וההורים מהבנים, הנשים התחילו לבכות וליילל שישאירו אותם במקום היות ואנחנו עובדים. אז הם אמרו שזה שום דבר, רק מעבירים אותם למקום מגורים אחר, וכעבור שבוע ימים נוכל להתאחד. לתוך זסלב הכניסו אחר־כך קרונות רכבת 10,000 איש. אנשי הגסטפו מצאו כ־500 יהודים שלא באו למיפקד הזה, הסתתרו בבתיהם, או אנשים חולים שלא היו מסוגלים ללכת לקרונות הרכבת, או ילדים, הכניסו אותם לבית הסוהר במקום. היו כ־500 איש, ביניהם דודי. ולמחרת, אחרי השילוח של 10,000 איש, הם הרגו את 500 האנשים במקום, בזסלב. דודי ניגש לקצין גסטפו והבטיח לו כסף שישחרר אותו ואת בני משפחתו. הם העבירו אותו יחד עם האנשים על יד הבור וירו אז ב־500 איש, ולבסוף נתנו לו בעיטה ואמרו לו לברוח. הוא חזר אז למחנה שלנו, אני זוכר זאת, היה מגואל בדם מראשו עד רגליו.

ש. והוא סיפר את הסיפור הזה?

ת. כן, וגם נתן לי שמות של אנשים שהרגו שם במקום. אנחנו עוד המשכנו לעבוד. כל זה קרה בחודש ספטמבר 1942.

ש. לתוך זסלב הלכה מסילת רכבת?

ת. זסלב היתה פעם בית חרושת לנייר, היתה שם מסילת רכבת ישנה שלא היתה בשימוש. כמה חדשים לפני השילוח הגסטפו פקד על היהודים לבנות שם מסילה חדשה או לבנות בתי מלאכה. הם אמרו לנו שאנחנו עלולים לעבוד שם, היות והצבא הגרמני זקוק באופן מיוחד לבגדים, פרוות ונעלים. ציוו עלינו גם להכין את בתי המלאכה.

ש. ואתם האמנתם?

ת. אנחנו האמנו, היות וכל פעם היו באים אנשי גסטפו, קוראים את היהודים להתייצב והיו מכריזים באזניהם שהפירר פקד כבר לא לגרש יותר יהודים, שאנחנו זקוקים לעבודה, לא יהיו יותר גירושים, יותר השמדות ויריות.

ש. אחרי כל גירוש היו מבטיחים זאת?

ת. כל פעם, שלא נפחד, לא נברח, לא נשתולל. בינתיים אנחנו המשכנו עוד לעבוד במקום עד לחודש דצמבר 1942. בחודש דצמבר הוציאו את יתר העובדים וריכזו אותם בכמה בתים קטנים בתוך העיר סנוק, ומשם לקחו אותנו יום יום לעבודה. אחרי כל הגירושים, אחרי ההשמדות, נשארנו רק 1,300 איש מתוך אוכלוסיה של 13,000 איש ביוני 1942.

אב בית־הדין: 13,000 יהודים בעיירה זו?

ת. בעיירה זו ובסביבתה.

בוקר אחד בהתחלת ינואר או אמצע ינואר 1943 העירו אותנו. ראינו שאנחנו מוקפים על ידי אנשי ס״ס מסביב לגיטו. הם פקדו עלינו להתייצב בחצר, הרשו לכל אחד לקחת שמיכה והובילו אותנו ברגל לזסלב. בזסלב הכניסו את כולם לתוך אולם אחד והחזיקו אותנו שלושה ימים ושני לילות. ביום ששי בבוקר הכניסו אותנו לקרונות רכבת. בבוקר שמענו שמגיעה איזו רכבת וראינו שיש עשרה קרונות רכבת במקום. בכניסה לרכבת עמדו אנשי ס״ס עם כלבים, וציוו להיכנס. להידחק לתוך הקרונות האלה.

היועץ המשפטי: כמה אנשים היו שם?

ת. היינו 1,300 איש. ולנו היה מזל, אני ספרתי את האנשים בתוך הקרון שלנו, היו 103 איש.

ש. בקרון שלך?

ת. כן. זה היה קרון משא צרפתי, היה כתוב על הדלת: 8 סוסים או 40 איש.

ש. בצרפתית?

ת. כן.

ש. אתה קורא צרפתית?

ת. כן. הכניסו אותנו יחד לקרונות. לא היה מקום לעמוד או לשבת. חלק מהאנשים שכב על הארץ, חלק עמד, וכך כל שעה התחלפנו.

ש. לפני שעליתם לרכבת, כמה זמן הייתם סגורים באותו מחנה זסלב?

ת. שלושה ימים ושני לילות.

ש. נתנו לכם אוכל?

ת. לא נתנו לנו שום אוכל ושום שתיה.

ש. נתנו לכם לצאת החוצה לעשות את צרכיכם?

ת. לא נתנו לנו לצאת החוצה.

ש. איפה עשיתם את צרכיכם?

ת. בתוך האולם הזה.

ש. אחד בפני השני, נשים וילדים וגברים יחד?

ת. כן, יחד. בתוך הרכבת היינו כמה שעות. הם סגרו את הדלת. החלונות כבר היו סגורים, מובטחים גם עם חוט תיל. לקראת הצהרים הרכבת זזה. יכולנו להבחין דרך הפתח בחלון שהרכבת נוסעת בכיוון לפשמישל, אחר־כך לכיוון ירוסלב. ידענו שאת יהודי הסביבה משמידים במחנה בלזץ. החלטנו שאם הרכבת תפנה ימינה בכיוון רבה־רוסקה, נשתדל לפרוץ מהרכבת.

ש. ימינה זה לכיוון בלזץ?

ת. כן.

ש. ושמאלה?

ת. לכיוון קראקוב. היה לנו עוד זיק של תקוה שאולי מעבירים אותנו לפלשוב, זה היה מחנה עבודה על יד קראקוב.

אב בית־הדין: כל זה היה ידוע לכם?

ת. כן. הם הכריזו יומם ולילה שהם צריכים את הרכבת בשביל הנצחון שלהם. לא עלה על הדעת שהם מוציאים את היהודים להשמדה כל הזמן. אמרו כל הזמן: גלגלים צריכים להסתובב בשביל הנצחון, Raeder muessen rollen fuer den Sieg.

היועץ המשפטי: אז לא האמנתם שהתכנית היא להשמיד את העם היהודי?

ת. לא.

ש. למרות שקבלתם ידיעות מבלזץ?

ת. כן, אבל זיק של תקוה עוד התנוצץ בקרבנו בכיוון זה שאולי בכל זאת יקרה איזה נס. הם הבטיחו יומם ולילה שמפסיקים את הגירושים, את ההשמדות.

(10.10)

היות וראינו שהרכבת פונה לכיוון רבה־רוסקה, הצלחנו לפרוץ את החלון וכמה מאנשי הרכבת קפצו החוצה. כל פעם שבן אדם קפץ החוצה, שמענו יריות. על כל קרון היה איש ס״ס עם מכונת יריה בידו.

בערך בשעה 2 לפנות בוקר, אחרי ירוסלב, דחפה אותי אמי מהקרון ואמרה לי לקפוץ. קפצתי מקרון.

ש. בן כמה היית?

ת. בן עשרים ואחת. השארתי בפנים את אמי ואת אחי, הסתתרתי בתוך שלג. העמידו את הרכבת, התחילו לירות אחרי. עברתי לצד השני של המסילה, התחפרתי בתוך השלג, הייתי שעתיים בשלג עד ששמעתי שהרכבת זזה.

ש. האם ראית אחרי זה את אמך?

ת. לא ראיתי אחרי זה אף אחד מבני משפחתי.

ש. כמה שעות היית באותו קרון סוסים?

ת. מיום שישי בבוקר עד שעה 2 למחרת.

ש. שם נתנו לכם אוכל?

ת. לא נתנו לנו לא אוכל ולא שתיה. לא הרשו לנו להכניס שלג לתוך הקרון. רצינו לערבב את צרכינו בשלג, ירו לכל קרון שמישהו הכניס לתוכו קצת שלג.

ש. איפה עשיתם את הצרכים?

ת. בפינת הקרון.

ש. היו שם נשים וילדים?

ת. היו נשים וילדים וזקנים ביחד.

ש. לפני הפעולה הזאת תוכל לספר משהו על שוד הרכוש היהודי?

ת. כן. מיד אחרי כניסתם לסנוק בספטמבר 1939 פקדו על היהודים להביא לבנין הגסטפו כל דבר ערך שיש להם, זהב, יהלומים, מטבע זר. כמובן שהיהודים נתנו. בחורף 1941 ציווה הגסטפו באמצעות ה„יודנראט" להביא את הפרוות וגם את הסקי למי שהיה. זה היה דרוש לצבא הגרמני. היו מקרים שאנשים פשוט שכחו איזה כפפה או פיסת פרווה. הגרמנים ערכו אחרי כן חיפושים, לקחו את האנשים האלה והביאו אותם לאושביץ. כעבור חודש ימים, מצאו אצל יהודי אחד חתיכת פרווה, הרגו אותו במקום.

לפני הגירוש הכללי ציוו על היהודים לסגור את הבתים, להשאיר את הכל מסודר ולהביא את המפתחות לבנין הגסטפו. הם העסיקו גם יהודים בהעברת רהיטים. בכל מקום שמצאו רהיטים יפים, העבירו אותם לגרמנים במקום. מה שעשו עם היתר, איני יודע. ראיתי במחנה זסלב ערימות ערימות של כלי כסף, פמוטים, שמיכות, סדינים. את הכל הערימו בסדר. במריצות עלו על כלי הכסף, כל כך הרבה היו שם.

ש. הגד לי, כשהטעינו אתכם בתחנת הרכבת על הרכבת העולה לבלזיץ או שחשבתם שהיא עשוייה לנסוע לבלזיץ, למה לא התנגדתם?

ת. לא היה כבר כוח. רצינו שזה ייגמר אחת שתים. זה היה בשנת 1943. אחרי כל כך הרבה שנים לא היה לנו כוח התנגדות יותר.

ש. רציתם שזה ייגמר?

ת. רצינו שנמות מהר.

ש. מדוע קפצת מהחלון?

ת. היה בכל זאת אימפולס. כשראינו שהרכבת הולכת בכיוון בלזיץ, התעורר איזה זיק. ראינו שמישהו קופץ. אני לא הייתי קופץ לולא אמי דחפה אותי בכוח.

ש. איך ניצלת מהגיהינום הזה?

ת. אחרי שקפצתי מהרכבת, הלכתי ברגל לכיוון העיירה ירוסלב. משם הגעתי לפשמישל. לא מצאתי שם יהודי. נכנסתי לבית נוצרי. נתנו לי ללון שם. לאחר זה הייתי כמה ימים בפשמישל ונסעתי משם לקרקוב. קרקוב היתה עיר גדולה. ניסיתי להיכנס גם לתוך הגיטו. הייתי קצת בתוך הגיטו. ראיתי ששם רע. ברחתי החוצה. הסתתרתי בתור נוצרי. אחרי כן נכנסתי למחנה פלשוב. היות והתנאים היו שם גרועים, ברחתי משם, הסתתרתי בתור נוצרי. אחרי כן עברתי את הגבול לסלובקיה, מסלובקיה להונגריה.

ש. ומהונגריה לרומניה?

ת. ומהונגריה לרומניה, ומרומניה לתורכיה וב־1944 באתי לארץ ברכבת דרך סוריה.

ש. ומאז אתה כאן?

ת. ומאז אני כאן.

ש. תודה.

אב בית־הדין: ד"ר סרבציוס, יש לך שאלות?

ד"ר סרבציוס: אין לי שאלה אל העד.

השופט הלוי: **מר גורפיין, הזכרת אנשי ס"ס קרצמן, מילר ושולץ.**

ת. שולץ היה מפקד הגסטפו בסאנוק. קרצמן היה „יודנרפרנט" בתוך הגסטפו.

ש. איפה היה מקומו?

ת. בגסטפו של סאנוק.

ש. ומילר?

ת. היה איש גסטפו בסאנוק.

ש. לא הבנתי מה סיפרת להם, איך השתתפו?

ת. הם היו האנשים הגרועים ביותר בהריגת יהודים. הקצין שולץ הגיע אלינו בשנת 1942 מזסלב. אחרי כן ראינו שהוא בא באופן מיוחד כדי לארגן את הגירוש של יהודי סאנוק. כפי שהזכרתי הם הגיעו אלינו, כי היינו כמה יהודים מבני משפחותיהם בתוך המחנה של ה„שוצפוליציי". קיווינו שנוכל לעבוד שם. הם הגיעו באותו לילה. ראו שלא כל האנשים מסוגלים לעבוד. היו גם ילדים קטנים. למרות שלפני זה הירשו להכניס לאותו מחנה גם את בני משפחותינו, הפרידו בינינו והשאירו רק כ־20 איש.

אב בית־הדין: **נשאלת מה היה תפקידו של כל איש מאנשי הגסטפו.**

ת. באותו זמן הם הפרידו מאתנו את משפחותינו, הטעינו אותם על מכוניות משא והעבירו אותם למחנה זסלב לשם גירוש.

השופט הלוי: **אתם נשארתם?**

ת. נשארנו במחנה של ה„שוצפוליציי".

ש. מה קרה למשפחותיכם?

ת. הוציאו אותם למחנה בלזיץ חוץ מדודי שנתנו לו לחיות עוד 3 חדשים והוא נוכח בזמן היריה של 500 איש.

ש. אמרת משהו על 10,000 יהודים. הם נשלחו בבת אחת?

ת. הם נשלחו בבת אחת ב־3 רכבות.

ש. לאן?

ת. לבלזיץ.

ש. האם היתה שם הפרדה בין המסוגלים לעבודה לאחרים?

ת. הם לקחו את כל 10,000 היהודים, גם מסוגלים לעבודה וגם נשים וילדים וזקנים.

היועץ המשפטי: **מחנה בלזיץ היה מחנה השמדה, לא מחנה עבודה. שם לא הפרידו. שם השמידו את כל אלה שהגיעו למקום.**

השופט הלוי: **סיפרת על איזה מקרה של הפרדה בין המשפחות ושהטעו אתכם ואמרו לכם כי בעוד כמה זמן תתראו עם המשפחות?**

ת. זה היה באותו הלילה לפני הגירוש שלקחו את האבות והילדים מאתנו. האנשים שנשארו בתוך המחנה התחילו להתחנן, שישאירו את המשפחות אתם. הרגיעו אותם שזהו שום דבר, לוקחים אותם רק לאיזה מקום מגורים חדש, נוכל כעבור שבוע להתאחד.

ש. מי אמר זאת?

ת. מפקד הגסטפו בסאנוק אלברט שולץ.

ש. זה היה שקר?

ת. למחרת העבירו אותם למחנה השמדה.

(10.15)

רבקה גורפיין

כעבור עשרים שנה, כבר אחרי המבול

תמרורי הדרך והצפור הגדולה בלב

כל הארבעה שבמכונית שתקו. האישה, הגבר, הילדה והנהג. הנהג לא הרגיש בכל ריגוש, זולת זה הבא מהאחריות, מההגה, מהכבישים בהם הוא הורגל, וודאי שהוא לא הרגיש באותם הריחות המיוחדים שהטילו השדות, היערות, השיחים הנושאים את הפירות ששום בשילות אינה מפיגה את עפיצותם. הוא פשוט — לא נולד ולא גדל בסביבה הזו.

גם הילדה, הכמעט־נערה, גילתה רק סקרנות פשוטה במסע בין הנופים האלה שלא ראתה בהם שום דבר של ייחוד, אך שתקה משום שהרגישה בסערת רוחם של הוריה. במשך השנתיים של שהותה אתם בפולין לא עלה על דעתה אף פעם לבכר את השמים המסוערים הללו, את גשמי הקיץ הפתאומיים, את שלגי החורף ותענוגותיהם, על הרוגע הכחול של שמי ישראל, על הבטחון היציב של ימיה הבהירים ועל הרעננות של ימי החורף שהיתה מרווה תמיד כל נקבובית של ישותה. היא הרגישה בשתיקת הוריה, שהלכה והעמיקה עם כל קילומטר גמוע, שתיקה שנתלתה פתאום בין השניים הללו והשניים הנוספים שבמכונית.

ואילו אנו השניים הרגשנו היטב איש את הלמות לב רעהו, משום שהרגשנו כל אחד את הצפור הגדולה המתחבטת פתאום, מבוהלת וחסרת רוגע, במקום המיועד כרגיל ללב. היא ניעורה לתחייה, הילדות שלנו, עם כל סיבוב של הגלגלים שקירבונו בהתמדה למחוז התרחשותה, למקום המטופל, המטופח? ברגעי־אין־סוף של היזכרות וגעגועים, למקום בו נותרו רבים משורשינו שלנו מדובקים להרבה אהבות גדולות... למקום בו השארנו אז הורינו.

אלה תמרורי הדרך המטילים בנו שמות של מקומות, של תחנות־רכבת, כל אחד אפוף להקת זכרונות שלפתע פרצו אין־יודע־מניין ועתה הם מנקרים את הלב שגדל ונמצא בכל מקום שבגוף שלנו! אלה דרכים אבלות שתמיד הובילונו לשמחות טובות של פגישה וימות־חג ופני אם רכונים באהבה ובסלחנות על כל משוגותינו! עירנו הרחומה שאין בך אפילו כדי לנדב לנו קבר אהובינו זולת זה הגדול והכאוב שנפער כאן בנפשנו ובזה הרגע החלה עולה מתוכו, רעננה עד בלתי האמן, תהלוכת מיתיו!

החבאנו איש בפני רעהו את העיניים אשר קלטו בבת אחת את שלפניהם — ואת שעלה ממעמקים שבתוכנו. היינו שניים שחזרו יחדיו — ופתאום היינו שניים בודדים ורחוקים איש מזולתו, כי כל אחד חזר בעצמו אל עצמו. הנהג גילה כי השמן דולף ומסמן את מהלך המכונית, אך הדבר לא הגיע יותר אלינו. הנהג אמר בקול: לא אסתכן בתיקון המכונית בעיירה נידחת — אך דבריו נגעו רק באיזו קליפה חיצונית שבנו ורק בה נרשמו, מבלי לזכות לכל תשומת לב מצידנו. הילדה־הבת גילתה משהו בדרך ופרצה בצהלה ובוודאי נעלבה עמוקות בראותה את שני האנשים המבוגרים והם הוריה הקשובים לכל המתרחש בנפשה, ואילו עתה היו פתאום אדישים לה, רחוקים ושקועים איש איש בתוך נפשו.

רימאנוב. בקיץ האחרון, אולי אפילו בראשית הסתיו, הגענו הנה בעגלה, בדרכנו למעינות־מרפא וליערות העצומים המקיפים אותם. מי לא היה ישוב באותה העגלה? חושבתני, כי זולת זה הישוב כרגע על ידי — כל חברי וחברותי, גבורי נעורי, אבירי האי־שקט הפורה. היו ביניהם שזכו בתוקף בחירתם לחיי יצירה בישראל, היו — שעשן גופותיהם כלול אי־פה

באוויר הממלא כרגע את ריאותי צריבה מחניקה... עם שחר יצאנו ולעת השקיעה חזרנו. שוב מתנדנדות רגלי כמו אז לעת השיבה על הדופן האחורי של העגלה ויש איזה תואם בין העיניים העצובות, הפנים השותקות והצער שבלב — לבין העולם המתמלא דימדומים אטיים.

זארשין. חולפים על יד תחנת הרכבת. זו היא. כאן ראיתי לאחרונה את פני הורי. אבי הנאה היה חיוור אותו החיוורון שכבר ראיתי פעם בחיי — לעת שובו מהלוויית אחותי הצעירה שהציגוה לפני במשך כל ילדותי הרכה כדוגמה של מוצלחות וכשרונות. עיניו דבקו עתה בפני כלומדות אותן בעל פה, לכל הנצחים שיתחילו בעוד רגע. ואילו אמי... את השניים הללו שאהבתים יותר מכל ובכל זאת הלכתי מהם — ועתה ריכזתי כל פירור וכל שמץ של כוח שבקרבי כדי להנתק מהם. כאן, בתחנה זו, שכבר חלפה ואיננה. יד אמי היתה יבשה וקודחת, אחוזת תבערה פתאומית, עת דבקתי בה בשפתי עצומת עיניים. למה עצמתי אז את עיני? למה גזלתי מעצמי עוד רגע אחד של הבטה, עוד ספיגה אחת את פניה? הרי כל חיי לא יספיקו לי עוד להחזיר לי את השנייה האבודה ההיא של הצצה נוספת בפני אמי...

דומברובקה, הכפר המקורב לעירי שהיה מתחלק לשניים. דומברובקה הפולנית ודומברובקה הרוסית. נא, אל תדרשו ממני כי אזכור איזה חלק קדם למישנהו. אבל חברתי היהודי־יה היתה בחלק המרוחק יותר, זה בעל תחנת־רכבת ממנה הייתי נוסעת הביתה אחרי שלצד אחד הייתי מגיעה ברגל. לעת הליכתי אליה היה בית הקברות הפולני מטיל בי את ריחותיו, כלבים קשורים מלווים אותי בנביחותיהם, וגנים כפריים על מהומת הפלרגוניות שלהם, הציפורנים המזוקנים והפאוניות הלוהבות מעוררים את קינאתי והתפעלותי. כגדול ההתפעלות גדלה הקינאה. מהכפר הייתי חוזרת עמוסת פרחים ופירות שבגן חברתי אשר פניה הגדולות צפו עכשו לפתע מולי מבלי שזכרתיה, אף לא פעם אחת, במשך עשרים השנים האחרונות.

שמן המכונית ממשיך לדלוף ומסמן בכתמים כהים את הדרך שהיא, למעשה, כבר דרך־עיבורה של עירנו סאנוק. הנהג דואג בקול רם, אך דעתנו נתונה כעת לא להווה. אישי היושב על ידי שותק את שתיקתו שהיא כה שלוה, כה אישית, עד שלא אעיז להפירה. המכונית, הנהג, הבת, האישה — כולנו מסולקים משתיקתו. הוא עתה הודף את זכרונותיו או שוקע בעולמו בדיוק כשם שאני הודפת את זכרונותי או שוקעת בעולמי. כאן עמדה עריסתנו ומכאן עקרנו את עצמנו ובנינו לנו חיים גדולים — אך כרגע אנו שני יתומים גדולים, בודדים מאוד אם כי אנו כאן יחד — ומתקשים לזהות את עצמנו ואת סביבתנו. ועדיין אין אנו מנחשים את הצפוי לנו, אם כי החרדה לוחצת על רקותינו במגעה הצונן.

מה זה? הפרוור חלף. האט, הנהג, האט! תן לקלוט את הרחובות הקצרים שכה התקשינו להקיפם ולהכילם בזכרון, תן לברך את הבתים המאוכלסים זכרונית שבין רגע מלאו חיות וצבע, אם כי העיניים מצועפות דמעות שלא רצינו בהן, אך ידענו כי תעלינה.

ישנם כאן גם בתים שעלו מקרבנו, אך הם אינם. פשוט — אינם. ביתו של היושב על ידי. בית דודתי ודודי ובני דודי. בודדה אני עוברת כרגע את הסף שנעלם: בין חמישה גברים — בעל וארבעה בנים — היתה חיה דודתי הנאה, הגאה, האדונית ומהודרת, זו אחות אבי. התחומים בין שני הבתים, שלנו ושל הדודה, המרוחקים במיקצת, תמיד היו רופפים. אנו ישבנו בבית שאיננו או הם ישבו בבית שמצפה לי במרחק של כמה סיבובי־ גלגלים, מתנכר, זקן בעשרים שנים, יחידי שנותר מוכר בסביבה שנשתנתה, מבהיל ודוחה. האט, הנהג, האט! תן להיעצר על הסף הבלתי קיים, תן להציץ — אולי בכל זאת אמצא שם את דודתי המעוטפת סודר טורקי ומכינה לי לכל חג את הסרטים הנאים לשערותי, אלה שתמיד באו לי מידיה! כה דבוקים ושלובים היו חיינו, בימי צער ושמחה, חול וחג...

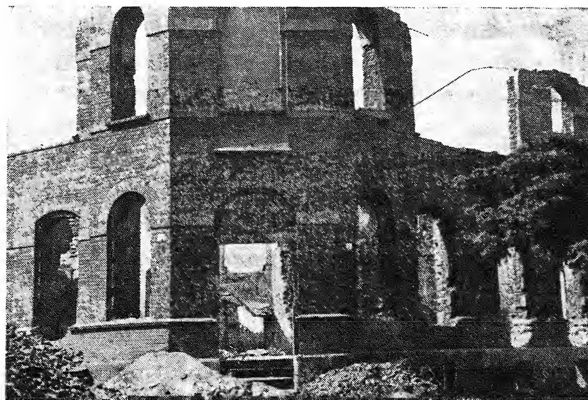
חלף. הנהג חלף, המכונית חלפה, אנו חלפנו, רק זה שבתוכנו לא חלף. עוד מעט נהלך ברחובות הללו ברגל, עוד נאזין להדים שבוודאי נשתמרו אי כאן בסביבה. הרי טרם עברו עשר שנים מאז כל הבתים הללו היו מאוכלסים כל אלה שנפרדנו מהם בשברון וכאב, אך נשאנו אותם בנפשנו, במידע או במודחק. עוד נחזור בעליית רגל מיותמת על עיקר עקבותינו, צומתי חיים אדירים שאליהם היינו חוזרים בלבותינו במשך שנים. עם כל מכתב שהגיע, עם כל מכתב שנכתב, עם כל חג בו לא מצאנו מנוח, עם כל זכרון וגעגוע שהחזירונו הנה.

המכונית, המכונית הארורה הזאת! היא הראשונה שגילתה לנו מה למעשה פעוטה היתה העיירה, מה צרו תחומיה, מה קצר זה רחובה הראשי אותו היינו מודדים בטיולי ערב ברגלינו העקשניות הלוך וחזור, הלוך וחזור, שוב ועוד פעם, עם פעימות הלב המזורזות לקראת מבט חטוף, שלמענו למעשה היתה כל ההליכה הזו, ממנה כמדומני לא התעיפנו אף פעם...

הנה כבר קצה השני של העיירה. הנה תחנת הרכבת הגדולה המרוחקת מהעיר, המשובצת במעט מאוד זכרונות. הנה הבית הגדול שעל ידה, בו גרה הנערה היהודייה בעלת השם הפולני שהיתה מתנכרת לי בכל ימי ילדותי בגלל יהדותי הגאה והמופלגת. כמה בתים צמחו בסביבה זו, בתים זרים, מוסכים ובתי מלאכה אשר העטו נכר פתאומי על הפרוור כולו. המוסכים הללו — הם הם שהעבירו את הנהג שלנו על דעתו. כאן בוודאי יוכלו לתקלה הקלה של מכוניתו...

כעת חזרנו ללבה של העיר — ולבנו המתגונן היה לאבן כבדה, רבוצה ללא ניע. אל נחזור לערים מפונקות באהבה שלנו, בזכרונות שלנו, בגעגועים שלנו — כעבור עשרים שנה, אחרי המבול! אל נחזור, רחימאים!

הנה הבית שבמרכזו של רחוב, הבית־הישות בעל השם העצמי לצומת ונקודת מיצפה ומקום מיפגשים ונקודת הכוונה. הנהו. התזכרו? ימינה מווינרובקה ושמאלה מווינרובקה ומול ווינרובקה ועל יד ווינרובקה — אפילו את לוחות השיש הורידו ממנו ועתה הוא צופה בנו בנוסף לחנויותיו הריקות — החנויות הריקות והסגורות הללו, אוי! — באותם הקירות העלובים אשר פג הודם ונגזל פארם...

בנין הדואר בסאנוק שהופצץ במלחמה וטרם שוקם (1950)

חשבנו, פעם חשבנו וגם אחר כך, כל השנים הללו, כל עשרים השנים, חשבנו — כי הוא ארוך, הרחוב הזה. עתה אנו רואים: הוא היה ארוך וגדול ומפואר — רק בזכרוננו האוהב, רק בגעגועינו שיצאו בו לחפש את ההורים, הקרובים, את עצמנו הצעירים. הזכרון היה נאמן לרעבון הלב ולא למראה העיניים.

הנה ככר השוק הגדול. זהו? זהו... מתנכר לדמותו החרותה בנו. מרוצף כולו ומשהו נוסף בו ומשהו חסר בו. משהו יחידי וחשוב,

משהו ללא תמורה. מה? אנו מרגישים בכך בטרם אנו משיגים זאת. הרחוב היהודי שכאן היה מוצאו, הרחוב היהודי, הרחוב היהודי — היכן הוא? איננו. עוד מעט נעמוד בשוק הקטן בו היינו טועמים תמיד את הדובדבנים שהובאו הנה בכדי עץ על ידי איכרי הסביבה, דובדבן דובדבן מכל כד, טועמים ובודקים ושוקלים: האם לא תכעס עלינו אמא אם נכריע לקנות דווקא אלה? וכי רק דובדבנים טעמנו כאן? ואת תפוחי העץ המופלאים, ה„זארשינקי" ועוד.

הכנסייה הגאה שאף פעם לא העזנו להתקרב אליה, אף היא קטנה משדימינו. הנהי, באה ומתנכרת, רק צליל פעמוניה מוכר וקרוב. אהבנו להאזין להם והם ליוו את הימים שלנו, את הערבים שלנו ואת הלילות ללא שינה. אלא — רבונו־של־עולם, מה כאן מתרחש? מאימתי רואים מכאן את היערות, את ההרים? מאימתי?

כמו בחלום רע. הרחוב נעלם, הבתים נעלמו, כל התחום הזה בו התרחשו חיים יהודיים, נמחק ונעלם. על דייריו, כל כולו, על עשיריו ועניו, על בית המרחץ שבו, על ה„חדרים" שבו, על בתי המלאכה שבו, על סמטאותיו ומבואותיו. עתה ניתן לראות דרך הפצע הפעור מרחקים מוריקים, נסוכי עגמה ויאוש ונוסכים עגמה ויאוש.

גם כל בתי־הכנסת שמאחורי ככר השוק הגדול נעלמו. היינו באים בהם בעיקר בימי ראש השנה לשמוע את תקיעת שופר, אל אמא שהיה לה „מקום" כאן בעזרת נשים, ולפני לכתה הנה היתה עונדת את מחרוזת הפנינים המשפחתית, מורשת אמהות רבות. בכל השבתות והחגים היתה אמא יפה מהרגיל, למרות שעיניה הגדולות והחמות היו נסוכות תמיד עצבות שקטה. בשבתות שמברכים את החודש היינו מלוות אותה ומתגאות בלבני בבגדיה הנאים שהובאו עפ"י רוב מהעיר הגדולה, ממרחק של שמונה שעות נסיעה ברכבת. עתה השוהל אינו דלא בית המדרש ולא האשנב בו היינו מציצים כדי לגלות את התוקע. אין בתי תפילה יהודיים דאין יהודים בעיירתנו. אלה המהלכים כאן על ידינו, הפולנים, שכנ־יהם — האם זוכרים אותם? מזכירים אותם? עֵדי חייהם ועֵדי מותם?

מגרש החנייה ובו מכוניות כבדות במקום בתי תפילה שלנו מבריח אותנו. אנו מציצים לתוך הבתים בהם הכרנו כל דייר. הבתים מלאים, מלאים, מלאים. לא נותר כל חלל ריק אחרי אלה שאינם. מי שאינו יודע, לא יכיר לדעת את שהתרחש כאן.

ביתי הזרוע אפר

שני בתי הקולנוע סגורים. המסעדות הטובות נעלמו. האנשים ברחובות זרים, אנו כמו במדבר — אף לא אדם מוכר אחד. הילדה המהלכת אתנו אינה מבינה כלל. אין אנו מברכים בעיר ילדותנו ונעורינו אף אדם לשלום. הייתכן? אני סופרת בנפשי: בית־ספרי הראשון במצא אי־שם בדרך לתחנת הרכבת הגדולה, במורד ההר, בסימטה צדדית, בקירבת בית־החולים. הנני רואה את עצמי ילדה קטנה השולפת בקושי את רגליה מערימות־שלג שבדרך, המגיעה לכיתה בבכי מפני הקור שחדר מתחת לציפורני הרגליים. אבל לא, לא שם התחלתי ללמוד. מקודם למדתי בעמדי כל שנת הלימודים על רגלי ממש, בכיתה ערומה מכל ספסל, כל תמונה, כל רהיט, זולת הלוח השחור, בעיצומה של מלחמת־העולם, בבית־ספר שבפרוור הסמוך לדירתנו. כבר שני בתי ספר. אחר־כך אני רואה את עצמי קופצת על פני המדריגות של בית הספר בבנין הגבוה, הגובל בחצרנו, הצמוד כמעט למטבחנו בו היו שפתותי נצרבות בקפה החם, אותו לגמתי במהירות על מנת להספיק להיכנס לכיתה יחד עם הצילצול. שלושה בתי־ספר, וזה האחרון ראה אותי שנים רבות, בתוכו או על ידו. ועוד הגימנסיה. היכן כל הללו, הלא־יהודים, שלמדתי אתם? הפולנים, האוקראינים? המאות המרובות?

אף לא איש מוכר אחד, א ח ד. לא ברחוב הראשי ולא בשוק ולא בסימטא. ואף הרחובות — פגה קירבתם. הופקעו בבת אחת מאהבתי, מגעגועי, מהתאווה לדרוך בהם. כמו בחלום זוועה המרחיק לפתע את הקרוב ואת הקרובים.

רחבה ריקה־שוממה זו, המשתרעת על פני עשרות מטרים מרובעים במרכז העיר ונמשכת עד לשורת בתי העסק החל מנחמיה גינצבורג, גיטשה פפר, הולושיץ, ועד לבנין הבנק „קאסא אושצ׳יינדנושצ׳י", היתה נקראת „הככר הקטנה" (Maly Rynek) בשמשה אז מרכז תוסס של חיי המסחר הזעיר־הקמעוני בעיר ועשרות צריפוני־חנויות ודוכנס של יהודים עמדו כאן, ובהם ערכו עקרות־הבית מכל איזורי העיר והסביבה את קניותיהן.

בצעד אטי ורווי חרדה אנו מתקרבים לבית שהכיל הכל, את דירתנו ואת הנותנו, את הבקרים ואת הלילות, את הגעגועים והאהבות ואי־ההבנות וההתפייסויות, את רוגזו של אב ואת סלחנותה של אם. הנה היינו חוזרים מכל המרחקים, מכל ההרפתקאות של הלב ושל הדמיון ושל המוח. לאחרונה התדפקתי אליו עם שחר מאפיר, ספוגת ריח מסע־לילה ברכבת ובפי הודעה מלווה ניחושי פרידה ארוכים, אולי ניחושי פרידה לכל הנצחים, הודעה על עלייתי ארצה. השלג הצחור, הצעיר, מיתן במקצת את האפרורית המעובה אשר עמדה בעולם, אך כלל לא מיתן את צערי משום הצער הגדול אשר פלש יחד אתי לביתי האהוב. גם כעת, עם משא הצער ה ה ו א, של אותה השעה, עם משא כל אותם הצערים שנתווספו במשך עשרים השנים שהביאו את היתמות המושלמת, אני עומדת מול בית ילדותי ויודעת עמוק: לא באתי לבקש מחילה על הבוקר האפור ההוא. לא לשם כך הגעתי...

אלא... מה לעשות עם עצמי מול אותה החנות המוגפת מסכי־פח גליים, אותם המסכים שהיו יורדים עם כל ערב וביום שישי לעת השקיעה כדי להתרומם בחזרה ביום שני בבוקר? בכמה עמל עלתה לי תמיד הרמת שני מסכים אלה, זה שמעל לדלת וזה שמעל לחלון־הראווה... על מה הם סוגרים כעת, המסכים? על מה? אולי שמור שם על הסף מאחוריהם צל אבי שהיה כאן על יד המיפחן מצמיד את אזנו לחרמש נוצץ אחרי שהיכה בו באבן ואחר־כך היה קובע את טיבו לפי הצליל, שהמשיך עוד רגע להרעיד את האוויר. או על אמי בסינרה השחור, הרחב, שהיתה עולה ויורדת על השולחן, או על הסולם, ומגישה לקונים, בלווית חיוכה, חלקי פירזול של בתים, של כיריים, של עגלות, מסמרים בכל אורך דרוש ובכל עובי דרוש. ואולי אפילו אורב מאחורי המסכים צל־צילי מאותם הימים הרחוקים עת הייתי שרועה על ריצפת החנות, כשהמולת הקונים מילאה את חללה, ואני שקועה בקריאת ספר עד שיכחת העולם ומלואו? וכל הצלי׳ים של כל האנשים שהיו מגיעים אליה כדי לחכות דווקא כאן לדוור וכדי להשיח מלבם לפני האישה הנבונה שידעה להאזין הרבה ולשתוק הרבה ולהעמיס על לבה צרות לא־לה...

אולי. בצעד זהיר, לא בטוח ביותר, כמו מפחד ממעידה, אנו מקיפים את כל הבית. אלה החלונות, זו הבאר. פתאום מתפשטת בידים תחושת הקושי שבהעלאת הדלי הכבד, כשהיא מלווה דליפה קולנית של קילוחי־מים דקיקים חזרה לבאר. תחושת הכאב מאז. הייתי נתלית על הגלגל הזה בכל כוחותי, בחישוקו המבורזל או בחישוריו העיציים. בחורף היה הברזל צורב את עור הידים והרגלים היו מתחלקות בכל שלולית רדודה שהפכה קרה. היא האזיבה, באר ילדותי, באר מימי הצוננים, המרווים, עם מנגינת דליפתם מגבוה לעומק המשחיר. היא מכירתי היחידה כאן שלא התנכרה, לא לעצמה ולא לי.

לא העמקתי לתוך הסימטא בה עמד הבית המוזר ביותר שנבנה אי פעם בעולם, בית הסבא שלי. בית קומותיים אשר הכיל סך הכל מחסן־סיד גבוה, המשלח בחורף את צינתו למעלה, לדירה היחידה בת חדר ומטבח, פרי השגתו של אחד מגבירי העיירה. זה הספיק לו בימי עשרו, כל־שכן בימי זקנתו רבת הצער והאכזבות. בכל תקופה משתי אלה לא ויתר על הכנת הדג לכבוד שבת במו ידיו, שספק אם אף פעם אחת ליטפו את ראשי. אבל ערב כל חג היה סובב בבתי ילדיו — שלושה מהם גרו בעירו — ומעריף מברכתו עליהם...

לא העמקתי לתוך הסימטא מסיבה משונה: עוד בטרם הגענו לפולין לאותה השליחות המכובדת שהוטלה עלינו עם קום מדינת ישראל, פתחה קרובתנו שניצלה, והיא עורכת־דין, בהליכים משפטיים בשמי בענין הבית הזה וכל המגרשים המרובים המשתרעים מרחוב לרחוב, מרחבי מישחקים המכוסים צמחיית בר ריחנית, נחלת סבי. יום אחד מצאתי את עצמי מול שופט פולני זקן, באולם משפטים רווי ריח ניירות, ושמעתי שאלה: „התוכל הגברת לאמר לי מתי הוריה עזבו את עירם״? עניתי. „התדע הגברת לאמר לי באיזה כיוון יצאו הוריה מעירם״? אוי לי, ידעתי זאת וגם על כך עניתי. „התוכל הגברת לאמר לי לשם מה למעשה עזבו הוריה את עירם״? לשמע השאלה השלישית טרקתי את דלתו המכובדת של בית־המשפט המכובד והשופט המכובד נעץ את מבטו המופתע בגבי המתרחק.

גם את סף בית הורי והוא ביתי — לא עברתי. עמדנו דמומים על ידו, כעל יד קבר. הילדה נעצה מבט שואל בחלונות ובדלתות שלא ניסינו להתדפק עליהם, להציץ לתוכם. שתקה כמונו. אך ספק אם היא קלטה את אזלת הכוחות הפתאומית, את דעיכת החיות שהתרחשה בקרבנו עד שחמקנו ואפר זרוע על הלב.

ביתו של דוקטור ראמר, הרופא של העיר, של המשפחה, היהודי המצימח מתוך ולתוך הקהילה וחייה. בנו ובתו היו מגיעים מבירות רחוקות ומבלים בחווילה היפה, בגן הנאה, רחוקים וזרים, לא קשורים ולא מתקשרים עם כל המתרחש סביב ביתם. הם היו מופיעים ונעלמים, אפופי ריחות ומראות, שהיו שייכים ושייכו אף אותם, לעולמות לא לנו, לחיים לא לנו. אך דוקטור ראמר אביהם היה שייך לנו, לחיינו.

ומכאן — רק כמה צעדים לגן העירוני, גן ילדותנו ועוד יותר גן נעורינו. נאלמנו דום — מה עשו לו? מה הם עשו לו? הדשא הירוק, הטלול, הגבוה עד לברכיים, בו היינו עולים בגניבה עד לשדירה השנייה הסגורה במסגרת צבעונית של איריסים וספיונים — הצמיח קברים. שורות ישרות של קברים, דומים אחד לשני, לכל אורך המדרון, לכל רחבו. קברים של פולנים, אשר נפלו במאבק עם הפולש הזר או האוייב הפנימי. כאן מוצגת לראווה ההיסטוריה הפולנית הצעירה. הנה ככה מקביל הגן את פנינו בבואנו לחפש את עקבותינו.

ואולי דווקא טמונה בכך כוונה עמוקה, בקברים המזדקרים לעיניים צמאות, ללב המקרטע שוב כניעור מקפאונו. קברים בגן שלנו... אולי אין זה כלל רעיון פסול כל־כך דווקא לגבי עולי־רגל כמונו. אולי...

אינכן מכירות אותנו, השדירות? אינכם מכירים אותנו עוד, אתם הלילכים, הערמונים, התרזות, הליבנים? ואתם, השבילים הפתלתלים, התלולים ומטוללים, מקצרי הדרכים בהם טפפו רגלינו הצעירות עלה וירד, עלה וירד. הנה חזרנו ממרחקי חיים גדולים להטיל עליכם שוב את מבטנו החומד, את משא כיסופינו.

הם לא נענו לנו — העצים והשבילים. העצים נתפראו, השבילים העלו עשב. מי זקוק להם בהתרוקן העיר מנוער יהודי שוקק, דלוק חלומות? מי זקוק להם כאן בעיר הזרה והמתנכרת? המעיין שלנו, על מימיו הצוננים שכטעמם הטוב אין לשום מים אחרים בעולם, נסתם ואיננו. נסתם והרב? (וכי יכול היה שלא להיחרב ולהסתם בהשארו ערירי, ללא כל אלה שמימיו החיו את נפשותיהם?)

עתה, פשוט, אין מעיין. אין. השביל בו הלכתי — יותר נכון: רצתי — לבית דודתי, שם למטה בפרוור החביב, אותו הבית שהיה לי בית שני, ולעתים די קרובות אפילו בית ראשון — מסתמן מול עיני המזוגגות דמעות. איזו דודה היתה זאת... היא היתה זורעת תבואות ותפוחי אדמה, חולבת פרות ומדגירה אפרוחים בקירבת התנור בו אפתה את הכיכרות הגדולות, העגולות, אחת לשבוע לכל ימות השבוע. היא היתה מציירת בעפרון־בנאים עבה תכניות בנינים, בית אחר בית, ובונה אותם תוך תאוות יוצרים, מוכרת ובונה מחדש. לא יכלה לשאת את סבלו של הזולת, כל סבל שהוא, מבלי להיחלץ לעזרה. ספק אם מצאתי בדרכי הארוכות והסבוכות עוד אדם בעל בינת־לב ורחמי־לב כאלה של דודתי עטורת שיבה טבעית וניצנוץ שיני זהב שלה מלווה את חיוכיה הטובים כלחמה ועיגולי גבינתה המיובשים...

ושם — בית קברות. לא אמצאך שם, הטובה שבדודות. לא אמצאך שם, סבי החמור, שהיית מגיע לביתנו רק באחרון של פסח בו הרשית לעצמך לטעום מן „החרמדזולה" של תפוחי אדמה מבושלים, שאמי הכינה למענך תוך כוונה כה רבה. ואף אתכם לא אמצא שם, אמי ואבי. עתה מתנשא מולי בית־הקברות מיותם כמוני, עירום ועריה, מלבין באבניו שאין איש נזקק להם עוד. איש אינו מגיע לקברות הללו על מנת להשתטח עליהם ולהזעיק בדפיקת אגרוף ובבכי את עזרת המתים למען החיים.

רק כאן, בגן הזה, בכיתי בגלוי, ללא בושה וללא הסוואה. מול העצים שהצמיחו פרא,

בלתי אהובים ובלתי נחוצים, בשדירות שאיש אינו מתרפק על צילן ועלוותן, שדירות שהדשיאו עם מראה בית־הקברות המרוחק והעזוב שהפך לפתע מיותר כל כך. לא מול החנות הנעולה והבית המתנכר והרחוב שנעלם והשכונה שאינה קיימת ומיגרש החנייה אשר צמח חסר־בושה במקום כל בתי הכנסת שלנו — כי אם כאן בגן שהכיל את תמציתם של כל הללו אשר הובאו תמיד הנה...

ושוב היתה השתרכות ברחובות, מלאי אנשים אך נעדרי כל דמות מוכרת, אף לא אחת, יחידה. המכונית, המכונית שלנו — היכן היא? לברוח, להסתלק מהעיר המאוכלסת רפאים. רפאים של רחובות, רפאים של בתים, רפאים של קברות שנעזבו לנפשם. להסתלק, לברוח, להיעלם! להציל את העיירה הזאת, השמורה בנפשנו, האהודה, האהובה, להצילה כמות שנשתמרה במקלטה הבטוח ביותר ממגעו ההורס של הזמן, החיים, ההיסטוריה — בנבכי לבנו ובמעמקי זכרוננו.

זה השמן הדולף ופיתוי המוסכים בסביבת תחנת הרכבת הגדולה שהיו בעוכרינו. פניו של הנהג אשר הופיע האפירו מצער ומדאגה — מתקני המכונית רק השחיתו אותה. אין אפשרות להסתלק מכאן, היום מעריב והאפרורית אינה כעת רק בתוכנו, היא כבר סביבנו ואנו שקועים בה. מחנק בלתי נראה התרומם בגרון והעיק כבכף־יד גסה על הצוואר: ללון כאן — כאן? בעמק רפאים זה? בבית הקברות בו רוחשים חיים נכרים ומתנכרים — כאן ללון?

כמה קצרה כעת הדרך הארוכה לתחנת־הרכבת הקטנה, זו שממנה הפלגנו לכל המרחקים שבעולם, לכל ההרפתקאות שבחיים, לקראת שמחה וצער, כשלונות והצלחות, לקראת הטוב והרע שציפו לנו מעבר לתחומי העיירה שלנו. הגענו לתחנה זו כעת תוך בריחה עיוורת, מצאנוה זעירונת אך לא אלמונית, אפופה זכרונות מתוקים של פגישות וזכרונות מרים של פרידות, כמו משמרת את בבואתם של כל השחרים וחצות הלילה בהם היינו מגיעים הנה ובהם היינו מפליגים מכאן. כאן היינו נפרדים תוך שברון לב וכאן היינו נפגשים תוך צהלת לב. כאן.

כל משא החיים שנצטבר מאז היה כלול בדמעות המלוחות שירדו מעיניים מלאות על גדותן, ללא בכי, ללא התיפחות, ללא העוויית פנים.

כל הלילה, ישובים על הספסלים הקשים של רכבת פרוביניציאלית, נאבקנו עם הגוש הכבד במקום הלב, שנשאנו אתנו.

ליל־שמורים של יתומים.

* *
*

בֵּיתָם עוֹמֵד שָׁם בִּלְעֲדֵיהֶם וְגֶשֶׁם יוֹרֵד עַל הַגַּג: כְּחֹק גֶּשֶׁם.
וְגוֹיִים בּוֹ גָּרִים, בְּבֵיתָם.
בְּמַשְׁקוֹף שֶׁל הַדֶּלֶת יֵשׁ אֲפִילוּ סִימָן־בְּמִשְׁפָּע
שֶׁל הָעֶדֶר הַמְּזוּזָה שֶׁנִּשְׁקְנוּהָ.
צַלֶּקֶת הַנֶּפֶשׁ הִיא זֹאת הַכְּרוּתָה מֻצְמָּה...

(א. צ. גרינברג, רחובות הנהר)

רן עדי

מַסָּע אֶל עֲיָרַת יַלְדוּת אֶפְרִית

לְצֵאת שַׁחַר נִגְלְתָה סְמוּרַת־שָׁנִים — עוֹף־יְעָרִים סוֹמֵר קְדוֹרַנִּית נוֹצוֹתָיו לְאַחַר לֵיל־סוּפָה. פְּלִיאָה: דִּמָּה, כִּי יְהֵא עָלָיו לְנְדֹּד עוֹד יָמִים רַבִּים, אֶפְשָׁר אֲפִילוּ שָׁנִים, עַד שֶׁיֵּרָאֶנָּה פָּנִים, וְהִנֵּה גָּחָה מִן הַמַּעֲרָב, כְּמוֹ אוֹיֵב,

הָיָה עָיֵף וְעָצַם עֵינָיו. מַרְאוֹת — (מְשׁוּחֵי צְבָעִים עַזִּים שֶׁל דָּם וַאֲדָמָה) — כִּתְּרוּהוּ. עַכְשָׁיו קְלָטָהּ בְּכָל עוֹר־גּוּפוֹ, וְהִיא מְחַלְחֶלֶת — צְמַרְמֹרֶת־תְּשׁוּקָה! — חִלְחֵל וּפִעְפֵּעַ וְזָרוּם בִּפְקוֹקֶלֶת עֲצָבָיו. קְרָעֵי־זִכְרוֹנוֹת הִתְלַבְּטוּ תַּחַת שְׁמוּרוֹת־עֵינָיו, כִּלְצֵאת הַקֶּרַע סֶרֶט־מֶתַח מְצֻנֶּה.

הָיָה קֵץ־לֵיל וְטֶרֶם־יוֹם, וּשְׁבִיל הַזְּמָן
כְּמוֹ אָפִיק אָרוּג אוֹר אוֹבֵד
הִלְבִּין, רוֹעֵד, חֲסַר־יֶשַׁע, בְּאַפְלוּלִית צְלוּלָה,
מְזוֹרְחֶנֶת כֻּלָּה כְּלוּם-אוֹרְלוֹגִין מְחוּק-שָׁעוֹת.

שׁוּב לֹא הִבְחִין מַה פַּעַם וּמַה עַכְשָׁיו, מַה טַּעַם הִפְלִיג לַדֶּרֶךְ. זָכַר רַק בִּמְטוּשְׁטָשׁ: רְחֻקָּה, מְאֹד —
מַהֲלַךְ שְׁלֹשִׁים וְכַמָּה שָׁנִים
הֻטְּלוּ לְכָל אֹרֶךְ הַמִּדְרוֹן הַתָּלוּל
כַּאֲבָנִים מְשׁוּנּוֹת-דְּמוּת
עֲרוּצוֹת פּוּרְעָנוּת גֵיאוֹלוֹגִית.

הָיָה בָּהוּל. אֵימָה זוֹ שֶׁנּוֹשְׂאָהּ עִמּוֹ כַּבֶּגֶד אֶת הָעָשׁ! וְאָכֵן, עִתִּים דִּמָּה לִשְׁמֹעַ כְּמִין כִּרְסוּם, אַךְ הָאֱמֶת, מְאוּם לֹא חַי בִּדְמָמָה זוֹ, שֶׁפָּקַח בָּהּ כְּמוֹ בְּגַל-עַתִּיקוֹת:

מָבוֹךְ זִיזֵי אָטוּם מְרֻבֵּה חֲרוּדֵי-צְלָעוֹת.
מַרְאִית-הַלֵּב הִשִּׁיאַתּוּ וְהוֹסִיף לֵירֵד בַּמּוֹרָד, כְּאֶל תּוֹךְ פִּיר כּוֹשֵׁף.
פַּעַם בְּפַעַם מִצַּד, אוֹ אָנוּס דַּחַף־פֶּתַע, הָפַךְ פָּנָיו וּבִקֵּשׁ לְהִמָּלֵט אֶלָּא

שֶׁאָשַׁף אוֹר רָץ לְפָנָיו — מֵת, לָבָן (שֶׁל מִסְדְּרוֹנוֹת אֲרֻכִּים וְתָאֵי-חֲקִירָה), מְבַטֵּט, כְּמוֹ נִקְבָן מִמְּכַתַּת מַרְאָה שֶׁבְּיַד מְטֹרָף. מִן הַסְּתָם זָב דָּם, אַךְ כְּבָר נִזְרַק לְתוֹךְ מְחִלּוֹת זִכְרוֹנוֹת מִתְפָּרְסִים לְפָנָיו — נוֹף־אֵימִים נֶחְשָׁק —

לְעֵבֶר תּוֹכוֹ.

לְעֵבֶר פֵּרוּר־אֲדָמָה זֶה שֶׁבְּמַגָּעוֹ פֶּרֶץ-נְבִיטָה רִאשׁוֹן שֶׁלְּאִילָן

עוֹד רָאָה:

תְּרָזוֹת בְּרִיאוֹת-בָּשָׂר מְסֻבָּלוֹת רֵיחַ שִׁקּוּיֵי־מַרְפֵּא

שַׂדְמוֹת-שִׁפּוֹן שְׁקֵדָנִיּוֹת

חוּשׁוֹת סְכוּכוֹת-קַשׁ תַּחַת פָּרֹכֶת טַלֵּיתִים שֶׁל חֲסִידוּת —

מִתְפַּשְּׂקוֹת לִקְרָאתוֹ כְּמוֹ קָרְבָה שְׁעַת לֵדָתוֹ הַשְּׁנִיָּה:

עוֹד רָאָה:

בָּתִּים — תֵּבוֹת שֶׁל כְּתָב קָדוּם, שֶׁאֵי־פַּעַם יָדַע, כַּנִּרְאֶה

מַשְׁמָעוֹ, אַךְ כְּבָר מִזְּמַן אָבַד הַמַּפְתֵּחַ:

עוֹד רָאָה:

עַרְמוֹנִים

(קַרְקָפוֹת עוֹפוֹת מְשֻׁנִּים מְבַצְבְּצִים מִן הָאָרֶץ הַמַּעֲלָה אֵד טֶרֶם־בֹּקֶר) מַמְתִּינִים, כִּבְדֵי־תְּנוּעָה, לְרַגְלֵי אִילָנוֹת כִּי יָשׁוּב וְיַצְמִיחַ לָהֶם כְּנָפַיִם

מִנְּיָר שֶׁל כֶּסֶף

וּמִנְּיָר שֶׁל זָהָב

וּמִנְּיָר שֶׁל הַצְּבָעִים שֶׁבָּעוֹלָם מְפֻזָּזִים בּוֹ

לְמַעַן יוּכְלוּ לְהַמְרִיא בִּנְמַלֵּי-אֲוִיר שֶׁל סְכוֹת-שֶׁבָּהֶן רֵיחַ-יַצַּר־חָם

אֶל אַרְצוֹת־פְּלָאִים.

עוֹד רָאָה וְרָאָה, וְדוֹמֶה —

צְלַף. מִכָּל-מָקוֹם עָמַד בּוֹ שֶׁקֶט רַב — שֶׁטַח־הֶפְקֵר שֶׁבֵּין זִכְרוֹן־הַדָּם וּמַרְאֵה־הַלֵּב.

עֵינָיו כָּאֲבוּ, כְּמוֹ הֶאֱרִיךְ לְהַבִּיט בְּדְלֵקָה.

כּוֹכָבִים (זְאֵבֵי-עֲרָבוֹת רָזִים)

עוֹד הִרְשִׁיפוּ עַל הַגַּן,

אַךְ לְאֵי־עֵינַיִם כְּבָר פָּנוּ מִשָּׁם אֶל מֵאֲחוֹרֵי הָהָר.

אֶל הַיַּעַר הַכָּחוֹל-חַם, לְרַגְלָיו בֵּין אַגְמוֹנֵי
סוּף מִתְיַפֵּחַ מַר בֶּחָלִיל הָרוּחַ
נְהַשׁ-נָהָר בְּלִי לְאוּת עוֹר כָּסוּף מַשִּׁיל.
— הִנֵּה הִיא, הָאֶפְרִית!
כְּבָר בִּקֵּשׁ לִקְרֹא אֵלֶיהָ בְּקוֹל רָם
כִּקְרֹא אָדָם מִשְׂמְחָה בְּרוּצוֹ מִיַּעַר עָב
לְעֵבֶר סַף־בַּיִת, וְרָאָה שֶׁעֵינֶיהָ כְּשֶׁל כַּלְבָּה
שֶׁהֻטִּילוּ כָּל גּוּרֶיהָ לַמַּיִם.
הִתְחִילוּ פָּנָיו הוֹלְכִים בִּרְחוֹב חָרֵב,
כְּפָנִים הַהוֹלְכִים בִּשְׂדֵי־קֶטֶל־שֶׁלְּאַחַר־תְּבוּסָה לְחַפֵּשׂ בֵּין הַחֲלָלִים
וְשָׁמַע קוֹל רַגְלֵי הַמּוּבָלִים צוֹעֲקִים מִכַּדּוּרֵי־הָאֲבָנִים
כְּמוֹ לֹא חָלְפוּ עוֹד שְׁתֵּי עֶשְׂרוֹת שָׁנִים.

הִבְחִין שֶׁיֵּשׁ שָׁם עַכְשָׁו הַרְבֵּה שָׁמַיִם. זָכַר שֶׁלְּפָנִים הָיוּ בָּרְחוֹב בָּתֵּי־כְּנֵסִיּוֹת וּבָתֵּי־מִדְרָשׁוֹת וּקְלוֹיְזִים לָרֹב וְעַכְשָׁו נִתְּלוּ בִּמְקוֹמָם שָׁמַיִם לְהַסְתִּיר הָאַיִן־כְּבָר־מֵאוּם, כְּמוֹ שֶׁתּוֹלִים טַפֵּיטִין נָאִים לְכַסּוֹת בְּקִיעִים שֶׁבַּקִּיר. תָּמַהּ מַה יַּעֲשֶׂה מִי שֶׁהַשָּׁמַיִם שָׁמַיִם לוֹ בְּכָל-כָּךְ הַרְבֵּה שָׁמַיִם רֵיקִים וְרָאָה שֶׁמֵּתִים רַבִּים שֶׁלֹּא־הוּשְׁבוּ־אֶל־הֶעָפָר נִדְחָקִים שָׁם לְבַקֵּשׁ לָהֶם בַּמְּרוֹמִים מְעַט מְנוּחָה נְכוֹנָה וַאֲחֻזַּת־קֶבֶר.

(לְאַבָּא הָיָה זְקַן אָדֹם —
לֹא אֹדֶם הַנְּחֹשֶׁת הַקְּלוּיָה אֶלָּא שֶׁל הָאֵשׁ הָרוֹחֶשֶׁת מְרִי־חַיּוּת,
וּבְהִנָּשֵׂא שַׁלְהַבְתּוֹ בָּרְחוֹב הַנָּכְרִי וְעֵינֵי פִּרְחָה־מִן־הַגּוֹיִים נִצְּתוּ בְּדָם,
כְּעֵינֵי זְאֵב בַּהֲרִיחוֹ שֶׂה מִקָּרוֹב,
קָדַח הַיֶּלֶד וְחָלַם:
כְּמַרְאֵה אֵשׁ בַּלַּיְלָה־עַד־בֹּקֶר נוֹשְׁפָה בַּחֲצוֹצְרוֹת-כֶּסֶף־שֶׁבַּלֵּב)

פִּתְאֹם צָמְחוּ פָּנָיו זְקָנִים עֲבֻתִּים
וּדְגָלִים מֵרֹאשׁוֹ הִתְנוֹפְפוּ בְּרוּחוֹ נִסְעֶרֶת
וְהָיוּ הֵם כְּצֶבַע שְׁמֵי־תְכֵלֶת וְעָבִים צְחוֹרוֹת נוֹסְעוֹת בָּהֶם
(בְּנֵי-מַלְאָכִים כְּשֶׁפּוּ בְּיַד יֶלֶד עַל דַּף נִתְלַשׁ מִמַּחְבֶּרֶת)
וּמְצֻבָּע לְשׁוֹנוֹת אֵשׁ,

וְנִגּוּנִים נִתְגַּלְגְּלוּ מִמֶּנִּי בִּדְבֵקוּת
(שֶׁל גְּמָרָא וְשֶׁל שִׁיר הַתִּקְוָה וְשִׁיר קוּם הִתְנַעֲרָה)
מִשֶּׁל מְאוּם לֹא נִתְרַחֵשׁ,
מִשֶּׁל הוּמָה כַּאן עוֹד עַם רָב,
רָאָה שֶׁבֵּין כֹּה וְכֹה טַל נִצַּת
וּתְכוֹל וְהַבְהַב מִתְבַּהֵק
וְגַם רוּחַ מְרַחֶפֶת מוּפְלֶאת;

מַחְרִישָׁה עַד חֵרְשׁוּת וּמְגַלְגֶּלֶת קוֹל בּוֹדֵד רָסוּק,
כְּמוֹ לֹא הָיָה הוּא קוֹל אֶלָּא צוּק מִתְרַסֵּק
בַּדְּמָמָה. קוֹל בַּדְּמָמָה נִדְמָע.
צֵל אִמֵּנוּ חוֹמֵק.

* *
*

מאת העורך: עם תום ה„מסע”, שתוכנו אלמוני, ושם מחברו פלמוני־פסבדונימי, יוגד־נא בזה לקורא: —
טעם שיבוץ השיר בתוך הספר יורגש בתוכנו. בכלליותו־סתמיותו מתאים הוא לכל „נוף־אימים נחשק” ולכל „עיר־ואם שחרבה”. אולם איתורו במדור זה, ודוקא מיד אחרי תינוי רגשי־נפש ורחשי־לב על רקע אותו מסע ובנושא אותו יעד־נסיעה: עירנו־לשעבר, —ממלא את חלל הכלליות־הסתמיות הזאת ייחוד מסוים של אוויר ואווירה, של נופי־ילדות וקטעי ריאליה זכורים ומוזכרים לנו, — של סאנוק, שלנו־לשעבר.
ואם מספקת הסברת שיבוץ השיר על־ידי זיהוי תוכנו של השיר — הריהי תוגדל ותושלם על־ידי זיהוי מחברו של השיר. הלא־הוא סופרנו־משוררנו, בן־עירנו, עזריאל אוכמני (שווארץ).

עצרת אזכרה לקדושי סאנוק, בהשתתפות שארית הפליטה, יוצאי סאנוק, במחנות שבגרמניה לפני העלייה ארצה
במרכז — הרב יעקב שלמה פרידמן שליט"א, רבם של יהודי שארית הפליטה בגרמניה, כעת בפתח־תקוה.

צבי שמרי

עם זכרם

בארבע דרכים אנו מביאים לידי ביטוי את שאיפתנו להשריש בלבנו ובלב ילדינו אחרינו את זכר קדושי עירנו ולהנציח אותם הנצחת־קדושים עולמית:

א. על־ידי התייחדותנו עם זכרם מדי שנה בשנה, ביום שנקבע לכך;

ב. על־ידי הקמת מצבה במרתף השואה שבהר־ציון בירושלים, במקום בו הוצבו מצבותיהן של כל קהילות ישראל שנחרבו;

ג. על־ידי כתיבת מגילת־הקלף, המכילה שמות קדושינו, שתוטמן במרתף־השואה בין יתר המגילות של יתר קהילות־ישראל שתושביהן, יקירינו הקדושים, הושמדו בידי החיה הנאצית;

ד. על־ידי הוצאת ספר־היזכור להנצחת זכר־חייהם וקדושת־מותם של יהודי סאנוק והסביבה.

ארבע הדרכים פורטו כאן לפי הסדר הכרונולוגי, סדר זמני התבצעותה של כל אחת מהן, על־ידי ארגון יוצאי סאנוק והסביבה.

את זכות־ראשונות ביצירת הארגון הזה, וממילא גם בביצוע הפעולות שנעשו על־ידו, יש לזקוף לחשבון בן־עירנו הדגול, הרב אלתר מאיר ז"ל, הוא הראשון שהגה ויזם את הקמת הארגון והוא גם שתירגם מייד את הגייתו־יזמתו זו לשפת המעשה והמעשים.

כחברו־בדומה־לו לזכות־ראשונות זו נזכור ונזכיר כאן את מנחם אלדובי ז"ל. שניהם חלקם רב במכלול מיפעלות הזכירה ומפעלי ההזכרה שלנו. קוו אחד איחד אותם והבליט את התלהבותם החיצונית, שנבעה מתוך יקוד־נפשם הפנימי, כעושים וכמעשים, כמעוררים לפעולה וכמדרבנים להפעלה. שניהם גם לא הסתפקו בהקמת הארגון ובקיומו, אלא המשיכו בחתירה למעשים שלמטרתם הוקם הארגון. בעצמם ובגופם המשיכו לעזור לארגון זה במילוי תפקידיו ובהשגת המטרה הנעלה, מטרת הזכירה, ההזכרה וההנצחה, שלראשית הישגיה אף תרמו והגיעו שניהם. אכן, שניהם התחילו בפועל־ידיהם שלהם בביצוע אותן ארבע דרכי הביטוי שנזכרו, למן הראשונה שבהן, קיום אספות־התייחדות שנתיות, — כפי שתגלה לנו זאת קריאה חוזרת בגליון „דו"ח מהכינוס" הראשון, של אספת היזכור הראשונה, שקטעים ממנו ניתנו ב„נספחות" שבספרנו, ועד לאחרונה, פעילות נלהבת בהכנת חומר, תיאורי ותיעודי, לספר היזכור — כפי שקריאתנו בספר זה תאשר לנו זאת.

לפעולות אלה הצטרפו מייד אחדים מעסקנינו שמאז החילם בנשיאה־בעול לא ירד מתח־התעניינותם ולא רפה להט־התלהבותם לענין הנצחת זכר קדושינו, על כל האופנים והצורות שבאמצעותם היא מתבצעת. לא כאן המקום לפרטים ולהרחבת־דיבור בזה. לעומת־זאת כאן המקום לשלב לבין דפי הספר ולבין הדברים שנכתבו על פרטי החורבן והשואה — גם כמה מהדברים שנאמרו במעמד ההתייחדויות עם זכרם של קרבנות החורבן והשואה. ההתייחדויות אשר להמשכיות־קיומן ולרציפות־ביצוען מדי שנה בשנה דואג ארגוננו ועסקניו, ואשר בסיפוק — אם בכלל ניתן להשתמש במלה זו בנסיבות עצובות ומעציבות כגון אלה — רואים את הגשמת שאיפתם ומטרתם, מטרת ההזכרה וההנצחה.

יעקב גורפיין / במעגלי הזכירה וההזכרה*)

הרשו לי לפתוח עצרת זכרון זו במלאות עשרים וחמש שנה לחורבן הסופי של יהדות סאנוק והסביבה. היום לפני חצי יובל שנים הוכנסו שרידי יהדות זאת לתוך עשרה קרונות־משא של רכבת גרמנית בתוך מחנה זסלב והובלו למחנה ההשמדה בלזץ, אחד המחנות הנוראים ביותר באירופה, מחנה אשר איש לא נותר ממנו בחיים.

רק 10% מיהודי סאנוק נשארנו ביום מר זה, אנשים ונשים, לרוב צעירים, כי ילדים וזקנים לא היו כבר מזמן — וכולנו נדחסנו לתוך הקרונות הסגורים היטב, ללא אוכל וללא מים, וזאת לאחר שהחזיקו אותנו כבר שלוש יממות באותם התנאים באולם המלאכה של מחנה זסלב, ותחת שמירה קפדנית של אנשי ס.ס. על כל קרון הוסענו ביום ארור זה לכוון בלזץ.

הרבה סופר כבר על גבורת יהודים במחנות ובגיטאות של פולין. אולם אין כמעט מי שיוכל לספר על הגבורה אשר בנסיעה זו בתוך רכבת המובלים לבלזץ.

איני יודע אם שיא הגבורה היה במעשיהם של אלה, אשר פרצו קרון אחד וקפצו כולם החוצה תוך מטר יריות של הגיסטפו ונהרגו עד אחד מכדורי הרוצחים או תחת גלגלי הרכבת, אולי גבורה יותר מזאת הראו האמהות אשר דחפו את ילדיהן לקפיץ מתוך רכבת הדוהרת. ואולי דוקא כל הגבורה הראו אלה אשר ייתכן שיכלו לנסות להינצל אבל לא רצו להיפרד מעל יקיריהם למרות ידיעתם את אשר מצפה להם בשעות הקרובות!

האם אנחנו, שרידי יהדות מפוארת זו עושים די כדי שזכר אבותינו, אחינו ואחיותנו יישאר בלבנו ובלב כל אלה שיבואו אחרינו? האם כעבור עוד מחצית יובל שנים מהיום יהיה עוד בכלל מי שיזכור וייזכר בטרגדיה של יהדות סאנוק זו? לצערנו הרב קיימת בקרב מנהיגי הארץ הזאת בגלל סבות שונות נטיה לא להרבות בהזכרת האשמה של עם הרוצחים, ומובן שאם אין מזכירים את המרצחים אין מזכירים גם את הנרצחים. לכן רואה אני את כל יעודו של ארגון יוצאי סאנוק והסביבה בעבודת קודש זו של הקמת יד לזכרם של כל אלה הקרובים לנו, אשר גם על קבריהם לא נוכל להשתטח. ועבודה זו נעשית על־ידי ארגוננו באמצעיו הדלים העומדים לרשותו ובפעולת־התנדבות של קומץ אנשים המקדישים לכך ממיטב זמנם ומרצם.

שתי פעולות נעשות כיום להנצחת זכר יקירינו: א) ספר יזכור שבו השתדלנו לרכז כל מה שניתן לעשות זאת על יהדות סאנוק; ספר זה עומד בסיום הכנתו ועריכתו הודות לעבודה המאומצת והמסורה ללא גבול של חברנו אלעזר שרביט. ב) בזמנו הוחלט על הכנת מגילת קלף שתכיל את שמות יקירינו נספי השואה והטמנתה במקום המיועד לכך בהר ציון שבירושלים. בגלל מלחמת ששת הימים לא הספקנו לסיים פעולה זו.

אני פונה אליכם מעל במה זו בבקשה לעזור לנו לסיים את פעולת מגילת הקלף הואיל ובלי עזרתכם כמובן לא נוכל לסיימה. אינני מתכוון דווקא לעזרה כספית. כל איש אשר לא מסר עדיין שמות קרוביו שנספו בשואה, מתבקש לעשות זאת ללא דחוי. אני מציין שלא תהיה כל אפשרות של מלואים והשלמה למגילה. את טפסי ההרשמה אפשר להשיג במקום.

יש בדעת הועד גם להביא ארצה אפר קדושינו מסאנוק, זסלב ואולי גם מבלזץ, ולהביאו כאן לקבר ישראל בין יתר קברות־האפר של קדושינו. מבצע זה יצטרך להידחות לזמן מה וזאת בגלל שבושי היחסים בין עם ישראל לבין שלטונות אותה הארץ אשר לבניה חלק לא מועט בשואת יהדות פולין, הרוגזים עלינו כנראה על שלא הרשינו לנאצר לגמור את המלאכה אשר מורו ימח שמו החל בו.

---

*) מדברי הפתיחה לעצרת־האזכרה לקדושי סאנוק והסביבה, במלאות 25 שנה לחורבן יהדות סאנוק, שהתקיימה ביום י״ג בשבט תשכ״ח, 12 בפברואר 1968.

הרב יצחק גליקמן

על אסון השואה ועל תודעת השואה *)

הוזמנתי לבוא להשתתף בעצרת האזכרה לקדושי סאנוק והסביבה ולהשמיע דברי אזכרה לקדושי העיר שנספו בשואה האיומה. כאחד מיוצאי עיר סאנוק, הקשור בקשרים משפחתיים עם עיר זו, הרגשתי חובה להיענות להזמנה. אמנם, לא הרבה זמן גרתי בעיר סאנוק ולא הספקתי להכיר אישית את כל היהודים תושבי העיר, אבל דמותה הכללית של העיר נחרתה עמוק בזכרוני כעיר ואם בישראל. זוכרני את העיר מימי שלוותה, עוד מזמן שכיהן בה פאר כרב העיר הגאון מהר״ם שפירא זצ״ל, שהיתה לי הזכות להיות בין תלמידיו, ומאז נצטיירה סאנוק בעיני כעיר שוקקת חיים יהודיים רבגוניים, עיר מלאה יהדות תוססת, ערה ודינמית. נחרתו בזכרוני בתי הכנסת ובתי המדרש, הקלויזים והשטיבלך החסידיים, חצרות האדמורי״ם במרכז העיר ובפרבריה, האישים הבולטים שבהם. תלמידי חכמים מובהקים, חסידים ואנשי מעשה עוסקים בצדקה ובגמילות חסדים, אנשים בעלי השכלה ועסקני ציבור וגם הרבה מפשוטי העם, בעלי מלאכה שהתפרנסו מיגיע כפיהם והם כולם אנשים ישרים ותמימים. זכורני את העיר גם מימי שקיעתה בהתחלת ימי האימים, כשהאשמדאי הגרמני פרש עליה את צלו השחור. אחרי שקלגסי המרצחים הגרמניים נכנסו לעיר והתחילו להגיע בשורות איוב על שריפת בתי הכנסת יחד עם ספרי התורה ועל יהודי אחד מיהודי עמך שמסר את נפשו וקפץ לתוך האש להציל את ספרי התורה, ונורה בו־במקום על־ידי הרוצחים. ואחת אחרי השניה הגיעו שמועות מחרידות, מסמרות שערות הראש, על הטבח האכזרי בדרך מאוסטריק לסאנוק, על הרציחות האיומות בדינוב ובפשמישל. אבל למרות כל זה, ולמרבה הדאבון, היו יהודים שחיו באשליה אומללה ולא העריכו כראוי את גודל הסכנה הנשקפת לחייהם משלטון הרשע של חבר המרצחים. הם ראו בהשתוללות הרצחנית של אנשי הגיסטפו תופעה חולפת, תופעת־לווי לימים הראשונים של המלחמה, ימי הכיבוש וההסתערות, ואך יעברו ימי הזעם — חשבו — ישתלט סדר ואפשר יהיה לחיות איכשהו תחת שלטון הכובש הגרמני, שהרי סוף סוף העם הגרמני הוא לא עם פראי, הלא הוא עם בעל תרבות גבוהה, עם של סדר ומשמעת. ועוד באותו היום שיצאה גזירת הגירוש למעֵבר לנהר סן, באיום שמי שלא יצא את העיר אחת דתו להמית, השמיעו אישים מכובדים בעיר את דעתם כי לא צריכים לעזוב את העיר, מאחר שזה רק תחבולה מרושעת של אנשי הגיסטפו, שיוכלו לשדוד את רכושם של היהודים, כי לא יכלו בשום אופן להעלות על הדעת שהעם הגרמני, נציגם המובהק של המדע והציביליזציה האירופאית ייהפך לחיית טרף שתשתולל בלי הרף שנים על שנים. ובגלל שיקולים מטעים גורליים־טראגיים כאלה נשאר בעיר חלק גדול מיהודיה עד שהקיץ עליהם הקץ ועָלה עליהם הכורת האכזרי ולששת מיליוני היהודים שעלו בלהבות אש על מזבח האומה גם העיר סאנוק נתנה את חלקה.

מני אז כבר חלף ועבר כמעט חצי יובל של שנים. במשך הזמן הזה התחוללו מאורעות גדולים ושינויים כבירים במערכת חיינו. זכינו לקרן אור אחרי חשכת האפילה שנפלה עלינו:

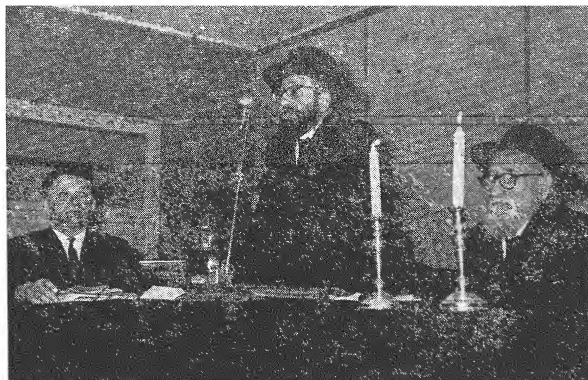
*) דברים שהושמעו בעצרת־אזכרה במלאת 25 שנה לחורבן יהדות סאנוק.

מתוך גיא ההריגה של חללי השואה קמה ועלתה מדינת ישראל. שרידי השואה התלקטו אחד לאחד והתחילו לבנות את עולמם מחדש. אבל האם נוכל להתנחם בזה? האם נוכל לומר שזכינו לישועה ולנחמה, לאותם צירופי המלים שאנו רגילים בהן בתפלותינו? האם בכלל יש תנחומים על אבל כבד כזה, על אסון שפרץ כל גבולות? האם גם כאן קיימים אותם התחומים וגבולות הזמן שקבעה ההלכה לגבי אבלות שזמנה המקסימלי הוא עד שנים־עשר חדש? האם אפשר להכניס אבל־אין־קץ כזה במסגרת של זמן קבוע? האם מותר לנו לשכוח את האסון שפקד אותנו?

אנו מתכנסים מדי שנה בשנה לערוך אזכרה לקדושי העיר ולהתייחד עם נשמותיהם, אבל היום הזה צריך לשמש לנו לא רק ליום זכרון שיגרתי, אלא גם ליום של דין־וחשבון, אם אנו ממלאים את חובתנו כראוי כלפי יקירנו הקדושים. מתלבטים מחנכים איך להכניס את תודעת השואה בקרב בני הדור הצעיר שלא ראו את בלהות השואה האיומה. אבל אנו מחויבים לשאול את עצמנו: האם בנו־בעצמנו, שראינו במו עינינו את השואה על כל זוועותיה ומוראותיה, האם אצלנו קיימת תודעה של השואה? האם היא משפיעה על הלך מחשבותינו ורגשותינו בכל מהלך חיינו?

אין אנו מסוגלים לחדור אל תוך הלך מחשבותיהם של קרבנות השואה ולתאר לעצמנו את רחשי לבם ברגעים האחרונים לפני מותם הטרגי. אבל דבר אחד ברור, שאם היה ניתן להם להביע את משאלות לבם ברגעי חייהם האחרונים, היו פונים אלינו, השרידים שנשארו לפליטה, בדרישה נמרצת לקיים את הצו עתיק־היומין שבתורה: „זכור את אשר עשה לך עמלק". זכרו את אשר עוללו לנו העמלקים הגרמניים. אש תמיד של שאיפת נקם תוקד על מזבח־לבכם, לא תכבה!

ודאי שמאזן הכוחות שלנו, ומצבנו המדיני במערכת היחסים הבינלאומיים, אינם מאפשרים לנו לנקום את נקמת דם חללי בני עמנו מעם המרצחים, אבל להיסטוריה יש נשימה ארוכה. ארבע מאות שנה חלפו מעת שניתן הצו „זכור את אשר עשה לך עמלק" עד שנוצרו התנאים שאיפשרו אז את ביצוע הצו הזה, ושאול, המלך הראשון שעמד לישראל, אשר עליו הוטלה המשימה הזאת, נטרד ממלכותו על שלא קיים במלואה את הפקודה שקיבל מאת נביא ה׳ להחרים את עמלק. מה שמוטל עלינו כעת הוא: לא לשכוח — ולזכור, לא לשכוח מה שעשתה לנו גרמניה — ולזכור ולדעת כי אף כבר עכשיו, אפילו בעוד גרמניה נתונה

בעצרת אזכרה

במכבש המעצמות המנצחות, אנו שומעים על עלייתה והתגברותה של התנועה הניאו־נאצית שקמה שם מחדש.

עלינו לדעת שהיטלר ימ"ש לא היה גידול פרא בשדה הלאומנות הגרמנית. האידיאולוגיה צמאת הדם שלו עגנה בשרשי התרבות הלאומית של גרמניה, אשר רוח המיליטריזם הפרוסי היה מסימני־ההיכר שלה. האידיאולוגיה הנאצית תמכה את יתדותיה בתורת המוסר הידועה, מולדת עולם המחשבה הגרמני, שמרכיביה הם עוצמה וכח ברוטלי. בל נשכח שהיטלר היה נציגו הלגיטימי של העם הגרמני. הוא עלה על כס השלטון בגרמניה בהסכמתם ובכוחם של עשרות מיליוני גרמנים, כשמפיו ומעטו ניתזו גלים של שנאה ארסית לעם ישראל ואשר משמעותה המעשית היתה השמדת היהודים.

בל ניתן אפוא לרוח של פייסנות כלפי גרמניה שתשתלט עלינו ותעביר אותנו על דעתנו. סיסמתנו צריכה להיות: לא סליחה, לא מחילה ולא כפרה לעם המרצחים. נקשיב לקול דמי אחינו הצועקים אלינו מן האדמה: זכור ואל תשכח! עד שיקוים היעוד הנבואי: ונקיתי דמם לא נקיתי וה׳ שוכן בציון.

מצבת הזכרון ב„מרתף־השואה" — בירושלים

רבקה גורפיין

ביגוננו ובזכרוננו*)

הגענו הנה היום מפינות־חיים שונות בארץ זו, איש איש ממלאכתו ומעשיו. רבים בתוכנו הרחוקים איש מרעהו בדרך מחשבתו, באורח חייו, בשאיפותיו ובחלומותיו. בחיי יום יום יש ואין שפה משותפת בין איש לרעהו. והנה נמצא יום ונמצאה שעה המכנסת אותנו כולנו במקום אחד, את הקרובים־רחוקים, המאוחדים בזה האבל השקט, ההולך ומתעמק בתוכנו באין ידיעה. זה האבל הקבוע, הנוכח תמיד, העולה בנו בכל שעה של שמחה, כאותו „זכר לחורבן" שהיו אבותינו מותירים במשך דורות על אחד הקירות הראשיים בבתיהם.

זהו „קדיש היתום" שלנו, שאנו מעלים כאן איש בדרכו ובשפתו.

מהו למעשה הדבר המקשר אותנו — והוא מקשר בעבותות שאין לזלזל במציאותם? נוכחתי זאת לדעת לפני שנה, בעת מסע לאירופה. באו אנשי סאנוק שכלל לא הכרנו אותם לפני כן, להקדים את פנינו וללוות אותנו, בזו הקירבה המיוחדת של לנדסמאנשאפט. אבל קירבה יתרה העולה מהעובדה, כי הלאנדסמאנשאפט הזה עולה ממציאות שאינה קיימת עוד, שאין לה קיום אלא במעמקי זכרונותינו ולבנו האוהב והזוכר.

ואילו אנו כאן היום — מאוחדים בשתי עובדות יסוד: קליטת עולמנו הראשונה התרחשה בסאנוק, בנופה, באקלימה הרוחני והפיזי, באותם סדרי חיים שאני עדיין זוכרת אותם בוטחים כביכול אבל כבר חסרי מוצא. באווירה היהודית התוססת שעמדה בה. העובדה היסודית השנייה המאחדת אותנו כאן היום — היא עובדת היותנו וחיינו כאן, בישראל, המקיימת חיי שלוה ושאננות על פני תהומות. הימצאותנו־שלנו, אנשי סאנוק ולסקו ובז'וזוב — סאנוק ובנותיה — בישראל, היא במידה רבה תוצאה של היות סאנוק כפי שהיתה, ספוגה יהודיות חיה ויוצרת, מעניקה ערכים, בונה אישיויות וממרידה נגד המציאות היהודית הגלותית, על כל האור שאנו מסוגלים כיום, ממרחקי השנים ומעומק הכאב — לראות.

אני מסתכלת סביבי ורואה דמויות שפגשתי אותן שם — ורואה דורות שהיו אחרי — ואין היותנו בישראל והיותנו הערב כאן — מקרה. ללא כל מאמץ נמצא נושא לזכרונות ולגעגועים. ללא כל מאמץ נשוב להלך באותו הרחוב מוויינר בכיוון האחד ובכיוון השני. ללא כל מאמץ נרד מהמורד התלול לוויטוסטבו — אותה הדרך שהייתי עושה אותה תוך אהבה ולב חפץ לדודתי האצילה — ונגיע לאגם, לגוש הקסרקטין, לנהר ול„הר הלבן", שמעבר לו.

ללא כל מאמץ אמצא כאן שותפים מרובים לאותה הרגשה של תודה עמוקה לגבי הורינו, יהודים פשוטים ללא אידיאולוגיה מרובה ושלא עמד להם אינסטיקט החיים הפשוט

*) מן הדברים שהושמעו באספת־הזכרון השנתית לקדושי סאנוק והסביבה, טבת תשכ"ו.

לחוש את ריח האבדון והמוות המתקרב אליהם — אבל עמדה להם איזו תחושה אחרת — לשלוח אותנו לבית הספר העברי, שעה ליום, שעה ליום, בעקשנות, בהתמדה, כדי שנלמד עברית. מה רצה למעשה אבי למעני בשלחו אותי לאותה „שפה ברורה", תוך מאמץ כלכלי? אינני יודעת וגם הוא לא ידע וגם לא ניחש כי זה יקנה לי את החיים הגדולים להם זכיתי ואילו לו יביא עזובה, בית ריק, געגועים גדולים, זיקנה ללא קירבת בנותיו. אשר לי — אני יכולה להעיד על עצמי כי לא עובר עלי שום חג ישראלי, שום יום עצמאות, שום חשבון נפש, ללא הרגשת גאווה וסיפוק על כי אני שייכת לדור שזכה לשילומים על חייו ומעשיו, ובלי לזכור גם, כי ביסוד כל קיומנו, כח מפעלנו — מונחת דמעת האמהות שלנו שהלכנו מהן כי היינו חייבים ללכת, כי לא יכולנו שלא ללכת, כי היה זה מזלו ואשרו של עמנו שעמד בנו הכוח ללכת מבלי להסתכל אחורנית — אבל, היא, אמא שלנו, כל האמהות של הדור החלוצי, פרעו את מלוא החשבון שלנו. אני זוכרת וחושבת על זה הרבה מאד — כי דנתי אותם לזיקנה תוך בדידות, תוך עזובה, תוך זוועה.

אני רוצה מהבמה הזאת לזכור את מורנו החמור, מר אבט, שישב ולימד דור אחר דור, בעקשנות, בהתמדה, לא אחת תוך מרירות, את השפה העברית. בזכותו בבואנו ארצה נחסכו מאתנו יסורים רבים שבוודאי היו נופלים בחלקנו בנוסף ליסורים של ניתוק ושל חבלי הסתגלות שכה נתנסינו בהם. אני רוצה מהבמה הזאת לזכור את המיפעל המפואר של הנערות הסאנוקאיות — ה„עבריה", ובעיקר הספריה שלה — ובראשן בנות משפחת זילבר המהוללת שהיו נושאות תרבות בתוכנו תוך חן ותוך מסירות נפש.

הייתי נערה צעירה בעיר זו והתחנכתי בהרבה בתי ספר פולניים. הייתי, כמובן, עסוקה בעניני ובחיי. אבל לא רק במעגלי הקטן. אותה קבוצת נוער התוססת אשר כה רבים ממנה סללו לעצמם את הדרך לישראל החלוצית ולחיי הגשמה העסיקו אותי והסתירו את כל המתרחש בעירנו. ובכל זאת אני וכל אחד מאתנו נושא בקרבו דמויות רבות של היהדות הזאת, את הרופאים שדיברו יידיש ונשאו בעול הקהילה. אני זוכרת נשים אצילות וגברים מעוררים כבוד שהקריבו חלקים גדולים מזמנם וממרצם להקמתם ולקיומם ולחיזוקם של מוסדות צדקה והסד עצמיים, שדאגו לילד העני וליתום. מי מדורי אינו זוכר את השעות המרובות שעשינו באותו בית היתומים הגדול והמפואר, עקב תביעתה של גברת קולבר, בהורותנו ילדים יתומים — ובאותם השעורים למדנו והתכוננו לפעמים למקצועות שהיו מקצועות היינו?

אני הייתי בין אלה אשר ראו את סאנוק לאחרונה — ביקרתי בה בשנת חמישים. היתה זו עלייה־לרגל עצובה, אם כי נסענו במכונית אשר גמעה את הדרך. התהלכתי ברחובות עירי שעות על גבי שעות ולא מצאתי אף מכר אחד. המכונית עברה את העיר ביעף וכבר נמצאנו בקצה השני, במקומות שעשרים שנה נשאנו אותם בלבנו. הרבה מקומות נמחקו פשוט מעל פני האדמה. היו אלה בעיקר המקומות שהיו לבו היהודי של העיר. עמדנו במקום בו היה לפני כן השוק הקטן, והתבוננו במציאות יהודית שנעלמה, אותה המציאות של בית המרחץ, של בתי הכנסת, ושל בית המידרש ושל הקלויז. נמחק ונעלם אותו ה„קלויזל" הצנוע, מקום תפילת אבי, בו הייתי מבקרת תכופות, ולוא רק שלוחה שמה לשם איזה „לחש" נגד עין רעה.

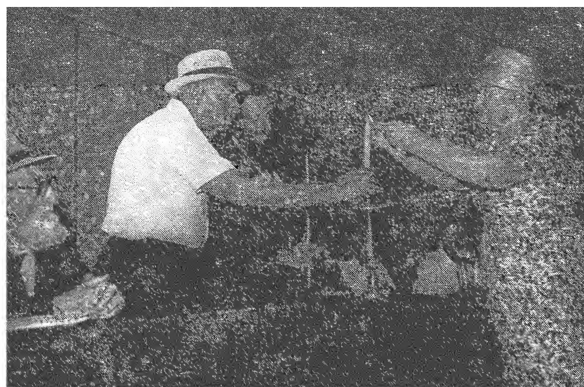
אותה התחנה הקטנה ממנה יצאנו לכל מרחקי העולם, לכל מרחקי החיים, מקום פרידות שהיו קשות ופגישות שתמיד היו נרגשות...

ובלילה ברחנו משם. פשוט ברחנו.

הנה אני עדה קטנה האוהבת את המקום ההוא שבו נשתמרו הקברות העזובים של אלה שזכו לקברות, הרי קברותיהם של כל הללו שהשארנום לאימה ולאבדון — כרויים פשוט באוויר. החשבון שלנו עם פולין הוא חשבון מורכב. אנו יודעים היטב שהאנטישמיות שלה חינכה אותנו לעלייה ארצה בשנים היפות והטובות של חיינו, בשעה שההליכה משם היתה כולה בריחה ופניית עורף לאפשרויות שציפו לנו. אבל אותה האנטישמיות חלקה היה כה רב ביצירת אותו המשא של שכול ויתמות שאנו עומדים בו כעת ובכל העתידות.

עדתנו הולכת ומתקטנת תוך חוקי החיים. גם השנה שיכלנו טובים ונאמנים בתוכנו שהיו עדיין ראויים לשנות חיים טובות, שנות יצירה ונחת. הם הלכו — והותירו חלל שאיש לא ימלאנו.

אבל אנו רוצים שסאנוק היהודית תחיה ותמשיך להתקיים מעבר לנו. איך נעשה זאת? נספר לילדינו על הסבים שלהם ועל הדודים שלהם, על אותם החיים הגדולים, רבי ערכים שעמדו שם; על אותה המערכת הסדורה של ימי חג וימי חול, צדקה ועזרה הדדית וערבות של איש לרעהו; על החיים הגדולים שאנו נושאים בתוכנו, מיטב הצידה בה ציידה אותנו עיירתנו החמודה והרחומה לכל דרך המשכם של חיי אנוש, חיי יהודי וחיי אדם.

הדלקת הנרות לפני תפילת „אל מלא רחמים” באספת־אזכרה לקדושי סאנוק והסביבה

עזריאל אוכמני

נוחלים נוגים*)

נתכנסנו הערב לקשור מיספד לעירנו, עיר ילדותנו ובחרותנו, אדמת צמיחתנו. להתייחד עם זכר יקירינו שהושמדו, אבות ואימהות, אחים ואחיות, קרובים וידידים. לומר קדיש על קברה של קהילה יהודית שלמה, עתיקת ימים ועזת חיים; תוססת ורבת עשייה; עוסקת בתורה, במסחר ובמלאכה; מושכת חיותה מאוצרות עבר עשירים ורוקמת חלומות עתיד וגאולה; מערבת ניגוני גמרא צובטי הלב בעצבותם בשירת בני־נוער מתפרצים לחיים חדשים; טורחת ונאבקת בכל ימות השבוע בקשיי פרנסה וקיום ופת־לחם לפי הטף ומושכת קדושת השבת והוד החגים והמועדים על העיר כולה, על בתיה, רחובותיה וגניה. אבות ספונים בבתי־מדרש ובקלויזים ובחצרות אדמו״רים וצעירים שלה הומים ומהמים בקיני תנועות־נוער, בסניפי מפלגות, באולמי הרצאות, בבקשם משמעות חדשה לחיים יהודיים, לחייהם שלהם ולחיי הדור; ממלאים בהמולת צעירותם את שידרות הגן רב־התפארת ואת יערי הסביבה הכחולים־חומים, ובליבם כבר מאיר אור ארץ־אבות, ובאוזניהם קולות אדמתה הקוראת להם, ובפיהם שירתה ספוגת הכיסופים.

עיר יהודית הומייה: דור ליד דור, דור מתוך דור, דור כנגד דור. באחת: חיים יהודיים גדולים; עשירים, מפותלים, טראגיים — קהילה יהודית על אדמת נכר. יידיש ועברית ופולנית. תלמוד תורה ובית־ספר עברי וגימנסיה ממלכתית המאלצת את תלמידיה היהודים לבקר גם בימי־שבת. מכאן — השוגים והמשגים באשליות על המשך שליו, על ימים־יותר־טובים שיבואו; ומכאן — החשים את התהום הנבקעת תחת הרגליים, והם קוראים ומזהירים ומטיפים.

והנה באתנו השואה. העקירה. עד היסוד. ללא שריד ופליט. ללא השאיר שם שום זכר, זולת קצת מצבות ישנות המתכסות איזוב, שאין איש שיפקדן. מחר־מחרתיים יימחק מן הסתם גם זכר נוגה זה — האבנים ייעקרו ויוסעו ממקומן והאדמה, שבה טמונות עצמות אבות־אבותינו, תיחרש כפי שכבר נהגו במקומות רבים.

על כולנו ירדה השואה האכזרית — על החכמים שבנו ועל התמימים, על אלה שנצמדו לנחלת־אבות ועל אלה שיצאו לרעות בשדות־זרים, על שלומי־אמוני־ישראל ועל מתפקרים, על גאים ביהדותם ועל טורחים לשווא לברוח ממנה. מסוכסכים ומפולגים בחייהם, סוגרו כולם יחד בטראגיות הכליון. היום הם כולם העם שהושמד, עמנו שהושמד.

אמרתי: באנו הערב להתייחד עם זכר יקירינו שהוסעו עד אחד אל כיבשני ההשמדה, ולא דייקתי בכך. שהרי האמת הוא שהם כל העת חיים בתוכנו, בכמוסים שברגשותינו. כל כמה שאנו באים בימים, אנו חשים צורך לשוב אליהם, לדפוק על דלתותם. ואם באה המולת הימים וטירחתם ומסיעות אותם מליבנו, באים חלומות הלילה וסיוטיו ומחיים אותם לפנינו. אז נשוב ונפקוד את בתי הורינו, את ה,חדר׳ או בית־הספר שבו למדנו, את בית־המדרש שבו התפללנו, ובבוקר נקיץ והנה היתמות.

כן, אנו הדור האחרון, שבשבילו השואה אינה פרק מפרקי המארטירולוגיה של עמנו, פרק הנלמד בבתי־ספר או הנקרא בספרים, אלא חלק מתולדותינו, מן הביוגראפיה האישית של כל אחד ואחד מאתנו — יתמותנו ויגוננו ומכאובנו. אנו נושאים את השואה לא בזכרוננו

*) דברים בעצרת־זכרון שנערכה מטעם ארגון יוצאי סאנוק והסביבה ביום י״ג בשבט תשכ״ח.

ולא בדמיוננו אלא בתאי בשרנו החי, הנכאב. ששם צמחנו צמיחתנו הראשונית, השורשית; שם רקמנו חלומותינו; שם נאבקנו על אמיתנו; שם אהבנו אהבתנו הראשונה; שם בנינו את דמות־דיוקננו. כל הייחודי שבנו, שקבע את מסד נפשנו וצר תבנית הווייתנו הפנימית — משם הוא בא. שם נזרע הזרע. שם נגלפו תווי דיוקננו הנפשי.

זכינו ואנחנו כאן, מהלכים על אדמת אבות, חיים חיים יהודיים במולדת יהודים, מגדלים בנים ובני־בנים, שותפים במעשים של בניין הארץ וגאולתה. שנה שנה אנו מתכנסים ביום זה להתייחד עם אבלנו, לבכות את אבידתנו, שאין לה תמורה ואין לה שילומים, ועם זאת אין התכנסותנו הפעם דומה להתכנסויותינו בשאר השנים. שהרי באו עלינו השנה כאן ימים גדולים, עם הגבורה נוראת־ההוד שבהם ועם יגון הקרבנות הרבים; עם התפארת שבהם ועם התהייה שבהם; עם סופתם העזה, שלא רק שטילטלה את צמרתנו ואת נופנו אלא עד עצם שורשינו הגיעה, ועם הציפייה המתוחה, הדרוכה עד כאב, לימים אחרים, ימים של שלום וביטחון, ימים שאימהות יגדלו בהם בניהן בשלווה וללא חרדה: מה מונה להם בחיק הגורל?

אכן, חיינו השנה כאן ימים רבים של חרדה, כשהמצור מסביבנו הלך הלוך והיסגר, וחיינו ימים סוערים של מלחמת־תעוזה ודם רב, של ליכוד מופלא שהקיף את העם כולו, כאן ובתפוצות, של גילוי מפואר של אחדות העם.

אחד מאנשי הניאונאצים, מאלה המתרבים עכשיו שם בגרמניה, ד״ר בורמן שמו, שנצחוננו המפואר, נצחונם של יהודים המבוזים ומושפלים על־ידי שכמותו ומרעיו, לא נתפס על דעתו המבולבלת, פיתח בכתב־העת „נאציון אוירופה״ תיאוריה משונה האומרת שאנו, יהודי ישראל, בעצם איננו יהודים אלא צאצאי הכוזרים הלא־יהודים, הנורדיים, תכולי־העיניים ובהירי־השיער, ומכאן מקור עליונותנו על הערבים. ייסכר פי משטינים! לא ידע אותו רשע כמה יהודים אנחנו כאן; כמה לוחש בנו, כגחלים לוחשות־חיות, הכאב היהודי, הצער היהודי, הכיסופים היהודיים, קשיות־העורף היהודית. כמה צמוחים אנו באותם המוני היהודים שהושמדו.

ודאי, המתחקה אחרי מקורות עמידת־הגבורה של בני העם בישראל באותם ששה ימים נפלים־נפלאים, ימצא כי הנה רבים ושונים הם, אך אין שום ספק, שבמעמקים, בעמקי מעמקי הנפש, בתשתיתה, זרמו כוחות גם משם, מעיירותינו שחרבו, מן החיים היהודיים שנכרתו, מהמוני בית־ישראל שמתו על קידוש יהדותם.

המקשיב ל„שיח לוחמים״ המורתח והנוגה, שומע בבירור גם את קולותיהם המתערבים בו.

ידידים בני קהילתי, קרובי נוף נפשי! נתכנסנו כאן כדי להתייחד עם זכר יקירינו. את שהשמידו הצורר הנאצי ובעלי־בריתם מבני העמים אין להחיות עוד. קהילות יהודיות מפוארות חרבו לעד ולא תהיה להן עוד תקומה. אנו בונים כאן חיים חדשים, ועיניהם צופיות בנו. אסיים במה שפתחתי: אנו דור אחרון, שהשואה בשבילו היא לא פרק מתוך ספר ייסורים אלא איבר שנחתך מן החי, פצע שלא העלה ארוכה עד עצם היום הזה, השותת דם עד עצם היום הזה. מה יכולים אנו, מה מצווים אנו לעשות? לא לסוגרם, את אבותינו ואחינו המושמדים, בספרים ובבתי־נכות, אלא להזריעם כזרע חי בדם בנינו ובני־בנינו, זרע נובט, צומח, עושה פרי רב. נהיה נא לא רק נוחלים אלא גם מנחילים.

מי יתן ונשכיל לצרף את המורשת החיה של אבותינו לערכי בנינו עד שייעשו מזיגה אחת.

זוסיה ליף־קמפלר

בדרך מפגישת ה„אזכרה"

ערב מערבי שבט. ערב יפה, לא גשום, אף לא קר ביותר. תוך הליכה אטית הביתה נתון עדיין הלב לאותם הרגשות וההרהורים שנתעוררו בפגישה עם בני עירך, פגישת ה„אזכרה" השנתית המוקדשת לעיר זו, לתושביה, הוריך־אחיך־אחיותיך שנספו שם ע"י השטן־המרצח.

...תעייה ותהייה עד כדי ערבוב מחשבה ובלבול חוש. גם חוש הריח...

...האם זה ריח השקדיה הפורחת?

או אולי זהו ריחם של עצי הערמונים המנמנמים לאורך השדרה שם... אז... זו השדרה המאוכלסת בערבים כגון־אלה זוגות נאהבים וסתם מטיילים?

הנה, באמת, הימים האלה של סביבות ט"ו בשבט, חג האילנות, חג העצים המתעוררים לחיים, חג הטבע, ובני האדם — „כי האדם עץ השדה..." — כמו עצים בשיא פריחתם, נופלים בדרכם אל המוות.

והריני חוזרת עכשיו מאותה פגישת ה„אזכרה". פגישה בין אלה המעטים שנותרו לזכרם של רבים שהלכו...

אכן, זכרונות, מבט אחורה, חיוך לעבר שנות הנעורים...

דמעות התרגשות: נתערפלו המוני דמויות שהיו מוכרות פעם, גם אלה העומדות לנגדך.

חוזרים הביתה, הכל קם ועומד לפניך. נזכרים בהמוני פרטים, לא, אין אלה כבר זכרונות, כי אם התיחדות עם אלה שבאותו יום מר ונמהר נפרדו מאתנו לתמיד. ורואה אני שוב את המצַעד הטראגי העובר שם במבואות הפוסאדה, ליד בית־המרקחת של אייזנבאך, את הגשר הקטן העובר ליד בית הורי — בית ד"ר דרנגביץ שברחוב יאגילונסקה 43, מתקרבים כבר לפסי הרכבת... יורד המחסום... ושוב איני יכולה לראותם יותר.

צפירת הקטר. זה הם! הלכו, ונותרו בחלל רק אלפי קולות, זעקה אחת גדולה, רצון אחד בלבד: לחיות ותו לא!

*

תל־אביב, אויר קריר לווה אותי לביתי באותו ערב, בי"א בשבט תשכ"ז. הכל מסביב נם, בתוך הטבע הרדום ניתן היה כבר להרגיש שוב התעוררות, ריח השקדיה. האם גם אז, שמה, באותו ערב ליוו אותם ריחות הערמונים בדרכם האחרונה?

ומעיק המשך השאלה הזאת: האם מסוגל אדם לתאר באחד מחושיו ריח של מוות, ריח של פחד?!

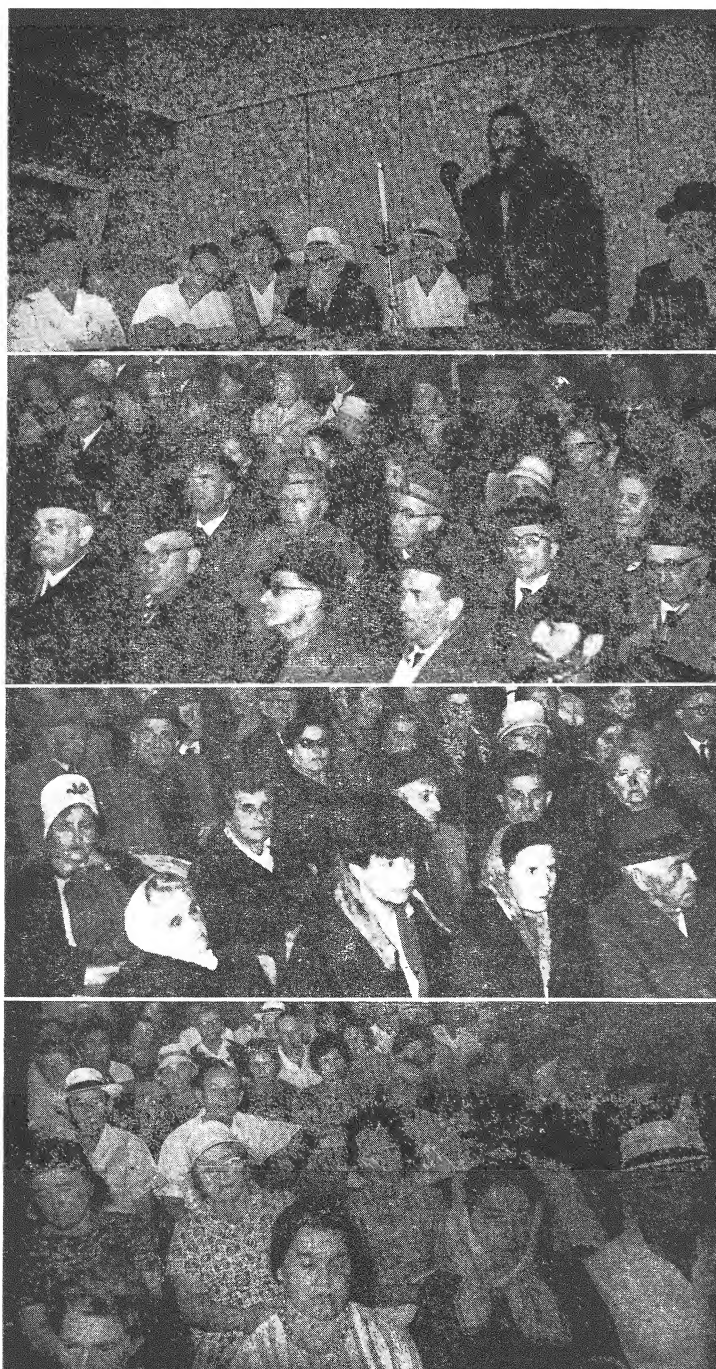
ואולי אין זה נחוץ כלל?

כן, זה נחוץ, לשמור ולזכור ולהזכיר ולעורר רגשות ורישומים מדור לדור, ללבותיהם של אלה שיבואו אחרינו.

„השקדיה פורחת"...

פרח עדין ויפה זה, אחד מסימניה־סמליה של התחדשות הטבע בארצנו ובוא האביב, הוכלל במסגרת הפרחים המוגנים. לא תגע בו יותר יד אכזרית.

ערב של י"א בשבט. ראשית אביב. ערב ה„אזכרה" השנתית. נזכור ונזכיר אביב אחר. אותו האביב שלא זכו לו גיבורינו־קדושינו, קדושי סאנוק, עיר הגן והעצים והפרחים... העצים שנגדעו בלבלובם והפרחים שנקטפו בעצם פריחתם.

מצילומי אחת מאספות־„יזכור" השנתיות לקדושי סאנוק
הנערכות מטעם „ארגון יוצאי סאנוק והסביבה"

רבקה גורפיין

רגעי הרהור ותהייה בערב אספת־האזכרה

לערב הזה הגעתי לא במקרה. היתה זאת הפגישה השנתית של יוצאי עיירתי שלא תמיד — למעשה לעתים רחוקות ביותר — אני משתתפת בה. הרחוב לפני האולם המה ורחש כבר שעה ארוכה לפני הפתיחה הרשמית. אנשים הסתכלו זה בפני זה, מסתירים את חרדתם למראה מעשיו הזדוניים שעשה הזמן בדיוקנו של הזולת. השיחות קלחו, שטחיות ומקוטעות, כרגיל בשיחות שבהן אין רצון ואולי אין אפשרות לשוחח על העיקר. שיחות של אחת לשנה — מה כבר ניתן לומר בהן ?

הסתכלתי בציבור. שרידים, אודים מוצלים, איש איש עם סיפורו. קבוצת הזקנים ממש נתקטנה מאוד ; אחרים מתקרבים לספו של מעמד זה. אני אומרת לכל הניגש אלי שאני מכירה אותו, זוכרת אותו, זוכרת את ביתו ומשפחתו — אך אינני זוכרת ואינני מכירה. וכי חשוב הדבר ? ילדותנו התרחשה באותו הנוף, באותו הווי, באותו אורח־חיים. אנו קשורים זה לזה בעבותות העבר וברצינות של ההווה, ובגרותנו, של כולנו, עומדת עכשיו כאן, בארץ.

העבר נעלם בתוך פורענות מזעזעת שקידשה אותו לנצח ואנו נותרנו שומריו היחידים. בהווה אנו זרים אולי איש לרעהו במחשבותינו, שבשינה ושבהקיץ — אבל אנו פה, בארץ.

ואולי לא. אמר הפילוסוף הרקליטוס כי לכל הערים מציאות משותפת ואילו בהלום פונה איש־איש לעולמו הוא, האמנם ? אולי כל הללו חולמים כמוני כה הרבה על עיירתם — בסימטאותיה ורחובותיה אני מוצאת את חברי קיבוצי, את נכדי, את כל שאני אוהבת אותם וחרדה להם. אולי ?

אני שוב מסתכלת בנאספים : רק מיעוטם הגיעו כמוני בעלייה חלוצית, בהשאירם מאחוריהם עולם שלם, אשליות עתיד, חוסר ניחוש את סף האימה שעליו הוא ניצב. מרביתם הגיעו אחרי יסורים גדולים, עם מראות אימה החרותים לנצח בנפשם. נדחפת אלי אשה צעירה וכעורה : „את חייבת לשמוע את שראיתי בעיני. את החייט ראבאך, המומחה לתפירת קוסטיומים ומעילים של נשים הרגו לעיני, כי הסתער להציל ספר תורה מבית־כנסת בוער". אכזבתי אותה : את הספור של חייט בגדי־הנשים, אשר פניו דווקא זכורות לי היטב, ספרתי כבר לא אחת לתלמידי... את זה הספור הגדול של מסירות־הנפש היהודית הבלתי־משוערת ובלתי־מושגת...

ההווה של כולנו, שלהם ושלנו, בנוי על דמעת האמא שלי, דמעות כל אמהותינו. במכתב השמור אתי שנכתב בשנת 1941 ושהגיע אלי דרך אמריקה, כותבת אמא, כי היא בוכה כל הלילות משום שזה שלושה שבועות לא קיבלה באותה הדרך כל ידיעה מאתנו...

אני מקיפה שוב במבט מסור את כל הציבור הזה הדובר יידיש ועברית, בעיקר עברית. המורה הותיק שלנו הכין את כולנו וצייד אותנו באוצר זה, בשפה זו. עוד מצלצל באזני הקול המספיד את כל אלה מבני עירנו שמתו במשך השנה. רשימה ארוכה. אנו הולכים ומתמעטים ואתנו נעלמת העיירה שלנו, נעלם העולם השלם הזה השמור בקרבנו.

איש לא הביא אתו לאולם זה את בניו, את ילדיו, את נכדיו... תקופה של מעבר, דור של מעבר.

אך לפתע תוקפת אותי אימה : עלינו להוריש לילדינו את האור שהיה בעיירה ! את היהודיות היפה, את המידות היפות, את מסירות הנפש והגדלות שהיו שם ! לא לשכוח, לא לשכוח !!

יצאתי לצינת הלילה אחוזה אי־שקט ורגשי־אשמה. להציל, להציל כל שיש להציל — בטרם ישקעו הדברים וייעלמו יחד אתנו !

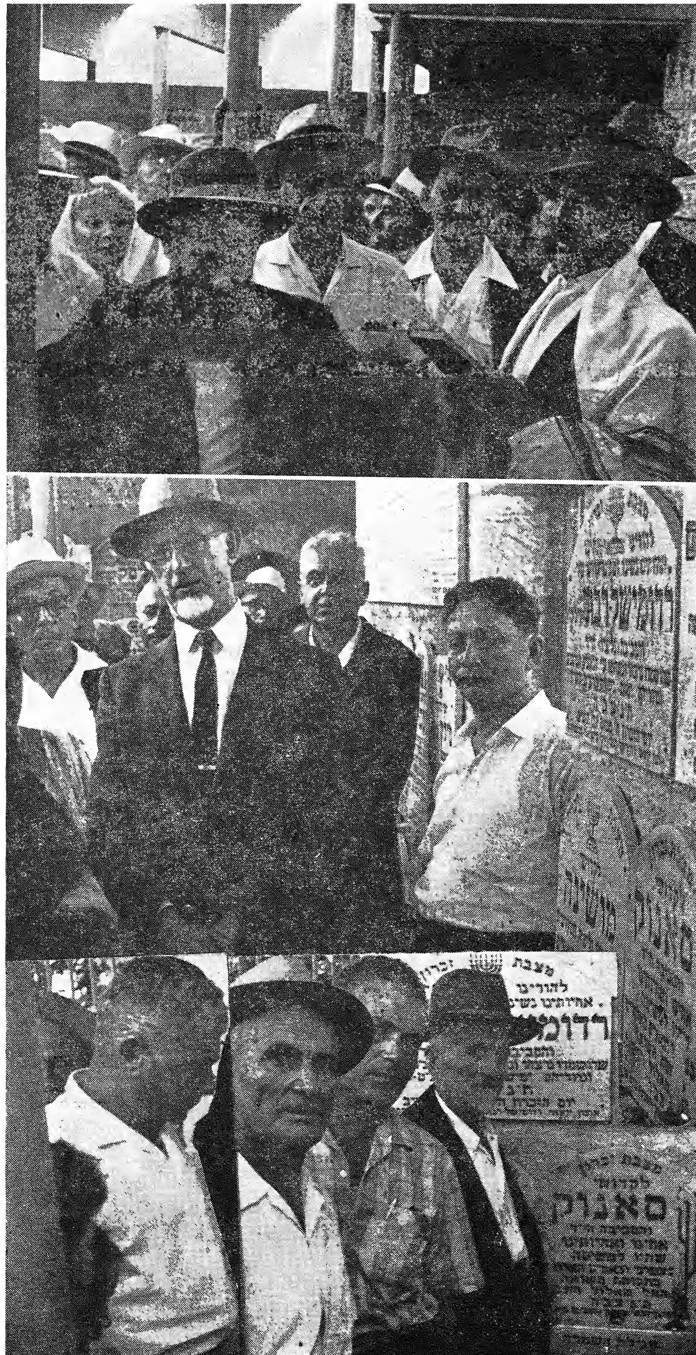

עצרת זכרון (טבת תשכ״ז) במלאת עשרים וחמש שנה להשמדת יהודי טאנוק
שנערכה מטעם „ארגון יוצאי סאנוק והסביבה״
במדליקה את הנרות גב׳ פרומה־טשי מאיר (במרכז התמונה השניה־מלמעלה), רעיית הרב אלתר מאיר ז״ל

עצרת־אזכרה בעת קב־עת מצבת־הזכרון לקדושי סאנוק והסביבה
במרתף־השואה שליד הר־ציון בירושלים. במרכז — הרב משה קמלהר, בנושאו את נאום העצרת.

Hazkore noch di sanoker kdojszim

Dinstik ,dem 10-tn juni, Chow-Bejs Siwan, iz in Neu-Ulm forgekumen a hazkore noch di sanoker kdojszim ojf welche es zajnen cunojfgekumen beerech 400 menczn, lebngeblibene jidn fun Sanok. Cwiszn di onweznde zajnen ojch gewen di gew. sanoker rabonim: Mordchaj Szpalter, ict row in Schwäbisch Hall, horaw Jakow-Szlojme Frydman — ict ober-rabiner fun Berlin, zajn fartreter horaw Jicchok Granek wi ojch horaw Ben-Cwi Firer fun Rochanow baj Sanok.

A geszichtlechn iberblik wegn jidiszn lebn in Sanok hot gegebn der ch. Berl Rabach, welcher iz far der milchome gewen baszeftikt als JWO-mitarbeter. An Ejl-molej-rachmim hobn gemacht di chazonim Josef Perl un Elchonon Feld.

Interesant iz wi azoj a tejl jidn fun Sanok hobn zich geratewet fun umkum. Di sztotisze jidisze bafelkerung fun Sanok, wos ligt hart bajm San (Galicjen) un hot gecejlt far der milchome 6 tojznt man, iz bald nochn farnemen durch di dajczn arojsgetribn geworn fun di lecte cum sztetl Linsk, 12 km. fun Sanok. Dort hot zich gefinen di sowjetisze macht, welche hot szpeter in cuzamenhang mit der algemejner akcje arojs geszikt iber 1000 man cuzamen mit di miszpoches kejn Sybir. Adank dem take hot zich aza grojser % sanoker jidn opgeratewet. Cwiszn di lebngeblibene gefinen zich fil grajz-groje zkejnim fun iber 70 jor, frojen in szejtlech, bekowedike jidn.

Di ibergeblibene in Sanok zajnen in 2 ojszidlungen, hart far Rosz Haszana 1942, aribergefirt geworn kejn Zaslaw (6 km. fun Sanok) un Belzec wu zej zajnen ale umgebracht geworn.

Di farzamlte ojf der hazkore sanoker jidn hobn baszlosn cwiszn andere, cu flancn a wald in E.-J. un farlejgn dort a jiszuw ojfn nomen fun di sanoker jidn. Far dem cwek darf farwendet wern di untersztiṣung, wos wet onkumen fun di sanoker gew. tojszwim, welche gefinen : hajnt in der gorer welt.

Majer Grynszpan

כתבה בעתון שארית הפליטה בגרמניה (יידיש באותיות לטיניות — בגלל השמדת בתי הדפוס על־ידי הנאצים והעדר אותיות מרובעות). — דיווח על עצרת־האזכרה לקדושי סאנוק והסביבה

קטע מקיר במרתף השואה שליד הר ציון בירושלים, — מצבת הזכרון, בין יתר מאות המצבות, לקדושי סאנוק והסביבה.

גירוש וגלות

בגלות רוסיה וסיביר

אמר העורך: כותבי הדברים בפרק זה הם כולם מאלה שיחד עם משפחותיהם גורשו על־ידי הגרמנים מסאנוק שנכבשה בידיהם ביום השמיני לפרוץ המלחמה. המגורשים עברו לצד הרוסי שמעבר לסאן ופוזרו בעיירות הסמוכות. על נדודיהם וסבלם במקומות אלה, ולאחר מכן בתחנת־גלותם הגדולה והמרה, בסיביר וברוסיה האסיאטית, יסופר לנו בשורות הבאות. אכן, המסופר כאן הוא רק מעט־מן־המעט, חלק מזער מהמציאות המרה והאכזרית שהם חיו אותה. מציאות שנמשכה מאז צאתם את עירנו ועד הגיעם ל„יעד" הזה של הגלות הזאת — ועד שחרורם ועלייתם ארצה.

טלטולי דרך ארוכים, רבי סבל ויסורים לאין שיעור, עברו על אחינו אלה, והם השאירו בנפשם רשמים ורגשות שלא במהרה ישוחררו מהם. קטעי הזכרונות וזכרי האירועים וההתרחשויות מהחיים ההם בימים ההם נשארו חדורים ותקועים עמוק־עמוק בנבכי הנשמה — והם יישארו בה לעולם. ברם, רבות מאד היו התרחשויות אלה מכדי שיוכלו לזכור ולסקור את כולן; קשים ואכזריים היו החיים האלה מכדי שאפשר יהיה להם להחזיקם ולשמרם בחביוני זכרונם ללא טשטוש וערבוב ובלבול; מדכאים ומשפילים היו האירועים שם מכדי שיוכלו ללקטם וללכדם, לרכזם ולגבשם לעצמם למען תת להם ביטוי נאמן בפה או בכתב.

ואם בדרך למקום גלותם בסיביר ככה, בסיביר עצמה לא־כל־שכן. שכן סיביר זו פירושה כאן היער הסיבירי, או השטחים העצומים המושלגים, אפופי קור וכפור, שבהם הורידום, לאחר מסע־יסורים של שבועות רצופים, מפקדי ה„אשאלונים": „פה, במקום הזה, תישארו ותגורו". „מקום" זה — שטח עצום וריק מכל צדדיו, מכוסה כולו שלג, שבקצווי טווח־הראייה נראים קצוות יערות עבותים. ליערות אלה נשלחו ההורים והמבוגרים שבמשפחות לכרות עצים, עצומים ומפחידים בגבהם ובעביים, ולאחר מכן לגזור אותם לגזרים, למיינם ולסדרם בהתאם להוראות הממונים, לפקודות המפקדים ופיקוח המפקחים. אלה ה„מאושרים" שהלכו לעבודת יומם ביערות אלה קיבלו מנת־לחם זעומה שהביאוה הביתה ושימשה יסוד־המזון העיקרי למחיית המשפחה.

נקל להבין ולדעת מה היה מצב־רוחם ומצב־גופם של אחינו, בני עירנו ובני יתר המגורשים, בהגיעם לשם מחוסרי כל הכנה והגנה נגד הקור, משוללי כל כוחות פיסיים ונפשיים, נטולי כל הרגלי־חיים בתנאים־לא־תנאים אלה. ואין גם לחשוב על הימים שבאו לאחר היום הראשון, השני, השלישי וכו' כי טובים היו מהראשונים, וכי הביאו בכנפיהם חיים קלים יותר ונעימים יותר. ההיפך מזה הוא הנכון. יום, יום — וגזרותיו הקשות; יום, יום — וצרותיו החדשות, והצרות האחרונות, החדשות, משכיחות את הראשונות. מבחוץ גזירות רעות, הגבלות והצרת־צעד, רדיפות, שנאה ומשטמה, ומבפנים — רעב ומחסור, דלות וקור, מחלות וחולשה עד כדי התמוטטות פיסית ונפשית. הסבל והמצוקה אופפים־חופפים את כולם. אין לחם לאכול, לא לגדולים ולא לקטנים, אין בגד ללבוש לא למבוגרים ולא לילדים ואין סמי־רפואה נגד מחלות לא לזקנים ולא לתינוקות.

מעטה ודלה מאד הספרות שנכתבה על רקע זה של חיי היהודים הפליטים בגלות רוסיה וסיביר. מעטים ומצומצמים מאד הפרטים והתיאורים שנמסרו לנו מפי אלה שחיו את החיים האלה וחשו את הסבלות האלה על בשרם. מהם גם מעטים שזכו להגיע אלינו בעוד בריאותם המדולדלת איתם, בעוד רוחם באפם, בעוד זיק־חיים בנפשם ותקוות־תחייה בנשמתם. אך אין בכוחם וביכלתם לשחזר את כל פרשת החיים כפי שהיו; אין בכוחם לצלול בזכרונם לפרטי הדברים בדיוקם, לנבכי הדווי והמצוקה, על כל קיפוליהם של חיים־לא־חיים אלה. נסתפק איפוא במה שיבוא בפרק זה, קטעי־קינה קטנים ממגילת־„איכה" של שבר גדול ואסון עמוק, טיפות זערורות מים רחב של צער וסבל. חשובים ויקרים הם לנו מפאת ענינם כשלעצמם וביחוד מפאת היותם הדברים היחידים הבלעדיים שיכולנו להציל מאחינו אלה, מפיהם ומפי כתבם.

בַּדֶּרֶךְ

קְרוֹנוֹת מַשָּׂא עִם כְּתֹבֶת:
קָרוֹן לַעֲשָׂרָה סוּסִים,
עַל רִצְפָּתוֹ עַתָּה פֹּה
אַרְבָּעִים וּשְׁנַיִם אִישׁ.

— — — — — —

קְרוֹנוֹת מַשָּׂא בַּדֶּרֶךְ
אָצִים לְשָׁם, לְשָׁם.

— — — — — —
— — — — — —

אֶל שָׁם שֶׁאֵין מָחָר לוֹ,
אֶל שָׁם שֶׁאֵין לוֹ שֵׁם —
וְאֵימָתוֹ קַיֶּמֶת
מֵעֵבֶר לְסוּרְגֵי אֶשְׁנָב.

— — — — — —

רַכֶּבֶת נוֹד חוֹפֶזֶת
זוֹחֶלֶת עַל גְּחוֹנָהּ.
וּלְוַאי וְלֹא תַגִּיעַ
לְלוֹעַ הַפָּעוּר.

(ק. א. ברתיני: „שִׁבְעָה שִׁירֵי סִיבִּיר")

מנחם בן־משה

מצוקת־גירוש, דרך־גולים ויסורי גלות

ביום ערב־החג של סוכות שנת ת"ש גורשו מעירנו סאנוק על־פי פקודת ה„גסטאפו" כ־70% מיהודי סאנוק. המגורשים הורשו לקחת אתם ביד חבילה קטנה של אוכל וביגוד. כל אלה שקיבלו צו־גירוש היו חייבים לעזוב את העיר תוך 24 שעות, אחרת היה צפוי להם עונש מוות. את החולים הזקנים והילדים שלא יכלו ללכת נשאו אותם קרוביהם על כפיהם או על גבם. שכן הנסיעה בכל רכב שהוא היתה אסורה ליהודים. הפליטים־לפתע האומללים האלה, שרק אתמול עוד ישבו כל־אחד בביתו־שלו, אם כי בלב רועד מפחד, שרכו היום את רגליהם בגשם שוטף על הכבישים, דרך אולחוביץ, ועל רכסי ההרים של ה„סלוננה" הטיראווה־וולובסקית הידועה, ושם בסביבת טיראווה כבר פגשנו את „מצילינו", אנשי הצבא האדום, הקרועים־בלויים, חמושי הנשק הישן מימי הצאר ניקוליי (בני סאנוק שראו את חיילי רוסיה בעת מלחמת־העולם הראשונה לא יכלו להבדיל בינם לבין חיילי הצבא האדום שפגשום עכשו, אלא אך ורק בזה שבמקום הכפתור הניקולאיי שבכובע החייל הרוסי התנוססה על כובעו של חייל הצבא האדום סיכת כוכב מחומשת).

כל יהודי סאנוק המגורשים נדדו מעיירה לעיירה כשהם מחפשים איזה קרוב או מכר שיוכלו להיכנס לביתו. משפחות אחדות „התישבו" בטיראווה. אחדות בבירטשה, בדוברומיל, בסאמבור, בדרוהוביץ', בסטרי ובלבוב. וכשהגרמנים נסוגו מכביש פשמישל־סאמבור־אוסטריק־לינסק התמקמו כמה משפחות באותן העיירות ליד קרובי־משפחה שלהם וכדומה. תוך תקופת־זמן קצרה מאד הגיעו כל עשירי סאנוק וה„גבירים" שלה למעמד של אותם היהודים מחזרי־על־הפתחים של החנויות בכל ימי ראש־חודש לברך את בעלי החנויות בברכת „חודש טוב"... הקרבנות הראשונים שמבין הפליטים היו באוסטריק. שם מתו אשר הורוביץ מה„פוסאדה", ישראל שטרנגר, בן למשפחה בעלת המאפיה שבפוסאדה. באותן העיירות התחילו מיד להיווסד ועדי עזרה לטובת הפליטים. יהודי לינסק, אוסטריק, סאמבור, חירוב, דרוהוביץ, בוריסלוב, סטרי, דולינה, פשמישל, לבוב ועוד ערים ועיירות עבדו במסירות־נפש ועשו כל מה שביכלתם כדי להגיש לנו את עזרתם. בכל זאת היה מצבנו נורא ואיום. נעשינו אפאטיים והועלו הרהורים ומחשבות לחזור „הביתה", אפילו כששם נמצא הצורר הגדול שלנו (באזני שמעתי מפי הרבה אנש־ים: „במקום לסבול פה כל־כך הרבה זמן — מוטב שאחוסל שם במהירות"). החלה פעולת רישום הפליטים. הרוב שמבינינו הצהיר על רצונו לשוב „הביתה". חלק קטן, אלה שמצאו להם מקום־מגורים אצל קרובי המשפחה שלהם, קיבלו תעודות־זהות והם הפכו אוטומאטית נתינים.

דאגת הפרנסה היתה הדאגה הקשה ביותר. כל־אחד מאתנו נעשה לסוחר „מכל הבא ביד". כל דבר קטן־ערך ביותר בתנאים רגילים הפך לסחורה ולמצרך בעל ערך מסחרי־ספסרי־ספקולאטיבי. האנשים הסתובבו בטלים, לא היה מה לעשות. נפגשו אחד עם השני ונושא השיחות היה: מה יהיה בגורלנו, מתי תיגמר המלחמה, מתי נשוב כבר הביתה. כך עברו ונמשכו הימים תוך פגישות ושיחות ו„שקלא־וטריא" כאלה, כששממון מדכא את

הרוח, השיעמום מכלה את הגוף והדאגה והפחד לעתיד אוכלים בכל פה, ללא כל צל של תקוה למחר. באותה התקופה הגיעתנו השמועה על פטירתו של העסקן־המנהיג והיהודי הטוב והפיקח של עירנו, ד״ר שלמה ראמר, ראש הקהילה הותיק שלנו, שהיה אהוב ונערץ על כולנו. אם זכרוני אינו מטעני היתה פטירתו ביום ה־1 במאי 1940. הוא נפטר משבץ־לב בעיירת דולינה שליד סטרי, שבה התגורר כפליט.

בליל שבת אחד, 30.6.1940, בשעת חצות, נשמעו פתאום דפיקות, לא „עדינות״ ביותר, בדלת מבחוץ. היו אלה אנשי ה„נ.ק.וו.ד.״ שהביאו איתם פקודה דראסטית ביותר על העברת כל הפליטים ממקומנו, שהוא בגדר שטח־גבול, למקום אחר, „מרוחק מכאן כ־100 קילומטר״.

הם הרשו לכל אחד מאתנו לקחת אתו ביד מה שאפשר וכשיצאנו מהבית מצאנו כבר עגלות מוכנות לנו... שבהן הגענו לתחנת הרכבת. שם מצאנו כבר המוני פליטים, בתוכם מסתובבים הרבה אנשי נ.ק.וו.ד. נשמעות צעקות, בכי ילדים מצדדים שונים, ועגלות מלאות אנשים ומטענים זורמות באופן שוטף בכיוון לתחנת הרכבת. כעבור זמן־מה נצטווינו להיכנס לקרונות הרכבת שעמדו על הרציף ולקחת אתנו את מטעננו. מיד עם כניסתנו לקרונות היכרתי אותם וזהיתי אותם עם אותם הקרונות שהיו מובילים בהם חזירים. לכל קרון הדחיסו כ־80 איש. החום היה גדול מאד שם, הוכנסו בהם ביחד אנשים זקנים, ילדים ואף חולים. את הקרונות סגרו עלינו בכמה מנעולים. נאלצנו לעשות את צרכינו בתוך אותו הקרון, לתוך חור שנפתח באדיבות הממשלה בקרקעית הקרון כשאחד מסתיר בגופו את רעהו במשך אותם הרגעים.

בקרונות לא היו מים כלל. רק כעבור 18 שעות מאז כניסתנו לקרונות ושהותנו בם הוציאו מכל קרון איש אחד ומסרו לידיו שני דליים מלאי מים, כשמימינו ומשמאלו מלווים אותו שני שומרים, כל־אחד מהם רובהו בידו ואצבע ימינו על ההדק...

עברה יממה שלמה והרכבת הארוכה והכבדה זזה ממקומה. היהודים בכל רחבי גליציה ופודוליה שמעו על האסון שבא עלינו ובכל תחנה ותחנה שבה נעמדה הרכבת השליכו לנו דרך חלונות הקרונות מצרכי אוכל ומוצרים סאניטאריים שונים. להם היה ברור, כנראה, שנסיעתנו היא למרחק גדול יותר מ־100 קילומטר. הגשת העזרה מצדם היתה אסורה והם היו צפויים לענשים חמורים ביותר בעד זה. אכן, הלב היהודי פעל כאן, ולא התחשבו עם כל פחד־מפני־עונש וכדומה. לעומת זאת היה היחס כלפינו מצד הרוסים השומרים עלינו רע ואכזרי ביותר. תמונה שלא אשכחנה לעולמים עודה מרחפת לנגד עיני: אשה צעירה ובידה תינוקת מתחננת ובוכה בדמעות, היא מבקשת כי יתנו לה לגשת אל בעלה, הנמצא גם הוא באותו קרון, שיראה אותה ואת ילדם וישק לתינוקת לפני היפרדם זה־מזה. השומרים עלינו לא הרשו לה את הדבר ובכוח אכזרי הרחיקו אותה.

נקל להבין מה היה מצבנו בקרונות מכל הבחינות בכל תקופת הנסיעה הזאת שארכה 30 ימים רצופים, בצפיפות, בחוסר אוויר ומים ובחוסר כל תנאי היגיינה, באין כל אמצעי חיטוי נגד הלכלוך והעיפוש, ובאין כל הגנה נגד הכנים שפשטו אכלו את בשרנו ומצצו את דמנו — מלבד זאת שהיוו מטרד ואיום למחלות מסוכנות ביותר.

ביום ה־30 לנסיעתנו הנוראה הזאת בשעות הלילה המאוחרת נפתחו הקרונות ואנו הורדנו מתוכם. אנו נמצאים בסיביר, על־פני שדה פתוח וחפשי. עמדנו בחוץ בקור הלילי־

סיבירי כל יתר שעות הלילה. בבוקר הופיעו משאיות ואנחנו הועלינו עליהן כשהן מובילות אותנו דרך שדות זרועים, לא בכביש, כדי שלא נדע, חלילה, את הדרך לברוח חזרה... במשאיות אלה נסענו מרחקים עצומים במשך כל היום. בלילה שוב לנו תחת כיפת הרקיע. עבר הלילה, וכשרק האיר הבוקר הגיעו אלינו עגלות קטנות רתומות לסוסים, מיועדות לנו להמשך נסיעתנו. העלינו את חפצינו על העגלות. לזקנים וחולים מותר היה גם כן לעלות ולנסוע בעגלות. לאנשים בריאים — לא. „נסיעה זו — אמרו — היא רק למרחק של 6 קילומטר". הליכתנו זאת של „6 קילומטר" ארכה אז משעה 9 בבוקר עד שעה 4 אחה"צ ללא הפסקה כלשהי. בשעה 4 הגענו לערבות סיביר וראינו את עצמנו נמצאים בתוך ה„טייגות" ממש. בתוך היער עמדו צריפים מיועדים למקומות מגורים שלנו. אשר היו מרוחקים אחד מהשני מרחק של 4 קילומטר בערך. היו אלה הצריפים שבהם ישבו החיילים הגרמנים והאוסטרים כשבויי מלחמת־העולם הראשונה. בצריפים חיכו לנו אנשי נ.ק.וו.ד. ורופא, שבדק אותנו ומצא, כמובן, את כולנו בריאים ומסוגלים לעבודה, פרט ללייב מאיר, הקבלן־הבנאי היהודי היחיד בסאניק, — בעל־מום עוד בסאנוק בשתי רגליו — שאותו מצא הרופא בלתי־מסוגל ללכת לעבוד. כעבור זמן קצר הוציאו את הזקנים שבתוכנו והעבירום למחנה מיוחד של זקנים ואחרי תקופת־שהות קצרה שם מתו כמעט כולם מרעב ומקור. מהסאנוקאים היו שם אברהם אפשטיין ואשתו, אחיו משה אפשטיין ואשתו, יצחק שניצלר ואשתו, מרדכי פישר ואשתו ולייב מאיר, בתו וחתנו של אלעזר הורט, ואחרון־אחרון — ר' אברהם הוכדורף, העסקן הפעיל והחרוץ. הוא מהבודדים שיצא משם חי ואף זכה לעלות ארצה.

העבודה ביערות סיביר היתה קשה ומפרכת הרבה יותר מאשר עבודת אבותינו אצל פרעה בבית העבדים של מצרים. את האנשים שלנו לקחו לעבודת כריתת עצים שגבהם 20 מטר, ובקוטר כזה ש־3 אנשים שלובי כפות־ידיהם זה בזה לא יכלו להקיף אותם. הרבה מהאנשים שעבדו בעבודה זאת נעשו נכים בצורה קשה למשך כל ימי חייהם. נמצאים אתנו גם פה אנשים נכים אלה.

חיים קשים־מרים אלה נמשכו עד לספטמבר 1941, שאז הוסכם בין היתר, בין רוסיה לבין ממשלת פולין של שיקורסקי, על שחרורנו מעבודת־הפרך (באופן רשמי היינו שפוטים, כידוע, באופן כללי ואוטומטי וללא משפט ל־10 שנות עבודת־פרך בסיביר). עם שחרורנו התחלנו לנדוד ממקום למקום ולחפש אפשרות של חיים ועבודה בתנאים אנושיים מינימאליים. חלק הארי של יהודי סאנוק מצא לנכון להתיישב בשטח אסיה התיכונה, תוך תקוה כי משם קרוב יהיה לעלות לארץ־ישראל, אולם היתה זאת תקוות־שוא. כדי לעלות ארצה־ישראל מן ההכרח היה לחכות עוד הרבה שנים ואף להזור תחילה לאותה ארץ ארורה ששם הביאו עלינו חורבן ואסון ונוסף לכך גם שילמנו, כידוע, בקרבנות נוספים של אחים יקרים, כגון יוסף דים, לייב־טשה בירנדורף ובתו של באכמאן, — הי"ד!

ולבסוף: לא נוכל להימנע מלהזכיר כאן אי־אלה מאחינו בני סאנוק, לפחות אלה שידוע לנו עליהם, שנפטרו בגלותם־גלותנו, גלות סיביר וגלות אסיה התיכונה: ר' שמחה דים, בנו של רב עירנו הרה"ג ר' נתן־נטע־יעקב דים ז"ל, ר' פינחס סאלאמון, ר' חיים שווערד השוחט, הבחור משה פסל, בנו של ר' מאיר פסל, משה מאיר, בנו של ר' הירש מאיר, הרמן פילר ואשתו, יחיאל זילבר ואשתו ובנם יוסף, יעקב טיגר ובתו, ר' ברוך לרנר (השדכן הידוע) ואשתו, ועוד הרבה והרבה שאינם ידועים וזכורים לי. תנצב"ה!

עזריאל רגנבויגן

מזכרונות פליט ברוסיה

בימיה הראשונים של מלחמת העולם השניה נקלענו, אני ואשתי ושתי בנותינו, ללבוב, כפליטי ההרעשות של הגרמנים מהאויר. מצאתי עבודה אצל קבוצת עובדים־ציירים שביצעה עבודות שהוזמנו מטעם הצבא הרוסי לצרכי תעמולה, כגון דיוקנאות של אנשי ה„פוליטבירו", סיסמאות שונות וכיוצא באלה.

כעבור זמן קצר פורסמה הודעה שלפיה על כל הפליטים לבוא ולהירשם, אם ברצונם להישאר ברוסיה או אם הם רוצים לחזור לבתיהם לפולין. כמובן, שכמעט כל הפליטים נרשמו שרצונם לחזור הביתה. אם כי הם עשו זאת בלב כבד. ידוע ידעו כי בזה הם מפילים עצמם אל תוך זרועותיהם של הרוצחים האכזרים הגרמנים. כבר בימים הראשונים לפלישתם לפשמישל היתה בידם רשימה מוכנה של שש מאות יהודים מחשובי העיר, וכולם נורו על־ידיהם. אולם עוד לא הכירו אז את החיה הנאצית ואת הרצח הזה זקפו עוד על חשבון המצב המלחמתי ותהפוכותיו. חשבו וקיוו כי יעברו ימים מעטים והענינים יתגבשו, המצב יחזור למסלולו הרגיל ואפשר יהיה לחיות איתם. לעומת זאת קשה היה לחשוב ולהאמין כי אפשר יהיה להסתגל לחיים תמידים תחת המשטר הקומוניסטי, לאחר שהכירו גם אותם מקרוב.

בכל אופן היינו נתונים בימים אלה במתיחות ובתהייה: האם באמת יינתן לנו לשוב לבתינו, או שכל הרישום הזה — איזו תחבולה רוסית טמונה בו...

כעבור שבועות אחדים פוענחה התעלומה. התחילו לעצור אנשים בשעות הערב והלילה, בעיקר יחידים בלכתם ברחוב, ולגרש אותם לסיביר כמרגלים, ללא כל משפט. עברו ימים מספר והתחילו „להרחיב" את פעולתם זו גם ביחס למשפחות שלמות.

בלילה עבות אחד נכבו פתאום ובבת־אחת אורות החשמל בכל העיר לבוב וגם הודיעו על מצב „עוצר" בכל העיר לאוכלוסיה האזרחית. באותו הלילה הופיעו חיילים רוסיים בהמוניהם והתפזרו על פני כל רחובות העיר, כשרשימות אנשים בידיהם. היו אלה רשימות היהודים שנרשמו בזמנם „לחזור הביתה". החיילים הלכו מבית לבית, אספו את המשפחות האלה, הובילו אותן לתחנת הרכבת, הכניסו אותן לקרונות־משא כדי להובילן למוקמות בלתי־ידועים.

אותו הדבר נעשה בכל ערי גליציה המזרחית שהיו מלאות פליטים יהודים מערי פולין, ובאופן זה הובלו שני מיליון אנשים, נוצרים ויהודים, לרוסיה הרחוקה, חלק לאוקראינה וחלק למרחקי סיביר ואורל. היה זה ביום קיץ חם. אנשים צמאו למים עד כדי התעלפות. הובלנו בקרונות־משא סגורים וחיילים רוסיים שמרו עלינו שלא יברח איש מאתנו. היה בזה „שיעור־לדוגמא" לגרמנים איך להתנהג עם יהודים! אנחנו צעקנו ובכינו, פנינו בדרך תוך בכיות לאוכלוסיה האזרחית וביקשנו מעט מים לשתייה בשביל ילדינו. נענינו רק במבטי־רחמנות שזרקו בנו אלה האנשים, ותו לא. אף אחד לא העיז לסכן את חייו ולהושיט לנו דבר־מה, — מפחד מפני שומרינו ומלווינו הרוסיים.

רק אחר כך, כשעברנו את גבולות פולין הישנה והמשכנו במסע הארוך של מרחקי אוקראינה, הוקלה השמירה עלינו. לא היה כבר כל חשש שנברח, אם כי גם שם היו מקרים של בריחה, מתוך קרונות הרכבת, בעיקר של אנשים בודדים, בלי בני משפחה. בתחנות הרכבת בהן נעצרו הקרונות נתאפשר לנו כבר לקנות משהו. „משהו" — כי רק מעטים היו הדברים שנמכרו שם, שכן המחסור הכללי בכל דבר היה גדול.

כך נסענו במשך שבועיים, בלי לדעת לאן אנחנו מובלים. על השאלות ששאלנו את האנשים שפגשנום בדרך — נענינו רק במנוד־ראש, כמתוך רחמנות ורגשי השתתפות בצערנו. מכירים היינו מתוך מבטיהם והסתכלותם עלינו כי לא ראשונים אנחנו בעיניהם בגורלנו ובמצבנו.

מזכרוננו לא ימוש אותו ליל־הפחדים. היו סערה וגשמים ללא הרף; קולות הרעמים והברקים לא פסקו. הרכבת שלנו עברה את הגשר שעל נהר הוולגה, ממש ליד המים. הגשר היה ארוך מאד, הנסיעה בו נמשכה שעה ארוכה ולא פעם חשבנו כי הנה הרכבת, על כל קרונותיה תתהפך ותפול בבת־אחת המימה. והנה האיר הבוקר, הסערה שככה, הרכבת נעצרה ואנחנו — בעמק גדול ורחב, אחד מעמקי אוראל השוממים, ליד אגם גדול ורחב... פקדו עלינו לצאת מתוך הקרונות וחילקו לנו בפעם הראשונה מנת אוכל של תבשיל, שניתנה לנו במתכונת צבאית.

עברו כשעתיים והנה התקרבו כמה ספינות. פקדו עלינו להיכנס לתוך הספינות. בצער ובכאב אנו ממלאים את הפקודה, תוך הכרה ברורה שאנו מובלים לאיזו ארץ גזירה, בבלתי ידועה. הנסיעה בספינות נמשכה גם היא שעות ארוכות, כשלבסוף נעצרנו ליד יער עבות ואנחנו נצטווינו לצאת מתוך הספינות ולהיכנס אל תוך עבי היער. הופיעו כמה וכמה משאיות, אנו מועברים אל תוכן עם חבילותינו ושוב — „הלאה!" ושוב — שעות ארוכות של נסיעה, דרך יערות יערבות־שממה. חרדה נוראה עוברת על כולנו: לאן אנו מובלים ומהו הגורל הצפוי לנו. סוף־סוף נעצרו המשאיות בתוך־תוכו של יער־בראשית סבוך וחשוך ופקדו עלינו לצאת תוך הודעה רשמית־כללית שכאן יהיה עלינו להיות ולחיות. זוועה ורגשי היסטריה תקפו את האנשים. האנשים, גברים ונשים וילדים, נופלים על הארץ, בוכים, צווחים, נאנחים. היו גם שהתעלפו מהתקפי צער ויאוש.

הודיעו לנו כי בסביבה זו, במרחק „פסיעות אחדות" מכאן, בלב היער, נמצא כפר קטן, שהוקם ע"י גרמנים מגורשים הנה, ואשר מכאן גורשו הלאה, כמנהג רוסיה... והכפר הזה הוא ה„יעד" שלנו.

אנו מתחילים להירגע ולהתרגל למחשבה כי לא יעזור לנו דבר, לא הצעקה ולא הבכי. נגשנו לכפר והתחלנו לחפש בין הבקתות העזובות מקום מתאים למגורים. לאחר שמצאנו לנו את ה„דירה" המתאימה התרוצצנו בחיפושים אחרי שיירי קרשים וחתיכות־עץ, חלקי שולחן וכסא. לבסוף מצאנו כמה קרשים ולוחות וצרפנו אותם יחד שישמשו לנו „מיטה" לישון בה. מובן כי לילה זה עבר עלינו, ב„ביתנו החדש", תוך אנחות וגניחות.

ביום השני נאספנו יחד על־ידי מפקד המחנה, איש נ.ק.ו.ד, מגורש גם הוא, שהשמיע בפנינו נאום. „עלינו לזכור, אמר, כי הובאנו הנה כמגורשים מטעם השלטונות ופה יהיה עלינו להמשיך את היינו. אל לנו לחשוב כי יעלה בידינו פעם לחזור למקומותינו הישנים. פה נצטרך

לחיות ופה גם — למות. ובכן, רבותי, פה ברוסיה, כשרוצים לחיות מוכרחים לעבוד, ואם אתם לא תעבדו תמותו כאן... תמורת עבודתכם תקבלו אוכל וכו׳. כל איש בריא מוכרח לעבוד, ובכן — עליכם להירשם לעבודה. במשך שלושה ימים מהיום נותנים לכם לנוח, ובתום שלושת ימי מנוחתכם — עליכם לצאת לעבודה״.

הרבה מאתנו נרשמו, אמנם, לעבודה ובתוכם גם אני. רכושי הכספי לא היה גדול, ולא הרבה זמן אפשר יהיה לנו לחיות מה„מזומנים״ שבידינו. לאחר שלושת ימי המנוחה התייצבנו לעבודה, הובילו אותנו דרך יער עבות במרחק של 7 קילומטר בערך. בדרך התנפלו עלינו להקות גדולות של יתושים עוקצניים, ורק בעזרת ענפי עץ שעקרנום מעצי היער התגוננו מפניהם, ויצאנו מהקרב איתם „רק״ בנפיחות הפנים והידיים... הדבר הזה היה חוזר ונשנה יום־יום בדרכנו אל העבודה ובשובנו מהעבודה לכפר.

בעבודה חילקו אותי לבין חוטבי עצים. התפקיד היה להפיל עצים בתוך יער־עבות, לגזור אותם לחתיכות ולערוך מהן קבוצות בנות 2×2 מטרים. זאת היתה צריכה להיות המכסה היומית של עובד, והשכר בעד זה היה רובל וחצי ליום. נקל לדעת כמה אחוזים מהמכסה הזאת יכול היה לבצע איש מאנשינו, אזרח עירוני, מיוצאי אירופה... עבודת האנשים הסתכמה ב־1—3 אחוזים מהמכסה...

כשאנשינו הביעו מחאתם בפני המפקדים, על המכסה הגדולה שהטילו עלינו, נשלח ליער לעבודה הזאת איכר בריא וחזק, ולאחר שעבד בפנינו בחטיבת עצים במשך שעה פנה אלינו ואמר: הנה עיניכם הרואות את העבודה שביצעתי. אם כזאת עשיתי במשך שעה אחת בלבד, הרי יכולים אתם לבצע את כל המכסה תוך יום־עבודה שלם ללא כל ספק. היה בינינו יהודי אחד, בריא וחזק, שהזמין את האיכר להמשיך יחד אתו בעבודה ודרש ממנו לעשות זאת באותה המהירות וללא הפסקה. כי לא הרי שעה אחת כהרי שמונה שעות. לא עברה יותר משעה והאיכר הזה נחלש ונפל כמתעלף. הוא התחנן לפני היהודי שיעזוב אותו לנפשו. „איני רוצה להיות עד״, אמר, וברח. אבל עובדה זאת לא הועילה במאומה. המכסה נשארה קבועה ונמשכה כפי שהיתה.

עבר שבוע ימים, העבודה הזאת הכריעתני ונחליתי. התחלתי לנסות כוחי בפרוטקציה אצל המפקד, פעם נגשתי אליו וסיפרתי לו שאני ממקצועי צייר אמן. ביקשתיו כי יתן לי עבודה בשטח עבודת ציור ובעד זה אצייר לו פורטרט שלו בגודל הטבעי... הצעתי לו כי הואיל ובכפר ישנם 125 בקתות ואוכלוסיה המגיעה ללמעלה מ־300 נפש הרי מן הרצוי שיידעו את מקום מגוריו של כל אחד. לכן טוב ונכון יהיה אם יסכים להטיל עלי את עבודת ציור שלטים שיכילו את מספר כל בית בכפר ושמות האנשים הגרים בתוכו. הוספתי כי הצעתי זאת, אם תבוצע כראוי, יהא בה משום מבצע נכון ומתאים למפקד בעל רמה אינטליגנטית כמוהו, וזה יגדיל את ערכו בעיני הממונים עליו.

הצעתי מצאה חן בעיני המפקד ואני התחלתי להתכונן לגשת אל המלאכה, יותר נכון: אל המלאכות: ציור שלטים וציור דיוקנו של המפקד. אולם לעבודות אלה — הרי יש צורך בשני הדברים האלמנטריים ביותר: צבע ומכחול — ואינם! פתאום עלה בדעתי להכנס למחסן

המפקדה שבכפר כדי לחפש שם צבעים, והנה למזלי מצאתי שם צבע פשוט שהחלטתי להשתמש בו. יחד עם זאת גזזתי שערות מזנב סוס אחד ועשיתי מזה מכחול, ובכן, אם שני אלה כבר בידי — הרי הכל בידי, כלומר כל מערכת ה„ציוד" הדרושה לעבודתי ה„אמנותית".

ולמען האמת: דיוקנו של המפקד יצא בסופו־של־דבר לא רע כלל וכלל. ואשר לשלטים — השתעשעתי בעבודת המבצע הזה במשך תקופה של הרבה חדשים...

כשגמרתי את השלטים עם שמות דיירי הבתים שב„כפר" השבתי על עבודה „תרבותית" אחרת בשביל המנהל שלנו. עבודה שיהא לו כדי להתפאר בה בפני הממונים עליו: —

בני הנוער שלנו במחנה התרגלו לאט־לאט למצבם והתחילו לחשוב על סידורים כלשהם לבילוי השעות הפנויות שנשארו להם בערבים אחרי העבודה. נוסד חוג תרבותי שערך ערבי קריאה, זמרה ושירה וגם הצגות זעירות. הדבר מצא חן בעיני המנהל והוא מסר לנו לשם כך אולם מרווח. באתי איפוא למנהל בהצעה להכין בשביל האולם דיקורציות להצגות וכדומה. הוא הסכים ברצון להצעתי ואני ניגשתי לביצוע עבודות תפאורה בשביל ה„תיאטרון" וגם איזו תמונות בשביל האולם.

אכן, אם הצלחתי אני להשתמט מעבודות־הפרך של חטיבת עצים ביער וכדומה על־ידי עבודות ב„אמנות" הציור, הנה אשתי ובתי הבכירה היו מוכרחות להמשיך ולצאת יום־יום לעבודה בשדה ובגן ולעמול בעבודה מפרכת בקיץ בחום הגדול ובחורף בקור של 38 מעלות מתחת לאפס. בימי הקיץ הן נשלחו לעתים גם למרחקים לקציר שחת. אבל מצב זה לא נמשך הרבה זמן. באותם הימים פורסם צו שלפיו ניתנה רשות לכל המגורשים לסיביר לבקש איחוד המשפחה במקרים של גירוש בני משפחה אחת למקומות שונים נפרדים. לאשתי היה אח שגורש יחד עם משפחתו לעיר קראסנו־אורלסק, עיר גדולה באוראל, לא רחוק ממקום המחנה שלנו. הוא הציע לנו שנפנה בבקשה למוסקבה לשלטונות המרכזיים שיעבירו אותנו לעיר זאת כדי שנהיה בקרבת מקום. פניתי איפוא למשרד הפנים, אל מולוטוב, בבקשה להעבירנו במסגרת צוו איחוד המשפחות לקראסנו־אורלסק, ששם גר גיסי. בבקשה זו הדגשתי שאני צייר ממקצועי, שעבדתי בלבוב ב„ארטל" לציור בעבודות ממשלתיות ושם, בקראסנו־אורלסק, אוכל להמשיך בעבודה זו — בעוד שפה בכפר אין כל אפשרות לעבוד עבודה פרודוקטיבית במקצוע זה. כן הוספתי שיש לי שתי ילדות מוכשרות השואפות מאד ללמוד — מה שאין ביכלתי לאפשר להן פה בכפר, שאין בו בית־ספר.

במחנה שלנו לא היה סניף של דואר. צריכים היו לשלוח את הבקשה — כמו כל דברי דואר אחרים — באמצעות המנהל. מתוך דאגה ופחד שהמנהל עלול לפתוח את המכתב ולקרוא את בקשתנו ולהפריע לנו בזה נאלצתי ללכת ברגל לעיר הסמוכה, כיברת־דרך של 15 קילומטר הליכה, ושילחתי את המרתב למוסקבה. כעבור חדשים אחדים, באמצע החורף, כשהקור היה 40 מעלות מתחת לאפס, נקראתי בשעות מאוחרות של לילה (הרי ידוע כי ברוסיה נעשים כל הדברים בלילה) אל המנהל שלנו. הוא שאלני האם אני זה ששלחתי בקשה למוסקבה בדבר העברה לקראסנו־אורלסק, ומדוע עשיתי ככה לאחר שידוע כי כל פניות לשלטונות נעשות אך ורק באמצעות הנהלת המחנה!? הצטדקתי בפני המנהל באמרי כי לא ידעתי מזה. תגובתו במקום

ומייד היתה: ובכן, אם אתם רוצים לנסוע — אז תיכף מחר, ואם לא מחר — לעולם לא תוכלו לנסוע. תגובתי היתה גם כן מייד: כן, אנו רוצים לנסוע מחר.

למחרת בבוקר שלח המנהל את סגנו עם עגלת־חורף, ואחרי נסיעה של 30 קילומטר הגענו לתחנת הרכבת „הסמוכה". שם קידמה את פנינו הפתעה: משלחת של נ.ק.וו.ד. ממוסקבה, בכבודה ובעצמה, קבלה אותנו והיא ליוותה אותנו עד שהגענו לקראסנו־אורלסק. בידו של אחד מאנשי המשלחת הזאת היה תיק ובו המסמכים והפרטים ביחס לנו. ברוסיה יש לכל תושב תיק ובו רשומים פרטי־חייו וכל קורותיו מיום היוולדו. כשהגענו לקראסנו־אורלסק מסרה אותנו המשלחת לראש משרד הנ.ק.וו.ד. המקומי. קבלנו מייד דירה מכובדת בשיכון מיוחד לאנשי תרבות: רופאים מהנדסים וכיוצא־באלה. כעבור ימים אחדים אף קבלתי עבודה ב„ארטל" לציור. אשתי לא היתה צריכה יותר לעבוד. בתי הבכירה קיבלה עבודה בבית־מלאכה לבגדים ובתי הצעירה נרשמה לבית־ספר והתחילה ללמוד שם. תפקידי ב„ארטל" היה לצייר תמונות פרימיטיביות שהיו מיועדות לפשוטי־עם. מכסת התוצרת שלי נקבעה ל־7—8 תמונות ליום־עבודה. היה שם אחד ש„הספיק" לבצע 15 תמונות בכל יום... נסיתי לעשות תמונות לפי טעמי — ורצו לפטרני מהעבודה בגלל כך. התמונות נמכרו אחר־כך ביום השוק בתערוכות שנערכו תחת כיפת השמים.

עברו רק שבועות אחדים והעבודה „המקצועית" שלי בציור תמונות תמה. היתה לכך סיבה פוליטית: ממשלת פולין החפשית בלונדון לא היתה לפי רוחה של מוסקבה, וכל פליטי פולין הפכו להיות אויבי רוסיה... ברור איפוא כי לאנשים כאלה אי אפשר כבר למסור עבודה „תרבותית". הועברתי לתפקיד אחר — עבודות צבעות. בתחילה היתה עבודה זו קשה מאד בשבילי. כעבור זמן קצר קבלנו עבודה בבית ממשלתי גדול ועלינו היה לבצע צביעת כל דלתותיו וחלונותיו. לדלתות היה צריך לתת צורה של עץ „פלאדר" ואני הייתי מומחה מיוחד בעבודה זו, שכן זמן קצר לפני המלחמה התכוננתי לעלות לארץ־ישראל ולשם כך רכשתי לי מקצוע מעשי זה. בגלל מומחיותי זו הוטב בהרבה מצבי גם מבחינת העבודה וגם מבחינת גובה השכר.

משהחליטה ממשלת פולין בלונדון להקים צבא פולני גדול למלחמה נגד הגרמנים, תחת פיקודו של הגנרל שיקורסקי, וגייסה מתנדבים גם מבין הפולנים המגורשים ברוסיה, נעשינו אנחנו הפליטים אנשים חפשיים... ובעלי זכויות לגור ולנוע בכל רחבי רוסיה. קבלנו תעודות זהות מיוחדות ואז התחילה שוב־פעם בהלת נדידה ממקום למקום. בעצם לא ידענו לאן לנסוע. בגלל המלחמה, שהיתה אז בעיצומה, יכולנו לנסוע רק למזרח רוסיה או לצד הדרומי. החלטנו לנסוע לדרום, וזאת מסיבות נאיביות. קודם־כל נמאסו עלינו כבר החיים בקור הצפוני של רוסיה, שהגיע לא פעם, כאמור, ל־40 מעלות מתחת לאפס. אכן, ידענו כי האקלים הקר במקומות שבהם ישבנו היה אקלים בריא. בצפון לא מתו אנשים מבין הפליטים ממחלות שונות כמו שמתו אחר כך באקלים הטרופי. הסיבה האחרת — גם היא מוטעית — לנדידתנו החדשה היתה, שישיבתנו בדרום רוסיה, בסמוך לגבול פרס, עשויה לאפשר לנו לעבור בגנבה את הגבול ההרמטי הרוסי... אכן, אנחנו לא היינו היחידים שנקטו את מקל הנדודים החדש ביד, לאן? — הזה נמשך הפעם שבועיים שלימים תוך צרות וסבל וקשיים שקשה לתארם. היתה אז תקופת המלחמה הבוערת במזרח. אנשים רבים, אזרחי רוסיה, ברחו מפני האויב שהגיע כבר למוסקבה.

הרכבות היו מלאות עד אפס מקום. הצפיפות, הרעב והצמא, הליכלוך, הציפייה בתחנות הרכבת במשך שלושה־ארבעה ימים לצורך החלפת רכבת, המחלות, בעיקר אצל הילדים והזקנים, ללא אפשרות להשיג רפואות, ועוד כל מיני עינויים שעברו עלינו בנסיעה זו, — המאיסו עלינו את המשך הנדידה. לכן, כאשר עברנו בנסיעה זו את העיר המחוזית דזשאמבול הפסקנו את נסיעתנו והחלטנו לרדת לעיר ולחפש שם מקום־מגורים. אולם ההמתנה בתחנת הרכבת של דזשאמבול היה סגור, — סגרו אותו מפני הפליטים שזרמו לשם באותם הימים. מוכרחים היינו לשבת בחוץ בגשם שוטף ובקור ורק עם בוקר ירדנו העירה כדי לחפש מקום מגורים. למזלנו נמצאו כבר שם כמה אנשים מסאנוק. לעולם לא נשכח את התנהגותה היפה ויחסה החם של הגברת פלדר, שהציעה לנו להיכנס לחדר המגורים שלה ולהיות אצלה עד שנמצא מקום־מנוחה משלנו. ובאמת „גרנו" אצלה כשבועיים. „גרנו" — פירושו כאן: שינה על הרצפה (יחד עם משפחת פלדר היינו עשרה אנשים) בחדר קטן אחד, עד שסוף־סוף מצאנו מקום מגורים בבית עשוי חימר. בלילות־גשמים היינו נאלצים לכסות את גופינו בכל מיני סמרטוטים — כהתגוננות מפני גושי החימר שהיו נופלים מהתקרה, שגם היא היתה מחימר. רק כעבור זמן לא קצר מצאנו דירה אחרת, מרווחת יותר.

בדזשאמבול קבלתי עבודה ב„ארטל" לציור ולצעצועי־ילדים. עשינו פורטרטים ושלטים שונים. למשכורת שקבלנו בעד עבודתנו לא היה כל ערך, כי לא יכולנו לקנות תמורתם שום דבר. כל איש שעבד קיבל מנת־לחם בת 600 גראם ליום תמורת תשלום קטן של פרוטות. מי שלא עבד קיבל רק 400 גראם. ערך הלחם ומחירו היו איפוא גבוהים בשוק השחור: 200 רובל בעד ק"ג לחם, והמשכורת שלי היתה 250 רובל לחודש... נאלצתי לעבוד עבודות „חלטורה", ז"א עבודות שונות מלבד עבודתי הרשמית ב„ארטל". עשיתי כל מיני תמונות ופלאקאטים מחיי הצבא הרוסי במלחמה בשביל בתי־הספר, דיוקנאות של גיבורי המלחמה ושל הפוליטבירו. עבדתי גם בשביל בתי־הרושת וטחנות־קמח המקומיים. בעד עבודתי ביקשתי תשלום „אין־נאטורה", כלומר: מצרכי מזון כגון קמח, גריסין וכיו"ב. בעד כסף לא רציתי לעבוד בגלל חוסר ערכו הממשי. כל זה היה, כמובן, לא לפי החוק ובעד עבירה זו היה צפוי עונש מאסר חמור. בזכרוני נשאר מקרה אחד בקשר עם האמור, בעל חשיבות לא־גדולה כשלעצמה, אבל יש בו משום איפיון החיים האזרחיים ברוסיה מנקודות־ראייה מסויימות. היה זה לפני פרוס ימי החגיגות של מהפכת אוקטובר ברוסיה. הופיע אצלי בבית איש נ.ק.ו.ד. ורצה להזמין אצלי עבודות־פרסומת שונות כגון דיוקנים של גדולי מהפכת רוסיה וכיוצא־בהם. עשיתי לו חשבון „מפולפל", כראוי וכיאה בימי עונה בוערת ותוך ידיעתי הברורה שאין הרבה אמנים לביצוע עבודות אלה... תוך הבעת השתוממותו על חוצפתי אמר לי איש־שיחי: „האתה יודע, חביבי, כי אני, כאיש הנ.ק.וו. ד., אוכל לכפות עליך לבצע את העבודות האלה חינם אין כסף!?" על זה עניתי לו אני בשקט: „כן, את זאת אני יודע, ואכן, אם תכפה עלי לעשות את כל הדברים האלה חינם אין כסף אני אעשה אותם, אבל כשאתה בא אלי כאדם פרטי, כאיש הגון, ורוצה להזמין אצלי עבודות „חלטורה", ועבודה עונתית אמנותית, אז עלי לבקש את המחיר שצריכים לשלם לאיש פרטי. הוא נשאר עומד ומהרהר קצת אבל לאחר מכן הסכים למחיר שקבעתי. עם גמר עבודתי הוא שילם לי עד הפרוטה האחרונה. מכירי שנודע להם על המקרה התפלאו מאד על אומץ־רוחי להיכנס ללוע האריה — ולצאת שלם...! לאמיתו־של־דבר: יותר משהיה כאן אומץ־רוח היה כאן — ההכרח, הכרח החיים והקיום, שלא תמיד ישובח אבל אף פעם לא יגונה... והכרח החיים הוא שקבע את תנאי החיים, ולפי חכמת־החיים והחברה ברוסיה.

בדזשאמבול, עיר המחוז, חיו הרבה פליטים מפולין, רובם יהודים. נוסדה שם משלחת, קראו לה „דלגאטורה", של ממשלת פולין החפשית, ותפקידה היה לטפח את חיי התרבות והחברה של הפליטים. מטעם גוף ממשלתי זה נוסדו שם בתי־ספר עממיים ותיכוניים, שעמדו באמת על הגובה מבחינה חינוכית. בנותי למדו שם והבכירה אף נבחנה שם בחינת בגרות. (אגב: גיסי, ד"ר שומר, שימש גם כמורה בגימנסיה). כמו כן ערכה ה„דלגאטורה" מזמן לזמן חלוקה של מצרכי מזון. היה בזה כדי להשלים במשהו את החסר וההעדר הגדולים ב„סל המזונות" שלנו.

עברה תקופה מסויימת במצב הענינים כפי שתוארו והנה הוכרז מטעם הממשלה הרוסית כי על כל פליטי פולין להחליף את תעודות־הזהות שלהם ל„פספורט" רוסי. ידיעה זאת הרעישה את הלבבות והכניסה מהומה בקרב הפליטים. שכן לקבל פספורט רוסי — הווה אומר: להישאר לעולם ברוסיה. ואנחנו כולנו הרי קווינו וציפינו כי מייד לאחר תום המלחמה נחזור הביתה... לפולין. עוד טרם ידענו מה קרה בפולין ליהודים שנשארו שם, לקרובים שהשארנו שם, לרכושנו שהיה לנו שם. כל אחד מאתנו החליט להסתייג ככל האפשר מקבלת פספורט רוסי. לא עבר זמן רב והרוסים התחילו לערוך מזמן לזמן מצודים בחוצות העיר. כל מי שלא היה לו פספורט רוסי חדש הובל למשטרה ובו־במקום נאלץ היה לחתום ולקבל את הפספורט הרוסי שלו. בעד סירוב לקבל — נערך משפט קצר וה„עבריין" קיבל שנתיים מאסר. היו כאלה שקיבלו עליהם את הדין והלכו לבתי־כלא. שניים מכאלה, ממכירי הטובים, מתו בבית־הכלא. עברו עלינו אז ימים אחדים של מתיחות נפשית, של הרהורים והיסוסים. האם לקבל את הפספורט הרוסי ולהיעשות בבת־אחת נתין רוסי — עם כל מה שקשור בכך? השאלה הטרידה והדאיגה. מצד אחד — מצבנו האישי והסטאטוס הפוליטי־האזרחי שלנו שיווצרו עם קבלת הפספורט ליום בוא השלום מבחינת אפשרות התנועה והדיור ברחבי הארץ השונים ואפשרות היציאה מן הארץ ועוד. יחד עם זאת ידענו ללא ספק כי בסירובנו לקבל את הפספורט תשולל מאתנו כל הזכות לקבלת מנת הלחם היומיומית. והיו עוד התלבטויות אחרות, קלות וקשות בקשר לבעיה זו. אחרי התייעצויות והתחבטויות קשות עם אנשים שונים, ביניהם גם יהודים רוסיים ותיקים, אף גם חברים ותיקים במפלגה הקומוניסטית שם, קיבלנו אני ואשתי החלטה — לקבל את הפספורט. כמונו עשו גם רבים אחרים.

התברר כי הפספורט לא שינה במאומה את היחס של השלטונות אלינו — פרט ללחם שיכולנו לקבל במחיר הרשמי, כאמור. הפספורט לא הציל אותנו משום צרה ומצוקה או סתם הגבלה שבאו עלינו אחר־כך כפליטים, — כפליטים יהודים! לא נמלטנו אף מן המצודים והחטיפות שערכו השלטונות לעתים מזומנות על אנשים שעברו־ושבו ברחוב. הם פשוט נחטפו בעברם לתומם ברחוב ונשלחו לעבודות למקומות בלתי ידועים. גם אתי קרה כמקרה הזה, והמקרה קרה דוקא בזמן לא רחוק מיום קבלת הפספורט... נעצרתי ברחוב ונלקחתי למשטרה כדי לשלוח אותי לעבודה לאיזה מקום. אלא שעל־פי נס עלה בידי להימלט ולברוח מידיהם...

כך נמשכו עוד גם הלאה ימי המצוקה והסבל, המאבק עם החיים היומיומיים, הדאגה לשלומנו הפיזי והרוחני, והתקווה לאותו היום שבו נצא משעבוד של ה„צדק" הקומוניסטי ומאפלה של ה„אמת" שבצדק זה — לגאולה של חיים נורמאליים של מנוחה אנושית מינימאלית בביתנו ובמשפחתנו.

ברל רבך

בסימן הקור והכפור

(זכרונות ורשמים מחיי הפליטים בסיביר)

א. הנס ליד הוולגה

לא זכור לי באיזה חודש קרה הדבר, זכור לי רק שזה היה בשנת 1944, השנה שבה הגיע הקור לשיא שגם בסיביר הוא נדיר ביותר. תפוח־אדמה היה בבל־ייראה־ובבל־יימצא בביתנו, ואף לא בשום בית אחר, זה מזמן. במקום מגורינו אז, בכפר הסיבירי פודלסנובסקי סוברוז שליד סאַראַטוֹב, כמעט ששכחו כבר מה מראהו של תפוח־אדמה.

פעם אחת, בשעות שלפני הצהרים של יום ששי אחד, בלכתי מביתי אל הבאר שבחצר כדי להביא שני דליים מים, נתקלו פתאום עינַי בכמה תפוחי־אדמה גדולים המונחים בחוץ ליד הבאר על מעטה השלג הלבן. ברור: בקור של 45 מעלות מתחת לאפס נקפאו תפוחי־האדמה ונעשו קשים כאבן. הבאתי אותם, את „היהלומים הקרים", הביתה — מתנה לאשתי... ומשהם נמסו קצת ויצאו מקפאונם נעשו רכים ומתוקים. עם זאת הועלה אז הרהור בלב וניקרה מחשבה במוח: מה טוב היה אילו היו מצויים בבית לפחות ביצה אחת וקלח אחד של בצל. הרי יכולנו אז להכין סעודת שבת כהלכתה באחד ממאכלי־שבת המובהקים ביותר! מיד ניגשתי לביתה של אשה אוזבקית בכפר, נתתי לה מטפחת ותמורתה קבלתי ממנה ארבע ביצים. הרי שחלק אחד ממרכיבי הסעודה כבר ישנו בידינו. אך הבצל — מאין יבוא? נזכרתי פתאום כי בידי אחותי, הגרה בקולחוז אחר, בריחוק של ששה קילומטרים ממקום־מגורי, יש „רכוש" של כמה בצלים! בלי לחשוב הרבה נשאתי את רגלי אל אחותי ובאתי חזרה הביתה — אמנם אחרי הליכה ברגל של כ־12 קילומטר ובסיסה בשלג עמוק — עם בצל אחד גדול בידי!

והיה כדאי. מאז הרבה שנים טעמנו שוב היום — ודוקא פה בסיביר! — טעמו הטוב של מאכל־השבת: בצל וביצים — ציבאלעך מיט אייער!

ב. „במה מדליקין?"

היה זה גם כן באותו החורף הקר של שנת 1944. בבית לא היה אף גזר־עץ אחד להסקה. כולם שוכבים מכונפים במיטה במשך כל היום. אשרי מי שיש לו כסת והוא מתכסה בה, ואוי לו למי שאין לו. שכן מי שאין לו כסת מוכרח להתכסות בסמרטוטים, כי אם לא יתכסה — ייקפא מקור חזק זה בחדר בלתי מוסק. והחדר אינו מוסק מסיבה פשוטה מאד: בכל סביבת הכפר שאנו גרים בו אין יערות ואין עצים גם להסקה. כל צמחיית העץ במקום ההוא היא רק של שיחים קטנים מסוגים שונים, שענפיו דקים וקלים, מהם גם חלולים ונבובים, כקני־סוף, וכל־כמה שמכינים מהם בימי הסתיו לקראת החורף — הם כלים ואוזלים במשך שני חדשי החורף הראשונים, נובמבר ודצמבר, ו„מחסן העצים" נשאר ריק מכל ה„מלאי". מה לעשות, איפוא, במשך יתר חדשי החורף של ינואר — יוני (באיזור זה הפשרת השלגים היא רק בחודש מאי!)? לָמוּת מקור? — אין חשק רב לכך. את זאת כדאי אולי לדחות עוד. אולי עוד לא כלו כל הקיצין, אולי יש לחפש עוד איזה אמצעי לצרה זו ששמה „קור"?

אולי צריך לנסות למצוא איזה פתרון לבעית ההסקה, אולי אפשר עוד למצוא, יותר נכון: להמציא, איזו תשובה לשאלת: „במה מדליקין?" כלומר, במה, סוף־סוף, מסיקין את החדר בחורף כזה, בקור כזה, ובמצב כזה נוכח העדר מוחלט של עצים ואמצעי הסקה כלשהם?

והתשובה באה. הפתרון נמצא. והיה זה בלילה כזה מהלילות הקרים. תשאלו: איך ומה? הנה: — יוצאים בשעות המאוחרות של הלילה מהבית מתפזרים־מתפשטים בחושך על־פני הכפר לעבריו השונים, ומה קורה אז? —

„נתקלים" בגדר־של־עצים — הורסים אותה, גוזרים את כל לוח וקרש לחתיכות קטנות ו„מכשירים" אותן להסקה — ומסיקין ממש...

„מוצאים" רפת של בקר, מורידים את הדלת, מפרקים אותה לחלקים וכל חלק לגזרים ולגזרי־גזרים — והרי עצי הסקה טובים הראויים כדי להסיק בהם אפילו את תנורו של הקיסר...

„נפגשים" במדרגות־עץ שבכניסה למשרדו של ה„נאטשאלניק" — סוחבים אותן קצת ממקומן, מפרקים אותן וכעבור שעה הנה „מעובד" כבר החומר לעצי־הסקה.

כך פתרנו פעם אחת בעיה אחת מהבעיות המציקות ביותר בגלות סיביר. כך מצאנו־נתנו פעם אחת תשובה לשאלה ניצחת אחת מהמון השאלות הנשאלות שם יום־יום, שעה־שעה, אצל החלכאים והנדכאים, גולי סיביר, פליטי מלחמת העולם השניה. ואם מי־שהוא יבוא ויהרהר בשאלות חדשות נוספות, כלומר: שאלות על טיב ה„תשובה" שניתנה אז — הרי התשובה הסופית הנוקבת תהיה (והפעם תשובה יהודית טיפוסית — בלשון־של־שאלה!): וכי היתה אז ברירה אחרת? וכי קיימת היתה אפשרות אחרת להסיק את התנור כדי לחמם את החדר בקור שכזה ובלילה שכזה, בו נולדה לכותב שורות אלה בת, באותו החדר, ובאותן שעות הלילה והתינוקת והמיילדת זקוקות ומחכות לחדר חם, לאוויר חם ולקצת מים חמים?!

דוד שמרלובסקי

מחיי היהודים הגולים בסיביר

א. חוטבי עצים שומרי שבת

בין קבוצות־העבודה שהורכבו מיהודים שנשלחו לנקודה מס׳ 38 שביער הסיבירי, היתה אחת שתפקידה היה להכין גזרי עץ ולבקעם ללוחות דקיקים. כמרכז הקבוצה הזאת מונה ר׳ מנדל שמרלובסקי. ייתכן שזריזותו בעבודה גרמה לכך שמנהל העבודה, וכן המפקח של משטרת הבטחון האחראי על המחנה כלו, נתנו בו את אמונם ופנו אליו ברוב ענייני הקבוצה. ר׳ מנדל אסף לקבוצתו אנשים שקשתה עליהם עבודה אחרת — בעיקר עבודת היער. יום־יום התכנסו אנשי הקבוצה בצריף פרוץ לרווחה והשתדלו לבצע את הנורמה המוטלת עליהם. עם ערב היה מופיע מנהל העבודה — סופר ומסמן את הכמות המיוצרת והארוזה בחבילות ורושם ומאשר לקבוצה את הנורמה שלפיה קבלו את מנת לחמם. כמות

המזון הזעומה ושאר תנאי החיים החלו לדכא את רוח האנשים. ביטויי המרירות הלכו ורבו. אצל אחדים החלה לכרסם תולעת הייאוש.

ר׳ מנדל עודד את רוח האנשים בארגנו מעין שירה בציבור שכללה זמירות של שבת וחג, קריאת פרקי תפלה בעל פה, וציטוט פסוקים ואמרות המבטיחות כי הגאולה בוא תבוא. מנהל העבודה הרוסי, שנהג בתחילה מעשה נוגש, הפך במשך הזמן למעריצה של הקבוצה, הן בשל הנורמה שייצרו והן בגלל המורל ששרר בה.

ר׳ מנדלי, — שבכל מקום ובכל מצב שהיה נתון בהם, בשרתו כחייל במלחמת העולם הראשונה או בעת המסע הטראגי האחרון לסיביר, הצליח להימנע מחילול השבת — מצא דרך כיצד לשמרה גם במקום זה. בשננו את המאמר התלמודי „מי שטרח בערב שבת יאכל בשבת" השפיע על הקבוצה לנהוג לפי המאמר הזה הלכה למעשה. בימי ששי הכינו כמות גדולה יותר של לוחות והשאירום פזורים על הרצפה מבלי לסדרם. עם ערב, בהופיע מנהל העבודה לספירת הכמות, היה ר׳ מנדלי מצטדק שלא הספיקו לארוז את החבילות בהבטיחו לו שלמחרת יארזו את התוצרת של שני הימים. ביום השבת בלתה הקבוצה בצריף בתפילה בציבור ובקריאת פרשת השבוע מתוך „חומש". בעת „הסעודה" שרו זמירות: „אז ביום השביעי נחת", „ברוך השם יום יום יעמס לנו ישע ופדיון" — ועוד. אחר הצהרים לקראת בואו של מנהל העבודה, החלו לארוז את החבילות ובהופיעו מצא כמות גדולה ארוזה, כמובטח.

הקבוצה זכתה לא פעם בציונים לשבח מפי הנהלת המחנה. בעיקר שבחו את מרכז הקבוצה והרוח החיה בה — „החבר מנדל מויסיביץ׳ שמרלובסקי". חברי הקבוצה היהודים היו גאים גם הם על שני הישגיהם אלה: ייצור הנורמה ושמירת השבת.

ב. תפילת „ימים נוראים" ביער הסיבירי

זמן מה לאחר הגיעם לנקודת היישוב במעמקי יערות סיביר, החלו אנשי האמונה והמעשה לארגן את החיים היהודיים. למרות הפיקוח הקפדני מטעם שלטונות ה„נ.ק.ו.ד." (משטרת הבטחון הסובייטית), הצליחו לקיים את המעט הניתן בשטח הדת והמסורת. תוך סכנה מתמדת לגוף ולנפש קוימו התפילות, נשמרה הכשרות על ידי שחיטה כשרה ואף נעשה נסיון להרביץ תורה לתינוקות־של־בית־רבן. עיקר המאמצים הופנו לעריכת תפילה בצבור בימים הנוראים שהיו ממשמשים לבוא. מפי כמה נוצרים פולניים נודע למפקד המשטרה על ההכנות של היהודים לחג. בערב החג הגבירה המשטרה את פיקוחה על דיירי הצריפים ואף הזהירה אותם מעריכת תפילות והתקהלות — דברים הנוגדים את חוקי ברית המועצות. עם זאת נעשו ההכנות. נקבעו שליחי הציבור, נבחר מקום התפילה והועמדו תצפיות, — בחורים שהשקיפו לכל העברים ותפקידם היה להודיע למתפללים על התקרבותם של נציגי המשטרה. עם שליחי הציבור, בעלי הקריאה והתקיעה נמנו גם ר׳ מנדל שמרלובסקי ז"ל ור׳ חיים שווערד ז"ל. תפילת ליל החג הראשון עברה יחסית ללא הפרעות. לעת בוקר התכנסו שוב המתפללים, מלבד אלה שלא ניתן להם להימנע מלצאת לעבודה. ר׳ מנדל שמרלובסקי עבר לפני התיבה בתפילת „פסוקי דזמרה" ופינה את מקומו ל„בעל השחרית". זה היה ר׳ חיים שווערד השו"ב ובעל התפילה הידוע של בית המדרש הגדול בסאנוק, שנחלש מעט מטלטולי הדרך הארוכה וממצב התזונה הלקוי, אבל הוא אסף את שארית כוחותיו ונגש להמשיך ב„שחרית", המתחילה, כידוע, ב„ימים הנוראים" בקריאת „המלך". קריאת „המלך" יצאה

מפיו בזעקה גדולה אשר הרעידה את לב המתפללים. זכורני כי באותו הרגע עברו־חלפו בדמיוני אותם המראות והרגשות של הימים בהם עבר ר׳ חיימ׳ל שוחט לפני התיבה בבית־המדרש הגדול שבסאנוק. בדמיוני ראיתי את עצמי שוב עומד בצד אבי, העטוף בטלית מעל לראש, ומקפיד שלא אחסיר מלה אחת מהתפילה, כשמסביבי אַחַי וחברי הטובים. אך חיש טפחה המציאות המרה על פני: הופיעו שומרי התצפיות והודיעו שמפקד המשטרה ועוזריו מתקרבים בריצה כדי לברר מה היתה הזעקה ששמעו. במהירות התפזרו כל המתפללים איש איש לעברו. כשעברה הסכנה חזרו והתכנסו המתפללים והמשיכו בתפלתם. תפילה זו רישומה נשאר חרות עמוק בלב, ולעולם לא אשכח אותה!

ג. לחם־משנה

בהיותי ילד קטן, עת הקשבתי לתיאוריו של אבי ז״ל וזכרונותיו מתקופת מלחמת העולם הראשונה, שהשתתף בה כחייל־מהשורה במשך 4 שנים — התרשמתי תמיד מכושרו להסתדר גם בשטח דרישות הדת שלא יבולע להן. כחוט השני עבר בכל סיפוריו התיאור כיצד השיג והכין בכל מקום ובכל מצב שבו היה נתון את לחם־המשנה לקדש בו את השבת. והנה גלגולי מלחמת העולם השניה הביאו אותו לכפר הסיבירי. כאן עיקר מזונו של האדם היה הלחם — ואף הוא לחם צר — שחולק במנות קצובות. בחורף הקשה של 1942 נאלץ אבא לעשות מאמצים גדולים כדי לשמור לו כדרכו לחם־משנה לשבת. בחורף זה היו ימים בהם לא חולקה מנת־הלחם, בטענה שהדרך מהעיירה לכפר נסתמה בגלל השלגים ותושבי הכפר נותרו בלא מזון לפעמים אף לימים מספר. כך היה גם באותו השבוע. אספקת הלחם היתה בלתי סדירה והנה הגיע יום השישי. אבא התמלא צער לא יתואר על שאין בידו אף פת לחם רגילה לשבת. מקומץ הקמח ששמר לעת מצוקה, עמד להכין בצק ולאפות מספר מצות. בעת ההכנה התפרצה לצריף תוך זעקות שבר הממונה על הובלת הלחם. „דדושקה״, אסון קרה, ואומרים שבידך להציל! וכאן ספרה העגלונית כי בנסעה עם עגלת הלחם מהעיירה הסמוכה החל הסוס להשתולל ולמרוד ולבסוף הפיל את העגלה, הסתבך ונפל גם הוא ונדמה שאין בו כבר סימני חיים. וכי במה אוכל לעזור? — טען־השיב אבא — הן אינני בקי בכלל בעניני עגלות וסוסים?! מתוך החשש שמא לא יספיק להכין את המצות לשבת דחה את הפצרותיה של העגלונית לצאת אל מקום המקרה. אולם זו חיפשה נימוק כדי לשכנע את אבא שהמדובר במקרה חמור ואמרה: הן אדם דתי הנך, וכי יתן לך לבבך שקהל שלם ישאר ללא לחם ואילו אני איענש קשות? אבא נעתר להפצרותיה ולבכייה, ובהליכה מהירה — דרך של כמה קילומטרים — הגיע עד מקום רבצם של הסוס והעגלה. לאחר שכל נסיון בדרכים שונות מצד אבא להקים את הסוס עלה בתוהו, נקט באמצעי האחרון: שיחרר את הסוס מריתמתו. כשרק הרגיש הסוס שחופשי הוא קם על רגליו והראה סימני התאוששות. אז נגשו להעמיד את העגלה על תילה וכשעלה הדבר בידם רתמו שוב את הסוס לעגלה ובדהירה הגיעו לכפר. שם ציפו להם רבים שפתחו בקריאות: הלחם הגיע! יחי הדדושקה! ועוד קריאות שמחה.

העגלונית, מוכרת־הלחם, מאושרת מהתרת הסבך אליו כמעט נקלעה — העניקה לאבא כמה ככרות לחם, שערכן בעת ההיא לא יסולא בפז. אבא הכין את השבת כהלכה, כשברשותו לחם־משנה ואף נותר ממנו לימים הבאים. בעת עריכת מלווה מלכה במוצאי השבת, לא פסק מלהשמיע דברי הלל ושבח לאליהו הנביא. בטוח היה כי היה זה אחד ממעשי הנסים של אליהו זכור לטוב שזימן לו את לחם המשנה.

בצרור החיים

לאלה מבני עירנו והסביבה נוחי־נפש, זכרם לברכה, שזכו ולא זכו. זכו לעלות ארצה, לחיות בה, לבנות ולהיבנות, מהם גם — לראות בקום המדינה ולחיות חיי אזרח במדינה; אך לא זכו לחיות ולראות בהמשך מאבקי המדינה לחייה ולהישגיה; לא זכו לראות ולשמוח בהצלחותיה המדיניות ובנצחונותיה הצבאיים, בשגשוגיה המשקיים ובהתפתחותה הכלכלית; והם לא זכו — לדאבון הלב ולרוע המזל — לראות בהופעת ספרנו זה.

יועלה־נא פה נר לנשמתם. יוצב־נא כאן ציון לנפשם. יוקם־נא בזה מצבה לזכרם. למי בתיאור־דמות קצר, למי בשרטוט־אופי קט, למי בקוו־מהות דק, ולמי — רק בהזכרת השם בלבד. הכל לפי האפשרות והיכולת, לפי מידת המידע שהושגה ולפי מנת־החומר שהוגשה. והרי פה דברינו לזכרם, ערוכים־סדורים פה בסדר זמני עזיבתם אותנו, או לפי סדר זמני הגשת החומר.

יהיו־נא נשמותיהם זכורות־צרורות בצרור החיים הנצחיים שבארצנו־מולדתנו הנצחית!

אהרן קרמר

מהעולים־החלוצים הראשונים. צעיר לימים היה בעלותו ארצה, בסך הכל בן 19, ולאחר ארבע שנות עמל וסבל, מסירות לעבודה וכיבוש עבודה, נפל על משמרתו, משמרת העבודה וקרבן העבודה.

הוא לא הספיק לבנות בית ולהקים משפחה כי רק עשרים ושלוש שנים היו שנות־חייו על אדמות. לכן לא ניתן לנו להכירו ולדעת פרטים עליו ולציינם לזכרו. אכן, הכרנו את הוריו, ר' מרדכי ורעייתו ז"ל, ואת אחיו דוד, ז"ל׳ מעסקני „המזרחי" הפעילים בעירנו. ברם לא זכינו להכיר אותו, את אהרן, לא בסאנוק בגלל עלייתו המוקדמת בגילו המוקדם, ולא פה בארצנו — בגלל פטירתו המוקדמת הטראגית. משום כך מעטיב הפרטים שעלה בידינו לקבל עליו, על דרך־חייו ועל דרך עלייתו. ומה שידוע עליו הוא לא ממה שנמסר על־פה, אלא ממה שפורסם עליו בכתב, בדפוס, בעתוני הארץ דאז, ובראש־וראשונה ב„קונטרס", שבועונה של „התאחדות ציונית־סוציאלית של פועלי א"י „אחדות העבודה" מיום י"ג אלול תרפ"ד. אנו מביאים בזה את הנקרולוג, ככתבו וכלשונו כפי שפורסם באותו ה„קונטרס". אולם מלבד זה דובר והוזכר ונכתב בעתונים וגם ב„קונטרס" בדבר אסון מותו של אהרן קרמר, אם בשל

הבעיה הכללית שעורר אסון מותו, כקרבן רביעי של קבוצת העבודה שבה עבד, בעיית האחריות לחיי העובד בארץ, ובשולי בעיית האחריות והבטיחות — בעיית תביעת פצויים, „כגודל האסון... גם במקרה המדובר, שהרי... המנוח קרמר השאיר משפחה בגליציה..." (שם), ואם בצורת השתתפות־בצער שהובעה על־ידי המון מודעות־אבל. שכן מצאנו־ראינו מודעות־אבל אלה (שהן בודאי רק חלק ממה שפורסם בכלל) משל קבוצות־עבודה שונות („קבוצת בנאים ,מרץ׳", קבוצת סתתים, קבוצת בנאים א׳ בחיפה), מועצת פועלי חיפה, ועוד. אהרן קרמר ומקרה פטירתו הוזכרו גם בישיבת מועצת פועלי חיפה שהתקיימה ביום כ"ו באלול אותה השנה, כעבור למעלה מ־3 שבועות מיום האסון.

הדברים הראשונים והעיקריים על אהרן קרמר ומותו פורסמו, כאמור, ב„קונטרס" שאנו מוסרים אותם פה כנתינתם שם:

אהרן קרמר

ביום ד׳ לחדש אלול בצהרים, גמרו החברים ב„קבוצת יצחק לוי" את החצוב שנמשך שלשה שבועות. פתאום נשמעה התפוצצות באחת הבורות של המחצבה. בגשת החברים אל מקום המעשה מצאו את אהרן קרמר פצוע בראשו ואת שמואל פרידמן פצוע בשכמו. שלשה ימים התאבק אהרן ביסורי פצעיו ומת.

לפני ארבע שנים עלה קרמר אל הארץ מסנוק השקטה שבגליציה המערבית ובכל חום לבו הצעיר התמסר לעבודה. תחלה עבד בכביש טבריה־צמח והצטין בתור פועל טוב, אחרי כן נכנס לקבוצת „יצחק לוי" ועבד בה עד יומו האחרון.

יד הכורת עלתה על „קבוצת לוי" ומדי שנה בשנה בחר לו קרבן, הרביעי נפל שדוד אהרן היקר.

בן 23 היה אהרן במותו.

ק. ה.

פרופסור דב סדן

עם יעקב רוזנפלד

כי אזכיר שמו של יעקב רוזנפלד והייתי כמזכיר לרבים שם לא נודע ולמיעוטים שם נשכח. מיעוטים פירושו מאות, מאו״ת רבות, של פועלים הפזורי״ם בפינות־ארצנו השונות, שיתעוררו תחילה בעירוב של ההייה והיסוס: במי, בעצם, הדברים אמורים; עד שיזכירו לעצמם ויאמרו לנפשם בעירוב של תמיהה ותוכחה: באמת, כיצד שכחנו. וודאי יהרהרו בו, אם מעט ואם הרבה, וממילא ירחיקם הרהורם אל מלפני עשרים שנה ושנה, כשהאיש, ביתר דיוק: הנער־האיש, שירתם באמונה, בהתמדה, במסירת־נפש. הם יזכרו פגישה אחת ואחרת עם הצעיר, אשר קומתו הנמוכה שנתנמכה והוסיפה מכפיפת־גבו, צומק־פניו שהבליטו אותו קצות־עצמות־הלחיים המשופות, היתוך־דיבורו המתון המטיל כהפסקת נופש בין תיבה לשכנתה, היו בפרופורציה הפוכה לכוח־עשייתו, שנתאחדו בה פעילות נמרצת, שקידה סדורה, וביחוד כשרון־משאוי. הרהורים אלה יש בהם כדי לנער קצת את אבק־השיכחה, המכסה זכרו, והוא

יעקב רוזנפלד — נפטר בשריד (תרצ״ה—1935)

עתה כבר מצוה — הלא עתה מלאו עשר שנים מאותה הליכה שלו, לרגל מלאכתו, בתוך גשמי־זעף שירדו בעמק־יזרעאל ושבה אחזתו צינה וממנה נמשך לו חולי, שהכריעו בדמי־ימיו.

לפני עשרים שנה ושנה ראו עצמם חצי תריסר הנערים בלבוב, שישבו חליפות בחדר המועט ברחוב ברנשטיין, מרכז תנועת החלוצים, כמי שתפילתם נתקיימה ומשנתקיימה הם כאותם החולמים, אשר בקום חלומם הם נבוכים מאוד. ימים רבים קראו לנערי־ישראל ונערותיו וציפו במתיחות, אם ייענו, כיצד ייענו, וביחוד כמה ייענו. עשרות נתעגלו למאות, מאות נתעגלו לאלפים. ובבוא האלפים המיוחלים ובואם בהתפרצות, כסערה, ולא ידעו מייחליהם מה יעשו תחילה. והרי אפילו היו מאמצים כוחם עד תומו לא היו מספיקים, כל שכן שלא יכלו למצותו לאורך ימים — גם הם דחקה להם השעה להיות עם העולים. שעל כן נישאו העינים התהות על פני הסטיכיה הזאת — אולי תעלה היא עצמה את הכוח, שיכבשנה ויטנה כמסלול־התפקיד ותכניתו. שכן הכוחות החדשים, שהתפרצו עתה, צריכים היו מדריכים אחרים, שונים, אנשים שנצמחו ממעבה הויתם.

הויה זו, על חידושה המושך והדוחה כאחת, הורגשה לי במסעותי על פני ערים ועיירות, אך דומה כי בבירור הישתי בה בעיר סאַנוק, אשר במפה הכללית היא כבולטת בקו־הבינים שבין מזרחה ומערבה של גליציה, ובמפה המיוחדת שלנו, לאמור סניפינו, לא היה רישומה רב. כשירדתי אליה עם אפרורית בוקר, עממה את דעתי אסוציאציה, שהטילה על המסורת הציונית המעטה שלה כאורצל של גרוטסקה — אי אז, לפני מלחמת העולם ההיא, יצא פה כתב־עת ביידיש „פאַלקספריינד", כלומר ידיד העם, ועורכו אדאלברט שאנבאך. מַאריה דעלמא, יידיש וידיד העם ואדאַלברט! ודאי, רוח נכאה שבאה עלי, גרמו לה גם מזג־האויר — ערפל עכור וגשום; גם אוירת האכסניה שישבתי בה — ריח של חומצה צוננת שעמד בחללה נישא גם מפסיעותיו של הבחור הגיבח, שהתהלך בחדרים, מחריש ומצומק ופניו כבושות בקרקע, גם מדיבוריה של אמו האכסנאית, שמשעמדה על תכליתי בעיר, הצביעה על בנה ואמרה: ראה אותו, שהיה בארץ ישראל שלכם, נסע אליה דם וחלב חוזר כלי שבור. סיימה: אט, חלוץ־חלפוץ. אבל יותר משגרמו אויר ואוירה גרם עם ערב אולם־הכינוסים הגדול, שרחשו בו עירבוב של פרצופים ובליל של קולות, כוורת־אדם הומה ומהמה. היה זה כעין גל אדיר, שאתה עומד בפניו נואש, כמי שאינו יכול להבלע בו ואינו יכול להתנשא עליו, ואתה כפושט ידיך מעל הגעש הזה — אולי ימצאו בו אילו צמדי־ידים ויחתמו את המעגל ההומה הזה בחותם של משטר, תכנית, מערכת עשייה. למחרת, עם הטיול בשדרה העולה בנחת כמעלה־תלולית, הייתי כבוחן את מנין בני הלויה, מי מהם מסוגל לגבור על התרבוכה ודומה כי אך בחינת־שוא היא.

לימים נודעתי, כי כמה דברים נעלמו מעיני באותה עיר, ביחוד פעולה עברית ענפה ושקודה, שפריה נודע גם ברבים — הלא מתוך מעגל הפעולה הזאת יצאו כמה כוחות, שאתה מוצאם היום עוזרים במערכת־הספרות והעתונות שלנו — מי בתרגום קלאסיקה, מי במאמר, מי בביקורת. אבל בימים ההם לא ידעתי עליהם ואילו גם ידעתים לא היו מועילים אותי — עשייתם היתה מחוצה לאדם הרב שראיתיו באולם־הכינוסים ההוא. אולם לימים גם נודעתי כי בין הנערים המעטים, ששוטטו עמי במעלה־השדרה, נמצא מי שראוי היה לתשומת־לב, והוא היה דוקא כנלוה־לא־נלוה בעיני. ואימתי נודעתי, באותו יום של תשעה־באב, שמוצאיו נועדו כשעת־כינוס לחלוצים של כל ערי הגליל ההוא ועיירותיו. מתחנת הרכבת של איסטריק „התחתית" התחילו עם דמדומי שחר משוטטים סיעות סיעות דרך יער גדול הנמשך כמה וכמה פרסאות והיו רבים מהלכים ברגל יחפה בתוך יובל מים קטן המוליך לשביל, שהביאני לכפר שכן־הרים טילישניצה. בדרך הארוכה גילגלתי ברוב דברי שיחה ועירוביהם, רוב המשוחחים

היו הנפשות הפועלות שבסניפים ודיבורם בנעימה של הכרה עצמית, מיעוטם בני השורה שדיבורם בנעימה של ביישנות והיסוס. וביניהם גם הבחור שנראה לי שם, בעירו, בשדרת־הגן, נלוה־ולא־נלוה, אולם פה, בלב היער, כשדבריו היבשים, ניתן לומר: האפורים, נתלשו בדוחק מפיו, ראיתים קליפה קשה חופה על תוך של ממש, ואמרתי בלבי: הרי מי שתופס עיקרו של דבר.

אחרי השיחה ההיא ראיתי זעיר פה זעיר שם שמו של יעקב רוזנפלד במכתבים למרכז — הרי ראַפורט של פגישת גליל, הרי אגרת מנקודת־הכשרה. שעל כן ודאי היה לו, שאני מוצאו באולם הגדול של מרכז־הצעירים בקראקא, שבו נתכנסה ועידת החלוצים של מערב גליציה ושלזיה. אולם תחתיו בא מעירו אחר, בעל טמפרמנט שוצף, שטפח באגרופו וצעק: אני רוצה שהבמה הזאת תהיה קונפסיונאלה, כלומר דוכן־הוידויים. הוא, יעקב, שעשה את עיקר העבודה בסניפו, לא בא לועידה, אלא הלך והוליך לפינות־הכשרה — תחילה לכפר קידאלוביצה, אחר כך הרחיק לכפר וידאלקאַ הסמוך לרישא, בו ליכד נערים מערים שונות ועבדו אצל אכרי־הגויים, י״ג שעות ביום, ושכרה ליטר חלב, פת קיבר ותפוחי־אדמה. איש־העול מטבע־ברייתו, הוא מעמיס על עצמו את הדאגה לרחוקים וקרובים ועושה ברגל עשרות קילומטרים לבקר חבורת־חלוצים בודדת, לחברה לכלל החלוצים, תנועתם ומרכזה.

קשה עבודתם של צעירי־יהודים, שהשכירו עצמם פועלים, מותר לומר: עבדים לאכרים מאַזוריים, לא קלה ממנה עבודתם בעיר־יהודים, כפרברה של קולבושובה, שתושביה, מקנאי־החסידים — בלשוננו אז: הפאַנאַטיקאנים — נוהגים בהם מנהג, שזלזול ואיבה משמשים בו בערבוב. העבודה בשדותיהם של בעלי־אחוזה יהודים שכרה אין בו אלא כדי לחם יבש. חומרת־התנאים החיצוניים האלה היא גם אספקלריה גם מבחן למערכי הנפש הפנימיים — קשים קוצי־הבורות הצריכים עקירה; קשים מהם לקויי־חינוך הצריכים הדרכה, טיפוח. אולם קשה מכל אלה היא כפיפותם של החברים, המוכנים לציית להוראות תחת לחשוב בכוח עצמם, לקיים פקודות תחת להחליט מכוח עצמם. אבל על כל הקשיים האלה טורחת להתגבר הכרתו והתמדתו של מי שחש עצמו בעם הרב הזה כעצם מעצמו, ומתוך שהוא רואה את עצמו מחויב בהדרכתם, הוא גם ממצה מתוכו את הכוח המסגלו לכך.

כשם שתמהתי כשלא מצאתי את האיש בועידת החלוצים בקראקא, כך לא תמהתי כשמצאתיו אחרי שנים חתום על המכתבים החוזרים של מרכז החלוצים, וכששמעתי כי הוא מפליא בכוח עשייה שאינה יודעת לא ליאות ולא רתיעה. מתוך כל אלה למדתי, כי הוא ידע מה שלא ידעו קודמיו — הם אי אפשר היה להם לקיים עצמם ביום חול שלא נמשך עליו זיו שאול של שבת, אם ממשית אם מדומה, ואילו יום החול היה חיותו; הם אי אפשר היה להם בלא שעשועי־דמיון והוא ראה שעשועיהם לוכסוס. אמנם, הם והוא היו כחברים המחושקים באזור של אידיאל אחד, אבל להם הוא היה כהילת־סהר ולו כטבעת־ברזל. פשוט, בינם ובינו חצצה מחיצת דור — הם וחבריהם, בני־הטובים שבעם, עוד ניתן להם לגלגל חלומם ברוב טובה, (או, לפחות, בדייתה), ואילו הוא וחבריו, טובי־הבנים שבעם, כבר הדהירו את מציאותם מריב פורענות (או, לפחות, ניחושה).

רבות למדתי מאותם המכתבים החוזרים, שכבר הגיעוני בשבתי בארצנו. כזאת למדתי כשיצאתי לגולה ועשיתי כשבועיים בנקודות ההכשרה בגליציה וישבתי באחרונה בחדר המועט ההוא ברחוב ברנשטיין בלבוב והתבוננתי בתמורה הרבה, שחלה בו ובסדריו, ברוח האחרת שנשבה בו, רוח של ממשות ומעשה, ושאחד מראשי מחולליה היה הנער שהיה לאיש ושגופו היה נטוי על הסטיכיה ההיא וניצב מעליה בחינת אופק הנמוך כלפי הקרקע.

עזריאל אוכמני

נוף ואדם

בחברתו של יעקב רוזנפלד

אינני זוכר עוד איך נצטרף אז לחבורתנו. ראשית כל: מקום־מגוריו. לכאורה רק מהלך של כרבע־שעה, ולמעשה, הריחוק גדול בהרבה ממשך ההליכה. שכן עמד בית־מגוריו בפתח עיבורה של העיירה, על מיפתן שבין העיר ופרברה הפוסדה. רק מגרש קטן מפריד בין הבית ובין בית הרבי מדינוב, ובקרבתו — איקונין קדושים, שגויים מסירים לפניהם כובעיהם וכפריות יראות־שמיים כורעות לפניהם ברך, ולצידו שביל המתפתל בין גדרות ומוליך אל נחל, אל בין־שדות, אל מחוץ לעיר.

וגם בית־אבותיו היה רחוק מאתנו — בית שוחט בעיירה שופעת כתים של חסידים, כת כת והידור של מצוות משלה. כן, גם הבית הזה כעומד על מיפתן של בין־תקופתיים — מכאן שחיטה כמקצוע של מצווה, על כל גינוני האדיקות היראת־שמיימית הכרוכים בזה, ומכאן שליחת־יד במסחר, דומה, גם עם חוץ־לארץ, והעיקר — שלוחות של בנים ובנות מעבר לגבול, אי־שם בעיר־בירתה של גרמניה, בירה שלקחה את כוח־משיכתה של וינה היורדת והולכת מגדולתה.

קרעים, קרעים של זכרונות.

עולה עתה זכרון כזה:

...הגן הגדול, המפואר, מכה בכל ריחותיו. שם הרחק לרגלי ההרים, מאחורי הקסרקטינים, מאיר הנהר סאן ב־ר הנצחי שלו, כעיטור של כסף דהה בספר ישן־נושן.

ספר של אגדות או של אימים?

אותה שעה עוד לא שאלו. בהקשיבם לעצמם, הרגישו כבר באי־השקט המפעפע בחשאי בתוכם ואעפי״כ דימו עוד אותם ימים בני י״ג—י״ד אלה, שהתהלכו בחבורה בשדרות המוצלות, כי צנינות זו המאוושת בין צמרות התרזות, כי דמדומים אלה החבויים בין עלי הערמונים הישישים — באחת, כי נוף פולני מתוק־ענוג זה, שלהם הוא. למענם הוא. הם התהלכו חופשים ממצוות, ובין ספרי השירה שתחת בית־שחיים והחיים המתדפקים לראשונה על לבותיהם לא היה כמעט שום חייץ. בית־הספר היה פולני, הלשון היתה פולנית, הקריאה, בעיקרה, פולנית.

הוא לא דיבר מעולם פולנית. איני זוכר אם כבר אז דיבר עברית, אך מכל־מקום בדיבורו ניפלה מחבורתנו. בדיבורו — לשון של הפלגה. שכן לרוב היה שותק. וגם שתיקתו היתה אחרת. היא לא הכבידה, אם כי בשל כך דומה היה, כי הוא מהלך משהו מן הצד, מרוחק קימעה מבני־לווייתו.

שתיקתו, שתיקה טובה של הקשבה, שתיקה זו שהיא שותפתו־של־דיבור, שמשלימה אותו. רק לפרקים היה פורץ בצחוק רחב, נמוך־קול, צחוק שאיננו בא מן הגרון, מנימי הקול, אלא עמוק מהם, אי־שם מאחורי הלב.

האם משום כך נישא תמיד מצחוקו עצב־מה?

או זכרון אחר:

...שבת לפנות־ערב. המונות־המונות „מטיילים״ ברחוב הראשי, רחוב היאגלונים, בקטע זה בן 500—600 מטר אשר בין ראשיתו של הרחוב, שהוא מורד תלול המוליך אל עיבורה־של־העיר, ועד לשוק המרובע, החשוף, המרוצף אבנים חדות. בצדו האחד של השוק

כנסיית הפראנציסקנים וממולה הקלויז של חסידי צאנז; בצדו האחד בית־העירייה וממולו בית המרחץ, ובאמצעיתו באר עמוקה מטילת־אימים, שרוב הימים משאבתה פגומה ושואב־מים, אוויל־למחצה, דולה ממעמקיה מים קרים, מקהי־שיניים, בדלי נקוב, דולף.

מתהלכת כאן גם חבורה זו של נערים ונערות המתווכחים, כדרכם, בקולות רמים, בוטחים, על ספר פלוני או על ענין אלמוני, ומתהלך כאן הוא השותק, כדרכו, את שתיקתו שאינה מכבידה, ופתאום: „ניחא, אך מה תעשו, נאמר, בעוד שלוש—חמש שנים?".

השאלה נשאלה בקול נמוך, בדרך־אגב, כמעט שלא מן הענין הנדון — ואיך הפליאה לפגוע!

ההולך לצדו הסתכל בו, בשואל, ומשונה: דומה, כך ראוהו לראשונה. „מה תעשו" — הרי זו השאלה לגופה: מה תעשו, ולא מה תחשבו, או באיזה ענין תתווכחו.

אעפ"י שלא היה נוח להודות בכך, האמת היא שהיה זקוק מני אז לקירבתו של הנער, לבטחונו, לשתיקתו, זו שהיא כבר מעבר לכל ההכרעות.

ועוד אתה נזכר:

...אולם „החלוץ". על אחד הקירות תלוייה מפה גדולה של ארץ־ישראל, מפה העשוייה ביד לא־אמונה נייר כחול־לבן, וממולה המבט המביך של י. ח. ברנר. וסיסמה. ואיזו תמונה. ובפינה לוח שחור ועליו כמה מלים עבריות הכתובות — כמעט שאתה מבקש לומר: החרותות — באותו כתב ילדותי נדהם ומופתע, שרק ידיהם של אנשים מבוגרים הלומדים ראשית תורת־כתיבה, רושמות כמותו.

עתה שוב אינך זוכר מה סיפר אז הוא — זו הפעם הראשונה ששמעת אותו מאריך, לערך, בדיבור, אך ימים רבים שמרת בליבך אורן של עיני הנאספים התלויות בשפתיו.

בחוץ עמדה שבת־של־עיירה — גדולה, מלאה, שלמה, ובחדר נצטופפו בניהם של בעלי־מלאכה, שוליות, עוזרים־בחנויות, דיירי „הסימטה היהודית", יושבי פרברים וקצווי־העיר.

באור הדמדומים השבתיים רשפו עיניהם באור־של־כיסופים.

ושוב:

...האבק הנישא מתחת לרגליים מדיף ריח חריף של קיץ בעצם חומו. בתי־קומה. נחל. בתים נמוכים מכוסי רעפי־עץ. כרי־מירעה. נערים־רועים מרימים רגבי־אדמה ומטילים אותם בהולכים. חושות חבושות גגי־קש. יער. מרחוק הוא כחול וחום, אך בהתקרב אליו ההולכים משנה הוא את כחולו בירקות כהה, צוננת, שבתית, מסבירת־פנים.

ואחר־כך ביקעה עמוקה. דומה: בתוך באר. השמים פרושים על אמירי־העצים ונחל רוחץ במי־בדולח שורשים מגולים ומלטש חלוקי־אבנים.

שיחה. הפותח פותח והממשיכים מוסיפים לפתיחה. השאלות מרובות מן התשובות. לעת־עתה רק דבר אחד ברור, ודאי: הלשון העברית („חלוצי השפה העברית"!). היא המרד. היא המפלט. היא החיים האחרים.

הוא עומד מן הצד. רגלו האחת על אבן מאוזבת, השניה כצמוחה לתוך האדמה. היבקש גם הוא רשות־הדיבור? בין העצים הגבוהים האלה נראה הוא רחב־קומה מכרגיל, מסוקס מכרגיל. הנה גם אומר כמה דברים — בכבדות, במגומגם.

תחילה אין אתה שם אליהם במיוחד לב, אך אחר־כך, בחזרך לצדו הביתה, אתה תולה בו לפתע את עיניך — בתודה, בידידות עמוקה.

מרחוק, על ראש ההר, מאירה העיר באור השקיעה. ובפעם הראשונה מתברר לך בתכלית הברירות — באור של פרידה.

משפחת מאיר הסאנוקאית בארץ

ר׳ ישראל־טשי מאיר, אשתו וולקילה, ז״ל

רבי ישראל־טשי היה תלמיד־חכם ידוע, חסיד נלהב של האדמו״ר מטשורטקוב ואישיות מפורסמת בעיר ובסביבה. הוא הצטין בעסקנותו ובפעילותו בכל עניני העיר ובעיותיה ובעיקר בבעיות היהודים שבה. הוא היה איש דינמי, בעל אופי עז, ולפי שהיה לו מגע תמידי ושיח־ושיג עם פקידי השלטון המקומי, שכן היה חבר במועצת העיר, ב„מאגיסטראט״, משנת 21 לחייו, היו תמיד דבריו נשמעים. רבים היו צריכים לו בעניניהם עם הפקידים. הוא נענה לכל הפונים אליו ברצון ובכל שעות היום עמד מוכן לעזור. ביתו המה תמיד ממבקרים, מהם שבאו אליו בבקשתם שידבר על עניניהם עם השלטון ומהם שבאו אל אשתו וולקה־לה כשהיו זקוקים לשכר דירה או להכנסת כלה, או שנמצאו במצב כלכלי קשה ועמדו בפני התמוטטות פרנסתם. אצל וולקה־לה מצאו תמיד אוזן קשבת. היא היתה אשה נדיבת־רוח ובעלת לב טוב, שקבלה כל אדם בסבר פנים יפות והשתתפה בצרת הזולת בכל נפשה ומאודה. כל מי שדרך על מפתן ביתה ידע שכאן מצא אם רחמניה. היא עסקה כל היום באוסף כספים כדי למסור אותם לנצרכים ידועים לה, לאלה שפנו ולאלה שאף לא פנו אליה. מלבד זה היתה טרודה כל שעות היום בעבודת תפירה בשביל נשים עמלות ולא משתכרות. וולקה־לה היתה מומחית לגזירה ולתפירה וכל מה שראו עיניה תפסה בראיה ראשונה. כשראתה בלכתה ברחובות העיר בני עניים מסתובבים בבגדים קרועים הכניסה אותם לביתה, העמידתם מאחורי הוילון והם פשטו בגדיהם הקרועים וחכו בביתה עד שהיא תיקנה אותם. היא היתה נוהגת להיטפל לילדי דלת־העם בלוותם את הוריהם החוזרים־על־הפתחים ומשתדלת להשפיע עליהם ללמוד מקצוע לבל יאלצו גם הם להיזקק ל„אומנות״ פשיטת־היד. יש גם שמצאה להם מקומות עבודה מקצועית ובתקופת הלימוד שלהם אף סיפקה להם את כל צרכיהם.

אהבת הזוג הזה לארץ ישראל היתה גדולה מאד. וולקה־לה היתה בעלת ידיעות רחבות בכלל ובעניני יהדות בפרט. אשה מלומדת זאת שאלה פעם את אחד הרבנים, רבי יעקב יוסף גלרנטר מיאשיניצה, שבא להפרד מהמשפחה לפני עלותו ארצה, ונטה ללון בבית ר׳ ישראל־טשי, שממנו גם קיבל סיוע להוצאת הדרך: חז״ל מגדילים ומפארים את נסיונו של אברהם אבינו, שהקב״ה הבטיח לו את כל הארץ, וכשהיה צריך ד׳ אמות קרקע בשביל קבר לשרה אשתו היה מוכרח לשלם טבין ותקילין. אם כן מדוע טחו עינינו לראות את הנסיון הגדול גם בדורותינו אחרי שהנביא ניבא „חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו״ והיום עלינו לשלם בעד כל שעל אדמה שאנו קונים, והמסתכמים ברבוא רבבות לירות ועוד יש מתנגדים גם לדבר הזה, הרי מעשי אבותינו בידינו....?

שד״רי ארץ־ישראל שבקרו בעירנו, היו תמיד אורחי בית רבי ישראל־טשי מאיר כי ידעו שלא יצאו ריקם משם. בני ארץ־ישראל אלה ידעו למסור בטוב טעם ספורים ואגדות על ארץ־ישראל ומעלותיה והסיפורים האלה נכנסו עמוק בלב בני המשפחה והלהיבו את לבם לאהבת הארץ. אין איפוא פלא בכך שמשפחת רבי ישראל־טשי ואשתו וולקה־לה היתה מהראשונים בעירנו שעלו ארצה והתישבו בה.

ר׳ ישראל־טשי מאיר

וולקה׳לי מאיר

בנם הגדול רבי שלום שכנא, ובנותיהם חוה ע״ה ותבל״ח מרים הקדימו ועלו ארצה עוד בשנת תר״פ. אחריהם, בשנת תרפ״ה, עלתה אחותם בת־שבע, ובשנת תרפ״ו עלתה וולקה׳לה ז״ל עם הבת יוכבד, ובשנה שאחריה, שנת תרפ״ז, עלה ר׳ ישראל־טשי, לאחר שגמר את תפקידו בפיקוח על בניית „ישיבת חכמי לובלין״ שהוזמן לכך ע״י מייסדה רבי מאיר שפירא ז״ל, עוד בהיותו רב בסאנוק. בשנת תרצ״ב עלה בנם אלתר ומשפחתו. בתם הבכירה קיילה צוורדלינג שהיתה מטופלת בילדים לא זכתה לעלות ובעלה ומשפחתה נספו בשואה. שמותיהם מתנוססים במצבת זכרון שהעמידו בני המשפחה בת״ת „שערי תורה״ בת״א. גם שם אחיהם צעיר־המשפחה אברהם חיים, שסל״ח בהאג בהולנד, חרות על מצבה זו.

העסקנות של משפחת רבי ישראל מאיר לא פסקה בארץ. המפעלים הגדולים של בני־בניו, „האחים מאיר״ (משה, מרדכי ומנחם, — בניו של ר׳ שלום־שכנא) קנו להם שם גם מחוץ לא״י. בית־הכנסת בשם היכל־שלום בתל־שלום — מושב על שם בכור הבנים — ידוע, וכן בית־הכנסת בפרדס־חנה ו„מגדל שלום מאיר״ בת״א, כל אלה יצאו להם מוניטין בארץ וגם מחוץ לגבולות הארץ.

הרב אלתר מאיר (ז״ל)

ר׳ שלום־שכנא מאיר ז״ל

בשולי גליונות ודפי הספרים שבקלויז סאדיגורה בסאנוק נתקלו לומדי הקלויז בהערות, חדושי־תורה, השגות ותקוני טעויות שנרשמו בצפיפות ובקצור־לשון ע״י ר׳ שלום מאיר, או — כפי שנקרא סתם ע״י בני העיר — שלום׳וניה. בחורי הקלויז ולומדיו התבשמו מרשימות אלה, שכן מהם שידעוהו ומהם ששמעו עליו מימי היותו עוד בסאנוק בתור צעיר, כבן להוריו ובבית הוריו, שהצטיין בכשרונותיו ובתבונת רוחו והשכלתו ובאהבתו לציון. בגיל הבחרות המוקדמת הוסמך לרבנות ע״י רבנים מגדולי גליציה. בהיותו בן י״ח שנה נשא לאשה בתו של חרשתן גדול ברומניה, שהיה גם גדול בתורה. ורק אז, וברומניה, גילה — מה שהסתיר עד כה מפחד מפני קנאי וחרדי עיר מולדתו סאנוק — את ידיעותיו החילוניות המרובות. מסתבר, כי הוא היה קורא ולומד דברים אלה „בשעה שלא יום ולא לילה״, בהעלימו את הדבר מכל אדם. ברור כי היא ספג ובלע הרבה והגיע גם בזה לדרגה גבוהה. הציעו לו משרות רבנות, אך הוא סירב לקבלן. הוא התמסר למסחר וגם בזה הראה כשרון והצלחה. באהבתו הגדולה לציון נרתם לעסקנות הציונית ברומניה, הראה כושר רב בעניני ארגון ותעמולה, ויחד עם זאת הצטיין גם כנואם מוכשר ומלהיב המונים. כעבור זמן קצר נבחר כיו״ר ההסתדרות הציונית במולדבה, שהיתה אז מחוז גדול של רומניה. בתור שכזה אף „זכה״ לשבת במאסר במשך תקופה מסוימת עם הצטרפותה של רומניה לרוסיה בימי מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1920 עלה ארצה והקים משק פרטי בפרדס־חנה, שם גם בנה ביתו־משפחתו. שלושת בניו, משה, מרדכי, מנחם, הם „האחים מאיר״, הידועים בפעילותם המסחרית הרחבה בארץ ובחו״ל, שהגיעה לממדים רחבים ומסועפים. כעבור תקופה קצרה ביותר החלה התערותו בחיי העיר ת״א והישוב. נבחר כחבר במועצה הראשונה של עירית ת״א, היה שופט עירוני, חבר וועד הלשון, חבר הוועד המפקח של הגמנסיה „הרצליה״, חבר „ההגנה״. הוא היה ממייסדי רמת־גן, ושיתף פעולה ברכישת הקרקעות האלה, ונבחר כיו״ר הוועד הראשון שלה. בעסקנות המרובות הפרטית והצבורית התבלט כאחד ממנהלי החברות „גאולה״ ו„רעננה״.

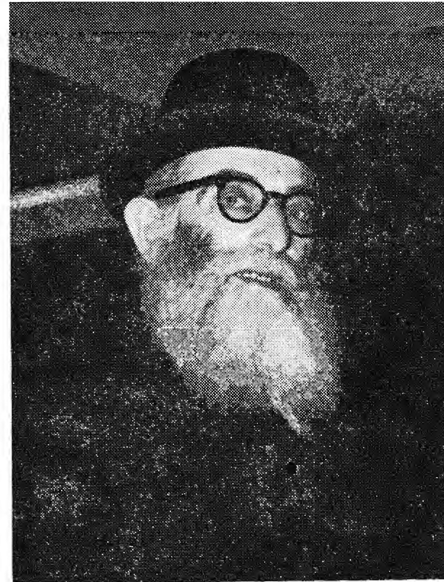
אשר ביט

ר׳ שלום־שכנא מאיר, בנם של ר׳ ישראל ווולקה מאיר ואביהם של „האחים מאיר״ שהנציחו את זכר אביהם על־ידי קריאת שמו על בנין „מגדל שלום מאיר״, שהקימו בתל־אביב.

א. שרביט

ר' אלתר מאיר ז"ל

הרב אלתר מאיר

היד רועדת והלב הולם־פועם עם נסיון כלשהו לשבת ולהעלות דברים על ר' אלתר מאיר לשם קביעתם בספר־יזכור זה, הספר שהנפטר הגדול והדגול תרם והתכונן עוד לתרום מפרי עטו וממיטב זכרונו העצום ורצה כל־כך בהעשרתו בתוכן ובעיטורו בצורה וציפה כה חזק להופעתו.

מה היה ר' אלתר בשבילנו, בשביל כל יוצאי סאנוק, בשביל כל יודעיו, מכיריו־מוקיריו? קטנה מדי תהיה היריעה במסגרת ספר זה כי נספיק למסור פרטים על נכונותו לעזרת בן־עיר, על גישתו בשטח הכנסת־אורחים, לבני־עירנו ושלא לבני־העיר, על גלויי הרצון העז מצדו לעזור בסידור „עולים חדשים" מבני עירנו בעבודה, ועל מידת ההתענינות שלו — ולא פחות מזה של רעייתו פרומציה תבל"א — בכל בן־עירנו בבואו ארצה, אשר בצדק ראה וידע כי ביתו בתל־אביב ברחוב אחד־העם מס' 58 משמש כ„שגרירות" מובהקת לו.

ובזה עוד לא נגענו בכלל בצד דמותו הרוחנית ואישיותו הלמדנית־המשכילית. לא תספיק לנו מסגרת זו, כדי להרחיב את הדיבור בתיאורים מפורטים, מיוחדים ומדויקים, על שקידתו בתורה בנעוריו, על התמדהו בלימוד ובכתיבה בערוב ימיו, ימים של חולי ושל סבל, ויחד עם זאת — של עירנות לכל המתרחש אצלינו, יוצאי סאנוק, והתעניינות בכל התופעות וההתרחשויות, בספר ובעתון, בעולם הגדול ובמדינה, בחיי הכלל בארץ ובחיי הפרט והמשפחה. אנו, בני סאנוק ובני ערי הסביבה שמחנו בשמחותיו ובששוניו והשתתפנו ביגוניו. ראינו בצערו בכאבו וסבלנו את סבלו. התברכנו בלבנו על בן־עירנו זה, אחד מגדולי ומדגולי עירנו, הנמצא אתנו פה בארץ וממשיך לחיות בה את חייו היפים, חיי תפארת, חיים של סמל ודוגמא לנו, חיים שהיה בהם כשלעצמם משום חינוך והשפעה, עידוד והדרכה, לכולנו. מצאנו אצלו תמיד עצה ותושיה. קבלנו אצלו תמיד ידיעה נחוצה ואינפורמציה נכונה, שמענו מפיו מחשבה ורעיון, לימוד והסברה, לענין אקטואלי, לשאלה מעיקה ולבעיה מדאיגה. לא יהיה בזה משום גלוי סודות או פירסום חדשות אם יסופר כאן שהיוזמה לייסוד „ארגון יוצאי סאנוק והסביבה" ממנו יצאה. הוא יזם והוא אף ביצע את דבר ייסודו והקמתו הממשית, בפעילותו, במסירותו ובהתלהבותו.

אף לענין ספרנו זה, ספר־יזכור ליהדות סאנוק והסביבה, היה ער וקשוב. מראשוני הנלהבים לענין ומראשוני התומכים בו. הוא נזכר בפרטים ובאירועים והעלם על הכתב, כחומר לספר. הוא הזכיר לעצמו ולאחרים דמויות וטפוסים מבני עירנו ודאג ששמם לא ייעדר בספר. לא חשבנו כי לא יזכה לראות את פרי עמלו למען הספר; לא חששנו כי

לא יזכה לראות את הספר בהופעתו. לדאבון לבנו, עזב אותנו באמצע העבודה והמעשה. אכן, התאכזר לנו הגורל, עלינו להכניס גם אותו בין הדמויות, כאחד האישים. ודמות זו — דמות גדולה ודגולה לנו, ואישיות זו — אישיות מזהירה ומאירה לכולנו.

* *
*

סברנו וקבלנו: מוטב שהדברים על הרב אלתר מאיר ז"ל יבוטאו פה באופן ובצורה שהועלו בשעתם, ולא דוקא — יותר נכון: דוקא לא — ככתיבה־ל„שמה", לשם הספר, למען פירסומם בספר; מוטב שהפרטים ימצאו את ביטויים בצורה ובאופן ובמלים שבהם נכתבו בשעתם; מוטב שהדברים ישתקפו ויובלטו לנו, לעינינו, בצורתם הראשונית־יותר, המקורית־יותר, הספונטאנית־יותר; מוטב כי נקרא את הדברים כאן היום כפי שקראנום אז עם פרסומם בהזדמנויותיהם השונות, ומעל הבמות השונות.

הרב אלתר מאיר בן 70

כתיבתו של הרב אלתר מאיר אינה ניתנת לסיווג ספרותי מוגדר. רבים ושונים תחומי עיסוקו ורבה בקיאותו בהם. כבן־בית מלידה הוא בכל תחום, בהיכרותו העמוקה את החומר לכל תאיו ותאי־תאיו. מבחינה זו יש בו ברב מאיר משום הפרכת־מהץ לדעה האומרת שרבגוניות בסופר פוגמת בכשרון היסוד שלו, כשם שעצם פוריותו בכתיבה זה שתי עשרות שנים, שנות סבל וחולי, הפרכת־מחץ בה לעקרון של „נפש בריאה בגוף בריא", אם הכוונה: רק בגוף בריא.

הוא התחיל במחקר היסטורי, לא אקדמי ביותר, על העיר מחוזא כפי שהיא משתקפת בספרות התלמודית: מונוגראפיה זו הופיעה בהתחלת מלחמת העולם הראשונה והוא אז רק עבר את סף העשרים לחייו. ברם בהמשך כתיבתו לא ראה את עצמו כהיסטוריון יבש. כי נפש פיוטית לו לרב מאיר, שאינה נותנת לשום גורם אחר להדביר עצמה, להוביש מעסיסיותה ולרוקנה מגודש רגשותיה. הוא עבר אח"כ שלבים אחדים של נסיונות כתיבה שונים, עתים גם קשים למדי, אך תמיד תוך מאמצי התמדה ושקידה ותמיד תוך חתירה לתוצאות, לפוריות ולתכליתיות. כי הרב מאיר אינו מסתפק בכתיבה „לשמה", למטרות פולקלוריסטיות ערטילאיות, במובן של „ידע־עם" או כיוצא־בכך.

אותה התכליתיות, המושרשת אצלו כתכונה טבעית בחייו המעשיים, משמשת אצלו קו־מנחה ל„תכליתיות" גם בעיסוקו הספרותי. ברם, לתכליתיות זו פנים שונות: אם בחקר היסטורי הריהי מובלטת, במסקנת המחקר, כעובדה, כמציאות שהיתה קיימת ומן הדין שתהא קיימת גם היום; אם בשטח הפולקלור נתונה התוצאה לשמש דוגמה של מנהג רבים, של התהלכות יהיד, מין מעשה־אבות שעליו לשמש סימן לבנים; אם במשא־ומתן של הלכה, בשקלא וטריא תלמודיים, הרי מלכתחילה רואה הוא את התכלית כדי „לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא", ואם זה בכתיבה בלטריסטית — הרי ודאי ש„מוסר ההשכל" הנוקב הנובע ממנה הוא כאן היסוד העיקרי, הדרבון הראשי, לעצם הכתיבה. כך, למשל, מצא לו מאמר קצר שלו, ממאמריו ב„הארץ", את דרכו כרעיון יסודי ומבוסס, סבור ומקובל, במערך הפרשנות התנ"כית. רעיון שיש בו משום חידוש מבריק כשלעצמו ומשום תרומה חשיבה לפיענוח פסוק סתום שפרשני המקרא, ראשונים ואחרונים, מתחבטים בו[1]). כך גם מצאו להם כמה

---

1) „נביאים אחרונים. מפורשים ע"י דב קמחי, הוצאת „מסדה" תשי"ט, ספר יחזקאל, עמוד 138. ציון המובאה: „הרב אלתר מאיר בגליון ראש השנה של „הארץ", תשט"ז.

מדבריו שפורסמו מעל עמודי העתונים, ובעיקר עתון זה, את דרכם בקבצים ספרותיים כגון „ספר המועדים" ועוד, וכך יכירם מקומם אף בספרי לימוד חדשים וחדישים, ובזה בלבד סימן לא מפוקפק לתכליתיות, והוכחה לא מפוקפקת לערכה וממשותה של תכליתיות זו.

תפיסה זו של ראיית התכלית ומוסר ההשכל המשך היא לתפיסה הכללית ביהדות ביחס ללימוד התורה. עם כל מעלתו הקדושה של לימוד התורה „לשמה" והיתרון הגדול שבלימוד עצמו, ללא מטרה, ללא תכלית, הרי דבוקה ביהדות זו הדעה שאין לך סיפור מסיפורי התורה שנכתב ללא כוונה מיוחדת, ללא מוסר השכל. טבעי ומובן איפוא הדבר שהרב מאיר נוהג כך גם בספרו על התורה [2]), שחלק ראשון ממנו, על ספר בראשית, יצא לאור רק לפני זמן־מה. הרב מאיר בא בספרו זה על מיצויו המלא של תוכן כל סיפור מסיפורי המקרא האלה וניצולם למטרה חינוכית כללית, לצורך ביטוי הערכה ומאמצי הדרכה במציאות המעודכנת שלנו.

תכונת ההתמדה והשקדנות מציינת את דמותו של הרב מאיר עוד מימי נעוריו בצורה מפליאה. היא קיימת אצלו בכל תקופות הייו, למן תקופת זוהרו כסוחר חרוץ ומצליח, כעסקן מסור (עסקן יהודי לא מפלגתי), ועד לתקופת שבתו אתנו זה שלוש עשרות שנים בארץ, בה הוא חי חיי עבודה ויגיעה, עבודת כפיים. בכל התקופות והמצבים לא רפתה כמלוא נימה שקידתו בלימוד, בעיון ובכתיבה. הוא רואה את הספר כשליט בו ועליו. הספר הוא הצועד בראש, היסוד המפרה, גם לעסקיו החמריים וגם לעיסוקיו הרוחניים־ספרותיים. לדעתו, דעה פולקלוריסטית היסטורית לשונית, התגלה לנו גם בתורה בראשונה קיומו של הספר ורק אח"כ וממנו — הסיפרה, הספירה ואף — הסופר.

המשך מתמיד ופורה בעבודתו, תוך רעננות רוחנית כזו של עד כה, ותוך בריאות גופנית טובה מזו של עד כה — זוהי הברכה ההולמת ביותר במלאות לו שבעים.

---

2) „שיחות רא"ם על התורה והפטרות, ספר בראשית, ה"א תש"ך.

(„הארץ" 20.8.1961)

א. שרביט

על הרב אלתר מאיר ז"ל

נפטר הרב אלתר מאיר ז"ל

הרב ר' אלתר מאיר, מרבניה הוותיקים של תל־אביב שמשך גם בעט סופרים, נפטר אתמול בתל־אביב בגיל 74, לאחר מחלה קשה, והובא למנוחות בבית העלמין בקרית שאול.

בלווייתו השתתף קהל רב, בתוכם אדמו"רים, רבנים, הרב הראשי לצה"ל הגר"ש גורן, אבות בתי הדין, חברי המועצה הדתית ועוד. הלוויה יצאה מביתו שברחוב אחד העם 48 והתעכבה ליד בית הכנסת „חתם־סופר" שבשכנות. ליד בית הכנסת „יבנה", שהרב המנוח נמנה על מייסדיו ומעצבי דמותו, אמרו שני בניו „קדיש". מכאן המשיך מסע הלוויה לבית העלמין בקרית שאול. בשל ימי החנוכה, לא ספדו למנוח.

הרב אלתר מאיר ז"ל, הצטיין בזכרון מופלא ובקיאות גדולה במנהגי המסורת. ברשימותיו שפרסם בקביעות בעתונות היומית נהג להסביר מהותם של חגי ישראל ומועדיו, דיניהם ומנהגיהם לפי המקורות. בשכבו על ערש דווי עוד הספיק לפרסם רשימה בגליון השבת של „הצופה" על מצוות העליה לארץ ישראל, ובעתון „הארץ", על חג החנוכה.

הרב אלתר מאיר ז"ל, שהיה דודם של המיליונרים האחים מאיר, עלה ארצה לפני 35 שנה מפולין ועשה רוב שנותיו בתל־אביב. ביתו היה בית ועד לתלמידי חכמים. בהיותו יליד סנוק שבגליציה נמנה

על חסידות צ׳ורטקוב, שממנה ספג אהבת ציון וירושלים. בשיחותיו והגיגיו הרבה להעלות על נס את תקומתה של המדינה. הניח שני בנים ובת.

(„הצופה״ כ״ו כסלו תשכ״ו 20.12.65)

הרב אלטר מאיר הובא למנוחות

הרב אלתר מאיר ז״ל, אחד האישים הרבניים הידועים בתל־אביב, חוקר תורני, מחבר וסופר שגם פירסם מאמרים ב„הארץ״, מת במוצאי שבת בבית החולים איכילוב בתל־אביב בגיל 74 והיבא אתמול למנוחות בבית הקברות בקרית שאול, כשקהל של אלפים ליווה את ארונו בדרכו האחרונה. מפאת ימי החנוכה לא נישאו הספדים.

המנוח, יליד סאנוק בגאליציה, בא לארץ לראשונה ב־1931 וכעבור שנתיים עלה סופית והשתקע בתל־אביב יחד עם אביו הרב ישראל מאיר, ואחיו הבכור שלום, שעל שמו נקרא מגדל שלום המוקם על שטח הגימנסיה הרצליה.

היה מחשובי חסידי צ׳ורטקוב ומתפללי בית הכנסת „יבנה״ ורבים בעיר הכירוהו כעסקן שנחלץ לעזרתו של כל נזקק. עוד בחו״ל היה ידוע כתלמיד חכם וחיבר ספרי דרוש על התורה. בשבתו בארץ פירסם חיבורים תורניים ומאמריו בעניני דיומא על חגים ומועדים פורסמו בקביעות בשנים האחרונות ב„הארץ״. ביום האחרון לפני מותו פורסם ב„הארץ״ מאמרו על חנוכה.

(„הארץ״ 20.12.65)

דמות עממית

ר׳ אלתר מאיר, זכרונו לברכה, תלמיד חכם ומחבר, מוקיר רבנן ואוהב הבריות, נתפרסם במאמריו המרובים שפירסם בעיתונים שונים. יומיום היה מחבר מאמרים על ספרים תורניים ועל אישים שהגיעו ליובלם או שהלכו לעולמם, על חגים ומועדים, או הערות פולקלוריסטיות למחקר מסויים. הוא גם חיבר ילקוט לפרשיות השבוע. בגליונות החג של עתונים יומיים ושבועונים היו מתפרסמים קטעיו על מנהגי קהילות בחגים, השגות לפיוטים וסיפורי הווי קצרים.

בקי בספרים תורניים, במיוחד בענייני מנהגות, היה רגיל גם לפני שלושים שנה, בהיותו טרוד בפרנסת ביתו, לרשום פרקי הווי, פיוטים נמלצים ומקורותיהם. בלשון עממית, ולרוב בקיצור, היה מעלה על הנייר את דבריו ושולחם למערכות. לעת זקנה, משנתפנה ממלאכתו, הירבה לחבר את חיבוריו, וכמעט יומיום הגיעו למערכת רשימותיו על דא ועל הא. ער לתאריכים של יובלות וימי זכרון, ובעט מהיר רשם הערות לספרים חדשים, חיפש ומצא פיוטים נידחים ומפעם לפעם תיאר את ותיקי המתפללים בבית הכנסת יבנה.

שכר כתיבתו — כתיבה. רצה לזכות את הרבים באמירה נאה, בהסבר למנהג ובמקורות בלתי מצויים, ורצה לזכות מחבר בהערכה על ספרו ולשבח רב שהגיעו לזקנה ולשיבה. עינו עין טובה תמיד. לימד זכות והתרחק מביקורת. בשנים האחרונות היה מרותק לביתו, מחלה קשה פקדתו, ובשארית כוחותיו הוסיף להעתיק את מאמריו במכונת הכתיבה ולשלחם לעתונים. לפעמים טילפן וביקש לפרסם מה שכתב על רב ליובלו ועל מחבר להופעת חיבורו, מעוניין לגרום נחת לבריות.

בחבורת המחברים העממיים, שהפיצו מעיינותיהם חוצה, התייחד בזיקתו לאורחות חיים על מנהגיהם השונים, במיוחד בשבתות וחגים, לפיוטים ותפילות, וליווה בהתמדה מאורעות, יובלות וימי

זכרון של אישים תורניים וחסידיים. מיבחר של אלפי מאמריו מכיל תוכן מגוון בנושאים אלה.

איש טוב ומיטיב, בעל מידת החסד, מאלו שהוסיפו מעצמיותם לנופה של תל־אביב.

(מאמר ראשי ב„הצופה", כ"ו כסלו תשכ"ו 20.12.65)

לזכרו של הרב אלתר מאיר

(שלושים למותו)

קוראי העתונים העבריים, ובהם קוראי „הארץ", הכירו את הרב אלתר מאיר ז"ל מזה כשלושים שנה. מרשימותיו הקצרות שנדפסו לקראת כל חג ומועד או מאורע שהוזכר בהלכה או באגדה. בשנות שבתו בתל־אביב, מאז 1933, ראו בו רבים דמות משובצת בנוף העירוני. אך לא מעטים הם גם כאלה שמצאו בו משענת רוחנית וכלכלית איתנה, לעת מצוקה.

הרב מאיר לא שימש בקודש ולא נשא איצטלא דרבנן, אף כי משך כמה שנים, בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כיהן כרב בקהילת בוסקוביצה שבצ'כוסלובקיה וזה כנראה לשם קבלת תואר רב שישחרר אותו מחובת השירות הצבאי. בבואו לארץ ישראל, תחילה ב־1931 כדי לבדוק את אפשרויות השתקעותו, ואח"כ ב־1933 כדי להשתקע, סרב לעשות את התורה קרדום לחפור בה. כדי לפרנס את משפחתו הקים ברחוב אחד העם בתל־אביב מסעדה משפחתית, בה הגיש, בעזרת רעייתו, בתו ושני בניו, ארוחות צהרים לחוג מצומצם של אורחים. במשך הזמן התרחב החוג ונעשה לבית ועד של רבנים, תלמידי חכמים, אישי ציבור וראשי המפלגות הדתיות שליד שולחן הצהרים יישבו לפעמים חילוקי דעות פוליטיים, או ניהלו שקלא וטריא בפלפולי דאורייתא.

תוך כדי שרותו את האורחים לקח הרב מאיר חלק פעיל בשיחות בעניני ציבור, ולא פעם הכריעה דעתו השקולה בין הצדדים בויכוח.

את תורתו רכש בעיר מולדתו סאנוק שבגליציה. בבית אביו, הרב ישראל מאיר, יהודי תלמיד חכם ואמיד, למד תורה ובהתבגרו למד עם האברכים ובחורי הישיבה בבית המדרש. בגיל צעיר הצטיין בידיעותיו בתורה ועוד לפני למעלה מארבעים שנה, בטרם היותו בן שלושים, פירסם מחקר תלמודי „מחוזא". בסאנוק היה מזכירו הנאמן של הרב מאיר שפירא, מי שהיה אח"כ ראש „ישיבת חכמי לובלין". מאוחר יותר פירסם ספר שני, שהיה מעין פולמוס בין רבנים „לא תענה על רב". בשנים האחרונות, כאשר היה משותק חלקית בגופו, פירסם את ספרו „שיחות רא"ם", פרשנות על ספר בראשית.

בעבודתו הספרותית עסק בכל שנות שבתו בארץ. אלה שנהגו לסעוד על שולחנו, נזכרים כיצד פרש, בין הגשת המנות לאורחים, לחדר צדדי ורשם על גליון נייר שהיה מונח לפניו, לא את טיב המנה שהגיש לאורח, אלא דבר תורה או רעיון שקלט מפי אחד האורחים, או שניצנץ במוחו אותו רגע.

כששקטה ההמולה בבית התישב ליד מכונת כתיבה והדפיס את רעיונותיו, מהם שפירסם בעתונים עבריים, ומהם שקיבץ בספרו. מושכי עט שנזדמנו לביתו עקבו בהתפעלות אחרי קלות כתיבתו, כשאצבעות ידו נעו על המכונה תוך מירוץ מסחרר עם מחשבותיו. קצב זה הואט בחמש השנים האחרונות, כאשר היה רתוק לביתו בשל מחלתו. אך גם ליד מיטתו וליד שולחנו, התקינו לו בניו שולחן נייד עם מכונת כתיבה, עליה המשיך להדפיס את רשימותיו, אותן הכין מראש לקראת מאורע דתי ולאומי בלוח העברי. כך קרה שביום ראשון של חנוכה, בו הוציא את נשמתו בגיל 74, נדפסה ב„הארץ" רשימתו האחרונה „מאי חנוכה".

בין האלפים שליווהו לדרכו האחרונה היו רבים שהזכירו את מידותיו התרומיות כמגיש סעד וצדקה בסתר, לבל ייבושו הנזקקים לעזרתו. הוא לא היה חבר בשום ארגון או מפלגה, אלא בעצמו שימש מוסד להגשת עזרה לכל נצרך, וביחוד הצטיין בפעילותו בעת שזרמו לארץ גלי העליה הגדולים. בין הבאים היו רבנים, ראשי ישיבות, תלמידי חכמים אותם הכיר, או עליהם שמע עוד בחו"ל. רבים

זכרוהו כאחד מאצילי החסידים בתל־אביב. מחשובי המתפללים בבית הכנסת „יבנה". אביו, הרב ישראל מאיר, היה ממיסדי בית כנסת זה וממניחי היסוד לחינוך דתי בתל־אביב, עוד בטרם אירגנו המפלגות הדתיות את מוסדות החינוך שלהן.

(„הארץ" כ"ה בטבת תשכ"ו 7.1.66) י. בן־משה

הרב פרופ׳ בנימין דה־פריס ז"ל

הרב אלתר מאיר זצ"ל

(שנה לפטירתו)

בין פורים לפסח בתרצ"ב נזדמנו באניה שהפליגה מטריאסט. שנינו היינו ספק עולים ספק תיירים, והוא בא גם לקיים מצות כיבוד אב, כדי לבקר את אביו הזקן זצ"ל, שכבר השתקע בארץ וישב בתל־אביב. מאז הכרתיו ונתידדנו. משני עולמות באנו, הוא מגליציה המזרחית — יליד סאנוק היה, ממרכזי החסידות, הלמדנות והמשכילות, ואני מפנה נידחת מהמערב, כפרי בן כפרי, שלוטש קצת בתוך הניאו־אורתודוכסיה באמשטרדם, שהיתה בהולנד רק שכבה דקה.

קרבונו זה אל זה כמעט מן הרגע הראשון שייכות שנינו למחנה הציוני ושיחות בדברי תורה. צעיר הייתי והראיתי לו את דברי הראשונים בדפוס, חידושי תורה שלא בדרך המקובלת בבתי המדרש, אבל הוא עיין בהם וקראם תוך הסכמה, והראה לי חידושיו־שלו, שכבר נתפרסם אז כסופר מהיר.

השתמשתי במונח „סופר מהיר", תאר שניתן לעזרא הסופר, והתכוונתי לא רק למליצה אלא גם לאופיו ולעצם כתיבתו. מעטים היו בתקופה האחרונה אנשים מהחוג הרבני התורני והחסידי שידעו ליצוק את פרי מחקרם ולמדנותם בצורה הניתנת לקריאה גם לאדם הפשוט והמודרני ללא פגימה באופי התורני. לא מתפקידי למנות כאן את אלה שידעו והצליחו, אך ייקבע כי באלה בלט הרב אלתר מאיר זצ"ל, ולא בכדי נתקבל כנציג וככתב התורני בעתונות היומית והיה מפיץ את תורתו שנים על שנים ב„הארץ". זה היה הישג שזכה לו המנוח הודות לכשרונותיו הגדולים. כסופר מהיר — במובן הכמות והאיכות, הצורה, הסגנון והתוכן — וכאיש השיחה הנאה, התורנית וגם שיחת חולין, שחיוניותה לא קופחה, גם כשהועלו הדברים בכתב.

אנשי תל־אביב הכירו את הרב אלתר מאיר, קוראי מאמריו הרבים ודאי אף הם ידעו מי הוא וטעמו את טעמו — מיזוג מוצלח של למדנות, חסידות ודרך חשיבה תואמת את הזמן. אבל דור חדש אולי יחשוב כי המדובר במורה הוראה שזה כל עיסוקו. ולא היא: לא חפץ הרב המנוח לעשות את התורה קרדום לחפור בו, כל ימי מגוריו בתל־אביב התפרנס מיגיע כפיו בעזרת רעיתו תלח"א. רבים ודאי זוכרים את המסעדה ברחוב אחד העם שבה שימש את אורחיו גם במזון רוחני, כי בגלל זכרונו הפנומינאלי נעשה „תלפיות" לרבים ותמיד זכר בש"ס, במדרשים ובפסוקים ובספרות הזאת, אבל גם מעשים וזכרונות היסטוריים ולא רק על גדולי החסידות וגדולי התורה בגליציה אלא על כל מה שקשור לעולם הרוחני־המסורתי של היהדות של מזרח אירופה, ופרסומים אף מעידים על כך.

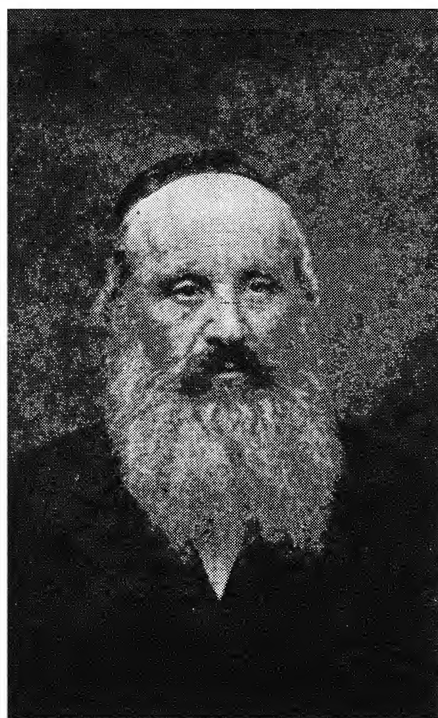
והאיש היה ענו ואוהב את הבריות ומקרבם לתורה, הוא היה גם ממולח ופיקח, ואפשר היה ליהנות הנאה רבה מאמרותיו. אבל מעל לזה היה נבון. הבין מה שהתרחש סביבו וידע לשפוט במתינות וביושר.

הלך מאתנו איש אשכולות, נציגה של תקופת המעבר, איש ירא ושלם, בעל אוצרות של תורה וחכמה, שקיפל בתוכו עולמות של יהדות. חבל על דאבדין.

(„הארץ" 11.12.66)

ר׳ דוד יואל וויינפלד ז״ל

דמות עשירה ואישיות מגוונת. בעל דעה צלולה וקבועה, לפעמים עד כדי נוקשות, מאופקת ומסתייגת, ויחד עם זאת — לב יהודי חם, רגישות לצרת הכלל והתרגשות מסבל הפרט, התעניינות בגורלו של ידיד ונכונות לעזור לנצרך. מלבר — קנאי לדעותיו, בעל בטחון עצמי חזק, צועד בדרכו הסלולה, קפדן בקיום מצוות ושמירה על עקרונות המורשת, ומלגו — התנהגות חסידית, נסיעה קצרה לצדיק ולעתים גם הסתופפות ממושכת בצלו, השתכנעות וכניעה עד כדי ויתור לדעת אחרים. כן לגבי דברים שבין אדם לחברו וכן בעניני הכלל והציבור. לכאורה: עמידה־בצד וחוסר התעניינות בבעיה ציבורית כלשהי, של יהודים בכלל ושל יהודי הקהילה בעיר בפרט, אך לאמיתו של דבר — כואב ודואב את כאב העם, סובל

ר׳ דוד יואל וויינפלד

את סבלו של הכלל ואף מציע עזרה ומגיש סעד, ואף זאת בצורת „הצנע לכת״ ולפי כל כללי „מתן־בסתר״. מבעד לרשמים חיצונים שלפיהם ניתן היה לראותו לעתים כ„אץ להעשיר״ וכבעל נטיה ולהיטות אחרי מידת החסכנות וצבירת חסכונות־כסף, כסוחר־„לשמה״ ומסחר־לשם־מסחר, ברם אלה שהכירוהו מקרוב וידעו את מהותו ואת אופיו גילו ומצאו אצלו נדיבות־לב ורוחב־רוח, יד פתוחה ונכונות לעזרה ממשית.

עם כל היותו עסוק וטרוד בכל ששת־ימי־המעשה, בשבתו בביתו ובעירו ובלכתו בדרך בנסיעותיו־טלטוליו לרגל מסחרו, זכר תמיד לשקוד על ניצול כל שעה פנויה ללימוד תורה. כך גם כותב עליו חברו־מנעוריו הרה״ג ר׳ ישראל־יצחק רייזעמאן, רב העדה החרדית בירושלים, כי „אחרי כל טרדותיו יגע בתורה וכו׳״. מסתבר כי לפני כניסתו לתחום המעשה והמסחר היו מעייניו נתונים עוד יותר לעיסוק בלימוד תורה וביגיעה בה, בין בימי בהרותו בבית אביו, רב־דיין בסטרופקוב שבהונגריה דאז, ובין בימי בגרותו הראשונים במחיצת חותנו הרב ר׳ יהודה כ״ץ, ראש בית־דין בסאנוק עירנו, אשר בדברי ההקדמה לספרו „קול יהודה״ יש גם למצוא רמז לכך („ועל הטוב יזכר שם חתני החריף ושנון מו״ה דוד יואל וויינפלד וכו׳״).

בעלייתו ארצה והתישבותו בירושלים בסוף שנות השלושים היה לא בלבד משום הגשמת שאיפתו מאז ומתמיד, שאיפה לחונן את עפר הארץ, כממשיך מסורת אביו ז״ל, שעלה גם הוא בערוב ימיו ארצה ומנוחתו־כבוד בירושלים, — אלא גם משום צעד מעשי: שכן העביר ארצה את הציוד של בית־הדפוס הותיק שלו מסאנוק והידשו — ואף הרחיבו לפי ממדי המקום והזמן, ובהתאם לדרישות המקום והזמן — בירושלים, בתרמו בזה תרומה הגונה לפיתוח ולקידום העבודה במקצוע זה בירושלים וביצרו בזה מקור פרנסה לשני בניו ומשפחותיהם ומקום עבודה ניכר ונכבד לפועלי דפוס בבירתנו.

ר׳ דוד־יואל וויינפלד נפטר בירושלים ועוד לא הגיע לימי שיבה, בהשאירו אחריו בנים־בונים וכשמאחוריו פעולות ומעשים טובים שיעמדו לזכרו הטוב לדורי דורות.

בנימין פלר

הרב יצחק פלר ז״ל

על דרך־חייו ודרך פעולתו הציונית

אבי, ר׳ יצחק פלר ז״ל, „העילוי מסאנוק״, נולד בט״ו בשבט שנת תרל״ו לאביו הרב שמשון־מיכל (יחיאל) הלוי ז״ל, ששימש דיין ומו״צ בסאנוק במשך שנים רבות, עלה בסוף ימיו ארצה ונפטר פה (עליו ראה בעמוד 88). עוד בילדותו הראה אבי כשרונות גדולים

ובהיותו בן 16 קיבל „סמיכה" לרבנות מאת הגאון האדמו"ר מבלאז'וב ר' צבי אלימלך שפירא ז"ל. אמי ז"ל, רבקה, לבית דומיניץ, מריביטיטש, היתה נכדה של הרב חיים יעקב ניישטאט, מחבר ספרים „מגילת־ספר", „עולת שבת", „עולת החודש" ועוד.

בסוף המאה התשע־עשרה היגרו הורי מסאנוק לארצות־הברית, כדי לעבוד שם ולצבור כסף למטרת עלייתם ארצה. ראשית דרכו בעולם החדש עשה במלאכה, בדחותו מספר הצעות שהוצעו לו כ„כלי־קודש" בהיותו „בעל סמיכה" לרבנות. אחד מיוצאי סאנוק הכניסו לעבודה בתעשיית מזוודות, ארגזי־נסיעה וכיוצא־בזה. במרוצת הזמן נעשה לעצמאי, פתח בית־מלאכה משלו ואף חנות למכירת תוצרתו.

אהבתו לציון בערה בו מאז ומתמיד, יחד עם עבודתו לפרנסת ביתו עסק גם בפעילות ציונית, הוא היה ממייסדי „המזרחי" בארצות־הברית, שימש מזכיר־כבוד של הסתדרות המזרחי בניו־יורק רבתי והיה מהיוזמים להזמין את הרב מאיר ברלין (אח"כ: בר־אילן) ז"ל, המנהיג הציוני והמזרחי, לארצות־הברית. במשך הזמן הגביר אבי את פעילותו הציונית עד להזנחת עסקיו ממש. כן הוא היה ממייסדי חברת „מבשרת ציון" (שליד מיסדר „בני ציון") הקיימת עד היום. אולם יחד עם זאת לא זנח גם את פעילותו למען הפצת לימוד התורה. הוא היה ממייסדי הישיבה ע"ש הגאון ר' שלמה קלוגר ז"ל, שימש יושב־ראש ועדת החינוך של הישיבה וגם השמיע שיעור יום־יום בהשכמת הבוקר, לפני הלימודים, לרבני הישיבה.

להלן קטע מדברי הרב ח"י מוזסון ז"ל, במחברתו „פרומע און חסידישע ציוניסטען אין אמעריקא", המתייחסים לחברת „מבשרת ציון" ולמייסדיה, ביניהם אבי ז"ל:

„...החברה „מבשרת ציון" היתה בית־חסידים („שטיבל") ציוני טיפוסי. התפללו ולמדו בו, כמו בכל בתי־חסידים, הגורי אבנטים ועטופי טליתות על הראש. בשבתות ערכו בו „סעודה שלישית" והושרו בו זמירות ומנגינות חסידיות, — בהבדל אחד ששם הושמעו מדי שבת בשבתו, לפני תפילת מוסף, דרשות ציוניות, על פרשת השבוע וגם התקיימו בו אספות ציוניות ונערכו שיעורים בתולדות ישראל וארץ־ישראל.

תפקידה של חברת „מבשרת ציון" היה גם לארגן אספות־עם המוניות בבתי־כנסת ובבתי־תפילה של חסידים אשר ברובע הגאליצאי למטרות תעמולה בעד פעולות בנין הארץ.

מנהיגי החברה היו הרב אסתרזאהן ע"ה, ר' יצחק פלר, יהודי סוחר ותלמיד־חכם וחסיד נלהב וגם יחסן גדול, בעל זקן ופיאות, ואחיו ר' יודל פלר, ששימש גם במשך הרבה שנים נשיא החברה.

זכורני שהלכתי פעם אחת עם ר' יצחק פלר לסעודת „מלוה־מלכה" שנערכה בבית־התפילה ההסידי־הקיצוני הידוע „שארית ישראל". בהיותי אז מהגר חדש שזה מקרוב בא, בחור ישיבת מיר, לא העזתי לדבר בפני חסידים על נושא הציונות, ולכן דיברתי שם בעיקר על נושא חסידי. אולם ר' יצחק פלר, החסיד הבלזאי הידוע, דיבר אל החסידים כמטיף ציוני מודרני. ברם הוא תיבל את דבריו במאמרי חז"ל רבים ובקטעי דברים מתוך ספר „הזוהר", שעשו על החסידים רושם עצום. הם התייחסו אליו בכבוד גדול וגם שיתפו אתו פעולה בעבודתו הציונית.

בתקופה מאוחרת יותר ייסד אגודה ורכש שטח אדמה גדול בארץ־ישראל, לא רחוק מירושלים, וקרא אותו „נחלת יצחק". רבים מהאנשים המקורבים לו קנו שם מגרשים. גם לי היתה הזכות ורכשתי לי חלק בנחלה זו בארץ־ישראל".

בשנות העשור השני למאה הנוכחית, בהזדמנות מסעו הראשון לארץ־ישראל, ביקר בערים אחדות באירופה והופיע בהן באספות למען הציונות הדתית. הוא התעכב אז בסאנוק, עיר־הולדתו, ושבת בה שבת אחת. כשהביע את רצונו לשאת דרשה בפני מתפללי הקלויז שלו, קלויז צאנז, שהתפללו בה הרבה חסידים שהסתייגו מהתנועה הציונית, לא סירבו לו מפני כבוד אביו ז״ל ובגלל כבודו. אולם פעילותו הנלהבת למען הציונות עוררה את זעמם של קנאים והם הלשינו עליו בפני השלטונות הפולניים שהוא קומוניסט. באמצע דרשתו לפני תפילת מוסף, כשהוא עטוף בטליתו, נכנסו שוטרים לבית הקלויז, הוציאוהו משם ושמוהו במעצר שהוחזק בו עד צאת השבת. ורק לאחר התערבותו של ד״ר ראמר, ראש הקהילה, שוחרר. ברם חרף העלילה וההתעללות בו הזמינו הנוער הציוני שבעיר, ואף נשא בבית הכנסת הגדול, שהיה מלא מפה אל פה, דרשה נלהבת על מצוות בנין הארץ.

ר׳ יצחק פלר ביקר פעמים אחדות בארץ בקשר לפעילותו הציונית. בשנת תרצ״ב (1932) עלה ארצה להשתקע בה וקבע את מושבו בירושלים. בשנת תרצ״ד (3.9.34) נפטר ר׳ יצחק אחרי מחלה פתאומית ונטמן בהר־הזיתים, מקום מנוחת־כבודו של אביו. תנצב״ה *).

יקותיאל שניבאום

ר׳ אליעזר בן יוסף־צבי שניבוים ז״ל

אבא ז״ל עסק בנעוריו בתורה ובמסחר והתעניין בהשכלה כללית ובהויות העולם, ידע פולנית וגרמנית והשתמש בשפות אלה בעסקיו.

לאחר שנשא לאשה את ליבא לבית רוזנטל עבר לגור בדוקלא ואח״כ בסאנוק. יושרו, חריפות־שכלו וכשרונותיו במסחר הקנו לו עמדה מכובדת בכל מקום בעיני יודעיו ומכיריו, שידעו לפנות אליו גם בבקשת עזרה ממשית וגם בקבלת עצה, הדרכה, בוררות וכיו״ב. יחד עם זאת הוא התרחק מכל פעילות והתערבות בעניני ציבור, במחלוקות ובויכוחים. התנהגותו בכל תחומי החיים אמרה כבוד ואצילות.

אבא ז״ל היה חסיד במשמעות הנעלה והמקיפה של מושג זה. ברם אמונתו בצדיקים מסויימים לא כללה התנגדות לרביים אחרים, אפילו לא לאלה שהיו מסוכסכים עם הרביים „שלו״. בהיות ביתנו מהמרווחים בעיר, הוא שימש אכסניה כמעט קבועה לרבנים, לרביים ול„בנן־של־קדושים״ שפקדו את העיר, לפעמים למשך שבועות. אבא ז״ל היה מסתופף בצילם של אדמו״רי שושלת צאנז, הר׳ יחזקאל משיניוואֿ, הצדיק מסטרופקוב וצאצאיהם, הרבי מרימנוב ור׳ יחזקאל׳ה, הדיין מדוקלא. באותה מידה תמך ביד רחבה, גם בעיתות שפל וקשיים בעסקיו, בכל בר־אורין ובר אבהן שהזדמן לו.

אבא היה יוזם ובעל־מעוף בשטחי המסחר והתעשיה. עוד כאברך ניהל עסקים בהיקף בין־מדינתי, כסיטונאי קמח, ובימי מלחמת העולם הראשונה החזיק את הזכיון לנפט, כספק צבאי. בשבתו בוינה בשנים 1915־16, היה פעיל בבורסה של וינה ורכש לו שם עמדה מכובדת.

בתחילת שנות העשרים בנה בסאנוק את מנסרת העצים ורכש, עם שותפים, יערות בסביבה. משפחתנו גרה בסאנוק כשבע שנים ואבא זכה בה למעמד מכובד ביותר כבעל־צדקה, ישר־דרך ומקובל על הכל. הרחבת עסקי העצים ובניית מנסרות נוספות ורכישת האחוזה של הגרף טהונט, בסביבת דוקלא, חייבו את העתקת מושבנו לדוקלא, בשנת 1928.

---

*) ראה „נספחות״.

בשנת 1933 עלה אבא ארצה כתייר ולשם ביקור, אבל החליט להישאר ולהשתקע בה. אמר — ועשה. עד מהרה עלו אחריו יתר בני המשפחה, פרט לבנו הבכור, אחינו יצחק־שלמה ז״ל, שנשאר בחו״ל לניהול העסקים עד לחיסולם, ולדאבון לבנו לא עלה בידו להינצל מהשואה.

למרות אבדן הרכוש בפולין, התנהל הבית בארץ בצורה מכובדת ביותר, כהמשך למסורת היפה של עשיית צדקה וחסד, של אצילות ופטריארכליות מהסוג הנעלה ביותר. אבא היה מחשובי המתפללים בבית־הכנסת „יבנה״ וזכה להוקרה מצד אדמו״רים, חסידים ואנשי־מעשה.

כבכל שנות פעילותו בחו״ל המשיך גם בארץ להיות ממשכימי קום, בין 4.30 — 5.00 עם שחר, ובמשך שעות אחדות, בילה בתפילות, ובלימוד דבר יום־ביומו. בעשרים שנותיו האחרונות בארץ, הגשים את חלומו מנעוריו בהקדישו את היום כולו ללימוד ולהתעמקות בתורה והצליח לסיים ש״ס ומשניות פעמים אחדות. תמיד הקפיד על לבוש מסודר ונקיון ללא־רבב, עד לגיל מופלג. וכלבושו — כל הליכותיו, תמיד זקוף־קומה, יודע ערכו ומעמדו, אך יחד עם זאת נהג בענוה כלפי הזולת.

שבק חיים בשיבה טובה בכ״ו אדר תש״ך. תנצב״ה.

ליבא שניבוים

אהבת הבריות, אמונה עמוקה ובטחון בה׳ גם ברגעי מבחן קשים ביותר, הקרבה עצמית למען עזור לסובל ולקשה־יום — היו תוכן חייה מנעוריה עד יומה האחרון. כל חייה היו המשך אחד, ארוך ורצוף, של מעשים טובים. בתקופת סבלה ממיחושי רגליים לא חדלה מלהגיע אל אותם החולים, העניים שאנשי העיר כמעט לא ידעו עליהם, בכדי לעודדם בסעד ממשי, ועוד יותר — להביא צרי ונוחם בהשראת אמונתה, באצילותה, בשקט הנפשי שלה.

אמא ניהלה ביתה בחכמה, בחריצות ובהדרת־כבוד. היא זכתה להוקרה ולהערכה מצד רבנים ורביים מפורסמים שהכירו תכונותיה, בהתארחם בביתנו. ידענותה בתפילות, בדינים ומנהגים היתה בלתי־רגילה לגבי נשים.

היתה מסורה בנפשה לארץ ישראל, גם נוכח תופעות התרופפות החיים הדתיים בארץ. לילדיה היתה מטיפה מוסר בצטטה מספרי הקודש וממאמרי חז״ל. מעל־לכל היתה משפיעה בדוגמתה האישית.

כחייה, בהשקט ואצילות — כן היתה הסתלקותה. ביום א׳ דראש־השנה תשכ״ה, בגמרה תפילת שמונה־עשרה של מנחה, החזירה נשמתה הטהורה ללא הגה ורשרוש, כשאנשי הבית לא שמעו דבר.

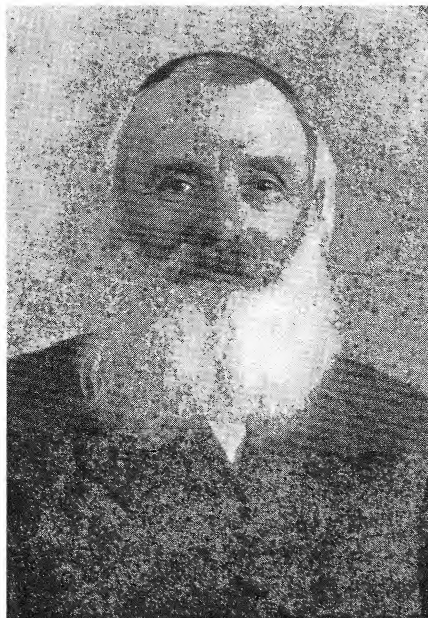
ישראל־אריה בן אליעזר שניבוים

בעל שכל שקול ומוח חריף, עורר תשומת־לב בתכונותיו התרומיות משחר נעוריו.

נולד בדוקלא בשנת 1910, ובעבור המשפחה לגור בסאנוק התחבר מיד עם מיטב הנוער התורני בסאנוק. עם שוב המשפחה לדוקלא היה מתלמידיו החביבים של הגאון הדוקלאי ר׳ טבל׳ה זעהמאן הי״ד. היה מיוזמיו וממשתתפיו הקבועים של הירחון התורני „אהל־תורה״, שהוצא לאור ע״י חבר־נעוריו, הרב פנחס הירשפרונג, נכדו של ר׳ טבל׳ה, כיום — מגדולי הרבנים, מכהן כרב במונטריאל.

ישראל היה בעל קול ערב והבנה מוזיקלית, נגע ללב בשירתו, בעל־תפילה נעים, בעל קורא. בעלותו ארצה בשנת 1931 הצטרף לחברה הישראלית לביטוח כללי בע״מ, והיה מעובדיה הבכירים. היה ממתפללי ביהכ״נ „יבנה״ ואח״כ בשטיבל של גור בת״א.

שכלו המפותח והצלחתו בחיי המעשה לא העבירו מתום דרכו וענותו. נשא במשך שנים את מחלתו בסוד ובגבורה עילאית, שהיתה לפלא לרופאיו ולמשפחתו. נפטר בא׳ אדר, תשי״ט.

ר׳ אליעזר שנייבוים

ישראל שנייבוים

אריה לרנר (היפה)

ר׳ ישראל טראטנר־ברוכי

היתה בו מזיגה נפלאה של עליצות תמימה, של חדווה פנימית ילדותית, לעתים גם סוערת, מזה, והגיון צלול, מתינות, ובינה שקולה של איש בא־בימים — מאידך. קיננו בו מאז ומתמיד תאווה־לחיים ואהבת־חיים, ואלה הביאו אותו לידי אהבת הבריות. היתה בו גם עממיות מיוחדת. קראנו לו כולנו, אף הצעירים שבנו, „סרולי׳ה״ (= ישראל׳יע), בלי כל תואר־מקדים „רבי״, בכל פניות ישירות אליו. העממיות והחיבה שרחשנו לו שחררונו מכל גינוני־כיבוד ותוארי־כבוד וביטלו כל חציצה של גיל. אדרבה, פנייה „רשמית״ בתוספת הבעת יחס־של־כבוד כלשהי, היתה מתקבלת כפגימה ב„דרך־ארץ״ ואפילו בטעם הטוב.

אנחנו, בחורי קלויז סאדיגורה, למרות שעולמנו הרוחני שונה היה כבר מעולמו, ואף מסוכסך עם עולם המחשבה שלו — רחשנו לו חיבה והערכה בגלל תכונותיו וסגולותיו. הוא היה מחונן בכושר ארגוני רב. זה התבטא אצלו קודם־כל כחסיד פעיל, בנהלו את ענייני ההתוועדויות של החסידים ובארגנו את מסיבות ה„הילולה" וערבי־הפגרא וימי־הזכרון של אדמו"רי בית רוז'ין, וגם באירגונן של נסיעות החסידים לאדמו"ריהם, שישבו בערים מרוחקות מסאנוק, לימי חג ומועד, ובייחוד בחיי הציבור של עירנו כגון בתקופת כהונתו בתפקיד של מזכיר ה„תלמוד־תורה", כשמוסד זה היה בעצם פריחתו ושגשוגו, ועבודת המזכיר היתה מחייבת פעולה מקיפה אינטנסיבית, אוריינטציה מהירה בחיי הציבור היהודי שבעיר, על כל תחומיה ועניניה, ואף תחושה מיוחדת למדיניותה של יהדות עירנו על כל פלגיה וזרמיה.

ר' ישראל טראטנר היה למוד סבל וצער כל ימיו. עודנו במיטב שנותיו התאכזר עליו הגורל: נלקחה מאתו רעייתו. אלמנות ויתמות ירדה על המשפחה הגדולה שנשארה בלי אהבת־אם וליטופיה הרחמניים. ברם עליצות נפשו לא נפגמה, כאילו נבעה ממקורות עליוניים־טמירים שאפילו אסון כבד כזה לא היה בכוחו לפגוע בה ולפגמה. עולמו רצוף היה בפסיפס של מעשים טובים, של דאגה לזולת ושל אהבת הבריות עד סוף ימיו. ר' ישראל זכה לעלות ארצה בשנת 1945, לטעום את טעמה של מולדת, להתבשם ממנה ולהמשיך בדרכו, דרך של חסידות־אמת, של חובת־הלבבות וקירוב־הלבבות, כשבניו ובנותיו בארץ, ויוצאי חלציהם, ממשיכים בדרכו זו תוך השתלבות מלאה ופעילות גבוהה ומקיפה במערכת בנין הארץ, על אפיקיו השונים, ובחיי הצבור שלה, ושומרים מכל משמר את מורשת תפארתו ואת זכרו הנעלה עמוק־עמוק בלבותיהם.

ר' ישראל ברוכי (טראטנר)

יהודית רוזנבלום

הלנה (הני) תמרי (טרטנר)

הבת הבכירה של אבינו, ר' ישראל טרטנר ז"ל. זכורתני, כי עוד בהיותה בגיל צעיר מאד קיננה בלבה השאיפה לעלות ארצה. לשם הגשמת שאיפה זו עזבה בגיל צעיר את ביתה ונסעה לגרמניה ששם היו לה קרובי־משפחה. בברלין הצטרפה מיד לתנועת־נוער ציוני־דתי, יצאה להכשרה לעיירה רודגס ובשנת 1929 עלתה לארץ יחד עם כל הקבוצה, שייסדה את „קיבוץ רודגס" הידוע בפתח־תקוה.

הקיבוץ לא יכול היה להתקיים אלא בעזרת עבודת חוץ. האפשרויות לכך היו מצומצמות מאד והעבודות — קשות מאד כי היו אלה בעיקר עבודות סלילת כבישים וכיו"ב. ביזמת הלנה ז"ל פתח הקיבוץ בפתח־תקוה מסעדה, בהנהלת הלנה, שהצליחה מאד. הקיבוץ התפתח בממדים נמהרים· ברם עוד יותר מכך התפתחה פתח־תקוה, כעיר משתרעת ומתמתחת לאורך ולרוחב, והתקרבה בצעדים מהירים לקיבוץ. משום כך יצאו אנשי הקיבוץ לרכוש שטחים חדשים. חלק הלך דרומה וייסד את הקיבוץ „יבנה" וחלק — לעמק־בית־שאן והקים את „טירת־צבי".

מטעמים אישיים לא יכלה הלנה להצטרף לאחד משני הקיבוצים והתיישבה בירושלים. גם בירושלים היתה פעילה מאד בחוגי חברים עובדים מהמחנה הדתי.

במלחמת השחרור, בשנת 1948 נפל בקרב על שחרור ירושלים בעלה, צבי תמרי ז"ל, והלנה נשארה עם ארבעה ילדים קטנים. היא נשאה את גורלה ואת כאבה בדמי ובגבורה נפלאה. מן הנמנע היה — אמרה הלנה — להחזיק בירושלים שתישאר בידינו בלי קרבנות כאלה. הלנה היתה חזקה ואיתנה ברוחה, אך גופה לא עמד במבחן הצער והכאב בשל האסון שפגע בה והיא שבקה חיים עוד בטרם חלפה שנה מיום נפילת בעלה. הילדים, יתומים „עגולים" מאבא ואמא, גודלו וחונכו בבית אחיה יהושע ברוכי ורעייתו שרה, שהשתדלו כי חינוכם יימשך ברוח הוריהם ז"ל, אותה הרוח והאוירה של תורה ועבודה שגם בית ברוכי חדור מהן.

בכך עוד לא נתמלאה סאת יגונה וצערה של המשפחה. פקד אותה אסון איום חדש: ביום ראש־חודש אלול תשכ"ח נפל שמואל תמרי, הבן הבכור של הלנה וצבי במילוי תפקידו בצה"ל כאיש מילואים, בהשאירו אשה ושני ילדים קטנים. בן 28 שנים היה בנפלו. אך שמו הטוב הלך לפניו, בחוגי מכיריו וידידי המשפחה כבחוגי הצבור הרחב של בכירי עובדי המדינה באותם המשרדים הממשלתיים שבהם עבד ואשר לעיניהם גדל והתפתח בצעדי התקדמות מזהירה. כילד־פלא ראו אותו מחנכיו ומוריו וחבריו בתקופת לימודיו; כ„עילוי" ובעל כשרונות עצומים ראוהו חבריו בעבודתם במחיצתו, אם זה באוניברסיטה ואם זה לאחר־מכן במחלקת המחקר של בנק ישראל, — והנה הנחתה עליו־עלינו יד הגורל, והוא נפל בעת מילוי תפקידו בצה"ל בהגנה על חיינו.

הלנה תמרי, בחבקה את בנה

אריה ווילק ז״ל

במותו של חברנו אריה ווילק ז״ל שיכלו עובדי קופת־חולים במחוז חיפה חבר יקר, אציל נפש ואיש הספר. ווילק זכה להוקרת הרבים בגלל תכונות־יסוד נעלות שבו, שעיצבו את דמותו ונפשו כאדם וכחבר טוב.

אריה ווילק ז״ל בא אלינו מסאנוק שבגליציה אחרי תלאות ויסורים רבים שעברו עליו. הוא התחנך בבית הוריו לפי המסורת, רכש לעצמו השכלה, שימש כמורה בבית־ספר „תרבות״.

בשנת 1947 עלה ארצה, וכציוני נאמן ומסור נצמד לארץ שקלטה אותו בכל ישותו. הוא למד את הנוף, את ההווי והשפה העברית של הארץ, עד שהזדהה אתה הזדהות נפשית שלמה.

אריה ווילק

כשם שפעל בחוץ־לארץ ועמד בראש צעירי־ציון בעירו, וכעסקן צבור מובהק, כך גם כאן בארץ כחבר נאמן ל„הסתדרות״ ולמפלגת־פועלי־א״י. היה ער, נאמן ומסור, השתתף בכל מערכות הבחירות של המפלגה וההסתדרות, וזכה לראות בהקמת מדינת־ישראל ולהשתתף בין במערכות הבטחוניות ובין במערכות הצבוריות.

בבחירות למועצת עובדי קופת־חולים נבהר כחבר מזכירות ועד העובדים במחוז חיפה, ובעצם ימי התגשמות שאיפותיו כחבר הועד ומסירותו העמוקה למען החברים חלה במחלת לב קשה. הוא הוכנס לבית־חולים והנה באה הבשורה האימה שחברנו אריה נקטף מאתנו. השאיר אחריו אשה צעירה, בן ובת — יתומים צעירים שפאר משפחתם נלקח מהם. אב יקר שכל דאגותיו היו חנוך ילדיו.

חיים קרפל

חיה רייזר (פניג)

פרידה בירנדורף־טרופה ז״ל

נולדה בשנת 1904 בכפר קומאנצ׳ה ובגלל חוסר אפשרות של חינוך ילדים בכפר עברו הוריה עוד בתקופת ילדותה לגור בזאגורש. אביה, דוד בירנדורף, גויס לצבא האוסטרי עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה והוא נעדר במלחמה ולא חזר עוד הביתה. על אמה האלמנה רבצה מאז דאגת הפרנסה ונוסף לכך התחיל מציק לה הפחד מהתנפלות הגויים, — תופעה רווחת ובלתי־נדירה כלל בימים ההם שלאחר תום מלחמת העולם. בגלל שתי הסיבות האלה עברה המשפחה בשנת 1918 לסאנוק.

באותה התקופה היא נרשמת ל„החלוץ" ונרתמת לפעילות ולהתכוננות לעליה ארצה. לשם כך היא לומדת מקצוע הכובענות וכעבור תקופת זמן קצרה היא יוצאת ל„הכשרה" לכפר. עם עלותה ארצה, משאת־נפשה, בסוף מרץ 1926 היא מצטרפת מיד לקבוץ בפתח־תקוה, מקימה משפחה ואף מצליחה, כעבור קרוב ל־10 שנים, להעלות את אמה.

פרידה בירנדורף־טרופה

היא לא ידעה מנוחה או אבטלה מעבודה מהיום הראשון לבואה ארצה. היא גם לא בחלה בעבודות הקשות ביותר: בפרדס, בבית האריזה, בחצץ, בטיפול בחולים או בצרכניה. בכל עבודה מצאה גם סיפוק כי בכל עבודה ראתה גם את הצד הפנימי, הציבורי־הכללי. מובן איפוא מעצמו כי בעבודה מסוג מובהק כזה, כגון הדרכה בלימוד בישול לעולות חדשות בבית החלוצות שבפתח־תקוה, או טיפול בילדי טהראן, הגיעה התמסרותה לשיא

שקשה למצוא כזה אצל אחר. אותה המסירות והאחריות ראינו אצלה כחברה בועדות שונות למוסדות העיר, במפלגה, ב„הגנה", ב„מגן דוד אדום". היא היתה הכתובת לכל פנייה שהיא על דבר עזרה תכופה לחבר, על דבר התייעצות בענין חשוב, בבעיה חמורה שצפתה־עלתה באופן פתאומי, והיא לא חסכה עמל, זמן ומחשבה לעזור בכל מה שיכלה. לכן כולם הכירוה והוקירוה. היא היתה לדמות פופולארית בעיר ונערצת על כולם.

רצה הגורל ופרידה בירנדורף־טרופה ז"ל, שהיתה בין ראשוני היוזמים להוצאת ספר יזכור על סאנוק והסביבה, ותרמה רבות מכוחה, ממחשבתה ומפרי־עטה לספר זה, לא זכתה לראות בהופעתו. ישמשו־נא לה־לשמה שורות אלה מזכרת־נצח במצבת־הנצח הזאת.

אברהם וצבי אלדובי

מנחם אלדובי ז"ל

מנחם ניחן בכושר התבוננות מעמיקה ובחוש ביקורת ביחס לתופעת החיים והחברה. הוא היה בעל מצפון ער במגעיו עם הזולת, בחברה ובציבור. תכונות אלה הינחוהו בנתיב חייו רבי המאבק. לאחר שקבע לעצמו תכנית ומטרה לא היה שום כוח או מכשול שירתיעוהו מלהביאן לידי הגשמה, ולו במחיר של נוחיות אישית, הפסד חמרי או מאמצים גופניים ונפשיים, ואף אם נראו הדברים בלתי מציאותיים ודמיוניים בעיני „אנשי מעשה". תכונות אלה התגלו אצל מנחם בצעירותו המוקדמת. בתנאי כפר מקופחים שבבית הוריו השתדל מנחם, עילוי ה„חדר" וה„ישיבה", להשתלם בלימודי חול בכוחות עצמו ואף בלי הדרכת מורים.

בראשית גיל התבגרותו התחיל להתרועע עם טובי הנוער הציוני־חלוצי שבעיירות הסביבה, מתוודע לספרות הלועזית ולספרותנו החדשה בעברית וביידיש, ובית הורינו הפך במידה מסויימת לבית־ועד לנוער הציוני ולמקום־השראה ופעילות בשטח ההתרמה לקרנות הציוניות, להפצת השקל הציוני, ואף — לתכניות בדבר ההגשמה הציונית. בפעילותו והתמסרותו לארגון התנועה החלוצית, להגשמה ועלייה, להטפה ולהתעוררות אצל נוער של הורים מתבוללים, או קנאים לדת, — שהצד השווה שבהם היה: התנגדות חריפה לציונות ולעלייה גם יחד — היה מנחם לא רק נאה דורש אלא גם נאה מקיים. הוא התחיל חותר להגיע ארצה כחלוץ, ולשם כך הוא חוצה את גבול פולין—רומניה ונתקע לזמן־מה בטשרנוביץ, בירת בוקובינה, בגלל סגירת שערי ארץ־ישראל על־ידי שלטונות המנדט הבריטיים. הוא אמנם בחור צעיר עוד, בסך־הכל בן 21 שנה, אבל תכונותיו האישיות, מתינותו, סגולותיו הנפשיות וגישתו הרצינית לבעיות ולענינים, ועל כל אלה — תכונות־היסוד שלו ביחסי־אנוש וביחסי־ציבור, כל אלה היתרונות, שהוא התגלה בהם בכל מקום מייד עם בואו במגע עם אנשים, שימשו גורם וסיבה לאנשי המרכז של המשרד הארצישראלי הכללי ברומניה שימנו אותו כמנהל המשרד הארץ־ישראלי בטשרנוביץ. יתרונותיו אלה שימשו גם סיבה וגורם להיבחרו זמן קצר לאחר בואו ארצה כחבר במועצת פועלי תל־אביב, כמזכיר אגודת פועלי המתכת ועוד.

בשנת 1921 הוא עולה ארצה בראש קבוצת חלוצים. הימים היו אז ימי סבל בארץ, ימים של עבודה קשה ושל חוסר עבודה. הוא סובל מחסור וחרפת רעב, עד כדי אפיסת כוחות ממש ועד כדי איסופו לבית־חולים „הדסה" בגלל כך. ברם בעצם הימים ההם משגר מנחם הביתה מכתבים מלאי פיוט על יפי הארץ והחיים בה, והוא אף ממריץ לחיסול הגולה ולעלייה

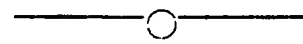
ארצה. ואכן עברה תקופת־זמן קצרה במצב כזה, או כמעט־כזה, ובינתיים הגיעו אחיו ארצה, ואם כי לא חלה עדיין השתפרות מהפכנית במצב החמרי, לא אצלו ולא אצל אחיו; עדיין גרים הם באוהלים, כשהם „מרוהטים" בארגזי בנזין המשמשים מטה־כסא־ושולחן; עדיין נאבקים הם על קיום מינימאלי בתנאים של חוסר־עבודה וחוסר מוצא, — והנה בעצם התקופה הזאת הועלתה ארצה אמא ושאר ילדיה... מנחם לא הסתפק בכך. הוא חתר להמשכת העלתם של קרובים אחרים ואף של ידידים ומכרים. חתר — והמשיך, והעלה. מספר העולים שהגיעו ארצה על־ידו עולה על מאה. וכל זאת — בעיצומן של הגבלות העליה על־ידי ממשלת המנדט, של איסורי־העליה ויסורי־העליה. הוא נעזר לכך על־ידי המפעל החרושתי לרהיטי הברזל „אומן־מתכת", המשותף לאחים אלדובי, שהוא היה ממיסדיו, ושלפי תקנות העליה של ממשלת המנדט יכול היה לפנות לשלטונות העליה ב„דרישה" להעלות בעלי מקצוע ולהעסיקם כאן במפעל הזה. למעשה ניתן לומר כי על־סמך „דרישות" אלה עלו ארצה כל האנשים שנדרשו, ורובם אף הועסקו ועבדו במפעל. הווה אומר: העלאה והעסקה, עליה ופרנסה.

מנחם היה מקיים קשרים עם יוצאי ערי סביבותינו החיים בארץ, היה משתתף עמהם בששונם וביגונם, היה ידיד הילדים ואהב להרנין את לבם ב„הפתעות" ליום־הולדת, בר־מצוה וכיו"ב. הוא היה אדם רציני, שוקל כל דבר ומעמיק לחשוב, ועם זאת בעל חוש הומור מעודן, של תלמיד חכם. בכל שעת כושר והזדמנות, פגישת רעים ומסיבות משפחתיות, היה משמיע דברי־חידוד, גימטריאות ופרפראות־חכמה משעשעים ומהנים.

השואה מחצה את לבו של מנחם ולא ניטל עוקץ הכאב במשך כל הנשים. כל ישותו בצמדה בעווית לאותה תהום האבדון של מיליוני אחיו. בביתו נתגבבו כתבים על השואה והיה הופך והופך בהם עד כדי הזדהות עם המעונים בעינויי התופת הנאצית על כל מדורי־הגיהנום שלה. לצער רב, למרי־נפש ולדכדוך־נפש גרמה לו העובדה כי בספרות השואה וההנצחה זכרם של קדושי עיירותינו מקומם לא יכירם שם כראוי. וכך גמלה בלבו ההחלטה להקים „יד ושם" לקדושי הקהילות בצורת ספר, והוא התמכר לעבודת־קודש עגומה זו בכל נפשו ומאודו. עבודה זו הטרידה אותו וגזלה את מיטב זמנו, — עד להזנחת עניניו הפרטיים החיונים ביותר.

מכאן התענינותו גם בענין הוצאת ספר־סאנוק עם היוודע לו דבר ההחלטה הקונקרטית בענין זה. ופה יש לציין, כי כהתלהבותו הגדולה לענין הנצחת זכר קדושי עיירות הסביבה, הקרובות לרופינקה כפר־מולדתו, כך גם התלהבותו לענין הוצאת ספרנו, לזכר קהילת סאנוק, שאמנם לא היתה סמוכה ביותר מבחינה גיאוגרפית, אבל סמוכה וקרובה מבחינה עסקנותית־ריכוזית, מבחינת ערכיה האינטלקטואליים־רוחניים־ספרותיים, ומבחינת קנייניה הציבוריים־לאומיים־מפלגתיים. והיתה זאת התלהבות מלווה פעילות נרגשת וגם ממשית־מעשית. מנחם התגלה גם בזה כאחד מראשוני המעונינים והמתענינים, המתעוררים והמעוררים, תוסס ומתסיס, דורש מאחרים לעשות — ומראשוני העושים בעצמם. ועשייתו — עשייה־לשמה היתה. בכל הנאמנות והמסירות וגם בכל הפדנטיות והפוריזם — במובן החיובי שבזה. כזה גם התגלה לפני עורך הספר הזה בהופיעו בביתו כראשון־הראשונים למעונינים־מתעניינים, ובידו עבודת־הנצחה חשובה וחיונית לספר, שהוא כבר הספיק להכינה ולהביאה במיוחד. תוך כדי שיחה במעמד זה בענין הספר, ובעניני הנצחת זכר קדושי השואה על־ידי הוצאת הספר,

אפשר היה לעמוד על דביקותו הגדולה, השרשית, ברעיון ההנצחה, ומתוך כך — על מידת הנכונות שלו לעשות למען התגשמות מקסימאלית אפשרית ביותר של הרעיון.

ניתן לשער: כמה גדולה היתה שמחתו, שמחת־נפש עילאית, אילו היה זוכה לראות בחייו את אותם ספרי־ההנצחה של עיירות סביבתו הקרובה, ושל עירנו סאנוק הקרובה לו קרבת־רוח ביתר־שאת, שאליהם נשא את נפשו כל־כך הרבה ולהם הקדיש ותרם כל־כך הרבה, ממרצו ומכוחו, במחיר־עתו ובפרי־עטו.

וכמה חבל על שלא זכה הוא ולא זכינו אנחנו!

למנחם אלדובי / מאת נתן מרק

בִּפְרִידָתְךָ שֶׁבַקְתָּ לָנוּ גַּעֲגוּעִים עַזִּים
עַל דְּמוּתְךָ הַתְּמִירָה
בַּת הָעֵינַיִם הַמְּחַיְּכוֹת,
תָּמִיד מוּכָן
בְּנֶפֶשׁ חֲפֵצָה וּבְמֶרֶץ,
לַעֲשׂוֹת וּלְעֲשׂוֹת...

גַּם לְסֵפֶר זֶה אַתָּה הִנַּחְתָּ הַיְּסוֹדוֹת.
צִתָּה תְּקַעְתָּ הַיְתֵדוֹת
לְאֹהֶל בּוֹ יְקֻבְּצוּ כָּל הַקְּדוֹשִׁים וְהַטְּהוֹרִים
שֶׁנִּטְרְפוּ בִּידֵי חַיּוֹת בְּצוּרַת אָדָם.
הָפַכְתָּ בּוֹ יוֹמָם וָלַיְלָה

לְהַצִּיל מִכִּלָּיוֹן
אֶת שֶׁנִּתַּן הַצִּיל —
שֵׁמוֹת...

וּבְסֵפֶר זִכְרוֹנוֹת הַזֶּה,
בֵּין כָּל טְהוֹרֵי לֵב וַאֲצִלֵי נֶפֶשׁ,
יִזָּכֵר עַתָּה גַּם שֵׁם הָאִישׁ
שֶׁכָּל־כֻּלּוֹ הָיָה צִבּוּר,
שֶׁכָּל־כֻּלּוֹ הָיָה מַעֲשֶׂה וְלֹא צִבּוּר.

— — —

וּלְיַד אַחִים, אָחוֹת, וּבֵן, וָאֵם
מְקוֹנְנִים גַּם חֲבֵרָיו:
רַחַק מִמֶּנּוּ מְנַחֵם!

(קטעים משיר שפורסם בספר הזכרון לקדושי ליבא״י)

ר׳ משה שטרנגר ז״ל

מיקירי קלויז סאדיגורה בסאנוק. יליד זארשין הסמוכה. אך מייד עם עברו לסאנוק התחבב מאד על כל מכיריו ויודעיו. בהילכי־מחשבה ובהליכות חיים היה נאמן לרבותיו האדמו״רים משושלת רוז׳ין. מכאן אהבתו לזולת, שנסכה בו קסם אישי מיוחד ושהתבטאה בהכנסת־אורחים בביתו ובמאור־פנים לכל מי שבא במחיצתו; מכאן גם מידת הענייות שלו והעלמת ידיעותיו, ומכאן סובלנותו לכל ענין ותופעה שבניגוד לו ולרוחו. — אלה היו עקרונות המושרשים בנפשו אשר עליהם שמר בקפדנות ואף טיפח אותם ודאג לצמידותם ולתמידותם.

תלמיד־חכם היה ר׳ משה ובקי בספרות החסידות הרחבה. בתקופה מסוימת שימש מורה בבית־הספר „יבנה" של ה„מזרחי" בסאנוק, בהוראת מקצוע התלמוד.

תום, אמונה ובטחון — אלה היו שלוש תכונות־הנפש שליווהו בחייו ולא עזבוהו במצבים השונים הקשים שבהם היה נתון. כשבאה עליו מחלת־הלב, בקיץ תשכ״ו, קיבל את יסוריו באהבה. כשרק התמעטו ההיתקפים, עם שובו הביתה מאישפוזו בבית־החולים, חזר לסדר־יומו הקבוע בקיום התפלה ובשיעורי־התורה תמידין כסדרם. בתקופה זו של שנתיים בערך, מאז התקפת־הלב הראשונה ועד ליום פטירתו, עוד הגביר את שקידתו בלימוד ובמתן שעורים לחוג מתפללי בית־הכנסת שבשכונת מגוריו. ציבור המתפללים בבית־כנסת זה היה מורכב מעולי גלויות שונות, רחוקים זה־מזה בהלכי־מחשבה שונים, בתפיסות־חיים שונות וביחסי־חבירות שונים. אולם ר׳ משה ז״ל זכה לאהדת כולם ויחס של כבוד והוקרה מצד כולם.

כדוגל בעקרונות ההמשכיות והרציפות המורשתית היה ר׳ משה דבוק בזכרונו בכל הנוגע לנוף האנושי־היהודי שבמקום מוצאו ולידתו, זארשין, ואף תרם בתחום זה לספרנו במדור ההוא.

ר׳ משה שטרנגר

מנחם לנגזם

ר׳ נפתלי שטרנברג ז״ל

הוא היה מבחירי בחורי־בית־המדרש שבעיר ולמדניה הצעירים. מיזג בתוכו התלהבות חסידית חמה והגיון קר של למדן. כאביו, רבי מרדכי שטרנברג ז״ל, כן גם הוא, נמשך לחסידות דינוב־בוקובסק, אם כי המסורת השרשית־משפחתית של אבות־אבותיהם היתה של חסידות בלז.

כבר בגיל רך התבלט מבין כל הילדים בני־גילו בכשרונותיו והצטיין בחריפות שכלו ובהבנתו המעמיקה. את עיקר תורתו בתקופת הילדות והנעורים רכש מסבו אבי אמו, ר׳ מרדכי־יהושע שליסלפלד ז״ל, בעל בית־המלון והאכסניה החסידית המפורסמת „מורובאנקה״. עם התבגרותו המשיך ללמוד תורה מפי רבי אלעזר ברומר ז״ל, ראש־בית־הדין של סאנוק, ממנו שאב ידיעות נרחבות ומעמיקות בתנ״ך, מפרשי התורה, דקדוק ועוד מקצועות שלא עסקו בהם חובשי בית־המדרש והקלויז. מסתבר כי ר׳ נפתלי רכש לעצמו ידיעות לא מעטות, כאוטודידקט, גם בלשון הגרמנית, בחשבון, בהיסטוריה ועוד.

לאחר נשואיו עם בת לינסק הקרובה לסאנוק קבע את מקום מגוריו בלינסק ושם מצא לו כר נרחב לפעילות צבורית, בעיקר בשטח החינוך התורני ובשטח העבודה הסוציאלית הצבורית. במרוצת השנים נעשה לעסקן פעיל בשורות „אגודת ישראל״ ואחד ממייסדי סניפה המקומי, וכן ממייסדי בית־הספר „בית יעקב״ בלינסק. עסקנותו המפלגתית לא מנעה ממנו להישאר מקובל על הכול ואהוד בכל חוגי העיר לפלגותיה הפוליטיות והחסידיות השונות.

פעילות מיוחדת הראה ר׳ נפתלי בארגון שיעורי תורה לקהל הרחב ובביצועו המעשי של מתן השיעורים על־ידיו באחד מבתי־הכנסת שבעיר בפני בעלי המלאכה והחנוונים שבעיר. דרך־לימודו היה — תודות לידיעותיו הרחבות ולכשרונותיו הגדולים — פיתוח רעיונות ושילובם לתוך החומר הנלמד, אם זה בפרשת השבוע, או בפרקי אבות, עין יעקב וכיוצא־בזה. כן ידע לתבל את דבריו בסיפורי אגדה וסיפורי „מעשה־שהיה״ שהלהיבו את לבות שומעיו. שמו הלך לפניו בגלל כך, ושומעיו, שמספרם הלך ורב, כיבדוהו עד כדי הערצה, — דבר שלא התיישב כלל עם תכונת הצניעות שבו ועם מידת הענייות שהיתה טבועה בנפשו תמיד. כי לא רק שהוא היה רחוק מאד מהתנשאות כלשהי אלא אף היה „רודף כבוד״ — ר ו ד ף את הכבוד — כלומר: מרחיקו מעצמו תוך הרגשת שנאה אליו, אל הכבוד, וסלידת נפש ממנו.

בשנת 1934 חזר לסאנוק ונתמנה כמורה בכיתה הגבוהה של ה„תלמוד־תורה״. הוא מילא את תפקידו זה בהצלחה מלאה.

במלחמת העולם השנייה הוגלה לסיביר הצפונית, המקפיאה. תנאי החיים הבלתי־אנושיים השפיעו לרעה על בריאותו, שהיתה רופפת גם בלאו־הכי. יצויין כי אף במצב בריאותו הלקויה לא הפסיק את פעילותו הצבורית בהתגלגלו במחנות העקורים אשר בגרמניה (איינרינג־לכפלד). שם היה ממארגני ה„תלמוד־תורה״, מקוה־הטהרה ועוד. כן שימש כנציג „אגודת־ישראל״ בועד המחנה, הועד הדתי ובית־המשפט. על סף קום המדינה עלה ארצה, לאחר שבניו ובנותיו הקדימוהו בעלייה בלתי־ליגאלית. הוא התיישב בפתח־תקוה ובה גר עד לפטירתו, ביום ח׳ באב תשכ״ד. בארץ זכה להשיא את בניו ובנותיו ולראות ששה בתי־אב בישראל מיוצאי־חלציו בונים ונבנים וממשיכים ללכת בדרכו וברוחו. ת נ צ ב ״ ה.

אליעזר ישראלי

ד"ר ישראל סובל ז"ל

ד"ר ישראל סובל נפטר כשהוא רק בן 62, שופע מרץ ויוזמה, חדור רצון לעזור לחבריו שאותם ייצג במסירות ונאמנות רבה. יליד סאנוק ובן למשפחה ציונית ותיקה וידועה ספג לתוכו את רוח הציונות משחר ימיו. קיבל חינוך עברי בבית־ספר „שפה ברורה" ובגיל 11 נצטרף ל„השומר הצעיר", אז תנועת־הנוער הציונית היחידה ברחוב היהודי. עם כניסתו לאוניברסיטה בלבוב (לפאקולטה למשפטים), פיתח פעולה ציונית ענפה בקרב הסטודנטים. תלימודים בפאקולטה זו איפשרו לו לעשות את מרבית זמנו בבית ולעסוק בעבודה ציונית. הוא יסד הסתדרות אקאדמאים „שחר", וכיו"ר בה, עשה להפצת הרעיון הציוני בין חוגי האינטליגנציה ולפעילות תרבותית־חברתית בקרב יהודי המקום.

לימים התחיל לעבוד כעורך־דין עצמאי, ובו בזמן המשיך בפעולתו הציבורית בוועד הציוני המקומי ובמועדון האינטליגנציה היהודית, יחד עם רעייתו ורדה תיבל"א, שהיתה עסקנית ידועה ב„ויצ"ו" הצעירה".

במלחמת העולם השנייה הוגלה עם משפחתו לאורל שברוסיה הסובייטית, נפל בחלקו מלוא הסבל, שנתנסו בו כל הפליטים היהודים. בפולין שלאחר מלחמת העולם השנייה, כיהן כיועץ משפטי לתעשיית הפחם בשלזיה התחתית, והמשיך בו בזמן בעסקנותו הציונית.

ב־1950 עלה ארצה עם משפחתו, ועברו עליו כל הלבטים של עולה חדש לשלביהם: בחיים במעברה, בהשתלמות בלשון העברית, בהת־אקלמות ובהתבססות במקצועו לאחר עמידה בבחינות נוספות כדין מדינת ישראל. עד לקבלת רשיון עו"ד, לא מאס בעבודה פשוטה, למען פרנס משפחתו; ועם קבלת הרשיון, נתמנה כיועץ משפטי ברשות־הפיתוח, ולאחר־מכן במינהל של מקרקעי־ישראל שבו עבד עד יומו האחרון. מראשית כניסתו לשירות המדינה בירושלים, פעל בקרב חבריו לעבודה כחבר לוועד־העובדים, ולאחר־מכן כיו"ר ועד העובדים באגף הנכסים, וב־5 השנים האחרונות כיו"ר בוועד העובדים בלשכה הראשית של מינהל מקרקעי ישראל.

שנים רבות כיהן כיו"ר בוועדת־העררים שליד עיריית ירושלים, היה פעיל בין עובדי השירות המשפטי ובאיגוד של עובדי המדינה, במפא"י ובהסתדרות. היה איש־העם שומר מסורת, מסור ללא גבול למילוי תפקידו הרשמי והציבורי; ימים כלילות עשה למען עזור לחבריר שולחיו, והם אמנם ראו בו עסקן ללא רבב, ונתנו בו אמונם.

כשחזר לעבודה לאחר מחלה ממושכת, נראה היה, כי ישוב לפעילותו כבימים עברו. ומי פילל, שלבו השופע אצילות ואהבת־הזולת לא יעמוד לו עוד.

זכרו לא ימוש מקרב חבריו וידידיו ומכל שהכירוהו וכיבדוהו.

יצחק מאיר גלנדר ז״ל

אביו, ר׳ שמאי גלנדר, היה מחסידי בויאן. יצחק מאיר בנו למד בצעירותו יחד עם יתר בחורי קלויז סאדיגורה, וכשגדל קצת היה מתלמידי הרב אביש שיקלר ז״ל. הוא לא המשיך הרבה בלימודי קודש, כי אחרי מלחמת העולם הראשונה כאשר נשבו רוחות חדשות אפילו בבתים חסידיים, ועול הפרנסה אילץ אותו, אחרי מות אביו, לדאוג להחזקת המשפחה מבחינה כלכלית, הוא למד את מלאכת הדפוס. בהיותו מוכשר מאד הגיע עד מהרה למומחיות במקצועו. ואחרי שנות לימוד מעטות נסע לווינה, נשא שם אשה ונכנס כשותף לדפוס בוינה.

על כל המינהגים של בית אביו ושל בית חותנו הרב, שמר בקפדנות, והיה ידוע כאיש ישר, שומר על מסורת בית אבא, וגם על גינוני החסידות. עם עלות היטלר לשלטון בגרמניה עלה ארצה עם בני משפחתו. הודות לכשרונותיו נכנס לעבוד בדפוס של „המדפיס הממשלתי״ והיה אהוב שם על הבריות ועל חבריו לעבודה. בשנים האחרונות היה יו״ר ארגון יוצאי סאנוק ומזכיר מפעלי הדפוס בתל־אביב.

(„הצפה״ י״ד כסלו 8.12.65, ליום השבעה)

הרב א. מאיר (ז״ל)

על יצחק־מאיר גלנדר ז״ל*

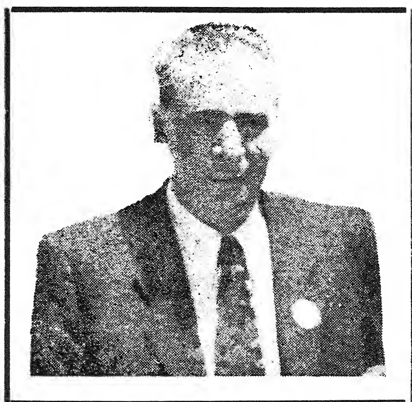
היתה לי הזכות להכיר את מר גלנדר, אמנם במשך תקופה לא־ארוכה לפני שעזב אותנו, והיא — תקופת העיסוק בהכנת ספרנו, ספר „יזכור״ על סאנוק עיר הולדתו שכל־כך זכר אותה ואהב אותה, אולם גם בתקופה קצרה זו ניתן לי לבוא בדברים אתו בהזדמנויות אחדות, בשיחות, בפגישות וקצת גם בהתכתבות, ואני התרשמתי עמוקות מאישיותו. קודם־כל ומעל־לכל הצטיין גלנדר בגישה רצינית לכל ענין שבתחומי פעולותיו. אני אומר תחומי פעולותיו, לשון רבים, — גם בתחום פעולתו בעבודתו היומיומית, בתפקידו כעובד מדינה, תפקיד שדרש רמה גבוהה של מומחיות מקצועית בשטח הדפוס, אצל המדפיס הממשלתי. הוא היה ידוע ומקובל אצל הממונים עליו — כמו גם אצל עובדיו שהוא היה ממונה עליהם, כאישיות חביבה ואהודה, בעלת תרבות מפותחת ומטופחת, ובעלת סמכות ממדרגה גבוהה.

אכן, בתקופת התעסקותנו בענין הספר הספקתי להכירו היכרות יותר הדוקה ויותר עמוקה. מצאתי אצלו אותן התכונות העשויות לשמש סמל ודוגמא לאותה העסקנות הטובה, האידיאלית והנכספת, הידועה וזכורה לנו מאז והמתבקשת אצלנו כיום בכל שטחי החיים שלנו.

---

* מהדברים שהושמעו בישיבת־האבל של ועד ארגון יוצאי סאנוק והסביבה וחברי הועדה להוצאת ספר היזכור, ביום השלושים לפטירת י. מ. גלנדר ז״ל.

גם בשיחה הקצרה ביותר אתו, ואפילו היתה זו קלת־ענין ומעוטת ערך, נוכחת באצילות רוחו וביפי נפשו. מייד ראית את מידת ההקשבה שלו לדברים שהושמעו באזניו; מייד הכרת במידת הנכונות שלו לעזור, לעודד, להשפיע ולתת.

יצחק מאיר גלנדר, יושב־ראש ארגון יוצאי סאנוק והסביבה

לא אשכח את שהרגשתי עם קריאת דברי ההשתפכות שלו, שהיה בהם הרבה מן העידוד וההתעוררות, ששלח אלי כעבור ימים אחדים לאחר פטירת חברנו [redacted] אלדובי ז״ל, אחד מיוזמיו הראשונים של ספרנו זה וגם חברו הטוב, חבר־נעוריו של גלנדר, אשר כגורלו של זה כן גורלו של זה: שכן שניהם עזבו אותנו בעיצומה של התלהבות גדולה ושל להט גדול לענין הספר. עם פטירתו של אלדובי, הפתאומית והכמעט־טראגית בשבילנו, מצא גלנדר לנחוץ ולנכון לפנות לכותב השורות האלה, כעורך הספר, במכתב קצר, שעיקרו — דברי עידוד והתעוררות להמשכת פעולתנו ומאמצינו בהכנת הספר. רצה הגורל שאותם הדברים שלו מזדקרים ועומדים לנגד עינינו לצורך עידוד והתעוררות מעצבוננו על הסתלקותו־שלו. זכרם של שניהם לא ימוש מלבנו.

א. שרביט

פרופסור בן ציון כץ

בפטירתו של בנציון כץ הונחת אסון כבד על כולנו. קשים יסורי היתמות והיגון לבני־המשפחה בהילקח מהם ראשם־פארם במיטב ימיו, עתירי הישגים והצלחות, עליות וציפיות; קשים הצער והכאב גם ליודעים ולמכירים, לעמיתים־לעט ולקרובים־ברוח, של אילן זה, מסועף־הפארות וברוך־הפירות, שנגדע כשהוא בעצמת גידולו ובעיצום הבשלתו. הרי בנציון כץ היה כאותו עץ ממשפחת־עצים בעלי רציפות־הצמיחה ותמידות־הגידול ותדירות־ההבשלה. היתה אצלו המשכיות־תנובה ללא־הפסק תוך סירוגי חניטה ונשירה בעת ובעונה אחת. הדברים אמורים לגבי רציפות הפריון והם יפים גם לרבגוניות הפירות. כזו כן זו מקורה — ההתפעמות התמידית, וסיבתה — הדחף הפנימי ליצירה, להתבטאות, לגילום־רעיון. מכאן טשטוש גבולות העונה והתקופה. אם ליצירה פיוטית, אם לביקורת ספרותית ואם למחקר בתחומי הפרוזודיה. הם באו יחד ובזה־אחר־זה ובזה־ליד־זה.

ומעל לכל זה — פעילות מינהלית־מעשית ענפה, שיטתית ועקבית, רבת־אחריות לחינוכנו בהווה ובבאות ורבת־תועלת להשכלת דורנו ודורי־דורנו.

ועם כל זה — התעניינות גם בנעשה בשטח הכנת ספר־היזכור הזה, עמידה־במגע עם עורכו ומשא־ומתן בדבר השתתפותו בספר בפרי־עטו.

ואת כל זה — הרס והחריב המוות, שבא כבחטף, כבפתאומיות.

איך ננחם וכיצד נתנחם? איך נביע בבמה זו אובדן כזה? איך נגיע בספר זה, ספר זכרון לבני עירנו, להנצחת בן־עיר זה, להערכה מלאה, הולמת?

ננהג גם פה כמנהגנו בנפטר גדול אחר, בן־עיר, שנלקח מאתנו. ניתן מקום לדברים שנאמרו על בנציון כץ אז, ביום הפטירה והקבורה ובימי האבל והיגון. נביא אותם כמות שהם, כבתיבתם אז וכמסירתם עתה.

רבקה גורפיין

העילוי של העיירה

לחלומות לא היתה כתובת ולאי־שקט לא היה פתרון. לא כל־כך ידענו מה לעשות בקולות הקוראים לנו מכמה מרכזים ביניהם היינו קרועים: התרבות הפולנית והנוף הפולני בתוכם היינו שקועים — והתודעה שהלכה ונתגבשה כי אנו משתייכים למקום אחר. קרע שבנפש? לא כל־כך ידענו להצביע בדיוק על המקום ששילח כאבים בכל מערכת־חיינו.

הוא, העילוי של העיירה, היה בין הראשונים בתוכנו שידעו להתוות את הכיוון לכוחות האמורפיים המטלטלים אותנו.

בנציון, שחבריו ידעוהו כאיש־דברים, ואילו אנו, הנערות, הכרנוהו ראשית כל כרהוי ומסתכל בנו ממרחק כלשהו, מעבר למשקפיו העבים — נעשה עד מהרה מרכז. בנציון — כך היה שמו מאז אני זוכרת אותו. ללא הסתגלות להסוואה לצד הפולניות, או להתפנקות על־דרך ההקטנה החביבה כל כך על היידיש, כפי שזה קרה עם מרבית שמותינו. אני תרה בזכרוני אחרי עוד בעל שם זה בעיירה החינגית שלנו — לשוא. יחיד היה עם תיו השם הגאה, הצלילי, המכריז על שייכות, העוטר את דמותו הגבוהה והתמירה בצורה מייחדת.

עיניו היו לרוב מאודמות מחוסר שינה מספקת. שליט על זמנו, ממושמע להחלטותיו. היה לאוטוריטה בקרב חבריו לא רק הודות להישגיו הבולטים בתחומים רבים. גם הודות לאגדה שפשטה סביבו בעיר אשר הוא מהר מאוד ומוקדם מאוד היה לה מקור גאווה. מתי ואיך בא הוא בין ידעני העברית? מתי ואיך היה הוא בין הבודדים אשר על פיהם שמורות יצירות שלימות בשפת יוון ורומי? קיבלנו זאת כעובדות. הילכו בתוכנו סיפורים על לילות ללא שנה וכוח רצון של ברזל. אבל לעינינו היה מתגלה ענוג ורך, משתתף אתנו במשובות־נעורים, שופע ומשתפך בשירים עבריים, שהוא, אשר כמרבית בנינו, הקדים לצאת ללמיד, היה מביאם ממרחקים לקראת חופשת חג־המולד וחופשת חג הפסח או ימי החופש הגדול, שלושת המועדים בהם היינו מתלכדים לידידות ויצירה.

היה לו נוסח דיבור מעוגל, צבעוני, וקולו הרך והלטפני היה מקנה לדבריו תוקף סוגסטיבי. או אולי היה זה הכבוד שאנו רחשנו לו, גם אם הוא היה אחד מבינינו. באותם „הנשפים" שהיינו עורכים למען העיר כולה, היה הוא לעתים קרובות הנואם המרכזי — והדבר היה מובן מאליו. הוא קיבל את ההכרעות שלנו בפשטות. אחר־כך באו ההרצאות על ספרות — שלו ושל האחרים. נדמה לי כי ללא סדר, ללא קו. אני זוכרת: על ווייסנברג, על נומברג, על פייארברג. הסיומת המשותפת של השמות הפליאה, הפתיעה ונחרתה בזכרון.

בנציון קבע, כי הללו חשובים — וקיבלנו דעתו. אחר־כך התחילו להגיע אל העיירה עיתונים שנערכו על ידו. מאמרים משלו, שירים משלו.

הוא כיוון את צעדיהם של רבים בתוכנו — בחיוך מרוסן, בהסכמה שהיתה חשובה וקובעת, במבט כחול וישיר מבעד לריסים שחורים. אך הוא גם ידע להציב שתיקות בינו לבין חבריו — והן כנראה הכילו יסורים לא מעט. אולי לכך הוא מתכוון בשירו שנכתב אחר שנים רבות, מעבר לעיירה ומעבר לנעורים:

בשביל, במרבד בין הערביים
נפרש כמרבד מלכותי,
קלת צעדים ושוחקת
אלי נקרתה ילדותי.

זעיר נעצרה בתתה בי
עיניה, עיני נהרה;
ופתע הקדירה פניה
ותנס זועקת מרה.

ההכרעה העברית וההכרעה הציונית היו זהות, ההרהשו בבת אחת. משום כך היתה לנו פינה משלנו בשולי האולם הציוני הגדול, בה היינו מתלקטים בימות גשמים או בימי קרה. אבל הבית האמיתי בו התרחשו הנעורים היה הגן המפורח בקיץ, או מלא זהרורים בחורף, עם המסלולים התלולים בהם גלשו עגלות־חורף. וכי מהיכן אם לא מגן זה פרצה כעבור שנים רבות אחת התמונות שהחזירה אותו כנער לבין עדת נערים:

ומעל נערים
זהרים אוורירים
רסיסי זיו רוטט —

חיכו לו גדולות שלהם נוצר ולקראתם הלך ועדיין היתה גלומה בו יכולת שלא ניחשנוה. ידענו, כי הוא איש־אשכולות ובעל כוח רצון נדיר, אך לא ידענו כי הוא גם איש אירגון בעל מעוף וכוח ביצוע. אחר־כך הגענו לפרשת־דרכים.

שנים עברו עד שנתקלנו שוב — כבר כאן בארץ — במבטו הקשוב, הזהיר משהו, המסוגר כלשהו, כשומר על סודות. בנציון המבוגר יותר, המנוסה יותר, המביך באיזו ציפייה תמידית וזהיר־זהיר, כשהוא כובש את מקומו בתוכנו בזכות, בטבעיות, במעשים טובים, משתמש בכל אפשרות כדי להוכיח, כי הימים ההם, העיירה ההיא, השירה והגן — לא היו בכדי.

ומדבר לעתים קרובות, לעתים קרובות מדי, עד כדי לעורר חשד — על המוות. באירוניה, בליגלוג, בלעג — כמו מתוך הגנה עצמית. „עוד מעט ותהיה אקדמיה" — היה אומר, והכוונה לערב־אזכרה בסלאנג הגליצאי מהימים ההם.

כמה ימים אחר שליווינו אותו למקום־מנוחתו בבית־הקברות שבטבורה של העיר הגדולה, עברתי בשעת ערב באותו רחוב פעוט אשר רק חומת אבנים חוצצת בינו לבין מישכן המתים. ראיתי אורות של בתים נשפכים לבית הקברות ומבריחים את הצללים מתוכו. שמעתי את צלילי המוסיקה הרעשנית ממקלטי הראדיו וטירטור המכוניות והאוטובוסים ואת כל המהומה ואת הריחות של הכרך הפוסחים מעל חומת האבנים הנמוכה ועוטים על צעיר הקברים, קבר ידידי הטמון מעברם.

והיה לי צר מאוד וזכרתי את דברי שירו:

איך אשא בדידה,
מצורים אדירים כבדה,
ומשלה לא אדע, לא אדע?

ישראל כהן

פרופ׳ בנציון כ״ץ (בנשלום)

רב־השכלה ורב־פעלים היה, מישיר חשוב ומישיר לכת. בתחומים רבים באו אלה לידי ביטוי מובהק. באוניברסיטת קרקוב, שבה הוכתר בתואר דוקטור לפילוסופיה, הורה אחר כך בעצמו את הלשון העברית; עד פרוץ מלחמת העולם השניה היה מרצה על ספרות עברית במכון למדעי היהדות בוורשה; כשעלה ארצה נעשה מנהל המחלקה לנוער ו„החלוץ״ של הסוכנות היהודית; לאחר שהוזמן לאוניברסיטת תל־אביב היה מרצה בה לספרות קלאסית ונבחר לדיקן הפאקולטה למדעי הרוח ולסגן הרקטור. משנת 1964 כיהן כרקטור והיה ראש החוג ללימודים קלאסיים ולספרות עברית. היה פעיל באגודת הסופרים העברים ובסניף פא״ן הישראלי ואף מילא מטעמם שליחויות שונות. אולם גולת הכותרת של פעילותו היתה — אוניברסיטת תל־אביב. לבנינה התמכר בכל כוחו ובפיתוחה האקדמי עסק יומם ולילה בלי ליאות ובהצלחה מרובה. ביזמתו, וביזמת חבריו ועירית ת״א נתרחבה ונסתעפה אוניברסיטה זו ועלתה במשך זמן קצר למדרגה גבוהה.

פעילותו הציבורית בתחום תנועת העבודה, שהיה נאמן ביתה, וכן עבודתו האקדמית, מנעוהו ממיצוי כוחו היצירי בספרות, על כך היה מיצר ושה צערו לפני חבריו. אולם כל־אימת שיכול היה להיפנות, עסק בשלושת התחומים: בשירה, בבקורת ובתרגים. ואפשר שראוי להפוך את הסדר: בתרגום, בבקורת ובשירה, שכן סדר זה נכון יותר הן מבהינה כמותית והן מבחינה איכותית. הוא השתתף בכתבי עת שונים בעברית וביידיש. ספריו הם: „אורי ניסן גנסין״ (קרקוב, תרצ״ה), „הוראציוס בספרותנו״ (קרקוב, תרצ״ו), משקליו של ח. נ. ביאליק (תל־אביב תש״ב), „הספרות העברית בין שתי מלחמות עולם״ (תש״ג), „בסער ביום סופה — פרקי פולין״ (תש״ד), „ארהות יצירה״ (תש״ו), וספר שירים „שקיעות ירושלים״ (תשכ״ז).

חלקו בתרגומים רב וחשוב. היה בין המתרגמים המעטים, שלא זו בלבד שידעו יפה את הלשונות הקלאסיות ואת הלשון העברית, אלא הוא אף מצא (כחבריו שפאן ודיקמן ז״ל) את הדרך לתרגום עברי, המשלים בין היחוד המשקלי היווני והרומי ובין יחוד הקצב והמבנה של הלשון העברית. על דרך זו תרגם מתוך „שאה־נאמה״ לפרדוסי את „אהבת זל ורודאבה״ (תש״ג ו„הולדת זל״ (תשי״ט), מרובעים״ לעמר אלכ׳יאם (תשי״ב), שתי טראגדיות של איסכילוס: „פרומטבס הכבול״ (תש״ב) ו„הפרסים״ (תש״ג), „מערכת ארוס״, עיבוד „איפיגניה באבליס״ (תשי״ג), שירים מאת קאטולוס (תשכ״ה), ואין ספק שהרשימה הזאת אינה שלמה.

בנציון כ״ץ היה ממשפחת הבונים. כל ימי חייו בנה ויצר והקים מפעלים חדשים או ביצר מפעלים קיימים. היסוד הארדיכלי היה חשוב לו בכל דבר, ואף בתרגום ובשירה. הוא החשיב לא רק את היצירה בשלמותה, לאחר שזו כבר עומדת לעינינו בכל צביונה וקומתה, אלא ביקש גם לדעת את סוד „החומר והלבנים״, כלומר, את היסודות שמהם הורכבה. על כן הקדיש זמן ומרץ ולב לחקר המשקלות והקצבים, המבנה והתימאטיקה של השירה והסיפור. תכונה זו מורגשת יפה גם בכתיבתו שלו. שיריו חוברו על דיוק המשקל והנוסח הפורמאלי, ולפי דעת מומחים, מדוקדקים הם תרגומיו מיוונית ומרומית מבחינה זו ללא דופי, אפילו ימצא בהם המבקר פה ושם רפיון פיוטי.

חייו נפסקו באמצע. פשוטו כמשמעו. הוא התקין עצמו לעבודה ספרותית והיה משיח לא־פעם את תקוותו, כי לאחר שתיתום כהונתו כרקטור יהא פנוי להגשמת תכניותיו. אך שני ניתוחים בעיניו וסיבוכי מחלה פתאומיים כילו את חייו. וגדול הצער.

ש. שלום

בנציון בנשלום ז״ל

(דברים ליד ארונו)

חברנו בנציון בנשלום, בשמו האזרחי פרופ׳ כ״ץ, חיבה יתירה היתה נודעת ממנו לעזבונם של המשוררים והסופרים העברים שנספו בשואה. הוא ייצג את אגודת הסופרים בועד הקרן להנצחתם ושקד על הבאת דבריהם לדפוס. עניין זה משמעות עמוקה היתה לו לגביו.

הוא כאילו חש, שבשום אופן אין להשלים עם אבידת ששת מיליוני אחינו, ועם הגימוד שנגמד עם ישראל באבדן שליש מבניו. בגלל דלדול השורות חייב כל אחד משארית הפליטה לעמוד בשער בהרבה חזיתות ולעשות מלאכות הרבה, אם הוא הוכשר להן.

ובנציון בנשלום היה מוכשר שבמוכשרים.

ההשכלה הקלסית היסודית שהביא עמו כגירסא דינקותא הכשרתו להיות מתרגם אמן לשירת יוון ורומי.

ידיעותיו באוריינטליסטיקה העניקו לספרות הבערית את תרגומו המצויין לעומר כייאם הפרסי.

בלימודיו בתורת המשקל של השפות הקלסיות השתמש כיסוד למחקריו במשקל של שירתנו החדשה, הצירוף הנדיר של חניך אסכולה אירופית מנעוריו ושל תלמיד חכם במורשת העברית עשוהו למחנך ובעל קתידרא ממדריגה ראשונה, תחילה כראש מחלקת הנוער של הסוכנות ואחר כך כרקטור האוניברסיטה של ת״א. לועד אגודת הסופרים העברים ולניהול מרכז פא״ן בישראל הוא תרם את כוחו הארגוני, את משמעת העבודה ואת סגולות הסדר והדיוק שניתן בהן.

עם מותו הפתאומי במיטב שנותיו אבד לציבורנו לא בעל שליחות אחת, אלא תזמורת שלימה של סגולות וכישרונם ומילויי שליחויות. ואכן, לא מקרה הוא, שבתוך התזמורת הזאת של נפשו היה קול שירו האישי, שהתרפק עליו מדי פעם בפעם בצורות קלסיות נדירות, הקול הצנוע ביותר והרפה ביותר. בחינת „שמוני נוטרה את הכרמים כרמי שלי לא נטרתי״.

איני יודע לאמוד את ההפסד שהפסידה השירה העברית בכך, שהמשורר בנציון בנשלום לא הגיע בה אל תכלית ייחודו. ואולם, יודע אני להעריך ולהוקיר את הזכיה הגדולה שזכו בה התרבות העברית, תרגום הקלסיקה העברי, חקר המשקל העברי והציבוריות הספרותית והחינוכית בישראל במתן חייו למענם. על הזכיה הזאת ועל המתן הזה באתי להודות לך בשם אגודת הסיפרים העברים ובשם מרכז פא״ן בישראל, חברנו היקר בנציון בנשלום, בצאתך לדרכך האחרונה.

זכותך תגן עלינו בתוכנו, וזכרך יהי ברוך!

חיים תורן

פרופסור בנציון כ״ץ (בנשלום) ז״ל

פרופ׳ בנציון כ״ץ, ובכינויו הספרותי בנשלום, היה חוקר ספרות, מסאי, משורר, מתרגם, מורה ואיש־המעשה, ועל כולם — איש־העבודה, החובה והמצפון, חבר טוב וידיד־אמת. בכל מעשיו, ארחות חייו וארחות יצירתו שימוש מופת בטוהר מידותיו, בבקיאותו, בשקדנותו, בנאמנותו למשימה שנטל עליו, בדביקותו במטרה שהציב לעצמו ובהעזתו להתמודד עם מפעלים גדולים וכבירים. קו זה של נאמנות, דביקות והעזה ציין אותו בכל תחנות חייו — כמרצה במכון למדעי־היהדות בוואַרשה (1937—1939), כמנהל המחלקה לנוער והחלוץ של הסוכנות היהודית (1941—1963) ועד תחנתו האחרונה — כאחד ממעצבי דמותה של אוניברסיטת תל־אביב והרקטור שלה מאז 1964 ועד יומו האחרון.

בקרבו התרוצצו שני יצרים — יצר המעשה ויצר היצירה וכל ימיו נשא עיניו ליום שבו יוכל להקדיש מיטב כוחותיו, זמנו וכשרונו ליצירה בלבד ומשעמד על סף התגשמותו של חלום זה נפסקה שירת חייו.

איש־השירה ואיש־המעשה היה. גם בשעה שהיה שקוע ראשו ורובו בעולם העשייה הציבורית־הציונית־התרבותית והחברתית — אמר שירה, כי השירה היתה נשמת אפו ושורש נשמתו. בכל עת ובכל שעה ידע להתייחד עם נפשו ולומר שירה מתוך כורח נפשי־פנימי:

בַּצַּר לִי אֶכְבֹּשׁ אֶת רֹאשִׁי
בְּחֵיק תַּנְחוּמַיִךְ, הַשִּׁיר!

(„שקיעות ירושלים״ עמ׳ 161)

כלפי חוץ איש־החומרה וההלכה היה שהפליא בדייקנותו ובקפדנותו — כולו „בית־שמאי״. ואילו כלפי פנים — היה איש האגדה וההומור ועל כך יעידו חבריו וידידיו הקרובים ובייחוד אסופת שיריו „שקיעות ירושלים״, ששפכה אור חדש על עולמו הפנימי ובו גנוזים מחסד־האהבה, משפעת הרחמים ומכוח הפיוס והוויתור של „בית־הלל״.

הוא ניחן בסגולות נפשו של אדריכל טוב, בעל דמיון, בעל עין רואה למרחקים ולמעמקים ובעל כשרון ארכיטקטוני מזהיר. סגולות אלו באו לידי ביטוי לא רק בתחום המעשה, אלא גם בתחום היצירה, במקור ובתרגום כאחד. מטבעו לא היה איש־מלחמה וצחצוח חרבות שנאה נפשו, אך אם נאלץ להשיב מלחמה שערה, לטובת הציבור, כדי להגן על עיקרים ועקרונות שהיו קדושים בחייו, עשה זאת באומץ־לב, בגילוי־לב ובלשון ברורה שאינה משתמעת לשתי פנים.

על אף היותו מעורה בחברה ובעל שורשים עמוקים בציבור, היה מטבעו מתבודד, מכונס, ומספר ידידיו מועט. הוא רחש כבוד לכל אדם, אך לא על נקלה נשבר ה„קרח״ בינו לבין אנשי סביבתו ולא ביום אחד קשר קשרי ידידות עם בני־אדם. הללו שזכו לרכוש את ידידותו יכלו לבטוח בו, לסמוך עליו ולתת בו אמון מלא.

הרבה שנים הכרתיו, כמעט מאז עלייתו לארץ, ובעשור האחרון אף נקשרו בינינו קשרי ידידות הדוקים. על טיבו עמדתי מקרוב בעיקר במישור העבודה הציבורית, כחברים בוועדים שונים — במועצה לביקורת סרטים ומחזות, בוועד המרכזי של אגודת הסופרים העברים ואחרון אחרון — בוועד של מרכז פא״ן בישראל, שהוא שימש נשיאו עד יומו האחרון. כל פגישה וכל ישיבה משותפת עמו גילתה אותו במלוא שיעור קומתו — אדם בעל נימוסין שניחן בכשרון שיפוט כן וישר, בכוח ניתוח מעמיק וחודר ובחוש הומור דק מן הדק.

כבן־בית בתרבות ישראל לדורותיה וכחניך התרבות הקלאסית והאירופית פעל רבות למען הרחבתה והעשרתה של הספרות העברית ועל כך יעידו ספריו במקור ותרגומיו מן הספרות הקלאסית, הפרסית והיוונית.

במותו של פרופ׳ בנציון כ״ץ־בנשלום נעקר מתוכנו איש־אשכולות במלוא משמעותו של מושג זה, תלמיד חכם נקי־דעת, חריף ושנון ואדם רב־פעלים.

אשר ביט

על פרסומיו של בנציון כ״ץ

לצערנו לא ניתן לערוך כאן רשימה מלאה ומפורטת של כל פרסומיו, שמספרם קרוב לארבע מאות וחמשים. תינתן פה רק רשימת חיבוריו שהופיעו בצורת ספר או חוברת, לפי סדר שנות הופעתם (תוך ציון שנת הופעת מהדורות חדשות). הרשימה אינה כוללת יצירות שלא כונסו עדיין, כן לא פורטו בה מאמריו משנות העשרים והשלושים שפורסמו בעתוני ורשה, קרקוב ולבוב בשפות עברית, יידיש ופולנית, בחתימת שמו או שמות ספרותיים שונים. והרי הרשימה:

אורי ניסן גנסין, מונוגרפיה, הוצאת „מפלט״, תרצ״ה, קרקוב.
הורציוס בספרותנו, תרצ״ז, קרקוב.
עמר אלכ׳יאם, מהמקור הפרסי, תרצ״ט, קרקוב. הופיעו ארבע מהדורות חדשות, מורחבות־מתוקנות, בשנים תש״ד, תשי״ב, תשי״ט, תשכ״ח.
משקליו של ביאליק, תדפיס מ„כנסת״, ירושלים, תש״ב.
איסכילוס, פרומטבס הכבול, תש״ב. מהדורה חדשה עם באורים והערות ב־תשי״א.
הספרות העברית בין שתי מלחמות־עולם, ירושלים, תש״ג.
פרדוסי, אהבת זל ורודבה, תש״ג. מהדורה שניה בתשי״א.
בסער ביום סופה, הוצאת „רמון״־מסדה, תש״ד.
משקליו של ביאליק, הוצאה מורחבת ומתוקנת, „גזית״, תש״ה.
נשר צבי, שירים מקרית המוות, (תרגום)׳ תש״ה.
איפיגניה באבליס, מיתוס יווני, הוצ. ניומן׳ תשי״ג.
הנוער היהודי — מה תהי עליו, ירושלים, תשי״ח.
זונה, אברהם בן יצחק, ירושלים, תשי״ח.
פרדוסי׳ הולדת זל, תשי״ט.
מערכות ארוס, 100 שירי אהבה, (תרגום מיוונית), ירושלים תש״ך. כולל מבואות וביאורים ושני מחקרים: „פני ארוס״ ו„האפיגרמה היוונית״.
מערכות ארוס, 100 שירי אהבה, (תרגום מיוונית), י״ם תש״ך.
שקיעות ירושלים, שירים, „גזית״, תשכ״ה.
אורחות יצירה, אגודת הסופרים־מסדה, 1966, תשכ״ו.

פירוט רב ומעניין (גם על דברים שבעזבונו) ימצא הקורא בחיבורה של נורית גוברין „פרסומיו של בנציון בנשלום (כ״ץ) ז״ל״ שפורסם ב„הספרות״, כרך א׳ 3—4 1968/9, הוצאת אוניברסיטת תל־אביב.

מן־הדין להזכיר כאן את בנציון כ״ץ כעורך קבצים ספרותיים (של הוצאת „מפלט״ ועוד) בחתימת שמו, וכעורכה של „אבוקה״ (ראה למעלה עמודים 216—212) בחתימת שמו הספרותי „ב. כהין״, שם שחתם בו גם על הרבה מדבריו שפורסמו ב„אבוקה״ ובבמות אחרות.

ופה המקום להזכיר את „דורון״׳ ספר שהוציאה אוניברסיטת תל־אביב לכבודו של בנציון כ״ץ, ליובלו הששים. בספר — שמונה־עשר מחקרים בתחומי ספרות שונים.

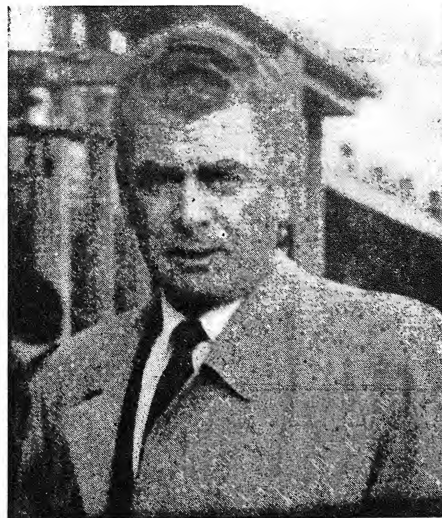
ס. קמפלר

ישראל לרנר ז״ל

שמו וזכרו של ישראל לרנר משתלבים כמעצמם אל תוך זכרונותיהם של כל אלה מאתנו שהגיעו למולדת בשנות הארבעים למאה, בעיצומה של מלחמת העולם השניה וגם לאחריה, ואשר „הצעדים הראשונים״ שלהם בארץ היו — ישר לדירת הלרנרים שברחוב זמנהוף 40 בתל־אביב. את ה„עולים החדשים״ האלה, רובם־ככולם פליטי חרב וניצולי השואה ששתו מכוס־התרעלה הגדושה בדרכם מלאת התלאות והיסורים, אפפה בדירה זו אותה האווירה הנעימה שיצרוה ישראל ז״ל, ויפה תבל״א, בלבביותם הכללית והטבעית שלהם, במאור־הפנים, בשיתוף־דאגה של מעין אח־לצרה לצרור דאגותיו של כל אחד מבאי הבית, ובשיתוף־פעולה ונכונות־לעזרה, עד להגשת העזרה הממשית, — ועד בכלל.

זכיתי גם אני ליהנות מהאווירה הזאת שבדירת הלרנרים. נקל לשער את הרושם, את ההשפעה ואת ההרגשה שנדבקו בי אז — ושנשארו צמודים ללב עד היום — מאותה החמימות ומאותה הלבביות, שבאו עלי מיד עם הגיעי ארצה לאחר טלטולי־גירוש ונדודי־גלות ונכר, גדושי צרות וסבל בכפור הסיבירי.

בדירתם הצנועה, שקראנו לה בחיבה „הקונסוליה הסנוקאית״, הרגיש את עצמו כל אחד מאתנו, בעת התארחותו בה, כאורח רצוי שחיכו לבואו, וזאת תודות למידת הצניעות הידידותית ולגישת הפשטות החברית מצד כל אחד מבני המשפחה, מצד האם והסבתא הגברת לנדסמן ז״ל, בחכמת־החיים העמוקה שלה, באצילותה ובהתהלכותה השקטה, ומצד ישראל ז״ל, ראש־המשפחה, שלדאבון כולנו נלקח מאתנו בחטף ובדמי ימיו, כשכולו נתון ומעורה בחיי המעשה היומיומיים ובהתפרחותו הכלכלית. זכרו יהיה שמור בלב כל אלה שהכירוהו וידעוהו.

ישראל לרנר

שלמה אייזן — מראשוני העולים שמבין חוגי המעמד הבינוני. בסאנוק היה ער לחיי הציבור שבעיר ומעורב עם אנשי המסחר, הסיטוני והקמעוני, של תבואה וקמח, ובייחוד עם אנשי הקארטל „פרודוקט". המעבר הפתאומי, מחיים נוחים ומהווי ואווירה מסחריים וזעיר־בורגניים לחיי עבודה פיזית באקלימה של הארץ, שהחל בהם מייד עם עלותו ארצה לא גרם לשום זעזועים, לא אצלו ולא אצל בני ביתו. התאקלמותו הקלה, וסיפוק־הנפש מעצם התאקלמותו זו, היו לדוגמא להרבה מבני עירנו שעלו אחריו. נלקח מאתנו במיטב שנותיו ובעצם שקידתו על ביסוס משפחתו וקידומה מכל הבחינות.

ר' מנדל־וולף אלסטר — מאנשי מסחר ותיקים בסאנוק והסביבה. ביתו היה בית ציוני ותיק, מהמובהקים בעיר. בעלייתו ארצה הקדימו בנו, יעקב אלסטר יבל"א, מראשי „ביתר" בעירנו ומהפעילים הותיקים של קרנותינו הלאומיות. ר' מנדל־וולף ראה שני דורות של יוצאי־חלציו בארץ, ערים לכל המתרחש בחיים הציבורים והלאומיים ומטים שכם לכל הקשור עם תחייתנו והתחדשותנו.

ר' מנדל־וולף אלסטר

ר' מרדכי בירנבוים — „מרדכי בעלפער", מוכר לכולנו בגלל דוכנו למכירת ממתקים שבשער הכניסה לחצר בנין וויינר, וזכור לדור הקשיש עוד מזמן היותו „משורר" במקהלת ר' דודי'ל צוקרמן, חזן העיר. זכור לנו גם אביו, ר' משה מושטשיסקר המלמד, ובתקופה האחרונה גובה ה„מס" החדשי ל„תלמוד־תורה".

מרדכי ואשתו, סימה, הקימו משפחה של בנים ובנות, חלקם בארץ. כליתר בני עירנו עברו גם מרדכי ואשתו בעטייה של המלחמה את דרך־היסורים והסבל: בריחה, נדודים, גלות רוסיה וסיביר. עם הריפאטריאציה חזרו לפולין, ועם קום המדינה עלו ארצה. כאן זכו למנוחה לעת זקנתם, כשהם נתמכים מצד ילדיהם שבארץ ושבחו״ל.

סימה נפטרה ב־1959, ויום פטירתו של מרדכי — כ׳ שבט תשכ״ז (31.1.67).

אכן, מעטים־ולא־רעים היו ימי שארית־חייהם בארץ. הם נמשכו בסימן ההשתחררות מסיוטי הסבל וההתרחשויות שבעבר, מצד אחד, ומעול הדאגה לפרנסת הבית — מאידך. התאוששות פיזית של בריאות־גופא מזה, והתרעננות נפשית של נהורא־מעליא מכוח זכרונות נעימים של ימי נעורים, השתתפות־במקהלה וכיוצא־באלה, — מזה. (גרשון גבעוני)

ר׳ משה בירנדורף ז״ל

הוא ספג אל תוכו את רעיון הציונות הדתית עוד משחר ילדותו. כן היתה בו מידה גדושה של אהבת ישראל כשהיא צמודה לנהייה אחרי עשיית טוב וגמילת חסד עם נצרכים. בדרך זו גם חינך את בני ביתו. היה מפעילי „תומכי־עניים״ במשך כל תקופת קיומו של ארגון סוציאלי חשוב זה.

הוא זכה לעלות ארצה, לאחר תלאות המלחמה ואסון השואה והחורבן, כשהוא אפוף צער ויגון על שתי בנותיו, אלזה ויפה, והבן דוד, שניספו בשואה על־ידי הנאצים, וכן על לייבוש, בן־הזקונים שנרצח בידי הפולנים עם שובו לפולין בגמר המלחמה, בתפסם אותו בנסיעה ברכבת. למרבה צערו־יגונו נפל בעלה של בתו רחל, כבר אז ותיקה בארץ, בימי מלחמת הקוממיות, בהגינו על עמדה מבוצרת בתל־גבורים שבחולון. עם זאת התאושש ואף גילה התעניינות מעשית בחיי הציבור שבסביבת מקום מגוריו. הוא היה בין מייסדי בית־הכנסת בשכונתו שבחולון וכיהן בו כגבאי ראשי מאז הקמתו עד פטירתו.

רייז׳ה ברגר, רעיית ר׳ אליהו ברגר יבלח״א, לבית קסלר, ילידת ליסקו. מהראשונות ללימוד עברית ולנאמנות לציונות בעיירתה. נדיבת־לב, עושה מעשי צדקה וחסד והכל בדרך הצניעות והפשטות.

עברה דרך היסורים והתלאות של גלות רוסיה הסיבירית, וגם שם, בתנאי המחסור והסבל והמצוקה גילתה רוחב־לב וגדלות־נפש. זכתה לעלות, להתערות בחיי הארץ ולראות פה את ראשית צעדי קיומם וקידומם של בני המשפחה ויוצאי־חלציה.

ליאון גוטדאנק — היה מנהל המשק של „יד חרוצים״, מנהל המשק של ההסתדרות הספורטיבית „רדיפה״. ובתקופה מסויימת יושב־הראש שלה. שימש גם בתקופה ידועה יו״ר אגודת נכי מלחמת העולם הראשונה היהודים. היה גם חבר בהנהלת האיגוד המקצועי של בעלי המלאכה („צך״). הגיע ארצה בשנת 1950 עם בן ובת. אשתו, רגינה, נפטרה בזמן המלחמה.

מרדכי גרשון, בנו של ר׳ **שלום גרשון**, סופר־סת״ם, שהצטיין בלמדנותו הרחבה ובאדיקותו החסידית — חסידות בלז — המופלגת. ר׳ שלום עמד במגע תמידי ובמשא־ומתן־של־הלכה עם ר׳ יהודה כ״ץ, הדיין וראש בית־הדין בעירנו, בשאלות הלכתיות מעשיות. זה גם

בא לידי ביטוי בספרו הנודע של ר׳ יהודה כ״ץ „קול יהודה״ (סימן א׳), בו מתנהלת שקלא־וטריא ארוכה ורחבה.

בראשית שנות העשרים של המאה הורגשו בבית אביו של מרדכי, כבהרבה בתים בישראל, משבי רוח חדשים. פרט לבן הבכור, שמואל גרשון, שהמשיך במסורת בית אביו, קבעו יתר בני המשפחה את דרכם בכיוונים שונים. מרדכי קבע את דרכו להשכלה, הוא עשה זאת בכוחות עצמו. הוא הצליח, בעזרת אחיו שמעון גרשון, מותיקי החלוצים־העולים, להגיע ארצה ואף להקים בה משפחה, לשמחת כל בני משפחתו וידידיו. אלא שכעבור זמן לא רב תקפה אותו מחלה קשה שהכריעתו, — כשהוא עוד בדמי ימיו. תנצב״ה.

מרדכי גרשון, בחוג בני משפחתו, לפני עלייתו ארצה.

ר׳ אהרן ורייזל דאנק — זכו לעלות ארצה כשבעלייתם היה גם משום איחוד המשפחה. שכן חלק מהמשפחה הקדימם בעלייה בהרבה שנים. ר׳ אהרן היה בר־אוריין שעתות־הפנאי שלו היו קודש לעיון וללימוד. חותם הצניעות והמתינות שבו ניכר היה גם על בני־ביתו עוד בסאנוק וגם לאחר עלייתם ארצה כשנהיו פה לכמה משפחות, מעורים בחיי הארץ ומקימי משפחות בה.

יהודה מאיר דאנק — בנם של אהרן ורייזל, מבחורי הקלויז שעם לימודם חלמו על עלייה ארצה. הוא זכה ועלה, בנה ונבנה. דרך־חייו נמשכה גם בארץ, כבימי בחרותו בבית־הוריו, בקו של צניעות, הליכה ישרה, מתינות־דעת ותום־לב. מחלה קצרה פתאומית פקדה אותו ושמה קץ לחייו כשהוא בדמי ימיו.

ר׳ עזרא דורליך — ממתפללי קלויז צאנז הנכבדים, ועם זאת, ברוחו ובהתנהגותו נטה לחוגים הדתיים־לאומיים. הראה פנים מסבירות ל„מזרחי״, גם תוך הגשת עזרה מעשית לעת הצורך. כן עזר בין היתר ל„מזרחי״ בעירנו להתארגנותו הראשונה, במסרו לצורך זה את האולם שבתוך ביתו אשר בכיכר ה„רינק״, ששימש מועדון של המפלגה וגם בית־תפילה במשך זמן ידוע, עד עבו התנועה הזאת, על מועדונה, בית־ספרה ובית־התפלה שלה לבית מר פוריץ.

ר׳ אברהם הוכדורף — יליד העיר ועסקן בן עסקן. את אביו ר׳ הירש־יצחק הוכדורף אנו מוצאים ברשימת חברי מועצת העיריה של סאנוק משנת 1868, כלומר לפני מאה שנים. אין לנו, אמנם, פרטים כלשהם על טיבו וטיב עסקנותו של אביו, אבל על של בנו ר׳ אברהם יש ויש. שכן כולנו ידענוהו והכרנוהו. ידענוהו כאיש וכיהודי בעל נפש טובה, תמיד מוכן להושיט עזרה, בין „רשמית״, אצל השלטונות, בהיותו גם הוא חבר מועצת העירייה כמעט בכל תקופת היכרותנו אותו, ובין בלתי־רשמית, עזרה של יהודי ליהודי, או רשמית־למחצה במוסדות הצבור של היהודים בעיר, כגון ועד הקהילה העברית, שגם בה היה חבר. הצד השווה בכל אלה היה — לא סתם חברות לכבוד ולתפארת־המליצה. חברותו בכל מוסד או ארגון התבטאה בפעילות ובנאמנות לענין, כלומר: למוסד או לארגון שאליו נבחר ונשלח, ויחד עם זאת — במסירות ללא גבול לשולחיו. מכאן הצלחתו והישגיו בשליחויותיו, מכאן האהדה שרחש לו הצבור הסאנוקאי, ומכאן — היבחרו מחדש בכל הבחירות לעירייה על־ידי אותו הציבור ואותם הבוחרים.

ר׳ אברהם הוכדורף היה ממתפלליו החשובים של קלויז צאנז. הוא לא הירבה להסתופף בחצרות של אדמו״רים. גם לא זכור לנו אם היה בכלל בין רואי פני אדמו״ר. ברם הוא היה ידוע לנו כרחים רבנן וכמוקיר חכמים ולומדי תורה ללא הבדל של השתייכות חסידית ופלג חסידי איזשהו. ואכן, את בתו היחידה ע״ה השיא לר׳ שמחה מונד יבל״א, תלמיד־חכם גדול, מהלמדנים שבעירנו ומחסידיה של שושלת בלז, שעלה באחרונה לארץ ויושב בתוכנו.

חיה הורן — בתו של ר׳ ישראל־משה סובל (בן לר׳ שמחה־שלום סובל ז״ל — עמ׳ 290). עלתה ארצה ב־1938 לאחר בחינות הבגרות, ונרשמה לאוניברסיטה העברית בירושלים ולמדה זואולוגיה. בשנת 1952 הוכתרה בתואר ד״ר והמשיכה גם לאחר מכן באוניברסיטה במחקר ובהוראה כמרצה מן־המנין עד לפטירתה ביום ו׳ באדר תש״ך (1960).

נישואיה עם דודנה מ ש ה ־ י ש ר א ל ה ו ר ן (עמ׳ 463), גם הוא כמוה נכד לר׳ שמחה־שלום סובל מצד אמו צ פ ו ר ה בתו, תבלח״א, היו בבחינת „ענבי גפן בענבי גפן״, גם במנת האצילות המשפחתית, אצילות יהודית־שרשית, וגם בשיעור המטען הנפשי־המוסרי העצמי ששניהם הביאו איתם להקמת בית ומשפחה בישראל. שניהם היו בעלי שיעור־קומה בתחומי הידע והמדע, ושימשו דוגמא ומופת בהלך־רוח וברמת־רוח, בהתנהגות ובאורח־חיים. תנצב״ה.

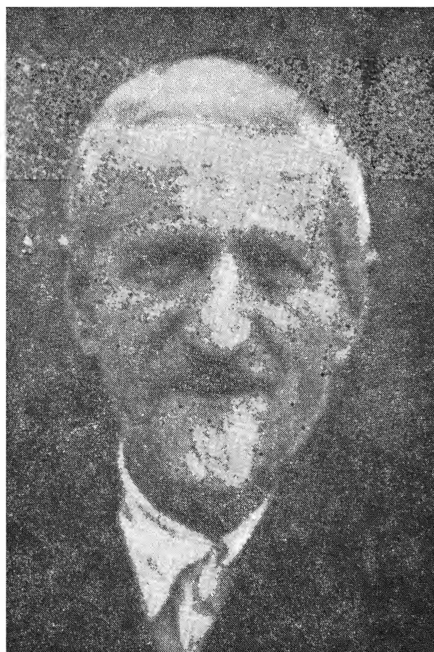
שיינדל וובר, בת ר׳ משה שניבוים ורעייתו רחל — קיבלה את חינוכה בבית חרדי וחסידי וספגה לתוכה הרבה יראת־שמים, דרך־ארץ וענייות, הצטיינה כבר בצעירותה בטיב ליבה, בפיקחותה ובדביקותה למורשת־אבות. היא שקדה להקנות גם לילדיה חינוך חרדי שרשי, וגם חינוך כללי. היא היתה מוכרת לרבים כרודפת צדקה וחסד (על־פי־רוב בדרך של „מתן־בסתר״), בממונה ובגופה, ואף בהיותה טרודה בביתה־משפחתה ובעזרה לפרנסת הבית מצאה תמיד זמן גם לפעולות אלה.

בנדודיה בימי המלחמה נתגלגלה לטייגות סיביר הקרות וסבל קשה היה מנת חייה, אך גם אז לא נמנעה מלעזור לאחרים, ולעתים אף תוך סכנת־נפש ממש, בשנת 1949 זכתה לעלות

ארצה עם משפחתה ולכונן בה מחדש את ביתה. למרות חבלי הקליטה הקשים, כשהיא כבר לא צעירה בגילה, ובשנות־חייה האחרונות — כשהיא חולנית ותשושה, — לא זנחה את דרכה אלא המשיכה בפעילותה למען מוסדות חינוך תורניים, עניים וחולים. נפטרה ב׳ אדר א׳ תשכ״ז.

ר׳ ישראל ווילק — עלה ארצה בעזרת בתו ייטקה, חברת קיבוץ יד־מרדכי אז, לאחר דרך־יסורים ותלאות בסיביר ובקזכסטאן, לשם הוגלה במלחמת־העולם השניה. בעטייה של עבודה קשה, ובמצב של תת־תזונה — וזאת בשל התנזרותו מאוכל לא כשר בתקופה הארוכה של גלות זו — חלה קשות ואף הגיע על סף העיוורון.

בארץ חי תקופה קצרה בקיבוץ „יד־מרדכי״ ועבד בעבודות מתאימות לגופו הנחלש. כשהוא מרוצה ואף מתפעל מאורח־החיים והליכותיהם של חברי הקיבוץ. עם פינוי הילדים והקשישים החולים מהקיבוץ, ולאחר מכן כל הקיבוץ — ערב כיבושו בידי הקלגסים המצרים, היה גם ווילק בין המפונים. המחשבה שהעיקה עליו כי הוא, כחלוש וכבעל־מיחושים, אינו ראוי להיות בחברת אנשי עבודה גופנית, הכריעתו לעבור לגור ביפו. שם מצא לו עיסוק מתאים לבריאותו ומספיק לקיומו הצנוע, כבודד, ותוך המשך התנזרות קיצונית מכל מאכל, פרט ללחם

ר׳ ישראל ווילק

צר ומים לחץ, ובימיו האחרונים — אף מזה, כמעט. בכל שנות מגוריו ביפו המשיך לחיות, כמאז ומתמיד, חיים של אוהב־אמת, של ישר־לב, נחבא־אל־הכלים ומכונס בתוכו. התחיל להקפיד עם עצמו בשקידתו על אורחת־חיים מסורתית־שרשית. יום־יום בבוקר ובערב בתפילה־בציבור בבית־הכנסת שבשכונתו, כשהוא מסתופף בצלו של רב־בית־הכנסת, מבלה הרבה בחברתו ונעשה אחד ממקורביו ומשומעי־לקחו.

נפטר בחשון תשכ״ג. בצוואתו רשם עזבון בסכום של 500 ל״י לבית־הכנסת הנ״ל, וסכום של 100 ל״י לקופת מלווה שליד „ארגון יוצאי סאנוק והסביבה״. (ג׳ גבעוני)

ישראל זשופניק־דורנבוש — בנו של ר׳ אייזיק זשופניק יבל״א, משמש־בקודש במשך תקופה ארוכה בקלויז סאדיגורה. ישראל היה מהחברים הותיקים של המזרחי בעיר. נמשך אחרי לימודי התורה בשקט ובצניעות יחד עם בחורי בית־המדרש והקלויז השקדנים. היה אהוד עליהם בגלל מידותיו ותכונותיו. שאף תמיד לעלות ארצה כחלוץ, ושאיפתו זו נתגשמה. הוא עלה והקים משפחה־בית והמשיך גם בארץ בחיי תורה ועבודה ועד יומו האחרון היה נחשב ומקובל על חבריו הבונים־הנבנים.

סימה חנה׳לס, לבית גרוסמן. אלה הזוכרים את אביה, ר׳ מרדכי גרוסמן ז״ל, ידעו לזהות אותה לפי אותם סממני בעל־הביתיות היפה, האמידה, המצומדת לאצילות ולפטריארכליות משפחתית. כעקרת־בית וכאם־לבית שקדה גם על טיפוח יחסי־אנוש ויחסי־חברה מקובלים. תשומת־לב ועירנות ניתנו תמיד לחינוך ולגיבוש הליכות־בית.

בעלותה ארצה עם בעלה ר׳ שמעון חנה׳לס ושלוש הבנות יבל״א השתדלו כולם לנער מעליהם את סיוטי בלהות המלחמה ותלאות הנדידה, סבל המחסור והמצוקה שברוסיה הרחוקה ובסיביר. משפחה זו, כהרבה אחרות בדומה לה, אף עשתה את כל המאמצים למען היקלטותה והשתרשותה בארץ. עשתה — והצליחה. ההתגבשות המשפחתית וההתבססות הכלכלית הצעידו אותה לקראת ימי מנוחה ורגיעה, אלא שכמעט יחד עם כל אלה באו עליה גם ימי חולי וחולשה, וגופה, למוד־סבל ומיחושים עוד מתקופות שעברו, לא יכול להתגבר על מחלתה האחרונה, והיא נלקחה מאתנו לדאבון המשפחה ולדאבון כולנו.

אליעזר טראכמן — בהיותו עוד בבית אביו, ר׳ צבי טראכמן, ושיתף פעולה אתו בעסקיו המסועפים, היו כל מעייניו נתונים בעולם המסחר. אולם אוירת הבית, בית אביו ובית חותנו, ר׳ עובדיה זילבר אבי אשתו פייגה תבל״א, אוירה של מסורת יהודית ותרבות יהודית, השרישה בו אהבה לעם ולארץ. במולדת, אליה הגיע אחרי עברו את דרך הנדודים והסבל של מלחמת העולם השניה, עשה את כל שביכלתו להמשכת דרכו, דרך העשייה והפעולה, בשטח העבודה הפקידותית, אך בריאות גופו, שנתערערה בעטיים של יסורי הנדידה והסבל, לא עמדה במבחן ומחלת הלב הכריעתו.

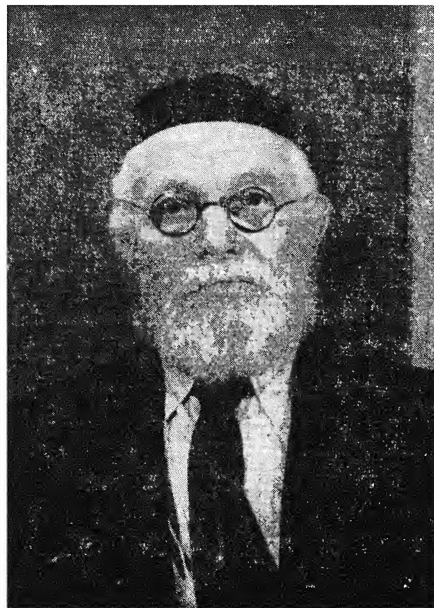

אליעזר טרכמן

מלכה־גיטל לזר (לבית הוכדורף) — מסוג הנשים הצדקניות במלוא המובן. היתה אמא לא לילדיה בלבד. התייחסה לכל יתומי העיר במסירות ובאהבה ושימשה כתובת לנצרך ולסובל, אם בטיפול בחולה במסגרת „לינת הצדק", אם בדאגה ל„הכנסת כלה" לבנות שהגיעו לפרקן, ואם בעזרה לצעיר יהודי שהתכונן לעלות ארצה ואין בידו הסכום הדרוש להוצאות־הדרך. אצילות רוח ונפש היתה. חינכה ילדיה לאהבת הבריות. מידה גדושה של מסירות לזולת הראתה בראשית ימי הכיבוש הגרמני, כשהכובשים עודדו יציאת היהודים למעבר לנהר ה ס א ן, השטח הרוסי. אלפי יהודים מכל רחבי פולין זרמו אז לסאנוק כדי לעבור את הנהר. מלכה־גיטל התמסרה לאלפי הפליטים, להרבה מהם אף נתנה מקום־לינה בביתה, ואף קיימה בהם מצוות „אש"ל". אהבת הבריות שלה, אף ללא־יהודים, עמדה לה לעתות בצרה. משך כל ימי הכיבוש הגרמני הסתירוה פולנים נוצרים, על אף הסכנה שבדבר. הם אהבוה וזכרו לה את חסדה להם, וכך זכתה להינצל מגיא ההריגה ולעלות למולדת ולחיות בה את שנותיה האחרונות ליד בנותיה ובנה.

עם היותה אישה יראת־שמים, היתה גם סבלנית לדעות ולהשקפות אחרות. התייחסה בחיוב לחינוך חילוני של ילדיה והיתה גאה לראות את בנה־בכורה, בנימין־זאב, בחינוכו הלאומי ובמעמדו בשורות בית"ר.

ר' זלמן לפלשטיל. בר־אוריין שטרדות הזמן והמשפחה לא מנעוהו מלהיות מצוי גם אצל הספר והעתון, ואף לא להתנזר משיחות־חולין של תלמידי חכמים. ביתו היה פתוח למשבי־רוח חדשה, מרעננת, וכמובן — במסגרת רוח הציונות, שיצרה בבית אווירה ציונית — עד לכדי הגשמה ציונית עם עליית הבן הבכור אריה ז"ל, ואח"כ וולף ויוסף ולבסוף אף הוא עצמו.

ר' זלמן לפלשטיל

ר׳ זלמן עלה ארצה לאחר תלאות ונדודים של כל שרידי החרב ופליטי השואה. חי בארץ את שנות־חייו האחרונות, עד ועד להתרחשויות ולאירועים בצבור ובחוג משפחתו ויוצאי־חלציו.

אריה לפלשטיל בן ר׳ זלמן, ורעייתו רבקה (לבית אפשטיין), שניהם השתייכו לנוער שציוניותו בדרך־כלל היתה צמודה ומותנה בהגשמה ובעלייה, ואכן אלה השניים עלו ארצה, עם האפשרות הראשונה שניתנה להם, עוד באמצע שנות השלושים. לא זכו להרבה חיים בארץ ואף לא למעט אושר בה. נפטרו בדמי ימיהם ובעיצומם של מאבק וחתירה לביסוס חייהם בארץ משאת־נפשם. לכל אלה מבני עירנו שיחד אתם חלמו ולחמו, שאפו וחתרו, ויחד אתם פעלו והשתתפו בעשייה הציונית, יישאר זכרונם של שניהם שמור לעולם.

חוה מאיר — בתו של ר׳ ישראל׳טשי מאיר ואחות הרב אלתר מאיר. עלתה עם משפחת אביה. בעלת הכרה והוקרה לערכי העם ורוחשת אהבה עמוקה לארץ, לתחייתה ולבניינה.

שולמית פומרנץ לבית פינזל, בעלת נפש עדינה, אצילת רוח, מקובלת ואהודה על כולם. ספגה בילדותה מרוח המסורת היהודית השרשית, והיה בה מין דחף פנימי להמשכיות ורציפות בנאמנות ובמסירות לערכי הרוח של העם, ושאיפה חזקה לפעילות ולשיתוף־של־ממש בתחיית העם ובבנין הארץ כפי שספגה זאת באווירת הבית והמשפחה (אביה ישראל פינזל ואחיו — דודה — אליהו יבדלו לחיים, ובייחוד דודה אחי־אביה פרץ פינזל, — כולם מנאמני תנועת „המזרחי" והשומר־הדתי בסאנוק ומעסקניה הנלהבים. בעצם ימי הפריחה והשגשוג, כשהיא שקודה כולה בהקמת משפחה ובית לתפארת, יחד עם בעלה אברהם פומרנץ יבל"א, נלקחה מאתנו בגיל כה צעיר לדאבון לב כל מכיריה־מוקיריה. תנצב"ה.

דבורה שומר (לבית רגנבוגן) — חניכת הדור הראשון לפעילות ציונית ולתנועת התחיה העברית בסאנוק. מהתלמידות הראשונות של צבי אבט עוד לפני היווסד בית־הספר העברי בעירנו. זכתה לעלות ארצה, יחד עם בעלה הד"ר שומר יבל"א, ולהסתדר בה, אך כעבור שנים מועטות נקפד פתיל חייה על־ידי מחלה קצרה.

ישראל שכנר — הגיע ארצה אחרי טלטולי־גולה ונדודי־פליט ברוסיה הסיבירית, שנתנו את אותותיהם בבריאות גופו. נשא בדממה את סבל מחלותיו ומיחושיו, התיישב בירושלים והמשיך לעבוד במקצועו (שענות) ולהתפרנס בכבוד — אם כי בצניעות — תוך שביעות־רצון מהתערותו בארצנו, הקמת בית־משפחה בה, ומתן חינוך נאות לבנו. לצערנו ולדאבונם־יגונם של בני משפחתו, רעייתו ובנו, אחיו וקרוביו, הכריעתו מחלתו כשהוא עוד במיטב שנותיו.

משה שנבאך — משפחת שנבאך בסאנוק, שאבותיה, בני ראשוני דורנו, האחים ר׳ משה־יחזקאל ור׳ שמעון שנבאך, הצטיינה בחסידות אדוקה. הראשון, ר׳ משה־יחזקאל, מחסידי בוקובסק, הוא אבי אברהם־חיים־אדלברט שנבאך, עורך ה„פאלקספריינד" (ראה עמ׳ 198), והשני, ר׳ שמעון, מחסידי בלז הוותיקים. הצד השווה שבהם — שבשני בתי־משפחות אלה נקרעו חלונות ונפתחו דלתות לרווחה לשליטת אווירה ממוזגת של תרבות והשכלה וחסידות גם יחד. אכן, היתה כאן שליטה גרידא, ללא כל כוונה או יומרה להשלטה, אף לא לאקטיביזם כלשהו באחד מהשטחים האלה. כל זה ביחס לשני אבות המשפחות. לא כן

ביחס לבני הדור הבאים אחריהם. את הבן אדלברט פגשנו כבר בספרנו כעסקן ציוני וציבורי, כעורך ותועמלן וכמרביץ תרבות והשכלה וציונות וכמחנך דורו ואולי דורות.

גם נושא רשימתנו זו, משה, נכדו של ר׳ שמעון, אם כי עיסוקו המקצועי לא היה לא חינוך ולא הוראה, אבל בעל השפעה־במישרין — בשל תכונות־חינוך בעקיפין — ודאי שהיה. זה ידוע היה מתוך מעט ההזדמנויות לפגישות שלו עם בני עירנו, ומתוך הרבה שיחות שלו עם כותב השורות האלה. בעיקר בזמני החופשות שהיה רגיל לבלותם בסאנוק, בין בתקופה הקצרה של לימודיו ב„תחכמוני" שבוורשה ובין ביתר ההזדמנויות שלאחר מכן בתקופת לימודו בחו״ל. לצערנו לא נזדמן לנו להיפגש בארצנו. אבל ידיעות ושמועות על המתרחש אצלו, על הצלחתו בעיסוקו המקצועי כמהנדס מוכשר, על התעניינותו ועירנותו

משה שנבך

לכל המתהווה אצלנו בכלל ובפרט הוחלפו בינינו והגיעו לאזננו. אף פרשת מחלתו האנושה, הטראגית והגורלית לו ולמשפחתו, הגיעו רצופות ומעודכנות אלינו. עד ליום־חייו האחרון, בו נקפד פתיל חייו הצעירים, הפורחים והמתפרחים, פריחת־חייו שבאמצע נפסקה!

והנה בני עירנו נוחי־נפש ושוכני עפר ארצנו, זכרם לברכה, שלצערנו לא הגיעו אלינו פרטים ונתונים עליהם, לא מחייהם בחוץ־לארץ לפני עלייתם ארצה ולא ממעשיהם בארץ לאחר בואם אלינו. עצם הכרתנו אותם בשמותיהם אפילו הכרה בלבד, ועצם ידיעתנו אותם כבני עירנו ואפילו ידיעה גרידא בלבד — מזכות אותם להיחקק בחרט־הזכרון לתוך ספר־הנצחה זה. ואלה הם: .

שמעון אלסטר (בן מנדל־וולף ואחי יעקב אלסטר)

שרה אמנט (אשת ר׳ מאיר ווילק יבל״א)
חנה באכמן
חנה בק
מלכה ברגנבוים (בת ר׳ שמרל ברגנבוים. נפטרה בתל־יוסף)
בריינדל גבירר (לבית ברגנבוים)
ברנקלאו וישקה
ליאון גוטדאנק
ר׳ צבי גולדברג (מזאגורש)
זלמן דויטש
פרלה האגר (בלומנפלד)
ר׳ שמעיה ורעייתו איטה הולושיץ
לובה וובר
גנגדל וויינברגר (בת ר׳ ברוך פאס)
מאיר זילברמן (בן ר׳ איסר זילברמן)
ד״ר אברהם טיגר
הלנה טרכמן
מנחם יעקובר
לוונטל
שיינדל ליף

גב׳ רבקה לנדסמן
אלעזר לנגזם (מזאגורש)
זיינוול לפל
חיה סובל
חיים סובל
ישראל פיהל
אברהם פייטשביץ
חנה פינק (שנור) (אשת דוד פינק)
לאה פיפה
טונקה פנציק
משה קלרמן
אריה ראוך
גב׳ ברוניה רגנבויגן (רעיית עזריאל)
דוד ריפ
פנינה שטורם (נפטרה בקבוץ „המעפיל״)
יצחק שכנר
שלום שכנר
בלומה שליסלפלד (אשת ר׳ אליעזר יבל״ח)
יוסף שמרלובסקי (איש בוקובסק)
מתתיהו שנל

בְּמַעֲלוֹת גִּבּוֹרִים

נר לזכר בני עירנו, ולזכר יוצאי חלציהם
של בני עירנו, שנפלו במלחמה עם אויבינו
ובהגנה על חיינו במולדתנו.
ה׳ ינקום דמם!

משה־ישראל הורן הי״ד

נולד בכ״ו טבת תרע״ה (1915) לאביו מיכאל הורן ולאמו צפורה (בת ר׳ שלום סובל), שעלו ארצה בשנת 1935 והתישבו בחיפה. ביתם היה בית ציוני ספוג תרבות יהודית מסורתית.

חיה הורן (ראה עמוד 456) משה־ישראל הורן

משה־ישראל בנם למד בקרקוב, עיר־מגורים בחו״ל, בבית־ספר עברי תיכון והיה תלמיד מצטיין, לפעולה תרבותית בקרב הנוער העובד. בימי מהומות־הדמים בשנת תרצ״ו היה מנאמני ה„הגנה״ בארץ המשיך את לימודיו באוניברסיטה העברית בירושלים בפאקולטה למדעי היהדות. התמסר

ומאז לא עזבה. ב־1936 שימש כנוטר וכעבור שלוש שנים השתתף בקורס למכ״ים בקרית ענבים. אחרי סיומו את לימודיו באוניברסיטה כמוסמך למדעי היהדות כיהן כמורה בבית־הספר הריאלי בחיפה ובגימנסיה רחביה בירושלים. בהוראה ראה ייעוד קדוש והיה מוכן להקדיש לה את כל חייו. חניכיו כיבדוהו בשל ידיעותיו וגם אהבוהו על מסירותו הרבה להם. הוא הרצה גם בסמינר למדריכים לפליטי קפריסין.

עם פרוץ מלחמת השחרור התנדב ומילא תפקידים שונים ב„הגנה״ בלילות, וביום המשיך להורות. בהגנתו על שרפת שליד בית־וגן בירושלים נפצע ומת מפצעיו ביום כ״ג אדר־ב׳ תש״ח (7 באפריל 1948). הניח אשה וילד. בעזבונו עבודות רבות בחקר ספרותי ובמדע היהדות; אלה הופיעו בספר מיוחד בשם „מחקרים״. הי״ד!

יוסף פרופר ז״ל

יוסף בן ישראל פרופר עלה ארצה (ב־1937?) מטעם תנועת „עקיבא״ וחי בקבוץ באר־יעקב. התגייס לצבא הבריטי (חיל נהגים) ובאחת ההפלגות של אניית צבא בריטית בדרך ממלטה לאיטליה, נהרג מרסיסי פצצות שהוטלו על האניה הזאת. יחד אתו נהרגו וטבעו 140 חיילים יהודיים ולזכרם הוקמה אנדרטה בבית הקברות הצבאי בהר־הרצל שבירושלים.
(א. ישראלי)

צבי קיטורי (ראוך) ז״ל

צבי קיטורי בן רבקה וזליג ראוך עלה ארצה מטעם תנועת „בית״ר״ ב־1943 וחי בחיפה ולאחר מכן בהרצליה. ב־1939 נסע לבקר את הוריו בסאנוק ועם פרוץ מלחמת העולם השניה נשאר תקוע בלבוב ללא אפשרות לחזור ארצה.

לאחר מאמצים רבים הצליח ב־1940 לחזור ארצה דרך אודיסה. התגייס לצבא הבריטי וניצל מטביעה בשעת הפצצת אניית צבא, אולם כתוצאה מכך חלה במחלה קשה ונפטר ב־1946, נקבר בתל־אביב. (א. ישראלי)

מרדכי ראוך

נכדו של „יצחק הסבל״, ובן־אחיו של שמואל ראוך הסבל. נפל במלחמת השחרור, בקרב על נבי־יושע.

קלמן שמואלי (ראוך)

בנו של שמואל ראוך, הסבל, („שמואל הנביא״). עלה ארצה לאחר גמר מלחמת העולם השניה, התיישב בפתח־תקוה, למד מקצוע ליטוש יהלומים, מצא בעבודתו זו את פרנסתו בכבוד ונשא לאשה בת פתח־תקוה.

נפל במלחמת־השחרור בעמדו על המשמר בהגנה על כביש קולה שליד פתח־תקוה.

רינה שווארץ

בת חיים וגלה. נולדה בחודש אדר תרפ״ח. עלתה לארץ בשנת 1939. למדה בחווה חקלאית לבנות אשר בירושלים ואחר־כך בבית־הספר לאחיות ב„הדסה״. היתה אחות מוסמכת לפי מקצועה. גישתה הלבבית לחולים תוך מאור־פנים ונועם־הליכות הקלה על סבלם וחיבבה אותה עליהם. בתקופת מלחמת העולם השניה שירתה ב־„א.ט.ס.״

בימי מלחמת השחרור שלנו עבדה במלוא מרצה ומסירותה ונהנתה במשך כל תקופה זו רק פעם אחת מחופשה של שלושה ימים. כתום חופשתה זו, ביום ד׳ בסיון תש״ח (13.4.1948), בחזרה, עם שיירת אנשי־המדע, הרופאים, ועובדי „הדסה״, לעבודתה בבית־החולים על הר־

רינה שווארץ

הצופים, נרצחה יחד עם כולם על ידי מרצחים ערבים. הובאה למנוחת־עולמים בקבר־אחים בבית הקברות בסנהדריה בירושלים.

שמואל מיכה תמרי

שמואל תמרי, בנם של צבי תמרי והלנה (לבית טראטנר), נפל בראש־חודש אלול שנת תשכ״ח בהיותו בשירות מלואים.

שמואל למד בבית הספר הממ״ד לדוגמא בירושלים וכבר בבית הספר היסודי ניכר כשרונו. הוא קלט את חומר הלמודים ללא כל מאמץ. היה ילד שובב, ולא בחל במעשי קונדס. את בית הספר היסודי גמר בהצטיינות.

שמואל המשיך בלימודיו בבית־ספר התיכון שליד הסמינר למורים „מזרחי״ בירושלים. שם היה בין ראשוני הכתה. בתקופה זו החל להתבלט כשרון המנהיגות שלו. מעולם לא דחף עצמו לאיזה תפקיד, אבל חבריו בחרו בו. אז גם הגביר את פעילותו בבני־עקיבא.

סיום בית הספר התיכון התקרב ואצל חברי השבט התחילו ההתלבטויות אם להצטרף לגרעין ולצאת להגשמה. דרכו של שמואל היתה ברורה לו — גיוס ל„נחל״ במסגרת הגרעין שלו בבני עקיבא.

לפני היציאה לנח״ל — יצאו חברי הגרעין למשך חצי שנה ללמיד ב„מתיבתא״ שלמרגלות הר ציון. לכאן ניקבצו החברים מכל הארץ ועד מהרה היה שמואל לחבר מזכירות הגרעין, כי היה בעל יכולת נתוח והחלטה ושקוליו היו ענייניים תמיד. עם גמר מחצית השנה במתיבתא, יצאו שמואל וחבריו לנח״ל, תחילה לכרם שלום ומשם לעין־הנציב. בנח״ל היה למרכז הגרעין.

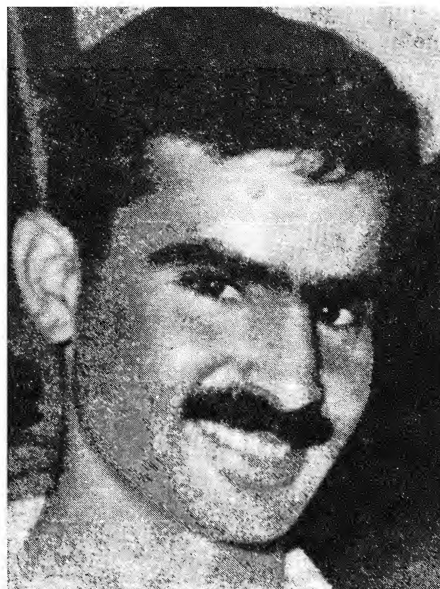
עם סיום השרות הצבאי החלו הלבטים. רצונו להמשיך בלמודים הביא את שמואל חזרה

לירושלים. הוא נרשם לאוניברסיטה ולמד כלכלה וסטטיסטיקה. באותו זמן נשא לאשה את ברוריה, בתו של הרב אליעזרי מתל־אביב.

בשנה השניה ללימודיו, קבל שמואל ציון „מעולה" בתורת המחירים... הפרופסור קרא לו ובקשו שיהיה האסיסטנט שלו. כחמש שנים עבד כעוזר הוראה, סיים את הלמודים לקראת התואר ב. א. והמשיך את למודיו לקראת התואר השני.

שמואל נכנס למפעל השכפול של האוניברסיטה, כחבר ועד המנהל של המפעל, ובזכות כוח הארגון שלו נבחר כיו"ר ההנהלה. הלמודים נמשכו, שמואל סיים את הבחינות לקראת המ. א. ונשארה לו רק עבודה אחת. בתקופה זו הוא כבר עבד בבנק־ישראל — כאחראי לענף התעשייה, במחלקה למחקר של הבנק. בזמן האחרון הטילו עליו לבדוק פרויקט קשה במיוחד — „השפעת התעשייה הבטחונית על המשק". כוכבו החל זוהר בבנק ככלכלן בעל שעור קומה, והיה לו חלק בדו"חות השנתיים האחרונים של בנק ישראל. אך גם במעמסה הזו של למודים ועבודה, כששימש גם כמרצה באוניברסיטה ת"א וכמרצה בקורסים מיוחדים לפקידות בכירה בבית הספר למינהל, מצא זמן בשביל עצמו. תמיד קבע עתים לתורה, היה מתפלל בצבור כל בוקר, היה עומד במשך כל התפילה, בימים רגילים ובימים נוראים.

היה קשור למשפחתו ואהב מאד את ילדיו. תמיד נותר לו זמן בשבילם, אך למרות זאת ולמרות שלא אהב במיוחד את חיי הצבא, לא נסה להשתחרר משרות המלואים שניתק אותו לתקופות ארוכות ממשפחתו או לעבור מחטיבת הצנחנים מכיוון ששרות זה היה אחת החובות המוטלות עליו, ובחובותיו הכיר ומלאן בדייקנות.

שמואל־מיכה תמרי

בימיו האחרונים היה עסוק בעריכת ספר זכרון לשלשה מחבריו שנפלו במלחמת ששת הימים; הוא לא הספיק לסיים את עריכת הספר... הי"ד!

דאס געוועזענע
יידישע סאניק

עוזר פיפע

צו דער געשיכטע פון סאַניק און סביבה

אנפאנג

דער יישוב סאַניק און זיין סביבה האָט זיך אנגעהויבן צוריק מיט 4000 יאָר[1].

די ארכעאָלאָגישע דאָקומענטן פון סאַניק דובעצק, זאגורש, טאשין, טוזשאנסק, פלאָנע, פילנע אאז"וו באווייזן אז די יישובים זיינען געווען לענג אויס דעם סאַן. — לרוב זיינען די דאָקומענטן פון דער רוימישער תקופה און באזונדערס פון דעם 1־טן און 2־טן י"ה פאר קר'[2].

די אור־שטאָט סאַניק איז געבויט געוואָרן אויף א בארג ארומגערינגלט פון מזרח און צפון מיט טאָלן וואָס דערהויבן זיך שטופנווייז צו בערגלעך און בערג באוואַקסענע מיט נאָדל־ביימער און געדיכטע פלאנצן שטחים פון נידריקן בעסקיד און פאָדקארפאטשע קעגנ־איבער די הויכע קארפאטן וואָס הויבן זיך אָן פוןביידע זייטן פון דעם ראיאָן, וואָס צעטיילט גאליציע אויף מזרח און מערב גאליציע.

דער סאָן און דער ברייטער טאָל נעבן אים זייען שוין געווען א באקוועמטער וועג פאר קאָמוניקאציע און האנדלס־פארבינדונג צווישן רוטעניע, (Rus Halicka) אונגארן און פולין.

דער סאָן וואָס פאראייניקט זיך מיט דער אָסלעווע (Oslawa) אין זאסלאוו קומט אָן אין סאַניק פון אָלכאָוועץ (Olchowce) און פליסט אין ריכטונג פון דער ביאלע גורע, טרעפטשע און מענדזיבראָד וואָס ליגן אויף זיין רעכטער זייט.

דערנאָך פאראייניקט ער זיך מיטן טייך סאנאָטשעק און פארשווינדט פונעם האָריזאָנט אין צפון.

דער נאָמען פונעם פלוס נעמט זיך פון דער S וואָס דער סאָן פליסט אין איר קאָריטע פון אָלכאָוועץ ביז טרעפטשע און פון דאנעט שטאמט אויך דער נאָמען פון דער שטאָט סאַניק.

היסטאָרישע מקורים דערציילן אז צווישן דער „פשעדמיעשטשע" (פארשטאָט) און דער פוילישער דאמברוווקע איז אמאָל געווען א טייך סקאלאָווא און נאָך א טייך (פאָטעק) איז געווען אין דער סביבה פון דער סאַניקער פאבריק אין דער ריכטונג פון דער פאָסאדע. ביידע טייכן האָבן זיך אויסגעטרוקנט און ס'איז נאָר פארבליבן אויף די פלעצער פרוכפעריקער באָדן.

ווי דערמאָנט זיינען די אָנפאנגען פונם יישוב מיט 4000 יאָר צוריק. דערקעגן איז מען משער אז דער יישוב איז געוואָרן א שטאָט אינם 11־טן י"ה. — דער באָדן פון סאַניק איז געווען צווישן רוטעניע, אונגארן און פוילן פון יענער תקופה. שוין אין 12־טן י"ה איז סאַניק באקאַנט ווי א וויכטיקער אדמיניסטראטיווער צענטער אונטערן נאָמען "Ziemia Sanocka" („דער סאַניקער באָדן"[3]) און איז א שיידוועג צווישן די דריי לענדער.

1) Ksiega pamiatkowa gimnazium meskiego w Sanoku 1958 Dr. A. Fastnacht. Zarys dziejow Sanoka. Panstwowe wydawnictwo Naukowe Kraków 1958. ע' 14.

2) דאָרט ז' 14. 3) דאָרט ז' 16.

דער ראיאָן איז אמאָל באשטאנען אויך פון ברעזעוו, לינסק און טיילווייז פון קראָס, ריישע, פשעמישל, איסטריק. — פארציייטנס, איידער סאָניק איז אינקאָרפּארירט געוואָרן אין פוילן האָט זי געהערט צום פירשטענטום רוטעניע. אזוי למשל האָט גייזע דער צווייטער, אונגארישער מלך, איינגענומען אין 1150 די פעסטונג סאָניק און האָט גענומען א וויכטיקן געפאנגענעם ווי א „ערב" אינעם סכסוך מיטן רוטענישן פירשט [4].

אונטער דער פוילישער רעגירונג

סאָניק איז געווען א וויכטיקער „קניפּ"־פּונקט פאר די קיניגשאפטן אין דער סביבה און ס'איז נישט קיין וואונדער אז פוילן האָט אויך געוואָלט באהערשן די געגנט כדי צו פארשטארקן איר מסחר מיט אונגארן און רוטעניע. פאָרמעל איז סאָניק אינקאָרפּאָרירט אין פוילן אין יאָר 1340 דורך דעם בארימטן מלך קאזימיר דעם גרויסן (1333—1370).

דאָס איז געשען נאָך דער פארייניקונג פון פארשיידענע פוילישע פירשטנטומס דורכן מלך וולאדיסלאוו לאָקיעטעק (1306—1333).

קאזימיר דער גרויסער האָט ניט נאָר אָנערקענט (1306) דעם מאגדעבורגער געזעץ ארויסגעגעבן אין 1339 דורכן פירשט יעזשי 2 טראָיאדענאָוויץ און וועלכער דערלויבט די איינוווינער פון דער שטאָט אַן אויטאָנאָמיע אין מוניציפּאלע און געריכטליכע אַנגעלעגנהייטן, נאָר האָט נאָך צוגעגעבן רעכט. אזוי למשל באזונדיק די שטאָט אין 1368 האָט ער באפרייט די סוחרים פון פארשידענע שטייערן במשך פון 10 יאָר כדי צו דערמעגלעכן א שטארקערע אנטוויקלונג פון האנדל מיט אונגארן און רוטעניע. ער איז אויך געווען דער ערשטער וואָס האָט געגעבן א פּריווילעגיע דער שטאָט צו אָרגאניזירן א גרויסן יריד איינמאָל אין א יאָר פאר דער קריסטליכע „גרינע" חגא פון דער נאָענטער און ווייטער אומגעבונג, רוטעניע און אונגארן איינשליסלעך [5].

די מלכים קאזימיר יאגעלאָנטשיק (1447—1492) און זיגמונט דער אלטער (1506—1548) האָבן פארגרעסערט די צאָל ירידים ביז 2—3 מאָל אין א יאָר (אין 1515 [6]). דאָס האָט פאר־שטענדלעך געבראכט א שטארקערע אנטוויקלונג פון דער שטאָט וואָס איז געוואָרן א וויכטיקער האנדלס־צענטער.

וולאדיסלאוו יאגעללאָ (1386—1434) האָט אויך אסאך געטאָן אין דער ריכטונג אין סאָניק, נאָך יאדוויגע'ס טויט (1399) האָט ער חתונה געהאט מיט עלזשביעטא גראנאָווסקא פון פילטשי (א דאָרף) — די חתונה צערעמאָניע איז פאָרגעקומען אין ס"ט מיכאל'ס קלויסטער אין סאָניק דעם 2.5.1417 [7].

עלזשביעטא האָט געהאט א באזונדערע סימפּאטיע צו סאָניק און איז געווען אקטיוו אין פארשטארקן דעפענסיווע מיטלען פון די שטאָט, אחוץ דעם האָט זי געפלאנצט גערטנער אוןביימער אין דער שטאָט. די צייט מעגן מיר באצייכענען ווי די גאָלדענע צייט פון דער שטאָט. דאָס האָט אָבער נישט אָנגעהאלטן לאנג. עס קומען שווערע פּאסירונגען פאר סאָניק. אין 1448 האָט אויסגעבראָכן א גרויסע מגיפה און אין 1470 און 1566 האָבן גרויסע שריפות פארטיליקט דעראָבערונגען פון דורות־לאנגע אָנשטרענגונגען.

קאזימיר יאגעלאָנטשיק, דער מלך אין יענער צייט, האָט געהאָלפן ווידעראויפבויען די שטאָט נאָך דער ערשטער שריפה מיט דער הילף פון „גזשעגאָזש זע סאנאקא" (גזשעגאזש

4) דאָרש ז' 15. 5) דאָרש ז' 24. 6) דאָרש ז' 25. 7) דאָרש ז' 31.

פון סאניק) און דער מלך זיגמונט וואזא 3 האָט באפרייט די סאָניקער איינוווינער פון שטייערן נאָך דער צווייטער שריפה.

סאָניק האָט געמאכט גרויסע פאַרבארייטונגען צו פארטיידיקן די שטאָט קעגן אַן עווענטועלע אטאקע פון די טערקן, וועלכע האָבן באפאלן פוילן אין 1478—1504. סאָניק האָט אבער געהאט מזל און נישט געווען קיין אָביעקט פון טערקישע אטאקעס. דער מלך, זיגמונט דער אלטער (1506—1548) האָט דערלויבט די איינריכטונג פון צענטראַלער קאנאליזאציע, און אויך פארברייטעט די אויטאָנאָמישע רעכט פון די צעכן, (פאריינען פון בעלי מלאכה [8]).

די איטאַליענישע פירשטין באָנא ספאָרצא (1493—1557) האָט חתונה געהאט מיט זיגמונט דעם אלטן (1518) זי האָט דורכגעפירט ממש רעוואָלוציאָנערע ענדערונגען אויפן געביט פון פארטיידיקונג, ליטעראטור און קונסט. זי האָט געבויט שולן און שפיטעלער. נאָך איר מאנס טויט איז זי צוריק געפאָרן קיין איטאליע און איז פארסמט געוואָרן דורך פאפאגאַדא איר געליבטן אין 1557.

דער סימבאָל פון דער שטאָט באשטייט פון דריי טיילן: אויבן א ווייסער אָדלער, לינקס דעם הייליקן מיכאל׳ס מלאך און רעכטס א שלאנג וואָס האלט אין מויל א קינד. דאָס זיינען די אינסיגניא פון דער ספאָרצא פאמיליע אין איטאליע [9]).

היות ווי ס׳האָט זיך געגרייט א נייע סכנה פון טאטארישער און קאָזאקישער אינוואזיע פון מזרח, האָט זיך די קעניגין פארנומען מיט פאַרטיפיצירן שטעט און פעסטונגען פונם קעניג און געטאָן האָט זי עס אין 83 שטעט, און סאָניק צווישן זיי, און 772 דערפער אונטער זייער פאראנטוואָרטונג. און ווידער האָט זיך די שטאָט דערוועקט צו א נייער, הגם דאָס־מאָל א קורצער, בלי־צייט.

ווען פוילן האָט פארלוירן איר סוווערעניטעט אין די דריי אויפטיילונגען (1772, 1793, 1795) גייט סאָניק איבער צו דער עסטרייכיש־אונגארישער מאָנארכיע. עס קומען קיין סאָניק פיל נייע אימיגראנטן געשטיצט דורך צענטראַלער רעגירונג. די עסטרייכישע אָקופאציע דויערט ביז 1918, ווען פוילן באקומט איר נאציאָנאלע זעלבסשטענדיקייט נאָכן ערשטן וועלט־קריג.

בעת דער עסטרייכישער תקופה האָט מען געלייגט א באַן־ליניע זאגורש — סטרוזש (Zagorz-Stroze) אין 1885 און דאָס האָט געבראכט צו אַן אנטוויקלונג פון דער שטאָט. זייט דעמלט קען זיך סאָניק פארבונדן מיט קראָקע און מיט לעמבערג.

זעענסווירדיקייטן פון דער שטאָט

איידער מיר שטעלן זיך אָפּ אויף דעם יידישן לעבן אין דער שטאָט איז כדאי צו דערמאָנען היסטאָרישע דענקמעלער פון סאָניק. מיר האָבן שוין דערמאָנט אז דער אָנפאנג פון דער שטאָט איז אויפן בארג, ארומגערינגלט מיט נאטירלעכע אָדער באזונדערס געמאכטע פאָרטיפיקאציעס.

די „פעסטונג" („זאמעק")

דאָס איז בלי ספק דער עלטסטער היסטאָרישער דענקמאָל פון דער שטאָט, אויפן שפיץ בארג וואָס איז דער אנהייב און דער צענטער פון דער שטאָט. צופוסנס פונם בארג פליסט דער סאָן און עס איז געווען א נאטירלעכע פארטיידיקונגס־ליניע קעגן פיינד. היינט, ווען דער סאָן פליסט אין אן אנדערע קאַריטע איז עס שווער צו גלויבן, אָבער מקורים פון יאָר 1636

8) דאָרט ז׳ 26. 9) דאָרט ז׳ 33.

און 1675 און אפילו פונעם 19־טן י״ה באשטעטיקן אז דער סאָן איז צוגעקומען ממש צופוסנס פונעם בארג [10]).

אין דער פעסטונג פלעגן זיך אויפהאלטן ביז גאָר חשובע געסט ווי די פוילישע מלכים, וועלכע זיינען אָפט געקומען באזוכן די שטאָט. ס׳איז באקאנט אז קאזימיר דער גרויסער, וולאדיסלאוו יאגעללאָ, די קעניגין באָנא ספאָרצא, די שוועסטער פון זיגמונט אויגוסט איזאבעלאָ, די קעניגין זאָפיא האָלשאנסקא, זיינען געווען געסט אין סאָניק און דער „זאמעק״ איז געווען זייער אכסניא [11]).

היינט צו טאָג איז די פעסטונג א שטאָטיש מוזעאום אפן פאר טוריסטן. דירעקטאָר: סטעפאן סטעפאנסקי, א סאָניקער בירגער, דאָרט געבוירן.

אין יאָר 1809 האָט אויסגעבראָכן א בונט קעגן עסטרייך אונטער די אָנפירונג פון קסאווערי קראשיצקי, איינער פון דער פראָמינענטער „שלאכטע״, און עס האָט זיך אָנגעפירט א קאמף אויפן בארג פון דער פעסטונג.

פראנציסקאנער קלויסטער

געפינט זיך היינט אין סאמע צענטער פון דער שטאָט און איז געבויט געוואָרן אין 1377 דורך א נדבן וולאדיסלאוו אָפּאָלטשיק אויסער די מויערן פון דער שטאָט. עלזשביעטא גראנאָווסקא, די קעניגין, האָט דערלויבט אינקאָרפּארירן דעם קלויסטער אין דער שטאָט אין יאָר 1384. נאָך דער גרויסער שריפה אין 1470 האָט מען אויפגעשטעלט (1640) א נייעם קלויסטער אין דער איצטיקער צורה [12]).

די קירכע א״נ פון הייליקן מיכאל

די רוימיש קאטוילישע קירכע באקאַנט בא יידן „קאָשטשאָל״ איז געבויט געוואָרן ווי א הילצערנע געביידע אין קאזימיר דעם גרויסנ׳ס צייטן, אלס א פערזענלעכער פרעזענט נאָכן באזוך אין שטאָט אין 1368. אין יאָר 1782 איז די קירכע פארברענט געוואָרן און אויף איר פלאַץ האָט מען אויפגעשטעלט אין „קליינעם רינג״ אין 1886 די איצטיקע קירכע.

די „מענער״ גימנאזיע

איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1888 און געוואָרן פון א שטאָטישער מיטל־שול א גימנאזיע פאר סאָניק און דער סביבה במשך פון כמעט 80 יאָר.

די „זשעלעניעווסקי״ וואגאָנען פאבריק

וועלכע האָט באשעפטיקט צווישן ביידע וועלט־מלחמות כמעט 1700 ארבעטער, איז תחילת געווען א קליינער ווארשטאַט, זיך פונאנדער געוואַקסן אין א וויכטיקן אינדוסטריעלן צענטער אין לאנדס מאַסשטאב. די מאָדערניזירטע פאבריק האָט זיך פאראייניקט מיט דער קראָקעווער צענטראלער פאבריק אין 1913.

טאדעוש קאָשטשושקאָס דענקמאָל

אינם קליינעם גערטל איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין 1902. קאָשטשיושקאָ איז

10) דאָרט ז׳ 14. 11) דאָרט ז׳ 36. 12) דאָרט ז׳ 32.

געשטאנען אָן דער שפּיץ פון א פוילישן אויפשטאנד קעגן די רוסן און האָט זיך אויך באטייליקט אין דער באפרייונקס מלחמה פון די פאראייניקטע שטאטן אין אמעריקע.

די דייטשן האָבן צעשמעטערט דעם דענקמאל אינם צווייטן וועלט־קריג [13].

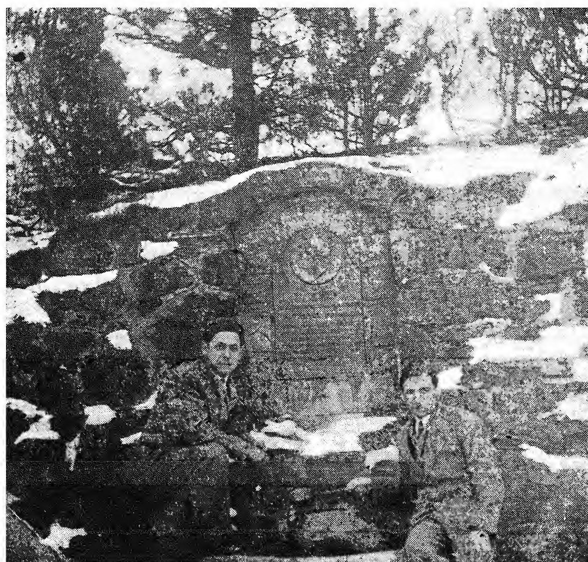
דער שטאָטס־פּארק א"נ פון אדאם מיצקיעוויטש

די סאָניקער איינוווינער, יידן און ניט־יידן, קענען זיך נישט פאָרשטעלן די שטאָט אָן דעם בארימטן גאָרטן רייך מיט א שפע פוןביימער, קזשאקעס און שיינע אלייען, גרינע דיוואנעס, בעז ביימער וואָס פארשיכורן די שפּאצירנדיקע מענשן אין די אנגענעמע פרילינגס טעג. — דער פּארק געפינט זיך אין סאמע צענטער פון דער שטאָט אויפן העכסטן שטח. דער גאָרטן איז אנשטאנען פון אן איבערגעבליבענעם טייל פון א וואלד לויט דער איניציאטיוו פונעם אפּטייקער יאן זארעוויטש אין 1896. מיט די אויפגעשטעלטע וווינונגס־הייזער האָט זיך דער גאָרטן דערנענטערט צו דער שטאָט.

דער נאָמען „אפּטעקארקע" נעמט זיך פונעם איניציאטאָר („אפּטעקאזש"). אין יאָר 1898 אין 100־טן געבוירן־טאָג פון אדאם מיצקיעוויטש (1798—1855) דעם גרעסטן פוילישן פּאעט האָבן די אָרטיקע גימנאזיע שילער אויפגעשיט א היגל („קאָפּיעץ") וואָס איז געוואָרן א הויכער קאָפּעל (בערגל) וואָס טראָגט דעם נאָמען פונעם אלגעמיין באליבטן פּאָעט. אויפן שפּיץ פונעם בערגל, באדעקט מיט גרין גראָז, געפינט זיך א שטיין מיטן אויסגעקריצטן נאָמען פונעם פּאָעט און די דאטע פון זיין געבוירן און טויט.

ס׳ברינדל

איז געוויס באקאַנט די איינגייערס פונם פּארק — נישט ווייט פונם קאָפּיעץ געפינט

דאָס „ברינדל"

13) דאָרט ז' 160.

זיך א קוואל פון אייז־קאַלט וואַסער וואָס קינדער פלעגן טרינקען מיט גרויס פרייד זייענדיק דערהיצט פון שפּילן אין הייסע זומער טעג. דער קוואל איז געווידמעט דעם וועלט באַרימטן פּוילישן פּיאַניסט און קאָמפּאָזיטאָר פרידריך שאָפּען (1810—1849). אין 100־טן געבוירן־טאָג האָט מען איינגעפאַסט א בראָנז־טאָוול אין א שטיינער וואַנט לויט דער איניציאַטיוו פון אלכסנדר טכוזשניצקי.

דאָס שפּיטאָל

איז געגרינדעט געוואָרן אין שטאָט אין 1857 און ס׳איז שפּעטער פאַרוואַנדלט געוואָרן פון א שטאָטיש אין א ראַיאָן־שפּיטאָל.

דער „שאַך־קאַמער"

איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין 1867 און איז געווען א שטייערן־צענטער פאַר 6 ראַיאָנען.

די קאַסערן

האָט נאָך עקזיסטירט אין די עסטרייכישע צייטן און האָט געהאַט דעמזעלבן צוועק נאָכן אַנטשטיין פון באַפרייטן פּוילן אין 1918.

יידן אין סאַניק

איידער מיר שטעלן זיך אָפּ אויף די אָנפאַנגען פון יידישער קאָלאָניזאַציע אין סאַניק וועלן מיר פּרווון ענטפערן אויף די פראַגע ווען האָבן יידן אָנגעהויבן קומען בכלל אין פּוילן?

ר׳ יהודה הכהן אין זיינע רייזע־איינדרוקן [14] פון 1031 דערציילט אַז יידן פון פראַנקרייך זיינען אַדורכגעפאָרן דעם פּוילישן באַדן דורך פּשעמישל אויף זייער וועג קיין קיעוו אין 9־טן און 10־טן י״ה ב״ק ד״ה נאָך פאַרן גרינדן פון פּוילן [15].

מינצערייען פון מטבעות זיינען געווען אין יידישע הענט [16]) זיי זיינען געוועזן נישט נאָר ספּעציאַליסטן פון פאַך נאָר אויך זיך דערלויבט שרייבן מיט יידישע אותיות. מ׳האָט געפונען מטבעות פון מיעשקאָ דעם 3־טנס׳ צייטן מיט לאַטיינישער אויפשריפט פון איין זייט און מיט העברעישער אויפשריפט פון דער צווייטער זייט „מ י ע ש ק אָ ג׳" [17]).

אויך אויף מצבות פונעם יאָר 1206 אויפן ברעסלוער בית עלמין געפינען זיך אויפשריפטן וואָס באַווייזן אַז אין דער צייט פון די ערשטע פּיאַסטן איז געווען אַן איינגעזעסענע יידישע קהילה אין פּוילן [18]).

דער קעניג באָלעסלאַוו כראַברי (992—1025) האָט געגעבן יידן א דערלויבניש צו קומען און זיך איבערזעצן אין פּוילן און דער קעניג באָלעסלאַוו דער פרומער (1243—1279) האָט דערלויבט א יידישע מאַסן אימיגראַציע פון מערב־אייראָפּעישע לענדער, אָדער קאַזימיר דער גרויסער האָט פאַרברייטערט דאָס געזעץ און דערלויבט און סטימולירט יידישע קאָלאָניזאַציע אין אַלע פּוילישע שטעט. ס׳לייגט זיך אויפן שכל אַז אין דער תקופה האָבן עמיגרירט יידן קיין סאַניק אין צוגאָב צו די וועלכע זיינען שוין דאָ געזעסן פון לאַנג. צום באַדויערן קענען מיר נישט אויפווייזן די זאַך דאָקומענטאַריש ווייל דער סאַניקער אַרכיוו

14) ז׳ 7. 15) דאָרט. 16) יידישע שריפטן, 11/12, וואַרשע 1961, ז׳ 174/5.

17) דאָרט. 18) דאָרט, זע אויך מאַנדעל — 1000 יאָר יידישע קונסט אין פּוילן.

פון מיטל־אלטער געפינט זיך אין לעמבערג און מיר האָבן נישט געקענט צוקומען צו אים כאָטש מיר האָבן געמאכט אסך באמיונגען אין דער ריכטונג.

לויט בעהויפטונג פון ה׳ ס. סטעפאנסקי׳ דירעקטאָר פון סאַניקער מוזא, געפינט זיך דאָרט אן אויפשריפט אויף פארמעט וואָס דערציילט אז יידן האָבן זיך באטייליקט אינעם סאַניקער יריד 8.6.1470 *).

מיר קענען זיך פאָרשטעלן אז אין א האנדלס־צענטער צווישן דריי לענדער: רוטעניע, אונגארן און פוילן זיינען שוין געווען יידן נאָך איידער די שטאָט איז איינגענומען געוואָרן דורך פוילן. א פאקט איז אז אין סאַניק האָבן זיך געפונען יידישע מצבות פון גלאטיקע שטיינער, וואָס ווייזט אָן אז אויף דעם בארג פאר דער פּאָסאדע איז געווען א בית־עולם אין קאזימיר דעם גרויסנס צייטן — א סימן אז דאָ איז געווען א יידישע איינגעוואורצלטע קהילה פון פריער. די דאָזיקע מצבות זיינען געווען כמעט איינגעזונקען אין דער ערד און מ׳האָט זיי געקענט זען נאך אין דער צייט צווישןביידע וועלט מלחמות. צום באדויערן האָבן מיר ביז קיין פאָטאָגראפיע און מיר קענען זיך נור באזירן אויפן זכרון.

אין דער רשימה פון די צעכן פון 1514 דערשיינען יידישע נעמען און דאָס זיינען עדות אז יידישע בעלי מלאכות האָבן געוווינט אין סאַניק און האָבן געגאַסן פון גלייכבארעכטיקונג.

אין 1567 געפינט זיך אויף דער ליסטע פון שטייערן־צאָלער, (718 סאַניקער איינוווינער) וואָס צאָלט 1 זלאָטי — זיין ערשטער נאָמען אָדער די פאמיליע זיינען נישט געמאָלדן [19]. Judeo Uno

דערקעגן געפונען זיך אין א רשימה פון 200 משפחות אין לינסק אין יאָר 1580 17 יידישע משפחות, שמע מינה אז יידן האָבן זיך געפונען אין דער סאַניקער סביבה אינעם 16־טן י״ה [19].

א וויכטיקער דאָקומענט צו דער געשיכטע פון יידן אין סאַניק איז פון 1676, ווען סטאניסלאוו סארנאָווסקי דער בישאָף פון פשעמישל רופט ארויס אין זיין געריכט אריין אין ברעזעוו דעם שטאָטישן וואָיט און די מיטגלידער פונעם סאַניקער מאגיסטראט און באשולדיקט זיי הלמאי זיי האָבן געגעבן יידן א דערלויבעניש צו קויפן הייזער אין סאמע צענטער פון דער שטאָט, ווי אויך די דערלויבניש אז יידן בעלי מלאכה׳ס זאלן ארבעטן אין קריסטליכע חגאות און אז יידן זיינען בנמצא אינעם מאגיסטראט קעגן דעם אויסדריקליכן פארבאָט פון די פיעטריקאָווער געזעצן. די יידן ווערן באשולדיקט אין בונטעווען צו מאָרד אָדער פיזישן אָנפאל אויפן אָרטיקן גלח. ס׳איז נישט קלאָר ווער ס׳האָט געשלאָגן דעם גלח, נאָר פונעם דאָקומענט גופא פארשטייען מיר אז דער אָרטיקער מאגיסטראט האָט זיך נישט אונטערגעגעבן דער אנטיסעמיטישער קלעריקאַלער קליקע כאָטש זייער דרוק איז געווען ביז גאָר שווער.

דער מקור שטעלט זיך נישט אויפן פסק־דין. א סימן אז ר׳איז נישט געווען קעגן יידן, וואָס באווייזט אז די פּאָזיציע פון די סאַניקער יידן איז געווען אויף אזוי וויט שטארק אז נישט נור דער אָרטיקער קריסטליכער קלער נאָר אפילו דאָס געריכט פונעם בישאָף וואָס האָט זיי געוואָלט קומען צו הילף האָט זיך געענדיקט אָן א נעגאטיוון פסק קעגן סאַניקער יידן אין 17־טן י״ה [20].

---

*) דער פארמעט געפינט זיך אן סאַניקער מוז.

19. Archiwum glównych akt dawnych — Warszawa as I-20.

20. Borzemski: Archiwa w Sanoku

דער קעניג אויגוסט דער צווייטער (1697—1733) פארברייטערט די פריווילעגיע פאר סאָניקער יידן אין — 1720 און דער קעניג זיגמונט (סטאניסלאוו ?) אוגוסט פאניאטאָווסקי (1733—1763) האָט באשטעטיקט די פריווילעגיעס פון זיינע פאָרגייערס אין 1754 [21].

נאָך א דאָקומענט וועגן סאָניקער יידן איז בנמצא אין ברעסלוי פון די יאָרן 1791—1800 — דאָרט האנדלט זיך אין הלוואות און פארקויף פון הייזער. אין 1791 דערמאנט מען נעמען: הרב מאנעס האלפערין אברהם בערקאָוויץ, דער סוחר שמעון ליבר, רודי א הויז באזיצער אין רינק. אין 1792 דערמאָנט מען לייזער ראמער, דער סוחר חיימאָוויטש, יוסף הערשקאָוויטש, יעקב לינק, יעקב שיע הערצוג.

אין 1793 — מענדל האר, א באזיצער פון א פלאץ שרייבט איבער א האלב הייז זיין שווער יוסף הערשקאָוויטש, חיל לאָוואלד, און הערץ פעניג.

אין 1795 — דוד פישלאָוויטש; אין 1796 — יוסף פורעץ — די אויבן דערמאָנטע דארפן איינצאָלן שטייערן אין מאגיסט פאר פלעצער אָדער הייזער [22].

אין סאָניקער מוזא געפונען זיך די ביכער פון די אָרטיקע צעכן פון 15־טן י״ה און ווייטער. לויט ס. סטעפאנסקי, דירעקטאָר פונעם מוזא, דערשיינען יידישע נעמען אין די רשימות פון בעלי מלאכה׳ס אין 1514 נאָר זיי זיינען אויסגעריבן און עס איז זיי שווער צו דעציפרירן.

אין די רשימות וואָס מיר האָבן דערהאלטן פון דעם מקור קענען מיר פעסטשטעלן 19 נעמען פון יידישע בעלי מלאכה׳ס פארשריבן אין די פארשיידענע צעכן (קירזשנערס, שניידערס, נייטאָרינס אאז״וו).

אין די רשימות פון 1873—1939 זיינען אין סאָניק געווען זעלבשטענדיקע שניידערס, „מייסטערס״ 76 יידן 9 פרויען אינקלוסיווו.

לייכטערמאכערס	1	גארבערס	1
בערשטלמאכערס	3	סטאָלערס	7
פאָטאָגראפיסטן	4	שיך־פאסטע־מאכערס	2
מעסער שלייפערס	2	שירממאכערס	1
טאפיצירערס	1	מאָלערס	5
האָלץ־טאָקערס	4	בלעכערס	20
קאָוואלעס	2	זייף־מאכערס	5
קעסל מאכערס	2	היטל־מאכערס	6
זאָקנמאכערס	1	וואטן־מאכערס	2
קצבים	20	גלעזערס	5
קירזשנערס	12	איינבינדערס	4
בעקערס	50	זייגער־מאכערס	7
שוסטערס	13	פאקטאָר (?)	1
גאָלדשמידס	7	דרוקערס	2
פריזירערס	6		

21. Wojewódzkie archiwum panst. Kraków — Varia 82 p. 82, p. 408—412.
22. Borzemski: Streszczenie pazywilejów króla Aug. II dla zyd. Sanokich.

בסה״כ זיינען פארשריבן 186 יידישע בעלי מלאכה׳ס אין דער צייט. פארשטענדלעך אז כלי קודש ווי שו״ב, חזנים, שמשים, גבאים אאז״וו זיינען נישט פארשריבן. פון א״ד קענען מיר זאָגן כמעט ווי זיכער אז מלאכה אין סאָניק האָט זיך קאָנצענטרירט אין יידישע הענט [23].

יידיש געזעלשאפטלעך לעבן אין סאָניק

מיר פארמאָגן נישט קיין שום מאטעריאל וועגן דער צאָל איינוווינער אין דער שטאָט אין מיטלאלטער צוליב די א״ד סיבות.

אין ברעסליווער ארכיוו דערמאָנט מען דאטן פון 1791—1800. דעמלט איז די אלגעמיינע צאָל איינוווינער געווען 5121 נפשות אונטער דעם 2029 יידן דהיינו 41.5% [24].

די באפעלקערונג האָט זיך צעטיילט אויף דריי נאציאָנאלע גרופירונגען: יידן, פּאָלאקן, אוקראַינער. אינעם 20־טן י״ה איז די פארטיילונג געווען: 1 דריטל יידן, 1 דריטל פּאָלאקן און 1 דריטל אוקראינער.

אין 1921 נאָך דער אנעקסיע פון נאָענטע דערפער אין סאָניק: פּאָסאדא סאנאָצקא, דאָמבראווקה פּאָלסקא, דאָמבראווקה רוסקא, וואָיטאָסטוואָ וועלכע האָבן געהאט ווייניק יידן — וווינען אין סאָניק 12,261 נפשות. דערפון יידן 4391 — אדער 31.25%

אין יאָר 1939 ציילט די באפעלקערונג אין סאָניק 17,890 און נאָך דער צווייטער וועלט מלחמה 11.112 עס פעלן אין פארגלייך מיט 1939 — 6748 נפשות און דאָס איז וואָרשיינלעך די צאָל יידן פארן אויסברוך פונעם צווייטן וועלט קריג אין סאָניק מיר וועלן ניט זיין ווייט פון דער ווירקליכקייט אויב מיר וועלן זאָגן אז 35% פון דער אלגעמיינער סאָניקער באפעלקערונג זיינען געווען יידן [25].

יידן אינעם סאָניקער מאגיסטראט

מיר ברענגען דאָ אן אָפיציעלע סטאטיסטיק פון יידן מיטגלידער אין שטאָט־ראט:

יאָרן	צאָל יידישע מיטגלידער	יאָרן	צאָל יידישע מיטגלידער
1872—1868	14	1912—1911	12
1876—1872	9	1914—1913	14
1879—1876	8	1916—1915	12
1887—1880	18	1918—1917	14
1891—1890	15	1920—1919	12
1895—1892	19	1927—1921	11
1899—1895	15	1930—1927	16
1902—1900	18	1931	18

---

23) דאָרט.

24. Ossolineum, ksiega z lat 1791—1800. Wroclaw. ד״ר גלבר: התנועה הציונית בגליציה, עמ׳ 201

25. Fastnacht — ksiega gimnazjum Sanok.

יאָרן	צאָל יידישע מיטגלידער	יאָרן	צאָל יידישע מיטגלידער
1904—1903	21	1933—1932	15
1906—1905	17	1934	7
1910—1907	7	1938—1935	5
1911—1910	5	1939	4

צום באַדויערן האָבן מיר נישט באַקומען פּרטים פון דער אַלגעמיינער צאָל מיטגלידער פונעם שטאָט־ראַט אין די יאָרן. אָבער די אַבסאָלוטע צאָל פון יידן אינעם ראַט באַווייזט אַז אונדזער טייל איז דאָרט געווען קאָנטיק און גייט באַרגאַראָפּ זייט די 30־סטע יאָרן ווען דער אַנטיסעמיטיזם פאַרשטאַרקט זיך אין לאַנד און דערגרייכט אַפילו שטעט מיט אַזאַ גרויסע יידישע באַפעלקערונג ווי סאַניק[26].

די יידישע געזעלשאַפט אין די לעצטע יאָרן

מיר האָבן שוין דערמאָנט אַז אַ סך פּרטים פון יידישע געשיכטע זענען נישט גענוי באַקאַנט, ווייל דער צוגאַנג צו די דאָקומענטן איז שווער. מיר וועלן דערפאַר זיך שטיצן אויף די ביכער פון פּראָפ. ר. מאַהלער „חסידות און השכלה אין גאַליציע און קאָנגרעס פּוילן", (עברית) ספרית פּועלים 1961; ד"ר נ. מ. געלבער: די געשיכטע פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין גאַליציע 1875—1918, (עברית) ציוניסטישע ביבליאָטעק, ראובן מס ירושלים 1958.

די חסידישע באַוועגונג האָט זיך זייער צעשפּרייט אין גאַליציע און פּוילן נאָך די ת"ח ת"ט (1648/49) גזירות. נאָכן טויט פונעם בעש"ט און נאָך דער גרויסער צעשפּליטערונג אין דער באַוועגונג האָט זי זיך אָרגאַניזירט אין סאַניקער סביבה, וועלכע איז געוואָרן איינע פון די וויכטיקסטע חסידישע צענטערס אין גאַליציע.

נאָך דער אַנעקסאַציע פון גאַליציע צו עסטרייך האָט די רעגירונג פון איין זייט געהאַנדלט מיט גרויסער טאָלעראַנץ אָבער צוזאַמען דערמיט איז איר פּאָליטיק געווען אַ גערמאַניזאַטאָרישע. — די בעהערדן פלעגן זיך נישט אַריינמישן אין אינערלעכע ענינים פון דער יידישער קהילה און באַזונדערס נישט אין רעליגיעזע ענינים — אַלגעמיין האָבן זיי אָבער געשטיצט דייטשישע קולטור און שפּראַך צווישן דער אָרטיקער באַפעלקערונג.

די חסידישע באַוועגונג באַהערשט אין דער ערשטער העלפט פונעם 19־טן י"ה ס'רוב פון יידישע קהילות אין גאַליציע אָבער די משכילים זיינען אַרויס מיט אַ קאַמף קעגן זיי. די משכילים ווענדן זיך צו דער יוגנט און דער אינטעליגענץ און ווילן אָפּהאַלטן דעם שטאַרקן שטראָם פון דער חסידישער השפּעה אויף דער יידישער גאַס אָבער צוזאַמען דערמיט גייען זיי אויך אַרויס אין קאַמף קעגן אַסימילאַנטן, וואָס רעכענען זיך נישט מיטן גורל פונעם פאָלק און קלערן נאָר וועגן זייערע פּערזענלעכע קאַריערעס. — הייסט עס אַז די השפּעה פון די אַסימילאַנטן איז נישט דעצידירנדיק — דערקעגן זיינען געווען שווערע אַמפּערנישן צווישן די צוויי הויפּט שטרעמונגען — חסידות און השכלה — וואָס האָבן געשטרעבט צו אַ העגעמאָניע אויף דער יידישער גאַס.

מיר דערוויסן זיך פון אַ פּאָליציי ראַפּאָרט אונטערגעשריבן ד׳רך פּאָליציי אינספּעקטאָר

26. Wykaz radnych Zydów miasta Sanoka z ksiag protokolów Posiedzen rady miejskiej znajdujacych sie w muzeum w Sanoku.

סאָכער אין טארנאָפּאָל 18.3.1838 [27]) אז „סרולטשע" (צונאָמען פון ר' שולימאָוויטש פרידמן [28]). וועלכער איז אָנגענומען ווי דער גרעסטער רבי אין דער ערשטער העלפט פונעם 19־טן י"ה אין רוסלאנד און גאליציע) פארשפרייט זיין השפעה וואָס מער. אונטערן דרוק פון די משכילים האָבן די רוסישע בעהערדן פארבאָטן ר' סרולטשען ארומצופאָרן צווישן יידישע קהילות און זאמלען געלט. סרולטשע האָט זיך איינגעשריבן אין א גילדע פון האנדלסלייט און אזוי ארומעט האָט מען שוין נישט געקענט אים פארווערן צו פאָרן איבער די קהילות. ער געפינט זיך אין יידישע שטעטלעך אין רוסלאנד און גאליציע און זאמלט פאָנדן אויף צו פארשטארקן די חסידישע באוועגונג. אין סאָניק האָט אים שטארק געשטיצט דער רבי הערשל משרת („רימאנאווער רבי"). סאָכער, דער פּאָליציי אינספעקטאָר אין טראנאָפּאָל, מאכט אויפמערזאם די וואָיעוואָדן אז גרויסע געלט סומעס גייען ארויס פון די גרעניצן פון עסטרייך אין א פרעמדע מדינה (רוסלאנד).

מיר ווייסן ד'ערפון אז די השפעה פון דער חסידישער באוועגונג (אין אונדזער פאל די השפעה פון ריזשענער רבין) איז געוועזן טיף איינגעוואָרצלט אין סאָניק און איר אומגעבונג.

די משכילים האָבן פון זייער זייט צוגעגרייט דעם באָדן פאר דער ציוניסטישער אידיי נאָך איידער ד"ר ת. הערצל איז ארויס מיט זיינע פּלענער. זיי האָבן פארלאנגט פון די יידן דאָס ווידעראויפלעבן פון דער העברעישער שפּראך, פארלאָזן לופט־געשעפטן און פרווון אָנפאנגען באארבעטן דעם באָדן — דאָרט ווי זיי וווינען.

ד"ר געלבער באצייכנט אז די ציוניסטן האָבן פארלאנגט זייער אנטשפּרעכנדיקע רעפּרעזענטאציע אין פעדעראלן פארלאמענט אין ווין זייענדיק א מערהייט אָדער כמעט א מערהייט אין זייערע שטעט. סאָניק ווערט דערמאָנט ווי א שטאָט מיט 41% יידישער באפעלקערונג אין יאָר 1893 [29]). אברהם קאָרקיס, איינער פון די ציוניסטישע אָנפירערס אין לעמבערג, גיט איבער אין זיין בריוו צו ד"ר עהרענפרייז אין בערלין אז אין 1893/4 זיינען פאראן אין גאליציע 41 ציוניסטישע פאריינען און סאָניק בתוכם מיט דער ציוניסטישער „ישורון" אָרגאניזאציע [30]).

און אָט איז א ציטאט פון דער צייטונג „Przyszlosc" א ציוניסטיש בלאט אין לעמבערג נ"ר 22, 1894 : מיט דער איניציאטיוו פונעם סטודענט שלמה ראמער און בערל פינק איז אין אויגוסט 1894 אָרגאניזירט געוואָרן אין סאָניק א ציוניסטישע פאריין „ישורון" מיט 110 מיטגלידער. אויף דער גענעראל פארזאמלונג 20.12.1894 איז ד"ר פ. הערציג אויסגעוועלט געוואָרן פאָרזיצער, ד"ר יעקב אנדערמאן זיין פארטרעטער, ד"ר ש. אָבערלענדער — פּוילישער סעקרעטאר, בערל פינק — העברעישער סעקרעטאר, לייב קאָלבער — קאסירער , מלך ראָזענבליט — ביבליאָטעקאר.

קאָמיטעט'ס מיטגלידער: נפתלי ראמער, עמנואל הערציג, אלטער אמענט.

ס'האָט זיך אויך אָרגאניזירט א ציוניסטישע פרויען־פאריין „יהודית" [31]).

אין 1905 האָט מען באשלאָסן אויף א בעראטונג פון דער לעמבערגער ציוניסטישער פאריין זיך אָפּטיילן פון ווין און אָרגאניזירן א סעפּאראטע ציוניסטישע לאנדס־אָרגאניזאציע.

---

27) פרופ. ר. מאהלער החסידות וההשכלה ז"ז 433—435.

28) באקאנט אלס „דער רוזשינער צדיק".

29) ד"ר נ"מ גלבר : תולדות התנועה הציונית בגליציה, ז' 201.

30) דאָרט ז' 205.

31) דאָרט ז' 268

אין מערב גאליציע זיינען געווען 32 ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס אין 18 שטעט מיט סאַניק בכלל — „ציון — מזרחי" פאַריין.

אין 1909 איז געגרינדעט געוואָרן „שפה־ברורה", די העברעישע שול, מיט הערש אבט דעם לערער בראש.

אין 1911 האָבן דאָרט געלערנט 77 שילער. אין 1911 האָט ד"ר גאָלדבערג פון סאַניקער ציוניסטן קאַנדידירט צום ווינער פּאַרלאַמענט און האָט באַקומען 1721 שטימען [32]. ער האָט אויך רעפּרעזענטירט גאַליציע אויפן 4־טן און 6־טן ציוניסטישן קאָנגרעס.

אין דער צייט (1910) האָט אין סאַניק דערשינען דער ציוניסטישער „פאָלקספריינד" איינע פון 11 ציוניסטישע בלעטער וואָס האָבן דערשינען דעמלט אין גאַליציע בכלל [33].

אין 1910 איז אין סאַניק געגרינדעט געוואָרן די ציוניסטיש־רעליגיעזע אָרגאַניזאַציע „מזרחי" און אין 1912 האָט מען געגרינדעט די „פּועלי־ציון" פאַריין און צענטראַלע פּאַרטיי־טוער זיינען געקומען אין סאַניק אויף פאָלקס־פאַרזאַמלונגען [34].

אויפן 13־טן ציוניסטישן קאָנגרעס (1913) איז גאַליציע געווען רעפּרעזענטירט מיט 63 דעלעגאַטן און איינער פון זיי א סאַניקער. די מאַנדאַטן־קאָמיסיע האָט פאָרגעשלאָגן נישט אָנערקענען די רעזולטאַטן פון די וואַלן אין סאַניק און סקאָלע. נאָך ד"ר רייכ'ס רעדע איז דער פאָרשלאַג פון די מאַנדאַטן־קאָמיסיע דורכגעפאַלן און די דעלעגאַטן זיינען אָנערקענט געוואָרן [35].

אזוי זעען מיר אז דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין סאַניק איז געווען זייער אַקטיוו אין אַלע געזעלשאַפטלעכע שטרעמונגען אין 19־טן י"ה.

ס'נישט קיין וואונדער אז יידן אין שטאָט האָבן פאַרנומען וויכטיקע פּאָזיציעס אויפן עקאָנאָמישן, געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן געביט.

נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע געדאַנקען האָבן זיך טיף איינגעוואָרצלט אין אַלע יידישע קרייזן און דאָס איז די סיבה פון פאַרשיידנאַרטיקע פאַריינען און אָרגאַניזאַציעס און אינטענסיווער טעטיקייט וואָס האָט מיטגעריסן דעם גרעסטן טייל פון דער יוגנט.

די צווייטע וועלט מלחמה און דער יידישער חורבן האָבן צעשטערט אין אונדזער שטאָט גלייך ווי אין אַלע שטעט א מאַסיוון בנין מיט א באַרימטער יידישער טראַדיציע אין פּוילן וואָס איז אויפגעשטעלט געוואָרן במשך פון דורות לאַנגע באַמיונגען אין דער יידישער געשיכטע.

דערפאַר איז נאָך אַסך גרעסער דער צער ווייל ס'איז פאַרשניטן געוואָרן א ווייט פאַרצווייגטער און טיף פאַרוואָרצלטער בוים. אויסגעריסן געוואָרן מיט די וואָרצלען אויף אַזאַ בעסטיאַלישן און ברוטאַלן אופן וואָס האָט נישט קיין פאַרגלייך אין דער מענטשלעכער געשיכטע.

דאָס יידישע סאַניק איז געווען א נישט־אָפיציעלער צענטער וואָס האָט געווירקט אויף די יידישע געזעלשאַפט אין שטאָט און אין דער סביבה — באַזונדערס שטייט די יוגנט אונטער דער השפעה פון דער אינטענסיווער און רעגעווודיקער טעטיקייט און איינע פון די רינגען אין דער לאַנגער און ווערטפולער היסטאָרישער קייט פון יידישן גייסט.

---

32) דאָרט ז' 774. 33) דאָרט ז' 514. 34) דאָרט ז' 596.

35) דאָרט ז' 598, ז' 625.

ביבליאגראפיע:

1) ד"ר נ"מ גלבר: תולדות התנועה הציונית בגליציה. הוצ' הספריה הציונית, ראובן מס, ירושלים 1958.
2) פרופ' ר. מאהלר: החסידות וההשכלה, ספרית פועלים 1965.
3) יידישע שריפטן, חודש־שריפט, נ"ר 11/12, ווארשע 1961.

דאָקומענטן:

Maria i Kazimierz Piecholkowie: Bóznice drewniane w Polsce
Biblioteka zakladu im. Ossolinskich we Wroclawiu.
Protokól magistratu Sanockiego z lat 1791—1800.
Actum in Contubermo Sanocensis, Feria 5-ta post Dominican Misercordie Vid. 7 mai 1789.
Nazwiska wypisane z Ksiegi cechu Kusnierskiego w Sanoku z lat 1557—1798.
Wykaz majstrów w Sanoku od r. 1873—1939.
Borzemscki: Archiwa w Sanoku, Jasliskach, Króliku Wotowskim, Htomczy, Tadzinie i
Maria i Kazimierz Piechotwie: Bóznice drewniae w Polsce, W-wa 1957.
Klinkówle. Sanok 1905.
Dr. A. Fastnacht: Zarys dziejów Sanoka Ksiega Pamiatkowa Gimnazjum Meskiego Sanoku 1888—1958.
Rocznik Sanocki 1963 wyd. literackie, Kraków 1963.
Wojewódzkie Archiwum w Krakowie Varia t. 82 st. 408.
Nazwiska wypisane z ksiegi Cechu Kusnierskiego w Sanoku z lat 1557—1798.
Wykaz Majstrów w Sanoku od r. 1873.
Rekopis 5691/111 Bibioteki Zaktadu Narodowego im. Ossolinskich we Wroctawiu, zawierajacy Protokól Magistratu Sanockiego z 1791—1800.
Wykaz radnych miasta Sanoka obywateli zydowskich z lat 1868—1939 na podstawie zapisków w 64 ksiegach miejskich znajdujacych sie w Muzeum w Sanoku.
Zydowski Instytut Historyczny — Warszawa.

* *
*

באמערקונג פונעם רעדאקטאָר:

די אויפמערקזאמקייט פונעם לייענער ווערט דא געווענדט אויף דעם ארטיקל פון ד"ר שלמה נאָבעל אין יידיש — זע זייט 38.

ישראל למבק

די שטאט געזען דורך פויגל פערספעקטיוו

א ברייטער שטויביגער וועג רייסט זיך אריין אין דער פארשטאט „פשעדמיעשטשע" פון מערב, פון „דאמברוווקה־פאלסקא". לינקס דעם וועג ציט זיך דער פוילישער „צמענטער" ארומגערינגלט מיט מויער און באפלאנצט מיט הויכע בוימער. בייגאכט, אין דעם טאג פון פוילישן קאטאלישן „יזכור" „זאדאשקי", איז דער „צמענטער" באלויכטן מיט טויזנטער ברענענדע ליכט, און ער דערמאנט דעם פלאקערדיקן רוים פון נערא. רעכטס ציען זיך פאשע־פעלדער, און תיכף דערנעבן -- גרושיקס גרויסער ברעטער לאגער, בארטס מעבל לאגער, ווייטער לינקס און רעכטס אויף דער „רימאנאווסקי" גאס — קליינע און גרעסערע הייזער מיט קליינע און גרעסערע געוועלבלעך, בעקערס און שענקן. די פארטזעצונג פון רימאנאווסקי גאס איז די קאשטשושקא גאס. ווען מען גייט אונטן דורך די גאס, מוז מען זיך אפילו נישט וועלנדיק אפשטעלן. פון דעם פענסטער ווו עס ווינט דער געשעצטער און פול מיט טעם, שמייכלדיקער שטאט׳ס חזן, ר׳ דוד׳ל צוקרמאן ז״ל, ברויזן הויך געזאנגען פון א מקהלה, באס און סאפראן שטימען. שאפן א הארמאנישן געזאנג אין דער לשון־קודשער שפראך, ווען עס איז די צייט פאר יידישע יום־טובים, און די טאנען פון פוילישן הימן "Jeszcze Polska" פאר פוילישע נאציאנאלע חגאות. אָפט הערט מען אויך אנ׳אמתדיקן פידל קאנצערט, פון דיע שזין דאמאלס בעקאנטע פידלער אלימלך און איטשע צוקערמאן, דעם חזנ׳ס זין.

אנטקעגן שטייט א איינשטאקיק הויז ווו עס געפינט זיך די העברעיאישע שולע. די גאס ענדיקט זיך מיט די גרויסע „בעסקיד"־געביידע מיט יידישע געשעפטן אין דעם פראנט, רעכטס די קאשטשיושקע גאס, די סלאָוואצקעס גאס מיט דעם „אוזשונד־סקארבאווי" און די קליינע באן־סטאציע „פשיסטאנעק".

דורכגייענדיק דעם הויפט וועג, זענען מיר אויף די דריטע מאי גאס. די צענטראלע געביידע איז געווען „קאווסקעס־אפטייק", אויף וועלכער סאיז איינגעריכטעט געווען א טריבונע און די מיליטערישע און ציווילע פארשטייער האבן אפגענומען די דעפיליאדעס. די דעפיליאדעס זענען פארגעקומען דעם דריטן מאי און דעם עלפטן נאוועמבער, ווייטער דאס שיינע טעקסטיל געשעפט (האזענלויף), דרוקעריי און פאפיר געשעפט „מושעל", אייזן געשעפטן, דעלעקאטעסן געשעפטן און אדוואקאטן ביוראס. אין צענטער פון די יאגעלאנסקע גאס שטייט דאס גרעסטע און העכסטע הויז מיט א פאסאזש, דאס ויינער הויז. דער פלאץ פאר דעם הויז איז בעקאנט אלס „וויינעראווקא". דאס איז געווען דער טרעפ־פונקט פון דער גאנצער שטאט, כמעט א „בערזע". פינאנס אבמאכונגען צווישן גוטס־בעזיצער, פולישע פריצים און יידישע סוחרים, בעגעגענישן צווישן פארמיטלערס א.אז.וו. אין די אוונט שעהן איז געווען אוממעגליך זיך דורכצורייסן דורך דער גאס. פירמעס פון מאנופאקטור, קאנדיטאריי, שיך, ביזשוטערי, מיט א סוחרישן סטאזש פון לאנגע יארן, זענען געווען פארבונדען מיט נאמען: ויינער, עפשטיין, וועניג, דאמף און צענדליגער אנדערע. פון דער יאגעלאנסקע גאס קומט מען אויף דעם גרויסן רינק פלאץ „רינעק", א געאמעטרישע קוואדראט פיגור מיט יידישע הייזער און געשעפטן. אין מזרח ווינקל, אנ׳אלטע פראנצשיסקאנער קירכע מיט א קלויסטער געביידע, און די שטאט־ראט געביידע — דער מאגיסטרס. דער רינק פלאץ איז בעקאנט פון די ערשטע מאי דעמאנסטראציעס,

און ספעציעל פון דעם בלוטיקן קאמף צווישן ארבייטער און פאליציי ווערענד דעם אזוי גערופענעם „הונגער מארש” אין יאר 1930. נעבן דעם מאגיסטראט א קליינער גארטן, ארומגעצוימט מיט אַן אייזערנעם צוים אין וועלכן סאיז געשטאנען א שטיינערנער פאסטומענט פון „טאדעאוש קושטשיושקא” פון דעם פונקט האט מען געקאנט זען דייטלעך די גאנצע אומגעבונג פון דער ארומיקער סביבה: דער טייך סאן, אָלכאָווצע און די וועלדער וועלכע האבן ארומגערינגלט די שטאט. אויף דער שכנתדיקער זאמקאָווע גאס האט זיך געפונען די שול און דער בית המדרש, אייביק איבערפולט מיט יידן וועלכע האבן געלערנט תורה. אין א זייט אויף א הויכע שווער צוגענגליכע סקאלע איז געשטאנען אנאלטע געביידע, דער אזוי גערופענער „זאַמעק”. דאס איז געוועזן דער פלאץ וועלכער האט געהאט די אויפגאבע אין די פארגאנגענע צייטן צו פארטיידיקן די שטאט פון דעם פיינט. דאס לעצטע מאל האט ער אפגעשטויסן די רוסישע אפענסיווע אין נאפאלעאנס צייטן. אין דער „סקאלע” איז איינגעמויערט א מארמאר שטיין געווידמעט דעם לעצטן קעמפער פון 1809, דעם „קסאווערי קאשיצקי” און חברים. אין דער געביידע געפינט זיך אויך דער מוזייאום. צערקעווניצ און ריבאצקע גאס לויפן ביז צום סאן און דעם שטאטישן שעכט הויז.

דער קליינער מארק פלאץ געפינט זיך ביי דער פאראפיאלע קירכע. דארט זיינען געשטאנען יידישע און קריסטליכע סטראגאנעס, בודקעס און אויך גרויסע געשעפטן: שיף, גינזבורג און אנדערע. אין זיין הינטערטייל — איז די יידישע גאס מיט קליינע האלב צובראכענע הייזער און אויך דאס דאַמפּ־שוויץ־באָד. לינקס פון דעם קליינעם מארק פלאץ זענען געשטאנען די פרעכטיגע הייזער פון הויפטמאן, דאס גימנאזיום און די פּאָסט קעגן איבער, די אדאם מיצקעוויץ גאס, מיט דעם אנטיסעמיטישן הויז „סאָקאָל” און דעם פרעכטיגן שטאט פארק אויף זיין נאמען, גערופן אויך „אפטיקארקא”, אויפן נאמען פון אנ׳אפטייקער זארעוויץ, וועלכער האט געשענקט דעם פלאץ דער שטאט.

מיט סערפענטינעס איז מען געקומען צום שפיץ בארג „קאפיעץ קאשטשיושקי”, און דעם שאָפען קוואל, ווו סאיז געוועזן איינגעמויערט א טאפל „צום הונדערט יאריקן געבורטסטאג”. פון דאנען צעשפרייט זיך די פרעכטיגע פאנאראמע פון סאן און די וועלדער אין צפון. גייענדיק ארונטער מיט די מיצקעוויץ גאס, נעבן די קאזארמעס פון צווייטן פולק „סטשעלצוף פאדהאלאנסקיך” און סאלדאטן הויז „דאם זשאָלניעזשא” קומען מיר אן אויף די וויטאווסטווע און פון דארט צום סאָן. פון דעם „קאפיעץ קאשצ׳יושקא” זעט מען אויך א רייע פון בערג אזוי־גערופענע גליניצעס, די צעגעלניעס און דאס יידישע בית הקברות. פון די יאגעלאָנסקע גאס דורך די קאלייאווע גאס איז מען אנגעקומען צו דער הויפט באן סטאציע, און אלכאוויעצקי בריק פון איין זייט, און דורך די פאסאדע צו די גומי־און וואגאנען פאבריקן. א ספעציעלע אויפמרקזאמקייט מוזן מיר צוטיילן דעם סאן און די ביאלאגורא. אויף די ברעגעס פון דעם סאַן „בלאָניעס” האבן די יידישע פוטבאל קלובן „רדיפה”, „מכבי” זיך פארמאסטן מיט פארשידענע פוילישע מאנשאפטן און געשטראכן די אנטיסעמיטישע לעגענדע וועגן יידישן פחד און פיזישע אונטויגליכקייט. די ביאלאגורא האט געלאקט די שטעטישע מענשן. די געדיכטע, גרויסע „שווערקעווע” וועלדער מיט זייער ווונדערליכן ריח האָבען געגעבן פרישע כחות דעם שטאטישן עלעמענט צום ווייטערדיקן טאג טעגליכן קאמף. דאס דארטיקע שווארצע, אמת־דארפישע ברויט מיט קאלטע פרישע מילך, האבן באקומען א „שם”. די יידיש העברעיאישע לידער און טענץ האבן געהילכט אין וואלד שפעט אין דער נאכט.

חייה רייזער (פעניג)

די אמטן און עפנטלעכע געביידעס אויף דער מיצקעוויטש־גאס

דאס הויז פון „סאָקאָל"

ביים ארויסגאנג פונעם שטאטישן פארק זענען געשטאנען עטלעכע בענק לענגאויס דער זייט פון דער גאס. געזעסן אויף די בענק זענען מיר מיטן פניב צו דער גאס און מיטן רוקן צום בנין. נישט אייננמאל זענען פונעם דאזיקן הויז ארויסגעלאפן פוילישע „סקאוטן" און אונדז באפאלן. אויפן דאך פונעם דאזיקן הויז איז געשטאנען א סקולפטור פון א ריזיקן אדלער וואס צעשפרייט פריי זיינע פליגל. אויף דער פראָנט־וואנט איז געווען א סקולפטור פון א לעגיאנער מיט געבונדענע הענט אין קייטן (אין יאר 1920 זענען די קייטן צעריסן געווארן, אין צייכן פון פוילנס ווידעראויפלעבונג). דער בנין איז געווען באשטימט פאר טעאטער און ספארט. דער זאל האט פארמאגט 300 זיצפלעצער.

די טריבונע אינעם זאל גופא ווי אויך דער בנין בכלל איז פון תמיד אָן געווען פארשלאָסן פאר יידן. דאָ זענען אמאָל דער זינגער ידידיה עפשטיין און דער שוישפילער דוד הארט אויסגעפייפט געווארן בעת א פארשטעלונג פונעם „דיבוק" אין פויליש. דער זאל האט געהאט זייער א גוטע אקוסטיק — אויך פאר קולות פון העצעריי און שנאה־רופן קעגן יידן. אין דעם הויז האט זיך געפינען די נעסט פון די „ענדעקעס". דא איז געשטאנען דאס וויגעלע פון גיפטיקער אנטיסעמיטישער העצע. דא זענען יונגע סטודענטן אין גימנאזיסטן צוגעגרייט געווארן צו אנטי־יידישע עקסצעסן. פון דאנען האבן מיר זיי געזען ארויסלויפן איבער די גאסן מיט דער אנטיסעמיטישער לאזונג „סוואָי דאָ סוועגאָ", מיט די גרינע לענטעס צוגעשפילעט צו די לאצן — א סימן פון מאביליזירונג פאר דער „דערהויבענער" אויפגאבע פון שטערן צו קויפן ביי יידן.

האופטמאנס ווילע

פארן הויז פון מאקס האופטמאן אויף דער סאָביעסקי־גאס איז געוואקסן אן איטאליענישער בוים, גוט באקאנט אין דער ליטעראטור ווי „מוילע". דערדאזיקער גארטן, אין וועלכן עס איז געשטאנען זיין הויז, האט זיך געצויגן ביז דער גאס אויפן נאמען פון אדאם מיצקעוויטש און צוגעצויגן דעם פארבייגייער צו ווארפן דא א בליק אויף די זעלטענע בארן־און עפל־ביימער, וואס זענען דא געפלעגט געווארן דורך א ספעציעלן מומחה אויף פארשידענע אטראקטיווע פארמען. האופטמאן איז געווען א באקאנטער נדבן, פון די גרויסע געלט־מאגנאטן אין אונדזער שטאט. א געוויסע צייט, נאך פארן ערשטן וועלטקריג, האט ער שוין געהאלטן ביים „אויסטוישן דאָס רענדל", ביי שמד. מיטאמאל האט ער חרטה־געהאט. די גאנצע מעשה האבן יידן שוין לאנג געהאט פארגעסן, ווארעם זינט דעמאלט האט דאס הארץ זיך ביי אים ווייט פארענדערט און ער האט באקומען אן אפענע האנט. ער פלעגט געבן א סך צדקה און שפענדונגען פאר אלע יידישע צוועקן, און באזונדערס פארן יידישן יתומים־הויז.

דער בנין פון דער גימנאזיע

דאס גרויסע הויף פון דער גימנאזיע איז פארמאכט אין דער גאנצער לענג פון דער סאביעסקי־גאס ביז מיצקעוויטש־גאס מיט א גאנץ הויכן פארקאן, אפצוהיטן די תלמידים

אינעווייניק, אבער נישט פארמאכט פאר שטיינער און קללות פאר די פארבייגייענדיקע יידן, אפילו ביי דער אַנוועזנהייט פון זייערע לערער.

אין דערדאזיקער גימנאזיע האבן אונטעריכטעט בלויז צוויי יידישע לערער. פּראָפעסאָר געלב, וואס איז שפעטער אריבער קיין לעמבערג, און דער רעליגיע־לערער פּראָפעסאָר י. אפּעל, א לערער פאר יידישער היסטאריע אויך אין דער מיידלשולע א. נ. פון דער קעניגין יאדוויגא אויף דער מיצקעוויטשא. אין דער זעלבער געביידע, א. נ. פון קעניג יאגעללא, האט זיך געפינען א שולע פאר ייִנגלעך. דער לערער פאר יידישער רעליגיע איז דא געווען גליקשטערן.

אנהייב פון דרייסיקער יארן זענען אין דער גימנאזיע אנגעקומען דריי נייע יידישע לערער. צום באדויערן האבן זיי אפילו נישט באוויזן אנצוווארעמען זייערע ערטער... פרוי קעלטער פון פשעמישל, די לערערקע פון דייטש, איז געקינדיקט געווארן מיטן אויסרייד, אז איר דייטש קלינגט ווי יידיש... דער לערער אנזעלהיים ווידער, א לערער מיט טיפן וויסן וועגן דער פוילישער שפראך און ליטעראטור, וואס האט זיך גיך דערווארבן אנערקענונג און ליבע ביי אלע שילער אָן אונטערשייד פון גלויבן, איז געצוווּנגען געווארן צו פארלאזן די ארבעט מיטן אויסרייד, אז ער דערלויבט די שילער לערנען די רעוואָלוציאנערע ליטעראטור פון זשעראָמסקי און סלאָנימסקי. א דריטער לערער, פּראָפעסאָר פּאלאק פון לעמבערג, איז קיין גרויסער חכם נישט געווען, און דערצו א חנפן. ער איז געבליבן אדאנק זיין פאך, פיזיק. אויף דעם געביט איז שווער געווען צו געפינען א נישט־יידישן לערער אויף זיין ארט, און אדאנק דעם וואס ער האט אויפגעבויט א לאבאראטאריע אין ראם פון דער שולע. ביז וואס ווען איז דערווייל אונטערגעקומען א נייער לערער, פארשטייט זיך א קריסט, און אויך ער איז געקינדיקט געווארן.

די שיינע הייזער ביי די קאַזארמעס

לינקס פון דער מיצקעוויטש־גאס צום פארק צו, אויף דער שאָפּען־גאס, זענען געבויט געווארן הילצערנע ווילעס, אלע מיט איין פנים, פאר הויכע מלוכה־באאמטע וואס האבן ספעציעל באקומען מלוכהשע הלוואות פאר דעם צוועק. יידישע באאמטע האבן נישט באקומען קיין שום קרעדיטן צו בויען. די גאס איז, בכן, געבליבן „ריין" פון יידן.

אין יאר 1926 איז אין דער מיליטערישער קאזארמע אין סאניק פארגעקומען אן אגראר־אויסשטעלונג. און מען האט פארטיילט פרעמיעס. דעם ערשטן פריז האט באקומען אן ערד־באזיצער פאר האדעווען א גרויסע גאנז. דעם צווייטן פריז האט באקומען ישראל גאטליב, א סטאלער־ספעציאליסט, פארן בוי פון א שיינעם שלאף־צימער. יידן אין שטאט האבן דערנאך געוווּסט צו דערציילן, אז בעתן געבן די פרעמיע האט דער ריכטער, א „פּאָלקאָווניק" און באקאנטער שונא־ישראל, ניט געקענט באהערשן זיינע אנטיסעמיטישע נייגונגען און זיך אנגערופן, אז דאס שלאפצימער איז אוודאי באשטעלט געווארן אין א באקאנטן מעבל־מאגאזין אין לעמבערג. גאטליב האט אים אויפן ארט געענטפערט: אויב אזוי קומט מיר נאך א פרעמיע, פאר מיין ברודער וואס ארבעט אין כיראָוו אלס סטאלער און ער שיקט זיינע מעבל טאקע אין יענעם מאגאזין אין לעמבערג"...

די דריטע פרעמיע האט באקומען א יידישער טעקסטיל־סוחר לעאן האזנלאוף פארן גוטן געשמאק פון צוקלייבן קאלירן און באשטאנד פון די פארשידענע סחורות אין זיין קראם.

רעכטס פונעם בערגל אויף אט דער גאס, איבערן דאך וואס הייבט זיך אויף איבער א

גרויסן בנין, שימערט פון דער ווייט א קופערנע קאָפּול. דער גרויסער שיינער בנין איז דאס „פוילישע זעלנער־הויז", אויפגעשטעלט אין יאר 1926 דורך דער ארמיי. די בוי־ארבעט איז אויסגעפירט געווארן דורכן יידישן אונטערנעמער לייב מייער און זיין זון מנחם. צווישן די אנדערע באדינגונגען אינעם געשלאסענעם קאנטראקט איז געווען א פונקט לויט וועלכן זיי אליין האבן בעת דער ארבעט נישט געטאָרט באזוכן דאָס ארט, און נישט געטארט רעדן מיט די זעלנער־ארבעטער אפילו וועגן באשטאנד פונעם בוי־מאטעריאל... איינמאָל ווען לייב מייער איז דאך געקומען אליין אויף דער בוי, זענען די ארבעטער אים באפאלן, באווארפן מיט צעמענט און ליים און מיט זידלערייען... פונדעסטוועגן איז דער בנין מיט מזל פארטיק געווארן. דאָס איז געווען פון די שענסטע געמויערטע הייזער אין שטאט, און דווקא געבויט דורך א ייד. צום פייערלעכן חנוכת הבית זענען אויך פארבעטן געווארן אלע מכובדים פון שטאט, צווישן זיי אויך פון יידישע קרייזן מיטן נדבן־גאסט פון אמעריקע מאקס יאנאס, א געבוירענער אין סאניק און אמעריקאנער, וואס האט צופעליק געוויילט דעמאלט אין שטאט ביי זיין ברודער הערש יאנאס.

יידן אין סאניק האבן געשפענדעט ביד רחבה לטובת דעם „פוילישן זעלנער־הויז". די ברידער הערש און מאקס יאנאס האבן געגעבן א קענטיקע סומע פאר יענע צייטן, 500 דאלער. נאכן איבערלייענען דעם סטאטוט איז דער טעקסט ספעציעל איבערגעזעצט געווארן אויף ענגליש. אינעם סטאטוט איז געשטאנען בפירוש אז „דא וועט זיין א קינא־זאל און א טעאטער פאר דער ג א נ צ ע ר שטאט".

א גרויס אומפארגעסלעך געשעעניש איז געווען דער באזוך פון דער „ווילנער טרופע" אין יאר 1932. אלטע קולטור־טוער האבן זיי פארבעטן, צוזאָגנדיק א מאדערנעם זאל מיט 1500 זיצפלעצער מיט א גאלאָרקע פאר ביליקע בילעטן, און „לאזשעס" הינטער פארהאנגען, גענוי ווי אין יעדן טעאטער אין א גרויסער שטאָט. דער טעאטער־דירעקטאר מאזע איז ספעציעל געקומען צוליב דעם קיין סאניק. אייזיק ווייניג האט אים געפירט ווייזן דעם זאל. מאזע איז געווען צופרידן, האט ער גלייך זיך געווענדט צום „פאלקאווניק" דינגען דעם זאל אויף צוויי אוונטן. „עס קומט בכלל נישט אין באטראכט מען זאל דא שפילן טעאטער נישט אין פויליש" — האט דער „פאלקאווניק" אפגעזאגט אויפן ארט. אנטוישטע זענען זיי צוריק אוועק אויף דער אכסניה, אין האטעל „אימפעריאל", ווו מאזע איז איינגעשטאנען. ווייניג האט דאס דערציילט ד"ר נעמער, אן אדוואקאט און פארזיצער פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, וואס האט גוט געדענקט דעם „סטאטוט" ביים לייגן דעם פונדאמענט. צוזאמען מיט ד"ר שפיגל און דירעקטאר מאזע זענען זיי אוועק נאכאמאל צום „פאלקאווניק" — נישט בעטן נאָר פארלאנגען אויפמישן דעם „סטאטוט"... דאס איז פארן „פּאָלקאָווניק" געווען ווי א דונער אין מיטן העלן טאג. ער האט נעבעך געמוזט ארויסנעמען דעם „סטאטוט", וואס זעקס יאר האט אים קיין יליד אישה אין האנט נישט געהאלטן, און לייענען בפירוש וואס דארט שטייט געשריבן: „דא ווערט געבויט א פויליש זעלנער־הויז פאר קונסט פון יעדער געמיינשאפט — נאר פאר קונסט־צוועקן".

די „ווילנער טרופע" איז געבליבן פיר אוונטן און געשפילט י. ל. פרצעס „ביינאכט אויפן אלטן מארק", „קידוש השם" פון שלום אש, „הערשעלע אסטראפאליער" פון א. דאמב און „היהודי הנצחי" פון הלוי. אלע פארשטעלונגען האבן געהאט גרויס דערפאלג.

אזוי ארום זענען די טירן פונעם דאזיקן זעלנער־הויז זינט דעמאלט געעפנט געווארן אויך פאר די אנדערע יידישע און אוקראינישע טעאטערס.

ישראל לאמבעק

אינעם סאניקער קרייזגעריכט

אין די פרימארגן שעה׳ן פון יעדן טאג האט מען געקענט זען גרופעס פויערן און פויערטעס אין זייער נאציאנאלע פוילישע און אוקראינישע קליידער, מיט קוישען, זעק און שטעקענעס אין די הענד, פאר דער גרויסער, לאנג־געלער, איינשטאקיקער געביידע. דער רעש פון די ווארטנדיקע מענשען מאסע איז געוואקסן, געווארן וואס אמאל שטארקער און העכער, ביז ער האט זיך פלוצלינג געשטילט, די מענשען מאסע זענען איינגעשלינגען געווארן דארך די האלב טינקלע געריכטסקארידארן, און זיך אנידער געזעצט אויף די לאנגע בענק — די געביידע איז געווען דער סאניקער געריכט, און איבער דעם שווארצן טויער איז געהאנגען א שילד מיט דער אויפשריפט „Sad Okregowy w Sanoku" — דער סאניקער קרייז געריכט.

דער זייגער ווייזט 8 אין דער פרי. די געריכטס סעקרעטארן קומען ארויס פון זייערע קאבינעץ כדי ארויסצורופן די פראצעס־צדדים. אין די לעצטע מינוטען קומען אן אדוואקאטען, אויך אדוואקאטס־קאנדידאטן. אט זעהט מען לויפט דער מאגיסטער פיניע רייך, א הויכער, שיינער בחור מיט א צעפלאמטן פון איילעניש פנים, און שווארצן שירם אין דער האנד. מאג״ר מאניעק רייס מיט אפאר קריסטליכע קליענטן און אנדערע. אין די הפסקות צווישן די פראצעסן, האט מען געקענט זען — אויף דעם ערשטן שטאק ווי עס איז געזעסן דער געריכטס־טריבונאל אנגעטון אין „טאגעס", אדוואקאטישע קליידער, וועלכע מען האט געמוזט באנוצען אין קרייז־געריכט, דעם ד״ר ארנשטיין, פעל, נעמער און אנדערע, וועלכע האבן געכאפט א שמוס און געשטארקט מיט א ציגארעטל. די געביידע פון געריכט האט תמיד ארויסגערופן אינם הארץ פון יעדן מענש רעספעקט און אויך מורא. — טראגעדיעס און אויך קאמעדיעס האבן זיך דארטן אבגעשפילט, ווי אין א טעאטר. — דער אונטערשיד איז געווען אינדעם וואס אין געריכט זענען די ערפאלגן געווען באמת טראגישע פאר מענשן, און נישט איינער האט באצאלט מיטן לעבן און פרייהייט. עס דערמאנט זיך מיר פעלע׳ ווען עס איז געזעסן אין קאדענץ דער „פאלקסגעריכט סאנד פשישענגליך" דער 12 בירגערליכער געריכט, האט מען געמוזט האבן אויך איינטריטס בילעטן, כדי אריינצוגיין אינם געריכט זאל. דער געריכטס זאל איז אבער נישט געווען גענוג גרויס ער זאל קענין אויפנעמען אלע מענשן וועלכע האבן געוואלט זיין אנוועזנד. מענשן האבן אויסגענוצט „פראטעקציע" כדי צו קענען באקומען אנ׳איינטריטס בילעט.

דער דראנג פון מענטשן ביים איינגאנג איז געווען שטארק. אלע האבן געוואלט הערן די בארימטע רעדעס פון „יידישע אדוואקאטן" וועלכע האבן אימער אנטיילגענומען אין פראצעסן, מייסטענס פאליטישע, וואו באקאנטע זענין באשולדיקט געווארן אין קאמוניסטישע אגיטאציע און רעוואלוציאניזם, געצאלטע פראוואקאטארן פון אונלעגאלע ארגאניזאציעס האבן געבראכט אויף די באשולדיגונגסבאנק יידישע אומשילדיקע יונגעלייט און פרויען. אין די לעצטע יארן פון אנטיסעמיטישן פולין איז כמעט יעדע באוועגונג פון יידישע יוגענד באטראכט געווארן אלס רעוואלוציאנערע, וועלכע האט כלומרשט באדראט די עקזיסטענץ פון דער מלוכה.

אויפווייזן זייער אומשולד, אויפדעקן די באצאלטע פראוואקאטארן סיי יידישע סיי פוילישע איז געווען די הויפט אויפגאבע פון די אדוואקאטן. מיט שטאלץ האבן זיי אנגעוויזן, אז די אלע פראצעסן געגן יידישע יוגענד זענין געווען נאר ארייע פון פראוואקאציעס און העצעס. מ'האט באדארפן צו באזיצן א גרויסן מוט, כדי אויסצווייזן אין דעם געריכט, דען די געהיימע פאליציי אין סאניק אין די פרעזאנען פון ווילדע האנד — קארציאק — ראמאנאוויטש — געוואזציק ימ"ש האבן דאן געזיכט א געלעגנהייט צו נקמה. נישט יעדער אדוואקאט האט געוואלט אננעמען א זעלכע פאליטישע פראצעסן. נאר איינציגע זענין געווען ענטשלאסן צי באצאלען אפילו מיט זייער פרייהייט פארן אמת און אויפדעקן די שווארצע כחות, וועלכע זענען געווען די גייסטיקע פארלויפער פונם בעסטיאלישן נאציזם. יידישע אדוואקאטן האבן אויך אויפגענומען פאליטישע פראצעסן אהן צו באקומען דעפאר האנאראר, דען דער הייליקער ציל, רייניצוואשן דעם יידישן ישוב אין אונזער שטאט פון נידריגע פראוואקאציעס. איך וויל דערמאנען דעם פארשטארבנעם אין אמעריקא ד"ר א. פענציג ז"ל איינער פון א סך וועלכע האבן געאפפערט זייער לעבן פאר די אינטערעסען פון יידישע ארבייטער מאסן אין די ראמען פון גערעכטיקייט. עס זענין באקאנט זיינע שטאלצע און שיינע אויפטריטן אין געריכט אין צוזאמענהאנג מיט שווערע באשולדיגונגען געגן יודישע יוגענד (דער פראצעס געגן שנעבוים, כץ און אנדערע). די באשולדיגונגען זענען געווען אנטיסעמיטישע און האבן געהאט דעם ציל פארצובררייטן א פלאטפארם פאר שפעטערע פאגראמען. אייניקע ווערטער דארף מען שענקן דעם בארימטן אדוואקאט ד"ר יונה שפיגל, וועלכער האט זיך נישט געשעמט מיטן ריין יידישען נאמען און נישט פראבירט אים אסימילירן, ער איז געווען א גאון א יורידישן פענאמען — ווען ער האט געשטעלט פראגן אין געריכט, זענען זיי געווען אזוי אויסגעצירקעלט אז זיי האבן תמיד געטראפן אינם געהעריגן פונקט און אויפגעוויזן דעם שקר פון די באשולדיגונג. אפילו די געהיימפאליציי ווען זי איז אויפגעטרעטן אין געריכט אלס עדות האבן זיי באקומען א ציטערניש ווען ד"ר שפיגל האט זיי געשטעלט קרייצפראגען. די גרויסקייט זיינע איז בולט געווען אין זיינע סיכום רעדעס. ווען ער איז אויפגעשטאנען, כדי צו עפנען די רעדע איז שטיל געווארן אינם זאל אז מען האט געקענט הערן דעם זמזום פון א פליג. די מאיעסטעטיש־פראכטפולע פיגור איז לאנגזאם אויפגעשטאנען און מיט אציטערנדע שטימע אנגעהויבן די פארטיידיגונגס רעדע. זי האט זיך געצויגן שעה'ן לאנג, און איז נישט לאנגווייליק געווען פארן צוהערער. יעדעס ווארט האט געפונקעלט ווי ברילאנט. די שיינע ליטערארישע אויסדרוקן אין דער פוילישער שפראכע, נייע יורידישע באגריפן און אַ געמיינזאמע סינטעזע, האבן געשאפן נייע יורידישע־טעכנישע פארמולעס וועלכע זענען באלד אנגענומען געווארן דארך געריכטליכע קרייזן, אין זיינע רעדעס האט ער ציטירט פארשידענע געזעצן פון פארשידענע פעלקער און עפאכן. זיינע ביישפילען זענען געווען אריגינעלע און איבערצייגענדע. ער האט אלעמאל זיך באניצט מיטן ריינסטען פוילישען דיאלעקט. דער באשולדיגונס אקט וועלכער איז געווען געבויט לאנגע מאנאטן דורכן מלוכה אנקלאגער (פראקוראטאָר) איז זיך צעפאלן ווי אקינדער שפילעכל און דער באשולדיגטער אין מייסטענס פריי געשפראכן געווארן. נישט איינמאל האט זיינע א רעדע ארויסגערופען געוויין און אפלודאציעס וועלכע זענען געווען שטארק איבערצייגענד. די טיפע יורידישע קענטניס זיינע איז געווען באקאנט אין אלע יורידישע קרייזן.

ליידער וועלען נישט מער געהערט ווערן זייערע דרשות. די שטומע פראטאקאלען אין דעם געריכטס ארכיב וועלען אייביק שרייען און דערמאנען די גרויסע און איידעלע מענשן, וועלכע זענען אומגעקומען אומשולדיק אלס יידן.

עוזר פיפע

די „יד־חרוצים"

לזכר מיין פאָטער אלטער־הערש ז״ל

די לעצטע יארן פונעם 19־טן און דער אנהייב פונעם 20־טן יארהונדערט זענען פארן מזרח־אייראפעישן יידנטום געווען יארן פון דערוואכונג צו א נײַ לעבן. ס׳איז אנטשטאנען די ציוניסטישע באוועגונג און עס האט זיך ארגאניזירט א יידישע ארבעטער־באוועגונג — דער „בונד" פון איין זייט און פועלי־ציון מיט באראכאווס חסידים פון דער אנדערער זייט. דאס קנאותדיקע חסידות אין די שטעט פון גאליציע און באקאווינע האט געקעמפט מיט אלע כוחות קעגן דעם נייעם שטראָם, און אים נישט געקענט בייקומען. אויך אין אונדזער שטאט זענען קענטיק געווען סימנים פון דערוואכונג. די ציוניסטישע באוועגונג איז אנטשטאנען ביי אונדז צוויי יאר פארן ערשטן וועלטקריג, און ס׳האט אויך דערשיינט א יידיש וואכנבלאט מיטן נאמען „פאָלקספריינד", וואס איז דערשינען זעקס יאר. עס זענען אויך אויפגעקומען פארשידענע פאליטישע פארטייען, בעיקר מצד דער אינטעליגענץ פונעם מיטלשטאנד, זין פון בני־תורה און סוחרים וואס האבן שוין געזוכט א צוגאב צום בית מדרש, אינעם גייסט פון דער נייער צייט. פון דער אנדערער זייט איז געווען אין סאניק א באפעלקערונג (בערך א דריטל) וואס האט זיך דערנערט פון ארבעט, ווי שניידער, שוסטער אדג״ל. אויך זיי, ארבעטס־מענטשן און בעלי־מלאכות, האבן געזוכט וועגן פון זעלבסטאויסדרוק. אַט די ארבעטער־שיכט אין יענער צייט קען מען איינטיילן אין דריי גרופעס:

1. די טרעגערס און קלעזמערס, — בערך 15 משפחות וואס האבן זיך קאנצענטרירט ארום בית־הכנסת „חברת פועלי אמת".

2. די בעלי־מלאכות וואס האבן זיך קאנצענטרירט ארום קליינעם בית־כנסת פון ר׳ לייבעלע מעסער ז״ל.

3. אנדערע בעלי־מלאכות און מענטשן פון פרייען בארוף, וואס האבן זיך קאנצענטרירט ארום דער „יד־חרוצים".

די ערשטע גרופע, טרעגערס און קלעזמערס, ווי אויך באלעגאָלעס און סתם ארעמע לייט וואס האבן געזאמלט נדבות, האבן געהערט צו די נידעריקסטע שיכטן פון דער באפעל־קערונג. דאס זענען געווען כמעט אנאלפאבעטן סיי אין דער לאנד־שפראך סיי אין יידישקייט. די קהילה האט זיי אפגעגעבן א קליינעם בית־כנסת ביים גרויסן בית־כנסת, ווו זיי האבן שבת געדאווענט בציבור. אלס שליח ציבור פלעגט ביי זיי תמיד דאווענען עמיצער פון גרויסן בית־כנסת. אלס בעל־קורא איז ביי זיי א לענגערע צייט געווען ר׳ לייביש דאמיניק ז״ל, אן אינטערעסאנטער טיפ פון א בחור א ירא־שמים וואס האט זיך מיט אייגענע כוחות דערהויבן, אין הויז פון זיין פאטער ר׳ נטע דאמיניק — אן ארעמער גרינס־הענדלער, צו א תלמיד־חכם,

אן עילוי. געווען פון די בעסטע בחורים למדנים אין שטאט. געשטארבן בעת דער עפידעמיע אין יאר 1919—1920. שפעטער איז דארט געווען בעל־קורא ר׳ אליהו בערגער יבדל לחיים ארוכים ביזן אויסברוך פונעם ערשטן וועלטקריג. ביי אט דער גרופע יידן זענען נישט געווען קיין שום אונטערנעמונגען פון קעגנזייטיקער הילף. דער יונגער דור האט געזוכט נייע וועגן. א סך האבן עמיגרירט קיין אמעריקע. דער רוב פון די פארבליבענע זענען געווען טעטיק אין ספארט־קלוב „רדיפה״.

צו דער צווייטער גרופע, וואס האט אויך נישט פארגעשטעלט מיט זיך קיין שום ממשותדיקע ארגאניזירטע גרופע, האבן געהערט אזעלכע וואס זענען געשטאנען אביסל העכער ווי די גרופע טרעגערס און פורמאנעס. דאס זענען געווען זעלבסטשטענדיקע האנטווערקער — שניידערס, שוסטערס אדג״ל. יעדער האט געדאוונט ווו ער האט געוואלט, אבער זיי האבן שוין געזוכט גייסטיקע באפרידיקונג מחוץ דעם דאווענען. דאס האבן זיי אינעם בית־כנסת „חברת פועלי אמת״ יעדן שבת נאכמיטאג געלערנט די פרשה פון דער וואך אדער „פרק״. אין משך פון אלע יארן פלעגט דא דעם שיעור זאגן ר׳ לייבעלע מעסער — א פיינער בעל־מלאכה, א מצבה־קריצער און שילדן־מאלער, א ייד א תלמיד־חכם און גרויסער בקי אין פירושים אויף דער תורה און אגדות חז״ל. ער האט געשפרודלט מיט פאלקסטימלעכקייט און שארפזין. דער עולם פלעגט זיך שטיל צוהערן צו זיין לערנען, מיט דארשט טרינקען זיינע רייד.

די דריטע גרופע האנטווערקער איז, ווי געזאגט, געווען ארגאניזירט ארום „יד־חרוצים״. אויב די ערשטע צוויי גרופעס זיינען געווען שוואך ארגאניזירט און זייער מעמד אינעם קהילה לעבן כמעט אן רושם, איז „יד־חרוצים״ געווען אינגאנצן עפעס אנדערש. די באוועגונג „יד־חרוצים״ איז אין די שטעט פון גאליציע אנטשטאנען בעת דער עסטרייכישער הערשאפט. דער ציל איז געווען צו קאנצענטרירן דעם פראסטן עולם אין אן ארגאניזאציע, העלפן זיי אין א בויט, און דער עיקר: געבן זיי אויסדרוק אין דער יידישער געזעלשאפטלעכקייט. אזוי איז אין יאר תרס״א (1901) געגרינדעט געווארן אין סאניק דידאזיקע חברה, וואס האט מיט א סך מי ווירקלעך באוויזן אויפצושטעלן אן אייגענעם בנין, ועמענס חנוכת־הבית צוזאמען מיטן בית־כנסת איז פארגעקומען שבת, פרשת בהעלותך, אין יאר תרס״א. דערדאזיקער טאג איז שוין פארבליבן אלס „געבוירנטאג״ פון דער חברה, און איז יעדעס יאר געפייערט געווארן מיט גרויס פאמפע.

שוין דער בנין אליין האט צוגעצויגן דעם עולם און פארכאפט דאס אויג. דאס איז געווען א געבוי פון דריי שטאק וואס איז געשטאנען אינעם צענטער פון דער שטאט. דער ציל איז געווען: זארגן פאר די רעליגיעזע און אלגעמיינע באדערפונגען פון די מיטגלידער. אונטן איז געווען א בית־כנסת, א פיינער זאל פאר 300 מתפללים. דער „עזרת נשים״ איז געווען א שטאק העכער צוזאמען מיט א זאל. זייער נאענט צום בעליק זענען געווען פיינע אייל־מאלערייען אויף פארשידענע היסטארישע טעמעס (צוועלף שבטים, צוועלף מזלות, אדם און חוה מיט דער שלאנג, עץ הדעת און תפוח און נאך מאלערייען און סימבאלן), בילדער וואס האבן פארכאפט דאס אויג ביי יעדן באזוכער. כדאי צו באמערקן, אז הגם דער קולטורעלער ניוואו ביי די מיטגלידער פון „יד־חרוצים״ איז געווען א נידעריקער, האט דער סטאטוט ווי אויך

דער שיינער בנין משפיע געווען אויף א סך פראפעסיאנאלן, דאקטוירים, אדוואקאטן אדג״ל, זיי זאלן אריינטרעטן אין דער חברה. די צוויי הונדערט מיטגלידער, וואס די חברה האט בדרך־כלל געציילט, זענען אין משך פון יארן געווען אן ערנסטער געזעלשאפטלעכער פאקטאר אין סאניק.

די חברה „יד חרוצים״ האט ווי געזאגט געהאט די אויפגאבע צו פארזארגן די מיטגלידער מיט אלע זייערע באדערפענישן, רעליגיעזע און וועלטלעכע. צו די רעליגיעזע באדערפענישן האט אן ספק געהערט דער בית־כנסת די אנדערע באדערפענישן זענען באשטאנען אין פארברענגען די פרייע צייט, נאך א טאג שווערע ארבעט, ביים שפילן דאמינא (אויך אין קארטן) און טרינקען א ווארעם גלעזל טיי מיט א קיכל, אינעם זאל אויפן צווייטן שטאק פונעם בנין. דער גרויסער זאל האט אויך אריינגעבראכט הכנסה פון די טאנץ־אוונטן און פייערונגען, וואס זענען דארט פארגעקומען. חוצדעם האט די „יד־חרוצים״ געהאט אויך א דריטע, זייער וויכטיקע אויפגאבע. לויטן רעגולאמין פון „יד־חרוצים״ פלעגט מען שיקן צוויי חברים צו וואכן ביים קראנקען־בעט פון א חבר, וואס איז לאנג געליגן קראנק, כדי די משפחה־מיטגלידער זאלן קענען רוען. ווען די קראנקהייט האט לאנג געדויערט פלעגט די חברה זיך באמיען געבן קליינע הלוואות, די קראנקע באזארגן מיט די נויטיקע רעצעפטן און אזוי ארום פארלייכטערן פאר דער משפחה די שווערע צייט. נישט בחינם האבן זיי זיך געמיט אזוי שטארק אויפצובויען אזא געביידע (לויט ווי מיין פאטער האט דערציילט האט יעדער מיטגליד געהאלפן ממש פיזיש אין דער ארבעט, געשלעפט ציגל אדג״ל, כדי צוצואיילן דעם בוי), ווייל אלע האבן געפילט אז דאס איז באמת זייער היים, אז אין פאל פון א נויט איז דא ווער עס וועט זארגן פאר דער משפחה.

דער ערשטער פרעזעס פון „יד־חרוצים״ איז געווען ד״ר נתן נעבענצאל. ביזן ערשטן וועלטקריג האט ער געוווינט אין סאניק און א סך געלייסטעט לטובת דער חברה. אויך נאכן פארלאזן סאניק און צוריקפארן קיין ווין, ווו ער איז אויך נפטר־געווארן, איז ער געבליבן ערן־פרעזעס. זיין פארטרעט איז געהאנגען לתפארת צוזאמען מיט אלע אנדערע פארטרעטן אינעם זאל, אויפן צווייטן שטאק. די מיטגלידער פלעגן אויך צאלן חודש־געלט וואס איז אינקאסירט געווארן דורכן שמש פון בית כנסת יצחק קרעל ז״ל.

דער שיינער בנין, דער סטאטוט פון קעגנזייטיקער הילף, אן ארט צו פארברענגען נאך א טאג ארבעט — דאס אלץ האט צוגעגעבן כבוד און אנערקענונג פאר דער חברה.

אין יאר תרפ״א (1921) איז אנגענומען געווארן אלס רב אין סאניק דער גלינער רב ר׳ מאיר שאפירא, וואס איז שפעטער מפורסם געווארן אלס רב אין פיעטריקאוו, דערנאך לובלין און אלס גרינדער פון „ישיבת חכמי לובלין״. הרב שאפירא איז שטארק געווען פאראינטערע־סירט אנצוקניפן א קאנטאקט מיט די מענטשן פון „יד־חרוצים״. שבת, בעתן קבלת פנים וואס איז לכבוד אים איינגעארדנט געווארן אין בית כנסת „יד חרוצים״, נאכן שחרית־דאווענען, האט ער געהאלטן א דרשה פאר די מתפללים און מסביר געווען זיי דעם באטייט פון די צוויי ווערטער, וואס ווערן אין תנ״ך דערמאנט בלויז צוויי מאל: אין משלי י׳, ד: „ראש עושה כף רמיה ויד חרוצים תעשיר״ און אין פרק י״ב, פסוק כ״ד: „יד חרוצים תמשול ורמיה תהיה למס״. ער האט דערביי געלויבט און געריממט די חשיבות פון פיזישער ארבעט אינעם לעבן,

און פארשטייט זיך, אונטערגעשטראכן, אז אין צוזאמענפלעכט פון תורה מיט עבודה ווען מיר מנצח־זיין דאס לעבן. זינט דעמאלט איז זיין קשר מיט „יד־חרוצים" געבליבן הארציק אויף דער גאנצער צייט פון דער טעטיקייט פונעם דאזיקן גאון ביי אונדז אין שטאט.

הגם די וואלן צום קאמיטעט פון „יד־חרוצים" זענען פארגעקומען יעדעס יאר, זענען געווען עטלעכע אמטן אין די הענט פון געוויסע חברים לאנגע יארן נאכאנאנד. נאך ד"ר נעבענצאל, למשל, זענען פרעזעסן געווען: ד"ר שמואל הערציג און מאריץ גוטדאנק. סעקרעטאר איז געווען יעקב שטיינבערעכער — גאנצע דרייסיק יאר. פון פאך איז ער געווען א שטובן־מאלער און האט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין ערלעכקייט און רעפרעזענטאטיוון אויסזען. ער איז טאקע נישט געווען קיין געבוירענער אין סאניק אבער מחמת זיין בקיאות אין דער פוילישער שפראך איז ער געווען כמעט דער איינציקער וואס האט געקענט פירן די ביכער (פראטאקאלן, אדג"ל) לויטן סטאטוט פון דער חברה. דער סטאבילער שמש פונעם בית־כנסת און פון בנין בכלל איז געווען, ווי געזאגט, יצחק קרעל. נאך זיין פטירה האט דעם אמט איבערגענומען (בשכר) זיין זון מענדל, געשטארבן דא אין לאנד נאך א לאנגער קראנקהייט.

אין בית כנסת פון „יד־חרוצים" זענען נישט געווען קיין סטאבילע „כלי קודש". בעלי־תפילה און שליחי־ציבור האבן זיך געביטן פון צווישן די אייגענע מתפללים. בעל־קורא איז א לענגערע צייט געווען אהרן בחור ז"ל, און נאך אים — אליהו בערגער, יבדל לחיים ארוכים, איצט א תושב אין בני־ברק.

אין די ימים נוראים פלעגט תמיד דאווענען שחרית ר' מאיר מעסער ז"ל (ברודער פון ר' לייבעלע מעסער ז"ל). אויף מוסף דאקעגן פלעגט מען פארבעטן ר' שמואל בערגנבוים, אויך אן ארבעטס־מענטש, אבער נישט קיין מיטגליד אין דער חברה. ער איז געווען א סטאבילער ארבעטער אין דער פאבריק פון באן־וואגאנעס וואס האט זיך געפינען אינעם קווארטאל „פאסאדא". א סאדיגורער חסיד געווען, וואס האט א גאנץ יאר פארבראכט, געדאווענט און געלערנט, אין דער קלויז, אבער די ימים נוראים פלעגט ער לאנגע יארן מהנה־זיין מיט זיין דאווענען די מתפללים פון „יד־חרוצים". אויך דער בעל־תוקע איז געווען מן החוץ: ר' אלעזר ברומער ז"ל דער ראש־בית־דין. מקריא איז געווען דער בארימטער ר' יאנקל שמש, שמש פון דער גרויסער שול.

בעת דער גרויסער טיפוס־עפידעמיע אין יאר 1920 איז דער גאנצער בנין — דער בית־המדרש מיטן זאל אויבן — פארוואנדלט געווארן כמעט אין שפיטאל. ד"ר הערציג צוזאמען מיט ד"ר ראמער האבן געמאכט די גרעסטע באמיונגען צו באקעמפן די קראנקהייט.

צוזאמען מיט דער גאנצער קהילה זענען אויך אומגעקומען די מיטגלידער פון „יד־חרוצים". א סך בתי־תפילה זענען פארברענט אדער פארניכטעט געווארן. דאס הויז פון „יד־חרוצים" איז אָבער געבליבן גאנץ. די שטאט־פארוואלטונג האט די געביידע פארוואנדלט אין אמטן פאר רעפעראטור פון שטאטישע געבויען.

די מיטגלידער פון „יד־חרוצים" האבן באמת געוווסט וויאזוי צו ארגאניזירן בכבודיק זייער לעבן אלס מענטשן וואס לעבן נאר פון זייער ארבעט, געגוי טאקע ווי דער פסוק אין משלי — „יד חרוצים תמשול ורמיה תהיה למס".

א. שרביט

אונדזערע רביים און זייערע חסידישע „הייף"

הקדמה

„אין משך פון דורות זענען די חסידישע „הייף" געווען גייסטיקע קוזשניעס אין אונדזערע שטעטלעך, פונדעסטוועגן האט מען כמעט נישט באשריבן זייער תוכיק לעבן". — אזוי שרייבט יוחנן טווערסקי, איינער פון די מוסטער־שרייבער פון חסידות און חסידים, אין זיין בוך „בחצר הפנימית". צום באדויערן האָבן אויך די צוויי חסידישע „הייף" פון די סאניקער רביים נישט זוכה־געווען, און אויך מיר סאניקער האָבן נישט זוכה־געווען צו האָבן, נישט בלויז א „תוכיקע" שילדערונג נאָר אויך קיין שום „חיצוניותדיקע" באשרייבונג, ס'הייסט — קיין שום פארצייכענישן אָדער אפילו טיילווייזע פרטים וועגן דעם טאָג־טעגלעכן לעבן פון די אדמו"רים, זייערע משפחות און חסידים, זייער דביקות און מסירות־נפש, און השפעה וואָס זיי האָבן געהאט אויף אונדזער שטאָט און אויף אלע ארומיקע שטעט און שטעטלעך, פון וואנען יידן זיינען „געפאָרן" אויף א שבת, אויף א יום־טוב אָדער אפילו אינדערוואָכן איינצוזאפן אין זיך די תפילות און ניגונים פון דידאָזיקע צדיקים, צו הערן זייער „תורה"־זאָגן ביים „טיש" און פראווען זיך מיט א „קוויטל" כדי געהאָלפן צו ווערן מיט כל מיני ישועות ורפואות.

גייסטיקע פעסטונגען זיינען טאקע געווען די „הייף" פון די חסידישע רבי'ס וואָס האָבן געלעבט אין אונדזער שטאָט — סיי פאר זייערע חסידים אין סאָניק גופא, וואָס האָבן פאַרגעשטעלט מיט זיך א קענטיקן טייל פון ציבור אין שטאָט מיט זייער חשיבות און השפעה, און סיי פאר די הונדערטער חסידים פון דער פרעמד.

דא לאמיר דערמאָנען לטובה ולתודה הרב צבי אלימלך שפירא, פתח־תקווה, און הרב ברוך האלבערשטאם, ניו־יארק, פארן מאטעריאל, פאטא־אויפנאמעס און אינטערעסאנטע פרטים, וואָס זיי האָבן מיר געגעבן אין שייכות מיט די צוויי „הייף" וועגן וועלכע עס ווערט דא דערציילט. זייער נוצן פארן דאזיקן קאפיטל אינעם בוך און זייער חשיבות פאר דער גאנצקייט פון דער זאך, איז נישט אָפּצושאצן.

א. ר' דוד שפירא — דער דיאווער רבי

דער ערשטער וואָס האָט געגרינדעט א חסידישן הויף אין סאניק איז געווען ר' דוד'ל שפיראָ ז"ל — „דער דינאָווער רבי", ווי מ'האָט אים גערופן. געקומען ווינען אין אונדזער שטאָט איז ער נאָך פארן ערשטן וועלטקריג. זיין הויף האָט ער מייסד־געווען אינעם קווארטאל „פאסאדע", דאָרט האָט זיך געפונען זיין בית־מדרש און דאָרט האָט ער געפראוועט רביסטווע בערך דריי צענטליק יאָר. גאָר גיך איז דער הויף מיטן בית־מדרש געוואָרן א צענטער פאר תלמידי־חכמים און רבנים, פאר עשירים און פאר סתם באלעבאטים, פאר דער „פני" פון שטאָט און פאר „עמך". אלע האָבן זיי דאָ געהאט א מעגלעכקייט נהנה צו זיין פון דעם מאור־התורה און פון דער לויטערקייט פון חכמה.

ר' דוד'ל איז געווען א זון פון ר' יוסף שפירא זצ"ל, דינאָווער רב, און אן איידעם פון

בוקאָווסקער רבין ר׳ מאיר־יהודה שפירא זצ״ל (וועגן אים זע די אָפּטיילונג „בוקאָווסק״ אין אונדזער ספר), אן אייניקל פון ר׳ צבי־אלימלך שפירא פון דינאָוו, מחבר פון חסידיש־קלאסישן ספר „בני יששכר״ א״א.

ב

דער דינאָווער רבי איז געווען באליבט און געשעצט ביי אלע יידן אין שטאָט און אין דער אומגעגנט. אין אלע ווינקעלעך פון זיין הויף און אינעם בית־מדרש, בפרט בעת זיין „טיש״־פירן פרייטיק־צו־נאכט, האָט זיך גוט געפילט די חסידישע אוירה אין ממשותדיקן זין פון וואָרט. דאָ זיינען צוזאמען געזעסן חסידים פון בעלז און חסידים פון דזשיקעוו; ס׳האָבן צוזאמען געטרונקען „לחיים״ היציקע צאנזער חסידים מיט די מעסיקע, אויסגעפוצטע סאדיגורער און טשארטקאָווער חסידים, און געכאפט „שיריים״ פון רבינס טיש האָבן יונגעלייט פון „אגודת ישראל״ צוזאמען מיט זייערע פאָליטישע קעגנערס פון „מזרחי״. אלע האָבן זיך גוט געפילט ביים דינאָווער רבין. חסידים פון פארשידענע אָפּשטאם האָבן אויך געקענט איינצייטיק זיין פלאמיקע דינאָווער הסידים, טרינקען מיט דאָרשט ר׳ דוד׳לס תורה און זיינע שיחות וועגן חסידות וואָס זענען געווען געבויט אויף טיפן וויסן אין נגלה און נסתר, און הנאה־האָבן פון זיינע מתיקותדיקע השתפכות־הנפשדיקע ניגונים. הגם דער רבי איז געווען א גדול בתורה און יומם ולילה געלערנט, זיינען אים אויך נישט פרעמד געווען אנדערע אייגנשאפטן פון א גייסטיקן מענטש, וואָס זענען ביי ר׳ דוד׳לן ספעציעל געקומען צום אויסדרוק אויפן געביט פון נגינה. ער האט פארמאָגט א טיף מוזיקאליש געפיל און אזוי ווייט אנטוויקלט אז יעדע „תנועה״ אין זיינע זמירות און תפילות איז געווען געמאָסטן און געוווגן, שלימותדיק. אויך אזעלכע וואָס האָבן געהאט אן אבסאָלוט „געהער״, א וואכזאם מוזיקאליש אויער, האָבן אין זיין זינגען נישט געקענט געפינען קיין שום פגם. דאָס איז אָן ספק געווען א נאטירלעכע דערשיינונג פון א טיפע גייסטיקע אייגנשאפט און אנטוויקלט געפיל. אנטוויקלט אָבער נישט קולטיווירט, וואָרעם א מענטש וואָס האָט געפירט אזא געהייליקט לעבן פון א חסיד און פרוש איז, פארשטייט זיך, נישט געווען מסוגל אפילו א רגע צו טראכטן אָדער אָפּגעבן זיך מיט אזא געביט ווי מוזיקאלישקייט. דערביי האָט ער אין נגינה געזען נישט בלויז א וויכטיק מיטל אויסצודריקן זיינע געפילן נאָר די קדושה גופא. דערפאר פארשטייען מיר דעם גוט־באקאנטן פאקט וואס מיט זיין טיפן מוזיקאלישן טאלאנט האָט ער אויפגעלעבט א סך חסידישע ניגונים וואָס זענען לויט דער חסידישער טראדיציע געשאפן געוואָרן דורך די חסידישע ראשונים. ער האָט רעקאָנסטרואירט די ניגונים פון ראָפּשיץ, צאנז און דינאוו און אויך צו די אלטע ניגונים וואָס ווערן עד היום געזונגען דורך חסידים (ווי למשל „לאל אשר שבת״) האָט ער מוסיף־געווען עפעס אייגנס, א נייעם ניואנס, א לייכטן טאָן אָדער א ספעציעלער יידיש־מוזיקאלישער אָרנאמענטיק, וואָס האָט דערגאנצט און באצויבערט.

ג

א קליינע דעראינערונג וואָס ווייזט אויף זיין צוגאנג און יחס צו נגינה: מיין פאטער ז״ל, א שטארקער ידיד און מקורב צום רבין, האָט מיר אין איינעם א טאָג געזאגט, אז דער רבי וויל מיך זען און בעט מיר קומען דעם טאָג, אין די און די שעה. כ׳בין געווען געשפאנט, כ׳האָב געמיינט אז דער רבי וויל מיך אפשר אויסמוסרן, אפשר געפעלט אים נישט מיין התנהגות. הגם דער רבי איז זיך נישט נוהג־געווען צו זאָגן „מוסר״ זיינע חסידים און

אוודאי נישט קיין פרעמדע, האָב איך זיך נישט געזען קיין שום אנדערע סיבה פאר דעם וואָס ער בעט מיר קומען צו זיך. אריינגעקומען צום רבין אין חדר, איז קיינער דאָרט נישט געווען. ער האָט מיר געבעטן זיצן. ער איז צוגעגאנגען צו דער ספרים־שאנק, ארויסגענומען א קליין ספר׳ל און זיך צוריק געזעצט אין זיין פאָטעל ביים טיש. די גאנצע צייט האָב איך קיין אויג פון אים נישט אראָפגענומען, באגלייט יעדע באוועגונג זיינע. דאָס הארץ האָט געקלאפט האסטיקער, די שפאנונג שטארקער פון מינוט צו מינוט. אָבער אט האָט ער געעפנט דאָס ספר׳ל און זיך אנגערופן צו מיר: כ׳האָב געהערט אז דו קענסט לייענען נאָטן, וויל איך זאָלסט מיר זינגען די נאָטן פון דאָזיקן ניגון. דערביי האָט ער מיר געוויזן דאָס ספר „הון עשיר" פון רבי עמנואל חי ריקו, וואָס איז געווען רב אין א ריי איטאַליענישע שטעט (1743—1688), אן אָריגינעלע פערזענלעכקייט אין זיין התנהגות און לימוד־שטייגער, וואָס האָט ארויסגעגעבן עטלעכע ספרים אין נגלה און נסתר. אין זיין ספר „הון עשיר", א פירוש אויף ששה סדרי משנה לויט דער קבלה, ברענגט דער מחבר צוויי שירים מיט נאָטן, זיינע אייגענע שאפונגען. דער רבי האָט זייער געוואָלט הערן די צוויי שירים. נאָך דעם ווי איך האָט זיי צעשיפרירט האָב איך זיך דערוווּסט פון מיין פאָטער ז״ל, אז די ערשטע מעלאָדיע האָבן געזונגען בעלזער חסידים, וואָס האָבן דעם ניגון געהאלטן אלס אלטער חסידישער ניגון וואָס איז ביי זיי געווען פארהייליקט. דעם צווייטן ניגון האָב איך גלייך דערקענט אלס אָנגענומען געזאנג ביי חסידים פון צאנז־באָבאָוו און פלעג אים הערן זינגען דורך ר׳ אשר בארבער ז״ל ביים דאווענען צום יום־כיפורדיקער מוסף, „וכך היה מונה" *).

דער דאָזיקער עפּיזאָד מיט פערציק יאָר צוריק איז געבליבן איינגעקריצט אין מיין הארץ און זכרון ביזן היינטיקן טאָג. איך געדענק זייער גוט די צוויי מעלאָדיעס אָבער כ׳קען אויך נישט פארגעסן דעם רבינס התלהבות און דביקות בעת כ׳האָב אים געזונגען די צוויי ניגונים. א גרויסער בעל־נשמה געווען, א נשמה פון היכל הנגינה.

ד

ווינטער תרצ״ב (1932) איז דער רבי קראנק געוואָרן. זיינע רופאים, ד״ר ראמער און ד״ר הערציג,ביידע אלטע ידידים און מקורבים, האָבן פעסטגעשטעלט א ראק אין מאָגן, און אז די איינציקע האָפענונג איז — אן אָפּעראַציע. דער רבי איז געפאָרן קיין ווין און דאָרט זיך געלאָזט אָפּערירן. בעתן זיין אין ווין איז נפטר־געוואָרן זיין פאָטער ר׳ יוסף שאפירא ז״ל. די קהילה אין דינאָוו האָט מיט אלעמענס הסכמה אים אויפגענומען פאר רב אין שטאָט. די גאנצע שטאָט איז ארויס אים מקבל־פנים־זיין. דינאוו האָט דערוואַרט גדולות און נצורות פון זייער נייעם רב. זיין געזונט איז אָבער ערגער געוואָרן פון טאָג־צו־טאָג. אין עטלעכע וואָכן ארום האָט ער געמוזט צוריק פאָרן קיין סאניק צו די דערמאָנטע דאקטוירים זיינע. זיין מצב האָט זיך כסדר פארערגערט, ער האָט געליטן מוראדיקע יסורים. אויך אויפן קראנקן־בעט האָט ער נישט אויפגעהערט מחדש־זיין דברי־תורה און חסידות, על־פי־רוב אויפן דרך פון זיין גרויסן זיידן דעם בעל „בני יששכר". דער שמייכל האָט זיך דערביי נישט אָפּגעטאָן פון זיין בלאס געריכט. ער האָט אלע יסורים מקבל־געווען באהבה, אָן תרעומות.

---

*) דער מוזיקאָלאָג מ. גורלי אין חיפה ווידמעט די צוויי מעלאָדיעס א ספעציעלער פארש־ארבעט אין „תצליל", כרך ג׳, תשכ״ו.

ס'זענען אָנגעקומען די ימים נוראים און דער רבי האָט צומאָל נישט געקענט אראָפּ פון בעט. זיינע טעג זענען געציילטע — האָבן די דאָקטוירים געהאלטן. פונדעסטוועגן האָט דער רבי ערב ראש־השנה זיך געשטעלט זאָגן סליחות ביים עמוד, ווי זיין שטייגער. חסידים האָבן דערציילט אז ביי די סליחות האָט דער רבי דערגרייכט די העכסטע מתיקות, השתפכות־הנפש, דבקות און התלהבות. די צוויי טעג ראש־השנה האָט ער שוין נישט געקענט דאווענען ביים עמוד, חוץ עטלעכע געקליבענע תפילות. נאָך ראש־השנה האָט דער מצב זיך פארערגערט אזוי, אז קיין שום בארואיקונגס־מיטלען האָבן שוין מער נישט געהאָלפן. סוכות האָט ער געהייסן זיך ארייַנטראָגן מיטן קראנקן־בעט אין דער סוכה־אריין, כדי צום לעצטן מאָל מקיים זיין די מצווה. כ״ו תשרי, צוויי טעג נאָך סוכות איז דער דינאָווער רבי נפטר־געוואָרן אין עלטער פון 56 יאָר. די טרויעריקע ידיעה וועגן זיין פטירה האָט זיך בליצשנעל פארשפרייט אין דער גאנצער געגנט. הונדערטער יידן זיינען געקומען צו דער לוויה. אויך דער לובלינער רב ר' מאיר שפירא ז״ל, א ידיד פון נפטר נאָך פון דער צייט ווען ער איז געווען רב אין סאניק, איז געקומען צו דער לוויה און געהאלטן א הספד. ער איז אויך געווען דער פוסק אחרון אינעם סכסוך צווישן סאניק און דינאוו מכוח דעם ווו דער נפטר זאָל געבראכט ווערן צו אייביקער רו. דינאָוו האט געטענהט אז אפיציעל און פאקטיש איז ער דאָך געווען זייער רב אין דער לעצטער תקופה פון זיין לעבן. די טענה פון סאניק איז געווען, אז דער רבי דארף רוען אין דער שטאָט ווו ער האָט געפראוועט רביסטווע אין משך פון לאנגע יאָרן. דער לובלינער רב האט, כידוע, געפסקט אז דער רבי זאָל געבראכט ווערן צו קבר־ישראל אין סאניק.

דער דינאָווער רבי האָט מחבר־געווען א סך חידושי־תורה און איבערגעלאָזט א סך כתב־ידן. עטלעכע יאָר נאָך זיין פטירה האָבן חסידים אָנגעהויבן צוגרייטן זיי צום דרוק. ר' דוד גארטנבערג האָט גענומען אויף זיך די עריכה און הגהה פון א טייל כתבים. אנהייב 1939 איז שוין אין בילגאָריי געווען א גרויס ספר אפגעדרוקט. דאָס ספר איז געווען אויפן מוסטער פון „בני יששכר״, לויטן סדר פון די חדשים, פול מיט שיינע חידושים און פלאימדיקע ביאורי־תורה לויט קבלה און חסידות. דאָס ספר איז שוין געווען גרייט אָפּצושיקן קיין סאניק פאר די הונדערטער חסידים, וואָס האָבן שוין אומגעדולדיק געווארט דערויף. ס'איז אָבער אפנים נגזר־געוואָרן, אז צוזאמען מיט די קדושים און זיינע אומגעקומענע זין דורך די חיהשע נאציס ימ״ש, זאָל אויך דאָס ספר פארניכטעט ווערן. די נאציס האָבן חרוב־געמאכט די דרוקעריי אין בילגאָריי, פארברענט אלע ספרים און בתוכם דאָס ספר פון דינאָווער רבין, וואָס איז שוין געווען געבונדן און גרייט צום פארשפרייט.

ה

זיין פרוי, די רבנית־צדקנית חיה־טאָבע ע״ה צוזאמען מיט זיינע דריי זין, דעם בכור ר' מנחם־מענדל (שפעטער ממלא־מקום אלס רב פון דינאָוו), ר' אלעזר־טשע (ממלא־מקום אלס רבי אין סאניק) און דער יונגסטער זון ר' ישראל — אלע זענען אומגעקומען בעת דער שואה צוזאמען מיט זייערע משפחות. הי״ד! געבליבן איז בלויז זיין בת־יחידה, העניע, וואָס האָט בערך דריי יאָר פארן צווייטן וועלטקריג געהייראט מיט הרב ברוך האלבערשטאם שליט״א, זיך באזעצט אין אמעריקע, אין ברוקלין, און דאָרט אויפגעשטעלט א משפחה און א יידיש הויז מיט תורה און גדולה לכבוד ולתפארת.

ב. די בוקאָווסקע רביים, רבי דוד שפּירא און זיין זון ר׳ ראובן שפּירא

א

דער נאָמען פון בוקאָווסקער רבין איז געווען געננוי ווי דער נאָמען פון זיין שוואָגער דער דינאָווער רבי — דוד,ביידע אויפן נאָמען פון דינאָווער צדיק ר׳ דוד שפּיראָ, מחבר פון ספר „צמח דוד״, א חיבור אויף די פּרשות פון דער וואָך, וואָס איז געווען דער בכור פון דערמאָנטן ר׳ צבי־אלימלך שפּירא, פון די מייסדים פון גאַליציאַנער חסידות און מחבר פון א סך וויכטיקע ספרים אויפן געביט פון למדנות, קבלה און חסידות. די באַקאַנטסטע פון זיי — „בני יששכר״, „דרך פּקודיך״, „אגרא דכלא״, „אגרא דפרקא״. ר׳ דוד, דער בוקאָווסקער רבי, וואָס האָט די צווייטע העלפט פון זיין לעבן געוווינט אין סאַניק, האָט דאָס רביסטווע געירשנט פון זיין פאָטער ר׳ מאיר־יהודה שפּירא, בכור פונעם דינאָווער רבין ר׳ דוד, דעם בעל „צמח דוד״. ר׳ מאיר־יהודה, דער מחבר פון ספר וועגן פּרשות השבוע „אור למאיר״, איז געווען דער ערשטער בוקאָווסקער רבי אין אונדזערע דורות און דער מייסד פונעם חסידים־הויף אינעם דאָזיקן שטעטל (זע וועגן אים אין דער באַזונדערע אָפּטיילונג וועגן בוקאָווסק). נאָך די פּטירה פונעם „אור למאיר״ האָט ר׳ דודל איבערגענומען א גוט „אָרגאַניזירטן״, אַנטוויקלטן און קולטיווירטן הויף מיט הונדערטער חסידים פונעם שטעטל גופא און פון דער נאָענטער און ווייטער אומגעגנט. בוקאָווסקער חסידים זענען געווען פון פאַרשידענע שטאַנדן. אין בית־מדרש ביים דאַוונען, אָדער ביים „טיש״ שבת און יום־טוב, האָט מ׳עז געקענט זען א ייד אַן עושר זיצן צוזאַמען מיט אַן אָרעמען דרדקי־מלמד, א באַרימטן תלמיד־חכם מיט א פּראָסטן דאָרפס־ייד, א וואַלד־סוחר און גרונט־באַזיצער מיט אַן אָרעמען קרעמער. זיי אַלע האָט פאַראייניקט די ליבשאַפט און טריישאַפט צום רבין ביז גרייטקייט צו מסירת־נפש. זיי האָבן געהאַלטן אַז זיין גדלות איז נישט ווייניקער ווי פון זיין פאָטער. קיין ווונדער נישט, וואָס בוקאָווסקער חסידים האָבן נישט געטאָן די קלענסטע זאַך אָן דער עצה פונעם רבין, צי אין מסחר־זאַכן, אין שידוכים אָדער וואָס שייך געזונט. ביי יעדער געלעגנהייט פלעגן חסידים טאָקע דערציילן וווּנדערלעכע מעשיות וועגן מופתים און ניסים פון רבין, מעשיות וואָס מ׳האָט נאָכדערציילט פון אַנדערע און אויך אין נוסח פון „בדידי הווי עובדא״.

ב

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן דער ערשטער וועלטקריג איז דער רבי מיט זיין משפּחה אַנטלאָפן קיין אונגאַרן. נאָך דער מלחמה איז ער שוין נישט צוריקגעקומען קיין בוקאָווסק, ווייל דער גאַנצער הויף צוזאַמען מיטן גרויסן בית־מדרש, מקווה, וווינונגען, סוכה אדג״ל — זיינען צעשטערט און פאַרניכטעט געוואָרן דורך די קאָזאַקן, בעת דער רוסישער אָקופּאַציע פונעם דאָזיקן טייל גאַליציע. נאָך דעם ווי ער האָט א קורצע צייט געוווינט אינעם שכנותדיקן ליסקאָ האָט ער זיך באַזעצט אין סאַניק, ווו ער האָט געהאַט א סך חסידים זיינע. דאָ איז דאָס בוקאָווסקער חסידות באַנייט און דערפרישט געוואָרן. חוץ זיינע חסידים אין סאַניק וואָס פלעגן דאָ לערנען, דאַוונען, ביייווינען זיין „טיש״־פּראַוועז, הערן „תורה״, אָנפרעגן אַן עצה

און בעטן א ברכה, זענען דאָ כסדר געקומען חסידים אויך פון אלע שטעט און דערפער פון דער אומגעגנט אויף שבת און יום־טוב און אויך אין וואָכעדיקע טעג. דער רעספעקט פארן רבין איז געווען גרויס און די אמונה שטארק, בפרט נאכן זען מיט די אייגענע אויגן זיין ספעציפישע התנהגות לויט די מידות און תכונות וואָס זיי האָבן געזען ביי די גדולי החסידות, ווי דאָס ווערט דערציילט אין די ספרי יראים און לויט דער מסורה.

א וויכטיקער סימן־הכר פון בוקאָווסקער חסידות איז דאס קלאָמערן זיך אינעם רבי, די דבקות וואָס דערגייט ממש ביז אינטימער פאמיליארישקייט. די התנהגות פון רבין בינו לבין קונו פון איין זייט און דער יחס זיינער צו די חסידים, דאס פאראינטערעסירן מיט זייער מצב און טעגלעכע דאגות — דאָס אלץ האָט צוגעצויגן נשמהדיק די חסידים צום רבין און צום רבינס הויז ווי צו אן אייגענער משפחה.

די גלאַנץ־תקופה פון דאָזיקן חסידישן מלכות האָט אָבער לאַנג נישט געדויערט. די הארץ־קראנקהייט פון וועלכער דער רבי האָט געליטן נאָך אין דער יוגנט, האָט אלץ מער ארויסגעוויזן ביטערע סימנים. ער איז פיזיש אָפּגעשוואַכט געוואָרן, הגם אין גייסט איז ער געווען געבוג שטארק פאַרצוזעצן די עבודת הקודש פון תורה און תפילה.

ג

אין יענער צייט, אין בראשית פון דער גרינדונג פון זיין הויף אין סאניק, איז נתמנה־געוואָרן אלס רב אין סאניק, דער גאון ר׳ מאיר שפירא ז״ל, וואָס איז שפּעטער בארימט געוואָרן אלס איניציאַטאָר פון „דף יומי״ און גרינדער פון „ישיבת חכמי לובלין״. צווישן אים און דעם בוקאָווסקער רבין איז אָנגעקניפּט געוואָרן א נאָענטע פריינטשאפט. די קעגנזייטיקע אָנערקענונג און רעספעקט וואָס האָבן געהערשט צווישן די צוויי איז געווען א שם־דבר אין שטאָט. דאָס אליין איז געבוג געווען ארויסצורופן סימפאטיע ביי די וואָס האָבן געוואָלט שלום און שלווה אין שטאָט און געציטערט פאר מחלוקתן. דער רבי האָט קאָנסעקווענט אָפּגעהיטן דעם פרינציפּ נישט צו מישן זיך אין קהילישע ענינים אָדער פּאָליטיק. ער האָט אויך קיינמאָל נישט ארויסגעוויזן קיין שום נטיה צו דעם אָדער אן אנדערן צד אָדער פארטיי. מ׳האָט דערציילט וועגן גרויסע פרוון וואס ר׳ מאיר שפירא האָט געמאכט צו געווינען דעם בוקאָווסקער רבין פאר „אגודת ישראל״, אָבער אָן דערפאָלג. אין שייכות דערמיט דערציילט מען, אז דער בוקאָווסקער רבי האָט בפירוש און קאטעגאריש אויסגעדריקט זיין פרינציפּ פון נישט מישן זיך אין פּאָליטיק. ווען דער גאון ר׳ מאיר שפירא האָט אמאָל פאר אים געפּרוווט באגרינדן די נויטווענדיקייט פון קיום פון אזא פארטיי ווי „אגודת ישראל״, באנוצנדיק זיך מיטן מאטיוו פון שטארקן דעם רעליגיעזן ציבור וואָס ווערט שוואך מחמת דער שטארקונג פון די וועלטלעכע און אפילו אנטי־רעליגיענע פארטייען, האָט דער רבי דערקלערט, אז לויט זיין מיינונג איז נאר חסידות אליין דער איינציקער דרך אויפצוהיטן דעם המשך פון מקורותדיקער יידישקייט. אָן חסידות — האָט דער רבי אויסגעפירט — וועט נישט מצליח־זיין קיין שום פארטיי אָדער אָרגאניזאציע, און אפילו נישט „אגודת ישראל״ אויף וועלכער ס׳זענען געלייגט געוואָרן גרויסע האָפענונגען. דאָ האָט דער רבי זיך באנוצט מיט א ווערטל דערמאָנענדיק דעם פסוק י׳ פון תהילים פרק מ״א: „גם איש שלומי... („שלומי אמוני ישראל״ — איז געווען דער נאָמען פון דער „אגודה״ ביי איר גרינדונג) אשר בטחתי בו... הגדיל עלי עקב״. דער רמז איז געווען קלאָר: „אי״ש״ איז דאָך ראשי־תיבות פון „שלומי אמוני ישראל״...

ד

די האַרץ־קראַנקהייט האָט זיך אָנגעהויבן פאַרערגערן, ס'זענען געקומען טעג פון שטערונגען אינעם לעבנסשטייגער און נאָרמאַלער התנהגות פון אָפּגעשיידקייט און קדושה, פון תפילה און לימוד התורה. דער רבי האָט אַלץ מער געמוזט בלייבן אין בעט, נישט געקענט פירן „טישן" און דאַווענען מיט די חסידים. פחד און זאָרג האָט אָנגעפולט די הערצער פון זיינע טרייע חסידים אין שטאָט און אין דער גאַנצער סביבה. תחילת האָט דער רבי געפּרוווט אויסבאַהאַלטן זיין אמתן מצב אויך פאַר די נאָענטע. דער גאון ר' מאיר שפּירא פלעגט אים באַזוכן יעדע וואָך און לאַנג שמועסן מיט אים אין לערנען. אַזוי ביזן ביטערן טאָג. כ"ט שבט תרפ"ד האָט דער בוקאָווסקער רבי אָפּגעגעבן זיין נשמה. א טיפער צער און פינצטערער אומעט האָט אַלץ און אַלעמען באַהערשט. טרויער האָט איינגעהילט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אין שטאָט און אומגעגנט.

ה

זאָל פאַרצייכנט ווערן א פּרט וועגן דער פּטירה פון בוקאָווסקער רבין, וועגן וועלכן מ'האָט דעמאָלט א סך גערעדט. ר' מאיר שאַפּיראָ איז שוין דעמאָלט געווען רב אין פּיעטריקאָוו און דעפּוטאַט אין סיים מצד „אגודת ישראל". מחמת דער נאָענטער פריינטשאַפט צווישן זיי האָט מען גלייך אַרויסגעשיקט א דעפּעשע מיט דער ידיעה וועגן דעם אומגליק, און אַז מ'וועט אויף אים וואַרטן מיט דער לוויה. ס'איז געווען גראָד א שווערער ווינטער־טאָג. שניי און פראָסט האָט באַדעקט די וועגן און שאָסייען, און דער פאַרקער האָט זיך אָפּגעשטעלט. אויך די באַנען האָבן נישט געקענט פאָרן צוליב די פאַרפרוירענע רעלסן. הרב שפּירא מוראַ־האָבנדיק אַז ער וועט פאַרשפּעטיקן צו דער לוויה, האָט געפאָדערט פון דער רעגירונג, אין הסכם מיטן געזעץ, אַלס סיים־דעפּוטאַט, מ'זאָל אין זיין רשות שטעלן א ספּעציעלן צוג, וואָס זאָל אים ברענגען קיין סאַניק. די באַן־דירעקציע האָט אים געגעבן א ספּעציעלן וואַגאָן מיט א לאָקאָמאָטיוו, הגם פונעם הויפּט־באַן־אַמט האָט מען אים מודיע־געווען, אַז זיי נעמען נישט אויף זיך די אחריות צי די באַן וועט טאַקע באַוויזן, צוליבן שטאַרקן פראָסט, אים ברענגען צום ציל. דאָס באַן־מיניסטעריום האָט גלייך מודיע־געווען צו די „זאַווידאָווצעס" פון אַלע באַן־סטאַציעס ביז סאַניק, אַז ס'וועט דורכפאָרן א ספּעציעלער צוג מיט א הויכגעשטעלטער פּערזענלעכקייט. זיי אַלע זענען זיכער געווען, אַז אין דעם ספּעציעלן צוג פאָרט איינער פון די מלוכה־פירער, היינט ווי פאַרוווּנדערט זענען זיי געווען צו טרעפן גאָר אין דעם צוג א ייד מיט א ספּאָדיק (פוטערן היטל) אויפן קאָפּ. א סך יידן זענען געקומען באַגעגענען דעם רב אויף די סטאַציעס ווען זיי האָבן זיך וועגן דעם דערוווּסט, און א טייל זענען אויך מיטגעפאָרן מיטן דאָזיקן צוג צו דער לוויה. קיין סאַניק איז הרב שפּירא אָנגעקומען ווען דער לוויה־צוג האָט שוין אָנגעהויבן רירן פון אָרט, ווייל מ'האָט שוין מער נישט געקענט וואַרטן. ער האָט זיך אַדורכגעשטופּט דורך דעם גרויסן עולם מלווים, דערנענטערט זיך צום ארון און אויסגעשריען מיט זיין מעכטיק קול: „ד ו ד מלך ישראל חי וקיים!", אונטערשטרייכנדיק דאָס וואָרט „דוד", וואָס איז געווען דער נאָמען פונעם נפטר. דאָס איז געווען א קלאָרער רמז וועגן המשך פון בוקאָווסקער חסידות און קיום פון הויף, וואָס איז אַריבער צו די קינדער פונעם נפטר, וועלכע זענען אַזוי יונג פאַריתומט געוואָרן.

ו

פאַר דער משפּחה פונעם נפטר און די מקורבים צום הויף — און ס'וועט נישט זיין

איבערגעטריבן ווען מיר וועלן זאָגן: פאר אלע יידן אין שטאָט, — איז דאָס געווען א טאָג פון טראגיש־שווערע מינוטן, פול מיט ווייטיק און צער. דערביי האָט מען אָבער נישט אויפגעהערט אויף קיין איין מאָמענט צו טראכטן וועגן אָנהייבן, באלד אין זעלביקן טאָג, די פעולה פון דער „הכתרה". פ ע ו ל ה, ווייל די הכתרה אליין ווערט דורכגעפירט אָן שום צערעמאָניאלן, דער עיקר איז די פראקטישע זייט: דאָס דערלאנגען דעם נייעם רבין א „קוויטל" *) מצד א חשובן חסיד. דאָס שטעלט מיט זיך פאָר א מין אָנערקענען דעם נייעם רבין מצד דעם גאנצן חסידישן עולם.

ווען די מלווים זענען צוריקגעקומען פון בית־הקברות האָבן זיך פארזאמלט די אלטע חסידים, אין שפּיץ מיט הרב ר' מאיר שפירא, צו דער הכתרה פונעם זון ר' אלתר־ראובן ז"ל אלס רבי. די אספה איז פארגעקומען אינעם בית מדרש פון רבינס הויז. די נאספים האָבן געדארפט באשטימען ווער ס'זאָל ווערן רבי פון די צוויי זין, א צווילינג, וואָס זענען דעמאָלט אלט געווען ניינצן יאָר: ר' אלתר־ראובן ז"ל אָדער ר' צבי־אלימלך יבדל לחיים ארוכים, וואָס איז געווען עלטער מיט א האלבער שעה (ער לעבט דאָ אין לאנד בערך דרייסיק יאָר, צו לאנגע יאָר). קלאָר געווען, אז דער אויסוואל וועט פאלן אויף דעם „יונגערן", ר' אלתר־ראובן ז"ל, ווייל שוין אין זיינע קינדעריאָרן האָבן חסידים אין אים געזען גדלות, פון אלע שטאנדפונקטן וואָס קומען אין באטראכט פאר א צוקונפטיקן רבין. דאָס זעלבע האָבן חסידים געהאלטן אויך אין זיין יוגנט, און די שאצונג איז נאָך שטארקער געוואָרן ווען ער איז געוואָרן א בחור. מיט יעדן יאָר האָט ער אלץ מער געשטיגן אין לימוד־התורה און אין יראת שמים, מיט זיין אויפפירונג, מעלות און חסידישער התנהגות.

די אטמאָספער אין בית־מדרש איז געווען א געשפּאנטע, ווי עלעקטריזירט. דער רעקאָרד איז געווען ווען הרב שפירא, אליין עמאציאָנירט און אויפגעטרייסלט פונעם אומגליק, איז צוגעגאנגען צו ר' אלתר־ראובן און אים געגעבן א „קוויטל" וואָס ער האָט נאָך פריער געהאט צוגעגרייט. ר' אלתר־ראובן האָט דאָס „קוויטל" נישט געוואָלט נעמען. דאָס האָט געהייסן אן אָפּזאָג צו ווערן דער ממלא־מקום. הרב שפירא האָט זיך דאן געווענדט צום „עלטערן" ברודער, ר' צבי־אלימלך שליט"א, און געזאָגט: „דער ברודער דיינער וויל נישט ווערן רבי אַפּנים צוליב דיין כבוד וועגן, ווייל דו ביסט עלטער. פרעג איך דיר דעריבער בפני דעם קהל און לעיני העדה הזאת: ביזטו מסכים דיין ברודער זאָל זיין אייער פאָטערס ממלא־מקום?". ווען ר' צבי־אלימלך האָט געענטפערט „יא!", האָט הרב שפירא ווידער געווענדט צו ר' אלתר־ראובן, דערלאנגט דאָס קוויטל און געזאָגט: „איך בין שוין טאקע רב אין אן אנדער שטאָט, היות אבער ווי סאניק האָט נאָך נישט אויסגעקליבן קיין נייעם רב אויף מיין אָרט, בין איך נאָך סאניקער רב. על־כן בין איך גוזר בגזרת ר ב, אז איר, ר' אלתר־ראובן, דארפט ווערן רבי". דידאָזיקע ווערטער, געזאָגט מיט א טיף קול און מיט א קאטעגאָרישן און איינדייטיק גוטמוטיק־וואַרעמען טאָן, האָבן משפיע־געווען. ר' אלתר־ראובן האָט גענומען אויף זיך דעם דין.

---

*) „קוויטל" הייסט א שטיקל פאפיר אויף וועלכן דער חסיד שרייבט אָן זיין בקשה (געזונט, פרנסה, א גוטער שידוך אדג"ל). דאס עצם איבערליינען דאס קוויטל איז א תפילה מצד דעם צדיק פאר דער דערפילונג פון דער בקשה.

ר׳ אלתר ראובן שפירא — לעצטער בוקאָווסקער רבי

נאָך דער פטירה פון ר׳ דודן איז אין דער המשכדיקייט פון דער בוקאָווסקער חסידות נישט פאָרגעקומען קיין שינוי אויף ערגער, נישט אין אויסערלעך — כמותדיקער היניזיכט — וואָס שייך דער צאָל חסידים פון סאניק גופא און פון דער אומגעגנט — און נישט פון אינערלעך־גייסטיקן שטאַנדפונקט, ס׳הייסט וואָס שייך דער אמונה אינעם נייעם יונגען רבין און קשר צווישן רבי מיט זיינע חסידים. אדרבא — פון ביידע בחינות האָט זיך דווקא געפילט אן עליה. דער חסידישער עולם האָט זיך אין זיינע צייטן נאָך פאַרגרעסערט לגבי דעם עולם אין דעם פאָטערס צייטן, ווייל די קראַנקהייט פון פאָטער אין די לעצטע יאָרן האָט נישט ווייניק געשטערט דעם קשר מיט די חסידים — א זאַך וואָס האָט במילא פארקלענערט די צאָל חסידים וואָס זענען צו אים געפאָרן. ר׳ אלתר־ראובן איז געווען אויסגעקאָכט מיט די חסידים און האָט חוצדעם צוגעצויגן א נייעם עולם, בעיקר יוגנטלעכע, מחמת די מעלות מיט וועלכע ער האָט זיך אויסגעצייכנט. ער האָט געהאַט א טיף מוזיקאַליש געפיל מיט א זיס קול. זיין דאַווענען, זמירות און ניגונים ביים „טיש” האָבן געהאַט א שם אין מרחקים, א סך מתפללים פון פארשיידענע בתי־תפילה אין סאניק, צווישן זיי למדנים און חשובע באַלעבאַטים, האָבן גע־שטראָמט אין זיין בית־מדרש אריין נאָך זייער תפילה ראש־השנה און שבועות, כדי צו הערן זיין זיס דאַווענען, וואָס האָט טיילמאָל געדויערט ביז זעקס פארנאַכט. די ניגונים וואָס ער פלעגט זינגען זענען פארפאַסט געוואָרן א טייל דורך אים און בעיקר דורך ר׳ דוד ראָט, א שוחט פון פשעמישל, וואָס איז דעמאָלט געוואָרן א בוקאָווסקער חסיד און נאָענטער מענטש אין רבינס הויף.

ר׳ אלתר־ראובן האָט זיך אַלץ מער אויסגעצייכנט מיט זיין התנהגות, צדקות, למדנות, נשמה־פיינקייט און דערהויבענע מידות. א טייל פון זיינע חסידים האָבן צו אים געשיקט זייערע זין צו לעבן אין זיין מחיצה און לערנען ביי אים תורה און יראת־שמים. ער האָט אויפגעשטעלט א סך תלמידים. א סך פון זיי לעבן דאָ אין לאַנד און אַנדערע זענען צעשפרייט איבער די תפוצות. זיין טיר איז געווען אָפן פאַר יעדן אָרעמען, געדריקטן מענטש. פאַר יעדן איינעם חסיד און תלמיד איז ער געווען א דערבאַרעמדיקער פאָטער און טרייער ברודער. א בעל־מדרגה איז ער געווען, תמיד געמיט זיך צו ריינִיקן און לייטערן זיינע מידות. דער ברודער זיינער, ר׳ צבי־אלימלך שליט״א, דערציילט צווישן אַנדערן, אז ווען ס׳איז אַמאָל צווישן זיי, ווי ביי ברידער אין איין עלטער, אויסגעבראָכן א וויכוח, נאָך אין דער קינדהייט, פלעגט ר׳ אלתר־ראובן אין סאַמע מיטן פּלוצעם אנטשוויגן ווערן, און ערשט אין עטלעכע שעה שפּעטער צוקומען און זאָגן: „איצט, אז מיר ביידע האָבן זיך שוין אַביסל באַרואיקט, לאָמיר פאָרזעצן דעם וויכוח מיט ישוב־הדעת”. ס׳איז באַרימט געווען זיין שאַרף ארויסטרעטן קעגן רכילות און סתם דברים בטלים.

ח

נאָכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען סאניק איז פארנומען געוואָרן דורך די דייטשן איז ר׳ אלתר־ראובן מיט זיין פרוי און פיר קינדער פארטריבן געוואָרן אויף די שטחים וואָס זענען פארנומען געוואָרן דורך די רוסן. ער האָט זיך באַזעצט צייטווייליק, עד יעבור זעם, ווי א סך האָבן דעמאָלט געמיינט, אין שטעטל פעלשטין, אין שכנות פון סאַמבאָר. ר׳ אלתר־ראובן איז נתמנה געוואָרן אלס רב אין דאָזיקן שטעטל נאָך עטלעכע יאָר פאַרן

מלחמה־אויסברוך. צוליב כמה וכמה טעמים איז ער נישט אריבער אהין, ביז ער איז דערצו געגייט געוואָרן נאָכן באַזעצן זיך אין פּעלשטין. הגם די עקאָנאָמישע נויט ביי אים אין הויז איז געווען גרויס, געגני ווי אין יעדן יידישן הויז אין די פאַרנומענע געביטן, האָט ער אויך דאָרט געטאָן א סך צדקה און חסד מיט מענטשן. פון זיין הויז זענען ארויסגעשיקט געוואָרן פּעקלעך שפּייז און מלבושים אין פאַרשיידענע מקומות אריין, און באַזונדערס פאַר די פאַרשיקטע אין סיביר, צוזאַמען מיט בריוו פון דערמוטיקונג פאַר די פאַרוואָגלטע. אין פּעלשטין האָט ער אויך געגרינדעט א ישיבה מיטן נאָמען „אור למאיר" אויפן נאָמען פון זיין זיידן ר' מאיר־יהודה שפּירא, דעם ערשטן בוקאָווסקער רבין, מחבר פון ספר „אור למאיר".

ט

ווען גאַליציע איז פאַרנומען געוואָרן דורך די דייטשן האָט ער דורכגעמאַכט אַלע צרות און פּיין אין די טויט־לאַגערן צוזאַמען מיט אַלע יידן פון דעם שטעטל. די רביצן מיט צוויי קינדער זענען דערמאָרדעט געוואָרן און דער רבי איז געבליבן מיט די אַנדערע צוויי קליינע קינדער. לעבנגעבליבענע פון דער שואה וואָס זענען מיט אים געווען אינעם לאַגער דערציילן א סך וועגן זיין מוטיקייט און עטישע האַלטונג. אויך אינעם לאַגער האָט ער נישט אויפגעהערט דערמוטיקן, שטאַרקן די געמיטער, אריינצוברענגען אין זייער פינצטער לעבן פונקען פון טרייסט און האָפענונג. א סך אינטערעסאַנטע פּרטים ווערן איבערגעגעבן וועגן זיינע גוטע מעשים, צדקה און חסד־של־אמת, אויך אינעם פאַרניכטונגס־לאַגער, דערפון אויך — מצד לעבנגעבליבענע אין לאַנד און אין די תפוצות וואָס האָבן אליין באַקומען פון אים אפילו פינאַנסיעלע הילף אינעם לאַגער. זיי גיבן אויך איבער פאַקטן וועגן פּרווון מצד זיינע חסידים צו ראַטעווען זיין לעבן און ארויסנעמען אים פונעם לאַגער. ער האָט זיך אָבער אַנטקעגנגעשטעלט מורא־האָבנדיק, אַז אויף זיין אָרט וועט מען כאַפּן אַנדערע יידן אין לאַגער אריין.

* *
*

דער טאָג פון ל"ג אָדער ל"ד בעומר פון תש"ב איז באַקאַנט אַלס טאָג פון ליקווידאַציע פונעם לאַגער סאַמבאָר. דאָרט זענען אַלע קדושים דערמאָרדעט געוואָרן אויפן אָרט. צווישן זיי איז געווען דער גוט־באַקאַנטער רבי אין גאַנץ פּוילן און גאַליציע ר' פּנחס טווערסקי („ר' פּיניאַלע"), דער איידעם פון בעלזער רבין ר' ישכר דוב ז"ל, ווי אויך דער לעצטער אדמו"ר פון בוקאָווסק, וועמענס ווייניקע יאָרן פון לעבן זענען אויך געווען יאָרן פון קדושה און טהרה. הי"ד!

דאקטער שלמה ראמער ז״ל

אנ׳אטלעטישע ווי פון מארמאָר געשאפענע געשטאלט. דער האלב גראער איידעלער קאפ, בעצירט מיט אַ הויכן ווי נאר אויף בילדער געזעענעם שטערן. די צוויי קלוגע אויגן האבן אויף דיר געווארפן אַ בליק דורך גלעזער, וועלכע זענען געווען איינגעראמט אין די דיקע שווארצע ביינערנע ראמען. זיין בליק נעמט דיך אדורך ווי א שטראל, און עס דוכט זיך דיר אז ער ציפערט אפ אלע דיינע געדאנקען וועלכע דרימלען טיף אין דיין נשמה. דו קאנסט ניט לייקענען און פארהיטן דיינע מיינונגען, דו מוזט אים זאגן דעם אמת, דעם גאנצן אמת. עד ווירקט אויף דיר מיט א היפנאָזישן כוח פון זיין קוק. תמיד געקליידעט מיט דעם בעסטן געשמאק; ציט ער אויף זיך די אויפמערקזאמקייט פון יעדן מענטש. זיין פרעכטיגע פיגור און פאטריארכאלע באוועגונג, דערמאנען א דיפלאמט פון די פארגאנגענע צייטן און נישט קיין דאקטער, וועלכן מהאט געפלעגט זיך פארשטעלן אלס א פארקנייטשטן, איינגעבויגענעם מענטש, פארטיפט אין מעדיציניש‏ע ווערק און אנדערע „אסקולאטיש‏ע״ פארשונגען.

ער איז געוועזן א געבוירענער כלל־טוער, און ער האט זיך מיט דעם קיינמאל ניט געשעמט. לאקאלע פאליטיק איז געוועזן זיין שוואכקייט, זיין ליידנשאפט, די גאנצע שטאטישע מאכט איז געלעגן אין זיינע הענט, און ער איז געוועזן תמיד דער אמתער אנפירער פון דער שטאט. ער האט געהאט אלס ציל די טובה פון דער גאנצער קהילה, אויך דעמאלט ווען ער האט זיך אפשר פארבלאנדזשעט אויף א ניט ריכטיקן וועג, אדער אנגענומען נישט ענטשפרעכנדע מיטלען. די טובה פון דעם יידישן ישוב אין שטאט, און נישט זיינע אייגענע — פערזענלעכע, מאטעריעלע אינטערעסן, זיינען געוועזן זיין הויפט־ציל. א גייסטיגער, אינערלעכער כח — צום דינען דער באפעלקערונג — אן שום מאטעריעלן עקוויוואלענט, האט אים געשטויסן צו קהל־ארבעט. זיינע גרויסע פאפולאריטעט צווישן יידן, רייכע און ארימע, האבן אים געגעבן די גאנצע מאכט, און געעפנט פאר אים אלע וועגן פאר זיינע קהלשע אמביציעס אין שטעטל.

א גרויסן רעספעקט האט ער געהאט אויך ביי דער פוילישער באפעלקערונג, און ספעציעל אין די רעגירונגס קרייזן. דאס האט אים געגעבן די מעגלעכקייט דורכצופירן אלע זיינע פראיעקטן לטובת דער שטאט. ווען ער איז געגאנגען אין דער גאס, סיי שפאצירן, סיי צו קראנקע, האבן אלע מענטשן, אלטע און יונגע, פריינט און געגנער, יידן און קריסטן אים באגריסט מיט „א גוט־מארגן״ אדער „מאָיע־אושאנאוואניע״.

פאר יעדעמען האט ער געהאט א ווארט, א שמייכל, א לאך. אנגעפרעגט אויף געזונטהייט, פאמיליע, געשעפטן, און אויך נישט א מאל פראפאנירט הילף, פראטעקציעס און פראטעקציעלעך. יעדן האט ער געוואלט צופרידנשטעלן אויף פארשידענע אופנים. א ספעציעלן שם האט ער געהאט ביי אונזערע „באבעס״ און „זיידעס״. זיין ווארט איז געוועזן ביי זיי הייליק, און וואס דאקטער ראמער האט געהייסן, האבן זיי דורכגעפירט. ער האט זיי געבראכט די רפואה מיט פסיכאלאגישער השפעה — אן מעדיקאמענטן. זיי האבן געוווסט צו פארציילן פון איהם ניסים ונפלאות, ווי פון א גרויסן רבין. ער איז געוועזן איינגעוואקסן און איינגעווארצלט אין דעם יידישן לעבן, געוועזן א לעבעדיקער טייל פון דער שטאטישער פאנאראמע.

ישראל לאמבעק

ד״ר יצחק נעמער און זיין פרוי פאני

דער מענטש און עסקן / יפה לערנער

ד״ר נעמער איז נישט געבוירן געוואָרן, און אויך נישט דערצויגן געוואָרן, אין סאניק. נאכדעם ווי ער האט זיך אבער דאָ באזעצט און אנגעהויבן דאָ פראַקטיצירן, איז די שטאָט געוואָרן פאר אים ווי א היים, און אירע יידישע איינוווינער — קינדער פון זיין אייגענער געבוירנשטאָט. גאר גיך האָט ער זיך פארוואָרצלט און פארבונדן מיט די יידן אויפן אָרט.

ווי א מענטש און ייד מיט א ווארעם וואכזאם הארץ פאר געזעלשאפטלעכע פראבלעמען איז זיין עסקנות אין משך פון א קורצער צייט דערגאנגען צו דער מדרגה פון פירערשאפט: ער איז געשטעלט געוואָרן אינעם שפיץ פון דער יידישער קהילה אין שטאָט און איז אויסגעוויילט געוואָרן אלס פארזיצער פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין סאניק.

א רואיקער מענטש איז ער געווען פון נאטור אויס, און אויך זיין ארבעט האט ער געמאכט שטיל און רואיק, מיט לאנגזאמע בארעכנטע טריט, אבער — זיכערע.

דאָס הויז פון ד״ר נעמער איז געווען א בית־ועד פאר די עסקנים פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין שטאָט, אַן אָרט פון צוזאמענקונפט און בארא‌טונג אין ענינים פון דער באוועגונג און פון דער געזעלשאפט בכלל. אין די זונטיקן, אין די טעג ווען זיין אדוואָקאטן־ביוראָ האָט נישט געארבעט, פלעגן די עסקנים פון שטאָט זיך פארזאמלען אויף בארא‌טונגען און שמועסן אין זיין הויז. ער איז תמיד געשטאנען אין צענטער און געגעבן עצות מיט זיין רואיק־קלוגן געמיט. יעדן ציוניסטישן מנהיג אדער עסקן, וואס האט געוויילט אין סאניק אין ענינים פון דער ציוניסטישער באוועגונג, פלעגט ד״ר נעמער אויפנעמען מיט דעם געהעריקן כבוד און אויפנעמען ביי זיך אין הויז צוזאמען מיט זיין פרוי פאני, אויך א באגייסטערטע ציוניסטישע טוערין, וואס האט געדינט אלס פרעזידענטין פון וויצ״אָ אין אונדזער שטאָט.

איך האב געהאט דאָס פארגעניגן אים צו קענען פון דער נאָענט. עטלעכע יאר האב איך ביי אים געארבעט און דערביי א סך פון אים געלערנט. איך וועל קיינמאל נישט פארגעסן זיין אידעלע געשטאלט, גוטהארציקייט, אויפריכטיקייט און נשמה־ריינקייט.

זיין שטארקסטע שטרעבונג איז געווען עולה־זיין, באזעצן זיך אין ארץ־ישראל. די דאזיקע שטרעבונג האט ער אויסגעדריקט אין די פיל בריוו זיינע, געשריבענע צו מיר נאָך מיין עליה. ער האט זיך נישט באנוגנט מיט ע ס ק נ ו ת, ער האט אויך געשטרעבט צו ציוניסטישער ה ג ש מ ה. צו אונדזער באדויערן און אומגליק האט ער דערצו נישט דערלעבט.

זיין געשטאלט / זאשע קעמפלער־ליף

ער האט קיינמאל נישט געערדעט הויך. איך געדענק נישט צי כ'האב אים ווען נישט איז געהערט לאכן אויף א קול. אלע געדענקען ווי ער האָט געקענט באהאלטן זיינע געפילן אין יעדן פאל פון געזעגענען זיך מיט עמיצן וואס איז אפגעפארן קיין ארץ־ישראל.

דאָס לעצטע מאל האב איך אים געזען וויינען ווי א קינד. דאָס איז געווען אין איינעם פון די פארכטיקע טעג, אין סעפטעמבער 1939, ווען דער נאצישער עמלק האט פארנומען אונדזער שטאָט. אויף דער יידישער באפעלקערונג איז ארויפגעלייגט געוואָרן א קאָנטרי־

בוציע, און דער ביטערער גורל האט ארויפגעלייגט אויף ד״ר נעמער די טראגישע, נישט־לייכטע אויפגאבע דאס געלט איינצומאנען ביי דער באפעלקערונג. איך געדענק דעם מאמענט ווען ער איז געקומען אין הויז פון מיינע עלטערן. אנשטאט צו זאגן עפעס וועגן דער סומע וואס מיר דארפן באצאלן, איז ער אויסגעבראכן אין א געוויין; און מיר אלע האבן מיטגעוויינט. זיין רואיק וויינען האט צעבראכן הערצער, אפשר צוליב זיין אייגענעם גורל.

מיר האבן נישט גענויע פרטים וועגן זיינע לעצטע טעג, און קיין שום ידיעה וועגן די אומשטענדן, פלאץ און דאטע פון זיין טויט. איך בין אבער איבערצייגט, אז אויך זיין לעצטן שריט צום ענד פון זיין לעבן האט ד״ר נעמער געשטעלט מיט דער זעלבער פאר אים כאראקטעריסטישער רואיקייט, מיט אדעלקייט או כבוד.

אייזיק וועניג

אנ׳אידעאליסט, א חלוץ. געשטאמט פון א בכבודיקע סוחרישע משפחה. ער האט ניט געוואלט אפהיטן די האנדלס טראדיציע פון זיינע עלטערן, ווייל ער האט אין דעם נישט געזען קיין ציל פאר זיך און פאר דעם יידישן פאלק. די עפאכע אין וועלכער ער האט געלעבט איז געווען א שטורמישע, און א קמאפס־עפאָכע פאר די ר׳עכט פון דעם ארבייטס־מענש, און פאר א יידישע היים אין ארץ־ישראל. ער האט געוווסט צו פאראייניקן די צוויי וועגן; און שאפן פון זיי א סינטעזע. ער האט זיך געשטעלט פאר א ציל דאס עראבערן און בויען ארץ־ישראל אלס יידישע היים דורך פיזישע ארבייט. נישט נאר געבליבן א טעארעטישער קעמפער פאר דיע אידייען, נאר ער האט זיי פארווירקלעכט אין דעם פראקטישן לעבן. אפגעווארפן דאס רייכטום אין זיין היים, פארלאזט זיינע עלטערן און אוועקגעפארן מיט אנדערע חלוצים נאך ארץ־ישראל צום פארווירקליכן דעם חלום. סאיז נישט געוועזן לייכט צו קומ׳ען אין דעם לאנד. די טויערן זענען געווען געשלאסן, די ארבייט איז געוועזן שווער, די קראנקהייטן האבן געדראט אויף שריט און טריט, נישט שמועסנדיק וועגן ארבישע אנפאלן. ער איז אדורך אלע שטופן פון ארבייט, ער האט געבויט הייזער, וועגן, געארבעט אין די פעלדער, געוועזן נישט איינמאל קראנק, געוועזן ארבייטסלאז און נישט איין טאג געהונגערט. די יארן פון שווערן לעבן אין לאנד האבן אים צובראכן פיזיש, קראנק געמאכט, און געצוואונגען אים צוריקצופארן קיין פוילן, בכדי זיך דארט צו ערהאלן און געזונט ווערן. אין דער צייט פון געצוואונגענעם צייטווייליקן אויפהאלט אין פוילן האט ער נישט אפגעלאזט די ארבעט פאר ארץ־ישראל. אין די ראמען פון זיין פארטיי „פועלי־ציון״ ווו ער איז געוועזן דער לעבעדיקער גייסט, דער פארזיצער, דער סעקרעטאר, דער שמש, האט ער פארגעזעצט זיין קאמף פאר דער רעכט פון דעם יידישן ארבייטער, פאר א פרייער עליה און אויפבוי. ער האט אנטיילגענומען אין אלע הילפס־ארגאניזאציעס פאר ארץ־ישראל, סיי פינאנסישע, סיי אידעאלאגישע. קיינמאל נישט געקלערט וועגן זיין אייגענער צוקונפט, וועגן שאפן א אייגן משפחה לעבן. נישט איינמאל איז אים אויסגעקומען צו הערן ביטערע ווערטער וועגן דעם פון זיין משפחה. ער האט זיך נאר געטרייסט ווי א סאך אנדערע אז ער וועט ווידער צוריקקומען קיין ארץ ישראל, אבער די פאקטן האבן געשטראכן זיינע אילוזיעס.

ישראל לאמבעק

ד״ר יוליוס אורן

ד״ר שמואל ארנשטיין און זיין פרוי זהבה (אורן)

מיין פאטער, שמואל ארנשטיין איז געבוירן דעם 20־טן יוני 1877 ביי משה און מאטילדא, פארמעגלעכע סוחרים אין זשעשאָוו (ריישע). אין די ערשטע נײַנציקער יארן פונעם פארגאנגענעם יארהונדערט איז אויסגעבראכן א שארפער קריזיס ביי זייער משפחה. מיין פאטער, וואס איז דעמאלט געווען זייער יונג, האט זיך געמוזט איינשפאנען, אנהייבן ארבעטן כדי צו באזארגן די גאנצע משפחה מיט פרנסה. די דאָזיקע הילף האט געדויערט אויך שפעטער, אין א גרעסערן פארנעם, ווייל זי איז אויך דערלאנגט געגעבן געווארן אלע ברידער, כדי זיי זאלן קענען ענדיקן די לימודים.

נאך אין דער יוגנט איז ד״ר ארנשטיין אריינגעטראטן אין דער ציוניסטישער באוועגונג. א גאנץ לעבן איז ער געווען אריינגעטאן אינעם ציוניסטישן געדאנק אינעם אלגעמיינעם כוללדיקן באגריף: אויפלעבונג פונעם פאלק און בנין הארץ. פון דאנען זיין קאנסעקווענטער וועג אינעם דענקען און לעבן — איגערהאלב זיין משפחה ביים געבן א העברעיש־ציוניסטישן חינוך זיינע קינדער און א טיפן ציוניסטישן גייסט, וואס האט געהערשט אין זיין הויז, און מיטן שיקן זיינע קינדער קיין ארץ־ישראל, און כלפי חוץ — אין דער פערמאנענטער ציוניס־טישער אקטיוויטעט סיי אויפן ארגאניזאציאנעלן געביט פון שטאטישער געזעלשאפטלעכער ארבעט, אויפקלערונג אדג״ל, און סיי אין דער ארבעט לטובת די נאציאנאלע פאנדן מיט וועלכע ער האט זיך אויסגעצייכנט נישט בלויז ווי א נאה־דורש און געלט־זאמלער נאר אויך ווי א שפענדער מיט א ברייטער האנט אלס איינער פון די גבירים אין שטאט.

באזונדערס ענערגיש איז געווען די טעטיקייט פון ד״ר ארנשטיין מיט דער פאר־שטארקונג פון דער חלוצישער עליה קיין ארץ־ישראל. אלס פארזיצער פון דער אָרגאניזאציע „עזרה״, אן ארגאניזאציע מיט דער אויפגאבע צו העלפן עולים ביים פינאנסירן זייער עליה, האט ער א סך געווירקט אויף דעם געביט. א סך חלוצים פון אונדזער שטאט און פון דער אומגעגנט האבן געגאסן פון דער הילף מצד „עזרה״ ביים רעאליזירן זייער עליה.

ד״ר ארנשטיין איז אויך געווען אקטיוו אויף אנדערע געביטן פון געזעלשאפטלעכער טעטיקייט אין אונדזער שטאט. בעתן ערשטן וועלטקריג, אין אנבליק פון נויט און הונגער וואס האט ביי אונדז געהערשט, האט ער זיך אקטיוו באטייליקט ביים אויפשטעלן א קוך פאר נויטבאדערפטיקע. בעת דער טיפוס־עפידעמיע האט ער צוזאמען מיט זיין ברודער ד״ר איזידאר ארנשטיין, ד״ר ראמער און ד״ר הערציג, און מיט דער הילף פון רייכע יידן אין שטאט, געגרינדעט דאס שפיטאל. געבן הילף די קראנקע איז געווען זיין העכסטע זארג. נאך דער מלחמה, ווען עס איז נויטיק געווען צו העלפן די פארבליבענע יתומים, האט ער א סך מיטגעווירקט פאר דער אויפשטעלונג פונעם יתומים־הויז. זיין גאנצע פרייע צייט האט ער געשטעלט אין רשות פון דערדאזיקער אינסטיטוציע, אין וועלכער ער איז געווען טעטיק אלס קאסירער און בוכהאלטער. ער האט די ארבעט געטאן מיט באגייסטערטער איבער־געגעבנקייט, פעדאנטיש מיט א באוואונדערדע פינקטלעכקייט. זיין טריישאפט און פרעציז־

קייט אויפן פינאנסיעלן געביט איז געווען א שם־דבר און דעריבער איז געווארן כמעט א טראדיציע, אז בעת אלע עפנטלעכע אוונטן און זאמל־אקציעס לטובת דער אינסטיטוציע, איז די קאסע תמיד אים אנפארטרויט געווארן.

נאָך דעם ערשטן וועלטקריג, ווען די אָסטראָ־אונגארישע אימפעריע איז זיך צעפאלן און עס האט זיך אנגעהויבן די פוילישע מאכט מיט געפארן פאר אנטי־יידישע פאגראמען האט ד״ר ארנשטיין, צוזאמען מיט זיינע חברים, ארגאניזירט א זעלבסטשוץ, וואס איז באשטאנען פון דעמאביליזירטע יידישע זעלנער. ער אליין איז גאנצע נעכט געשטאנען אויף דער וואך, באוואָפנט אמת בלויז מיט א שטעקן, אבער נישט איינמאל האט ער באוויזן אפצוראטעווען יידן פון די כוליגאנישע הענט.

אין משך פון לאנגע יארן איז ד״ר אָרנשטיין געווען קה״לה־פארזיצער אין סאניק. אדאנק זיין אנפירערשאפט איז געלונגען דער קהילה־פארוואלטונג גובר־זיין אירע דעפיציטן. ווי אן אדוואקאט און שטאלצער נאציאנאלער ייד איז ער תמיד געשטאנען אויף דער וואך פון פראפעסיאנעלער עטיק און אויף דער וואך פון די באזונדערע יידישע אינטערעסן. מחמת דעם האבן אויך אויסגעשפראכענע אנטיסעמיטן געוווסט אים אפצושאצן. ער האט זיך ספּעציעל אויסגעצייכנט אויפן געביט פון אומבאוועגלעכע גיטער, אבער אין צוגאב צו זיין מומחהדיקייט האט ער אויך תמיד געוווסט צו מאכן דעם נויטיקן אנשטרענג לטובת דעם צד וועלכן ער האט פארטיידיקט. צו דעם אלעם האט ער געהאט א שם מיט זיין אנשטענדיקייט.

נאכן אויסברוך פון צווייטן וועלטקריג איז ער צוזאמען מיט זיין משפחה אריבער קיין לעמבערג. די סאוויעטן האבן אים פארטריבן אין טיף רוסלאנד צוזאמען מיט זיין משפחה. צוליב זיין הויכן עלטער איז ער אמת באפרייט געווארן פון שווערע פיזישע ארבעטן, ער איז אבער אויך דארט טריי געבליבן זיינע פרינציפן: יושר, רעכטפארטיקייט, ריינע הענט, געפיל פון אחריות און אהבת ישראל. אין איינקלאנג מיט דעם אלעם האט ער געארבעט איבער זיינע כוחות, און דאס אפילו אין א מצב פון נויט און הונגער. ער האט נישט געזוכט קיין לייכטע וועגן ווי א סך אנדערע, כדי צו פארבעסערן זיין פאר־צווייפלטן מצב. ער האט געוואלט זיין מיט זיינע ברידער אויך אין נויט, אן אח לצרה. ער איז געשטארבן מחמת דערשעפונג פון די כוחות, אין יאר 1942, אויף פארשיקונג אין רוסלאנד. תנצב״ה!

זהבה אורן (גוסטא ארנשטיין)

דערצויגן איז זי געווארן אין איר פאָטערס הויז, א ייד א משכיל אין יאראסלאוו, אויף דער יידישער און אלגעמיינער קולטור. זי האט געלערנט שפראכן און אויך דערווארבן ברייטן וויסן אין קלאוויר־שפּילן. זי האט ליב געהאט מוזיק, געגנוי ווי דעם גוטן בוך. זי האט געוווסט ווי משפיע־זיין אויף דער סביבה. דאס האט איר געהאלפן דערווערבן א פּאזיציע אין די באציונגען מיט מענטשן, אויך אין ביטערע צייטן וואס האבן געטראפן דעם פוילישן יידנטום און באזונדערס איר משפחה אין רוסלאנד, ווו זיי האבן געליטן ממש הונגער.

איר געזעלשאפטלעכע טעטיקייט באזייט פון איר מאן ד״ר שמואל ארנשטיין איז געווען אומגעצוימט און אומדערמידלעך. נאכן אויסברוך פון ערשטן קריג, ווען א סך יידן האבן פארלוירן זייערע פרנסות, און הונגער איז געווארן אן אָפטער גאסט אין זייערע

היימען, האט זי זיך איינגעשפאנט אין דער ענערגישער ארבעט ביים אויפשטעלן די יידישע פאלקסקוף. א סך ענערגיע, התלהבות און ליבשאפט האט זי אפגעגעבן פאר די יתומים און געהאלפן אויפשטעלן דאס יתומים־הויז צוזאמען מיט איר מאן. זי איז אויך געווען אקטיוו אין וויצ״א. זייער אפט דארט געהאלטן פארלעזונגען אויף אקטועלע ציוניסטישע טעמעס און געשטאנען אין א בריוולעכן קאנטאקט מיט ד״ר מאיר עבנער. באקאנטער ציוניסטישער עסקן, יידישער סענאטאר אין רומעניע און פריער פון בוקאווינער יידנטום.

נאכן צווייטן וועלטקריג, ווען פוילישע בירגער וואס זיינען פארשיקט געווארן אין 1940 קיין רוסלאנד, איז דערלויבט געווארן זייער רעפאטריאציע, איז אויך זי צוריקגעקומען קיין פוילן.

עטלעכע חדשים שפעטער האט זי זיך אנגעהויבן גרייטן צו דער עליה. דאס איז נישט געווען קיין לייכטער וועג. זי איז אריבער דעם טייך אלזא און מיט נישט קיין קליינע געפארן איז זי אויך געגאנגען איבער די גרענעצן אין די אלפן־בערג, וויסנדיק גוט איר ציל, אז זי דערנענטערט זיך צום אויסגעבענקטן לאנד.

נאך לאנגע וואנדערונגען איז זי אנגעקומען קיין איטאליע. באלד האט זי געפינען איר פלאץ אין קיבוץ וויא לאטינא אין רוים, און דארט געבראכט א סך נוצן מיט איר געבענטשטער ארבעט.

א יאר שפעטער איז זי ארויף אויף דער אלטער און צעבראכענער שיף „מולדת״, וואס איז אפגעשוועמען פון קליינעם איטאליענישן פארט מאטא־פאנטע מיט מעפילים. די ענגשאפט אויף דער שיף איז געווען גרויס. אנשטאט עטלעכע הונדערט פערזאן זיינען דארט געווען גאנצע 1500 יידן. באלד נאכן ארויסשווימען אויפן וואסער איז פארגעקומען אן ערנסטער דעפעקט אינעם מאטאר, און מיר האבן זיך אנגהויבן טרייסלען איבער די כוואליעס פונעם שטורעמדיקן ים. אויך דעמאלט האט פרוי אורן א סך געהאלפן דערמוטיקן די מעפילים אין זייער פארצווייפלטער לאגע. מיטאמאל האבן זיך באוויזן עטלעכע בריטישע קריגסשיפן און די מעפילים זיינען אפגעפירט געווארן קיין חיפה, ווו זיי זיינען קאנצענטרירט געווארן אויף איין שיף און זיינען אפטראנספארטירט געווארן קיין ציפערן. זיי האבן דער־קלערט א פראטעסט־שטייק. אויך זהבה האט צוויי טעג נישט געגעסן. אין ציפערן זיינען צומאל פאר זיי נישט צוגעגרייט געווארן קיין געלעגערס, און זהבה, דעמאלט שוין א פרוי פון 67 יאר, איז געלעגן אויפן קאלטן דיל· אן א קאלדרע און צודעק. דאך איז זי געווען גוט געשטימט און געדינט ווי א דערמוטיקונג און ביישפיל פאר אלעמען.

ווען אויף די באמיונגען פון אירע קינדער אין לאנד איז פאר איר צוגעטיילט געווארן א סערטיפיקאט, האט זי ערנסט אנגעהויבן לערנען העברעיש. זי האט אויך געענדערט איר נאמען אויף א ריין העברעישן נאמען, און אלע אירע יארן אין לאנד האט איר באגלייט א גליקלעך געפיל וואס זי האט דערצו זוכה־געווען. „עפעס א זכות איז מיר בייגעשטאנען צו זען אזוי פיל גליק, די אנטשטייונג פון דער מדינה, לעבן דא צוזאמען מיט מיינע איינ־געארדנטע און גליקליכע קינדער״ — פלעגט זי זאגן.

ווי דעם לעצטן אקט לטובת דער געזעלשאפט האט זי איר טויטן קערפער איבער־געלאזט פארן מעדיצינישן פאקולטעט ביים העברעישן אוניווערזיטעט אין ירושלים, דורכ־צופירן איבער אים מעדיצינישע פארשונגען, — נאכדעם ווי זי האט פריער דעם ענין אויפ־געקלערט אין ראבינאט, צי דער דאזיקער שריט איז נישט אין סתירה מיטן יידישן דת. זהבה אורן איז נפטר־געווארן זונטיק, א׳ חול־המועד סוכות תשי״ז, און איז געבראכט געווארן צו אייביקער רו אויפן הר המנוחות אין ירושלים.

שרה קיל ז״ל

ווער האט נישט געקענט די קאסירערין אין די „יידישע פרויען־פאריין״ שרה קיל! — פלעגט קומען צו יעדע „תנאים״, חתונה, ברית אדג״ל. און זאמלען געלד לטובת די קראנקע יידישע פרויען און מענער וואס פלעגן ליגן אין שפיטאל אדער פריוואט. זי פלעגט זאמלען לטובת די קראנקע מיט גרויס מסירות נפש און קומען צו א יידישע שמחה, נישט קוקנדיק אויף רעגנס, שנייען אדער אנדערע שטערונגען.

אפילו די פרעזידענטין פון דעם פרויען פאריין, פרוי דר. ראמער, פלעגט זיך נישט איינמאל וואונדערן וואס זי שטעלט זיך איין איר געזונט און קומט צו איר אין א רעגן איבערגעבן חשבונות פון די קאסע. מיר האבן שוין געוווסט, אז ווען זי פלעגט פארשווונדן פון שטוב, איז אוודאי א שמחה ביי יידן און מדארף זאמלען פאר די קראנקע. און אפילו ביז איר טיפן עלטער האט זי נישט געוואלט אפגעבן די מצוה פון זאמלען געלט לטובת נויטבאדערפטיקע.

שרה קיל איז געווען א שטארק רעליגיעזע פרוי און צוזאמען מיט דעם געהאט פראטעקציע אין די „הויכע פענסטער״ אין סאניק. מ׳האט געוווסט אז כדי א טובה צו טאן באדארף מען גיין צו שרה קיל, און זי קען רעדן מיטן סטאראסטע, פראקוראטור, מאגיסטראט אדער דעם מיליטער דאקטער...

נאך אין די עסטרייכישע צייטן האט זיך שרה קיל באקאנט געמאכט מיט איר אוידיענץ ביים קייזער פראנץ יאזעף אין בודאפעסט (אונגארן) לטובת איר פאטער דער גרונד־באזיצער פסח לאנגזאם. צוריקקומענדיק קיין סאניק נאך די אוידיענץ ביים קייזער האבן זי אפגעווארט אויף די באן־סטאציע הויכע בעאמטער פון סאניק, און מהאט זי גערופן „ביסמארק״.

לעצטנס ווען דער באוווסטער נדבן פון אמעריקע מאקס יאנאס איז געווען אין סאניק, איז איר געלונגען צו באקומען א גרויסע סומע געלד פון אים לטובת די קראנקע. זי האט דאס געלד געגעבן אין קאסע.

פאר איר שטארבען האט זי גערופן צו זיך איהר פארטרעטערין, פרוי טובה דורליך, און איבערגעגעבן איהר א קאסע־ביכעל אויף א סומע פון 300 $ אבגעשפורט.

עוזר פיפה

בערל ראבאך

א פאר סאניקער טיפּן

אייזיקל בחור (א אמתדיקע מעשה)

געוועזן אין סאניק אפרומער אלטער בחור. ער האט געהייסן אייזיקל. חתונה האבן האט ער נישט געוואלט ווייל ער האט זיך געשעמט... פאר מענשען. ער וואלט געשטעלט א חופה — פלעגט ער זאגן — נאר אין א קעלער וואו קיינער זעהט נישט. נאר שבת צום דאווענען איז ער געגאנגען אין א שטריימעל. דאס איז געווען א גרויסע זעלטנהייט פאר א בחור. אייזיקל איז געווען א גרויסער קינסטלער אויף דריי געביטן: א גראווירער, א שילדן מאלער, און א מצבה שלעגער. ער האט געשמט מיט זיין טאלענט ווייט־ווייט איבער אלע געגענטן. אייזיקל האט איינזאם און אליין זיך פארדינט, אליין געקאכט און אליין געגעסן. איינמאל, זייענדיג שוין אלט 65 יאר, איז ער שטארק קראנק געווען. פלעגן גוטע מענשען, מאנסבילן און ווייבער, אים ברענגען עסן און אים ברענגען א ריין העמד לכבוד שבת. ער איז געזונד געווארן, געבליבן א גרויסער בעל־חוב ווייל ער האט זיך איינגעשולדיגט אין פארשידענע קלייטן.

דערציילט מען אז איינמאל איז אייזיקל בחור אריינגעגאנגען צו א באקאנטן גביר מיט א באנקנאט פון 50 עסטרייכישע קראנען אין האנט און זאגט צו אים אזוי: ר׳ משה, נאט אייך א באנקנאט פון פונפציק קראן און גיט מיר דערווייל 20 קראן, — נאר כ׳בעט אייך איר זאלט נישט אויסגעבן מיין פונפציקער באנקנאט ווייל איך האלט עס פאר א אנדענק וואס כ׳האב באקומען פון די אלטע לינסקער גרעפן. איר הערט ר׳ משה? געדענקט! ווען כ׳וועל מיר צוריק פארדינען זאלט איר מיר צוריק געבן מיין פונפציקער. מיט א צייט שפעטער קומט צו גיין אייזיקל מיט 20 קראן און הייסט זיך צוריקגעבן דעם פונפציקער. ער האט באלד צוריק באקומען זיין 50־ער קראן. אבער ווי איבעראשט איז געווארן דער גביר ווען אייזיקל האט פאר זיינע אויגן אנעם געטון דעם 50־ער באנקנאט, אים אונטערגעצונדן ביי א ליכט און פארברענט!

דאס האט אייזיקל אליין געמאכט דעם באנקנאט מיט אייגענער האנט אזוי פונקטליך אז דער גביר האט נישט דערקענט אז ער איז א פאלשער.

ברכה די העיבאַם (אקושערקע)

א קליינינקע, קיילעכדיקע יידענע, מיט די אייביקע גרויסע־שווערע וואלענע שאל מיט פראנדזן, פלעגט זי שנעל שפרייזן איבער די סאניקער געסלעך צו די געווינערן אבנעמן א קינד. אזוי האט זי קיינמאל נישט געהאט קיין מנוחה, נאר פון איינע געלאפן צו די צווייטע „אפנעמען א קינד“! ביי ארימע האט זי קיין געלט נישט גענומען פאר איר מי. וואו אשטוב, וואו אגעסל און וואו א קינד האט מען זי געקענט. א גאנצע שטאט: — צוויי דורות מענשען האט זי געהאלפן קומען אויף די וועלט! און היינטשע וויפיל ליכט האט זי אין הימעל? ווייל לויט די לעגענדע אז אין וועלכע יודישע שטוב זי האט ביי א געווינערן אקינד אבגענומען — האבן מלאכים באלד אין הימעל א ליכטל אנגעצינדען; איצט שטעלט אייך פאר: וויפיל ליכטלעך האט ברכה די העיבאם אין הימל געהאט? אבער מיט די צייט האט מען אין הימעל אָנגעהערט צו צינדען ליכטלעך — ברכה איז אין איר אייביקייט אוועק. וואו א יידישע שטוב אין סאניק האט מען בעווינט איר אוועקגיין.

ברוך־הערשאלע דער שניידער

א קליינטשיק דאר אידאלע, „הויט אין ביין". די הויט זיינע — געל ווי וואקס און דאר — אז מען האט געקענט זיינע ביינער אויף אים אפציילען. און דאך: א רירעוודיק יידיש שניידערל געווען! געניית מייסטענס פאר פויערן. די מאס האט ער קיין מאל נישט גענומען פארן פויער. פון קיין צענטימעטער האט ער נישט געוווּסט. אלעס געשניטן אויפן אויג. איז עס געלונגען איז געווען גוט, טאמער נישט — איז אויכעט געווען גוט! ביי די סאניקער שניידער, אז מ'האט געמאכט קרומע שטעך אין מלבוש, פלעגן די מייסטער זיך אויסדרוקן צו זייערע געזעלן — אז זיי מאכן „ברוך־הערשאלעס שטעך". אבער אין קלייזל פון די שניידערס? דארטן האט ברוך־הערשאלע נישט געמאכט קיין קרימע שטעך! דריי פארטאג — זומער און ווינטער — איז ער שוין געשטאנען ביים עמיד אין שניידער שילעכל אין געזאגט תהילים און נאכן תהילים זיך געשטעלט דאוונען! דעריבער איז זיין מנין געווען בארימט מיט דעם וואס אז סהאט זיך ווער פרי אויפגעהויבן פלעגט מען פרעגן: וואס האסטו זיך עפיס אזוי פרי אויפגעהויבן? דו דארפסט גיין צו ברוך־הערשאלעס מנין?

מיטן ווייב האט ער געלעבט ווי סעפעראט. ער פלעגט זיך עקסטרא קאכן און אז עס איז אים געקומען אפאר דאלאר פון זיינע קינדער אין אמעריקע פלעגט ער זיי איינבייען אין זיין וואטענעם וועסטל אז קיינער זאל נישט קענען זיין „פויטעקע" געפונען. איינמאל האט ער פארגעסן אנטון זיין וואטן וועסטל, געגאנגען דאוונען, צוריק געקומען און דערטאפט זיין בראך: אין צווישען האט מען דערניוכעט אז אין וועסטל איז דא אנ'אוצר און זיין בני־בית האט געמאכט „בדיקת חמץ" און דאס וועסטל פון וואט איז געבליבן פאריתומט! זייט דאמאלס פלעגט ער שלאפן מיט דעם וועסטל — גיין דערמיט זומער און ווינטער.

ברוך־הערשאלע איז אויך געווען א נוצליכער און אקטיווער מיטגליד אין דער „חברה קדישא" אין סאניק. ער האט ארויסגעוויזן זיין פיל בערייטקייט און איבערגעבנהייט ביי דער לוויה און ביים „רעכטסטועון" פון יעדן „נפטר". אפשר טאקע בשכר זה איז ער געווען א בר־מזל: געשטארבען מיט א נאטירליכען שטארבען — אים האט די היטלער בעסטיע נישט דערגרייכט, און די חברה־קדישא לייט האבן זיך נוהג געווען מיט זייער יעצטיגן נפטר ביים „רעכטסטועון" מיטן זעלבן כבוד און דרך־ארץ ווי ער מיט זיינע נפטרים.

מיכל גפן

אנ'אלטער איד מיט א רויטע בארד, אנ'אויסגערינען בליט־רויט אויג, געגאנגן אנגעטון זימער אין ווינטער מיט דריי בעקעשיס וואס מיט זייערע צויטן האט ער שוין אויס געקערט די גאסן. דער ערשטער געווען פארטאג ביי ברוך־הערשאלעס מנין — אין שניידער שילעכל. יעדן דאנערשטיק אין ערב יום־טוב גענומען זיינע צוויי געפלאכטענע קיישלעך פול מיט הינער און געגנדז פון רייכע ווייבער און געגאנגען צום שוחט זיי שעכטן. און דערפון זיך מפרנס געווען. א טייל פון זיין פרנסה איז באשטאנען אויכעט פון גיין דערמאנען דעם און יענעם אז „מארגען האסטו יארצייט". זיין זכרון איז געווען פענאמענאל. ער האט געוויסט גענוי ווען — ווער ס'האט „מארגען יארצייט" און פארן דערמאנען האט מען אים געגעבן א פאר גראשן. אויכעט די „חופה שטאנגען" וואס ער פלעגט טראגען צו חתונות האבן אים עפיס אריינגעברענגט.

א. שרביט

װעגן דעם סאניקער װאכנבלאט „פאלקספריינד״ און זיין רעדאקטאר אברהם־חיים שענבאך

צו אונדזער באדויערן איז אונדז נישט געלונגען צו באקומען גענויערע ידיעות װעגן אברהם־חיים (אָדער װי אלע האָבן אים גערופן: אדאלבערט) שענבאך. מיר מוזן זיך, בכן, באנוגענען מיט דעם װאָס מיר ברענגען בקיצור און אין א תמצית פון זלמן רייזינס „לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראטור, פרעסע און פילאָלאָגיע״, זייט 852־851: —

„שענבאך אברהם(־חיים), (19.3.1883), געבוירן אין סאניק (סאנאק), מערב־גאליציע, אלס זון פון א סוחר, באקומען א טראדיציאנעלע חסידישע דערציונג, אלס אויטאדידאקט געלערנט פרעמדע שפראכן, געפארן צו פארשיידענע גאליצישע צדיקים, צו 18 יאר חתונה געהאט, באריייזט די מיטל־אייראפעישע און באלקאנישע לענדער, 1909 געװען א דעלעגאט צום ציוניסטישן קאנגרעס אין האמבורג, זינט 1899 געשריבן פון צייט צו צייט מאמרים אין די בודאפעשטער „יידישן טאגבלאט״, אלגעמיינע יידישע צייטונג, טשערנא־װיצער „יידישע נאכריכטען״, „פאלקסבלאט״ און „יודישעס װאכנבלאט״, „יונג יודא״, פראנקפורטער „איזראעליט״, קראקאװער „המצפה״, אויך א״פ אב״ן, שה״ם, אחש״ה, א״ש, זייט 1909 ארויסגעגעבן דאס װאכנבלאט „דער פאלקספריינד״ אין סאניק מיט די מאנאטליכע ביילאגעס „דער עזות פנים״ און „דער יודישער סוחר״ (שפעטער איבערגענומען פון יחיאל שנייד), 1914—15 אין בודאפעשט געגרינדעט 2 העברעאישע שולן, ד׳אן ביז דער נאװעמבער־רעװאלוציע געװען אין מיליטערדינסט׳ לעצטענס באשעפטיגט אלס פארטרעטער פון מילך, לעדער, שוסטער־געצייג אאז״װ״.

(זלמן רייזען, לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור, פרעסע און פילאלאגיע, ז״ז 852־851)

עד כאן — דער טעקסט פונעם „װערט״ אינעם לעקסיקאָן פון זלמן רייזין.

נישט בעסער איז דער מצב מכוח דעם װאָכנבלאט פון סאניק, דעם „פאָלקספריינד״, װאָס שענבאך האָט געגרינדעט און רעדאגירט אים אין משך פון אלע יאָרן פון זיין דערשיינען (1914—1909). צום באדויערן האָבן מיר נישט געפינען קיין שום מאטעריאל אין קיין שפראך, װאָס זאָל באריייכערן אונדז מיט פרטים װעגן דער דאָזיקער צייטונג, װי: די אומשטענדן און מאטיװן פאר זיין גרינדונג, װעגן און צװעק, װאָס פארא געזעלשאפטלעך־אָרגאניזאציאָנעל קערפערשאפט איז געשטאנען הינטער דעם װאָכנבלאט, פון װאנען האט מען גענומען דאָס געלט פאר זיין פינאנסירונג, װער איז געװען פאראנטװאָרטלעך פאר זיין אינהאלט, און נאך, און נאך.

די איינציקע — און באמת װיכטיקסטע — ידיעה, װאָס מיר האָבן װעגן דעם סאניקער װאָכנבלאט איז װאס שייך זיין קװאליטעט, אז דאָס איז געװען א צייטונג אויף א ליטעראריש־פובליציסטישן פאסיקן ניװאָ. א באװייז פאר דעם איז — די צייטונג גופא, װי מיר קענען דאָס זען אין דער נאציאנאלער ביבלאָטעק ביים העברעישן אוניװערזיטעט אין ירושלים (א פאקסימיליע פון ערשטן עמוד, אין א פארקלענערטער פאָרים, ברענגען מיר דאָ *). דער אינהאלט און סטיל פון די ארטיקלען, די ידיעות און דער אנדערער מאטעריאל, װייזן

*) ז״ז 201.

אויף א גוטע, פעדאנטישע רעדאקציע פון אויסערלעך־עסטעטישן שטאנדפונקט און גרויסע זאָרג פארן ניוואָ פונעם אינהאלט, פארן אופן פון דערלאנגען און אָפּקלייבן דעם מאטעריאל פאר די לייענער־אבאָנענטן, פאר וועלכע די גאנצע לויפיקע טאָג־אינפאָרמאציע און זייער פובליציסטיש־ליטערארישער מאטעריאל זאל כביכול קומען נאָר פונעם דאָזיקן וואָכנבלאט. אויך איז אונדז באקאנט, אז אינעם „פאָלקספריינד" האָבן זיך באטייליקט גוט־באקאנטע אין יענע טעג זשורנאליסטן און שרייבער אויפן געביט פון אלגעמיינער געזעלשאפטלעכער ארבעט, וואָס שייך ציוניזם, און אפילו אויפן געביט פון שיינער ליטעראטור — צווישן זיי אזעלכע וואָס זענען שפּעטער מפורסם־געוואָרן אלס חשובע שרייבער ווי צ. ב. ש. ראובן פאהן, וועלכער דערציילט אליין וועגן זיין מיטארבעט אינעם סאניקער „פאלקספריינד" אין זיין אויטאָביאָגראפיע, פארעפנטלעכט אין „גנזים" א׳ (זייט 118), פייוואוו׳ בירמן א. א. צווישן די באקאנטע שרייבער וואָס לעבן מיט אונדז — לאורך ימים ושנים! — געפינען זיך אורי־צבי גרינבערג, מלך ראוויטש, דער באקאנטער פּראָזאיקער א. מ. פוקס א. א.

דער ערשטער רושם ביים לייענען די צייטונג איז, אז דאָס איז א צייטונג וואָס רעפּרעזענטירט די אינטערעסן פון יידישן באלעבאָס און סוחר אין אונדזער שטאָט. די צייטונג האט אויך געהאט — ווייניקסטנס אין די נומערן, וואָס מיר האָבן פאר זיך — א ספּעציעלע ביילאגע פון 4 זייטן: „דער יידישער סוחר". דער גייסט איז אָבער א ציוניסטיש־גאליציאנער גייסט מיט אלעם וואָס איז פאר דעם געווען כאראקטעריסטיש אין יענער צייט. דאָס מערקט זיך אויך אינעם גייסט פון די פארעפנטלעכטע ארטיקלען, פובליציסטישע ווי ליטערארישע. דאָס איז אויך פארשטענדלעך און נאטירלעך פאר א וואָכנבלאט מיט א חותם פונעם רעדאקטאָר, וואָס איז טאקע געווען אויך א סוחר. אין זיין תוך און מהות איז דער רעדאקטאָר געווען א גרויסער ציוניסטישער אידעאליסט, ווי דאָס ווערט אויך וועגן אים דערציילט אין רייזינס לעקסיקאָן (דעלעגאט צום ציוניסטישן קאָנגרעס און גרינדער פון העברעישע שולן), און ווי דאָס איז אויך צו זען פון די קאָרעספּאנדענצן וואָס ער האָט געשריבן פון סאניק אין די צייטונגען פון די גאליצישע הויפּט־שטעט, קראָקע און לעמבערג, אין וועלכע ער „רעאגירט" מיט געזעלשאפטלעכער ליידנשאפט און ציוניסטישע התלהבות אויף יעדער קעגנערשאפט לגבי דער ציוניסטישער טעטיקייט, שטערונגען אין דער העברעישער באוועגונג, פארשפּרייטונג פון העברעישער ליטעראטור און קיום פון א העברעישע שולע אין סאניק (זע למשל אין די ווייטערדיקע „צוגאָבן" („נספחות") א קאָרעספּאָנדענץ אין דער קראָקעווער „המצפה", רעדאגירט פון ש. מ. לאזאר, פון ל׳ תשרי תר"ע, 15־טער אָקטאָבער 1909, געחתמעט „אבן שהם", וואָס איז אידענטיפיצירט מיט שענבאך, לויטן דערמאָנטן לעקסיקאָן).

די טעטיקייט פון אברהם שענבאך אויפן געביט פון ציוניסטישער טעטיקייט און זשורנאליסטישן שרייבן איז געווען אין סאניק א מין טיפער אקער און וועג־אָנצייכענונג פאר זיינע נאָכפאָלגער אין אונדזער שטאָט, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט אויף די צוויי געביטן. וואָרעם מיר געדענקען גוט די מעשיות וואָס מ׳פלעגט דערציילן ביי אונדז אין שטאָט וועגן דער פערזענלעכקייט, טאלאנט און אויטאָדידאקטישן וויסן אין פרעמדע שפּראכן פון שענבאך. מיר געדענקען די יאָרגאנגען פון „פאָלקספריינד" מיט אלע נומערן פונעם דאזיקן וואָכנבלאט אין אלע זיינע תקופות פון זיין דערשיינען, וואָס פלעגן ליגן, צעוואָרפן און געבונדן, אויף די טישלעך און פאָליצעס פו דער ביבליאָטעק „העבריה" צו דער באנוצונג פון עולם, וואָס פלעגט קומען לייענען און הנאה־האָבן. אָן ספק האָט דאָס אלץ געהאט אויף זיי השפעה, באזונדערס אויף דער יוגנט, אָנצייכנדיק פאר זיי דעם וועג פון געדאנק און טאט.

אליהו בערגער

די טיפוס־עפידעמיע אין אונדזער שטאט

נאָכן ערשטן וועלטקריג, אין יאָר 1919, איז אין די שטעט פון גאַליציע אויסגעבראָכן די שרעקלעכע טיפוס־קראַנקהייט. וואָס האָט גיך זיך פאַרשפּרייט און אנגענומען ממש א פאָרם פון אן עפּידעמיע. די קראַנקהייט האָט אויך נישט אויסגעמיטן סאַניק.

איך געדענק ווי דער ערשטער פאַל איז געווען מיין חבר, ר׳ לייביש דאָמיניק ז״ל, א יונג א ריז, א תלמיד־חכם, א גאָטפאַרכטיקער, גוטהאַריצקער און קלוגער, און דערביי זייער א באַשיידענער. נאָך צען טעג ליגן אין גרויסן פיבער איז ער געשטאָרבן.

די קראַנקהייט האָט זיך זייער גיך פאַרשפּרייט אין דער גאַנצער שטאָט און גורם־געווען קרבנות. די דאָקטוירים, דער ראש־הקהל ד״ר שלמה ראַמער און ד״ר שמואל הערציג, דעמאָלט פּרעזעס פון „יד חרוצים״, האָבן צוזאַמענגערופן די שטאָט אויף אן אסיפה אינעם גרויסן בית־מדרש אריין, און געגעבן אויפקלערונגען וועגן די סיבות אין גורמים פון דער קראַנקהייט. לויט דעם איז אויסגעקומען, אז די מחלה קומט פון א ביס פון א לויז און שטעקט אָן ביי יעטוועדן קאָנטאַקט צווישן מענטשן. אויך מיין פאָטער, צבי־אריה ז״ל, איז אנגעשטעקט געוואָרן מיט דער קראַנקהייט און איז געשטאָרבן ט״ז אייר תר״פ אין עלטער פון 52 יאָר. נישט געווען דעמאָלט קיין שום רפואה קעגן דער מחלה און באַזונדערס קעגן דעם הויכן פיבער. די עפּידעמיע האָט נישט אויסגעהיטן קיין איין שטוב. בערך 10—15 לוויות זענען געווען טעגלעך.

ד״ר הערציג איז געווען פון די וויכטיקסטע אָרגאַניזאַטאָרן פון דער נויטיקער הילף פאַר די קראַנקע — זאַמלונג פון בעטן און בעטגעוואַנט, קאָלדרעס, וועש, געלט פאַר רפואות אדג״ל. אלס פּרעזעס פון „יד חרוצים״ האָט ער אָפּגעגעבן פאַר די קראַנקע דעם גאַנצן בנין, אריינגערעכנט דעם בית־כנסת, און אים פאַרוואַנדלט אין א שפּיטאָל. אויך ד״ר ראַמער האָט זיין אַרבעט געטאָן מיט מסירות־נפש און א סך אָפּפערווילִיקייט. געווען אויך פרייוויליקע קראַנקן־שוועסטערס און קראַנקן־ברידערס.

די טראַגישע פאָלגן פון דער עפּידעמיע זענען געווען גרויסע. קיין וואונדער נישט וואָס א סך יידן, האָבן די שטאָט פאַרלאָזט, כדי צו אנטרינען פון דער געפאַר, „עד יעבור זעם״.

א שטימונג פון דעפּרעסיע, פחד און יאוש האָט באַהערשט אונדזער שטאָט. קיינער איז נישט זיכער געווען צי אים דערוואַרט נישט דער זעלבער גורל מאָרגן אדער איבערמאָרגן. דערצו האָט משפּיע־געווען דאָס וואָס די סיבה פון דער קראַנקהייט איז געווען אומבאַקאַנט, און מ׳האָט נישט געוווּסט וואָס פאַרא מיטלען אָנצונעמען קעגן איר.

די עפּידעמיע האָט געדויערט 20 טעג. אויפן 21־סטן טאָג האָט זי מיטאַמאָל אויפגעהערט.

עטלעכע ווערטער וועגן די באַגלייט־דערשיינונגען, וואָס האָבן אַרויסגערופן א שטוינונג און כמעט מיסטעריע: 1) דער עצם אויסברוך פון דער קראַנקהייט אָן צו וויסן די סיבה דערפון; 2) דער פאַקט וואָס די עפּידעמיע האָט אַרומגענומען בלויז די יידישע באַפעלקערונג, און קיין איין נישט־ייד האָט פון איר נישט געליטן; 3) דער פאַקט וואָס דער רוב קראַנקע זענען געווען מענער און נישט פרויען; 4) דער פאַקט וואָס די עפּידעמיע האָט געטראָפן בלויז רעליגיעזע יידן; 5) דער פּלוצימדיקער אָפּשטעל פון דער עפּידעמיע.

דער רושם פון יענע פאַרכטיקע טעג אין סאַניק זענען געבליבן טיף איינגעקריצט אין זכרון פון אונדזערע שטאָט־לייט, און געווען א גורם נאָכצוטראַכטן און צו דערציילן מעשהלעך אויף לאַנגע יאָרן אלס טעג פון זעלטענע איבערלעבענישן.

ד״ר שלמה ביקל

צוועלף פאָלקס־מעשיות פון סאַניק

א.

די מיטל־גאַליציע קרייז־שטאָט סאַנאָק, וואָס אויף אידיש האָט זי געהייסען סאַניק, האָט פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה געהאַט א באַפעלקערונג פון פופצען טויזענט נפשות, דערפון א דריטעל אידען. צווישען די אידען — א שפּאָר ביסעל בעל־מלאכה׳ס, און צווישען די בעל־מלאכה׳ס — א שניידער מיט׳ן נאָמען אלטער הערש פּיפּע. געהאַט האָט „זיין עקסעלענץ דער שניידער מייסטער" פיר זין און איין טאָכטער. ווי די מייסטע יגיע כפּיב׳ניקעס האָט אויך די משפחה פּיפּע געלעבט שווער, ערלעך און — פריילעך. טאַטע־מאַמע האָבען אריינגעבראַכט פריי־לעכקייט מיט זייער געזאַנג ביי דער ארבעט, און די זין האָבען צוגעגעבען גייסטיגע חשיבות דער שטאָט דערמיט, וואָס זיי זענען געווען פאָלקלאָר־זאַמלער פאַר׳ן ווילנער „איוואָ". דער זאַמלער איז געווען דער בכור, דער שניידער־געזעלן שמואל זאַנוועל, און ער האָט צוגעצויגען דעם יונגען ברודער עוזר.

דעם ערשטען לוין פאַר זיין זאַמעל־ארבעט האָט שמואל זאַנוועל פּיפּע באַקומען אין יאָר 1930, ווען ער איז פאַרבעטען געוואָרן (ער איז דעמאָלט אלט געווען 23 יאָר) צו א באַגעגעניש מיט די וויסענשאַפטליכע אָנפירער פון „איוואָ".

פינף יאָר שפּעטער, אום ווינטער, 1935, האָב איך באַזוכט ווילנע און האָב זיך דאָרט באַקענט מיט דעם שניידער־געזעלן שמואל זאַנוועל פּיפּע, וואָס האָט געהערט צו דער גרופּע יונגעלייט, וואָס האָבען גע־לערנט אין דער צמח שאַבאַד אַספּיראַנטור ביים „איוואָ". אז די „איוואָ"־פירער זענען געווען צופרידען פון שמואל זאַנוועל פּיפּע׳ס ארבעט, דערויף זאָגט עדות דער פאַקט, וואָס ער איז נאָכ׳ן פאַרענדיגען זיין יאָר אין דער אַספּיראַנטור, פאַרהאַלטען געוואָרען פאַר א וויסענשאַפטליכען מיטארבעטער פון „איוואָ" און עס איז אים אָנפאַרטרויט געוואָרען צוזוגרייטען צום דרוק דעם פאָלקס־לידער מאַטעריאַל, וואָס איז פאַרבליבן אין דעם עזבון פונ׳ם פאַרשטאָרבענעם פראָמינענטען פאָלקלאָריסט יהודה לייב כהן.

שמואל זאַנוועל פּיפּע האָט זיך געגרייט ארויסצוגעבען א זאַמלונג פאָלקס־לידער און האָט די קאָרעקטורען פון די ערשטע צוואַנציג צוגעשיקט צום חבר און לערער י. ל .כהן אויף מבינות. שרייבט י. ל. כהן פון ניו יאָרק, דעם 17־טען דעצעמבער, 1936, ד. ה. אן ערך דריי חדשים פאַר זיין פלוצימ־דיגער פריצייטיגער פטירה, אזוי צו זיין חבר־תלמיד ש. ז. פּיפּע:

„כ׳האָב איבערגעלייענט די אלע לידער און האָב געזאָגט צו זיך: ס׳איז גוט. ס׳וועט זיין א פיינע, אויסגעצייכענטע זאַמלונג! אויך דער קורצער אריינ־פיר מאַכט א גוטען איינדרוק. ער איז זאַכלעך און גוט אָנגעשריבען געוואָרען. די עטלעכע פאַקטען, וואָס איר ברענגט דאָרטן, זענען זעהר אינטערעסאַנט בעיקר דעם מעטאָד פון אייער זאַמעל־ארבעט, וואָס קאָן דינען ווי א מוסטער פאַר אנדערע זאַמלער און נישט דוקא זאַמלער, נאָר בכלל גוטע לייענער, ליב־האָבער פון פאָלקלאָר, וועלען פון אייער זאַמלונג ערשט קאָנען זען, וואָס עס מיינט אזוינס אן אמת׳דיג פאָלקס־ליד. כ׳האָב אוין מיט טיפען אינטערעס איבערגעלייענט אייער אריינפיר ארטיקל צו די „אידי־שע קינדער־שפּילן" אין לעצטען זומער ,איוואָ׳־בלעטער, און איך זאָג אייך, אז כ׳האָב געהאַט גרויס נחת פון אייך. מען זעט בחוש, אז איר באַהערשט דעם מאַטעריאַל גאָר אויסגעצייכענט, מיט וויסען און מיט פאַרשטענדעניש פאַר דער זאַך".

דאָס איז נישט געווען די איינציקע גוטע פאָלקלאָריסטישע ארבעט וואָס שמואל זאַנוועל פּיפּע האָט געדרוקט אין די „איוואָ־בלעטער", אין די פילאָלאָגישע שריפטען און אין דעם העפט „צווייט יאָר אַספּיראַנטור".

דער סאַניקער שניידער־געזעל האָט נאָך זיין יאָר „איוואָ״־אספּיראַנטור אין ווילנע געהאַלטען ביים ווערען איינער פון אונזערע וויכטיגסטע פאָלקלאָריסטען.

ב.

האָט זיך אריינגעמישט היטלער ימח שמו און — שמואל זאַנוועל פיפּע איז אומגעקומען פון רוצח'ס האַנט אינאיינעם מיט זיינע טאַטע־מאַמע, מיט זיין ברודער משה און מיט זיין שוועסטער עטעל און אינאיינעם מיט דער גאַנצער הייליגער קהילה סאַניק.

געראַטעוועט האָבען זיך בלויז צוויי ברידער, עוזר, וואָס האָט אין סאַניק געהאָלפען שמואל זאַנוול'ען אין דער פאָלקלאָריסטישער זאַמעל ארבעט, און דער אינגסטער, גרשון. זיי האָבען ביידע באַצייטנס עולה געווען קיין ארץ ישראל און זענען דאָרטען עד היום קיבוץ־ניקעס.

און אָט די צוויי ברידער האָבען מיר צו פאַרדאַנקען די קליינע זאַמלונג פון צוועלף סאַניקער פאָלקס־מעשיות פון שמואל זאַנוועל פיפּע. די זאַמלונג איז דערשינען נישט אין אידישען אָריגינאַל, נאָר אויף העברעאיש, אין פארלאַג פון'ם „ארכיון פאַר פאָלקס־מעשיות אין ישראל״ ביים שטאָטישען מוזעאום פאַר עטנאָלאָגיע און פאָלקלאָר אין חיפה. דער רעדאַקטאָר פון דער זאַמלונג איז דער פּראָפעסאָר פאַר פאָלקלאָר אין ירושלים'ער אוניווערזיטעט און אָנפירער פון'ם חיפה'ער מוזעאום ד״ר דוב נוי.

עס זענען דאָס צוועלף מעשיות פון סאַניק, וואָס זענען סאַניקער דערציילט, וואָס זיי זענען געזאַמעלט און פאַרצייכענט געוואָרן פון א זאַמלער פון יענער מיטל־גאַליציאַנער שטאָט, אָבער לויט זייער אינהאַלט קענען זיי פונקט אזוי זיין קאָלאָמייער, לעמבערגער, סטאַניסלאַווער און פון אַלע אַנדערע שטעט אין מזרח־גאַליציע, און ניט נאָר פון מזרח־גאַליציע, נאָר אויך פון רומעניע, ווי עס האָט עדות־געזאָגט דער נישט לאַנג אין מדינת ישראל פאַרשטאָרבענער טשערנאָוויצער פאָלקלאָר־זאַמלער ד״ר ישראל פורמאַן ז״ל. ד״ר פורמאַן האָט פאַרצייכנט דריי פאַרשידענע וואַריאַנטען צו דער מעשה „יום כיפור אין לינסק״. און איך אליין געדענק אויך א וואַריאַנט פון דער דאָזיגער פאָלקלאָר־געשיכטע, וואָס איז כמעט אידענטיש מיט ש״י עגנון'ס נוסח, וואָס ווערט געבראַכט פון פּראָפ. נוי אין זיינע הערות צו שמואל זאַנוועל פּיפּע'ס מעשה.

דער נוסח, וואָס איך געדענק, דערציילט וועגען א גאַליציאַנער איד, וואָס איז געקומען צו אידען אויפ'ן רומענישען ישוב און האָט זיי איינגערעדט, אז ס'איז היינט יום כיפור, כדי אריינצוכאַפּען א פּאָר רייניש ווי א בעל תפילה. אָבער שלים־שלים'מזל יאוועט זיך פלוצים אין שול דעם בעל תפילה'ס א גאַליציאַנער בן־עיר. וואָס־זשע טוט מען? מען מוז אים צונעמען פאַר א שותף צום שווינדעל, און דער בעל תפילה זינגט אזא מין שטיקעל פּיוט:

שלום עליכם, רב חיים
אמרתי להם יום כיפור היום
והם נתנו לי אלף שקל ומאתיים
הצי שלי וחצי שלך
קדוש!

אין דעם נוסח וואָס ש״י עגנון האָט איבערגעגעבען דעם בארימטן פאָלקלאָריסט ד״ר עמנואל אָלשוואַנגער און ער ווערט פאַרצייכענט פון פּראָפ. דוב נוי, קומט נאָך צו פאַר „קדוש״ די שורה „ביום מחר — ויברח!״, וואָס איז מיר נישט באַקאַנט, און וואָס מיר דוכט זיך, אז זי רייסט איבער דעם ריטם פון פּזמון, וואָס איילט זיך וואָס גיכער צום סוף־וואָרט „קדוש״. עס איז אין דעם „פּיוט״ פאַראַן א געאייל צו קדוש נאָך מער דערפאַר, וואָס (ווי עס באַמערקט ריכטיג ד״ר ישראל פורמאַן) „קדוש״ מיינט אין דער אונטערוועלטיש־סוחר'ישער שפּראַך „מסכים״, און דער בעל תפילה האָט זיך זיכער געאיילט צו הערען פון ר' חיים'ען נאָכזאָגען קדוש, ד. ה. אז ער איז מסכים צו שווייגען און אָנצונעמען דעם פאַרשלאַג פון חצי שלי חצי שלך.

די מעשה פון דעם בעל תפילה, דעם אָפּנארער, וואָס רעדט זיך דורך אין פיוט מיט אן אומבאקוועמען בן־עיר און בעט אים ער זאָל שווייגען, איז, ווי פּראָפ. נוי דערציילט, אויך פארשפרייט צווישען די מזרח־עדות. דער נוסח פון די אינדישע „בני ישראל" גייט אזוי:

אני לאַ ראיתי שבעה עשר בתמוז כיפורים,
החכם שתוק, כי כולם חמורים
חצי שלי וחצי שלך מאשר נתנו לי זהובים
אל מלך יושב על כסא רחמים.

אין די מזרח־גאליציע נוסאות ווערט די מעשה מייסטענס אָנגעהאָנגען אין דעם בארימטען וויצלינג פראַים גריידיקער. די אוקראינער אידען האָבען געהאט דעם בארימטן הערשעלע פון אָסטראָפּאָליע און שייקע פייפער פון פּראָסקוראָוו. און ווילנע — איר מאָטקע חבד. די אידען פון גאליציע האָבען זיך איבערגענו־מען מיט זייער פראַים פונ'ם שטעטל גריידיק (פּויליש: גרודעק יאגיעלאָנסקי).

דאָס אינטערעסאנטסטע אין דעם נוסח, וואָס עס ברענגט שמואל זאנוועל פּיפּע (פארצייכנט פון זיין פאָטער'ס מויל), איז, וואָס אין דער מעשה באגעג־גענען זיך פראַים גריידיקער מיט הערשעלע אָסטראָ־פּאָליער. פראַים האָט די לינסקער בעלי בתים איבער־צייגט, אז ס'איז היינט יוב כיפּור און האָט פאר זיי געדאווענט מוסף. אָבער פּונקט דעמאָלט איז אָנגעקומען קיין לינסק הערשעלע אָסטראָפּאָליער און איז אריין אין בית המדרש, און דערזען, אז אין לינסק איז יום כיפּור, ווען אויף דער גאנצער וועלט איז א פּראָסטער מיטוואָך. גייט ער צו צום עמוד זען ווער ס'איז דער אָפּנארער. פראַים כאפּט א זייטיגען קוק אויף הערש־עלע'ן און לאָזט אים וויסען אין יום כיפּור'דיגען תפילה־ניגון:

היום יום כיפור לי,
ארבע מאות כסף נתנו לי,
חצי שלי וחצי שלך,
היום כאן ומחר ויברח,
קדוש!

פון די אלע נוסחאות איז פּיפּע'ס ווּאריאנט בלי ספק דער דראמאטישסטער. עס באגעגענען זיך „צוויי בערג", דער ארייַנפיר איז א מער רעאליס־טישער און דער פּזמון מיט זיינע גראמען און אסאָנ־אנסען איז מוזיקאלישער.

ג.

די ניינטע מעשה צווישען די צוועלף „סאָניקער מעשיות" איז א געשיכטע וועגען דעם ריז עוג מלך הבשן און וועגען די שטאָטישע שניידערס. עוג האָט זיך געלאָזט אויפנייען א מאנטעל. דאָס האָט איין שניידער נישט געקאָנט באווייזען. האָבען אלע שניי־דערס פון שטאָט אינאיינעם עס געטאָן. נאָך דעם אויפנייען ס'מלבוש, האָט מען אין אים אנדעקט פעל־ערען און די שניידערס האָבען מורא געהאט, אז דער ריז וועט זיי הרג'ענען. וואָסזשע האָבען זיי געטאָן? זיי האָבען זיך אלע אויסבאהאלטען אין איין קעשענע פונ'ם מאנטעל. אז עוג האָט ארייַנגעלייגט די האנט אין קעשענע, האָט ער ארויסגענומען הויפענס קליינע מענשעלעך, און דערקענט, אז דאָס זענען די שניי־דערס. ער האָט זיי א קוועטש געטאָן מיט דער האנט און אלע זענען בלייך געוואָרען פאר פּחד. פון דעמאָלט אָן זענען אלע שניידערס בלייך.

א וואונדערליכער ווּאריאנט צו אָט דער געשיכ־טע איז די מעשה, וואָס ס'האָט מיר דערציילט מיין חבר דער דיכטער יעקב שטערנבערג בשם בעסאראַ־ביער אידען.

דער אור החיים — האָט שטערנבערג דערציילט — האָט זיך פארבענקט נאָך אונזערע ברידער פון יענער זייט סמבטיון. האָט ער זיך געלאָזט אין וועג אריין און האָט אויסגערעכענט, אז ער זאָל אָנקומען צום סמבטיון פרייטיק פּונקט צוועלף דעם זייגער, ווען אָט דער אומרואיקער טייך הערט אויף לכבוד שבת צו ווארפען מיט שטיינער.

אז דער אור־החיים איז אריבער דעם טייך און איז אָנגעקומען אין לאנד פון די רויטע אידען, איז אים אין וואלד אנטקעגען געקומען א איד א ריז,

א האָלצהעקער, וואָס אין זיינע אויגען האָט דער גרויסער אור החיים אויסגעזען ווי א שרעטל.

דער האָלצהעקער האָט זיך, ווייזט אויס, נישט געוואָלט לאָזען שטערן ביי דער ארבעט דורך דעם אויסטערלישען אורח, וואָס האָט זיך אים געפּלאָנ־טערט ביי די פיס, האָט ער אויפגעהויבען פון גראָז דעם אור־החיים און אים אויף דערווייל אריינגעלייגט אין דער קעשענע פון זיין סורדוט, וואָס איז געהאָנגען אויף א בוים.

נאָך דער ארבעט, אין דער היים, האָט זיך דער האָלצהעקער ארומגעוואשען, האָט איבערגעביטן דעם סורדוט אויף א שבת׳דיגער קאַפּאָטע, האָט אָפּגע־דאווענט און גענומען זינגען „מלאכי השרת״. האָט ער פלוצים דערהערט א זיס קול מיטזינגען וואָרט ביי וואָרט „מלאכי השלום, מלאכי השרת״. נאָכגייענ־דיג דעם קול, איז דער האָלצעקער אָנגעקומען צום וואָכענדיגען סורדוט, וואָס אין זיין קעשענע איז געלעגען דער אור החיים. דער האָלצהעקער האָט דעם אורח זיינעם ארויסגענומען פון קעשענע, אים פארבעטען צום טיש, און — ס׳איז אוועק א געזאנג א בשותפות׳ער, אַן אינאייינמדיגער, איין געזאנג.

אָט דער נוסח פון אור החיים און דעם ריז איז שענער און דערהויבענער, די מעשה אין דעם נוסח ווערט דער סימבאָל פון נאציאָנאלער איבער־בעטונג צו איין געזאנג, בעת אין פּיפּע׳ס נוסח איז די פאָלקס געשיכטע א „קלאסען־צעטיילערישע״.

ד.

פון די איבעריגע זענען פאר מיר לגמרי ניי די מעשיות אונטער׳ן נומער פיר און נומער זיבען. די אונטער דעם נומער פיר גלאנצט מיט איר שארפ־זיניגען און טרויעריגען הומאָר (דאָס איז נוסח גאליציע), און די זיבעטע איז רירענדיג מיט איר תמימות און זי האָט צו טאָן מיט אמעריקע.

א איד גייט ווינטערצייט ארויף אויפ׳ן דאך און טרעפט שטייך א נאקעטען מענטש.

— ווער ביסטו ? — פרעגט ער דעם מענטש.

— איך בין דער דלות — ענטפערט יענער.

בעט זיך דער איד ביים דלות :

— אנטלויף פון מיין הויז.

— וואוהין זאָל איך לויפען, אז כ׳בין נאקעט ?

— אז כ׳וועל פארקויפן ס׳לעצטע קישען און דיר אויפנייען א מלבוש, וועסטו אנטרינען פון דאנעט ?

— מסכים.

אָבער אז דער שניידער האָט געבראכט דעם בגד, האָט ער נישט געקענט ארויף אויף דעם נאקעטען.

— וואָס איז געשען מיט דיר ?

ענטפערט דער נאקעטער : אזוי ווי דו האָסט פארקויפט דאָס לעצטע קושן איז דיין דלות נאָך גרעסער געוואָרען.

עס איז א הארצרייסענדיגע מעשה. זי דערציילט, אז דער אידישער אָרעמאן אין גאליציע האָט גע־האלטען אז דער קאמף מיט׳ן דלות איז א פאר־שפּילטער.

און צולעצט די מעשה וועגן דעם גאליצישען טאטען וואָס באקומט א „פּיקטשע״ פון זיין זון אין אמעריקע און קאָן נישט פארשטיין : האָט ער זיך פאָטאָגראפירט אום זומער. צו וואס טראָגט ער הענט־שקעס ? איז עס ווידער ווינטער : פארוואָס גייט ער אין א ווייסען קאפעליוש ?

ביז עס איז דעם איד קלאָר געוואָרען, אז ס׳איז טאקע געווען זומער, און די הענטשקעס האָט דער זון געטראָגן ווייל ער איז מן הסתם געגאנגען רייסען קראָפּעווע.

הדסה הערצאג־לעזער

דאס יידישע לעבן אין סאניק בעת דער נאצישער אקופאציע

מיט א פארוויינט הארץ טרעט איך צו פרווון ארויפברענגען אויפן פאפיר עטלעכע מאמענטן פון די שואה־טעג אין סאניק, וואס יידן האבן אין יענע טעג איבערגעלעבט אין אונדזער שטאט.

קודם־כל וויל איך, ווי איינע פון די ווייניקע וואס האבן איבערגעלעבט דעם יסורים־פּילז וועג, עדות זאגן מיט שטאלץ, אז מיר יידן אין סאניק, האבן אין אט דער פאַרכטיקער תקופה נישט פארלוירן דעם צלם אלוקים, נישט פארשעמט דעם יידישן כבוד בכלל און דעם נאמען פון סאניקער קהילה בפרט. זאלן סאניקער אומעטום וויסן, אז עס איז א כבוד צו געהערן צו דער משפחה פון אונדזערע לאנדסלייט. אויך ווען מיר זענען געווען אין א פארצווייפלטן האפענונגסלאזן מצב זענען מיר נישט בלויז געשטאנען שטאַל־און־אייזן אנטקעגן דער ווירקלעכקייט נאר מיר האבן אויך געהאלפן אונדזערע שטאטישע ווי אויך די מאסן, וואס זענען געקומען צו אונדז כדי דורכצובאקומען זיך אויף דער צווייטער זייט פונעם סאן.

דאס אריינקומען פון די דייטשן איז אין סאניק פארהעלטנישמעסיק אריבער שטיל. דאס אליין איז געווען א מין פויזע אין דער שפאנונג, וואס האט ווי עלעקטריזירט די שטאט אין די צען טעג צווישן דעם מלחמה־אויסברוך און דעם דעראבערונג פון דער שטאט. דער רוב מענער, יידן און נישט־יידן, זענען אנטלאפן אויף מזרח פונעם סאן, און די וואס זענען געבליבן האבן מיט ציטער און זארג געווארט אויפן מארגן, וואס עס וועט פאסירן מיט אונדז.

די שטילקייט וואס האט אראפגענידערט איבער דער שטאט נאך דער פאניק פונעם אנטלויפן איז איבערגעריסן געווארן דורך איינצעלנע שאסן, וואס יענען געקומען מצד דעם זיך־צוריקציענדיקן פוילישן מיליטער. באלד דערנאך זענען אריין די דייטשן. זיי האבן זיך באוויזן איבער די גאסן אויף ריזיקע אויטאס, וואס מען האט קיינמאל פריער אין סאניק נישט געזען. אין זייער אנבליק זענען די הייזער ווי מיטאמאל געווארן קליין און די גאסן שמאָל. זעלבסטזיכער און פאריסן, שיכור פון נצחון, זענען זיי געווען. חוץ עטלעכע רויב־פאלן — בעיקר אין געשעפטן און הייזער וואס זענען פארלאזט געווארן דורך זייערע אייגנטימער — האבן זיי תחילה נישט אזוי פיל שלעכט געטאן. באלד דערנאך האבן אבער אנגעהויבן אנצוקומען ידיעות וועגן גרוילטאטן און קרבנות אין די שכנותדיקע שטעטלעך. די ידיעות האבן מיט זיך געבראכט די פיל פליטים וואס זענען צוריקגעלאפן אין זייערע וווינערטער, נאכדעם ווי דייטשן זענען זיי פארלאפן דעם וועג אויף מזרח. זיי האבן דערציילט וועגן עראַפלאנען וואס האבן זיך אראפגעלאזט נידעריק און באשאסן די שוצלאזע מענטשן אויף די וועגן, איבערלאזנדיק הונדערטער דערהרגעטע. אויך זענען דערגאנגען ידיעות וועגן רציחות איבער יידן. אין פשעמישל האבן די דייטשן אויסגעמארדעט בערך 500 יידן, אין דינעוו — 150 און אין אוסטריק זענען געפאלן דרייסיק קרבנות. גאר גיך האבן אבער

די דייטשן אויך אין סאניק באוויזן זייער פרצוף. אין א נאכט פון גרויל האבן זיי פארברענט די בתי־כנסת און דעם בנין פון דער תלמוד־תורה מיט וועלכע די שטאט פלעגט שטאלצירן. דאס איז פארגעקומען אויף אן ארגאניזירטן אופן מיט איין מאל אין דער גאנצער שטאט — א זאך וואס איז כלל נישט געווען שווער, ווייל אלע בתי־כנסת האבן זיך געפינען אויף איין ארט. אין יענער נאכט איז געפאלן דער ערשטער קרבן, ר׳ יוסף ראבאך, וואס האט זיך איינגעשטעלט דאס לעבן כדי ארויסצוראטעווען א ספר־תורה פונעם פייער. ער איז דערשאסן געווארן דורך א דייטש וואס האט אכטונג געטאן אויף דער „ארבעט", און זיין גוף איז אריינגעשליידערט געווארן אין די פייער־צונגען. אויך א סך אנדערע זענען געווען אויפ־געטרייסלט פונעם דאזיקן אומגליק, געפרווט ארויסראטעווען די ברענענדיקע ספרים אבער אַן דערפאלג. איינער פון זיי איז געווען שטייגער ז״ל, וואס איז נאר מיט ניסים אפגעראטע־וועט געווארן דעמאלט פונעם טויט.

קורץ נאכדעם איז אין שטאט אנטשטאנען אן אוקראינישער ראט אין שפיץ מיטן געוועזענעם יידן־חונף אדוואקאט מאזאר. זיין ערשטע אויפגאבע איז געווען אויסצופרעסן ביי יידן געלט פאר זיך. פאר דעם ציל זענען ארעסטירט געווארן צען נכבדים און אויף דער קהילה איז ארויפגעלייגט געווארן א קאנטריבוציע פון 50,000 זלאטעס, אויסקויף־געלט פאר די ערובניקעס. מחמת דעם וואס עס איז שוין נישט געווען קיין קהילה, איז די פאדערונג צו שאפן דאס געלט אין פארלויף פון 48 שעה איבערגעגעבן געווארן דעם פארזיצער פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, ד״ר נעמער. ער האט אין גרויס בהלה גלייך צוזאמענ־גערופן די ציוניסטישע עסקנים און מיט זייער הילף אנגעהויבן זאמלען דאס געלט. עס זענען צונויפגעשטעלט געווארן ליסטעס פון די ווייניקע פארמעגלעכע יידן, וואס זענען נאך פארבליבן אין שטאט און מיט תחנונים האט מען זיך ביי זיי געבעטן צו געבן זייער ביי־שטייער לטובת פדיון שבויים. מען איז אויך געגאנגען פון הויז צו הויז, כדי צו זאמלען קלענערע סומעס. נישט אלע האבן פארשטאנען די הארבקייט פון דער שעה. א סך האבן אפילו אפגעזאגט צו געבן זייער ביישטייער. טראץ אלע באמיִונגען איז נישט געלונגען צו זאמלען מער ווי 26,000 זלאָטעס. מיטן דאזיקן געלט איז ד״ר נעמער אוועק צום אדוואקאט מאזאר, וועלכן ער האט גוט געקענט פון פאר דער מלחמה, מיט דער בקשה יענער זאל זיך באנוגען מיט אט דער סומע און באפרייען די ארעסטירטע. דער אוקראינער, וואס איז מיט אמאל עולה־לגדולה געווארן, האט אבער ארויסגעווארפן דעם ד״ר נעמער נאכשרייענדיק אים: „וואָן!". דאך האט ער באוויליקט צו פארלענגערן דעם טערמין מיט נאך 24 שעה, איבערחזרנדיק זיין ווארענונג, אז פאר יעדע פינף טויזנט זלאָטעס וואס וועלן פעלן צו דער סומע, וועט איינער פון די ערובניקעס דערשאסן ווערן.

אין גרויס פארצווייפלונג איז באשלאסן געווארן צו ווענדן זיך צו דער דייטשער קאמענדע. געסטאפא איז נאך דעמאלט נישט געווען אין סאניק, און די מאכט איז געווען ביי דער „ווערמאכט". דאס איז געווען דער ערשטער קאנטאקט פון יידן מיט די דייטשע מאכט־ארגאנען. דריי מענטשן זענען דעמאָלט געשיקט געווארן — מלך ארטנער, לייב ווערנער און יארמארק זכרונם לברכה, — כדי צו באמיען זיך ביים שטאט־קאמענדאנט אפצורופן די גזירה, וואס יענער האָט, לויט אדוואקאט מאזאר, ארויפגעלייגט. זיי האבן צווישן זיך געווארפן גורל ווער פון די דריי זאל רעדן אין נאמען פון דער דעלעגאציע. דער גורל איז געפאלן אויף ווערנערן.

צו זייער גרויס פארוואונדערונג איז די דעלעגאציע אויפגענומען געווארן זייער העפלעך דורכן שטאט־קאמענדאנט, וועלכער האט זיי אויפגעקלערט, אז ער האט נישט קיין שום שייכות מיטן ארויפלייגן די קאָנטריבוציע, און אויב יידן ווילן נישט אדער קענען נישט געבן דאס געלט, מוזן זיי דאס נישט טאָן. מאזאר האט פארשטייט זיך שוין מער קיין געלט נישט באקומען און די ארעסטירטע זענען אין עטלעכע טעג ארום באפרייט געווארן.

עס האט אבער לאנג נישט געדויערט און דאס באהאנדלען יידן איז אריבער אין „קאָמפעטענטערע" הענט. עס איז אנגעקומען די געסטאפא מיטן „יודען־רעפערענט" בראנד, וואס האט אויך געהאט די אויפגאבע צו ארגאניזירן דעם יודנראט. ד"ר נעמער האט מער נישט געקענט אויסהאלטן די שפאנונג, ער איז אנטלאפן צוזאמען מיט זיין פרוי קיין סטרי. בראנד האט די ארגאניזירונג פונעם יודנראט ארויפגעלייגט אויף די פארבליבענע. אין שפיץ פונעם ועד הקהילה זענען געשטעלט געווארן: לייב ווערנער, אלימלך ארטנער, אריה שטראסבערג, בערל יארמארק, קארל ווײַנער און בארט, — זכרונם לברכה. עס זענען צוגע־גרייט געווארן ליסטעס פון ארבעטספעיקע יוגנטלעכע און עס זענען פאר די דייטשן צו־געשטעלט געוואָרן יעדן טאג א קאָנטיגענט ארבעטער. אזוי ארום איז אויסגעמיטן געווארן דאס כאפן מענטשן צו דער ארבעט פון גאס אראפ, וואס פלעגט באגלייט ווערן מיט אן אכזריותדיקן שלאגן. דאס שיקן מענטשן צו דער ארבעט איז גאר גיך געווארן א וויכטיקער פונקט אין דער טאג־טעגלעכער ארבעט פון דער קהילה. פארמעגלעכע, ווען עס איז געקומען זייער ריי, פלעגן מערסטנטייל דינגען פאר זיך פארטרעטער.

עס זענען אויך געמאכט געווארן ליסטעס פון פארמעגלעכע אויף וועלכע עס איז ארויפגעלייגט געווארן א שטייער, כדי צו דעקן די באדערפענישן פון דער קהילה. עס זענען געגרינדעט געווארן פארשידענע סאציאלע אנשטאלטן צוהילף די נויטבאדערפטיקטע, א ביליקע קוך פאר אָרעמעלייט און פאר די פיל פליטים וואס זענען אדורך אונדזער שטאט.

אלע קהילה־אנפירער האבן געארבעט פרייוויליק, אָן שום לוין.

אין איינעם א סוכות־טאג אי פארגעקומען א געשעעניש וואס האט דעמאלט אויסגעזען ווי א שרעקלעך אומגליק, וואס האט צו זיך קיין גלייכן נישט. די משפחה־עלטסטע אין שטאט האבן באקומען א באפעל צו פארזאמלען זיך אויפן הויף פונעם מאגיסטראט, בעת קיינער האט נישט געוווסט צו וואס. זיי האט דארט באגעגנט דער „יודענרעפערענט" בראנד מיט א נאהייקע אין האנט מיט וועלכער ער האט געשמיסן אויף רעכטס און לינקס. ער האט די פארזאמלטע צעטיילט אין צוויי גרופעס. איין גרופע האט ער געהייסן אינדערפרי פארלאזן די שטאט און אריבער אויף יענער זייט סאן. די צווייטע גרופע איז אפגעשיקט געווארן אויף ארבעט.

שווער צו שילדערן און ווערטער דאס טרויעריקע בילד פון די מגורשים, ווי עס האבן דאס געזען די „גליקלעכע" וועמען עס איז דערלויבט געווארן צו בלייבן. אין רעגן און ווינט האבן זיך געשלעפט מענער, פרויען און קינדער, יעדער מיט א קליין פעקל אויף די פלייצעס. קיינער האט דעמאלט נישט געוווסט, וואס עס דערווארט זיי אין דער פרעמד. דאס

ביסל זאכן וואס זיי האבן מיטגעשלעפּט מיט זיך, האט מען זיי צוגענומען איידער זיי זענען אריבער די בריק איבערן סאַן.

קורץ נאכדעם האבן די רוסן פאַרנומען דעם מזרחדיקן ברעג פונעם סאַן, און דער קשר מיט יענער זייט איז איגנאנצן איבערגעריסן געוואָרן. תחילת האט מען נאך געפּלעגט שטיין ביי די ברעגעס פון טייך און דורכשמועסן זיך הויך אויפן קול מיט צעשיידטער משפּחה. גאר גיך האבן אבער די רוסן א סוף געמאכט צו דעם און מיט כוח פאַרטריבן די מענטשן.

די פאַרבליבענע אויף דער דייטשער זייט זענען נאך דעמאלט באַטראַכט געוואָרן פאַר גליקלעכע און עס זענען אפילו געמאכט געוואָרן פּרוּוון צו פאַראייניקן די משפּחות דורך צוריקקערן די פאַרשיקטע קיין סאַניק. די דייטשן דאַקעגן האבן דערמוטיקט די באַוועגונג אריבערצוגיין אויף יענער זייט סאַן. די ידיעה אז די דייטשן דערלויבן אריבערצוגיין אויף דער רוסישער זייט ביי סאַניק, האט זיך גיך פאַרשפּרייט איבער גאנץ פּוילן. מענטשן האבן אנגעהויבן צו שטראָמען קיין סאַניק, כדי דא אריבערצוגיין די גרענעץ. די קהילה־פאַרוואַל־טונג האט מיט דער הסכּמה פון געסטאַפּא אנגעהויבן אָרגאַניזירן דעם אַנטלויף. בערך איינמאל א וואָך האבן זיך אָרגאַניזירט גרופּעס צו 500 מענטשן אינעם הויף פון דער קהילה און מיטן צופאַלן פון דער נאכט זענען זיי ארויס אין וועג אין באַגלייטונג מיט א פאַרשטייער פון דער קהילה — מערסטנטייל ווערנער — און מיט א געסטאַפּא־מאַן (דער לעצטער כדי צו באַשיצן די פּליטים פאַר דער גרענעץ־וואַך).

נישט תמיד האבן זיי באַוויזן אריבער דעם סאַן. אָפּטמאל האבן די רוסן זיי באַמערקט און צוריקגעיאָגט. אין אזא פאַל פּלעגט מען מאכן פּרוּוון אריבערצוגיין אויף אן אנדער אָרט. נישט איינמאל האט מען אין איין נאכט געמאכט עטלעכע פּרוּוון. עס האט פּאַסירט, אז נאכן וואַגלען אזוי א גאנצע נאכט זענען די פּליטים צוריקגעקומען, ווייל די רוסן האבן זיי נישט דערלויבט אריבער אויף יענער זייט ברעג. אויך אומגליקספאַלן האבן נישט געפעלט. ווען איך האב איינמאל באַגלייט אזא גרופּע האט א פרוי מיט א שווערן געפּעק פון א ניי מאַשין, זיך אנגעהויבן טרינקען אינעם וואַסער. ווערנער האט קיין רגע נישט געטראַכט, אראָפּגע־וואָרפן דעם מאַנטל פון זיך, אריינגעשפּרונגען אינעם וואַסער און האט די פרוי ארויסגע־ראַטעוועט.

די קאַראַוואַנען האבן זיך אָפּגעשטעלט נאכדעם ווי די רוסן האבן אומעטום אוועק־געשטעלט שפּיר־הינט, נישט דערלאָזט קיינעם אריבער אויף יענעם ברעג. די פאַרבליבענע יידן אין שטאָט האבן געלעבט א פאַרהעלטענישמעסיק רואיק לעבן. קיינער איז נישט גרייט געווען צו גלייבן די ידיעות וואס זענען צו אונדז דערגאַנגען וועגן דער נויט פון וואַרשעווער יידן. דער צווישנשטאַטישער פאַרקער איז פאַרבאָטן געוואָרן, א זאך וואס האט נאכמער באַשווערט יעדן קאָנטאַקט. מען האט אמת געקענט פאָרן מיט א ספּעציעלער דערלויבעניש, וואס איז אבער נישט לייכט געווען צו באַקומען. מענטשן האבן דעריבער ליבערשט געוואָלט בלייבן אין דער היים, באַזונדערס נאכן 1־טן דעצעמבער ווען יידן האבן געמוזט טראָגן א ספּעציעלן באַנד מיט א מגן־דוד, וואס האט עדות געזאָגט וועגן זייער אידענטיפיציטעט.

אין שטאט האבן זיך געעפנט קראָמען און ווארשטאטן און עס האט זיך געפירט א מסחר. דא און דארט זענען יידן ארעסטירט און געשמיסן געווארן. אויף דער השתדלות פונעם יודנראט האט מען זיי אבער באפרייט. כדי אנצוהאלטן גוטע באציונגען מיט געסטאפא און איינצושטילן זייער כעס, האט מען זיי כסדר געליפערט פארשידענע פראדוקטן און מתנות. דאס זענען געווען שארפע געטראנקען, פיינע דעליקאטעסן און בעיקר קאווע פון סלאוואקיע, ווי אויך גאלד און זילבער און שיינע אנצוגן און מלבושים פאר זייערע ווייבער.

דאס צוגרייטן מתנות אויף ווייכנאכט 1939 איז אין מיין זכרון פארבונדן מיט א טרויעריקן פאל, ווען עס זענען שטארק צעשלאגן געווארן מיין מאן יחזקאל האכדארף און לייב ווערנער. די דריי, ווערנער, ארטנער און האכדארף, באלאדן מיט מתנות פאר די צוררים זענען געווען אויפן וועג צום קהילה־אמט, ווען מיטאמאל זענען זיי אנטקעגנגעקומען עטלעכע לייט פון „טאָטענקאָפּפערבאנד", און איינער פון זיי האט מיין מאן גוט צעשלאגן. ווערנער האט זיך דאן געווענדט צום נאצי מיט דער טענה: „פארוואס?" א דערצאָרנטער האָט יענער זיך געווארפן אויף ווערנערן, אנגעהויבן אים טרעטן מיט די פיס און שטיקן. אין דער זעלבער צייט האבן גראד עטלעכע פרויען — חיה ווערנער, לוטקע שפיגל, פרידקע לאנדעסמאן־קארנפעלד און איך בתוכם — זיך פארנומען מיט באקן קוכנס פאר די פרויען פון דער געסטאפא. כ'בין גראד ארויס אין גאס און זעענדיק וואס דא קומט פאר האב איך קיין סך נישט געטראכט נאר אנגעכאפט דעם רוצח און אים אוועקגעריסן פונעם קרבן. ער האט מיר אראפגעלאזט א פאטש און איז אוועק פון ארט. ווערנער האט זיך קוים אויפגעהויבן מיט פיר אויסגעהאקטע ציין. נאך עטלעכע טעג איז ער אביסל געקומען צו זיך.

דאס אלץ איז אבער בלויז א טראפן פונעם ים צרות און פיין, וואס יידן האבן געהאט אויסצושטיין אין סאניק, אזוי ווי אומעטום. מיט מוראדיקער אכזריות זענען זיי געפייניקט געווארן און מיט דערהויבענער גבורה האבן זיי די ליידן איבערגעטראגן. מיט מסירת־נפש פון קידוש השם. זיי זענען געגאנגען זייער לעצטן וועג מיט „שמע ישראל" אויף זייערע ליפן.

ה' ינקום דמם!

יעדע שעה, יעדער טאג

יעדע שעה, יעדער טאג, —
איז מער ניט קיין שעה,
איז מער ניט קיין טאג.
ס'איז א גרייטער מזבח ביי דיר אין געביין,
וואו פארשלונגען ווערט אלץ, וואס דו פילסט, וואָס דו זעסט,
און דו זינגסט נאך דערביי, ווען דו פרעסט זיך אליין.

אברהם סוצקעווער

27 אפריל, 1943 (לידער פון געטא)

מרדכי זילבערמן

ביי די נאצעס*)

א. ביזן קומען קיין זאסלאוו

דעם 1 סעפטעמבער 1939 האבן מיך אויפגעוועקט, א זייגער פינף פאר טאג, הילכיגע אפקלאנגען פון באמבעס איפרייס אין קראסנא און אומגעגנט. אייניקע טעג שפעטער האט זיך אנגעהויבן די עוואקואציע קיין מזרח. איך בין מיט נאך עטלעכע יידן אוועקגעפארן קיין ברעזיוו איבערלאזנדיק אין דער היים מיין פרוי און קינד. צוליב די שווערע באדינגונגען פון זיין אין דער פרעמד האב איך באשלאסן צוריקצוקומען אהיים. שבת דעם 9/9 האבן פוילישע זעלנער מיך גענומען צו דער ארבעט און געהייסן אונטערזעגן די טעלעגראפישע סלופעס. פארנאכט, דעם זעלבן טאג, זיינען אריין די דייטשן. גלייך ביים קומען האבן זיי דערשאסן א פּויער. איך בין אריין אין ביר שענק וואו איך האב געהאלפן דעם אייגענטומער פארקויפן ביר צו די דייטשן. אייניקע טעג שפעטער זיינען געקומען די געסטאפא לייט, אוועק גענומען מיין ראדיא און זיך נאכגעפרעגט אויף מיר. איך האב זיך באהאלטן. צו יענער צייט זענען שוין א סך מענשן צוריקגעקומען פון דער עוואקואציע, אזוי אז ראש השנה און יום כפור האבן מיר געדאווענט בצבור אבער באהאלטענער־הייט. א טאג פאר ערב סוכות (דינסטיק) איז געקומען צו פארן די געסטאפא פון סאנאק, איינגעלאדנט עטלעכע מענשן, דערונטער אויך מיך, און פארלאנגט פון אונדז צוזאמענצושטעלן א ליסטע פון אלע איינוואנער (יידן) אין זארשין. מיר האבן זיי צוגעשטעלט די ליסטע וועלכע האט ארומגענומען העכער צוויי הונדערט מענטשן, צווישן זיי אויך עוואקואירטע. מיר האבן שוין דאן געהערט וועגן פאגראמען וואס די דייטשן האבן דורכגעפירט אין פשעמישל און דינאוו, וואו זיי האבן דערשאסן צו 600 יידן און אויך אין איסטריק.

דער שעף פון געסטאפא איז געווען בראנדט. מיטוואך האט ער באפוילן אז אלע יידן מוזן פארלאזן די לינקע זייט פון טייך סאן און ביז 8 א זייגער אין דער פרי אריבערגיין אויף דער סאָוויעטישער זייט. אלע יידן אחוץ מיר און נאך פיר משפחות האבן אויסגעפירט דעם באפעל. איך בין מיט פערד און וואגן אריבער געפארן קיין סאניק וואו איך האב געוואוינט ביי מיינע קוזינען. שפעטער האב איך אויך געבראכט אהין מיין מעבל.

ס'האט זיך פאר אונדז אנגעהויבן אן אומנארמאל לעבן. די דייטשן האבן אנגעהויבן צו שלאגן יידן, שניידן בערד, כאפן צו ארבעט, ארויפלייגן קאנטריבוציעס. ווען איך בין געקומען קיין סאניק האט שוין דארט עקזיסטירט א יודן־ראט, בראש מיטן פרעזעס לייב ווערנער און מיטגלידער מלך אורטנער, לייבוש שטראסבערג, בערל יארמארק און לייב שטרענגער. פון אנהויב פלעגן זיי אויך מוזן ארבעטן. שפעטער האבן יארמארק און שטרענגער פארלאזט דעם יודן־ראט. רעפערענט פאר יידישע ענינים ביים געסטאפא איז געווען קרוגער, וועלכער איז געווען פאראנטווארטלעך פאר ארגאַניזירן דאס פארטרייבן די יידן אין דער אנדערער זייט פון טייך סאן. דער „יודנראט" האט זיך שפעטער צוגעקליבן זיין פערסאנאל, שאפנדיק פארשידענע ארבעטס פלעצער פאר יידן. דער יודנראט האט איבערגענומען אלע פארלאזטע יידישע געשעפטן, פארקויפט די סחורה און געשאפן א פונד פאר הילף פאר נויטבאדערפטיגע. במשך פון 10 טאג צייט האב איך געארבעט אין יודנראט

*) דאס האט אונז איבערגעגעבן דער מחבר, דאס איז א רעלאציע אפגעגעבן פאר אפיציעלע אינסטאנצן.

אויספירנדיק די פונקציע פון ארבעטס פארטיילער. לויט די פאדערונגען פון די דייטשן האבן מיר באדארפט צושטעלן א געוויסע צאל יידן צו צוואנגסארבעט. ווען איך האב געזען אז עס איז אוממעגלעך איינצוטיילן די ארבעט אויף א גערעכטן אופן, האב איך רעזיגנירט. דער יודנראט איז געווען פארפליכטעט צוצושטעלן יידן צו דער ארבעט ביים בויען שאסעיען אין די בערג, אוועקשארן דעם שניי, פירן קוילן צום הייצן א. אז. וו. קריסטן פלעגן זיך טיילמאל ווענדן צו די דייטשן און קריגן פון זיי יידן צו דער ארבעט. דער יודנראט פלעגט צאלן פון 2 ביז 5 זלאטעס פאר א טאג ארבעט. מען האט זיך געקאנט אויסקויפן פון גיין צו צוואנגסארבעט דורך באצאלן די דערמאנטע פרייז.

די ספעציעלע פאראָרדנונגען פאר יידן זיינען כסדר פארברייטערט געווארן. צו די אלטע גזרות זיינען צוגעקומען נייע. יעדעס יידישע געשעפט האט גלייך נאכן אנקומען פון די דייטשן געמוזט ארויסהענגען א מגן דוד. אין אקטאבער האט מען פאראָרדנט די יידן צו טראגן ווייסע האנדבענדער (אָפאסקעס) 10 צ״מ ברייט מיט א בלויעם מגן דוד. די ארמבענדער האט אויס־געארבעט דער יודנראט. אויב די דייטשן האבן געכאפט א יידן מיט א שמוציגן אדער פאר־קנייטשטן ארמבאנד פלעגן זיי אים שלאָגן. מיר פלעגן זיי אויפהענגען אויף דער טיר כדי נישט צו פארגעסן זיי אנצוטאן ביים ארויסגיין אויף דער גאס.

אין 1940 האבן די דייטשן אנגעהויבן ארייַנצוזעצן אין די יידישע געשעפטן א. ג. „טרייהענדלערס" כדי אויפצופאסן אויף יידישע אייגנטומער. אייניקע יידן פלעגן זיך נעמען קריסטן פאר שותפים האפנדיק אזוי ארום צו ראטעווען א טייל פון זייער פארמעגן. די נייע גזרות אויף יידן האבן נאך מער פארשווערט דאס לעבן. מען האט פארבאטן צו קויפן שפייז אויפן מארק פאר 11 א זייגער. מען האט נישט געטארט גיין אויפן טראטואר. די דייטשן האט מען בעדארפט אפטרעטן דעם וועג. ביי נאכט האט מען געמעגט ארויסגיין ביז 7 און דער נאך ביז 9 א זייגער.

ווען דער שעף פאן געסטאפא בראנדט איז אוועק און אויף זיין ארט איז געקומען דער שעף ס א ו ו י צ ק י איז דאס לעבן געווארן א ביסל לייכטער. אים איז אונדז געלונגען אונטערצוקויפן מיט כסדר׳דיקע מתנות. יידן פון אנדערע שטעט האבן געהאלטן סאניק פאר א מוסטער שטאט. אבער זומער 1940, ווען עס האט זיך פארשפרייט א ידיעה אז מען וועט אלע מענער ארויסשיקן, זיינען מיר אגאנצע נאכט געלעגן באהאלטן אין שרעק. צום סוף פון 1940 האבן יידן שוין נישט געטארט האבן קיין אייגענע געשעפטן, אלע אחוץ די מיטגלידער פון יודנראט האבן געמוזט ארבעטן. מיר האבן דאן געשאפן אן א. ג. סוב־יודנראט פון פארשטייער פון דער סביבה. אויף דער רשימה האבן מיר ארויפגעשטעלט איבער 30 פערזאן, און אזוי ארום זיי בעפרייט פון צוואנגס ארבעט. דערפאר האבן מיר געמוזט כסדר אונטערקויפן די יודנראטלער פון סאניק.

דעם 22.6.1941, ווען די דייטשן זיינען באפאלן די רוסן, האבן זיי אוועקגעשטעלט ארטילעריע אין די יידישע גאסן און פון דארט געשאסן. אלס רעזולטאט דערפון איז די יידישע טייל פון שטאט באמבארדירט געווארן דורך די סאוויעטן. ס׳זיינען געווען פיל פארוואונדערטע. פרייטיג דעם 27 יוני זיינען די דייטשן אריבער דעם טייך סאן און אנגעהויבן זייער אפענזיווע. מען האט אנגעהויבן צו נעמען יידן צו דער ארבעט ביים פונאנדערנעמען די סאוויעטישע פארטיידיקונגס אינסטאלאציעס און בונקערס. דערביי פארנדיק פון שטאט צו שטאט האבן יידן אויסגענוצט די געלעגנהייט און מיטגעפירט מיט זיך פארשידענע סחורות. דער אומלעגאלער האנדל האט געבליט. אבער די לאגע איז געווארן אלץ ערגער און ערגער.

די יידן וועלכע האבן געוווינט ביז איצט אויף דער סאוויעטישער זייט פון אמאליגן פוילן האט מען דערקלערט פאר קאמוניסטן. עס זיינען אונדז דערגאנגען ידיעות וועגן מאסן הריגות פון יידן אין כעריב, סאמבאר, סטאניסלאוו, סטרי און אנדערע שטעט.

27.12.41 שבת (ס׳איז געווען א קאלטער טאג מיט א שניי) האבן די דייטשן פארעפנט־לעכט די גזרה אז ביז 6 א זייגער מוז יעדער ייד אוועקגעבן אלע פוטערס, נארטן, נארטן־שיך א. א. אונטער דער דראונג פון טויט שטראף. איך האב דאן פארברענט אלע פוטערס. מען האט בעדארף ברענגען אלעס אין יודנראט וואו א דייטש האט עס איבערגענומען. מאנטאג האט די געסטאפא געמאכט א רעוויזיע און ארעסטירט עטלעכע מענטשן ביי וועלכע מען האט געפינען הענטשקעס, קעלנערלעך און אנדערע זאכן וועלכע אידן האבן געהאלטן פאר ווערטלאז. די ארעסטירטע האט מען פארשיקט אין די לאגערן קיין מיידאנעק אדער אשוויענצים. שפעטער האבן די דייטשן אויך פארבאטן צו דאווענען בצבור. דער נייער רעפערענט פאר יידישע ענינים, דער געסטאפאוויעץ קראצמאן האט איין מאל שבת געכאפט 17 יידן דאווענען אין א מנין, אין הויז ביי שפרינגערן. מען האט אלע באלד אוועקגעפירט קיין טארנע און פון דארט קיין אוישוויץ. (דאן האבן מיר נאך נישט געוואוסט וואוהין מען פירט זיי).

ווינטער צייט 1942 זיינען געסטאפא־לייט פאגט, קראצמאן, מילער און אנדערע געגאנגען איבער די יידישע הייזער און דערשאסן אלע קאלעקעס, צווישן זיי אויך קינדער. דאן איז אויך ארויס דער באפעל אז כדי צו פארלאזן זיין וואוין ארט מוז יעדער ייד האבן א ספעציעלע דערלויבניש (א. ג. פאסירשיין). די וועלכע מען האט געכאפט אן דעם האט מען דערשאסן אויפן ארט. געשאסן יידן האט מען פאר יעדער קלייניקייט. איך האב געזען פון מיין פענצטער ווי מען האט דערשאסן אויפן בית הקברות יידן פון ליגסק פאר באהאלטן סחורה (צוו. אנד. צעללער). אייניקע זיינען דערשאסן געווארן פאר געבען צו פיל געלט פאר דעם פוילישן שוץ פאנד נאך פאר דער מלחמה.

קיין הונגער איז נאך דאן נישט געווען. דער יודנראט האט פארזארגט די ארעמע מיט מיטאג פון א פאלקס קיך. אבער די שיסערייען זיינען געווארן אלץ אפטער. מיללער האט איינמאל דערשאסן א פארדעכטיקן אין קאמוניזם, (דאס איז געווען ענגלארד), און דערנאך זיך נאך אויף אן אומפארשעמטן אופן גערומט אין יודנראט אז ער האט אים געגעבן א „גנאדן־שוס”, ווייל דער קרבן איז גלייך געשטארבן. די געסטאפא לייט פלעגן שוין אויך דערשיסן זייערע קאנפירענץ מענטשן, בכדי פטור צו ווערן פון מעגלעכע עדות פאר זייערע בעסטיאלישע מעשים. דער יודנראט האט ארגאניזירט א ספעציעלע באארבעטער גרופע וועמען די געסטאפא האט פארשטענדיגט וועגן יעדן נייעם מארד, כדי מען זאל זיי קומען נעמען און באגראבן.

נאך אין דער ערשטער צייט, גלייך נאך זייער אריינקומען, האבן די דייטשן אונדז ארויסגעגעבן א. ג. „קען־קארטן”. דעם 22 יוני, אין שבת האבן זיי ארויסגעגעבן א באפעל אז אלע יידן פון דער אומגעבונג דארפן זיך מעלדן צו דער געסטאפא אין סאניק כדי צו באקומען א ספעציעלן זיגל אויף דער קען־קארטע פאר ארבעטנדיקע. פארשטייט זיך אז יעדער האט זיך באמיט צו באקומען וועלכע ס׳איז ארבעט, אפילו א פיקטיווע. די זעלבע אקציע איז נאך פריער דורכגעפירט געווארן אין סאניק אליין. טייל מענטשן האבן די דאזיקע זיגלען נישט באקומען. ווען זיי האבן זיך נאכאמאל געוואנדן צו דער געסטאפא און זיך באמיט צו באקומען די דערמאנטע זיגלען, האט מען זיי געשלאגן אויף א שרעקלעכן אופן און פיל פון זיי דערמארדעט. אויפן באפעל פון געסטאפא־שעף פון יאסלע — גרושוויצא האט מען פארהאלטן אלע וועלכע האבן נישט געהאט קיין געזיגלטע קען־

קארטע און מען האט זיי געזאלט דערשיסן. אבער דעם זעלבן טאג איז געקומען פון האמבורג א ניי באשטימטער שעף פון געסטאפא — וואנגעמאן און ער האט צוריקגערופן די גזירה. א טאג שפעטער האט מען אבער פארהאלטן 14 יידן באשעפטיקטע ביי מעליאראציע ארבעטן, וועלכע האבן אפילו יא געהאט די געזיגלטע קען־קארטן, און מען האט זיי אלעמען דערהרגעט, כלומרשט דערפאר, וואָס זיי האבן זיך אביסל פארשפעטיקט צו דער ארבעט. מיר האבן דאן שוין אויך געהערט פון ענלעכע מארדן אין יאסלע, ליטעוויסק, אלשאניץ א. א. שטעטלעך.

דעם 22 יולי 1942 האבן די דייטשן ארויסגעגעבן א באפעל אז די יידן פון די דערפער און קליינע שטעטלעך זאלן פארלאזן זייערע וואוין ערטער און אריבער גיין אין די זאמלפונקטן אין די שטעט און גרעסערע שטעטלעך אין: סאניק, בוקאווסק, רומאנאוו, באליגראד, לינסק און אוסטריק. די דארפס יידן האבן מיט זיך מיטגענומען זייער גאנץ פארמעגן חוץ די בהמות. אין סוף יולי און אנהויב אוגוסט 1942 האבן מיר געהערט וועגן דעם אז מען בויט עפעס א פאבריק אין זאסלאוו. מענטשן פלעגן צאלן גרויסע געלדער כדי זיך אהין ארייננצובאקומען ארבעטן. אין דער צייט פלעגן צו אונדז קומען פליטים פון פשעמישל, רימאנאוו, ברעזיוו, פון וואנען מען האט די יידן ארויסגעפירט גלייך קיין בעלזשעץ און פיל ליקווידירט אויפן ארט, און מיר האבן געהאט א געלעגנהייט צו הערן וועגן די דייטשע רציחשע פלענער. א וואך פאר אונדזער אייגענער אויסזידלונג האבן זיך באוויזן „ס. ס.", „ס. א." און „ס. ד." — מענער און מיר האבן שוין פארשטאנען אז אונדז ווארט אויך אן ענלעכע אויסזידלונג און דער זעלבער גורל ווי די אנדערע יידן, אבער דאך איז דער „געסטאפא" געלונגען אונדז צו בארויקן דורך דער פארמיטלונג פון „יודנראט", אז פון סאניק האט מען די פלענער פון אויסזידלונג מבטל געמאכט. א סך אייגנטימער פון שיינע הייזער האט מען ארויסגערופן אין יודנראט, וואו די אנוועזנדע געסטאפא לייט האבן זיי געצוואונגען אונטערצושרייבן א דאקומענט אין וועלכן זיי זאגן זיך אב פון זייער אייגנטום לטובת דער דייטשער רעגירונג.

פרייטיק, דעם 4־טן סעפטעמבער 1942, א זייגער 10 אין דער פרי, האט מען אויסגעהאנגען פלאקאטן, אין וועלכע מען האט דערקלערט, אז אלע יידן מוזן זיך צוגרייטן צום איבערזידלונג קיין זאסלאוו ביז דעם 7.9.42. די ארטיקע באפעלקערונג האט אפילו דורך די פענטסטער נישט געטארט ארויסקוקן, פונדעסטוועגן האבן זיי גלייך אנגעהויבן צו ראבירן יידישע דירות. מיר האבן געמעגט אלעס מיט זיך מיטנעמען און אריבערפירן אין די וועגענער (פורמאנקעס), וועלכע מען האט געשטעלט צו אונדזער פארפיגונג. אין די טעג צווישן 4־טן און 7־טן סעפטעמבער איז טאקע פארגעקומען די אויסזידלונג פון די יידן פון: סאניק, בוקאָווסק, באליגראַד, אוסטריק, לינסק, ליטאוויסק און דער אומגעגנט קיין זאסלאוו. דעם 7־טן האט שוין קיינער נישט באדארפט זיין אין שטאָט. (דאס איז געווען פאר ראש השנה. דעם 11.9 — ערב ר"ה).

דעם 4־טן סעפטעמבער, פרייטיק צונאכטס בין איך אנטלאפן, און צוזאמען מיט מיין פרוי און קינד און אויך 8 פערזאן אריבערגעגאנגען די גרעניץ קיין אונגארן. דעם 11־טן סעפטעמבער זיינען מיר פארהאלטן געווארן דורך דער אונגארישער פאליציי אין סטאקטשאַנז? דארט זענען די יידן נאך געווען פרייע מענטשן, און זיי זענען אינטערנירט געווארן נאר אין פאל ווען זיי האבן אויסבאהאלטן פוילישע יידן. 2 טעג נאך אונדזער ארעסט, האט מען אונדז אריבערגעשיקט אין לאגער אין הידאסנימעטי. מיין שווער און מיין פרויס משפחה (וועלכע האבן געשטאמט פון אונגארן) האבן געמאכט

אלע באמיאונגען צו באפרייען אונדז פון לאגער, וואו די באדינגונגען זיינען נישט קיין שלעכטע, אבער דאס איז זיי נישט געלונגען. נאך 16 טעג זיין אין דעם אונגארישן לאגער האט מען אונדז איבערגעשיקט אין רשות פון דער פאליציי אין אוזשהאראד (אונגוואר) דארט האבן מיר געטראָפן 50 יידן פון מונקאטש, וועלכע זענען ארעסטירט געווארן פאר העלפן פוילישע יידן. די אונגארישע יידן האט מען פון דארט ארויס־געשיקט קיין בודאפעשט, און די פוילישע יידן צוריק צו דער גרעניץ. ביי דער גרעניץ האב איך זיך אנגעגעבן אלס אונגארישער בירגער, און קענענדיק די אונגארישע שפראך האבן די דייטשן מיר געגלייבט און מיך נישט געוואלט אננעמען, נאר צוריקגעשיקט אין ארעסט. נאכן אפזיצן 10 אדער 12 טעג אין קרימינאל האט מען מיך, אין א מיטוואך, 6 וואכן נאכן 4־טן סעפטעמבער, צוריקגעשיקט צו דער גרעניץ, אבער דאסמאל קיין ראסטאק ביי טשיסנע דארט איז געווען א דייטש פון „זאנדערדינסט" אין סאניק, וועלכער האט מיך דערקענט, און צוזאמען מיט אנדערע יידן וועלכע מען האט געכאפט אין די וועלדער, האט מען מיך אוועקגעפירט קיין לינסק. דא האט מען אונדז אלע איינגעזעצט אין קרימינאל (ס'איז געווען דאנערשטיק), אוועקנעמענדיק ביי אלעמען אונדזערע זייגערלעך, רינגלעך און דאס געלט.

זונטיק איז אין זאסלאוו פארגעקומען אן „אקציע", אין וועלכער עס זענען אומגעקומען 600 מענטשן. אונדז האט מען געבראכט אהין מאנטיק, בערך 15—16 מאן. (ס'איז געווען סוף אקטאבער, א 6 וואכן נאכן 4־טן סעפטעמבער). ווען מיר זיינען צוגעקומען צו דעם טויער פון לאגער אין זאסלאוו, איז דארט פארגעקומען אן „אקציע" אויף עלטערע מענטשן. מען האט אוועקגענומען 58 מענטשן, און פון אונדזער גרופע 11 מאן, און פאגט האט זיי דערשאסן. צו מיר האט ער זיך געווענדן מיט א פארשלאג אז איך זאל אים געבן 50.000 זלאטיס, וועט ער מיך לאזן לעבן. ער האט אויך איבערגעלאזט ביים לעבן נאך 2 מענטשן פון אונדזער גרופע. ער האט מיר געגעבן א דערלויבניש ארויסצוגיין פון לאגער; אבער איך האב זיך פאר אים באהאלטן במשך פון 3 וואכן, ביז ער האט מיך איינמאל געכאפט. דרויענדיק מיך מיט דערשיסן האט ער מיר נאך געגעבן צייט פון דאנערשטיק ביז זונטיק, אז איך זאל אים ברענגען דאס געלט. אבער פרייטיק צו נאכטס איז ער דערהרגעט געווארן דורך דעם קאמענדאנט פון „באן־שוץ" פליי פון זאגורזש וועלכער איז שפעטער אליין אויך דערהרגעט געווארן.

אין זאסלאוו בין איך געוואר געווארן אז די עלטערע מענטשן האט מען ארויסגעפירט אין דארף דאלינע צווישן זאגורזש און סאניק, וואו מען האט זיי ווייזט אויס באגראבן לעבעדיקערהייט. צווישן זיי איז אויך געווען מיין טאטע. פארן גיין האט ער זיך אנגעטון טלית און תפילין, אנדערע האבן זיך אנגעטון תכריכים.

אין זאסלאוו האט מען מיר דערציילט אז דעם 7־טן און דעם 11־טן סעפטעמבער 1942 זיינען אפגעגאנגען 2 טראנספארטן מיט יידן, אין וועלכע מען האט פארלאדנט העכער 10 טויזנט מענטשן. אין אלגעמיין זיינען דעם לאגער אין זאסלאוו דורכגעגאנגען בערך פון 17.000 ביז 18.000 יידן. ביז דעם 17־טן דעצעמבער 1942 זיינען כסדר פארגעקומען „אקציעס". אין דעם טאג זיינען דערשאסן געווארן 600 יידן, וועלכע זענען צוריקגעבראכט געווארן פון טרעפטשע וואו זיי האבן געארבעט פאר דער פירמע „קירכהוף" פון שטוטגארט בעיקר ביים בויען שאסייען. זיי האבן אלע זייער שרעקלעך אויסגעזען, זייענדיק שטארק אויסגעמוטשעט פון דער שווערער שקלאפן ארבעט ביי אט דער דייטשער פירמע. די דייטשן האבן זיי אויף א ציניש אופן אנגערופן „שייס־דרעק".

ב. אין זאסלאוו

דער לאגער זאסלאוו איז באשטאנען פון 8 גרויסע, 3־שטאקיגע הייזער וואו עס האבן זיך נאך געפונען 3000 יידן, 6 וואכן נאך דעם גירוש, ווען מען האט מיך אהין צוריק־געבראכט מיט מיין פרוי און טאכטער, נאך אונדזער נישט געלונגענעם אנטלויפן קיין אונגארן (זע פריערדיקע עדות דערקלערונג). לויט ווי מ׳האט מיר איבערגעגעבן זענען פריער אין לאגער געווען בערך 20.000 יידן פון די שטעט און שטעטלעך: סאניק, זארשין, בוקאווסק, זאגורזש, מזשיגלוד, לינסק, אוסטריק, ליטאוויסק, באליגראד און אנדערע און אויך פון די דערפער ארום די שטעטלעך.

די אויסזידלונג איז פארגעקומען עטאפן־ווייז. קודם האט מען קאנצענטרירט די יידן פון די דערפער אין די זאמל־פונקטן אין די שטעט, און דערנאך צווישן 4־טן און 7־טן סעפטעמבער 1942 האט מען אלע איבערגעפירט קיי זאסלאוו. ס׳האט געהייסן אז מען פארט אויף ארבעט און מ׳האט אלעס געמעגט מיטנעמען, אפילו מעבל. צווישן 7־טן און 11־טן סעפטעמבער איז פארגעקומען דאס איבערטראנספארטירן פון זאסלאוו קיין בעלזשעץ פון בערך 17.000 יידן, און דארט האט מען זיי גלייך אומגעבראכט.

דער קאמענדאנט פון לאגער איז נאך דאן געווען פאגט, ער פלעגט 2 ביז 3 מאל א וואך דורכפירן „אקציעס" אין וועלכע ער פלעגט דערשיסן עטלעכע צענדליק ביז עטלעכע הונדערט יידן. איך האב געוואלט אנטלויפן פון לאגער, נאר מיין פרוי האט מיר געזאגט אז זי האט נישט קיין כוח. נאכדעם ווי פאגט איז דערשאסן געווארן דורך זיין קאלעגע, ווארשיינלעך אויפן באפעל פון אויבן, האט מען לייכטער אפגעאטעמט אין לאגער. אלס א ביישפיל פון זיינע רציחות קען דינען דער פאלגענדער פאקט: איינמאל האט ער געפירט א גאנצע משפחה, וועלכע מען האט געבראכט פון דער געגנט פון לעמבערג, צום שיסן ביי אן אפענעם גרוב. די מוטער און דער זון זענען גלייך דערהרגעט געווארן נאר די טאכטער האט נאך געלעבט. האט פאגט געהאלטן אין איין שיסן צו איר ביז זי איז א א דורכגעלעכערטע פון קוילן אויסגע־גאנגען. ביים פארשיטן דעם גרוב האט זיך אויסגעוויזן אז דער פאטער לעבט נאך אויך. אים האט ער געהייסן ארויסנעמען, ארייננעמען אין שפיטאל, און עטלעכע טעג שפעטער ביי דער נאענטסטער אקציע דערשיסן. זיין נאמען איז געווען זיפער.

נאך פאגטס טויט אין נאוועמבער 1942, איז דער שעף פון לאגער געווארן מיללער, א נידעריקער, בלאנדער, ארום 30 יאר אלט, פון פאך א שניידער. א מיאוסער טיפ, מיט א פאררריסענער נאז און א שוטה דערצו, איז ער געווען נאך א גרעסערער סאדיסט פון פאגטן. איצט האט ער א שטייפע האנט, ווייל ער איז איינמאל פארוואונדעט געווארן פון א ייד פון סאניק — סימעק מעללער, גבוירן אין זאגורזש, וועלכער האט פריער געארבעט 2 יאר צייט אין געסטאפא, און האט געהאט ביי זיך געווער. ווען מיללער מיט 2 באהן־שוץ פאליציאנטן האבן אים געפירט מיט א גרופע יידן צום שיסן (צווישן זיי אויך זיין כלה טאשקע קרעמער, דיאמאנט, ראוך א. א.), האט ער דערשאסן די 2 פאליציאנטן, מיללערן אבער נאר פארוואונדעט, און איז אנטלאפן. היינט איז ער אין אמעריקע.

אן ענלעכער אקט פון האפנונגסלאזן ווידערשטאנד איז פארגעקומען ווען א יונגער שוסטער פון אוסטריק (דוד דער זון פון ישראל שוסטער), איז ארויפגעפאלן אויפן שעף פון געסטאפא אין סאניק — שערינגער בעת ער האט אים געפירט מיט א גריפע 50 יונגע יידן צום שיסן. ער האט אים באוויזן דורכצושטעכן מיט א שוסטער מעסער דאס פנים און דעם האלדז, און איז באלד דערשאסן געווארן. שערינגער איז באנדאזשירט געווארן

פון ד״ר לערנער. בכלל איז שערינגער געווען די שרעק פון דעם לאגער. ער פלעגט אונדז באזוכן ווען ס׳האט זיך אים פארגלוסט צו פארגיסן מענטשלעך בלוט. איין מאל האט ער אנגענומען א קליין קינד ביי די האר און מיט דער אנדערער האנט עס דערשאכן; און דאן אריינגעווארפן אין גרוב אריין.

ס׳איז נישט געווען קיין איין וואך ס׳זאל נישט פארקומען קיין אקציע. בעיקר ווען מען פלעגט כאפן יידן באהאלטן זיך אין די וועלדער אדער אין „קריאוועס״ (באהעלטענישן) און זיי ברענגען אין לאגער, פלעגט צו זיי צוגעבן לאגער מענטשן, שאפן א גרופע 20 ביז 30 און אמאל מער מאן און זיי דערשיסן. ווען מ׳האט זיך אנגעהויבן צו צעלויפן אין וואלד אריין, פלעגן קומען קאמיסיעס מיט דעם אבער־שארפירער שופקע, און בארואיקן דעם עולם אז מער וועט מען שוין נישט שיסן, ווייל מען וועט פון דעם לאגער מאכן א אמוניציע פאבריק.

אנהויב דעצעמבער האט מען אנגעהויבן צו ליקווידירן די צוואנגסארבעט „פלאצאווקעס״ אין דער אומגעגנט, און די מענטשן האט מען געבראכט אין לאגער אריין. ס׳זענען נאך געבליבן 3 ארבעטס פלעצער: 1) אין געטא אין סאניק, וואו ס׳האבן געארבעט 300 מענטשן אין דער א. ג. „געמיינשאפט־ווספולגאַטא״ אין לאקאל פון „יד־חרוצים״, 2) אין דער פאבריק פון וואגאנען פון זשיעליעניעווסקי, און 3) ביי דער פירמע קירכהוף פאר וועלכער ס׳האבן אין דארף טרעפטשע געארבעט בערך 600 מאן. די פירמע קירכהוף האט געהאט דארט א. ג. קינדער־באראקן, און האט צוו. אנד. אויך באשעפטיקט קליינע קינדער אין שטיינ־האקערייען און ביים ארויסנעמען שטיינער פון טייך סאן, ווי אויך ביים בויען שאסייען. דער לייטער פון לאגער אין טרעפטשע איז געווען ליפאלד, וועלכער פלעגט צוזאמען מיט א פאלקס־דויטש טאַמאשיק, א הויכער, בלאנדער, יונגער, שרעקלעך שלאגן, נישט הרגענען נאר שלאגן ביז צום פארלירן דאס באוואוסטזיין.

דעם 15 דעצעמבער 1942, מאנטיק, האט מען דעם גאנצן טרעפטשער לאגער געבראכט קיין זאסלאוו. נאר איינצעלנע פון די 600 האבן באוויזן צו אנטלויפן. צומארגנס, דינסטיק, האט מען זיי רעגיסטרירט אין דער קאנצעליי, געגעבן קליידונג און שפייז־קארטן, און איינגעארדנט אין די בלאקן. דעם אנדערן טאג, מיטוואך פארנאכט, א זייגער 4, איז געקומען א באפעל פון מיללערן אז אלע די געקומענע פון טרעפטשע זאלן זיך אויסשטעלן אויפן לאגער־פלאץ. דאן, ווען אלע זענען שוין געשטאנען, איז געקומען מיללער און מיט דער הילף פון ארדנונגס־דינסט האט ער אנגעהויבן דורכצופירן א סעגרעגאציע. אפגעציילט 20 מענטשן און געהייסן זיי זיך שטעלן אין דער רעכטער זייט, דאן 20 מענטשן אויף דער לינקער זייט, און קיינער האט נישט געוואוסט וועלכע גרופע וועט בלייבן לעבן, און וועלכע וועט גיין צום טויט. איך האב דאס אלעס צוגעזען דורכן פענצטער פון דער האלע (באראק) וואו איך האב געארבעט אלס סטאליער. נאך דער סעגרעגאציע איז מיללער מיט דעם קאמענדאנט פון (יידישן) ארדנונגסדיסט — פייגנבאום, אריינגעקומען אין אונדזער האלע און פרובירט די טירן, פענצטער און די שלעסער, אבער עס איז זיי נישט געפאלן. נישט ווייט איז געווען א מאגאזין וואו עס פלעגט אריינגיין 12 וואגאן קארטאפל. אין דעם פינצטערן קעלער האט ער אנגעהויבן אריינ־צוטרייבן די צום טויט פארמשפטע יונגעלייט. די וואס האבן זיך קעגנגעשטעלט האט מען געשלאגן און איינער לייב פרענקל פון סאניק איז פון מיללערן דערשאסן געווארן. שפעטער, ווען אלע זענען שוין געווען אינעווייניק, האט זיך מיללער אוועקגעשטעלט ביים פענצטער פון מאגאזין און אריינגעשאסן אין די פארשפארטע מענטשן. צווישן די פיל פארוואונדעטע זענען אויך געווען 2 זין פון מיין קוזין ישראל. ניסן זילבערמאן הי״ד,

און דוד זילבערמאן הי״ד פון אוסטריק. אינדערפרי האט מען זיי צוזאמען מיט אנדערע איינגעטיילט אין גרופעס פון 50 פערזאן, געפירט אין וואלד אריין הינטערן לאגער, וואו עס זיינען געווען צוגעגרייטע 2 גרויסע קברים און דארט האט מען זיי דערענדיגט. די עקזעקוציע פון די 600 מאן איז פארגעקומען פון 5 א זייגער פארטאג ביז 2 א זייגער נאכמיטאג.

ווען אייניקע פון די צום טויט געפירטע איז געלונגען צו אנטלויפן, האט מען אנגעהויבן צו כאפן פון לאגער, ווער עס איז נאר געקומען אונטער זייערע הענט, כדי אויסצופילן דעם „קאנטינגענט" פון 600 מאן. מיללער איז אריינגעפאלן אין קיך וואו עס האבן געארבעט 50 פרויען און האט אויסגעקליבן 20 פון זיי. וויסנדיק וואס ס׳דערוואַרט זיי זענען זיי צוריקגעלאפן אין קיך אריין. אלס נקמה האט ער געהייסן ארויספירן אלע 50 פרויען אויפן בערגל הינטערן לאגער אויפן ארט פון דער עקזעקוציע און דארט זיי דערשאסן.

צוזאמען מיט מיללערן האבן זיך אין דער „אקציע" באטייליקט אויך אנדערע געסטאפא־לייט. שערינגער איז דערביי פאראוואונדעט געווארן פירנדיק א גרופע צום שיסן. דורכן פענצטער האב איך געזען ווי מיללער האט דערשאסן די פרוי פון פרי־זער ווייינשטיין פון לינסק, ווען זי האט פרובירט אנטלויפן, און פעננערן פון טיראַוועו־וואלאסקע, וועלכער האט אים געבעטן איבערלאזן זיין פרוי, האט ער געהייסן אן אנדערן געסטאפאוויעץ ער זאל אים דערשיסן. שפעטער זענען די געסטאפא־לייט אריין אין דעם שניידעריי ווארשטאט פאר וועש, אויסגעקליבן 15 פון די שענסטע מיידלעך און זיי ארויסגעפירט צום שפיטאל־בלאק. דארט האט זיי דער געסטאפאוויעץ קוואמבוש, א בלאנדער, פעשער, מוירער פון פאך, געהייסן זיך לייגן אויף דער ערד מיטן פנים אין דער בלאטע. נאכן ליגן אזוי א האלבע שעה, האט ער זיי איינער נאך דער אנדערער געשאסן אין קארק אריין. מיר האבן דאס אלעס געזען דורכן פענצטער. שפעטער האט דער געסטאפאוויעץ קראצמאן, א הויכער, שיינער ברייט־פלייציקער דייטש, ארויסגעפירט נאך עטלעכע מיידלעך. זעענדיק די טויטע קערפערס פון זייערע חברטעס, זענען זיי זיך צעלאפן. קראצמאן מיט די אנדערע געסטאפא־לייט זענען זיי נאכגעלאפן און געשאסן פון זייערע אויטאמאטן. אייניקע איז זיך דערוויייל געלונגען צו ראטעווען. די טויטע קערפערס פון די דערמארדעטע מיידלעך זענען ארויפגעפירט געווארן דורך די יידישע ארבעטער אין מאגאזין, אויפן בערגל. דארט זענען די דערמארדעטע געלעגן באקעטע, איינגעלייגט איינע אויפן אנדערן אויף א קופע ביי דעם אפענעם קבר, און אין דער זייט אויך קופעס פון זייערע קליידער און וועש. נאך דער עקזעקוציע זענען די געסטאפא־לייט אוועקגעפארן, איבערלאזנדיק מיללערן אליין אין לאגער.

נאך פאר דער אקציע האב איך צוגעגרייט א „בונקער" אין קעלער אונטער דער שטאל וואו מ׳האט אונדז געהייסן מאכן א בריק. מיר האבן געמאכט אין איר א לאך, גענוג פאר א מענטשן זיך דורכצושטופן, פארדעקט אים מיט א ברעט און אויף דעם ארויפגעשטעלט א קופער. ס׳איז דארט געווען זייער דושנע, אן א פענצטער, און אהין האב איך מיט דער הילף פון 2 ארדנונגסדינסט מענער אריינגעפירט מיין פרוי און טאכטער. דארט זענען זיי געזעסן א גאנצן טאג ביז נאך דער אקציע.

נאך דער „אקציע" האבן מיר באשלאסן זיך צו פארטיידיקן. מ׳יר האבן צוזאמענגענומען געלט, און געזאלט שיקן אייניקע פון אונדז קיין טשעכן צו קויפן געווער און אמוניציע. ווען די מענטשן האבן זיך שוין געגרייט אין וועג אריין, האט אונדז אן ארדנונגס־דינסט מאן, א משומד, דער אדוואקאט שטערגער (דער יונגער), א נישטיקער טיפ, געמסרט. אייניקע טעג שפעטער איז געקומען צו פארן דער לאנדראט ד״ר קלאהר, און אונדז פארזיכערט אז

מער קיין „אקציעס" וועט מען נישט דורכפירן, נאר מען וועט אונדז אלעמען באשעפטיקן אין דער אמוניציע פאבריק וואס דארף דא אין זאסלאוו געשאפן ווערן.

ביז דעם 15־טן יאנואר 1943 איז טאקע קיין אקציע נישט פארגעקומען. אפילו די וועלכע מ'האט געכאפט אין וואלד, האט מען געהאלטן ארעסטירט אין לאגער און נישט דערמארדעט. צו אנטלויפן אין וואלד איז שווער געווען צו דעצידירן. געווען א סך פאלן פון אנטלויפן, אבער צוליב מאנגל אין שפייז, צוליב דער קעלט, און בעיקר — צוליב דער מורא פאר דער ארומיקער דארפס באפעלקערונג, וועלכע פלעגן זיי אויסגעבן צו די דייטשן, איז מען צוריקגעקומען אין לאגער אריין. מיר האבן אלע געוואוסט וועגן דעם סוף פון שמואל ראנד פון דארף טארנאווא, וואס האט זיך אויסבאהאלטן ביי א דארטיקן פויער צוזאמען מיט זיין פרוי, אירע עלטערן און זיינע 3 אדער 4 קינדער. איינמאל ביינאכט האט דער פויער ארויפגעשלעפט ראנדן מיט זיין 16־יעריקן זון פון באהעלטעניש און זיי דערמארדעט, און די רעשט משפחה האט ער אזוי צעממיתט, אז מען האט זיי נישט געקאנט דערקענען, ווען מ'האט זיי געבראכט אין לאגער אריין. געווען פאלן ווען מענטשן זענען צוריקגעקומען אין לאגער אריין, נאכן ליגן אין וואלד צו 5 חדשים. זיי האבן געמיינט אז אפשר וועלן זיי זיך דא ראטעווען.

דעם 10־טן יאנואר 1943, זונטיק, בעת פסח פאוועל יארמארק איז געזעסן אויף דיזשור אין לאגער ביורא, האט ער אפגענומען א טעלעפאן פון אבערשארפירער שופקע פון סאניק, וועלכער האט אים געהייסן איבערגעבן דעם לאגער־פרעזעס, (דאמפף) אז ער זאל צומארגנס איינזאמלען אלע יידן אין דער גרויסער האלע. יארמארק האט דאס נאר דערציילט זיינע חברים, אבער באלד האט דער גאנצער לאגער וועגן דעם גערעדט. קיינער האט נישט געוואוסט וואס עס וועט פארקומען, אבער ביז חצות זיינען שוין העכער 1000 מענטשן אנטלאפן אין וואלד אריין. מאנטיק פרי איז געקומען שופקע, געפרעגט אויף די יידן, און רואיק אוועק געפארן. אלע אנטלאפענע זענען דאן צוריקגעקומען און פארגעזעצט זייער ארבעט ווי פריער. דאנערשטיק, דעם 14־טן יאנואר, אינדערפרי, האבן מיר פלוצעם דערזען אז דער לאגער איז ארומגערינגלט פון דייטשע, אוקראינישע, און די פוילישע פאליציי. מענטשן האבן זיך אנגעהויבן באהאלטן אין די קעלערן און אויף די בוידימס, און די פאליציי האט יעדעם ארויסגעטריבן אויפן לאגער פלאץ און פון דארט אין דער האלע אריין. מיין פרוי האט זיך נאך באוויזן צו באהאלטן אין מיין „קריוואוקע" אונטער דער בריק פון דער שטאל, אבער איך מיט דער טאכטער זענען געווען צוזאמען מיט בערך 2000 יידן אין דער האלע. ארום 10 א זייגער האט מען אנגעהויבן צו ברענגען יידן פון פארשידענע פלאצאווקעס אונטער דער עסקארטע פון „ס.ס.", געסטאפא, „ס. ד." און דער פוילישער פאליציי (גראנאטאָווע). זיי זענען געבראכט געווארן פון דער „ווספולנאטע" אין סאניקער געטא, פון זיעליעניעווסקיס וואגאנען פאבריק, און אויך בערך 150 מענטשן פון אוסטריק, וואו זיי האבן נאך געארבעט אין טארטאק. צוזאמען זענען מיר איצט געווען בערך 3000 מענטשן. מיטאג צייט האט די געסטאפא נאך אלץ געבראכט צופירן צעשלאגענע און צעבלוטיקטע יידן וועלכע האבן זיך פרובירט באהאלטן. אין לאגער האבן זיך ארומגעדרייט צווישן אנדערע: אבערשארפירער שופקע, שערינגער, קראצמאן, האאסע, מיט א גוטמוטיקן שמייכל, און אויך אַמאַן געטה, וועלכן מיר האבן גערופן „דער מלאך־המות".

12 א זייגער איז געטה אריין אין דער האלע און אויסגעליינט א ליסטע פון 70 נעמען, צוו. אנד. אויך מיינעם. דאס זענען געווען בעיקר נעמען פון סטאליערס, טעסלערס, סטעלמאכעס און אויך אייניקע דאקטוירים, ווי ד"ר אייזיק לערנער, ד"ר דוד קופפער, ד"ר ארטנער, ד"ר פינק און דער דענטיסט ראפאפארט. געטה האט אונז געהייסן

ארויספירן און דאן אנגעזאגט אויסצופירן אלע באפעלן. צוערשט האט מען אונז באפוילן ארויסצוטראגן פון די בלאקן וואו מיר האבן געוואוינט, דאס מעבל, וועש, בעטגעוואנד, קליידער, ניי־מאשינען און שרייב־מאשינען, בילדער און אויך די איינארדנונגען פון די דאקטוירים און דענטיסטן קאבינעטן. דאס אלעס האבן מיר אנגעלאדנט אויף וועגענער וועלכע זענען גלייך אפגעפארן צו דער באן־סטאציע קיין סטארי־זאגורזש. פארנאכט האט מען אונז אריינגעטריבן אין דעם סטאליעריי ווארשטאט. איך האב פרובירט ארויסנעמען מיין טאכטער פון דער האלע אבער א געסטאפאוויעץ האט מיך נישט געלאזט. ביינאכט איז מיין פרוי ארויס פון איר באהעלטעניש און געגאנגען זיין צוזאמען מיט דעם קינד.

פרייטיק אינדערפרי דעם 15־טן יאנואר האט מען אונז שוין נישט ארויסגעלאזט פון דער סטאלארניע. פון דארט האבן מיר געזען וואו מען פירט ארויס פון דער האלע גרופעס צו 125 פערזאן אונטער דער עסקארטע פון דער פאליציי און א דייטש מיט א מאשין געווער פון אונטער זיי. מען האט זיי געפירט צו דער באן ליניע, וואו עס איז געשטאנען א לאסט־צוג פון 16 ביז 20 וואגאנען. אויפן וועג צום צוג, בערך א האלבער קילאמעטער, האט מען ביי די מענטשן אלעס אוועק גענומען, אפילו די מאנטלען פון זיי אראפגעשלעפט. איך בין געשטאנען מיט ד״ר לערנער און געזען ווי מען פירט אונזערע פרויען און קינדער צו די וואגאנען. מיר האבן פרובירט זיך ארויסרייסן צו זיי אבער די געסטאפא האט אונז נישט געלאזט.

די דייטשן האבן געצוואונגען 10 מאן פון אונזערע 70 די א. ג. „אויפרוימונגס־קאלאנע״, און זיי געצווינגען צו פארקלאפן די פענצטערלעך פון די וואגאנען מיט ברעטער און שטעכיקן דראט. פון א באקאנטן באן־ארבעטער, וועלכן מיר האבן געגעבן 2000 זלאטיס זענען מיר שפעטער געוואר געווארן, אז מען האט דעם טראנספארט געפירט קיין בעלזשעץ און אז העלפט פון זיי איז אומגעקומען אויפן וועג. אין איין וואגאן איז געלונגען די מענער אויסצוברעכן א האנט און אין אן אנדערן דאס פענצטער, און פיל זענען ארויסגעשפרינגען בעת דער צוג איז געלאפן. די דייטשן האבן זיי נאכגעשאסן און זיכער אלע דערהרגעט. דאס איז געווען צווישן ק ר א ש צ י ע נ ק ע און ס ט א ר ז ש א ו ו ע. איינער פון זיי א ל י ה ו ל א נ ג ס א ם איז דעם דריטן טאג צוריקגעקומען אין לאגער.

נאכן אפפארן פון טראנספארט האבן די דייטשן נאך געזוכט אין אלע ווינקאלעך פון לאגער. אזוי האבן זיי געפונען א יונג מיידל פון לינסק, ש ו ו א ר ץ, און האאסע האט זי דערשאסן נישט קוקנדיק אויף איר געבעט און געוויין, צו לאזן זי לעבן. שערינגער האט דערשאסן ד״ר מ י י ע ר פון קראקע מיט זיין שיינער פרוי, וועלכע האבן זיך פרובירט סמען. מיללער האט דערשאסן ביינאכט ש א ו ל ש ט ר ע נ ג ע ר פון סאניק, ווען ער איז ארויס פון זיין באהעלטעניש, וואו ער איז געלעגן 2 טעג. זיי אלע צוזאמען מיט ב ע ר ל ט א ו ב ע נ פ ע ל ד־ פ י ע ט נ י צ ע ר פון לינסק און נאך איין אונבאקאנטן, האבן מיר באגראבן אונטערן רויטן בלאק.

מיר די פארבליבענע האבן געלאדענט וואגאנען אויפן באפעל פון שופקע און דעם ס״ס מאן ל י פ פ ע, וועלכע די דייטשן האבן ארויסגעפירט פול מיט יידיש פארמעגן. דינסטיק דעם 19־טן יאנואר האט שופקע אויסגעקליבן 5 מאן: מיך, יארמארק, ד״ר לערנער, סענדער כאראס און שפייזער און אונז אוועקגעפירט ארבעטן קיין סאניק.

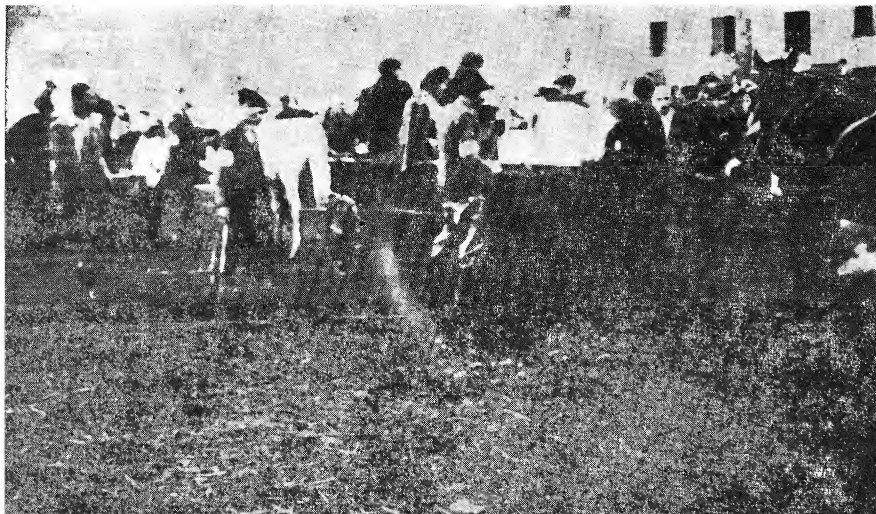
מיט דער הילף פון 2 פאר פערד האבן מיר פארלאדנט דאס פארבליבענע יידישע פארמעגן אין סאניקער געטא און פון פארשידענע מאגאזינען אין שטאט. מיר האט מען איבערגעגעבן די שליסל פון א מאגאזין און מיך געמאכט פאר א פארארבעטער. נאך 2 וואכן ארבעט האב איך נאך צוגעקריגן הילף, אזוי אז צוזאמען זענען מיר געווען 17 מאן. מיר האבן

געוואוינט אין געטא אין 2 צימערן און האבן געהאט די מעגלעכקייט זיך באנוצן מיט אלעם גוטן וואס איז געבליבן אין ליידיקן געטא. שופקע, וועלכער האט געהאט די אויפזיכט איבער דעם טראנספארטירן דאס יידישע פארמעגן מטעם די „ס.ס.", האט פון דעם 15 יאנואר ביז דעם 25 פעברואר אוועקגעשיקט העכער 150 וואגאנען מיט נאך־יידישן פארמעגן פון סאניק, זאסלאוו און די אנדערע שטעטלעך אין דער גאנצער געגנט.

איינמאל איז שופקע געקומען, ווי געווענלעך אין דער פרי, ארויסגערופן מיך מיט ד"ר לערנער און אונז דערציילט אז ד"ר פינק, וואס האט געהאט אונטער זיך 10 מענטשן צו אן ענלעכער ארבעט, איז אנטלאפן, און דערפאר האט מען דערשאסן אלע זיינע מיטארבעטער. ער האט אונז געווארנט אז אויב פון אונז וועט איינער אנטלויפן וועט מען אלס שטראף אלע אנדערע אומברענגען. מיר זענען געווען אין קאנטאקט מיט די פארבליבענע אין זאסלאוו, אלע האבן געוואוסט וועגן דעם פאל פון אנטלויפן און אויך אליין געטראכט דערפון, נאר מיר האבן מורא געהאט צו רעדן וועג דעם, נישט האבנדיק קיין צוטרוי איינער צום צווייטן.

גלייך נאך מיין קומען ארבעטן קיין סאניק, האב איך אנגעהויבן זוכן א וועג צו פארשטענדיגן זיך מיט מיינע געוועזענע שכנים אין יאטשמע, מיין געבורטס ארט. איינמאל האב איך באמערקט ביי די דראטן וואס האבן ארומגערינגלט דאס געטא, א באקאנטן באאמטן פון סאניקער שטייער אמט, פטאשעק. איך האב אים קודם געפרעגט צו ער קען מיך באהאלטן, אבער זעענדיק אז ער האט מורא האב איך אים געבעטן מיטנעמען 2 בריוו קיין יאטשמע צו מיינע נאענטע באקאנטע — הענריק סטאטשעק און סטאניסלאווא וואלאנסקא, אין וועלכע איך האב זיי געבעטן קומען צו די דראטן ביים געטא כדי אפצורעדן אויף וועלכן אופן זיי קענען מיך פון דאנען ארויסבאקומען. אלס באלוינונג האט פטאשעק פון מיר באקומען א לעדערנע וואליזע, אין וועלכער איך האב אנגעלייגט פול זאכן און קליידונג פון איינעם פון די ליידיגע הייזער אין געטא. דעמזעלבן אוונט האט ער מיר געבראכט א תשובה פון דער פרוי וואלאנסקא אז איר טאכטער דאנושא וועט קומען און ארומרעדן מיט מיר דעם ענין. ווען דאנושא איז געקומען האט זי מיר דערציילט אז די 5 קינדער פון מיין עלטערן ברודער אברהם זילבערמאן, באהאלטן זיך ביי זיי אין שטוב, און אז זי קען נאך מאכן פאר מיר אויך א באהעלטעניש. איך האב איר געגעבן 2 שיינע רענצלעך פול מיט די בעסטע זאכן וואס כ'האב נאר געקענט געפונען אין געטא. זי פלעגט קומען טאג־טעגלעך מיט איר ברודער אדער פעטער און איך האב זיי אלעמאל געגעבן 2—3 וואליזעס אדער זעק מיט בעט־צייג, געשיר, שפייז אא"וו, פאר דעם וואס זיי האבן באהאלטן מיין ברודערס קינדער און אויך פאר מיר ווען איך וועל פון דאנען ארויס. אין דערזעלבער צייט האב איך אויך פארקויפט זאכן פון געטא צו פאליאקן, און אזוי ארום אנגעזאמעלט בערך 30.000 זלאטיס. איך האב פאריסגעזען אז מיר וועלן נאך האבן ארבעט אויף 5—6 וואכן. איך האב שוין נישט געהאט קיין צוטרוי צו דעם דייטש, וועלכער האט אונז צוגעזאגט אז מען וועט אונז נעמען ארבעטן קיין פלאשאוו.

איך האב צוזאמענגערופן מיינע 17 מיטארבעטער און זיי געראטן אז יעדער זאל זיך צוגרייטן אן ארט צום אנטלויפן. איך האב זיי נישט דערציילט דעם אמת וועגן מיין באהעלטעניש, נאר אויסגעטראכט אן אנדערן, ווייל פון דערפארונג האב איך געוואוסט אז עס איז מעגלעך איינער זאל פארראטן. זיי האבן מיך אבער אלע געהיטן אז איך זאל נישט אנטלויפן, מורא האבנדיק פאר די קאנסעקווענצן וואס וועלן זיי דאן דראען. די 5 מאן וואס האבן מיט מיר געוואוינט אין איין צימער האבן דערקלערט אז זיי וועלן מיך נישט לאזן אליין אנטלויפן און

אויפן וועג פון געטא אין לאגער זאסלאוו — בדרך מהגיטו למחנה בזאסלאב

ביים אנקומען קיין זאסלאוו — בהגיעם לזאסלאב

בייםווארטן אויף דער באן וואס פירט קיין בעלזשעץ — מחכים לרכבת המוביל'ה לבלז'ץ

פאריתומטע זאכן נאכן אוועקפירן אין טויטנלאגער — כלים וחפצים מיותמים שהושארו בחצר מחנה זסלב
לאחר צאת ה„טראנספורט" למחנה־ההשמדה

איבעראל גיין צוזאמען מיט מיר. איך האב דאן געבעטן דאנושען אז זי זאל צוגרייטן א באהעלטעניש פאר 5 מאן. נאך א פאר טאג איז זי געקומען צו פארך און דערציילט אז זי האט נאר פלאץ פאר פיר מאן.

מאנטיק דעם 21 פעברואר 1943 זענען געקומען 2 יידן פון זאסלאוו און דערציילט אז די ארבעט ענדיגט זיך און אז מען דארף טראכטן וועגן אנטלויפן. מיר האבן צו זיי נישט געהאט קיין צוטרוי און זיי נישט דערציילט וועגן אונזערע פלענער. מיטוואך דעם 23־טן זענען געקומען 2 אנדערע, מיטגעבראכט ברויט און האבן דערציילט אז 3 מענטשן זענען ווידער אנטלאפן פון זאסלאוו (אפרים הירש, מאריץ מאזעס און שארף, אלע פון לינסק). 2 פון אונזערע 17, לייב גאלדינגער און פראפער, זייענדיק שיכור (פון בראנפן געפונען אין געטא), האבן דערציילט די געקומענע פון זאסלאוו, אז אויך מיר האבן אלע פלענער צו אנטלויפן. זיי האבן עס דערציילט זייער מייסטער — אייזן, א סטאליער פון באליגראד, דער האט עס איבערגעגעבן דעם ס״ס־מאן ליפפע, וועלכער האט וועגן דעם גלייך טעלעפאנירט קיין סאניק. ביינאכט איז געקומען שופקע מיט פוילישע פאליציי און דייטשע ס״ד, ארומגערינגלט דאס הויז, און געהייסן אונז אלע שלאפן אין איין צימער. דיזעלבע נאכט האבן 2 פון אונז, שפייזער און לעהרער באוויזן צו אנטלויפן און מיר האבן דערוואַרט אז מיר וועלן פאר זיי באצאלן מיט אונזערע קעפ. נאך א שלאפלאזער נאכט איז אונז געלונגען צו באהאלטן דעם סוד פון אנטלויפן און מיר זענען ווידער געשיקט געווארן אויף ארבעט אין אן עסקארט. מיר זענען צוריק געקומען אין געטא, געהייסן די דארט פארבליבענע אנטלויפן, געגעבן 2 פון זיי (נפתלי מאנטעל פון לינסק און ווארשאוער פון אוסטריק) געלט, ווען זיי האבן נאר געוואלט גיין מיט אונז, אויס מאנגעל אין א באהעלטעניש, און מיר 4: איך, לערנער, יארמארק און כאראס, האבן זיך געלאזט אויפן וועג קיין יאטשמע. דער פוילישער פאליציאנט לאפינסקי האט וועגן אלעם געוואוסט און אונז נישט געשטערט.

אנטלויפנדיק דורך די גאסן פון סאניק האבן מיר זיך געמוזט אייניקע מאל באהאלטן פאר אנגעטראפענע דייטשן און פאליאקן. דורך די פעלדער אין טיפן שניי זענען מיר אנגעקומען אין וואלד אריין. 5 קילאמעטער פון יאטשמע. דא האבן מיר געמוזט צוווארטן ביז נאכט, ווייל אין דער געגנט האט מיך יעדער פויער געקאנט דערקענען. ארום 10 א זייגער ביינאכט זענען מיר אריין צו דער וואלאנסקא אין שטאל. ווען זי איז אביסל שפעטער אהין אריין, האט זי זיך דערפרייט מיט מיר, געבראכט ברויט און מילך און אונדז מודיע געווען אז מיר מוזן גלייך ווייטער אנטלויפן, ווייל אין דארף רעדט מען שוין אז זי באהאלט יידן. מיין ברודערס קינדער, זיינען אויך דעמזעלבן אוונט אוועק אין אן אנדער באהעלטעניש. זי האט גערופן איר ברודער, און ער האט אונז אוועק געפירט 3 ק״מ ווייטער אין דארף וווזדאווו ברעזיוווער קרייז, וואו עס איז פאר אונז שוין געווען צוגעגרייט א באהעלטעניש ביי איר קוזין פעליקס זאמבקיעוויטש אין די באהעלטענישן בין איך אפגעלעגן לאנגע חדשים, ביז צו דער באפרייאונג.

ווען שופקע איז צוריקגעקומען אין געטא, זענען די מענטשן וואס האבן מיט אים געארבעט אויך אנטלאפן. ער האט דאן מאביליזירט די פאליציי און אונז נאכגעיאגט אבער אין דער פארקערטער ריכטונג. ווען ער האט קיינעם נישט געכאפט איז ער אריין קיין זאסלאוו און דערמארדעט די פארבליבענע 39 יידן, ווי אויך די אנדערע וועלכע זענען דארט געווען באהאלטן, און אוועקגערויבט זייער גאנץ פארמעגן וואס זיי האבן אנגעזאלמט פון דעם וואס איז געבליבן נאך אלע אנדערע ארויסגעפירטע און דערמארדעטע יידן.

חנוך כ״ץ

דער חורבן פון דער קהילה אין סאניק

דעם אנהייב חורבן פון דער קהילה אין סאניק, געננוי ווי פון אלע קהילות אין פוילן, דארף מען נישט זען אין דער דאטע פון 1־טן סעפטעמבער 1939, ווען עס איז אויסגעבראכן די דייטש־פוילישע מלחמה. דער אנהייב פונעם אונטערגאנג האט מען שוין געקענט זען און שפירן א יאר פארן מלחמה־אויסברוך, ווען די פוילישע רעגירונג האט אנגעהויבן ארויפלייגן אויף יידן אלץ נייע גזרות. פאקטיש האט זיך דאס אנגעהויבן מיטן ברענגען דעם ענין שחיטה אין „סיים" דורך מאדאם פריסטאר און איר פאדערונג די שחיטה לחלוטין צו פארבאָטן. שונאי ישראל האָבן גוט אויסגענוצט דאָס דאָזיקע פראבלעם, וואס האט מיטגעשלעפט מיט זי א גאנצע ריי גזירות. דער מצב האט זיך נאך מער פארערגערט ווען מאסן קריסטלעכע סטודענטן האבן אנגעהויבן פיקעטירן יידישע געשעפטן און נישט דערלאָזט קריסטן צו קויפן ביי יידן.

אויך דער הימל פון סאניקער יידנטום האט זיך באדעקט מיט שווארצע כמארעס און מיט האפענונגסלאזיקייט אויף א בעסערער צוקונפט. אלע האבן געפילט, אז די ערד ברענט אונטער די פיס. פון איין זייט גזירות אויף יידן און די אנטיסעמיטישע פראפאגאנדע, וואס האט זיך געשטארקט מיט יעדן טאג און ארומגענומען אלע שיכטן פונעם פוילישן פאלק, און פון דער צווייטער זייט — די שנאה־באציונגען צווישן דייטשלאנד און פוילן און היטלערס דראונגען קעגן פוילן און באזונדערס קעגן פוילישן יידנטום. פאר יידן איז נישט געבליבן קיין שום מעגלעכקייט אנצונעמען שריט פון הילף און רעטונג. געבליבן איז בלויז תפילה־צו־טאן, האפן צו גאט א מלחמה זאָל פאָרט נישט אויסברעכן. צום באדויערן זיינען די האפענונגען געווען אומזיסטע. די צרות האבן זיך כסדר אלץ מער אראפגעלאזט איבער דער יידישער באפעלקערונג, און יעדן טאג איז זייער פארנעם געווארן אלץ גרעסער.

וואס עס האט צום מיינסטן ווייגעטאן איז געווען די אויפפירונג פונעם פוילישן פאלק. אנשטאט צו זוכן עצות ווי צונישט צו מאכן היטלערס פלענער, וואס האט זיך געגרייט צו פארכאפן פוילן, האבן די פאליאקן נישט אויפגעהערט די אנטי־יידישע פלענער. זיי האבן אלץ געזוכט וועגן ווי אזוי צו ליקווידירן פיזיש און עקאָנאָמיש זייערע יידישע מיטבירגער. די שנאה פון דער פוילישער באפעלקערונג צו יידן האָט דעם הויכפונקט דערגרייכט ביים אויסברוך פון דער מלחמה, און איז באזונדערס געקומען צום אויסדרוק נאך פוילנס מפלה, ווען אין געציילטע טעג האבן די נאציס פארניכטעט זייער ארמיי, די בעסטע זין אוועקגענומען אין געפאנגענשאפט און די פירערס זייערע ארייגעזעצט אין די תפיסות און קאנצענטראציע־לאגערס און זיי דארט פארפייניקט. גאנצע שטעט זענען חרוב־געווארן, און א העלפט פון לאנד איז באזעצט געווארן דורך די דייטשן. דער שכל־הישר האט פארלאנגט די פאָליאקן זאלן זען אינעם ייד אן אח־לצרה, א מיטשותף צו זייער גורל, און זיי צו דערמוטיקן אויפצו־שטעלן א געאייניקטן פראנט קעגן דעם נאצישן אָקופאנט. די בלינדע שנאה צו יידן האט

זיי אבער פארפירט. אנשטאט צו העלפן יידן, האבן זיי קאלאבארירט מיט די דייטשן און געהאָלפן אין דער אויסראטונג פון יידן. אוקראינער און פאליאקן זענען געווען די וואס האבן אנגעוויזן אויף רייכע יידן, אנטפלעקט די באהעלטענישן ווו עס האבן זיך אויסבאהאלטן גרופעס יידן. די פינצטערע אינסטינקטן האבן גובר־געווען יעטוועדע לאָגיק.

אזוי זענען צו אונדז דערגאנגען די ערשטע גרויל־ידיעות וועגן דער דערמאָרדונג פון זעקס הונדערט יידן, צווישן זיי יאנקעלע קאסנער און דוד סאליק הי״ד, אין א וואלד ביי איסטריק, נאכדעם ווי מען האט זיי געצוווּנגען פאר זיך אליין אויסצוגראבן קברים. די ידיעה האט אונדז געבראכט איינער וואס איז פון דארט אנטרונען. מיר האבן אים נישט געקענט צוגלייבן; אבער אין עטלעכע טעג שפּעטער ווען מיר האבן געזען דאס פורענות דערנענטערן זיך צו אונדז האבן מיר זיך איבערצייגט, אז דאס דאזיקע שרעקלעך אכזריותדיק און טייוולאַניש פארברעך איז א ביטערער אמת. שווער פארצושטעלן זיך וויאזוי מיר האבן איבערגעלעבט די טעג אונטער דעם נאצי־רעזשים אין סאניק.

דעם שבת פון די ערשטע סליחות פארנאכט איז באקאנט געווארן, אז די דייטשן געפינען זיך שוין הינטער סאניק און אז באלד פארנעמען זיי די שטאט. מענטשן האבן זיך אויסבאהאלטן אין די קעלערן. אויך מיר זענען אראפ אינעם קעלער פון נפתלי גוטווירט און געווארט. ווי נאר עס איז געווארן פינצטער איז אנגעפארן א קאראוואן מאטאציקליסטן פון דער זאמקאווע־גאס אין דער ריכטונג צום צענטער שטאט. נאך זיי איז אָנגעפאָרן א לאנגע ריי לאסט־אויטאמאבילן מיט באוואפנטע זעלנער, טאנקען און מיליטערישע אויסשטאטונג פון אלע מינים. דער „פאראד״ האט אזוי געדויערט בערך א האלבע שעה.

עס איז געווען נאכט, אלע ליכטער זענען פארלאשן געווארן. דערשראקענע און פארציטערטע האט מען זיך שטיל געשושקעט, באראטן, געזוכט עצות וואס צו טוען. זקנים, פרויען און קינדער זענען איינגעארדנט געווארן, יעדער אויף זיין פלאץ אינעם קעלער. די יונגע זענען געשטאנען אויף דער וואך. עס האט זיך פארלאנגט א וואכזאמקייט און גרייטונג על כל צרה שלא תבוא. א טויטע שטילקייט האט אומעטום געהערשט אזוי, אז עס איז נישט שווער געווען צו הערן אפילו די דייטשע מעלדונגען וועגן איינעמען די שטאט אָן איין שאס, אז די מאכט גייט אריבער צו דער דייטשער מיליטערישער פארוואלטונג. לסוף האט זיך געהערט דאס קול פון איינעם אן אוקראינער, וואס האט געשווירן צו העלפן דעם נייעם רעזשים אויף אלע געביטן.

קיין איינער האט יענע נאכט קיין אויג נישט צוגעטאן, הגם אלע זענען געווען מיד און פארמאטערט, און דער קעלער איז געווען אויסגעבעט מיט מאנטלען פון די קראמען וואס זענען דא אויסבאהאלטן געווארן פאר די אויגן פון די דייטשן. א גאנצע נאכט האט מען פארבראכט מיט זאגן קינות און תהלים, מיט באוויינען דעם אייגענעם גורל, בעת טרערן האבן כסדר געשטיקט אין האלדז דערמאנענדיק זיך די ערשטע סליחות, די נאכט פון קדושה אלע יארן, וואס איז דאסמאל געווען א נאכט פון צער, ווייטיק און חרפה.

די גאנצע נאכט איז אדורך רואיק, אָן שיסערייען. פארטאג האבן די מענער זיך

אנגענומען מיט מוט, פארלאָזט די קעלערן און אוועק אין בית־מדרש זאגן סליחות, אויסגיסן דאס ביטערע הארץ פארן פאטער אין הימל. אינמיטן דאווענען האבן זיך אבער אריינגעריסן געסטאפא־לייט, ארויסגעטריבן די יידן אנגעטוענע אין טלית און תפילין אין גאס אריין, זיי געצוווּנגען מיט ביקסן־קלעפ צו מאכן פארשידענע העוויות און טאנצן. איינער פון די סאדיסטן איז צו צו ר׳ מיכל־לייבוש דארליך און אים אָפּגעשוירן א פאה מיט א האלבער בארד. ארום זענען געשטאנען א סך זעלנער און געהאט פארגעניגן פון בילד פון די געפייניקטע און באליידיקטע יידן. נאכן דאזיקן ווילדן שפּיל זענען די אויף טויט־דערשראקענע יידן אָפּגעלאָזט געוואָרן אהיים. דאס איז געווען די לעצטע תפילה בציבור פון סאניקער יידן אין זייער בית־מדרש. מער זענען דארט יידן די שוועל נישט אריבערגעטראָטן.

דער טעמפא פון די געשעענישן איז געווען א גיכער. אין משך פון איין וואך האבן זיך א שאט־געטאן גזירות אָן א שיעור, איין גזירה משונהדיקער און מאדנער פון דער צווייטער. דערביי זענען אויסגעפירט געוואָרן אכזריותדיקע מעשים, ווי: דאס פארברענען די בתי־כנסת און בתי־מדרשים און דאס דערמאָרדן דערביי צוויי יידן — יוסף ראבאך און יוסף פאליוואָקער — וואס זענען אריינגעשפּרונגען אינעם ברענענדיקן תלמוד־תורה־בנין, כדי ארויסצו־ראטעווען די ספר־תורה׳ס פון פייער. ביידע זענען אויפן ארט דערשאָסן געוואָרן; דאס כאפּן יידן צו דער ארבעט, דאס דערנידעריקן זיי דערביי ביזן פארלירן דעם צלם אלוקים׳ דאס ארויפלייגן געלט־שטראָפן אין אסטראנאמישע ציפערן. הארצרייסנדיק איז געווען צו זען אזעלכע איידעלע יידן ווי ר׳ מענדעלע קאנער און ר׳ מיכל לייבוש דארליך ווערן געשלעפּט פון ארט צו ארט און אויסער דער שווערער ארבעט מוזן זיי נאָך טאנצן מיטן בעזים און אים קושן. די דערנידעריקונגען, בזיונות און זידלערייען מצד די דאזיקע אוממענטשן זענען תמיד געווען באגלייט מיט בלוטיקע קלעפּ. בלויז מיט ניסים האט מען אויסגעהאלטן די אלע נסיונות און צוריקגעקומען אהיים צעבראָכן פיזיש, אבער דאָך גייסטיק גאנץ.

מיין פאטער ר׳ ישראל כ״ץ ז״ל (נפטר־געווארן כ״א חשון תש״ג אין דזשאלאל אבאד אין קירגיזיע און דארט געקומען צו קבר ישראל ביים קבר פון אונדזער דיין, ר׳ אלעזר ברומער ז״ל) האט מיר דערציילט, אז איינמאל איז ער געשיקט געוואָרן אין איין גרופּע מיט ר׳ אשר בארבער, ר׳ יהושע קלוגער און ר׳ יצחק אייזיק שענבאך צו רייניקן א שולע ווו עס האבן סטאציאנירט די אכזריותדיקע רוצחים. איינער פון זיי האט באפוילן צו מאכן א גרינטלעכע רייניקונג אין די קלאָזעטן, ממש מיט די בלויזע הענט, אָן שום כלים און שמאטעס. ר׳ אשר בארבער, וואס האט זיך נישט צוגעאיילט מיט אט דער מלאכה בזויה׳ האט באקומען מכת־רצח און איז אוועקגעפאלן א באוווסטלאזער. נאכן קומען צו זיך, זעענדיק אז די רוצחים זענען פארנומען מיטן טרינקען, האט ער אויסגענוצט די געלעגנהייט און איז מיט די לעצטע כוחות אנטלאָפן. ווען זיי האבן דאס באמערקט האבן זיי אים נאכגעיאגט, דורכגעפירט א גרינטלעכע רעוויזיע אין זיין היים, אבער זיי האבן אים נישט געפינען. צוריקגעקומען האבן זיי דעם גאנצן כעס זייערן אויסגעלאָזט אויף די פארבליבענע, אינעם קלאָזעט, וועלכן ר׳ יהושע קלוגער האט געדארפט אויסרייניקן, האבן זיי געטראָפן אביסעלע שטויב, זיי האבן דעריבער געצוווּנגען אים אויסצוציען זיך אויף דער פאדלאגע און מיט דער צונג אויסלעקן דעם שטויב. ר׳ אייזיק שענבאכן האבן זיי באפוילן אנצופולן צוויי קובלעס וואסער און מיט זיי לויפן פון הויף צום דריטן שטאק, ארויף און אראָפּ׳ אָן שום אָפּרו, אזוי ביז די לעצטע

כוחות. מיין פאטער, וואס האט נישט באוויזן צו פארענדיקן זיין ארבעט אויף דער פארויס־באשטימטער צייט, איז ער באפאלן מיט ווילדע געשרייען און זידלערייען, אז צוליב די יידן האט ער געמוזט פארלאזן זיין ווייב און קינדער און קומען אהער. אין איינעם א מאמענט האט ער ארויסגעכאפט דעם רעוואלווער כדי צו שיסן מיין טאטן, און ער וואלט דאס זיכער געטאן ווען נישט דאס, וואס א זעלנער פון עסטרייך האט זיך ארייגעמישט און אים אפגעראטעוועט פון א זיכערן טויט. די העכסטע אכזריות האבן די סאדיסטן דערגרייכט מיטן ארייגווארפן צוויי אנגעזעענע באלעבאטים אין א קעלער מיט אויסגעהונגערטע הינט, וואס זענען דארט ספעציעל געהאלטן געווארן פריער עטלעכע טעג. פארשטייט זיך, אז די צוויי יידן זענען גלייך לעבעדיקערהייט צעריסן געווארן אויף שטיקער דורך די הינט און צו קבר ישראל נישט געקומען.

*

אזוי האט זיך, געפירט דאס „לעבן" אין אונדזער שטאָט ביז י"ג תשרי ת"ש, ביזן ביטערן טאג פון גירוש־באפעל אין וועלכן עס האט זיך געזאגט, אז ביז צומארגנס אינדערפרי זעקס אזייגער „דארפן אלע יידן פארלאזן די שטאט און יעדן וואָס מען וועט געפינען נאָך דער שעה, וועט דערשאסן ווערן אויפן ארט". שווער אפצומאלן די שטימונג, בהלה און זארג וואס האט אונדז אלעמען באהערשט יענעם טאג. מען האט זיך באראטן וואס צו טאן, אנאליזירט דעם מצב. יענע נאכט האט קיינער קיין אויג נישט צוגעטאן. מען האט געגרייט זעק, איינגע־פאקט אביסל עסנווארג, בעטגעוואנט, אביסל מלבושים און טלית און תפילין. מען איז זיך געפאלן אויף די העלדזער און באוויינט דעם ביטערן גורל, וואס האט אלעמען געטראפן. די לעצטע בליקן זענען געפאלן אויף די מעבלירטע שטובן, וואס מען האט דערווארבן אין משך פון לאנגע יארן מיט אזוי פיל מי און פראצע. אין איין רגע איז דאס אלץ געווארן הפקר, ווי א צייטיקע פרוכט ארייגעפאלן אין די הענט פון די בלוטיקע חיות־רעות.

*

ערב סוכות ת"ש מיטן זון־אויפגאנג האבן מיר אלע פארלאזט אונדזערע הייזער, יעדער איינער מיט זיין פעקל אויף די פלייצעס, כדי אנצושליסן זיך צום גרויסן שטראם וואנדערנדיקע; יעדער איינער מיט זיין פעקל אומעט און יאוש, נישט וויסנדיק וווהין מיר גייען און וואס עס דערווארט אונדז אין דער צוקונפט.

אהרן צייטלין

א קינה

פוסט און וויסט און הויפנס מיסט,
שטיינער, ביינער, ציגל.
ס'קינד פארברענט — און אויפן מיסט
וואלגערט זיך דאס וויגל.

שערבלאך גלאז און הויפנס אש,
זוילן שווארצע פוילן.
אז די פיס זיינען פארברענט —
ווער באדארף די זוילן?

ליגט א האמער אָן א שמיד —
וויזשע קאן ער שמידן?
ווער דארף א היטל אָן א קאָפּ,
א טלית אָן א יידן?

(אהרן צייטלין, „געזאמלטע לידער")

יעקב גורפיין*)

וועגן פאראייביקן אונדזערע גבורים און זייער גבורה**)

דערלויבט מיר עפענען די אזכרה־פערזאמלונג אין 25־טן יאָרצייט נאָך דעם ענדגילטיקן חורבן פון יידנטום אין סאָניק און אומגעגנט.

היינט מיט א האלבן יובל צוריק זענען די רעשטלעך פון סאניקער יידנטום,און פון די אומגעגנט, ארייגעשטופט געווארן אין צען לאסט־וואגאָנען פון דער דייטשער באן אינעם לאגער זאסלאוו און זענען אָפגעפירט געוואָרן אין טויטלאגער בעלזשעץ, איינער פון די שרעקלעכסטע לאגערן אין אייראפּע. א לאגער פון וועלכן קיינער איז נישט געבליבן לעבן.

בלויז 10 פראצענט פון סאניקער יידן זענען געבליבן אין דעם ביטערן טאָג, מענער און פרויען, ס׳רוב יונגע, ווייל קינדער און זקנים זענען שוין לאנג נישט געווען — און אלע זענען מיר ארייגעשטופט געוואָרן אין די גוט־פארמאכטע וואגאָנען, אָן עסן און אָן וואסער, און דאס נאכדעם ווי מ׳האט אונדז שוין פריער געהאלטן דריי מעת־לעת ביי אזעלכע באדינגונגען אין זאל פון די ווארשטאטן אינעם לאגער זאסלאוו. אונטער א שטרענגער וואך פון ס.ס.־לייט, וואס האָבן געהיטן יעדן וואגאָן, זענען מיר יענעם פארשאָלטענעם פרייטיק אָפּגעפירט געוואָרן אין דער ריכטונג פון בעלזשעץ.

א סך איז שוין דערציילט געוואָרן וועגן דער גבורה פון יידן אין די לאגערס און געטאָס פון פוילן. עס איז אָבער כמעט נישטאָ ווער ס׳זאָל קענען דערציילן וועגן דער גבורה פון אט דער נסיעה אין באַן פון די צום טויט־געפירטע קיין בעלזשעץ.

איך ווייס נישט צו דער רעקאָרד פון דער גבורה זענען געווען די מעשים פון די וואָס האָבן אויפגעבראָכן איינעם פון די וואגאָנען און צוזאמען ארויסגעשפרונגען אונטער א האגל פון קוילן פון דער געסטאפּאָ, און אלע ווי איינער זענען זיי אומגעקומען פון די רוצחישע קוילן אדער אונטער די באַן־רעדער, אָדער די נאָך גרעסערע גבורה פון די מאמעס, וואָס האבן געבעטן זייערע קינדער שפרינגען פון לויפנדיקן צוג. און אפשר גאָר איז די אמתע אנטפלעקונג פון גבורה געווען מצד די וואָס האָבן אפשר געקענט פרווון זיך ראטעווען אבער האָבן נישט געוואָלט זיך שיידן פון זייערע נאָענטסטע, וויסנדיג גוט וואס זיי דערווארט אין די נאָענטסטע שעהן!

טוען מיר געווּג, מיר, די רעשטלעך פון דאזיקן פראכטפולן יידנטום. אז דער זכר פון אונדזערע עלטערן, ברידער און שוועסטער זאל בלייבן אין אונדזער הארץ און אין הארץ פון די אלע וואָס וועלן קומען נאָך אונדז? וועלן נאָך אין א האלבן יובל ארום בכלל זיין ווער עס זאל געדענקען און דערמאָנען די טראגעדיע פון דאָזיקן סאניקער יידנטום? צום באדויערן הערשט צווישן די פּירער פון דאָזיקן לאנד מחמת פארשיידענע סיבות, א נייגונג נישט צו פיל דערמאָנען די שולד פונעם רוצחים־פאָלק. און אז מ׳דערמאָנט נישט די מערדער דערמאָנט מען, פארשטייט זיך, אויך נישט די דערמאָרדעטע. איך האלט

---

*) יעקב גורפיין, עסקן און פינאנץ־סעקרעטאר פונעם „ארגון יוצאי סאנוק והסביבה״ איז איינער פון די וואָס זיינען געשפרונגען פונעם באַן־וואגאָן וואָס האט געפירט 1300 יידן פון זאסלאוו קיין בעלזשיץ. ער איז אפשר דער איינציק־לעבנגעבליבענער פונעם דאזיקן טראנספּארט.

**) פון דער דערעפענונגס־רעדע געהאלטן אויף דער אזכרה נאָך די קדושים פון סאניק און אומגעגנט, אין 25־סטן יאָרטאָג פון זייער אומקום, י״ג שבט תשכ״ח — 12־טער פעברואר 1968.

דעריבער אז די מיסיע פון „ארגון יוצאי סאנוק והסביבה״ איז די הייליקע עבודה פון אויפשטעלן א ד ע נ ק מ אָ ל פארן זכר פון אלע אונדזערע נאָענטע, אויף וועמענס קברים מיר וועלן נישט קענען קומען. דידאָזיקע ארבעט ווערט טאקע געמאכט דורך אונדזער פארבאנד מיט די אָרעמע מיטלען וואָס שטייען אין אונדזער רשות און מיט דער פרייוויליקייט פון א הייפיל מענטשן, וואָס גיבן אָפּ פאר דעם זייער בעסטע צייט און ענערגיע.

צוויי וועגן האָט אונדזער „ארגון״ אויסגעקליבן כדי צו פאראייביקן דעם אָנדענק פון אונדזערע טייערסטע: א) א יזכור־בוך אין וועלכן מיר האָבן זיך באמיט צו קאָנצענטרירן אלץ וואס לאזט זיך וועגן דעם סאניקער יידנטום; דאס ספר האלט שוין ביים סיום פון צוגרייטונג און רעדאקציע, אדאנק דער אומבאגרענעצטער, איבערגעבענער און אנגעשטרענגטער ארבעט פון אלעזר שרביט; ב) אין זיינער צייט איז באשלאָסן געוואָרן וועגן צוגרייטן א פארמעט־מגילה מיט די נעמען פון די אומגעקומענע וואס זאל ליגן אין א פאר דעם באשטימט אָרט אויפן הר־ציון אין ירושלים. מחמת דעם אויסעראָרדנטלעכן מצב און שפאנונג פאר און נאָכן קריג פון די „זעקס טעג האָבן מיר נישט באוויזן צו פארענדיקן די אקציע, וואס איז, לויט מיין מיינונג, אן ערשט־ראנגיק וויכטיקע פאראייביקונגס־אקציע לזכר די קדושים פון סאניק און א מין מצבה אויף זייער אומבאקאנטן קבר.

איך אפעליר צו אייך פון אָט דער טריבונע צו העלפן אונדז פארענדיקן די אקציע פון דאָזיקן פארמעט, ווייל אָן אייער הילף וועלן מיר, פארשטייט זיך, דאָס נישט קענען דערגענצן. כ׳מיין נישט פינאנציעלע הילף. יעדער איינער וואָס האָט נאך נישט איבערגעגעבן די נעמען פון זיינע אומגעקומענע קרובים, ווערט געבעטן דאָס גלייך טאָן.

אונדזער קאָמיטעט האָט אויך בדעה צו ברענגען אין לאנד אריין דאס אש פון די קדושים אין סאניק, זאסלאוו און אפשר אויך פון בעלזשעץ, און עס ברענגען דאָ צו קבר ישראל צוזאמען מיט די אנדערע אש־קברים פון אונדזערע קדושים. דאָס וועט דארפן אָפּגעלייגט ווערן אויף א געוויסער צייט, מחמת דעם שטער אין די באציונגען צווישן ישראל און די מאכט־ארגאנען אין יענעם לאנד וועמענס זין האָבן א נישט קליינעם חלק אין אומקום פון פוילישן יידנטום, און וואָס זענען איצט אפנים בייז אויף אונדז ווייל מיר האָבן נאצערן נישט דערלויבט צו פארענדיקן די מלאכה וואָס זיין לערער, ימח שמו, האָט אָנגעהויבן.

קינדער מיינע

קינדער מיינע
אין פלאם און פייער אומגעבראכט
מיינע טעג פארוויגן אייך
אין בלוטיקע פארנאכטן
מיינע נעכט באוויינען אייך
מיט ציטערדיקע שטערן
און אלע טייכעז זיינען טרערן
און אלע וועלדער זיינען טרויער
און אלע הימלען זיינען שטיין

ווייל אלץ וואס איז מיט אייך געשען
אין מיין הארצן דויערט

איז וואו זאל איך אצינד
אז אייער אש האט אויסגעקערט דער ווינט
מיט מיין ווייטיק קומען
וואו א טרייסט געפינען
און אלע גריבער זיינען שטומע
און די ערד טוט ווידער גרינען

ד ו ד ס פ א ר ד

הרב יצחק גליקמאַן (חולון)

דער באַוווסטזיין פון דער שואה *)

אין האָב אמת נישט קיין זייער לאַנגע צייט געוווינט אין סאַניק, און נישט באַוויזן פערזענלעך צו באַקענען אַלע יידן. דאָס אַלגעמיינע בילד פון דער שטאָט איז אָבער טיף איינגעקריצט אין מיין זכרון ווי אַן עיר ואם בישראל. איך געדענק די שטאָט פון אירע רויקע טעג, נאָך פון די צייטן ווען אויפן כיסא־הרבנות איז געזעסן דער הרב הגאון ר׳ מאיר שפּירא, צו וועמנס תלמידים איך האָב געהאַט די זכיה צו געהערן. זינט דעמאָלט איז סאַניק געווען אין מיינע אויגן אַ שטאָט וואָס האָט פּולסירט מיט אַ פּילפּאַרביק יידיש לעבן, פול מיט אַ שפּרודלדיק, וואַכזאַם און דינאַמיש יידנטום. אין מיין זכרון זענען איינגעקריצט די בתי־כנסיות און בתי־מדרשים, די חסידישע קלויזן און שטיבלעך, די רביייִשע „הויפן" אינעם צענטער אוך אין די קוואַרטאַלן פון דער שטאָט. די בולטע געשטאַלטן: תלמידי־הכמים, חסידים און אנשי־מעשה וואָס זענען עוסק אין צרכי צדקה און גמילת־הסד, געבילדעטע מענטשן, עסקנים ווי אויך אַ סך פּשוטע יידן, בעלי־מלאכות וואָס האָבן געלעבט מיגיע כפּיהם, — אַלץ יידן תמימים. איך געדענק אויך די שטאָט אין דער צייט פון אונטערגאַנג, ווען דער דייטשער אשמדאי האָט אויף איר אויסגעשפּרייט זיין שוואַרצן שאָטן, נאָכדעם ווי די דייטשע רוצחים זענען אַריין אין שטאָט און עס האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען איובס בשורות וועגן פאַרברענטע בתי־כנסת צוזאַמען מיט זייערע ספר־תורהס, און וועגן יידן וואָס האָבן זיך מוסר־נפש געווען און אַריינגעשפּרונגען אינעם פייער כדי אַרויסצוראַטעווען די ספר־תורהס און אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. איין בשורה נאָך דער אַנדערער זענען אָנגעקומען, אויפציטערנדיקע שמועות וועגן דער מוראַדיקער שחיטה אויפן וועג פון אוסטריק קיין סאַניק, וועגן די מוראַדיקע רציחות אין דינאָוו און פּשעמישל טראָץ דעם אַלעם האָבן לײדער יידן געלעבט אין דער אילוזיע און נישט ווי געהעריק אָפּגעשאַצט די סכנה וואָס דראָט זייערע לעבנס מצד דעם רשעותדיקן רעזשים. אין דער רציחהדיקער צעווילדערונג פון די געסטאַפּאָ־לייט האָבן זיי געזען אַ פאַרבייגייענדיקע דערשיינונג פון די ערשטע מלחמה־טעג. זאָלן נאָר אַדורך די מוראַדיקע טעג — האָבן זיי זיך געטראַכט — וועט הערשן אָרדענונג, און עס וועט ווי עס איז מעגלעך זיין צו לעבן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. דאָס דייטשע פאָלק איז דאָך נאָך אַלעמען נישט קיין ווילד פאָלק. דאָס איז דאָך אַ פאָלק פון הויכער קולטור, אָרדענונג און דיסציפּלין. נאָך אינעם זעלבן טאָג, ווען עס איז אַרויס די גזרה פון גירוש אויף יענער זייט סאַן מיט דער דראָונג אַז די וואָס וועלן די שטאָט נישט פאַרלאָזן וועלן געטויט ווערן, האָבן חשובע מענטשן אין שטאָט געהאַלטן, אַז עס איז נישט נויטיק צו פאַרלאָזן די שטאָט, ווייל דאָס איז בלויז אַ מאַנעווער מצד דער „געסטאַפּאָ" כדי צו באַרויבן יידיש פאַרמעגן. זיי האָבן בשום אופן נישט געקענט שלום מאַכן מיטן געדאַנק, אַז דאָס דייטשע פאָלק וועט פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ פאַרצוקנדיקע חיה, וואָס וועט ווילדעווען יאָרן נאָכאַנאַנד. צוליב די דאָזיקע פאַלשע אויסרעכענונגען איז אין שטאָט געבליבן אַ גרויסער טייל פון די יידן ביזן ביטערן סוף, ווען די האַק פון כרת האָט זיך אַראָפּגעלאָזט איבער די זעקס מיליאָן יידן וואָס זענען אין פלאַמען אַרויף אויפן מזבח פונעם פאָלק און אויך די שטאָט סאַניק מיט איר חלק.

זינט דעמאָלט איז שוין פאַרביי כמעט אַ האַלבער יובל. גרויסע געשעענישן און פאַר־ענדערונגען זענען פאָרגעקומען אין אונדזער לעבן. פונעם גיא ההריגה איז אויפגעקומען מדינת ישראל. די רעשטלעך פון קאַטאַקליזם האָבן זיך אייניציקווייז צוזאַמענגעקליבן, כדי אויפסניי

*) רעדע געהאַלטן אויף דער אזכרה צום 25־טן יאָרצייט נאָך חורבן סאַניק.

צו בויען זייער וועלט. איז דאס א נחמה? קענען מיר זאגן, אז מיר האבן דערלעבט א ישועה און נחמה, ווערטער צו וועלכע מיר זענען געווינט אין אונדזערע תפילות? איז בכלל בנמצא א טרייסט אויף אזא גרויס אומגליק?

מיר קומען זיך צוזאמען יעדעס יאר כדי אפצוריכטן אן אזכרה נאך די קדושים פון אונדזער שטאט און מתייחד זיין זיך מיט זייערע נשמות. דאס דארף אבער נישט זיין א געוויינלעכער טאג פון געדענקען. דאס דארף זיין א טאג פון חשבון־הנפש. לאָמיר זיך פארטראכטן צי מיר· דערפילן ווי געהעריק אונדזער פליכט לגבי אונדזערע קדושים. דערציער ראנגלען זיך מיטן פראבלעם וויאזוי ארייננצודרינגען דעם שואה־באוווסטזיין ביים יונגען דור, וואס האט נישט געזען די גרוילן פון דער תקופה. מיר דארפן זיך אבער זעלבסט פרעגן: מיר אליין וואס האבן יאָ געזען אלע גרוילן און גרויזאמקייטן פון דער שואה, עקזיסטירט ביי אונדז אט דער באוווסטזיין? איז דאס משפיע אויף אלע אונדזערע געדאנקען און לעבנסגאנג? מיר זענען נישט מסוגל ארייננצודרינגען אינעם געדאנקען־גאנג פון די שואה־קרבנות, זיך פאָרשטעלן זייערע געפילן אין די לעצטע מינוטן פאר זייער טראגישן טויט. עס איז אבער קלאר, אז ווען זיי וואלטן געקענט אויסדריקן זייער לעצטן ווונטש, וואלטן זיי זיך געווענדעט צו אונדז, די לעבנגעבליבענע רעשטלעך, מיט אן ענערגישער פאדערונג אפצוהיטן דעם אלטן תורה־געבאט: „זכור את אשר עשה לך עמלק!". געדענקט וואס עס האבן מיט אונדז געטאן די דייטשע עמלקים אין אונדזער דור. דער כוחות־ בילאנס און אונדזער פאליטישער מצב דערלויבן אונדז טאקע נישט נקמה צו נעמען פארן פארגאָסענעם בלוט דורך די דייטשע מערדער — די געשיכטע האט אבער א לאנגען אָטעם. פיר הונדערט יאָר זענען פארביי זינט דעם געבאט פון „זכור!" קעגן עמלק, ביז עס זענען געשאפן געווארן די בעדינגונגען צו פארווירקלעכן דעם דאזיקן געבאט. שאול, דער ערשטער מלך, אויף וועמען עס איז ארויפגעלייגט געווארן דידאזיקע אויפגאבע האט פארלוירן דאס מלכות מחמת דעם, וואס ער האט נישט בשלימות דערפילט דעם געבאט פון פארוויסטן עמלקן. אויך איצט ליגט אויף אונדז דער געבאָט פון נישט פארגעסן נאר געדענקען, נישט פארגעסן וואס עס האט אונדז געטאן דייטשלאנד — געדענקען און וויסן דערביי, אז שוין איצט, אפילו בעת דייטשלאנד איז נאך אונטער דער פרעס פון די זיגנדיקע גרויסמאכטן, הערן מיר שוין וועגן דארט אויפסניי אויפגעשטאנענער נעאָ־נאצישער באוועגונג.

מיר דארפן וויסן אז היטלער ימח־שמו איז נישט געווען קיין ווילד געוויקס אויפן פעלד פון דייטשן נאציאנאליזם. די נאצישע אידעאלאגיע האט אירע יסודות געשעפט פון דער באקאנטער טעאריע, וואָס איז דאס היימלאנד פון דייטשן געדאנק, א טעאָריע פון קראפט און ברוטאלן כוח. לאמיר נישט פארגעסן, אז היטלער איז געווען דער לעגיטימער פאָרשטייער פון דייטשן פאָלק. ער איז געקומען צו דער מאכט אין דייטשלאנד מיט דער הסכמה און כוח פון צענטליקער מיליאנען דייטשן, בעת פון זיין פיסק און גיפטיקע פעדער האבן געשפריצט כוואליעס פארסמענדיקע שנאה צום יידישן פאלק, וועמענס פראקטישער באדייט איז געווען די פארניכטונג פון יידן.

לאמיר, בכן, נישט לאזן זיך באהערשן פונעם איבערבעטונגס־גייסט לגבי דייטשלאנד. אונדזער לאזונג דארף זיין: קיין שום פארגעבונג, קיין שום מחילה און קיין שום כפרה פאר רוצחים־פאלק. לאמיר זיך צוהערן צום געשריי פון בלוט פון אונדזערע ברידער, וואס שרייט פון דער ערד: געדענק און פארגעס נישט! און אזוי ביז עס וועט מקויים ווערן דער נביאישער אידעאל: וניקיתי דמם לא ניקיתי וד׳ שוכן בציון!

יפה וואלאך

דיר, סאניק, נאך דיין באפרייאונג

גייענדיק צו דיר, סאניק, מיטן געדאנק צוריק
וויל זיך מיר באשרייבן דיין געטראפענעם אומגליק.
אזויווי כ׳האב דאס לעצטע מאל שוין ווידער דיך געזען
ווען מ׳האט אונז ווידער אויף דער ערד געלאזט שוין גיין
וויל איך, סאניק מיין, דיר דא דעם אמת זאגן
אז אין אלע שווערסטע טעג און זיך אזוי פיל פלאגן
האבן דיינע יידן — כאטש פון מענטשן־וועלף געפרעסן —
אפילו נישט אויף איין מינוט אינגאנצן דיך פארגעסן.
אין צייטן ווען פאר פחד זיך צעלאפן זענען מיר
אין אלע שטעט און שטעטלעך אדער דערפלעך ארום דיר
אדער ערגעץ־אנדערש־וואו, אין קעלטען און אין היצען,
האפענדיק אז דארט־אט וועט מען קענען רואיק זיצען,
האבן מיר נאך דיר געבענקט און בליקן דיר געוואַרפן
און צוריק קומען צודיר נישט אויפגעהערט צו האפן.
א סך פון זיי צו דיר צוריק געלאפן זענען באלד,
ווער פון זיי דורך בריק און ווער דורך וואסער אדער וואלד,
און אהין און באלד צוריק געיאגט זיך און געלאפן
און א סך פון זיי האט אויפן וועג די קויל געטראפן...

כאטש שטומע, אבער ווער נאך מער פון אייך, איהר ביידע,
סאניק און אויך לינסק, קען זיין אריכטיגע עדה,
ווייסט וויפיל טראגעדיעס זיך אבגעשפילט ביי אייך,
און וויפיל דארט דערטרונקען אין אייער שותפותדיקן טייך!
און יעצט די ווייט פארטריבענע אין רוסלאנד און סיביר,
האבן זיי דען נישט פון דארט געבענקט, געלעכצט נאך דיר?
שפעטער, ווען געקומען זענען ערגסטע טעג אויף יידן
און מ׳האט שוין זעהר געדארפט אז קומען זאל דער פרידן
און געוואַרט האבען אויף איהם מיט אָטעם אַ געשפאנטן
אלע די געפייניגטע, אין מחנות אלער קאנטען,
פארשטעקטע אין די לעכער, און אין בונקארס און אין גריבער,
האפנדיק אז ס׳וועט שוין אויך דער לעצטער שטורם אריבער
אויף דעם מאָמענט דעם גליקליכן געוואַרט האט מען שוין יארן:
צו הערן דאס באפרייאונגס־מיליטער שוין אדורכפארן.
און ווען ענדליך זיך דערוואַרט, מיט שפאנונג און מיט שמערץ
אוי, ווי געקלאפט האט ווי מיט האמער אונז דאס הערץ.
און ווען שוין געהערט מ׳האט: דער שונא אין פארטריבן
איז מען אויפן אָרט שוין ממש ווי געלעמט געבליבן.
האט מען באלד געשטארקט זיך און גענומען ווידער יאגן
נאך אט־דער ארמע — כאטש פוס גאר האבן נישט געטראגן

און צו דיר, אוי סאניק, איז מען ווידער דאן געלאפן
אבער וואס שוין ליידער האט מען דא ביי דיר געטראפן?
געהאפט צו קענען כאטש די לערע וועגט ביי דיר אומארמען
און מיט גוטע היים־זכרונות זיך ביסל דערווארמען, —
און דא פריש ענטוישט געווארן, ס׳רעשט כוח אונז צערונען,
ווייל אויך קיין פוסטע וועגט שוין מער ביי דיר נישט געפונען.
וואלט מען דאך אויך אפשר שוין געקענט גלויבן און מיינען
אז אויף די קברים וועט מען קענען זיך פון הארץ אבוויינען,
אבער אויך דארט גארנישט איז געבליבן, גארנישט, ניין,
נישט דא מער קיין בית־קברות שוין, קיין קבר און קיין שטיין!

אזוי־אט פאר א מאל אזא געוועזן־ל בע היים
בלייבט שטיין א מענטש א פרעמדער, ווי א גולם, ווי אויס ליים,
פארשעמט פאר זיך אליין און טרויריק ווי פאריתום׳ט קינד
וואס פרעגט צו זיך אליין: וואו זאל מען ווידער גיין אצינד
נישטא כלל וואו צו שלאפן, נישט וואס און וואו צו עסן.
אלע אונדזערע שכנים דא — זיי האבן אונדז פארגעסן.
שטעהען זיי אין רעדלעך, דא־און־דארטן אין די גאסען,
שטעהען און זיך סוד׳לען, ווי פון אונז זיך דארטן שפאסען.
דוכט זיך: וויכטיגע בעראטונגען — ווער קען דאס וויסען.
אפשר גאר בעטראכטען זיי ווי אונז דא צו בעגריסן.
דאס אונהיימליכע שעפטשען, וואס וועקען אין אונז גרויל,
די שנאה אויף די פנים׳ער — ווען שוין נישט אויף דעם מויל,
דער האַס, וואס איז נאך אלץ נישט אבגעוואשן געווארן
מיט טייכען בלוט און טו׳ערען, און מיט ימים צער און צארן!

— — — —

עס לאזט זיך גאר נישט גלויבן אזא וועלט־טראגישער פאקט
אז אלץ אזוי פערניכטערט, אזוי צעשמעטערט און צעהאקט!

אבער אויך אינם תהום פון דער אזוי־אט פינסטערע שנאה
האט מען שטראלען אויך געזען פון ליבע, פון אמונה: —
דאס האבן קריסטען זייער גורל מיטן ייד פארביטן
און דאפיר אויך זיי, ווי מיר, גאר שווער דאביי געליטן.
געטון דאס האבן זיי אויך וויסנדיק גאנץ גוט און קלאר
אז קאסטען קאן דאס זיי אויך מיטן גאנצן לעבן גאר.
וויל איך היינט מיט דאנקבארקייט דא אלע זיי דערמאנען,
די איינציקע־געצעהלטע פריינד, דעם סאטשעק, יוזען, יאנען,
וואס שיצענדיק דאס לעבען אונז — אויך דיך האבן באצירט,
אבגעווישט אביסל דאס וואס יענע דיך פארשמירט.
לאמיר טאקע אונאויפהערליך אלע זיי געדענקען
איניגסטע געפיהלען אויך פון איבעראל זיי שענקען!

אין גלות רוסלאַנד און אויף פאַרשיקונג אין סיביר

זאָגט דער רעדאַקטאָר: די וואָס שרייבן אין דעם דאָזיקן קאַפּיטל זענען אַלץ אַזעלכע, וואָס זענען צוזאַמען מיט זייערע משפּחות דורך די דײַטשן פאַרטריבן געוואָרן פון סאַניק, וואָס איז פאַרנומען געוואָרן דורך זיי דעם אַכטן טאָג פון מלחמה־אויסברוך. די מגורשים זענען אַריבער אויף דער רוסישער זייט, אויף יענער זייט סאַן, און זיך צעשפּרייט אין די שכנותדיקע שטעטלעך. וועגן זייערע וואַנדערונגען און ליידן אין אָט די מקומות און דערנאָך אין דער גרויסער און ביטערער גלות־סטאַציע, אין סיביר און אַזיאַטיש רוסלאַנד, ווערט דאָ ווייטער דערציילט. דאָס אַלץ איז טאַקע בלויז אַ קליינער ברוכטייל פון דער ביטערער און אַכזריותדיקערווירקלעכקייט וואָס זיי האָבן דורכגעמאַכט, אַ ווירקלעכקייט וואָס האָט געדויערט פון זייער פאַרלאָזן די שטאָט ביזן אָנקומען אויף אַן „אָרט" — און ביז זייער באַפרייונג און עליה.

לאַנגע וועג־פּלאָגענישן, פול מיט ליידן און יסורים אָן אַ שיעור, האָבן דורכגעמאַכט די דאָזיקע ברידער אונדזערע, איבערלעבענישן וואָס האָבן איבערגעלאָזט אין זייערע נשמה איינדרוקן און געפילן פון וועלכע זיי וועלן זיך אַזוי גיך נישט באַפרייען. די שטיקלעך זכרונות און דעראינערונגען פון די געשעענישן אין יענע טעג זענען געבליבן ביי זיי איינגעקריצט טיף־טיף אין דער נשמה — און זיי וועלן דאָרט בלייבן אייביק. אַ סך זענען געווען די פּאַסירונגען מ'זאָל זיי אַלע קענען באַשרייבן. שווער און גרויזאַם איז געווען זייער לעבן מ'זאָל דאָס אַלץ קענען איצט איבערגעבן אָן שום פאַרטושונג און צעמישונג פון די פאַקטן: דערנידעריקנדיק זענען דאָרט געווען די פּאַסירונגען מ'זאָל זיי איצט קענען צוזאַמענקלייבן און קלאָר־מאַכן פאַר זיך, און געבן פאַר זיי אַ טרייען אויסדרוק מינדלעך אָדער שריפטלעך.

וויבאַלד אויפן וועג קיין סיביר אַזוי, איז דאָך אין סיביר גופא — אוודאי און אוודאי. סיביר מיינט דאָך אויך דער וואַלד און טייגע באַדעקט מיט שניי און פראָסט, וווהין מ'האָט זיי געבראַכט אין „עשאַלאָנען" וואָס האָבן זיך געצויגן לאַנגע וואָכן איבער דער רוסישער ערד און דער קאָמאַנדיר האָט אויסגערופן: „דאָ וועט איר בלייבן און וווינען". דער „דאָ" — איז געווען אַ ריזיקער פּוסטער פּלאַץ, איינגאַנצן באַדעקט מיט שניי, בעת אויפן האָריזאָנט האָבן זיך געמערקט געדיכטע וועלדער, וווהין די מענטשן זענען געשיקט געוואָרן אויסהאַקן ריזיקע ביימער. זיי צעשניידן און סאָרטירן אין הסכם מיט די אָנווייזונגען אונטער דער אויפזיכט פון „קאָמאַנדירן". אָט די „גליקלעכע" וואָס האָבן געאַרבעט אין די וועלדער האָבן באַקומען אַ שטיקל ברויט, וואָס זיי האָבן געבראַכט אַהיים, און דאָס איז געווען די הויפּט־חיונה פאַרן אויסהאַלט פון דער משפּחה.

לייכט צו פאַרשטיין דעם פיזישן און דעם גייסטיקן מצב פון אונדזערע ברידער, לאַנדסלייט און אַנדערע פאַרשיקטע, ווען זיי זענען אָנגעקומען אַהין אָן יעטוועדער צוגרייטונג, אָן שוץ קעגן דער קעלט, פיזיש און גייסטיק דערשעפּט, אָן יעטוועדער מעגלעכקייט צו פירן אַ לעבן ביי אַזעלכע אומשטענדן. שווער אויך צו טראַכטן וועגן די טעג וואָס זענען געקומען שפּעטער, נאָכן ערשטן, צווייטן און דריטן טאָג, אַז זיי זענען געווען בעסערע טעג, אַז זיי האָבן געבראַכט מיט זיך אַ גרינגער, אָנגענעמער לעבן. להיפּך: יעדער טאָג האָט געבראַכט נייע שווערע גזירות, יעדער טאָג מיט נייע צרות, בעת די נייע צרות מאַכן פאַרגעסן די אַלטע. פון דרויסן —

שלעכטע גזירות, באגרענעצונגען, רדיפות, שנאה; און פון אינעווייניג — הונגער און נויט, דלות און קעלט, קראנקהייטן און שוואכקייטן ביז פולער פיזישער און גייסטיקער דערשעפונג. ליידן און נויט נעמט אלץ און אלעמען ארום. נישטאָ וואָס צו עסן — נישט פאר דערוואקסענע נישט פאר קליינוואַרג, נישטאָ קיין מלבוש — נישט פאר דערוואקסענע נישט פאר קינדער און נישטאָ קיין רפואות קעגן קראנקהייטן, נישט פאר זקנים און נישט פאר קינדער.

זייער קליין און אָרעם איז די געשריבענע ליטעראטור וועגן לעבן פון די יידישע פליטים אין גלות רוסלאנד און אויף פארשיקונג אין סיביר. ווייניק זענען די פרטים און שילדערונגען וואָס מיר האָבן באקומען מצד די וואָס האָבן דאָס איבערגעלעבט און אליין געפילט די ליידן. ווייניק פון זיי האָבן בכלל באוויזן צוריקצוקומען געזונט, מיט פונקען פון האָפענונג און לעבן. זיי אלע זענען נישט אימשטאנד צו רעקאָנסטרואירן דעם פארלויף פון זייער לעבן, געענוי ווי דאָס איז געווען; זיי זענען נישט ביכולת ארויסצוברענגען פון זייער זכרון אלע פרטים פון דאָזיקן יאָ־און־נישט־לעבן. מיר וועלן זיך דעריבער באנוגענען מיטן דאָזיקן קאפיטל, קליינע קינות פון א גרויסער „איכה"־מגילה, פון א גרויס און טיף אומגליק, קליינע טראָפּנס פון א גרויסן ים צער און ליידן. חשוב און טייער זענען זיי פאר אונדז אן אין פאר זיך, און בפרט מחמת דעם וואָס זיי זענען די איינציק־עקסקלוזיווע זאכן, וואָס מיר האָבן פון זיי געקענט ארויסבאקומען, מינדלעך אָדער שריפטלעך.

מנחם בן־משה (חולון)

גירושים, וואנדער־וועג און גלותדיקע יסורים

ערב סוכות פון יאר ת"ש זענען אויף א באפעל פון דער „געסטאפאָ" ארויסגעטריבן געווארן פון אונדזער שטאָט בערך 70% פון דער יידישער באפעלקערונג. יעדן איז דערלויבט געווארן מיטצונעמען מיט זיך א קליין פעקל שפייז און מלבושים. די וואָס האָבן די שטאָט נישט פארלאָזט אין משך פון 24 שעה האָט געדראָט טויט־שטראָף. קראנקע, זקנים און קינדער, וואס האבן אליין מיט אייגענע כוחות נישט געקענט גיין, האבן קרובים זיי געטראגן אויף די הענט און פלייצעס. דאס פארן מיט וועלכן נישט לאָקאָמאציע־מיטל איז פאר יידן געווען פארבאָטן. די אומגליקלעכע מענטשן, וואס ערשט נעכטן איז נאָך יעדער פון זיי געזעסן ביי זיך אין שטוב, הגם מיט פחד אינעם הארץ, זענען מיט איין מאל, פלוצים, געווארן פליטים און זיך געשלעפט ביי שטארקן גאָס רעגן איבער די שאסייען, אויפן וועג פון אלכאָוויץ, און אויף די בארג־אראפהאנגען פון דער באקאנטער „סלאָנע" ביי טיראווא וואלאסקי. אין דער געגנט ביי טיראווא האבן מיר שוין געטראפן אונדזערע „רעטער", רויטארמייער, אָנגעטאָן קרועה־בלויזע, באוואפנט מיט אלט געווער פון די צייטן פון צאר ניקאליי (סאניקער יידן וואס האבן געקענט די רוסישע זעלנער פונעם ערשטן וועלטקריג האבן נישט געקענט אונטערשיידן צווישן זיי און די רויטארמייער וועלכע זיי האבן איצט באגעגנט, חוץ וואָס אנשטאָט דעם ניקאלאי־עווסקער קנעפל אויפן היטל פון רוסישן זעלנער, האבן זיי איצט געטראפן ביים רויטארמייער דעם פינף־שטערנדיקן זשעטאָן).

סאניקער יידן האבן אנגעהויבן וואנדערן פון שטעטל צו שטעטל. מען האט געזוכט א קרוב אדער א באקאנטן, צו וועמען מען זאל קענען אריינשטעלן דעם מידן פיס. א טייל משפחות האבן זיך באזעצט אין טיראווא, אנדערע אין בירטשא, אין דאבראמיל, אין סאמבאר, אין דראהאביטש, סטרי און לעמבערג. ווען די דייטשן האבן זיך צוריק געצויגן פונעם שאסיי פשעמיש־סאמאַר־אוסטריק־לינסק האבן עטלעכע משפחות זיך באזעצט אין דידאזיקע שטעטלעך ביי קרובים. אין פארלויף פון א זייער קורצער צייט זיינען אלע גבירים פון סאניק דערגאנגען צום מעמד פון די יידן וואס פלעגן גייען איבער די הייזער יעדן ראש־חודש כדי צו „זאָגן" די קרעמער „א גוטן חודש"... די ערשטע קרבנות פון די פליטים זענען געווען אין אוסטריק. דארט זענען געשטארבן: אשר הארוויץ פון דער „פאסאדע" און ישראל שטרענגער, א זון פון דעם בעקעריי־אייגנטימער פון דער „פאסאדע"? אין די אלע שטעטלעך האט מען גלייך אנגעהויבן גרינדן הילפס־קאמיטעטן פאר די פליטים. יידן פון לינסק, אוסטריק, סאמבאר, כיראוו, דראהאביטש, באריסלאוו, סטרי, דאלינא, פשעמישל, לעמבערג און פון נאך שטעט און שטעטלעך האבן געארבעט מיט מסירות־נפש און אלץ געטאן כדי אונדז צו העלפן. פונדעסטוועגן איז אונדזער מצב געווען א שרעקלעכער. מיר זענען געווארן אפאטיש און מען האט אנגעהויבן טראכטן צו פאָרן „אהיים", הגם דארט איז געווען דער דייטשער צורר, (מיט מיינע אייגענע אויערן האב איך געהערט זאגן: אנשטאט צו ליידן דאָ אזוי לאנג — איז בעסער דאָרט גלייך אומצוקומען).

עס האט זיך אנגעהויבן א רעגיסטראַציע פון די פליטים. דער רוב פון אונדז האט דעקלארירט וועגן צוריקפארן. א קלענער טייל, בעיקר די וואס האבן געפונען ווין־ערטער ביי זייערע קרובים, האבן ארויסבאקומען פעסער און אויטאמאטיש געווארן סאוועטישע בירגער.

די פרנסה־זארג איז געווען די גרעסטע זארג. יעדער איז געווארן א סוחר, געהאנדלט מיט וואס עס האט זיך נאר געלאזט. יעדע קלייניקייט ביי נארמאלע באדינגונגען איז געווארן דא א ווערטפולע זאך, און אן אביעקט פאר ספעקולאציעס. מענטשן האבן זיך ארומגעדרייט פוסט און פאסט. נישט געווען וואס צו טאן. מען האט זיך א סך באגעגנט מיט באקאנטע און געשמועסט אויף איין טעמע: וואס וועט מיט אונדז זיין, ווען וועט זיך די מלחמה ענדיקן, ווען וועלן מיר קענען צוריקפארן אהיים. אזוי האבן זיך געצויגן די טעג מיט כסדרדיקן דיסקוטירן דעם מצב. דער לאנגווייל האט אלץ מער דערשלאגן דאָס געמיט. נישט געווען קיין שום האפענונג אויף א בעסערונג אינעם מצב. אט אין יענער צייט איז צו אונדז דערגאנגען דער קלאנג וועגן דער פטירה פונעם גוט־באקאנטן יידיש־ציוניסטישן מנהיג פון אונדזער שטאט ד"ר שלמה ראמער, אונדזער אלטער ראש־הקהל, וואס איז דורך אלעמען געווען באליבט און געאכטעט. אויב איך געדענק גוט איז זיין פטירה אויסגעפאלן דעם 1־טן מאי. ער איז געשטארבן פון א הארץ־אטאק אינעם שטעטל דאָלינא ביי סטרי, ווו ער האט געלעבט ווי א פליט.

אין איינעם א שבת, דעם 30־טן יוני 1940, אין האלבער נאכט, האבן זיך פלוצים דערהערט שטארקע קלעפּ אין דער דרויסנדיקער טיר. דאס זענען געווען נ.ק.וו.ד.־ וואס האבן מיטגעבראכט מיט זיך א דראקאנישן באשלוס אריבערצופירן אלע פליטים פון אונדזער ארט, וואס איז א גרענעץ־געביט, אויף אן אנדער פלאץ, „הונדערט קילאמעטער ווייטער".

יעדן האבן זיי דערלויבט צו נעמען מיט זיך וואס עס איז נאר מעגלעך. אין דרויסן האבן שוין אויף אונדז געווארט פורלעך, וואָס האבן אונדז געבראכט צו דער באן־סטאציע. די סטאציע

איז פול געווען מיט פליטים און נ.ק.וו.דיסטן. די געוואלדן זענען געגאנגען עד לב השמים. קינדער האבן גוויינט, וועגעלעך מיט מענטשן און געפעק האבן נישט אויפגעהערט שטראָמען אָן אויפהער. באלד האט מען אונדז באפוילן אריין אין די וואגאנען, וואס זענען שוין געשטאנען גרייט אויף דער באן־ראמפע און מיטנעמען אונדזער געפעק. אינעווייניק איז לייכט געווען צו דערקענען די וואגאנען, אין וועלכע מען האט געוויינלעך טראנספארטירט חזירים. אין יעדן וואגאן זענען אריינגעשטופט געווארן אַן ערך אכציק פאסאזשירן, קינדער, זקנים און אפילו שווער־קראנקע. די היץ איז געווען אין לשער. באלד האט מען די וואגאנען פארהאמערט און פארשלאָסן. אלע פיזיאלאגישע באדערפענישן האט מען געמוזט מאכן אין די וואגאנען גופא, אין ספעציעלע לעכער וואס מען האט אויסגעהאקט מיט דער דערלויבעניש פון דער מאכט, בעת איינער האט פארשטעלט דעם אנדערן מטעמי צניעות. אויך וואסער איז נישט געווען. ערשט 18 שעה נאכן אריינטרייבן אונדז אין די וואגאנען האט מען ארויסגענומען פון יעדן וואגאן איינעם פון פאסאזשירן און אים איבערגעגעבן צוויי קובלעס וואסער, בעת פוןביידע זייטן האבן אים געהיטן צוויי באוואפנטע שומרים מיט ביקסן אין די הענט, גרייט צו שיסן...

א גאנצער מעת־לעת איז אדורך ביז די באן האט אנגעהויבן רירן פונעם ארט. יידן אין גאליציע און פאָדאָליע האבן געהערט וועגן אונדזער אומגליק און זיי זענען געקומען אונדז באגעגענען און אריינווארפן דורך די פענצטער אין די פארהאקטע וואגאנעס שפייזווארג און אנדערע נויטיקע ארטיקלען און מעדיקאמענן. זיי האבן באלד פארשטאנען, אז אונדזער „רייזע״ איז א סך ווייטער ווי הונדערט קילאמעטער. יעטוועדע הילף פאר די פליטים איז געווען שטרענג פארבאטן. זייער יידיש הארץ האט זיי אבער נישט דערלויבט אונדז צו לאזן אויף הפקר. זיי האבן זיך מיט גארנישט גערעכנט. די באהאנדלונג מצד אונדזערע רוסישע שומרים איז געווען זייער גרויזאם. דאס דאזיקע בילד, למשל, קען איך איבערהויפט נישט פארגעסן: א יונגע פרוי מיט א קליין קינד אויף די ארעמס בעט זיך מיט טרערן אין די אויגן מען זאָל זי דערלויבן צו דערנענטערן זיך צו איר מאן, וואס האט זיך געפינען אינעם צווייטן עק וואגאן, כדי ער זאל געבן א קוש דאס קינד פאר דער צעשיידונג. די שומרים האבן דאָס בשום־אופן נישט דערלויבט און אכזריותדיק אפגעשטויסן די פרוי אין איר ווינקל אריין.

עס איז לייכט צו פארשטיין ווי עס האט אויסגעזען אונדזער מצב פון אין אלע הינזיכטן, בשעת דער דאזיקער נסיעה וואס האט געדויערט 30 טעג נאכאנאנד, אין א מוראדיקער ענגשאפט, אָן לופט און וואסער, אָן מינימאלע היגיענישע באדינגונגען, אָן דעזינפעקציע־מיטלען קעגן דעם עיפוש און שמוץ, און אָן שום שוץ קעגן די לייז וואָס האָבן אונדז געפרעסן, חוץ די קראנקהייטן וואָס זיי האָבן פארשפרייט.

אינעם דרייסיקסטן טאג פון אונדזער פאָרן, אין די שפעטע נאכט־שעהן, האט דער צוג זיך אפגעשטעלט. די טירן זענען געעפנט געווארן און מען האט אונדז באפוילן אויסשטייגן. דאס איז געווען אין סיביר, אויף אַן אָפן פריי פעלד. אין אָט דערדאזיקער סיבירער נאכט־קעלט זענען מיר אזוי געשטאנען א גאנצע נאכט. אינדערפרי זענען אנגעפארן לאסט־אויטאמאבילן, וואס האבן אונדז געפירט איבער פארזייעטע פעלדער, נישט אויף א שאָסיי, כדי מיר זאלן נישט וויסן דעם וועג צוריק... ריזיקע שטרעקעס זענען מיר אזוי געפארן א גאנצן טאג. ביינאכט האבן מיר זיך אפגעשטעלט נעכטיקן אונטערן פרייען הימל. ווי נאר עס האט אנגעהויבן שאריען אויף טאג האבן זיך באוויזן קליינע וועגעלעך געשפאנט אין פערד, פאר אונדזער

ווייטערדיקער רייזע. מיר האבן אונדזער געפעק ארויפגעלייגט אויף די וועגעלעך. זקנים און קראנקע האבן געמעגט ארויף אויף די וועגעלעך, געזונטע — נישט. „דאס איז א נסיעה פון נישט מער ווי זעקס קילאָמעטער" — האט מען אונדז געזאגט. די רייזע האט אבער געדויערט פון 9 אינדערפרי ביז 4 נאך מיטאג, אָן שום הפסקה. מיטאמאל האבן מיר זיך דערזען אין דער סיבירער „טייגע". אינעם וואלד זענען געשטאנען באראקן, צעווארפן אויף א מרחק פון 4 קילאמעטער פון איין באראק צום אנדערן. דא האבן אין זיינער צייט געלעבט דייטשע און עסטרייכישע קריגסגעפאנגענע, נאך בעתן ערשטן וועלטקריג. אין די באראקן האבן אויף אונדז געווארט נ.ק.וו.ד.־לייט צוזאמען מיט דאָקטוירים. זיי האבן אונדז אינטערזוכט און, פארשטייט זיך, אלעמען געטראפן געזונט און פעיק און פריש צו אלע ארבעטן, חוץ לייב מאיר, דער איינציקער בוי־אונטערנעמער אין סאניק, וואס איז צוליב זיין פיזישן פעלער נאך פון דער היים, באפרייט געווען פון דער ארבעט. באלד דערנאך האט מען די זקנים אריבערגעפירט אין א ספעציעלן לאגער, וווּ זיי זענען כמעט אלע אין משך פון א קורצער צייט אויסגעשטארבן פון קעלט און הונגער. דארט זענען צוו. אנד. געווען פאלגנדיקע סאַניקער: אברהם עפשטיין און זיין פרוי, זיין ברודער משה עפשטיין און זיין פרוי, יצחק שניצלער און זיין פרוי, משה פישער און זיין פרוי, לייב מאיר, די טאכטער און איידעם פון אליעזר האַרט א. א. איינער פון די יחידים וואס זענען פון דארט ארויס לעבעדיק און אפילו זוכה־געווען עולה־זיין איז ר׳ אברהם האַכדארף, אן אקטיווער און פעיקער עסקן אין סאניק. (וועגן אים זע זייט 456). די ארבעט אין די וועלדער פון סיביר איז געווען א שווערע, שווערער ווי די עבודת פרך פון אונדזערע עלטערן ביי פרעה אין מצרים. אונדזערע מענטשן האט מען גענומען צו אויסצוהאקן ביימער פון 20 מעטער די הייך און פון א ברייט, וואס דריי מענטשן האבן זיי נישט געקענט ארומנעמען. א סך פון די וואס האבן געארבעט ביים שניידן דאס געהילץ זענען געווארן אייביקע אינוואלידן. עטלעכע פון זיי לעבן דאָ, אין ישראל.

דאס דאזיקע ביטערע לעבן האט געדויערט ביז סעפטעמבער 1941, ביז שיקאָרסקיס אפמאך וועגן אונדזער באפרייאונג פון צוואנג־ארבעט (אפיציעל זענען מיר געווען פאראורטיילט אויטאָמאטיש, אָן א משפט, אויף צען יאר קאטארגע אין סיביר). נאך דער באפרייונג האבן מיר אָנגעהויבן וואנדערן פון איין ארט אין אנדערן, זוכן א מעגלעכקייט פון ארבעט און עקזיסטענץ ביי די מינימאלסטע באדינגונגען. א גרויסער טייל סאניקער האבן זיך באזעצט אין מיטל־אזיע מיט דער אויסרעכענונג, אז פון דארט איז נענטער דער וועג קיין ארץ־ישראל. דאס איז געווען א פוסטע האָפענונג, ווייל כדי עולה־זיין איז נאך נויטיק געווען ווארטן א סך יארן און אפילו צוריקפארן אין יענעם פארשאלטענעם לאנד פון אונדזער בראָך און אומגליק, און דערצו באצאלן טייערע קרבנות — ווי יוסף דים, לייב־משה בירנדארף און באכמאנס טאכטער, הי"ד!

און צום סוף איז נישט מעגלעך דא נישט צו דערמאנען כאטש די נעמען פון די געשטארבענע אויף פארשיקונג אין גלות־סיביר און אין מיטלאזיע, די ווייניקע וועגן וועלכע מיר ווייסן: ר׳ שמחה דים, זון פון אונדזער רב הרב הגאון ר׳ נתן־נטע־יעקב דים ז"ל, ר׳ פנחס סאלאמאן, ר׳ חיים שווערט, דער שוחט, דער בחור משה פעסעל, זון פון ר׳ מאיר פעסעל, משה מאיר, זון פון ר׳ הירש מאיר, הערמאן פילער און זיין פרוי, יחיאל זילבער, זיין פרוי און זיין זון יוסף, יעקב טיגער און זיין טאכטער, ר׳ ברוך לערנער (באקאנטער שדכן) מיט זיין פרוי און נאך א סך וואס מיר ווייסן נישט וועגן זיי אדער האבן אין זיי פארגעסן, תנצב"ה!

פסח שפרינגער (ז״ל) (ניו־יורק)

סאניקע לאנדסלייט־פאריינען אין אמעריקע

א. אלגעמיין־ארגאניזאציאנעלע אקטיוויטעט

די ערשטע פאריין פון די סאניקער לאנדסלייט אין אמעריקע, האט זיך ארגאניזירט אין די יארן 1913—1914 מיטן נאמען: „פירסט: סאנאקער סאסייטי״, געציילט 160 מיטגלידער, זייער פרעזידענט איז איצט — אברהם אשער.

נאך אקורצע צייט האט זיך געגרינדעט די צווייטע סאניקער לאנדסלייט־פאריין מיטן נאמען: „די יונגע סאניקער פאריין״. פונעם נאמען פארשטייט זיך אַז דער יונגער סאניקער דור איז צוגעטרעטן צו די צווייטע פאריין.

די צילען פון דיביידע פאריינען זיינען געווען: א) העלפן סאניקער יידן אין אמעריקע אין פאל פון קראנקהייט, ארעמקייט און אנדערע אומגליקספאלן.

די יונגע סאניקער פאריין האט זיך לאנג נישט געקענט האלטן און צום סוף אויפגעהערט צו עקזיסטירען.

אין יאר 1914 האט זיך ארגאניזירט די סאניקער לאנדסלייט פאריין מיטן נאמען: „פראגרעסיווע סאנאקער סאסייטי״. די צילען פון די פאריין: קראנקע אונטערשטיצונג, א לייקאסע פאר נויטבאדארפטיקע, ווי אויך זארגען פאר א בשותפותדיג בית הקברות. די פאריין האט געציילט 150 מיטגלידער. די הויפט פירער פון די „סאניקער פראגרעסיווע סאסייטי״ זיינען: מרדכי פריינד, (איטשע טרעגערס א זון), יהושע ווייס (דעם רעדעמער מלמד׳ס א זון), אליווינג ווערנער (מרדכי ווערנערס זון), די ברידער מרדכי אין מענדל ברוך (די זין פון דעם געוועזנעם שמש פון דער סאדיגורער קלויז אין סאניק), פרענק לוסטיג מיט זיין ברידער הארי, פעני ברוך, בעני קויפמאן, שלמה וואלף אין דוד בראווער. דער פרעזידענט איז איצט משה מאי און סעקרעטאר יעקב עבערט.

דער „סאניקער פראגרעסיווע סאסייטי״ אין ניו־יארק האט אחוץ אירע אויבן דערמאנטע צילען — אויך אסאך מיטגעהאלפן אין ביידע וועלטקריגן ביי באטייליגן זיך אקטיוו אין „רעליף״, פאריין צו העלפן די יידן אין אייראפע. דער פאריין באטייליגט זיך אקטיוו לטובת „ישראל״, אויפבויען א בנין אין ישראל אין העלפן מיט געלד. ער באטייליגט זיך אויך אין צעטיילן „מעות חיטים״ פאר פסח און העלפן יחידים ווי אויך פארשידענע אינסטיטוציעס אין אמעריקע. די „פראגרעסיווע פאריין״ האט אויך אסאך געהאלפן מיט געלד דעם „בית יתומים״ אין סאניק ביזן אויסברוך פונעם צווייטן וועלטקריג.

די „סאניקער פראגרעסיווע סאסייטי״ האט אויך געהאלפן ארגאניזירן א „פרויען־פאריין״ — וועלכע האט געטאן וויכטיגע ארבייטן פארן סאניקער יודענטום און מיטגעהאלפן ביי זאמעל אקציעס פארן סאניקער „בית יתומים״.

פון די אקטיווע פרויען אין די „פרויען פאריין״ איז כדאי צו דערמאנען: פרוי שולץ, העלן פעלשטיין, פריידע קויפמאן, גאסי לוסטיג, גאסי פריינד, שרה לוסטיג סעידי ברוך

און אנדערע, זיי פלעגן ארגאניזירן פארשידענע בעלער און אווענטן און אלע סאניקער לאנדסלייט פלעגן גוט פארברענגען און תמיד איז נאך געבליבן א שיינער רווח.

די דריטע סאניקער לאנדסלייט־פאריין וואס עקזיסטירט אין אמעריקע היינט, „יונייטעד סאנאקער פאריין", איז געגרינדעט געווארן אין 1928 ווען די פאריין „די יונגע סאנאקער פאריין", האט אויפגעהערט צו עקזיסטירן.

אויך די „יונייטעד סאנאקער פאריין" האט געהאט די זעלבע צילען וואס דער „יונגער סאנאקער פאריין" מיר האבן אויך געגרינדעט א לייי־קאסע מיטן נאמען „גמילות חסדים קאסע".

אין די „יונייטד סאנאקער פאריין" האב איך געהאט דעם כבוד צו זיין פרעזידענט אין משך פון 7 יאר. דער איצטיגער פרעזידענט איז יעקב גויקו (יעקב ראבינאביטש). די פאריין האלט אפ איינמאל אין חודש א פארזאמלונג, א צוזאמענטרעף פון די וויכטיקע אקטיווע מיטגלידער, בערך 35 אירע. היינט האבן מיר אין אמעריקע 3 סאניקער „לאנדסלייט פאריינען". ארגאניזירטע מיטגלידער ציילען די אויבנדערמאנטע פאריינען בערך 2000 חברים. די מערהייט פון די לאנדסלייט געפונען זיך אין ניו־יארק.

עס איז אונזער חוב צו דערמאנען דא אונזער חשוב׳ן לאנדסמאן פון די „יונייטעד סאניקער פאריין", מרדכי יאנאס ז"ל, אגרויסער בעל צדקה, געשטיצט סאניקער אין אמעריקע און אסאך געשטיצט די סאניקער יידען ווען ער האט באזוכט סאניק אין יאר 1928. אדאנק אים איז כמעט געענדיקט געווארן די „תלמוד תורה" אין סאניק ווי אויך געהאלפן בויען אנייעם „בית יתומים". ליידער האט דער אויסברוך פונם צווייטן וועלט־קריג חרוב געמאכט אלעס. סיי אין אמעריקע און סיי אין סאניק איז מרדכי יאנאס ז"ל געווען פאפולער מיט זיין פערזענליכקייט. כבוד זיין אנדענקן.

אין יאר 1940 איז דעם שרייבער פון די שורות געלינגען צו פאראייניקן די אלע 3 אויבנדערמאנטע לאנדסלייט־פאריינען, תיכף ביים אנהויב פון דעם גרויסן חורבן פונם אייראפעאישן יודענטום. מיט געמיינזאמע כחות האבן מיר געשטרעבט צו העלפן די סאניקער וועלכע האבן זיך געראטעוועט און זיך געפונען אין אייראפע. דער נאמען פונעם פאריין „סאניקער רעליף" ארגאניזאציע צו העלפן דעם שארית הפליטה. דער קאמיטעט פונעם רעליף זענען געווען די שוין אויבנדערמאנטע חברים ווי אויך צווישען אנדערע יעקב יאקובאוויטש, דוד בעער אין לייביש יאנאס ז"ל.

אלס פרעזידענט איז אויסגעוועלט געווארן פסח שפרינגער. מיר האבן באוויזן צו שאפן א פאנד פון 40 טויזנד דאלאר וועלכער איז צעטיילט געווארן אין פארשידענע לענדער אין שטעדט ווי עס געפונען זיך סאניקער לאנדסלייט.

לעצטענס האבן מיר אויך געהאלפן די סאניקער לאנדסלייט אין ישראל ספעציעל די סאניקער לייי־קאסע אין ישראל ווי אויך מיטן אונטערשטיצן פאר אויפבויען א בנין אין ישראל אונזער צושטייער פון 2500 דאלאר.

לאמער האפן אז די 3 סאניקער לאנדסלייט־פאריינען אין ניו־יארק וועלן זיך אמאל פאראייניקן און שאפן און פארבונדען פריינדשאפט צווישן אלע סאניקער אין אמעריקע ווי אויך העלפן סאניקער יידען ווי נאר זיי געפונען זיך אויפן ערד קוגל.

ב. דער ביישטייער פון סאניקער יידן אין אמעריקע פארן ציוניזם

זייענדיק א ציוניסט פון דער היים אין סאניק, קומענדיק קיין אמעריקע אינם יאר 1913 מיט נאך סאניקער יידן האבן מיר באזוכט די „עסטרייכיש־אונגארישע ציון פאריין" ווי אסאך יידישע שרייבער זענען געווען מיטגלידער און געקומען צו די פארזאמלונגען. אבער די נייע סאניקער, עמיגראנטן האבן זיך נישט גוט געפילט אזוי היימיש אינם עסטרייכיש־אונגארישן „ציון פאריין". דעריבער האבן מיר באשלאסן צו גרונדן אנאייגענע ציוניסטישע פאריין מיטן נאמען „תקות יהודה ציון פאריין". די גרינדער זיינען געווען ס'רוב סאניקער לאנדסלייט ווי: בנימין פייט, שלמה וואלף, יעקב אדזע, און דער שרייבער פון די שורות.

די פאריין „תקוה יהודה ציון פאריין" איז געגרינדעט געווארן אין יאר 1915. זיין ערשטער פרעזידענט איז געווען בנימין פייט, דער צווייטער אברהם מאיר (פון טשערנאוויץ) דער דריטער שלמה וואלף, דער פערטער איטשע גרינבום און דער פינפטער פסח שפרינגער (די מערהייט פרעזידענטן סאניקער).

סעקרעטארינס זיינען געווען די פרויען: העלען נוילינגער (טשערנאוויץ) און רחל קיוניץ (מיין פרוי זאל לעבן).

אין משך פון א קורצע צייט איז אונזער „תקות יהודה ציון פאריין" געווארן איינע פון די וויכטיקסטע ציוניסטישע פאריינען אין אמעריקע מיט אצאל מיטגלידער פון 250 בערך (דאמאלס איז אזא ציפער געווען זייער אסאך).

אויך אין „קרן קימת לישראל" ביי די „תקות יהודה" האבן מיר סאניקער גענומען אנ'אקטיוון אנטייל. אזוי צום ביישפיל איז פסח שפרינגער געווען פרעזידענט פונם קק"ל ביי די פאריין אין משך פון 5 יאר (פון 1915 — 1919) מיר האבן געזאמלט העכער 2000 דאלאר א יאר פארן קק"ל. מיר האבן אויך אין די שקל קאמיסיע אקטיוו אנטייל גענומען. א לאנגע צייט אין פארקויפט געווארן בערך 3000 שקלים א יאר.

אין דעם „תקות יהודה ציון פאריין", פלעגן פון צייט צו צייט איינגעארדנט ווערן רעפעראטן ווי עס האבן אנטיילגענומען פירער פון די ציוניסטישע ארגאניזאציע אין אמעריקע און ארויסגעטרעטן מיט רעפעראטן ווי: לואיס ליפסקע (דער פרעזידענט פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין אמעריקע), מאריס ראטנבאך (ריכטער און פרעזידענט), דער שרייבער ראובן ברייינין, מנחם שיינקין, שאול רסקין, פראפעסאר נחום סלושץ, ד"ר ניומאן, גדליה בובליק רעדאקטאר פונעם „יידישען טאגבלאט", וויליאם עדלין, רעדאקטאר פונעם „טאג" ד"ר מארגאשעס, און אנדערע.

א גרויסע השפעה האבן געמאכט די מאסן פארזאמלונגען ווי ס'האבן זיך באטייליגט ד"ר שמריהו לוין און ד"ר סטעפאן ווייז. מיר האבן אויך געהאט דעם כבוד צו האבן אין אונזער סאניקער „תקות יהודה ציון פאריין" דעם ריכטער לואי בראנדייס טאכטער מיט אירע פיינע ציוניסטישע רעדעס.

יהודה קנעבל

זכרונות פון מיין שטעטל בוקאווסק

א

כ׳האב פערלאזט בוקאווסק אין מיינע גאר יונגע יארן, 1904. אבער א סך אינטערעסאנטע זאכן זענען פערבליבן אין מיין זכרון.

קודם כל דאס אינטערעסאנטע צוזאמענשטעל: קליין שטעטל מיט בערך 1000 נפשות, מיט א מאיאריטעט פון די יידישע באפעלקערונק. ארום דעם שטעטל א פוילישע פויערן באפעל־קערונק, דער צענטרום פון שטעטל הייסט „מיאסטא״, ד. ה. שטאט בוקאווסק, די ארימיקע געגנד „וויעש״, דארף בוקאווסק,ביידע מיט די זעלבע רעכט. אין שטעטל הייסט דער ראש העיר „בורמישטש״, א יוד מיטן נאמען קורנרייך, ז״ל, דער געמיינדע סעקרעטאר אברהם פינקאס ז״ל. דאס ד א ר ף בוקאווסק האט זיך איר עקסטרע געמיינדע. די גאנצע געגענד ארום ביז צו דאמאלס אונגארישע גרעניץ זענען מערסטן טייל אוקראינישע דערפער. די יידן האבען זיך געטיילט אין 3 חסידישע גרופירונגען. א) דאס אלטע בית המדרש, אין וועלכן ס׳האבן געדאווענט סאנדזער חסידים. ב) די סאדיגערע קלויז. ג) דער רבי׳שער הויף געהערט די דינאווער. דער רבי ר׳ מאיר־יהודה א זון פון דינאווער רבין. קליין געוויקסיק, ברייטבויכיק, א טיכטיגער קליגער ייד, א זייער גוטער בעל־תפלה, פלעגט מיט א זייער אנגענעמע גוטע שטימע זיין דער בעל תפלה פון די „גוטע שטיקלעך״ אינעם דאווענען, געשטאנען רוהיג אן בעוועגונגען, פלעגט פשוט באגייסטערן מיט זיין הויכער שטימע און שיינע נגונים, מיט ספעציעל צוגעפאסטע נגונים פרייטיג צונאכטס דער „שלום עליכם״, קידוש. דאס האט זיך אזוי איינגעקריצט אין מיין זכרון אז נאך היינט זינגען זיך מיר נישט איינמאל די אנגענעמע שיינע נגונים.

דער רבי ר׳ מאיר יהודה האט אויך געהאט די הויפט־דעה אין שטעטל. דער ראש העיר קורנרייך ז״ל האט געטוען דאס וואס דער רבי האט געהייסן. דער סעקרעטער ר׳ אברהם פינקאס האט געדאווענט אין סאנדזער בית המדרש, נישט קוקנדיק דערויף וואס די צווי לאגערן האבן געפירט מחלוקת און זיך שטארק באקעמפט. בכדי זיך צו האלטן אלס געמיינדע־סעקרעטער נייטראל האט ער באזוכט פון צייט צו צייט דעם „טיש״ פון דעם רבי׳ן ר׳ מאיר ז״ל.

ב

אין שטעטל זענען געווען דריי יידן וועלכע האבן געהיילט קראנקע: ד״ר אטלאס ז״ל אנ׳עלטערער ארצט, ראובן רופא וועלכער האט געשטעלט באנקעס און געריסן ציין, אבער די הויפט רפואות האט געגעבן דער רבי אליין. אלע דריי האבען געלעבט בשלום. ראובן רופא איז געווען א חסיד פון רבין. אויך ד״ר אטלאס פלעגט היר און דא קומען שבת צום רבינס טיש. דער רבי פלעגט איהם מכבד זיין און אים אוועקזעצן נעבען זיך.

מפרנס געווען האבען זיך די יידען פונעם האנדל מיט די ארומיקע דערפער. איין מאל אין דער וואך, דאנערשטיק, האט זיך געשטעלט א גרויסער מארק. די פויערן האבען געברענגט

זיירע בהמות און פראדוקטען. עס זענען געקומען פיעל סוחרים, מייסטענס יידען, פון ארומיקע געגנט.

איין מאל אין יאר, מערץ, איז געווען א יאר מארק וועלכער האט געדויערט א גאנצע וואך, פון מאנטיק ביז פרייטיק. יעדער טאג איז אויף דער טארגאוויצע געווען געווידמעט אלס טאג פון א ספעציעלן ארטיקל. איין טאג פערד, איין טאג אקסען און דאן בהמות, חזירים א. א. וו. דאגעגן אין שטעטל זענען געשטאנען די סטראגאנען פון זונטיק ביז פרייטיק. אויף דעם יאר יריד פלעגן קומען חוץ די סוחרים פון ארומיקער געגענד אויך סוחרים פון ווייטע ארטשאפטען. דאס גאנצע שטעטל איז געווען איינגעטונקען אין גרויסן יריד.

א גרויסער טייל פרנסה פאר די יודען אין שטעטל איז אויך געווען דער רבי׳שער הויף. יידען פון דער געגענט און פון ווייטערע מקומות פלעגן קומען צום רבין און גאר א סך אויף שבתים און חגים, איינגעקויפט איינקוואטירט אין שטעטל.

ג

אביסעל ערינערונג פון כאראקטעריסטישע עראייגניסע. פון די חסידישע גרופירונגען אין שטעטל, זענען די סאדיגערע געווען די נייטעראלע. דאקעגן האבן זיך די סאנדזער מיט די דינאווער באקעמפפט אין שטארקע מחלוקת. איינמאל איז אין סאנדזער בית־המדרש געפאלן א באליידיקונגסווארט אויפן רבי׳ן ר׳ מאיר יהודה ז״ל. פון דעם האט זיך צעפלאקערט א גרויס מחלוקת און מיר חברה יונגלעך האבן זיך אריינגעריסן אין קאמף: צווישןביידע בתי המדרש׳ן איז געגאנגען א וואסער און די בריק איז געווען די גרעניץ. עס האט זיך אנטוויקעלט א קאמפף צווישן אונדז און די חברה יונגען פון דארט. איינמאל א שבת נאכמיטאג האט זיך אנגעהויבן א מלחמה פון אריבערווארפן שטיינער פון „אונדז״ צו „זייער״ בית המדרש און זיי צו אונדז און דאן זיך געגענטערט איינע צו די אנדערע, פאר דער בריק האבן מיר גענומען די גארטלען, אריינגעבונדן אין זיי שטיינער, און זיך דאן צוזאמען געקומען אויף דער בריק, מיט די גארטלען מיט שטיינער געשלאגן, צובלוטיגט, צו ביילט און דאמיט געענדיקט דעם קונפליקט...

ד

מיינע עלטערן, שיינדל און בעריש קנעבעל ז״ל, האבן געוווינט אין זייערס א הייזל וועלכעס איז געשטאנען אויף דער גרעניץ צווישען די שטעטישע און דארפישע געמיינדע. פארן פראָנט גארטען און שטראסע האט זיך געפונען א קליין שטיקל ל׳ערער פלאץ וועלכער האט געהערט צו דער געמיינדע. עטליכע מיטגלידער פון דער דארפישער געמיינדע האבן אריינ־געטראגן אנ׳אנטראג אז מ׳זאל אויף דעם שטיקל לערען פלאָץ אוועקשטעלן א צלם מיט א יעזוס. מיינע פרומע עלטערן האבן זיך שטארק געקרענקט פון דעם. איז מען געגאנגען צום רבין ר׳ מאיר־יהודה ז״ל.

דער רבי האט געשיקט רופן די פארשטייער פון דער שטעטישער געמיינדע און מ׳האט געפונען אנ׳עצה. דער בורמישטש קורנרייך ז״ל מיטן סעקרעטער פינקאס ז״ל זענען אוועק צו דער העכערער באהערדע אין סאניק און געברענגט א שריפט אז דער פלאץ געהערט צו דער שטאט און דאמיט איז צונישט געווארן דער אנטראג פון אויפשטעלן א צלם פאר די פענצטער פון די עלטערן.

ה

א שניידער יונגעל פון ארימע עלטערן איז אוועק אין דער גרויסער וועלט זוכען ארבייט. נאך א פאר יארן איז ער געקומען באזוכן די עלטערן. ער איז געווען אויפגעוואקסן הויך, שיין געקליידעט מיט א הארטן הוט, געלעבט די יארן אין בודאפעסט. די יידן אין להבדיל די גוים האבן פאר אים געהויבן די היטלען. די שכנים האבן מקנא געווען די משפחה מיט דעם גרויסן גליק. זיירע באקאנטע זענען זיך צונויף געקומען שעפן נחת. פאלט אים איין אמאל זיך צו אייסערן דאס ער גלויבט נישט אין גאט און ער האלט נישט דאפון אז עס איז דא א גאט אין הימעל.

די אייסערונג האט זיך באלד צושפרייט אין שטעטל און חברה יינגען האבן אים געגומען פארפאלגן אין גאס, נאכגעשריגן „בערנארד אפיקורס", נאכגעווארפען שטיינער. בקיצור: ער האט שנעל געמוזט פארלאזן בוקאווסק.

ו

אזעלכע און נאך פערשיידענע עראייגניסע זענען געבליבן אויף תמיד אין זכרון.

מיר איז אויסגעקומען אין שפעטערע יארן צו מאכן קורצע באזוכען אין בוקאווסק. האב אנגעטראפן די יוגנט אביסל מאדערניזירט, אבער דאס שיינע איז נאכן נפטר ווערן פון רבין ר' מאיר ז"ל אוועק. נישטא מער דער פרעכטיגער רבינס טיש. עס איז פארהאן, אבער נישט מיט דעם יראת כבוד און מיט דער באגייסטרונג. אויך דער יאר יריד מיט די וואכן מארקן זענען נישט נאר ענטוויקעלט נאר אבגעשוואכט און פארקלענערט.

געענדיגט האט זיך דאס בוקאווסקער יודיש לעבען מיט דעם גורל פון אלע שטעט און שטעטלעך אין פוילען.

זאגורש

פרידה בירנדורף־טרופה

זגורש ויהודיה

הרהור ראשון: לכתוב על זגורש? וכי מה יש לכתוב על עירונת זו?

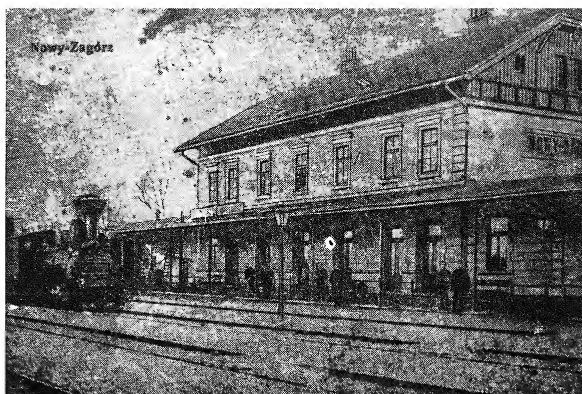
הרהור שני: יש ויש. הן עיר זו מקפלת בתוכה חיי יהודים במשך קרוב לשמונים שנה. היא התפתחה לישוב, הודות לקו הרכבת, שהונח בשלושה כוונים: למזרח ולמערב של גליציה וכן לדרומה בכוון הונגריה. עד שנת 1914, בימי שלטון האוסטרים, היתה הרכבת בקו זה פעילה מאד, שכן הובאו מהונגריה סחורות, שבגליציה היה מחסור בהן, בעיקר פירות כגון: ענבים, אפרסקים, אבטיחים ואף שזיפים בעלי טעם מיוחד, שנקראו שזיפים הונגריים. אחרי מלחמת העולם הראשונה שותק קו זה. עם קום פולין והונגריה כמדינות עצמאיות, נסגר הגבול המשותף ונפסק הסחר ביניהן. בראשית התישבו בזגורש פועלי הרכבת, שבאו מכפרי הסביבה ואחריהם התחילו לבוא משפחות יהודיות, שפתחו בתי מרזח לרוב, חנויות מכלת, מנופקטורה, חמרי בנין וכו׳. בתי מרזח היו בה לרוב, ועל ענף זה בנו הרבה יהודים את פרנסותיהם.

לזגורש היה רחוב אחד, שני קילומטר ארכו, שנוספו לו סמטאות משני הצדדים. אך מעטות היו אפשרויות ההתפשטות, כי מצד אחד חסם ההר, מכוסה יער בחלקו, ששימש בימי הקיץ, וביחוד בשבתות, מקום לטיולים ומנוחה למשפחות היהודיות הצעירות עם ילדיהם, ובשנים המאוחרות יותר לנוער, ומצד שני חסם בפני ההתפשטות הנהר, שמחוץ לעיירה התמזג עם הנהר „אוסלבה” ומימיהם שימשו תגבורת לנהר „סאן”.

לזגורש היה כוח־משיכה ליהודים, שבאו לגור בו. כל אחד חשב, שפרנסתו תהיה שם בשפע, שכן משכורות קבועות לתושבים הנוצריים, העובדים רובם ככולם ברכבת.

ברם לא כך היה הדבר. הפועלים הפשוטים, שהיו אכרים בעלי חלקות שדה, חיו פחות או יותר ברווחה וגם מתוך שמירה על יכלתם הכלכלית, ועל־ידם שפר חלקם של היהודים. לא כן הפקידים, שרצו תמיד לחיות למעלה מיכולתם. פנקסי ההקפות של בעלי החנויות היהודים בכל ענפי המסחר היו מלאים חובות, שמהם לא השתחררו מעולם.

מהקלה בשטח אחד נהנו יהודי זגורש — עצים ופחמים להסקה. עובדי הרכבת קבלו שני מצרכים אלה בהנחה גדולה אצל שלטונות הרכבת. הם היו מוכרים אותם ליהודים בזול, ואת הנחוץ להם לתצרוכתם העצמית היו לוקחים מדי לכתם מהעבודה מהערמות העצומות שהיו מונחות לאורך הדרך, החל מתחנת הרכבת ולאורך הפסים.

תחנת־הרכבת בנובי־זאגורש

חיי היהודים בעיירה זו, היוו מאבק קשה לקיום, וכמה פעמים במשך התקופה הלא־ארוכה הזאת אף התערער לחלוטין.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, רבים גויסו לצבא האוסטרי, אז אדוני המדינה, ואחדים מהם גם נפלו בהשאירם אלמנות ויתומים. לפני פלישת הרוסים, ברחו הרבה משפחות יהודיות לפנים הממלכה, הרחק מהחזית, בהשאירם את בתיהם, חנויותיהם וכל רכושם. בשובם אחרי השחרור לא מצאו את בתיהם, בתי עץ, כי נשרפו על פי רוב בידי הגויים המקומיים.

עם סיום המלחמה בשנת 1918 וכנון פולין העצמאית, לא ידעו ההמונים במה להתחיל והתחילו בפוגרומים ביהודים ושדידת עסקיהם.

בזגורש עבר הדבר „בצורה קלה" יותר. שברו רק את השמשות ברוב הבתים, שדדו מעט חנויות, ביחוד חנויות למשקאות חריפים, שהיו נחוצים להם „להלהיב את רגשותיהם הלאומיים". היהודים התקינו חיש מהר שמשות חדשות, שכן היה זה בראשית חודש נובמבר, תקנו את הנזקים בחנויות ועברו לסדר היום תוך השלמה עם המצב ותוך הכרה ש„פטור בלא כלום אי אפשר".

כמה משפחות עזבו בכלל את העיירה, מי למקומות סמוכים אחרים, ומי — ואלה היו הרוב — לאמריקה, לשנות את אורח־חייהם מן היסוד. דור הולך ודור בא. ראשוני העיירה הלכו לעולמם והנשארים המשיכו באורח־החיים הקודם כמעט ללא שינוי. המוסדות הצבוריים היחידים היו בית הכנסת ובית המרחץ. שניהם לא מפוארים ביותר. שניהם סמוכים זה לזה. בית הכנסת ליד הרחוב, ובמרחק כמה מטרים ממנו, ליד הנהר — בית המרחץ. בנק קטן היה קיים, שלא רב היה כוחו לעזור לזקוקים. „חברה קדישא" היתה קיימת שבעת הצורך היתה יושבת בלילות ליד מטות החולים ומאפשרת לבני המשפחה העיפים לנוח במקצת. בית־קברות לא היה קיים במקום. את המתים היה צורך לטלטל לאחת הערים הסמוכות, לסקו או סאנוק, לפי קרובי המשפחה, שהיו בערים אלה לנפטרים.

בין כה וכה פרצה מלחמת העולם השניה ופלישת הגרמנים לפולין. היות ומעבר השני של ה„סאן" התבססו הרוסים, שפלשו מהמזרח, ניסו רבים מבני העיירה את מזלם בצד הרוסי, שבתחילה אופשר לעבור לצידם. לאחר שפתאום נסגר הגבול, נשארו הרבה משפחות חצויות, חלק נשאר בצד הרוסי שלאחר מכן נשלחו לסיביר ובחלקם הצליחו להתגבר על כל שמצא אותם וחזרו, ואחרים מהשרידים האלה הגיעו ארצה. החלק שנשאר בזגורש הושמד כולו בבית החרושת לנייר, שמעבר ל„אוסלבה" בכפר זסלב. בית חרושת זה נהפך בימי הגרמנים למחנה־ריכוז לעשרות אלפי יהודים שהובאו הנה מהסביבה. הרבה הושמדו במקום והרוב נשלח למחנה־השמדה בבלזץ.

בבית השמדה זה, נרשם גם פרק גבורה יהודית. כשאחד הנאצים התעלל במחנה הזה ביהודים, הרג על ימין ושמאל, התנפלה עליו קבוצת בחורים באולרים ודקרוהו למות. בתוך המהומה שקמה הצליחו כמה בחורים להמלט ממחנה השמדה זה.

לאחר המלחמה הגיעו עוד כמה מהם ארצה ובנו כאן את חייהם מחדש.

ראשוני היהודים בזגורש היו המשפחות ברנד, שבאה מקומאנץ, משפחת ויטמן שבאה מבליגרוד ורוט, שבאה מכפר שבסביבה, סישקוב. כל אחת ממשפחות אלה היו ברוכות בבנים ובבנות, התחתנו זו עם זו וברובן נשארו במקום.

עד שנת 1916 חיתה העיירה את חייה ללא שינויים, דור אחרי דור הלך בדרך הסלילה, באדיקות וביראת־שמים. לכל בית יהודי היה „הגוי של שבת", לשם ביצוע עבודות שאסור ליהודי לעשותן בשבת, כגון חמום החדרים בימי החורף וכיוצא בזה, תמורת כוס י"ש ופרוסת חלה לבנה, או תמורת כמה סיגריות, שנתנו לו לאחר השבת.

את הבנות והבנים לא שלחו בדורות הקודמים לבית הספר הפולני, אלא למדום ע"י מורים פרטיים. הדור שלפני מלחמת העולם הראשונה, כבר נשלח לבית הספר הפולני שבעיירה; שכתותיו היו מצומצמות, חמש בסך הכל. מי שרצה בהמשכת לימוד ילדיו היה נאלץ לשלחם לסאנוק. לשם זה העמידה הממשלה האוסטרית, ואחריה הפולנית, רכבת מיוחדת, שהיתה מובילה בבוקר את התלמידים ואחר הצהרים מחזירה אותם ובמחיר הנחה גדולה. בשנת 1918, עם קום מדינת פולין העצמאית התגברה מאד האנטישמיות אצל התלמידים הפולנים והאוקראינים (שמספרם היה רב באזור) והם התנכלו לתלמידים היהודים. הם היו עומדים בכניסה לקרונות ומכשילים ברגליהם כל תלמיד יהודי, הנכנס, או היו סתם מתנפלים ומכים. את התלמידות היהודיות היו מושכים בצמותיהן. התלמידים היהודיים, שמספרם היה מועט באופן יחסי, פחדו להשיב מלחמה והיו בולעים את כאבם ועלבונם בשתיקה, עד שהחליטו להתכנס לקרון מיוחד וכך הפסיקו הנגישות בעת הנסיעות לבתי הספר.

בקיץ שנת 1916 יסד דוד׳קה רוט, מתושבי זאגורש, בית ספר עברי בעיירה, והתחיל ללמד בו בהתנדבות. הוא השיג גם מורה מתנדבת נוספת, אשת קצין יהודי בצבא האוסטרי בשם טפר, שמלא את שרותו בצבא בעיירה זו והנה הביא גם את משפחתו. קראנו לה „מורס (מרת) טפר", בהברה האשכנזית שהיתה רווחת אז בחוץ־לארץ.

בית הספר הזה נועד לא רק למטרת רכישת השפה העברית. הוא שימש גם בית חינוך, בעיקר לבנות, שבו עוצבה דמות היהודית לגאוה לאומית.

לשם זה היו התלמידות מתאספות בשבתות בבית הספר ובקיץ ביער של העיירה, ודוד׳קה היה קורא מתוך ספר או מרצה בעל־פה דברים בעלי תוכן חינוכי. באמצע השבוע היה מביא לבית הספר את כנורו ובעזרתו לימד אותנו לשיר שירים עבריים.

המורה טפר עזבה את העיירה ובמקומה הזמין דוד׳קה את גיסתו הצעירה דבורה לשמש מורה. דבורה מתה בגיל צעיר. אחר כך באה גיסתו השניה מרים, ששימשה זמן מה מורה. אחר נסעה מרים לגרמניה ומשם לעתה עם נוער גרמני ארצה. היום היא נמצאת בקבוץ אפיקים.

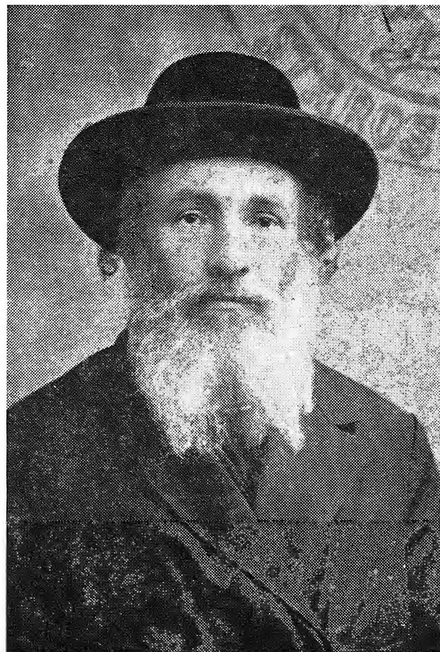
בשנת 1917 נערכה בפעם הראשונה בהיסטוריה של העיירה אזכרה לד"ר הרצל בכ׳ תמוז, שהתבטאה במכירת סרט ברחוב לטובת הקק"ל, ואשר לא רק הגויים אלא אף לא מעט מהיהודים מאנו לתרום בשביל ה„ציוניסטן". ברור כי כאן לא חשובה היתה ההכנסה, שבודאי היתה אפסית, אלא ההשפעה החינוכית על הנערות שפתאום גדלה ונזדקפה קומתן פי־כמה.

כשהתפרסמה הידיעה בדבר הצהרת בלפור נחוג גם מאורע זה, ושוב תלמידות בית הספר היו הרוח החיה בכך. דוד׳קה הזמין את הד"ר זלנפרוינד מרימנוֹב, שהיה ציוני ואחר כך גם ציר הסיים הפולני מטעם הסיעה הציונית. בפעם הראשונה בתולדות העיירה נכנסו בחורות לבית הכנסת יחד עם הגברים לחוג את מתן הצהרת בלפור כשהד"ר זלנפרוינד, שהיה נואם בחסד, משמיע את שמות המנהיגים נחום סוקולוב, חיים ויצמן ועוד. עד היום מהדהדים הדברים באזני מי ששמע אותם אז בפעם הראשונה בחייו. השפעתם היתה עצומה על הנוער.

כל הדברים האלה טובים היו בשביל הנפש, אבל מעטים ובלתי מספיקים היו לפרנסת

המשפחה. אמנם דוד׳קה עבד אחר כך כמורה בשכר, גם שעורים בנגינה החל לתת, אבל כל זה לא הספיק, כי התלמידים לא יכלו לשלם סכומים גדולים. בגלל זה נאלץ לעזוב את העיירה, ונסע בשנת 1925 לגרמניה, במקום מגוריהן של אחותו גיצ׳יה וגיסתו מרים. אולם גם שם לא זכה לרווחה. נולד לו עוד בן וצרכי המשפחה גדלו. גופו הרזה בלאו־הכי לא יכול היה לעמוד בעומס הזה והוא חלה. בינתיים עלה בנו הבכור ליאו ארצה ונכנס לקיבוץ אפיקים, בו נמצאה מרים וכשמת דוד׳קה עלתה רבקה אשתו עם שלושת הילדים הנותרים, איזיו, רות ושלמה, ונכנסה גם היא לקיבוץ הזה. הבן הבכור ידוע היום כליאור רוט, צייר מוכר, המשתתף בתערוכות בציוריו. הבן השני, איזיו, הוא קצין גבוה בצבא הקבע של צה״ל וגר עם משפחתו בסביבת ת״א. הבת רות מורה והבן הצעיר שלמה, בוגר מקוה־ישראל, נמצאים בקבוץ אפיקים.

כאן יש להזכיר את הרב פנחס קנר, רב העיירה במשך כל התקופה. איש יקר ולמדן גדול, שישב כל ימיו באהלה של תורה. היה בנו של ר׳ משה׳לה קנר, מעשירי סאנוק. בתו הבכורה

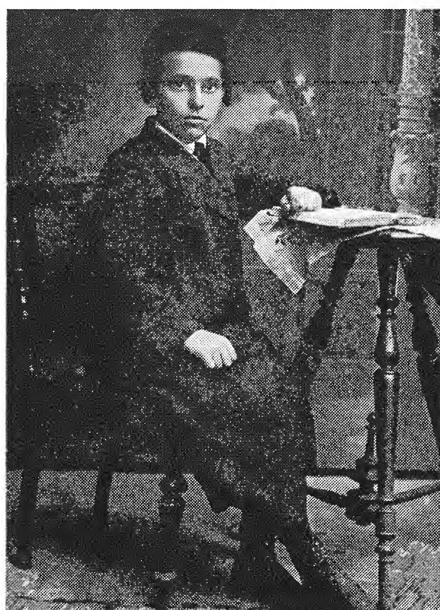
הרב ר׳ פנחס קאנר, ז״ל, רבה של זאגורש

הניה התחתנה בגיל 16 עם בן דודה אשר בגיל 17 הוכתר כאדמו״ר לאחר פטירת אביו ר׳ דוד׳ל שפירא מבוקובסק שגר בשנים האחרונות בסאנוק. הם נספו במלחמה. בנו הראשון חיים התגורר לפני שנים בארץ בתל־אביב. כעת סוחר יהלומים גדול בדרום אפריקה. הבן השני, מאיר, היה ממחפשי דרכים חדשות. מת בארץ לפני שנים רבות באופן פתאומי. הבן השלישי, אליהו, זכור לנו כילד. הוא התעתד להיות הממשיך במסורת המשפחתית הרבנית וכפי שמוסרים הצטיין בלימודיו ונחשב בחוגי הלמדנים כ„עילוי״ שעתיד רבני מזהיר נכון לו. הוא נספה בשואה.

הרבנית בזאגורש ושתי בנותיה

לא יצירה ספרותית היא זו: לא התכוונתי לכך. ברצוני היה לפרוע חוב לעיירתי שבה חייתי עד גיל חמש עשרה לחיי הבלתי מאושרים עד אז. אך בה נצת הנצוץ הציוני, שהלך וגבר, עד עליתי ארצה בתקופת בגרותי. הודות לזה העליתי את משפחתי ומנעתי ממנה את הגורל היהודי המר בתקופת הנאצים. היותי כאן, שמשה לאחי, שלא הספיק לעלות, מגדל־אור, שאורו המרוחק הבהב ורמז והאיר את הדרך בחשכת ימי המלחמה העולמית השניה, עד עליתו. השורות הכתובות על יהודי זגורש כוללות את התקופה עד קיץ שנת 1920, עת עזבתיה ועברתי לסאנוק. חסרות עוד דמויות שחיו ופעלו בה עד פרוץ המלחמה הנוראה ששמה קץ לכל. אולי ימצא מי מבני העיירה שימלא אחרי.

אליהו, ה„עילוי", בן־זקוניו של הרב מזאגורש

אשר אדמתי (רובינפלד)

זאגורש כפי שהכרתיה

היה היתה עיירה שטופת אור שמש בקיץ ומבהיקה בלובנה כשהיא עטופה בשלג זך בחורף. שקטה שכנה בין הרים והאזינה ללחש הנחל „אוסלבה" אשר הנעים לה סודה בימי האביב המזהירים.

בימי שבת וחג השקט והשלוה היו מורגשים שבעתיים בכל מרחבי הסביבה, ואפשר היה לשמוע את נגוני החזנים אשר בקעו מבית הכנסת הנמצא בטבורה של העיירה, ובימי א׳ בשבוע הדהדו פעמוני שתי הכנסיות משני צדי העיירה.

כמאה משפחות יהודיות התגוררו בעיירה זאת בין כמה אלפי משפחות נוצריות, אולם היהודים היו כשמרים אלו המתסיסים את הבצק בתוך הגויים. הם הם שהחזיקו בידיהם את כל המסחר של העיירה והיו פעילים בחיי התרבות והאומנות.

היה בעיירה מועדון של התנועה הציונית עם ספריה יפה. היה חוג דרמטי. התנהלה פעולה ציונית.

מליונרים לא היו בעיירה. לעומת זאת קבצנים היו והיו. לאו דוקא מקומיים. מדי שבוע בקרו בעיירה הקבצנים של העיר סאנוק הקרובה ונוסף להם בא מדי פעם גל יהודים ירודים אחרי שריפה וכו׳.

רכבת היתה אשר קשרה את העיירה עם העולם הרחב. ברכבת זאת נסענו יום יום לבית הספר בסאנוק. הרכבת הזאת היתה אחד ממקורות הפרנסה של העיירה. היתה אפילו שכונה מיוחדת של עובדי הרכבת וקראו לה בשם „דומקי", שיכונים בשפתנו. בקצה העיירה היו יערות אורן בהם התגוררו בקיץ צוענים ולשם אהבנו לטייל בשבתות. מי לא יזכור את „הקלשטור", המנזר החצי הרוס, אשר התנוסס במלוא יופיו הרומנטי מעל הגבעה. בדרך לווייליפולה. על קירותיו המכוסים בחלקם ציורי פרסקו עתיקים יכולת לקרוא את שמות כל הקבוצות והיחידים אשר בזמן מן הזמנים בקרו בו, את הארובות הגבוהות של בית משרפות ללבנים בדרך ללסקו, ואת השרידים של בתי החרושת שהפסיקו את בניתם בדרך לזסלב.

במחסנים המזוגגים האלה ועל חופיה של ה„אוסלבה" השקטה והתכולה נרצחו ועונו באכזריות צמאת־דם של חיות טורפות, יהודי זגורש וסביבתה, באשר יהודים היו. הי"ד.

פרידה בירנדורף־טרופה

הייתי תלמידה בכל בתי האולפנא של זגורש

א. ב„חדר" של דרדקים

בהיותי בת חמש מלאו שלוש שנים לאחי הקטן ליפא ז"ל. כמנהג הימים ההם, גזזו את שערות ראשו, שהיו תלתלים בלונדיים ושלחוהו ל„חדר" להתחיל בלימוד תורה.

היות וצריך היה לחצות את פסי הרכבת בדרך להדר צרפו גם אותי, לשמש מלווה ובהזדמנות זו גם כן ללמוד. המורה המלמד־דרדקי ברל'ה, אליו נשלחנו, היה יהודי צנום, נמוך קומה, בעל זקן־תיש צהוב ודליל, עיני תכלת קטנות, שקועות עמוק בחוריהן. ידיעותיו היו מצומצמות. הוא לימד את האותיות אלף־בית, צירוף הברות למלים ואמירת „ברכות". הוא לימד את תלמידיו, שהגיעו לכדי שלושים במספר, בחדר מגורו היחיד. לפני החדר היה פרוזדור גדול, שהיה מלא עצי הסקה, תרנגולות וגם סולם, לשם עליה אל עלית הגג. שם היתה תולה אשת המלמד את כבסיה. גזרי העץ שמשו לנו כאמצעי משחק, איזו תיבת עץ קטנה, היינו הופכים לכרכרה וממלאים אותה ב„נוסעים" מתוך הילדים. בתוך הדלות הזאת פרח הדמיון אצל הילדים. גזרי העצים נהפכו בובות, לעתים תלמידים ואנו — המורים, או אמהות לילדים. ארגז העץ כרכרות מפוארות ואנו הפריצים, המפליגים אל קצוי העולם, שהיה בעינינו ילדי העיירה הקטנה קטן ביותר.

יום יום לפנות ערב היה המלמד מעמידנו כתום הלימודים במעגל בפנת החדר הריקה, כשהוא בעצמו עומד בתווך עם ה„קנצ'יק", מלמד אותנו ברכות שונות כמו: על לחם, פירות, קשת, רעם וכו'. „וואס פאר א ברכה מאכט מען איבער א רעגנבויגן איבער די בויים'ס קעפ?" היה שואל ברל'ה תוך כדי הרמת היד עם הרצועות, וכל המעגל עונה במקהלה. כך הקנה לנו ברל'ה את ראשית תורת „אהבת האדם".

הוא היה אדם ישר מאד ודאג לא לעורר קנאה ושנאה בין הילדים. כשהנערים הגדולים קצת יותר היו מרגיזים אותו במשך היום, היה עושה חשבון כללי, כתום „הברכות", ומחלק מכות על גוף מגולה לילדים ולילדות, שוה בשוה, ואז היתה פורצת החוצה עדת הילדים הבוכים, כעדר צאן פועה.

ב. ב„חדר" של „גדולים"

דרגה יותר גבוהה בחנוך היהודי בעיירה, היה ה„חדר" של ר' מלך מלמד. היה זה יהודי מזדקן, בר־אורין, פיקח, ציניקן וממולח. אליו שלחו נערים כדי ללמוד חומש וגמרא ואת הנערות כדי ללמוד להתפלל וכן לכתוב יידיש. הוא היה כותב על דף כעולה על רוחו ועל התלמידים היה להעתיק כל כך הרבה פעמים, עד שהיה נקרע דף ההכתבה וצריך היה לחכות עד שהמלמד היה מתפנה וכותב משהו חדש.

הוא היה מוכר גם את גליונות הכתיבה לתלמידים, דבר ששמש לו גם הכנסה קטנה. אליו היו באות נשים בבקשות לכתוב עבורן מכתבים לקרובים באמריקה ולבקש עזרתם והוא ברוב תבונתו כתב בכתב ידו הנהדר וזעזע את מצפונם והעזרה לא אחרה לבוא.

דירתו היתה בבית ישן נושן, ועכברים היו שורצים בה בלילות. בבואנו ביום הראשון בבוקר, מצאנו את ככרות הלחם חלולים, כשתוכם נאכל כולו על ידי העכברים, במשך השבת, באין מפריע. מלך מלמד ידע כנראה גם כמה יסודות הבריאות. תוך הישיבה מוקף תלמידים, היתה „הרבנית" מגישה לו קפה שחור, שלתוכו היה נוסך רום ולתה י"ש, וזה בגלל סבה רפואית, שגם היום ידועה לנו, כי אלקוהול מרחיב את כלי הדם ומונע הסתיידותם. זכה מלך מלמד לזקנה מופלגת בזכות אותן הטיפות המרות, שבזמנן היו ללעג בעיני תלמידיו הצעירים.

ג. בבית־הספר הממשלתי

לפני מלחמת העולם הראשונה היה בעיירה בית־ספר בבנין קטן של עץ שעמד במרכז העיירה. בשנת 1914 בעת פלישת הרוסים נשרף בית הספר,

והילדים שהחלו לחזור עם הוריהם שברחו לחו"ל כפליטים, התבטלו מהלמודים באין מקום אחר. לבסוף פינו את בית האחוזה הפולנית בקצה העיירה, במרחק כשני קילומטרים וחצי מבתיה הראשונים. לשם נאלצו התלמידים להביא מבתיהם כסאות ובחורף עצי הסקה, לחמום חדרי הכתות. כעבור זמן מה פינו צריפים שהיו תפוסים ע"י פועלי הרכבת. כאן הותקן רהוט והסקה ע"ח הממשלה ולתלמידים רוח. צריפים אלה עמדו בתוך תוכה של העיירה ולא צריך היה לכתת את הרגלים למרחק.

בתחילת שנת 1917 התפשטה השמועה, כי עומד להווסד בית־ספר עברי וכל המעונין יבוא בשעה המיועדת לבית ג. יושה ברנד. שם התאספו כל הנערות והבחורות של העיירה.

המייסד, דוד'קה רוט נאם לפני הנאספות על הצורך בלמוד השפה העברית והציג לפנינו אשה גבוהה, שחורת שער ושמנה, כמרת טפר שתלמד אותנו בהתנדבות.

מרת טפר זו היתה אשת קצין אוסטרי, שמלא את תפקידו הצבאי, בעיירה זו, אליה הביא את אשתו וילדיו.

היא לימדה אותנו במשך תקופה מסוימת וכשהעבירו את בעלה למקום אחר, דאג דוד'קה רוט להמשיך בקיום בית־הספר והביא את גיסתו מרים סובל, שהמשיכה גם היא ללמד בהתנדבות. אחרי שזו קבלה עבודה בשכר בעיירה אחרת, באה אחותה הצעירה דבורה לעבוד במקומה. באמצע השבוע היה דוד'קה מלמד אותנו לשיר שירים עבריים בעזרת כנורו שהפליא לנגן עליו.

בשבתות היה מקהילנו לאולם בית הספר, שר אתנו את השירים, שלמדנו במשך השבוע, קורא לפנינו ספורים שונים, שמטרתם אחת, — להגביר את גאוותנו הלאומית, להעמיק את הידע היהודי ולהתגאות בו.

בימי הקיץ היינו יוצאים ליער, ושם היה חוזר על אותן התכניות. פעם קרא לפנינו ספר סטירי, השם ללעג ולקלס בחורה יהודית, אשר נהרה אחרי חברת קצינים אוסטרים, סבלה עלבונות על חשבון יהדותה מפי הקצינים הגויים היהירים, אשר למענם הכינה בביתה אף עץ אשוח בחג המולד הנוצרי, וכאן נחלה מפלה נצחת מפי בחור יהודי אינטליגנטי, שומר מסורת, שגם בחברתו היתה מבלה ואשר גם אותו הזמינה לחוג ביחד עם אורחיה הגויים. כשזה נכנס לטרקלין וראה את האשוח נעמד בפתח משתאה ואמר: „איך האב פערגעסן חנוכה־ליכט צו צינדן" סגר את הדלת והסתלק.

אינני זוכרת את שם הספור ושם מחברו, אך הוא קלע למטרה והמסקנות הוצאו. ספור זה לא היה היחידי מסוג זה.

לאחר שגם גיסתו השניה השיגה עבודה כמורה בשכר במקום אחר, אלצו את דוד'קה להכנס לעבוד כמורה יחידי בכל הכתות בשכר. בין כה וכה הגיע סוף המלחמה ולאחריה הפוגרומים ביהודים. דבר זה הפסיק את הלמודים בבית הספר, עד יעבור זעם. לאחר התאוששות נפתח מחדש בית הספר, אך הפעם בחדר יותר קטן, כי קשה היה לשלם הרבה שכר דירה. לתלמידים לא היתה אפשרות לשאת בעול כפול, וגם מספרם ירד. הפעם היה זה בבית רובינפלד.

בערבי החורף, בחדר בלתי מוסק, ישבו התלמידות ולמדו לאור מנורת נפט שהיתה תלויה על התקרה באמצע החדר.

לאחר השעור הרשמי, היה המורה מוצא איזה ספור קצר, הפעם בעברית, כי כבר התקדמנו בידיעת השפה. פעם שמענו את הספור התנ"כי „עכסה בת כלב" ישבנו ברגלים קפואות, הידים מתחת לבית השחי לחממן, בעינים נוצצות מרוב הנאה, אך אף אחת לא הסכימה לקום וללכת, עד שהמורה כלה את הספור עד תומו.

מלחמת העולם השניה הביאה כליה על כל בית ישראל וגם תלמידות אלה שתו את כוס היגון עד תומו. היום ישנן בארץ רק בודדות מתלמידות אלה.

זארשין

משה שטרנגר (ז״ל)

זארשין היהודית

התישבות היהודים בזארשין החלה בשנת תק״נ (1790). מבין ראשוני תושבי היהודים אשר בזארשין ידועים לנו האחים ר׳ יצחק ור׳ שלמה שטרנגר. הם הקימו משפחות מסועפות, חלקים מהם נשארו בזארשין והמשיכו בהתפתחותם ובפיתוח המקום.

זארשין היתה רחוקה מסאנוק 16 ק״מ. קשריה עם סאנוק היו משום כך הדוקים ביותר.

בית־כנסת אחד היה בזארשין, בנוי מעץ, ואחרי שנשרף בשנת 1915, בימי מלחמת־העולם הראשונה הקימו בני העיר היהודים, באמצעים הכספיים המצומצמים שלהם, בנין חדש, במקום אחר בעיר, שהיה קיים וממלא תפקידו כ„מקדש־מעט״, מקום תפילה ותורה, לכל יהודי העיירה עד לחורבן הקבוץ היהודי בה על־ידי הנאצים.

את המגרש לבית־הכנסת נדב ר׳ מנחם־מנדל שטרנגר, בנו הבכור של ר׳ שלמה שטרנגר, הנזכר לעיל כראשון למתיישבי זארשין היהודים.

הבנין הציבורי השני של היהודים בזארשין היה בית־המרחץ ומקווה־הטהרה. פעילותו של מוסד זה היתה מצומצמת, מבחינת השירותים שהוא נתן לתושבי העיירה ומבחינת ההוצאות הכספיות שהיו נחוצות להפעלתו. אולם עיקר פעילותו היתה מספיקה בצורתו הקיימת למילוי צרכיה המצומצמים של האוכלוסיה היהודית במקום, ולכן הוצאות אחזקתו כוסו על־ידי אנשי המקום מכיסם הפרטי, ללא קבלת כל עזרה בצורה תקציבית כלשהי מן החוץ.

בית־קברות יהודי לא היה בזארשין, והנפטרים הובלו ונטמנו בבית־הקברות שבּרימאנוב.

עניני החינוך באופן כללי לא היו מפותחים בזארשין. ברם פה יש לציין ולהבחין כי בעוד שאת החינוך החילוני יכלו ילדי זארשין, כיהודים כלא־יהודים, לרכוש לעצמם לא יותר מאשר במסגרת שבע כיתות של בית־ספר יסודי ממלכתי אחד, — הנה לרכישת חינוך יהודי היו האפשרויות בזארשין הרבה יותר נרחבות. שכן מלבד המלמדים הרשמיים־המקצועיים, ששמותיהם יפורטו אחר־כך בהמשך הדברים, הרי היו בזארשין יהודים תלמידי־חכמים בעלי שיעור־קומה בהשכלה יהודית בכלל ובעלי רמה גבוהה בידיעת ש״ס ופוסקים, מהם למדנים ומוסמכים להוראה כגון ר׳ צבי טלר, ר׳ פנחס הלפרן, ר׳ שמעון פליישמן, ומעל להם ובראש־וראשונה — ר׳ יוסף הורוביץ, למדן מופלג בדרגת גאון בכל תחומי התורה, שאפילו ב„שיעור״ יום־יום או ערב־ערב שנתן בבית־התפילה ליהודי העיירה היה כבר גם־כן משום הרבצת תורה לרבים והעמדת תלמידים במידה ניכרת ביותר. מכאן העובדה שהדור הצעיר היהודי בזארשין שבין שתי מלחמות־העולם, שקיבל את חינוכו התורני במסגרת

הצנועה האמורה יצא כמעט כולו דור של בני־תורה, יודעי־תורה, שנשארו קשורים ורתוקים ללימוד תורה ובעלי שאיפה מתמדת להגברת אפשרויותיהם ללימוד ולהשכלה, כללית ויהודית. מכאן, כמו־כן, שעם פתיחת הישיבה הגבוהה בסאנוק על־ידי הגאון רבי מאיר שפירא, רב בסאנוק אז, במחצית הראשונה של שנות העשרים, נמנו כמה וכמה בחורים זארשיניים על תלמידיה המובהקים, אחדים מהם גם בעלי כשרון וידיעות נרחבות (כגון יהושע פסטרנאק ועוד).

פה הכוונה בעיקר לאלה שלמדו תורה מפי ר׳ יצחק לייב גולדבלאט ז״ל, מלמדניה הגדולים של זארשין בתקופה שלאחר צאת ר׳ יוסף הורוביץ ז״ל ממנה.

החיים הארגוניים של האוכלוסיה היהודית בזארשין התגבשו, גם בדורנו עד לשואה, במסגרות נפרדות לענינים מסויימים, בעלי אופי ומהות כלליים־ציבוריים. מבחינת החשיבות היהודית והערך הציבורי הכוללני יש להזכיר בראש וראשונה את —

ועד בית־הכנסת,

שטיפל בכל הענינים הנוגעים לבית־הכנסת, החל בהקמתו, ריהוטו וציודו הדרוש, ועד לדאגה לאחזקתו המתמדת. בראש הועד הזה עמד במשך כל התקופה הזכורה לכותב השורות האלה, ר׳ אברהם חיים שטרנגר.

כגוף ציבורי, השני בערכו ובחשיבותו לאוכלוסיה הזארשינית, יש לציין פה את —

הנהלת הבאנק,

שהיתה מורכבת מאנשי העיירה, כמתנדבים וללא קבלת שכר כלשהו. תושבי זארשין היהודים נעזרו הרבה בבאנק זה לביצוע פעולותיהם הכספיות במסחרם, בעבודתם בבתי־המלאכה שלהם, או בשאר צרכיהם הכספיים. חברי הנהלת הבאנק היו:

ר׳ מיכאל בארט,
ר׳ ירוחם וואלף (שעבר אחר־כך לגור בסאנוק),
ר׳ נפתלי טוביאס,
ר׳ שמעון מארק (מנהל הבאנק),
ר׳ חיים רטטיג (מנהל החשבונות של הבאנק),
ר׳ ישראל שטרנגר.

חברי הנהלת הבאנק מילאו את תפקידיהם באמונה וללא קבלת־שכר, כאמור. כי על כן עוסק היה כל אחד מהם בעבודתו הפרטית, אם במשלוח־יד מסויים, כעצמאי, אם כשכיר אצל אחרים, ואם בחנותו הצנועה וכדומה, שהיתה מצריכה על־פי רוב, כבדרך־כלל, יגיעת מוח או יגיע־כפיים פשוטו־כמשמעו, כדי להרויח למחיית משפחתו. אלא שיחד עם זאת מצא כל אחד מהם לנחוץ ולנכון להקדיש חלק מהזמן ומהכוח שלו גם לעניני ציבור ולטובת הכלל.

בית־החרושת לבירה

בית החרושת לבירה שבזארשין הוקם על־ידי אחד ה„פריצים" בעלי האחוזה. בעליו־חוכריו בזמננו היו: צוקר ורוזנבליט. בתקופה מאוחרת יותר הצטרף לשותפות שמעון שיינר מסאנוק.

בית החרושת העסיק פועלים רבים, מבשל הבירה היה מומחה מצ׳כיה, גוי אוהב־ישראל. באחרונה פקח על העבודה אפרים ברט הי"ד, שלמד את המקצוע תוך כדי העבודה בבית החרושת מידי הצ׳כי וניהל את העבודה המקצועית עד המלחמה. מנהל החשבונות של המפעל היה ישראל פלור מסאנוק, בנו של ר׳ שמואל פלור.

בית החרושת שיווק את תוצרתו באמצעות הרכבת לכל חלקי פולין, ותרם חלק רב לחייה הכלכליים של האוכלוסיה היהודית בזארשין.

האוכלוסיה היהודית ואישיה

נזכיר קודם את אלה מבין יהודי זארשין שתפסו עמדות בתוך האוכלוסיה הזאת, אם כנושאי משרות, בעלי תפקידים מוגדרים או מקצועיים, ואם כעסקנים, כלומר: עוסקי בצרכי ציבור באמונה, שלא־על־מנת־לקבל־פרס, ואם כרועים רוחניים, מורים־מלמדים. ייזכרו פה אלה הזכורים לנו ביותר:

הרב רבי יוסף הורוביץ ז"ל, ששימש רבם של יהודי המקום ושל כפרי הסביבה בחיי היום־יום, מורה־הוראה ורועה רוחני של הציבור היהודי הזה. הוא לא עשה, בכל תקופת התגוררותו בזארשין, תורתו־הוראתו קרדום לחפור בו, ולא השתמש בתגא זו לצורך פרנסתו. את מחייתו ומחיית משפחתו מצא לו בעיסוקו בבית־מסחרו הסיטוני לקמח ולמלח.

ר׳ יוסף הורוביץ היה למדן מופלג, בקי גדול בתלמוד ובמפרשיו, בספרות הפוסקים ונושאי כליהם הראשונים. בנעוריו למד אצל ר׳ יצחק שמלקיס, בעל שו"ת „בית יצחק", רבה של לבוב ולפני כן של פשמישל. מלבד גדלותו של ר׳ יוסף הורוביץ בתורה ובקיאותו הרחבה בים־התלמוד היה מלא וגדוש תורת החסידות לרוחבה ולעומקה ולשושלותיה השונות. הוא השתייך אמנם לחסידי בויאן, אולם הוא ידע לשחות בים הרחב של החסידות על כל פלגיה ואפיקיה והוא ספג לתוכו מתורתם של כל אבות החסידות הראשונים.

בשנת 1918 עבר ר׳ יוסף הורוביץ לגור בסאנוק וכעבור שנתיים בערך נתקבל כדיין וכמורה־צדק לבית־דינו של ר׳ מאיר שפירא, רב דסאנוק אז. דברים נוספים בספר זה על ר׳ יוסף הורוביץ ייוחדו לו בין שורות רועי העדה ומנהיגיה הרוחניים של קהילת סאנוק.

ר׳ ישראל משה ליבוביץ ז"ל, שו"ב־חזן־מוהל של העיירה. הראשון ששימש בתפקידים אלה בזארשין. היה חסיד גדול וירש־שמים מרבים. לאחר פטירתו של ר׳ ישראל משה נתמנה לתפקיד של שו"ב —

ר׳ שלום־יוסף לייבוביץ, בן־אחיו של ר׳ ישראל־משה. ר׳ שלום־יוסף היה תלמיד־חכם גדול וטיפוס של למדן במובן המקיף והכולל, ויירא־שמים מרבים, מרבה בעשיית מעשי צדקה וחסד בגופו ובממונו. ר׳ שלום־יוסף היה מקובל ומכובד מאד על כל תושבי העיירה, שהתייחסו אליו ביחס של הערכה והערצה.

ר׳ יצחק אייזיק בארט ז״ל, אציל־רוח וירא־שמים. תלאות מלחמת העולם השניה פגעו בו במלוא מרירותן. בניו ניספו בשואה ועליו עברו כל מצוקי־השאול של גלות סיביר וכו׳. רק הודות לאמונתו ולבטחונו באלוהים, שהיו מושרשים עמוק בליבו, התגבר והתאושש ואחרי מאמצים רבים עלה ארצה בשנת תש״ט. בשבתו בירושלים היתה התנהגותו לתפארת בעיני כל מכיריו ויודעיו. הוא שם לילות כימים לתורה לתפילה ולגמילות חסדים. נפטר בירושלים ביום כ״א טבת תשי״א.

אברהם בארט הי״ד

היכרותי הראשונה אתו היתה בהיותו חייל בצבא הפולני, בדרגת קפרל. „לצערי, — אמר לי אז באחת השיחות, — עלי ללמוד לירות אצל זרים״.

לאחר מכן הכרתיו יותר טוב כמפקד חרוץ ומסור של „ארגון צבאי לאומי״ שלנו.

הוא נולד בשנת 1910. לאחר גמרו את בית־הספר היסודי הוא נסע לסטאניסלאב ללמוד בישיבה. כעבור שנים אחדות הוא נוסע לווילנה לישיבה ושם הוא מתחיל בפעילות ב„בית״ר״.

אליהו לשנר (גרואר), אברהם בארט, משה כץ

אברהם חזר לזארשין והוא מייסד שם ארגון בית״ר ובעוד זמן־מה נוסע מטעם ארגון זה ל„הכשרה״ בסארנוב. הוא מתחיל לטפל בהשגת „סרטיפיקט״ בשביל עצמו ולעלות ארצה.

בינתיים עושה טיול־ברגל ועובר את כל ארץ פולין. הוא קשור קשר הדוק עם בית״ר, בכל קני הארגון הזה מכירים ויודעים אותו, והוא מרגיש עצמו בכל מקום אצלם כמו בבית.

לפולין הגיע בימים אלה „יאיר״ — אברהם שטרן — וייסד שם את השבועון היידי „די טאט״, וכן את ה„ירוזולימיה וויזוואלניה״ בפולנית. אברהם מגביר את פעילותו ב„בית״ר״ ונעשה להלכה ולמעשה לאיש „אצ״ל״. בקיץ שנת 1938 היה מדריך ב„מושבת־קיץ״ של בית״ר בקראיוביצה שליד יאסלו. שם ארגן את הקבוצה הראשונה של „אצ״ל״ במחוז סאנוק. אז הוא קיבל גם אותי כחבר ב„אצ״ל״.

הוא מלמד אותנו את השימוש בכלי נשק מסוגים שונים שעמדו אז לרשותנו. למטרה זו יצר לו קשרים עם קציני מילואים של צבא פולין ועם אנשים פרטיים שברשותם כלי נשק שונים ואמנם לא היה לנו אז כל מחסור בנשק.

בקיץ 1938 נשלח אברהם לזאפייבקה שבווהלין ושם הוא עובר קורס גבוה של מפקדי „אצ״ל״. לאחר מכן אנו מוצאים את אברהם מארגן מושבת קיץ של „בית״ר״ בקראיוביצה שליד יאסלו לעונת הקיץ 1939, ויחד עם זאת מנהל הוא קורס של „אצ״ל״ לחברים מהערים סאנוק, יאסלו, קרוסנה, גורליץ ובייטש.

בימים אלה התחילה להיות מורגשת אווירה של אי־שקט. הוא ניסה להשתמש בקשריו עם חוגי העסקנים של „עליה ב׳״, שהכירם מתוך פעילותו אתם יחד, ולדרוש כי יתנו לו ולקבוצות חבריו־תלמידיו שלו לעלות ארצה. בקשתו נתקלת בסירוב מוחלט. הסיבה — נוכחותו בפולין עדיין נחוצה יותר. באותם הימים עלה ארצה בעליה זו אריה שפריצר מזארשין.

בינתיים פרצה מלחמת העולם השניה והחיה ההיטלראית הביאה קץ לכל שאיפותינו.

בכפר סטאנקובה שליד טיראווה סולנה מחליטים אנו על נסיון של בריחה לעבר גבול רומניה או הונגריה. אולם אברהם רצה לראות, בטרם ביצוע בריחתנו את הוריו בזארשין ולהיפרד מהם.

יותר לא ראיתי את אברהם. הוא הלך לזארשין, שהיתה כבושה כבר בידי הגרמנים. המהלומה הראשונה היתה בשבילו שם רציחת הגרמנים את אחיו אפרים, כעונש בעד מתן מחסה בביתו לשלמה צוקר, בעל בית־החרושת לבירה בזארשין.

התחילו לטפל בזארשין בהכנת בונקר. ברם איש שכל ימיו למד ולימד אחרים למאבק ולמלחמה בעד חיי חופש — אינו מסוגל לחשוב על חיים בתוך בונקר.

הוא אינו יכול לשבת בחיבוק ידים כשבחוץ משתוללת רדיפה אכזרית של הנאצים ועוזריהם ליהודים שבגיטאות. הוא רוצה ומנסה להגיש להם את עזרתו וזה עולה לו במחיר חייו הצעירים. הוא נרצח על־ידי הנאצים.

אף לא ניתנה האפשרות לחבריו לחלק למפקד „אצ״ל״ את הכבוד האחרון.

ישמשו־נא השורות הצנועות האלה זר־פרחים על קברו של מפקד האיזור אברהם־מנחם הי״ד בן יצחק אייזיק בארט מזארשין.

אליהו לשנר **(אחד מחייליו)**

קבוצת „בית״ר״ זארשין

מסיבות מובנות נבצר מאתנו, לצערנו ולדאבון־נפשנו, לנהוג בהנצחת שמותיהם וזכרם של היהודים, יושבי זארשין, תוך הרחבת־דיבור ופירוט־דברים. קדושים לנו נשמותיהם וזכרם של כל אחד ואחד מהם בהערכת־קדושים אחת ובמידת־קדושה אחת. שכן על קדושת־השם הזאת, האחת, הם נרצחו והושמדו כולם־כאחד, בידים הטמאות שרצחו והשמידו את ששת מיליוני אחינו־בנינו־הורינו, — על היותם יהודים.

השל אלסטר ואשתו העני (שימש בתפקיד קופאי בביהח״ר לבירה)
מנדל בארט ואשתו גיטל
צבי בארט, בנו יעקב בארט, אשתו טולה ובנם יוסף והבנים־האחים אברהם, אפרים וישראל־משה בארט
יעקב בארינקר ואשתו שיינדל
אהרן בובקר ואשתו אסתר
נטע גרינברג ואשתו שרה
הרב יוסף הורוביץ ואשתו רבקה
ר׳ ראובן הורוביץ, בנו,
ר׳ גרשון הורוביץ
ר׳ ירוחם וולך
ר׳ שמעון טודר ואשתו אסתר
ר׳ שלום־יוסף לייבוביץ
ר׳ ישראל־משה לייבוביץ בן ר׳ שלום־יוסף
מר מוזס, מנהל־הפנקסים בבית־החרושת לבירה
ר׳ משה מארבך ואשתו פרומט, בת ר׳ נפתלי טוביאס, בנו שמואל־אייזיק המורה הראשון ללשון העברית בעיירה ואשתו חנה
ר׳ מרדכי מארק ואשתו חנה, בת ר׳ יוסף הורוביץ
ר׳ יהושע מארק, אשתו ובתו
מאטטי, אשת ר׳ שמעון פליישמן, בת ר׳ מנדל שטרנגר
ר׳ אברהם־חיים פאסטרנאק
ר׳ שלמה צוקר, (חוכר ביהח״ר לבירה)
מר רוזנבליט, שותפו של צוקר בחכירת ביהח״ר לבירה
אברהם־חיים שטרנגר ואשתו אסתר
בנו נפתלי שטרנגר
שרה ומלכה, בנותיו של ר׳ משה שטרנגר
ר׳ שמואל שטרנגר
ר׳ זושא שטרנגר ואשתו מינדל
ר׳ ירמיהו שטרנגר ואשתו בריינדל
בנו יצחק שטרנגר

ר׳ בונם שטרנגר
ר׳ ישראל שטרנגר ואשתו שיינדל
ר׳ צבי שרץ
ר׳ יחיאל שאכנר אחיו

יירשמו־נא לזכרון־נצח גם שמותיהם של בני זארשין שנפטרו עוד לפני בוא השואה והחורבן על עיירתנו, לפחות אלה שעדיין שמורים בזכרוננו.

ר׳ צבי אלינג ואשתו רחל
מר אפל, (מפקח הרכבת)
ר׳ אשר בובקר ואשתו לאה
ר׳ אלישע בלום ואשתו שרה־מרים
ר׳ יחזקאל בלום בנו
ר׳ שלום בראנד ואשתו עטיל
ר׳ צבי בראנד, בן ר׳ שלום, נפטר בארצות־הברית של אמריקה וארונו הובא והוטמן בהר־המנוחות בירושלים.
ר׳ יצחק לייב גולדבלאט ואשתו מלכה
ר׳ אפרים דויטש
ר׳ פנחס הלפרן ואשתו חיה
ר׳ יוסף ווילק ואשתו זיסל
ר׳ נפתלי טוביאס
ר׳ יצחק אייזיק טוביאס
ר׳ דוד טלר ואשתו מינדל
ר׳ צבי טלר
ר׳ אברהם לנדאו ואשתו פריידל (נהרג במלחמת־העולם הראשונה)
ר׳ משה מרגליות ואשתו פייגה
ר׳ שמעון מארק ואשתו טעמה
ר׳ חיים סאן ואשתו חנה
ר׳ חיים רטטיג
בנו ר׳ מנדל רטטיג
משפחת שבס
ר׳ משה יהושע שטרנגר ואשתו חנה
ר׳ יוסף שטרנגר ואשתו פרל
ר׳ מישל שטרנגר ואשתו אסתר
ר׳ ישעיה שטרנגר
ר׳ שמואל שטרנגר ואשתו לאה
ר׳ מנשה שטרנגר
ר׳ ישראל שטרנגר
ר׳ ברוך שטרנגר

כולם יישארו רשומים על דפי ספרנו וחרותים לנצח על לוח לבנו

בוּקובסק

א. שרביט

בוקובסק ויהודיה

חיים יהודיים בבוקובסק — ממתי?

מבוא

העיירה בוקובסקו, בשמה הרשמי, שוכנת לצדה הדרומי־מערבי של סאנוק, למרגלות הבסקיד, על הגבול שבין גליציה האוסטרית לבין סלובקיה ההונגרית, לשעבר, עד למלחמת־העולם הראשונה, ומאז עד למלחמת־העולם השנייה — בין גליציה הפולנית לבין סלובקיה.

על תולדותיה והתהוותה של בוקובסק וראשית התישבות היהודים בה ובסביבתה הכפרית, אין ידיעות ופרטים במקורות כלשהם שיהא בהם משום תועלת לענייננו. ברם לצורכנו ולמטרתנו, צורך ההיזכרות וההזכרה ומטרת ההנצחה בספר־ההנצחה, ישמשו לנו הדברים המובאים להלן. רובם — דברים שבעל־פה, דברים שבזכרון ושבמסורת, ששמענו אותם ושרשמנו אותם ושחיינו אותם, ומיעוטם — דברים שבכתב, ממה שמצאנו וקראנו בכתב, במקורות ספרותיים שונים ובהקשרים עובדתיים שונים, שהצד־השווה שבהם הוא — התמימות הגלויה, השלמה, הבלתי־מתחכמת והבלתי מתערערת, מחד, והמקוריות האמיתית, וממילא גם האוטנטית, הבלתי מפוקפקת — מאידך.

את תאריך ראשית התישבותם של היהודים בבוקובסק אמנם לא עלה בידינו לקבוע, כאמור, אבל ניתן לנו לראות — ושוב: מתוך מקורות צדדיים ובהקשרים היסטוריים שונים — את חיי היהודים בבוקובסק, כחיי קיבוץ יהודי, מלוכד ליכוד יהודי, בעל מהות יהודית ומאורגן כקהילה יהודית, אשר בראשו פרנס־מנהיג יהודי, ורועה רוחני־דתי יהודי כלומר: רב מורה־הוראה. חיים יהודיים כאלה בבוקובסק מתגלים לנו לראשונה בתקופת השליש השלישי של המאה ה־18, לפני כמאתיים שנה, והקורא ייתקל בהם בהמשך הדברים ויראה אותם ראייה מספיקה ומספקת לגופו של ענייננו.

חיי הכלכלה ומקורות הפרנסה של יהודי בוקובסק

ברור לנו, כי משך כל תקופת היכרותנו את בוקובסק היו שטחי המסחר והמלאכה של העיירה הזאת, ושל כפרי סביבתה, רובם־ככולם בידי היהודים. החנויות ובתי־המסחר ואף אמצעי התחבורה לצורך קשר עם עיר־המרכז שלה, דהיינו: סאנוק, היו של יהודים, פרט, כמובן, למסחר הבלתי־יהודי הספציפי מבחינות דתיות (כגון בשר חזיר ותוצרתו, או מצרכי הפולחן הדתי, הסקרמנטלי, לצרכי השימוש בכנסיות), ופרט לתחבורה ולתקשורת הרשמית הממשלתית כגון הדואר וכלי הרכב שלו.

החנויות ובתי המסחר, וכן בתי המלאכה, היו מרוכזים כולם בתוך העיירה, יחד עם בתי־המגורים של האוכלוסיה היהודית, או בינותיהם ובסמוך להם, אשר, כבכל ערים ועיירות בעלות אוכלוסיה יהודית כלשהי, תפסו את מקומם העיקרי במרכז העיר והעיירה.

כנראה שעיצוב צורתה ומראה־פניה של בוקובסק באו לה מלכתחילה תוך תכנון־מראש, על־ידי גוף מסויים מעין „וועדת בנין ערים" או בדומה לכך. מעידים על כך אופן סלילת כבישי העיירה, כבישי הגישה, בנין רחובותיה, בניני מוסדות העיירה, וכן מיקומם של מרכזי

המסחר המיוחדים המיועדים ל„ימי השוק״, הכללי — זה שבככר המרכזית, ה„רינק״, והשוק לבהמות ולסוסים („טאַרגוביצה״) — במקום צדדי שבעיירה, ליד הנהר, כשהוא מצויד במתקנים מתאימים לקשירת הבהמות, ולידו — בית־המטבחיים.

בהיות בה, בבוקובסק, בית־משפט וכן אי־אלה מוסדות־שירות אחרים כגון רישום לידות והוצאת תעודות־לידה, בית־ספר יסודי, כנסיה, בית־מרקחת, רופא, חובש, וכאמור — ימי־שוק קבועים מדי שבוע בשבוע וגם ימי „יריד״, נמשכו אליה בני הכפרים מכל הסביבה, אם כביקור לשעות מעטות ואם לשם שהייה בה ימים מספר, וזה היווה כמובן גורם להתפתחות ענפי מסחר ובתי־מלאכה מסויימים שקיומם על צריכת יישובי הסביבה יותר מאשר על זו של תושבי העיירה.

בהתאם לכך יצוין כי משקל רב היו לשני ענפי מסחר בעיירה זו: 1) מצרכי ברזל וחמרי בנין שתוצרתם ניתנת היתה לקנייה בבוקובסק בכמויות בלתי מוגבלות; ו־2) משקאות חריפים, ובעיקר בירה ויי״ש, בכמה־וכמה בתי־מרזח, אם בצורת „הגשה״ לבאי בתי־המרזח — ששימשו, אגב, גם כמעין מסעדות־בזעיר־אנפין — כדי „לחטוף״ בהם ארוחה קלה, לאחר סידור העניינים בעיירה ולפני נסיעתם חזרה הביתה, ואם בצורת מכירה קמעונית לכל דורש, למן בני האוכלוסיה המקומית, לתצרוכת שוטפת כגון „יין לקידוש ולהבדלה״ וכו׳ ועד למכירה לכפריים כדי לקחת איתם הביתה.

בהקשר זה ייזכר כאן הבנין „הגדול״, לפי מושגי המקום והזמן דאז, שבאמצע ה„רינק״ בו היתה קיימת, לכל־הפחות בכל תקופת שני הדורות האחרונים, הפרופונציה, דהיינו: המקור המוּכר רשמית כמונופולין, וכמלאי מרכזי, למכירת משקאות חריפים. בתקופה המדוברת החזיקו בה ר׳ מרדכי ווילק ור׳ שלמה־זלמן גינצבורג.

בסיכום יש לאמור כי חיי הכלכלה של אוכלוסית היהודים בבוקובסק הסתמנו במשך כל התקופה הנדונה בהצטמצמות מובהקת במסגרת אוטרקית, ללא כל יומרנות להרחבת ההיקף ולהגדלת המסגרת מעל לסיפוק הצריכה העצמית.

אכן, הקשישים מבין תושבי העיירה זכרו וסיפרו לנו גם על פעילות כלכלית שמעבר לצריכה המקומית, וזאת לפחות ביחס לשני מפעלים, בשני שטחים שונים זה מזה, שהתקיימו בבוקובסק בממדי ייצור תעשייתיים, והם: 1) בית־חרושת למי־סודה שתוצרתו סופקה בעיקר לסאנוק, וגם למקומות אחרים שבסביבה, ו־2) מפעל עור לייצור חלקי־עליון של נעליים. גם מפעל זה תוצרתו היתה נמכרת בעיקר לסנדלריות מחוץ לבוקובסק.

חיי התרבות של יהודי בוקובסק

חיי היהודים התרכזו, כבכל יתר הערים והעיירות, בבתי־התפילה ובמחיצתם של רבני העיר ורועי העדה. בתקופה שעליה מדובר פה ידוע לנו על שלושה בתי־תפילה בבוקובסק, ששימשו „מקדשי־מעט״ לשלוש פלגות־חסידים שבעיירה, דינוב, צאנז וסאדיגורה, כפי שיפורט להלן. יש להניח שמצב מעין זה היה גם בתקופת קיומו הראשונה של היישוב היהודי בבוקובסק. לא חלו בזה שינויים ותמורות, פרט לשוני בשושלתא החסידית. שכן דיוננו עכשו מתייחס גם לתקופת הזמן שבה החסידות עדיין לא הגיעה לאותה הדיפרנציאציה הפלגנית כזו של

היום. ידוע לנו, למשל, על בית־תפילה בבוקובסק בזמנו, ועל שמו, של ר׳ מנדלי מרימנוב ז״ל (כלומר: שאין לזהותו (את בית־התפילה) אף עם אחד מכל שלושת בתי־התפילה שנזכרו לעיל). כאשר ר׳ שלמה־לייב מלנטשנה התגורר בבוקובסק כרב העיר היה „מקום תורתו ותפילתו... בבית מדרשם של חסידי הרה״ק ר׳ מנדלי מרימנוב זצ״ל... ויחד אתם יצאו לרימנוב להתבשם שם מתורתו של הרה״ק ר׳ מנדלי״ *). ברור איפוא כי בתקופות קודמות היו גם בתי־תפילה של פלגות חסידיות אחרות בבוקובסק.

חיי תרבות פירושם כאן: חיים במסגרת וברוח של תרבות יהודית, כלומר: תרבות יהדותית־תורתית־רבנית ויהדותית־חסידית. לא היה מקום לשום תרבות אחרת לבני האוכלוסיה היהודית במקום זה, כבמקומות קטנים אחרים ביהדות גליציה. אמנם חלה התפתחות במשך הזמן, אבל דברינו מתייחסים לתקופה שבה לא ידעו ילדי ישראל במקומות־מצער כאלה לבקר בבתי־ספר לא־יהודיים. וכן לא היה גם שום מוסד לימודי אחר מלבד ה„חדר״ הישן שבו קיבלו ילדי היהודים את חינוכם הדרדקי, ומשידעו לקלוט לימודים אחרים בממדים כלשהם — התחילו לומדים בבית המדרש, ובעיירות כמו בוקובסק — בבתי־התפילה, שהיו, אגב, מצויידים בספריות גדולות של ספרי ים־התלמוד, על כל מפרשיו, ראשונים ואחרונים, ספרי הפוסקים, ספרי „שו״ת״ וגם — ויש לציין זאת בהדגשה מיוחדת — ספרי מחקר רבים, למן אלה של חכמי ספרד שמימי הביניים ועד לחיבורי המחברים וה„מגידים״ האחרונים.

עם זאת נשארו לנו כחידה סתומה כמה תופעות של אישיויות ודמויות של יהודים בבוקובסק, אם ילידי המקום או שבצעירותם באו שמה. אך על־כל־פנים ברור כי בוקובסק בלבד היתה עריסת חינוכם ושדה־גידולם, — והנה הם הצטיינו בידיעות עמוקות ורחבות בכל שטחי התורה והדעת כאילו יד מחנכת תקינה, מסודרת ושיטתית, טיפלה בהם וטיפחה אותם. זאת ועוד: אותה עיירה קטנה אף הוציאה מתוכה אישים בעלי שיעור־קומה בידיעת התורה והספרות התורנית שלא הסתפקו בספיגה ובקליטה לעצמם, אלא גם הצטיינו בתכונות של משפיעים, מחנכים ומחברים. בשני הדורות האחרונים שלנו ידוע לנו לפחות על שני חכמים־מחברים שבספריהם היה משום תועלת מרובה מבחינות שונות ובעיקר מבחינה דידאקטית לכל מי שמצוי היה אצל הספר בביתו או בבית־המדרש שבו ישב והתפלל או ישב ולמד מדי יום ביומו את השיעור, לבדו או יחד עם מישהו. הכוונה בראש וראשונה לספריו של ר׳ חיים פוטרניק, מחברם של ספרים אחדים, אשר צילומי ה„שער״ של שניים מהם ניתנים בספר זה (עמ׳ 582 וב„נספחות״). לכותב השורות האלה עוד זכורה מידת השימוש בספרים אלה, ובעיקר בספר „ערך חיים״, מצד כל לומדי התורה, כזקנים וכצעירים, בכל בתי־התפילה שבעיירה.

המחבר השני, ר׳ דוד־אריה צונץ, התנו של ר׳ אלתר־לייזר, כורך־הספרים, שאמנם לא היה יליד בוקובסק, אבל תקופת ישיבתו בה היתה גם היא תקופת־יצירה שלו. הוא היה תלמיד־חכם גדול ומלומד רב־אנפין, מחברם של ספרים חשובים אחדים, מהם הידוע ביותר „גדולת יהונתן״ על ר׳ יונתן אייבשיץ, שהוצא בארצנו במהדורה חדשה בשנת תשכ״ו, וספר „עטרת יהושע״ — תולדות הגאון הנודע בעל „פני יהושע״.

ידועים וזכורים לנו אישים ברוכי־כשרון ועתירי־יכולת, בעלי תכונות נעלות וסגולות יקרות בשטחים אחרים. למען הימנעות מכפילות ומחזרות ידובר עליהם להלן במקומם הנכון בספרנו זה, במירב הפרטים ובמיצוי האפשרי.

*) דוד מתתיהו רבינוביץ; תפארת אבות, ירושלים תשכ״א, עמ׳ ל״ז.

שיל"ת
עמ"י עש"ו
ספר
ערוך החדש
ערך חיים
ערכי המקראות
חלק ראשון
משפט הספר ומעשהו במעשה ספר הערוך המבאר כל
מלות הזרות המפוזרות בש"ס ומדרשים. כן מעשה הספר
הזה לזכות עם בני' לגלות כל סתום ולבאר כל תעלומות המלות
הזרות המפוזרות במקראות אחת הנה ואחת הנה. וכל איש
עמוס התלאות, אשר לא שקד מנעוריו על דלתי המקראות, ומהר
מספת ליהק, ישקוד על דלתי הספר הזה ובנקל ימצא מרגוע לנפשו.
ותאורנה עיניו ויאמר ברקאי, כי כל המלות נסדרות בסדר נכון. איש
על דגלו באותיות כסדר הערוך ממש עם פירושיהם בל"הק
ובל"א למען יהי' דבר השוה לכל נפש. וכל איש אשר לבו בל עמו
בכמה מלות בסדר התפלה בפס"דז ונפרט בפיוטים ויוצרות
ובזמירות מהעדר פירוש המלות ישקוד על דלתי הספר הזה ויאירו
עיניו להבין כל הדברים על בוריין להתפלל אל ה' בכל לבבו. ויש
יתרון גם לבעלי הלשון בכמה אוצר מילין שהם ספונים בגנזי
התרגומים שלא שזפתם עין שום מחבר עד הנה ויגעתי בהם להוציאם
מאפלה לאורה וסדרתים בסדר נכון כ"א על מקומו יבא בשלום.
בכ"ז יגעתי אני הצעיר חיים בן לאאמ"ור המנוח מוהר"ר
ישכר בעריש ז"ל מבוקאווסק חוטר מגזע
מבפחת הרה"ק מבארדיטשוב זצללה"ה
מ"פק בהוצאות המחבר בדפוס המשובח של הנגיד הר'
מענדיל מושעל סאניק.
Druck M. MUSCHEL SANOK.
שנת "קבוץ הגלות יהודה" לפ"ק
Verlag Chaim Futernik, Bukowsko. Galizien
Nachdruck strengst verboten

דף ה„שער" של מלון עברי־תלמודי שחובר בידי ר' חיים פוטרניק איש בוקובסק

„פני" העיירה וראשי העדה

זכתה בוקובסק משום מה לשמש מעין „כור־היתוך" לכמה אישים גדולים ומפורסמים, או מעין פרוזדור להרבה טרקלינים של אנשי־שם בשטח הרבנות והחסידות.

הראשון שיש לנו עליו ידיעות אוטנטיות הוא הצדיק: —

הרב ר' שלמה לייב מלנטשנה

אין לנו ידיעות כלשהן על הסיבות והמניעים להתמנותו של צדיק זה, חניך בית חסידות פשיסחא הרחוקה — לעיירה קטנה ומרוחקת זו. ואמנם עם כל גדלותו בתורה ובהוראה, כנראה שנבצר היה ממנו — כתלמיד פשיסחא וכבא מאקלימה החסידי של „החוזה" והיהודי הקדוש — להכות שרשים פ ה, בבוקובסק, שאווירה ואווירתה של חסידות רופשיץ ודינוב היו, ושהתחילו רק בתקופה ההיא להתגבש שם. טעמה וריחה של חסידות ז ו עמדו להם

ליהודי המקום לא להידחות מפני „הרוח החדשה" שהביא עמו ר' שלמה לייב. וכמשתמע במפורש ובמרומז מתוך כמה מקורות לא ניתן לו, בעטיין של השקפות ושאיפות משלו, להמשיך במקום זה, אף לא כמרא־דאתרא, תקופה ארוכה.

כותב־תולדותיו של ר' שלמה לייב מלנטשנה, ר' דוד מתתיהו רבינוביץ, שהוזכר לעיל, מגלה במקום אחר בספרו הנ"ל, כי: „...נאמנותו לדרכו של „היהודי הקדוש" מפשיסחא עוררה התנגדות לרבינו על שהעיז להמשיך בדרך פשיסחא ואף להגן עליה, בשעה שיתר האדמו"רים בגליציה התנגדו לכך, והוא נאלץ לעזוב את בוקובסק" [1]).

עם זאת מסתבר כי התנגדותם של אנשי המקום ושל מנהיגי החסידות שבגליציה לתורתו והשקפתו על החסידות ודרך־פעילותה, לא פגעה ביחסם האישי הישיר אליו ובהערכתם אותו כאיש צדיק וגדול בתורה. שכן בהיותו עדיין בבוקובסק „...אורו זרח שם לראשונה... ורבים החלו לנהור אל האור המופלא, מקרוב ומרחוק נהרו אליו" [2]). ידוע לנו כמו־כן כי אף העמיד בבוקובסק תלמידים, ומודגשת העובדה כי „ר' שמואל משינאווא נמנה בין תלמידי רבנו עוד בבוקובסק אשר בגליציה" [3]). יתר־על־כן: „אף בני בניהם של מתנגדיו הכירו בטעותם ואף הם הודו בקדושתו. בשעה שר' שלמה מבובוב, בן בנו של ר' חיים מצאנז, מתלמידי ר' נפתלי מרופשיץ... שימש רב בקהילת בוקובסק, קרא לבעלי מלאכה בעיר וביקש מהם לחזק את בדק הבית שבו התגורר רבינו בשעתו, בשנות מגוריו בבוקובסק" [4]).

הצדיק ר' אלעזר ווייסבלום („ר' אלעזר'ל ריישער")

הרב השני שידוע לנו עליו כרב העיר בוקובסק הוא הצדיק ר' אלעזר ווייסבלום, או כפי שנקרא אחר־כך, וכך גם נשאר שמו בפי כל — ר' אלעזר'ל ריישער, על שם העיר ריישא (ז'ישוב) שאליה עבר מבוקובסק ושם התגורר עד סוף ימיו לא כרב־העיר אלא כצדיק מפורסם ואדמו"ר לחסידים שבמקום ושבסביבה.

תקופת ישיבתו של ר' אלעזר בבוקובסק מקיפה עוד פחות מזו של קודמו, ר' שלמה לייב מלנטשנה, והיא אינה מגיעה אפילו לשנתיים ימים [5]). לא מצאנו בשום מקור את הסיבה לעזיבתו את בוקובסק. ברם יש להניח כי יד המחלוקת הבינחסידית היתה בדבר. ראינו למעלה כי חלוקי הדעות והבדלי ההשקפות בין מחנה חסידי אחד למשנהו שימשו סיבה וגורם לעזיבת העיירה מצד צדיק גדול כר' שלמה לייב מלנטשנה. ניתן איפוא לקבוע כקרוב לודאי כי גורם זה מנע בעד ר' אלעזר להשתרש בבוקובסק ולהישאר שם. להנחתנו זו תסייע העובדה כי בתקופה הנדונה החריפה פי־כמה ההתפלגות החסידית, ואש המחלוקת צאנז — סאדיגורה בערה אז במלוא התלקחותה גם בבוקובסק [6]).

ר' אלעזר היה נין, בן־אחר־בן, לר' אלימלך מליזנסק, אבי החסידות הגליצאית. הוא היה אישיות מגוונת בעלת תכונות נעלות ומקיפות. לתולדות חייו ולפרטי האדמו"ריות שלו ישנו חומר מבוסס ומהימן למדי הפרושים לעיני הקורא להלן בספרנו [7]).

---

1) שם מ"ו. 2) מ"ג. 3) שם ע"ה. 4) שם ע"ז.
5) ד. ש. לעדער: „ריישער יידן", עמ' 24. 6) ד"ר אהרן מרקוס: החסידות (עברית), עמ' 274, וראה „נספחות". 7) ראה „נספחות".

הרב הצדיק האדמו"ר ר' מאיר־יהודה שפירא

הרב ר' מאיר־יהודה הוא הרב־האדמו"ר הראשון שלא־רק שנקלט ואף השתרש בעיר בוקובסק, וניהל את רבנותו ואדמו"ריותו בעיר זו ללא עזיבה ואף ללא הפסקה כלשהי עד לפטירתו בה (ביום ג' דחול־המועד סוכות תרס"ט), — אלא אף הקים בה חצר אדמו"רית גדולה, שנמשכה והתקיימה לאורך שלושת הדורות האחרונים, עד לחורבנה הטראגי של יהדות אירופה. ר' מאיר יהודה פרש את כנפי האדמו"ריות שלו על חלקים גדולים של האוכלוסיה היהודית בערי הסביבה ועל רובם־ככולם של יהודי הכפרים שבסביבה.

הרב־הצדיק ר' מאיר־יהודה שפירא ניהל את כסא־רבנותו ואת כסא־אדמו"ריותו ברמה. הוא משך אליו חסידים למאות, לא רק מאלה שהיו חסידיו של אביו, הצדיק ר' דוד שפירא מדינוב, בעל „צמח דוד" על התורה, ולא־רק בגלל היותו נכדו של ר' צבי אלימלך שפירא, בעל „בני יששכר" ועוד הרבה ספרים אחרים, מאבותיה של חסידות גליציה, אלא אף בזכות עצמו, בהיותו בעל תכונות נעלות ומושכות. כותב עליו נכדו, הרב צבי אלימלך שפירא בהקדמתו ל„אור למאיר", ספרו של סבו זה, ר' מאיר־יהודה ז"ל: „אלפי חסידים נהרו אליו לקבל ממנו חכמה, עצה, ותושיה. ללמוד ממנו תורה, דעת ויראת שמים. למאות מחסידיו היה

הרבנית מרים, אשת בעל ה„אור למאיר" (מבית אדמו"ר קוסוב)

ממש כאב המגדל ומחנך את בניו. ביתו היה פתוח לרווחה לכל עני ומדוכא והיו מאוכלי שולחנו ביחד עם בניו, בנותיו ונכדיו..." [8]).

ספרו „אור למאיר" כולל את דברי־תורתו שהשמיעם לפני קהל חסידיו וגם דברי־

8) „אור למאיר", מהדורת תשט"ו, פתח־תקוה.

התורה הנוספים שנשארו בכתב־ידו בעזבונו. הספר נדפס בפעם הראשונה בשנת תרע״ג, כארבע שנים לאחר פטירתו, על־ידי בנו יחידו, יורש־כסאו, שמדובר עליו בסמוך.

מהדורה חדשה של הספר, בתוספת מאמר „תולדות בית דינוב״ ועוד, הופיעה על־ידי נכדו ר׳ צבי־אלימלך, הנ״ל.

הרב הצדיק ר׳ דוד שפירא

מייד עם פטירת אביו, בעל „אור למאיר״, הוכתר כממלא־מקומו גם לרבנות בוקובסק וגם לאדמו״יות, בהיות אז שתי המלכויות האלה, מלכות הרבנות ומלכות האדמו״ריות, על תילן בנויות, בעיצום פריחתן ושגשוגן, ובמלוא יחסי הנאמנות והמסירות אליו, כמו אל אביו, מצד כל החסידים, אשר במשך הזמן כבר נתגבשו ונתגוונו, בשמם ובחניכתם, כ„חסידי בוקובסק״, שם שאף נתקבל כבר כמושג ידוע ומקובל בעולם החסידי.

עם פטירת בעל ה„אור למאיר״ לא חל כל שינוי במצב חסידות בוקובסק לא בכמות ולא באיכות. מספר החסידים לא ירד. המשיכו לנסוע אל ר׳ דוד׳ל גם אותם זקני החסידים שהיו מסתופפים בחצר זקנו, אבי־אביו׳ ר׳ דוד בעל ה„צמח דוד״. בין אלה היו גם למדנים מופלגים בתורה וגם ותיקים בחסידות. מבין הזכורים עוד לכותב השורות האלה ייזכרו פה: ר׳ יוסף לייב דילר, ר׳ חיים שטרן ובניו — ר׳ פסח ור׳ שמעון שגרו בבוקובסק ור׳ אלעזר שגר בקומאנטשה, תלמיד־חכם גדול ובעל מידות תרומיות, ר׳ יוסף ור׳ צבי אלימלך לאנגזאם ובניהם, — כל אלה מבוקובסק גופה. אולם זכורים גם אלה שמערי הסביבה, ביניהם בעלי שיעור־קומה ואנשי שם. כגון: ר׳ מנשה איראם, ר׳ משה־יחזקאל שיינבאך ועוד, מסאנוק, ר׳ גדליהו ארום מפשמישל׳ ובניו ר׳ אשר שו״ב מליזנסק, ר׳ אברהם מטיראווה־ וולוסקה ור׳ אליהו־זושא שו״ב מבוקובסק. שלושת האחים האלה, בניו של ר׳ גדליהו, היו מן המובחרים שבחבורה. וכל אחד מהם הצטיין בשטח אחר: ר׳ אשר היה למדן גדול, שוחה בים התלמוד והפוסקים. ר׳ אברהם הצטיין כבקי גדול בספרות החסידית ועיסוקו בה להלכה ולמעשה היה לשם דבר. הוא התפרסם כעורכם ומו״לם של הרבה ספרי חסידות, בעיקר מאלה של ר׳ צבי אלימלך שפירא מדינוב, שנשארו בכתב־ידם של מחבריהם (בהקדמותיו לספרים אלה היה חותם „אב״ג״, כלומר: **א**ברהם **ב**ן **ג**דליה) [9].

בתקופת אדמו״ריותו של ר׳ דוד׳ל הסתמנה גם התרחבות־מה בחצר הבוקובסקית. הוקם בה בית־מרחץ קטן שהעיקר בו היה מקווה־הטהרה, וזאת בגין דביקותו המיוחדת של רבי דוד׳ל בהתנהגות פרישותית וטיפוח קפדני של עניני טהרה וטבילה.

מלבד ייחוס־עצמו וייחוס בית־אבא, כנין ישיר, בן־אחר־בן, לר׳ צבי אלימלך שפירא, כנזכר, מן הדין שלא נתעלם מייחוס נוסף, שבא לו עם נישואיו את בתו של האדמו״ר מדזיקוב, ר׳ יהושע הורוויץ, מגאוני הדור אז ואדמו״ר מפורסם, מחבר הספר „עטרת ישועה״ על התורה. ייחוס זה אף מצא לו את ביטויו הלקסיקוגרפי בספרי תולדות החסידות ותולדות הרבנים. כן, לדוגמא, רשום בספר שכולו מכוון לתחום תולדות הרבנים׳ כשהוא מדבר בענין ר׳ דוד׳ל שפירא, הצדיק מבוקובסק, לאחר ה„ערך״ של אביו ר׳ מאיר יהודה, בעל „אור למאיר״: „...אביו הרה״צ היה ג״כ אבד״ק בוקובסקו הנ״ל, ולאחר פטירתו בשנת תרס״ט נתקבל בנו הרב ר׳ דוד הנ״ל לממלא מקומו. חותנו הוא הגאון ר׳ יהושע הורוויץ שליט״א ראבד״ק דזיקוב״ [10].

במלחמת־העולם הראשונה חרבה כמעט כולה ה„חצר״ בבוקובסק, ור׳ דוד׳ל התגורר

---

9) ראה „נספחות״.

10) „אהלי שם״, ערך ד׳.

בתקופה שלאחר המלחמה בסאנוק ושם נפטר. על המשך האדמו״ריות הזאת בסאנוק ימצא הקורא דברים בספרנו במדור המתאים שבספר זה.

הדיין ר׳ איסר אייזנברג

ר׳ איסר, הדיין הראשון בדורנו בבוקובסק, זכור לנו מימי ילדותנו הקדמונים, והוא כבר אז זקן מופלג. אכן, יחס הכבוד שרחשו לו כ ל אנשי העיר, מכל הפלגות החסידיות — למרות שהוא, ר׳ איסר, נמנה היה על חסידי בית דינוב־בוקובסק, מזכיר־מוכיח לנו כי ראהו כולם „ראוי לאותה איצטלא" מכל הבחינות.

את שיעור גדלותו בתורה נוכל להכיר גם מפעילותו בספרות ה„שו״ת" (שאלות־ותשובות), כלומר משא־ומתן הלכתי בדרך פנייה לגאוני הדור שהיו ידועים לבני דורם כ„משיבים" לפונים אליהם בעניני הלכה מעשיים ואקטואליים. גם השאלות וגם התשובות נכתבו ונערכו תוך הרחבת הדיבור וניתוחי דינים והלסות, בשקלא־וטריא מפליגים בים התלמוד והפוסקים, ראשונים ואחרונים, על־פי־רוב התגלגלו הדברים למרחבי הבקיאות ולעמקי החריפות והפלפול. אנו מוצאים בכמה־וכמה ספרי שו״ת כאלה של הדור ההוא את ר׳ איסר, כפונה ושואל. מתוך דברי התשובות, תוכנם וצורתם, מידת־הפלגתם ושיעור־היקפם, עריכת הדברים ואופן הרצאת הדברים, ניכר כי ר׳ איסר היה בעיניהם דמות מוכרת ומקובלת של תלמיד־חכם ולמדן מופלג.

הרב ר׳ חיים פינטר ז״ל

ההתפלגות החסידית שהוזכרה לעיל גרמה לכפילות של „כלי־הקודש", ובעיקר רבנים ושו״בים. לכן, מלבד הרבנים־האדמו״רים מבית דינוב נמצא היה זה למעלה משני דורות רב גם ב„צד" הפלג של חסידי צאנז, ומהם הכרנו את ר׳ ח י י ם פ י נ ט ר, בנו של רבי יצחק פינטר, שהיה הראשון לרבני „צד" זה. ר׳ חיים היה בעל קול ערב וחזק ונוסף לכך בעל שמיעה מוסיקאלית חזקה. הוא משך אליו המונים בתפילותיו ובמנגינותיו. אסון הנכות שלו בשתי רגליו גרם לו הפרעה לא מעטה בכל אורחות חייו. בגלל כך נאלץ היה לבקר מזמן לזמן בווינה בירת אוסטריה ולשאול שם ברופאיו ולבסוף קבע את משכנו שם וניהל שם ברבנותו־אדמו״ריותו.

במחצית שנות השלושים נתמנה במקומו של ר׳ חיים פינטר, כרב הפלג הצאנזי בנו: —

הרב ר׳ אברהם פינטר הי״ד

הוא היה למדן גדול ובעל מידות תרומיות. כעבור זמן קצר לאחר התמנותו לרב בעיירה ייסד שם ישיבה ששימעה יצא בכל רחבי המדינה ויהודים מקרוב ומרחוק שלחו את בניהם אליו. הוא העמיד דור של תלמידי חכמים שנשארו נאמנים לו והתייחסו אליו בהערצה גדולה. אולם לא רק תלמידיו, כי אם גם כל מי שהכירו נמשך אליו ונעשה למעריצו.

הרב ר׳ משה טייטלבוים הי״ד

לאחר הפסקה ארוכה של למעלה מעשר שנים מאז פרוץ מלחמת־העולם הראשונה חודשה רבנות בוקובסק של הצד הדינובי. למשרת רבנות זו נתקבל חתנו של ר׳ דוד׳ל שפירא,

ר׳ משה טייטלבוים, שהיה מחונן ביתרונות ובסגולות־נפש שבגינם משך אליו את אהדתם של אנשי העיירה. היה בעל רגש מוסיקאלי ושמיעה מוסיקאלית וגם בעל קול ערב מאד.

הרב ר׳ משה טייטלבוים ולידו דוד בנו, הי״ד

שו״בים בבוקובסק

במשך שבעים השנים האחרונות שירתו בבוקובסק תמיד שני שו״בים, שו״ב אחד מצד כל פלג חסידי של שני הצדדים העיקריים של החסידות בבוקובסק — צאנז ודינוב. למעשה לא היתה כאן חלוקה מובהקת וגם לא היה קיים הייץ מבדיל בין שני השו״בים עצמם. הם חיו בשלום זה עם זה והתייחסו זה לזה בידידות ותוך הערכה הדדית. אף בקהל החסידים של כל הפלגים לא היתה ניכרת מחיצה ממשית או העדפה של שו״ב אחד על משנהו.

ר׳ משה־מאיר פינקלשטיין שו״ב, ז״ל

הוא היה תלמיד־חכם וירא־שמים מרבים. מוצאו מברודי והשתייכותו החסידית היתה לבלז. אולם בבוקובסק לא נשאר אדיש גם לחסידויות אחרות. הוא רכש לעצמו ידיעות נרחבות בריפוי פצעים, — תופעה של „מחלה מתהלכת״ בימים ההם, ימי מלחמת־העולם הראשונה והימים שלאחריה, בקרב האוכלוסיה של עיירה קטנה, ובאין רופא קבוע בה. תושבי העיירה ידעו את בקיאותו בריפוי פצעים ופנו אליו תוך אמונה ביכלתו הרפואית כמו אל רופא מדופלם ו„מדוקטר״. וכל זאת — ללא כל קבלת תשלום.

ר׳ אליהו־זושא שו״ב, ז״ל

גם הוא לא יליד בוקובסק. מפשמישל בא, בנו של ר׳ גדליה ארום, מגדולי חסידי דינוב שהיה נוסע עוד אל ר׳ דוד שפירא מחבר הספר „צמח דוד״. ר׳ אליהו־זושא היה תלמיד־חכם ויראַ־שמים גדול, ובשל תכונותיו הנעלות היה אהוב ונערץ מצד כולם.

ר׳ אליהו־זושא היה מחונן בכשרון מוסיקאלי מובהק. ידע תורת הנגינה וידע לקרוא ולכתוב תווי־נגינה, — דבר נדיר מאד בימים ההם לגבי שו״ב ולגבי חסיד. הוא נפטר בדמי ימיו ובמקומו נתקבל חתנו: —

ר׳ חיים שווערד, שו״ב, נ״ל

ששימש במשרת שו״ב זו בבוקובסק קרוב לעשרים שנה, עד שנתמנה כשו״ב בסאנוק. גם ר׳ חיים הצטיין בכל הסגולות והיתרונות הנדרשים משו״ב והיה מקובל ואהוב על כל תושבי בוקובסק. פרטים על תקופת שירותו בסאנוק ימצא הקורא במקומו.

יהודה קנבל

זכרונות מעיירתי בוקובסק

עזבתי את בוקובסק בתקופת נעורי המוקדמת, בשנת 1904. אולם כמה וכמה אירועים נשארו בזכרוני. היתה זאת עיירה ובה כאלף נפש בערך, רובה יהודים. בקצות העיירה בכל עבריה היתה אוכלוסיה גויית של איכרים פולנים. למרכז העיירה קראו „מיאסטה״, עיר בשפה הפולנית, כלומר: בוקובסק העיר, ולמקומות שמעבר למרכז העיירה, מכל סביבות העיירה, קראו „ווייש״, כלומר: בוקובסק הכפר. בראש העיירה עמד אז ה„בורמישץ׳ ״, ראש־העיר, היהודי קורנרייך ז״ל, וכמזכיר — היהודי אברהם פינקס ז״ל.

האוכלוסיה היהודית בעיירה היתה מורכבת משלוש קבוצות חסידיות: חסידי סאנדז ובית־המדרש שלהם במרכז העיירה; חסידי סאדיגורה וה„קלויז״ שלהם, שעמד בקצה המזרחי של העיירה; חסידי הדינאסטיה הדינובית וה„חצר״ של האדמו״ר הצדיק ר׳ מאיר־יהודה זצ״ל. ה„חצר״, שכללה כמה מבנים יפים, בתוך זה גם בית־מדרש גדול ובו גם ספריה תורנית עשירה ואפילו מקוה־טהרה, עמדה בקצה המערבי של העיירה ליד הדרך המובילה לסאנוק, עיר המחוז של בוקובסק, והיתה שוקקת תמיד, ובעיקר בימי שבת וחג, יהודים־חסידים מכל ערי הסביבה שבאו אל הרבי להיפקד בדבר ישועה ורחמים.

הרבי היה אדם בעל קומה נמוכה, רחב גרם ובעל כרס. היה מקובל וידוע כאיש חכם ופיקח, בעל תפלה שבקולו החזק והגבוה, בעברו לפני התבה בימי השבת והחג, הלהיב את קהל המתפללים, הנגונים היפים שהוא שר נשארו בזכרוני ולא־פעם הם עולים מאליהם ומזדמרים אצלי.

לרבי גם היתה הדעה המכריעה בעיירה בעניני הצבור. אף ראש העיר נשמע לו ונהג לפי הוראותיו. מזכיר הקהלה, ר׳ אברם פינקס, היה מתפלל בבית־המדרש סאנדז, אם כי בין שני המחנות, סאנדז ודינוב, התנהלה מחלוקת חריפה. אולם לשם הבלטת הנויטרליות, כמזכיר הקהלה, היה בא לעתים קרובות אל „שולחנו״ של הרבי.

בעיירה היו אז שלושה יהודים שעסקו במתן רפואות לחולי העיר: ד״ר אטלס, הזכור לי כשהיה כבר בגיל של זקנה, ר׳ „ראובן רופא״, שבצד מקצועו כספר שימש גם כעוקר שיניים וכמעמיד כוסות־רוח, אולם הפניות העיקריות בבקשת רפואה לחולה היו — אל הרבי. בין השלושה שררו יחסי שלום וידידות. זכורני שהד״ר אטלס גם הוא היה מבקר לעתים אצל הרבי, שהיה מכבדו ומושיבו בזמן עריכת ה„שולחן״ לידו.

פרנסתם של יהודי העיירה באה בעיקר מתוך עסקי מסחר עם הכפרים שבסביבה. פעם בשבוע, ביום השוק, באו גם הרבה סוחרים ואיכרים מעיירות שונות שבסביבת בוקובסק, וגם ממקומות יותר מרוחקים. בכל חודש מרץ נערך בבוקובסק גם יריד שנתי שנמשך כמעט שבוע שלם, מיום ב׳ עד ליום ו׳ של השבוע. בשוק הבהמות (טארגאוויצע) היה כל יום מימי ה„יריד״ מיוחד למשהו מסוים, יום של סוסים, יום של פרות, של שוורים, של חזירים וכיוצא באלה. לעומת זאת נמשך המסחר הרבגווני בעיירה ללא כל שינוי בין יום למשנהו במשך כל השבוע, בחנויות ועל דוכנים לאורכה ולרוחבה של ככר השוק. כל העיירה היתה שקועה ראשה־ורובה במאורע השנתי הגדול, מאורע ה„יריד״.

חלק ניכר בפרנסת יושבי בוקובסק דאז יש לזקוף על חשבון ה„חצר״ האדמו״רית. יהודים רבים, מהסביבה וגם ממקומות רחוקים יותר, היו באים אל הרבי לימי שבת ולחגים, היו מתאכסנים

בבתי יהודים נגד תשלום כספי, היו עורכים בהזדמנויות אלה קניות שונות בחנויות שבעיירה יהיה בזה משום גורם חשוב לחיי המסחר והכלכלה שבעיירה.

בזכרוני מונחים כמה אירועים מיוחדים המאפיינים את חיי העיירה הזאת. כאמור שררה מחלוקת חריפה בין קבוצת חסידי סאנדז לבין חסידי דינוב. פעם נפוצה שמועה כי בבית־המדרש הסאנדזי נאמרו ע״י אחד החסידים שלהם דברי לעג ועלבון על־חשבון הרבי, ר׳ מאיר יהודה. מובן כי אש המחלוקת התלקחה בגלל זאת ביתר שאת ואז גם אנחנו, מחנה בני־הנוער נגרפנו אל תוך אש המחלוקת. בין בית־המדרש של חסידי סאנדז ובין זה של חסידי דינוב עבר נהר קטן, ה„פאטיק״, והגשר שעל הנהר שימש כעין גבול בין שתי המחנות. התפתחה איפוא מלחמה בין שתי קבוצות הנוער. פעם בשבת אחר־הצהרים נכנסו שתי הקבוצות לקרב של זריקת אבנים משני עברי הנהר. הקרב התחיל מרחוק, כששתי הקבוצות עמדו כל אחת ליד בית־המדרש שלה. אולם לאט־לאט עברו שתי הקבוצות להתלהבות קרבית גדולה וממילא גם — „להתקרבות״ גיאוגרפית. זוכרני כי ההתפתחות הקרבית הגיעה לשיאה בזה ששני המחנות התקרבו לגשר עברו לצורת־לחימה עם האבנטים כשבתוכם אבנים והיה זה קרב פנים־אל־פנים ממש עד זוב דם...

הורי, בעריש ושיינדל קנבל, גרו בבית קטן משלהם שנמצא על הגבול שבין בוקובסק ה„עיר״ ובוקובסק הכפר. הבית עמד לא ממש על־יד הכביש כי אם מוכנס קצת אחורה, ככה שבין הבית לבין הכביש היה שטח קרקע קטן שהיה שייך לרשות המוניציפאלית הכפרית של בוקובסק. מטעם כמה תושבי התחום הכפרי הוגשה הצעה להקים בפינת־הקרקע הפנוייה הזאת איקונין של ישו. הורי, שהיו יהודים תמימים, אדוקים מאד בדתם ויראי־אלהים, נחרדו מאד מהצעה זו. הם פנו אל האדמו״ר ר׳ מאיר־יהודה וביקשו ממנו לפעול למען הפרת המזימה הזאת. הרבי הזמין אליו את נציגי הקהל כדי לדון בבעיה זו. ראש העיר מר קורנרייך ז״ל עם המזכיר ר׳ אברהם פינקס ז״ל פנו אל השלטונות המחוזיים הגבוהים שבסאנוק והביאו משם כתב אישור כי שטח הקרקע הזה נמצא בבעלות בוקובסק העיר, ולא של האזור הכפרי וזה בלבד היה מספיק כדי לשים לאל את מזימת גויי הכפר להעמיד צלם לפני חלונות בית הורי...

והנה עוד משהו מאירועי החיים היהודיים שבעיירה זו: נער יהודי מביתו של חייט עני יצא את בוקובסק „אל העולם הגדול״, כדי לחפש התעסקות. לאחר שהותו כמה שנים ב„עולם הגדול״ בא פעם לבקר את הוריו, בחור גבוה, לבוש יפה ועל ראשו כובע מודרני — מסוג הכובעים שלובשים אנשי בודפשט, ששם היה חי ועובד הבחור דנן. הופעתו האלגנטית בעיירה עוררה תשומת לבם של כל אנשי העיירה, כיהודים כלא־יהודים. גויי העיר הורידו לפניו את הכובע בעברם על פניו. שכני בית הוריו קינאו בהוריו על שזכו לאושר כזה. לביקורו של הבחור הזה היה גם „הפי אנד״ מעניין: באחת השיחות אתו הפליט הוא משפט שהשתמע ממנו כי הוא אינו מאמין באלהים ואין הוא בדעה שיש אלהים בשמים... למותר לספר כי הידיעה על ה„הצהרה״ של האורח הזה נפוצה במהירות הבזק בכל העיירה והיתה לשיחה בפי כל אנשי העיר היהודים למגדול ועד קטן. בני הנוער היהודי התחילו לרדפו, צעקו אחריו: „אפיקורס״ ואף יידו בו אבנים. הוא מצא לנכון לעזוב מהר את בית הוריו ולצאת את העיירה כל עוד נפשו בו.

במרוצת הזמן הזדמן לי, בשנים מאוחרות יותר, לערוך ביקורים קצרי־זמן אצל הורי בבוקובסק ומצאתי שם את בני הנוער כשגלי המודרניות וההשכלה שטפו גם אותם במקצת...

יצחק צוקרקנדל

שבת בבוקובסק

ההכנות לשבת עמדו בראש דאגתם של יהודי העיר, והם התחילו תיכף בהתחלת השבוע.

אם בכל ימות החול הסתפקו במועט, הרי לשבת השתדל כל אחד להיות מצויד במיטב המטעמים, בפירות משובחים וגם בלבוש נקי ומצוחצח.

כבר מראשית השבוע התחילו הנשים הצדקניות לחתור, להשיג עוף לשבת, ודוקא עוף שמן שדמיו מרובים היו מבשר בקר. אם הזדמן לשוק איכר מהכפרים הסמוכים, ובידו אווז, ברווז או תרנגול־הודו, ואם גם הפרוטה היתה מצויה, הרי שהשמחה היתה שלמה. כמובן שבזמן הקנייה לא שכחו לציין בהדגשה מיוחדת „לכבוד שבת".

הוא הדין גם ביחס למעדנים אחרים שהוכנו במשך השבוע ונשמרו במקום מיוחד עד לשבת, שאז יחולקו המעדנים והפירות לילדים ולנכדים וגם לתלמידים הצעירים שיבואו להיבחן במה שלמדו ב„חדר" במשך השבוע ויבואו על שכרם בפירות שבת („שבת־אובס").

באמצע השבוע התחילו להתענין אצל ר' הירש־בר דרוקר אם ישנם סיכוים לקבל דגים לכבוד השבת. והיה אם ר' הירש־בר או מחלה התגרנית הצליחו להביא מעט דגים העירה, כי אז התפשטה השמועה, הבשורה הטובה, במהירות הבזק והיהודים נהרו מכל חלקי העיר כדי לקנות דגים לכבוד השבת. את מטעמי דגים לא הכינו חלילה סתם לשם זלילה, שכן דג קטן הספיק לכל המשפחה, וגם נשאר לראש המשפחה לשלש סעודות, שהיה לוקח אתו בצנצנת לקלויז או לבית־המדרש יחד עם חלת־השלוש־סעודות („שלוש־סעודות'ל"), שנאפתה במיוחד למטרה הזו, ואשר טעם מיוחד הורגש בה.

ביום החמישי של השבוע התחילו ההכנות הממשיות לשבת. הנשים אצו לחנות המכולת, הצטיידו בקמח לאפיית חלות ולחם לכל השבוע, בצימוקים להכין מהם יין לקידוש ולהבדלה, וליתר הדברים הבאים בחשבון לצרכי הבית. בשעות הקטנות של ליל החמישי, עוד בטרם עלות השחר, הסיקו את התנורים ובמשך שעות אפו חלות, עוגות ולחם שיספיקו לכל השבוע. הגברים, גם הם לא טמנו ידם בצלחת, אלא עזרו לנשותיהם בהכנות לשבת, אם לא ממש באפייה ובישול, הרי לפחות בהשחזת סכינים ובהכנת הפמוטים והנרות לכבוד השבת.

לגברים אופשר להתענג ביום ו' בבית המרחץ, ומשירותו של ר' יונה הבלן, מהשכמת בוקרו של יום ששי ועד הדלקת הנרות. בעלי התפנוקים התענגו באמבטיה של מים חמים, שר' יונה היה מוסיף להם מדי פעם בפעם דלי מים רותחים למען החזיקם בחומם הגבוה. ברם, ליתר בני העיר, כגדולים וכצעירים, כעשירים וכעניים, היה שיא התענוג במדרגות של מרחץ ההזעה. לפני כן הצטיידו בקנקן מים קרים, במגבת ובמטאטא של זרדין. אכן, אחרי היציאה מבית המרחץ הרגיש עצמו היהודי מבחינה רוחנית מוכן לקבלת המטרוניתא, שבת המלכה.

התגרנים, אלה הסוחרים שעיקר פרנסתם בכפרים הרחוקים במשך כל ימות השבוע, התיצבו כולם בביתם ביום הששי והנה עתה, עם כניסת השבת מצוחצחים וממורקים הם למשעי.

עם שמיעת דפיקת הפטיש על־ידי ר׳ זליג השמש, המבשר על כניסת השבת, נסגרו כל החנויות. קדושת השבת ומנוחה כללית היתה מורגשת גם ברחוב הלא־יהודי. החנויות הנוצריות, בית המשפט והאדמיניסטרציה העירונית, הכל היה משותק ביום השבת. כל היהודים ללא יוצא מהכלל התאספו בבתי המדרש והיו מתפללים בדביקות. העיפות, המתח ודאגת הפרנסה ניכרים היטיב בפניהם. בכל זאת, כשהזדמנו לעיר עניים מערים אחרות, וזה קרה כמעט בכל שבוע, הם ממש נחטפו לסעודת השבת על ידי המתפללים. כל אחד רצה לזכות במצוות הכנסת אורחים.

תפילת קבלת־שבת בבית־הכנסת נגמרה. חוזרים הביתה — והבית מלא זוהר. אותה עששית הנפט הדולקת בכל לילות השבוע באור עמום וקלוש, שופעת אור חזק פי כמה בליל השבת, וביחד עם פמוטי השבת והמפה הצחורה אשר על השולחן תורמת להרגשה מיוחדת במינה ולהתרוממות הרוח. קדושת השבת ניכרת בכל פינות הבית. הנשים מתברכות במעשי ידיהן כאומרות: כדאית היתה הטרחה שטרחנו כל השבוע לכבוד השבת. מכל חלון בוקעים קולות ה„שלום עליכם" ו„אשת חיל" בנעימה ערבה לאוזן. לאחר הקידוש, הסעודה וזמירות השבת, הולכים להסתופף בצל הרב ולשמוע דברי תורה וסיפורים חסידיים עד חצות הלילה.

בשבת בבוקר מתחיל סדר־היום בטבילה במקוה הקרה כקרח, העברה על פרשת השבוע ולימוד משנה וגמרא ותפילת שחרית. לאחר סעודת השבת ותנומה קלה (לרוב ליד השולחן) התאספו שוב בבתי המדרש ובקלויז, מי ללימוד ומי לאמירת תהלים ולתפילת מנחה. אך היו גם כאלה שנהגו לישון שינה ממש, לשם מצוות עונג שבת — שכן תיבת שב"ת נוטריקון שלה „**ש**ינה **ב**שבת **ת**ענוג".

לאחר תפילת המנחה נערכה סעודת שלוש סעודות בין כתלי בתי המדרשות. בבית המדרש של חסידי צאנז הנעימו בזמירותיהם ר׳ יוסי בוימעהל („יוסיל שיינדאלעס") — ר׳ אלימלך עהרליך — ר׳ שאול נח מרקל. בבית המדרש של חסידי דינוב הצטיין בנגינותיו הרב ר׳ משה טייטלבוים ובקלויז סאדיגורה — ר׳ יצחק פישל, ר׳ מיכל צוקערקנדל, ר׳ יצחק גינצבורג ור׳ אייזיק שווערד. הסעודה והזמירות נמשכו עד למוצאי שבת. ניכר היה בפני כולם כי ברצון היו אוחזים בכנף השבת ומבקשים ממנה, מהנשמה היתרה, לבל תסתלק כה מהר מהעיירה ושתמשיך להשפיע מאורה, אור שבת המלכה.

בזמן שהגברים שהו בבתי הכנסת לשם „שלוש סעודות", ישבו הנשים ושכנותיהן מסוגרות בבתיהן בחשיכה מוחלטת. מספרת אשה לרעותה מחוויות השבוע. מדי פעם בפעם מציצות הנשים מבעד חרכי החלון אם כבר נראים שלושת הכוכבים בשמים ואז פותחות הנשים בדחילו ורחימו בתפילת „גאָט פון אברהם פון יצחק און יעקב היט דיין פאָלק ישראל פון אללעם בייזעם" וכו׳. העלו אור בחדר וברכו „אגוטע וואָך". גם אחרי תפילת המעריב והבדלה עוד נערכת סעודת „מלווה מלכה" ברוב עם. שוב שתו היהודים „לחיים", שרים „איש חסיד" ואליהו הנביא, שומעים סיפורים על הבעש"ט ועל „יהודים טובים" ומברכים איש את רעהו בשבוע טוב.

יהודית שקדי

סבתא בעלת נפש גדולה

אמנם בגיל צעיר מאד עברתי עם הורי לסאנוק לגור שם אבל במשך שנים רבות הייתי נוסעת לבוקובסק בימי חופש, לחג ובכל הזדמנות אחרת. נסעתי לסבתא שלי שנשארה שם לגור. היתה זאת פ י י ג ה אַ ר ו ם, אמה של אמי, אלמנת ר׳ אליהו־זושיא שו״ב ז״ל (שדובר עליו לעיל). אצלה בבית נולדתי ויחד עם הורי גרנו בבית זה כל השנים ועל הסבתא הזאת ברצוני לכתוב כמה שורות. קראו לה „פייגע די שוחט׳קע״, בהיות בעלה שוחט בבוקובסק. דומתני כי לא נצא ידי חובתנו, חובת הנצחת זכר קדושינו, אם בספר זה לא תתואר תיאור כלשהו דמותה הנעלה ולא ייזכרו — לפחות במקצת שבמקצת — מעשיה הטובים שעשתה בימי חייה, מלאי הצער והיסורים, בהיותה בעצמה אשה אלמנה מגיל צעיר מאד, חולה, עניה ומטופלת ביתומים רבים.

„פייגה די שוחט׳קע״, אשת ר׳ אליהו־זושא שו״ב

היו בבוקובסק משפחות עשירות שרגילות היו להתיישב ליד שולחנות מלאים כל טוב ולא ידעו כלל על העוני והצרות שבסביבתם. בכל אלה טיפלה אך ורק סבתי. כל חייה הקדישה לאיסוף כסף, בגדים וכיוצא בזה בשביל אנשים שבאו לבכות לפניה על מצבם. אף פעם לא

היתה בבית. את הילדים שלה חינכה בדרכה והם שיתפו־פעולה איתה. אם היה צורך לעזור למישהו ועזרתם של ילדיה לא הספיקה היתה משתפת גם אותנו, הנכדים. זוכרת אני שבכל יום חמישי בערב היתה עושה חבילות שהכילו דברים שונים לצורך שבת ושולחת אותי לנזקק אחד, וכשחזרתי היתה שולחת אותי לשני וכן הלאה. היו לפעמים כמה מקרים עצובים יחד, והיא, הסבתא, לא הספיקה לדאוג לכולם ואז היא לא נחה ולא שקטה. היא היתה מגייסת גם חבירות שלי שילכו יחד אתי לאסוף כסף, מלטפת אותנו ומפצירה בנו בקול שקט, נעים וגם משכנע. פניה הטובים, הנעימים והרגועים, עומדים תמיד לפני עיני.

זכור לי מקרה אחד שנדמה לי כי לא אשכח לעולם. סבתא ניגשה פעם למטה שלה, הורידה מתוכה את הסדין (מי יודע אם לא היחיד שהיה אז בביתה), קרעה אותו לחתיכות, בגודל המתאים לחיתולים, ושלחה אותי למסור אותן ליולדת אחת ענייה. דמעות חונקות אותי תמיד כשאני נזכרת בזה אף על פי שלא היה זה המעשה היחיד הגדול שהייתי עדת־ראייה לו. היא היתה הרופאה של כל אלה שלא יכלו להרשות לעצמם את ההוצאה הכספית הקשורה בביקור אצל רופא. ואם החולה היה זקוק לטיפול במשך הלילה וקרוביו היו כבר עייפים מלילות קודמים, היתה היא נשארת „ללון" שם. במראה־פניה ניכרת היתה „לינה" כזאת: חיוורת, עצובה ופוכרת את אצבעותיה בצער על מצבו הקשה של החולה. לה לעצמה לא היה נחוץ שום דבר. תמיד הסתפקה בזה שהיה לה והיה לה מעט מאד.

בתקופה שאני עזבתי את סאנוק ועליתי ארצה עזבה היא את בוקובסק ועברה לגור אצל בתה שבעיירה אחרת, בפרבר, בבית שהיה מרוחק כמה קילומטרים מהעיירה ההיא. כשבקרתי אצלה בפעם האחרונה לרגל ביקורי בחו"ל אצל הורי בשנת 1937, בכתה לפני בכי תמרורים רק על זה שהיא מרוחקת מאנשים ומבטלת את ימיה. „בטח יש גם כאן אנשים שזקוקים לעזרה", היתה אומרת, „ואני יושבת מרוחקת מהם בחיבוק ידיים". הרגשתי כמה היא אומללה בגלל כך ולבי כאב עליה.

את הרגעים האלה, רגעי השתפכותה והבעת צערה לפני, על שאין באפשרותה להמשיך בהגשת עזרה לזולת, ואת רגשי הרחמנות שלי עליה ברגעים אלה, לא אשכח לעולם.

זכרה של נפש אהובה ואוהבת זו לא ימוש לנצח מלב כל אלה שהכירו אותה.

ר' אייזיק שווערד ז"ל

„אייזיק בן מאַלי" כך כינו אותו מתוך חיבה, ידידים, מעריצים וגם יריבים.

הוא היה תמיד מרכז ההתעניינות, אם זה בבית המדרש, ברחוב או במסיבת רעים. תמיד התלכד מסביב לו מעגל מעריצים, שמוכנים היו לשמוע מה בפיו.

מתחת מבטו הזועם האופייני לו, הסתתר לב יהודי חם שהביע תמיד נכונות לעזור לכולם, בצדקה, בגמילות חסדים ובעצה טובה.

הוא תרם והתרים, פעל והפעיל אחרים לעזור לזולת.

בתקופת השואה האיומה שפקדה את עם ישראל זכה שבעזרתו האמיצה ניצלו כמה עשרות נפשות. הוא היה החלוץ העובר לפני המחנה, מפלס דרך לתועים ביערות ומחפשים הצלה. הוא צעד בראש ובעצם צעידתו זו היה משום מתן עידוד ובטחון לאלה שהזדנבו אחריו, ביניהם גם צעירים בהרבה ממנו.

ר׳ אייזיק שווערד

לאחר שניצלו ר׳ אייזיק ומשפחתו מהשואה התגורר כמה שנים בבראטיסלאווה (פרשבורג) שבסלובקיה והמשיך גם שם במעשיו הטובים בהגשת עזרה וסעד בצורות שונות לנצרכים, קרובים ורחוקים. בשנת 1950 עבר לגור לניו יורק שבארצות־הברית. ההצלחה בשטח הכלכלי האירה לו שם פנים והוא התבסס יפה יחד עם בניו, בעסקי מסחר ומלאכת הצורפות ועשיית התכשיטים בניו יורק רבתי. גם שם המשיך במעשי הצדקה והחסד ליחידים ולגופים ציבוריים (ישיבות וכיו״ב). ר׳ אייזיק נפטר באמריקה וארונו הובא ארצה, בהתאם לצוואתו, והוטמן בחלקת הקרקע שב„הר־המנוחות״ שנרכשה על־ידיו בחייו.

כל אלה שהוא שימש להם עוגן־הצלה ומציל, שהוא הובילם והביאם לפליטה גדולה למֵעבר ממקום סכנת החיסול וההשמדה בה היו נתונים, יידעו לשמור בעומק לבם ובנבכי נפשם את זכרו היקר לנצח.

יצחק צוקרקנדל

דוד דוברוש

משפחת ר' פסח דוברס ז"ל

סבי ר' פסח דוברס ז"ל, איש צנוע־הליכות היה, חסיד נאמן לאדמו"ר מקולושיץ ועסקן בצרכי ציבור. הוא התפרנס ממונופול של מכירת המלח שקיבל מממשלת אוסטריה. סבי הקים בכספו את הריסות בית־המדרש „הישן" (של חסידי צאנז) שנחרב בימי מלחמת העולם הראשונה. אחרי השריפה הגדולה שהיתה בבוקובסק באחת משנות העשרים הראשונות, כשמחצית בתי העיירה נשרפו כליל, בנה סבא ביתו מחדש והקים גם בית מיוחד להכנסת אורחים על המגרש הסמוך, שהיה רכושו הפרטי, וסבתא, מ י ש ק י ט נ"ע, היתה מטפלת במסירות באורחים הרבים העניים שפקדו את העיירה ואת הבית הזה. היא גם אספה דברי אוכל ובגדים כדי לחלקם לעניים.

עם קום מדינת פולין נלקח המונופול מסבי והוא התפרנס בדוחק גדול מעיסוקו החדש — הובלת סחורות מסאנוק לבוקובסק. סבא התמסר לענייני מצוות ולתורה ותפילה ובכל לילה ערך „תיקון־חצות". ימי השבת היו ימים של קדושה והתעלות לסבי הוא כמעט לא דיבר בימי שבת, והמלים המעטות שהיה משתמש בהן נאמרו על־ידו בלשון הקודש. את השבת היה מבלה בלימוד תורה ובתפילה. במוצאי־שבת היה עושה „הבדלה", שר „המבדיל" ואומר פרקי „ויתן לך", ולאחר מכן הדליק את ה„לולקע" (מקטרת) בעל צנור־השאיבה הארוך, הוציא את ה„מדרש רבה" ומתיישב בראש השולחן כשבני־הבית כולם יושבים מסביב לו והוא מרצה דברים מענייני פרשת השבוע. אותה שעה היתה סבתא עוסקת במטבח בהכנת סועדת „מלווה־מלכה". בינתיים התאספו שכנים וידידים וגם אבי ז"ל ביניהם. בסעודת מלווה־מלכה היה תמיד „מנין" אנשים, ומתוך זמירות וסיפורי חסידים ליוו את שבת־מלכתא.

סבא וסבתא נפטרו בשיבה טובה בבוקובסק, בהשאירם שני בנים ושלוש בנות. הבן הבכור, מ ש ה ־ א ל י מ ל ך ע"ה שירת בצבא אוסטריה בימי מלחמת־העולם הראשונה ונפגע קשות פגיעה רוחנית. בשובו מהצבא פרש ממשפחתו, קבע את מקומו בבית המדרש בפינה ליד הדלת ושם היה עומד במשך כל היום תוך השמעת, תפילות ופיוטי חגים ודפי גמרא על־פה. הבן השני ח י י ם ־ מ נ ד ל, ספג הרבה מאביו, מאהבתו הגדולה לתורה, לארץ ישראל, לעם ישראל וללשונו. יחד עם בן־דודו לייבוש ברגר, בנו של ר' מרדכי ברגר („מוטיאלי בלעכער") אירגנו בעיירה זו חוג ציוני שפעל למען בנין הארץ והפצת השפה העברית. דודי זה נשא אשה והתיישב בכפר קרוסנו, שם החזיק משק כפרי והתפרנס מיגיע כפיו בעבודת האדמה ושקד על שימוש בלשון העברית בכל הזדמנות. הבת הגדולה פייגה־לאה נישאה ליוסף־חיים וויינפלד, הבת השניה ח נ ה ־ ר י י צ ה נישאה לר' יעקב־יהושע סופר מאיסטריק, תלמיד חכם גדול ומשכיל, נעים־הליכות ואהוב על הבריות. הפיץ תורה ועסק בצרכי ציבור. הבת השלישית, אמי ש ר ה ־ מ ר י ם ע"ה נישאה לאבי ר' ישראל־יצחק חאראס מטיראווה־ווולוסקה, ירא־שמים גדול, התפרנס בדוחק רב כמוכר־ספרים וככורך־ספרים. היה חסיד בלז, ובנסעו אל הרבי היה לוקח לפעמים גם אותי. אמי נפטרה בדמי ימיה עוד לפני בוא ימי המלחמה והחורבן. יתר בני משפחה ענפה זו נספו כולם בשואה. הי"ד!

ר' אליהו פאסנר

מהמתפללים הותיקים של קלויז סאדיגורה. מידת חסידותו חוזקה וחוסנה מכוח אבי אשתו, ר' אביש, חסיד ותיק של אדמו"רי השושלת הרוז'ינאית בבוקובסק. לכן, משפחת

ר׳ אליהו פאסנר, עם היותה מורכבת משתי הבנות ששתיהן משכילות היו ומלומדות ובקיאות בשפות המדינה ובידיעות כלליות, ומבנם־יחידם לייזר, שגם הוא היה בעל נטיות לעניני תרבות חילונית, — נשארה בכל זאת בזכות ר׳ אביש ותוך שמירה על כבודו בית יהודי־חסידי־חרדי בכל מלוא מובן המלה, גם אחרי פטירתו של ר׳ אביש.

ר׳ טוביה ראנד

הוא זכור לנו מתקופת ימי זקנתו, כשהוא עצמו לא עסק כבר במסחר במלוא המרץ כלפני כן, אלא בני־הבית, ובעיקר חתנו יצחק (איטשה) אירום. בני המשפחה הזאת הקפידו על כל גינוני הפאטריארכאליות והאצילות, אשר לא־במעט מקורם של אלה ב„ייחוס־עצמו", בהיות המשפחה תמיד במצב כלכלי טוב, וב„יחוס" של משפחתיות כפולה, זו שבקירבה משפחתית עם משפחת ר׳ מנדל ראנד, — דמות גליצאית ידועה ־מפורסמת — (שבנה את „בתי ראנד" בירושלים), וזו של „מחותנות" עם מנשה אירום, מגדולי חסידי בוקובסק, שבנו יצחק הנ"ל נשא את בתו של ר׳ טוביה. ביתו־משפחתו של ר׳ טוביה ראנד היה ידוע ומקובל כאחד הבתים היהודיים היפים בבוקובסק.

ר׳ משה רבהון ז"ל

תלמיד־חכם מובהק שבתקופת זקנתו לא פסק פומיה מגירסא. היה חסיד צאנז תוך הקפדה על קיום כל מנהגיה ודקדוקיה של חסידות זו, — פרט לקנאות ותסיסה ולכל התכונות בדומה לאלה המציינות חסידות זו, — שאותן לא קיבל. הוא היה בעל נפש שקטה והטביע מחותמו זה על הנהגת הבית. בנו הבכור פנחס התמסר למסחר, ובהצלחה מסויימת, ובנשיאתו את הינדה בת ר׳ אפרים קרמר לאשה והקמת משפחה בסאנוק הסתמנה מעין מיזוג משפחתי פטריארכלי רבהון־קרמר על כל השתלשלותה בבאות.

בנו השני של ר׳ משה, מרדכי, נשאר בבית אביו לתקופה מאוחרת יותר ולצערנו לא נתקבלו ידיעות ופרטים עליו לצורך השימוש בהם בספרנו.

משפחת שטרן

ר׳ יצחק שטרן, — היה אבי משפחת שטרן ומייסדה בבוקובסק, ור׳ חיים בנו היה ממפתחיה וממייסדיה הראשונים. לדמותו של ר׳ חיים יש להוסיף את שקידתו בתורה ואהבתו לתורה ודביקותו בחסידות וללומדי תורה. הוא, ר׳ חיים עצמו, היה שקדן גדול בתירה. זכורה לנו ביותר תקופת־חייו האחרונה לעת זקנתו המופלגת, כאשר את עסקי היערות והעצים באחוזת „טוקארניה" והסביבה מסר לבניו לניהולם, להלכה ולמעשה, והוא ממש לא מש עד יומו האחרון מאהלה של תורה.

בהתנהגותו ובאורח־חייו הפרטיים נטה ר׳ חיים לעקרונות החסידות של שושלת דינוב־בוקובסק, שאליה גם השתייך ואשר על ברכיה ולפי דרכה חינך גם את ארבעת בניו ואת בתו היחידה איטה. עד כמה שזכרוננו וידיעותינו מגיעים הסתמנה מעין חלוקת־תפקידים מגובשת בין הבנים, לפי מידות־כושרם והישגי־כשרונם. זאת עוד בתקופת צעירותם, וכך זה נמשך גם להבא, להמשך הדור הבא. כך ראינו את הבן הבכור, ר׳ אלעזר, ואחריו גם את הבא אחריו ללידה ר׳ פסח, כנוטים שכמם לעולה של תורה ולימודה. בעיקר התבלט בזה ר׳ אלעזר שהגיע לדרגת תלמיד־חכם גדול ולמדן מופלג. ואילו ר׳ פסח היה גם מעורב ומעורה בחיי החסידות בכלל ובייחוד בחיי ה„חצר" החסידית, כמובן, של בוקובסק, לעומתם

היה ר׳ שמעון מסור ושקוע יותר לעניני המסחר, — יערות וכריתת עצים בהם. זכה ר׳ שמעון ושנים מבניו נצלו מגיא־ההריגה ואחד, שלום, אף נמצא בתוכנו בארץ והצטרף לבוני־משפחה־ובית בישראל. זכתה גם בתו־יחידתו של ר׳ חיים, איטה, (נישאה לר׳ דוד מאלץ מקראקא — שניהם ניספו בשואה, הי״ד), שבתה מינה, מהשרידים היחידים שבמשפחה ענפה זו נמצאת עם בעלה בתוכנו בארץ כנבנים־בונים בישראל.

ר׳ יהודה שפאץ

איש חסיד ועניו, ירא־שמיים קיצוני, בר־אוריין ובר־אבהן. מוצאו ממשפחות צדיקים ואדמו״רים, ובדורו חודשו וחוזקו יחסי־המשפחה עם החסידות האדמו״רית על־ידי קשר־החיתון עם האדמו״ר מבוקובסק, ר׳ דוד שפירא זצ״ל, שבנו ר׳ צבי־אלימלך שפירא יבל״א נשא את בתו של ר׳ יודל שפאץ, גינאנה. ר׳ יהודה שפאץ חי כל ימיו עם משפחתו בעניות מרודה כשבבית לא פעם אחת היה חסר לחם לפי הטף. כמוהו ככל בני־הבית נשאו בשקט ובצנעה את סבלם, בלי שאנשי העיירה ידעו מזה. אדרבה, בני הבית הזה הסתירו את מצבם ככל האפשר ואף קיימו בעצמם את כל מה שמנו חכמים כמידות של „רחמנים, ביישנים, גומלי־חסדים״.

הנצחת קדושי בוקובסק

בקיץ שנת תשכ״ו נטל על עצמו מר ד. דוברוש, יליד בוקובסק (נכדו של ר׳ פסח דוברוש ז״ל, הזכור לנו כאחד מזקני המתפללים הותיקים בבית־המדרש של חסידי צאנז בבוקובסק), את היזמה והפעולה בקשר להנצחת זכרם של קדושי בוקובסק.

גולת־הכותרת שבפעולות אלה היא המצבה לזכר קדושי השואה והחורבן בבוקובסק שהוקמה במרתף השואה, במקום המיועד לכך, ב„הר־ציון״ שבירושלים. נמצאים בתכנון עוד כמה סעיפי־פעולה במסגרת פעולות־הנצחה ואזכרה, כפי שהדברים נעשים, כמקובל, על־ידי ארגוני יוצאי הערים והקהלות קרבנות השואה.

לרגל הקמת המצבה בהר־ציון התקיימה, באותו המעמד, אספת התייחדות של יוצאי בוקובסק, שנפתחה על ידי יצחק צוקרקנדל, שאמר בין היתר:

„...זה כחצי יובל שנים, מאז שפקד אותנו האסון הכבד, הנורא מכול, בו שכלנו את כל היקר לנו, בו נרצחו הורינו, אחינו ואחיותנו אחרי סבל ועינויים קשים.

יהיה זה מיותר לתאר בפניכם את הזוועות, התלאות ואת תהליך ההשמדה.

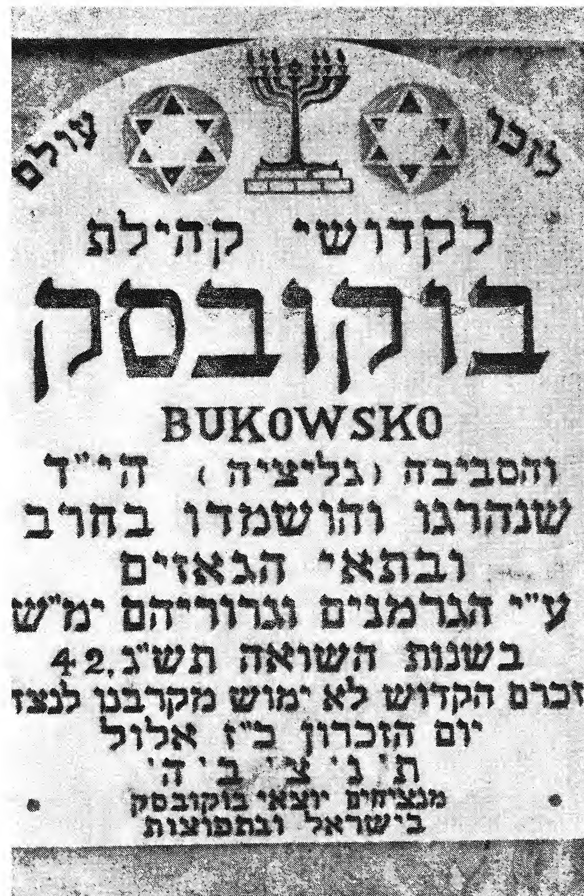
מי מאתנו אינו זוכר את השוד האוקראיני, את השודדים הסלובקיים, את חודשי החורף האיומים — אחר כך את מחנות העבודה שטשאוונע — טרפצ׳ה — דומברובקה, את הקרבנות הראשונים לפני חג השבועות בשנת 1942, את הגירוש ההמוני למחנה המוות בזסלב, והחיסול הטרגי והטוטאלי. והעיר בה נולדנו וגדלנו גם היא נחרבה ונמחקה מתחת שמי ד׳.

כל ההתרחשויות הללו עוברות לפנינו כחוט השני ונחרתו היטב בזכרון כולנו.

כל אחד מאתנו — הנשארים מהחורבן — נושא אתו מטען כבד של ימי הבלהות האלו.

התאספנו כאן היום בהר־ציון שבירושלים — אם כי באיחור של שנים — בכדי להתיחד עם זכר הקדושים בני עירנו, ולהסרת הלוט מעל מצבת הזכרון״.

היום הזה, כ״ט באדר, הוא גם יום ההלולא של האדמו״ר הרבי ר׳ דוד זצ״ל, הרבי מבוקובסק, ובקשר לכך הושמעו במעמד זה דברים הולמים את המעמד מפי בנו, הרב צבי אלימלך שפירא, שליט״א.

המצבה ב„מרתף השואה" שבהר ציון

בגלל מיעוט מספר יוצאי בוקובסק, של שארית פליטת השואה בכלל, ושל אלה החיים אתנו פה בישראל בפרט, לא הוקם במיוחד ובנפרד גוף רשמי יעצמאי של „ארגון יוצאי בוקובסק". באספות־ה„יזכור" השנתיות והפעולות הדומות של „ארגון יוצאי סאנוק והסביבה" כלולים — ובמקרים מסויימים גם מובלטים ומודגשים — עניניהם ושמותיהם של קדושי בוקובסק. עם זאת מתקיימים מדי שנה, וגם זאת ביזמת מר דוברוש, כינוסי־התייחדות מצומצמים של כמה מאנשי בוקובסק הנמצאים במדינת ישראל עם קדושי בוקובסק, תוך העלאת פרטים ודברים מחיי הקיבוץ היהודי הזה שהיה ואיננו. כינוסים אלה מתקיימים בדירת גב' מינה שווינגר (בתם של דוד ואיטה מאלץ הי"ד ונכדת ר' חיים שטרן ז"ל) בתל־אביב.

ביטוי־מה למאורעות השוד והחורבן של עיירת בוקובסק והסביבה בכלל, ולמוראות הרצח וההשמדה של קדושיה היהודים בפרט, ניתן על־ידי יצחק צוקרקנדל במסגרת ספרנו זה בעמוד 342.

ארגוני יוצאי סאנוק והסביבה

פסח שפרינגער (ז״ל), ניוּיורק

ארגוני „לנדסמנשפטים״ של יוצאי סאנוק והסביבה באמריקה

א. פעילות ארגונית כללית

הארגון הראשון של יוצאי סאנוק באמריקה נוסד בשנת 1913, בשם „פירסט סאנאקר סוסייטי״ ונמנו עליו 160 חברים. הנשיא של הארגון הוא כעת — אברהם אַשר.

כעבור זמן קצר נוסד ארגון שני של יוצאי סאנוק, בשם: „הארגון הסאנוקאי הצעיר״. מתוך השם אפשר כבר להבין שהדור הצעיר של יוצאי סאנוק נמנה על הארגון השני.

מטרותיו של שני הארגונים היו: להגיש ליהודי סאנוק שבאמריקה את העזרה הדרושה במקרים של מחלה, עוני ואירועי־אסון שונים.

„הארגון הסאנוקאי הצעיר״ לא יכול להחזיק מעמד ולבסוף נפסק קיומו.

בשנת 1914 הוקם ארגון יוצאי סאנוק בשם: „פרוגרסיב סאנוקר סוסייטי״. מטרות הארגון: תמיכה בחולים נזקקים, בנק להלוואות לנצרכים, וכן הדאגה למציאת בית־קברות משותף. הארגון מנה 150 חברים. עסקניו הראשונים של הארגון הזה היו: מרדכי פריינד (בנו של איטשה הסבל), יהושע ווייס (בנו של „המלמד מרדים״), אליווינג וורנר (בנו של מרדכי), האחים מרדכי ומנדל ברוך (בניו של השמש לשעבר בקלויז סאדיגורה שבסאנוק), פרנק לוסטיג ואחיו הארי, פני ברוך, בני קויפמן, שלמה וולף ודוד בראוור. הנשיא כיום הוא משה מאי והמזכיר יעקב אֶברט.

ה„פרוגרסיב סאנוקר סוסייטי״ בניו־יורק, מלבד פעולותיו במסגרת תפקידיו הנזכרים, עזר בהרבה בשתי מלחמות־העולם על־ידי השתתפותו הפעילה ב„רליף״ — הארגון לעזרה ליהודים באירופה. כן משתתף ארגוננו הנ״ל בצורה פעילה לטובת מדינת ישראל. הוא גם מגיש את תמיכתו הכספית במבצע מגבית „מעות־חטים״, ליחידים ולמוסדות שונים באמריקה. עד לפרוץ מלחמת־העולם השניה הגיש הארגון באופן קבוע ותמידי את עזרתו הכספית לבית־היתומים בסאנוק. כמו־כן עזר הארגון בייסוד ארגון־נשים שביצע פעולות־עזרה חשובות ליהודי סאנוק ולבית־היתומים.

מבין הפעילות בארגון־הנשים יש להזכיר את הגברות ברוך סידי, לוסטיג גאסי, לוסטיג שרה, פלשטיין הלן, פריינד גאסי, קויפמן פרידה, שולץ ועוד. הן היו עורכות מזמן לזמן נשפים וְערבי־בילוי נעימים שהביאו הכנסות כספיות הגונות למטרות עזרה של הארגון שלהן.

הארגון השלישי של יוצאי סאנוק באמריקה, הקיים כיום, „הארגון הסאנוקאי המאוחד״, הוקם בשנת 1928.

„הארגון הסאנוקאי המאוחד" קבע לעצמו אותן המטרות של „הארגון הסאנוקאי הצעיר". בנוסף לכך הקימונו גם „קופת גמילות חסד".

לכותב השורות האלה היה הכבוד לשמש נשיא „הארגון הסאנוקאי המאוחד" במשך שבע שנים רצופות. כעת משמש כנשיא מר יעקב זויקו (יעקב רבינוביץ). הארגון מקיים מדי חודש בחודשו אסיפה או פגישה של חשובי חברי הארגון הפעילים, שמספר המשתתפים מגיע כרגיל לכדי 35 איש. מספרם הכולל של החברים בשלושת הארגונים הקיימים כיום באמריקה הוא 2000 בערך. מקום מגוריהם של רוב החברים הוא בניו־יורק.

מחובתנו להזכיר כאן במיוחד אחד מחשובי יוצאי עירנו, חבר „הארגון הסאנוקאי המאוחד", מר מרדכי (מקס) יונאס, ז"ל, נדבן גדול לצרכי צדקה, שהגיש את תמיכתו הכספית הנדיבה ליוצאי סאנוק שבאמריקה והיאה במיוחד נדיבות־לב נרחבה כלפי היהודים בסאנוק בעת ביקורו שם, בשנת 1928. תודות לו הגיעה הקמת בנין ה„תלמוד־תורה" שבסאנוק כמעט לידי גמר והוא גם הגיש אז את עזרתו הכספית להקמת בנין חדש ל„בית יתומים". לאסוננו הגדול פרצה בינתיים מלחמת העולם השניה שהמיט חורבן על הכול וכל התכניות והמפעלים שהוחל בהקמתם, נהרסו. שמו הטוב של מר יונאס הלך לפניו והוא נעשה לדמות פופולארית ומכובדת בין בסאנוק ובין באמריקה. כבוד לזכרו!

בשנת 1940, סמוך להתחלת השואה האיומה שבאה על יהדות אירופה, עלה בידי כותב השורות האלה להביא לידי איחוד את שלושת ארגוני הלנדסמנשאפטים. המטרה היתה להגיש את עזרתנו בכוחות משותפים לאותם היהודים יוצאי סאנוק שהצליחו להציל את עצמם מידי הרוצחים ונשארו באירופה. שם הארגון החדש : „ארגון הרליף הסאנוקאי לעזרת שארית הפליטה". ועד ה„רליף" הזה היה מורכב מאותם החברים שהוזכרו ונוספו עליהם אחרים, ביניהם גם יעקב יעקובוביץ, דוד בר וליבוש יונאס ז"ל.

כנשיא הארגון נבחר כותב השורות. הצלחנו ליצור קרן בת ארבעים אלף דולר, שחולקו בארצות ובערים שונות, בהן נמצאו אז יהודים יוצאי סאנוק.

לאחרונה הוגשה עזרתנו הכספית ליהודים יוצאי סאנוק אשר במדינת ישראל ובמיוחד לקופת הגמ"ח שבישראל.

ב. הפעילות הציונית של יוצאי סאנוק באמריקה

בבואי לאמריקה בשנת 1913 התחלתי, כציוני עוד מבית־אבא בסאנוק, לבקר יחד עם עוד יהודים יוצאי סאנוק, ב„ארגון הציוני האוסטרי־הונגרי", שאליו השתייכו כחברים גם הרבה סופרים יהודים והיו באים לאספותיו. אולם המהגרים הסאנוקאיים החדשים לא הרגישו את עצמם כל־כך טוב בארגון הציוני של יוצאי אוסטריה והונגריה. לכן החלטנו להקים ארגון ציוני משלנו, בשם „תקוות יהודה". מייסדי הארגון הזה היו ברובם יוצאי סאנוק, וביניהם: יעקב אָדזע, שלמה וולך, בנימין פייט וכותב השורות האלה.

הארגון הציוני „תקוות יהודה" נוסד בשנת 1915. הנשיא הראשון שלו היה מר בנימין פייט. אחרי כן שימשו כנשיא הארגון בזה־אחר־זה מר אברהם מאיר (מצ׳רנוביץ) מר שלמה וולף, מר איטשה גרינבוים ופסח שפרינגר. הנשיאים היו עפ"י רוב יוצאי־סאנוק.

כמזכירות הארגון שימשו: הלן נוילינגר (צ׳רנוביץ) ורחל קיוניץ רעייתי.

כעבור תקופה קצרה נעשה הארגון „תקוות יהודה" לאחד הארגונים הציוניים החשובים ביותר באמריקה ומספר חבריו הקבועים הגיע ל־250 בערך, מספר גדול למדי בימים אלה.

פסח שפרינגר ז"ל

גם בפעולות ועדת הקרן־הקיימת־לישראל שליד „תקוות יהודה" לקחנו, אנחנו הסאנוקאיים, חלק פעיל. כך, לדוגמה, שימש כותב שורות אלה נשיא הועדה הזאת במשך 5 שנים (1915—1919). התרומות הכספיות לקרן־הקיימת לישראל שנאספו על־ידינו הסתכמו בכל שנה בלמעלה מ־2000 (אלפיים) דולר. אנו השתתפנו באופן פעיל גם בועדת השקל הציוני. במשך הרבה שנים נמכרו על־ידינו כ־3000 שקל לשנה.

ב„תקוות יהודה" נערכו מזמן לזמן הרצאות שבהן הופיעו מנהיגי ההסתדרות הציונית באמריקה כגון לואיס ליפסקי, נשיא ההסתדרות הציונית באמריקה, מוריס רוטנבך, שופט, הסופר ראובן ברייניו, מנחם שיינקין, שאול ראַסקין, פרופסור נחום סלושץ, ד"ר נוימן, גדליה בובליק, עורך ה„יידישעס טאגבלאט", וויליאמעדלין, עורך ה„טאג", ד"ר מאַרגאָשיס ואחרים.

להצלחה גדולה זכתה אספת־העם שאנו ערכנו ואשר הופיעו בה ד"ר שמריה לוין וד"ר סטפן וייז, היה לנו גם הכבוד לאָרח פעם בארגוננו „תקוות יהודה" את בתו של השופט לואי בראנדייס הידועה בהרצאותיה הציוניות היפות.

(מאת העורך) כהשלמה לפרק זה יש רצון להביא כמה עובדות שידגימו את עירנותם של יוצאי־סאנוק לבני עירם בכלל ולבני עמם בפרט. נסתפק בשלוש פעולות בודדות, שתים מצד ידידנו מר הרי זינגר, מחברי ה„רינג" הותיקים בניו יורק ומעסקני הארגון ה„לנדסמנשפטי" שם. מר זינגר מבקר בארץ לעתים מזומנות ושוהה בה בכל פעם שהיות ניכרות, בעיקר בבאר־שבע שבה מתגוררת בתו ומשפחתה. מהרגע שבו הגיע לאזניו הידיעה על ראשית ההכנות הנעשות להוצאת ספר יזכור של סאנוק והסביבה — שהוא יליד של אחד מכפריה־פרבריה — נדלק מיד מר זינגר באש ההתלהבות לרעיון זה, ואת התלהבותו זו הביא לידי ביטוי במעשי עזרה ועידוד, פשוטם כמשמעם, אם בביקורים אישיים אצל עורך הספר ושיחות־פנים־אל־פנים אתו, ואם גם במשלוחי צ׳יקים לארגון יוצאי סאנוק בתל־אביב, בסכומים לא מבוטלים, כעזרה למימון הוצאת הספר.

לאחרונה שמענו על פעולה תרבותית חשובה שנעשתה על ידו, בהקימו ליד הספריה העירונית שבבאר־שבע מחלקה לספרי יידיש. פעולתו כללה גם את מתן הציוד הדרוש וגם את עצם הספרים, שמספרם למעלה מאלף. פעולתו זכתה לשבח בחוגים הציבוריים המתאימים (ראה „נספחות").

כהדגמה נוספת — וזאת מתחום אחר, תחום העסקנות הציונית הפוליטית, תוזכר כאן מודעת המחאה שפורסמה על ידי מיודענו, בן־עירנו סאנוק, שמואל וואנג, נגד ממשלת ארצות־הברית על מכירת נשק לממשלת הירדן בתקופת מלחמתה עם ישראל. לכאורה רק פירסום מודעה כאן. אולם אם נזכור את הרושם שעשתה „מודעה" זו מיד עם הופעתה בעתון־הענק העולמי („ניויורק טיימס" מיום 25 ליוני 1969) ואת ההדים שהיו לה בעולמנו ובעולם הגדול (מבלי לדבר על התועלת ההפגנתית והמעשית, שצמחה לנו מכך!), יהא בזה משום הסברת־מה לקורא על מידת ההערכה שהורגשה לפעולה זו, ליוזמה ולמבצעה, כבן־עירנו אשר תחושת האחריות והנאמנות והמסירות שספגן בימי נעוריו בעיר נעוריו הן־הן הפועמות בו היום, והן המקור והסיבה ליוזמתו ולפעולתו שאולי גם עידודו והתעוררותו של הארגון הלנדסמנשפטי הניויורקי של יוצאי סאנוק בהן.

ניתן בזה חלק קטן, מקצת־מן־המקצת, מהדברים שהושמעו אז עם גילוי האירוע הזה — לפחות בעתונות היומית שלנו — (ביום י״ז בתמוז תשכ״ט, 3 ביולי 1969), תחת כותרת באותיות „קידוש־לבנה", — „מודעת מחאה ב„טיימס" נגד אספקת נשק אמריקני לירדן". והרי קטעי הדברים, וכאמור — במיעוטם:

„תיתי ליה למר שמואל ה. וואנג שהפריע את השתיקה, שגזרו על עצמם חוגים יהודים מסויימים, בעניין חיוני לישראל. המדובר בעזרתה של ארצות־הברית לירדן, בחימוש, ובלי שתישמע על כך שום מחאה מצדם של יהודים בארה״ב, בהשפעת חוסר תגובה מחוגים ישראליים.

שתיקה זו היא משגה. כי קיים חשש שאחרים יחשבו שהשתיקה כהודאה.

כלפי מה דברים אמורים? מובן כלפי אותו עסק ביש של אספקת נשק אמריקאני לחוסיין. זה מכבר שאספקה זו נעשית — מול שתיקתם של חוגים רשמיים ישראליים, אבל אין זה משמע שיהודים אמריקאיים פטורים מלהביע את מורת רוחם ממדיניות זו.

טוב, איפוא, שיש יהודי, שאינו הולך בתלם, ומעיז לחשוב בעצמו — כמו מר שמואל וואנג — שאינו מחוסר אומץ לבטא, ובפומבי, את אשר עם לבו בנידון זה. ואם כי מדבר האיש בשמו לבד, ואינו מתימר ליצג ארגון או תנועה או משרד, ואף לא את כלל ישראל, — ההודעה שפרסם, אגב, על חשבונו הוא, ב„ניו יורק טיימס" מיום 25 ביוני, מבטאת דעתם של יהודים רבים וטובים.

מר וואנג הסתמך על הרצח של אזרחית אמריקאנית שירלי לואיס אנדרסון על־ידי כנופיה, שהמלך חוסיין פרש חסותו עליה ושארצו משמשת להם בסיס ומשען. והוא שואל, ודורש מאחרים שישאלו: הלזה תורם משלם מסים אמריקאי?

„ממשלת ארה"ב מעניקה ביד רחבה", אומר מר וואנג בהודעה זו, למלך חוסיין סיוע כלכלי ונשק, כולל טאנקים ומטוסי קרב על חשבונו של משלם מסים אמריקאי.

מר וואנג קורא לכתוב לנשיא ארה"ב, למיניסטר החוץ, לסנטורים וחברי הקונגרס, ולדרוש שהם „יתבעו מחוסיין להחזיר את קלגסי עיראק לארצם ולא להרשות שארצו תהווה בסיס להתקפות נגד ישראל".

הודעה רבת ממדים במקום בולט ב„נ.י. טיימס" מן הנמנע שלא תעשה רושם בוואשינגטון.

ואשר למר וואנג... בעל לב יהודי חם, רגיש ופעיל, מוצאו מעיר ס א נ ו ק שבגליציה התיכונית, בן תורה ויודע ספר, בקי בספרות עברית ומוקיר נושאי דגלה".

צבי שמרי

„ארגון יוצאי סאנוק והסביבה" בישראל

מיד עם פרוץ מלחמת־העולם השניה נשארנו מנותקים מכל מגע וקשר עם קרובינו בחוץ־לארץ. התחילו להסתנן אלינו ידיעות איומות, מקודם עמומות ובלתי־ברורות, ואחרי־כן ברורות ומפורשות, בדבר רציחות וגירושים של יהדות אירופה, ובעיקר יהדות פולין ובתוכה גם יהודי עירנו סאנוק והסביבה.

בהגיע הידיעות הראשונות על הימצאם של יהודי סאנוק וסביבתה ברוסיה העמוקה והרחוקה יזם ה ר ב א ל ת ר מ א י ר ז"ל פעולת עזרה של משלוחי חבילות מזון ובגדים לרוסיה לפי כתובות שעלה בידינו לאסוף.

בד־בבד עם פעולות העזרה הזאת נערכה פעילות מתאימה — גם זו מצד הרב אלתר מאיר ז"ל — להקמת ארגוננו, ארגון יוצאי סאנוק והסביבה. היה זה כשהחלו להגיע לארצנו, עם גמר מלחמת העולם, נצולי השואה שארית הפליטה ומגורשי גולת רוסיה וסיביר ויתר „השרידים היחידים", שבאו אלינו בעירום ובחוסר־כול והיו זקוקים לעזרה מיידית מכל הבחינות, ובעיקר עזרה בכוון של שיקום היכולה להיעשות רק על־ידי גוף או מוסד בעל אופי ציבורי

מאורגן. נעשתה איפוא אז הפעולה הממשית להקמת ה„ארגון״. בין הראשונים שנתנו ידם לפעולה זו היו: יעקב אלסטר, יצחק ברוך, יצחק גלאנדר, ישראל טרום, יפה לרנר, חוה מאיר, ישראל שדמי, צבי שמרי.

זמן קצר לאחר מכן הצטרפו לפעולה ה״ה: אליהו ברגר, יוסף לפלשטיל, ד״ר שמעון קימל, גב׳ זוסיה קמפלר, יעקב שורש. כל אלה היוו יחד ועד ה„ארגון״ שפעולתם במסגרת תפקידיהם הכוללים נעשתה במוסכם ובמגובש. הועד ריכז בידו פעולות העזרה והשיקום לכל הנזקקים לכך מבין יוצאי סאנוק והסביבה.

הודות לעזרתו הכספית הנדיבה של בן עירנו פסח שפרינגר (ז״ל) ורעייתו ריבי, בעת אחד הביקורים שלהם בארץ, נתאפשרה הנחת היסוד הממשי לייסוד קופת הגמ״ח. במשך הזמן הורחבה קופה זו — אם כי לא בממדים גדולים ביותר, שכן כל מקורותיה הכספיים באו רק מפעולות־מגביות פנימיות של בני־עירנו. — ועמדה לעזרת חברינו־בני־עירנו בקבלת הלוואות, בסידורי דיור ושיכון ובעזרה מיוחדת ואינדיבידואלית במקרים ובצורות שונים. היתה דאגה מיוחדת לחולים ולזקנים בלתי מסוגלים לעבודה גופנית.

הועד גילה מיום היווסדו עירנות רבה לפעולה מאומצת בכמה וכמה שטחים מיוחדים שהם אופייניים לארגונים מסוג זה. בראש וראשונה ניתנה הדאגה לערוך מדי שנה בשנה אזכרה שנתית לזכר הקדושים. בפגישות אלה שמספר משתתפים בהן מגיע למאות ובה מועלים זכרונות והערכות ודברי־הספד על העיר ועל אנשיה, יש משום תרומה חשובה לליכוד חברתי רב־ערך של בני העיר והסביבה, על כל שכבותיה ומעמדותיה, ומשום קירוב־לבבות בעל חשיבות תכליתית מבחינות שונית.

פעילות ערה גילה הועד בשטח חיפוש קרובים. כן נעשתה על־ידי הועד פעולה מאומצת להקמת מצבת־יזכור לקדושי סאנוק במרתף השואה שבהר־ציון בירושלים. וכמו־כן נערך על־ידי ארגוננו מפעל הנצחה לנספי השואה בצורת רישום שמות הנפטרים הקדושים במגילת קלף שהוטמן במרתף השואה אשר בהר־ציון שבירושלים. רשימת שמות אלה, יחד עם כל שמות הנפטרים של עירנו והסביבה — במידה שהם הוגשו לנו על־ידי קרוביהם או מכריהם — הוכללה גם בספר־היזכור של סאנוק והסביבה.

גולת־הכותרת של מפעלי ההנצחה שנעשו בידי ה„ארגון״ היא ספרנו זה, „ספר יזכור לסאנוק והסביבה״, המונח בזה לפנינו, אשר תוכנו וצורתו עדים נאמנים הם לעבודה שהושקעה בהכנתו, ואשר מעט־מזעיר, מעין טיפה־מן־הים, ים של קשיים ומעצורים, שעמדו בדרך התהוותו, בכל שלבי הפעולה והעשייה, הוזכר בדברי הפתיחה של עורך הספר.

עם הסתעפות פעילות ה„ארגון״ נתגלה הצורך בתוספת כוחות של עסקנים שנחלצו לפעולת ה„ארגון״ במסגרת של ועד מורחב, המורכב מה״ה: חדוה בלומנפלד, הדסה הרצוג, אייזיק ווילנר, מנחם ווניג, פרידה טרופה (ז״ל), זהבה טרייטמן, גב׳ פ. טראכמן, עוזר פיפה, יעקב פאס, משה ראבאך, יצחק שאכנר. כמו כן נבחרה ועדת ביקורת, בת שני חברים: ד״ר אשר סילפן ואדם ברידנר.

משהתחילה לרחף באוויר שלנו המחשבה בדבר הוצאת ספר־יזכור לקדושי עירנו הורכב על־ידי ועד הארגון ועדה מיוחדת להוצאת הספר, שהרכב חבריה מפורט באחד מעמודיו הראשונים של ספרנו זה.

דמויות וקלסתרי פנים

של סבים וסבתות, אבות ואמהות, אברכי־משי ובחורי־חמד, תושבי סאנוק העיר ויושבי רובעיה ופרבריה השונים: —

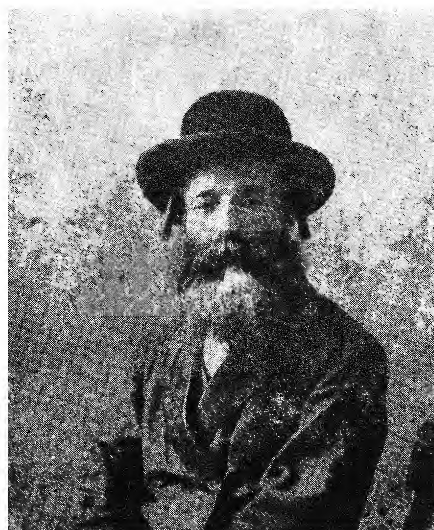
מנחם אלדובי (**לפני היותו עסקן ופעלתן**), הרב דוד אביגדור (**לפני היותו רב ומנהיג**)

האחים שליסלפלד: ר׳ זושא ור׳ אליעזר

ר' יוסף רוט, גבאי אצל כל שלושת אדמו"רי בוקובסק (ראה עמוד 306)

ר' חיים רוטנברג, מלמדם של שלושה דורות (ראה עמ' 60)

ר׳ לייבוש סגל, אביו של הסופר קלמן סגל

איטה זילברמן (לבית קולבר) אמו של ר׳ מרדכי זילברמן

איטה סגל, רעיית ר' לייבוש סגל (אמו של קלמן סגל)

קבוצת חברים מ„החוג התרבותי"

עומדים (מימין לשמאל): משה שיף, הרץ לסר, מנחם ברגנבוים, שרגא וויינפלד, נטע וואלך.

יושבים (מימין לשמאל): דוד וורנר, עזריאל שווארץ (אוכמני), שמואל ריפ, יחיאל קיהל.

ר׳ שלמה אמסטר
(לעמוד 275)

ר׳ צבי שווארץ
(לעמוד 61)

נספחות ומלואים

סמל העיר סאנוק

(לעמוד 18)

היהודים בסאנוק — לעמודים 19—29

פרופ׳ מאיר באלאבאן *)

סאנוק

עיר מחוזית בגאליציה לרגלי הקארפאטים. יהודים מופיעים כאן רק במחצית השניה של המאה ה־17. בשנת 1717 קבל היהודי יעקב מנדלוויטש לראשונה רשיון מאת הסטארוסטה הסאנוקאי לבנות בשוק („רינק") בית אבן. שנה אחרי זה קבלו היהודים מאת הארכיהגמון מפשמישל רשיון לבנות בית־כנסת. הקהלה היהודית לא היתה עצמאית, אלא נספחת לקהלת ליסקה, כי שם היתה הקהלה העתיקה היחידה בסביבה. במאה ה־17, כשעלה ערכה של סאנוק, התחילו סכסוכים עם קהלת ליסקה. בועידה (sejmik) שהתקימה בקוליקוב בשנת 1720, החליטו

*) יברייסקאיה אנציקלופדיה בעריכת ד"ר אברהם אליהו הרכבי וד"ר ל. קצנלסון (בקי בן יגלי) כרך 13 ס׳ פטרבורג, עמ׳ 950.

שסאנוק צריכה לשלם מס מכל נפש לידי פרנסי הקהלה בליסקה והאחרונים צריכים להכניס אותו לקפת הפלך. הזכות להעריך את גבה המס, שכל אחד צריך לשלם, נשארת בידי פרנסי סאנוק. קובלנות מצד אנשי סאנוק נגד הפרנסים שלהם אפשר להגיש לידי הקהלה בליסקה. הקהלה בליסקה גובה מס־חתונה ומס־קבורה מאנשי סאנוק, אפילו אם יתקבל שם רב. ועד הכתר (waad korony) אשר את ההחלטות הנ״ל בשנת 1724. בשנת 1764 היו בסאנוק ובכפרים הכפופים לה בס״ה 467 יהודים. תחת שלטון אוסטריה (משנת 1772 ואילך) הלכה וגדלה האוכלוסיה היהודית. במאה ה־18 הם היו חלק ניכר בין הסוחרים. בית הספר הגרמני־יהודי שנוסד ע״י הקיסר יוסף השני התקיים עד שנת 1806.

עכשיו (בשנת 1912) יש בסאנוק 3000 יהודים (כמעט החצי מהאוכלוסיה הכללית). רובם חסידים בעיקר של האדמו״ר מרימאנוב, הקרובה לסאנוק. פורח בעיקר מסחר היין, המסחר בעצים ובנפט. בגימנסיה המקומית היו בשנת 1910 — 60 תלמידים יהודים. יש שני בתי־כנסת, ששה בתי־תפלה, תלמוד תורה וכו׳. תקציב הקהלה בשנת 1910 התבטא ב־31.000 כתרים.

לעמודים 26, 91

רשימת החברים היהודים במועצת עירית סאנוק בשבעים השנים האחרונות

(1868—1939 *)

בשנים 1868—1872

1. ד״ר כהנא איגנץ
2. הרציג מישל
3. פינלס שאול
4. שטרנגר שלמה
5. רוטנברג הירש
6. הרציג אייזיק
7. פינק יעקב
8. מאיר וולף
9. ווייס וולף
10. אלשער הנריק
11. שנבאך שמואל
12. בר יעקב
13. ראמר שאול
14. הוכדורף הירש יצחק

בשנים 1872—1876

1. ד״ר כהנא איגנץ
2. בארט רוברט
3. הרציג אייזיק
4. הרציג אישל
5. רוזנר אליעזר
6. מאיר וולף
7. רוטנברג הירש
8. שנבאך מרקוס
9. פינק יעקב

---

* מתוך הרשימה ניתן להסיק, כי מאז שנת 1900 חבר העיריה במספר 1 שברשימה הוא גם סגן ראש־העיר. המסומנים במספרים 1 ו־2 הם חברי הנהלת מועצת העיר.

לתשומת־לב מיוחדת ראויה הופעת השם „נתן דים״ ברשימת חברי העיריה מאז שנת 1902, — שם שזיהויו עם אישיותו של הרב הראשי של עירנו בתקופת הקדנציות האלה הוא ללא כל ספק. עצם היבחרותו — והשתתפותו הפעילה! — של רב העיר כחבר העיריה ודאי שיש בה מן החיוב הגדול, המוסיפה לא־במעט להערכת אישיותו מצד בוחריו, תושבי העיר, ללא הבדל מי ומי היו בוחרים אלה.

1876

1. הרציג ישראל דוד
2. מאיר וולף
3. פינק יעקב
4. רוזנר אליעזר
5. ראמר שאול
6. שנבאך מרקוס
7. רוטנברג הירש
8. הרציג אייזיק
9. בארט רוברט

1876—1879

1. הרציג מישל
2. מאיר וולף
3. פינק יעקב
4. רוזנר אליעזר
5. שנבאך מרקוס
6. רוטנברג הירש־לייב
7. הרציג ישראל דוד
8. בארט רוברט

1880—1887

1. בארט רוברט
2. הרציג אישל
3. הרציג אייזיק
4. רוזנר אליעזר
5. מאיר וולף
6. הוכדורף הרש
7. ראמר שאול
8. הרציג ישראל דוד
9. שנבאך מרקוס
10. ווניג מנדל
11. רייס משה־אהרן
12. פינק יעקב
13. אנגלארד מנדל
14. נבנצאל פייבל
15. ד״ר גרינהאוט ברנארד
16. אוסטריונג יצחק
17. ליבר מיכל
18. רייך הירש

1888—1889

1. ד״ר גולדהאמר ארטור
2. פינק יעקב
3. רוזנר אליעזר
4. ראמר שאול
5. אוסטריונג יצחק
6. מאיר הירש
7. נבנצאל פייבל
8. רוט לייב
9. רייס אהרן מאיר
10. הוכדורף הירש
11. אמנט אלטר
12. אלסטר יעקב
13. הרציג ישראל דוד
14. ברנפלד ראובן
15. דים נתן

1890—1891

1. רוט לייב
2. ראמר שאול
3. נבנצאל פייבל
4. הרציג ישראל דוד
5. ווניג מנדל
6. שנבאך מרקוס
7. אוסטריונג יצחק
8. רייס אהרן משה
9. מאיר הירש
10. רוזנר אליעזר
11. וויינר אברהם
12. הוכדורף יצחק הירש
13. גולדהאמר ארתור
14. הרציג אייזיק
15. פינק יעקב

סגנים:

1. ברנפלד ראובן
2. זילבר עובדיה
3. אמנט אברהם אלטר
4. רייך הירש
5. אלסטר יעקב

6. לנגסם שמואל
7. מאיר ישראל

1892—1895

1. ד"ר גולדהאמר ארתור
2. פינק יעקב
3. נבנצאל פייבל
4. רוזנר אליעזר
5. רוט לייב
6. רייס אהרן משה
7. מאיר הירש
8. אוסטריונג יצחק
9. שנבאך מרקוס
10. ראמר שאול
11. וויינר אברהם
12. וניג מנדל
13. הרציג ישראל דוד
14. הוכדורף הירש
15. ברנפלד ראובן
16. הרציג אייזיק
17. אלסטר יעקב
18. פייבוש מנדל
19. אמנט אלטר

1896—1899

1. ד"ר גולדהאמר ארתור
2. הרציג ישראל דוד
3. פינק יעקב
4. נבנצאל פייבל
5. רוזנר אליעזר
6. אוסטריונג יצחק
7. וניג מנדל
8. וויינר אברהם
9. רייס אהרן משה
10. רוט לייב
11. מאיר הירש
12. שנבאך מרקוס
13. הרציג אייזיק
14. ראמר שאול
15. דים נתן

סגנים:

1. הוכדורף יצחק הירש
2. אמנט אלטר חיים
3. רייך הירש
4. אלסטר יעקב
5. מאיר ישראל
6. לנגסם שמואל
7. ברנפלד ראובן
8. זילבר עובדיה

1900—1902

1. ד"ר גולדהאמר ארתור
2. ד"ר נבנצאל נתן
3. פינק יעקב
4. וויינר הירש
5. הרציג ישראל דוד
6. אוסטריונג יצחק
7. נבנצאל פייבל
8. מאיר הירש
9. רייס משה אהרן
10. מאיר ישראל
11. דים נתן
12. רוזנר אליעזר
13. רוט לייב
14. פייבוש מנדל
15. הרציג עמנואל
16. ראמר שאול
17. הוכדורף הירש
18. אמנט אלטר

1903—1904

1. ד"ר גולדהאמר ארתור
2. ד"ר נבנצאל נתן
3. פינק יעקב
4. נבנצאל פייבל
5. הרציג ישראל דוד
6. רייס אהרן משה
7. רוזנר אליעזר
8. רוט לייב
9. הוכדורף יצחק הירש

10. אוסטריונג יצחק
11. הרציג עמנואל
12. וויינר הירש
13. מאיר הירש
14. דים נתן
15. טובאיס דוד
16. רוזלר אשר
17. גינזבורג נחמיה
18. ד״ר ראמר שלמה
19. מאיר ישראל
20. גרינהאוט ליאון
21. קאנר מנדל

1905—1906

1. ד״ר נבנצאל נתן
2. רוזנר אליעזר
3. טוביאס דוד
4. דים נתן
5. הרציג ישראל דוד
6. מאיר הירש
7. מאיר ישראל
8. הרציג עמנואל
9. קאנר מנדל
10. אוסטריונג יצחק
11. וויינר הירש
12. רייס משה אהרן
13. ד״ר ראמר שלמה
14. ד״ר גולדהאמר ארתור
15. רוזלר אשר
16. גרינהאוט ליאון
17. גינזבורג נחמיה

1907—1910

1. גולדהאמר ארתור
2. רוזנר אליעזר
3. אוסטריונג יצחק
4. ד״ר ראמר שלמה
5. הרציג ישראל דוד
6. רוט לייב

7. רייס משה אהרן
8. מאיר הירש
9. מאיר ישראל
10. וויינר הירש
11. דים נתן
12. רוזלר אשר
13. נבנצאל נתן
14. קאנר מנדל
15. בנדל אדולף
16. סובל שמחה־שלום
17. גינזבורג נחמיה

1910—1911 (הנהלה זמנית)

1. ד״ר ראמר שלמה
2. ד״ר בנדל אדולף
3. הרציג ישראל דוד
4. סובל שמחה־שלום
5. טירקל יעקוב (יהודי?)

1911—1912

1. ד״ר ראמר שלמה
2. סובל שמחה שלום
3. ד״ר בנדל אדולף
4. הרציג ישראל דוד
5. קאנר מנדל
6. רגנבוגן אלעזר
7. ד״ר רייך ארנולד
8. ד״ר שפיגל יונה
9. וויינר הירש
10. רוזלר אשר
11. זילבר עובדיה
12. מאיר ישראל

1913—1914

1. ד״ר ראמר שלמה
2. ד״ר בנדל אדולף
3. הרציג ישראל דוד
4. קאנר אדולף
5. מאיר ישראל

6. סובל הרמן
7. וויינר הירש
8. רגנבוגן אלעזר
9. זילבר עובדיה
10. ד"ר שפיגל יונה
11. הרציג יצחק
12. הוכדורף אברהם
13. ד"ר רייך אדולף

1915—1916

1. הרציג יצחק
2. קאנר מנדל
3. זילבר עובדיה
4. ד"ר שפיגל יונה
5. הרציג ישראל דוד
6. הוכדורף אברהם
7. אירם מנשה
8. מאיר ישראל
9. רגנבוגן אלעזר
10. רייך ארנולד, ד"ר
11. רייס זלמן
12. וויינר יצחק

1917—1918

1. הרציג יצחק
2. הרציג ישראל דוד
3. הוכדורף אברהם
4. אירם מנשה
5. קאנר מנדל
6. מאיר ישראל
7. ראמר שלמה
8. רגנבוגן אלעזר
9. ד"ר רייך ארנולד
10. רייס זלמן
11. זילבר עובדיה
12. ד"ר שפיגל יונה
13. וויינר יצחק
14. סובל הרמן

1919—1920

1. הרציג יצחק
2. הוכדורף אברהם
3. אירם מנשה
4. קאנר מנדל
5. מאיר ישראל
6. סובל הרמן
7. ד"ר שפיגל יונה
8. זילבר עובדיה
9. ד"ר בנדל אדולף
10. רגנבוגן אלעזר
11. רייס זלמן
12. וויינר יצחק

1921—1927

1. הרציג יצחק
2. הוכדורף אברהם
3. קאנר מנדל
4. מאיר ישראל
5. רגנבוגן אלעזר
6. רייס זלמן
7. זילבר עובדיה
8. סובל הרמן
9. ד"ר שפיגל יונה
10. וויינר יצחק
11. ד"ר בנדל אדולף

1927—1930

1. ד"ר ראמר שלמה
2. ד"ר שפיגל יונה
3. סובל הרמן
4. אפשטיין חיים
5. ד"ר פל איזסלב
6. הזנלאוף ליאון
7. ד"ר הרציג שמואל
8. הרמן יונס
9. קאמפף הירש
10. קאנר מנדל

11. קרמר שלמה
12. לפלשטיל זלמן
13. ד"ר נמר יצחק
14. רגנבוגן אלעזר
15. טיגר זיינבל
16. ווינר יצחק

1931

1. אפשטיין חיים
2. שווּבל־אייזנהנדלר, אלטר
3. הזנלאוף ליאון
4. הרציג שמואל
5. הוכדורף אברהם
6. יונס הרמן
7. קאמפף הירש
8. קאנר מנדל
9. קרמר שלמה
10. לפלשטיל זלמן
11. ד"ר נמר יצחק
12. ד"ר ראמר שלמה
13. ראמר אברהם
14. רגנבוגן אלעזר
15. סובל הרמן
16. ד"ר שפיגל יונה
17. טיגר זיינבל
18. ווינר יצחק

(מועצה זו פוזרה בסוף חדש מרץ והוקמה מועצה זמנית שחבריה היו כדלקמן:

1. ד"ר ראמר שלמה
2. ד"ר רייך ארנולד
3. ד"ר שפיגל יונה
4. קאנר מנדל)

1932—1933

1. ד"ר ראמר שלמה
2. ד"ר שפיגל יונה
3. אשר מרדכי
4. הזנלאוף ליאון
5. הרציג שמואל
6. הוכדורף אברהם
7. יונס הרמן
8. קאנר מנדל
9. קרמר שלמה
10. לפלשטיל זלמן
11. נמר יצחק
12. ראמר אברהם
13. רגנבוגן אלעזר
14. ווינר חיים
15. ווינרב מתתיהו

1934

1. ד"ר הרציג שמואל
2. ד"ר נמר יצחק
3. הזנלאוף ליאון
4. ד"ר ווינרב מתתיהו
5. ד"ר ראמר שלמה
6. ד"ר שפיגל יונה
7. ד"ר פל איזסלב

1935—1938

1. הזנלאוף ליאון
2. ד"ר הרציג שמואל
3. ד"ר נמר יצחק
4. ד"ר ווינרב מתתיהו
5. ד"ר פל איזסלב

1939 (מאפריל 22)

1. ד"ר פל איזסלב
2. ד"ר הרציג שמואל
3. סובל הרמן
4. ד"ר אטלס אדולף

חברי מועצת העיריה

בנין וויינר —
"וויינרובקה"

לתולדות החסידות ו„מחלוקת צאנז — סאדיגורה" בסאנוק

אילו היה צורך לוודא את עצם קיומה של תנועה חסידית בסאנוק, ניתן היה לעשות זאת על־ידי — עובדת קיומה של המחלוקת החסידית (ולמען בהירות־יתר נגיד, בלשון ימינו, המחלוקת הבינחסידית, כלומר: מחלוקת שבין שושלת צאנז לשושלת ריז'ין). כי אכן עובדה היסטורית היא קיומה של מחלוקת זו בסאנוק, כשם שעובדה היסטורית היא דבר קיומה של מחלוקת זו בכלל. היא מסופרת מפיהם של חסידי עירנו ומפי כתבם של סופרי החסידות כמציאות עובדתית.

נצביע בראשונה על הסיפור שמביאו בובר („אור הגנוז", עמ' 358), וחזרו עליו הרב ש. י. זווין ב„סיפורי חסידים" ואליעזר שטיינמן ב„ילקוט לעם ולנוער" (עמ' 255), בדבר ביקורו של ר' ישראל מרוז'ין בסאנוק והדין־ודברים עם המתנגדים שבעיר. כן נזכיר את המשפט הידוע שהתנהל בערכאות שבסאנוק בקשר להאשמות־שווא חמורות נגד אחד מאדמו"רי בית רוז'ין, שיסודן — כפי שהוסבר בפסק־הדין — בהסתת חסידי הצד־שכנגד אשר בסאנוק ובעיירות־בנותיה (נ. שמן, „דאס געזאנג פון חסידות", חלק ב', עמ' 66). נשתמש כאן גם במה ששמע כותב השורות האלה מפי כ מ ה מזקני סאנוק, ושנעשה לסיפור עממי רווח, על אדמו"ר שביקר בסאנוק לשם איסוף כספים למטרות צדקה, וכשלא הצליח, באשמת המתנגדים שבעיר, הכריז, כפרפרזה ללחש המוזכר בתלמוד „גד גדי וסנוק לא" (שבת, סז, ב) ובאינטרפרטציה יידישית שלו: „גאט (גד), גי(ב) די (ג־די) = דו, וויל „סאנוק" לא" — סאנוק אינה נותנת"...

יינתן כאן קטע ממכתב שנכתב לפני כששים שנה בידי יליד סאנוק, ר' יצחק דוד קאנר, בנו של ר' משה'לה קאנר ובן־בנו של ר' אבישל קאנר, — שניהם ממנהיגי היהדות החסידית של סאנוק. המכתב נכתב בטשרנוביל, בה התגורר בזמנו כותבו, אולם העיר שמדובר בה במכתב היא עירנו סאנוק, בה חי כותבו את חיי נעוריו, שהם חיי מציאות עובדתית של העיר.

ד"ר שמואל אבא הורודצקי, ההיסטוריון הידוע של החסידות והפו־פולריזטור הגדול של תורת החסידות, שאליו מופנה המכתב, השתמש בספרו „החסידים והחסידות" (הוצאת „דביר" ת"א תשי"א) בפרטים ובנתונים הלקוחים מתוך מכתב זה, והוא מצטטם תוך ציון המקורות: „עפ"י כתב־יד" (ראה עמודים קלד והלאה בספרו „החסידים והחסידות").

ב"ה 17/8 909 פה טשערנאביל

לידידי הנכבד מר שמואל אבא נ"י ת"ל בעד החוה"ש כ"י

קבלתי גלויתך ואת אשר תתרעם עלי דבר שלא אוכל למצוא חומר למחלוקת סאנדז וסאדיגורע. תאמין לי שאין שום כוונה בשתיקתי רק יען בפה אין שום ספר לקנות וגם ראשי עלי כגלגל ממסחרי אשר ההצלחה הפכה לי עורף. אך עכ"ז את אשר אדע מנעורי אותה אודיעך. המחלוקת הגדולה נעשה

בשנת תרכ"ט. וסימן לי בזה יען בעירנו (= סאנוק, — א. ש.) מקודם התפללו חסידי סאנדז וס"ג יחדיו. ואך בשנת הנ"ל כשנתגלה המעשה מהרבי מלעווי ונולד לי אח ואז לא רצו הורי היקרים להכניסו בברית בהקלויז ועשו הברי"מ בביהכנ"ס. ואז נתפרדו פירוד גדול כמעט שלא נשמע. תיכף אסרו זה על זה השוחטים כנבילה וזוכר אני שאבי עם שהוא מוהל כשהלך על ברי"מ לא אכל אצל הבעל־בית אם נודע לו שאיננו נזהר מלשחוט גם אצל השו"ב דס"ג. ואבי זקני ז"ל (= ר' אבישל קאנר, — א. ש.) ביום הקריאה לא רצה להתפלל בבהכנ"ס הגדול כשחפץ להתפלל בבוקר אם נחפז לנסוע יען ששם יש ס"ת שכתבה חסיד דס"ג ובטח יקראו אותו לעלות לס"ת ע"כ בחר להתפלל ביחידות מלעלות לס"ת שכתבה חסיד ס"ג וכן מי שהתחתן עמהם נחשב לעוון פלילי, והסיבה של המחלוקת הגדולה הזה הוא לדעתי ולדעת הרבה אנשים שידעו את הה"ג מסאנדז את חום טבעו, שכל ימיו היו תורה ועבודה גלויה וצדקה גדולה כל מגמותיו, ופתאום כאשר הופיע האדמו"ר מריזין למדינתנו בעבודה שבלב היה זה לסתירה להעבודה שהורגלו בגאליציע היינו שבשם הורגלו לעבודה התמדה בתורה צעקה עבודה שמפרכת כל הגוף היינו כמו חסידי סטרעליסק, זידיטוב, ראפשיץ, ש"י טבילות וכדומה. וחסידי ריזין אך בלב כל עבודתם. אך נגד האדמו"ר מריזין לא מצא און בנפשו ללחום כי גם הוא נסע אליו ורק יתר הרבנים בגליציע ובפרט כי אז הי' הר' מסאנדז צעיר ורק רב ולא רבי. וכשנפטר האדמו"ר מריזין אז מעט מעט התחילו הרביים בגליציע להתפרד מבניהם ולזה סיעו אז מלשני בסתר שהעידו אם באמת או בשקר שראו איזה נשים דשם שרכבו על סוסים ואיזה שסיגארים בפיהם כמו אצל הפריצים, ומי שידע אז ההתנהגות בגליציע שכל דבר שלא ראו מאבותיהם נחשב להם כהדברים שיהרגו ולא יעבור, ופרץ אז מחלוקת, אך עד המעשה דרבי מלעווי לא היה לו די חומר במה להרשיעם כי כל דרכיהם היו קדושים בעיני העם וכשנתגלה המעשה הרע הזה שהרבי הזה התנה אהבים עם בנות הד"ר מטשערנאוויץ והתנהג עמהם כבבנות מינם לפנים אז יצא למחלוקת בריש גלי והראה לדעת שכולם כאחד לא טובים. ומצא הרבה עוזרים לשיטתו ואז נעשה כל יום ויום פרץ גדול מאד וכמו קיר ברזל בין גליציע לבוקובינה ורשכבה"ג נעשה הרב מסאנדז, ובאה"ק הטילו חרם על הרב מסאנדז ואז עשו בגאליציע חרם עליהם, ופרצה המחלוקת הגדולה הזאת, ויש ספרים רבים אודות זה, אך אינם בידי ולדעתי תוכל להשיג את הספרים הנ"ל אצל בן הר' משה גוטרמן בקיעב. כי הוא חתן הה"צ מהאנאסטאפלי נכד הה"צ מסאנדז, ובנו הנ"ל הוא איש משכיל וכבר היה בברלין ללמוד שם, וכתובתו אכתוב לך למטה. וכן תוכל לפנות אצל המזכיר שלנו של בית אבי כי גם הוא איש משכיל והרבה פעמים דברתי אתו אודותיך ולכבוד יחשב לו אם תפנה אליו לבקש הספרים הנחוצים לך. אודות ספרי הרב מסאנדז, ספריו המה שו"ת דברי חיים על כל חלקי ש"ע. כן דברי חיים על שמות אנשים ונשים, ומקוואות, כן דברי חיים על התורה ועל מועדים ובדברי־חיים זה מביא כ"פ ספר דברי מורה נבוכים. ושמעתי מאבי נ"י כמה פעמים שאמר אינני מבין אין נעשים אפוקורוס מהספר מורה נבוכים הלא הוא מלא מוסר אך לדעתי האפיקורסים אין להם ידיעה במורה נבוכים כי לוא ידעו אותו היטב אזי ראו דבר מוסר ועבודת ד' בו.

היה גאון מופלג ובעל צדקה שלא נשמע כמוהו. מעולם לא לן בכספו אך אשר נפל לו כל היום חלק תיכף לצדקה ולהרבה מאות אנשים נתן מעות שבוע. הכנסת האדמוריו"ת היתה לו יותר ממאה אלפים רייניש לשנה והמנורה של חנוכה שלו וכן הגביע של קידוש נתן בעבוט אם לא היה לו מה ליתן לעני. כל יום ויום בסעודתו האריך בשולחנו איזו שעות, עם הרבה אנשים מאה או יותר וכל ענינים כוללים בדבר איזה ענין, היינו שאלה שנתהווה בעולם או כדומה, איזו מחלוקת בין שו"ב ורב, כל הענין הציע בשולחנו לפני הרבנים שישבו עמו. ושמעתי מאבי שפעם אחת דפק בדלת איש אחד והוא היה אז טרוד באיזו שאלה עם הרבנים שסעדו עמו. ויהי כאשר פתחו הדלת נכנס איש אחד מבוקובינה וכאשר נתן לו שלום והחזיר לו שלום כנהוג ענה האיש להרב מסאנדז בזה הלשון: איך בין ב"ה

א תלמיד־חכם ורצוני לדבר מעט עם הרבי בחידושי־תורה. וענה לו הרב מסאנדז: איך ווייס נישט וואס צו רעדן עם כב׳ ווארין ביז 7 יאהר הייתי חולה, און איך האב ערשט אנגעהויבן גיין אין חדר און צו 13 יאהר נשאתי אשה און האב אביסל געלערנט בהתמדה א קלייניגקייט ואח״כ נעשיתי חסיד און א חסיד ווי אזוי ער קען לערנען ווייסט איהר דאך על כן וויאזוי קען איך מיט אייך רעדען אין לערנען, איהר קענט דאך מן הסתם. קודם שנולדתי אני היה לאמי תחי׳ בן וע״י פשיעת המינקת ששכבה עליו מת והמינקת אמרה שאמי היתה הגורמת בזה. ונסעה אמי תחי׳ להרב מסאנדז לקבל תשובה, ולא רצה להורות לה סיגופים רק שתאכל ותשתה ותבריא את גופה כדי שתלד בנים, וכן עשתה ונולדתי אני. הרב מסאנדז היה חכם גדול בעניני העולם, ואפילו ערלים דרשו עצתו, ועד היום יש פראפעסאר בקראקא ושמו פאריינסקי אשר אם יבוא איש האלבערשטאם תיכף יצוה להכניסו בחינם. הרב מסאנדז הוא ממשפחה של רבנים ולא אדמורי״ם ונסע לראפשיץ ומעט לבעלז ולרימאנאוו לר׳ הירש משרת, ועכ״ז רבו מובהק הוא ר׳ נפתלי מראפשיץ. הרב מסאנדז היה הראשון שהתיר לעבוד בש״ק בשדה ע״י שטר מכירה לגוטסבעזיצער כי הוא כתב להרב מריזין! שטר מכירה על הכפר פאטיק של הרב מריזין, וכן לאבי זקני כתב שטר מכירה על הגיטער שלו, אך בנו ר׳ יחזקאל משינאווע בטל אותם אח״כ, ובעבור זה היה לו מחלוקת עם אביו הרב מסאנדז. בכלל דברי הרב מסאנדז בגאליציע היו כדבר האורים ושום אדם לא הרהיב עוז בנפשו להפיל מכל דבריו ארצה, אפילו אנשים מהדיוטא התחתונה, וכל דבר שנעשה במדינתנו היה בעצתו, כל עניני זיווגים הן לקרב או לרחק, עניני שובי״ם ורבנים. לבניו לא רצה להעניק באמרו אם יסעו לאיזה עיר ויאמרו שהמה בני הרב מסאנדז אזי יתנו להם לעצמם ולא כן לאיש עני פשוט. הוא ביקש הרבה מעות מחסידיו בעד כל בקשה. היה מקובל גדול. הוא היה המתפלל לפני התיבה בימים הנוראים ובעל קורא ובעל תוקע ועבודתו הקשה לפני התיבה היתה לפלא ואין שכל של אדם משיגו. היה חלש בעיניים וכשהלך הוליכו אותו אך עכ״ז בלימודו בהקריבו הספר לעיניו ראה.

את זאת לעת־עתה ראיתי להודיעך ואם תמצא במכתבי זה איזה דברים הנצרכים לך זה שכרי. אך אבקשך לבל תזכיר את שמי עליהם.

ידידך וש״ב יצחק דוד

לעמוד 72—71

המנון הישיבה

(המלים של ר״מ שפירא, הלחן — של החזן ר׳ דוד צוקרמן)

א.

אין אדיר כאלהינו,
אין ברוך כמחוקקנו.
אין גדולה כתורתנו,
אין דורשיה כחבורתנו.

ב.

שוכן שמי המערכה
ישקיף וירא משמים,
יברך אתכם ברכה
וילמדכם תורת חיים.

ג.

שירו, זמרו, בני תורה היקרים,
שבחו ופארו דור הולך מישרים.
רננו וצהלו, נטעי נעמנים,
שמחו וגילו אבות ובנים!

בעז"ה   מספר 123

ישיבה גדולה „בני תורה" בסאניק

של מרן הגאון המפורסם הר' מאיר שפירא שליט"א אבד"ק

תעודה

למודים	זמן ראשון		זמן שני	
	רבע א'	רבע ב'	רבע א'	רבע ב'
שיעור עיון				
שיעור פשוט				

ריש מתיבתא: נשיא הועד: סגן ראש הישיבה:

סאניק יום ... לחדש ... שנת ...

בדפוס של מנחם משעל סאניק.

תעודות שחולקו בישיבה, חתומות בידי „ריש מתיבתא" = ראש־הישיבה (הרב מאיר שפירא), נשיא הועד (ישראל מאיר) וסגן ראש־הישיבה (שמשון פוגלמן). נושא התעודה — „הב' (הבחור) שמעון טאדער בן ר' יעקב סאניק", הוא שמעון תודר אשר אתנו פה.

על רבנות ורבנים בסאנוק / א. שרביט

אין לנו ידיעות מוסמכות על רבנים ודיינים בסאנוק, לא לגבי תקופת שירותם בסאנוק, לא ביחס לאופן התקבלותם ולא בנוגע לכל פרט מפרטי חייהם וכדומה. עלינו לראות מצב־הענינים בתחום זה קשור ומותנה במצבם הארגוני של הגורמים הציבוריים ודרך־פעולתם בקביעת אורח־חייה ודרכי־פעילותה המינהליים של האוכלוסיה היהודית בכל התחומים.

אי־הידיעה והערפליות בנושא זה הן לאורך כל תקופת התהוותה והתפתחותה של העיר, ואפילו לתקופה שלפני פחות ממאת השנים האחרונות. אולם בעקיפין ובדרכי־אקראי נתקבלו לאוצר ידיעותינו — אמנם, ידיעות כלליות במיצויין וסתמיות בהיקפן — אי־אלה פרטים ביחס לכמה רבנים ודיינים בסאנוק. מלבד אלה שהוזכרו בפנים ספרנו — שגם אותם מסמנת האלמוניות וחוסר־הבהירות — נזכיר כאן בראש וראשונה את ר׳ „נפתלי הירץ אבד״ק סאניק״, המוזכר ב„ספר „נזיר השם״ ו„סמיכת משה״ מאת הני תרי שרי התורה... הרה״ג האמתי קודש הקדשים ר׳ שמעלקא הלוי איש הורוויץ אבד״ק ניקלסבורג... ו„סמיכת משה״... מאת בנו מוהר״ר צבי יהושע... הובא לבית הדפוס ע״י שמואל שמעלקא הלוי איש הורוויץ מסאנוק נכד המחברים הקדושים...״ (לעמבערג, 1869). בהקדמה לספר זה מפרט, כרגיל, המביא לבית הדפוס, ר׳ „שמואל שמעלקא הלוי איש הורוויץ מסאנוק״, נכדו של מחבר „נזיר השם״, שכנראה גם נקרא על שמו, את סדר היוחסין שלו. בהזכירו בין היתר את „ר׳ נפתלי הירץ אבד״ק סאניק״ מוסיף הוא: „...שנהרג על קידוש השם ויצאה נשמתו באחד״ ובהקדמתו ל„סמיכת משה״ באה עוד תוספת: „...ונקרא בפי כל דער סאניקער קדוש״. זבכן: רב בסאנוק ויחד עם זאת דמות מעניינת, הקשורה אולי בפרשה היסטורית מסויימת — ובלי שנדע כל ידיעה ופרט על דמות זו ועל כל הקשור בה.

הפרט היחיד שנודע לנו ממקור זה, ואשר יש בו חשיבות־מה לגבי קביעת תקופת חייו, הוא כי ר׳ נפתלי הירץ היה קשור בקשרי חיתון כפולים עם ר׳ יעקב עמדין, ואביו החכם־צבי. בתו האחת היתה נשואה לר׳ יעקב עמדין, כאשתו השלישית, ובת שניה — להרב הגאון ר׳ צבי הירש אבד״ק רימאנוב, שהיה נכדו של החכם צבי.

במצב של אי־בהירות והעדר ידיעה לא פחות מזה ייזכרו פה עוד רבנים ודיינים בסאנוק.

אותו „ר׳ שמואל־שמעלקא הורביץ מסאנוק״ מזכיר בהזדמנות הקדמתו ל„סמיכת משה״ הנ״ל את הרב „ר׳ יוסף הערציג אבד״ק קרייז סאניק״, כלומר: רב המחוז של סאנוק.

נזכיר את ר׳ יחזקאל פרנקל, מו״צ בסאנוק, לאחר היותו רב בהוסיאטין ובנוביטאניץ הסמוכה לסאנוק, מחברם של הספרים „דברי אברהם״, „תרתי לריעותא״ ועוד.

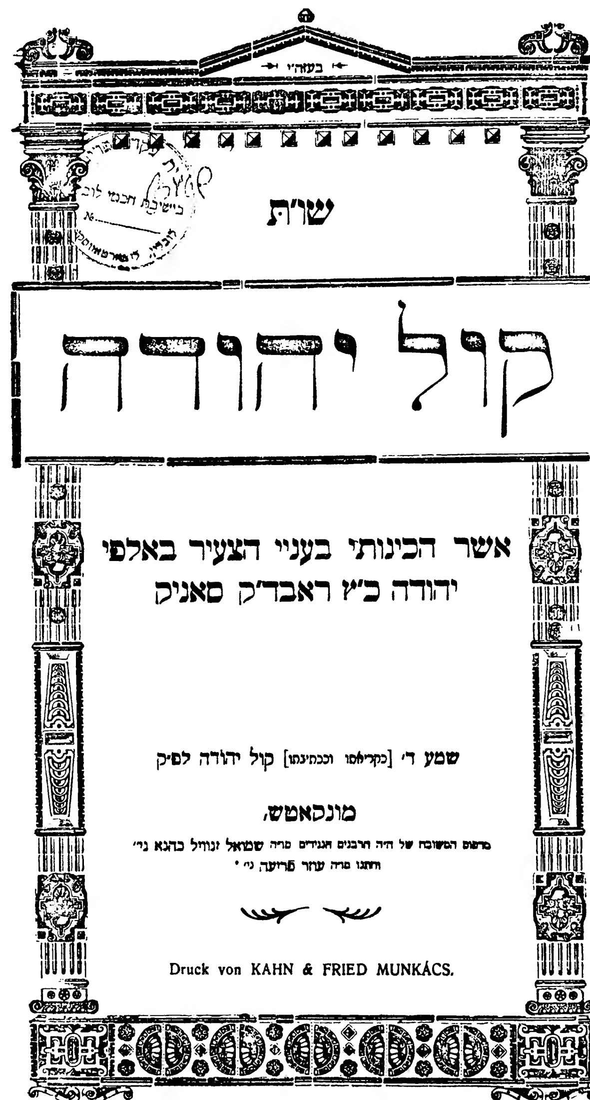
בהקדמה לספר „כתפות האפוד״ מזכיר נינו של המחבר, שהוא גם המביא לבית הדפוס, את סבו „ר׳ פנחס הרב מסאנוק״, בלי שיהיו לנו גם עליו פרט או ידיעה כלשהם.

אמנם בתקופה האחרונה מורגש שינוי בכל מהלך הענינים, ובעיקר בנוגע לדרכי התקבלותם ומינויים של רבנים ומו״צים בסאנוק. אנו נתקלים בסוף המאה הקודמת בהכרזות ובמודעות על חיפוש רבנים למשרות קבועות. עם התגבשותה הארגונית של קהלת סאנוק כעבור כמה שנים אנו מוצאים על דפי העתונות דאז בגליציה, ובצורה בולטת ב„המצפה״ העברי מיום ד׳ אייר תר״ע, 13.5.1910, „קאנקורז״ באידיש־דויטש, בחתימת „ד״ר ראמער — דער רעגירונגסקאמיסער״, לשתי משרות של דיינים בסאנוק, במשכורת של „800 קראנען לחודש״ ותוספת אישית של „200—400 קראנען לחודש״. במכרז זה נדרשים המועמדים

למשרה זו, משרת ד י י ן, לצרף: 1) תעודת לידה, 2) תעודת אזרחות אוסטרית, 3) סמיכת רבנים, 4) תעודת גמר של בית־ספר יסודי ממשלתי.

אכן, למרות ה„התגבשות" לא חל מפנה מכריע ביחס ל כ ל התנאים הנדרשים שבמכרז, ובייחוד לזו שב־4). אבל מה שמצער ביותר הוא שלא היתה דאגה גם אז לרישום כלשהו בצורת פרוטוקולים, זכרונות־דברים וכדומה שישמשו מקור תולדתי לדורות הבאים.

לעמוד 90

דף ה„שער" מספרו של ר' יהודה כץ, דיין וראבד"ק סאנוק

צוואת הרב אלעזר ברומר ז״ל

(לעמודים 92—95)

ב״ה יום ה׳ כ״ט תמוז תרח״ץ לפ״ק

הנני העני ממעש נרעש ונפחד מפחד יום הגדול והנורא הוא היום אשר עליו התפלל המלך החסיד נעים זמירות ישראל הודיעני ד׳ קצי, בהעלות על לבי אשר אנשים גדולים בתורה ויראה עובדי ד׳ באמת יראו לנפשם מאימת יום הדין יום מתן דין וחשבון על כל נעלם, ומה יאמר ומה ידבר איש כמוני אשר בהבל כלה ימיו לא זכר אחריתו.

לזה הנני מצוה לבני ביתי אחרי לחוס על נפשי ולהשתדל בכל יכלתם להציל נפשי חרדת שחת ומדינים הקשים המתרגשים לבא על האדם אחרי הפרד נפשו מגופו.

והנני מחלק הציוויים לשלשה חלקים, חלק אחד מעניני ההתנהגות משעת נטיי׳ למות עד שעת קבורה (אם יהא כתב הנוכחי נגד עיניכם באותה שעה), חלק השני מההתנהגות במשך שבעת הימים, חלק השלישי על ההתנהגות לאחר שבעת הימים והלאה.

(חלק ראשון)

קודם כל תזכירו אותי לטול ידים ולומר מסירת מודעא שבמעבר יבק סדר ג׳ והיבא במשמרת של״ת אות מז סעיף ע׳... ומובן מאליו שתשתדלו שיהיו עשרה אנשים בשעת יציאת נשמה ועוד קודם לזה ויעסקו בתורה ותלים ומזמורים כמסודר במעבר יבק כלומר קצתם ילמדו משניות וקצתם יגידו תלים ובכלל ויהי נועם ופרשת וישלח עד מאה קשיטה ונשמת כל חי עד תתהלל. !

אם יהא באפשרות שיעמדו הקרובים אצלי בשעת גסיסה ויוכלו להתאפק שלא להרים קול בכי וצעקה ויאמרו גם הם התפלות והפסוקים כפי שנזכר במעבר יבק מה טוב, ואם לא יוכלו להתאפק לא יעמדו שם.

ויושיבו שלשה שומרים שישבו משעת יציאת נשמה עד שעת הוצאה לקבורה ולא יתנו שנה לעינם וילמדו משניות ויגידו תלים ובכלל ויהי נועם ויתפללו בעד טובת הנשמה והצלתה והכל בכונת הלב והבנת הענין בלי הפסק אף רגע אחד ובמתון ובשפה ברורה ובדיוק האפשרי ולא ידברו שום דבור רק מה שנחוץ מאד, וכ״ש שיזהרו מלשון הרע וקטטות וכדומה, וכן... יאמרו בני תורה יודעי ספר ויהי נועם עד מלת מחסי בכונת הלב והבנת הענין כמבואר במשמרת של״ת אות נו״ן סעיף ל״ב, קודם ההלוי׳ יחלקו לצדקה פרוטות כמנין אלעזר.

אם יעלה בידכם לטבול הגוף קודם הטהרה במקוה טהרה (ויכול להיות במקוה שעל בית הקברות אם ימצא שם) מה טוב הדבר (אך שלא יבוא לידי מחלוקת), בשעת טהרה יאמרו בכונת הלב מזמור הבו לד׳ כמ״ש במשש״ל טי״ת סעיף ט׳, מקום הקבר לא תבחרו אצל מי שהוא כאן למעלה אלא אצל מי שהוא למעלה בעולם הברור הנזכר בדברי חז״ל ואם יזדמן שיהא חוץ לזה גם מי שהיו אוהבי בחיים חיותי מה טוב.

אם אהי׳ אז בעירי מה טוב ואם יזדמן שאהי׳ במקום אחר לא תשליכוני ממקום למקום

אם לא שיהא מקום שאינם בני תורה ויראה ואפילו באופן זה הוא בתנאי מפורש אם יעלה בידכם להשכיב הגוף ע"ג קרקע כנהוג לא מוסגר בארון ח"ו, חס מלהזכיר.

אם יעלה בידי בעודני בחיים עמכם להחרים בחרם שלא ילך שום אחד מהנולדים מאתי ובנים הזרים בכלל אחר המטה מה טוב ואם לאו תשתדלו אתם שיעשו החרם ההוא בין מיתה לקבורה שלא ילך שום אחד מהנולדים ולא ימצאו רק ברחוק מאד ממני ואם כי הדבר יהא קשה לפניכם תתאפקו ותעמדו על נפשכם למשול ברוחכם להציל את אביכם מהיסורין הרעים והקשים מאד מאד רחמנא ליצלן.

אחר הטבילה ומכ"ש אחר הטהרה לא יבא סמוך לי שום איש שלא טבל א"ע במקוה טהרה וכן נושאי המטה והמתעסקים והקוברים הכל יהיו טבולי יום.

להזהיר לקנות מקום הקבר קנין גמור, או לשלם בכסף מלא או לכ"ה מקצת דמים ולזקוף המותר בהלואה ולצוות להחופרים שיכונו לקנין חזקה ולכתוב שטר בחתימת יד ראש הקהל באיזה לשון שיהי'.

הזהרו שלא להספיד בשום דבור הקל ואפילו בספור שבחים בעלמא לא תפליגו רק מה שהוא אמת ברור בלי שום פקפוק, לא תכתבו על המצבה רק פ"נ בן גדולים ה"ר אלעזר בהמנוח ה"ר משה הלוי נכד הגה"צ מו"ה צבי הכהן אבד"ק שינאווא והגה"צ ארי' דבי עילאי והגה"צ בעל ישמח משה, מורה הוראה פה"ק, תודיעו ותפרסמו שאני מוחל במחילה גמורה לכל מי שחטא נגדי ואני מבקש שכלם ימחלו לי במחילה גמורה.

(חלק שני)

תשתדלו לשלוח קוויטל עם פ"נ לאדמו"ר מבעלזא שליט"א לעורר רחמים על אלעזר הלוי בן משה ושרה בריינדל שינצל מרדת שחת ושאר דינים הקשים ויזכה לחלק טוב ומנוחה נכונה בג"ע, וכן תשתדלו שיבקשו כזאת על קבר זקני הרב מווילקאטש ז"ל — — — ולארץ ישראל לבקש כזאת על קבר התנא ר' אלעזר ברבי שמעון ולומר שקודם לידתי התפללו על קברו בעבור אמי ע"ה שתזכה להריון והבטיחוהו לקרא שם הולד על שמו ובכן עליו להשתדל על הצלתי וטובתי, כל המתפללים ינדרו דבר מה להנשמה המבשרת כאמור, אם לא ימצאו מיודעים כאלה יוכלו לפנות להרב של כל עיר, מערים הנ"ל, ויודיעו שכך כתבתי בצואה, העמדת המצבה נכון לדעתי להקדים תיכף אחר ז'.

(חלק שלישי)

בכל משך השנה (כלומר זמן אמירת קדיש כאמור למטה) ישתדל בני יחי' לומר קדיש על מזמורי תלים חוץ למוד משניות ויתן איזה פרוטות לצדקה לטובת הנשמה לפעמים, ובכלל ישתדלו בני ובנותי שיחיו לעשות מצות ומעשים טובים לטובת הנשמה ולהזהר מאיסורים בין קלים בין חמורים, ואגב תרגילו עצמכם בזה לטוב לכם בעוה"ז ובעוה"ב גם לכם.

בני יחי' יאמר קדיש שנה שלמה י"ב חדש פחות שבוע אחד בשנה פשוטה ובמעוברת י"ג חדש פחות שבוע אחד כמוזכר בשד"ח שכן מנהג ספרדים ולמוד משניות וקדיש דרבנן אחריו אף בשבוע האחרון של סוף השנה בין בפשוטה בין במעוברת.

קודם היא"צ אבקש אם יהא באפשר ללמוד מס׳ חגיגה ולסיים על היא"צ, עכ"פ ביא"צ הראשון, וללמוד בכל יום היא"צ של כל שנה משניות המתחילים באותיות אלעזר כנהוג ואותיות נשמה דפ"ז דמקואות, ואם לא יקשה ללמוד עם פכ"ד דכלים.

ואתם בני ובנותי שתחיו הזהרו בכבוד אמכם תחי׳ והשתדלו שלא להקניטה ושלא תתרגז ולשמרה מכל ע"נ.

לאחר שבעת הימים תקראו דברים האלה ויהיו חקוקים על לוח לבכם.

העיקר מה שאחשוב אותו לדבר יותר נכון ונחוץ להשתדל לילך בדרך ד׳ להזהר לקיים דת תוה"ק בכל פרטיו ובכל דקדוקיו בין איסור של תורה בין איסור דרבנן כי תוה"ק כתבה מקרא מלא לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך והעובר על איסור דרבנן הוא עובר על הפקודה של פסוק זה ומבטל מצות עשה של שאל אביך ויגדך.

ואפילו מנהג ישראל יהא בעיניכם לחובה עצומה ובפרט בעניני שמחה של מצוה וכדומה כבר מצוה והובלת תינוק לחדר וכדומה ובפרט בחופה לא תפילו ח"ו שום מנהג ישראל — — — והתנהגו באמת ובתמים ומשא ומתן שלכם יהא באמונה והתרחקו מאד מאד מעבירות שבין אדם לחברו, והזהרו מאד מאד בשמירת ש"ק וטהרת משפחה, וכל דברים האלה תצוו ותזהירו לבניכם ולבני בניכם וכן תזהירו את יוצאי חלציכם שלא תלכנה הנשים פרועות ראש ח"ו כי דבר זה מביא ח"ו קללה לבת. והזהיר תבא עליו ברכה.

ובכלל התבוננו כי מה שאדם מרבה לדאוג על עניני עוה"ז ועל הגוף ומונע מלדאוג על עוה"ב ועל הנשמה היא סכלות גמורה הבאה מפתוי היצר הרע המעור עיני האדם כי בעניני עוה"ז הנוגעים לגוף אין בידו של אדם להוסיף מאומה אפילו כמלא נימא יותר ממה שגזר עליו הבורא ית"ש אבל בעניני עוה"ב הנוגעים אל הנשמה הדבר מסור בידו של אדם אם ילך בדרך התורה וימנע מחטאים וירבה במעשים טובים אז אשריו וטוב לו, השתדלו אם לא יקשה לכם להדפיס את כתבי יד שלי ובני יחי׳ ישתדל לסדר אותם הצריכים סדור ואם תהי׳ מסופק על איזה דבור אם ניתן להדפיסו או דילמא לא נכתב רק לזכרון תעשה כפי הבנתך או כפי עצת איזה בן תורה בעל שכל ישר.

בענין חלוקת ירושה אין לי מה לחדש ולכתוב כי נחלה והון אין לי. הספרים מובן מעצמו שבני יחי׳ יקח אותם כי לבנותי אין צורך בהם זולת אם יחפצו בנותי לקחת להם איזה סדור או מחזור או ספר לעז או איזה ספר אחר לזכרון או לתועלת עצמם או לצורך בניהם, ושאר החפצים יהיו תחת ממשלת אמכם תחי׳ ואם יזדמן איזה דבר שלא תחפוץ אמכם תחי׳ למשול ולשלוט בו תעשו סדרים בינותכם בנחת ובשלום ובמישור, המכתבים הספונים והחשובים הם בכלל ספרים, ויה"ר שנזכה בקרוב לביאת גואל צדק ב"ב א"ס.

אלעזר ברוממער הלוי
ראב"ד ומו"צ
דק"ק סאניק

מראשי הקהל דפה"ק הי"ו אבקש לשום נגד פניהם כי יגעתי והשתדלתי לפי ערך לצאת ידי חובתי וחדלתי מלעשוק ומלרצות ומלעשות עול בענין משמרתי עבודת הקדש בכן יתנהגו ברחמים וחמלה נגד אשתי ואנשי ביתי, ובמדה שאדם מודד מודדין לו, וד׳ יברך אתכם בפרט ואנשי העיר בכלל בשלום וברכה.

הנ"ל

לעמוד 115 ו־292

ר׳ אריה לייבוש ווייל — בצאתו מטכס הכתרתו בתואר דוקטור באוניברסיטת לבוב, בה גמר לימודיו תוך זמן שירותו בצבא הפולני. כפי שמוסרים בני משפחתו אשר בארץ עמד במשא־ומתן עם מוסדות־השכלה גבוהים בירו־שלים בקשר לעבודת הוראה בהם, ואף התחיל לתכנן את נסיעתו ארצה, אלא שבינתיים פרצה מלחמת העולם השניה ושמה לאל את הכל.

שמואל זיינבל פיפה, שוקד על עבודתו הפולקלוריסטית עוד לפני שירותו בצבא הפולני, גם תוך כדי שירותו בצבא, וגם לאחר שחרורו מהצבא.

על הנצחת יצירותיו המוסיקאליות של החזן צוקרמן

פעולת תיעוד והנצחה שכדאי להזכירה כאן נעשתה על־ידי כמה מיוצאי סאנוק בארץ במאמציהם לשיחזור יצירותיו המוסיקאליות של חזן עירנו, ר' דוד צוקרמן ז"ל. המטרות הן: הוצאתן־לאור בדפוס וגם הבאת חלק מהן לידי הקלטה, אם ברשמקול ואם בתקליטים. מדובר פה בפרקי תפילה שהושמעו על־ידי מקהלת החזן (או ברציטטיבים על־ידי החזן עצמו), וכן בקטעים שבוצעו בהזדמנויות ובמופעים רשמיים שונים, כגון טכסים ממלכתיים, עצרות, חגיגות ציבוריות יהודיות ואספות־אזכרה של ימי כ' תמוז וכיו"ב.

לשם כך התלכדה קבוצת יוצאי סאנוק אשר זכרי הקומפוזיציות של חזן־מלחין זה עוד שמורים עמוק בקרבם וקטעי נעימותיו עודם פועמים בלבותיהם, מהם סתם „יודעי־נגן", בעלי זכרון ושמיעה מוסיקאליים, ומהם גם ששימשו עוזרים („משוררים") במקהלת החזן, ויצירותיו זכורות להם בשלימותן ובדיוקן. נעשו נסיונות־שיחזור לכמה מהיצירות בדרך ביצוע קולי־מקהלתי על־ידי קבוצה זו ואף בוצעה כבר „הקלטה" אחת באולפני „קול ישראל", שהשתתפו בה ובהכנתה ד"ר אמנון שילוח ואורי שרביט, אנשי „קול ישראל" בירושלים, — למטרת שימוש בשידורים מתאימים. ואמנם נעשה כבר שימוש מעשי בקטע אחד מהקלטה זו ב„תכנית סאנוק" ששודרה ב„קול ישראל" בזמנה על־ידי רות בקי במסגרת סידרת תכניותיה „קהילות בישראל".

מקהלת יוצאי סאנוק
(באולפן „קול ישראל" בעת ביצוע הקלטה)

מימין לשמאל: מנחם צוקרמן, יואל שכטר, אריה לרנר, א. שרביט, עוזר פיפה, אורי שרביט, ד"ר אמנון שילוח, גרשון פיפה, מאחוריו — יוסף לפלשטיל, שמעון גרשון, מאחוריו — בתו טובה יצחק קסלמן

מהנוף האנושי של ארגונים, הסתדרויות וחוגים

נוער „מזרחי" בסאנוק, במרכז — הרב מ. קמלהאר (הששי מצד שמאל בשורה ה־3 מלמטה)

החוג התרבותי בסאנוק

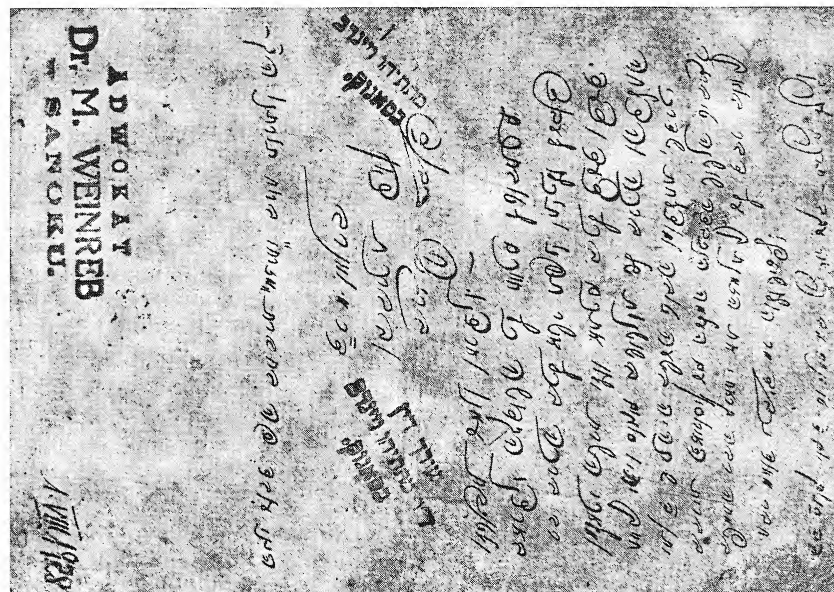

קבוצת „הכוכב", הנוער הציוני

על ד״ר מתתיהו וויינרב ז״ל

להשלמת תיאור דמותו — בנוסף לדברים שנאמרו עליו לעיל — יצויינו פה שתיים מתכונותיו שאיפיינו אותו במיוחד: האחת: מידת הצניעות והפשטות שהיה נוהג בהן בחיי היומיום שלו, עד כדי עממיות מופלגת, שהביאתו ממילא ליחסי ידידות וחברות עם כל מי שבא אתו במגע כלשהו, ולוא רק באקראי ובהזדמנות. להלן יובא צילום מגלוית־דואר שלו, אחת מני רבות, שיש בה כדי להעיד על תכונתו זו. והשניה: אהבתו לשפה העברית עד לכדי קנאות. אהבה זו לא היתה אצלו תוצאה או פונקציה של אידיאולוגיה מפלגתית מסויימת, או של השקפת־עולם כלשהי. היא היתה טבועה בו ומקננת בקרבו גם בצעירותו המוקדמת, כשמבחינת גילו לא נוכל לראותו אז כעסקן וכמנהיג, ואולי אף לא כבעל אידיאולוגיות והשקפות־עולם מגובשות. (ד״ר וויינרב נולד בסביבת 1890). את דברינו אלה יאשרו בכל הוודאות ההיכרות האישית ולעתים אף המגע האישי שבינינו. על כך גם תוכיח פנייתו ב„מכתב גלוי לועד הארצי של ציוני גליציה בלבוב״, שפורסם בעתונות הציונית שבגליציה (ראה „המצפה״ מיום ז׳ שבט תרס״ט 29.1.1909) בו הוא מזכיר את ההחלטה שנתקבלה „בוועידה הציונית השנתית האחרונה״... „כי חליפת מכתבים בין הועד הארצי לבין האגודות תהיה בשפתנו הלאומית, היא שפת עבר״ ומתריע „בלב נשבר ונדכא על האמת המרה כי תחת היותכם למופת בדבר הזה אתם בעצמכם אינכם מקיימים את ההחלטה הזאת... כי אצלכם, ראשי התנועה, שפתנו עלובה ומונחת בקרן זווית... מדוע תקפצו ידיכם מלהושיט שום תמיכה לבתי־ספר עברית בעברית כאילו אין הדבר נוגע לכם...״

לעמוד 160

משה קמלהר ירושלים

לאלה האלמונים

(ליובל הט"ו של תנועת המזרחי ותו"ע בסנוק גליציה)

ותלקט נפזרים כמלקט שבלים...

אי שם מתוך מפלשי העבים הקודרים המכסים את שמי היהדות בארצות הגולה, נצנצו שביבי אור ותקוה לחיים מזהירים בארץ אבות. בקע כשחר אור האידיאה הנשגבה של תורת ישראל מלוכדת בעבודה טהורה וקדֻשה על אדמת המולדת, וקרני אור אלה חדרו למקומות אפלים ונדחים, ללבות מלאי שממון, והקיצו נרדמים מתוך היאוש. וכגבור האור כן גברה התשוקה לחזות בהגשמת השאיפה הכבירה, להיות מן הזוכים לעליה מתוך ירידה. תססו הלבבות מערגון וכוסף, חרדו בצפיה לקראת השעה המכרעת למלוי מאויי לב בחיים הא"י.

אמנם נקלט הזרע בתלמי לבבות עדינים, ברם היו אלה כשבלים בודדות מפוזרות, כעדר נפוץ בהרים ואין להם רועה. לא היה מי שיאחד את הניצוצות לאש מתלקחת ולמדורה אחת גדולה. וידי הבודדים האלמונים לא רפו וקומתם לא כפפה. נשאים מגלי האידיאה הנשגבה, פלסו לעצמם נתיב ודרך בין אבני הנגף והמכשולים הרבים שמצאו בדרכם.

והדרך היתה ארוכה וקשה. לא בנקל עלה בידם ליישר את הרכסים, לפשט את העקמימיות שבלב ולהכשיר את הדור הצעיר להבנת הרעיון תורה ועבודה. כמוני כן רבים מאתנו יודעים לספר על התלאות והמצוקות שפגשנו בעצם יצירת התנועה שלנו, ולכן פי שבעים ושבעה נמלא לבי ששון בהגיענ' הבשורה מחגיגת יובלה הט"ו של תנועתנו בעיר מגורי הקודם.

ט"ו שנות קיום והתפתחות בין הררי הקרפטים הקשים היא תעודת הצטיינות בשביל אותם הלוחמים בעורף החזית שמלחמתם היא לפעמים קשה ונועזה יותר, מאלה העומדים בחזית גופה.

בכל לבי ונפשי אני משתתף בשמחת אלה האלמונים שנתנו אותותיהם אותות בהכשירם את עצמם לעבודה כבירה בשביל רעיון התחיה, בשאפם להיות בנים נאמנים בוני העם והארץ, אלה שהכשרתם היתה נובעת מעומק לבם ומתוך תוכה של הנפש הלוהטת לקדשי האומה ולגאולת השכינה מגלותה.

לאלה האלמונים שממקומם הצר הם מאירים ביושר לבם ובמחשבותיהם הצלולות ולפני עיניהם מבריק החזון של אחרית הימים ולאורו נסעו וילכו בלי לשום לב לקשיים ולמעצורים המתיצבים להם בדרך; לאלה שטופי אור וזוהר מהאידיאה הרוממה שלבם פחד ורחב, וכצפור החרדה לקראת אור היום כדי לשיר לו את שירת חייו, כן הם מצפים לקראת מלוי יעודם במולדת.

לכולכם יהיה היום שבו תמלאנה חמש עשרה שנות חתירה אל החוף המקווה — יום גילה ושמחה. ואני כאחד מכם שהועיל לכם בכוחותיו הדלים לבצר את עמדתכם ולהוסיף נדבך לבנינכם המוצק, מרשה לעצמי להשתתף בשמחה זו, ומהררי ציון וירושלים שזכיתי לחבקם כחבק אם פרי בטנה, אני שולח לכם את ברכותי, בצורת אלומה של קרנים שוטפות זוהר משמשה הבהירה הירושלמית: לכו בכחכם זה, וצעדו בגאון תחת דגלכם לקראת היובל העשרים בארץ משאת נפשכם בירושלים הבנויה.

תשמש האלומה הזאת לסמל של לקוט ולכוד הניצוצות, לסמל של רצון כביר, להוסיף און ועצמה, כדי להשריש את היהדות המקורית בקרקע של א"י, כי מבלעדיה אין שמחה בעבודה ואין חדוה ביצירה.

(„התור", תרצ"ד)

הרצאות ומרצים, נאומים ונואמים

במערכת הפעילות התרבותית והחינוכית של המפלגות הציוניות ומוסדות־התרבות בסאנוק היתה נודעת חשיבות מרובה למסיבות ונשפים שנערכו על־ידי גופים אלה בהזדמנויות שונות, ובהם הושמעו הרצאות על נושאים שונים. היו מסיבות ועצרות שניתן היה לערוך אותן בהתאם לכל עקרונות האוטרקיה. שכן עשירה היתה האוכלוסיה היהודית בסאנוק במרצים ובנואמים, בעלי שיעור־קומה רב, בכל התחומים והשטחים. אולם היו גם אימפרוזות כאלה שמטעמים שונים ראו לנכון ולנחוץ ולתועלת אפקטיבית שיופיע בהן אדם שאיננו תושב סאנוק. הוזמנו איפוא אז מן החוץ מנהיגים ציוניים, עסקני תרבות, סופרים ומשוררים שהרצאותיהם ונאומיהם הושמעו במקומות שבהם נערכו המסיבות. על־פי־רוב באולמות של „יד חרוצים", של מועדוני המפלגות הארגונים, ולעתים מסויימות אף בבית־המדרש הגדול ועוד. הצד השווה שבהם — שכולם היו מתמלאים קהל שומעים מבני הנוער וממבוגרים, ששתה בצמא את הדברים המושמעים.

בין אם ההרצאות היו על נושאים כלליים, ספרותיים וכיו"ב, ובין אם היו בעלות תוכן אידיאולוגי־מפלגתי, ניתנה בדרך־כלל האפשרות להעמיד שאלות לאחר גמר ההרצאות, ואז הוצגו למרצה שאלות והתפתחו ויכוחים, לפעמים אף סוערים, אבל תמיד — רציניים, מובעים בצורה נאותה ומאופקת, בכובד־ראש ומתוך כנות.

מבין המרצים שביקרו בסאנוק, מהם גם אלה ששהו בה תקופה ממושכת, או ביקרו בה פעמים מספר, זכורים לנו עסקנים־מנהיגים דלקמן;

בנושאים ציוניים, החלוץ והעליה: ישעיהו ברנשטיין, ד"ר אברהם גוטסדינר (עובדיה), ד"ר מאיר גייאר, נתן גרדי, הרב האגר, הרב שמואל צבי ווייס, זרובבל, ג. א. טרלו, ד"ר יהושע טהון, ישראל כהן, הרב פישמן (מיימון), ד"ר קאנפר, דוב שטוק (פרופסור סדן), הרב ישעיהו שפירא, שלמה זלמן שרגאי ועוד.

בנושאים ספרותיים, חינוך ותרבות: שלמה ביקל ד"ר דוד לזר, פרץ מרקיש, דניאל פרסקי, ד"ר מ. ריכטר ועוד.

הנאומים וההרצאות לא היו קולות־קוראים־במדבר. הם עוררו ועודדו, הלהיבו את הרוחות וחיממו את הלבבות והשפעתם היתה ניכרת לימים רבים. ביחוד גרמו להתעוררות חזקה ה„שליחים" מארץ־ישראל. הם הביאו אתם את בשורת הארץ ביניהם גם כאלה שהעניקו לנו „מזמרת הארץ" במשמעה הממשי הפשוט — שיר או פזמון, מהאקטואליים בארץ, שנעשה עד מהרה ל„להיט" רווח במועדונינו.

וכל זאת — באשר לשליחים מארץ־ישראל — ללא הבחנה כלשהי בדבר זהותם המפלגתית או ההשקפתית בכלל. להופעותיו של זרובבל, למשל, במועדון „פועלי־ציון־שמאל", נהר הנוער של „השומר־הדתי" ושל „צעירי־המזרחי", והולהב מתיאוריו את החיים בקיבוצים השמאליים. לדבריו החוצבים של רבי ישעיהו שפירא, „הרב החלוץ", בהופעותיו בבית־המדרש הגדול ביום השבת, לבוש השטריימל וקאפוטת המשי, זרמו בהמוניהם חברי „השומר הצעיר" ויתר ארגוני השמאל, התלהבו מדבריו והתבשמו ממנגינותיו הארצישראליות, שקנו להן גם הן שביתה במועדוניהם והיו לשם־דבר אצלנו, שכן ארץ־ישראל היתה בעיני כולנו אז מעין „טלית שכולה תכלת". על כל פשעי מפלגתיות סביב לה, הבדלי־דעות, שוני־השקפות וגווני גישה — היתה מכסה אהבתנו אליה.

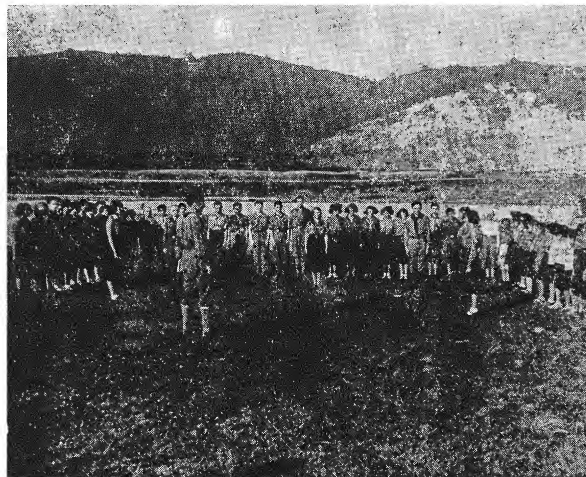
אשר ביט

לעמוד 193—197

מהווי העליה וההגשמה

כנס ציוני איזורי בסאנוק

מיפקד קן השומר הצעיר בסאנוק על גדות ה„סאן".
מדריך המפקד — א. לינדנברגר

בתחנת הרכבת המרכזית בסאנוק, עליית חלוצים

שני נכדיה של רחל'ה וואהל — במחנה העקורים לפני ההעפלה באניית יציאת אירופה („אקסודוס")

כנס „וויצו" (ביער אולחובצה)

צילום־פרידה לפני העלייה ארצה של רחל בירנדורף

על עסקנותו של שנבאך, עורך ה„פאלקספריינד"

הכתבה המובאת להלן (בהשמטות קטנות, מטעמים מובנים), היא אחת מהרבה שפירסם שנבאך בעתונים שהופיעו אז בגליציה. ה„מחטט" הוא בעל המדור הקבוע ב„המצפה", „מרפש קהלותינו", שבו פורסמו בצורה פיליטוניסטית הערות ותגובות על המתרחש בקהלות גליציה.

פיליטונים אלה היו חתומים על־ידי „המחטט" והוא עורך „המצפה", ש. מ. לזר, — כפי שמגלים־מאשרים זאת בנו, ד"ר דוד לזר, וג. קרסל, בספרו „על המצפה" (הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים 1969), ראה שם עמ' 28 ועמ' 320.

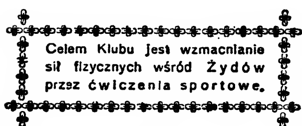
„סאנוק. אדוני המחטט! זה ימים ושנים אתה מחטט ברפש הקהלות ועד ק"ק סאנוק לא הגעת. אם חושב אתה, שהכל כאן נקי וטהור, אינך אלא טועה, הרי לפניך, אדוני המחטט, גל של אשפה וחטוט עד מקום שידך מגעת. חיה פה אתנו בריה אחת, שלא הניחה כמעט עבירה אחת בעולם, שלא עשתה אותה, מרמה את הבריות, פושטה את הרגל, נשבעת שבועת שקר, משחקת בכל ימות השנה וגם בעשי"ת בקלפים. בריה כזאת כיצד תכסה על עונותיה? והיא נעשית לחסיד, רודף ומקלל את הציונים ומצוה להכריז בקלויז סדיגורא, שכל מי שיעיז לשלוח את בניו אל ביה"ס העברי או יבקר את הנשף העברי שנערך על ידו, ובדרך אגב כל מי שאשתו לא גלחה את שער ראשה כל צרכה, אלו ואלו בל יעיזו להכנס אל הקלויז. ואם ישכחו ויכנסו אחת דתם להשליכם החוצה! הריני מתרה בחסיד... ההוא, שאם לא יחדל מדאג לנשמות אחרים אפרש בזה שמו וכל תועבותיו ואשמיו וחטאיו בפרטות ואעיד עליו עֵדים, למען ישפוט הקהל אם יש לו רשות לקשט אחרים.

יש לנו פה רב קטן, שאביו רב, הוריש לו את הרבנות בחייו, והוא עזב את עירו ועדרי צאנו ובא בלי בקשה או הזמנה, להתישב בעיר אחרת ועולה מאליו לגדולת רבי, והשי"ת שאינו מקפח שכר כל בריה מזמין גם לו חסידים מתוך המון־העם. מי זקוק למי? הרבי אל חסידיו, או להיפך? הוי אומר, החסידים אל הרבי; ולא רק משום שדברי הרב ודברי התלמיד וכו', אלא הלא דין הוא: ומה לגבי השי"ת, הצדיק גוזר והקב"ה מקיים, לגבי החסידים עאכו"כ, שצריכים הם לקיים את דבריו! ואצל החסידים של צדיקנו אנו רואים את ההיפך. הצדיק בא לכאן ותלמודו בידו, גם הביא אתו את כלי תשמישו כלומר מנהגים חדשים, נוסחי תפלות, וכבש בשבילו את כל המוספים, העליות השמנות, וכבודים אחרים ועי"ז העלה את חמת חסידי טשורטקוב, המתפללים בביהמ"ד דפאסאדע, וסכנת מחלוקת רחפה על בעלי עדתנו. הצדיק בתמימותו בקש לישב בשלוה, רצה לותר על מקצת מכבודיו, אבל החסידים אינם מוחלים אפילו על כבוד כל שהוא. החסידים גוזרים והצדיק מקיים, ושערוריות נעשות בעירנו, ואשת מדנים, ה„רבצין", מפיחה את האש בין החסידים ובשבת חוה"מ גבר הריב ובשעת הקריאה נצו וקללו איש את רעהו, גם האגרוף עשה את שליחותו באמונה. הרבי ברח לביתו ואחד מן הגבאים ר' יהושע הביא שוטר לביהמ"ד ומסתמא יובא הדבר בקרוב לפני ביה"ד לענשין.

אב"ן שה"ם." („המצפה", גליון 42, 1909)

ŻYD. KLUB SPORTOWY „RDIFAH" W SANOKU.

Adres sekretarjatu: T. FÜHRER, SANOK
Skrzynka pocztowa

Celem Klubu jest wzmacnianie sił fizycznych wśród Żydów przez ćwiczenia sportowe.

Sanok, dnia 26 maja 1926

L. 26/26

Wielmożny Pan

Jakób A l s t e r

kupiec

w

S a n o k u

Niniejszem mamy zaszczyt WPana zawiadomić, że Walne Zgromadzenie odbyte w dniu 17 kwietnia 1926 wybrało Go członkiem honorowym Towarzystwa Ż.K.S. " Rdifah " w Sanoku.-

Z wysokiem poważaniem

Za

Sekretarz: T. Führer

Prezes: [signature]

אביסל זכרונות וועגן יידיש טעאטער אין סאניק (37—1933)

אויפן רוף פון א געמישטן ועד פאר שאפן געלד מיטלען אויף אויפהאלטן פארשידענע וואָלטעטיקייט־אנשטאלטן — בעיקר דאָס יידישע יתומים־הויז אין סאָניק האָבן זיך געשאפן (1932) דראמאטישע קרייזן — בכדי צו שפילן פארשידענע טעאטער פיעסעס (אין יידיש — און עברית) מיטן אָנטייל פון א יוגנט וועלכע האָבן געהאט דערצו נישט קיין קליינעם טאלענט. אזוי איז אין סאָניק געשאפן געוואָרן אן ארבעטער־אמאטאָרן־קלוב דורך די טאלענטירטע מיטגלידער פונעם קלוב און פון דער גרויסער יידישער ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון י. ל. פרץ, און אויכעט פון יוגנט פון די מער רעכטע טיילן פון די פארשידענע ציוניסטישער יוגנט „הבימה", כדי צו העלפן דעם יידישן יתומים הויז אין וועלכן ס׳האָבן זיך געפונען קינדער וועלכע מהאָט באדאַרפן לערנען עפעס א פאך.

דאָס יתומים הויז — איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין די יאָרן (1918—1919) און אָנגעפירט מיטן הויז אלס פאטראָנאטן האָבן מאקסימיליאן הויפטמאן, ריכטער טערקעל, אפטייקער אייזנבאך, ד״ר שלמה ראמער ד״ר שמואל ארנשטיין און פרוי קאָלבער.

זיי האָבן מיטגעווירקט נישט ווייניק — אויסער מיט אָרגאניזאציע אויכעט מיט געלט שטיצע. אָבער: דאָס אלעס איז געווען ווייניק. די פאטראָנאטן האָבן געגעבן דעם געדאנק: צו שאפן א דראמאטישן קרייז וואָס זאָל אָנהייבן רעזיסירן — שפילן פיעסן אונטער דער אָנפירונג פון שאכנערן ז״ל.

די ערשטע פייערלעכע פאָרשטעלונג איז פאָרגעקומען אין קינא UCIECHA אין סאָניק מיט דער פיעסע „צעבראָכענע הערצער" (1932) רעזשי־סופליאָר: שלום גראניק ז״ל, לאנגיעריקער ארבעטער־טוער, קולטור־טוער און מיטגליד אין סאָניקער י. ל. פרץ־קלוב. די פיעסע איז א דורך מיט גרויס דערפאָלג סיי קינסטלעריש סיי מאטעריעל.

ס׳האָבן אָנטייל גענומען אייזיק ווענזיג, זעלינגער, חוה לערנער, לייבוש לערנער, יפה לאנדעסמאן (לרנר) לייקע וואהל (מוריץ). ס׳איז אויך ווערט צו דערמאָנען די „הבימה" שפילער פון די ציוניסטישע קרייזן — מיט די אמאטאָרישע שמילער מענדל ווענציג׳ אליהו שפרינגער, פרוי שאַר, קימל שימעק, פרל. גאָלדבלאט און משה ראבאך. מהאָט אויכעט דערנאָך געשפילט אין גרויסן מיליטערישן זאל (Dom Zolnierza Polskiego·

דידיע אפשטיין האָט איינמאָל געשפילט צוזאמען מיט די באקאנטע פוילישע שפילערן Olga Didur — צווישן די פיעסען וועלכע זענען געשפילט געוואָרן איז אויך געווען די פיעסע „גאָט־מענש־און־טייפל" פון יעקב גאָרדין, און מיט גרויס דערפאלג!

מען פלעגט אויכעט ארויספאָרן אויף געבן אויפטריטן אין לינסק און קראָסנא — פארשטייט זיך: דאָס יתומים הויז און אנדערע נויטבאדארפטיקע אינסטאנצן האָבן אָפגעטעמט אביסל.

משה ראבאך

לעמוד 228

הסכם מכירת־חמץ

(העתק מהפקסימיליה, עמוד 232)

ב״ה פה סאנוק

מודה אשר הח״מ איך שהשכרתי להערל וואויטשעק בעראן את כל עסק האפי׳ להמיליטער שיהא הערל השוכר עוסק באפי׳ לדעתו מה שצריך להם על הפרייז אשר קבלתי עלי ואין לי שום עסק והנאה מזה מיום דלמטה עד ר״ח אייר דהאי שתא עם כל הבית אשר אופים בו והסקלאד עם הקמחים והתבואת שמונחים בו מושכר לו אשר עומד תחת נומער 8 אצל הדרך לכפר סטראדעם כ״ז הושכרתי לו בעד סך 15 ק׳ ואגב שכירות קרקע מכרתי לו כל הקמחים והתבואת אשר מונח אצלי על זמן במוקדם שיהא מוכן לאפות הן המונח שם והן במקום אחד על הפרייזן אשר אפרוט למטה אג״ק הנ״ל ובקבלת ערבון שקורין זאדאטיג על השכירות והמכירה הנ״ל סך 18 צל שיהא בתורת קנין כסף ומותר המעות עד תשלום דמי השכירות והמכירה זקפתי עלי׳ כמלוה ומסרתי לידו המפתח וקבל עלי׳ הערל כל מיני אחריות אפילו דאונסא ואין אני מעכב אצלי שום דבר למשכון או לבטחון כי הרשות בידו לעשות עם כל החמץ וליקח לביתו כרצונו וכאות נפשו כאדם העושה בשלו בלי שום מוחה כלל ובפירוש הותנה שגם בכסף לבד יגמור הקנין השכירות והמכירה ועשיתי עמו קנין הנהוג בין הסוחרים הנקרא האנד שלאג ושתית הליטקאפ בתורת קנין סטומתא ובכל הקנינים המועילים עפ״י דתוה״ק ועפ״י תיקון חכז״ל לקניות הגוי מישראל דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי שכירות ומכירה דלא להשטאה ודלא להשנאה ודלא למיהדר בי׳ לעלמין ואם ימצא בביתי או ברשותי איזה דבר אשר לא נזכר בשטר זה אני מוכר לו מעכשיו בשער שהוא שוה ביום דלמטה עפ״י שומת ב׳ סוחרים והרשות בידו הערל הקונה להעתיק השטר הזה בערכאותיהם על ניר סטעמפיל כפי חוקי הקיר״ה והמדינה באוהיו״מ וע״צ היו״ט ושטר זה לא יפסל ולא יגרע כחו בשום ריעתא וגריעתא בעולם הן מצד הלשון והן מצד הדין אפילו לדעה אחת בעולם ואפילו מחמת מחק וגרר וטישטוש או חסרון ויתרון אותיות וכל ספק בשטר זה יהא נידון ונדרש ליפוי כח השכירות והמכירה ולהיות לראי׳ ביד הערל הקונה בעה״ח יום י״ג ניסן דהאי שתא תרס״ג לפ״ק.

מיילך ראזענבליטה

ואלו הן הדברים אשר מכרתי לו בהקנינים הנ״ל להערל הקונה.

גם אני המשכיר לו את העסק אשר יש לי כח הרשאה עם סטעמפיל כפי חוקי הקרי״ה מר׳ אלימלך ראזינבליט אשר העסק שלו משכיר ג״כ להערל הנ״ל את הגיוועלב שלי העומד בפאסידע אלחאווסקע תחת נומער 1/15 משך עשרה ימים בעד 1 ק׳ ואגב שכירות קרקע הנ״ל מכרתי לו כל החמץ שלי מהגיוועלב בהקנינים הנ״ל הן בקכ״ס וסטומתא ואודיתא ובכל הקנינים המועילים עפ״י דתוה״ק ועפ״י תיקון חכז״ל כנ״ל היינו קמח השייך לאפי׳ לבעק הויז למשקל כל מעטער 8 ק׳ דגן שיפון כל מעטער 7 ק׳ גריס כל מעטער 4 ק׳ גם כל הכלים החמוצים טאבאלעס טראקען שיבערס צייכין שעפער שקים ריקים בעד 200 ר״כ.

קמח חטים והגיוועלב שלי למשקל כל קילע בעד 15 צ״ח שיפון כל קילע 7 צ״ח גרישיק כל קילע 10 צ״ח בלאס באמבאניס קראומאל קרימעלין בלאס וכל הדברים החמוצים בעד 4 ק׳ גם כל הכלים דזיזעס לאקשען ברעטיר בעד סך 3 ק׳ גם מעט שומן תרנגולת אשר ניתן לי במתנה בעד 20 צ״ח.

שמעריל חאראז

מעבודות בית-הדפוס של ר' מנחם מושל

בעזרת השם יתברך

ספר

קול הרמ״ז

פירוש

על רש״י ותו׳ ורא״ש שבמסכת

נדרים

אשו חבר הרב הגאון הצדיק המפורסים מוה׳ מרדכי זאב
וצללה״ה ראב״ד דק״ק דראהאביטש . בן הרב׳ הגדול מוה׳
ישכר בער ז״ל בן הרב הגאון הצדיק איש אלקים קדוש
מוה׳ ארי׳ ליב וצללה״ה מ״מ דקיק הנ״ל . ומנח״כ שם באוהל
זי״ע ולמעלה בקודש דור אחר דור.

נדפס בהוצאות ככר בעל המחבר ה״ה הרב מוהר״ר דוד צבי המכונה
טעבל זעלמאנן שליט״א בהמו״ל ספרי קב זהב ולחנדי״ק דוקלא.
בדפוס המשובח של הנגיד הרן׳ מנחם מענדיל מושעל, ני״
סאניק.
שנת .קבוץ הגלות יהודה״ לפ״ק

בהיות כי יאדם יכול לחכור את שלו ע״כ הנני חוקר לכל אדם להדפיס חיבור זה
בלתי רשותי הן ע״כ הן במדינה זו הן במדינה אחרת במחבונתו ושלא במתכונתו. והעובר
ענוש יענש עפ״הת ועפ״י נמוסי הקיסר.

KOHL. HARMAS

Verlag von. Tewel Selmann. Dukla, (Galizien).

Nachdruck strengs verboten.

Druck von MENDEL MUSCHEL, SANOK, (Galizien) 1912.

פירורי הוויה והווי

מי זה ד״ר הרצל?

פרידה טרופה (בירנדורף) ז״ל מספרת בזכרונותיה על תנועות „השומר" ו„החלוץ" בימיהן הראשונים ועל תסיסת הנוער ל„הכשרה" ולעליה, עם כל הקשור בזה, לרבות ההתכוננות הפורמלית לעליה ארצה והבחינות שנערכו מטעם המשרד הא״י ע״י ועדה בוחנת מיוחדת, השאלות שנשאלו והתשובות שניתנו.

המוסד הזה, שנקרא בדרך־כלל „המשרד הארצישראלי", היה למעשה מעין ועדת־משנה שמונתה ע״י המשרד הא״י המרכזי. הרכבו היה — באי־כוח המפלגות הציוניות שבעיר ונציג אחד מהמרכז, ששימש יו״ר הועדה. גוף זה הופעל לעתים מזומנות, כאשר הצטבר מספר גדול של מועמדים לעליה בעיר ובסביבה.

תקופת פעילותה של הועדה נמשכה בדרך־כלל רק ימים מספר ומקום ישיבותיה היה באולם ההסתדרות הציונית הכללית שב„בנין וויינר" (בשנות ה־30 שוכן בו „המזרחי"). ימי פעילותה של הועדה היו ימי תסיסה ועירנות לנוער. שוחחו על כך בכל מקומות ריכוז ופגישה יהודיים שבעיר, ואף בבתי התפלה היהודיים בימות החול ובימי שבת ומועד, שכן לאו מילתא זוטרתא היתה אז, בשנות העליה החלוצית, העמידה בבחינה בפני המשרד הא״י שפירושה היה, למעשה, אישור הסרטיפיקט ועליה ארצה. מובן שמסביב לענין זה נוצרה כבר „אווירה" מסוימת. סופרו סיפורים על הבחינות, על הבוחנים וממילא גם — על הנבחנים.

מספרת הגב׳ טרופה, כי באחת מישיבות הועדה הופיע כמועמד לעליה בחור כפרי פשוט, ונשאל בין היתר: „מי זה ד״ר הרצל?" התשובה היתה מיד: הנה הוא כאן („אט דא איז ער דאך") — בהצביעו ביד על תמונת הרצל שהיתה תלויה על הקיר...

מדוע חוסל „השומר" בסאנוק

ועוד סיפור אחד מסיפורי פרידה טרופה (בירנדורף), הפעם מתקופת קיומו של „השומר". בשנים הראשונות לייסודו (1920) היה הקן מורכב מקבוצות של סטודנטים וסטודנטיות, בכתות 6—7 של הגימנסיה, וקבוצה אחת של נערים עובדים שבראשה עמד זינבל מסר. ההתלהבות בעבודת הקן היתה גדולה. נעשתה פעולה חינוכית מסורה ונרחבה והענינים התנהלו והתפתחו על־הצד־הטוב־ביותר. אלא ש... שתי הקבוצות של הבנים היו צהובות זו לזו. הבנים של קבוצת הסטודנטים היו מקניטים את בני הקבוצה השניה, בכנותם אותם „הציבילים" (אזרחים). (כזכור לבשו תלמידי גימנסיה בפולין „מדים" רשמיים בצבע כחול־כהה עם כפתורים מוזהבים ועיטורים לפי הכתות). הדבר הרגיז מאד את ראש הקבוצה ה„ציבילית" (שהיה חיט במקצועו וחניכיו ברובם בעלי־מלאכה שבגלל תנאי הכלכלה בביתם היו נאלצים לעבוד). הוא כינס באחת השבתות אספה כללית ולאחר בירור ודיון יסודי הודיע שהוא יחד עם חניכיו עוזבים את „השומר". עזיבתם גרמה לשיתוק כללי של „השומר" ולפירוקו הגמור עד שהוקם במקומו (ביזמת המספרת) „החלוץ", כעבור שנתיים.

„שמואל הנביא", כלומר שמואל הסבל, מקבצני העיר היה שהצטיין בתקיפותו וב„בטחון עצמי" שלו בעת מילוי תפקידו העיקרי כפושט־יד ומחזר על הפתחים. בימי סוף כל שבוע היה עובר את רוב חנויות העיר, כמובן היהודיות, ובעלי החנויות ידעו כבר לא לשאול שאלות אלא לתת לו את המענק השבועי, תמידין כסדרן.

פעם פשטה שמועה בעיר כי נפלה בחלקו של „שמואל הנביא" ירושה חלקית בת מאות או אלפים דולרים עם פטירת אחד מקרוביו שבאמריקה. בהתאם לכך החל רינון בעיר כי ה„נדבות" שהוא ממשיך לקבץ ולקבל — נדבות־שוא הן והוא אינו זקוק להן.

עם כניסתו לחנות הטכסטיל הגדולה של מר האזנלאוף כדי לקבל, כתמיד, את מכסת נדבתו השבועית, העיז בעל החנות לשאול: הלא שמעתי, ר׳ שמואל, כי קבלת ירושה של מאות דולרים, למה לך, איפוא, להמשיך בקבצנות ובפשיטת־יד?

תשובתו של „שמואל הנביא" באה מיד: ואם אתה, מר האזנלאוף, תקבל ירושה, האם תחסל ג"כ את החנות שלך...?!

ר׳ אברהם־חיים „הקצר"

הוא זכור לנו רק מימי זקנתו. אבל בני הדור שלו, אפילו הצעירים ממנו בגיל, ידעו לספר עליו, משנות ה„עמידה" שלו ומתקופת הגיל הצעיר שלו, סיפורים יפים ומבדחים. כי הוא היה בעל הומור ובעל נטיה מיוחדת לבדח ולהצחיק אנשים הנמצאים בחברתו. להלן פירור אחד ממעשי ההתבדחות המסופרים עליו.

ר׳ אברהם־חיים ידע לנגן בכנור, אבל לא כל אחד מאנשי העיר ידע על כך. פעם פגשו מכר נוצרי שהופתע לראותו נושא את כנורו. משראה ר׳ אברהם־חיים כי איש־שיחו מסרב לקבל את הסברתו כי הוא יודע־נגן, אמר לו ר׳ אברהם־חיים כי לא רק שהוא יודע לנגן אלא — והיה זה בעמדם ליד איקונין של „מרים הקדושה" באמצע הדרך, כפי שזה היה נפוץ בעיירות פולין — הוא אף מסוגל להגיע בנגינתו ל„התעלות" כזו, שהאם הקדושה, לכשתשמע את נגינתו בכנור תתחיל לרקוד. משלא מיהר איש־שיחו — שהיה נוצרי אדוק — להאמין לדבריו הכריז ר׳ אברהם־חיים בקול ובבטחון כי אם ישליש שני זהובים כפרס לר׳ אברהם־חיים מוכן הוא להדגים לפניו ביצוע ממשי של נגינה מופלאה כזאת. האיש השליש את סכום הכסף והיה כנגן המנגן והאם הקדושה לא נעה ולא זעה פרץ האיש בזעקת צהלה כהכרזה על נצחיני שלו, או — על כשלונו של ר׳ אברהם־חיים. אבל גבורנו לא נכנע, וברוחו הטובה הכריז הוא כלפי הנוצרי: כנראה שלא הקשבת בתשומת־לב למה שאני הבטחתי: אמרתי שהאם הקדושה, לכשתשמע את נגינתי בכנור — תתחיל לרקוד...

ר׳ משה׳לה קאנר וחשוד בגניבה

מעשה ביהודי בסאנוק, והוא כהן, שנאשם בגניבה והובא לבית המשפט. היהודי התאמץ להוכיח את ישרו וטען בעצת העורך דין שלו: כיצד יעלה על דעתכם, שאני גנב, והרי האזרח המכובד בעירנו, ר׳ משה׳לי קאנר, רוחץ את ידי בבית הכנסת...

השופט הנוצרי היה נבוך. היתכן, שר׳ משה קאנר ירחץ ידי־ גנב? הפסיק את המשפט והזמין את ר׳ משה קאנר לבדוק אם טענת החשוד נכונה.

לא קל היה תפקידו של ר׳ משה׳לי להסביר לשופט הגוי, כי הוא, ר׳ משה, לוי הוא, ואילו החשוד בגנבה כהן הוא, והלויים יוצקים מים על ידי הכהנים בביהכ"נ לפני תפילת נשיאת־כפיים...

לעמוד 289

נמסר לנו על־ידי מר ישראל דוב רפפורט, שהיה מידידיו האישיים של יצחק מסר בימי שהותו בברלין, דף נייר קטן ובו דבר־תורה בדרך קבלה, שהוא פירוש על־פי נוטריקון וראשי־תיבות על הקטע „מודה אני" הנאמר בתפלת השחר. הדבר כתוב בכתב־ידו של יצחק מסר ושמו חתום בו. והרי תוכן הדף ככתבו וכלשונו:

מודה אני לפניך מלך חי וקים, שהחזרת בי נשמתי בחמלה, רבה אמונתך.

מה שהיה האדם א"ל"ם בעת שנתו, בעת קומו נותנים לו כח הדבור בחזרה, כדי להודות ולהלל לשמו יתברך. וזה מא"ל"ם נעשה מ'ודה א'ני ל'פניך. ל'פניך מ'לך ח'י ו'קים ר"ת מו"ח"ל, שהשי"ת מוחל לנו על כל פשעינו, ואינו שולח יד בפקדון. מ"וד"ה, תמן ה"דו"ם, כי הארץ הדום רגליו, וזה צריכין ומחויבים להתבונן ברעיון הראשון, ולירא מפני שמו יתברך, ולהודות ולהלל על טובו וחסדו המלאים כל העולם. „אני לפניך", יתבונן אדם לפני מי הוא חי, ולפני מי הוא עומד, יערוך ערכו נגד אמיתית רוממות מציאותו יתברך.

מ'ודה א'ני ל'פניך מ'לך ח'י ו'קים, ר"ת עולה ע"א ד"ן שבכל לילה ע"א הסנהדרין בהיכל זכות דנין את הנפש כפי מעשיה לטוב לה. א'ני ל'פניך, (ש'החזרת) ח'י ו'קים ש'החזרת ר"ת עולה אל שדי, מ'ודה מ'לך ר"ת יס"ו"ד והוא בסוד אל שדי, יסוד המתיחד עם שם ב"ן, וזה ח'י ו'קים ש'החזרת ב'י נ'שמתי. מ'לך ח'י ו'קים ש'החזרת ב'י, ר"ת ש"ם ח"ב"ו, והוא שם החיי"ם ומעלה הנשמות מעמקי הקליפות, וצריכין לכוין בעת קימת הבקר בזה השם, כדי שתקיא הקליפה כל מה שבלעה בחשכת ליל. בחמלה, כי לפי שורת הדין נרי בידך ונרך בידי, ורק בחמלה תשוב אלינו הנשמה בבקר בבקר. ח'י ו'קים ש'החזרת ב'י נ'שמתי ר"ת ח"שבו"ן, שהנשמה נותנת לפני מ"מ"ה בכל לילה דין וחשבון על מעשיה, וזה מ'ודה א'ני ל'פניך מ'לך ח'י ו'קים, ר"ת מרמזין ע"א ד"ן, ח'י ו'קים ש'החזרת ב'י נ'שמתי, ח"ש"בו"ן. והכל בחמ"ל"ה בין לטובים בין לרעים, לרעים כפשוטו, ולטובים כי ח'ברים מ'קשיבים ל'קלך ה'שמעיני, ושולח הק"ב"ה הנשמה למטה בחצות ליל, כמאמר דוד חצות ליל אקום להודות לך, כי שכינתא וכל פמליא של מעלה הכל חפצים לשמוע תורה ותפלת מצדיק דלתתא. והוא יחוד. ר"ב"ה א"מונ"תך עולה ת"שכ"ד והוא סוד י"ג מלואי השם המאירים בי"ג מדות של רחמים, ושם אמונה רבה. ב'חמלה ר'בה א'מונתך ר"ת ב"א"ר, דא איהי הבאר דתמן סלקא נשמתא, ומתמן נפקת. ויש בזאת ההודיה י"ב תבות כנגד י"ב שבטים, י"ב חדשי השנה כנגד י"ב מזלות, וי"ב חלקי גוף הראשים. מ'ודה מתחילה במ"ם, אמונתך מסיימת בכף, עולה ס', כי השנה היא אחד מס' מבמיתה, וזה צריך אדם להתבונן בקומו ממטתו בריא ושלם, כי כבר נגע באילנא דמותא, שהוא רק ס' פעמים מבשנה, ונצל בעזרת השם, וכן אברכך בחיי. כי זאת מטרת בריאת האדם...

הק' יצחק בן ארי', סנוק.

החומר ניתן פה, כמו גם בעמודים 621 ו־648, ללא הסברה ופיענוח ראשי־התיבות. לקורא המצוי אצל הדברים אין צורך בכך.

על ר׳ משה׳לי קאנר ז״ל

כבוד אא״ז מו׳ הרב הגאון הצדיק הגביר המפורסם מוה״ר משה קאניר ז״ל הי׳ חריף ומפלפל עצום אבל לא כתב את חידושיו במחברת רק רשם על גליוני הספרים וכ״ק אא״ז ה״ה הה״צ הג׳ הק׳ א״א רשכבה״ג מצאנז זי״ע כתב לו תשובה בענין חפירת נפט בשבת בשותפות עם א״י וכתב עליו שבחים כמו שכתב לגדולים אעפ״י שהי׳ אז צעיר לימים והתשובה נדפסה בשו״ת דברי חיים חלק או״ח סי׳ ל״ד וזה לשונו לכבוד ידידי האברך המופלג החריף החסיד הנגיד המפורסם כש״ת מוה״ר משה סג״ל קאניר נ״י מק׳ סאניק יע״א וכמעט בכל הספרים שלו רשם הגהותיו על הגליונות ובספר מנחת חינוך שלו הי׳ כמעט כל הגליונים מלאים בפלפוליו וחבל על דאבדין בשתי מלחמות העולם ועפ״י סיבה מצאתי בארצה״ק כרך אחד מספריו שם מכורכים ספר „שושנת העמקים״ מבעל פרי מגדים וגם ספר „ישועות חיים״ ומצאתי בהם איזה הגהות ואעתיקם פה, היינו בשושנת העמקים כלל א׳ ד׳ ו׳ מביא שאלני משכיל אחד לדבריך שאתה אומר בספר גינת ורדים כלל א׳ טעם דאין עונשין מקל וחומר שמא יש איזה פירכא א״כ לקילא האיך יליף ק״ו והאיך רשאין להקל מספיקא עכ״ל ועל זה כותב כאא״ז מו׳ ז״ל א״ה לפי דעת מהרש״ך בשם הליכות אלי׳ ותוס׳ דאפי׳ עונשי שמים היינו כרת ומיתה ביד״ש אין עונשין מן הדין קשה לסברת המחבר הטעם משום שמא יש פירכא הא קמי שמיא גליא ובשכה״ג מביא בשם צפחת המים דל״ש הך כללא בעונשי שמים וראייתו גבי מרים ק״ו לשכינה יד יום וכו׳ ואנכי לא הבנתי הראי׳ דאדרבה שם נאמר דיו והיורק ג״כ שבעה ימים א״כ הנה כמו היקש דעונשין מן ההיקש עכ״ל.

(„אוהל קדושים״ עמ׳ ס״ט—ע׳)

כא״א מ״ו ז״ל הנ״ל למד בנעוריו אצל הרב הגאון החסיד ר׳ נתן ז״ל אב״ד לימיניאוו ונסעו פעמים בחדש לצאנז על חשבון אביו כ׳ אא״ז הצדיק הגביר ר׳ אבישל ז״ל ובהיותו בן שלש עשרה או ארבע עשרה שנה נשא את אמי ז׳ ה׳ הצדיקת לאה ז״ל בת הרב הצדיק המפורסם מוה״ר פנחס יוסף זי״ע מקאסיב לאשה ואת הנדן נתן לאדון אחד שם לעסקא והלוה פשט את רגלו ואחר שאכל מזונות איזה שנים בקאסיב שב לסאניק בלי הכסף ונסע תיכף לצאנז וסיפר לכ״ק אא״ז זי״ע מן הנדן שלקח ממנו אדון ולא השיב לו כלום על זה ולא הזכיר עוד הפעם זאת כי הוא נסע לצאנז להשיג רוחניות ואחר כמה שנים שהי׳ כמעט תמיד בצאנז פעם אחת בליל שמחת תורה קודם הקפות שהזכיר כל אחד בקשתו בענין פרנסה כמו שהי׳ המנהג שמן ר״ח אלול עד ליל שמחת תורה לא הזכיר שום חסיד כלום מענין גשמיות כשהזכיר כל אחד שאלתו והוא עמד והביט מרחוק קרא אותו כ״ק אא״ז מ״ו זי״ע ושאלו מדוע אתה אינך מזכיר כלום את האדון שלך ושתק ואמר לו אם תתן מאתים וחמישים חלות לשולחן עבור האורחים תגבה את כספך ושמח מאד אך יען שלא הי׳ לו די כסף כי בכלל הי׳ בעל הוצאה בלי שום הכנסות ובפרט אחר שכבר ישב בצאנז איזה חדשים כבר אפס כספו לכן בקש מאת המשמש ר׳ משה שמואל ע״ה שהוא הי׳ הממונה על החלות להתפשר אתו שישלם לו רק מאה וחמשים חלות וכן הי׳ ודרכו הי׳ תמיד להתעכב בצאנז עד אחר חנוכה ואז נסע הביתה בין יו״ט לחנוכה ובבואו לגארליץ בא אליו איש א׳ שימכור לו את החוב שיש לו אצל האדון והתפשר אתו ומכר לו את החוב ושילם לו את הקרן ומחל את העיסקא לקונה ובבואו הביתה לסאניק נודע לו שלאדון יש אח והוא שלם כל החובות של אחיו עם העסקא ולולא מכר באמצע הדרך הי׳ באפשרו לגבות הקרן עם העסקא וזאת גרם לו יען שלא נתן כל המאתים וחמשים חלות כמו שבקש כ״ק אא״ז ה״ה הה״צ הג׳ הק׳ רשכבה״ג זי״ע.

(„אהל קדושים״ עמ׳ ע׳—ע״א).

היו ואינם

שמות יקירינו הנפטרים והקדושים — המשך למדור „היו ואינם".

ברידנר (לבנטל) נתן בנימין, פרידה, מאיר.

ר' יחיאל־מיכל גוטמן — שימש לראשונה כ„גבאי" אצל האדמו"ר ר' דוד מדינוב, מחבר הספר „צמח דוד", והמשיך בתפקיד זה אצל בנו ר' מאיר־יהודה, מחבר ספר „אור למאיר", שהיה האדמו"ר הראשון והמייסד של חסידות בוקובסק, וכן המשיך בזה אח"כ אצל בנו ר' דוד, האדמו"ר השני של חסידות בוקובסק. „ר' מכל גבאי" — כך נקרא בפי הכול — היה ידוע במסירותו הגבוהה לתפקידו בצעירותו כבימי זקנתו המופלגת. אולם בד־בבד עם זאת היה גם חסיד נאמן לכל אדמו"רי דינוב ובוקובסק. וכמידת נאמנותו החסידית לאדמו"ר שלו הראשון בעל ה„צמח דוד", כן מידת אמונתו, כחסיד, לנכדו כאדמו"ר שלישי שלו. בגלל כך היה אהוד ומחובב על כל חסידי דינוב־בוקובסק, שאהבו גם להימצא במחיצתו ולשמוע מפיו את סיפורי המעשיות שזכר וידע לספר מכל משך שנות חסידותו המרובות ותקופת גבאיותו הארוכה.

פרומה גורפיין — לבית לזר, בתו של ר' לייבוש לזר. נישאה לברוך גורפיין. ניספו בשואה יחד עם בתם רינה.

ר' דוד גרטנברג — למדן מופלג ומשכיל גדול, בעל זכרון עצום, היה בקי בש"ס, בספרות הפוסקים ובספרי המחקר של ימי־הבינים. חריף מוח וישר־שכל. בעל „מלון גרטנברג", שניהולו היומיומי היה נתון בעיקר בידי רעייתו (בת ר' סנדר טייכר) ובני־ביתם והוא היה מסור רוב הזמן בלימוד ובקריאה.

ר' שמחה דילר — בעל המאפיה, מהגדולות והוותיקות בעיר שלא מנעה עצמה גם מחידושי הציוד הטכני. ר' שמחה איש צנוע ונעים־הליכות היה. תמים בדעתו ושלם ברוחו. אמונתו בחסידות בוקובסק בעלת שרשים עמוקים היתה. על בית ר' שמחה, ניכרת היתה השפעת תכונותיו: נכונות־לעזרה ולמעשי צדקה וחסד כשחן הצניעות היהודית מלווה אותן. מכל משפחתו זכו בתו חולה, ובנו פסח לעלות ארצה ולהמשיך בה בתפארת הרציפות ובהקמת משפחות־דורות, מעורים בחיי הארץ ודבוקים בערכי האומה וקניניה.

ר' זיינבל טיגר — מהמתפללים הקבועים בבית־הכנסת הגדול ומהגבאים הותיקים בו. בעל הליכות נעימות היה בחיי החברה ובחיי המסחר. ראינוהו תמיד טובע מחותמו, ומה„טון" הטוב שלו על בני הבית וקרובי המשפחה הענפה, שמכולה זכו שתי אחייניותיו, האחיות גניה ואדלה טיגר, לעלות ארצה ולחיות את חיי הארץ, תוך התערות בהם, עירנות למתרחש אצל יוצאי סאנוק ואירגונם, נכונות להשתתפות בכל פעולה ועשייה טובה.

ר' חיים טייכר ור' סנדר טייכר — אחים, ילידי סאנוק ממשפחות ותיקות בעיר. שניהם בני תורה ואוהבי לומדי תורה, מתפללים קבועים בקלויז צאנז ודבוקים מאד בחסידות צאנז.

יעקב לזר — בנו של ר׳ לייבוש לזר. הצטיין בכשרונותיו הגדולים. תלמידו של ר׳ מאיר שפירא וכפי שמוסרים בני משפחתו הנמצאים אתנו בארץ אף הוסמך על־ידו להוראה. כן נמסר על עליותיו והתקדמויותיו בשטחים שונים, כגון לימוד השפה האנגלית, נגינה בכינור, קבלת תעודת בגרות תוך לימוד אקסטרני ויצירה ספרותית, בשירה ובפרוזה, בשפה הפולנית ופירסומה בעתונות הארץ ההיא. ועל כל אלה — התמדה ושקידה וחריצות ללא גבול. על ידי פרסומיו הספרותיים רכש לו מכירים מחוגי העתונות בלבוב שלשם ברח, והם רצו להצילו מצפרני הנאצים, אלא שלא רצה להיפרד מאחיו הצעיר: —

צבי יצחק לזר — שגר אתו בחדר ואשר כתוצאה מהלשנה נתפס על ידי הגיסטאפו ושניהם הלכו למחנה ההשמדה. הי״ד.

מאטיל לפלשטיל — רעייתו של ר׳ שמואל לפלשטיל יבל״א הנמצא אתנו בארץ. ידעה והשתדלה ליצור בבית אווירה חמימה ולבבית לילדיה היושבים אתנו בארץ כבנים־בונים, הזוכרים לה את חסד טיפולה האמהי בהם ומאמציה לחנכם למעשים טובים וגם זוכרים ומזכירים את התנהגות אמם כאשה צדקנית מקפידה מאד בשמירת מצוות, בטיפול בחיילים יהודים שאכלו רק מאכלות כשרים, בדאגה לבחורי הישיבה למילוי מחסורם, ברדיפה אחרי מצוות „הכנסת כלה״ ועוד. יד השואה האכזרית לא פסחה גם עליה הי״ד.

ר׳ ברוך לרנר — ממתפללי קלויז צאנז הותיקים. בר־אוריין וזהיר בקלה כבחמורה. פרנסת ביתו־משפחתו, שבאה לו מעיסוקו בשדכנות במובן המקצועי הרחב והמקיף, דרשה את הימצאו בטלטולי דרכים, מחוץ לעיר. עם זאת ניכרת היתה דאגתו לביתו־משפחתו בניהול הבית ובעיקר בחינוך הילדים. ואכן, בנו יהושע הגיע להישגים גדולים כתלמיד־חכם ולמדן, בתוספת חריפות ושנינות שהיה בהן אולי גם ממורשת אביו.

ר׳ ברוך היה דמות ידועה ומוכרת, בעל פנים מאירות ושמחות. חברו בו יחד עליצות־נפש והומור טוב ובריא. בכל שהייה קלה במחיצתו והאזנה לבדיחותיו והלצותיו, שקנו להן שם ופירסום, נתקבל הרושם כי הגורם והסיבה העיקריים למצב־רוחו הטוב ולשלוות־הנפש התמידית שלו היו — מידת הצניעות, הסתפקות במיעוט והעדר יומרנות. היו אלה תכונות מושרשות שהתגבשו אצלו גם למעין עממיות רחבה, עד לכדי יצירת יחס חברי מופלג ועד לכדי התקרבות־ללא־סייג לכל איש ואישיות, לגדולים, קרובים ורחוקים.

זכה ר׳ ברוך ששתי בנותיו עלו ארצה לאחר נישואיהן, הקימו משפחות־בישראל שראשיהן בעלי שיעור־קומה מעורים בציבור, אם בעשייה ציבורית ובתפקידים ציבוריים, ואם בחיבור ספרים בעלי ערך (ר׳ דוד ווייסברוט — בית הלחמי), ומעל לכול — בהקמת דור ודורות של בנים ובני־בנים, ממשיכים נאמנים.

ר׳ נטע פייט — תלמיד־חכם שכל חייו היו שרשרת רצופה של ישיבה באהלה של תורה ובהרבצת תורה לתלמידים גדולים ומבוגרים, בעלי ידיעה, לאחר עברם את כיתות־הדרדק ושנות־הלימוד הראשונות ב„חדר״. „מחזורי״ התלמידים אצל ר׳ נטע השתרעו על־פני דורות ודורי־דורות של תלמידים, מהם למדנים ורבנים.

בנו בנימין, שהיגר לארה״ב בצעירותו, לא ניתק קשריו עם „הבית הישן״ והמשפחה. עזרתו הכספית להוריו נמשכה ברציפות בכל חייהם. אנו גם מוצאים שמו בדיווחים שונים כעסקן באיגודים ציוניים ולנדסמאנשאפטיים.

ר׳ שמואל פלור — ממשפחת חסידים בצאנז למד בישיבת אוהל שבהונגריה, התיישב בסאנוק לאחר נשואיו עם בתו של ר׳ צבי רויך, ת״ח מחסידי בוקובסק הנכבדים, שרצה

להשיא בתו לבן־ישיבה שיהיה סמוך על שולחנו, ואכן בהתחלה המשיך ר׳ שמואל בלימוד תורה בקלויז צאנז, אך כעבור תקופה מסוימת פנה למסחר. את מקום תפילתו העיקרי קבע בקלויז שברובע ה„פשדמיישצ׳ה״, ששם גם מילא תפקידים של ש״ץ, תוקע וכיו״ב, אך גם לא הפסיק קשריו עם קלויז צאנז, בבקרו שם לעתים מזומנות ללימוד תורה ולתפילה. לאחר נסיונות מעשיים שונים בשטח המסחר הצטרף לשותפות סיטונאי הקמח „פרודוקט״ והיה לאחד ממנהלי המפעל הזה. מר פלור הצטיין בפקחות יהודית ורבים פנו אליו בשאילת עצה ובהזמנה להיות בורר בדין־ודברים מסחריים וכיו״ב. עם היאבקו קשות למען פרנסת ביתו עשה הכול כדי להעניק לילדיו השכלה תורנית וחילונית. כן תרם תמיד לכל מוסדות הצדקה שבעיר למעלה מיכולתו הכספית.

רעייתו דבורה, אשה משכילה ופקחית ששלטה בכמה שפות, עזרה לר׳ שמואל בעסקיו וניהלה את הבית בתבונה תוך מתן עזרה לילדים בחינוכם והשכלתם ועשיית מעשי צדקה וחסד עם עניים באי ביתה.

הבן הבכור ישראל הצטיין במסירותו למשפחה ובנאמנותו לציונות, לשפה העברית ולספרותה (ראה עמוד 571). כמוהו הצטיין גם הבן השני, יקותיאל־זיסקינד, באהבתו לארץ ישראל ובשאיפתו לעליה אליה, שלצערנו לא זכה לכך. יד המרצחים הגרמנים האכזרית הונחתה על כל בני המשפחה, בתוכם גם הבת היחידה, שיינדלי, כבת עשר אז. הי״ד!

רק בן אחד ממשפחה זו, יצחק פלור, זכה ועלה ארצה והצטרף לבנים־בונים בכפר בלום שבגליל העליון.

ר׳ יצחק (איטשע) קאהן — זכה למעמד מכובד בצבור היהודי בכלל ובקלויז סאדיגורה, מקום תפילתו הקבוע בפרט, ע״י מעשיו הטובים. היה לו בית מסחר לייננות. לא היה עשיר אבל גדולה היתה מידת הנדבנות שלו, תרומותיו למוסדות צבור, לקלויז, לאביוני העיר ולעניים ארחי פורחי שבאו מהחוץ. לבושו היה הדר. בגדיו תפורים היו לפי מיטב אפנת יהודי אשכנז העשירים. נקיים להפליא. גבה גומה, צנום, עם זקן הרצל שחור מטופח יפה לפניו העדינים והיפים נראה היה יוצא דופן בתוך העדה הגדולה של יהודי הקלויז שכולם חסידים היו והקפידו מאד על הלבוש החסידי. השוני והייחוד שהבדילו את ר׳ איטשע קאהן משאר אנשי הקלויז לא התבטאו רק בבגדיו ובחיצוניותו, אלא גם בצורת דיבורו השקט, בהתנהגותו התרבותית, באצילותו, בעיצוב ריהוט ביתו, בשפה הפולנית שהיתה הדומיננטית בביתו בניגוד ליתר מתפללי הקלויז שרק שפת אידיש היתה שפתם. כנראה שטרם שהתיישב בסאנוק ספג ר׳ איטשע לתוכו תרבות מערב אירופית. אולם אעפי״כ ולמרות השוני השתלב יפה ר׳ איטשע עם אנשי הקלויז כי גם הוא איש חסיד היה והזדהה עם כל מתפללי הקלויז על כל ענפי החסידות הרוז׳ינית שבו. עם כולם ישב בצוותא, לקופת כולם תרם ביד רחבה, מפי כולם שמע סיפורי נפלאות על כל צדיק וצדיק, והאמין למה שסופר.

עוד בהיותי ילד היה לי סנטימנט מיוחד לר׳ איטשע קאהן. וזה בגלל מעשה שאירע פעם בערב פסח אחד של אחרי מלחמת העולם הראשונה. אני הייתי כולי דרוך ומתוח לקראת ליל הסדר, ההגדה, הקושיות, ארבע הכוסות וכו׳. אבי התחיל כבר להתכונן להליכה לקלויז

לתפילה, והנה — נפתחה פתאום הדלת ואחת הבנות שבמשפחה נכנסה ולחשה משהו באזני אמא, וזו — לאזני אבא, וחרדה גדולה נסתמנה בפני כולם. אחרי דין־ודברים ושאלות־ותשובות הבנתי שמדובר פה על עצירת דודי שמואל צוקרקנדל ז"ל ע"י הרשות הצבאית הפולנית בעוון עריקה או אי התיצבות לצבא הפולני. הידיעה הדהימה אותנו. וכי מילתא זוטרתא היא — מעצר של יהודי לפני ליל הסדר?! אבא רץ מיד להזעיק את דודי ר' משה'לי גראניק לרוץ לר' איטשע קאהן, שנמנה היה בין ידידיו הקרובים ולבקש ממנו עצה ועזרה. בשיחת שניים אלה הוחלט כי על ר' איטשע קאהן ללכת מיד אל מר הויפטמן — יהודי עשיר מתבולל שהיה מקורב לסטרוסטה — אשר אתו עמד ר' איטשע קאהן בקשרים, ולהפציר בו להתערב לטובת שחרורו של הנעצר. בקלויז גמרו להתפלל תפילת מנחה ור' איטשע קאהן טרם הופיע משליחותו. הקהל חיכה בקוצר רוח. דחו את תפילת מעריב לשעה תמימה — ור' איטשע טרם בא. רק אחרי תפילת ערבית, שנאמרה לא מתוך חירות ושמחה כיאות לחג הפסח אלא בדכאון רב, הופיע ר' איטשע ובפיו הבשורה הטובה שדודי עומד להשתחרר אחרי שאדון הויפטמן חתם על כתב ערבות בסכום כסף גדול.

מאז ועד ימי בחרותי התבוננתי באיש הזה בהערצה. התבוננתי בו עת „קנה" ברמזים דקים את ה„עליות" לתורה בסכומים ניכרים; עת אסף כל אורחי־פורחי שנשארו בקלויז לשולחן השבת שלו; עת תרם את התנ"ך עם המלבי"ם ל„קנין ספרים" שלנו בקלויז. התבוננתי וראיתי שכל זה נעשה בלי שמץ של גאווה. הכל נעשה בפשטות, בצניעות, בחן ובאצילות. אכן, איש חסיד היה ר' איטשע וגם אציל.

אריה לרנר

ר' דוב (בעריש) רוזנפלד, בא לגור בסאנוק לאחר נישואיו עם בתו של ר' מנשה אירם, מראשי חסידי בוקובסק שבסאנוק. ר' דוב היה ממייסדי הסתדרות „המזרחי" בסאנוק עוד בשנות העשור האחרון למאה שעברה, לפני מלחמת העולם הראשונה. נשאר תמיד דבוק ברעיונות התחייה של הציונות הדתית, נאמן למפלגה מהבחינה המעשית־ארגונית, ונושא את דעותיו ברמה גם בהיותו מהמתפללים הקבועים והותיקים שבקלויז צאנז שרוב המתפללים בו היו קנאים ומתנגדים חריפים לציונות ול„מזרחי".

ר' דוב רוזנפלד ראה כתופעה היובית כל צירוף ומיזוג של אדיקות חסידית והמשכיות של מסורת־בית־אבא עם תחיית העם ובנין הארץ בכלל, ועם תנועת „המזרחי" בפרט. הוא הבין את חשיבותו של כל צד במשקלו ובקטביותו בלא לוותר על כל אחד מהם ובלי אף להעדיף את אחד על השני. מכאן ראייתו בעין יפה את שקידתם הגדולה של בניו אביש, לייבוש ומרדכי, ז"ל, בלימוד התורה ובהתכוננותם — גם בהתנהגותם והליכות־חייהם היומיומית — לחיי תורה והוראה; ומכאן כמו כן ראייתו בעין יפה גם את נטיותיהן של בנותיו, חנה ע"ה ודבורה תבל"ח, לצד משבי־רוח חדשים, להלכה ולמעשה — עד להתכוננותן לעלייה ארצה ולחיי עבודה בה, כמובן במסגרת הנאמנות למסורת ולבית אבא, והוא אף נטה שכם להתכוננותן זו והגיש להן את עזרתו לכך במיטב יכולתו.

ר' זלמן רייס — הגבאי הראשי של בית־הכנסת הגדול במשך כל תקופת שני הדורות האחרונים.

ר׳ משה שניבוים, או, כפי שנקרא בפי מכיריו ר׳ משה ממרקוביץ, על־שם הכפר הסמוך מרקוביץ, בו ישב ליד האחוזות ושטחי השדות והיערות שבסביבת כפר זה. מאחרי מלחמת־העולם הראשונה התגורר בסאנוק. ביתו — מבתי ישראל היפים ששקדו לשמור על מסורת ועל פטריארכליות משפחתית, תוך מתן מקום ואפשרות גם למשב רוחות חדשים. אכן, גברה השפעת ההמשכיות והרציפות של מסורת בית אבא והשפעתו־שלו עצמה, שכן הוא גם לא נטש את דרך החסידות ואת דביקותו ואמונתו באדמו״רי בוקובסק, למן האדמו״ר הראשון, ר׳ מאיר יהודה ז״ל בעל „אור למאיר״ וממנו לבנו ר׳ דוד ז״ל בבוקובסק־סאנוק, ועד לנכדו ר׳ אלתר־ראובן הי״ד בסאנוק. המשכיות זו לא היתה בלי השפעה ישירה על בנותיו, שגודלו ברוח־אבות, ואף הן — ללא התעלמות מרוח הזמן, בתוספת חינוך לטיפוח מתמיד של עשיית חסד ומעשי צדקה והליכה בארחות־יושר בדברים שבין אדם לחברו ובין אדם לקונו.

יצחק־שלמה שניבוים, בן ר׳ אליער שניבוים — חריף ובעל כשרונות. השיג רבות בלימודי־קודש והצטיין בידענותו ובשכלו הישר בניהול העסקים שהופקדו בידו בגיל צעיר ביותר. היה אציל ברוחו, נעים־הליכות וחבר טוב. הוא נמשך לציונות כאחד מהמעטים בחוגי הבחורים בני גילו. אחריותו כלפי משפחתו חייבו אותו להישאר בפולין, מנותק ממשפחתו שעלתה ארצה, במטרה ובתקווה כי תוך תקופה קצרה יצליח להעביר ארצה חלק מהרכוש. לא הושגה המטרה ולא נתמלאה התקווה. רעב ועינויים במחנות יכלו לו. הי״ד!

ר׳ יצחק (איטשע) שרקינגר — נפח ומסגר היה ממקצועו. עמל קשות להוציא את פרנסתו ממלאכתו. גר היה באחד הפרברים שבעיר ועד שלא דרך כוכבו ונעשה לעסקן ציבורי בעיר ונדבן גדול — לא היה ידוע בעיר. עד עצם היום הזה לא נהירה הופעתו הפתאומית בשמי הציבוריות של סאנוק היהודית, הופעה של איש עשיר ונדיב שידיו פתוחות לרווחה המחלק ונותן לכל דורש בעין יפה. היו שאמרו כי נפלה בחלקו ירושה גדולה; והיו שאמרו שהמציא מין תנור־חימום תוך שימוש בנסורת ו„הפטנט״ על המצאה זו נמכר בכסף רב לאחת מהארצות שבמדינות הים ומזה עושרו. יהודי סאנוק קיבלו את ה„גביר״ החדש בסבר פנים יפות, עשו אותו פרנס ציבור ועסקן ונהנו מחסדיו.

אולם כבודו של ר׳ איטשע לא זרח הרבה זמן וכשם שהופיע בפתאומיות כן ירד בהעלמה ובבת־אחת. אכן, בתקופת זוהרו עשה מעשה רב בהחזירו את עטרת בית המרחץ של הקהילה בסאנוק לתיקנו ובזה קנה את עולמו. וכך היה מעשה:

באחד הימים חל קלקול רציני במערכת המכונות של בית המרחץ של הקהילה, שמילא תפקידים חשובים בעיר, והיה המקור הרציני ביותר למצב ההיגיני של רוב יהודי העיר. המכונאי הקבוע של בית המרחץ, גוי נוצרי שלא היה מומחה גדול, קצרה ידו מלתקן הפעם את שטעון היה תיקון. השתבשו איפוא כל עניני טהרה ונקיון הגוף בעיר. ולמעלה משנה נשארה האוכלוסיה היהודית ללא בית מרחץ, וסבלה מזה מאד. אז הופיע ר׳ איטשע שרקינגר, שבעל אמביציה היה, והבטיח ל„פני״ העיר לתקן את בית המרחץ ולהעמידו שוב על כנו.

ר׳ איטשי הבטיח — וקיים. במרץ רב ניגש למלאכה, מלאכת התיקון, וכעבור זמן קצר עמד בית־המרחץ על מכונו ובפעילותו המלאה.

ראוי ר׳ איטשע ששורות אלו יישארו מצבה לזכרו הטוב.

א. לרנר

ר׳ ישראל מאיר ז״ל

(ליום השלושים לפטירתו)

ר׳ ישראלטשי מאיר — כפי שנקרא בפי כל — היה אישיות מרכזית בעירו סאנוק שבגאליציה ובכל הסביבה. עסקן־מנהיג מובהק, טיפוס נעלה של איש ציבור ועם זה ידע לשמור על שלימותו הרוחנית. עסק בתורה בלימוד ועיון, בדף גמרא ובפרקי ה„זוהר״. יחד עם סידור חשבונו עם אחרים, עם הציבור, ידע היטב לסדר את חשבונו עם עצמו ועם קונו. היה בו כנראה איזה כושר נפשי מיוחד לחלק את יומו ולילו באופן היעיל ביותר.

שתי תקופות עקריות הסתמנו בחייו: תקופת הגולה, מלאת פעילות ועסקנות צבורית, ותקופת ארץ ישראל, תקופת המנוחה והשתיקה. שם — נפש סוערת, פעילה ורגישה, וכאן — שתיקה ארוכה, שמקורה מצד אחד: התמסרות גמורה לענייני שמים, „לינה באהלה של תורה״, ומצד שני: הסתייגות, עמידה־מן־הצד, כבישת רוגז של אי השלמה עם המצב ועם הקיים. הוא, היוזם והפועל, העושה והמעשה בעירו שבגאליציה נעשה כאן לעומד מן הצד. הוא לא מצא את היישוב וחייו באור שתארו לעצמו שם בגולה. הוא ראה את היישוב חורג ממסגרת של חיי תורה שלמים שאליהם שאף ועל יסודותיהם רצה לראות את ציון ההולכת ונבנית.

זכרוני את ־אסיפת־הפרידה בשבת שלפני עלייתו ארצה, באחד מבתי־הכנסת שבעיר. היתה זו חוויה ארצישראלית־דתית־ציבורית לכל האוכלוסיה היהודית בעיר. דברי הפרידה שלו היו ספוגים רגשי כאב ותוגה על עזבו את אנשי עירו שבמשך עשרות בשנים נשא את עולם וסבל בסבלם, ומאידך היו מהולים שמחה על שזכה לגישום שאיפות חייו — לעלות ארצה ולהשתקע בה. השתוקקות זו, שהאריך עליה אז את דבורו, תססה אצלו עוז מימי נעוריו ובחלקה הגדול נבעה מעולם החסידות הריזשינית־הטשורטקובית שעל ברכי תורתה חונך ובאווירתה חי את כל חייו. ולא בכדי זכה שמשפחתו ובני ביתו היו והינם מסורים לציון ובנינה. עלו ארצה, השתרשו בה ונעשו לממשיכי שרשרת המסורת המשפחתית פה בארץ. גם פה בארץ משמשת משפחה זו מרכז ובית־וועד לכל יוצאי סאנוק, עיר מגוריו ופעולותיו של ר׳ ישראלי מאיר ז״ל וכל הסביבה שלה. כאן התחנה הראשונה לעולה החדש, כאן הייעוץ הראשון ו„הסדור הראשון״. כאן הפגישה הראשונה הממשית עם חיי הארץ ועם חיי הישוב. כאן — ההמשך לאותה האצילות היהודית הטהורה ועם זה גם אותה החמימות והאדיבות שאפפו אותך בהיכנסך לביתו של ר׳ ישרלאט׳שי שם, בגולה, ואשר רוחו מרחפת ותרחף לעולם לעינינו גם פה.

תנצב״ה. א. שרביט

(„הצופה״, י״ד מנ״א, תש״ה 24.7.1495)

הרב אלתר מאיר ז״ל

(שבעה לפטירתו)

בספרו „שיחות רא״ם״ אנו קוראים: „קראנו בפרשת בראשית ובה נאמר „זה ספר תולדות האדם ביום ברוא אלקים אדם״, התורה מלמדת אותנו שלעולם ישתדל אדם שימי חייו יהיו בתוכן עשיר ומועיל שגם בחלוף היום יעמוד זוהרו ותושפע השפעתו על ימים באים, וזהו; „זהו ספר תולדות האדם״ וכו׳, מיד בהיבראו שמו לפניו ספר תולדותיו ותבעו ממנו שיכניס בספר מדי יום ביומו ערכים נצחיים קיימים שיהיו נקראים כספר״. אפשר לומר בוודאות ובהחלטיות על דודנו הרב אלתר מאיר ז״ל, שמדי יום ביומו הוסיף למסכת חייו דפים מלאי ערכים נצחיים.

היה דמות נאצלת ידיעות עמוקות רחבות ומקיפות במלא דשמיא ובמלא דארעא שהיו מסודרים להפליא בזכרונו הפינימנלי.. אהבה לישראל (תרתי משמע) ובמיוחד לילדים ונוער קננה בלבו ללא מצרים. הסברת פניו ושיחותיו הנאות הנעימו ליושביו בצלו והעזרה לזולת עמדה אצלו למעלה מהזמן.

בשנים האחרונות כשגופו משותק בחלקו הוכיח את גבורתו העילאית ובכל יום ירד וטפס במדרגות ביתו לביהכנ״ס ליחד שם ד׳ ולהשתתף בשעור הגמרא היומי. המזון הרוחני בו הלעיט את עצמו בימי חייו. המלאי הבלתי נדלה של חדות העולם והתשוקה העזה לחיים דרבנו אותו ונסכו בו עוז וגבורה להתגבר על חולשתו. אף בשעות הקשות לא נפל ברוחו ואחז בפתיל חייו בכוח על־אנושי כי יעודו בחיים טרם בא לסיומו.

במוצאי שבת א׳ דחנוכה הוכרע ונשמתו הטהורה עלתה למרומים. קולו נדם ואור עיניו כבה אבל יצירותיו אמרותיו ושיחותיו יישמרו לימים יבואו.

יהי זכרו ברוך וימליץ טוב בעדנו.

אלישע רוטר

(„הצופה״ 26.12.65)

הרב אלתר מאיר ז״ל

(שנה לפטירתו)

עם הסתלקותו של הרב אלטר מאיר ז״ל מאתנו לפני שנה נעדרה דמות תורנית־ספרותית מפוארת מן הנוף התרבותי־חברותי שלנו. לאלה המרובים שהיו רגילים להתבשם מדבריו, שהושמעו מפיו בשיחות פנים־אל־פנים, או שפורסמו מעל במות ספרותיות שונות, ודאי שהיעדרות זו היתה מורגשת בכל תקופת השנה, ולוא אף רק בשל אותן עתות־מצוא שבהן היינו רגילים לקרוא את פרסומי ה„מעניני דיומא״ שלנו. דבריו שפעו־נבעו ממעיין עשיר של תורה וחכמה, שהיה קולט ופולט, מתעשר ומעשיר אחרים, זוכה ומזכה את הרבים.

הוא לא הירבה לעסוק בהבחנות ובהגדרות כלשהן ביחס לאכסניות, שבהן פירסם את דבריו. סבור היה ר' אלתר ז"ל כי כל במה וכל אכסניה ספרותית או חברותית כשרות ומתאימות כדי לשמש צינור שבאמצעותו יעלה בידו להביא לידיעת צבור הקוראים איזה קטע של דבר תורה וחכמה. בירור־הלכה. הערת־חידוש או הארת דין ומינהג, קביעת מקור וחישוף סיבה לתופעה פולקלוריסטית כלשהי.

הרב אלתר מאיר ורעייתו פרומה־טשי, ז"ל, ובתם יפה תבל"א, בבוסקוביץ בימי מלחמת העולם הראשונה

היתה בו אהבה עזה לתורה וללימוד תורה מאז עמדו על דעתו. עסק בשקידה עצומה בלימוד התורה מאז ימי נעוריו ועד לרגעי חייו האחרונים. „התורה מלמדת אותנו — כותב הוא בספרו על פרשת השבוע — שלעולם ישתדל אדם שימי חייו יהיו כדפי הספר. מיד עם פסיעות־בראשית עלי חלד יתאמץ למלא ימיו בתוכן עשיר ומועיל, שגם כחלוף היום יעמוד זהרו... ימי אדם חייבים להיות כדפי ספר ולא כדפי לוח שאחרי עבור היום קורעים ממנו את הדף ומשליכים אותו. לעומתם דפי הספר יריעתם נגללת מדף לדף וכל דף מהווה המשך לחברו. חסר דף — חסר הספר ואין ערכו שלם" („שיחות רא"ם", עמ' 5). ביחס לר' אלטר מאיר ז"ל מסתבר כי נהיה ממעיטי דמות אם נראה את ימי

חייו, חיי תורתו, כדפי ספר, שכן הרבה מימי חייו ניתנים בהחלט לדימוי של הרבה יותר מאשר דף של ספר, — אם לא לספר, לספר שלם שגם „ערכו שלם".

כאהבתו לתורה כן היתה אהבתו ללומדי תורה. מכאן התאבקותו־שלו בעפר רגליהם של גדולי התורה, ומכאן — התמשכותם המתמדת של יודעי תורה רבים מבין מכיריו־מוקיריו שידעו תמיד להתאבק בעפר רגליו. גם בימי חייו האחרונים, ימים שהצטרפו לשנים, ימי מחלה וסבל, מגבילי תנועה של צאת ובוא ומצמצמי אפשרות של עשייה פיסית ושל יגיעה רוחנית — נתון היה כולו במשך כל שעות היום לאווירה של לימוד ולשיחה של לימוד ולהתעסקות של עיון וקריאה וכתיבה. ביתו היה תמיד פתוח למבקרים בכל ביקור בתקופת חייו האחרונה חזרה ונשנתה אותה ההשתאות לאותו גוף חולני ונגוע־סבל־של־שיתוק שאינו נכנע. לאותו כוח טמיר המחזיק את הגוף הזה ומחשלו להמשיך בגבורה עקשנית קדושה — עד שנצחו אראלים את המצוקים.

אלה שידעו את ר' אלתר מאיר יידעו לשמור בלבם את זכרי תורתו שלמדו ממנו, מפיו או מפי כתביו, להזכירם לעצמם ולהביעם לאחרים, למען דיבוב שפתותיו בקברי והנצחת שמו בקרבנו.

א. שרביט

גיבור הרוח

חלפה שנה מיום שנלקח מאתנו האי גברא רבא, טרם התאוששנו ממכאוב האבדה, ודל עטי מלהביע צערנו ולתת הערכה נכונה על אישיות רבת אנפין זו, שכל כך רבים חבבוה והעריצוה. זה היה גמול ובטוי ליחס האבהי והידידותי שהוכיח לכל אדם.

כנרות חנוכה על אורם הקלוש והצנוע, המאירים מעונות בית ישראל בכל אתר ואתר מפיחים עידוד ובטחון בלבות העם, כן גם בן דודי היקר ז"ל שנשמתו יצאה בטהרה בימי חנוכה אלו. בגופו החלוש, הצנום והמשותק למחצה, בשיחותיו הליכותיו ויצירותיו האיר דרכם של מבקשי נתיבה, בשקדנותו ללא לאות, בעיוניו הבלתי פוסקים הוכיח רצון עז וגבורה נפשית כבירה לשאת בנטל החיים הקשה, כי הרכוז העצום של תורת חיים שאגר בקרבו כל שעה וכל רגע — חיסן אותו וסיפק לו כוח סבל בל ישוער, ובהתנהגותו הפיח עידוד וביטחון לאלה שבאו אתו במגע ואלה שעקבו אחריו.

יהי זכרו ברוך ושמו ינון לנצח.

בן־דודו
אלישע רוטר

(„הצופה" כ"ד בכסלו תשכ"ז 7.12.66)

על פעלו ופעילותו של ר׳ יצחק פלר ז״ל

א. ר׳ יצחק פלר — רוכש קרקעות

להלן קטע מתוך מאמר מאת מנחם תלמי ב„מעריב״ מיום 9.9.1966:

מי שמתמצא קצת בכבישי הארץ יודע כי הכינוי „שבע האחיות״ מתייחס לאותם עיקולים אספלטיים, הצונחים מהקסטל, דרך מוצא־עלית, לכיוון מוצא־תחתית; כי הוא מציין עיקולים חריפים, ששימשו פעם כדרך־המלך לבירה והיוו נקודת מבחן לכושרם של נהגים.

בשנות מלחמת העולם השנייה נחצבה דרך מקבילה, מעברו השני של ההר וזו ביטלה את הצורך להזדקק לאותן „סרפנטיות״ חריפות. מאז ועד היום עוברת הדרך לירושלים בכביש ה„חדש״ ואילו פיתולי „שבע האחיות״ משרתים את בית ההבראה „ארזה״ ואת מוצא־עלית בלבד, וכמו כן את רכבם של הטיילים המבקשים „להתבשם״ מאותו קטע קצר וחריף, המעוגן בתקופת „זכרונות ארץ ישראל״.

לכל אחד מהפיתולים החריפים המציינים את הכביש הנזכר, הודבק הכינוי „אחות״. לקטע כולו קראו „שבע האחיות״. נהגים רבים תמהו (ותמהים גם היום) כשלא מצאו שם יותר משש „אחיות״. רק מעטים ידעו כי „האחות השביעית״ מצוייה במרחק מה מערבה, במעלה הקסטל, המתחיל סמוך לקרית־ענבים. ליתר דיוק: באותו קטע כביש ששוב אינו בשימוש ואשר היווה פעם חלק בלתי נפרד מדרך־המלך.

קטע זה, הנפרד מהכביש של היום ומתחבר אליו שוב לערך מחצית מעלה־הקסטל מצד מערב, חובק ועובר למרגלותיה של גבעה תלולה, שבראשה מזדקר וניבט למרחוק בית־אבן נאה, שצמרות גדולות מסוככות עליו. בית זה, החולש ממרומי גבעתו של „האחות השביעית״, אינו מצויין, בדרך כלל, במפות ושום שלט אינו מודיע לך כי שמו וסביבתו הם „נחלת יצחק״.

בעת מלחמת־השחרור שימשו הגבעה התלולה והבית שבראשה מישלט ובסיס צבאי. בשיפולי הגבעה נחצבו עמדות ובונקרים. כאן התמקמו זמנית מטות שונים של מיבצעים שונים, שאחד מהם פיקד על מיבצע כיבושו מחדש של הקסטל.

הבית הזה נבנה בתחילת שנות העשרים בידי ערבי נוצרי ושמו חנא רחיל אשר שימש כמזכיר הקונסוליה הצרפתית בירושלים והממשיך את משרתו הדיפלומטית עד היום כשגרירה של צרפת באחת מארצות אפריקה.

ב־1928, מסיבות שאינן ברורות די צרכן, הוצעו הבית, הגבעה והאדמות הצמודות שסביב, למכירה. אחד מן המסדרים הקתוליים לטש עינו על הנחלה והחל מנהל מו״מ עם בעליה.

באותו זמן הגיע ארצה יהודי מארה״ב, רב בסמיכות, סוחר ותעשיין במציאות, שהיה ירא־שמים ואחוז התלהבות ציונית.

היתה זו הפעם השניה בה הגיע יצחק (סג״ל) פלר לארץ־ישראל, כשאחת ממטרותיו היא לרכוש נחלה ולהקים בה שכונה ליהודים שומרי מסורת.

כשבא ארצה שוב ב־1928, הסבו את תשומת לבו לנחלתו של חנא רחיל המוצעת למכירה, דחקו בו שירכוש אותה ויצילה מידי „ערלים״.

לאחר מו״מ ממושך הצליח ר׳ יצחק פלר לקנות את הבית על 400 הדונאם שסביבו. יחד עם זאת רכש 650 דונאם נוספים מעברו השני של הכביש לירושלים, מידי משפחת חוסייני

הנודעת. ערביי הסביבה לא השלימו עם העברת הבעלות לידי היהודי. הם ניסו למנוע בכח כניסתם של מודדים לשטח ופעם אף פתחו באש על ר' יצחק פלר, שעה שסייר באדמותיו עם

יד לזכרו של ר' יצחק פלר, גואל האדמות והבית ב„נחלת יצחק" אשר במבואות ירושלים

מהנדסים. כל נסיונות האלימות והשגת הגבול נכשלו נוכח עמידתו האיתנה והעיקשת של היהודי מארה"ב. הוא ערך פרצלציה באדמות שמעבר לכביש, אותן התכוון למכור ליהודים חרדים באמריקה, שיעלו ארצה לבנות שכונה חדשה במבואותיה של ירושלים.

ב־1934 נפטר במפתיע. התכנית להקמת השכונה הוקפאה. בנו וחתנו עלו ארצה כדי להמשיך במפעל. על האדמה שמעבר לכביש הקימו מחצבה, שנמסרה בחכירה לקבלני משנה ואשר אמורה היתה, בין היתר, להכין אבן לצרכי בניית השכונה החזוייה.

אולם בינתיים פרצו המאורעות. המחצבה הועברה לתיפעולה של פלוגת בית״ר (שהיתה ידועה בכינוי „פלוגת הכביש״). זו הוקמה בבית הבודד שעל הגבעה, הפעילה את המחצבה ועסקה בשמירת המיבנים והרכוש.

עם החרפת המהומות הוכן הבית על ידי השלטונות הבריטיים כתחנת־נוטרים והוקצבו לה ארבעה לובשי־מדים ומספר רובים. מניה־וביה נעשה המקום בסיס אימונים של בית״ר.

לשיא פרסומו הגיע הבית בשילהי 1937, כאשר אחד הנוטרים מחברי הפלוגה נעצר על ידי המשטרה באשמת יריות על תחבורה ערבית והריגה. הוא הועמד לפני בית־דין צבאי ונידון למוות בתלייה.

נוטר זה, יחזקאל אלטמן, היה היהודי הראשון שהועמד לפני בית־דין צבאי ואשר נידון למיתה לפי תקנות החרום שפורסמו זמן קצר לפני כן...

שעות מספר לפני מועד ביצוע גזר־הדין נקרא הנידון לחדרו של מנהל הכלא וזה בישר לו כי המלך האנגלי החליט לחוס על חייו ולהמיר את עונש המוות במאסר עולם. סבר השלווה לא סר מפניו של הניחון. מנהל הכלא נזף בו על שאינו מגלה סימני שמחה ועל שאינו מרעיף דברי תודה והוקרה. לאחר שש שנות ישיבה בכלא שיחררו הבריטים את היהודי הראשון שנידון למיתה. אותה שעה שימש כבר הבית הבודד שב„נחלת יצחק״ כתחנת נוטרים של „משטרת הישובים העבריים״.

בהמשך גלגוליו הגורליים של הבית יש לציין כי הוא הפך אחרי כן להיות בית־אולפנא לקציני ה„הגנה״ ולעמדה איסטרטגית השולטת על אם־הדרך בואכה לירושלים, בין מוצא לקרית־ענבים. במלחמת הקוממיות שימשה ה„תחנה״ למטרות שונות ולמיבצעים רבים, בין אלה — הכיבוש הסופי של הר ה„קסטל״, בו נהרג המנהיג הערבי שיך עבדול קאדר חוסייני.

ב. ר׳ יצחק פלר — רוכש לבבות לבנין הארץ

והנה כמה קווים לדמותו הציונית של ר׳ יצחק פלר, שצויינו ברשימה מיוחדת לספרנו, לפי בקשת עורך הספר, על־ידי מר בנימין פלר, תושב ירושלים ועתונאי ותיק, בנו של מייסד „נחלת יצחק״: —

מה הניע את אבי ז״ל לרכוש את שטחי הקרקעות באזור זה? בין מסמכי עזבונו מצאנו מאמר־מערכת ב„טאגעבלאט״ הניו־יורקי שציין את הרכישה ובין היתר נאמר שם (בתרגום הדברים מיידיש): „...מי שיודע כמה קשה ליהודי לקנות קרקעות באזור זה אי־אפשר שלא יתפעל ממידת המרץ ואומץ־הלב של מר פלר הנ״ל, שעלה בידו אף להשיג קושאנים לחלק מהקרקעות. עלינו רק להביע את איחולינו שגם יהודים נוספים יצליחו לעשות קניות כאלה, וביחוד בסביבת „נחלת יצחק״, שכן סביבה זו ממש משוועת לקונים יהודים, וזאת עד כמה שאפשר יותר מהר, כל־עוד שהעולם הנוצרי־הקאטולי לא תפס את השטחים האלה. יש שם שטחים נרחבים הרשומים כבר בספרי האחוזה כבעלותו הישירה של האפיפיור ולכן עלינו למהר ולהציל עד כמה שאפשר יותר את אדמות הקודש שלנו ולגאול אותן מידי נכרים.

בקרב ראשי הישוב דאז שררה הדעה שאדמה ערבית אפשר תמיד, במוקדם או במאוחר, לרכוש. אולם אדמה כזאת שעברה לידיים נוצריות, אבודה היא לנו לעולם.

כשלושים וחמש שנה עשה אבי בארצות־הברית, שם המשיך להתהלך כבתוך סאנוק עירו, ותפילה בלבו — ירושלים. בנו, ילדיו, החדיר הערצה למנהגי „הבית הישן", ואני, כיליד ה„איסט־סייד", הכרתי לא־מעט את סאנוק מבלי שרגלי דרכו בה אף פעם. אני יכול להעלות שמות של סאנוקאיים שלא ראיתים בחיי, — שגרו מצד זה או אחר של ה„פאסידע" או שניהלו עסקים בתוכו, ואף פרטים מסביבות העיר כגון איסטריק, ראפינקע ועוד...

מקום התפילה של אבא היה „ליענסקער חברה ישועות יעקב" שם לימד ערב ערב שיעור בגמרא, וגם בימי שבת בשעות שלפני „שלוש־סעודות". משבת שלאחר חג הפסח ואילך לימד „פרקי אבות". פה אציין כי ליוויתי אותו בקביעות בשיעוריו אלה ויכולני להעיד כי אף פעם לא הגיע למעבר ל„כל ישראל יש להם חלק בעולם הבא" (משנה א׳ של פרק י׳ שבמסכת סנהדרין הנלמדת כהקדמה ל„פרקי אבות"), אם כי השיעור נמשך למעלה משעה, כה עשירים היו הסבריו ופרשנותו, שבוע שבוע, על המשנה־ההקדמה הזאת בלבד.

פעילותו הציונית — ה„ציוניסטישע געשעפטן", כפי שכינו זאת הלועגים לו — העסיקה אותו גם בשבתות, הוא היה מתפלל בשבת ב„השכמה" והיה הולך בכל שבת לבקר בבית־כנסת אחר ודורש שם בפרשת השבוע בנושא של הטפה ציונית, מצות בנין הארץ וכדומה.

במרכז חלון הראווה של חנותו בלטו תמונותיהם של הרצל ווולפסון, כשעל ראשיהם כיפות רבניות („רעבישע יארמולקעס"), שנוספו במיוחד, לפי הזמנתו, על־ידי צייר, כדי לא לפגוע ברגשות לקוחותיו הדתיים וכן לא לתת פתחון־פה למתנגדי הציונות שיגידו שהציונים הם גויים והולכים בגילוי־ראש...

התרשמותו במסעו הראשון לארץ היתה כבירה, בהגיעו למחוז־חפצו התפעל מהתעשיה המקומית, בירך ברכת „שהחיינו" על מוצרי „שמן" וביהח"ר לממתקים, חפצי „בצלאל" וסיגריות מקומיות. חשב לתומו שיהודי ארצות־הברית, וביחוד אנשי שלומו בניו־יורק, יקפצו על המוצרים מארץ הקודש כעל מוצא שלל רב. הוא נהיה איפוא מחלוצי היבואנים של תוצרת הארץ לארה"ב, אולם אכזבתו היתה גדולה כשנוכח לדעת שהם אינם מיחסים חשיבות־יתר — ואולי עוד יותר גרוע מזה — לאתרוג הארצישראלי, והם העדיפו את האתרוג הירקרק החלק מקורפו, טריאסט וקאליפורניה. לא הועילה הטפתו לפרי הארץ, למרות מאמציו, הסבריו והטפתו מבחינה ציונית־לאומית ולמרות נימוקיו מבחינה הלכתית. עם זאת המשיך שנה־שנה לייבא אתרוגים מפרדסי השפלה שלנו, ואף במערכת שלימה של „ארבעה מינים" מארץ הקודש, — כלומר: גם לולבים ואפילו הדסים מצפת. זכור לי עדיין המשלוח האומלל של הדסים מצפת כשהם ארוזים בשקים רטובים, אולי שרביט אחד של הדס מתוך מאה ראוי היה לשימוש. אכן, שמחתו על כך היתה גדולה מאד, חרף ההפסד הכספי הגדול שהיה לו מעסקי־„יבוא" אלה.

לצערנו הרב, לא זכה הוא ולא זכינו אנחנו להמשך פעילותו הנלהבת. ביום מר ונמהר אחד, כשהוא בעיצומה ובעצמתה של עבודתו, עבודת־קודש למען העם והארץ, חלה לפתע ונפטר באופן פתאומי, — ושירת חייו, שירת התחייה והבנייה, באמצע נפסקה.

לעמוד 435

צ. פנסטר

אריה וילק

דוקא הוא, הסוער והתוסס כל ימי חייו, מת מבלי שיוודע על כך ברבים. יליד העיר סאנוק בגליציה המערבית, קיבל חינוך יהודי־מסורתי. בנעוריו שקד על לימודי היהדות ובהשתלמות עצמית רכש השכלה כללית. היה פעיל בתנועה הציונית בכל גלוייה והסתעפויותיה, תחילה בשדה הנחלת הלשון העברית ותרבותה בעיר הולדתו ובעיירות אחרות בגליציה המערבית ואחר־כך בפעולות נרהבות אחרות. עם קום מפלגת „התאחדות" ותנועות הנוער שלה „גורדוניה" ו„בוסליה" והתפתחותה לתנועה המונית, היה אחד מחבריה הפעילים ביותר בגליציה המערבית ומחבריה המרכזיים.

עם פלישת הגרמנים לפולין במלחמת העולם השניה נסחף עם זרם הנודדים מזרחה — אל רחבי רוסיה לערבות סיביר. לאחר שחרורה של פולין היה מראשוני החוזרים אליה ומיד נרתם בעול שיקום החיים הציבוריים והציוניים בפולין. בקראקוב, מרכז פעילותו מאז, ליקט שרידי חברים של מפלגת „התאחדות", מבין ניצולי השואה ומזרם הפליטים החוזרים מרוסיה, ייסד קיבוץ הכשרה ועליה ולקח חבל פעיל בכל יזמה ציבורית ופעולה ציונית ומפלגתית של שארית הפליטה בפולין.

אחת התחנות החשובות, בפעילותו ובדרך העפלתו לארץ־ישראל היתה אוסטריה ובמחנות הפליטים שהיו בסביבות לינץ וזלצבורג בשנים 1946—1949 — וגשייד׳ אבלסברג, וולס, רידנבורג ובית־ביאליק, האליין וסאאלפלדן ועוד — פיתח וילק את מלוא מרצו. כחבר ומזכיר הועדה המרכזית של „צ. ס.־התאחדות" (ואחרי האיחוד עם פועלי־ציון צ. ס. — של „פ. צ. (צ. ס.)־התאחדות") וכחבר פעיל בכל המוסדות המרכזיים של שארית הפליטה באוסטריה אירגן, פעל והפעיל, עורר והתסיס למען הרעיון המרכזי של העפלה ועליה, בכל התנאים ובכל הדרכים, של רבבות הפליטים שעברו אז דרך אוסטריה לתחנות אחרות במסלול ההעפלה או ישירות אל חוף המולדת. את עבודתו זו מילא במסירות ללא גבול וללא לאות.

בהגיעו לארץ באביב 1949 השתקע עם משפחתו בחיפה ועבד כמנהל סניף קופת־חולים בתחנת־הכרמל. עם זאת לא נפסקה פעילותו הציבורית־מפלגתית וכאיש בעל הזדהות מלאה ללא שיור וסייג עם תנועת העבודה הציונית ומפלגת פועלי א״י, לא מצא מנוח וסבל הרבה מהמציאות החדשה שלא נתנה לו להגיע לביטויו המלא ולפתח את מלוא מרצו. בכל עת עד ימיו האחרונים, היה מוכן לזנק מחדש או להמשיך בפעולה שהיתה תוכן ועניין של כל ימי חייו רבי־המעש, אך גם רבי הנדודים והרוגז.

זכרו וזכר פעילותו המסורה והמסועפת יישמרו בלב כל חבריו וידידיו הרבים.

יקירינו שנפטרו בארץ ונטמנו באדמת המולדת, המשך הרשימה המכילה את השמות הצרורים „בצרור החיים"

יוסף בובקר — אחרי עברו את נתיב היסורים של סיביר וכו׳ זכה לבלות בארץ שנות חייו האחרונות תוך שקט ומנוחה ורוויית נחת מבתו ובעלה ומילדיהם — נכדיו שחונכו בדרך שישרה בעיניו ולמדו לכבדו ולאהבו אהבת בנים ובני־בנים.

נחמה דובינר לבית רוט — בתו של ר׳ יוסף רוט, ה„גבאי" לאדמו"רי בוקובסק. מראשוני חברות „הפועל המזרחי" — „ברוריה". עברה את ה„הכשרה" בלוקאביצה, שם הכירה את בעלה לעתיד מנחם דובינר יבל"ח, ומייד לאחר נשואיהם בשנת 1936 עלו ארצה. קליטתם בארץ היתה קשה ורבת סבל בגלל חוסר עבודה ששרר אז בארץ. עם פרוץ מלחמת העולם השניה התגייס בעלה לצבא הבריטי ונפל בשבי בידי הגרמנים. נחמה נשארה בארץ עם ילדה קטנה שנולדה להם, והיא סבלה קשות, גם מעצם הידיעה שבעלה שבוי בידי הנאצים ודאגתה לגורלו שם וגם מחוסר פרנסה. סבל ממושך זה השפיע על מצב בריאותה. עם שוב בעלה הביתה אחרי המלחמה הם התחילו להתאושש, אבל בריאותה הלכה והתרופפה והיא נפטרה בראש־חודש ניסן תשי"ח (1958) תנצב"ה. (צבי שמרי)

חנה בנדיקט לבית רוזנפלד — בתו של ר׳ דוב בריש רוזנפלד. עלתה ארצה בשנת 1934, לאחר שעברה את ה„הכשרה" בקרקוב. בהחזיקה במזנון של בית הפועל המזרחי בתל־אביב, כמקום תעסוקה ופרנסה, היה מנהגה באותן שנות חוסר־העבודה להציע לחברים מחוסרי עבודה „קינוח", שפירושו המעשי היה ארוחה קלה למען שביעת רעבונו. בגלל כך אף קראו לה „אמא חנה". היא היתה מציעה לחבר הלואה בסכום כסף עד „לכשירחיב". כן היתה ידועה בדאגתה המיוחדת לחברים בכלל וליוצאי סאנוק בפרט וביתה היה פתוח לכל מכיר ועולה חדש בימי שהותו הראשונים בארץ עד שמצא דירה ועבודה.

מחלתה, שנמשכה שנים אחדות, גרמה לה יסורי גוף ונפש שאין לתארם. נפטרה י"א אייר תשכ"ט. תנצב"ה. (צבי שמרי)

יוסף טייכר — בן ר׳ סנדר טייכר, מיקירי קלויז צאנז של סאנוק. יוסף עלה ארצה לאחר מלחמת העולם השניה. התיישב בנתניה וחי בה חיי מנוחה ושלווה יחסית לאחר נתיב היסורים שעבר אותו מאז צאתו את סאנוק, תחילה בגרמניה ואח"כ בהולנד. התחיל לרוות נחת מבתו הנשואה, היושבת בתוכנו בארץ, אך חולשת לבו הכריעתו והוא נפטר באופן פתאומי. תנצב"ה.

פרומה־טשי מאיר — רעיית הרב אלתר מאיר ז"ל. היתה בת לאחת המשפחות האצילות של מונסטרישץ, עיירת תעשיית הטאבק שבגליציה המזרחית. בהסתפחותה, על־ידי

נשואיה לר׳ אלתר מאיר, למשפחת ר׳ ישראל־טשי מאיר בסאנוק, הוגברה מידת האצילות והועלה שיעור הזוהר וממילא גם הורמה רמת התפארת הפנימית שבה, תפארת הנפש ויפי הרוח, שהתבטאו ביטוי גדוש ומודגש ביחס לזולת, ובמגע שבין אדם לחברו, בין מארחת לאורח, בין „בעלת־בית״ תושבת ותיקה בארץ לבין עולה חדש, בן־עיר או סתם לקוח, אורח ואורחת באי ביתה, בית ארוחות, ובית של אווירה יהודית־תרבותית תמימה ושל מסירות משפחתית תמימה.

אם ראינו כולנו את בית הרב אלתר מאיר כבית ה„שגרירות״ ליהודי גליציה וכ„קונסוליה״ של יוצאי סאנוק, הרי היתה פרומה־טשי מטרונת הבית הזה ופטרונת המשפחה הזאת. היא העניקה לבית מאוצר טבעה האצילי ומחותם שפעת חיוניותה החברתית. והכל — על טהרת מידת החסד האנושי והפיקחות היהודית הגליצאית הטיפוסית.

פרומה־טשי מאיר היתה אהובה על כל שבא איתה במגע וזכרה יישאר נערך ונערץ בלב כל מכיריה־מוקיריה. תנצב״ה.

שלמה נחליאל — בן למשפחת בומבאך־טרום, נכדו של ר׳ אברהם טרום (הזקן), שהיגרה בראשית שנות העשרים לגרמניה. הבן, שלמה, חונך ברוח החסידות, והיה מראשוני קבוץ־הכשרה „רודגס״. נשאר איש הקיבוץ הזה גם בהתגבשו כ„קיבוץ יבנה״, מחבריו הפעילים ביותר ומהעומדים בראשו. בשנת חייו האחרונה למד תורה בישיבת „כרם ביבנה״. נפטר ביום כ״ד מנחם־אב שנת תשכ״ה.

דוד פסל — בנו של ר׳ **מאיר פסל**, מהמתפללים הנכבדים של בית־המדרש הגדול בעיר ומראשי הסידי יאבורניק־ריביטיטש של השושלת הדינובית. דוד לא טיפח בעצמו את גינוני החסידות הקונקרטיים, אך לא התרחק מהליכות אביו העקרוניות, בין בהתהלכותו עם קונו ובין ביחסו לזולת. כאביו כן גם הוא הראה נדיבות לב ונכונות לעזרה בגבולות היכולת והאפשרות שניתנו לו. גם בשנים המעטות שבהן חי בארץ גילה רצון להתערות בחיי החברה ולעירנות למתרחש אצל ידידים־מכרים בכלל ואצל בני־עירנו בפרט. נלקח מאתנו בדמי ימיו, כשהוא באמצע היבנותו והשתרשותו בארץ, — וחבל.

מנדל קרל — שימש כגובה ושמש ב„יד חרוצים״, נאמן לתפקידו. לאחר המלחמה עלה ארצה וחי בה חיים שקטים תוך בריאות רופפת מתלאותיו ונדודיו במלחמה.

פנחס רבהון ורעייתו **הינדה** — הוא בנו של ר׳ אפרים קרמר והיא מביתו — ובתו — של ר׳ משה רבהון מבוקובסק. לזכר שניהם יוחדו דברים במקומם בספר זה (עמודים 262—255).

ברוניה רגנבויגן — רעייתו של עזריאל רגנבויגן יבלח״א.

חיה־שרה שברט־שרביט, אשת ר׳ חיים שברט, השו״ב בסאנוק, — עלתה בעצם ימי מלחמת השחרור, לאחר דרך־היסורים וסבל הנדודים ותלאות הכיבוש הנאצי, גלות רוסיה וסיביר וכו׳, וזכתה לחיות בארץ חמש־עשרה שנה, מאושרת מעצם חייה בארצנו ומשופעת נחת מילדיה ונכדיה בארץ. נפטרה י״ב כסלו תשכ״ג. מנוחתה בהר־המנוחות בירושלים.

נפתלי־צבי שטרן — בן ר׳ פסח שטרן, מבוקובסק, מבחירי בחורי־בית־המדרש דשם. נחשב כ„עילוי״ בעיירה. היה בקי גם בתחומי הידע שמחוץ לידיעת התורה. הצטיין בשנינותו ובחריפותו גם במילי דעלמא. עלה ארצה בראשית שנות השלושים לאחר שחי בגרמניה כמה שנים. בארץ עשה מייד את צעדיו הראשונים בעבודת יגיע־כפיים והגיע כמעט להתבססות כלכלית, אלא שבאופן פתאומי חלה וכעבור ימים אחדים נפטר.

שלמה שטרן — אח לנפתלי צבי הנ״ל, איש בוקובסק, מהעסקנים המעטים והפעילים היחידים בתחום הציונות והתרבות העברית בעיירה זו. ראה עליו בפרקי בוקובסק שבספרנו.

לעמוד 581

„שער״ של אחד מספרי ר׳ חיים פוטרניק

שי״ת

ספר

נר מצוה

והוא סדר

הדלקת נר חנוכה

כולל גם התפלה והזמירות ... צבי אלימלך ...

דינאב ...

א) ... נס חנוכה ...

ב) מגילת אנטיוכס ומעשה יהודית ...

ג) הלכות חנוכה ...

ד) ...

ה) מדרשים וזה״ק ותקו״ז וז״ח ומדרש הנעלם

ו) עניני חנוכה ...

... חיים ... יששכר

בעריש ... מבאקאווסק ...

מבארדיטשוב ...

נדפס בדפוס של הר׳ מענדיל מושעל נ״י

סאניק בשנת תרע״ג

Druck v. M. Muschel, Sanok. | Nachdruck strengs verbot[...] Verlag v. Ch. Futernik, Bukows[...]

(הפעילות הציונית של יוצאי סאנוק באמריקה)

פעולתו של מר הארי זינגר (הקמת מחלקה ליידיש ליד הספריה העירונית בבאר־שבע) זכתה לציון ניכר מצד החוגים הציבוריים המתאימים ומצאה את הידה גם בעתונות הארץ. מובאה כאן הידיעה על כך, שפורסמה ב„לעצטע נייעס", עתון יומי מהותיקים ביידיש המופיע בתל־אביב, מתאריך 7 ביולי 1967:

(„די טעטיקייט פון הארי זינגער (אויפשטעלונג פון א יידיש־אפטיילונג ביי דער שטאטישער ביבליאטעק אין באר־שבע) האט באקומען אנערקענונג מצד די געהעריקע געזעלשאפטלעכע קרייזן און האט געהאט אן אפקלאנג אין דער פרעסע. מיר ברענגען דא די ידיעה וועגן דעם, וואס איז פארעפנטלעכט געווארן אין דער ידישער טאג־צייטונג וואס דערשיינט אין תל־אביב „לעצטע נייעס", דעם 7־טן יולי 1967"):

געשאַפן אַ יידיש־אָפּטיילונג ביי דער שטאָט־ביבליאָטעק אין באר־שבע

מיט דער מיטהילף פון ה׳ צבי זינגער פון די פאַראייניקטע שטאַטן, וואָס איז גלייכצייטיק אַ תושב אין באר שבע, איז ביי דער שטאָטישער ביבליאָטעק אין באר שבע געשאַפן געוואָרן אַ יידיש־אָפּטיילונג. אַ טייל פון דער נויטיקער אויסשטאַטונג פאַר דער ביבליאָטעק איז געשענקט געוואָרן דורך ה׳ צבי זינגער.

די יידיש־אָפּטיילונג האָט העכער 1000 קלאַסיפיצירטע ביכער, צוגעפאַסטע פאַר דעם מאַסן־לייענער.

כתובותיהם של יוצאי סאנוק והסביבה
המתגוררים בתפוצות אמריקה ואירופה

Appelbaum J. H., 1810 Loring Pl. Bronx, N.Y.
Apter Joseph, 2879 West 12th St. Brooklyn 24, N.Y.
Amster L., 7521 Hampton Av. Hollywood, California, 90046
Ament M., Van de Nestlei 22, Anvers, Belgique
Baranker Sarah, 354 Beach 56th St. Arverne 92 Rockaway, N.Y.
Bauer Rose, 1101 East 214 St. Bronx, N.Y.
Bauer Morris, 1153 East 214 St. Bronx, N.Y.
Baer Sam, 108-50-64th Road Forest Hills L.I.
Beer David, 1497 Carrol St. Brooklyn, N.Y.
Bertenthal Irving, 3405 Godwin Terrace Av. Bronx, N.Y.
Bertenthal Sam, 1546 Salwyn Av. Bronx, N.Y.
Birnbaum Bernard, 1343 Dickens St. Far Rochway L.I.
Birnbaum Flora, c/oHaber 1257 Loring Av. Brooklyn, N.Y. Apt. 6-G
Brawer Gertie, 3913 Brightway, Weirton W. Virginia
Brown Ira, 2275 Cruger Av. Bronx, 62, N.Y.
Brown Meyer J., 2, 4-18-30th St. Fairlawn, N.Y.
Brandus Edward, 217 East 7th St. Broklyn 18, N.Y.
Birnbaum Oscar, 925 East 14th St. Brooklyn 30, N.Y.
Braver Max, 114 Av. F. Brooklyn, N.Y.
Brook Max, 615 Park Av. Long Beach, N.Y.
Bruch Morris, 3800 Collins Av. Miami Beach, Fla.
Brown Flora, 2275 Cruger Av. Bronx 62, N.Y.
Brown Louis, 1585 Macombs Rd. Bronx, N.Y.
Brown Meyer J., 243-31 61st. Av. Douglaston 62, L.I.
Brown Sam, 260 East 176th St. Bronx, N.Y.
Buchbinder Max, 2322 Wilson Av. Bronx, N.Y.
Barber Miriam M.D., 3750 Hudson Manor Terrace, Bronx, N.Y. 10463
Davis Sam, 3038 Brigthon 12th St. Brooklyn, N.Y.
Domb Moses, 525 Neptune Av. Brooklyn 24, N.Y.
Ebert Jacob, 679 Waring Av. Bronv 67, N.Y.
Eller Charles, 30 Ellwood St. New York 40, N.Y.
Eisenstein Louis, 2630 Linden Blvd. Brooklyn 8, N.Y.
Falik Florense, 2120 Harrison Av. Bronx, N.Y.

Feit Rose, 1450 Jesup Av. Bronx 52, N.Y.
Feld Morris, 75-05-21th St. Bayside 64, Queens, N.Y.
Feldman Sidney, 635 East 82nd St. Brooklyn 36, N.Y.
Fischler Lena, 85-75 Woodhaven Blvd. Queens 21, N.Y.
Fleischer Herbert, 95-34 Queens Blvd. Rego Park 74
Fidel Philip, 43-11 Auburndale Lane Flushing 58, N.Y.
Fields Paul, 8609 Willis Av. Panorama City, Calif.
Freund Bernard, 8819 20th Av. Brooklyn, N.Y.
Freund Isadore, 64 Melrose Av. Irvington, N.Y.
Freund Max, 3039 Wallace Av. Bronx, N.Y.
Frenkel Rachel, 413 Grand St. New York N.Y. 10002
Friedman E., 1170 Lincoln Pl. Brooklyn, N.Y.
Fink Isaac, 1444 49th St. Brooklyn, N.Y.
Fink Chaim, 1559 Carroll St. Brooklyn, N.Y. 11213
Fink Saul, 294 Mc Adam Av. Winnipfg 4, Manitoba, Canada
Fink David, 28 Simonstreat, Anvers, Belgique
Gandle Sol, 106 A Blvd. East Paterson, Swansthmor, N.J.
Gershon Ethel, 35 Manor Drive, Apt. 6B, Newark 6, N.J.
Grossman Dave, 2080 Wallace Av. Bronx 62, N.Y.
Goldman Anna, 20-16 Seagirt Blvd. Far Rockaway, N.Y.
Ginsber Mrs. Paula, 651 West St. N.Y.C.
Goldblatt Sam, 116 Elliot Pl. Bronx 56, N.Y.
Goldstein Adolph, 243 McDonald Av. Brooklyn N.Y.
Graber David, 1255 Stratford Av. Bronx 72, N.Y.
Graber Victor, 1255 Stratcord Av. Bronx 72, N.Y.
Graber Leon, 90-1/-149th St. Jamaica 35, N.Y.
Graf Frances, 245 Quentin Rd. Brooklyn 23, N.Y.
Graf Richard, 1735 East 13th St. Brooklyn N.Y.
Grossman Mrs. Yetta, 1772, East 29th St. Brooklyn N.Y.
Getzled Sam, 862 41st St. Brooklyn 32, N.Y.
Gutwirth H., 410 Ocean Av. Brooklyn, N.Y.
Garfunkel, 1769 17 Av. Brooklyn, N.Y.
Gutter Efroim, 1420 Av. L Brooklyn, N.Y.
Gutter Miriam, 4219 18 Av. Brooklyn, N.Y.
Graubert Jac, Sekupstreat 1, Anvers, Belgique
Hirsh Dave, 1225 Jerome Av. Bronx 52, N.Y.
Hausner Yetta, 85-55 Lefferts Vlvd. Kew Gardens 15, N.Y.
Halberstam, Rabbi Baruch & Henia, 1161 46th St., Brooklyn, N.Y.

Jacobs Rose, 899 Montgomery St. Brooklyn, N.Y.
Jonas Herman, 1703 Church Av. Brooklyn, N.Y.
Karp Nathan, 150-49 78th Av. Flushing 67, N.Y.
Karp Irving, 51-15 Van Kleek St. Elmhurst 73, N.Y.
Katz Gisella 2181 38th St. Long Island City
Kaufman Ben, 29 West Tremont Av. Bronx 53, N.Y.
Kupetz Sidney, 502 Queen St. Westbury, N.Y.
Kornreich Kuisse, 66 Riple Lane, Levittown, N.Y. 11756c/oDraguts Ky E.
Kurz E., 1250 Ocean Av. Brooklyn, N.Y. 11230
Langer Joseph, Eoutsh Fallsburg, N.Y. Box 552
Lustig Harry, 1296 Sheridan Av. Bronx, N.Y.
Leffel David, 425 Neptune Av. Brooklyn, N.Y.
Leffel Isaac, 453 East 48th St. Brooklyn, N.Y. 11203
Lustig Charles, 701 Gerald Ct., Brooklyn, N.Y. 11235
Lustig Sarah, 1314 Grand Concourse, Bronx, N.Y.
Lustig Sol, 1723 Uuion St., Brooklyn, N.Y.
Lieber David, 1055 Findlay Av. Bronx, N.Y.
Lusthaus Helen, 1220 Ocean Av. Brooklyn, N.Y.
Leiner J., Provincictreat 155, Anvers, Belgique
Lustig M., Turist Hotel Pelikanstreat 22, Anvers, Belgique
Lesser S., 2, Sq. Leon Guillot, Paris 15. France
May Morris, 386 Grand St. New York, N.Y. 10002
Mendelwitz D., 1618 Jefferson Av. Brooklyn, N.Y.
Meisner Sam, 20-47-27th St. Astoria, Long Island City
Miller E.M., 162-95-89th Av. Jamaica, L.I.
Miller Abe, 55 Parade Pl. Brooklyn, N.Y.
Miller Frank, 103-05 Metropolitan Av. Porest Hills, N.Y.
Menaker Mania, 161-52 Jewel Av. Flushing, N.Y. c/oHarry Agres
Mairanz S., 5304 17 Av. Brooklyn 4, N.Y.
Novak O., 483 Perth Av. Winnipeg 17 Monitoba, Canada
Ortsman Mrs. Celia, 4529 Wilder Av. Bronx, N.Y.
Pensak Max Dr., 270 N.E. 191st St. Miami, Florida
Parris Irene, 110-33rd 72nd Av. Forest Hills 75, N.Y.
Propper Markus, 19 Kensington Av. Jersey City 4, N.J.
Posner Issac, 29 Attorney St. New York 2, N.Y.
Parnes I., 3000 Bronx Park Av. Bronx, N.Y.
Presser Minia & Leser, 1367-46 St., Brooklyn N.Y. 11219
Rokach N., Stanford Hill 107, London 16

Reshdwi Carmel, Tel Sta. 4033, Pr. Sta. 6905
Mina Breuer, K. Motzkin
Rein Oscar, 63-09 Bay Parkway, Brooklyn, N.Y.
Reich Jacob, 1590 Unionport Road, Bronx, 10492 N.Y.
Rauch Dave, 8100 Shore Front Pkwy, Rochway Beach 93, N.Y.
Rauch Joseph, 8100 Shore Front Pkwy, Rochway Beach 93, N.Y.
Rauch Julius, 2246 31st St. Long Island City, N.Y.
Rubinowitz Julius, 310 Ocean View Av. Brooklyn, N.Y.
Reisner A., 1517 Walton Av. Bronx, N.Y.
Reisse Joe, 1001 Lincoln Pl. Brooklyn, N.Y.
Rimmer A., R.D. 4, Box 341 New Brunswich, N.J.
Ripp Julius, 1632 East 18th St. Brooklyn 29, N.Y.
Rebhuhn Wolf, 67 Hempstead Rd. Spring Valley, N.Y. 10977
Samuels A., 1454 43rd St. Brooklyn N.Y.
Seibel Jack, 214 East St. 163 St. Bronx, 51, N.Y.
Schlenger Leon, 703 West 148th St. New York City, N.Y.
Schonberg Jacob, 1134 43rd St. Brooklyn, N.Y.
Schonberg Mendel, 811 Av. N. Brooklyn, N.Y.
Schwartz Gitel, 378 Rutland Rd. Brooklyn, 11225, N.Y.
Star Adolf, 43-70 Kissena Blvd. Flushing 55, N.Y.
Schreier Pearl, 1310 Over Look Drive, Weirton, W. Virginia
Singer Tevel, 341 Pennsylwania Av. Brooklyn, N.Y.
Singer Ely, 12 Harrison Av. Brooklyn, N.Y.
Sunderland Alfred, 90 Grand Av. Hackensack, N.J.
Schneck Harry, 435 Neptune Av. Brooklyn, N.Y. 11224
Scherer Morris, 1585 Townsend Av. Bronx, N.Y.
Schwartz Anna, 383 Grand St. New York 2, N.Y.
Schwartz Eva c/o Sonia Lazarowitz, 2179 Ludlam Av. Elmont, L.I.
Schwartz Isadore, 1522 55th St. Brooklyn, N.Y.
Schultz Harry, 2872 West 27th St. Coney Island, N.Y.
Simon Morris, 2940 Ocean Parkway, Apt. 6P Brooklyn, N.Y.
Simon Sol, 67-18 Parson Blvd. Flushing, N.Y.
Sokoloff Abe, 3000 Bronx Park East, Bronx, N.Y.
Solomon Max, 2750 Olinville Av. Bronx 67, N.Y.
Stiller Abe, 660 Arnow Av. Bronx, N.Y.

Susskind Leo, 1400 N.E. 169th St. Noth Miami Beach, Florida
Spirer Aaron M., M.D. 208 East 10th St. N.Y. 3
Spirer Res., 208 East Broadway, N.Y. 2
Scheiner Isaac, 108 East 95th St. Brooklyn, N.Y.
Schlüsselfeld Harry, 463 East 45st St. Brooklyn, N.Y.
Stern Marcus, 83-57 1118th St. Apt. 5N Kew Gardens, N.Y. 11415
Steinberg Hinda, 1449 56th St. Brooklyn, N.Y.
Salik David, 6, Sherwood Rd. Wimbledon, London S.W. 19
Singer M., 90 Varnier Dr. Winnipeg, 17, Manitoba, Canada
Shabes J., 106 Roberta Drive, Toronto 19, Ontario, Canada
Tieger Rose Mrs., Sylvan Terrace No. 15, Coney Island, N.Y.
Tieger Harry, 1380 N.E. 152nd. St. North Miami Beach, Miami
Toder Rubin, 2111 Hughes Av. Bronx, N.Y.
Trattner Abraham, 36-08 29th St. Astoria, Long Island
Taubenfeld Luis, 2058 East 56th St. Brooklyn, N.Y.
Tisser B., 1301 47th St. Brooklyn 19, N.Y.
Treitman, 366 N Orange Grave Los Angeles
Trom M., Kolonielaon 27, Anvers, 7elgique
Wachtel Sam, 1452 56th St. Brooklyn 19, N.Y.
Weiss Herbert Dr. DD.S., 218-16 Peck Av., Queens Village 27, N.Y.
Weinberger Fannie, 1280 Walton Av. Bronx 52, N.Y.
Weinberg Jacob, 811 Av. N. Brooklyn 12, N.Y.
Weinstein Rose, 170-42 130th Av. Jamaica, N.Y.
Wesberg Samuel, 2255 Grand Concourse, Bronxe, N.Y.
Werner Marcus, 3099 Brighton 6th St. Brooklyn 35, N.Y.
Wolf Sam, U.O.Box 753, Lakewood N.J. 08701
Weiss Sam, 2261 Newbold Av. Bronx, N.Y.
Wertheim Adolph, 110-40 72nd Av. Forest Hills, N.Y.
Wertheim Irving, 2780 West 5th St. Apt. 2G. Brooklyn, N.Y.
Weinman Samuel, 501 New York Av. Brooklyn, N.Y.
Wener Irving, 2138 Wallace Av. Bronx, N.Y.
Wiesen Cyla, 1379 East 10th St. Brooklyn 11230, N.Y.
Zahn Dave, 19 Kensington Av. Jersey City 4, N.J.
Ziegler M., 1656 60th St. Brooklyn, N.Y.
Zimmer M., 525 Seven Oaks, Winnipeg 17, Manitoba, Canada

בקי רות 631
בראון רפאל 81
בראון לייזר 81, 179, 442
ברידנר מאיר 81
ברידנר אדם 604
ברידנר (לבנטל) נתן, בנימין, פרידה, מאיר 649
ברנשטיין ישעיהו 161, 636
ברנשטיין אלימלך 197
ברנק לוי, עו"ד 167
ברתיני ק. א. 394
ברלין מאיר, הרב 429
ברוכי יהושע 434
ברוכי שרה 434
ברנקלאו וישקה 462
בראוער דוד 551, 599
ברינקר יעקב 575
ברינקר שיינדל 575
בראנד שלום 576
בראנד עטיל 576
בראנד צבי 576
ברגנבוים שמרל 68
ברגנבוים חיים 80
ברגנבוים מנדל 80, 609
ברגנבוים אהרן 324
ברגנבוים שמואל 324, 492
ברגנבוים מלכה 462
בראטלר שמואל 79
ברגמן דוד 79
ברנדלר מריה 79
ברייט טאדאוש 80
ברייט וולאדיסלאב 80
בר ווילהלם 81
ברגר אליהו 68, 154, 156, 159, 268, 490, 492, 514, 604
ברגר ישראל שלמה 73, 279
ברגר אברהם 186
ברגר מנדל 268
ברגר צירל 268
ברגר שרה 279
ברגר משה יוסף 279
ברגר שמחה בונים 279
ברגר צבי אריה 514
ברקוביץ אברהם 23
ברומר יהודה, הרב 41, 93, 94
ברומר אלעזר, הרב 62, 63, 92, 93, 94, 95, 115, 336, 441, 492, 538, 627, 629
ברומר ברטה 80
ברומר משה 94
ברומר שרה בריינדל 94
ברנפלד שמעון 42
ברנפלד נסנדל 78
ברוך למל 60, 322
ברוך יצחק 604
ברוך מרדכי 551, 599
ברוך מנדל 551, 599
ברוך פעני 551, 599
ברוך סעידי 551, 599

ג

גארטנברג דוד 120, 496
גבירר בריינדל 462
גבעוני — פיפה גרשון 74, 81, 132, 151, 175, 265, 292, 454, 458, 631
גוברין נורית 451
גוזיק 31
גוזיק אדם 80
גוזיק טאדאוש 80
גוטליב ישראל 37, 485
גוטמן יחיאל־מיכל 649
גולדברג, ד"ר 29, 480
גולדברג צבי (ראה: סם וונג) 183, 187
גולדברג שמחה 282
גורפיין יצחק 63
גורפיין רבקה, ח, י, 80, 210, 211, 212, 362, 380, 387, 446
גורפיין אברהם 81
גורפיין יעקב 340, 356, 361, 540
גורפיין מרים (מינה) 81, 180
גורפיין פרומה 649
גולומב יעקב 78
גולדשלג שמואל 79
גולדהמר הנריך 79
גולד יעקב 79
גולד מרדכי 284
גויקו יעקב (ראבינוביטש) 552
גולדמרק מינה 80
גורלי מ. 118, 495
גוטווירט אליהו 127
גוטווירט נפתלי 335, 537
גוטסדינר (עובדיה) אברהם, ד"ר 157, 636
גולדמן הירש 171
גוטדאנק ליאון 189, 462
גוטדאנק מוריץ 492

גולדבלט — אחיות 203
גולדבלט יצחק לייב 576
גולדבלט מלכה 576
גולדבלט 642
גולדינגר לייב 535
גינצבורג נחמיה 32, 280
גינצבורג יהושע 78
גינצבורג ישראל 91
גינצבורג ירוחם 280
גינצבורג יודל 280
גינצבורג אברהם 280
גינצבורג יעקב 280
גינצבורג שלמה זלמן 580
גינצבורג יצחק 591
גייער מאיר, ד״ר, 199, 636
גלבר נ. מ., ד״ר 27, 28, 30, 479, 481
גלבר יוסף 79
גלב פרופ׳ 36, 485
גלב אלבין 80
גלב הלי 81
גלר משה 79
גלטמן גרהארד 79
גליקשטרן מכסימיליאן 80
גליקשטרן פפי 80
גליקשטרן מינה 80
גליקשטרן 36, 485
גלדצלר יעקב, הרב 110, 111
גלדצלר ישראל 110, 280
גלייכר משה 183
גלייכר מאיר 185, 186
גלנדר יצחק 184, 209, 210, 211
גלנדר יצחק מאיר, ו, 204, 443, 444, 604
גלנדר שמאי 443
גליקמן יצחק, הרב 377, 542
גפן מרים 178, 180
גפן מיכל 511
גצלר חיים אריה 159, 161, 162, 324
גרינבוים איטשע 553, 601
גרינברג א. צ. 25, 57, 199, 639, 513
גרינברג נטע ושרה 275
גראניק יצחק 62
גראניק שלום 324, 642
גראניק משה׳לי 280, 281, 324
גראניק חיים 324
גרניק משה 652
גרבר יעקב 63
גרינהוט הנריק 78
גרובר הרמן, ד״ר 79, 192
גרינשפן ישראל 79
גרינשפן לודביקה 81
גרינשפן גבי, ד״ר 339
גרוסמן שלמה, שו״ב 128, 341
גרוסמן מרדכי 458
גרוס אלכסנדר 80
גרף משה 81
גרדי נתן 161, 636
גרטנברג דוד 649
גרטנברג יהודה 166, 194
גרשון שמעון 132, 166, 189, 194, 455
גרשון מרדכי (מוטיה) 194, 454, 455
גרשון שלום 454
גרשון שמואל 455
גרשון שמעון, (ובתו) טובה 631

ד

דאמפ פאני, זופיה 80
דאנק אברהם 97
דאנק אהרן, רייזל 455
דאנק יהודה מאיר 97, 455
דאנק שלמה 194
דה־פריס בנימין, פרופ׳ 426
דובינר (רוט) נחמה 663
דובינר מנחם 663
דוברוש דוד, פסח 595, 597
דויטש אפרים 576
דויטש פייגה 197
דומב אביש, משה 132
דומיניק לייבוש 91, 235, 489, 514
דומיניק נטע 489
דורליך יצחק 80
דורליך מיכל־לייבוש 281, 292, 335,
336, 538
דורליך משה 71
דורליך עזרא 156, טובה 73, 188, 509
דילר שמחה 649
דילר חולה 649
דילר פסח 649
דים, הלה, דבורה 81
דים יוסף 166, 397, 550
דים נתן נטע יעקב, הרב, 47, 53, 54,
64, 65, 91, 92, 96, 282, 397, 550
דים שמחה 54, 281, 397, 550
דינאס אליהו 78
דרוקר הירש־בר 590

ט

טאוב פייגה 81
טברסקי י. 116, 493
טברסקי פנחס 502
טהון יהושע, ד"ר 636
טוביאס נפתלי 570, 576
טוביאס יצחק אייזיק 576
טודר חנה 183, 184, 186, 187
טודר מנחם 182, 186
טויבנפלד (?) 29, 151, 152
טויבנפלד בערל (פיעטניצער) 533
טויבנפלד דוד 68, 285
טון יהושע (ד"ר) 190, 191
טיגר יעקב 397, 550
טיגר אברהם, ד"ר, 462
טיגר מאיר 80, 189
טיגר גניה ואדלה 649
טיסר יוסף־חיים 284
טייטלבוים משה, הרב, 342, 586, 587, 591
טייכר חיים, סנדר 649, 663
טייכר יוסף 663
טל (וואכטל) זאב 33
טלר דוד, מינדל 576
טלר צבי 569, 576
טננבוים אליהו, ד"ר, 80, 186, 189, 191, 192
טפר מורדקי 79
טראונר אסתר 80
טראכמן אליעזר 458
טראכמן הלנה 462
טראכמן צבי 285, 458
טראכמן (זילבר) צפורה (פייגה) 163, 203, 458, 604
טרופה (בירנדורף) פרידה 175, 436, 437, 559, 565, 604, 645
טראכמן דבורה 80
טראכמן יעקב 81
טרום אברהם 188, 285, 460, 664
טרום יוסף 62, 63, 285, 301
טרום משה 188
טרום מלכה 203
טרום־בומבאך יהושע 285
טרטנר (ברוכי) ישראל 61, 63, 432, 434
טרטנר צפורה 82
טריוואסר יוליוש 81
טרלו גור אריה, ד"ר 636
טרקל, השופט, 642
סש אליעזר, צפורה 299
טרייטמן זהבה 604

י

יארמארק טונקה 81
יארמארק לאה 186
יארמארק ברל 328, 520, 521, 524, 535
יארמארק פסח פאוועל 532
יעקובוביטש יעקב 552, 600
יונאס צבי 37, 49, 62, 63, 156, 486
יונאס מקס (מרדכי) 62, 63, 509, 552, 600
יונאס לייביש 552, 600
יעקובר מנחם 462
ישראלי אליעזר (ראה בראון אליעזר) (לייזר)

כ

כאראס סענדער 533, 535
כורך אשר 104
כהן ישראל, ח, י, 448, 636
כהן י. ל. 515
כץ אורי 82, 154, 159
כץ חנוך 96, 334, 341, 536
כץ חיים 189, 192
כץ יעקב, ח"כ 113
כץ ישראל 538
כץ יהודה 81, 177 488
כץ בנציון 80, 169, 212, 213, 215, 445, 446, 448, 449, 450, 451
כץ יהודה, הרב 52, 90, 94, 287, 428, 454, 455, 626
כץ שלום 52, 53, 286

ל

לאופר אברהם 81
לאזר דוד, ד"ר 636, 640
לאנגזאם אליהו 533
לאנגזאם אלעזר 462
לאנגזאם יוסף 585
לאנגזאם מנחם 344
לאנגזאם פסח 185, 186
לאנגזאם צבי אלימלך 585
לביאטוב 166
לבוואהל אהרן, הרב 72
לבנטל חדוה 179, 180
לבנטל מלכה 180
לוין אברהם 68, 324

לוולר חיל 23
לוסטיג — גאסי, הארי, פרנק, שרה, 551, 599
לזר בנימין 181, 183, 185, 459
לזר יעקב 650
לזר יצחק־צבי 650
לזר לייבוש (אריה) 286
לזר מלכה־גיטל 244, 459
לזר שמעון־מנחם 154, 199, 513, 640
ליזר (וניג) בתיה 194, 203
לייבוביץ ישראל־משה 571, 572
לייבוביץ שלום־יוסף 572
לייזר משה 186
למבק ישראל 31, 80, 167, 171, 283, 311, 482, 487, 503, 505
לינדנבוים איזידור 79
לינדנברגר אדוארד 81
לינדנברגר א. 637
ליף (קמפלר) זוסיה 139, 385, 452, 504, 604
ליף שיינדל 462
לישע אלעזר 286
לנדאו אברהם, פריידל 576
לנדסמן רבקה 452, 462
לנדסמן חדוה (קורנפלד) 209, 210, 211, 330, 523
לסר הרץ 210, 211, 609
לסר יצחק 81
לפל ונדה, ליאופולד, קופל, רודולף 80
לפל זיינוול 189, 462
לפל יוסף 78
לפלשטיל אריה 151, 152, 459
לפלשטיל רבקה 459
לפלשטיל וולף 192
לפלשטיל זלמן 254, 459
לפלשטיל יוסף 604, 631
לפלשטיל מאטיל 650
לרנר אייזיק, ד״ר, 189, 307, 532, 533, 534
לרנר אריה 132, 241, 280, 432, 631, 652, 653
לרנר ברוך 397, 550, 650
לרנר דוד 81
לרנר יעקב 286, 307
לרנר לייבוש 642
לרנר (לנדסמן) יפה 138, 175, 452, 504, 604, 642
לרנר ישראל 189, 452
לרנר מרדכי 254
לשנר אליהו 181, 183, 186, 187, 574

מ

מאהלר ר' פרופ' 27, 30, 481
מאיר לייב 37, 287, 397, 486, 550
מאיר מנחם 37, 486
מאיר ישראל־טשי 194, 195, 287, 419, 420, 425, 426, 460, 624, 654, 664
מאיר אלתר, הרב 46, 62, 87, 89, 91, 96, 109, 127, 194, 196, 277, 300, 375, 419, 421, 422, 423, 425, 426, 443, 603, 655 656, 657, 663, 664
מאיר בת שבע 202, 203, 419
מאיר חוה (אחיות) 203, 419, 460, 604
מאיר משה 287, 397, 550
מאיר יעקב 287
מאיר צבי 287
מאיר הירש 397, 550
מאיר וולקה'לי 419, 420
מאיר שלום־שכנא 419, 420
מאיר מרים 419
מאיר יוכבד 419
מאיר (גרייבר) יפה 656
מאיר אברהם חיים 419
מאיר משה (בן שלום־שכנא) 419, 420
מאיר מרדכי (בן שלום־שכנא) 419, 420
מאיר מנחם (בן שלום־שכנא) 419, 420
מאיר פרומצ'ה 421, 656, 663, 664
מאיר אברהם 553, 601
מאזה 37, 486
מאיוס יצחק 80
מאיוס יוסף 80
מאיוס יעקב 81, 180
מארק נתן 439
מארק שמעון 376, 570
מארק מרדכי, חנה, יהושע 575
מארק טעמה 576
מאי עדינה 282
מאי משה 551, 599
מאירץ מאזעס, לינסק, 535
מאנטעל נפתלי 535
מארבך משה, פרומט, חוה 575
מאלץ דוד· איטה 598
מושל מאיר 194, 288
מושל מנחם (מנדל) 31, 288, 482, 644
מושל ריקה 288
מוריץ משה 62, 63, 73, 188, 287

צוורדלינג קיילה 419
צוקר שלמה 570, 572, 575
צוקרמן אלימלך 217, 219, 482
צוקרמן דוד 38, 41, 46, 71, 72, 132, 166, 453, 482, 631
צוקרמן יצחק 132, 482
צוקרמן מנחם 631
צוקרקנדל יצחק 342, 590, 594, 597, 598
צוקרקנדל מיכל 344, 347, 591
צוקרקנדל שמואל, בעריש, עזריאל־שאול, חוה 295
צוקרקנדל שמואל 652
צ׳יז׳יק שרה 184
ציזלר בריש 331
צירלסון י. ל., הרב, 113

ק

קאהן יצחק (איטשה) 651
קאנפר צ., ד״ר 636
קאנר (אברהם) אביש 49, 87, 296, 297, 299, 621
קאנר משה 49, 62, 88, 91, 256, 274, 297, 298, 299, 300, 562, 621, 646, 648
קאנר מנדל (מנחם) 49, 298, 299, 336, 538
קאנר סושה 296, 297, 300
קאנר יעקב־שמשון 298, 299
קאנר יצחק דוד 299, 621
קאנר מרים־יוכבד 299
קאנר פנחס־יוסף, הרב 298, 299, 562
קאנר צפורה 299
קאנר חיים 562
קאנר מאיר 562
קאנר אליהו 563
קובלסקי י. ל., הרב 156
קוהל אהרן 80
קויפמן העני 551, 599
קויפמן פרידה 551, 599
קולבר לייב 28, 29, 479
קולבר דוד 80
קולבר רוזה 169
קולבר גב׳ (?) 208, 642
קופלר חנה 79
קופליק שמעון 159, 161, 324
קופר אדוארד 80
קופר דוד, ד״ר 532
קורנרייך 554, 555, 588
קורץ יעקב 301
קורץ ישראל 188 301
קורקיס אברהם, ד״ר 28
קיהל יחיאל 68, 85, 209, 609
קיהל מנחם־מני 86, 301
קיהל חיים־נתן 301
קיהל שרה 243, 244, 509
קוז׳ניק (שורש) 167, 604
קימל אלכסנדר 134
קימל שמעון 80, 82, 186, 189, 192, 208, 604, 642
קיסטר — מאריאן, יחיאל, יצחק 80
קלב אייזיק 183
קלוגמן אנה 81
קלוגר אברהם בנימין, הרב 94
קלוגר יהושע 292, 336, 538
קלרמן אברהם 301
קלרמן מנחם 301
קלרמן משה 461
קמלהאר משה, הרב 155, 156, 158, 159, 160, 631, 632, 635
קמינר 166
קמפף סלומון 81
קנבל יהודה 554, 588
קנבל בעריש, שיינדל 555, 589
קנופף (ניצני) י., ד״ר 130
קסלמן יצחק 631
קסנר יעקב 334, 537
קראנץ מיכל, יוסף, 79
קרל יצחק 491, 492
קרל מנדל 492, 664
קרפ חיים 435
קרפ איציק 171
קרפ סנדר 78
קרמר אהרן 194, 411, 412
קרמר אפרים, רחל 301
קרמר שלמה 57, 156, 159, 302
קרמר מרדכי 320, 411
קרמר שלום 55, 255
קרמר דוד 159, 411
קרמר פייגה 320
קרמר טושקה 529
קרסל ג. 640

ר

ראב דוד 110, 302
ראב חיים 110

ראוויטש מלך 39, 199, 513
ראף משה 338
ראבאך ברל 405, 510
ראבאך יוסף 327, 336, 520
ראבאך משה 167, 171, 189, 604, 642
ראבאך מנדל 339
ראבנר מיכאל 167, 171
ראבנר משה־אליעזר 291, 303
ראוך אריה 166, 462, 529
ראוך מרדכי 463
ראוך יעקב, 171
ראוך צבי 183, 185, 186, 464
ראוך שמעון, מנדל 189
ראוך שמואל 463, 464
ראוך פישל 151, 153, 185, 186
ראפפורט ישראל־דוב 647
ראקר יונה 185
ראקר יצחק 185
ראקר ראובן 185
רבהון יעקב 262
רבהון זאב 183
רבהון משה 664
רבהון פנחס, הינדה 664
רבינוביץ דוד מתתיהו 583
רגנבויגן אלעזר 304, 305
רגנבויגן לאה 304
רגנבויגן צלה 203, 305
רגנבויגגן רגינה 203, 305
רגנבויגן רחל 304, 305
רגנבויגן עזריאל 163, 304, 398, 664
רגנבויגן ברוניה 664
רובינסון פינקאס 80
רוזן אברהם 79
רוזנבאום משה 189, 192
רוזנבלום (טראטנר) יהודית 338, 434
רוזנבלט משה 177
רוזנבליט מלך 28, 479, 643
רוזנבליט 570, 572
רוזנפלד (אחיות) 203
רוזנפלד בלהה 178
רוזנפלד רוב (בריש) 159, 652, 653
רוזנפלד יעקב־יוסף 127, 130
רוזנפלד יעקב 175, 413, 416
רוזנפלד דבורה 652
רוזנפלד חנה 652
רוזנפלד שלום 127, 130
רוזנפלד שרגא־פייבל 127
ראמר לייזר 23
ראמר שלמה, ד"ר 28, 63, 78, 118, 136, 137, 148, 200, 208, 368, 396, 430, 479, 492, 495, 503, 506, 514, 548, 625
ראמר נפתלי 28, 479
רוט דוד (זאגורש) 561, 566
רוט יוסף 606, 663
רוט שמחה 305
רוטר אלישע 655, 657
רויך צבי 650
רובינפלד אשר 81
ראפף ווילהלם 79
רוטנברג חיים 60, 75, 606
רוזלר אשר 200
רוזנר אליעזר 254
רטנר בילה 171
ריכטר מ., ד"ר 636
רייזר (פניג) חיה 35, 82, 239, 436, 484
רייך מרים, פשה 186
רייך פנחס 80, 487
רייך שמעון 148, 187
רייך פנינה 187
רייס משה 80, 166, 189, 487
ריין סימה 187
ריפ דוד 462
ריפ שמואל 166, 189, 211, 212, 213, 609
רייס זלמן 254
רפאל יצחק 42
רן עדי 370
רנד שמואל 532

ש

שאפר משה 78
שאפר שמעון 79
שאפרן פיוטר 79
שבס 576
שדמי ישראל 282, 604
שווארץ צבי 61, 63, 610
שווארץ צפורה 167
שווארץ רנה 464
שווערד אייזיק 591, 593, 594,
שווערד (שקדי) יהודית 185, 195, 592
שווערד חיים, שו"ב 129, 397, 407, 408, 550, 587, 664
שווערד (שרביט) חיה־שרה 244, 664
שווערד מאיר 130
שור נינה 183

נרות לזכרם

רשימת שמותיהם של יקירינו הנפטרים, קדושי סאנוק והסביבה משנות השואה והחורבן, גדולה וארוכה. איסוף השמות וריכוזם בספרנו זה עלו בקשיים לא־מעטים, — ועם זאת פוחד־רועד הלב על הרבה שמות שלא הובאו לידיעתנו — למרות פניותינו המרובות לציבור הרחב שלנו בצורות שונות.

עמוד חלק זה מוקדש איפוא לשם מילויו בשמות של נפטרים־קדושים שנפקדו בספר.

לאנג ציט זיך די רשימה פון די אומגע־קומענע יידן פון סאניק און סביבה אין די יאָרן פון חורבן. זייער שווער איז געוועז דאס צונויפזאמלען די נעמען און מיט ציטער לאָזן מיר צו די מעגלעכקייט, אז נישט אלע נעמען האָבן מיר באוויזן צו ברענגען אינעם ספר.

די אלע נאמענלאָזע קדושים איז געווידמעט דער ליידיקער עמוד, וועלכן יעדער קען אויספילן מיט די פארפעלטע נעמען.

(4)

*PXV
(Sanok)
1969